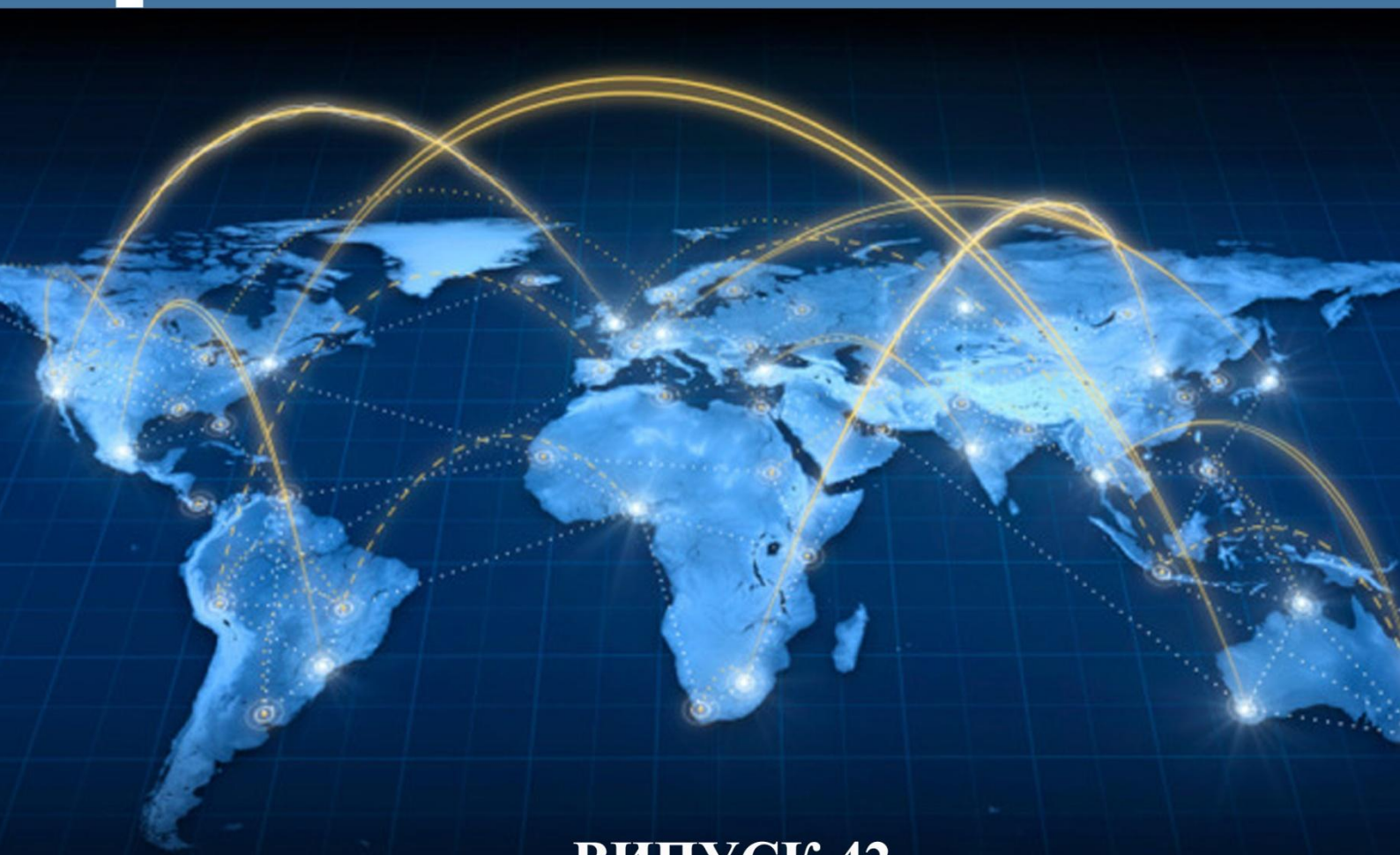

**МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА
ІНТЕРНЕТ-КОНФЕРЕНЦІЯ**

**«ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ
НАУКИ І ОСВІТИ
В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ»**

ВИПУСК 42

25 грудня 2018 р.

м. Переяслав-Хмельницький

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»

Рада молодих учених університету

Матеріали
Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції
**«ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ
НАУКИ І ОСВІТИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ»**

25 грудня 2018 року

Вип. 42

Збірник наукових праць

Переяслав-Хмельницький – 2018

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ВЫСШЕЕ УЧЕБНОЕ ЗАВЕДЕНИЕ
«Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет
имени Григория Сковороды»

Совет молодых ученых университета

Материалы
Международной научно-практической интернет-конференции
**«ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ
НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ»**

25 декабря 2018 года

Вып. 42

Сборник научных трудов

Переяслав-Хмельницкий – 2018

УДК 001+37(100)

ББК 72.4+74(0)

Т 33

Матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»: Зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2018. – Вип. 42. – 637 с.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Коцур В.П. – доктор історичних наук, професор, академік НАПН України

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Базалук О.О. – доктор філософських наук, професор

Воловик Л.М. – кандидат географічних наук, доцент

Дашкевич Є.В. – кандидат біологічних наук, доцент (Білорусь)

Доброскок І.І. – доктор педагогічних наук, професор

Євтушенко Н.М. – кандидат економічних наук, доцент

Кикоть С.М. – кандидат історичних наук (відповідальний секретар)

Руденко О.В. – кандидат психологічних наук, доцент

Садиков А.А. – кандидат фізико-математичних наук, доцент (Казахстан)

Склярєнко О.Б. – кандидат філологічних наук, доцент

Халматова Ш.С. – кандидат медичних наук, доцент (Узбекистан)

Збірник матеріалів конференції вміщує результати наукових досліджень наукових співробітників, викладачів вищих навчальних закладів, докторантів, аспірантів, студентів з актуальних проблем гуманітарних, природничих і технічних наук.

Відповідальність за грамотність, автентичність цитат, достовірність фактів і посилань несуть автори публікацій.

©Автори статей

©Рада молодих учених університету

©ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди

УДК 001+37(100)

ББК 72.4+74(0)

Т 33

Материалы Международной научно-практической интернет-конференции «Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации»: Сб. науч. трудов. – Переяслав-Хмельницкий, 2018. – Вып. 42. – 637 с.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Коцур В.П. – доктор исторических наук, профессор, академик НАПН Украины

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Базалук О.А. – доктор философских наук, профессор

Воловик Л.М. – кандидат географических наук, доцент

Дашкевич Е.В. – кандидат биологических наук, доцент (Беларусь)

Доброскок И.И. – доктор педагогических наук, профессор

Кикоть С.Н. – кандидат исторических наук (ответственный секретарь)

Евтушенко Н.М. – кандидат экономических наук, доцент

Руденко О.В. – кандидат психологических наук, доцент

Садыков А.А. – кандидат физико-математических наук, доцент (Казахстан)

Скляренко О.Б. – кандидат филологических наук, доцент

Халматова Ш.С. – кандидат медицинских наук, доцент (Узбекистан)

Сборник материалов конференции вмещает результаты научных исследований научных сотрудников, преподавателей высших учебных заведений, докторантов, аспирантов, студентов по актуальным проблемам гуманитарных, естественных и технических наук.

Ответственность за грамотность, аутентичность цитат, достоверность фактов и ссылок несут авторы публикаций.

©Авторы статей

©Совет молодых ученых университета

©ГВУЗ «Переяслав-Хмельницкий

государственный педагогический

университет имени Григория Сковороды

БІОЛОГІЧНІ НАУКИ / БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 616.9

Ольга Берестень
(Рівне, Україна)

СПЕЦИФІКА ПРОТІКАННЯ ЕХІНОКОКОЗУ У ЛЮДЕЙ

Одне з найпоширеніших гельмінтозних захворювань серед населення це ехінококоз. Ехінококоз – хронічне захворювання, що характеризується розвитком в печінці легнях, рідше в інших органах солітарних або множинних кістозних утворень. Основне джерело інвазії – домашні собаки, рідше - вовки, шакали. Зараження людини відбувається при контакті з інвазованими тваринами, внаслідок уживання в їжу овочів, ягід, забруднених виділеннями хижаків, що містять яйця гельмінта.

Ключові слова: ехінокок, інвазія, захворювання, паразит.

Echinococcosis is one of the most common helminthic diseases among the population. It is chronic illness that characterized by the development of solitary or multiple cystic formations in the liver, lungs and sometimes in other parts of body. The main source of invasion is domestic dogs, rarely wolves, jackals.

Human infection happens when exposed to invasive animals, this is when a person eats vegetables, berries contaminated with the secretes of predators containing helminth's eggs.

Keywords: echinococcus, invasion, diseases, parasite.

Ехінококоз – зооноз, пероральний біогельмінтоз, що спричиняється личинковою стадією цестоди *Echinococcus granulosus* і характеризується утворенням кіст у різних органах, переважно у печінці і легнях.

Перші згадки про «пухлини, що містять воду», які виявляються іноді у великої рогатої худоби, овець, свиней, зустрічаються у працях Гіппократа, Rudolphi, котрий у 1801 році виділив із тонкої кишки собаки статевозрілого гельмінта, запропонував назвати його «*Taenia echinococcus*» (щетинковий, або їжаківий черв'як). Він же уводить термін «ехінококоз». Уперше кістозну форму гельмінта в людини описав Bremser (1821). У 1860 р. Є. Островський установив і описав біологічний цикл паразита за участю різних тварин [3, с. 782].

Збудник має вигляд міхура завбільшки від горошини до голови новонародженої дитини, заповненого світло-жовтою рідиною, що слабо опалесціє. Вона є продуктом крові хазяїна і відіграє роль захисного й живильного середовища для сколексів. Стінка міхура має дві оболонки: зовнішню – кутикулярну, молочно-білого кольору, іноді з жовтуватим відтінком, і внутрішню – гермінативну (зародкову), на поверхні якої відроджуються виводкові капсули, а в них – зародкові сколекси й вторинні (дочірні) міхурі. Виводкові капсули, а також окремі сколекси відриваються від внутрішньої оболонки і вільно плавають у порожнині материнського міхура або скупчуються у великій кількості на його дні, утворюючи гідатидозний пісок [4, с. 62].

Розвиток ехінококозу відбувається зі зміною двох хазяїнів.

В організмі першого з яйця розвивається личинка. В остаточному хазяїні личинка перетворюється на статевозрілу особину. Він же є і розповсюджувачем паразита.

Проміжним господарем для ехінокока виступає ВРХ і люди. Вони заражаються, вживаючи продукти, запліднені яйцями паразита. У кишечнику оболонка яйця розчиняється. З нього виходить так звана онкосфера. Вона оснащена спеціальними гачками, завдяки яким проникає крізь слизову оболонку тонкої кишки і потрапляє в кровеносне русло. З током крові зародки заносяться в печінку і легені, рідше в м'язи, головний мозок. Зафіксувавшись в

тканинах, онкосфера перетворюється на личинку. Вже через два тижні в місці проживання личинки утворюється пухирець, оточений хітиною оболонкою. Незважаючи на щільність, вона не заважає нормальному обміну речовин між господарем і паразитом.

Основний господар заражаються, поїдаючи уражені ехінокозом органи тварин. Типовий представник основного господаря – собака. Під дією травних ферментів міхур ехінокока розчиняється і з нього виходить величезна кількість сколексів. З допомогою присосок вони фіксуються на слизовій оболонці кишечника. Перебуваючи в кишечнику основного господаря, личинка перетворюється в статевозрілий ехінокок.

Таким чином, розглядаючи цикл розвитку ехінокока, можна виділити такі стадії розвитку паразита:

- яйце;
- онкосфера;
- личинка;
- доросла особина.[6]

В статевозрілій стадії *E. granulosus* паразитує в тонкій кишці м'ясоїдних тварин (собаки, вовка, шакала, рисі), які є остаточними (дефінітивними) господарями паразита.

Личинкова (пухирчаста) стадія паразита – ларвоциста (ехінококова кіста) – вегетує в тканинах людини, великої і малої домашньої худоби, які є проміжними господарями [5, с. 165].

Джерелом поширення ехінококозу є приотарні й безпритульні собаки. Дефінітивні й проміжні хазяї заражаються навесні та восени, оскільки в цей період спостерігаються загибель та масові забої тварин, а яйця і личинки гельмінта, завдяки сприятливим умовам зовнішнього середовища, здатні до виживання. Поширенню інвазії в окремих господарствах, населених пунктах сприяють незадовільні ветеринарно-санітарні умови, відсутність боєнь для централізованого забою тварин і несвоєчасна утилізація уражених органів. Молодняк заражається частіше й інтенсивніше, ніж дорослі тварини. В організмі заражених тварин ехінококові міхури зберігають життєздатність роками [4, с. 63].

Хвора людина для оточуючих небезпеки не становить, будучи свого роду біологічним тупиком.

Зараження людини відбувається внаслідок уживання в їжу овочів, ягід, забруднених виділеннями хижаків, що містять яйця гельмінта. Яйця можуть бути і на шерсті інвазованих собак, тому після спілкування з ними слід завжди мити руки, щоб уникнути зараження. На продукти харчування яйця можуть заноситися мухами [3, с. 784]

Для того щоб запобігти поширенню збудника ехінококозу необхідно дотримуватись таких правил профілактики:

Особиста: дотримання правил особистої гігієни, миття овочів, кип'ятіння води, профілактична дегельмінтизація домашніх собак двічі на рік;

Громадська: знищення уражених ехінокозом внутрішніх органів забитих тварин, відлов бродячих собак, санітарно-просвітня робота [2, с. 62]

Актуальність теми. Ехінококоз є тяжким паразитарним захворюванням, і продовжує залишатися серйозною соціальною і медичною проблемою. Розповсюдження паразита відбувається не тільки серед людей, які займаються тваринами, а й серед міського населення, що пов'язано в значній мірі з санітарним станом і санітарною культурою населення. [1, с. 5]

Мета роботи: проаналізувати наукову і науково-методичну літературу щодо специфіки протікання ехінококозу у людей.

Об'єктом дослідження є населення різних вікових груп, що проживає на території Рівненської області.

Предметом дослідження: *Echinococcus granulosus* та захворювання що він викликає.

Матеріали та методи досліджень: метод аналізу, порівняльний метод.

Результати досліджень та їх обговорення.

Ехінококоз є доволі поширеною і небезпечною хворобою в Україні. Серед областей України Рівненська область нажаль займає одну з лідируючих позицій по поширенню ехінококозу. Впродовж 2012 – 2016 рр. збудником ехінококозу на Рівненщині було інвазовано 59 людей, з них: 3 – дітей, 56 – дорослих.

Рівень інвазованості людей в Рівненській області за період 2012 – 2016 рр. склав від 7 до 17 випадків на рік, а в Україні від 79 до 116 випадків. (табл.1.)

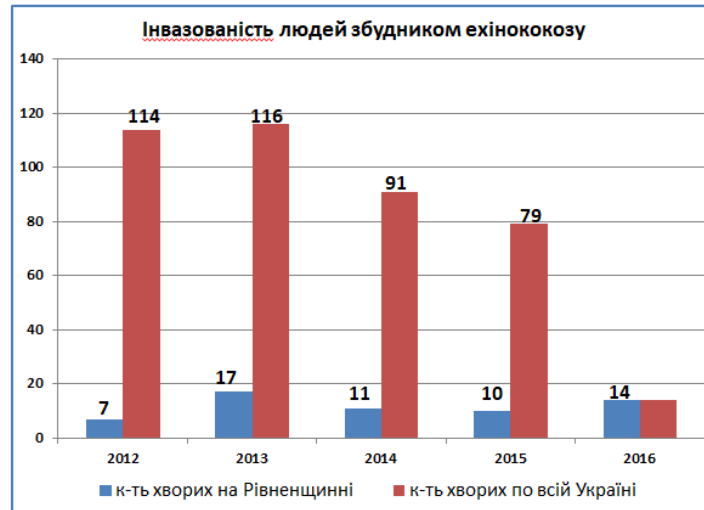

Табл.1. Інвазованість людей збудником ехінококозу

У 2013 р. зареєстрований найбільший спалах інфекції у м. Рівне та в Рівненській обл.. У м. Рівне – 4 випадки; у Рівненській обл. – 17 випадків, з них: 3 – дітей, 14 – дорослих.

Ехінококоз є доволі поширений по всій Україні, але спостерігаючи за його динамікою, можна зробити висновок про спадання даного захворювання. Щодо Рівненщини, то тут епідеміологічна ситуація є досить нестабільною і тенденції спадання захворювання не спостерігається, а спостерігається тільки коливання чисельності інвазованих людей.

Клінічна картина ехінококозу людини і тварини дуже різноманітна, вона залежить від локалізації паразита, від реакції організму на онкосферу яка розвивається, від характеру змін в ураженому організмі, від швидкості росту ехінококів, їх розмірів, а також від виникаючих ускладнень як в самому паразиті так і в організмі хворого. Ехінококи можуть затримувати фізичний і розумовий розвиток у дітей, знижувати опірність організму, порушувати працездатність людей. Часто хвороба розвивається повільно, але є причини, які можуть привести до швидкого росту ехінококового міхура. Клінічний перебіг хвороби у людини можна поділити на стадії: Перша стадія безсимптомна. Вона триває від моменту проникнення зародка в організм до появи перших ознак захворювання. Цей період може тривати декілька років. Стан інвазованої людини в цій стадії порушується мало. Ехінококоз протікає непомітно, приховано і виявляється зазвичай випадково. Друга стадія – прояв симптомів, характерних для неускладнених ехінококів. Клінічна картина при цьому буде яскрава і залежить від локалізації ехінококів і темпу розвитку паразита. При швидкому рості ехінокок викликає помітні розлади у роботі ураженого органу, тоді як при повільному розвитку він може досягнути значних розмірів, не викликаючи помітних функціональних порушень. Іноді захворювання закінчується летально.

Причинами виникнення даної хвороби є:

- Діагностика собак яка проводиться частково і нерегулярно;
- Подвірний забій свиней при якому не проводиться ветеринарно-санітарна експертиза, що сприяє захворюванню собак;

- Очевидно неправильна чи несвоєчасна утилізація уражених органів свиней, вівць та ін. ВРХ.
- Необізнаність населення про дане захворювання і через те недотримання правил профілактики ехінококозу.

Ехінококові міхури знаходяться в печінці, селезінці, легенях, нирках, іноді вони розміщуються близько до поверхні органа, виступаючи над його серозною оболонкою. (Мал.1.)

Рис. 1. Ехінококоз печінки свині (2018 р.)

При інтенсивній інвазії уражені органи значно збільшуються в розмірі та масі, тканина цих органів атрофується. Часто міхури з личинками ехінококів розміщуються всередині печінки і легень, тоді їх можна виявити прощупуванням.

Щоб виявити ехінококоз використовують різноманітні методи діагностики, а саме:

1. Серологічні дослідження: наявність у сироватці крові специфічних антитіл класу IgG проти антигену Em2plus *E. multilocularis* (ІФА; чутливість та специфічність >90 %); підтвердження → Вестерн блот на наявність специфічних антитіл проти антигенів Em16 і Em18 *E. multilocularis* (чутливість ≈98 %, специфічність 100 %; дає можливість провести остаточну диференційну діагностику *E. multilocularis* та *E. granulosus*).

2. Візуалізаційні дослідження (залежно від локалізації ехінокока):

а) **УЗД печінки** – слабо відмежована, без інкапсуляції, з нерівними контурами, вогнищева, неоднорідної ехогенності зміна з ділянками некрозу, кальцинатів та інфільтрації сусідніх структур; часто розширення внутрішньопечінкових жовчних шляхів і спленомегалія та/або гепатомегалія;

б) **РГ грудної клітки** – високестояння правого купола діафрагми (при альвеококозі печінки), округлітіні, розширення середостіння;

в) **КТ/МРТ голови** – зміна у ЦНС, які нагадують ембріональну гліому з кальцинатами, яка супроводжується т. зв., пухлинним ефектом (дислокація та компресія сусідніх структур мозку), набряк мозку;

3) Патологоанатомічне (посмертне) та гістологічне (інтра- та постопераційний матеріал) дослідження: структура, яка складається із міхурців різної величини із PAS-позитивною стінкою з ознаками фіброзу, некрозу та кальцинації. У біоптатах зазвичай не виявляються протосколекси та гачки паразита. Тонкоголкова біопсія не має діагностичного значення.

Лікування відбувається виключно у спеціалізованих центрах. Основним методом є оперативне втручання.

Після лікування обов'язково здійснюється моніторинг. УЗД черевної порожнини кожні 3 міс. З оцінкою розмірів та характеру змін, із метою визначення ступеня розвитку паразита та клінічної. Залежно від клінічної картини та ураженого органу: РГ легень, КТ голови, офтальмологічне дослідження, систематична оцінка параметрів функції печінки та активності амінотрансфераз, періодичний серологічний контроль кожні 6 міс. з метою оцінки активності паразита.

ВИСНОВКИ

При узагальненні матеріалів отриманих у результаті вивчення ехінококозу можна зробити наступні висновки:

1) Потрібно проводити копрологічні дослідження на наявність онкосфер або члеників ехінококу, якщо вони є виявлені то проводити обов'язкову дегельмінтизацію собак;

2) Необхідно популяризувати знання серед населення про небезпеку зараження, методи діагностики та профілактику даної хвороби;

3) В цілях особистої профілактики для того щоб уникнути ехінококозу, необхідно суворо дотримуватися правил особистої гігієни при утриманні собак і догляді за ними: обов'язково мити руки після контакту з собакою, не допускати собак до їжі людини і до її посуду, проводити профілактичні лікування (дегельмінтизацію) домашніх тварин.

Підсумовуючи всі наведені вище тези, можна зробити висновок, що дана проблема є актуальною і потребує негайного вирішення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алимов С.У. Усовершенствование обработки остаточной полости после эхинококтемии. Диссертация. – Ташкент, 2013. С.96.

2. Бажора Ю.І., Тимченко А.Д., Чеснокова М.М., Костюшов В.В., Тимчишин О.Л., Медична паразитологія: Атлас: Навч. посібник; За ред. Ю. І. Бажори. – Одеса: Одес. держ. мед. ун-т, 2001. – 110 с.

3. Возіанова Ж.І. Інфекційні і паразитарні хвороби : В 3 т. – К. : Здоров'я, 2001. – Т 1. – 856с.

4. Галат В.Ф., Березовський А. В., Прус М. П., Сорока Н. М., Паразитологія та інвазивні хвороби тварин: Підручник; За ред. В.Ф. Галата – К. :Вища школа, 2003. – 464 с. : іл.

5. Павлович С. А. Медицинская паразитология с энтомологией : учеб. пособие / С. А. Павлович, В. П. Андреев. – Минск : Виш. шк., 2012 – 311с. : ил.

Науковий керівник: кандидат ветеринарних наук, доцент Воловик Г.П.

УДК 371 613.8

*Любов Корінчак
(Умань, Україна)*

СТАН СФОРМОВАНOSTІ НАВИЧОК ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ В УЧНІВСЬКОЇ ТА СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

В даній статті акцентується питання на обґрунтуванні напрямків оздоровчої спрямованості на формування, збереження та дбайливого ставлення до власного здоров'я як до найважливішої людської цінності, та стан сформованості навичок здорового способу життя учнівської та студентської молоді

Ключові слова: здоров'я, навички здорового способу життя, студенти, учні.

In this article a question is accented on the ground of directions of health orientation on forming, maintenance and careful attitude toward an own health as to the major human value, and the state of formed of skills of healthy way of life of student's and student young people

Keywords: health, skills of healthy way of life, students.

Соціально-економічні умови, екологічні чинники, спосіб життя учнівської та студентської молоді є визначальними у тенденціях зниження рівня психологічного і фізичного здоров'я. За даними Міністерства охорони здоров'я України, близько 85% молоді має суттєві відхилення у функціональному стані здоров'я. Це зумовлено тим, що переважна більшість молоді не дотримуються простих норм здорового способу життя, що обґрунтовані наукою, в результаті чого, одні стають жертвами гіподинамії, інші – шкідливих звичок.

Питання здоров'я та здорового способу життя, як учнівської так і студентської молоді у своїх працях розглядаються такими дослідниками як Апанасенко Г.А., Бальсевич В.К., Брехман І.І., Гончаренко М.С., Глухов В.І., Дубогай О.Д., Жабокрицька О.В., Куїнджі Н.Н., Муравов І.В., Оржехівська В.М., Сущенко Л.П., Турчак А.Л., Язловецький В.С. та іншими [4, 5, 6, 8].

Фізична культура – це феномен єдиного розвитку фізичного та духовного в особистості, формування культури рухів і культури тіла, це спосіб життя й спосіб розвитку особистості. Заняття з фізичної культури у навчальних закладах – основна форма організації фізичного виховання як учнів так і студентів. Їхній вплив на формування у молоді звички до рухової активності та навичок здорового способу життя залежить від багатьох факторів і, передусім від того, наскільки вдало підібрані вправи, раціонально організовується процес їхнього виконання, економно розподіляється час, стимулюється рухова та пізнавальна активність молоді.

Водночас на заняттях фізичної культури задовольняється лише 10-12% необхідного обсягу рухової активності, а тому дуже важливо залучати молодь до позанавчальних оздоровчих та спортивно-масових заходів, а також формувати потребу і вміння самостійно займатися фізичними вправами за місцем проживання та вести здоровий спосіб життя [1, 2, 7, 8].

Для виявлення стану сформованості навичок здорового способу життя нами було проведено опитування студентів Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини І-ІІ курсів неспеціальних факультетів. На запропоновані питання ми отримали такі відповіді:

1. “Чи займаєтеся Ви самостійно фізичними вправами у вільний від навчання час?” Займаються – 22,7%, не займаються – 60,3%, дуже рідко – 4,3%, іноді – 12,7%.

2. “Чи бажаєте Ви почати самостійно займатися фізичними вправами?” На це запитання відповіли: так – 66%, ні – 14,8%, вагаються – 16,3% респондентів і лише – 2,8% вже займаються.

3. “Чи складений у Вас оптимальний режим дня?” Мають складений режим дня – 27,6%, а –7,2% його не мають.

4. “Якщо режим дня складений, то чи дотримуєтеся Ви його?” На це запитання так відповіли – 21,3%, ні – 78,7%.

5. “Скільки разів хворіли минулого року застудними захворюваннями?” Хворіли 1-2 рази – 39%, 3-4 рази – 29,8%, 5 разів і більше – 19,1%, жодного разу не хворіли лише 12% опитуваних.

З даних відповідей можна зробити висновок, що рівень сформованості навичок здорового способу життя дуже низький. Студенти не володіють знаннями та вміннями раціонально організовувати роботу та відпочинок. Більша частина опитуваних не має чітко спланованого режиму дня або ж дотримуються його лише декларативно. Усе це у свою чергу має негативний вплив на фізичну та розумову працездатність молоді.

Значну роль у формуванні спеціальної культури особистості, підвищенні її інтелектуального, фізичного й духовного рівня повинна відігравати освіта. Вища освіта передбачає вивчення студентами навчальної дисципліни “Фізичне виховання”, яке забезпечує розв'язання виховних, освітніх, розвивальних та оздоровчих завдань:

– знання біологічних і практично-прикладних основ фізичної культури та здорового способу життя;

- формування мотиваційно-ціннісного ставлення до фізичного виховання особистості, установки на здоровий стиль життя, фізичне самовдосконалення та самовиховання;
- потреби в регулярних заняттях фізичними вправами та спортом;
- оволодіння системою практичних умінь та навичок, що забезпечують збереження й зміцнення здоров'я, психологічний комфорт, розвиток і вдосконалення психофізіологічних, професійних здібностей, якостей та властивостей особистості [3, 5,10].

На наш погляд, зміст дисципліни “Фізична культура” у навчальних закладах має:

- задовольняти інтереси суспільства у всебічному фізичному розвитку особистості, інтереси фізичної культури як соціального явища в її масовому розвитку і використанні як засобу здорового способу життя молоді, зміцнення здоров'я і підтримки творчого довголіття, інтересам в індивідуальному розвитку культури тіла, можливості з її допомогою активно брати участь в різних трудових, фізкультурно-спортивних, культурних заходах;
- забезпечувати формування знань, вмінь і навичок в організації та проведенні самостійних занять, використовування фізичних вправ для цілеспрямованого розвитку фізичних якостей та зміцнення здоров'я, рухової підготовки й культури рухів, формування правильної постави і статури;
- формувати самостійність молоді та їхню творчість, розвивати мислення і навички міжособистісного спілкування, повагу до себе та оточення, надавати можливість для самоутвердження і сприяти самовиявленню.

Таким чином, особливого значення набуває робота з формування у молоді позитивного ставлення до рухової активності для забезпечення високого рівня фізичної та розумової працездатності. З цією метою важливо створити в молодого покоління уявлення про здоров'я як єдину систему, що складається із взаємозалежних частин, індивідуальних функціональних показників у тісній взаємодії із соціальним оточенням. Необхідний пошук найбільш адекватних способів для реалізації концептуальних засад масової фізичної культури і спорту як потенційного резерву щодо оздоровлення учнівської та студентської молоді.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Апанасенко Г.Л. Физическое развитие детей и подростков. – К.: Здоровье, 1985. – 96 с.
2. Бальсевич В.К., Запорожанов В.О. Фізична активність людини. – К.: Здоров'я, 1987. – 224 с.
3. Дубогай А.Д., Мовчан Л.М. Физкультура: мы и дети. – К.: Здоровья, 1989. – 144 с.
4. Жабокрицька О.В. Педагогічні умови виховання основ здорового способу життя підлітків у позакласній діяльності. Автореферат дис. канд. пед. наук. – К., 2004. – 20 с.
5. Кириченко Т.Г. Формування здорового способу життя студентів педагогічного вузу в процесі фізичного виховання.: Дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / НПУ ім. М.П. Драгоманова. – К.: 1998 –189с.
6. Куинджи Н.Н. Валеология. Пути формирования здоровья школьников. Методическое пособие. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 139 с.
7. Муравов И.В. Оздоровительные эффекты физической культуры и спорта. – К.: Здоров'я, 1989. – 265с.
8. Орешкин Ю.А. К здоровью через физкультуру. – 2-е изд. перераб. и доп. – М.: Медицина, 1990. –176с.
9. Турчак А.Л. Предупреждение вредных привычек у старших подростков средствами физической культуры. Автореферат дис. канд. пед. наук. – К.: 1993. – 24с.
10. Язловецький В.С. Фізичне виховання дітей і підлітків з послабленим здоров'ям. – К.: Здоров'я, 1991. – С. 5-13.

УДК 551.464.6.027

*Кулия Мукархан, Мақпал Жақсыбаева, Құндыз Акимжанова,
Нурболат Амантаев, Маргулан Кинаятов
(Қарағанды, Қазақстан)*

КЕНОРЫН АУАСЫНДАҒЫ РАДОН МЕН ТОРОН ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚЫСҚА ӨМІР СҮРЕТІН РАДИОНУКЛИДТЕРІ

Впервые в нашей стране были проведены оценки радиационного состояния 2 угольных предприятий и 5 полиметаллических предприятий. На шахтах Кулан и Ойкарагай эквивалентная доза гамма-излучения по равномерности составляет 30%. На шахте Кулан были обнаружены радиационно-опасные угли 1-2 класса.

For the first time in our country has been evaluated radiation state of 2 coal enterprises and 5 polymetallic enterprises. In mines of Kulan and Oykaragay equivalent dose of gamma radiation by the uniformity is 30%. In mine of Kulan were detected radiation hazardous coals of 1-2 class.

Кілт сөздер: радон, аэрозоль, изотоп, концентрация, өнім, ауа, ура, радиация.

Радон (Rn^{222}) инертті радиоактивті газ болып табылады, радий (Ra^{226}) атомдарының альфа-ыдырау кезінде пайда болады. Радонның тау кенорын ауасына радий породасынан бөлініп өтуі оның газтәріздес агрегаттық жағдайымен және химиялық инерттілігімен түсіндіріледі. Радонның жартылай ыдырау мерзімі 3,824 күнді құрайды. Орташа өмір сүру ұзақтығы – 5, 518 күн. Басқа радиоактивті топтардың (торон және актинон) ғұмырымен салыстырғанда радон ұзақ өмір сүруші ($T_{1/2}$ торий = 55,6 секунд, $T_{1/2}$ актинон = 3,9 секунд) болып табылады, және бұл қасиет газдың гигиеналық маңыздылығының себепкері. Ауада радон аэрозольмен байланыспаған, бос атом түрінде 99,9% болады. Альфа бөлшектерін бөлгеннен кейін радон Po^{213} (радий А) айналады, бұдан әрі бірнеше радиоактивті өзгерістер жалғасады. Радонның ыдырау өнімдері пайда болғанынан кейін бос атом түрінде немесе оң зарядталған ион түрінде біраз уақыт бола алады. Бірақ олар әртүрлі беттерге және аэрозольдарға жылдам жабысады. Аэрозоль бөлшектермен байланысқан ыдырау өнім атомдарының қозғалысы аэрозоль фракциясының (ауа тозандығы) қозғалысына толық бағынышты болады [1,2].

Изотоптар мен олардың ыдырау өнімдерінің кенорын ауасындағы үлесіне әсер ететін факторлар мыналар: радон изотоптарының эксхалация жылдамдығы, жерасты суларындағы радон концентрациясы, желдеткіштің құрылымы мен жылдамдығы, ауаның барометрлік қысым, ылғалдылық, температура мөлшері. Қазбаларды үгіту жұмысы радон изотоптарының ауаға ену жылдамдығын арттыра түседі. Сондықтан, қазбаларды шығарып, үйген жерлерде, үңгу жұмыстары, жарылыс жұмыстары жүргізіліп жатқан жерлерде радиоактивті эманациялар мен олардың артық мөлшердегі концентрациясы байқалады. Жоғары ауа ылғалдылығы кезінде жерасты құрылымдарының қабырғасында пайда болатын жұқа су қабықтары радон эксхалациясының жылдамдығын айтарлықтай баяулатады. Радон изотоптарының диффузия кезінде оларды қысымы (температурасы) көп аумақтан қысымы (темпера-турасы) аз аумаққа көшіргенде қазбалар конвенциялық өзгерістерге ұшырайды [3]. Желдеткіш жалпы радиация жағдайын жақсартып отырып, шахтаның кейбір бөлімдерінде жағдайды ушықтыруы да мүмкін. Бұл желдендіру кезінде көптеген, ұзын шахта дәліздерінен тұратын күрделі жолдан өткен ауа радон изотоптарымен және олардың ыдырау өнімдерімен ақырындап байытылып, концентрациясы кейбір бөлімдегі ауанікінен де асып түсуі мүмкіндігімен түсіндіріледі.

Радон мен торон өнімдері өзара және бастапқы затпен тепе - теңдікте болуы өте сирек кездеседі, өйткені кез келген аумақта ауаның алмасуы болады және олардың қабырға беттеріне қонуына байланысты.

«1 айдағы жұмыс деңгейі» - АЖД деп аталатын өлшем бірлігі қолданылады. Ол кеншінің 1 айдың 170 жұмыс сағатында 1 ЖД-ға тең радонның еншілес өнімдерінің концентрациясымен сәулеге шалдығуын білдіреді, бұндағы ЖД – 1 литр ауадағы радонның қысқа өмір сүретін еншілес өнімдерінің кез келген қоспасы болып айқындалатын «жұмыс деңгейі» [4]. Радонның қысқа өмір сүретін еншілес өнімдерінің ингаляциясы адамның тыныс алу жолының сәулеге шалдығу мөлшерінің әрқелкі үлестірілуіне әкеліп соғады. Дозиметрлік үлгілер мөлшердің ірі бронхтар эпителиінің базальды жасушаларында барынша көп болып келетінін көрсетеді. Мөлшерлердің есебі РҚХК-мен (Радиациялық қорғау бойынша халықаралық комиссия) дамыған өкпе бөлімдері үлгісінің және анатомды-физиологиялық үлгілерінің негізінде жасалған. Есептеулерде тыныс алудың түрі және жылдамдығы, өкпеде тұрып қалатын бос атомдардың үлесі мен ыдырайтын еншілес өнімдерінің үлесі ескерілді. Кеніш шарттары үшін өкпеге деген орташа мөлшер 8,7 рбэ/АЖД құрайды [5,6]. Трахео-бронхиальды тұста мөлшер 4-10 ретке шейін жоғары болады, ол айтарлықтай өзгерістердің дамуына әкеліп соғады [7,8]. Торонның еншілес өнімдері үшін ең жоғарғы мөлшер терминальді бронхиол мен альвеолярлы тұста болады.

Радиацияны тексеру қызметі радиация деңгейін тексеріп қана қоймай, зерттеулер жүргізіп, қосымша өлшемдер жасап, радиациялық өзгеру заңдылықтарын тұрғызуға әрекет жасауы керек. Радиацияны өлшеу туралы ережелер өлшеуіш қондырғыларының төлқұжаттарында толық баяндалады. Өлшеу нәтижелерінің нақтылығы өлшеуіш қондырғылардың типтеріне, сапаларына байланысты.

Әдістемелер мен нормативтік құжаттарда доза тудыратын радиациялық факторлардың деңгейлерін тексеру, қадағалау ережелері мен талаптары анық-талған. Компания мекемелерінде істейтін қызметкерлердің іштей және сырттай сәуле әсерлеріне ұшырау дозаларын анықтау, тексеру әдістері берілген [9].

Радиациялық тексерудің негізгі мақсаты өндіріс орындарындағы радиациялық қауіпті факторлар радиациялық қауіпсіздік нормалары мен санитарлық - гигиена талаптарына сай дозаларының белгіленген мүмкіндік шегінен шықпауын бақылау. Егер доза деңгейі мүмкіндік шегінен шығып бара жатса, сол деңгейде лайық адам және қоршаған ортаны радионуклидтерден қорғап қалатын іс-шараларды ұйымдастыру керек. Мекемелердегі, әкімшілік ғимараттардағы радиациялық күйлерді байқап отыру үшін облыстық мемлекеттік санитарлық - эпидемиологиялық қызметтердің келісімімен кейбір мекеме немесе жұмыс орындарында (нүктелерде) радиациялық қауіпті деңгейлердің (мүмкіндік шектің) мөлшерлері көрсетіліп қояды.

Тексеріліп тұратын бұл нүктелер келесі принциптерге сүйеніп анықталады:

1. Радиациялық әсердің уақытқа тәуелді өзгеріп тұруын қадағалау.
2. Радиациялық қауіпті факторлардың радиация шамасының мүмкіндік шектен шығып кетпеуін қамтамасыз ету. Ол шаманы мүмкіндігінше төмен деңгейде ұстау.
3. Радиациялық күйді мүмкіндігінше жақсарту үшін ұтымды іс - шаруаларды ұйымдастыру.

Радиацияны тексеру қызметі радиация деңгейін тексеріп қана қоймай, зерттеулер жүргізіп, қосымша өлшемдер жасап, радиациялық өзгеру заңдылықтарын тұрғызуға әрекет жасауы керек. Радиацияны өлшеу туралы ережелер өлшеуіш қондырғыларының төл құжаттарында толық баяндалады. Өлшеу нәтижелерінің нақтылығы өлшеуіш қондырғылардың типтеріне, сапаларына байланысты [10].

Радиациялық қауіпті факторлардың мүмкіндік шектері арнайы анықтамаларда (санитарлық - гигиена, радиациялық қауіпсіздік нормаларында) беріледі. Уран өндіретін немесе өндейтін ұйымдар техногендік сәуле әсеріне ұшырататын көздермен жұмыс істейтін мекемелер тобына жатқызылады.

Радиоактивті минералдармен жұмыс істейтін қызметкерлерді А тобының қызметкерлері деп басқа топтардан ажыратады. Ол қызметкерлер арнайы дозиметрлермен қамтамасыз

етіледі. Дозиметрлердің көрсеткіштері персоналдардың арнайы жеке тіркеу карточкаларында, журналдарда тіркеледі.

Компания мекемелерінің территорияларында рұқсат берілетін радиациялық дозаның мөлшері радиациялық қауіпсіздік нормасында көрсетілген мүмкіндік шектен төрт есе аз болуы керек. А тобына жататын қызметкерлер әр квартал сайын, жыл сайын қабылданған дозалармен танысып отырады. Бұл көрсеткіштер қызметкерлер жұмыс істейтін ғимараттарда, цехтарда, фойелерде, тақталарда ілініп тұруы керек [11].

Радиациялық қауіпсіздік қызметінің штаттарында кіретін қызметкерлер, қызметтері үшін қажетті барлық өлшеуіш приборлармен, құрал-жабдықтармен қамтамасыз етіледі. Бұл мәселелерді шешу мекеме әкімшілігінің құзырында.

Қызметкерлерді сәуле әсерлеріне ұшырататын уран өндіретін мекемелер келесі үш радиациялық қауіпті факторларды тудырады.

1. Жұмыс жүргізіліп жатқан аумақ ауасындағы радонның ыдырауынан түзілген қысқа өмір сүргіш туындының көлемдік белсенділігі.

2. Өндіріс шаңында уранның ыдырауынан пайда болып ұзақ өмір сүретін туындының меншікті белсенділігі.

3. Гамма сәулесін шығару дозасының қуаты.

Уран өндіретін және өңдейтін мекемелерге қызметкерлер, негізінен, осы аталған үш радиациялық қауіп факторларының әсерлеріне ұшырайды. Қызметкерлердің басқа факторлардан алатын сәуле әсерлері шамамен 1%-ды ғана құрайды. Сондақтан, қызметкерлердің жеке дара қабылдайтын дозасын есептегенде мұндай факторлардың әсерін ескермеуге де болады.

Радиацияны тексеретін қызметтің номенклатурасы тексеру нүктелерінің картасындағы (торлары) өндірістің инфрақұрылымдарының, қызметкерлердің жұмыс орындарының географияларына, көлік қозғалыстарының маршрут-тарына байланысты. Номенклатураны да, тексеру нүктелерінің торларын да санитарлық-эпидемиялық органның келісімімен мекеме батығы бекітеді. Тексеру торында радиациялық қауіпті факторлардың деңгейі мүмкіндік шектің шамасынан 0,1% - ға асып кететін нүктелердің бәрі қамтылады [12].

Радиоактивті минералдармен жұмыс істейтін қызметкерлерді А тобының қызметкерлері деп басқа топтардан ажыратады. Ол қызметкерлер арнайы дозиметрлермен қамтамасыз етіледі. Дозиметрлердің көрсеткіштері персоналдардың арнайы жеке тіркеу карточкаларында, журналдарда тіркеледі. Компания мекемелерінің территорияларында рұқсат берілетін радиациялық дозаның мөлшері радиациялық қауіпсіздік нормасында көрсетілген мүмкіндік шектен төрт есе аз болуы керек. А тобына жататын қызметкерлер әр квартал сайын, жыл сайын қабылдаған дозалармен танысып отырады. Бұл көрсеткіштер қызметкерлер жұмыс істейтін ғимараттарда, цехтарда, фойелерде тақталарда ілініп тұруы керек.

Радиациялық қауіпсіздік қызметінің штаттарына кіретін қызметкерлер, қызметтері үшін қажетті барлық өлшеуіш приборлармен, құрал-жабдықтармен қамтамасыз етіледі. Бұл мәселелерді шешу мекеме әкімшілігінің құзырында.

«Халықтың радиациялық қауіпсіздігі» туралы ҚР-ның заңнамасында Қазақстан мемлекетіндегі мекемелер үкімет қарауына алынады, мына жүйелер бойынша іске асырылады: халықтың денсаулығына қауіпті иондық сәулеленулері бар жерлерді қарауға алу, радиациялық қауіпсіздікті қамтама-сыз ету, атомдық энергиямен байланыстарын анықтау, қоршаған ортаны радиоактивті заттардан қорғау және ескертулер жасау сонымен қатар қоршаған ортаны ионыдық сәулеленуден қорғау және бақылау жасап отыру [13].

Радиоэкологиялық ахуалдың жақсаруы мемлекеттік саясаттың несібесіндегі маңызды мәселе. Осыған орай нақты құқықтық және ақпараттық база құрумен қатар, радиациялық қауіпті нысандардың тізімін жасай отырып, әр нысанға қатысты радиациялық қауіпсіздікті қамтамасыз ететін шараларды енгізу және өте қауіпті деген радиоактивті объектілердің, әсіресе ядролық полигон, уран - кен өнеркәсіптік кәсіпорындарында комплексті

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

радиоэкологиялық мониторинг-тік зерттеу жұмыстарын үнемі жүргізуді қажет етеді. Радиациялық қауіпсіздікті қамтамасыз ететін қазіргі кездегі саясат «жариялылық арқылы радиациялық қауіпсіздік принципіне сүйенуі» тиіс деп түсінеміз. Қоршаған ортаның радиоактивті заттармен ластануы көптеген экологиялық, медициналық-биологиялық, әлеуметтік – экономикалық және тағы да басқа мәселелерді туындатады.

Осылардың басым көпшілігін шешу тағдыры радионуклидтер мен ластанған жерлерде тұрып жатқан, не радиациялық ластанған өндірісте жұмыс жасайтын адамдардың өміріне қаншалықты қатерлі екендігіне дұрыс баға беруге байланысты. Қазіргі кезде стохастикалық салдарларды болдырмаудың негізгі шаралары - жер қыртысының радионуклидтермен ластануын бақылап, биологиялық жүйедегі радионуклидтердің болуы және бөлініп таралуы; «топырақ - өсімдік – жануарлар - агроөнеркәсіптік өнімдер» тізбегіндегі радио-нуклидтердің көшу заңдылықтарын және халықтың мүмкін болатын нәтижелік дозасын есептеу болып табылады [14].

Зертханалық радиоспектрометриялық талдау нәтижесінде ^{226}Ra ең жоғарғы көрсеткіші 1595 және ^{232}Th ең жоғарғы көрсеткіші 199 Бк/кг екендігі анықталды. Құлан көмірінің уран және торий радионуклидтерінің меншікті белсенділігінің төменгі меншікті активтілігіне қатынастарының қосындысы 0,12-ден 1,78-ге ауытқиды және гигиеналық нормативтерге сәйкес радиация-лық қауіптілігі бойынша бірінші және екінші топқа жатады (8 - кесте).

8 - кесте Құлан көмір кен орынындағы радионуклидтерінің белсенділігінің сынамасы, Бк/кг

Сұрыпқа алынған жер	Географиялық координаты	^{137}Cs	^{226}Ra	^{232}Th	^{40}K	Көмірдің радиациялық қауіптілігінің классы
Құлан-1 карьері	44°54'50,5'' 73°43'18,8''	222,07± 4,69	1140,33± 7,16	182,83± 2,63	742,00± 14,23	1,32 II класс
Құлан1 карьері Көмір қоймасы	44°54'48,5'' 73°43'47,3''	16,87± 1,31	69,17± 2,59	52,77± 2,59	121,67± 7,09	0,12 I класс
Құлан2 карьері Т.1	44°54'26,4'' 73°43'38,6''	161,4± 1,68	882,67± 1,44	141,93± 2,76	587,33± 6,13	1,02 II класс
Құлан 2 карьері Т.2	44°54'27,7'' 73°43'37,9''	293,47± 4,29	1595,67± 5,35	199,43± 3,87	968,33± 7,92	1,78 II класс
Құлан 2 карьері Т.3	44°54'27,7'' 73°43'37,0''	267,3± 2,74	1439,67± 6,91	188,5± 4,89	824,33± 10,40	1,63 II класс

Осылайша, Құлан көмір алу кен орнының аумағында біз жергілікті аймақта ГАЖ (географиялық ақпараттық жүйе) технологиясын қолданумен автомо-бильді және жаяу жүргінші гамма - түсірілімдерін жүргіздік және аталған кен орнының аумағында көмір сынамасының зерттеуін жүргіздік. Жүргізілген зерттеулердің нәтижесінде келесілер анықталды:

- гамма – фонның деңгейі 0,11-ден 1,93 мкЗв/сағ дейінгі шамада тербеледі;
- көмір сынамасының ^{226}Ra және ^{232}Th максималды мәндері сәйкесінше 1595 Бк/кг және 199 Бк/кг дейін жетеді;

- уран мен торий радионуклідтерінің салыстырмалы белсенділігінің көмірдің салыстырмалы белсенділігінің минималды мәндеріне қатынасының соммасы 0,12-ден 1,78-ге дейін тербеледі;
- эквивалентті мөлшердің қуаты (ЭМК) гамма сәулелену бірыңғайлылық жағынан зерттелген аймақтарда 30 % құрады;
- Құлан кен орнының көмірі радиациялық қауіптіліктің 1 - 2 класына жатқызылады.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Crameri R., Burkart W. The radon problem // Radiat. Phys. Chem. – 1989. – Vol.34, N2. – P.251-259.
2. Sevs J., Placek V., Verabek J. Lung cancer risk in relation to longterm radiation exposures in uranium mines // Purkyne Medical Research and Postgraduate.Proc.IY-th Conf.on rad. hygiene. – CSSR, 1971. – P.14-16.
3. Strandén E., Berteig L., Radon daughter equilibrium and unattached fraction in mine atmospheres // Health Phys. – 1982. – Vol.42, N4. – P.479-487.
4. Полстянова Н.Г., Исенеев К.К., Ташметов К.К. Исследования загрязненности радионуклидами поверхностных и подземных водоисточников в Северо-Казахстанской области // Вестник Медицинского центра Управления делами Президента Республики Казахстан. – 2006. – №1 (17). – С.113-115.
5. Iseneev K.K. Potable water radioactivity assessment in North-Kazakhstan region // Medical-biological and radio-ecological problems on uranium-and oil-producing regions. IV International Theoretical and practical conference materials, 27-29 september 2010, p.31.
6. Teichman K.Y. A little exposure to radon // Statist.Sci. – 1989. – Vol.3, N3. – P.374-376.
7. Шевченко В.А., Померанцева М.Д. Генетические последствия действия ионизирующих излучений. – М.: Наука, 1985. – 180 с.
8. Коваленко А.И. Влияние малых доз ионизирующего излучения на здоровье человека // Врачеб.дело. – 1990. – N.7. – С.79-82.
9. Лютых В.П., Долгих А.П. Клинические аспекты действия «малых» доз ионизирующего излучения на человека (общесоматические заболевания) // Мед. радиол. и радиац. безопасность. – 1998.–Т. 43, № 2.– С. 28-34.
10. Бурлакова Е.Б. и соавт. Особенности действия малых доз облучения // Энергия: экономика, техника, экология. – 2000. – № 2. – С. 33-39.
11. Бахтин М.М. Оценка радиационной обстановки в водоемах, расположенных вблизи уранодобывающих регионов и воздействие техногенного загрязнения на гидробионты//Дисс. На соискание ученой степени д.б.н., Астана, 2008
12. Kazymbet P.K. Study of radiologic situation and radiation safety ensuring for population of uranium-mining region // Materials of 15th Hiroshima International Symposium 2010 y, Workshop «Black rain of the Hiroshima atomic bomb and related studies», p.21.
13. Бродский А.К. Жалпы экологияның қысқаша курсы-Алматы: Ғылым, 1998. Жәкешбаева Р.Б., Альмурзаева С.И., Тургенова О.М. «Мұнай мен ластанған» Исмаилов Б., Акимова Ж. Экология, Алматы, 2007.
14. Язиков В.Г. Урановые ресурсы Республики Казахстан // Уран и ядерная энергетика. – Лондон. Изучение уранового института, 1993. – С.132-137.16. Обеспечение радиационной безопасности (бюджетная программа 011): отчет / АО «Волковгеология». – 2006. – 273 с.

INFLUENCE OF HEAVY METALS ON GREEN TOAD (*BUFO VIRIDIS*) DEVELOPMENT AND MORTALITY

In this investigation, we study the mortality/survival percentage and occurrence of morphological abnormalities in amphibians depending on the pollution of the environment with heavy metals and the use of the data obtained for bio indication.

During investigation, study objects were collected and staging was determined. In addition, according to experimental protocols, the control and other explosion of metal salt groups. According to collected data statistical analyses were calculated.

Keywords: *Bufo viridis, heavy metals, copper, ferrum, zinc, Gosner staging.*

1. Introduction

Teratological phenomena have long attracted the attention of researchers. Recently, interest in this problem manifests itself precisely in terms of indicating the state of the environment. Under conditions of high environmental stress, the variety of types of anomalies and the general frequency of aberrations change, so the variety and frequency of anomalies can serve as an indicator of the transformation of the natural environment [1], [2].

Natural habitats of animal species are being contaminated increasingly due to the discharge of effluents from industries, containing toxic heavy metals [2].

Aquatic systems are subject to intense anthropogenic pressure due to many factors including industry, transport as well as recreation. Thus, understanding and monitoring the health of aquatic organisms and aquatic ecosystems is of crucial importance.

Heavy metal pollution is one of the greatest threats to the ecosystems because it degrades the habitat and is potentially toxic to wildlife and human populations. Metals and other contaminants occur in water bodies due to aerial deposition, upstream contamination, and leaching from bedrock [3], [4]. Metals, particularly iron, copper, and zinc have been detected in water of lake Balkhash [5]. The bulletin was prepared based on the results of work carried out by specialized units of the RSE "Kazhydromet" on environmental monitoring of the state of the environment on the observation network of the National Hydrometeorological Service [5].

The aim of our study was to examine the frequency of occurrence of morphological abnormalities in amphibians developing in water contaminated with heavy metals (Cu, Fe, Zn).

The green toad (*Bufo viridis*) was chosen as an object of the study, as it responds quite well both to short-term exposure of toxic substances and to chronic contamination. This species is a convenient model because it breeds in a variety of lentic environments, frequently located in modified habitats such as in agricultural fields or urban areas [6], [7].

2. Materials and methods

2.1 Experimental setup and exposure conditions

Egg clutches were collected from unpolluted lake Zhalpaksay (Almaty; 43°14'10.2"N 76°40'21.0"E) during the early summer of 2018. In the laboratory, eggs and larvae were acclimated at 15L aerated glass aquaria filled with aged tap water. Partial water changes (about 25% water replacement) with blended water were made twice or thrice a week according to the contamination of aquaria.

After hatching, twenty tadpoles of similar body size were randomly chosen and placed in 15L aerated glass aquaria (25 cm × 25 cm × 25 cm) for each experimental unit. The tadpoles were fed with boiled algae daily. Throughout the study period, animals were held under a natural light and dark photoperiod (at 19°C – 23°C, median pH 6.5 – 7.5). Food waste and feces were removed daily using pipette.

The animals were divided into seven groups: control (CTL), (3.9 mg/L and 0.6 mg/L) $\text{CuSO}_4 \cdot 5\text{H}_2\text{O}$, (0.6 mg/L and 6.6 mg/L) $\text{ZnSO}_4 \cdot 7\text{H}_2\text{O}$, (7.5 mg/L and 74.7 mg/L) $\text{FeSO}_4 \cdot 7\text{H}_2\text{O}$. Each group contained 20 tadpoles. The exposure concentrations were selected according to the level of metal contamination, based on the Informational bulletin on the state of the environment of the Republic of Kazakhstan, issue for July of 2018 [8].

2.2 Experimental setup and exposure conditions

Metal salts were purchased from Sigma Aldrich Chemie GmbH (Steinheim, Germany). Salts of each metal were added in a certain concentrations, calculated before the start of the exposure, in 50 mL of aquarium water. Calculations were conducted taking into consideration the Maximum Permissible Concentration (MPC) of each metal [8]. The information of MPC was taken from Informational bulletin on the state of the environment of the Republic of Kazakhstan, issue for July of 2018 and study was focused on the state of pollution of Lake Balkhash.

The nominal concentrations for copper (II) sulfate pentahydrate solution used in experiment were: for 1 MPC – 3.9 mg/L, for 10 MPC – 0.6 mg/L. The nominal concentrations for zinc sulfate heptahydrate solution used here were: for 1 MPC – 0.6 mg/L, for 10 MPC – 6.6 mg/L. The nominal concentrations for iron (II) sulfate heptahydrate solution used in experiment were: for 1 MPC – 7.5 mg/L, for 10 MPC – 74.7 mg/L.

Experiments were started when tadpoles reached the developmental Gosner stage 25 (Gs 25, feeding and free-swimming tadpoles). Tadpoles were chronically exposed until they reached stage Gs 42.

Mortality was observed and counted during the experiment. Snout-vent length (SVL), tail length and total body length were measured in Gs 46 tadpoles at the end of experiment.

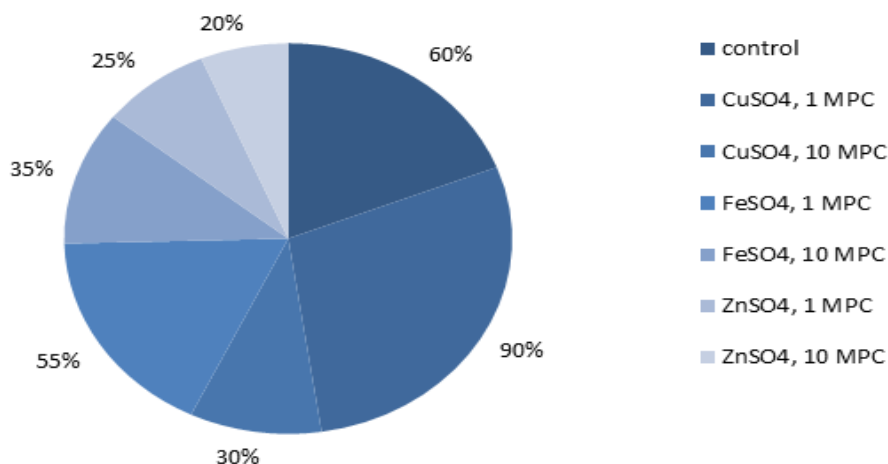
2.3 Statistical analysis

Statistical analysis was calculated by t-test (Student's t test). P values <0.05 were considered as significant. The data are presented as the means $\pm$ SEM.

3. Results and discussion

3.1. Mortality

Mortality in each experimental unit was different. In the control group, mortality was 60% (12 out of 20 tadpoles). Greater mortality observed in CuSO_4 (1 MPC), which was 90% (18 out of 20 tadpoles). In CuSO_4 (10 MPC), mortality was 30% (16 out of 20 tadpoles). This may be due to high intolerance of tadpoles to metal and its toxicity. In FeSO_4 (1 MPC), mortality was 55% (11 out of 20 tadpoles). In FeSO_4 (10 MPC), mortality was 35% (7 out of 20 tadpoles). In ZnSO_4 (1 MPC), mortality was 25% (5 out of 20 tadpoles). In ZnSO_4 (10 MPC), mortality was 20% (4 out of 20 tadpoles) (Fig. 1).

Fig. 1. Mortality percentages of the tadpoles according to the concentrations and types of the metal salts. Mortality percentages were 90%, 60%, 55%, 35%, 30%, 25% and 20% for CuSO_4 , 1 MPC; control; FeSO_4 , 1 MPC; FeSO_4 , 10 MPC; CuSO_4 , 10 MPC; ZnSO_4 , 1 MPC; ZnSO_4 , 10 MPC, respectively.

3.2. Morphometric parameters of tadpoles

Tadpoles of toads (*Bufo viridis*) were measured at stages 34-35 according to Gosner staging. Average lengths were significantly longer at FeSO₄, 10 MPC compared to controls (Fig. 2).

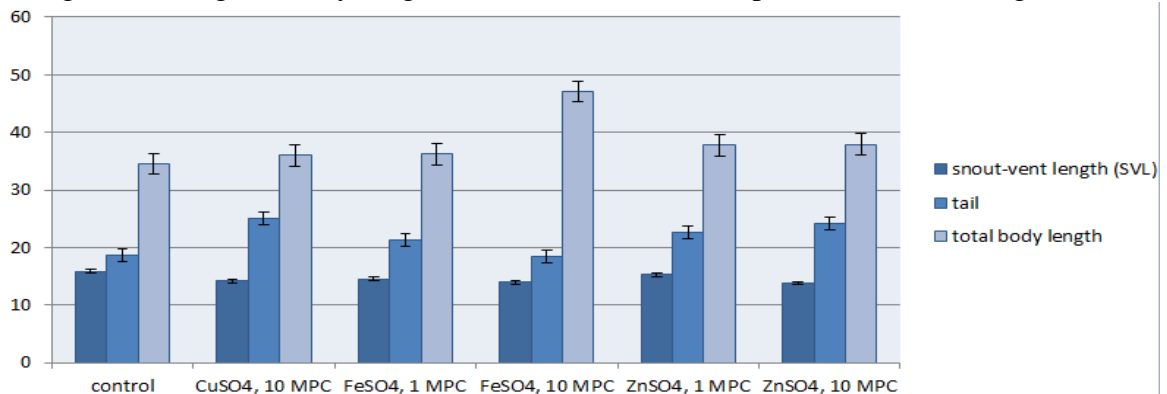

Fig. 2. Average length of tadpoles of *Bufo viridis*

Average length in control group for snout-to-vent length was 15.8 mm, for tail was 18.6 mm and for total length was 34.5 mm. In CuSO₄, 10 MPC group the snout-to-vent length was 14.2 mm, for tail was 25 mm and for total length was 36 mm. In FeSO₄, 1 MPC group for snout-to-vent length was 14.5 mm, for tail was 21.3 mm and for total length was 36.2 mm. In FeSO₄, 10 MPC group for snout-to-vent length was 14 mm, for tail was 18.5 mm and for total length was 47.1 mm. In ZnSO₄, 1 MPC group for snout-to-vent length was 15.3 mm, for tail was 22.6 mm and for total length was 37.8 mm. In ZnSO₄, 10 MPC group for snout-to-vent length was 13.8 mm, for tail was 24.1 mm and for total length was 37.9 mm.

4. Conclusion

In conclusion, this study demonstrated the development of the green toad (*Bufo viridis*) under influence of heavy metals contamination. Moreover, we have determined the method of investigation of heavy metal influence on green toad embryo development. In experiment were used different metal salts and different concentrations. A significantly high mortality was observed in CuSO₄, 1 MPC experimental group (90%), while mortality in ZnSO₄, 10 MPC experimental group was lower (20%). That is why CuSO₄, 1 MPC group was excluded due to lack of data to calculate.

REFERENCES

1. Pfeifer M Europe PMC Funders Group Creation of forest edges has a global impact on forest vertebrates 2018. № 7679 (551).187–191 p.
2. Prokić M Comparative study of oxidative stress parameters and acetylcholinesterase activity in the liver of Pelophylax esculentus complex frogs Saudi Journal of Biological Sciences. 2017. № 1 (24). 51–58 p.
3. Burraco P., Díaz-Paniagua C., Gomez-Mestre I. Different effects of accelerated development and enhanced growth on oxidative stress and telomere shortening in amphibian larvae // Scientific Reports. 2017. № 1 (7). 1–11 p
4. Calfee R.D., Little E.E. Toxicity of Cadmium, Copper, and Zinc to the Threatened Chiricahua Leopard Frog (*Lithobates* [*Rana*] *chiricahuensis*) // Bulletin of Environmental Contamination and Toxicology. 2017. № 6 (99). 679–683 p.
5. Bulletins on the state of the environment of the Republic of Kazakhstan for July 2018
6. Michael Lannoo, Amphibian Declines. The Conservation Status of United States Species, 2005
7. Sergius L. Kuzmin, Institute of Ecology and Evolution, Russian Academy of Sciences, Moscow, 1999, Edition: Vance Vredenburg (editor), 2001
8. Robin D. Calfee, Edward E. Little, Toxicity of Cadmium, Copper, and Zinc to the Threatened Chiricahua Leopard Frog (*Lithobates* [*Rana*] *chiricahuensis*), 2017

Научный руководитель: доктор биологических наук, профессор Шалахметова Т.М.

ГЕОГРАФІЯ І ГЕОЛОГІЯ / GEOGRAPHIA И ГЕОЛОГИЯ

УДК 373.5.016:908(477.62)

Ганна Гаврюшенко, Ольга Бєлякова
(Старобільськ, Україна)

ВИКЛАДАННЯ ТЕМИ «ТУРИЗМ» У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ГЕОГРАФІЇ РІДНОГО КРАЮ, 5 КЛАС (НА ПРИКЛАДІ м. СЛОВ'ЯНСЬК ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Статтю присвячено викладанню теми «Туризм» у шкільному курсі географії рідного краю у 5 класі. На прикладі м. Слов'янськ Донецької області показано найбільш відомі туристичні об'єкти, з якими слід ознайомити учнів.

Ключові слова: географія, рідний край, краєзнавство, туризм, історико-культурна спадщина.

The article considers the teaching of the topic “Tourism” in course of geography of native land in fifth school grade. The most well-known tourist attractions of Sloviansk, Donetsk Region are shown as an example to be introduced to schoolchildren.

Key words: geography, native land, regional studies, tourism, historical and cultural heritage.

Географія рідного краю у 5 класі є краєзнавчим і водночас пропедевтичним курсом – таким, що формує в учнів початкові географічні знання та вміння як з фізичної, так і з економічної та соціальної географії. Курс ознайомлює п'ятикласників із особливостями географічного положення, природи, населення, його традиційних занять, сучасних галузей господарства, екологічних проблем рідного краю – свого населеного пункту, адміністративного району та області. Для п'ятикласників із образу своєї місцевості вимальовується географічна панорама країни, а потім і світу [1].

Необхідно зауважити, що у навчальних планах з переліку предметів для обов'язкового вивчення було вилучено курс «Рідний край». Відтепер цей курс є факультативним. Програма курсу розрахована на 35 годин (1 година на тиждень).

Важливою темою, що вивчається в курсі географії рідного краю, є тема, присвячена туризму. Оскільки туризм є одним із пріоритетних напрямків розвитку економіки м. Слов'янська, цій темі варто приділити особливу увагу при викладанні зазначеного курсу. Необхідно розповісти учням про те, що у м. Слов'янську та у Слов'янському районі існують передумови для розвитку спеціальних видів туризму – сільського, дитячого та молодіжного, екологічного, мисливського, спортивного, релігійного.

Найбільш відомими туристичними об'єктами є:

- гора Карачун поблизу м. Слов'янська, яка була та є стратегічно важливим об'єктом;
- регіональний ландшафтний парк «Слов'янський курорт»;
- озера Ріпне та Сліпне;
- орнітологічний заказник «Приозерний», який було створено з метою збереження рідкісних видів птахів;
- археологічні розкопки давньої фортеці Тор;
- місцевий краєзнавчий музей;
- Національний природний парк «Святі Гори», Святогірський історико-архітектурний заповідник, Святогірська Свято-Успенська Лавра, пам'ятник історії «Меморіал Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.», пам'ятник монументальної скульптури – пам'ятник Артему – єдиний у своєму роді приклад авангардного напрямку в скульптурі – кубізму (середина 20-х років ХХ століття);

- єдиний у східному регіоні України музей народної архітектури, побуту та дитячої творчості в с. Прелесне;
- пам'ятка садово-паркової архітектури XIX століття – маєток і парк поміщика О.Ф. Бантиша;
- туристичний маршрут до «Казачої пристані», яка була місцем розташування казацької фортеці (у с. Райгородок Слов'янського району);
- Слов'янський керамічний ринок, де у широкому асортименті представлені товари на будь-який смак: від різноманітного посуду, горщиків для квітів, сувенірів, до декоративних скульптур малих архітектурних форм, які користуються попитом в ландшафтному та інтер'єрному дизайні.

Необхідно зауважити, що на уроках географії рідного краю слід намагатися використовувати якомога більше високоякісних ілюстрацій. Так, на рис. 1 зображено деякі з найбільш відомих туристичних об'єктів м. Слов'янська та Слов'янського району, що дозволяє створити більш повний образ досліджуваної місцевості, її туристичного та рекреаційного потенціалу. Крім того, демонстрація ілюстрацій із зображенням різноманітних об'єктів рідного краю впливає на емоційне сприйняття учнів, посилює інтерес до вивчення своєї «малої Батьківщини».

Отже, як видно із зазначеного вище, м. Слов'янськ та Слов'янський район розташовані у живописній місцевості Донецького краю та є територіями, багатими на об'єкти історико-культурної спадщини.

Найбільш зацікавленим та обдарованим учнями можна запропонувати *розпочати роботу над навчально-виховним проектом «Турист! Пізнай м. Слов'янськ!»*. Цей проект передбачає розкриття туристичних та екскурсійних можливостей міста, дослідження й опис об'єктів природи, історії та культури, що є перлинами міста, та визначення напрямів, проблем і перспектив розвитку туризму у м. Слов'янську. Проект варто продовжити під час вивчення географії рідного краю у 8-9 класах.

Рис.1. Туристичні об'єкти м. Слов'янська та Слов'янського району (зліва направо та зверху вниз: 1) гора Карачун; 2) регіональний ландшафтний парк «Слов'янський курорт»; 3) озеро Сліпне; 4) озеро Ріпне; 5) Національний природний парк «Святі Гори»; 6) пам'ятник Артему; 7) музей народної архітектури, побуту та дитячої творчості в с. Прелесне; 8) Слов'янський керамічний ринок.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Географія рідного краю. 5 клас. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів. – Режим доступу: <http://geographer.com.ua/content/programa-kursu-za-vybohom-geografiya-ridnogo-kraju-5-klas>.

2. Дмитрієв Л. В. Історія і природа Слов'янщини / Л. В. Дмитрієв. – Слов'янськ: Друкарський двір, 2006. – 159 с.

УДК 373.5.016:908(477.62)

*Ганна Гаврюшенко, Ярослав Гальченко
(Старобільськ, Україна)*

МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИКЛАДАННЯ ТЕМИ «ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРИРОДНО-ЕКОНОМІЧНОГО ХАРАКТЕРУ» ПРИ ВИВЧЕННІ ГЕОГРАФІЇ В 11 КЛАСІ (ПРОФІЛЬНИЙ РІВЕНЬ)

Статтю присвячено викладанню теми «Глобальні проблеми природно-економічного характеру» у шкільному курсі географії в 11 класі. Запропоновано методичні прийоми, які доцільно використовувати при вивченні зазначеної теми.

Ключові слова: географія, глобальні проблеми людства, екологічна проблема, прийоми навчання.

The article considers the teaching of the topic «Global problems of natural and economic nature» in the school course in geography in the 11th form. The proposed methods and techniques that are appropriate to use when studying this topic.

Key words: geography, global problems of mankind, ecological problem, teaching methods.

Розділ «Глобальні проблеми людства» є одним із найважливіших у курсі географії 11 класу та, відповідно, таким, що викликає справжній інтерес в учнів. У межах зазначеного розділу вивчається тема «Глобальні проблеми природно-економічного характеру», у ході якої учні повинні розглянути екологічну проблему, зробити територіальний аналіз екологічних проблем світу, визначити суть проблем, причини виникнення та шляхи вирішення.

Початок уроку – це, перш за все, перевірка домашнього завдання і налаштування на отримання нових знань. Пропонуємо перевіряти домашнє завдання дуже відповідально, але в «несерйозній формі». Всі учні люблять грати, отже ігрові моменти можна впроваджувати на уроках не лише з учнями молодших, але й старших класів. Для них це буде цікава гра, а для вчителя – використання результативного методичного прийому. Для перевірки домашнього завдання одним із дієвих є ігровий прийом «Так – ні». Учень повинен обґрунтувати варіант відповіді, особливо якщо відповідь «ні». Як приклад, приведемо декілька питань (табл. 1).

Таблиця 1

Гра «Так – ні» (приклад питань)

Питання для учнів	Правильний варіант відповіді
1. Галузь економічної науки, яка вивчає ключові планетарні проблеми сучасності і майбутнього людської цивілізації, дістала назву <i>глобалістика</i> .	Так
2. Глобальними проблемами називають ті, що стосуються певної версти населення лише бідних країн світу.	Ні
3. Суть глобалізації полягає в різкому обмеженні й полегшенні взаємозв'язків і взаємозалежностей лише між окремими людьми.	Ні
4. Розрізняють три форми глобалізації: економічна, політична й культурна.	Так
5. У сучасній вітчизняній геоглобалістиці склалися п'ять послідовних рівнів вивчення глобальних проблем.	Ні

Універсальність цього методичного прийому полягає в тому, що його можна використовувати і для організації відпочинку, і для створення інтригуючої ситуації. Перевагами прийому є те, що він навчає систематизувати відому інформацію, зв'язувати воєдино окремі факти в загальну картину, навчає уважно слухати й аналізувати питання. Якщо питання некоректне або учень не може дати на нього відповідь з дидактичних міркувань, то він відмовляється від відповіді наперед обумовленим жестом. Після гри треба обов'язково обговорити питання: які з них були найвдалішими, які менш вдалими.

Наступний прийом, який можна використати для перевірки домашнього завдання – «Бліц-опитування по ланцюжку». Його суть полягає в тому, що перший учень ставить коротке питання другому. Другий – третьому, і так до останнього учня. Час на відповідь – кілька секунд, учитель має право зняти питання, яке не відповідає темі або недостатньо коректне. Як варіант, для перевірки домашнього завдання можна запропонувати влаштувати змагання між рядами на якийсь час, тобто яка з груп, не перериваючи ланцюжок, правильно і швидше за інших відповість на питання. При цьому треба вибрати рефері, які контролюватимуть правильність відповідей, і час, за який учні впораються із завданням.

На нашу думку, описані прийоми будуть сприяти *актуалізації опорних знань учнів*.

Для мотивації учнів доцільно використати прийом «*Географічний кросворд*», який буде перекликатися з новою темою (рис. 1).

				¹ Е								
				К			² Ш		³ П			
			⁴ М	О	Н	І	Т	О	Р	И	Н	Г
				Л			У		И			
				О			Ч		Р			
				Г			Н		О			
				І			І		Д			⁵ Л
⁶ З	Е	М	⁷ Л	Я	Н	І		⁸ В	О	Д	Н	І
			Ю						К			С
			Д			⁹ Л	І	С	О	В	І	
			И						Р			
		¹⁰ А	Н	Т	А	Р	К	Т	И	Д	А	
			А						С			
									Т			
									У			
									В			
									А			
									Н			
									Н			
									Я			

Рис. 1. Приклад кросворду

Приклади питань до кросворду:

По горизонталі:

4. Постійне всебічне спостереження й оцінка стану природи.
6. Які ресурси є основою всієї живої природи?
8. Які ресурси зосереджені переважно в океанах?
9. Які ресурси охоплюють близько 4 млрд га земель?
10. На якому материка найбільше земель, непридатних для використання?

По вертикалі:

1. Наука про закономірності взаємодії організмів між собою та середовищем перебування.
2. Які комплекси людина створює на природній основі?
3. Сукупність усіх форм використання природних ресурсів.
5. Сукупність землі, рослинності, в якій домінують дерева та чагарники, тварини, мікроорганізми та інші природні компоненти.
7. Хто найбільше забруднює природу?

Розпочати *етап вивчення нового матеріалу* пропонуємо з визначення поняття «*екологічні проблеми*». Для роботи над поняттями можна використовувати невеликі структурно-логічні схеми – «*павучки*». Слово обводять квадратом і до нього підбирають ключові слова, які характеризують ці поняття. Ці слова утворюють «ніжки павучка». «Павучки» використовуються для усної зв'язної мови, характеристики понять (рис. 2).

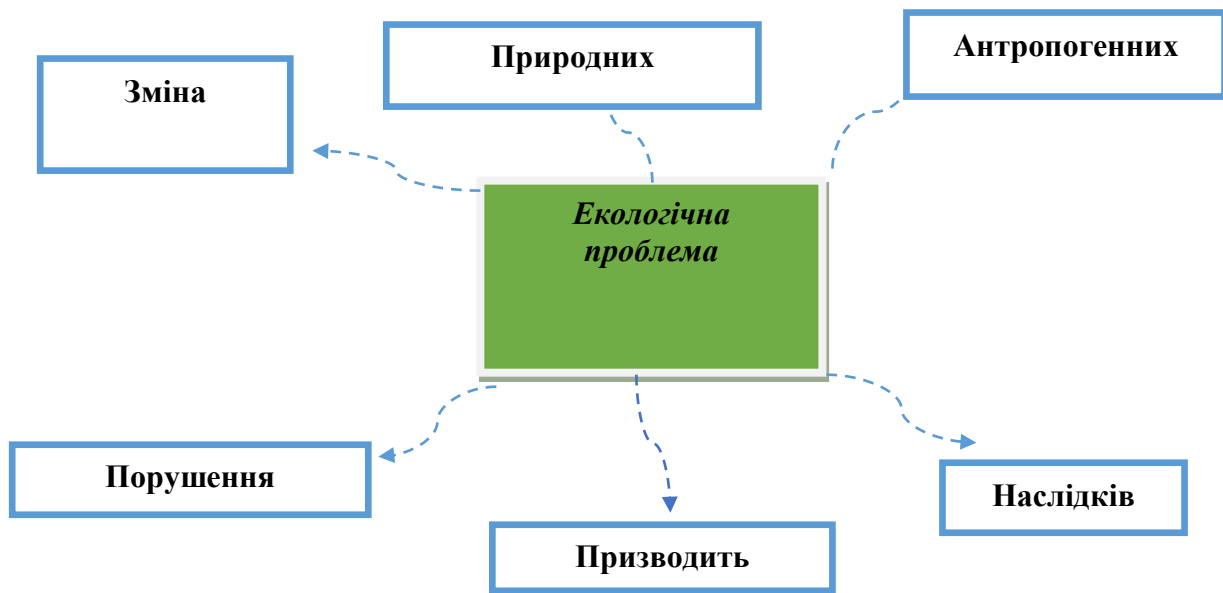

Рис. 2. Схема «Павучок»

Учні, використовуючи дану схему, повинні спробувати дати своє визначення поняття «*екологічна проблема*». Після того, як учні дали своє визначення, маємо порівняти їх варіант з поняттям підручника: Далі можна використати прийом «*Nota bene (замітка на полях)*» та записати дане визначення у робочий зошит.

Після того, як учні записали визначення, доцільним буде використати прийом «*Мозковий штурм*». Суть його полягає у розв'язанні конкретної проблеми через висловлювання учасниками ідей та пропозицій щодо розв'язку. Розпочинати роботу за цим методом радять із так званої «історії про тюленів», яка пояснює, як було винайдено цей метод. Історія полягає у тому, що одного разу в океані трапилася екологічна катастрофа – потонув великий танкер, і з нього почала витікати нафта. Величезна нафтова пляма почала наблизитися до суші. Терміново було скликано кризовий штаб, до складу якого входили фахівці з багатьох галузей, а також особи, не цілком компетентні у цьому питанні. Штаб почав гарячково шукати способи нейтралізації небезпеки, проаналізував багато різних можливостей та різноманітних ідей, які подавались. Серед них були і побудова обмежувальної загороди чи підпалювання нафтової плями на поверхні води та багато інших, але з різних міркувань жодна з них не могла бути реалізована в існуючих умовах. Після багатогодинної дискусії та в ситуації повної апатії виникла ідея, подана, здавалося б, для жарту: можливо, слід було випустити на нафтову пляму стадо тюленів, які б своїм хутром увібрали забруднення. Ідея, на перший погляд, смішна та забавна, однак після глибшого обміркування штаб підготував спеціальні поплавки зі штучного матеріалу, подібного до хутра тюленя, на якому нафта прекрасно осідала. В такий спосіб завдяки нібито неправдоподібній ідеї, вдалося розв'язати таку складну проблему [1, с. 77].

Надалі вчитель має ознайомити учнів із принципами участі в мозковій атаці, які можна роздрукувати на аркушах паперу та роздати кожному учню. Принципи участі у мозковій атаці полягають у такому:

- слід кожну ідею записувати, по можливості, якнайправильніше, однак стисло;
- не слід обмежувати кількість ідей, пам'ятаючи, що важлива їх кількість, а оцінювання буде здійснено в самому кінці;
- важливі ідеї нестандартні, на перший погляд безглузді та недоречні.

Питання для мозкового штурму можна сформулювати так: «Назвіть причини виникнення екологічних проблем у світі».

На етапі закріплення вивченого матеріалу пропонуємо використовувати *онлайн-сервіс «Kahoot»*. Це безкоштовна платформа для навчання в ігровій формі, яка підходить для будь-якого навчального предмета і для учнів будь-якого віку. Все, що знадобиться – це власний комп'ютер, проектор та наявність смартфонів в учнів у класі. Процес перевірки розуміння, або обговорення якогось питання перетвориться в справжню захоплюючу гру! Для використання даного сервісу буде необхідно встановити додаток у магазині Google Play для смартфонів на базі Android та App Store для смартфонів на базі iOS.

Kahoot – це сервіс для створення онлайн-вікторин, тестів і опитувань. Учні можуть відповідати на створені вчителем тести з планшетів, ноутбуків, смартфонів, тобто з будь-якого пристрою, що має доступ до Інтернету.

Основні можливості сервісу:

- створені в *Kahoot* завдання дозволяють включити в них фотографії і навіть відеофрагменти. Темп виконання вікторин, тестів регулюється шляхом введення часової межі для кожного питання;

- за бажанням вчитель може ввести бали за відповіді на поставлені питання: за правильні відповіді і за швидкість. Табло відображається на моніторі комп'ютера вчителя.

Для участі в тестуванні учні просто повинні відкрити сервіс і ввести PIN-код, який представляє вчитель зі свого комп'ютера. Робота учнів оцінюються за двома параметрами відразу: знайшов правильну відповідь, і як швидко (у порівнянні з однокласниками). Використання сервісу *Kahoot* є оригінальним способом отримання зворотного зв'язку від учнів.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що використання запропонованих у цій статті прийомів при викладанні географії в 11 класі профільної школи сприятиме не лише вирішенню проблем модернізації освітнього процесу, але й підвищенню зацікавленості учнів до предмета та розвитку навичок креативності, творчості й самостійності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Інтерактивні методи навчання: Навч. посібник. / За заг. ред. П.Шевчука і П.Фенриха. – Щецін: Вид-во WSAP, 2005. – 170 с.
2. Садкіна В. І. 101 цікава педагогічна ідея. Як зробити урок. / В. І. Садкіна. – Х. : Вид. група «Основа», 2009. – 88 с. – (Серія «Золота педагогічна колекція»).

УДК 379.85

*Олександра Палій, Катерина Кравченко
(Харків)*

ЕТНІЧНИЙ ТУРИЗМ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

У статті проаналізовано визначення поняття «етнічний туризм» за різними авторами. Розглянуто етнографічні регіони України. Визначено проблеми та перспективи розвитку етнічного туризму в Україні.

Ключові слова: туризм, етнічний туризм, етнографічні регіони, побут, традиції.

The article analyzes the definition of the concept of "ethnic tourism" by various authors. Ethnographic regions of Ukraine are considered. Problems and prospects of development of ethnic tourism in Ukraine are defined.

Key words: tourism, ethnic tourism, ethnographic regions, life, traditions.

Туристичний бізнес в Україні розвивається інтенсивніше з кожним роком: відкривається усе більше туристичних агентств, розвивається інфраструктура, зростає кількість людей, працюючих у туристичній сфері.

Це викликано по-перше тим, що змістилися пріоритети у світогляді людей – подорожувати стало модно, по-друге, з кожним днем світ стає усе відкритішим, а , по-третє, відвідувати нові місця стає усе дешевше.

Сьогодні попитом користуються як путівки, так і самостійно сплановані подорожі в межах України, закордонні поїздки. У зв'язку з цим нову нішу поряд з різними класичними видами туризму, такими як подієвий, культурно-пізнавальний, спортивний та зелений туризм обійняв *етнотуризм*. Але наразі його дослідження мають дещо фрагментарний характер [4].

У класичному розумінні *етнічний туризм* це «...різновид туристичних подорожей, що здійснюється туристами до місць свого історичного проживання» [4, с. 12]. Розглянемо визначення терміну «етнічний туризм» за різними авторами (табл. 1):

Таблиця 1

Визначення терміну «етнографічний туризм» за різними авторами
(побудовано за даними [1, 2, 3, 4, 5, 6, 8])

<i>№ з/п</i>	<i>Автор</i>	<i>Визначення</i>
1.	В. Сміт, 1977 р.	«...подорожі для вивчення культури та життя рідкісних чи екзотичних народностей».
2.	Р. Макінтош, Ч. Гоїлднер, 1990 р.	«...поїздки з метою спостереження виражень культури і способу життя екзотичних народів».
3.	Б. Кінг, 1994 р.	«...подорожі до місць народження або проживання родичів з мотивацією етнічного возз'єднання».
4.	І. Волкова, 2009 р.	«...поїздки, що організовуються до регіонів проживання нечисленних народів, які не мають власної державності або національно-адміністративної автономії у складі інших держав».
5.	І. Бочан, 2011 р.	«...важлива складова людських цінностей, специфічний вид людської діяльності, мотивацією якої є пізнання краєзнавчих та країнознавчих ресурсів, ознайомлення з цінностями етнографічних груп у місцях їх компактного проживання».
6.	І. Кулакова, 2012 р.	«...вид поїздок, під час яких туристи вивчають певну етнічну групу населення, їх життя, особливості культури, побутові моменти тощо».
7.	Ф. Шандор, М. Кляп, 2013 р.	«етнічний туризм (ностальгічний, етнографічний туризм) – це різновид туризму, який здійснюється туристами на місця свого історичного проживання».

Етнотуризм передбачає знайомство з побутом і устроєм життя минулих поколінь, відвідування культових споруд, участь у фольклорних обрядах, фольклорні шоу та таке інше. Це можливість поринути в атмосферу далекого минулого, що створюється не лише мальовничим ландшафтом, але й культурними традиціями, обрядами, релігією місцевих жителів [1].

Мета етнотуризму полягає у відвідуванні етнотуристичного регіону для ознайомлення з культурою, побутом, традиціями, діалектами, кухнею, образотворчим мистецтвом місцевих жителів. Етнокультурний туризм сприяє більш тісним зв'язкам, обмінам представників різних народів, інтеграції їх культури у світову культурну спадщину [3].

Тому не складно пояснити збільшення популярності цього виду туризму в наш час: у пошуках національної ідентифікації люди прагнуть пізнати та вивчити свої корені. Також такий вид туризму є неабияким плюсом для економічного розвитку регіону, в якому він представлений. З'являється можливість відкриття ресторанів з традиційною кухнею, виготовлення та продажу стилізованих сувенірів, відкриття музеїв народного побуту, виготовлення та продаж речей гардеробу в традиційному стилі, залучення місцевого населення з метою отримання ними додаткових коштів. Всі ці заходи в кінцевому результаті укріплюють відносини між представниками людей різних вікових категорій, різних етносів тощо [8].

Вважається, що учасниками етнічного туризму, в основному, є люди похилого віку, метою подорожі яких є поглянути по-новому на місця, де вони раніше проживали, більш зрілими очима, порівняти що було, і що стало. Бувають випадки, коли результатом подібних подорожей є відновлення втрачених родинних зв'язків. Зацікавленість у подібному виді туризму здебільшого людей старших вікових груп є чи не найбільшим його недоліком на ряду з іншими [2, 3].

По-перше, в сучасних реаліях можливість участі літніх людей в туристичній активності є мінімальною з декількох причин:

- недостатнє матеріальне та фінансове забезпечення;
- відсутність економічної стабільності;
- високий рівень захворюваності.

Наразі залучення даного прошарку населення до туристичної активності в Україні видається неможливим. До того ж, недостатнім є розвиток транспортної системи, що ускладнює пересування туристів по території України. Адже якщо зв'язок між великими містами налагоджений добре, то дістатися до селищ та сіл, що є головними осередками етнотуризму, стає проблемою. Мінусом є недостатня забезпеченість етнотуризму інфраструктурою, а саме: недостатній комплекс етнічних споруд, етнокомунікаційних мереж, незабезпеченість доступу туристів до етнічних пам'яток тощо.

З огляду на історико-географічні аспекти формування території сучасної України у різних областях утворилися специфічні етнонаціональні традиції, отже кожна з них можна розглядати як окремий регіон етнічного туризму, а в деяких областях можна виділити навіть декілька таких регіонів (рис. 1).

Рис. 1. Етнографічні регіони України [7]

Так, наприклад, територію Волинської та частину Закарпатської області населяють лемки – етнічна група західних українців. Вони володіють своєю власною народною мовою та культурою побуту. Сімейний і громадський побут карпатських лемків, їх звичаї, обряди, повір'я, багатий і мелодійний пісенний фольклор, легенди, перекази, народна музика, ужиткове декоративне мистецтво – усе це є надзвичайно своєрідним і колоритним, а тому може привабити туристів до цієї місцевості [2].

Особливим колоритом володіє Полтавщина. Тут протягом віків формувалося своєрідне народне мистецтво в таких його різновидах, як гончарство, художня вишивка, художня обробка дерева, ткацтво і килимарство, декоративний розпис, плетіння з рогами тощо. Відомі на весь світ такі центри культури Полтавщини як Опішня, Петриківка, Сорочинці та власне Полтава [2].

Сьогодні в Україні представлені такі етнографічні тури [2]:

- **«Гуцульські коломийки»** – ознайомлення з побутом та традиціями гуцулів та відвідування Музею гуцульського побуту, етнографії та музичних інструментів Романа Кумлика, музею «Гуцульська гражда», музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття «Гуцульщина», музею «Писанки» (Івано-Франківська область);

- **«Полтавський колорит»** – мандрівка до Полтавщини з відвідуванням Полтавського Краєзнавчого музею, Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (Полтавська область);

- **«Трипільська Україна»** – тур з метою долучення до історії та культури Трипільської цивілізації на базі відвідування Київського обласного археологічного музею, приватного історико-археологічного музею «Прадавня Аратта - Україна» та «Трипільського скверу» (Київська область).

Серед подієвих етнокультурних заходів, що відбуваються в Україні варто відзначити: Міжнародний фестиваль «Поліське літо з фольклором», Міжнародний фестиваль «Калинове

літо на Дніпрі», Міжнародний фестиваль «Етновир», Міжнародний фольклорний молодіжний фестиваль традиційної культури «Древлянські джерела».

Висновки. Таким чином важливо зазначити, що етнотуризм в Україні недостатньо розвинутий, має велику кількість проблем, пов'язаних із відсутністю фінансування та розвитку даного виду туризму. Проте, він має значні перспективи розвитку, зокрема за умови вивчення та застосування міжнародного досвіду державної підтримки етнічного туризму; розробки туристичних маршрутів на основі етнографічних пам'яток та етнокультурних об'єктів. Переорієнтація даного виду туризму на учнівську та студентську молодь, а також іноземних туристів, українців з діаспори.

Саме орієнтація на етнічний туризм для нашої держави є однією з реальних можливостей економічного, соціального та національного розвитку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бочан І. О. Вступне слово про етнотуризм / І. О. Бочан // Розвиток етнотуризму: проблеми та перспективи: Зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених (Львів, 2-3 березня 2011 р.) / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Львівський інститут економіки і туризму. – Львів, 2011. – С.1.
2. Кузьмук О. І. Культурний туризм як інструмент формування національної ідентичності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tourlib.net/statti_ukr/kuzmuk.htm.
3. Кулаковська І. М. Розвиток етнічного туризму на Житомирщині в часи становлення державності України / Київський національний університету культури і мистецтв [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vdakk/2012_3/26.pdf.
4. Орлова М. Л. Ресурси етнічного туризму регіону: суспільно-географічна оцінка (на матеріалах Одеської області) : Автореф. дис. канд. геогр. наук. – Одеса, 2009. – 20 с.
5. Панкова Є. В. Туристичне краєзнавство: Навч. посібник / Є. В. Панкова. – К.: Альтерпрес, 2003. – 352 с.
6. Тихонова Т. Ю. Етнический туризм в развитии регионов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tourlib.net/statti_tourism/tihonova6.htm.
7. Україна й українці: історико-етнографічний мистецький альбом Івана Гончара (Галичина, Буковина) / Музей Івана Гончара, Оранта, 2007 р. – 304 с.
8. Шандор Ф. Ф. Сучасні різновиди туризму : підручник / Ф. Ф. Шандор, М. П. Кляп. – К. : Знання, 2013. – 334 с.

УДК 379.85

*Ганна Стукалова, Катерина Кравченко
(Харків, Україна)*

ЗЕЛЕНИЙ ТУРИЗМ У КАРПАТСЬКОМУ РЕГІОНІ

У статті розглянуто туристично-рекреаційний потенціал Карпатського регіону. Проаналізовано різновиди сезонного туристичного відпочинку в регіону. Визначено проблеми та перспективи розвитку зеленого туризму в Карпатському регіоні.

Ключові слова: *Карпатський туристичний регіон, зелений туризм, туристично-рекреаційний потенціал, проблеми та перспективи розвитку.*

The article considers the tourist-recreational potential of the Carpathian region. Varieties of seasonal tourist recreation in the region analyzed. Problems and prospects of development of green tourism in the Carpathian region are defined.

Key words: *Carpathian tourist region, green tourism, tourist-recreational potential, problems and development prospects.*

Зелений туризм для України є одним з відносно нових, проте дуже перспективних напрямів. Розвиток даного туристичного напрямку здатен не тільки залучити значну кількість рекреантів до туристичної діяльності, а і вирішити регіональні соціально-економічні проблеми. Сьогодні під *зеленим туризмом* розуміють подорож у сільську місцевість, що передбачає пішохідні прогулянки, ознайомлення з місцевою природою та побутом, харчування органічно чистими продуктами та відпочинок від міського типу життя в екологічно чистому середовищі [3].

Для України розвиток зеленого туризму є важливим фактором, що може сприяти покращенню економіки та соціальної зайнятості населення сільської місцевості. Проблеми функціонування та розвитку даного виду туризму описано в працях В. Васильєва [1], М. Костриці [5], М. Рутинського [7] та ін.

Одним з пріоритетних регіонів України для розвитку зеленого туризму є Карпатський туристичний регіон, до якого входять Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська та Чернівецька області (рис. 1). Природні ресурси даного регіону представлені орографічними (Українські Карпати, печери, грязьові вулкани), кліматичними, гідрологічними (гірські річки Латориця, Тересля, Тиса, Стрий, Бистриця, Прут, Черемош, озера – Синевир, Бребенескул, Несамовите) [4].

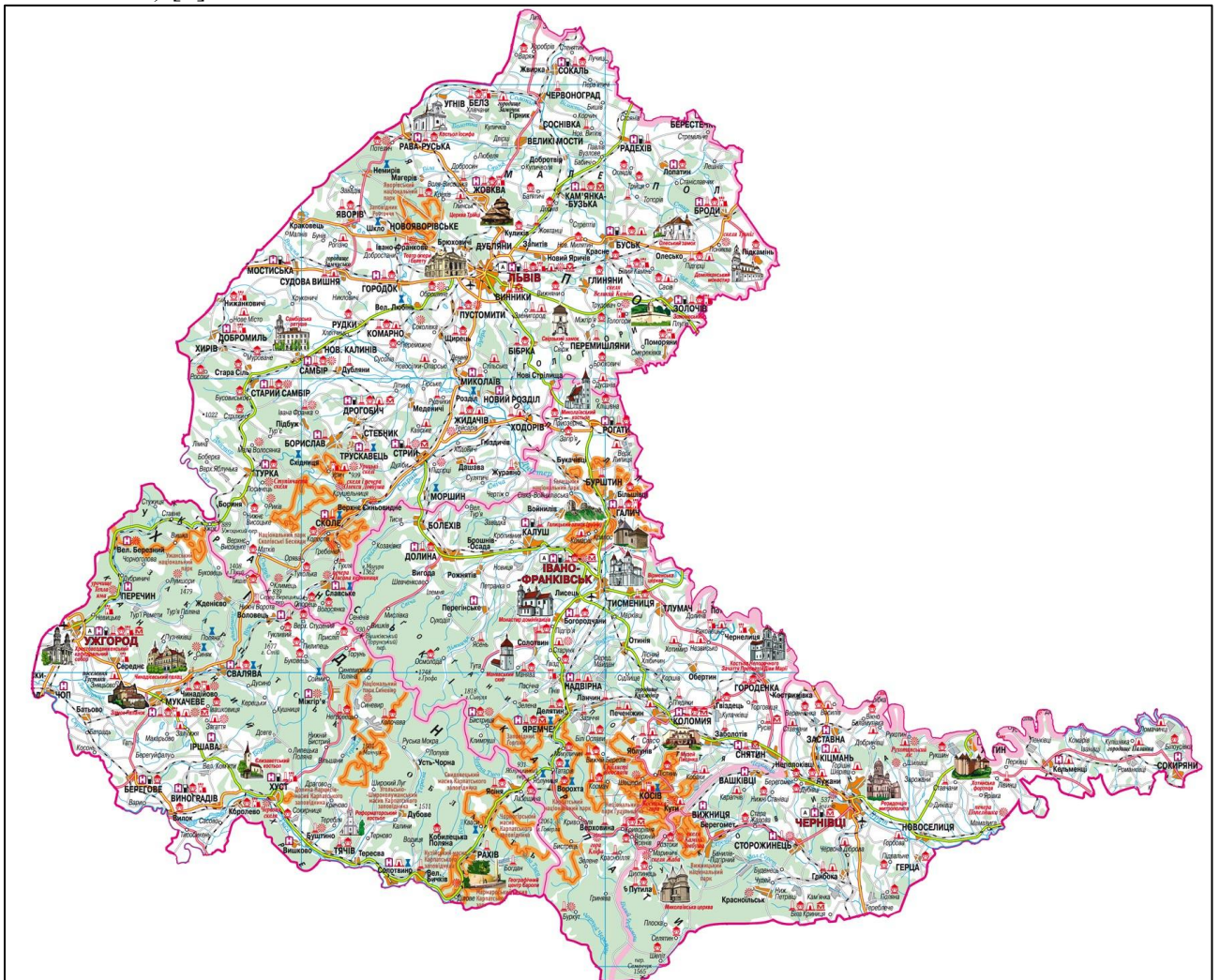

Рис. 1. Туристичні ресурси Карпатського регіону [4]

Природно-заповідний фонд регіону представлено Карпатським біосферним заповідником, національними природними парками Синевир, Ужанський, Галицький, Гуцульський, Карпатський та Бескиди [2].

Карпатський регіон володіє потужними соціально-культурними ресурсами, визначною є зокрема архітектура. На потенціал рекреаційного розвитку Карпатського регіону позитивно впливає його прикордонне положення, що дозволяє залучити до туристично-рекреаційної діяльності не лише внутрішніх, а й закордонних туристів.

Перспективним саме для зеленого туризму Карпатський регіон робить наявність найбільшої кількості котеджів та садиб, що спеціалізуються на даному виді туризму [5]. Значною перевагою розвитку зеленого туризму в Карпатському регіоні є можливість здійснення туристично-рекреаційної діяльності протягом всього року (табл. 1).

Таблиця 1

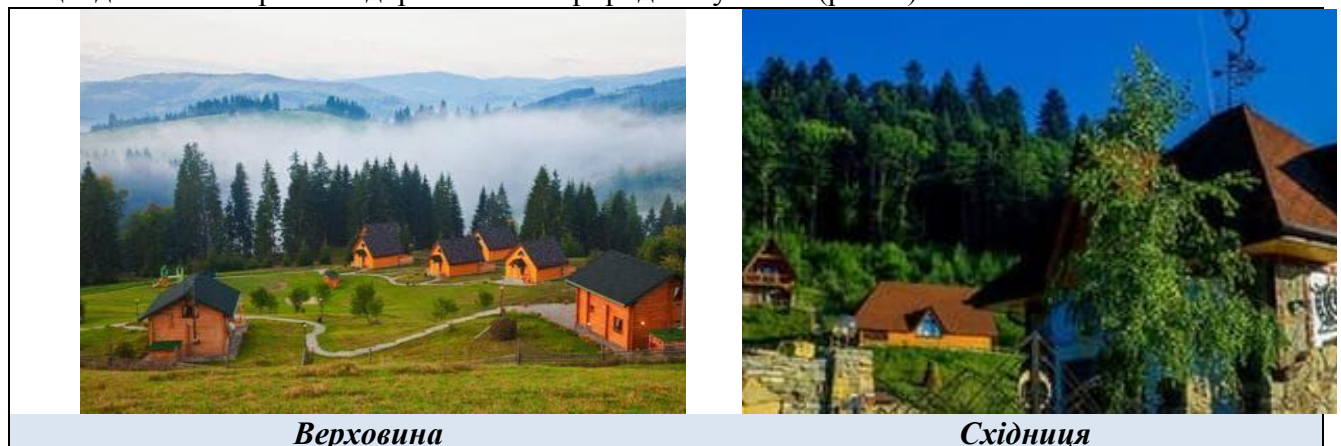
Різновиди сезонного туристичного відпочинку у Карпатському регіоні
(побудовано автором за даними [1, 2, 4, 5, 6, 7])

Різновиди сезонного туристичного відпочинку у Карпатському регіоні	
<i>Взимку</i>	<i>Влітку</i>
• гірськолижний туризм; • катання на ковзанах; • катання на сноуборді; • тури на новорічні свята; • агротуризм, екотуризм, зелений туризм.	• гірські тури; • велоподорожі; • кінні прогулянки; • катання на квадроциклах; • риболовля; • полювання; • агротуризм, екотуризм, зелений туризм.

Значною популярністю в регіоні користується відпочинок з метою лікування та оздоровлення (рекреаційний туризм) [4]. У Карпатах знаходиться велика кількість джерел мінеральних вод, найбільш відомими лікувальними курортами є Моршин, Свалява, Трускавець, Синяк [6].

Взимку найбільш популярним є гірськолижний туризм. Свої послуги в Карпатах надають такі відомі курорти як: Буковель, Славське, Драгобрат та багато інших [6]. Вони мають багато обладнаних трас різної складності, добре розвинуту інфраструктуру, широкий вибір баз відпочинку, готелів та садиб.

Влітку користуються попитом гірські тури, сільський, зелений туризм, екотуризм, агротуризм [2]. У Карпатах зелений туризм є основним видом відпочинку. Кожне селище в цьому регіоні є потенційним об'єктом для зеленого туризму. Тут інтенсивно розбудовуються котеджі та дома відпочинку з екологічно безпечних матеріалів, тому відпочинок у Карпатах – це ідеальний варіант оздоровлення в природних умовах (рис. 2).

Верховина

Східниця

Рис. 2. Центри розвитку зеленого туризму в Карпатському регіоні [2]

Розвиток зеленого туризму в Карпатському регіоні перш за все дозволить розширити сферу зайнятості сільського населення (зокрема жінок), збільшити прибуток сільського населення регіону. Зелений туризм обумовить реалізацію продукції особистих підсобних господарств. Інтенсивний розвиток туристичної галузі обумовить покращення благоустрою сільських садиб, та розширення сфери послуг регіону. Перевагою для міських жителів є естетичне задоволення від гірських пейзажів, різноманітних природних ландшафтів, ознайомитись з традиційним селянським побутом, звичаями.

Проте, є низка проблем, що стримує розвиток зеленого туризму в Карпатському регіоні, зокрема:

- нестабільність економічної ситуації в країні;
- відсутність нормативно-правового та інформаційно-рекламного забезпечення даного туристичного напрямку;
- недостатній рівень інфраструктурного розвитку регіону;
- нестача спеціалістів;
- низький рівень обслуговування;
- низький рівень достатнього рекламного забезпечення.

Для того, щоб зелений туризм приносив прибуток на належному рівні, необхідно створити програму його розвитку, встановити зважену цінову політику, забезпечити широкий спектр різноманітних послуг.

Висновки. Карпатський регіон є перспективним для розвитку зеленого туризму, адже він багатий самобутньою культурою та традиціями, вирізняється мальовничими ландшафтами. Регіон має потужний природно-ресурсний потенціал, а також вигідне економіко-географічне положення для інтенсивного розвитку зеленого туризму та залучення внутрішніх та зовнішніх рекреантів.

Якісне організаційно-управлінське забезпечення даного виду туристичної діяльності дозволить забезпечити стабільний соціально-економічний розвиток сільської місцевості, уповільнити відтік трудових мігрантів за рахунок їх зайнятості у туристичній сфері регіону.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Васильєв В. Десять років розвитку сільського зеленого туризму в Україні: проблеми та перспективи / В. Васильєв // Туризм: теорія і практика. – 2005. – №1. – С. 49-53.
2. Відпочинок у Карпатах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dorogovkaz.com/otdyh_v_karpatah.php

3. Гловацька В. В. Особливості розвитку сільського зеленого туризму як підприємницької діяльності / В. В. Гловацька // Інноваційна економіка. – 2010. – № 16. – С. 45–48.

4. Кифяк В. Ф. Характеристика туристичних ресурсів окремих територій на прикладі Карпатського регіону та Буковини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://buklib.net/books/21955/>.

5. Костиця М.М. Звичаї і традиції як атрактивні фактори розвитку сільського туризму / М.М. Костиця // Розвиток сфери розваг – основа сучасної концепції підвищення ефективності туристичного бізнесу: матеріали VI Міжнар. наук.-практ конф. – 2006. – С.65-68.

6. Мельник О. М. Туризм у західному регіоні України і його стратегічні складові / О. М. Мельник // Актуальні проблеми економіки. – 2012. – № 6. – С. 191-197.

7. Рутинський М.Й. Сільський туризм: навч. посібник / М. Й. Рутинський, Ю. В. Зінько. – К.: Знання, 2006. – 271 с.

УДК 911.3:330.341.1(477)

*Анжела Шуканова, Олександр Сафронів
(Полтава, Україна)*

ІНДУСТРІАЛЬНІ ПАРКИ ЯК НОВІ ФОРМИ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У даній статті розглянуто особливості розвитку і географія розміщення індустріальних парків як нових форм територіальної організації інноваційної діяльності. Автори пропонують класифікувати індустріальні парки України за площею.

Ключові слова: *індустріальний парк, інноваційна діяльність.*

In this article the peculiarities of the development and geography of industrial parks as new forms of territorial organization of innovation activity are considered. The authors propose to classify industrial parks of Ukraine by area.

Key words: *industrial park, innovative activity.*

Сучасні тенденції розвитку економіки зумовлюють еволюцію форм територіальної організації інноваційної сфери. Як засвідчує світовий досвід, створення технопарків та індустріальних парків є найбільш дієвою формою підтримки інноваційних секторів економіки, що сприяє економічному зростанню. Технопарк і індустріальний парк є близькими за значенням поняттям, тому окремі дослідники сприймають їх як синоніми, інші – розмежовують. Основна відмінність технопарку від індустріального парку – це наявність у компаній-резидентів єдиної виробничої спеціалізації.

Проблематиці впливу індустріальних парків на розвиток інноваційної діяльності в Україні присвячені публікації Бойко О. М. [1], Вакуленко В. Л. [2] та ін. Технопаркові структури в контексті формування інноваційної економіки досліджувалися переважно економістами – Галасюк, В. В. [3], Тульчинською С. О., Ухановою І. О. [8], Чудаєвою І. Б. [9] та ін. Суспільно-географічні аспекти територіальної організації інноваційної діяльності розкриті в дисертаційному дослідженні Іщенко Ю.Д. [5].

Метою дослідження є визначення геопросторових особливостей в розвитку і розміщенні індустріальних парків як нових форм територіальної організації інноваційної діяльності та інструментів стимулювання промислової активності в Україні.

Станом на кінець 2018 р. в Україні налічується 35 індустріальних парків (за даними Держреєстру Міністерства економічного розвитку і торгівлі), що знаходяться на різній стадії

формування і готовності. Зокрема Індустріальний парк «Центральний», ініціатором утворення якого була Кременчуцька міська рада Полтавської області проіснував лише 4 роки (із запланованих 50-ти) та 23.08.2018 р. його було виключено з Реєстру. Зазначимо, що на сьогодні функціонує також 7 приватних індустріальних парків, які не включені до Реєстру індустріальних парків, і в даному дослідженні не аналізувалися.

Головний продукт, що пропонується інвесторам – розміщення виробництва на території індустріального парку, тому відповідно до класифікатора видів економічної діяльності (КВЕД-2010) індустріальні парки належать до класу 68.32 Управління нерухомим майном за винагороду або на основі контракту.

Індустріальний парк є особливим типом нерухомості і території. Така територія призначена для розміщення промислових підприємств в певних зонах. Підприємства отримують доступ до землі, приміщень, інженерної та транспортної інфраструктур, базових послуг і працюють під управлінням компанії, що відповідає за підтримку функціонування об'єкта і надання послуг по залученню резидентів-орендарів.

Географія розташування індустріальних парків України наведена на рис. 1. Нами області України поділено на 6 груп в залежності від кількості розташованих індустріальних парків на території кожної з них. Як видно з рис. 1. індустріальні парки по території України розташовані нерівномірно. Виділяється два полюси зростання – Київська обл., яка є лідером за їх кількістю – 7 індустріальних парків та Львівська обл. – 6 парків. Третім центром зосередження є Дніпропетровська обл. – 3 парки. Також з'ясовано, що більшість парків розташована в Лівобережній Україні – 28, що становить 80% від їх загальної кількості, а в Правобережній лише 7 (20%), що можна пояснити наявністю конкурентних переваг географічного положення – орієнтацією на країни Європейського Союзу. Водночас Рівненська і Чернігівська області, що межують з півднем Білорусі та Харківська і Луганська обл., які мають спільний кордон з Російською Федерацією, не мають на своїй території жодного індустріального парку. Загальна площа території, виділена під індустріальні парки, які включені до реєстру, за нашими підрахунками складає 1565,22 га.

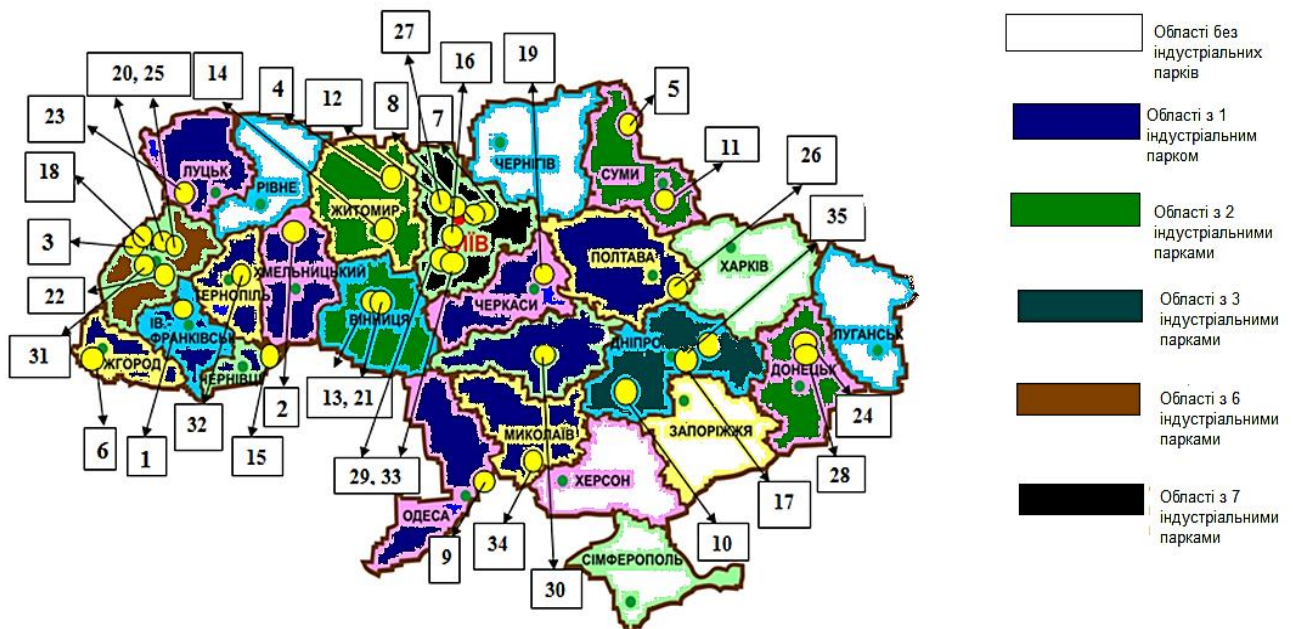

Рис. 1. Розташування індустріальних парків (номери відповідають порядковим номерам Реєстру індустріальних (промислових) парків Міністерства економічного розвитку і торгівлі [4])

В Законі України «Про індустріальні парки» [7] передбачено, що індустріальні парки можуть створюватися на землях державної, комунальної і приватної власності. За даними Міністерства економічного розвитку і торгівлі в розподілі права власності на земельні ділянки, на яких створено індустріальні парки, домінує комунальна власність – 63%, їй значно поступається приватна – 28%, незначна роль державної власності – 3%, решта (6%) – змішана форма власності [6]. Це підтверджує провідну роль місцевих органів влади в розвитку такої форми розміщення обробних виробництв з метою підтримки індустріального розвитку свого регіону. За нашими підрахунками міські та районні ради є ініціаторами створення 24 індустріальних парків та ще одного – обласна державна адміністрація, приватний бізнес ініціював створення 12 парків. Така ситуація відповідає міжнародному досвіду створення та розвитку індустріальних парків і є типовою для постсоціалістичних країн Центральної Європи. Зокрема, в Словаччині, Польщі, Угорщині ініціатором створення індустріального парку є муніципалітет, якому належить контрольний або найбільший міноритарний пакет акцій.

При створенні індустріального парку (у відповідності до Закону України «Про індустріальні парки») площа земельної ділянки або сукупна площа суміжних земельних ділянок повинна становити не менше 15 гектарів та не більше 700 гектарів [7].

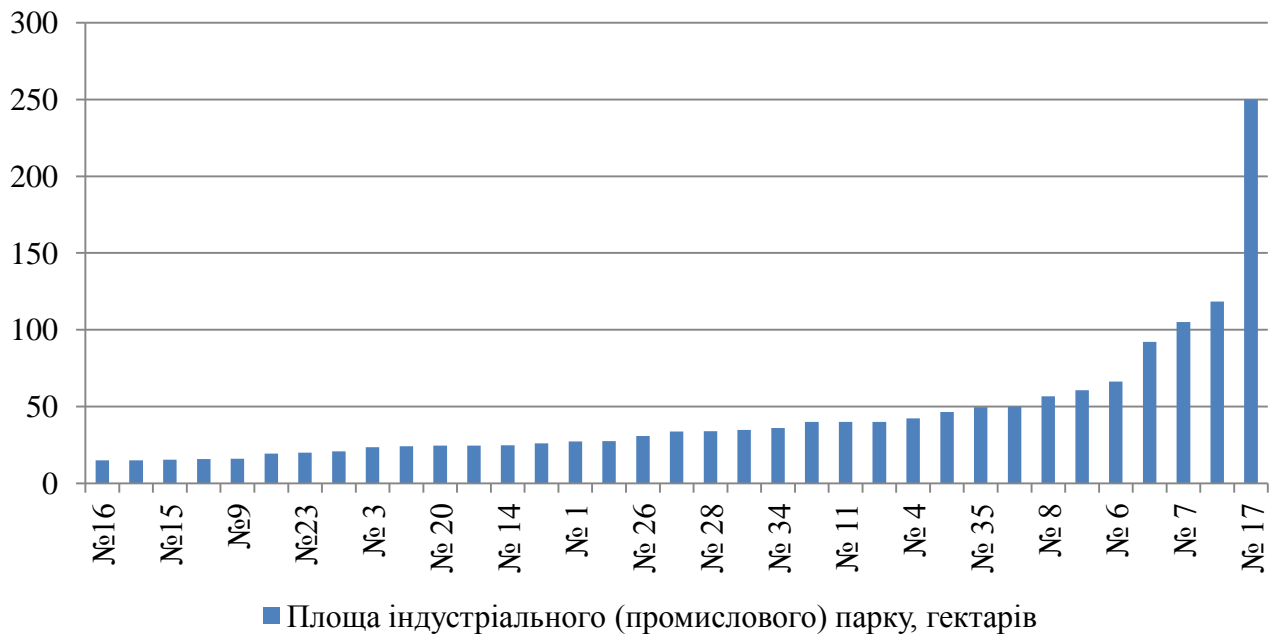

Рис. 2. Сортування індустріальних парків за площею (номери відповідають порядковим номерам Реєстру індустріальних (промислових) парків Міністерства економічного розвитку і торгівлі [4]).

На графіку рис. 2. наведено результати сортування індустріальних парків за площею. Найменшим є Індустріальний парк «Фастіндастрі» (м. Фастів) та Індустріальний парк «Тернопіль» (по 15 га кожен), найбільшим є Індустріальний парк «Павлоград» (Дніпропетровська обл.) з площею понад 250 га. Зазначимо, що лише три індустріальних парки України мають площу понад 100 га – «Перший український індустріальний парк» (сmt. Велика Димерка Броварського району Київської області) площею 105 га, Індустріальний парк «Київщина» (с. Нові Петрівці Вишгородського р-ну Київської обл.) площею 118,36 га та згаданий вище Індустріальний парк «Павлоград».

В дослідженні О.М. Бойко пропонується відповідно до загальноприйнятої у світовій практиці класифікації, вітчизняні індустріальні парки поділяти на три типи: моноспеціалізовані (за розмірами від 50 – 100 га, галузева спеціалізація: електронна, харчова, та фармацевтична галузі, виробничі сервіси та ін.), фокусовані (за розмірами від 100 – 200 га, галузева спеціалізація: машинобудування, виробництво будматеріалів, легка промисловість

та металургія, ін.), багатoproфільні (за розмірами понад 200 га, галузева спеціалізація: хімічна та металургійна промисловість, сектори важкої промисловості та ін.) індустріальні парки [1, с. 67]. За такого підходу 5 індустріальних парків України є моноспеціалізованими, 2 – фокусовані, 1 – багатoproфільний, проте переважна їх більшість – 27 не охоплені даною класифікацією, оскільки їх площа менша за 50 га.

Тому ми пропонуємо, за площею, що займають індустріальні парки, поділяти їх на три групи: малі, середні, великі. При цьому критеріальними межами для виділення класифікаційних груп, на наш погляд, доцільно взяти 50 і 100 га.

Проведений аналіз показує, що домінує група малих за розміром індустріальних парків, на які припадає 80% їх кількості та більше половини площі (52%). На групу великих за розміром парків, яку складають 3 найбільших парки (2 – в Київській обл. і 1 – в Дніпропетровській обл.), припадає лише 8,6% їх кількості, але 30% площі. Проміжне становище із середніми показниками складає група середніх за розміром індустріальних парків, які розташовані у Вінницькій, Закарпатській, Київській і Сумській областях. На них припадає 11,4% від загальної кількості та 18% площі.

Отже, індустріальні парки географічно розташовані майже в усіх регіонах України (за винятком Рівненської, Чернігівської, Харківської, Луганської, Херсонської областей та АР Крим). Лідером за кількістю та розмірами індустріальних парків є Київська область, що використовує переваги вигідного столичного розташування.

При подальшому проектуванні системи розвитку і розміщення індустріальних парків як інструментів стимулювання промислової активності необхідно враховувати процеси глобалізації економічного виробництва, вигідність економіко-географічного і геополітичного положення, кадровий і ресурсний потенціали, можливість створення галузевих кластерів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко О. М. Індустріальні парки та розвиток інноваційної діяльності в Україні // Формування ринкових відносин в Україні : зб. наук. пр. Київ, 2015. № 4. С. 66-71.
2. Вакуленко В. Л. Особливості розвитку системи індустріальних парків : регіональний аспект // Формування ринкових відносин в Україні : зб. наук. пр. Київ, 2015. № 4. С. 25-29.
3. Галасюк, В. В. Індустріальні парки: світовий досвід та перспективи створення в Україні // Економічний аналіз: зб. наук. праць / Тернопільський національний економічний університет. Тернопіль, 2018. Том 28. № 1. С. 40-50.
4. Індустріальні парки в Україні: Інформація про індустріальні (промислові) парки, включені до Реєстру індустріальних (промислових) парків / Департамент залучення інвестицій Міністерства економічного розвитку і торгівлі України. URL: <http://me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=6463d3ba-aa13-4e54-8db9-f36642c43d9&tag=IndustrialniParkiVUkraini> (дата відвідування – 15.12.2018).
5. Іщенко Ю.Д. Розвиток інноваційної діяльності в контексті формування полюсів соціально-економічного зростання в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. географ. наук. Київ, 2016. 24 с.
6. Мережа індустріальних парків в Україні парків / Департамент залучення інвестицій Міністерства економічного розвитку і торгівлі України. URL: <http://me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=6463d3ba-aa13-4e54-8db9-f36642c43d9&tag=IndustrialniParkiVUkraini> (дата відвідування – 15.12.2018).
7. Про індустріальні парки / Закон України № 5018-VI від 21 червня 2012 року. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5018-17> (дата відвідування – 15.12.2018).
8. Уханова І. О. Розвиток технопаркових структур в системі забезпечення державної інноваційної політики в Україні: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук. Одеса, 2014. 23 с.
9. Чудаєва І. Б. Науково-технічні зони: суть, типи та перспективи створення в Україні // Економіка та держава. 2011. № 4. С. 43-47.

ЕКОЛОГИЯ / ЭКОЛОГИЯ

УДК 543.3:556.531(282.247.32)(476.2-37Брагин)

Людмила Беляева, Наталья Бардукова
(Гомель, Беларусь)

АНАЛИТИЧЕСКИЙ КОНТРОЛЬ КАЧЕСТВА ПРИРОДНЫХ ВОД РЕКИ ДНЕПР БРАГИНСКОГО РАЙОНА БЕЛАРУСИ

В данной статье проведена оценка качества катионного (кальция и магния) и анионного (хлорид-, нитрат-, сульфат-ионы) состава природных вод реки Днепр Брагинского района Беларуси. Произведено сравнение полученных данных с ПДК. Установлено, что природные воды по изученному составу отвечают гигиеническим требованиям и могут быть использованы для различных целей.

Ключевые слова: вода, природные воды, качество воды, методы исследования качества воды, катионный и анионный составы, катионы кальция и магния, хлорид-, сульфат- и нитрат-ионы, ПДК.

This article assesses the quality of the cationic (calcium and magnesium) and anionic (chloride, nitrate, sulfate ions) composition of the natural waters of the Dnieper River in the Bragin district of Belarus. Comparison of the obtained data with MPC. It has been established that according to the studied composition, natural waters meet hygienic requirements and can be used for various purposes.

Keywords: water, natural waters, water quality, water quality research, cationic and anionic compositions, calcium and magnesium cations, chloride, sulfate and nitrate ions, MPC

Загрязнение водной среды приобретает всё общую важность в современной прикладной экологии. Урбанизация напрямую влияет на гидрограф речных систем, уменьшая проницаемость поверхностей, снижая пополнение грунтовых вод и способствуя выносу загрязнителей. Пресноводные экосистемы в наибольшей степени подвержены нарушению под воздействием деятельности человека в первую очередь за счёт ландшафта. Как умышленные, так и неумышленные изменения в реках и бассейнах рек, чаще всего вызваны возрастающей нагрузкой со стороны сельского хозяйства и урбанизацией. Резко возросшая нагрузка на реки со стороны коллекторных инженерных систем и сельского хозяйства подвергает биоту водотоков постоянно возрастающему давлению, приводящему к необратимым последствиям для разнообразия макрофитов и состава экосистем.

Вода в своем составе имеет разные химические элементы. Их концентрация играет важную роль при определении пригодности или непригодности воды для той или иной цели.

Под загрязнением водоемов понимают снижение их биосферных функций и экологического значения в результате поступления в них вредных веществ. Загрязнение вод проявляется в изменении физических и органолептических свойств (нарушение прозрачности, окраски, запахов, вкуса), увеличении содержания токсичных тяжелых металлов, сокращении растворенного в воде кислорода воздуха, различных анионов и катионов, появлении радиоактивных элементов, болезнетворных бактерий и других загрязнителей [1].

Основными прямыми антропогенными воздействиями на гидросферу являются:

- строительство крупных водохранилищ, оросительных каналов, систем переброски воды;
- водозабор поверхностных и подземных вод для промышленного производства, орошения земель, а также для коммунального хозяйства;
- сбрасывание в реки, моря и океаны сточных вод, содержащих загрязняющие вещества.

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

Косвенно на состояние природных вод и водный баланс территории влияют:

- вырубка лесов и повсеместное распахивание земель при сельскохозяйственном освоении территории;
- применение в земледелии удобрений и ядохимикатов;
- выбросы в атмосферу загрязняющих веществ, что приводит к ухудшению состава атмосферных осадков, поверхностных и подземных вод.

Различают биологические, химические и физические загрязнители. Биологическое загрязнение – это попадание в водоемы вместе со сточными водами различных болезнетворных микроорганизмов (бактерий, вирусов), спор грибов, яиц, червей и др. Основными источниками химических загрязнений являются коммунально-бытовые сточные воды, предприятий сахарных заводов, мясо- и деревообрабатывающей промышленности и др. Физическое загрязнение – это увеличение в содержании воды нерастворимых примесей (песка, глины, ила) в результате смыва дождевыми водами почв с полей, горнорудной пыли, разносимой ветром, и др. [2].

Целью нашей работы явилось изучение катионного (магний и кальций) и анионного (сульфаты, нитраты, хлориды) состава природной воды реки Днепр Брагинского района Беларуси с оценкой её качества на протяжении нескольких лет.

Объектом исследования явилась природная вода, взятая в стационарных точках отбора. Исследования проводились на базе ГУ «Брагинского районного центра гигиены и эпидемиологии».

Определение проведено стандартными методами [3].

Некоторые результаты наших исследований приведены в таблице, математически обработаны и сравнены с предельно допустимыми концентрациями (ПДК).

Таблица

Содержание катионов и анионов в природных водах реки Днепр
Брагинского района за 2018 год, в мг/л (n = 3, p = 0,95)

Время отбора	Катионы		Анионы		
	Ca ²⁺	Mg ²⁺	Cl ⁻	SO ₄ ²⁻	NO ₃ ⁻
Январь	61,80±0,61	11,00±0,12	105,00±0,90	225,00±0,23	10,00±0,11
Февраль	73,50±0,74	11,00±0,10	106,00±0,17	223,00±0,21	9,80±0,97
Март	76,60±0,75	11,50±0,13	109,50±0,12	230,00±0,22	8,50±0,86
Апрель	82,20±0,83	12,30±0,12	115,75±0,11	235,00±0,24	8,20±0,85
Май	85,10±0,76	12,50±0,11	109,75±0,10	240,00±0,23	7,50±0,79
Июнь	85,00±0,80	14,00±0,15	110,55±0,13	249,00±0,25	7,30±0,74
Июль	62,75±0,63	16,00±0,17	110,00±0,12	249,00±0,24	7,30±0,75
Август	63,00±0,61	16,10±0,15	109,50±0,10	251,00±0,25	7,50±0,71
Сентябрь	60,70±0,62	13,00±0,11	110,85±0,12	255,00±0,26	9,00±0,91
Октябрь	60,20±0,61	12,80±0,13	120,00±0,13	254,00±0,25	11,00±0,12
Ноябрь	60,00±0,57	12,78±0,14	125,00±0,12	230,00±0,24	11,25±0,10
Декабрь	62,00±0,64	11,65±0,12	110,00±0,13	225,00±0,23	10±0,99
ПДК	130	65	350	500	45

- минимальное значение

- максимальное значение

Как видно из таблицы, содержание катионов кальция и магния находится ниже предельно допустимого значения и не превышает ПДК. По результатам исследования максимальное содержание катионов кальция было зафиксировано в июне и составило 85 мг/л. Минимальное в ноябре – ниже предела обнаружения (60 мг/л). В августе зафиксированы максимум содержания магния в природных водах, который составил 16,1 мг/л и минимум в январе и феврале – 11 мг/л. Концентрации анионов хлора, сульфатов и нитратов находится ниже предельно допустимого значения и не превышает ПДК. По результатам исследования максимальное количество анионов хлора было зафиксировано в ноябре и составило 125 мг/л. Минимальное в январе – ниже предела обнаружения (105 мг/л). Установлено, что максимальная концентрация сульфат-ионов за период проведения исследования зафиксировано в сентябре и составляет 255 мг/л. Минимальное зафиксировано в феврале и составило 223 мг/л. В ноябре зафиксированы максимум содержания нитратов в природных водах, который составил 11,25 мг/л и минимум в июне и июле – 7,3 мг/л.

На диаграмме (рис. 1) представлен среднегодовой показатель изученных ионов в процентах от ПДК. Нами проведён следующий расчёт: переведена концентрация каждого иона в отдельности в процентном соотношении к его ПДК.

Выявлено, что наибольшими «загрязнителями» являются сульфаты (SO_4^{2-}), так как их процентное содержание по отношению к другим составляет 53%.

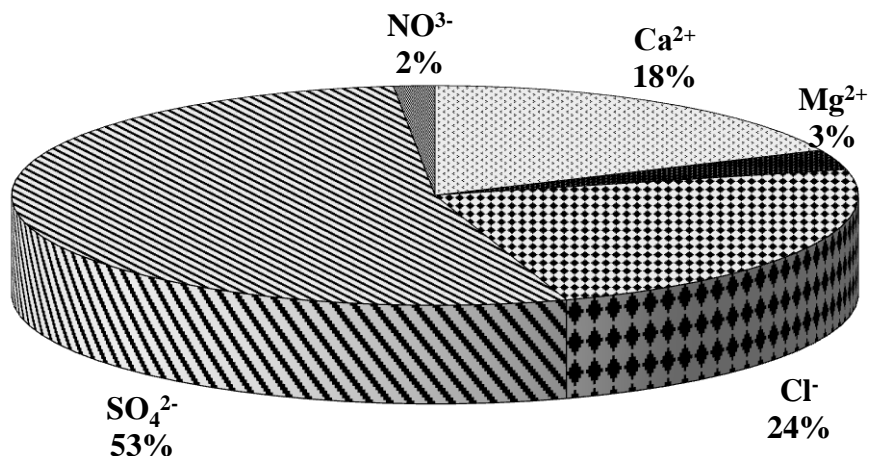

Рис. 1. Среднегодовые показатели ионов в % от всей массы «загрязнителей» 2018 году

Проблема обеспечения всего человечества чистой и качественной водой – одна из главных в жизни современного человека. Изученные неорганические токсиканты: хлорид-, сульфат- и нитрат-ионы, катионы кальция и магния являются одними из параметров требования к санитарному контролю, так как они оказывают определенное воздействие на организм человека.

В целом из проделанной работы можно сделать вывод, что природные воды реки Днепр Брагинского района Республики Беларусь по изученному анионному и катионному составу не превышают ПДК, отвечают гигиеническим требованиям и могут быть использованы для различных целей. Учитывая важность природной воды реки Днепр для Республики Беларусь мониторинг следует продолжать.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Лекция 4. Антропогенное воздействие на гидросферу. Основные источники загрязнения гидросферы, экологические последствия. Загрязнение, истощение подземных и поверхностных вод. Экологические последствия. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.pandia.ru/text/78/002/33944.php> (дата обращения: 28.05.2014).

2. Киселев, В.Н. Основы экологии: Учеб. пособие / В.Н. Киселев. Мн.: Універсітэцкае, 2000. 383 с.

3. Резников А.А., Муликовская Е.П., Соколов И.Ю. Методы анализа природных вод. Изд. 3-е, переработ. и доп. М., Изд-во «Недра», 1970, С. 152-207.

УДК 59.591.597;636.5/6

*Илхом Мамаджанов, Насиба Наралиева, Бехзод Сирожидинов,
Усмонов Дилмурод, Тожибоев Муродали
(Андижон, Ўзбекистон)*

OQ JIBLAJIBON – (*MOTACILLA ALBA L.*) QUSHINING BIOEKOLOGIYASI

*Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasida tarqalgan noyob qushlar va ularning bioekologiyasiga urg'u berilgan. Andijon viloyatida uchrovchi *Motacilla alba L.* qushining o'ziga hos ekologiyasi haqida to'xtalib o'tilgan.*

Kalit so'zlar: qushlar, noyob qushlar, oq jibljajibon, noyob qushlar ekologiyasi, qushlar muhofazasi.

В этой статье представляются о уникальных птицах и их биоэкологии распространенных в Республике Узбекистан. В Андижанской области упоминается, что птица ее уникальная экология.

Ключевые слова: птицы, редкие птицы, белый трясогузка, экология редких птиц, защита птиц.

*This article presents the unique birds and their Bioecology common in the Republic of Uzbekistan. In the Andijan region it is mentioned that the bird *Motacilla* has a unique ecology.*

Key words: birds, rare birds, white wagtail, unique bird ecology, bird protection.

Ma'lumki, Respublikamiz hududida turli maqsadlarda shakllantirilayotgan suv havzalar (suv omborlar, ko'llar, baliqchilik hovuzlari) respublikamizda iqtisodiy potentsialni oshirishda muhim ahamiyatga ega bo'lishi bilan bir qatorda mahalliy regionlarda hayotiy suvlik bilan bog'liq bo'lgan suv va suvoldi qushlar faunasini shakllanishiga ham asosiy makon bo'lib kelmoqda. Bu o'rinda, Respublikamizda turlar bioxilma-xilligini saqlashda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

O'zbekistonda so'nggi yillarda biologik xilma-xillikni saqlab qolish borasida bir qancha jiddiy tadbirlar amalga oshirilmoqda. Ularni yanada jadallashtirish- kamyob va yo'q bo'lib ketayotgan kushlar muhofazasining kuchaytirishga hamda sonini tiklash dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

O'zbekiston hududida 460 ta turli qushlar uchraydi, ulardan 260 ta turlari mamlakatimizda in qo'yib, ko'payadi. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasining "Qizil kitobi"ga 47 ta kamayib ketayotgan qushlar turlari kiritilgandir.

Yuqorida keltirilgan fikr va mulohazalarni inobatga olgan holda izlanishlarda davomida hozirgi kunga kelib, son jihatdan kamayib borayotgan va kamyob tur sifatida tarqalgan qushlarni (Oq jibljajibon – (*Motacilla alba L.*)) bioekologiyasini o'rganish tadqiqot maqsadi sifatida belgilab olindi.

Tadqiqotlar davomida shu narsa aniqlandiki, oq jibljajibon – (*Motacilla alba L.*) ariq bo'ylari yoki yo'l yoqaralida kattaligi chumchuqdan keladigan kichkina qush ekanligi aniqlandi. Uning uzun dumini likillatib tez – tez yugurib yuradi, peshonasi, qorni, lunjlari oq, to'shi bilan boshlaning usti qora: orqasi qora tusli kul rang. Har bir qanotida bittadan katta xoli borligi kuzatildi (1-rasm).

1-rasm. Oq jibljajibon – (*Motacilla alba* L.)

Umuman olganda, oq jibljajibon O‘zbekistonda soy, anhor va ko‘llar yoqasidagi sug‘oriladigan joylarda yashaydi. Eron, Afg‘oniston va Hindistonda qishlaydi. Fevral oxiri – martda bizga uchib keladi. Ayrim jibljajibonlargina O‘rta Osiyoda qishlab qoladi. Ularni ba‘zan yanvar oyida Toshkent yaqinidagi Salor bo‘ylarida yoki Samarqand yonidagi Qorasuv va Zarafshon sohillarida uchratish mumkin.

Jibljajibonlar vataniga uchib kelganidan keyin juft - juft bo‘lib yuradi. Lekin uya qurishga oshiqmaydi. 20 yoki 40 kundan keyin biror erdagi toshlar orasiga, ariqlarning tik qirg‘oqlariga, qamish tom, buzilgan imoratlar yoki daraxtlarga yaqin qilib uya qurishga kirishadi. Uyasining qavati yovvoyi don o‘simliklarining ildizchalari yoki poyalaridan, ichki qavati jun yoki patlardan, paxta, momiqdan iborat bo‘ladi. Mana shularning hammasi odatda ot qili bilan chigallashtiriladi. Tuxum qo‘yishni aprelda boshlaydi. Uyasida kattaligi 20×16 mm keladigan xol-xolli 4-6 tadan oq tuxum bo‘ladi. Shuningdek, iyun oyida ham ikkinchi marta yangi tuxumlar qo‘yishi qayd etildi.

Shu bilan birga, oq jibljajibonlar hasharotlar, ularning lichinkalari va umurtqasiz boshqa hayvonlar bilan oziqlanadi. Zararkunanda hasharotlarni qirib qishloq xo‘jaligiga foyda keltiradi. Bu qushchalarning uyalarini mushuklardan ehtiyot qilish kerak.

Daryolarning o‘tloqqa o‘xshash quyilish joylarida, mayda-mayda ko‘llarning qamish va chingil o‘sib yotgan sohillarida, qishloqlar yaqinidagi ochiq joylarda sariq jibljajibon uya quradi. Odatda bu qush pastroq joylarda yashaydi va 1000 m gacha bo‘lgan tog‘ oldilariga kamdan-kam ko‘tariladi. Bu qushlar tanasining qorin tomonidagi patlarining och-sariq bo‘lishi bilan ko‘zga tashlanib turadi. Boshi kulrang. «Qoshlari» oq. Quloq teshigi atrofidagi patchalari qora.

Uchib o‘tish vaqtida O‘zbekistonda sariq peshona jibljajibon uchraydi. O‘ziga o‘xshash bo‘lgan sariq jibljajibondan bu qush peshonasi va orqasining sariq rangda bo‘lishi bilan farq qiladi. Tog‘oldi soylarda, o‘rmon mintaqasidagi buloqlarning bo‘ylariga tog‘ jibljajibon uya quradi.

Ushbu qush sariq jibljajibonga o‘xshaydi, lekin undan ko‘ra kelishganroq va dumini sal uzunroq bo‘ladi. Dumining usti yashilroq-sariq rangda bo‘lishi bilan oson ajralib turadi, narlarining tomog‘ida qora xoli bo‘ladi. Uchganida to‘lqinsimon parvoz qiladi. Erda qo‘nib turganida bu qush tinmay dumini likillatib turadi.

O‘rta Osiyo tog‘larida baland (2500-3500 m) joylashgan suv bo‘ylarida sariqbosh jibljajibon yashaydi, bu qush uchib o‘tish vaqtida O‘zbekistonda uchraydi. U sariq jibljajibonga o‘xshaydi, lekin boshining sariq rangda bo‘lishiga qarab tanib olish oson, orqasi qora yoki kulrang.

Yilqichilar avlodining vakillari jibljajibonlarga yaqin turadi. Bular kattaligi chumchuqday keladigan kulrang tusli qushchalardir, lekin chumchug‘larga ko‘ra kelishgan bo‘ladi. Ular erda yuradi, ba‘zan dumchasini likillatavoradi. Dasht va sahrolarda dala uya quradi. Uchib o‘tish vaqtida o‘rmon yilqichisi ko‘plab uchraydi. Qizil jig‘ildon yilqichi o‘tloq yilqichilari ham uchib o‘tish vaqtida uchrab turadi va eng janubda qishlaydi. Tog‘ yilqichisi tog‘larda uya quradi, tog‘oldi joylarida va tekisliklarda esa qishlab qoladi. Chirchiq vodiysining Toshkentdan to Chinozgacha bo‘lgan qismiga goho-goho Sibir’ yilqichisi uchib kelib qoladilar.

Xulosa qilib aytish mumkinki, o'rganilgan turning respublikamiz hududlarida kamayib borayotganligining asosiy sababi sifatida biologok va antropogen omilning ta'sir doirasi oshib ketganidir. Shuningdek ushbu turning son jihatdan kamayishida hindiston maynasining biologic kurashi ta'sirida ham kuzatildi. Ushbu turning biologik xilma-xillikni saqlab qolish va ularni yanada jadallashtirish kamyob va yo'q bo'lib ketayotgan qushlar muhofazasining kuchaytirish, qushlarning tabiiy populyatsiyalarning ko'patirish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Aktualnie voprosi biopovrejdeniy / Pod red. B. V. Bocharova. M., 1983. SS. 236-248.
2. Bolshaya illyustrirovannaya entsiklopediya jivotnix i priroda. Moskva, «Mahaon», 2006.
3. Zashita materialov i texnicheskix ustroystv ot ptits / Pod red. V.D.Ilicheva. M., 1984.
4. Zaxidov T.Z., Meklenburtsev R.N. Priroda i jivotniy mir Sredney Azii. T. 2, izd-vo "Ukituvchi", Tashkent, 1969. S.426.

*Тетяна Морозова, Леся Григорків
(Чернівці, Україна)*

МЕДОНОСНА ЦІННІСТЬ РОСЛИН ЯК СКЛАДОВА ЕКОЛОГІЧНОГО СЕРВІСУ АГРОЕКОСИСТЕМ

*У складі сільськогосподарських угідь Гадяцького району медоносні культури займають незначний відсоток в загальній кількості орних земель. Найчастіше висівається *Helianthus annuus L.*, *Fagopyrum esculentum L.* Рекомендовано з метою збереження та покращення родючості ґрунту вводити в структуру посівних площ сильні медоносні культури: *Phacelia tanacetifolia L.*, *Melilotus alba L.*, *Glycine max Moench.**

Ключові слова: медонос, екологічний сервіс, екосистеми.

*In the agricultural lands of the Gadyatsky region, honey crops occupy a small percentage in the total number of arable land. Most often sown *Helianthus annuus L.*, *Fagopyrum esculentum L.* It is recommended for the purpose of preservation and improvement of soil fertility to introduce into the structure of sown areas strong honey crops: *Phacelia tanacetifolia L.*, *Melilotus alba L.*, *Glycine max Moench.**

Key words: honey, ecological service, ecosystems.

Серед багатой флори світу існує велика кількість медоносних рослин. В Україні практично цінними є понад сто видів медоносів, серед яких є дикорослі, сільськогосподарські, садово-ягідні та лісові культури. Саме медоносні рослини є кормовою базою для бджільництва. Багатство флори рослин-медоносів в Україні обумовлено комплексом природно-кліматичних умов, пов'язаних з її розташуванням різних кліматичних зонах. На території України переважають медоноси родин *Rosaceae*, *Asteraceae* та *Fabaceae*, саме представники цих родин займають великі площі і відрізняються високою нектаропродуктивністю [1].

Медоносна база включає головні медоноси (основне джерело отримання пасічної продукції), і другорядні медоноси (забезпечують бджіл невеликим медозбором, або таким, що його підтримує) [39] Нектарники знаходяться здебільшого в квітці, а також на приквітнику, листках, прилистках, стеблах. Солодка рідина, яку виділяють клітини рослин поза квіткою, називається медв'яною рососою, а та, що виділяється паразитуючими на рослинах комахами (попелицями, червцями, листоблішками й ін.) – паддю. Падь бджоли збирають, у випадку, коли ресурси нектару недостатні [2].

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

В різних еколого-географічних умовах України цвітіння медоносної флори відбувається неодноразово. На дане явище значно впливають погодні умови та опади (їх кількість, інтенсивність та рівномірність випадання).

Саме тому, щоб мати уявлення про забезпеченість посівів ефективним запиленням, а медоносних бджіл достатньою кормовою базою виникає гостра необхідність вивчати цукрову продуктивність наявних у сівоzmінах медоносів. Методом маршрутних обстежень, а також згідно даних служби «Управління сільського господарства та економічного розвитку Гадяцької районної державної адміністрації» визначені основні медоносні культури на полях району. Встановлено, що в Гадяцькому районі Полтавської області в поточному році лише 18,64 % орних земель висівалися медоносними культурами, з них : *Helianthus ánnuus* L. – 16,31 %, *Fagopyrum esculentum* L. – 1,44 % та *Cucurbita pepo* L.– 0,89 %. Аналіз структури посівів показав, що багаторічні бобові трави відсутні взагалі, не висівається *Dendrobrychis* (DC.) Galushko, *Brassica napus* L., дуже мало висівається *Fagopyrum esculentum* L. Спеціальних медоносних культур висівати не заплановано.

Отже, необхідність зміни структури посівних площ в сільськогосподарському виробництві Гадяцького району є очевидна. Тому науковцями і розробляються схеми 6-10 пільних сівоzmін де б 40-60% культур були медоносними. *Zea mays* L. і *Glycine max* Moench. на полях мають замінити *Dendrobrychis* (DC.) Galushko, багаторічні бобові трави, *Brassica napus* L., *Melilotus* L., нектаро-кормові сумішки, післяжнивні посіви медоносних культур.

Нами проаналізовано основні показники, на які звертають увагу бджоларі, при підвезенні бджіл цукропродуктивність однієї квітки (мг) та масиву в цілому (кг/га), тривалість та періоди цвітіння масиву (днів), насіннева продуктивність (ц/га). Загальна цукрова продуктивність досліджуваних культур відповідає середньостатистичним показникам, оскільки весняний запас вологи в достатній кількості дозволив рослинам повноцінно розвиватися та утворювати суцвіття. *Helianthus ánnuus* L., наприклад, може квітнути до 30 днів, а *Fagopyrum esculentum* L. – близько 37 днів. Наші дослідження показали, що агротехніка вирощування культур та погодні умови значно вплинули на насінневу продуктивність (табл. 1), тому вона в поточному році занижена. Господарства, що займаються насінництвом пропонують сорти та гібриди з біологічною насінневою продуктивністю, що в декілька разів перевищують реально отриману, наприклад *Fagopyrum esculentum* L від 30 до 35 ц/га, *Helianthus ánnuus* L. – до 50 ц/га.

Таблиця 1

Продуктивність та тривалість цвітіння наявних медоносних культур у сівоzmінах
Гадяцького району, n=18

Назва медоносних культур	Показники			
	Цукрова продуктивність квітки, мг	Цукрова продуктивність 1 га, кг	Тривалість цвітіння, днів	Насіннева продуктивність 1 га, ц
<i>Helianthus ánnuus</i> L.	0,598±0,002	62,9±0,002	15	21,1±0,002
<i>Fagopyrum esculentum</i> L.	0,077±0,002	68,3±0,002	26	12,4±0,003
<i>Cucurbita pepo</i> L.	0,023±0,001	24,3±0,001	30	500,0±0,001

Що стосується кормових гарбузів, то вони в нашій зоні не є традиційною та розповсюдженою культурою, скоріше в сучасних умовах господарювання вони вирощуються з комерційною ціллю, але як медонос, приваблюють бджіл, а бджолозапилення підвищує їх врожайність. Також на квітках гарбузів зустрічається багато диких запилювачів, а нектар вони виділяють протягом всього світлового дня. Нектар легкодоступний і у великій кількості, тому на одній квітці можна побачити 4-5 бджол. Прохолодна погода першої

половини літа вплинула на загальний стан рослин, вони ослабли, а такий шкідник як чорна тля надзвичайно розмножились та негативно вплинули на показники продуктивності культури, чого в попередні роки не спостерігалось.

Встановлена гостра необхідність введення в структуру посівних площ сильних медоносних культур таких як *Phacelia tanacetifolia* L., *Onobrychis viciifolia* L., *Melilotus officinalis* L., та інші; запровадження науково-обґрунтованої сівозміни з метою збереження та покращення родючості ґрунту. Площу зайняту під медоносами та кількість культур у сівозміні доцільно встановити для кожного господарства окремо, зважаючи на спеціалізацію, природні умови, наявність бджолосімей на території, а також вимоги ринку збуту продукції.

Введення спеціалізованих сівозмін з 40-60% медоносних культур в сільського господарства підприємства лісостепової зони обумовлено природними і економічними умовами, потребують моделювання з таким чергуванням культур, що одночасно забезпечило б і високопродуктивне використання землі.

Для проведення досліджень в 2018 році в 2017 році було посіяно сільськогосподарські культури-попередники такі як (*Zea mays* L., *Helianthus ánnuus* L., *Melilotus albus* L., *Glycine max* Moench.). Посів, обробіток ґрунту та збирання врожаю проводилися вручну. Добрива і гербіциди не вносились, шкідників на посівах не спостерігалось тому і обробіток хімічними препаратами не проводився. Посів дослідних рослин проведений в оптимальний агротехнічний строк, коли ґрунт на глибині загортання насіння прогрівся до 12°C. Посів рослин проведений в пізні строки через затяжку та холодну весну (середня температура повітря не піднімалася вище +8 ° C). Згідно характеристик *Fagopyrum esculentum* L. дає дружні сходи вже на п'ятий-шостий день після посіву. У цьому ж році сходи у гречки з'явилися на сьомий день після посіву, всі інші – на восьмий день. За агротехнічними спостереженнями *Helianthus ánnuus* L. дає дружні сходи вже на 5-6 день після посіву, але в цьому році сходи з'явилися із запізненням, на 12-й день після посіву (попередники *Phacelia tanacetifolia* L. і *Melilotus alba*, var.) та на 15- день – попередники *Zea mays* L. та *Glycine max* Moench.

Таблиця 2

Фенологічні спостереження за *Fagopyrum esculentum* L. і *Helianthus ánnuus* L.

Варіанти дослідів	Поява сходів	Початок цвітіння	Масове цвітіння	Кінець цвітіння	Тривалість цвітіння (дні)	Вегетаційний період	
<i>Fagopyrum esculentum</i>	К	15.05.	13.06.	29.06.	14.07.	32	101
	Д1	14.05.	13.06.	29.06.	20.07.	38	99
	Д2	14.05.	13.06.	29.06.	20.07.	38	99
	Д3	15.05.	13.06.	29.06.	20.07.	38	99
<i>Helianthus ánnuus</i> L.	К	19.05.	14.07.	19.07.	2.08.	20	115
	Д1	16.05.	12.07.	19.07.	5.08.	25	117
	Д2	16.05.	12.07.	19.07.	5.08.	25	117
	Д3	19.05.	12.07.	19.07.	5.08.	25	117

Примітки: тут та в наступних таблицях:

К – попередник кукурудза звичайна (*Zea mays* L.),

Д1 – попередник фацелія пижмолиста (*Phacelia tanacetifolia* L.)

Д2 – попередник буркун однорічний (*Melilotus alba* L.)

Д3 – попередник соя (*Glycine max* Moench.)

Сходи піддослідних рослин, посіяних в різних агротехнічних умовах, були недружніми тому, що стояла прохолодна погода (температура повітря +15 – +17°C вдень та +10 – +12°C вночі з недостатньою кількістю опадів. До початку цвітіння *Fagopyrum esculentum* L. та *Helianthus ánnuus* L. температура повітря була нестійкою з різким коливанням температурного режиму від 10 до 12 ° C до +18 – +25 ° C, проходили невеликі дощі. Густота

рослин для гречки на піддослідних посівах формувалася вручну, з розрахунку 25 штук на одному погонному метрі, для сояшнику брали показник визначений селекціонерами для лісостепової зони: 56000 шт. рослин на 1 гектарі, тобто 5,6 шт. на 1 м². Здійсненими нами фенологічними дослідженнями встановлено, що при одночасному посіві піддослідних культур після різних попередників цвітіння гречки розпочалося на 37-й день і тривало на ділянці посіяної після кукурудзи 32 дні, на всіх інших – 38 днів (табл. 2). Цвітіння сояшнику розпочалося на 69 день крім тих рослин, що були посіяні після кукурудзи – на 71 день після посіву та тривало 25 та 20 днів відповідно.

Аналіз кількості квітів на одну рослину гречки сорту Антарія показав, що за використання попередників *Phacelia tanacetifolia* L., *Melilotus alba* L. та *Glycine max* Moench. достовірно збільшується досліджуваний показник на 6,13; 5,68 та 5,48%, відповідно. Подібна тенденція була відмічена і для гібрида сояшника Атланта, а саме, спостерігалось збільшення квітів на одну рослину на 48,63; 49,20 та 43,59%, відповідно.

Таблиця 4

Кількість квіток на рослинах гречки та сояшнику після різних попередників

Варіанти досліджу	Кількість квіток на рослині, шт.	% до контролю	td	Кількість квіток на 1 га, тис. шт.	% до контролю	
<i>Fagopyrum esculentum</i>	К	1772,70±18,45	100,00	-	974985,00	100,00
	Д ₁	1881,30±14,99	106,13	4,57*	1034715,00	106,13
	Д ₂	1873,40±12,16	105,68	4,56*	1030370,00	105,68
	Д ₃	1869,90±10,46	105,48	4,58*	1028445,00	105,48
<i>Helianthus annuus</i> L.	К	1374,90±20,18	100,00	-	76994,40	100,00
	Д ₁	2043,50±17,96	148,63	24,75*	114436,00	148,63
	Д ₂	2051,40±15,77	149,20	26,41*	114878,40	149,20
	Д ₃	1974,20±12,53	143,59	25,23*	110555,20	143,59

Отже, на підставі моніторингового обстеження сільськогосподарських угідь Гадяцького району показало, що медоносні культури займають незначний відсоток від загальної кількості орних земель. Найчастіше висівається *Helianthus annuus* L. – 16,31 %, *Fagopyrum esculentum* L. – 1,44 %. Рекомендовано з метою збереження та покращення родючості ґрунту вводити в структуру посівних площ сильні медоносні культури: фацелія пижмолиста (*Phacelia tanacetifolia* L.) буркун однорічний (*Melilotus alba* L.), соя (*Glycine max* Moench). Встановлено збільшення кількості квітів на рослинах *Fagopyrum esculentum* L. та *Helianthus annuus* L. за використання в якості попередника фацелії пижмолистої (*Phacelia tanacetifolia* L.) буркуну однорічного (*Melilotus alba* L.), сої (*Glycine max* Moench).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Косинский В.С. Основы земледелия и растениеводства / В.С. Косинский, А.М. Рубанов, В.В. Ткачев, А.А. Мучилина; Под. ред. В.С. Косинского. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Колос. – 1980. – 335 с.
2. Степанов В.Н. Основы агрономии / В.Н. Степанов, А.Н. Кисилев, Н.Н. Третьяков, Под. ред. Н.Н. Третьякова. Изд. 4-е, перераб. и доп. М., «Колос», - 1997. – 352 с.

Тетяна Морозова, Василь Дмитрюк
(Чернівці, Україна)

ВМІСТ ДОСТУПНИХ ФОРМ ФОСФОРУ ТА ЗАГАЛЬНОГО НІТРОГЕНУ У ҐРУНТАХ ПІД ЕНЕРГЕТИЧНИМИ КУЛЬТУРАМИ

Виявлено збільшення вмісту Фосфору у горизонті (H_{0-20}) під соргом цукровим, натомість у горизонті (H_{20-40}) винесення його кореневою системою гібриду «Зубр». Вміст як фосфору так і нітрогену протягом року плавно збільшується. Найвищий вміст гумусу відмічено під міскантусом гігантським, найменший – під гібридами сорго цукрового.

Ключові слова: енергетичні культури, доступний фосфор, загальний нітроген.

Found an increase in the content of Phosphorus in the horizon (H_{0-20}) under a sugar sorghum. The content of both phosphorus and nitrogen throughout the year smoothly increases. The highest content of humus is marked under miscanthus, the smallest - under the hybrids of sugar sorghum.

Key words: energy crops, available phosphorus, total nitrogen.

Наразі, в контексті концепції збалансованого розвитку, все більше уваги приділяють біопаливу, що виробляється з високопродуктивних енергетичних культур. Саме енергетичні рослини мають великий урожай і невеликі вимоги до вирощування. Нітроген – елемент, що впливає на урожайність і рентабельність культури, а фосфор виконує особливу роль у живленні рослин на ранніх стадіях розвитку. Тому потрібно враховувати, що має бути збалансована кількість цих елементів у ґрунті. Оскільки, при надлишку нітрогену уповільнюється дозрівання та осипається листя, а фосфор вноситься лише перед цвітінням та для нарощування кореневої системи, оскільки внесення в більш пізній період призведе до зниження урожайності.

Родючість ґрунтів обумовлює екологічний стан агроєкосистеми, економічну та енергетичну ефективність технологій вирощування сільськогосподарських культур. З погіршенням агроєкологічного стану ґрунтового покриву не тільки знижується біопродуктивність агроєкосистем, але й скорочується енергопотенціал. Унаслідок цього зростають відкладені затрати антропогенної енергії на відновлення енергетичного стану ґрунтів. Доведено, що агроєкологічне оцінювання використання ґрунтів повинне включати не тільки фізико-хімічні показники, але й їх енергетичний потенціал [2].

Нами проаналізовано вміст доступного Фосфору та загального Нітрогену в ґрунтах під енергетичними культурами на різній глибині (H_{0-20} та H_{20-40}). Із представлених на рисунку даних видно, що найбільший вміст доступного для рослин Фосфору у верхньому горизонті (H_{0-20}) спостерігається в ґрунтах під кострицею очеретяною та складав 15,8 мг $P_2O_5/100$ г ґрунту. В цілому вміст доступного для рослин Фосфору у горизонті (H_{20-40}) перевищував такий у верхньому горизонті (H_{0-20}) та коливався від 15,2 до 18,8 мг $P_2O_5/100$ г ґрунту. Найбільший вміст доступного для рослин Фосфору у цьому горизонті відмічено під соргом цукровим як сорту «Зубр», так і сорту «Медовий». В наших дослідженнях спостерігається тенденція зменшення вмісту доступних форм Фосфору у верхньому горизонті ґрунту, що можна пояснити винесенням сполуки кореневою системою рослин. Нами розроблена картограма, яка демонструє вміст доступних форм Фосфору в ґрунтах під різними енергетичними культурами на місці відбору проб (H_{0-20} та H_{20-40}). Дана картограма дозволяє візуалізувати результати наших досліджень (рис. 1).

Також нами проаналізовано вміст загального Нітрогену. Як показали дослідження, найбільший вміст загального Нітрогену прослідковується під сорго цукровим гібриду «Медовий» у верхньому та нижньому горизонтах ґрунту. З літератури [9] відомо, що для потреб сорго під час створення одного центнера зерна виноситься із ґрунту 2,4-2,6 кг азоту, 0,50-0,55 фосфору та 2,2 кг калію. Як свідчать дані літератури, винос у сорго не дуже

великий. Проте під час формування врожаю, сумарне споживання поживних речовин швидко зростає. При отриманні врожаю зерна 70 ц/га спостерігаються значний виніс азоту із ґрунту – 168-175 кг/га. В літературі наводяться факти, що міскантус гігантський може виносити нітроген з більш глибоких горизонтів ґрунту [4].

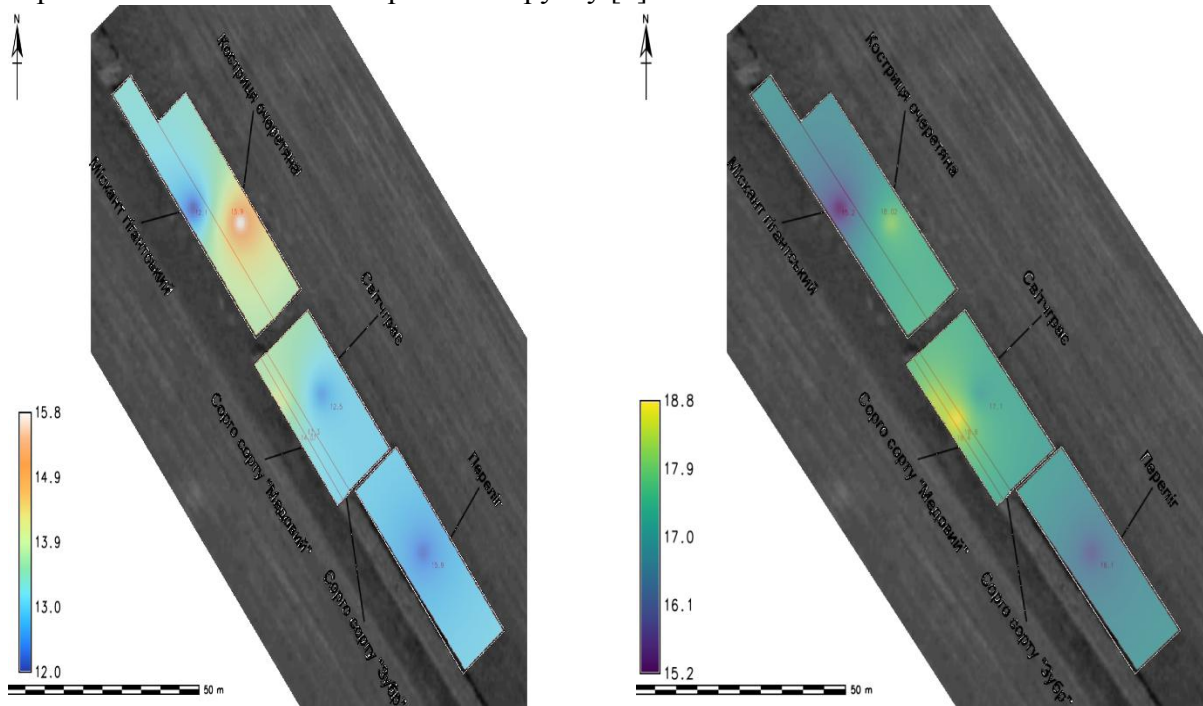

Рис. 1. Картограма побудована у GRASS GIS, яка демонструє вміст доступних форм фосфору в ґрунтах під різними енергетичними культурами на місці відбору проб (H_{0-20} та H_{20-40}) мг $P_2O_5/100$ г ґрунту

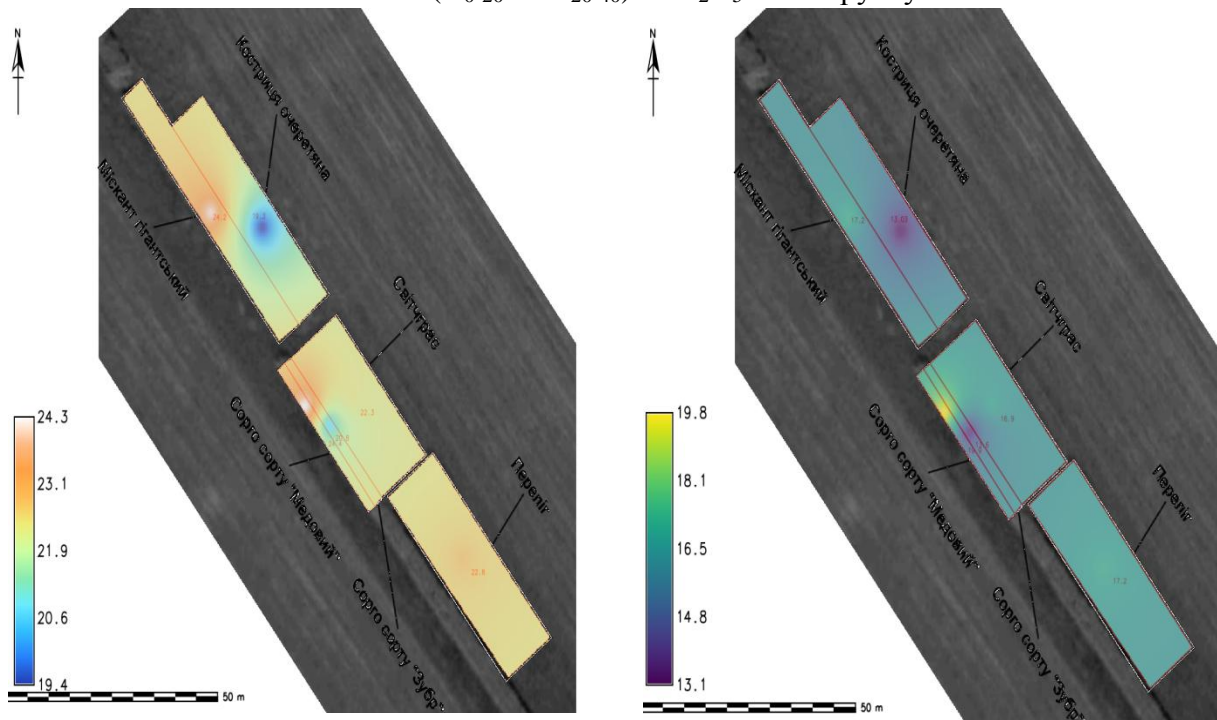

Рис. 2. Картограма побудована у GRASS GIS, яка демонструє вміст загального нітрогену в ґрунтах під різними енергетичними культурами на місці відбору проб (H_{0-20} та H_{20-40}) мг/100 г ґрунту

За сучасних умов ведення аграрного виробництва родючість ґрунтів має сталу тенденцію до погіршення, що насамперед зумовлено їх дегуміфікацією, а також зниженням вмісту біогенних елементів. Слід зауважити, що збитки від зниження родючості ґрунтів доволі часто є подібними, а в деякі роки навіть вищими, ніж прибуток від реалізації сільськогосподарської продукції [1]. Актуальним і не менш важливим питанням у цьому аспекті є стан родючості ґрунтів, що внаслідок високого рівня радіоактивного забруднення доволі значний проміжок часу не використовувались для вирощування сільськогосподарських культур.

Наразі, виникає комплекс актуальних питань щодо екологічної, енергетичної і економічної ефективності різних систем удобрення. Комплексна діагностика живлення рослин, визначення міри забезпеченості рослин поживними речовинами в період їх вегетації, дозволяє раціонально використовувати добрива, дає інформацію про забезпеченість посівів необхідними елементами. Однією із комплексних діагностик являється ґрунтова діагностика – це агрохімічне обстеження ґрунтів з метою визначення вмісту доступних форм фосфору, загального азоту та калію [5].

Нами проаналізована сезонна динаміка вмісту доступного Фосфору та загального Нітрогену впродовж 2018 року. Відмічено плавне збільшення від зимового до осіннього періоду (рис. 3, 4).

Зменшення вмісту Фосфору та Нітрогену в зимовий період можна пояснити винесенням їх із ґрунту поверхневими водами. Натомість в осінній період культури сплячуться, утворюючи золу, яка є легкорозчинною, що зумовлює збільшення даних сполук у ґрунтах. Врожайність енергетичних культур безпосередньо залежить від кліматичних та ґрунтових умов. Культури мають різну потребу у водному режимі, можуть значно відрізнятися по морозо- і посухостійкістю. Вирощування цукрового сорго сьогодні як альтернативного джерела енергії потребує вивчення в напрямку інтродукції цієї культури, сумісної сівби з іншими сільськогосподарськими культурами та розробки адаптивних технологій стосовно зональних і сортових особливостей [3].

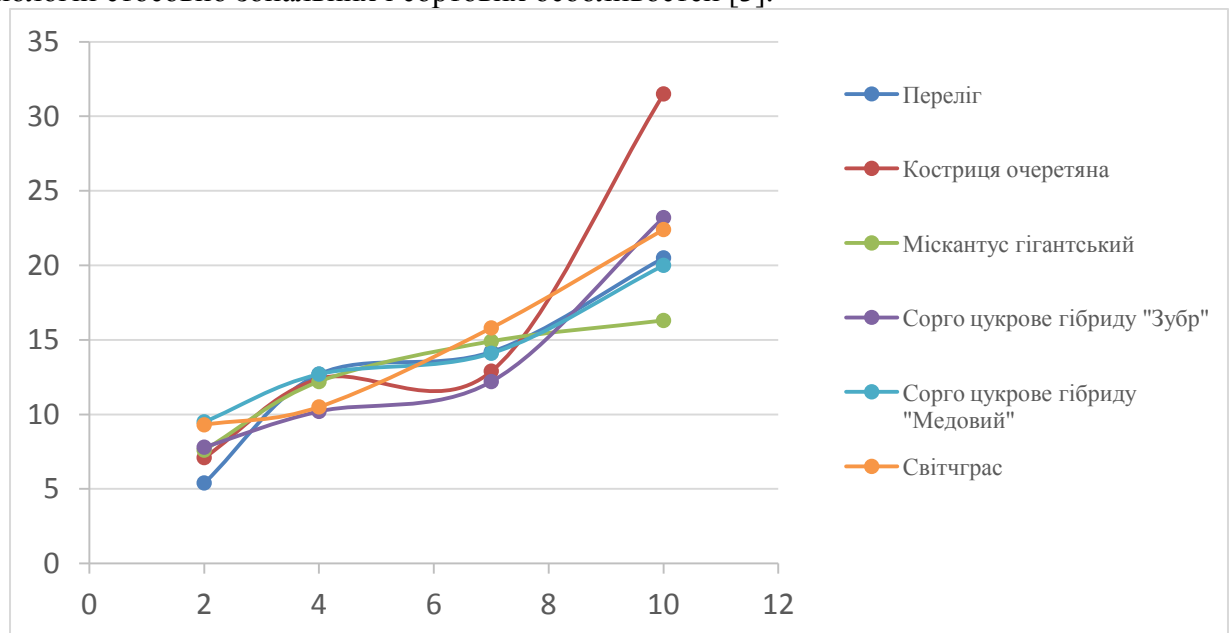

Рис. 3. Сезонна динаміка змін вмісту доступних форм фосфору у ґрунтах під енергетичними культурами, мг $P_2O_5/100$ г. ґрунту

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

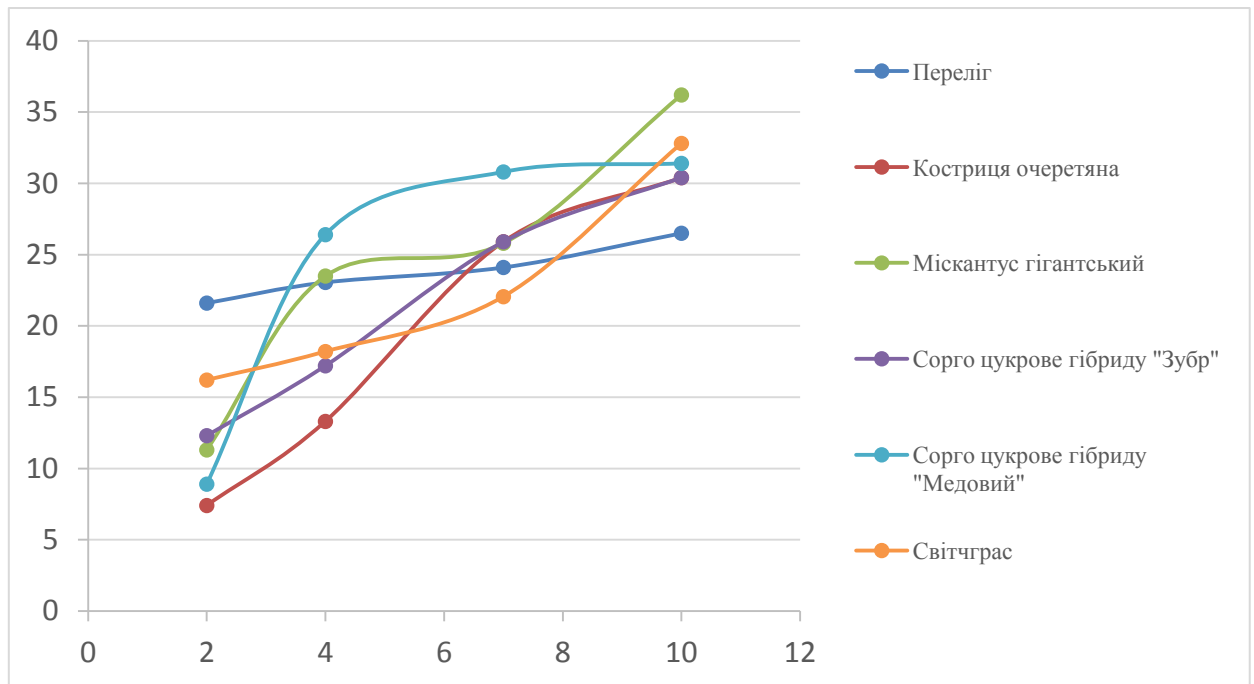

Рис. 4. Сезонна динаміка змін вмісту загального нітрогену у ґрунтах під енергетичними культурами, мг/100 г ґрунту

Нами проаналізовано вміст доступного Фосфору та загального Нітрогену під соргом цукровим двох гібридів «Зубр» і «Медовий» за різних варіантів внесення концентрацій мікродобрива «Оракул». Комплекс NPK є одним із чинників, що обмежує вирощування сорго в Україні, через відсутність будь-яких рекомендацій щодо мінерального живлення цієї культури. Це обумовлюється складністю взаємодії між рослиною, добривом, ґрунтом, а також кліматичними умовами. Тому, необхідно диференціювати підхід до розробки доз і строків застосування добрив. Як показують наші дослідження, із збільшенням концентрації внесення добрив збільшується і вміст Фосфору та Нітрогену (рис. 5 та 6). Відомо, що сорго цукрове може виносити із ґрунту солі, переводити важкодоступні форми фосфору в доступніші, а також підтягувати легкодоступні фосфати із 1,5-2-метрового шару ґрунту в 30-сантиметровий.

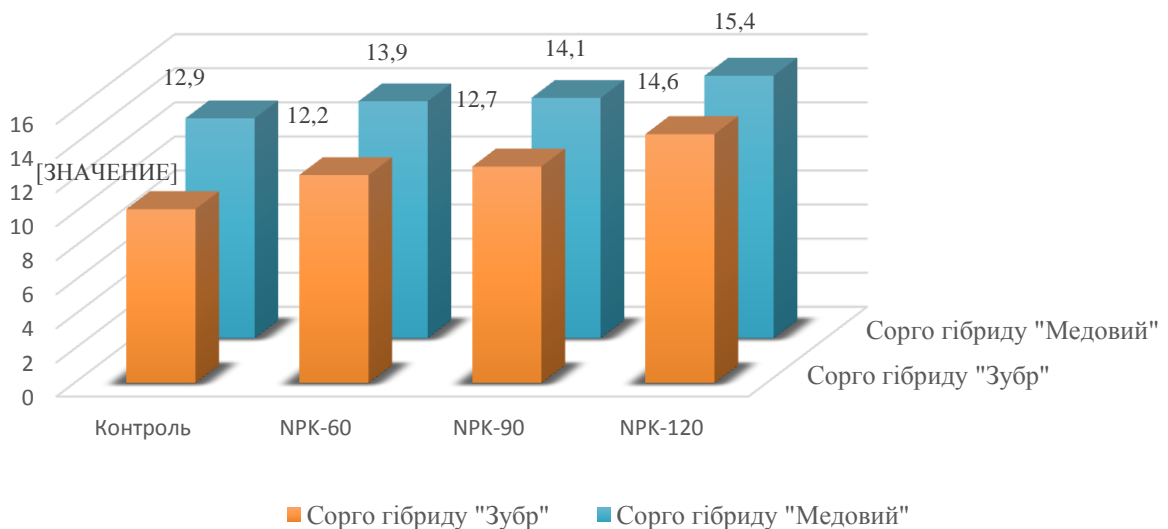

Рис. 5. Вміст доступного Фосфору в ґрунтах під гібридами сорго цукрового за внесення мікродобрив «Оракул», мг P₂O₅/100 г ґрунту

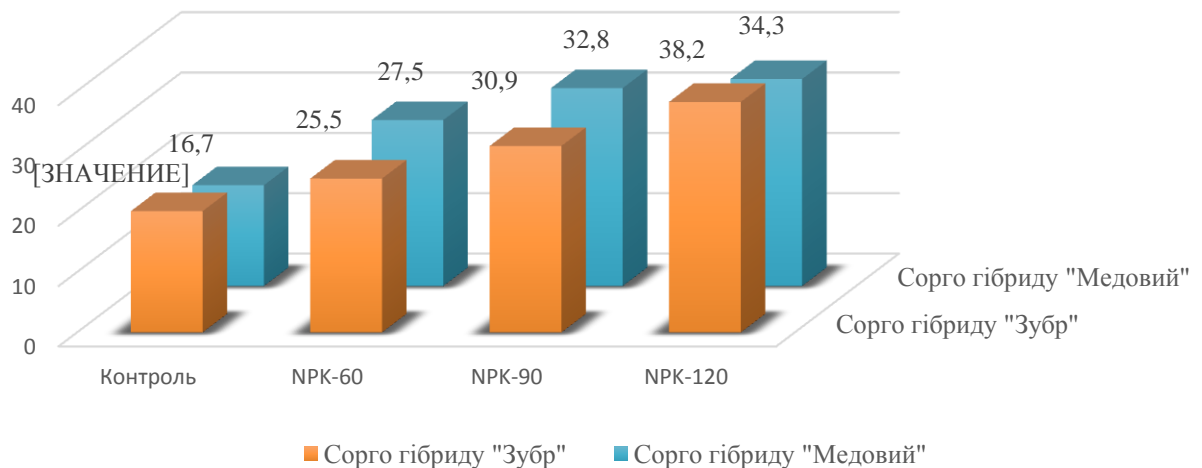

Рис. 6. Вміст загального Нітрогену в ґрунтах під гібридами сорго цукрового за внесення мікродобрив «Оракул», мг/100 г ґрунту

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гументик М. Я. Атлас високопродуктивних біоенергетичних культур / Гументик М. Я. // Біоенергетика. – № 2. – 2013. – С. 6-7.
2. Горлачук В.В. Методика визначення балансу гумусу в ґрунті в природних умовах областей Західного регіону України / Горлачук В.В.; Науковий відділ Львівського малого комерційного
3. Железная Т. А. Энергетические культуры как эффективный источник возобновляемой энергии / Т. А. Железная, А. В. Морозова // Пром. Теплотехника. – 2008. – Т. 30. №3. – С. 60-76.
4. Утеуш Ю. А. Кормові ресурси флори України / М. Г. Лобас. – К. : Наукова думка, 1996. – 222 с.
5. Kuo S. Phosphorus Methods of Soil Analysis: Part 3-Chemical Methods. SSSA, Madison, WI. – 1996. – P. 869-919.

УДК 574;614.8.06.001.18

*Пахлавон Усупжонов, Беҳзод Сирожидинов, Дилмурод Усмонов,
Муродали Тожибоев, Жаҳонгир Маткаримов, Сайдуллохон Хусанов
(Андижан, Узбекистан)*

TEXNOGEN BUZILGAN TUPROQLAR REKULTIVATSIYASI

Ushbu maqolada texnogen hududlar, ularning ekologik ahvoli haqida adabiyotlar asosida va kuzatishlardan kelib chiqib, ekologik ahvoli yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: *texnogen hududlar, texnogen ifloslanish, zaharli moddalar, tuproqning texnogen buzilishi, ekologik tadqiqotlar, texnogen hududlar ahvolini yaxshilash.*

В данной статье описывается экологическое состояние техногенных территорий, их экологический статус и наблюдения.

Ключевые слова: *техногенные зоны, техногенное загрязнение, токсичные вещества, деградация почв, экологические исследования, улучшение техногенных условий.*

This article describes the ecological state of the technogenic territories, their ecological status and the observations.

Key words: *technogenic zones, man-caused pollution, toxic substances, soil degradation, ecological researches, improvement of technogenic conditions.*

Tuproq qoplamining shakllanishi eng oldin tabiiy omillar ta'sirida bo'ladi. Ona jins, relyef, o'simlik va hayvonot dunyosi ma'lum vaqt davomida u yoki bu tipdagi tuproqni vujudga keltiradi. Shu bilan birgalikda tabiatdagi ayrim kuchlar o'z navbatida o'zining mahsuli bo'lgan tuproq qoplamini bir zumda yo'q qilishi mumkin.

Tog'li o'lkalarda ko'chkilarning paydo bo'lishi, sel suvlari ta'sirida nishablikdagi tuproqlarni yuvilib ketishi yoki daryo suvi toshqinidan katta hudud tuproqlarini yo'q bo'lishi, tabiiy ofatlar, zilzila va yog'inlar natijasida ham yer yuzasining unumdor qismi-pedasferani barbod bo'lishi bularning birgina tabiiy buzilgan tuproqlarni paydo bo'lishiga sababchi bo'ladi.

Tabiiy tuproq qoplamini inson aralashuvi natijasida buzilish jarayonlari ham bo'ladi. Bunday jarayonlarni – texnogen buzilish deb yuritish mumkin. Bunda insonlar o'z manfaatlari yo'lida yer osti boyliklaridan foydalanishi natijasida katta hajmdagi tabiiy tuproq qoplami buziladi, yemiriladi, xonavayron qilinadi.

Qazilma boyliklarni izlash, ularni qazish albatta tog'li yoki tekislik hududlarda tabiiy va madaniy o'simlik qo'lamini, shuningdek, tuproq jonivorlari turining kamayishiga, o'ziga xos buzilgan cho'l landshaftini paydo bo'lishiga olib keladi.

Tuproq to'kish yo'li bilan yaxshilash mumkin bo'lgan maydonlar ham rekultivatsiya obyektidir.

Yerlarni rekultivatsiyalash - bu buzilgan yerlar unumdorligi va xalq xo'jalik qiymatini tiklash, shuningdek atrof muhit tabiatini yaxshilashga yo'naltirilgan tadbirlar kompleksi hisoblanadi. Yerlarni buzish bilan bog'liq korxonalarda rekultivatsiya ishlari texnologik jarayonning ajralmas qismi bo'lishi kerak.

Rekultivatsiyaning umumiy jarayoni ikki asosiy - texnik va biologik bosqichdan iborat. Ulardan avval buzilgan yerlarni tahlil qilish, foydalanish yo'nalishini aniqlash, loyiha-smeta hujjatlarini tayyorlash ishlarini olib borish lozim.

Texnik bosqichda yerni xalq xo'jaligida maqsadga muvofiq foydalanishga tayyorlanadi.

Biologik rekultivatsiya buzilgan yerlar unumdorligini tiklash bo'yicha agrotexnik, fitomliorativ va boshqa tadbirlar kom'leksini o'z ichiga oladi, u ikki yo'nalish - o'rmon va qishloq xo'jalik rekultivatsiyasidan iborat.

O'rmon rekultivatsiyasi odatda uncha unumdor bo'lmagan maydonlarda o'tkaziladi, kamroq xarajat talab qiladi va shuning uchun keng tarqalgan.

Qishloq xo'jalik rekultivatsiyasi sanoat qurilishi uchun faoliyat boshlanguncha unumdor bo'lgan yerlarda amalga oshiriladi. U ikki bosqichda olib boriladi.

Birinchi bosqichda tuproq qishloq xo'jalik ekinlari o'stirishga yaroqli darajagacha tiklanadi. Buning uchun tuproq sharoitiga uncha talabchan bo'lmagan, kasallik va begona o'tlarga chidamli, ko'p miqdorda yerosti va yerusti massasi yaratadigan o'simliklardan foydalanadi.

Ikkinchi bosqichda tuproqning qanchalik tiklanishiga qarab normal darajada hosil beruvchi qishloq xo'jalik ekinlari ekiladi.

Bugungi kunda yerlarni rekultivatsiyalash katta amaliy ahamiyatga ega bo'lib, darhol yechimini talab qilmoqda, chunki foydalanilmayotgan qo'riqlar (o'zlashtiriladigan) resursi tugamoqda, xalq xo'jaligini rivojlantirish uchun esa yangi-yangi yer maydonlari zarur. Shuning uchun qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini rivojlantirishning asosiy yo'llaridan biri yer rezervlarini rekultivatsiyalashdir, ustiga ustak ular sug'oriladigan zonalarda joylashgan. Shu tufayli ham buzilgan yerlarni rekultivatsiyalash iqtisodiy jihatdan o'zini oqlaydi.

Vatanimiz va chet el tajribasi ko'rsatganidek, buzilgan yerlardan quyidagi yo'nalishlar bo'yicha foydalanish mumkin:

- qishloq xo'jaligida (birinchi navbatda: paxta, sabzavot, oziqa va boshqa ekinlar o'stirish, shuningdek, meva va tokzorlar uchun;
- o'rmon xo'jaligida foydalanishga mo'ljallangan yog'ochli daraxtlar o'tqazish, tuproqni himoya qiluvchi, eroziyaga qarshi, sanitariya-gigiena va boshqa maqsadlar uchun;
- suv xo'jaligida - chuqur relgyeflarda turli maqsadga mo'ljallangan havzalar (tubi zararsiz jinslardan tashkil to'gan bo'lsa) bar'o etish;
- rekratsion - buzilgan yerlarda dam olish zonalari, bog'lar, sanoat otvollarida ko'klamzorlar, sport inshootlari barpo etishda.

Rekultivatsiya asosi sifatida quyidagi uchta eng muhim ekologik va ijtimoiy muammoni nazarda tutish kerak.

Birinchi shundan iboratki, rekultivatsiya tadbirlari jarayonida ongli ravishda (rejali) ekogenezning barcha omillarini boshqarishning, jumladan, ekologik-iqtisodiy va texnologik normativlar bilan mustahkamlangan butun obyektiv borlig'i nomayon bo'ladi.

Rekultivatsiyaning *ikkinchi holati* atrof tabiiy va madaniy landshtaflari o'zini o'zi tiklaydigan texnogen ekotizim barcha komponentlari imkoniyatlaridan oqilona foydalanishdan iborat. Rekultivatsiyaning ikkinchi bosqichida turli fitomeliorsiya va agrotexnika usullari qo'llaniladi.

Uchinchi holat – o'ta tez muddatda tuproqsimon tabiiy-texnogen jins ("texnoyerlar yoki" "texnogeopedoidlar") yaratish, ya'ni oldindan rejalashtirilgan texnogen landshaftlar va potentsial unumli qatlamlarda (1 metrgacha) ilgari saqlab qo'yilgan gumusli tuproqni to'shab sunhiy serunum tuproq barpo etiladi. Selektiv otval hosil qilish texnologiyasi o'simlikka zarur namlikni ushlab turuvchi ikki yoki uch xil granulometrik va mineral tarkibli tuproqsimon profil shakllantirish imkonini beradi.

Shunday qilib, rekultivatsiya qonuniyatiga o'z mohiyati jihatdan aniq ifodalangan konstruktiv-funksional yo'nalish sifatida qarash lozim. Aynan texnogen ekotizim tez kechuvchi va tirik organizmlar hamda ular yashaydigan muhit abiotik omillarining qat'iy o'zaro bog'liq natijasidir. U ijtimoiy, texnogen tahsirga qarab turli trofik darajadagi moddalar va quvvat oqimi aylanishi, kuchini, rivojlanishini kuzatish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI

1. Jabbarov Z.A., Abdraxmonov T.A., Vaxobov A.X., Mavlyanova M.I. Tuproqlarning neft va neft mahsulotlari bilan ifloslanishi va uning tuproq mikroorganizmlari rivojlanishiga tahsiri // O'zbekiston Biologiya jurnali №5. 2005. 61-64 b.
2. Abdraxmanov T., Jabbarov Z.A. Sug'oriladigan o'tloqi-allyuvial tuproqlarning ayrim xossalari neft tahsirida o'zgarishi va mikrobiologik tozalash usuli // O'zbekiston Fanlar Akademiyasining mahruzalari Toshkent. 2006. №4-5. 114-117 b.
3. Otaboev SH., Nabiev M. Inson va biosfera. – T.: O'qituvchi, 1995.
4. Tabiat muhofazasi va ekologiya / Muhammadiev A.M., Ziyaev S.D., Ioganzen B.G., Igolkin N.I. – T.: O'qituvchi, 1988.
5. Abdraxmanov T., Jabbarov Z.A., Tursunov L. Biologik tozalashdan so'ng neft bilan ifloslangan o'tloqi-allyuvial tuproqlarning agrofizikaviy xossalari o'zgarishi // O'zbekiston Biologiya jurnali № 3. 2006. 23-28 b.
6. Jabbarov Z.A. Neft va neft mahsulotlar fraktsion tarkibining turli xil qishloq xo'jalik ekinlarining rivojlanishiga sezuluvchan tahsiri // O'zbekiston neft va gaz jurnali № 1. 2006. 46-47 b.
7. Tuproqshunos va agrokimyofanlari yutuqlari - ishlab chiqarishga: O'zbekiston tuproqshunoslar va agrokimyogarlar jamiyatining IV qurultoyi materiallari. – Toshkent, 2005.

МОНИТОРИНГ КАЧЕСТВА ПИТЬЕВОЙ ВОДЫ

В статье рассматриваются вопросы значения воды в жизни человека.

Ключевые слова: *ассимиляция, диссимиляция, диффузия, осмос, резорбция, фильтрация.*

The article discusses the importance of water in human life.

Keywords: *assimilation, dissimilation, diffusion, osmosis, resorption, filtration.*

Вода, у тебя нет ни вкуса, ни цвета, ни запаха. Тебя невозможно описать, тобой наслаждаются, не ведая, что ты такое! Нельзя сказать, что необходима для жизни: ты – сама жизнь. Ты самое большое богатство на свете.

Антуан де Сент-Экзюпери

Значение воды в жизни человека чрезвычайно велико, все клетки и ткани организма включают в качестве составной части воду и колебания её содержания ведут к функциональным изменениям организма в целом.

Вода представляет собой простейшее устойчивое химическое соединение кислорода с водородом и легко вступает в реакцию со многими химическими элементами и их соединениями. Она является лучшим растворителем для большинства соединений и необходима почти для всех химических реакций. В природных условиях в химически чистом виде вода почти не встречается. В воде находятся такие элементы, как натрий, кальций, магний, углерод, сера, азот, кислород, водород и др. Природные воды содержат также в ничтожно малых количествах цинк, свинец, молибден, мышьяк, фтор, йод и другие микроэлементы. Все компоненты химического состава воды находятся в ней в виде газов или растворенных веществ. При выпаривании растворенные вещества переходят в твердые и определяют минеральный состав воды, обуславливая величину сухого остатка, характер физических свойств воды.

Наряду с физиологическим значением воды нельзя не отметить и санитарно-гигиеническую значимость. Кроме того что вода позволяет поддерживать высокий уровень личной гигиены, повышенное водопотребление поднимает общий культурный уровень населения, степень благоустройства населенных мест и культурно-бытовое обслуживание.

Любой источник питьевого водоснабжения, в том числе частный колодец, должен быть исследован на показатели качества воды и ее пригодность для использования и питья. По закону «О санитарно-эпидемическом благополучии населения» и по государственному стандарту OzDst 950:2011 «Вода питьевая. Гигиенические требования и контроль за качеством» вода хозяйственно-питьевого назначения относится к пищевым продуктам и должна соответствовать многочисленным санитарно-гигиеническим требованиям.

Инфекционных заболеваний была замечена значительно раньше, чем в ней были обнаружены возбудители – патогенные микроорганизмы. Впоследствии благодаря многочисленным микробиологическим и эпидемиологическим исследованиям не только подтвердился факт наличия в воде возбудителей инфекционных болезней, но и были установлены сроки сохранения их жизнеспособности в воде, характер водных эпидемий и другие закономерности, связанные с водным фактором передачи инфекций. Водным путем могут передаваться возбудители многих заболеваний, наиболее часто – кишечных инфекций

(холеры, брюшного тифа, паратифа, дизентерии). Установлена роль водного фактора в распространении вирусов – возбудителей инфекционного гепатита, полиомиелита, энтеровирусов.

Исторические документы свидетельствуют о том, что и в эпоху средневековья возникновение эпидемий, столь частых в этот период цивилизации, нередко связывалось с заражением через воду. И, если представления и возможности возникновения заболеваний людей и животных в результате использования зараженной воды восходят к глубокой древности, то накопление строго научных данных о роли воды в распространении определенных заразных заболеваний относится к значительно более позднему периоду: концу XVIII - первой половине и середине XIX веков, т.е. примерно за столетия до возникновения медицинской микробиологии как науки.

Эпидемиологические данные о роли воды в распространении брюшного тифа были получены в середине прошлого века, вскоре после того, как эта болезнь была описана, как самостоятельная нозологическая единица.

В добактериологический период был описан ряд вспышек холеры, где в качестве фактора передачи фигурировала вода.

Крупнейший вклад в изучении роли воды в распространении инфекционных заболеваний внес Р. Кох. Он был не только одним из первых исследователей обнаруживших патогенные микробы в воде, ему мы обязаны и первыми шагами в создании учения о санитарно-показательной микрофлоре. Предложенный им критерий для суждения о пригодности данной воды для питьевых целей – общее микробное число – используется как один из санитарно-показательных тестов и по сей день. Значение этого и других санитарно-показательных тестов определяется тем, что прямое определение патогенной микрофлоры в воде, несмотря на несомненный прогресс в этой области, остается задачей, полностью нерешенной и современным поколением микробиологов.

В настоящее время при изучении вопросов распространения инфекционных заболеваний через воду применяются как эпидемиологические, так и лабораторные (санитарно-гигиенические, микробиологические, в том числе вирусологические) методы. Совершенствование экспериментальных методов не умаляет значения эпидемиологического анализа. Доказательством последнего положения может служить хотя бы установление роли водного фактора в распространении инфекционного гепатита, предшествовавшее выделению возбудителя этого заболевания.

И, на основании опубликованных к настоящему времени научных данных, этот список должен быть дополнен такими инфекциями, как паратифы А и В, сальмонеллезы, заболеваниями, вызываемые НАГ. Исследователи указывают, что в настоящее время более 50% заболеваний, связанных с питьевой водой составляют нерасшифрованные гастроэнтериты, а 40% сальмонеллезы и др. При стихийных бедствиях возможно возникновение водных эпидемий, вызванных несвойственными для данной местности возбудителями.

Признание роли воды в распространении целого ряда часто встречающихся и, подчас весьма тяжелых заболеваний человека, явилось основанием к разработке и осуществлению целого комплекса санитарно-технических мероприятий по обеспечению безопасности потребляемой человеком воды. Основные компоненты этого комплекса мероприятий: защита водоемов от загрязнений, требования к качеству воды на месте водозабора, система очистки и обеззараживания воды, защита воды от вторичного загрязнения.

Многочисленные эпидемиологические материалы, относящиеся как к прошлому (конец XIX – начало XX веков), так и к современному периоду показывают зависимость между заболеваемостью инфекциями, которые могут передаваться через воду, и состоянием водоснабжения.

Мы привели выборочные данные, свидетельствующие о связи заболеваемости рядом инфекций и состоянием водоснабжения. Число таких материалов, опубликованных за

последнее десятилетие, в медицинской литературе необозримо. Уже с 80-х годов прошлого века в крупных городах экономически развитых стран под влиянием данных о роли воды в распространении инфекционных заболеваний стали проводиться кардинальные мероприятия по улучшению водоснабжения. Были разработаны и усовершенствованы методы обеззараживания воды. В настоящее время, наряду с методами обеззараживания воды уже вошедшими в практику, – хлорированием, озонированием, обработкой ультрафиолетовыми лучами, разрабатываются и апробируются такие методики, как применение ультразвука, гамма-излучения, импульсивных электрических разрядов, йода, ионов серебра и др. Разрабатываются вопросы связанные с водоохранными зонами, совершенствуются методы лабораторного контроля за качеством воды. В результате этого крупные водопроводные эпидемии кишечных инфекций в экономически развитых странах становятся редким явлением. В последующем улучшение водоснабжения постепенно распространяется и на мелкие населенные пункты.

Если в экономически развитых странах водный путь передачи инфекционных заболеваний постепенно отесняется на задний план, то в развивающихся странах роль его колоссальна. По материалам, приводимым ВОЗ – около 500 млн. человек ежегодно страдают от болезней передаваемых через воду.

Возможности использования воды для тех или иных аспектов жизнедеятельности человека зависят как от минерального состава воды, так и от доступности тех или иных водоисточников.

Хотя все водные ресурсы планеты, в конечном счете, взаимосвязаны, по характеру состава вод, степени их доступности для человека, и, следовательно, возможностей использования, санитарной характеристики и ряду других признаков, можно выделить несколько категорий вод: атмосферные воды, выпадающие на поверхность земли в виде дождя, снега, града; поверхностные водоемы: реки, озера, болота, моря, океаны;

Эти воды могут быть как напорными (артезианскими), так и безнапорными. В санитарном отношении межпластовые воды являются наиболее надежными. Хотя для удовлетворения личных потребностей человека в воде наиболее подходящими являются межпластовые воды, но ограниченность их ресурсов (а иногда и глубокое залегание) побуждают к использованию и других водоисточников и, в частности, поверхностных вод.

К источникам хозяйственно-питьевого водоснабжения следует отнести подземные и поверхностные воды.

Для выбора и оценки качества источников водоснабжения разработан государственный стандарт РУз OzDst 951:2011 «Источники централизованного хозяйственно-питьевого водоснабжения. Гигиенические, технические требования и правила выбора». За объект стандартизации в этом ГОСТе взяты источники водоснабжения, которые разделены на три класса. Для каждого из них предложена соответствующая система обработки воды.

Проблема питьевого водоснабжения – одна из актуальных гигиенических проблем для многих регионов Земного шара. На это есть объективные причины: неравномерное распределение пресных вод на планете. Большая часть пресных вод планеты сосредоточена в Северном полушарии. Треть наиболее жарких районов суши имеет крайне скудные речные системы. В таких районах практически трудно гарантировать снабжение населения водой и создание санитарно-гигиенических условий в соответствии с современными требованиями.

С другой стороны, в середине XX в. человек столкнулся с неожиданной и непредвиденной проблемой – недостатком пресной воды в тех районах Земного шара, где вода никогда не была дефицитом: в районах, страдающих подчас от избытка влаги. Речь идет об интенсивном антропогенном загрязнении водоисточников, что выдвигает острейшие проблемы современного питьевого водоснабжения: их эпидемиологической и токсикологической безопасности.

Решение этих проблем начинается с вопросов охраны водоисточников. Вопросы охраны водных объектов волнуют сегодня представителей самых различных специальностей. И это

не случайно. Один и тот же водоисточник используется многими водопользователями. У каждого из них свое собственное представление о благополучии водной экосистемы и свои утилитарные требования к качеству воды. С одной стороны, это определяет множественность научных разработок по проблеме качества вод. С другой стороны, затрудняет ее решение, так как трудно удовлетворить требования всех водопользователей; найти единые методические подходы; единые, удовлетворяющие всех, критерии.

В течение многих лет преобладала концепция, согласно которой приоритет отдавался таким водопользователям, как промышленность, энергетика, мелиорация и т. д., и на последнем месте стояли интересы охраны вод.

Законы, правительственные решения отражали, прежде всего, права и обязанности различных водопользователей и в меньшей мере вопросы безопасности вод.

В то же время санитарная охрана водоемов должна базироваться на профилактическом принципе, обеспечивать безопасность питьевых вод и здоровья населения.

Существует несколько моделей организации системы водоохраных мероприятий. Так, на протяжении многих десятилетий господствовала концепция, в основу которой положен принцип "оптимизации" сброса и соблюдения ПДК у пунктов водопользования населения, что не позволяет в современных условиях оценить реальную нагрузку на водоем.

Сегодня появились новые подходы к природоохранной деятельности.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Львович М.И. Мировые водные ресурсы и их будущее. М., Мысль, 1974. 447 с.
2. Мирзаев С.Ш. Формирование и размещение запасов подземных вод Узбекистана, вопросы методики их изучения и проблемы хозяйственного использования. Ташкент, Фан, 1974. 221 с.

УДК 632.15

*Бахром Холбаев
(Кариши, Узбекистан)*

ОЦЕНКА ЗАГРЯЗНЕНИЯ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ ТЯЖЕЛЫМИ МЕТАЛЛАМИ

Дана характеристика тяжелых металлов, указаны методы их определения. Показано влияние тяжелых металлов на орошаемые земли и сельскохозяйственные культуры.

Ключевые слова: антропогенная деятельность, миграция, биосфера, тяжелые металлы, рентгенофлюоресцентный анализ, ПДК.

Characteristics of heavy metals are given, methods for their determination are indicated. The effect of heavy metals on irrigated land and crops is shown.

Keywords: anthropogenic activities, migration, biosphere, heavy metals, X-ray fluorescent analysis, maximum permissible concentration.

Влияние антропогенной деятельности на поступление, миграцию и перераспределение химических элементов в биосфере огромно. Академик Вернадский (1940), рассматривая с геохимических позиций термин «ноосфера», отмечал «это биосфера, химически резко меняющаяся человеком сознательно и, главным образом, бессознательно...». Негативным результатом влияния человека стало загрязнение окружающей среды различными химическими средствами интенсификации.

Биосфера – это среда жизнеобитания человека и состояние любого его компонента влияет на благополучие и здоровье людей. Техногенное загрязнение окружающей среды, оказывающее негативное влияние на количественные и качественные показатели

сельскохозяйственной продукции, приобретает глобальный характер и ставит человечество на грань экологической катастрофы.

Накопление тяжелых металлов в почве – это не только увеличение их содержания, но и нарастание экологически опасных последствий, создающих угрозу здоровью человека.

Наиболее остро проблемы, связанные с поступлением тяжелых металлов в почвы, стоят в регионах с большой степенью концентрации производства и населения.

Тяжелые металлы – наиболее опасные элементы, способные загрязнять почву.

Почва – это поверхность земли, имеющая свойства, которые характеризуют как живую, так и неживую природу. Почва является индикатором общей техногенной обстановки. Загрязнения поступают в почву с атмосферными осадками, поверхностными отходами. Также они вносятся в почвенный слой почвенными породами и подземными водами. К группе тяжелых металлов относятся все цветные металлы с плотностью, превышающей плотность железа. Парадокс этих элементов состоит в том, что в определенных количествах они необходимы для обеспечения нормальной жизнедеятельности растений и организмов. Но их избыток может привести к тяжелым заболеваниям и даже гибели. Пищевой круговорот становится причиной того, что вредные соединения попадают в организм человека и часто наносят огромный вред здоровью. Источники загрязнения тяжелыми металлами – это промышленные предприятия. Существует методика, по которой рассчитывается допустимая норма содержания металлов. При этом учитывается суммарная величина нескольких металлов. Выделяют 4 категории загрязнения земель металлами, которые учитываются в сельском хозяйстве: допустимая; умеренно опасная; высоко-опасная; чрезвычайно опасная. Очень важна охрана почв. Постоянный контроль и мониторинг не позволяет выращивать сельскохозяйственную продукцию и вести выпас скота на загрязненных землях. Для оценки степени загрязнения почв в результате мелиоративной и сельскохозяйственной деятельности нами выполнены исследования на экспериментальных участках. Для анализа были отобраны образцов почв фермерских хозяйствах имени «Чули Бегимкулова» и «Чули ота» Кашкадарьинской области на полях, засеянных хлопчатником и люцерной, а также на территории центральной усадьбы этого хозяйства. Исследования образцов проводили в лаборатории методом рентгенофлюоресцентного анализа на сканирующем анализаторе типа VRA-30 (табл.1).

Таблица 1.

**Загрязнение почв некоторыми химическими элементами
на экспериментальных участках**

NN п/п	Эле- мен- ты	1-экспериментальная участка		2-экспериментальная участка				ПДК
		Содержание в почве, мг/кг						
		в почв при высо кой уро- жайности	в почв при низкой урожай- ности	площадь занятой хлопчат- ником	площадь занятой люцер- ной	засолён- ные пло- щади	площадь приусадеб- ных участках	
1.	Mg O	22000	25000	50000	52000	22000	36000	800
2.	Cl	1000	500	300	200	300	400	200
3.	K ₂ O	22900	18600	24100	24100	13900	20000	500
4.	CaO	106500	119600	109500	115100	182800	126500	5600
5.	TiO ₂	5600	5000	5600	5300	3800	5200	5000
6.	V	70	60	70	70	50	60	150
7.	Mn O	870	760	740	720	580	730	1500
8.	Co	13	7	16	17	23	31	50

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

9.	Ni	34	47	47	45	12	47	85
10.	Zn	55	43	71	65	39	62	100
11.	Rd	131	102	102	99	60	97	100
12.	Zr	310	560	280	270	610	400	-
13.	Sr	210	260	190	230	160	240	300
14.	Ba	390	380	410	420	690	370	-
15.	Pb	3	16	17	26	-	22	30

Всемирная организация здравоохранения самыми опасными считает заражение *свинцом*, ртутью и кадмием. Но не менее вредна и высокая концентрация остальных элементов. Загрязнение почвы ртутью происходит с попаданием в нее пестицидов, различных бытовых отходов, например люминесцентных ламп, элементов испорченных измерительных приборов. По официальным данным годовой выброс ртути составляет более пяти тысяч тонн. Ртуть может поступать в организм человека из загрязненной почвы. Если это происходит регулярно, могут возникнуть тяжелые расстройства работы многих органов, в том числе страдает и нервная система. При ненадлежащем лечении отравления ртутью возможен летальный исход. Очень опасным для человека и всех живых организмов является свинец. Он чрезвычайно токсичен. При добыче одной тонны свинца двадцать пять килограммов попадает в окружающую среду. Большое количество свинца поступает в почву с выделением выхлопных газов. Зона загрязнения почвы вдоль трасс составляет свыше двухсот метров вокруг. Попадая в почву, *свинец* поглощается растениями, которые употребляют в пищу человек и животные, в том числе и скот, мясо которого также присутствует в нашем меню. От избытка свинца поражается центральная нервная система, головной мозг, печень и почки. Он опасен своим канцерогенным и мутагенным действием. Огромной опасностью для организма человека является загрязнение почвы кадмием. Попадая в пищу, он вызывает деформацию скелета, остановку роста у детей и сильные боли в спине. Высокая концентрация в почве этих элементов становится причиной того, что замедляется рост и ухудшается плодоношение растений, что приводит в конечном итоге к резкому уменьшению урожайности. У человека происходят изменения в мозге, печени и поджелудочной железе. Избыток молибдена вызывает подагру и поражения нервной системы. Опасность тяжелых металлов заключается в том, что они плохо выводятся из организма, накапливаются в нем. Они могут образовывать очень токсичные соединения, легко переходят из одной среды в другую, не разлагаются. При этом они вызывают тяжелейшие заболевания, приводящие часто к необратимым последствиям. Присутствует в некоторых рудах. Входит в состав сплавов, используемых в различных производственных сферах. Ее избыток вызывает тяжелые пищевые расстройства. Основным источником загрязнения почвы мышьяком являются вещества, с помощью которых борются с вредителями сельскохозяйственных растений, например гербициды, инсектициды. Мышьяк – это накапливающийся яд, вызывающий хронические отравления. Его соединения провоцируют заболевания нервной системы, мозга, кожных покровов. В почве и растениях наблюдается высокое содержание этого элемента. При попадании в почву дополнительного количества марганца быстро создается его опасный избыток. На организме человека это сказывается в виде разрушения нервной системы. Не менее опасен переизбыток и остальных тяжелых элементов. Из вышесказанного можно сделать вывод, что накопление тяжелых металлов в почве влечет за собой тяжелые последствия для состояния здоровья человека и окружающей среды в целом. Методы борьбы с загрязнением почвы тяжелыми металлами могут быть физическими, химическими и биологическими. Среди них можно выделить следующие способы: Увеличение кислотности почвы повышает возможность загрязнения ее тяжелыми металлами. Поэтому внесение органических веществ и глины, известкование помогают в какой-то мере в борьбе с загрязнением. Посев, скашивание и удаление с

поверхности почвы некоторых растений, например клевера, существенно снижает концентрацию тяжелых металлов в почве. К тому же данный способ является совершенно экологичным. Проведение детоксикации подземных вод, ее откачивание и очистка. Прогнозирование и устранение миграции растворимой формы тяжелых металлов. В некоторых особо тяжелых случаях требуется полное снятие почвенного слоя и замена его новым.

Для оценки максимального содержания загрязняющего почву химического вещества, не вызывающего прямого или косвенного негативного влияния, включая отдаленные последствия на окружающую среду и на здоровье человека, а также не приводящего к накоплению токсичных элементов в сельскохозяйственных культурах, введены предельно допустимые количества (концентрации, ПДК) загрязняющих почву химических веществ. Величины ПДК изменяются в зависимости от конкретной почвенно-химической обстановки. Предельно-допустимые количества химических веществ в почву и допустимые уровни их содержания по показателям вредности приведены в таблице.

Разработка ПДК почв требует особой системы исследований, так как надо учитывать физико-географические условия района, экологическую ситуацию, размещение населения, технологический уровень предприятий, климат и т.д.

Поэтому для конкретного региона необходимо проводить специальные исследования. Тем не менее выполненные нами рекогносцировочные исследования показали, что почвы на ключевых участках сильно засолены. Кроме того, в них в значительном количестве присутствуют ванадий, рубидий, стронций, свинец. В тоже время они бедны такими микроэлементами как кобальт. Всё это подтверждает необходимость проведения широкомасштабных исследований по загрязнению почв, выявлению источников загрязнений и разработки мероприятий по улучшению эколого-мелиоративного состояния рассматриваемого региона.

Наши исследования показали для конкретного региона необходимо проводить специальные исследования. Тем не менее выполненные нами экспериментальные исследования показали, что почвы на ключевых участках сильно засолены. Кроме того, в них в значительном количестве присутствуют ванадий, рубидий, стронций, свинец. В тоже время они бедны такими микроэлементами как кобальт. Все это подтверждает необходимость проведения широкомасштабных исследований по загрязнению почв, выявлению источников загрязнений и разработки мероприятий по улучшению эколого-мелиоративного состояния рассматриваемого региона.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Алексеев Ю.В. Тяжелые металлы в почве и растениях. Л.: Агропромиздат, 1987. 142 с.
2. Важенин И.Г. О разработке предельно допустимых концентраций (ПДК) химических веществ в почве. Бюллетень почв института им. В.В.Докучаева, 1983. Вып.35. С.3-6.

ТУРИЗМ І РЕКРЕАЦІЯ / ТУРИЗМ И РЕКРЕАЦИЯ

*Роман Корсак, Наталія Арсиненко, Іван Годя
(Ужгород, Україна)*

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ РЕСТОРАННОЇСФЕРИ

Заклади харчування – це праобрази сучасних ресторанів. Вони відомі віддавна. Згадки про подібні підприємства, зокрема таверни, містять стародавні манускрипти, зокрема Кодекс царя Вавилонії Хамурапі, написаний близько 1700 р. до н. е.

У Стародавній Греції вже в I тис. до н. е. таверни були невід'ємною складовою суспільного життя. Насамперед вони були призначені для надання послуг харчування. Дещо пізніше, з розвитком торгівлі, з'явився такий тип підприємств, як постоялі двори. Найбільш розгалужена мережа постоялих дворів була створена на території Римської імперії. Постоялі двори розташовувались уздовж головних доріг, у містах і селах, на відстані 25 миль (40,225 км) один від одного. Послуги у таких закладах надавались за класовою ознакою: ні купці, ані інші представники простих станів не могли харчуватися разом з державними службовцями чи урядовими гінцями. Ця обставина вплинула на якість, безпеку та асортимент послуг. Зокрема, таверни і постоялі двори, призначені для обслуговування населення нижчих станів, надавали мінімальні послуги харчування та розміщення.

Зазначимо, що розвитку закладів харчування сприяло поживлення торговельних зв'язків з країнами Близького Сходу та Азії, зокрема, у тих регіонах, територією яких пролягали важливі торговельні шляхи і пересувались каравани. На відпочинок каравани зупинялись у караван-сараях, відомих з II-I тис. до н. е. Особливого поширення вони набули в епоху середньовіччя. Відстань між караван-сараями зазвичай становила 30-40 км, що відповідало денному переходу каравана.

У середньовічній Османській імперії, від Кавказу на півночі до Середземномор'я на півдні, діяла розгалужена мережа караван-сараїв. Найзахідніші караван-сараї були розташовані поблизу сучасної Шкодри в Албанії і навіть біля озера Врана (сучасна Хорватія), а найсхідніші – в Афганістані. У караван-сараях можна було не лише попоїсти чи переночувати. Тут були лазні, пункти обміну грошових знаків і торгівлі тощо.

Після падіння Римської імперії 476 р. в розвитку підприємств харчування розпочався новий період. Вагомим чинником розвитку підприємств середньовіччя були релігійні традиції. У цей час помітно збільшується кількість паломників, ночівлю та харчування для яких організовували монастирі. Подібні функції здійснювали й інші заклади. Так, за наказом імператора Карла Великого (742-814), були створені спеціальні будинки для відпочинку паломників. Тут можна було скористатися послугами цирюльника, шевця, отримати безкоштовно хліб, фрукти, горіхи тощо.

Безкоштовні послуги монастирів гальмували розвиток приватних підприємств. В Англії поштовхом до розвитку постоялих дворів і таверн стала секуляризація монастирів у період пізнього Середньовіччя. Мандрівники вже не могли розраховувати на безкоштовні послуги розміщення та харчування і вимушені були звертатися до приватних постоялих дворів.

У XII - XIII ст. постоялі, або гостинні, двори з'являються на території Київської Русі. Вони були призначені для всіх категорій населення і початково мали вигляд прямокутного майдану, обнесеного кам'яними чи дерев'яними приміщеннями, об'єднаними критими галереями. Тут можна було розмістити коней і транспортні засоби відвідувачів, тобто пропонувалися послуги „постою”. У містах та інших поселеннях віддавна відкривалися корчми, де надавались послуги з харчування, а також і інші послуги.

У деяких регіонах Київської Русі корчми називали шинками, що фактично були аналогами сучасних ресторанів. У плануванні корчма найчастіше складалась з двох чітко розділених частин: а) приміщень для харчування; б) приміщень для ночівлі.

Корчмарі мали чималі доходи і сплачували податки. Майже у кожному місті була, щонайменше. Спочатку корчми були вільними установами і лише з часом стали князівськими, тобто казенними.

Відзначимо, що ще одним закладом харчування, в якому подавали насамперед алкогольні напої, були кнайпи. Цей аналог кафе або невеликого ресторану набув особливого поширення у Галичині, зокрема, у Львові.

Також відзначимо, що на території Московського царства Іван IV заборонив продавати горілку, а пити її дозволив тільки опричникам і для цього наказав побудувати особливий будинок, який назвали „кабак”, тобто „питний будинок”. У багатьох таких будинках, окрім міцних напоїв, продавалися: закуски, гарячі страви, різні юшки, пироги і чай, а до чаю – варення та різні солодощі.

На зміну питним будинкам і шинкам пізніше, у XVIII ст., прийшли трактири, які відігравали провідну роль у забезпеченні населення їжею і напоями як у містах, так і в сільській місцевості.

У XV ст. постійні двори створювались при „ямах” – поштових станціях, які знаходились одна від одної на відстані кінного переходу. Послуги розміщення та харчування доповнювали послуги перевезення, якими займалася „ямська служба”.

Зазначимо, що у другій половині XVII ст., коли „Козацька християнська республіка” знаходилась на острові Чортомлик, на її території, поблизу порту, височів „Грецький дім” – приміщення для іноземних посланців і купців. Запорізька Січ сама провадила жваву торгівлю, а також слугувала транзитним пунктом у торгівлі всіх українських земель і Московської держави з країнами Сходу.

Крім того, Київ став одним із центрів паломництва, що зумовило потребу у місцях харчування для прочан, до яких в Україні ставилися з особливою повагою. Миряни вважали за честь прийняти їх на ночівлю, пригостити, дати харчів на дорогу. Паломники мали захист при церквах і монастирях, де їм відводили спеціальні помешкання, облаштовували гостинні двори.

До XVI ст. відносять відкриття принципово нових закладів, які назвали кав'ярнями. Їх появі сприяло поширення таких екзотичних напоїв, як кава і чай. У країнах Середнього Сходу чоловіки збиралися у кав'ярнях, щоб поспілкуватися, випити кави або чаю, слухали музику і цікавих оповідачів. Перша така кав'ярня відкрилася в Дамаску 1530 р., згодом – у Каїрі. Відзначимо, що перша кав'ярня на території Європи з'явилась у Стамбулі 1554 р. З середини XVII ст. кав'ярні, з'являється у Західній Європі. Кав'ярні швидко набули популярності спочатку серед торговців, а пізніше – й серед інших верств населення. Засновником першої віденської кав'ярні був українець Юрій-Франц Кульчицький, учасник оборони Відня. Як винагороду за порятунок міста він отримав усі полишені турками запаси кави. Постійними відвідувачами цих закладів стали вчені, філософи, митці. Мистецтво заварювання кави мало певні особливості й вимагало відповідних знань і умінь. У заможніших родинах утвердився звичай тримати служницю-каварку, яка винятково варила цей напій.

Перша кав'ярня в Україні та Речі Посполитій з'явилася 1672 р. в Кам'янці-Подільському. До Львова мода на каву прийшла у XVIII ст. Зауважимо, що німецький мандрівник Коль, який у 1841 р. побував у Львові, дивувався великій кількості кав'ярень і цукерень, стверджував, що львівські кав'ярні кращі та елегантніші, ніж у Дрездені чи інших німецьких містах такої ж величини. Розквіт кав'ярень припадає на перше десятиліття XX ст. Так, 1906 р. у Львові було 25 кав'ярень, 1911 р. – 46. На зміну віденському типу кав'ярні прийшов варшавський, що характеризувався більшою увагою до інтер'єру.

На межі XVIII-XIX ст. кулінарне мистецтво та організація ресторанної справи у Франції сягнули високого рівня розвитку. Визнаними майстрами кулінарної справи того часу були Антонін Карем, Урбан Дюбуа, Еміль Бернар, Жорж Агюст Ескоф'є. У виданій 1830 р. п'ятитомній монографії „Кулінарне мистецтво XIX століття” Антонін Карем узагальнив досвід французьких кухарів і кулінарів того часу.

На наш погляд, справжню революцію в організації ресторанної справи здійснив Жорж Агюст Ескоф'є (1847-1935). При організації виробничих процесів на кухні він застосував наукові принципи:

1. Чітко визначив структуру кухонної бригади;
2. Функції, ієрархію та службові стосунки.

Дещо пізніше ніж у Європі заклади харчування з'явилися у США. Перші постійні двори тут виникли лише 1607 р. Одна з перших таверн була відкрита в Бостоні 1634 р. У 1642 р. в Нью-Йорку, який тоді називався Новим Амстердамом, таверну відкрили голландські переселенці. Відтоді таверни стали центрами життя громади. Вони процвітали не тільки в містах, а і вздовж великих доріг, зокрема, на перехрестях.

Європейські переселенці привезли з собою досвід організації постійних дворів і таверн, який накопичували століттями. Проте перші американські заклади харчування дещо відрізнялися від європейських. Так, при розміщенні людей тут не було дискримінації за класовою приналежністю чи майновим станом. На відміну від європейських підприємств, які багато у чому виконували соціальну функцію, американські таверни від самого початку свого існування мали комерційну спрямованість.

Зауважимо, що першим рестораном у США був відкритий 1831 р. в Нью-Йорку ресторан „Дельмоніко”. Згодом ця назва стала синонімом вишуканої їжі та бездоганного обслуговування.

На наш погляд, на розвиток ресторанної справи у США того часу помітно вплинули французькі кулінарні традиції. До 1852 р. кожен першокласний американський готель мав свого французького шеф-кухаря. Меню також традиційно друкувалось французькою мовою. Згодом, завдяки Д. Дельмоніко, вперше було запропоноване двомовне меню, в якому назви страв французькою та англійською мовами розташовувались одна навпроти іншої. Згодом ця традиція поширилась у всьому світі.

Зауважимо, що поглиблення спеціалізації закладів ресторанного господарства пов'язане зі створенням міжнародних готельних ланцюгів, які відіграють важливу роль у розробці і просуванні високих стандартів обслуговування. Однією з перших на український ринок у 90-х роках ХХ ст. прийшла міжнародна мережа фастфуд „McDonalds”.

На нашу думку, іноземні системи дали поштовх для розвитку національних систем на основі франчайзингу. Одним з перших таких проектів стало створення мереж національних ресторанів швидкого харчування.

Таким чином, відзначимо, що формування концепції „Впізнаваної безпеки” як елементу сучасної стратегії розвитку послуг харчування, має відбуватися з врахуванням історичного досвіду розвитку закладів харчування, оскільки процес формування останніх впливав на якість та безпеку зазначених послуг.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аветісова А.О. Підприємства харчування в системі туризму: Монографія / А.О.Аветісова, С.В.Сорока. – Донецьк: ДонДУЕТ, 2002. – 165 с.
2. Архіпов В.В. Організація ресторанного господарства // Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. - К.: Центр учбової літератури; Фірма «Інкос», 2007. – 280 с.
3. Архіпов В.В., Русавська В.А. Організація обслуговування в закладах ресторанного господарств // Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 342 с.
4. Історія розвитку туризму в Україні [Електронний ресурс] / <http://westudents.com.ua/glavy/93659-15-storya-rozvitku-turizmu-v-ukran.html>.
5. Усіна А.І., Давидова О.Ю., Сегеда І.В., Кононенко Т.П. Організація послуг харчування: Підручник. – Харків: ХНУМГ, 2014. – 183 с.

*Роман Корсак, Наталія Арсиненко, Іван Годя
(Ужгород, Україна)*

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КОНЦЕПЦІЇ «ВПІЗНАВАНОЇ БЕЗПЕКИ» У СФЕРІ ХАРЧОВИХ ПОСЛУГ ВІТЧИЗНЯНОЇ ТУРИСТИЧНОЇ ГАЛУЗІ

Досліджуючи концепцію „Впізнаваної безпеки” як елементу сучасної стратегії розвитку послуг харчування у туризмі, необхідно розглянути понятійний апарат. На наш погляд, термін „впізнавана безпека” у сфері надання харчових послуг – це такі особливі умови, у яких перебуває індустрія послуг харчування, коли дія зовнішніх факторів і внутрішніх чинників не призводить до процесів, що вважаються негативними по відношенню до даної системи у відповідності до наявних потреб споживача. Тобто у більш широкому розумінні, „впізнавана безпека” у послугах харчування – це такий стан системи, коли дія зовнішніх та внутрішніх факторів не призводить до погіршення функціонування та розвитку сфери послуг харчування.

Наступний термін, який впливає із зазначеного – це „безпечність харчових продуктів”. Безпечність харчових продуктів (англ. Food safety) – є науковою дисципліною, яка описує обробку харчових продуктів, підготовку харчових продуктів, зберігання харчових продуктів.

Зазначені дії робляться таким чином, щоб запобігти хворобам харчового походження. Це включає у себе ряд процедур, яких слід дотримуватися, щоб уникнути потенційно серйозних небезпек для здоров'я туриста-споживача.

Вважаємо, що необхідним елементом побудови концепції „Впізнаваної безпеки” – є сучасні системи аналізу ризиків та небезпечних чинників. Зокрема такою системою є – НАССР (англ. Hazard Analysis and Critical Control Point). Це система, яка здійснює аналіз ризиків, оцінку небезпечних чинників, контроль критичних точок. Система НАССР є науково обґрунтованою, що дозволяє гарантувати виробництво безпечної продукції шляхом:

- а) ідентифікації небезпечних чинників;
- б) контролю небезпечних чинників.

Розробка концепції НАССР, як важливого елементу у тому числі вітчизняної концепції „Впізнаваної безпеки”, розпочалася ще у 60-ті роки ХХ ст. Основними розробниками стали:

1. Компанія Пілсбурі (англ. Pillsbury);
2. Лабораторія збройних сил США;
3. Національне управління з аеронавтики і космонавтики (NASA).

Ідея створення такої концепції виникла при роботі над Американською Космічною Програмою. Під час роботи над нею, програмою NASA була поставлена мета виключити утворення токсинів у харчовій продукції, яку споживають астронавти у космосі і, як наслідок, попередити захворювання, зумовлені недоброякісними продуктами харчування. НАССР передбачає заходи, що забезпечують необхідний рівень показників безпеки продукції в процесі її виробництва, причому саме в тих критичних точках технологічного процесу, де може виникнути загроза появи небезпечних чинників. Система дозволяє:

- а) виділити всі потенційно небезпечні чинники у харчовому продукті;
- б) запобігти їх виникненню.

Зазначимо, що у 1971 р. компанія Пілсбурі представила повністю розроблену концепцію НАССР на Першій Американській Національній Конференції з питань безпеки харчових продуктів.

Як результат, у середині 80-х років Національна академія наук США запропонувала поставити цю систему безпеки на службу харчовій індустрії.

Зазначимо, що Комісія Codex Alimentarius відіграла активну роль у формулюванні та підтримці системи НАССР як міжнародного способу забезпечення виробництва безпечних харчових продуктів. На 25 засіданні Комітету з питань гігієни харчових продуктів (1991 р.) було прийнято документ „Загальні визначення НАССР та процедури використання Кодексу”.

Комітет погодився, що система НАССР повинна бути внесена до Кодексу з врахуванням загальних принципів виробництва харчових продуктів.

Стосовно європейської спільноти, необхідно відзначити, що найбільш важливим законодавчим актом ЄС, що регламентує сферу застосування НАССР, — є Директива 93/43/ЄЕС „Про гігієну харчових продуктів”. Вона застосовується на всіх підприємствах, які працюють з харчовими продуктами.

Застосування директиви стало обов'язковим для країн-членів ЄС з 14 грудня 1995 року. З цією директивою в європейське законодавство було інтегровано принципи НАССР та основні принципи гігієни харчових продуктів.

Відзначимо, що Міжнародна організація із стандартизації підготувала проект міжнародного стандарту „Системи управління безпечністю харчових продуктів. Вимоги” (ISO 22.000). Застосування систем НАССР в окремих країнах світу регламентується національними законодавчими та нормативно-правовими актами.

Необхідно зазначити, що Міжнародним стандартом, який встановлює єдині вимоги до систем НАССР, гармонізованого до стандартів менеджменту якості, екологічного менеджменту і пристосованого до сертифікації став ISO 22000:2005 „Food safety management systems — Requirements for any organization in the food chain” (Системи управління безпечністю харчових продуктів. Вимоги до будь-яких організацій харчового ланцюга), який був опублікований у 2005 році).

В Україні таким стандартом — є „ДСТУ ISO 22000:2007 (ISO 22000:2005, IDT) Національний стандарт України”. Цей стандарт установлює вимоги до системи управління безпечністю харчових продуктів, яка поєднує ключові елементи:

1. Взаємодійове (інтерактивне) інформування;
2. Системне керування;
3. Програми-передумови;
4. Принципи НАССР.

Вважаємо, що інформування в усьому харчовому ланцюгу є суттєвим для забезпечення ідентифікації та адекватного керування всіма відповідними небезпечними чинниками харчового продукту на кожній ланці у межах харчового ланцюга.

Зазначений стандарт можуть застосовувати всі організації, які залучені до будь-якого аспекту харчового ланцюга та бажають запровадити системи, які гарантують безпечні продукти на постійній основі.

На наш погляд, НАССР та ISO, як елементи концепції „Впізнаної безпеки” у сфері послуг харчування встановлюють вимоги до системи управління безпечністю харчових продуктів. Зокрема, НАССР виконує наступні функції: зручно систематизує численні санітарні та технологічні норми і правила виробництва та полегшує поточний контроль.

У свою чергу, стандарт ISO 22000 виводить все це на міжнародний рівень стандартизації для експортно-імпортних відносин. Підприємствам з новим сучасним обладнанням легко застосувати це у виробництві, але стандарт побудовано так, щоб врахувати можливості до розвитку всіх підприємств.

Європейський Союз визначив безпечість харчових продуктів одним з головних пріоритетів своєї політики. Це основна мета, яку слід застосовувати у різних сферах діяльності європейської спільноти, зокрема, спільна сільськогосподарська політика, захист природного довкілля, охорона здоров'я, захист споживачів, внутрішній ринок, сфера туризму та послуг харчування.

Наступним, не менш важливим терміном у досліджуваній нами концепції „Впізнаної безпеки” — є „Біла книга”. Маємо зауважити, що дебати, зніційовані зеленою книгою про головні принципи безпеності харчових продуктів, призвели до появи у січні 2000 р. так званої — білої книги. Вона стала важливим кроком на шляху до ухвалення нового закону про харчові продукти. У цьому документі Комісія оголосила про розроблення правових рамок, які охоплюватимуть весь харчовий ланцюг, відповідно до глобального, тобто інтегрованого

підходу. За цією концепцією, безпечність харчових послуг — це й здоров'я людини та їхнє харчування.

У лютому 2002 року було ухвалено постанову, що заклала підвалини нового європейського законодавства з безпечності харчових продуктів та надання послуг харчування. Вона визначає п'ять основних загальних принципів:

1. Твердження про нерозривність усіх ланок харчового ланцюга;
2. Аналіз ризиків як наріжний камінь політики безпечності харчових продуктів;
3. Відповідальність операторів у цій сфері;
4. Можливість контролювати продукт на кожній стадії харчового ланцюжка;
5. Право громадян на точну й достовірну інформацію.

Цією ж постановою було засновано Європейське агентство з безпечності харчових продуктів. Його основними завданнями є:

1. Надання незалежних наукових висновків стосовно безпечності харчових продуктів;
2. Збір та аналіз даних про будь-які потенційні або наявні ризики;
3. Підтримка постійного діалогу з громадськістю.

Наступним терміном, концепції „Впізнаваної безпеки” – є система послуг харчування. Поряд з розміщенням, системо утворюючими у туризмі виступають послуги харчування, за допомогою яких задовольняється фізіологічна потреба туристів в їжі. Вважаємо, що для того, щоб менеджмент підприємства забезпечував ефективну та безпечну роботу з надання послуг харчування, система управління повинна бути конкурентоздатною і мати певну характеристику.

При організації харчування туристів у контексті формування концепції „Впізнаваної безпеки”, слід по можливості врахувати історично сформовані особливості харчування і гастрономічні уподобання, обумовлені наступними чинниками: географічним положенням, історією країни, економікою, народними традиціями та іресповіданням.

Відзначимо, що концепції „Впізнаваної безпеки” має включати і якість та безпечність з надання додаткових послуг.

Отже, на наш погляд, суть організації концепції „Впізнаваної безпеки” у сфері послуг харчування, полягає у створенні необхідних умов для наступних стратегічних цілей: управління, планування, реалізації планів та контролю за їх виконанням.

Стратегічне формування концепції „Впізнаваної безпеки” спрямоване на наступне:

1. Визначення сфери безпечної діяльності послуг харчування;
2. Досягнення довготермінових цілей у зазначеній сфері.

Концепції „Впізнаваної безпеки” як елемент сучасної стратегії розвитку послуг харчування – це передбачення характеру й шляхів розвитку галузі послуг харчування та їх вплив на безпеку споживачів.

Характер діяльності підприємств готельно-ресторанного бізнесу відповідатиме вимогам концепції „Впізнаваної безпеки” лише тоді, якщо підприємства виготовлятимуть і реалізовуватимуть продукцію та послуги такої якості й у такому асортименті, які відповідатимуть потребам і вимогам даного ринку за екологічними, економічними й фізіологічними показниками. У разі порушення такої відповідності, структура громадського харчування зазнаватимуть втрат як матеріальних, так і моральних, тобто довіри до підприємства з боку споживачів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ДСТУ 4161–2003. Системи управління безпечністю харчових продуктів. Вимоги. – К.: Держспожив-стандарт України, 2003. – 15 с.

2. ДСТУ ISO 22000: 2007. Системи управління безпечністю харчових продуктів. Вимоги до будь-яких організацій харчового ланцюга. – К.: Держспоживстандарт України, 2007. – 30 с.

3. Загальні критерії для роботи органів різних типів, що виконують перевірки як третя сторона // Інформ. бюл. з міжнар. стандартизації. – 1997. – № 4. – С. 317-330.
4. Закон України "Про туризм" від 05.09.95 р. // Відомості Верховної Ради. – 1995. – №31. (зі змінами, внесеними законом №2608-VI (2608-1) від 19.10.2010 р.). – С. 241-254.
5. Каталог стандартів ISO //Режим доступу: http://www.iso.org/iso_catalogue.htm/
6. Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show>.
7. Про стан та перспективи розвитку туризму в Україні: Інформ.-аналіт. матеріал до парламентських слухань / В. І. Цибух, Г. П. Науменко, В. К. Федорченко та ін. – К.: Вид-во "КІТЕП", 2000. – 87 с.
8. Сертифікація в Україні. Нормативні акти: У 3-х ч. – К.: Держстандарт України, 1998-2002. – 811 с.

УДК 658.3

*Галина Кранівіна, Єлизавета Тонконог
(Маріуполь, Україна)*

ЕКСКУРСІЙНІ МОЖЛИВОСТІ ЛІВОГО БЕРЕГА МАРІУПОЛЯ

У статті запропонований маршрут оглядової екскурсії Лівим берегом Маріуполя. Перелік екскурсійних об'єктів включає різні типи пам'яток Лівого берегу. Маршрут може бути цікавим як гостям міста, так й місцевим мешканцям.

Ключові слова: маршрут, Лівий берег, екскурсійні об'єкти, оглядова екскурсія, пам'ятки району.

The article proposes a route for a sightseeing tour of the Mariupol River of Livim. The list of excursions includes various types of monuments of the Left Bank. The route can be interesting for both city guests and locals.

Keywords: route, the left bank, excursion objects, sightseeing excursion, monuments of the district.

На рубежі століть всі стали свідками «тихої війни» Криму за пересічного донецького туриста. Крим не соромився в засобах. Кілька років на початку сезону ЗМІ наповнювалися інформацією про знайдену в якомусь водоймищі Приазов'я холероподібну паличку в супроводі фото труб маріупольських металургійних гігантів в пікове виробниче навантаження. Ідеологів і натхненників «тихої війни» вже давно немає з нами, а наслідки цих атак відчуються досі.

Епохальні для Донецького регіону події останнього десятиліття багато що змінили в туристичних потоках, їх насиченості та розподілі. Але Азовське море таке ж прекрасне, діти регіону все так же (а можливо, навіть більше ніж раніше) потребують оздоровлення влітку. Це відбиває актуальність поставленої в цій статті проблеми: демонстрація можливості використання всіх ресурсів Маріуполя для задоволення туристичних потреб.

На жаль, багато досліджень туристичних можливостей Донецького Приазов'я (зокрема праці Бовсуновської Г.Я., Голубничої С.М., Данільчука В.Ф., Кузьменко Г.В.), в сьогодення втратили актуальність внаслідок руйнування інфраструктури відпочинку в регіоні. Але це дозволяє студентам, які прагнуть до серйозної наукової діяльності, використовувати наявні методичні напрацювання дослідників старшого покоління з метою відродження колишньої слави туристичної дестинації – Маріуполя та північного узбережжя Азовського моря Донецької області.

Зокрема, автори цієї статті використовують методи екскурсійного дослідження і демонструють на конкретному прикладі, що будь-який район міста, показаний закоханим в Маріуполь екскурсоводом, стає перлиною, гідною захоплення.

Отже, вашій увазі пропонується контрольний текст екскурсії Лівим берегом Маріуполя. Розповідь ведеться від особи екскурсовода.

Вступ. Привіт, зараз я розповім вам про своє опрацювання - екскурсійний маршрут Лівим берегом Маріуполя. Так що почнемо!

Моєю основною темою є ознайомлення з екскурсійними об'єктами Лівобережного району міста Маріуполя.

Напочатку відповідь на просте питання: чому вибрана саме така тема? Справа в тому, що, в основному, пишуть, розповідають і проводять екскурсії центральним районом нашого чудового міста Маріуполь! І я наважилася заявити, що й такий чудовий район як «Лівий берег» гідний екскурсійного знайомства з ним. Часто навіть місцеві жителі не знають або навіть не усвідомлюють наскільки цей район Маріуполя багатий своєю історією та які існують тут пам'ятки.

А тепер давайте детально дізнаємося, що уявляє собою Лівобережний район!

Наш маршрут почнеться з самого знаменитого розважального парку «Веселка» (в народі його називають «Союз», бо раніш тут працював кінотеатр «Союз» і на той час не було парку, а був тільки сквер). Ви запитаете мене, чому я вибрала саме це місце для початку свого захоплюючого маршруту? Це велелюдне місце, де можна: швидко зорієнтуватися, насолодитися чудовою атмосферою дитячих пустощів і сміху, зробити величезну кількість красивих і незабутніх фотографій, так би мовити, зупинити барвисту мить в своїй пам'яті!

Наступне місце, яке ми відвідаємо – це, поза сумнівом, площа Перемоги. Окремою пам'яткою височіє над площею символ «Азовсталі» з невідомо куди зниклим з його вершини глобусом. Поки був глобус – було красиво. Не стало глобуса – й колона виглядає самотньо і голо. А раніше на цьому місці ставили районну новорічну ялинку. Вона конкурувала зі своєю старшою сестрою, що височить над сквером, який з часом перетворився на дитячий парк «Веселка».

Я думаю, що в кожному районі міста існує дуже важлива пам'ятка, в якій зосереджена вся історія, хронологія розвитку і повчальні знання. Швидше за все, ви вже здогадалися? А якщо ні, то я вам підкажу - це бібліотека ім. Крупської Н.К. Це дитяча бібліотека, там працюють чудові жінки, який з теплом і турботою обслужать дітей. Тому, якщо ви любите зануритися в чудові, історичні або казкові історії, то для вас завжди двері бібліотеки відкриті.

Далі, в нас заплановано дуже важливе знайомство з Лівобережної районною адміністрацією Маріупольської міської ради, завдяки якій наш район існує, живе і процвітає. Районна адміністрація є виконавчим органом [1]. В своїй діяльності районна адміністрація керується Конституцією України, Бюджетним кодексом України, Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні», іншими законодавчими і нормативними актами, рішеннями міської ради та її виконавчого комітету, рішеннями районної в місті ради, розпорядженнями міського голови та голови районної в місті ради, а так же Положенням про районну адміністрацію.

Поруч з нашою адміністрацією височить готель «Азовсталь». Цей готель довгі роки обслуговувала потреби комбінату «Азовсталь» в місцях розміщення гостей. Однак зараз він не потрібен цьому підприємству. А якщо поглибитися в минуле, то цей готель прийняв величезну кількість відвідувачів, які приїжджали сюди для прекрасного відпочинку і милувалися видом з вікон своїх номерів. Відпочиваючі спускалися до моря, купалися та поповнювали свої сили.

Що ж можна сказати про наступний об'єкт? Йому можна і навіть необхідно висловити величезну подяку за фахівців, яких він готує для подальшого розвитку нашого металургійного заводу «Азовсталь». Це Механіко-металургійний коледж [2].

Маріупольський механіко-металургійний коледж ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет» було засновано в 1966 р. як Маріупольський промислово-економічний технікум.

Біля витоків становлення коледжу стояв перший директор – Алексеєнко Анатолій Семенович. На момент призначення директором Жданівського промислово-економічного технікуму за наказом міністра чорної металургії УРСР він мав 13 років педагогічного стажу.

Спочатку технікум містився в будівлі вечірнього металургійного інституту (директор Калашников П.Г.) – на розі вулиць К.Маркса і 1 Травня.

В той час підготовка слухачів велася за спеціальностями: «Планування на підприємствах металургійної промисловості»; «Товарознавство, матеріально-технічне забезпечення і збут»; «Бухгалтерський облік»; «Організація діловодства».

В жовтні 1969 р. технікум було перейменовано на Маріупольський механіко-металургійний. Підготовка кадрів поширилася за спеціальностями: «Обладнання заводів чорної металургії»; «Експлуатація промислового залізничного транспорту»; «Рухомий склад промислового залізничного транспорту»; «Технологія приготування страви»; «Доменне виробництво»; «Сталеплавильне виробництво»; «Прокатне виробництво»; «Будівництво та експлуатація колійного господарства»; «Автоматика і телемеханіка на залізничному транспорті».

На посаді директора навчального закладу Анатолій Семенович працював до 1970 р.

Другим директором Механіко-металургійного технікуму став Воробйов Володимир Данилович – людина високої культури, доброзичливий, тактовний, з шанобливим ставленням до кожного викладача. Навчальним закладом він керував протягом шести років. Воробйов В.Д. разом із заступниками директора активно займалися матеріальним і лабораторним оснащенням технікуму. Паралельно з комплектуванням матеріальної і лабораторної бази велася робота з будівництва нової будівлі технікуму. Будівництво здійснював трест «Азовстальбуд», а фінансував будівництво завод «Азовсталь».

Величезну роль в будівництві технікуму відіграв директор Ряднов Іван Іванович, який до свого призначення на цю посаду в 1976 р. працював заступником директора Макіївського металургійного технікуму. За його керівництва споруджено будівлю адміністративно-побутового корпусу технікуму, закінчено будівництво майстерень, проведено озеленення території технікуму. Іван Іванович очолював технікум до 1992 р.

Ряднов І.І. проявив себе як прекрасний організатор і «господар». Він був творчою особистістю. Він мав шість винаходів в галузі залізничного транспорту і десятки раціоналізаторських пропозицій. За великий внесок у винахідницьку діяльність Ряднов І.І. неодноразово був нагороджений грамотами Міністерства чорної металургії України.

Під керівництвом директора студенти технікуму брали активну участь в спортивних змаганнях різного рівня (від міських заходів до відомчих змагань в масштабі Міністерства чорної металургії). В той час створена потужна спортивна база (стадіон, спортивне містечко, друга спортивна зала, зали для тренувань спортсменів з боротьби і боксу, тренажерна зала, придбані спортивні снаряди і спортивний інвентар).

Підготовка фахівців до 1984 р. проводилася за денною та вечірньою формами навчання, а з 1984 до 1997 р. тільки за денною. З 1997 р. навчання ведеться за денною та заочною формами.

Кисельов Віктор Єгорович був обраний директором у важкі, «лихі» дев'яності роки (1992 р.). Управляти технікумом на той час могла тільки смілива, відповідальна і працююча людина. В.Є. Кисельов таким й був. Під його керівництвом технікум почав важку, зтяжну боротьбу за виживання.

Віктор Єгорович заклав міцну основу для діяльності навчального закладу в нових умовах. Йому вдалося не тільки зберегти все краще, що було в технікумі, а й примножити. Він зібрав колектив високопрофесійних, працюючих, молодих душею педагогів; підійшов до питання про збільшення кількості спеціальностей технікуму з зору функціональності,

відповідності часу, потребам міста; поширив і зміцнив матеріальну базу технікуму. Технікум вистояв і, як й раніше, вважається одним з кращих в регіоні навчальних закладів 1 – 2 рівнів акредитації.

Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 29 травня 1997 р. № 526 «Про вдосконалення мережі вищих та професійно-технічних навчальних закладів» та Наказом Міністерства освіти від 20 червня 1997 р. № 218 «Про реформування мережі вищих навчальних закладів, підпорядкованих Міністерству освіти» Маріупольський механіко-металургійний технікум увійшов до складу Приазовського державного технічного університету (ПДТУ) як структурний підрозділ без права юридичної особи. Наказом ДВНЗ «ПДТУ» від 18 листопада 2010 № 176-05 механіко-металургійний технікум перейменовано на Маріупольський механіко-металургійний коледж Державного вищого навчального закладу «Приазовський державний технічний університет».

До структури коледжу увійшло заочне відділення, яке раніше було Маріупольською філією Дніпропетровського механіко-металургійного технікуму за заочною формою навчання, і, відповідно до наказу Міністерства освіти України від 26 серпня 1997 р. № 316 передано до складу ПДТУ.

В грудні 2012 р. кермо влади Маріупольським механіко-металургійним коледжем прийняла людина з величезним виробничим досвідом, величезним досвідом управлінської роботи Степанов В'ячеслав Володимирович.

В сьогоднішній коледж має навчально-методичну базу, що відповідає сучасним вимогам. Навчальний, лабораторний, побутовий корпуси, навчально-виробничі майстерні, гуртожиток загальною площею близько 40000 кв.м., обладнані всіма необхідними засобами навчання аудиторії, 24 лабораторії. Оснащені навчально-виробничі майстерні дають студентам коледжу можливість отримувати практичні навички в слюсарній, токарній та зварювальній справах, що, безумовно, сприяє підвищенню рівня професійної підготовки фахівців. До послуг студентів технічна бібліотека з фондом, що перевищує 75 тис. книг і навчальних посібників, з просторим читальним залом, актову залу.

Випускники МММК працюють практично на всіх металургійних заводах нашої країни і СНД, будували Байкало-Амурську магістраль, багато, в подальшому, отримавши вищу освіту, стали керівниками в різних галузях вітчизняної промисловості. Свої успіхи колишні випускники пов'язують з висококваліфікованим педагогічним колективом, який докладає чимало зусиль, що дає молоді шановану в суспільстві професію і путівку в життя.

Після такого пізнавального і цікавого об'єкту хочеться розслабитися, й тому ми прямуємо до парку Лепорського, в якому можна буде отримати насолоду від флори і фауни, зануриться в безкрайній, дивовижний світ спорту і розваг!

Якщо ви приїхали до Маріуполя і не відвідали одне з двох загадкових або навіть чудових місць, то ви багато чого втратили. Ми підійшли до основної туристичної родзинки нашого міста і району, це уособлення прекрасного - Азовське море. Гуляючи пляжем, можна відчути всі тонкощі і красу цього місця, а найголовніше, що навіть пора року не впливає на те, як ти будеш себе тут почувати. Коли ти будеш їхати, то в твоїй пам'яті завжди залишиться Азовське море і тобі завжди захочеться ще і ще відвідати це місце, приїхавши до Маріуполя.

Прийшов час і розповіді про пам'ятник воїнам-визволителям «Гармата» [3]. До 15-ї години 10 вересня 1943 г. Мариуполь був повністю очищений від німецько-фашистських окупантів. За мужність і відвагу, проявлені при звільненні міста, 130-а стрілецька дивізія нагороджена орденом Червоного Прапора, а 221-а дивізія отримала почесну назву «Маріупольська».

На згадку про бойові подвиги воїнів 130-ї і 221-ї стрілецьких дивізій на Комсомольському бульварі 6 листопада 1975 р. відкрито пам'ятний знак і запалено Вічний вогонь.

Пам'ятний знак являє собою 76-міліметрову артилерійську гармату, яку встановлено на прямокутному постаменті. На меморіальній дошці напис: «Воїнам-визволителям 221-ї Маріупольської та 130-й Таганрозької дивізії».

Після такого напруженого погляду в минуле, хочеться себе убезпечити, особливо в наш час! І мені з превеликим задоволенням хочеться показати другу родзинку і моє найулюбленіше і надихаюче місце!

Кожен раз, коли я приходжу на територію цієї церкви, я намагаюся відразу ж потрапити на оглядовий майданчик Собору Святого Архистратига Божого Михайла, яка в народі називається «Поживанівською» на честь попереднього мера міста - Михайла Поживанова, який був одним з основних меценатів її будівництва [4].

Гарне місце, з якого відкриваються чудові краєвиди на Азовське море, притягує до себе не тільки віруючих, але й всіх гостей міста. Свіжий морський вітер, тиша і спокій налаштовують думки на особливе - хочеться думати про вічне.

Будівництво церкви почалося в середині 1990-х років.

Високий пагорб над морем. На ньому височить шестиглава церква з червоної цегли. А від самого храму відкривається прекрасний вид на Азовське море і прибережні селища.

Собор став одним з найбільш популярних культових місць жителів лівого берега. А на Великдень в сторону церкви йде просто нескінченний потік радісних людей, які отримують заряд позитивної енергії й від усвідомлення великого свята, й від відвідування гарного місця.

На оглядовому майданчику розташований пам'ятник митрополиту Ігнатію, який, згідно з історією Маріуполя, очолював міграцію православних греків з Криму до Приазов'я. Скульптура всередині порожня, тому вимагає особливого догляду.

Навколо церкви розбитий невеликий парк, в якому є асфальтові доріжки, безліч квітів, дерев, живність (кури, качки, за якими згадують парафіяни). До церкви веде довга доріжка, так що її купола з'являються за кілька сот метрів. Поступово повністю виростає силует храму. Звідси навіть металургійний комбінат виглядає мирно. Свіжий морський бриз дозволяє забути про мирських проблеми.

Тепер, повні сил, ми прямуємо до наступного екскурсійного об'єкту - перед вами Будівельний коледж [5].

Для підготовки спеціалістів будівельного профілю в зв'язку з великим обсягом будівництва в місті Маріуполь за наказом Міністра будівництва важкої індустрії УРСР був створений Маріупольський будівельний технікум на базі вечірнього філіалу Донецького будівельного технікуму, відкритого 1968 р. З 1969 р. в технікумі готували фахівців таких спеціальностей: «Промислове та цивільне будівництво» (на базі 8 і 10 класів); «Бухгалтерський облік у будівництві» (на базі 10 класів). В 1985 р. в зв'язку з розвитком промислової бази домобудівного комбінату і заводу «Азовзалізобетон» на денному відділенні технікуму було відкрито спеціальність «Виробництво будівельних деталей і залізобетонних конструкцій». З 1995 р. в технікумі почали готувати молодших спеціалістів зі спеціальності «Бухгалтерський облік і аудит» (денне відділення). З 2000 р. в зв'язку з потребами підприємств міста Маріуполя технікум одержав ліцензію на право навчання спеціалістів фаху «Обслуговування та ремонт автомобілів і двигунів».

Згідно з наказом №43 (від 30.11.07 р.) Української державної будівельної корпорації «Укрбуд» Маріупольський будівельний технікум було перейменовано на ДВНЗ «Маріупольський будівельний коледж». З 2012 р. ДВНЗ «Маріупольський будівельний коледж» одержав ліцензію на право підготовки молодших спеціалістів за спеціальністю «Опорядження будівель і споруд та будівельний дизайн», з 2013 р. за спеціальністю «Геодезичні роботи та експлуатація геодезичного обладнання», а з 2014 р. за спеціальністю «Організація та регулювання дорожнього руху».

За роки свого існування коледж підготував понад 15000 фахівців.

І, на останок, ми оглянемо Пам'ятник містам-героям. Він був присвячений тим містам, які хоробро оберігали і захищали свою територію від загарбників. Нещодавно його почали

реконструювати. Після огляду можна буде пройтися вздовж найгарнішою алеї і знатно відпочити!

Ви ж розумієте, що це ще не всі визначні пам'ятки нашого району! Якщо ви приїхали до Маріуполя, і хочете дізнатися всі його принади, то не варто зупинятися тільки на центральних вулицях міста, поширте свій кругозір і відвідайте в кожному візиті різні райони, знаючи, що їх в місті чотири: Центральний; Приморський; Лівобережний; Іллічівський.

А я бажаю вам приїжджаючи в різні міста світу, відвідувати всі можливі екскурсії, де розповідається про їх околиці та історію і чим вони славиться! Удачі в пізнанні нашого чудового Лівобережного району міста Маріуполь!

Висновки. Запропонований в статті екскурсійний маршрут і перелік його екскурсійних об'єктів відбиває початкову стадію вивчення туристично-екскурсійних можливостей Лівого берега міста Маріуполя і показує резерви екскурсійних можливостей цього краю. Основний висновок і результат дослідження – усвідомлення того факту, що поглиблення в історію й сьогодення Лівого берега, дослідження життя і діяльності його мешканців, вивчення перспектив його розвитку - це в майбутньому. Як й поширення методів дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лівобережная районная администрация Мариупольского городского совета / [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://archive.marsovet.org.ua/articles/show/menu/46>
2. Маріупольський механіко-металургійний коледж ДВНЗ «ПДТУ» / [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://mmk-pdy.org>
3. Памятник воинам-освободителям в Мариуполе «Пушка» / [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.shukach.com/ru/node/16983>
4. Самое красивое место Мариуполя / Поживановская церковь / [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://readmetal.livejournal.com/189657.html>
5. Державний вищий навчальний заклад «Маріупольський будівельний коледж» / [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.msk.edu.ua/index.php>

УДК 379.85

*Ірина Онуфрієнко, Катерина Педченко
(Полтава, Україна)*

ЗНАЧЕННЯ ПОДІЄВОГО ТУРИЗМУ ТА ПОНЯТТЯ ПРО ІВЕНТ-МЕНЕДЖМЕНТ

Визначено основні особливості подієвого туризму. Запропоновано нове значення «подієвого туризму» для іноземної літератури. Проаналізовано основні гальмуючі чинники для подієвого туризму.

Ключові слова: *подієвий туризм, івент-туризм, особливості подієвого туризму, чинники подієвого туризму, історія подієвого туризму.*

The main features of event tourism are determined. A new meaning of «event tourism» for foreign literature is proposed. The main inhibitory factors for event tourism are analyzed.

Key words: *event tourism, event tourism, peculiarities of event tourism, factors of event tourism, history of event tourism.*

Подієвий туризм – це особливі туристичні пропозиції, які включають не лише традиційний відпочинок, а й участь у найяскравіших світових подіях. Бразильський карнавал, Олімпіада в Пекіні, безліч виставок, мюзиклів, концертів, ярмарок – всі ці події приваблюють все більше шанувальників, які активно та яскраво проводять свої вихідні або

канікули. Часто туристи складають індивідуальні тури за своїми вподобаннями. Це може бути винний, або, скажімо, фестиваль їжі або музичні фестивалі, такі як «Love Parade» у Берліні та «Туморроуленд» в Бельгії. У серпні популярним є музичний фестиваль «Сігет», який кожного року проходить в Угорщині і автоперегони «Формула-1». Подієвий туризм займає важливе місце у вирішенні соціально-економічних завдань регіонів. При цьому надзвичайної актуальності набуває внесення подієвого туризму в програми довгострокового розвитку, що устанавлюються місцевими органами влади. Дані документи мають включати в себе субсидування коштів для покращення туристичної інфраструктури, план заходів з підготовки кадрів, широкий комплекс заходів в сфері інформаційного просування подієвих турів. Втілення зазначених вище заходів надасть можливість позитивно впливати на соціально-економічний розвиток регіону.

Розвиток подієвого туризму базується на залученні широкого контингенту туристів, поштовхом до подорожі яких можуть бути події культурного чи спортивного життя міста, або країни. Розробка та проведення великих знакових подій культурного, наукового, спортивного характеру, нових святкових програм, конференцій, конгресів, «круглих столів» може привернути значну кількість учасників і гостей з України, країн близького та далекого зарубіжжя. Загалом, в Україні є реальні перспективи для активного розвитку подієвого туризму, що є однією зі складових частин загального механізму туристичної діяльності, але слід, як це зазначено в Законі України «Про туризм», підтримувати раціональне використання та збереження туристичних ресурсів [1]. Адже, подія, як туристичний ресурс, має помітно виражений мультиплікаційний ефект – вона «змушує» розвиватися різні сектори туристичної індустрії для результативного використання свого потенціалу. Яскравим прикладом цього є проведення в Україні фіналу Чемпіонату Європи з футболу у 2012, Євробачення у 2005 та 2017 роках.

Подієвий туризм – напрям відносно молодий і надзвичайно привабливий. Основна мета поїздки присвячена певній події. Унікальні тури, що об'єднують традиційний відпочинок та участь в найбільш видовищних заходах планети, поступово набувають все більшої популярності. Аналіз наукової літератури з подієвого туризму вказує на значну варіативність значення цього терміну. Так, за Д. Гетцом подієвий туризм – це термін, що використовується в туристичній літературі для опису розвитку дестинації і маркетингової стратегії для реалізації всіх потенційних економічних переваг від події [2; 3].

Основними особливостями подієвого туризму є: відсутність сезонності; можливість прогнозування; масовість; інтерактивність; інноваційність; регулярність подій; стимулювання повторного відвідування дестинацій; видовищність. Подієвий туризм – це незрівнянна атмосфера свята, індивідуальні умови відпочинку і незабутні враження. Головною особливістю подієвого туризму є безліч яскравих неповторних моментів

Подія – найважливіший мотивуючий фактор в туризмі. Івенти мають значний вплив на розвиток і маркетингові плани більшості туристських заходів. Значення і вплив заздалегідь спланованих подій в сфері туризму доведені документально, особливо сильний вплив івентів на конкурентоспроможність туристської дестинації.

Визначення «подієвий туризм» вперше з'явилося в 80-х роках минулого століття в Європі. Тоді подієвий туризм не виділявся як окремий напрямок в туризмі, а був частиною таких видів туризму, як пригодницький, екологічний, гастрономічний та інших. Пізніше він виділився і утвердився як окрема галузь туризму. Однак саме явище подієвого туризму має досить глибоке коріння. В основі більшості сучасних фестивалів лежать історичні події, свята і традиції.

При вивченні даного питання нам довелося зіткнутися з такою проблемою як поняття як «подієвий туризм» в іноземних джерелах. Наприклад, в англійських джерелах не існує визначення яке могло б стати рівнозначним нашому словосполученню «подієвий туризм». В нашому розумінні це визначення вміщує в собі музичні фестивалі, ярмарки, конференції і т.д. В англійських джерелах це визначення чітко розділяється. В перекладі «подієвий

туризм» буде «event tourism», що включає себе виключно конференції та семінари, тобто події що не пов'язані з розвагами та веселощами, а направлені на ділові чи освітні зустрічі. Для подій що спрямовані на фестивалі та виставки, ярмарки є окреме визначення – «festivals tourism». Саме завдяки цьому у нас з'явилося інше поняття поряд із подієвим туризмом – івент-менеджмент.

Event management (від англ. Event – «подія») – це повний комплекс заходів щодо створення корпоративних та масових подій. Причому якщо перші спрямовані частіше за все на укріплення внутрішньо корпоративного духу, то інші забезпечують потужну допомогу рекламним і PR-кампаніям. Загалом же завдання подієвого менеджменту – перетворити простий захід на справжню подію, про яку будуть пам'ятати і після його закінчення.

Один з найвідоміших івент-менеджерів світу, Джо Голдблатт стверджує, що з формальної точки зору індустрія свята народилася в 1800-х роках, коли почався продаж квитків на професійні спортивні заходи, і пізніше вона поступово трансформувалася. При цьому вважається, що сама професія організатора сформувалася в 1950-х роках, а почалося все з відкриття в 1955 році Діснейленду.

Event-менеджмент це прикладна частина науки про менеджмент, або, інакше кажучи, спроможність організувати будь-яке свято чи іншу подію на найвищому рівні. З наукової точки зору, ця ланка прикладного управління відноситься до менеджменту проєктів. Event-менеджмент це не просто робота організаторів. Він передбачає вивчення торгової марки, бізнесу чи колективу, з котрим потрібно буде працювати, визначення цільової аудиторії, розробку задуму заходу, а також планування технічних аспектів майбутньої події.

Тому, дослідивши подану інформацію, пропоную свій переклад «подієвого туризму» англійською – «targeted tourism», що перекладається як «цільовий туризм», адже подорожуючи, ціллю всіх туристів є відвідати певний захід.

Гальмуючими чинниками, що негативно позначаються на розвитку подієвого туризму, є слаборозвинена туристична інфраструктура, слабка інвестиційна та ділова активність місцевого населення, нестача кваліфікованих кадрів, незначне інформаційне просування заходу, слабке використання туристського потенціалу. Подієвий туризм як окрема галузь, з'явився в науковому співтоваристві та індустрії туризму близько 20 років назад, що спричинило подальше вражаюче піднесення даного сектора. Івент-менеджмент – це прикладна галузь вивчення і простір професійної практики, присвячене плануванню, проведенню і управлінню спеціальними заходами, такими, як фестивалі, різноманітні святкування, розваги, політичні і державні події, спортивні та пов'язані з мистецтвом івенти, заходи, які відносяться до бізнесу і корпоративних подій (зустрічі, наради, виставки), заходи, які відносяться до приватних (весілля, вечірки, соціальні, родинні заходи).

За оцінкою Всесвітньої туристичної організації (UNWTO), подієвий туризм на сьогодні є одним з найперспективніших видів туризму у світі. Серед решти видів туризму подієвий туризм приголомшує насиченістю програми, видовищністю, яскравістю та атмосферою. Ще однією унікальністю подієвого туризму є необмеженість його ресурсів. Подієвий туризм також є одним із найдинамічніших видів туризму, тому що масштаби туристів, які долучаються до спортивних подій, різноманітних фестивалів, аукціонів, показів мод з кожним роком зростає.

З суспільної точки зору, розвиток подієвого туризму є дуже важливим, оскільки втілюються такі важливі для соціуму функції, як: економічна, пізнавальна, рекреаційна та розважальна (основні функції туризму). Три останні мають більш суб'єктивний характер, оскільки величина їх ефективності для кожного туриста як відвідувача окремих заходів буде різною. Заплановані події або івенти – це просторово-часовий феномен, який є унікальним через взаємодії навколишнього оточення, публіки, систем управління, включаючи розробку окремих елементів і програми. Привабливість івентів заключається в тому, що вони завжди різні та неповторні. І туристу необхідно побувати там, в певному місці та в певний час, для

того, щоб отримати особливі враження. До того ж, існують «віртуальні івенти», що викликають особливий інтерес у споживачів та представників індустрії туризму.

Варто зазначити, що організація подієвого туризму має свою специфіку. В першу чергу, це унікальність кожної поїздки, незабутні враження та святкова атмосфера. У випадках, коли йде мова про масштабну подію, вона заохочує розвиток інфраструктури регіону та надходження прибутку від туризму, тобто регіон отримує певну користь завдяки певній події. До того ж, даний напрям туризму дає змогу вирішувати чимало соціально-економічних проблем, що властиві не лише туристичній галузі. Події є потужними стимуляторами туристських потоків. Водночас, подієвий туризм допомагає розв'язати проблему сезонності в туризмі, притягуючи туристів в період між сезоння. Таким чином, подієвий туризм сприяє створенню нових додаткових робочих місць і забезпечує зайнятість місцевого населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України "Про туризм" від 15.09.1995 р. № 324/95-ВР.
2. Getz D. Event management and event tourism. New York. 2005.
3. Getz D. Event tourism: Definition, evolution, and research. Tourism Management. 2008. №29.

Науковий керівник: доктор географічних наук, доцент Шуканова П.В.

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ / ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ

*Мавлуда Аширбаева
(Ташкент, Узбекистан)*

**ФУНКЦИИ ГОСУДАРСТВА В СФЕРЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВОДНЫХ РЕСУРСОВ
В ЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКОМ РЕГИОНЕ**

В условиях глобализации наряду с многочисленными проблемами приобретают особую актуальность вопросы рационального использования водных ресурсов, в Центральноазиатском регионе, в том числе трансграничных рек. Осуществление данной деятельности, а также решение национально-территориальных и региональных проблем в сфере водопользования требует от государств выполнения соответствующей особой функции.

Президент Республики Узбекистан Ш.Мирзиёев на Первой консультативной встрече глав государств Центральной Азии (Казахстан, Астана, 15 марта 2018 год) и на заседании Совета учредителей Международного фонда спасения Арала (Туркменистан, 24 августа 2018 года) особое внимание обратил на проблемы регионального водопользования. В частности, сказал следующее: «Безусловно, в нашей региональной повестке проблема высыхания Аральского моря занимает особое место – это наша общая боль. Ее негативные последствия усугубляются... Необходимо объединить усилия для преодоления последствий этой катастрофы и улучшения социально-экономической ситуации в Приаралье, решение водных и экологических проблем региона с учетом наших общих интересов»¹.

Эффективное и согласованное использование государствами Центрально-азиатского региона трансграничными реками, прежде всего, основывается на традиционно сформированных механизмах (способах) международно-правового сотрудничества. Данное сотрудничество, с одной стороны, опирается на международно-правовые договоры, регулирующие межгосударственные отношения в данной сфере, а с другой стороны, – обеспечивается деятельностью специальных координирующих региональных институтов.

Так, действуют ряд договоров и соглашений, заключенные пятью государствами бассейна Аральского моря – Казахстаном, Кыргызстаном, Таджикистаном, Туркменистаном и Узбекистаном. Однако, в этой сфере еще достаточно много вопросов, ждущих своего разрешения. В виду отсутствия единого систематизированного нормативно-правового документа, регулирующего вопросы использования и охраны региональных водных ресурсов нельзя считать взаимоотношения государств Аральского бассейна стабильными. Вот почему представляется важным научное исследование проблем эффективности подписанных двухсторонних и многосторонних соглашений.

Кроме этого современное технологическое развитие вынуждает государства региона с особой остротой заниматься проблемами охраны природы, профилактикой экологических и техногенных катастроф, а также устранением их вредных последствий. Данная ситуация актуализирует осуществление государствами экологической функции, в том числе функции рационального взаимовыгодного использования водных ресурсов, не только внутри страны, но и бороться глобальными природными катаклизмами в международном, региональном формате.

Можно констатировать, что в годы независимого суверенного развития в Республике Узбекистан обособилась государственная функция организации и координации деятельности, связанной с сотрудничеством государств Центрально азиатском в области рационального использования региональными природными и водными ресурсами, в том

---

¹ См.: Народное слово, 16 марта 2018 г и 25 августа 2018 г.

²

³ Общая теория государства и права: Академический курс. / Отв.ред. проф. М.Н.Марченко, Т. 1. – М., 1998,

числе трансграничными реками. При этом особое внимание уделяется межгосударственному сотрудничеству в сфере водопользования.

Процессы всемирной глобализации, оказывают серьезное влияние, с одной стороны, реформам и преобразованиям во всех странах, а с другой, – деятельности, содержанию функций государств. Доцент М.Наджимов верно подчеркивает, что «не только внешние функции, но и внутренние функции непосредственно связаны с процессами глобализации»².

Как сказано выше, в современных условиях приобретают особую актуальность вопросы взаимовыгодного и рационального использования трансграничных рек, других природных ресурсов в Центрально азиатском регионе. Для решения этих проблем между государствами региона проводятся встречи, на них принимаются многочисленные международные договоры, соглашения, меморандумы. Этими международными актами возлагаются значительные функции (обязанности) на соответствующие государственные органы.

Исходя из международно-правовых документов функции рационального и бережного использования природных водных ресурсов, в том числе трансграничных рек, возлагаются на Правительства, министерства иностранных дел, комитеты по охране природы, органы государственного управления водным хозяйством государств Центральной Азии.

Сегодня на основе дифференциации из функции охраны природы закономерно выделяется (обособляется) функция государства по управлению и рациональному использованию региональных водных ресурсов. В содержание указанной функции входит организация управления и использования трансграничных природных водных ресурсов, а также регулирование отношений в данной сфере на основе норм национального законодательства и международно-правовых норм, осуществление мер по обеспечению экологической безопасности³. Данная функция также предполагает координацию соответствующей деятельности государств региона.

В пользу обособления данной функции государства можно привести следующие аргументации. Во-первых, функция организации управления и использования региональных водных ресурсов, а также трансграничных рек не может быть полностью охвачена экологической функцией государства; во-вторых, данная функция касается область международных отношений и обладает признаками внешней функции государства. Здесь уместно привести следующее мнение М.Наджимова. В нынешних условиях в известной степени теряет свое значение деление функции государства на внутренние и внешние, ибо многие внутренние функции приобретают международный (внешнеполитический) характер (например, экологическое направление деятельности государства)⁴.

В подтверждение вышесказанного необходимо добавить следующее. Обретение независимости Республикой Узбекистан и другие центрально-азиатскими республиками существенно изменил содержание геополитических, экономических (имущественных) и других отношений между соседними государствами. Следует отметить следующее, во-первых, необходимо обеспечить суверенные права каждого государства региона, во-вторых, налаживать между суверенными государствами экономические, торговые, добрососедские отношения, обеспечивать политико-правовые партнерские отношения с учетом политические, экономические, имущественные, географические и другие интересы государств. Таким образом, каждое государство региона обязано осуществлять функцию, направленную на управление, регулирование и использование водных и др. природных ресурсов региона с учетом вышеуказанных условий.

Говоря на примере государства Узбекистан можно констатировать, что ряд органов республики осуществляют функции использования водными ресурсами и их охраны. К числу

---

²

³ Общая теория государства и права: Академический курс. / Отв.ред. проф. М.Н.Марченко, Т. 1. – М., 1998, с.203.

⁴

таких органов относятся: местные органы государственной власти и управление приграничных районов, Государственный комитет по охране природы, Госком горнадзор, Министерство здравоохранения и Министерство сельского и водного хозяйства. При необходимости в данной сфере выступает и прокурорский надзор. Кроме того, при рациональном использовании водных ресурсов осуществляется ведомственный, производственный и общественный контроль. Определенная часть указанных институциональных образований непосредственно связаны с использованием водами трансграничных рек. А это функция по своей природе характеризуется международно-правовыми признаками.

Как было отмечено на Саммите глав государств, состоявшемся 24 августа 2018 года в Туркменистане, в рамках Международного фонда спасения Арала подписаны ряд соглашений и договоров по решению сложных водно-энергетических проблем, сотрудничеству в управлении, использовании и охране водных ресурсов региона. Выступая на данном заседании Президент Узбекистана Ш.Мирзиёев отметил: «Необходимо кардинально повысить уровень регионального сотрудничества в вопросах водосбережения, управления и рационального использования трансграничных водных ресурсов»⁵.

Вышеназванные органы в качестве институциональных образований, осуществляющих функцию государства по использованию природных водных ресурсов внутри страны и в региональном масштабе выполняют следующие задачи:

- организация целевого и рационального использования водных ресурсов на основе внедрения рыночных принципов и механизмов водопользования;
- проведение единой технологической политики в сфере водного хозяйства;
- организация бесперебойного и своевременного обеспечения водой потребителей;
- рациональное управление водными ресурсами;
- обеспечение достоверного учета и ответственности использования водных ресурсов и другие задачи⁶.

Таким образом, в условиях современной глобализации и региональной интеграции государство Узбекистан выполняет обособленную специальную функцию по рациональному использованию природными трансграничными водами. Нам представляется, что в Центрально-Азиатском региона каждое государство осуществляет аналогичную функцию. В данном случае существует настоятельная необходимость налаживать реальное взаимовыгодное сотрудничество между государствами данного региона. Это является гарантией и залогом совместного проживания, процветания народов и развития добрососедских отношений.

---

⁵ Народное слово, 25 августа 2018 г.

⁶ См.: Скрипников Н.К. Трансграничное водопользование в Центральной Азии (правовой аспект). – Т., 2004, с.80.

РОЛЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ПОКРАЩЕННІ ТУРИСТИЧНОЇ ПРИВАБЛИВОСТІ

В умовах децентралізації влади особливої актуальності набуває питання ефективної політики органів місцевого самоврядування у сфері місцевого розвитку, спрямованої на підвищення конкурентоспроможності територій, розробку планів їх розвитку і залучення інвестицій. Конкурентоспроможність території визначається як комфортністю проживання, так і привабливістю для розміщення і розвитку бізнесу. Одним із шляхів вирішення питання місцевого розвитку є покращення туристичної привабливості вітчизняних населених пунктів. Так, згідно чинного законодавства, держава проголошує туризм одним з пріоритетних напрямів розвитку економіки та культури і створює умови для туристичної діяльності, а до органів, що здійснюють регулювання в галузі туризму, віднесені і органи місцевого самоврядування [7]. У п.3 статті 8 закону України «Про туризм» зазначено, що представницькі органи місцевого самоврядування – сільські, селищні, міські ради відповідно до їх повноважень:

- затверджують місцеві програми розвитку туризму;
- визначають кошти місцевих бюджетів для фінансового забезпечення місцевих програм розвитку туризму;
- доручають своїм виконавчим органам фінансування місцевих програм розвитку туризму за рахунок коштів місцевого бюджету;
- вживають заходів для стимулювання суб'єктів господарювання, які здійснюють діяльність з надання туристичних послуг.

У п.2 статті 11 вище зазначеного закону визначені повноваження виконавчих органів місцевого самоврядування, а саме:

- розробка проектів місцевих програм розвитку туризму і подання їх для затвердження відповідним місцевим радам;
- вжиття заходів щодо виконання місцевих програм розвитку туризму;
- залучення на договірних засадах підприємств, установ і організацій, розташованих на відповідній території, до розв'язання проблем розвитку місцевого туризму та підтримки туристичних ресурсів;
- організація проведення інвентаризації туристичних ресурсів місцевого значення;
- сприяння охороні і збереженню туристичних ресурсів;
- залучення місцевого населення до туристичної діяльності;
- створення нових робочих місць;
- сприяння розвитку на відповідній території в різних видів туризму.

Розглянемо з цих позицій дії місцевої влади щодо виконання Програми розвитку туризму у Дніпропетровській області на 2014-2022 рр. на прикладі міста Дніпра. Дана Програма передбачає просування туристичного продукту регіону на національний та міжнародний ринок шляхом посилення рекламної кампанії; створення унікального регіонального туристичного продукту з підвищеним попитом.

Однією з найвизначніших подій на початку 2018 р. стала реалізація ініціативи Дніпровської міської ради стовно відкриття інформаційного центру для туристів у самому центрі міста. Для його відкриття був запозичений досвід подібних установ за кордоном, у першу чергу, інформаційних центрів міста Відня. Цей оазис має інформаційно-пізнавальний характер для гостей міста, у якому можна дізнатися усю необхідну інформацію стосовно пам'яток, які можна відвідати. Центр працює без вихідних задля того, аби доступність до інформації у іноземців була постійною. У ньому також можна придбати сувеніри на згадку про подорож та інші необхідні речі.

На сьогоднішній день стан туризму у місті Дніпро є відносно стабільним. Але, порівнюючи з туристичними потоками більш відомих українських міст, він все ще має деякі нюанси. Міська рада проаналізувала цю проблему та дійшла висновку, що є варіанти її усунення і покращення.

Окрім цього, для підвищення популярності міста Дніпра та збільшення числа туристів, останнім часом Дніпровська міська рада почала робити акцент на фестивальному туризмі. Створення різноманітних фестивалів сприяє не тільки збільшенню інтересу з боку українців, а також приваблює іноземців, які залюбки раді відпочити. Найвизначнішими фестивалями на даний момент є «Джаз на Дніпрі», «Стопудівка» та «Самар-Дніпро фест». За даними операторів мобільної мережі завдяки таким фестивалям у 2017 р. місто Дніпро відвідали 2 мільйони туристів, що характеризує поживавлення після падіння туристичних потоків 2014 р. через воєнні дії на Сході України.

Проте відносно 2017 р. відвідуваність туристами міста Дніпра збільшилася не суттєво. Так, туристичний потік у місті Дніпро у 2017 р. становив 168 600 осіб [1]. Структура відвідувань нашого міста за цілями наступна: приблизно 3% гостей стверджують, що приїжджають з туристичною метою, інші 25% – із діловою метою, більшість вказують «інші цілі». Якщо говорити про екскурсії, то у 2017 р. вони були проведені для 5609 осіб [1]. Це свідчить про те, що за будь-яких політичних та економічних умов наше місто є цікавим як для вітчизняних, так і іноземних туристів. Проте більша частка туристів, які приїжджають до міста Дніпра, є українцями.

Протягом 2018 р. Дніпровська міська рада сприяла реалізації реставрації старих будівель міста Дніпра. Така ініціатива пояснювалася як створенням безпеки для громадян міста, так і покращенням інфраструктури і туристичної привабливості міста [4].

Туристичну інфраструктуру міста Дніпра можна характеризувати наступними даними: сьогодні у місті функціонують 67 готелів, які можуть запропонувати приїжджим послуги розміщення, а місткість цих готелів у загальній кількості становить 3467. Проте, на жаль, сертифікати відповідності усім необхідним умовам отримали лише 16 готелів міста. У Дніпрі є лише один готель, що має п'ять зірок, це готель «Україна». Чотирма зірками можуть похизуватися лише 5 готелів, в той час як три зірки мають 6 закладів розміщення [1].

Транспортна інфраструктура міста Дніпра на даний момент очікує своєї модернізації. Міською владою планується встановлення табличок з маршрутами, які будуть містити інформацію англійською мовою, аби іноземцям було комфортніше пересуватися містом та вони мали можливість ознайомитися з додатковою інформацією про туристичні пам'ятки. До того ж, найближчим часом у плани розвитку інфраструктури також входить встановлення стендів із зображеннями карт міста.

Проблема ефективної діяльності місцевої влади, зокрема органів місцевого самоврядування, виявляється у фрагментарному та невчасному виконанні затверджених нею місцевих програм. Так, на початку 2009 р. в нашому регіоні була затверджена Програма розвитку культури у Дніпропетровській області до 2016 року. Однією із її цілей є створення необхідних умов для розвитку туристичної привабливості. Кінцевим строком її виконання мав би бути 2012 р., проте через невиконання заходів його було двічі продовжено – спочатку до 2016 р., а потім - до 2020 р.

Отже, стрімкий розвиток туристичної індустрії та кризовий стан об'єктів інфраструктури в Україні потребує великої уваги з боку органів місцевого самоврядування. Але вирішення таких проблем вимагає передусім ефективної діяльності органів місцевого самоврядування, реалізації ними самоврядних повноважень в інтересах громади.

Запобіжними заходами у проблемі невиконання та невчасного виконання місцевою владою, зокрема органами місцевого самоврядування, місцевих програм розвитку, є належне планування ресурсів часу та фінансових ресурсів, чіткість у встановлення необхідних завдань, узгодженість чинних програм між собою, контроль за виконанням та періодична звітність перед громадою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дніпро – туристичне місто [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dda.dp.ua/2017/02/09/dnipro-turystychne-misto/>
2. Дніпро туристичний: за рахунок чого місто має нагоду отримувати понад 3 млрд. грн. на рік? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dda.dp.ua/2017/11/07/dnipro-turystychnyj-za-rahunok-chogo-misto-maye-nagodu-otrymuvaty-ponad-3-mlrd-grn-na-rik/>
3. Имидж Днепра: фестивальный туризм, космос и фантастическая набережная [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.segodnya.ua/regions/dnepr/imidzh-dnepra-festivalnyu-turizm-kosmos-i-fantasticheskaya-naberezhnaya-1176905.html>
4. В Днепре продолжают реконструировать старые здания [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dp.informator.ua/2018/04/28/v-dnepre-prodolzhayut-rekonstruirovat-starye-zdaniya/>
5. Чем промышленный Днепр решил привлечь миллион туристов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://experttur.com/ukraine/dnepropetrovskaya-oblast/201808/promyshlennyj-dnepr-privlech-turistov.html>
6. Лепьошкіна Т. Я. Маркетинг як важлива складова політики органів місцевого самоврядування у сфері місцевого розвитку. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=452>
7. Про туризм : закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80>

ЕКОНОМІКА / ЭКОНОМИКА

УДК 338.436.33

*Abdumalik Berdiyev, Khurshid Rasulov
(Karshi, Uzbekistan)*

**ENHANCING THE EFFICIENCY OF THE USE
OF PRODUCTIVE RESOURCES IN THE FARMS**

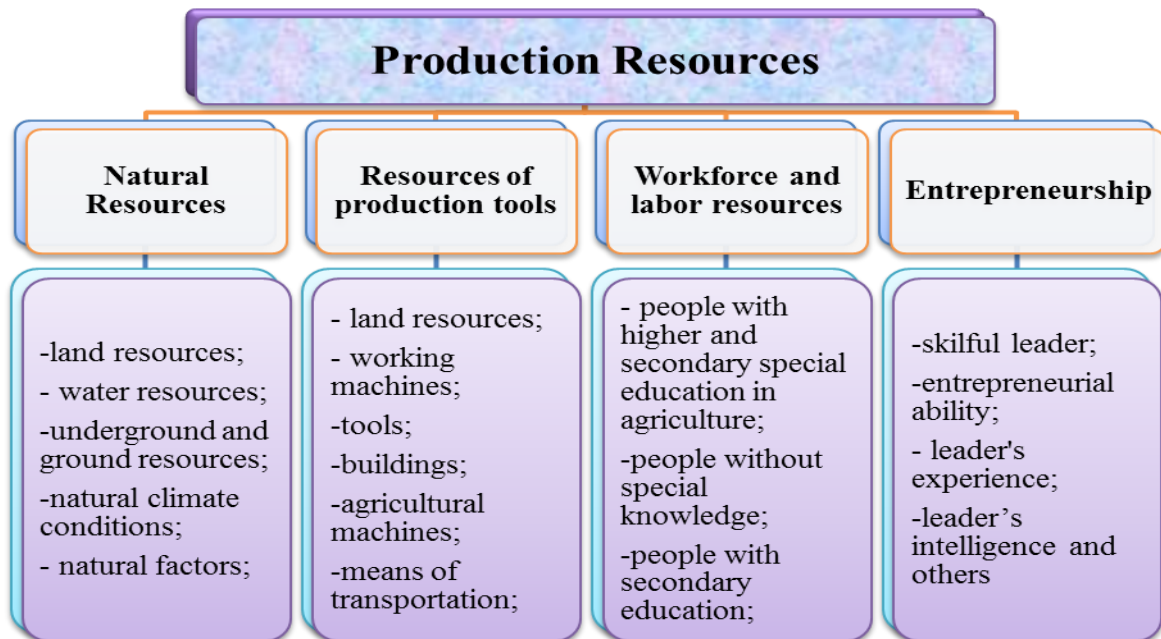
In the conditions of liberalization of the economy, ensuring the continuity and effective functioning of production processes at real sector enterprises is considered as an important priority. One of the most important factors in this area is the intensification of economic reforms in the agrarian sphere, providing farmers with necessary resources, and improving their economic relations with infrastructure enterprises. Therefore, the introduction of innovations in the agrarian sphere and increase of productivity are highlighted in the article.

Keywords: *Production Resources, production efficiency, labor resources, labor force, entrepreneurship, forms of ownership, infrastructure, contractual relations.*

Effective use of the agricultural production resources in the country, saving them, forming the resource market, improving the economic relationships between agricultural producers and supplying enterprises are among top priorities of the day.

At present, great attention is being paid to the utilization of economic resources in the agrarian sphere and the maintenance of state-owned property. As the agricultural enterprises, which do not have enough production resources, can not organize the process of financial well-being.

In order to satisfy the needs of each agricultural product, it is necessary to produce the type of product that is needed for this need. This requires the use of production resources that can meet this demand for each type of product. It's well known that, there is a need to use a number of resources to produce a product that is needed to meet certain types of consumption.

Figure 1. The production resources of the farms and their contents

When used in agriculture, their resources are divided into resources, labor or labor resources, as well as natural resources, based on their specificity.

The resources of the means necessary for the organization of production processes include land

resources, working machines, equipment, buildings and structures, agricultural machinery, vehicles, livestock and perennial plantations. Natural resources include land, water climatic conditions, underground and overburden.

In addition to these factors in agriculture, one of the factors of effective production organization is the entrepreneurial factor. This factor includes the businessman's entrepreneurial ability, entrepreneurial talent, experience, and intelligence in organizing production (Figure 1).

The organization of production and service operations in the agricultural sector as a result of the transfer of the state property to private ownership increased the ownership of the property. This created a necessity for the proprietor to have entrepreneurial ability. As a result, along with all the resources for production, entrepreneurship has been recognized as a production resource.

In the market economy, the introduction of market relations in the agricultural management system requires the use of resources in the production of the industry in the industry on the basis of market law and laws. Instead, the centralized system of supply of agricultural resources in the agrarian sphere was defined and implemented in order to introduce and develop a new supply chain based on supply and demand law.

However, observations have shown that there are a number of problems in supplying agricultural enterprises, including farmers, with the resources available and the efficient use of available production resources. In addition, some aspects of the centralized system have been maintained, either due to the limited or limited production resources, the lack of sufficient resources for the suppliers of resources, and the provision of resources to farmers in the enterprises supplying resources. This, in turn, affects the efficiency of farms. One of the most hindered problems in terms of supplying farmers with material and technical resources in the subsequent years is a lack of financial resources. A lot of work has been done to solve this problem in our country.

Effective production of farms must be dependent on production resources, efficient use and availability of resources required for production. At the moment there are problems with timely provision of sufficient resources for farming production. This implies increasing efficiency of farming production by efficient use of resources.

As a result of research, the factors that contribute to the increase in the productivity of farms have been described.

Increasing the productivity of farms depends largely on factors such as the use of land and water resources, the efficient use of material and technical resources, improving the activities of farmers, improving their skills and retraining.

Effective use of land and water resources in farms is based on strictly defined use of land and water resources, protection of land parcels, melioration and irrigation works on a regular basis, introducing a system of crop rotation, using water resources on a defined basis, low use of low irrigation technologies. In addition, to ensure the efficient use of the material and technical resources of farms, it is necessary to create the material and technical basis of the farm, in accordance with its land and energy resources, to meet the established norms of mineral and fertilizers, basic equipment and seeds, organization of production with agricultural machinery, ensuring the availability of all the necessary agricultural machinery, the development of material and technical resources requires the user to experience.

Efficiency in the production of farms depends on the productivity of their service providers. Therefore, improving the activities of service companies is also of vital importance for agricultural production. To do so, the following are suitable for the purpose:

- strengthening contractual relations between infrastructure enterprises and farmers;
- strengthening the material responsibility of the parties in improving the contractual obligations and rights of the parties;
- all kinds of services required for production;
- introduction of preferential tariffs for services;
- formation of competitive environment in infrastructure facilities;

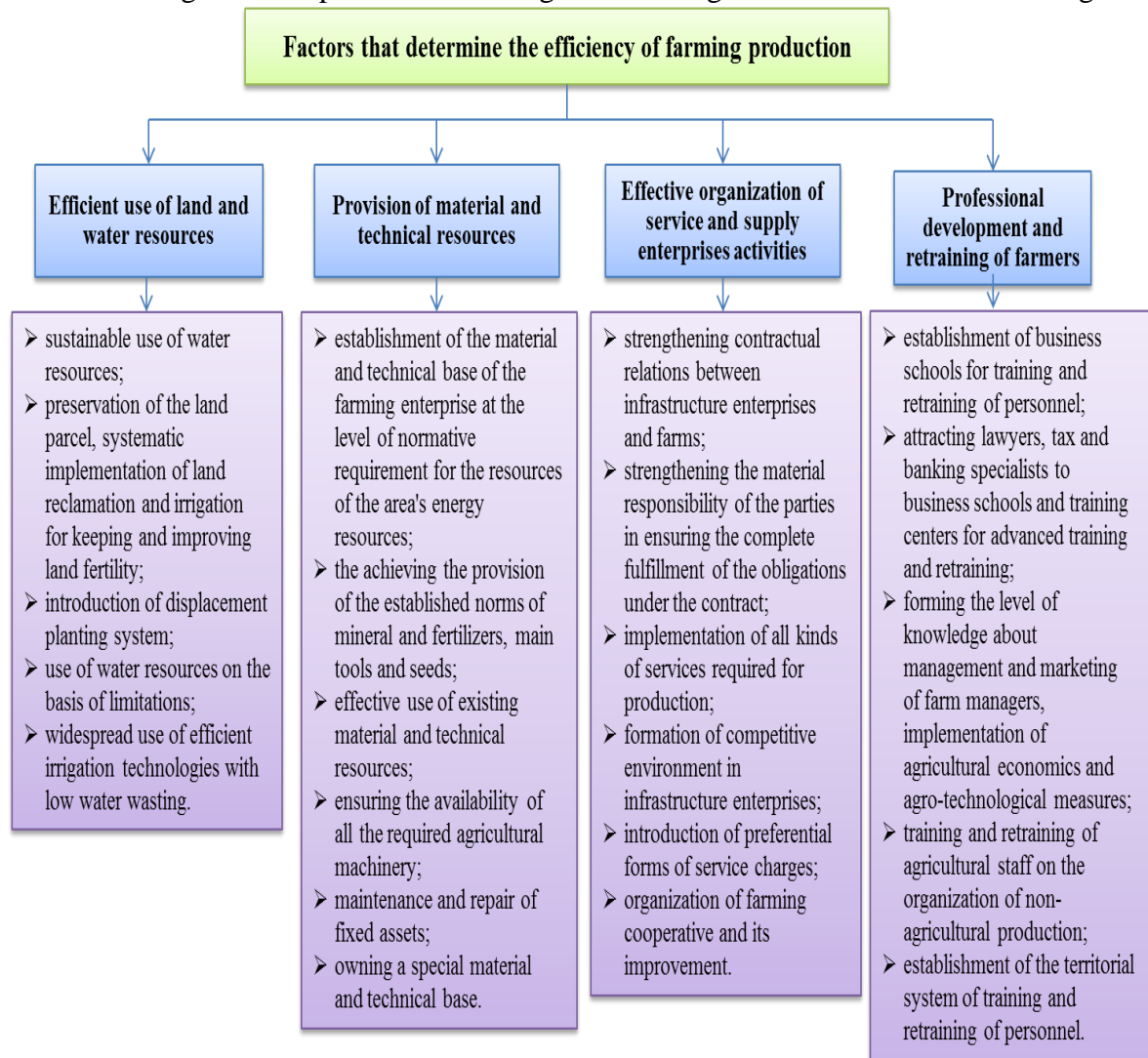
– organization and improvement of farming cooperatives.

One of the important factors in agriculture, apart from these factors of production, is its qualified labor resources, which employs managing farms, organizing production processes, and so forth (Figure 2).

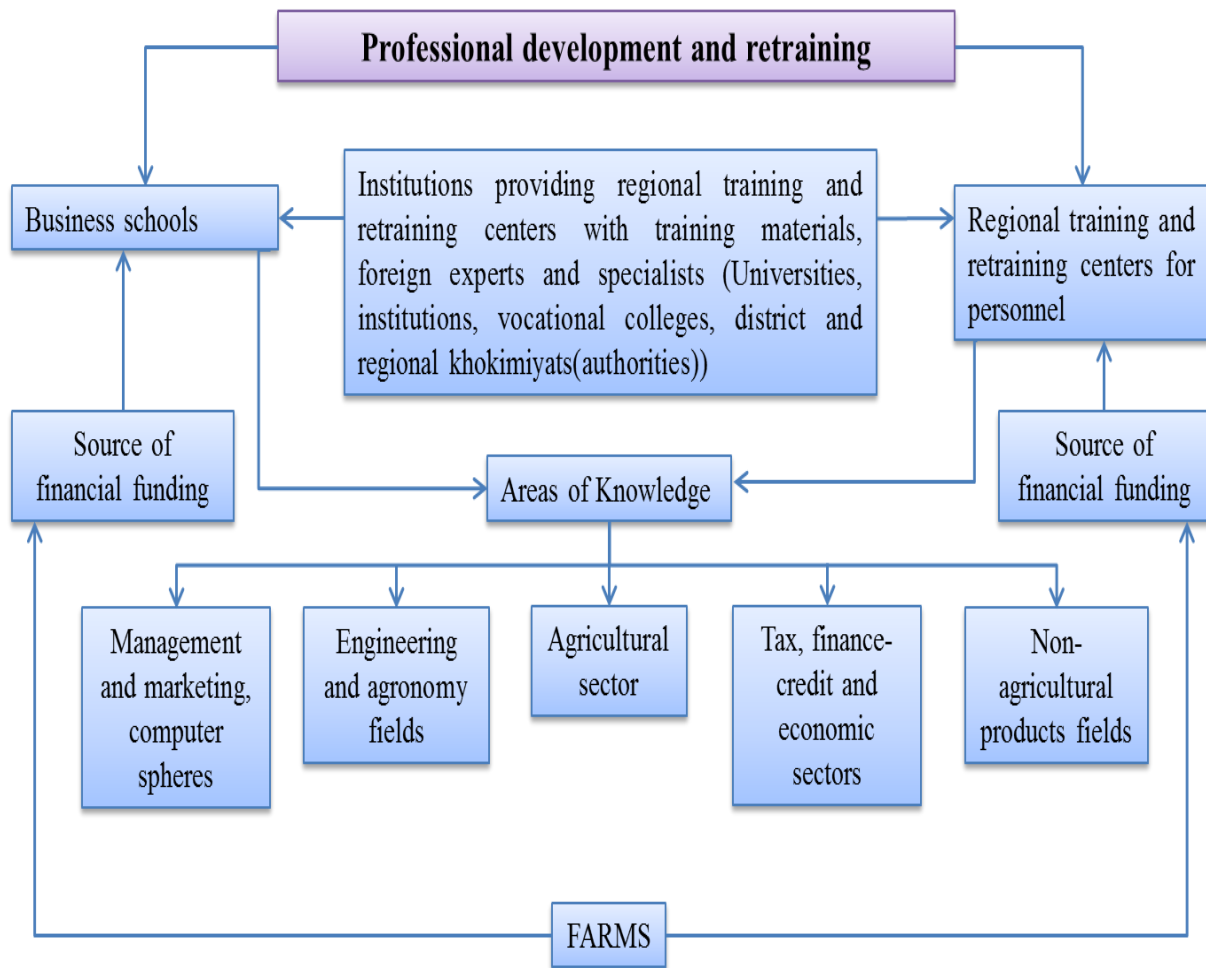
Observations show that knowledge of farmers' leaders, knowledge and market economy is insufficient. This is one of the main tasks of the Center for raising qualification of farmers' leaders in solving the problem. To do so, it is necessary to develop the work of the training centers in accordance with market principles. Training Centers should provide more market insights and knowledge about the activities and relationships of businesses and organizations associated with farming activities, and the relationships between farms and farmers (Figure 3).

Improvement of the system of retraining and advanced training of the agricultural personnel will be ensured by the effective functioning of the industry in the market economy and the development of the competitive environment through the human resources.

At present, as for us, the emphasis on agricultural human resources development is that, as a result of scientific researches, the system of training and retraining of farm leaders is mainly based on management and marketing, computer literacy, engineering and agronomy, agricultural economics and market information, tax and banking, as well as business schools in the field of education of non-agricultural production and regional training centers and vocational colleges.

Figure 2. The main factors determining the development of farms and the efficiency of production

Figure 3. A system of training and retraining of agricultural personnel

One of the production resources in agricultural production is the mineral fertilizer resources. In fertilizers, mineral fertilizers help to increase soil fertility and to obtain plenty of crops from crops.

When using mineral fertilizers in farms, there are shortcomings in all regions of the country. These deficiencies are due to the fact that mineral fertilizers are not normally given for each hectare of crops. In addition, there are some cases of mineral fertilizers in some provinces and regions.

In the farms, mineral fertilizers have been developed on a scientific basis, based on which the mineral fertilizer needs to be adjusted.

Therefore, it is desirable to take the following measures, taking into account the state support of domestic farmers' capacity and supply of resources:

- Implementation of irrigation and land reclamation works on efficient use and increase of agricultural land plots;
- Improvement of leasing relations and allocation of preferential loans for the purpose of ensuring farms' own agricultural machinery and agricultural machinery;
- Preparation of fertile seeds of seeds in farms based on natural climatic conditions and specific features of all regions;
- Ensuring the availability of mineral fertilizers and chemicals to enable access to all types of mineral fertilizers;
- Organization of use of local fertilizers in farms and development of system of using fertilizers;
- Measures should be developed to further improve the work and training of farm managers in their training and retraining centers to enable them to gain knowledge and skills on the market, agro-technology and agricultural economics.

МАТЕМАТИЧНІ МОДЕЛІ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВА

У статті проаналізовано існуючі математичні моделі інвестиційної безпеки промислових підприємств. Сформульовано завдання для подальших досліджень в галузі інвестиційної безпеки на основі математичного моделювання.

Ключові слова: інвестиційна безпека, промислове підприємство, математична модель, теорія ігор, інвестиційний проект.

In the article the existing mathematical models of investment security of industrial enterprises are analyzed. The task for further research in the field of investment security on the basis of mathematical modeling is formulated.

Keywords: investment security, industrial enterprise, mathematical model, game theory, investment project.

Існує декілька підходів до математичного моделювання інвестиційної безпеки підприємства, які враховують характер господарської діяльності підприємства, джерела та умови інвестування, економічні показники, за якими здійснюється оцінка рівня безпеки.

В роботі [1] розглядається проблема економічної стійкості підприємств в умов залучення інвестицій. Для оцінки рівня економічної безпеки підприємства обсяги послуг та виробництва товарів описані функцією:

$$\frac{dy(t)}{dt} = mlp(y)y(t), \quad (1)$$

де $p(y)$ – величина попиту на послуги і товари підприємства; m – норма інвестицій, l – норма акселерації; $y(t)$ – кількість послуг та товарів; t – час.

В результаті вирішення (1) отримуємо:

$$y = \frac{by_0}{ay_0 - (ay_0 - b)e^{-bmlt}}, \quad (2)$$

Для повного аналізу рівня безпеки підприємства необхідно врахувати не лише величину інвестицій, а й багато інших факторів, таких як: характер джерела фінансування; ситуація на глобальному та місцевому фінансових ринках; цини на полімерні матеріали, відходи полімерних матеріалів і вироби з них; поточний фінансовий стан підприємства та інші. Крім того, для удосконалення математичної моделі розвитку підприємства можна встановити нелінійну залежність між попитом і кількістю послуг та виробленої продукції, яка б адекватно відображала об'єкт моделювання.

В роботі [2] описано метод аналізу чутливості реагування за показниками NPV, IRR, PI передбачає визначення зазначених величин для конкретних інноваційних проектів. Показник чистої теперішньої вартості визначається за формулою:

$$NPV = \frac{CF_1}{(1+i)^1} + \frac{CF_2}{(1+i)^2} + \dots + \frac{CF_n}{(1+i)^n} - I = \sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+i)^t} - I, \quad (3)$$

де I – величина інвестицій; CF_t – чистий грошовий потік від реалізації проекту за t -й період; i – розрахункова ставка дисконту; n – кількість періодів (років) тривалості проекту.

Наведена формула відображає ситуацію, коли інвестиції мають місце лише на початку реалізації інноваційного проекту і носять одномоментний характер.

У випадку, коли інвестиції здійснюються протягом певних періодів реалізації проекту для визначення показника NPV доцільно використовувати формулу [3]:

$$NPV = \sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+i)^t} - \sum_{l=1}^m \frac{I_l}{(1+i)^l}, \quad (4)$$

де I_l - обсяг інвестицій за l -й період; l – номер періоду, коли здійснюються інвестиції; m – кількість періодів інвестування.

Інноваційний проект вважається ефективним, якщо показник $NPV = 0$.

Індекс прибутковості PI використовується для оцінки отриманої вигоди від реалізації інноваційного проекту на одну гривню інвестицій і визначається у вигляді відношення чистої вартості грошового притоку до чистої вартості грошового відтоку за формулою [3]:

$$PI = \frac{\sum_{t=1}^N \frac{CF_t}{(1+d)^t}}{\sum_{t=1}^N \frac{I_t}{(1+d)^t}}. \quad (5)$$

Аналогічні показники використані в роботі [2] де для оцінки ефективності інвестицій використано співвідношення усіх приведених прибутків до усіх приведених витрат:

$$\frac{B}{C} = \frac{\sum_{t=1}^n B_t \frac{1}{(1+r)^t}}{\sum_{t=1}^n C_t \frac{1}{(1+r)^t}}, \quad (6)$$

де B – прибутки; C – витрати, B_t – потік прибутків; C_t – потік витрат; t – рік існування проекту.

У випадку, коли величина зазначеного співвідношення більше одиниці, інноваційний проект вважається економічно ефективним. При цьому, чим більше значення цього співвідношення, тим вища економічна ефективність інноваційного проекту.

Для визначення чистої приведеної поточної вартості в роботі [2] використано формулу:

$$NPV = \sum_{t=1}^n \frac{B_t - C_t}{(1+r)^t} \geq 0, \quad (7)$$

Таким чином, для оцінювання економічної ефективності інвестицій різними авторами використовуються близькі за змістом показники, хоча для їх обчислення використовуються дещо модифіковані вирази, які враховують особливості виконання інноваційних проектів.

Важливим завданням є забезпечення захисту інвестицій та економічної безпеки підприємства ще на стадії проектування інноваційних проектів, яким властиві певні ризики.

Складність оцінювання інвестиційного ризику полягає в тому, що ефективність інвестицій визначається величиною грошових потоків та витрат, які змінюються у часі, а реалізація інноваційного проекту часто відбувається протягом тривалого періоду. У зв'язку з цим фактори, які впливають на рівень ризику приймають різні значення, в залежності від стадії та умов реалізації інноваційного проекту. Врахувати випадковий характер факторів інвестиційного ризику та показників економічної ефективності інноваційного проекту можна за допомогою імітаційного моделювання.

Для оцінювання ефективності інвестиційного проекту в якості основного показника часто використовується величина чистої теперішньої вартості [4]:

$$NPV = \sum_{t=1}^T \frac{NCF_t}{(1+r)^t} - I_0, \quad (8)$$

де I_0 – величина інвестицій; NCF_t – чистий грошовий потік від реалізації проекту за t -й період; r – розрахункова ставка дисконту; T – кількість періодів (років) тривалості проекту.

Очевидно, якщо $NPV < 0$, даний інвестиційний проект повинен бути збитковим.

Чистий грошовий потік від реалізації проекту за t -й період NCF_t визначається за формулою [4]:

$$NCF_t = [Q_t(P_t - V_t) - F - A](1 - Tax) + A, \quad (9)$$

де V – змінні витрати на одиницю продукції; Q – кількість реалізованої продукції; P – ціна за одиницю продукції; F – постійні витрати; A – амортизація; дисконту; Tax – податок.

Оскільки в формулу (9) для розрахунку NCF_t входять випадкові величини, то NPV також буде випадковою величиною, яка має своє математичне очікування і середньоквадратичне відхилення.

Згідно [4] ризик інвестиційного проекту можна оцінити за величиною коефіцієнта варіації CV випадкової величини NPV . Якщо коефіцієнт варіації NPV більше одиниці, ризик інвестиційного проекту вважається вище середнього (прийнятного).

Таким чином, імітаційне моделювання дозволяє оцінити ризик інвестиційного проекту щонайменше за трьома показниками: коефіцієнтом варіації випадкової величини NPV ; коефіцієнтом ризику та імовірністю того, що випадкова величина NPV набуде від'ємного значення. Результати імітаційного моделювання інвестиційного ризику можуть бути використані для прийняття управлінських рішень при забезпеченні економічної безпеки підприємства.

Для розрахунку оцінювання ефективності інвестиційного проекту підприємств розподілення електроенергії використано модель нелінійної динаміки М. А. Магницького [5], яка сформована у вигляді двох систем диференціальних рівнянь. Перша система складається з 3-х нелінійних диференціальних рівнянь:

$$\begin{aligned} \dot{x}_{0,0} &= bx_{0,0} [(1 - \sigma)x_{2,0} - \delta x_{1,0}]; \\ \dot{x}_{1,0} &= x_{0,0} [1 - (1 - \delta)x_{1,0} + \sigma x_{2,0}]; \\ \dot{x}_{2,0} &= a[x_{1,0} - cx_{0,0}] \end{aligned} \quad (10)$$

де $x_{0,0}$ – розподіл інвестиційних ризиків по проекту; $x_{1,0}$ – розподіл платежів інвестора по забезпеченню проекту; $x_{2,0}$ – розподіл норми прибутку по проекту; a – нормований коефіцієнт зниження норми прибутку за залученими інвестиційними ресурсами; b – нормований коефіцієнт зниження ризиків від неплатежів по даному інвестиційному проекту; c – нормований коефіцієнт побудови інвестиційного капіталу; δ – нормований коефіцієнт платоспроможності; σ – параметр управління інвестиційним проектом.

Знайти параметри інвестицій, при яких параметри безпеки підприємства будуть циклічно змінюватись в заданих межах, і чим більші ці значення і менше діапазон їх коливання, тим безпека вище.

Нехай машинобудівне підприємство планує залучити кошти m джерел інвестицій для виробництва різних видів продукції. При цьому кожен інвестор спрямовує кошти на виробництво лише одного виду продукції. Тоді кількість видів продукції також m .

Скористаємось методом математичного моделювання інвестиційного процесу, описаним в роботі [6].

Попит на продукцію може бути в одному з n станів. Підприємство здатне реалізувати k_{ij} обсяг продукції i -го виду в умовах j -го стану попиту ($i = 1, 2, \dots, m; j = 1, 2, \dots, n$). Позначимо величину коштів, які повертаються інвестору від реалізації одиниці продукції i -го виду ($i = 1, 2, \dots, m$), z_i , а прибуток підприємства від її реалізації r_i .

В умовах невизначеності попиту підприємству потрібно вибрати стратегію залучення інвестицій для випуску оптимального обсягу виробництва, при якій воно здатне отримати середній рівень доходу.

Розглянемо парну гру з нульовою сумою, в якій один гравець (A) – підприємство, а другий гравець (B) – попит.

Початкові дані гри наведені таблиці.

Таблиця

Початкові дані гри

Джерело інвестицій (вид продукції підприємства)	Обсяг реалізованої продукції							Витрати на одиницю виробленої продукції	Прибуток на одиницю реалізованої продукції
	Стан попиту 1	Стан попиту 2	Стан попиту 3	...	Стан попиту j	...	Стан попиту n		
1	k_{11}	k_{12}	k_{13}	...	k_{1j}	...	k_{1n}	z_1	r_1
2	k_{21}	k_{22}	k_{23}	...	k_{2j}	...	k_{2n}	z_2	r_2
3	k_{31}	k_{32}	k_{33}	...	k_{3j}	...	k_{3n}	z_3	r_3
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
i	k_{i1}	k_{i2}	k_{i3}	...	k_{ij}	...	k_{in}	z_i	r_i
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
m	k_{m1}	k_{m2}	k_{m3}	...	k_{mj}	...	k_{mn}	z_m	r_m

Отже, сучасні методи математичного моделювання дозволяють оцінити ефективність інвестиційних проектів промислового підприємства, але не існує єдиного підходу до визначення рівня його економічної безпеки в контексті розвитку інвестиційної діяльності. На вирішення даного завдання необхідно спрямувати подальші дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Горошкова Л. А. Математичні методи управління детермінантами економічної безпеки житлово-комунального господарства / Л. А. Горошкова, В. П. Волков // Управління проектами та розвиток виробництва. – 2015. – № 3(55). – С.69-87.

2. Бухкало С. И. Основные методы определения эффективности инвестиций в комплексные проекты / С. И. Бухкало, Р. Ф. Смоловик, О. И. Ольховская, А. И. Климашко, Д. Ю. Заднепровская, Д. В. Севостьянова, О. К. Позднякова, Д. С. Рева // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Інноваційні дослідження у наукових роботах студентів. – Х. : НТУ «ХПІ». – 2013. – №9. – С. 174–186.

3. Зянько В. В. Економіко-математичні методи оцінювання ризиків та економічної ефективності інноваційних проектів / В. В. Зянько // Актуальні проблеми розвитку економіки регіону. – 2012. – Вип. 8(1). – С. 268-273.

4. Бородачѳв С. М. Имитационное моделирование в экономике / С. М. Бородачѳв. – Екатеринбург : УрФУ, 2010. – 82 с.

5. Чорній Б. П. Механізм залучення інвестиційних ресурсів у підприємства розподілення електроенергії. Дис. – Київ, КПІ, 2017. – 295 с.

6. Вода І. С. Підвищення ефективності управління інвестиційною та інноваційною діяльністю будівельних організацій (на прикладі будівельних організацій Донецької області). / І. С. Вода; Рукопис. Київський національний університет будівництва та архітектури. – Київ, 2006. – 21 с.

УДК 336.14

*Світлана Качула, Олена Водяницька
(Дніпро, Україна)*

ПЛАНУВАННЯ ВИДАТКІВ МІСЦЕВИХ БЮДЖЕТІВ НА ОСВІТУ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

У статті здійснено аналіз видатків на освіту із місцевих бюджетів України та виявлено проблеми виконання запланованих показників. Розглянуто кошторисний та програмно-цільовий методи планування видатків місцевих бюджетів на освіту. Окреслено напрями підвищення дієвості державної фінансової політики у сфері освіти.

Ключові слова: джерела фінансування, планування, місцеві бюджети, видатки на освіту, кредитування.

The article analyzes the expenditures on education from local budgets of Ukraine and reveals the problems of implementation of the planned indicators. The estimated budget and program-target methods of planning of expenditures of local budgets for education are considered. The directions of increasing the efficiency of the state financial policy in the field of education are outlined.

Key words: sources of financing, planning, local budgets, education expenditures, lending.

Освіта в Україні є єдиною системою, яка віддзеркалює розгортання послідовного процесу «виховання – навчання» та регулюється Законом України «Про освіту» від 05.09.2017 р. за № 2145-VIII. Згідно цього Закону, система освіти в Україні включає наступні складові: дошкільне виховання; загальна середня освіта; позашкільне виховання; професійно-технічне навчання; середня спеціальна й вища освіта. Державна політика в галузі освіти здійснюється на основі дотримання наступних принципів: послуги освіти усіх форм та типів, що надаються державою, повинні бути доступними кожному громадянину країни; гуманізм, демократизм, пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей; органічний зв'язок з національною та світовою історією, культурою, традиціями; незалежність освіти від політичних партій, громадських і релігійних організацій [3; 6; 10].

Основними джерелами видатків на освіту є державний і місцеві бюджети. Видатки на освіту, що здійснюються з місцевих бюджетів України, направляються на фінансування: дошкільної освіти, загальної середньої освіти, професійно-технічної освіти, вищої освіти, післядипломної освіти, позашкільної освіти та заходів із позашкільної роботи з дітьми, програмно-матеріального забезпечення навчальних закладів, інших закладів та заходів у сфері освіти. Проведемо аналіз їх динаміки та виконання планових показників в 2015-2017 рр. (рис. 1).

Рис. 1. Динаміка видатків місцевих бюджетів України на освіту у 2015-2017 рр. (Джерело: складено автором за даними [8]).

Як бачимо із рис. 1, впродовж 2015-2017 рр. обсяги видатків місцевих бюджетів України на освіту збільшуються: у 2017 р. їх обсяг становив 136,6 млрд грн проти 84,0 млрд грн у 2015 р. (у цілому за аналізований період вони зросли на 52,6 млрд грн). Однак, відбувається невиконання плану за видатками місцевих бюджетів на освіту. Фактичні показники становлять 95,6% від планових у 2015 р., 94,6 % у 2016 р. та 94,0% у 2017 р. Невиконання планових обсягів видатків місцевих бюджетів на освіту спричинено різними чинниками, серед яких - зміни у фінансуванні освіти (у зв'язку з внесеними змінами у Бюджетний кодекс України та згідно з нормами Закону України «Про освіту»), несвоєчасне затвердження порядку використання коштів, внесення змін в умови фінансування закладів професійної (професійно-технічної) освіти та неврахування цих змін у загальній сумі видатків.

Аналіз співвідношення видатків на освіту з місцевих бюджетів та обсягів освітньої субвенції із державного бюджету за 2015-2017 рр. наведено на рис. 2.

Рис. 2. Співвідношення видатків на освіту з місцевих бюджетів та обсягів освітньої субвенції у 2015-2017 рр.

Джерело: складено автором за даними [8]

Як свідчить рис. 2, в абсолютному вимірі обсяг освітньої субвенції щорічно зростає, однак її частка у загальних видатках місцевих бюджетів, які спрямовуються на галузь освіти,

суттєво зменшилася – з 52,5 % у 2015 р., до 37,2 % за підсумками 2017 р., відповідно, обсяги фінансування галузі освіти з місцевих бюджетів зростають. Це пов'язано з тим, що в результаті бюджетного реформування та поглиблення фіскальної децентралізації місцеві бюджети стають все більш самостійними.

Найбільше зросли впродовж досліджуваних років обсяги фінансування з місцевих бюджетів видатків на дошкільну освіту (на 10,2 млрд грн або 56,7%) та загальної середньої освіти (на 34,8 млрд грн або 70,6%). Відмітимо, що саме ці статті є найвагомими у структурі видатків місцевих бюджетів на освіту протягом досліджуваних років.

Так, частка видатків на фінансування загальної середньої освіти з місцевих бюджетів протягом 2015-2017 рр. збільшилася на 2,9% та у 2017 р. склала 61,6%. Частка видатків на фінансування дошкільної освіти у 2017 р. становила 20,6% та за 2015-2017 рр. зменшилася на 0,8%. Приблизно однаковими за вагомістю у структурі видатків місцевих бюджетів на освіту є видатки на фінансування професійно-технічної освіти (5,9% у 2017 р.) та видатки на фінансування позашкільної освіти та заходи із позашкільної роботи з дітьми (5,5% у 2017 р.). Видатки на вищу освіту у загальній структурі видатків на освіту займають 3,1% у 2017 р. Зміни у структурі видатків місцевих бюджетів України на освіту відбулися через делегування органам місцевого самоврядування повного утримання загальноосвітніх закладів освіти (окрім утримання педагогічних працівників) та утримання професійно-технічних закладів освіти органами місцевого самоврядування обласного рівня.

Планування видатків на освіту здійснюється на підставі кошторисів та програмно-цільового методу. Кожен із цих методів планування має переваги та недоліки та потребує ефективного застосування [4; 7]:

При плануванні видатків кошторису першочергове значення мають [2; 7]: визначення і затвердження штатів та фонду заробітної плати; видатки на утримання апарату управління; планування видатків на харчування, медикаменти, придбання інвентарю та інше.

У проектах державного та місцевих бюджетів центральні органи виконавчої влади, Рада Міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації щороку передбачають видатки на виконання державних цільових програм, передбачених постановами Кабінету Міністрів України в освітній сфері.

Проекти державних цільових програм розробляються на період до п'яти років. Головні розпорядники бюджетних коштів у сфері освіти та відповідальні виконавці бюджетних програм взаємодіють між собою. Головні розпорядники розподіляють одержані від Міністерства фінансів України граничні обсяги видатків загального фонду державного бюджету між відповідальними виконавцями бюджетних програм в освітній сфері, а останні складають бюджетні запити за кожною бюджетною програмою, за виконання якої відповідають, і подають їх першим [9].

Для досягнення рівня світових стандартів в галузі освіти в Україні необхідна дієва державна фінансова політика та побудова механізмів, які б забезпечили ефективну систему фінансування. Україна повинна стимулювати та гармонійно поєднувати бюджетне фінансування освіти та залучення додаткових джерел, зокрема, кредитних, благодійних, на засадах соціальної відповідальності бізнесу. Можливо посилити фінансування навчальних закладів шляхом залучення додаткових благодійних коштів шляхом створення ендамент-фондів; ширше використовувати грантову підтримку дослідних проектів та освітніх інновацій. До пропозицій розширення переліку платних послуг, що надаються навчальними закладами, слід, на нашу думку, підходити більш та виважено.

Також Україні, наприклад, не набув належного поширення такий вид освітнього фінансування вищих закладів, як кредитування. Через поглиблення кризових процесів у банківській сфері кількість банків, які надавали кредити під такі цілі, суттєво скоротилась. І на сьогодні програм кредитування вищої освіти на ринку банківських послуг немає, натомість у вигляді альтернативи пропонуються споживчі кредити зі ставкою 23,5-30% річних [1]. Відсутність застави та довгостроковий період погашення кредиту роблять їх

непривабливими для банку. У контексті вище сказаного, найважливіші проблеми, що виникають у процесі становлення освітнього кредитування та потребують розв'язання такі: високі відсоткові ставки банківських кредитів; труднощі із забезпеченням кредиту заставою; відсутність відстрочки або кредитних канікул щодо погашення відсотків по кредиту протягом навчання щодо банківських кредитів; недовіра населення до банківських інституцій; неприйнятні умови освітнього кредитування банками; високий рівень інфляції; недостатність бюджетних коштів, що призводять до відсутності фінансування програми освітнього кредитування; ймовірність неповернення кредитів; відсутність стабільної правової бази; високі ризики; низький платоспроможний попит населення; кризовий стан банківської системи та української економіки загалом та інші [1; 5].

Вдосконалення фінансового механізму та стимулювання банківського кредитування, як альтернативного джерела фінансування вищої освіти, а також створення умов для розвитку альтернативних джерел коштів допоможе подолати існуючі проблеми в освітній сфері, у підсумку сприятиме зниженню навантаження на державний та місцеві бюджети та розширенню доступу до вищої освіти населенню з низькими доходами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Білінець М.Ю. Освітні кредити як джерело фінансування вищої освіти: світова практика та українські реалії. Економічна наука. 2016. № 16. С. 34-38.
2. Боголіб Т. Фінансове забезпечення освітньої галузі України: існуючі проблеми та перспективи їх вирішення. Економіст. 2015. № 8. С. 1–6.
3. Герчинський Я. Фінанси освіти в Україні: окремі стратегічні питання. Київ. 2017. 152 с.
4. Качула С.В. Бюджетне планування як інструмент фінансового регулювання соціально-економічного розвитку суспільства. Вісник Одеського національного університету. Економіка. 2018. Том 23 Вип. 3 (68). С. 159-163.
5. Качула С.В. Кредитний механізм розвитку людського потенціалу в Україні: проблеми та перспективи. Формування ринкової економіки України: Зб. наук. праць ЛНУ ім. І. Франка. 2012. Вип. 26. С. 252 – 256.
6. Коверник Н.В. Особливості планування і фінансування видатків бюджету на освіту. Молодий вчений. 2016. № 11. С. 614-617.
7. Лисяк Л.В., Дубовська О.В. Особливості кошторисного планування видатків закладів загальної середньої освіти та напрями його вдосконалення. Бізнес Інформ. 2014. №12. С. 416–420.
8. Офіційний сайт Державної казначейської служби України. URL: <http://www.treasury.gov.ua>
9. Програмно-цільовий метод у бюджетному процесі на рівні місцевих бюджетів / Міністерство фінансів України. URL: <https://www.minfin.gov.ua/uploads/redactor/files/ПЦМ.pdf>.
10. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: <http://www.zakon4.rada.gov.ua>.

БЮДЖЕТНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК

У статті досліджено сутність бюджетної політики та її значення в соціальному розвитку країни. Визначено, що бюджетна політика є одним із ефективних інструментів впливу держави на соціальні процеси, що в ній відбуваються. Проаналізовано бюджетне фінансування видатків на соціальну сферу та соціальний захист. Встановлено, що реалізація бюджетної політики здійснюється за допомогою бюджетного механізму. Проаналізовано вплив інструментів бюджетного механізму на соціальний стан країни. Зроблено висновок, що за допомогою інструментів бюджетного механізму здійснюється розподіл та використання бюджетних коштів на соціальний розвиток країни.

Ключові слова: бюджет, бюджетна політика, бюджетний механізм, бюджетна система, видатки, соціальний розвиток, фінансування.

Постановка завдання. Діяльність та функціонування держави не можливе без наявності фінансових ресурсів, рівень яких є важливим для забезпечення соціального розвитку держави. Саме бюджетна політика і є одним із ефективних інструментів впливу держави на соціальні процеси, що в ній відбуваються. В сучасних умовах гостро постає проблема ефективності бюджетної політики та її впливу на соціальний розвиток.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Науковий доробок українських вчених, які багато в чому сприяли вирішенню проблем розробки стратегії ефективної бюджетної політики, відображено у працях К.В. Брижан, І.Я. Чугунова [8], Л.В. Лисяк [2;3], В.Д. Макогон [4] та інших. У їх роботах запропоновано вирішення багатьох проблем удосконалення бюджетного процесу, бюджетної системи, формування ефективної бюджетної політики в Україні. Однак питання впливу бюджетної політики на соціальний розвиток країни залишається актуальним, виходячи із реалій сьогодення.

Мета статті є оцінка найбільш важливих параметрів, які характеризують сучасну бюджетну політику України та її вплив на соціальний розвиток.

Виклад основного матеріалу. Вплив бюджетної політики на соціальний розвиток важко переоцінити: вона є дієвим інструментом досягнення конкурентоспроможності країни в світовому економічному просторі [7, с. 30].

Бюджетна політика покликана створювати такі умови для задоволення суспільних потреб, які відповідають цілям і завданням розвитку країни на даному етапі. Саме через бюджетну політику держава виконує свої функції та впливає на людський розвиток. Метою такого впливу є, насамперед, забезпечення всіх верств населення доступними та якісними послугами у сферах освіти й охорони здоров'я; збільшення реальних доходів населення; відновлення та збереження навколишнього природного середовища [8, с. 241].

Вектори сталого розвитку зумовлюють необхідність формування нових фінансових відносин у всіх галузях та сферах діяльності. Бюджетна політика, як важлива компонента фінансової політики держави, відображає усі її фінансові відносини із суспільними інститутами та громадянами. Саме з такої позиції розглядає сутність бюджетної політики Л.В. Лисяк та підкреслює, що її формування відбувається через «...цілеспрямовані дії уповноважених органів державної влади щодо мобілізації, розподілу і перерозподілу фінансових ресурсів держави (шляхом використання важелів бюджетного регулювання) у рамках існуючої законодавчо-нормативної бази з метою досягнення стратегічних соціально-економічних цілей суспільства...» [2, с. 595-601].

Залежно від стратегії соціального розвитку країни бюджетна політика може передбачати різний ступінь перерозподілу валового внутрішнього продукту за допомогою бюджету,

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

певний рівень централізації фінансових ресурсів у межах бюджетної системи, посилення чи послаблення регламентації використання бюджетних коштів, пріоритетність бюджетного фінансування тих чи інших заходів, вибір шляхів досягнення збалансованості бюджетних доходів і видатків тощо [4, с. 74-82].

Реалізація бюджетної політики здійснюється за допомогою бюджетного механізму, під яким ми розуміємо систему інструментів, методів, засобів, які здійснюють формування грошових коштів держави, забезпечують процес розподілу (перерозподілу) фінансових ресурсів, функціонування бюджетної системи з метою вирішення соціальних проблем і створення сприятливих умов для розвитку суспільства.

Тобто за допомогою бюджету здійснюється перерозподіл ВВП з метою забезпечення соціальної рівності, створення сприятливого соціального клімату в державі. За допомогою бюджетних планів відбувається визначення альтернативних методів вирішення проблемних питань соціального розвитку держави, а бюджетне планування виступає важливим інструментом підвищення ефективності витрачання коштів бюджету на всі складові соціального та економічного розвитку країни. При цьому бюджетні норми та нормативи визначають гарантований мінімум витрат на соціально-економічний розвиток в розрахунку на душу населення які забезпечують рівні права для всього населення в отриманні певного набору освітніх, медичних, культурних послуг тощо. Тобто, від доходів держави залежить соціальний розвиток країни та рівень життя населення.

Відповідно до чинного законодавства України соціальні послуги фінансуються за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, спеціальних фондів, коштів підприємств, установ та організацій, плати за соціальні послуги, коштів благодійної допомоги, коштів одержувачів соціальних послуг та інших джерел, передбачених законодавством [1].

Для оцінки стану сучасного фінансового забезпечення соціальної сфери в Україні було проведено аналіз обсягів та динаміки використовуваних для цього фінансових ресурсів, а отримані результати наведено в табл.1.

Таблиця 1

Напрями фінансування та видатки зведеного бюджету України
на соціальну сферу у 2015-2017 рр., млн. грн.

Напрями фінансування	Сума, млн. грн.			Темп росту 2017 року у %	
	2015	2016	2017	2015	2016
Охорона навколишнього середовища	5530	6255	7349	132,9	117,4
Житлово-комунальне господарство	15700	17548	27186	173,1	154,9
Охорона здоров'я	71001	75409	102392	144,2	135,7
Духовний та фізичний розвиток	16228	16885	24342	149,9	144,1
Освіта	114194	129435	177756	155,6	137,3
Соціальний захист та соціальне забезпечення	176340	258330	285761	162,0	110,6
Усього на соціальну сферу	398993	503862	624788	156,59	124,0

Джерело: [5]

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

Як видно із табл. 1, основними напрямками фінансування соціальної сфери в Україні є соціальний захист та соціальне забезпечення, освіта й охорона здоров'я.

Так, за аналізований період найбільший обсяг коштів було спрямовано на соціальний захист та соціальне забезпечення: сума видатків зросла з 176 340 млн. грн. у 2015 р. до 285 761 млн. грн. у 2017 р. Проте темп приросту у 2017 р. порівняно з 2015 р. становив 62,0%, а з 2016 р. – 10,6% (це найменший приріст серед усіх напрямів фінансування соціальної сфери України у 2017 р.) [5].

Пріоритетним залишається фінансування освіти: видатки зросли зі 114 194 млн. грн. у 2015 р. до 177 756 млн. грн. у 2017 р., але темпи приросту асигнувань сповільнюються: це відповідно 55,6% та 37,3%. Видатки на охорону здоров'я також стабільно збільшувалися: з 71 001 млн. грн. до 102 392 млн. грн., а темпи приросту у 2017 р. порівняно з 2015 р. та 2016 р. відповідно зменшуються: з 44,2% до 35,7%.

Фінансування духовного та фізичного розвитку і житлово-комунального господарства також зростає: у 2017 р. суми відповідно становили 24 342 млн. грн. та 27 188 млн. грн. При цьому позитивну тенденцію збільшення темпів приросту серед всіх напрямів мали тільки видатки на житлово-комунальне господарство: порівняно із 2015 р. показник становив 73,1%, а з 2016 р. – 54,9%.

Найменша сума фінансування виділена на охорону навколишнього середовища протягом усього періоду дослідження: у 2017 р. було виділено всього 7349,3 млн. грн., що на 32,9% більше, ніж було у 2015 р., та на 17,4% більше, ніж було у 2016 р.

Загальна сума фінансування соціальної сфери зросла з 398 993 млн. грн. до 624 788 млн. грн. (зросла за період 2015–2017 рр. на 156,59%).

Розподіл видатків на соціальний захист та соціальне забезпечення між державним бюджетом та бюджетами органів місцевого самоврядування в Україні впродовж 2015-2017 рр. представлено у табл. 2.

Таблиця 2

Видатки державного та місцевих бюджетів на соціальний захист та соціальне забезпечення в Україні за 2015-2017 рр., млн. грн.

Видатки	2015	2016	2017	Абсолютне відхилення 2017/2015, млн. грн.	Відносне відхилення 2017/2015, %
Державного бюджету	103701	151965	144479	40778	139,3
Місцевого бюджету	72639	106365	141282	68643	194,5
Зведеного бюджету	176340	258330	285761	109421	164,1

Джерело: [6]

Дані табл. 2 свідчать, що розподіл видатків Державного та місцевих бюджетів України на соціальний захист та соціальне забезпечення за аналізований період здійснюється нерівномірно і практично у незмінному співвідношенні. Незважаючи на зростання частки видатків, що спрямовуються на потреби соціального захисту з місцевого бюджету, темпи їх росту є нижчими порівняно із темпами зростання видатків з державного бюджету.

Так, обсяг видатків соціального захисту та соціального забезпечення із місцевих бюджетів за 2015-2017 рр. збільшився у 1,4 рази: із 103701 млн. грн. до 144479 млн. грн., а обсяги видатків з Державного бюджету України збільшилися у 2 рази, враховуючи міжбюджетні трансферти. У зв'язку з цим слід зазначити, що органи місцевого самоврядування наділені менш широкими повноваженнями щодо фінансового забезпечення соціального захисту населення, водночас, мають обмежені власні джерела і залежать від

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

трансфертів з державного бюджету, частка яких у доходах місцевих бюджетів із року в рік збільшується [6].

Розглянемо частку соціальних видатків у Зведеному бюджеті України за 2015-2017 рр. (табл. 3).

Таблиця 3

Частка соціальних видатків у Зведеному бюджеті України за 2015-2017 рр., %

Частка видатків згідно з функціональною класифікацією, %	2015	2016	2017
Усього видатків зведеного бюджету, в тому числі:	100,0	100,0	100,0
Охорона здоров'я	10,4	9,0	9,7
Духовний та фізичний розвиток	2,4	2,0	2,3
Освіта	16,8	15,5	16,8
Соціальний захист та соціальне забезпечення	25,9	31,0	27,1
Частка видатків соціальної направленості в загальних видатках зведеного бюджету	55,5	57,5	55,9

За даними табл. 3 видно, що впродовж 2015-2017 рр. частка соціальних видатків у загальних видатках зведеного бюджету була нестабільною. В 2015 р. вона становила 55,5%, в 2016 р. збільшилася майже на 2,0% та становила – 57,5%, в 2017 р. частка видатків соціальної направленості в загальних видатках зведеного бюджету зменшилася до 55,9% та повернулася до рівня 2015 р.

Формування та реалізація бюджетної політики в соціальній сфері тісно пов'язані з рівнем державної централізації національного продукту в бюджеті та цільових фондах, а також з його подальшим розподілом. Граничний рівень показників перерозподілу ВВП через зведений бюджет і позабюджетні фонди в Україні визначається в бюджетній резолюції та фактично реалізується при формуванні доходів та видатків державного бюджету (рис. 1).

Рис. 1. Динаміка часток витратів на фінансування соціальної сфери в структурі витратів зведеного, державного та місцевих бюджетів за 2015-2017 рр., % [5]

Із даних рис. 1 видно, що місцеві бюджети спрямовують у соціальну сферу значно більшу частку витратів, ніж державний бюджет. Це пояснюється структурою витрат місцевих бюджетів згідно з Бюджетним кодексом України. Частка зазначених витратів місцевих бюджетів дещо збільшилась порівняно з 2015 роком і склала 55,9% [5].

Розглянемо витатки різних рівнів на соціальний захист та соціальне забезпечення за 2015-2017 рр. (табл. 4).

Таблиця 4

Витатки бюджетів різних рівнів на соціальний захист та соціальне забезпечення за 2015-2017 рр.

Роки	Державний бюджет, млн. грн.	% від зведеного бюджету	Місцевий бюджет, млн. грн.	% від зведеного бюджету
2015	103701	58,8	72639	41,2
2016	151965	58,8	106365	41,2
2017	144479	50,6	141282	49,4

За даними таблиці 4 видно, що зміна структури Зведеного бюджету України свідчить про збільшення ролі місцевих бюджетів у наданні суспільних послуг населенню. За 2017 р. їх частка зросла на 8,3 % порівняно з 2015-2016 рр. (з 41,2% до 49,4%). Відповідно, частка державного бюджету знизилася з 58,8% до 50,6%. У державному бюджеті протягом 2017 р. порівняно з 2016 р. частка витратів на соціальний захист та соціальне забезпечення знизилася з 58,8% до 50,6%, що пояснюється тим, що частину фінансування соціальних функцій державних органів влади було передано на місцевий рівень [6].

Проаналізуємо основні складові соціальних стандартів, такі як прожитковий мінімум, мінімальна пенсія та мінімальна заробітна плата (табл. 5).

Показники основних складових соціальних стандартів та нормативів
за 2015-2017 рр., грн.

Соціальні стандарти	2015	2016	2017	Абсолютний приріст, грн.		
				2016/2015	2017/2016	2017/2015
Прожитковий мінімум	1330	1544	1700	214	156	370
Мінімальна заробітна плата	1378	1600	3200	222	1600	1822
Мінімальна пенсія	949	1208	1400	259	192	451

З даних таблиці 5 видно, що за 2015-2017 роки загалом спостерігається збільшення розмірів основних складових соціальних стандартів. Проте, у 2015 році мінімальна пенсія складала 71,4% прожиткового мінімуму, у 2016 році – 78,2%, у 2017 році – 82,4%. В свою чергу, мінімальна заробітна плата у 2015 році складала 103,6% прожиткового мінімуму, а у 2017 році – 188,2%, що підтверджує позитивну динаміку. Тобто, пенсіонери і надалі залишаються однією з найменш соціально захищених верств населення.

Отже, проаналізувавши динаміку та структуру видатків Державного бюджету України на соціальний захист та соціальне забезпечення за 2015-2017 роки, можна зробити висновки, що даний напрям фінансування є одним із пріоритетних напрямів бюджетного фінансування.

Однією з вагомих причин хронічного бюджетного недофінансування є обтяженість системи соціального захисту населення в Україні значною кількістю пілг та переважно відсутністю адресності при наданні допомоги населенню. Експерти оцінюють загальну вартість пілг, закріплених чинним законодавством України, від 3,8 до 5,8 млрд. дол. США на рік [8, с. 241-251].

В умовах євроінтеграції основною проблемою у фінансуванні суспільних потреб залишається удосконалення інструментів дії бюджетного механізму та бюджетної політики відповідно до європейських стандартів, що забезпечуватиме раціональний та ефективний перерозподіл національного доходу з метою підвищення рівня життя і соціальних гарантій населення країни.

Розвиток України в умовах євроінтеграційних процесів можливий за рахунок зростання та покращення макроекономічних показників країни, удосконалення бюджетної політики та забезпечення її ефективності. Важливим завданням бюджетної політики як ефективного інструменту соціального розвитку України в умовах євроінтеграції є гармонізація структури доходної та видаткової частин бюджету. Адже бюджетний механізм країн Євросони полягає у застосуванні нормативних показників щодо відсоткового значення величини бюджетного дефіциту та державного боргу до ВВП, відповідальності (санкцій) за порушення встановлених стандартів та нормативів, розробці програм та прогнозних показників стабільного розвитку показників бюджету. Тому стабільний соціальний розвиток України за рахунок дії інструментів бюджетної політики є однією з умов досягнення рівня розвитку європейських країни.

Висновки. Бюджетна політика держави повинна бути ефективним інструментом реалізації суспільних інтересів. Сьогодні в Україні склалося сприятливе середовище для реформування та вдосконалення бюджетної політики, метою якої є створення можливостей та забезпечення умов для максимально ефективного використання бюджетних ресурсів відповідно до пріоритетів сталого соціального розвитку.

Отже, аналіз видатків зведеного, державного та місцевих бюджетів на соціальну сферу за 2017 р. показав відхилення порівняно з попередніми роками, що є цілком обґрунтовано. Збільшення у структурі видатків на соціальний захист за рахунок коштів місцевих бюджетів відбулося в результаті фінансової децентралізації: прийнято зміни до бюджетного та Податкового кодексів України щодо передачі органам місцевого самоврядування додаткових

бюджетних повноважень і закріплення стабільних джерел доходів для їх реалізації. Проте необхідно продовжувати удосконалювати міжбюджетні відносини в напрямі збільшення повноважень місцевих органів влади під час розрахунку потреби у фінансових ресурсах для соціального захисту населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бюджетний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>.
2. Лисяк Л.В. Бюджетна політика у системі державного регулювання соціально-економічного розвитку: інституційний аспект / Л.В. Лисяк // Економічний вісник університету: Зб. наук. праць. – 2016. – Вип. 27/1. – С. 595-601.
3. Лисяк Л.В. Фінансове забезпечення соціального захисту населення в Україні: проблеми та перспективи / Л.В.Лисяк // Вісник Дніпропетровського університету, 2017. – №11. – с. 23-30.
4. Макогон В. Бюджетна стратегія соціально-економічного розвитку країни / В. Макогон // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. – 2017. – № 1. – С. 74–82. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/uazt_2017_1_8.
5. Офіційний сайт Державної Казначейської служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.treasury.gov.ua>.
6. Офіційний сайт Міністерства фінансів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minfin.gov.ua>.
7. Пігуль Н. Фінансове забезпечення соціальної сфери в Україні / Н. Пігуль, О. Люта, А. Бойко // Вісник Національного банку України. – 2015. – №1. – С. 30–35. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnbu_2015_1_21.
8. Чугунов І.Я. Бюджетна політика в умовах трансформації економіки / І. Я. Чугунов, К. В. Брижан // Економічний вісник університету. – 2017. – Вип. 32(1). – С.241-251. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecvu_2017.

УДК 336

*Любов Лисяк, Єлизавета Криворучко
(Дніпро, Україна)*

БЮДЖЕТНИЙ ДЕФІЦИТ: ЕКОНОМІЧНИЙ, ПОЛІТИЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ

У статті розкрито причини виникнення бюджетного дефіциту. Визначено його вплив на економічну, політичну та соціальну ситуацію в країні. Обґрунтовано шляхи нейтралізації його негативних наслідків.

Ключові слова: державний бюджет, бюджетний дефіцит, державний борг, інфляція, тіньова економіка.

The article discloses the reasons for the occurrence of budget deficits. Its influence on the economic, political and social situation in the country is determined. The ways of neutralizing its negative consequences are substantiated.

Key words: the state budget, budget deficit, public debt, inflation, shadow economy.

Дефіцит державного бюджету тією чи іншою мірою характерний майже для всіх країн світу, у тому числі й високо розвинутих. Так як бюджет є важливим інструментом регулювання соціально-економічних процесів у державі, то його стан значною мірою визначає рівень суспільного добробуту в цілому. Тому важливим є визначення його природи

виникнення, рівень його впливу на всі аспекти функціонування держави та пошук шляхів подолання бюджетного дисбалансу.

Метою статті є розкриття теоретичних та практичних причин виникнення та механізмів функціонування бюджетного дефіциту, визначення його впливу на економічну, політичну та соціальну ситуацію в країні та обґрунтування можливих шляхів нейтралізації його наслідків.

Бюджет являє собою систему перерозподільних відносин. Формування бюджету та його стан мають особливе значення як для держави, так і для юридичних та фізичних осіб. Для державного бюджету характерні такі стани: збалансований бюджет; профіцит бюджету; дефіцит бюджету.

Відповідно до ст. 2 Бюджетного кодексу України (БКУ) дефіцит бюджету – перевищення видатків бюджету над його доходами (з урахуванням різниці між наданням кредитів з бюджету та поверненням кредитів до бюджету) [1].

За формою прояву він може бути прихованим та відкритим. У разі якщо бюджетний дефіцит офіційно зафіксований, тобто затверджений у відповідному документі: законі про державний бюджет чи в рішенні місцевих органів влади, то такий дефіцит є відкритим [2]. Якщо ж бюджетний дефіцит офіційно не визнається, то такий дефіцит є прихованим. Прихований бюджетний дефіцит є досить негативним явищем, адже його не визнання призводить до завищення планових показників доходів, що фактично не надійдуть до бюджету, як наслідок справляння видатків запланованих під ці доходи не відбудеться, а отже сформується дисбаланс бюджету.

Причини дефіциту бюджету можуть бути різними. Виникнення і зростання дефіциту бюджету може бути зумовлене економічними кризами, мілітаризацією економіки, веденням війн, економічною нестабільністю, зростанням заборгованості місцевих бюджетів тощо [2; 7; 8].

Загалом бюджетний дефіцит за певних умов може бути позитивним явищем. Якщо він стимулює до пошуку підходів більш ефективного використання бюджетних коштів, до збільшення доходів у майбутньому та загалом до посилення бюджетної дисципліни, то він може стати додатковим стимулом соціально-економічного розвитку країни.

Проте все ж таки бюджетний дефіцит має більше негативних наслідків і вони є вагомішими. Так він сприяє кризу державних фінансів та грошової системи, зростання диференціації в доходах, посиленню інфляції. Також відбувається зневіра суспільства в своєму майбутньому, зменшення мотивації до праці, зниження ефективності податкової системи.

Протягом 2013 – 2017 рр. доходи Державного бюджету зросли на 454,09 млрд. грн. або ж на 133,88 %, видатки зросли на 435,84 млрд. грн., або ж на 108,04 %. Перевищення видатків бюджету над доходами прослідковується протягом всього аналізованого періоду.

Оскільки дефіцит державного бюджету є незмінним його атрибутом протягом аналізованого періоду розглянемо його динаміку (рис. 1).

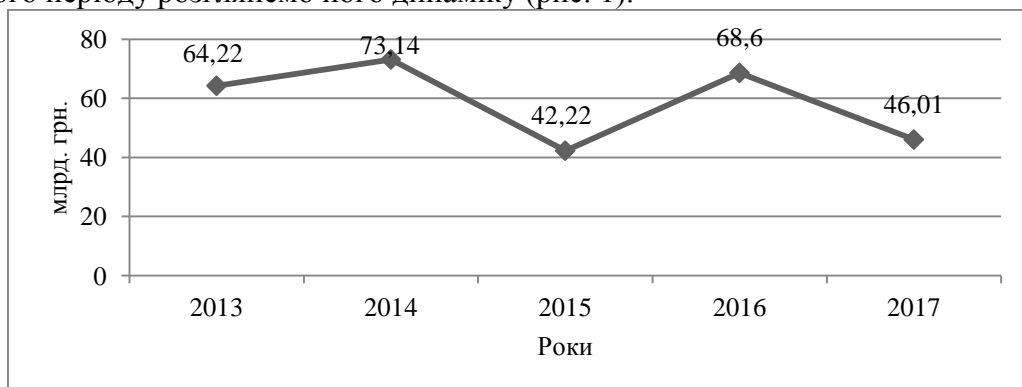

Рис. 1. Дефіцит Державного бюджету України в 2013 – 2017 рр.
(Джерело: побудовано за [3; 4])

Як видно з рис.1, в 2017 р. прослідковується позитивна динаміка до зменшення дефіциту, в порівнянні з 2016 р. (зниження 22,59 млрд. грн.). Законом України «Про державний бюджет України на 2017 рік» встановлено граничний обсяг дефіциту бюджету на рівні 77,65 млрд. грн. [3], фактичний показник менший в 1,7 раз, що позитивно характеризує виконання бюджетної політики держави.

Відношення дефіциту бюджету до ВВП становить в 2017 р. -1,54 і в порівнянні з 2016 р. цей показник покращився на 1,34 п. та знаходиться в межах значень, що характеризується, як безпечне. Необхідно також відмітити, що до 2015 р. значення даного показника перебувало в межах небезпечного значення. Тож, можна стверджувати про підвищення ефективності використання бюджетних коштів в 2015 – 2016 рр.

Головною причиною виникнення бюджетного дефіциту вважається нераціональний розподіл бюджетних коштів. Другорядними причинами виступають: низька якість бюджетного планування; недосконала система соціальних пільг; нераціональна структура бюджетних витрат; значна частка тіньової економіки.

Дефіцит бюджету суттєво впливає на економічну, політичну та соціальну ситуацію в країні. За стрімкого зростання видатків, пов'язаних із обслуговуванням заборгованості, держава змушена компенсувати їх або за рахунок скорочення інших видатків, що, як правило, підвищує соціальну напруженість в суспільстві та загострює економічні проблеми, або знаходити резерви збільшувати доходи. Збільшення доходів бюджету можна досягти за рахунок встановлення нових податків та інших обов'язкових платежів чи підвищення чинних податкових ставок.

Дефіцит спричиняє нарощення державного боргу в країні, який в свою чергу знижує привабливість держави для іноземних інвесторів. Тобто зростання дефіциту бюджету спричиняє значне зменшення прямих іноземних інвестицій в Україну. Оскільки хронічний дефіцит бюджету спричиняє нарощення державної заборгованості знижується довіри інвесторів, скорочуються іноземні інвестиції, а нерезиденти вивозять свій капітал за кордон. У результаті формується надмірний державний борг, який потребує ще більшого обслуговування. Як наслідок відбувається збільшення дисбалансу бюджету і виникає ризик виникнення дефолту.

Подолання дефіциту бюджету потребує пошуку джерел його фінансування. Обсяги дефіцитного фінансування для української економіки на сучасному етапі розвитку визначаються обсягом накопиченого зовнішнього боргу, розривом між наявним обсягом фінансових ресурсів та потребою у фінансуванні державного сектору тощо. Враховуючи досвід країн, у яких дефіцитне фінансування стало одним з факторів економічного розвитку, Україні необхідно визначити точки росту економіки, фінансування яких забезпечить відновлення економіки, а у середньостроковій перспективі - і її розвиток [8].

Для України є характерним використання кредитного методу вирівнювання бюджетного дисбалансу. Оскільки внутрішні запозичення є недостатніми для покриття бюджетного дефіциту, Україна змушена звертатися до міжнародних кредиторів. Такі зовнішні запозичення формують державний борг країни.

Державний борг – загальна сума боргових зобов'язань держави з повернення отриманих та непогашених кредитів (позик) станом на звітну дату, що виникають внаслідок державного запозичення [1].

Незважаючи на неоднозначне ставлення до державного боргу можна вважати, що завдяки його існуванню здійснюється акумуляція коштів, необхідних для видатків економічного і соціального характеру, а також для погашення і обслуговування боргових зобов'язань. Тобто державний борг фактично є інструментом покриття бюджетних видатків, які не забезпечені доходними джерелами – податковими, неподатковими та іншими [9].

В Україні більшу частку займають зовнішні борги, які в 2017 р. зросли на 10 % в порівнянні з 2016 р., або на 100,12 млрд. грн., внутрішні борги зросли 82,75 млрд. грн.

Загалом протягом 2013 – 2017 рр. державний борг зріс майже вчетверо, в 2017 р. у порівнянні з 2016 р. – на 11 %, або на 182,88 млрд. грн. [4].

Протягом всього досліджуваного періоду державний борг України мав активний ріст, що призвело до погіршення економічного становища країни, перерозподіл доходів між різними верствами населення та відтік національного капіталу за кордон. На величину державного боргу суттєво вплинула інфляція.

Більш змістовним є відносний показник заборгованості, який обчислюють як відношення державного боргу до ВВП (рис.2). Так, відповідно до Бюджетного кодексу України, загальний обсяг державного боргу та гарантованого державою боргу на кінець бюджетного періоду не може перевищувати 60% річного номінального обсягу валового внутрішнього продукту України [1].

З рис.2 можна побачити, що зі зростанням ВВП відбувається стрімке зростання державного боргу, особливо це прослідковується в 2014 – 2015 рр. В 2017 р. відношення державного боргу до ВВП склало 71,8 %, що на 9,18 в. п. менше за показник 2016 р. Така динаміка є позитивною, проте його значення відповідно до Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України є навіть вищим від визначеного, як критичне.

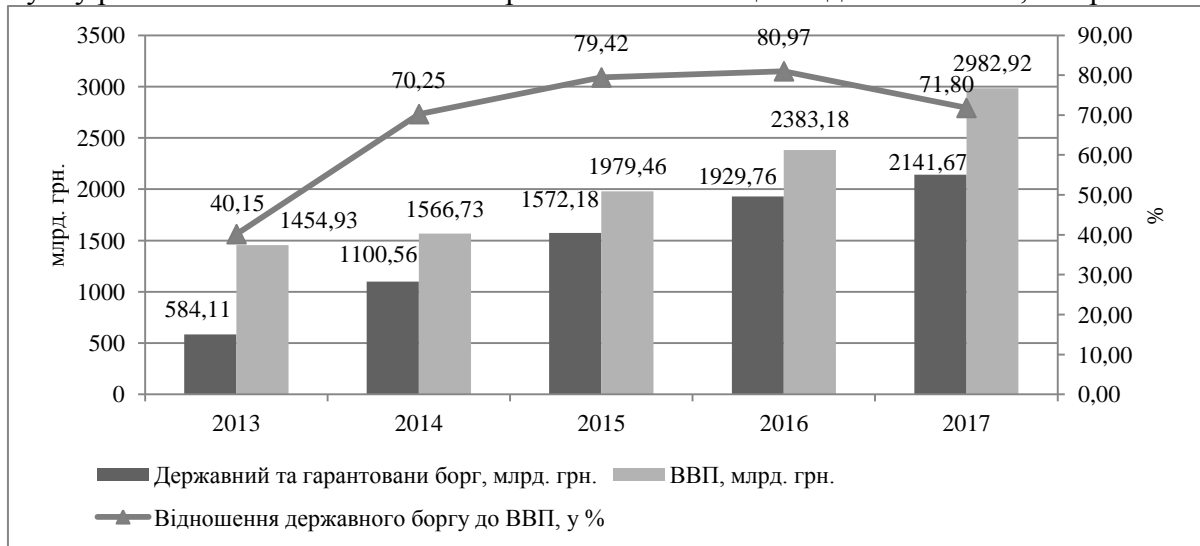

Рис. 2. Динаміка державного боргу та ВВП України за 2013 – 2017 рр.

(Джерело: побудовано за [3; 4]).

Тож, держава не використала можливостей стимулювання економіки за рахунок зростання зовнішнього боргу шляхом одночасного зниження податкового навантаження. Відбувалось лише фінансування поточних потреб країни за рахунок збільшення обсягу державного та гарантованого державою боргу [8].

Для покриття дефіциту бюджету уряд України використовує наступні джерела його покриття: державні (місцеві) внутрішні та зовнішні запозичення; приватизація державного майна щодо державного бюджету; повернення бюджетних коштів з депозитів, надходження внаслідок продажу цінних паперів; вільний залишок бюджетних коштів [1].

Слід зазначити, що фінансування поточного дефіциту, не є запорукою його подолання у довгостроковій перспективі, тому для збалансування доходів і видатків є необхідним: встановлення оптимального рівня оподаткування, як для формування бюджетів, так і для створення сприятливих умов для підприємницької діяльності; забезпечення підтримки малого та середнього бізнесу шляхом розробки і виконання цільових програм їх розвитку; скорочення видатків на утримання влади всіх рівнів; запровадження науково обґрунтованої системи прогнозування рівня показників, що беруться за основу формування доходів і видатків бюджету; удосконалення нормативно-правового забезпечення бюджетного процесу.

Також важливим аспектом є боротьба з корупцією та тіньовою економікою. В 2017 р. Україна зайняла 130 місце серед 180 країн у рейтингу за Індексом сприйняття корупції і хоча

за останні роки значення індексу має тенденцію до зменшення, однак його значення залишаються досить високими [5].

Між рівнем тіньової економіки і дефіцитом бюджету прослідковується схожість в тенденціях розвитку [6]. Тіньова економіка руйнує економічну систему держави. Бо капітал, що сконцентрований в ній не спрямовується на інвестування національного виробництва, не може бути використаний для підтримки соціальної інфраструктури, об'єктивно сприяє зростанню податкового тягаря. Та й взагалі влада втрачає можливість реально управляти економікою, оскільки її більша половина має неофіційний характер, а отже не потрапляє під дію державно-правового регулювання.

Підсумовуючи, слід сказати, що причиною виникнення дефіциту в Україні є нераціональний розподіл бюджетних коштів, низька якість бюджетного планування, нераціональна структура бюджетних витрат, значна частка тіньової економіки. В процесі дослідження виявлено, що на збільшення дефіциту значно впливають зміни податкових надходжень бюджету. Наслідком бюджетного дефіциту стає державний борг, втрати на обслуговування якого спричиняють ще більше розбалансування бюджету. Тому передусім слід удосконалити регулювання витрат з обслуговування і погашення зовнішнього боргу, змінити політику у сфері внутрішніх запозичень та впровадити агентської моделі управління зовнішнім державним боргом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 р. зі змінами та доповненнями № 2456 – VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>.
2. Дикань Т.О. Джерела фінансування дефіциту бюджету: тенденції у застосуванні та виклики для стабільності державних фінансів України. Бізнес Інформ. 2015. № 2. С. 6–15.
3. Виконання Державного бюджету / Державна казначейська служба України: URL: <http://www.treasury.gov.ua/main/uk/doccatalog/list?currDir=146477>
4. Державний борг та гарантований державою борг / Міністерство фінансів: офіційний сайт. URL: <https://www.minfin.gov.ua/news/borg/derzhavnyi-borh-ta-harantovanyi-derzhavoiu-borh>.
5. Індекс сприйняття корупції у світі – 2017 / Transparency International: офіційний сайт. URL: <https://ti-ukraine.org/cpi2017/#/>
6. Тенденції тіньової економіки в Україні / Міністерство економічного розвитку і торгівлі: офіційний URL: <http://me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag>.
7. Лисяк Л.В. Роль і значення державного боргу в грошово-кредитній та податковій політиці України. Світ фінансів. 2016. Вип.1. С.16-26.
8. Лисяк Л.В. Боргова політика України в умовах реформування системи публічних фінансів. Економічний вісник університету: Зб. наук. праць. 2015. Вип. 27/1. С.189-195.

ФІНАНСУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ В УКРАЇНІ

У статті розглянуто особливості фінансування соціальної сфери в Україні. Розглянуто нормативно-правову основу фінансування соціальної галузі в Україні. Проведено оцінку показників фінансування соціальної сфери у 2015-2017 рр., визначено причини недофінансування. З урахуванням досвіду європейських країн, запропоновано інноваційні підходи та джерела фінансового забезпечення функціонування соціальної сфери в Україні.

Ключові слова: соціальний захист, соціальне забезпечення населення, фінансування, бюджет, видатки.

Static drawings provide a special field in Ukraine. The normative and legal basis of financial support in Ukraine is considered. Spheres of funding of social sphere in 2015-2017 were conducted, Visan on arrival of underfunding. From now on ahead of the European krai, the innovative approaches and the jerela of the financial support offered are functionally focused in Ukraine.

Key words: social protection, social security of the population, financing, budget, expenditures.

Актуальність теми дослідження. Одним з найпріоритетніших напрямків діяльності будь-якого уряду країни є забезпечення розвитку територій, підвищення рівня життя населення та забезпечення належного його соціального захисту. У сучасній економічній ситуації уряду України необхідно зосередити свої зусилля на вирішенні гострих соціальних проблем розробці нових механізмів реалізації соціальної політики, які забезпечать раціональне та ефективне використання фінансових ресурсів. Хронічний характер неналежного фінансування соціальної сфери в Україні зумовлює актуальність дослідження та визначення альтернативних джерел забезпечення соціальної сфери.

Аналіз досліджень і публікацій. Механізм фінансування соціальної сфери у своїх наукових працях досліджували такі відомі вітчизняні науковці, як, зокрема, Г. Кірейцев, В. Опарін, Н. Пігуль, В. Радіонова, В. Федосов, С. Юрій. Теоретичні та практичні аспекти особливостей фінансування соціальної сфери розкриваються і в працях зарубіжних вчених, серед яких – У. Беверидж, І. Бентам, Дж. Б'юкенен, А. Вагнер, Л. Ерхард, А. Мюллер-Армак, А. Пігу, Д. Роулс, М. Фрідман. Але, попри значні наукові розробки з даної тематики, в сучасних економічних умовах України існує необхідність пошуку шляхів оптимізації фінансування соціальної сфери.

Мета дослідження. Мета статті полягає у дослідженні основних показників, що характеризують сучасний стан фінансування соціальної сфери в Україні та пошуку напрямків їх оптимізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Бюджет є важливим інструментом впливу на розвиток соціальної сфери. Саме від правильної організації розподілу бюджетних коштів залежить ефективність їх використання та рівень добробуту населення.

Під фінансовим забезпеченням соціальної сфери розуміють цілісну систему організації фінансових відносин, які включають відповідні форми, методи та інструменти їх реалізації, в процесі мобілізації та розподілу фінансових ресурсів з метою створення умов для ефективного функціонування соціальної сфери в Україні на основі вирішення відповідних завдань, зумовлених соціальними функціями держави [7].

Фінансове забезпечення соціальної сфери розглядається як комплексна підсистема фінансово-кредитного механізму, методу покриття витрат, методу фінансового впливу на соціально-економічні процеси та сукупність грошових фондів (рис. 1).

Система фінансування соціальної сфери складається з бюджетних та позабюджетних

коштів. Позабюджетне фінансування здійснюється за рахунок самофінансування, мобілізація коштів з інших джерел фінансування та кредитування [4].

В Україні найменш поширеною практикою є формування інших джерел для фінансування соціальної сфери, які включають спонсорські кошти, фінансування з державних цільових фондів, а також надходження від громадських та благодійних фондів [5].

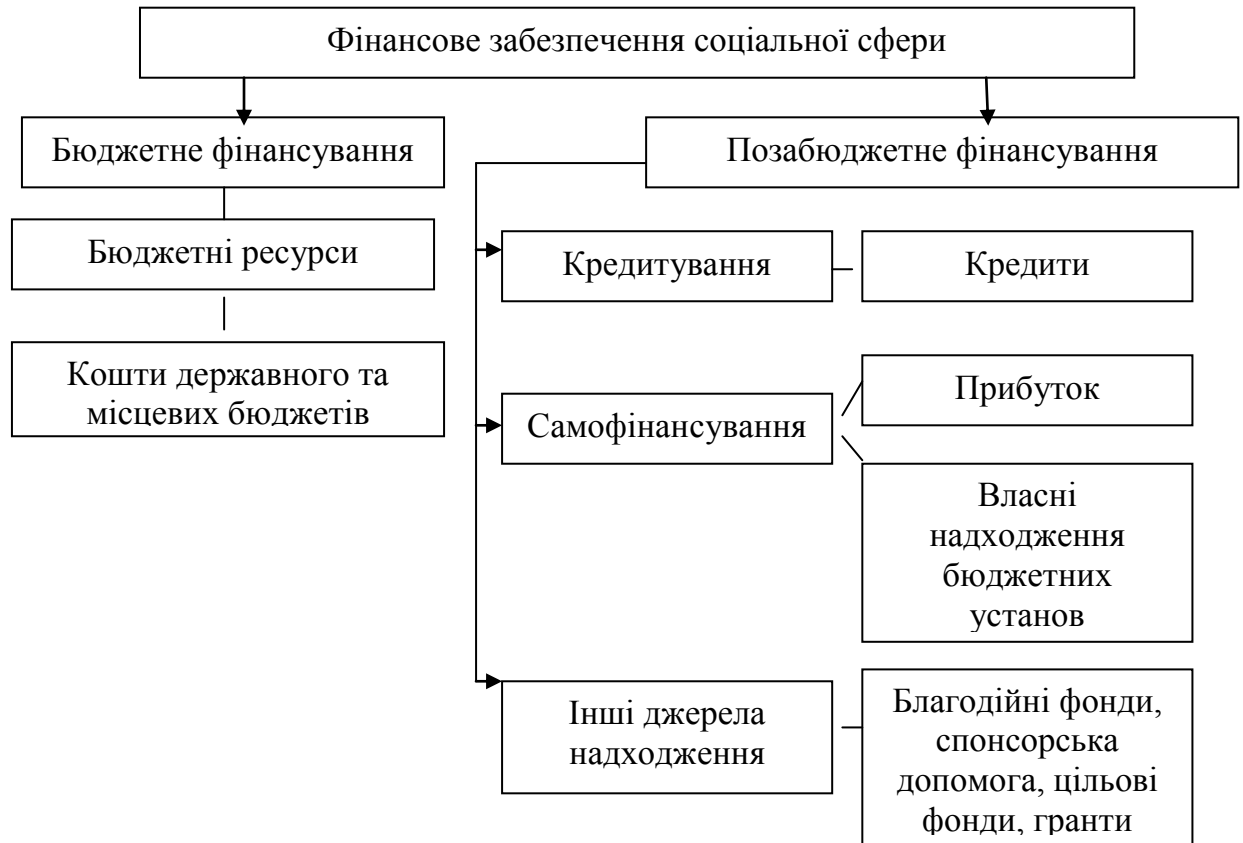

Рис. 1. Система фінансового забезпечення соціальної сфери в Україні
Джерело: складено автором за даними [9]

Сучасна нормативно-правова основа фінансування соціальної галузі є дуже різноманітною і не обмежується Бюджетним кодексом [1] та Законом України «Про державний бюджет». До неї варто включати законодавчі та підзаконні нормативно-правові акти, що регулюють підсистеми соціальної сфери.

Фінансування соціальної сфери в Україні здійснюється за такими основними напрямками: соціальний захист у випадку безробіття; соціальний захист пенсіонерів; соціальний захист ветеранів війни та праці; соціальний захист сім'ї, дітей та молоді; соціальний захист безробітних; допомога у вирішенні житлового питання; соціальний захист інших категорій населення; фундаментальні та прикладні дослідження й розробки в сфері соціального захисту; інша діяльність у сфері соціального захисту [1].

Забезпечення фінансування соціальної сфери відбувається переважно за рахунок коштів зведеного бюджету України (рис. 2).

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

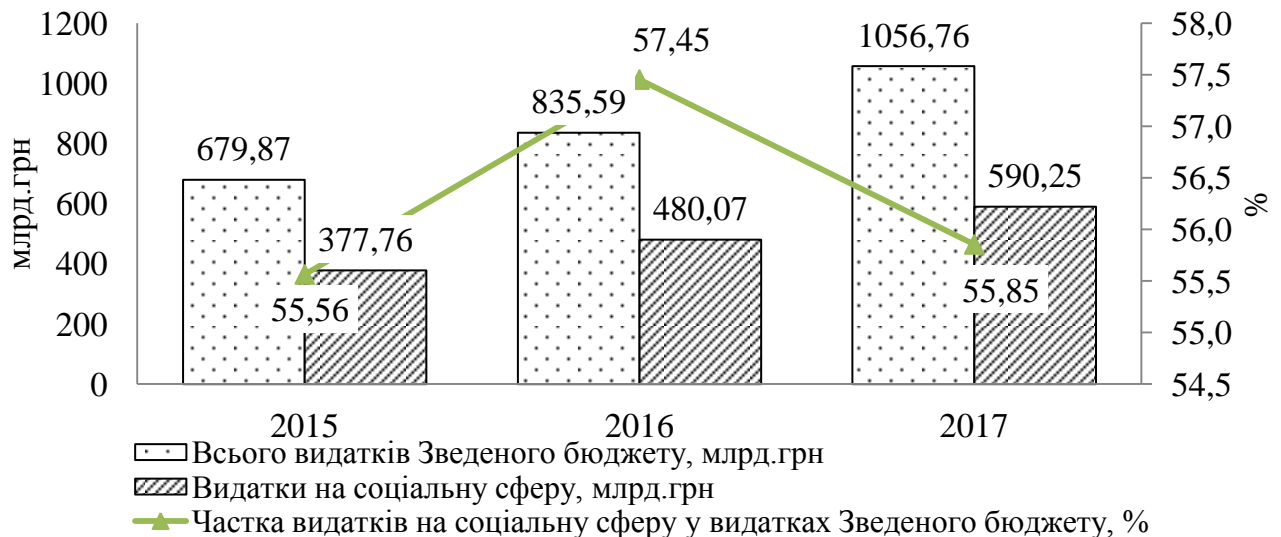

Рис. 2. Динаміка загальних видатків та видатків на соціальну сферу зі Зведеного бюджету у 2015-2017 рр.

Джерело: складено автором за даними [3]

За 2015-2017 рр. видатки Зведеного бюджету збільшилися на 376,89 млрд.грн (або на 55,44%), а видатки на соціальну сферу – на 212,49 млрд.грн (або 56,25%). При цьому, частка видатків на соціальну сферу у структурі видатків Зведеного бюджету залишається стабільною – 55,85% у 2017 р. проти 55,56% у 2015 р.

Обсяги фінансування соціальної сфери в Україні зі Зведеного бюджету представлено у таблиці 1.

Таблиця 1

Склад та динаміка видатків на соціальну сферу України зі Зведеного бюджету у 2015-2017 рр., млрд.грн

Найменування	2015	2016	2017	Абс. відхилення (+,-) 2017р. від		Темп росту, % 2017 р. до	
				2015	2016	2015	2016
Освіта	114,19	129,44	177,76	63,57	48,32	155,7	137,3
Соціальний захист	76,75	110,72	145,53	68,78	34,81	189,6	131,4
Пенсійне забезпечення	99,59	147,61	140,23	40,64	-7,38	140,8	95,0
Медичне забезпечення	71,0	75,41	102,39	31,39	26,98	144,2	135,8
Культура та спорт	16,23	16,89	24,34	8,11	7,45	150,0	144,1
Всього видатків на соціальну сферу	377,76	480,07	590,25	212,49	110,18	156,3	123,0

Джерело: складено автором за даними [3]

Обсяги фінансування освіти у 2017 р. склали 177,76 млрд.грн, що на 63,57 млрд.грн більше, ніж у 2015 р. Частка видатків на освіту у структурі видатків на соціальну сферу протягом періоду є значною, та у 2017 р. становила 30,12%. Фінансування видатків на соціальний захист за досліджуваний період збільшилося на 68,78 млрд.грн, а на пенсійне забезпечення – на 40,64 млрд.грн. При цьому, частка видатків на соціальний захист у структурі видатків на соціальне забезпечення у 2017 р. склала 24,66% та за 2015-2017 рр. зросла на 4,3%, а частка видатків на пенсійне забезпечення за досліджуваний період зменшилася на 2,6% та у 2017 р. склала 23,76%.

Обсяг фінансування медичного забезпечення у 2017 р. склав 102,39 млрд.грн, що на 31,39 млрд.грн більше, ніж у 2015р., а частка цієї статті видатків у загальній структурі у 2017 р. склала 17,35%.

Фінансування культури та спорту за 2015-2017 рр. зросло на 8,11 млрд.грн, а частка статті у 2017 становила 4,12%.

Графічно структура видатків на соціальну сферу зі зведеного бюджету України подана на рис. 3.

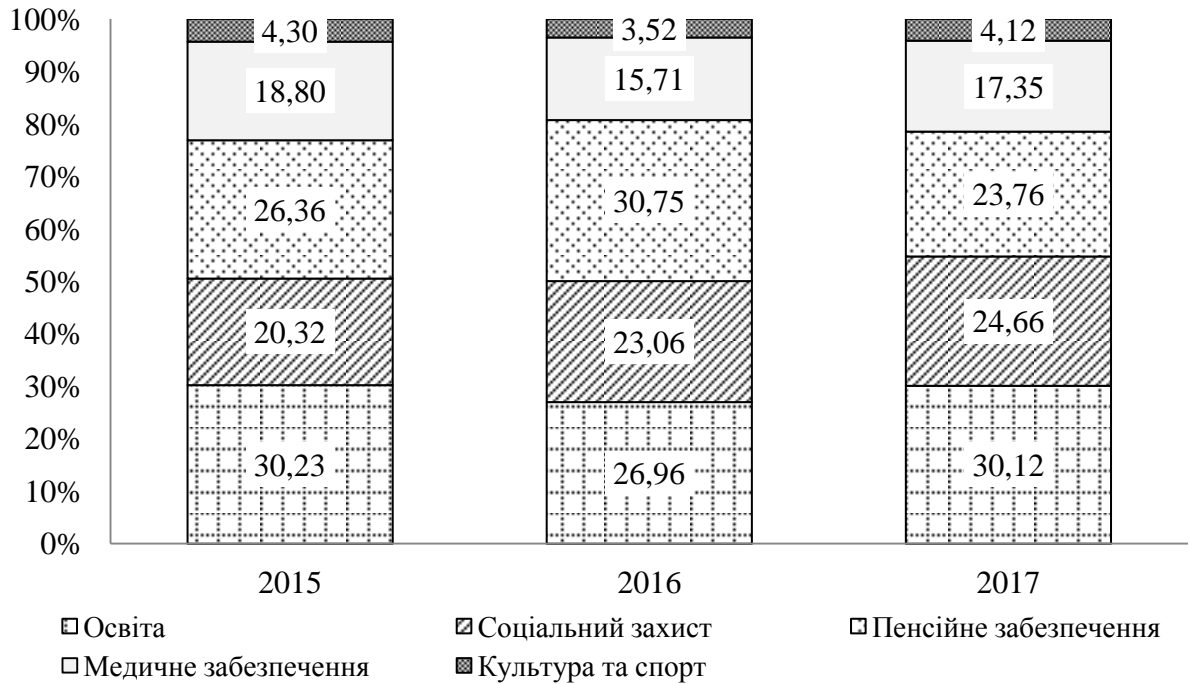

Рис. 3. Структура видатків на соціальну сферу України зі Зведеного бюджету у 2015-2017 рр.

Джерело: складено автором за даними [3]

Як видно з даних рис. 3, структура видатків на соціальну сферу зі Зведеного бюджету у 2015-2017 рр. залишається сталою.

Отже, результати дослідження вказують на збільшення обсягів фінансування соціальної сфери в Україні у 2015-2017 рр. Проте, обсяги державного фінансування не є достатніми для реформування системи соціального захисту населення [6]. Основною причиною недофінансування соціальної сфери є не те, що не вистачає грошових коштів, а те, що вичерпалися традиційні джерела фінансування соціальної сфери, а нові практично не застосовуються.

Основною задачею пошуку дієвих джерел фінансування соціальної сфери є досягнення оптимального збалансування інтересів держави, виробників і споживачів соціальних послуг. Вимогою сьогодення є запровадження інноваційних підходів до фінансування соціальної сфери та використання інноваційних джерел фінансування соціальної сфери, що в комплексі сприяло б підвищенню ефективності та якості функціонування соціальної сфери (рис. 4).

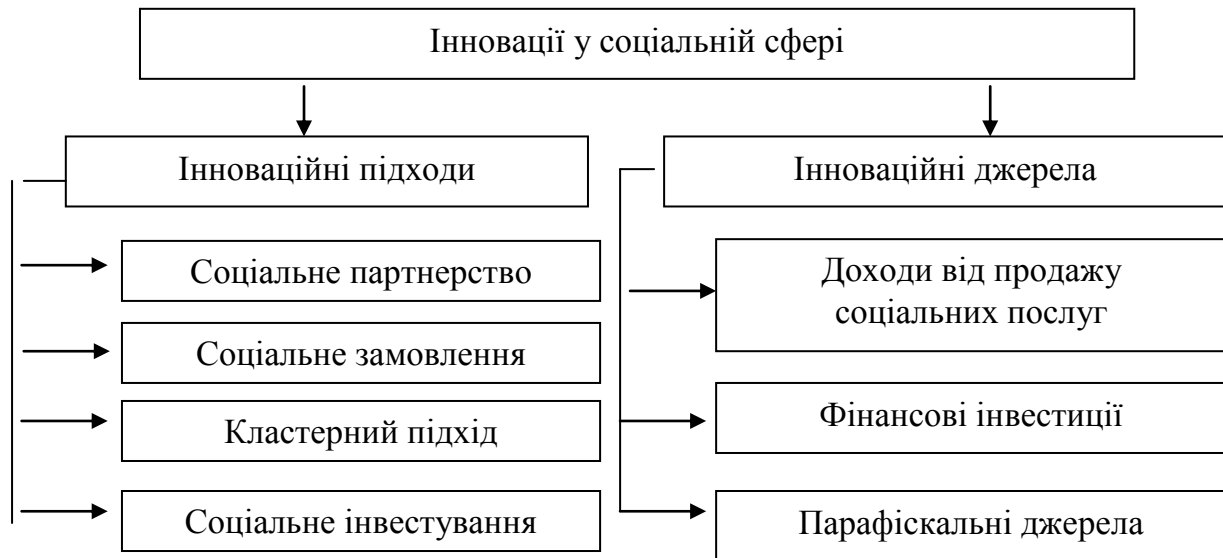

Рис. 4. Інноваційні підходи та джерела фінансування соціальної сфери
Джерело: складено автором за даними [8]

Охарактеризуємо кожний із запропонованих інноваційних підходів і джерел фінансування.

1. Інноваційні підходи:

а) соціальне партнерство – співробітництво, що об'єднує роботодавців, робітників та державу на основі договірних умов;

б) соціальне замовлення – використання бюджетних та позабюджетних коштів, призначених для соціальних потреб, на фінансування цільових соціальних програм і проектів, а не на фінансування відомств і бюджетних установ. Такий механізм державного фінансування соціальної сфери поширений в багатьох цивілізованих країнах, зокрема у Великобританії, Німеччині, Угорщині, Болгарії, Польщі, Литві [2];

в) кластерний підхід – форма спільної праці, яка заснована на узгодженні інтересів всіх учасників кластеру та на їхньому співробітництві заради досягнення спільної мети;

г) соціальне інвестування – сучасний інноваційний підхід до інвестування розвитку людського капіталу, який широко використовується у зарубіжних країнах з ринковою економікою.

2. Інноваційні джерела:

а) доходи від продажу соціальних послуг – надання соціальних послуг на платній основі. В Україні функціонує значна кількість суб'єктів, які надають соціальні послуги, але ефективність їх роботи є низькою, про що свідчить наявність проблем у сфері соціального захисту, зокрема, нестачі фінансових ресурсів;

б) фінансові інвестиції – альтернативні джерела (банківського та фондового ринку) для збільшення власних фінансових ресурсів соціальних установ;

в) парафіскальні джерела – це такі обов'язкові платежі, які зараховуються до публічних фондів коштів, що не належать до бюджетної системи. В Україні така практика перерозподілу фінансових ресурсів не застосовується, на відміну від деяких зарубіжних країн, які практикують застосування спеціальних податків на визначені види продукції (послуг), які спрямовуються на розвиток відповідної галузі.

Висновки. Система фінансування соціальної сфери являє собою сукупність складних підсистем (охорона здоров'я, освіта, культура, пенсійний захист тощо). При цьому, кожна галузь фінансується не лише з державного бюджету, а і з місцевого та за рахунок власних коштів. Впровадження запропонованих інноваційних підходів та джерел фінансування не лише дасть змогу збільшити обсяг фінансового забезпечення соціальної сфери, але й матиме

позитивний вплив на функціонування соціальної сфери, наприклад, сприятиме додатковому зростанню рівня соціального захисту в країні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>.
2. Глазко Н. Д. Зарубіжний досвід забезпечення соціальної сфери [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=3059>
3. Державний бюджет. Видатки / Ціна держави // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cost.ua/budget/expenditure/>
4. Дудчак А.В. Соціальне забезпечення громадян: сучасний стан та перспективи розвитку / А.В. Дудчак // Молодий вчений. – 2017. – № 5 (45). – С. 568-572.
5. Мамонова Г. В. Моделювання пріоритетів фінансового забезпечення соціальної сфери / Г. В. Мамонова, І. Г. Канцур // Бізнес інформ. – 2014. – № 1. – С. 179–183.
6. Міщенко Д.А. Удосконалення фінансування соціальної інфраструктури в Україні / Д.А. Міщенко, Л.О. Міщенко // Інвестиції: практика та досвід. – 2016. – №22. – С. 13-16.
7. Міщенко Л.О. Сучасний стан соціального захисту та соціального забезпечення населення в Україні в умовах децентралізації: напрями подальшого розвитку / Л.О. Міщенко // Ефективна економіка. – 2017. – № 11. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=5867>
8. Пріхно І.М. Механізми фінансового забезпечення соціальної сфери в Україні / І.М. Пріхно // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2017. – Вип. 23 (1). – С. 105-108.
9. Пріхно І.М. Новітні підходи до фінансування соціальної сфери / І.М. Пріхно // Гроші, фінанси і кредит. – 2017. – № 17. – С.725-730.
10. Фаріон М.М. Особливості системи соціального захисту населення в Україні / М.М. Фаріон // Ефективна економіка. – 2017. – № 7. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=5709>

УДК 657

*Дар'я Павличенко
(Одеса, Україна)*

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ СПРАВЛЯННЯ ПДФО З ІНОЗЕМНИХ ДОХОДІВ

У даній статті розглянуто основні проблемні аспекти справляння ПДФО з іноземних доходів. Визначено основні проблеми оподаткування доходів з іноземним джерелом походження. Розглянуто питання визначення податкової резидентності та не резидентності громадянина .

Ключові слова: *податок на доходи фізичних осіб, дохід, іноземний дохід, податковий кодекс України, резидент, нерезидент, ставка податку на доходи фізичних осіб.*

In this article, the main problem aspects of collecting PITs from foreign incomes are considered. The main problems of taxation of incomes with a foreign source of origin are determined. The question of determining the tax residence and not the residence of a citizen is considered

Key words: *personal income tax, income, foreign income, tax code of Ukraine, resident, non resident, rate of personal income tax.*

Фіскальна практика держав з розвинутою економікою і стабільною демократією передбачає подання річних декларацій про доходи фізичних осіб абсолютно всіма жителями держави, тобто загальне декларування. В Україні ж річна декларація подається окремими групами осіб залежно від типу одержаного ними доходу. Однією з таких груп є громадяни, які одержують доходи з іноземних джерел. Тому тема оподаткування іноземних доходів є дуже актуальною на даний момент.

Ключові зміни в реформуванні податку на доходи фізичних осіб були предметом дослідження таких учених, як: Ю.Б. Іванов, М.П. Кучерявенко, О.Є. Найдено, О.М. Тимченко, Г.М. Фадєєва, та ін. [1, 2]

Якщо протягом звітного року громадянин України отримував грошові перекази з-за кордону на особистий рахунок в банківській або фінансовій установі, то відповідно до ст. 179 Податкового кодексу України необхідно заповнити річну декларацію про прибуток і сплатити 18% податку на прибутки фізичних осіб і 1,5% військового збору з таких доходів. Отримані євро, долари і фунти перераховуються в гривневий еквівалент за офіційним курсом НБУ на момент отримання доходу, згідно п. П. 164.4 ст. 164 ПКУ)[1].

Для правильного заповнення декларації громадянам слід також вести підрахунок особистих доходів і витрат, зберігати первинні документи та квитанції, протягом 1095 днів з моменту подання декларації.

Однією із основних проблем оподаткування доходів джерелом походження, яких не є Україна є визначення бази оподаткування. Оскільки інформація про грошові операції фізичних осіб в банках України надійно захищена ст. 62 Закону України «Про банки і банківську діяльність» [3]. Через те, що існує банківська таємниця працівники фіскальної служби не можуть дізнатись суму грошових коштів, одержаних громадянином за звітний рік. Цю інформацію податківці можуть одержати лише за офіційним письмовим запитом та обов'язковою згодою особи - власника рахунку або за його особистим зверненням до банку. Якщо згоди громадянина немає, то немає і цих даних. Тому дохід, який громадянин вказує у декларації податківці перевірити не можуть.

Мільйони громадян України працевлаштовані за межами її території. Так, за даними лише ZUS більш, ніж 308 тисяч українців у 2018 р. є платниками внесків на пенсійне, медичне і соціальне страхування у Республіці Польща, а отже працевлаштовані згідно із законодавством. Обов'язок такої фізичної особи сплачувати податки в Україні залежить від статусу її резидентності (пп. 14.1.213 ст.14, ст.15 ПКУ), який першочергово визначається наявністю українського паспорта. Щоб не бути резидентом, особа має довести, що її місце постійного проживання або центр життєвих інтересів за кордоном, або вона проживала за кордоном понад 183 дні у 2018 році. Довести факт перебування за кордоном упродовж 183 дні і більше за рік можна довідкою з Держприкордонслужби.

Для офіційно працевлаштованих є можливість врахувати суму сплаченого податку з доходів в іншій країні для зменшення податкових зобов'язань з ПДФО. У результаті такого заліку особа може бути фактично звільнена від сплати ПДФО, якщо сума іноземного податку буде перевищувати суму українського податку. [4]. Це цілком можливо, наприклад, у Польщі ставка податку на доходи фізичних осіб 19 %, тому сплачені там суми перебивають 18% вітчизняного ПДФО [4]. Водночас питання заліку іноземного податку проти сплати зобов'язань з військового збору на даний момент не дозволене. Податкові органи вважають, що така можливість відсутня, хоча існують юридичні аргументи проти такої думки [4].

Якщо людину буде визнано податковим резидентом України, вона зобов'язана платити до бюджету податок на доходи фізичних осіб (ПДФО) з усіх отриманих доходів за ставкою 18% і військовий збір 1,5% від доходу платника. За загальним правилом сума іноземного доходу (незалежно від розміру) включається в загальний річний оподатковуваний дохід фізичної особи. При цьому треба подавати щорічну податкову декларацію (особисто, через довірену особу, поштою з повідомленням про вручення та описом вкладення, в електронній формі із зареєстрованим електронним підписом). Декларація про доходи і майновий стан

подається громадянами України щорічно до податкових інспекцій за місцем реєстрації проживання, яке вказане в паспорті особи.[3]

Декларація подається до 1 травня року, наступного за звітним. Тобто задекларувати доходи за звітний 2017 рік слід до 30 квітня 2018 року включно. Якщо це декларація, яка передбачає повернення податку у вигляді податкової знижки (стаття ПКУ), то вона може бути подана до 31 грудня 2018 року.

Такий взаємозалік за ПДФО можливий, якщо між країнами укладено договір про уникнення подвійного оподаткування (перелік офіційно публікується). Щоб отримати податкову знижку необхідна довідка від іноземних податкових органів про суму сплаченого податку, базу та об'єкт оподаткування. Довідка підлягає легалізації через апостиль або через консульську установу України за кордоном (залежить від країни), якщо інше не передбачено міжнародними договорами. Деякі міжнародні договори про правову допомогу передбачають, що документи, видані владою іноземної держави, не потребують додаткової легалізації.[3]

Якщо ж платник зможе довести, що для цілей оподаткування – нерезидент, то він звільняється від сплати в Україні податків на іноземні доходи, а сплачує ПДФО і військовий збір лише з доходів джерелом з України.

Отже, Україні слід удосконалити оподаткування іноземних доходів, оскільки існує багато недоліків наприклад: податківці не можуть визначити точну суму доходу громадянина та дізнаються її лише з податкової декларації, яку заповнює сам громадянин, а достовірність даних вказаних у ній податківець не може перевірити без згоди цього громадянина. Я вважаю, це основною проблемою оподаткування іноземних доходів. Другою не менш важливою проблемою є неофіційне працевлаштування за кордоном, оскільки у такому випадку зовсім невідомо про доходи цього громадянина. Тому Україні слід переглянути систему оподаткування іноземних доходів. Дана проблема потребує негайного втручання зі сторони влади, оскільки в Україні є резерви сплати ПДФО в бюджет, через те, що громадяни можуть приховувати свої доходи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Луценко К.Ю., Фадєєва Г.М. Реформування податку на доходи фізичних осіб / К.Ю. Луценко, Г.М. Фадєєва // Вісник Нац. техн. ун-ту "ХПІ" : зб. наук. пр. Сер. : Актуальні проблеми управління та фінансово-господарської діяльності підприємства. – Харків : НТУ "ХПІ", 2016. – № 24 (1196). – С. 64-67.
2. Tymchenko O. Personal Income Tax Burden in Ukraine and the European Countries / O. Tymchenko // Financial Decentralization and Sustainable Development: Collection of Scientific Papers. Workshop, Kyiv, March 23–24, 2017. – К.: Argar Media, 2017. – P. 65
3. Податковий кодекс від 02.12.2010 р. № 2755-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://search.ligazakon.ua>.
4. Як оподатковуються іноземні доходи громадян України. Наталія Синютка. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forpost.lviv.ua/txt/ekonomika/>

Науковий керівник: кандидат економічних наук, доцент Артюх О.В.

ЗАСТОСУВАННЯ ЕКОНОМІКО-МАТЕМАТИЧНИХ МЕТОДІВ У БАНКІВСЬКОМУ РИЗИК-МЕНЕДЖМЕНТІ

В роботі розглянуто основні підходи до вимірювання ризиків в банківській діяльності із застосуванням економіко-математичних методів. Виявлено особливості оцінювання кредитних та ринкових ризиків банків. Проаналізовано методи вимірювання фінансових ризиків в банківській діяльності.

Ключові слова: банк, банківські ризики, волатильність, кредитний ризик, ринкові ризики, VaR-технологія.

The article deals with the basic approaches to risks measurement in banking with application of economic and mathematical methods. The features of financial risks evaluation in banking are revealed.

Key words: bank, bank risks, credit risk, market risks, volatility, VaR.

Однією з основних складових процесу управління ризиками в банківській діяльності є вимірювання ризиків та використання при цьому як стандартизованих підходів, так і внутрішніх моделей. Розробка адекватних методик оцінювання основних банківських ризиків мають передбачати визначення експозицій відповідних ризиків та оцінку їх чинників.

Оцінка кредитних ризиків банків передбачає визначення чотирьох основних показників[3]:

- 1) ймовірність дефолту позичальника (контрагента);
- 2) експозиція кредитного ризику;
- 3) втрати у випадку дефолту;
- 4) рівень відновлення заборгованості.

Всі методи оцінки ймовірності дефолту можна поділити на дві групи [5]:

- 1) актуарні методи, які дають змогу розрахувати об'єктивну оцінку ймовірності настання дефолту на основі статистичних даних за дефолтами;
- 2) методи на основі аналізу ринкової вартості акцій, облігацій, похідних фінансових інструментів.

Серед актуарних методів оцінки ймовірності позичальника, які застосовують в міжнародній практиці, можна виокремити:

- 1) економетричні моделі на основі лінійного та багатовимірного дискримінантного аналізу (Z-моделі), регресійного аналізу (логістичні моделі).

- 2) нейронні мережі – комп'ютерні алгоритми, що імітують роботу людського мозку через взаємодію взаємопов'язаних «нейронів». В нейромережах використовують ті ж вхідні дані, що й при економетричному аналізі, виділяючи взаємозв'язки між ними через багаторазове повторення методом спроб та помилок.

- 3) експертні системи, що використовується для імітації процесу оцінки ризику, який здійснюється досвідченим та кваліфікованим фахівцем при прийнятті кредитного рішення. Складовими експертної системи є набір логічних правил виводу, база знань, яка містить кількісні та якісні дані про об'єкт прийняття рішень, а також модуль для введення відповідей користувача на запитання системи [1].

На відміну від актуарних, ринкові методи оцінюють ймовірність дефолту позичальника на основі ринкової вартості його цінних паперів, які обертаються на ринку. Припускається, що ринкова оцінка може бути точнішою, ніж актуарні ймовірності дефолту, оскільки ринок в

кожен момент часу враховує величезний обсяг інформації макро- та мікроекономічного, політичного та психологічного характеру в її взаємозв'язку. Серед таких методів можна виокремити [6]:

1) кредитні спреди – оцінка ймовірності дефолту здійснюється на основі аналізу різниці ставок за облігаціями позичальника та безризиковими облігаціями;

2) модель Мертона – оцінка ймовірності дефолту здійснюється на основі ринкових цін акцій;

3) модель очікуваної ймовірності дефолту (модель EDF), яка розроблена корпорацією KMV на основі моделі Мертона і реалізована у вигляді програмного продукту KMV.

Вимірювання ринкових ризиків базується на визначенні двох основних показників:

1) волатильність (мінливість) ринкових індикаторів;

2) експозиції ризиків.

Волатильність як показник ринкових ризиків характеризує ступінь розсіювання відносних змін ринкових індикаторів (відсоткових ставок, курсів цінних паперів, валютних курсів, цін) навколо їх середніх значень. Волатильність, як правило, визначається як середньоквадратичне відхилення (квадратний корінь з дисперсії).

У міжнародній практиці на основі волатильностей та експозицій ринкових ризиків банку здійснюється їх вимірювання у грошовому вираженні з використанням показника value at risk (VaR)[2]. VaR – це виражена в грошових одиницях оцінка величини, яку не перевищать можливі протягом певного періоду часу втрати з заданою ймовірністю. Іншими словами, величина VaR характеризує найбільші можливі втрати, обумовлені коливаннями ринкових факторів, які розраховуються:

- на певний період часу в майбутньому (часовий горизонт);
- з заданою ймовірністю його неперевикнення (рівень довіри);
- при певному припущенні про характер поведінки ринку (метод розрахунку).

Довірчий інтервал та часовий горизонт є ключовими параметрами, без яких неможливо розрахувати та інтерпретувати показник VaR.

Довірчий інтервал обирається залежно від схильності до ризику, зазначеної в регламентуючих документах наглядових органів. Базельський комітет з банківського нагляду рекомендує рівень в 99%, на який мають орієнтуватись національні регулятори банківської діяльності.

Часовий горизонт для розрахунку VaR обирається, виходячи з мінімальних термінів, протягом яких можна реалізувати на ринку певний інструмент (закрити позицію). Наприклад, одноденний VaR, тижневий VaR, місячний VaR і т. д.

Існують дві основні групи підходів до оцінки VaR. Перша група базується на так званому «локальному оцінюванні», тобто на лінійній або більш складній апроксимації функції вартості фінансового інструмента, найважливішим прикладом якого є параметричний дельта-нормальний метод. Друга група використовує «повне оцінювання», яке передбачає повний перерахунок вартості фінансового інструмента без апроксимуючих припущень. До цієї групи відносяться метод історичного моделювання та метод Монте-Карло. При використанні будь-якого з цих підходів модель розрахунку VaR необхідно верифікувати (провести бек-тестінг) на предмет адекватності.

Показник VaR може використовуватись в банківському ризик-менеджменті в таких цілях:

- для встановлення лімітів за відкритими позиціями;
- для розрахунку достатності капіталу банку;
- для оцінки доходності операцій банку з врахуванням ризику.

Перевагами показника VaR є те, що він може використовуватись для агрегування ризиків [4], забезпечує можливість вимірювання капіталу під ризиком та контролювати ризики. Разом з тим, він має і низку недоліків, зокрема: відсутність інформації про найгірший

можливий збиток за межами значення VaR, при розподілах з різною товщиною «хвостів» може виходити однакове значення VaR, для одного і того ж портфеля довірчі рівні його значення можуть суттєво відрізнятись, відсутність субадитивності, що означає можливість перевищення значення ризику портфеля суми індивідуальних ризиків його складових елементів. Ще одним суттєвим недоліком показника VaR є те, що він не забезпечує адекватної оцінки ризиків в кризові періоди.

Одним із показників ризику, які відповідають умовам когерентності, є показник conditional VaR (CvaR) або ж expected shortfall (ES). Цей показник забезпечує можливість оцінити можливі втрати, у разі перевищення значення VaR. Необхідність використання цього показника обумовлюється ефектом «товстих хвостів», тобто відсутністю нормального розподілу, а також тим, що він може використовуватись для вимірювання ризиків у періоди криз.

На сьогодні не вироблено єдиної концепції вимірювання ризиків у банківській діяльності. Проте найбільшій популярності набув рекомендований Базельським комітетом VaR-підхід до вимірювання ринкових ризиків банку, який передбачає визначення рівня непередбачуваних збитків із заданим рівнем довіри. Для визначення капіталу на покриття непередбачуваних втрат банкам необхідно розробляти моделі оцінювання для основних типів ризику. При цьому важливим є врахування у цих моделях взаємозв'язків між різними видами ризиків, оскільки їх звичайна агрегація призводить до доволі суттєвих похибок в оцінюванні сукупного ризику.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вітлінський В.В., Пернарівський О. В., Великоіваненко Г.І., Наконечний Я.С. Поглиблений кількісний аналіз кредитоспроможності позичальника як засіб зниження кредитного ризику. Банківська справа. 1998. №6. С.45-49.
2. Кишакевич Б. Ю., Юзьв'як О. А. Моделювання економічного капіталу банку для кредитного та ринкового ризиків. Вісник Хмельницького національного університету. 2015. № 3. Т. 1. С. 124-127.
3. Про затвердження Положення про визначення банками України розміру кредитного ризику за активними банківськими операціями: Постанова Національного банку України від 30 червня 2016 р. №351 / Національний банк України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0064500-18>. (дата звернення: 24.12.2018).
4. Швець Н.Р. VaR як основний метод розрахунку величини інтегрального фінансового ризику банківських установ. Економіка і суспільство. 2017. Випуск 9. С. 1092-1099.
5. Энциклопедия финансового риск-менеджмента / Под ред. А. А. Лобанова и А. В. Чугунова. Москва: Альпина Пабlisher. 2003. 786 с.
6. Яловий Г. К., Пернарівський О. В. Діагностика банкрутства підприємства. Економічний вісник Національного технічного університету „Київський політехнічний інститут. 2006(3). С. 342-350.

ОСОБЛИВОСТІ СТРАТЕГІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В БАНКІВСЬКІЙ СИСТЕМІ

Стратегічне управління банку – це діяльність, направлена на досягнення якісних та кількісних цільових орієнтирів розвитку банку, шляхом здійснення своєчасних змін в організації бізнес-процесів у відповідь на виклики зовнішнього та внутрішнього середовища з урахуванням його ресурсного потенціалу.

Основною метою стратегічного управління банками є створення системи управління діяльністю банку. Ця система має дозволяти сформулювати місію та цілі фінансової установи, розробляти та вдосконалювати стратегію розвитку для вдосконалення економічних та соціальних результатів, враховуючи внутрішнє і зовнішнє середовище.

Діяльність банку відбувається завдяки апарату управління, що складається з суб'єктів управління, які здійснюють вплив на об'єкт управління. Суб'єктами стратегічного управління виступають керівний склад банку, тобто посадові особи та колегіальні органи, які утверджують та контролюють виконання рішення, а також акціонери банку та інвестори. Об'єктом управління є власне комерційний банк, а також зміни в зовнішньому та внутрішньому середовищі, в якому він функціонує.

Поняття «стратегічне управління» базується на таких підходах: процесний, цільовий, системний та комплексний.

Процесний підхід розглядає стратегічне управління як певний процес, що складається із послідовності взаємопов'язаних дій. При процесному підході діяльність банку орієнтована на контроль результатів виконання дій. Між процесним та системним підходами існує пряма залежність, адже процес передбачає існування системи. Системна теорія відповідає за дослідження й аналіз характеристик системи, а процесна вивчає функціонування системи, тобто лише зміну властивостей.

Згідно системного підходу, головні особливості системи залежать від складу і властивостей її структурних елементів та забезпечують врахування усіх факторів, які здійснюють вплив на управлінські рішення. Порушення характеристик одного з елементів впливає на діяльність інших. Розвиток банківської установи проходить різні етапи життєвого циклу, впродовж яких може відбуватися прогрес чи регрес, який потребує постійного та ефективного удосконалення в управлінні. Тому необхідно контролювати та впливати на зміни в управлінні.

Цільовий підхід передбачає собою визначення таргетів, досягнення яких і визначає специфіку діяльності фінансової установи. Для цього необхідно визначити довгострокові та середньострокові цілі розвитку та шляхи їх досягнення.

Підводячи підсумок даних підходів, основними характеристиками стратегічного управління банку виступають: реалізація топ-менеджментом банку з погодженням стратегічних рішень з акціонерами банку; визначення людського потенціалу як системно утворюючого елементу розвитку банку; швидке та гнучке реагування на зміни зовнішнього та внутрішнього середовища та прийняття управлінських рішень; постійна розробка та вдосконалення стратегії управління; визначення основних напрямів розвитку банку відповідно до стратегічних цілей.

Основними цілями, які ставлять перед собою банки є: повне задоволення потреб клієнтів; збільшення частки ринку; висока якість банківських послуг; висока репутація серед клієнтів; досягнення лідерських позицій в галузі; вигідна ціна на послуги, порівняно з конкурентами; широкий асортимент послуг, які пропонуються банком; висока якість

обслуговування; нарощення конкурентоспроможності на міжнародному ринку; підвищення можливості зростання фінансових показників діяльності.

Стратегічне управління розглядається як певна послідовність дій. У загальному вигляді цей процес складається з трьох етапів: стратегічний аналіз, розробка стратегії та безпосередньо її реалізація.

На першому етапі, під час здійснення стратегічного аналізу, проводиться оцінка ступеня впливу на теперішній та майбутній рівень розвитку фінансово-кредитної установи зовнішніх та внутрішніх факторів, формулюється їх вплив на стратегічне планування. Під час стратегічного аналізу проходить формування мети та визначення довгострокових цілей, які ставить перед собою банківська установа; визначення обсягу і структури потреб установи для забезпечення її фінансовими ресурсами, необхідними на прогнозований період; аналіз етапів розвитку об'єкта та визначення досягнутого рівня діяльності.

Наступним етапом є розробка сценаріїв, яка здійснюється на основі стратегічного планування. Стратегічне планування полягає у розробці поточних та перспективних планів, здійсненні контролю за їх виконанням. Йому притаманні такі особливості: спрямованість на вирішення ключових цілей банківської установи для забезпечення його соціально-економічного прогресу; орієнтованість на довгострокову перспективу; урахування максимальної кількості факторів, що здійснюють вплив на фінансово-кредитну установу; розроблення заходів та методів, які спрямовані на ухилення та нейтралізацію дії негативних чинників; передбачення змін внутрішнього та зовнішнього середовища, адаптація до них.

Останнім етапом стратегічного управління є безпосередньо реалізація обраної стратегії, яка має довгостроковий стратегічний характер. Сучасний стан економіки вимагає забезпечення гнучкого управління, адже в банківській системі постійно відбуваються певні зміни, існують численні фактори впливу, що вимагають оперативного втручання, вчасного прийняття рішень, вживання необхідних заходів.

Під час реалізації процесу стратегічного управління, банк з метою досягнення запланованих довгострокових цілей має дотримуватися аспектів, таких як організаційний, фінансово-економічний, правовий та соціальний.

Організаційний аспект забезпечує точність передбачення відхилення результативних показників банківської установи, адаптації до змін зовнішнього середовища, конкурентоспроможність наданих товарів і послуг, що впливає на фінансово-економічні показники.

Фінансово-економічний аспект забезпечує досягнення певного рівня економічних показників потенціалу банку, зокрема чистий фінансовий результат, частка установи на ринку банківських послуг, ринкова вартість компанії.

Правовий аспект характеризує відповідність певних управлінських рішень, стосовно банківської діяльності, нормативно-правовим нормам, які регулюють функціонування фінансово-кредитних установ.

Соціальний аспект регулює стратегічні можливості функціонування банків у майбутньому та узгоджує їх з потребами споживачів послуг з метою досягнення відповідного рівня прибутковості та задоволення потреб клієнтів.

Існує система критеріїв, за якими буде доцільно провести оцінку ефективності стратегічного управління в банку та визначити необхідні зміни. Сюди входить: формалізація стратегії, дотримування балансу інтересів, реалізація публічних інтересів, управління невизначеністю стратегічного управління, якість виконання банком своїх функцій в економіці, реалізація фінансовими установами своїх функціональних стратегій.

Дослідження еволюції розвитку теорії стратегічного управління та концепцій банківського менеджменту дозволяє стверджувати про трансформацію наукових поглядів.

Залежно від внутрішнього та зовнішнього середовища, в якому функціонує банк, формування й реалізація концепції стратегічного управління має ґрунтуватися на врахуванні

трансформаційних змін у внутрішньому та зовнішньому середовищі, в якому функціонує фінансова установа.

Всі етапи управління процесом стратегічного менеджменту комерційним банком повинні бути взаємопов'язані один з одним, з метою негайного втручання суб'єктів стратегічного менеджменту в ситуації, що вимагають оперативного прийняття необхідних управлінських рішень для забезпечення фінансово стабільного функціонування установи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Банківська справа: Підручник / За ред. д-ра екон. наук, проф. Коробової Г.Г. – М.: Економіст, 2004. – 751с.
2. Масленніков, В. В. Національні банківські системи[Текст] В. В. Масленніков, Ю. А. Соколов // Банки та банківські системи. – 2006. – № 3. – С. 4–16.
3. Козьменко С.М., Шпиг Ф.І., Волошко І.В. Стратегічний менеджмент банку: Навч. посібник. – Суми: ВТД “Університетська книга”, 2003. – 734 с.

МЕНЕДЖМЕНТ І МАРКЕТИНГ / МЕНЕДЖМЕНТ И МАРКЕТИНГ

УДК 65:332.6

Дилфуза Бердиева, Рамизбек Анваржонов
(Тошкент, Ўзбекистон)

УЙ-ЖОЙ ФОНДИНИ БОШҚАРИШ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШДА
ХУСУСИЙ УЙ-ЖОЙ МУЛҚДОРЛАРИ ШИРКАТЛАРИНИНГ РОЛИ

Кўп хонадонли уй-жой фондининг техник ҳолатини тубдан яхшилаш ва ундан тегишли равишда фойдаланиш, таъмирлаш-тиклаш ишларини ўз вақтида амалга ошириш учун зарур шароитлар яратиш ва хусусий уй-жой мулкдорлари ширкатлари фаолияти тубдан янгиланиш, уларнинг хизмат ва иш сифатлари ошириш ҳисобланади. Мазкур мақолада уй-жой фондидан самарали фойдаланишда хизмат кўрсатиш соҳаларини ривожлантиришга эътибор қаратилган.

Таянч сўзлар: уй-жой фонди, хусусий уй-жой мулкдорлари ширкатлари, ширкатлар молиявий-хўжалик фаолияти ва бухгалтерия ҳисоби, капитал ва жорий таъмирлаш, хизмат кўрсатиш, ширкатнинг бухгалтерия ҳисоб-китобларини марказлашган ҳолда юритиш тизими, тижорат банклари, имтиёзли банк кредитлари.

Creating the necessary conditions for the timely implementation of the technical condition of the multi-apartment house fund and its proper use, repair and reconstruction, and the radical renewal of the activities of private homeowners' associations, increasing their service and employment qualities. This article focuses on the development of services in effective use of housing.

Key words: accounting, capital and current repair, maintenance, housing and communal services, housing and communal services, housing and communal services, housing and communal services, centralized book keeping, commercial banks, preferential bank loans.

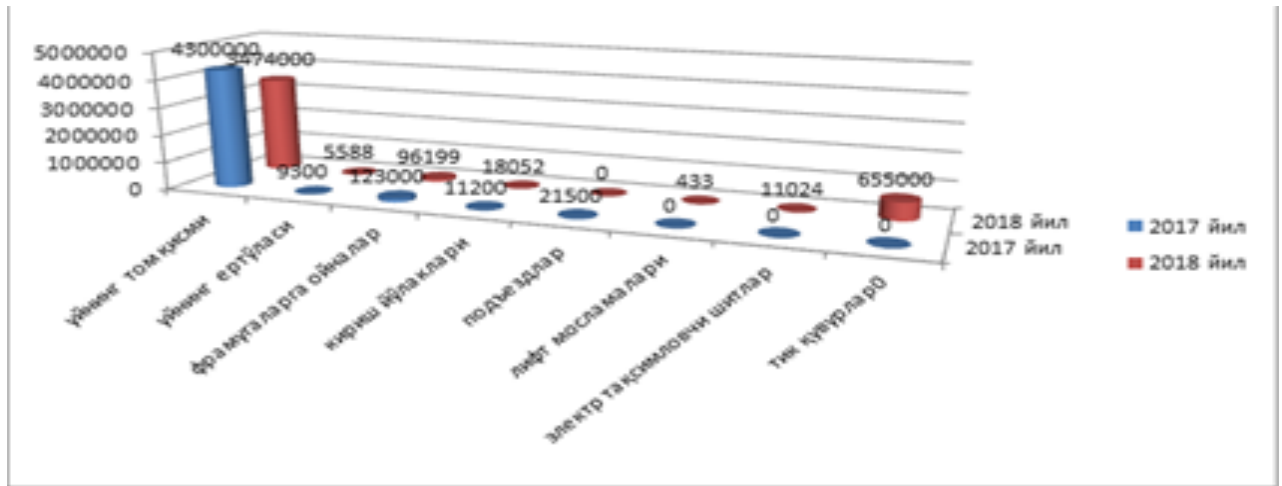
Республикамиз мустақилликдан сўнг ўтган қисқа вақт мобайнида иқтисодиётнинг барча соҳалари каби, коммунал инфратузилма ва уй-жой коммунал хўжалигини бошқариш соҳасида ҳам ислохотлар амалга оширилди. Жумладан аҳолини хусусий уй-жой билан таъминлаш, уларни бошқариш, хизмат кўрсатиш ва уй-жой фондларини таъмирлаш бўйича қатор чора-тадбирлар ишлаб чиқилди. Ўзбекистонда изчил тарзда амалга оширилаётган ислохотлар энг аввало ижтимоий йўналтирилганлиги, айниқса инсон манфаатларини ҳимоялашга, аҳоли турмуш фаровонлигини оширишга қаратилганлиги билан эътирофга моликдир.

Республикамизда соҳани ривожлантиришга тўсқинлик қилаётган муаммо ва камчиликлар бартараф этилмаса, аҳолининг яшаш сифати пасайишига олиб келади. Бу муаммо ва камчиликларни тўлақонли бартараф этиш учун соҳа вакилларини ягона тизим остида бирлаштириш лозим бўлди. Шунингдек, соҳадаги мавжуд барча муаммоларни ҳал этиш мақсадида уй-жой коммунал тизими корхона ва ташкилотлари билан яқин ҳамкорлик асосида уй-жой фондидан фойдаланиш, уни сақлаш ва бошқариш тизимини янада такомиллаштириш, хусусий уй-жой мулкдорлари ширкатларининг самарали фаолият юритишини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 18 апрелдаги “Уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш тизимини бошқаришни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5017-сонли Фармони ҳамда “Ўзбекистон Республикаси Уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш вазирлиги фаолиятини ташкил этиш тўғрисида” ги ПҚ-2900-сонли Қарорига асосан Уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш вазирлиги ташкил этилди.

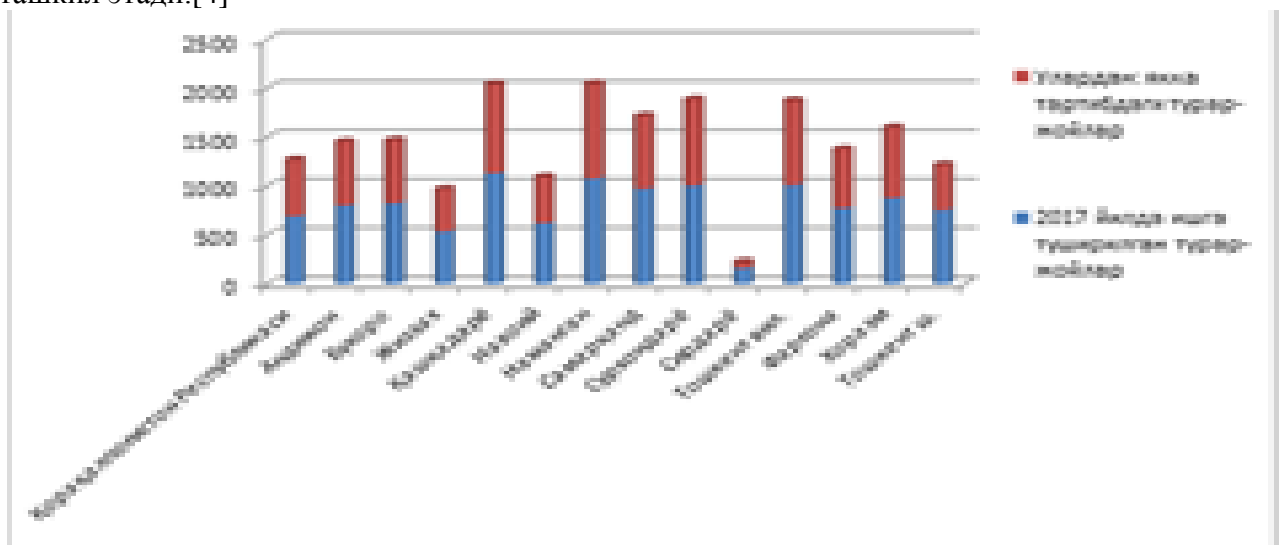
Кўп хонадонли уй-жой фондининг техник ҳолатини тубдан яхшилаш ва ундан тегишли равишда фойдаланиш, таъмирлаш-тиклаш ишларини ўз вақтида амалга ошириш учун зарур шароитлар яратиш, шунингдек, кўп хонадонли уйларга туташ ҳудудларни ободонлаштириш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 24 апрелда “2017-2021 йилларда кўп хонадонли уй-жой фондини сақлаш ва ундан фойдаланиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2922-сонли Қарори қабул қилиниши, бугунги кунда коммунал хўжалиги соҳасида энг долзарб мавзу ҳисобланади. Қарорда хусусий уй-жой мулкдорлари ширкатлари фаолиятини такомиллаштириш ва истеъмолчиларнинг турмуш даражасини яхшилаш учун зарур бўлган барча коммунал хизматларни кўп хонадонли уй-жой фондига етказиш, капитал ва жорий таъмирлаш бўйича қабул қилинган қарорлар асосида кўп хонадонли уйларнинг томи, подвал иншоотлари, фасад, подъезд, лифт ва ирригация тармоқлари, шунингдек, йўлакларни бетонлаштириш ҳамда уй-жойлар атрофидаги ҳудудларни ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш масалаларини ўз ичига олган комплекс чора-тадбирларнинг амалга оширилганлиги таъкидланади.[1] Жорий 2018 йилнинг биринчи ярим йилида, мамлакатимизда 33415 мингдан ортиқ кўп қаватли уй-жой фондлари мавжуд бўлиб, мазкур уйларни бошқариш бўйича 4488 та ширкат фаолият олиб боради.[2] Бу фаолият Ўзбекистон Республикасининг 2006 йил 12 апрелда “Хусусий уй-жой мулкдорларининг ширкатлари тўғрисида”ги Қонунга мувофиқ, ўзини ўзи бошқариш институти сифатида хусусий уй-жой мулкдорлари ширкатларидир. Таъкидлаш жоизки, коммунал хўжалиги соҳаси, хусусан уй-жой фондидан фойдаланиш ва уни бошқаришнинг бугунги ҳолатини таҳлил қилиш асосида ҳал этилиши лозим бўлган муаммолари қуйидагилардан иборат: жойлардаги ижро ҳокимияти органлари хусусий уй-жой мулкдорлари ширкатлари ва уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш ташкилотлари фаолиятини етарлича мувофиқлаштирилмаганлиги; уй-жой фондини сақлашни назорат қилиш ишлари етарлича ташкил этилмаганлиги; аҳоли томонидан ўзбошимчалик билан кўп хонадонли уйлар олди ва орқа ҳудудларини ҳовли сифатида айлантириб (тўсиб) олишлари, кўтарувчи деворларга шикаст етказиш, ошхоналарни ёзги хона(балкон)га олиб чиқиш уйнинг техник эксплуатацияси бўйича белгиланган талаб ва нормаларнинг бузилишига олиб келмоқда.

Мазкур муаммоларни бартараф этиш мақсадида, хусусий уй-жой мулкдорлари ширкатлари фаолиятини тубдан янгилаш, молиявий-иқтисодий барқарорлигини тиклаш ҳамда аҳоли розилигини таъминлаш борасида чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Яъни, кўп хонадонли уй-жой фондини сақлаш ва улардан фойдаланиш тизимини комплекс ривожлантириш ва такомиллаштириш, шунингдек, хусусий уй-жой мулкдорлари ширкатлари фаолиятини мувофиқлаштириш масалаларини ҳал қилиш мақсадида, Вазирлик томонидан 2018 йилнинг декабр ойига қадар “Хусусий уй-жой мулкдорларининг ширкатлари тўғрисида”ги Қонун лойиҳасини ишлаб чиқиш режалаштирилди. Лойиҳада: хусусий уй-жой мулкдорлари ширкатлари фаолиятини давлат бошқаруви ва назоратини қайта кўриб чиқиши; хусусий уй-жой мулкдорлари ширкатларининг фаолиятини тартибга солишнинг самарали механизмларини жорий қилиш; хусусий уй-жой мулкдорлари ширкатларининг уй-жойдан фойдаланишда қонунчилик ва меъёрий ҳужжатларга риоя қилишдаги масъулиятини ошириш; хусусий уй-жой мулкдорлари ширкатлари молиявий-хўжалик фаолияти ва бухгалтерия ҳисобини юритишнинг соддалаштирилган механизмларини ишлаб чиқиш; умумий мулк объектларини тадбиркорлик фаолиятига кенг жалб қилишни рағбатлантирувчи механизмларни ишлаб чиқиш таъкидланли.

1-расм. 2017-2018 йилларда кўп хонадонли уйларнинг элементларини таъмирлаш ишлари орқали тартибга келтириш улуши, (донада) [3]

Қуйидаги 1-расмда, 2017-2018 йилларда кўп хонадонли уйларнинг элементларини таъмирлаш ишлари орқали тартибга келтириш гистограммаси келтирилган. Дастурга мувофиқ, 2017-2021 йиллар мобайнида кўп хонадонли уй-жой фондининг 11 млн. 709 минг кв. том қисми таъмирланиши режалаштирилган бўлиб, шундан, 2017 йилда 9915 та уйнинг 4.3 млн. кв. м том қисми (100%), 2018 йил ҳисобот даврида эса 6944 та кўп қаватли уй-жойларнинг 3 млн. 474 минг кв. м том қисми (56%) таъмирланди. 2017 йилда 9300 та (117%) уйнинг ертўла қисми таъмирланган бўлса, 2018 йилда 5588 та ертўла (85%) таъмирдан чиқди. 2017 йилда Дастур бўйича кўп хонадонли уйларнинг 123 минг кв. м (121%) фрамугаларга ойналар ўрнатилиб, 2018 йилда эса 96 199 та (52%) фрамугаларга ойналар солинди. 2018 йил Дастурига 433 та лифт мосламалари (75%), 11 024 та электр тақсимловчи шитлари (86%) таъмирланмоқда. Натижада, 2017 йилда 1,1 млн. нафар аҳолининг турмуш тарзи ва яшаш шароитлари тубдан яхшиланди. Ушбу мақсадларга тижорат банклари томонидан 3 588 та хусусий уй-жой мулкдорлари ширкатларига 586,6 млрд. сўм миқдоридан (режага нисбатан – 521,9 млрд. сўм (112,4%)) имтиёзли кредит маблағлари ажратилди. 2018 йилда амалга оширилган таъмирлаш ишлари учун ХУЖМШларга тижорат банклари томонидан 453 млрд. 638,0 млн. сўм (78%) имтиёзли банк кредитлари жалб этилди. Ўзбекистон Республикасида 2017 йилнинг январь-декабрь ҳолати бўйича 11293.2 минг кв. м. турар-жойлар ишга туширилди. Улардан 9023.5 минг кв. м. яқка тартибдаги турар-жойларни ташкил этади.[4]

2-расм. 2017 йилнинг январь - декабрда ҳудудлар кесимида ишга туширилган турар жойларнинг ўсиш суръати, (кв.м.да)[4]

Бунда Андижон вилоятида 2017 йилда 799.1 минг кв.м турар-жой, улардан 9023.5 минг кв.м. якка тартибдаги турар жойлар; Бухорода- 825,8 минг кв.м., шундан- 646,9 минг кв.м.; Жиззахда- 534,6 минг кв.м. шундан - 440,0 минг кв.м.; Қашқадарёда- 1130,6 минг кв.м. шундан- 909,2 минг кв.м.; Тошкент вилоятида- 1010,5 минг кв.м. шундан - 865,0 минг кв.м.; Фарғонада - 771,8 минг кв.м. шундан - 607,8 минг кв.м.; Хоразмда - 877,5 минг кв.м. шундан - 722,2 минг кв.м.; Тошкентда - 754,7 минг кв.м. шундан – 466.6 минг кв.м. якка тартибдаги турар-жойларни ташкил этади. Республика миқёсида 2017 йил 2016 йилга нисбатан жами-101%га ошган, умумий майдони 9023,5 минг кв.м. ёки 2016 йилга нисбатан 100,2 % якка тартибда қурилган турар жойлар ишга туширилди.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, хулоса шундан иборатки, кўп хонадонли уй-жой фондини бошқариш ва ундан фойдаланиш борасида комплекс ёндашувнинг йўқлиги, кўп хонадонли уйларга туташ ҳудудларнинг ҳолати санитария нормалари, қоидалари ва гигиена меъёрларига тўлиқ жавоб бермаслиги, биноларни таъмирлаш-тиклаш ишлари бажарилишида ўрнатилган меъёр ва қоидаларга риоя этилмаётганлик, ҳамда эски уйларни бузиш ишларининг етарли даражада олиб борилмаётганлиги каби ҳолатлар ҳанузгача учрамоқда. Шуларни инобатга олиб, уй-жой фондидан оқилона фойдаланиш ва уни бошқариш самарадорлигини янада ошириш мақсадида қуйидаги **таклиф ва тавсияларни** бермоқчимиз:

➤ Республикада уй-жой фондидан самарали фойдаланиш борасида, хусусан уларни таъмирлаш, сақлаш ва бошқариш, шунингдек аҳолига кўрсатилаётган коммунал хизматлар сифатини ошириш ҳамда бу борада харажатларни камайтиришга қаратилган ижтимоий ва давлат-хусусий шериклик муносабатларини янада такомиллаштириш;

➤ Уй-жой фондини таъмирлаш, сақлаш ва бошқариш тизими корхона ва ташкилотлари ҳамда уй-жой эгалари ўртасидаги ўзаро муносабатларни юқори даражада шакллантириш ва бу борада аҳоли ўртасида соҳага доир қабул қилинган қонун ва меъёрий ҳужжатлар мазмун-моҳиятини кенг тарғиб этиш ва тушунтириш;

➤ Уй-жойларнинг узоқ муддат давомида фойдаланиб келинаётганлигини ҳамда унинг жисмоний ва маънавий эскириши ҳолатини ўрганган ҳолда улардан янада узоқ давр мобайнида фойдаланиш чораларини кўриш (1960-1980 йилларда қурилган турар жой бинолари юқори даражада маънавий эскирганлигини эътиборга олган ҳолда уларни мукамал таъмирлаш ёки қайта қуриш талаб қилинади);

➤ Янги уй-жойлар қурилиши, мавжуд уй-жойлар ва уларнинг эксплуатацияси давомида энергия тежамкор материал, ускуна, жиҳоз ҳамда технологиялардан самарали фойдаланиш, шунингдек бу борада илғор хорижий тажрибаларни ўрганиш ва улардаги маъқул жиҳатларни амалиётга татбиқ этиш талаб қилинади. Бу ўз навбатида биноларнинг энергия сарфини бир неча маротаба пасайтирилишига олиб келади;

➤ Кўп квартирали уйларнинг конструкциявий ва ҳажмли-режавий ечимлари ҳамда муҳандислик-коммуникация тизимлари мураккаб мажмуани ташкил этиши боис уларни эксплуатация қилиш жараёнида бино унсурларининг эскириши, емирилиши ва бузилиши ҳолатлари, уларни ўз вақтида техник кўриқдан ўтказиш ва таъмирлаш ишлари билан боғлиқ ташкилий тадбирларни амалга ошириш лозим;

➤ Аҳолининг уй-жой ва коммунал хизматлардан фойдаланиш харажатларининг ижтимоий мақбуллик даражасини ошириш, бунинг учун уй-жой фондини эксплуатациясини ташкил этиш бўйича аниқ процессуал механизмларни жорий қилиш мақсадга мувофиқ бўлади. Уй-жой мулкдорларининг мажбурий тўловларини шакллантириш бўйича реал омилларга асосланиш;

➤ Маҳаллий ҳокимият органлари уй эгаларига тегишли идоралар рухсатномасиз ўзига қарашли уйида ўзбошимчалик билан қайта қуриш, уйнинг ҳажмли-режавий ечимларини ўзгартириши, бунинг натижасида бино элементларига шикаст етказилиши, шунингдек уй олди ва орқа ҳудудларини ҳовли сифатида ўраб олишлари, иморатлар қуриш ва бошқалар учун қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда маъмурий жазоларни қўллаш

механізмларини янада кучайтиришлари лозим. Натижада, маҳаллий ҳокимиятнинг уй-жой мулкдорлари ширкати ва маҳаллий ҳукуматнинг уй-жой мулкдорлари сиёсати самарадорлиги реал баҳоланади. Шунингдек, у ўзида муайян муаммоларни ҳал қилиш бўйича керакли чоралар бўйича тавсиялар ишлаб чиқишига имкон беради

➤ Кўп қаватли уйларда яшайдиган ва нотурар жойларда фаолият кўрсатадиган мулкдорлар орасида кўпроқ тушунтириш ишларини олиб бориш лозим. Ҳар қандай таъмирлаш ишлари катта маблағлар ҳисобига амалга оширилади. Бу ишлар фақат ширкат раиси, бошқарув аъзолари ёки маҳаллий давлат ҳокимият органлари эмас, авваламбор, шу уйда истиқомат қилиб келаётган хонадон мулкдорлари иштирокида олиб борилиши керак. Ўз навбатида, бунинг учун аҳоли, яъни мулкдорларнинг хабардорлиги ва фаоллигини кучайтириш талаб этилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2017-2021 йилларда кўп хонадонли уй-жой фондини сақлаш ва ундан фойдаланиш тизимини янада такомиллаштириш чоратадбирлари тўғрисида” Қарори Тошкент ш., 2017 йил 24 апрель, ПҚ-2922-сон (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 18-сон, 319-модда).

2. Халқ сўзи – Online./ Куз-қиш мавсумига қандай ҳозирлик кўрилмоқда? – 20.09.2018 йил.

3. Ўзбекистон Республикаси Уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш вазирлигининг 2018 йил якунлари бўйича ҳисоботи. Манба. Ахборот хизмати. 22.09.2018й.

4. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика Қўмитаси. Ўзбекистон Республикасининг статистик ахборотномаси. 2017 йил январь-декабрь (39-416).

5. Ўзбекистон миллий ахборот агентлиги расмий сайти. URL: www.UzA.Uz

УДК 005.5:17.022

Serhii Dieniezhnikov, Pavlo Kisil
(Sumy, Ukraine)

THEORETICAL PRINCIPLES OF FORMING OF READINESS OF MANAGER OF EDUCATION TO PROFESSIONAL ACTIVITY

In the article theoretical principles of forming of readiness of manager of education to professional activity are examined. A basic accent is done on the exposure of conceptual principles of model of forming of readiness of future managers of education to professional activity, that includes an aim, task, principles, terms, methods, components of professional activity of manager and etc.

Key words: *management, manager of education, professional activity, forming of readiness, administrative activity.*

У статті розглядаються теоретичні засади формування готовності менеджера освіти до професійної діяльності. Основний акцент зроблено на виявлення концептуальних засад моделі формування готовності майбутніх менеджерів освіти до професійної діяльності, що включає мету, завдання, принципи, умови, методи, компоненти професійної діяльності менеджера тощо.

Ключові слова: *менеджмент, менеджер освіти, професійна діяльність, формування готовності, управлінська діяльність.*

Preparation of manager of education in modern socio-economic terms is characterized by the active innovative processes, related to democratization and humanizing, introduction of variant

curricula, new maintenance of education, different forms of her differentiation, individualization, in this connection the sociocultural environment of activity of manager of education broadens also, his setting changes.

With beginning of active introduction of cultural and humanistic conceptions of forming of personality of manager of education the conducted researches are on the study of separate parties of his culture: methodological; mental and ethical; communicative; technological, general, subject development and self-development of personality of manager of education in the process of the professionally-oriented activity carried out by him.

The problem of analysis of theoretical principles of forming of readiness of manager of education to professional activity the row of scientific works is sanctified to. To the analysis of basic criteria, indexes and levels of breeding of professionally-ethic internalss of future managers of educational establishments and role of manager in updating of modern educational institutes the devoted works of Vozniuk B. [2] and Beliyeva N. [1]. The actual are remained by scientific secret services of Grinchuk O. [3], what are sanctified to the psychological queries of communicative preparation of future managers of education. Scientific work of Denisenko N. comes forward as interesting enough [4], sanctified to structure of professional preparation of future managers in establishments of higher education.

Readiness of future managers of education to administrative activity is the result of the purposefully organized becoming of personality of manager, that plugs an acceptance and comprehension of administrative values, forming of own relation in aims and tasks of professional activity, realization of them in the administrative activity taking into account own individuality, ideas about the professional further plans.

Readiness of future managers of education to administrative activity is dynamic structure-level education, that removes unity of personality consciousness, motivational-valued and richly-judicial components. As criteria of development of readiness of future managers of education to administrative activity come forward: measure of development of cognitive, reflective and foresight activity.

The process of forming of readiness of future managers of education to administrative activity in modern socio-economic terms consists of three basic stages – informatively-reference, integral idea sent to forming about readiness to professional activity; evaluation for a reflection, assuming the reflection of formation of own professional readiness a future manager; what self-realization and characterized by self-perfection and self-expression of personality potential of future specialist.

The model of forming of readiness of future managers of education to professional activity includes an aim, task, principles, terms, methods, components of professional activity of manager (motivational-having a special purpose; value-orientation; organizationally-designing; carrying-effective; control-evaluation; reflective; position); constituents of readiness of future manager of education are to professional activity (personal, operational); technology of forming of readiness and result.

It is set during research, that a process of forming of readiness of future managers of education to administrative activity is the sequence of the 3th stages, on what have tasks to development are hereditarily related to each other, both basic components of «readiness» and her integration properties as unit. The first stage forms an integral idea about professional readiness of future manager of education, develops cognitive activity of future managers of education, systematizes psychological knowledge about the basic objects of future professional activity of manager of education; the second stage provides stimulation of display of own position specialists through a choice, reflection, experience of practical application of administrative knowledge on the basis of own individual features; there are further self-perfection and self-realization of the personal potential of future manager of education on the third stage [3, p. 16]

The specific of the stages of forming of readiness to professional activity is determined by a dominant value her separate components on every stage for development of integral readiness. Logic of process of forming of readiness on each of the stages took into account having a special

purpose descriptions of development of readiness and foresaw the adequate to them system of facilities. In our research three basic types of situations were used: situations that expose maintenance of administrative theory; situations, organizing processes of reflection, estimation of administrative activity and face of manager; situations a stimulant self-realization of the personal potential of future manager in administrative activity [2, p. 43].

Changes in a sociocultural environment entailed democratization and humanizing of education, introduction of different curricula, new maintenance of studies, different forms of his differentiation and individualization. All of it puts the manager of education in the situation of «permanent» vagueness, situation of choice. Therefore, the basic task of preparation of future manager of education is developing a flair to be oriented, to «find itself», constitute oneself in the professional world. It defined a research problem - basic mechanisms and factors contributory infringement to readiness of future managers to administrative activity [4, p. 85].

During the decision of tasks researches were found out next didactics terms that promote efficiency of development of readiness of future managers of education to administrative activity: a) forming of integral idea about administrative values, methods of effective administrative activity; b) systematization by the specialists of own administrative experience and looks, creation of own position, style of work and behavior; c) consideration of maintenance of professional readiness is on the basis of interdisciplinary connections (psychologies, to the management and others like that).

The system of means of stimulation of process of forming of readiness of future managers of education to administrative activity is the system of administrative situations, that designs professional activity of manager of education, adequate to the level of formed of readiness, oriented to the zone of the nearest development [1, p. 26].

For forming of readiness of future managers to professional activity needed: realization of meaningfulness of educational activity in professional preparation; development of administrative abilities; creation of high level of motivation; education of adequate professional self-appraisal; forming of communicative competence; creation of the valued orientations; attitude toward professional activity as to psychological space of realization of own possibilities.

In the modern terms of humanizing of education, transition from technic to humanistic conception education the basic task of preparation of specialist in IHE consists in a necessity to provide becoming of personality and professional culture of manager of education, as to the method of his vital functions, «instrument» of realization of individual creative forces in human activity.

REFERENCES

1. Беляєва Н.В. Критерії, показники та рівні вихованості професійно-етичних якостей майбутніх менеджерів освітніх закладів / Н. В. Беляєва // Імідж сучасного педагога. – 2015. – № 2. – С. 25–28.
2. Вознюк Л. Роль менеджера освіти в оновленні сучасної школи: організація початкової освіти / Л. Вознюк // Початкова школа. – 2013. – № 11. – С. 42–43.
3. Гринчук О.І. Психологічні засади комунікативної підготовки майбутніх менеджерів: Автореф. дис... канд. психол. наук / О. І. Гринчук. – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с.
4. Денисенко Н. Структурування професійної підготовки майбутніх менеджерів у вищих навчальних закладах / Н. Денисенко // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2007. – № 4. – С. 83–86.

СОЦИОЛОГІЯ / СОЦИОЛОГИЯ

УДК 316(574)

*Ертаргын Қалдыбаев, Толқын Оспанбек
(Алматы, Қазақстан)*

ЖАСТАР МЕМЛЕКЕТІМІЗДІҢ БОЛАШАҒЫ

Жастар саясаты және Қазақстандағы олардың жағдайы.

Ключевые слова: *Жастар, саясат, Қазақстан, жоспар, болашағы.*

Youth policy and their situation in Kazakhstan.

Keywords: *Young people, politics, Kazakhstan, plan, the future.*

Жастар – бұл мемлекеттің негізгі тірегі бола отырып, болашақта ел басқаратын ұрпақ өкілдері. Ол ХХІ ғасырда Жаңа Қазақстанның – дамыған, бәсекеге қабілетті және әлемдегі сыйлы мемлекетті қалыптастыруды белсенді жалғастыруы қажет. 2004 жылы «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік жастар саясаты туралы» заң қабылданып, жастар жеке әлеуметтік-демографиялық топ ретінде бөлінді, оларға белгілі бір әлеуметтік құқықтар мен мемлекеттік кепілдіктер берілді.

Жастар саясатының саласындағы мемлекеттік жоспарлау жүйесінің жоғарыда аталған барлық құжаттары өзінің міндеттерін орындап, жастар саясатын іске асырудың жаңа кезеңін бастауға негіз болды.

Қазақстанда жастар жалпы халықтың 30 пайызынын қобін құрайды. Жастар саясаты туралы заң бойынша жастар- 14-29 жас аралығын қамтиды. Жастар саясатына берілген анықтама -мемлекет жүзеге асыратын және жастарды қолдауға бағытталған әлеуметтік-экономикалық, саяси, ұйымдастырушылық және құқықтық шаралар жүйесі қызметінің аясы. 2019 жыл –жастар жылы деп аталды.

Соңғы статистикалық мәліметтерге сүйеніп қарайтын болсақ, 10 жылда санақ қорытындысы бойынша 14 пен 29 жасқа дейінгі жастардың саны 626 377 адамға өскен

Оның ішінде қала жастарының саны айтарлықтай өссе (1999 жылы – 2,1 млн. адам, 2012 жылы – 2,4 млн. адам), сондай-ақ, оң өзгерістер ауыл жастары арасында да байқалған (1999 жылы -1,6 млн. адам, 2012 жылы – 1,9 млн. адам).

Қазіргі уақытта жастардың басты «әлеуметтік лифті» сапалы білім болып табылады. Жалпы, білім деңгейі бойынша 718 мың жастар жоғарғы білімге ие (15,9%), 306 мың жастың аяқталмаған жоғары білімі бар (6,8%) 728 мың жастардың білімі – арнайы орта (16,2%).

Соңғы жылдары жоғары білімі бар жастар саны 4 есеге, орта арнаулы білімі барлар 2 есеге, жоғары білімі бар ауыл жастары 6 есеге өскен.

Елімізде «Жасыл ел», «Дипломмен ауылға», «Жастар практикасы» және тағы да басқа жобалар іске асырылуда.

Жастар жұмыссыздығының деңгейі 2001 жылмен салыстырғанда, 4 есеге азайып, ТМД елдері мен Еуропаның дәл сондай көрсеткіштерінен төмендеген. 2012 жылы 15-24 жас аралығындағы жастар жұмыссыздығы 3,9%(2011 жылы – 4,6%) құраған, ал 15-28 жас аралығында - 5,4% құраған (2011 жылы – 6,3%).

Соңғы 11 жыл ішінде жастар ұйымдарының саны 7 есеге артты (2000 жылы – 150 жастар ұйымдары, 2011 жылы – 1043), ал жастар саясатын қаржыландыру 7 жыл ішінде 10есеге өскен.

Халықаралық деңгейдегі спорт пен мәдениет алаңдарында жастарымыз жоғары жетістіктерге қол жеткізе білді (Астана, Алматы қалаларында өткен Қысқы Азия ойындары, Лондондағы Олимпиада ойындары, Дельфийлік ойындар және т.б.).

Қазақстан тәуелсіздігінің 20 жылында жастардың еркін шығармашылық дамуына, өз құқықтары мен мүмкіндіктерін және әлеуметтік жағдайын түзетуге түрлі бағдарламалық шаралар жасалуда. Мәселен, мемлекеттік бағдарламалар: «100 мектеп, 100 аурухана», «Мәдени мұра», «Болашақ», «Балапан», «Жұмыспен қамту –2020», «Бизнестің жол картасы – 2020», «Қол жетімді баспана – 2020» өзінің жемісін беруде.

Жастар саясатын жүзеге асыруда мына инфрақұрылымдар жасақталған. Мәселен, ҚР Президентінің жанындағы, тиісті деңгейдегі әкімдер жанындағы кеңестер, Жастар ісі комитеті, мемлекеттік бағдарламалар, жастар үкіметтік емес ұйымдары, мемлекеттік тапсырыстар және басқалар.

Жастардың білім саласындағы проблемалары қазіргі кезде өз шешімін тауып жатыр. Жыл сайын білім саласына түрлі өзгерістер енгізуде. Жастар арасында зиянды әрекеттерге әуес болуы қатары да саябырланған. Баршамызға белгілі «Мемлекеттік жастар саясатының 2020 жылға дейінгі тұжырымдамасының жобасы» жастардың барлық мәселесін ашып көрсеткен. Мәселен:

Мемлекеттік жастар саясатының 2020 жылға дейінгі тұжырымдамасының мақсаты мен міндеттері:

1. Жас адамның жан-жақты дамуына бағытталған әлеуметтік-экономикалық шараларды жүзеге асыру;
2. Қазақстандық жастарды топтастыру мен гуманизм, патриотизм, еңбек пен ұрпақтар сабақтастығы сынды жалпы адамдық құндылықтарды ілгерілету;
3. Жастардың тұрғылықты жері мен оқуы және жұмысы бойынша атаулы жұмысқа бағытталған тұтастай жүйе құру.

Мемлекет - жастарға барлық мәселеде қолдау білдіріп, мүмкіндіктер жасауда. Білім жүйесінде де гранттардың саны артқаны, шетелде оқуға жастардың қолжетімділігі, яғни қайда барып білім аламын, тәжірибе жинақтаймын десенде бәрі өзіне байланысты екендігі белгілі. Жастар ұйымдары мен құрылымдары да қызмет етуде. Кезінде Ғ.Мүсірепов «өз туған елінен артық ел де, жерде жоқ», -деп басып айтқан. Бірақ келеңсіз жайлар қайдан шығуда бәрі дұрыс еді деу тағы да дұрыс болмас. Үлкен, қажетті мәселелер тек қағаз жүзінде қалып, шынайы келбетін таппауының өзі ірі олқылық.

Уақыт сызығы жылжыған сайын жауаптар ғана емес, қойылар сұрақтар да ескіріп, қажетсізге айналады. Бүгін былай еді, ертең неге өзгеше болды деп шүйлігуге болмайды. Сондықтан үнемі жанаруды қажет ететін мәселенің ең бастысы - жастар. Үнемі құрамы да өзгеріп отырады. Бүгінгі он үш жасар жас жеткіншек келер жылы жастар қатарына қосылады.

Жаңа заманның жастарының жаңа талаптарын елемей уақыт ағымын ескермегенмен бірдей. Бұдан шығар қорытынды жастар арасындағы мәселелерді жіті қарасақ, төмендегідей мәселелерді тізімдеуге болады.

Мемлекеттік саясат тарапынандағы басты олқылықтар:

- Жастар функциясы нақты анықталмаған және бір жүйеге қойылмаған;
- Мемлекеттік идеологияның жастарды толық қамти алмауы;
- Ақпараттық қауіпсіздіктің өте әлсіздігі;
- Ауыл мен қаланың байланысының нашарлығы, облыс әкімі, министрлердің тіптен ауылдарға бармауы ауыл жастарының санасына соққы болып тиеді және көптеген мәселеде шет қалуы.

Еліміздегі жастарды тәрбиелеудегі мынадай кемшіліктерді атап өтуге болады:

- Білім беруде, тәрбиеде ұлттық рухтың азаюы;
- Жаңа әлем ескі сана мен жаңа сана тоғысында. Бұл тұста тарихи сананы көтеруіміз қажет;
- Жастар арасында қоғамдық мәдениетін қалыптастыру, қарапайым конференция, дөңгелек үстел, кітапхана мәдениеті жеткілікті хатталып жазылмаған;
- Жастармен биліктің санаспауы, диалог құра алмауы;

- Жастарды тартуда қоғам жарқындылығының әсер ете алмауы;

Жастардың түрлі ағымдардың сонында кетуіндегі басты себептер:

- Ата-ананың баласымен ой бөліспеуі, көңілдерін аудармауы;
- Өткен өміріндегі кемшіліктер мен күйзелістер;
- Жастар психологиясының тұрақсыздығы;
- Сыни ойлаудың, өзіндік ой қорыту, талдаудың жоқтығы;
- Қоғамда өз орның таба және бейімделе алмауы;
- Әдемі мен әділдің ара салмағын аңғармауы;
- Білім және діни сауатының төмендігі;
- Тұрмыс деңгейінің төмендігі;
- Бос уақыттарының көптігі;
- Құндылықтардың тез өзгеруі.

Дәл қазіргі ең басты қауіп ол жастар арасында дінді бетпердеге айналдыру мәселесі, әсіресе, PR технологияда да көрініс табуда. Осыны тез арада реттеу аса маңызды. Ел болған соң елдігімізді айқындап, ұлттық болмысымызды сақтауымыз керек. Жас мемлекетімізге сыннан көрі, қазір ұсыныстар айту аса маңызды. Осы негізде экстремизмнің алдын-алу барысында мынадай ұсыныстарға тоқталсақ:

1. Арнайы, ғаламторлардағы желідегі пікірмен санасып, қанағаттанарлықтай жауап беретін тұрақты топ, бөлім құру. Оған кәсіби психолог, кәсіби педагог, кәсіби әлеуметтанушы, кәсіби дінтанушы, кәсіби теолог, т.б. мамандар тартылуы керек.

2. Желілік маркетингті (сетевой маркетинг) жүйелі қадағалау және қайырымдылық және қоғамдық қорларды, сауықтыру орталықтарын қатаң бақылауға алу.

3. Экстремизм, терроризмге қарсы бағытталған жарнамаларды кеңінен тарату және тиісті орындарға орналастыру.

4. Ұсақ қақтығыстарды уақытылы реттеу, созылмалы диалогтан қашу.

Қазіргі таңдағы қазақ жастарының 5 мәселесі:

1. «Баспанам». Яғни пәтер мәселесі. Жастар үлкен өмірге енді ғана аяқ басқан, негізінен ата-ана табыстары есебінен күн көріп жүрген қоғамдағы жеке тап болып табылады. Дегенмен, ата-ана баласына, әсіресе үйленгеннен кейін жеке пәтер алып бере алмайтыны белгілі. Көп жағдайда ата-ана балаларының талаптарын қанағаттандыруға материалдық тұрғыдан қауқары жетпей қалады. Жастардың қалтасы тесік. Ал, несие алайын десе, тұрақты жұмысы, қомақты табысы болмағандықтан, оларға банктер несие бере қоймайды. Екінші мәселе, амалын тауып несие алған күннің өзінде жастардың аса жоғары үстемемен берілетін несиелерді төлеуді қалталары көтермейді.

2. «Білім-арзан, білу-қымбат». Жоғары білімсіз, кәсіби даярлықсыз табысы жақсы жұмыс табу қиын. Сондықтан, жастардың дені, дәлірек айтқанда, ертеңін ойлағандар мектептен кейін жоғары оқу орындарын жағалайды. Бірақ, грантқа қолы жетпесе, қаржы тапшылығы тағы да қолбайлау болмақ. Өмір жолын енді ғана басталғалы отырған жас қомақты қайдан табады? Осы орайда емтиханнан немесе тестілеуден сүрінбей өткендер ғана оқуды одан әрі жалғастыруға лайық деген пікірдің де сынаржақ көзқарас екенін мойындауға тура келеді. Болашақта жақсы маман, іскер ұйымдастырушы болып шығу үшін сынақтарды 4 пен 5-ке тапсырып көзге түсу тіптен де міндетті емес. Өйткені, қандай да болмасын тест сұрақтарының адамның бойындағы бүкіл қабілет-мүмкіндіктерін ашып бере алмайтынын екінші біріне белгілі жайт. Керек десеңіз, сынақтардан сүрінбей өтіп, оқуды ойдағыдай аяқтап шыққан кейбіреулердің кейін практикалық жұмысқа келгенде қабілетсіз болып шығып жатуы да бек мүмкін. Бұл жерде емтихан, тест сияқты сынақтардан өте алмаудың салдарынан жоғары білімге, дәлірек айтқанда, дипломға қолдары жетпей қалған жастардың арасында талай-талай іскерлер мен дарындардың болуы мүмкін-ау...

3. «Ойнақтап жүріп, от баспа». Жастардың көңіл көтеретін, уақыт өткізетін орындар іздеуі табиғи жайт. Себебі, бос уақыттарын пайдалы өткізудің амалын таба алмай зеріккен жастардың теріс жолға түсіп кетуі оп-оңай. Нашарқорлық, маскүнемдік, ұрлық, төбелес

сияқты қылмыстар да дәл осындай әлеуметтік себептерден, әсершіл, қызбамінез жастардың «екі қолдарын алдарына сыйғыза алмауларынан» туындап жатады...

4. «Өмір түгіл өзімді де білмеймін...». Бұл жерде әңгіме табыс туралы болып отыр. Тіпті, дипломы болған күннің өзінде еңбек өтілі жоқ жас маманның жоғарғы жалақы алатын жұмысқа орналаса қоюы екіталай. Ал, жастар өмірдің барлық қызығын көре жүріп, емін-еркін өмір сүргілері келетіндігі аян. Оның бәрі оңайлықпен іске аса қоятын шаруалар емес. Әсіресе, әркім өз күнін өзі көруі тиіс деген нарықтық заманда бұл проблемалардың шешілуі мейлінше қиын түйінге айналып отыр

5. «Арман алысқа жетелейді...». Ресейлік мамандардың пайымдауынша, бүгінгі жастардың бойында нақты өмірлік бағыт-бағдарлар жоқ. Өйткені, қазір мемлекеттік деңгейде қалыптастырылатын ортақ мақсаттар да жұртшылықты соған жұмылдыратын қуатты насихаттық машина әлі қалыптаспаған. Біздің әкелеріміз бен аналарымыз қоғам заңдылықтары туралы білімдері болды, олар қандай мақсаттарға қол жеткізудің мүмкін екенін және қайсыларының мүмкін емес екенін алдын-ала білді –деп есептейді ресейлік сарапшылар. Мұны бүкіл елді тек өзінің айналасына топтастыруды мақсат еткен коммунистік партия жүзеге асырды. Ал, қазір ондай мүмкіндіктер жоқ. Өйткені, қазір елде партиялар да, бірлестіктер де түрлі ағымдарда көп. Оның сыртында қазіргі жастар бүгінгі партиялардың бұрынғыдай «коммунизм орнату» үшін емес, билікке таласу үшін құрылатынын жақсы біледі. Сондықтан, өмірден әлі өз орнын тауып үлгермеген жас буынды қаптап кеткен саяси партиялар онша қызықтыра қоймайды. Дүние жүзі бойынша жүргізілген көптеген зерттеулер жастардың саясатпен айналысуға онша құлықты емес екендерін анықтаған.

Елбасының айтуынша, төрт базалық элемент – кәсіби жақсы білім, жақсы төленетін тұрақты жұмыс, отбасы құруға арналған жеке үйі, салауатты өмір салтын жүргізуге арналған мүмкіндіктің болуы жастар мәселесін шешудің қадамдарының бірі. Қазақстан жастар саясатының жеткілікті дәрежеде дамымау себептері неде екенін анықтау бұл мәселенің барысын қарастыруға мүмкіндік береді:

Қаржыландыру - кез-келген маңызды шаруада қаржыландыру мәні аса жоғары. Алайда ондағы мәселе, қалай тиімді және жеткілікті түрде қаржыландыруға болады. Голландияда, Испанияда төменнен жоғарыға қарай, яғни жергілікті аймақтар өзіне қажетті ресурстарды үкіметке жібереді, онда талқыланып реттеуші шешім шығарылады. Францияда аймақтар мен үкімет арасындағы ынтымақтасу және байланыс негізінде реттеледі. Қазақстанға қаржыландыру кезінде аймақтардың мұқтажыдықтарын барынша кең ескеру керек.

Құрылым – әлем мемлекеттерінде жастар ісімен айналыстаып тікелей құрылым бар. Қазақстанда Білім және ғылым министірлігі жастар саясаты департаменті, ҚР Президенті жанындағы Жастар кеңесі, Мәдениет министірлігі жанындағы комитеті секілді құрылымдар айналысады. Жастар саясаты жұмысын бір жүйеге келтіру арқылы біріктіру керек. Бұл Қазақстанда Жастар саясаты жөніндегі агенттік құру арқылы болуы мүмкін. Жапония, Сингапур, Малазия елдерінде жастар саясатымен құрылымдық-жүйелік түрде жұмыс істеу нәтижесінде туған.

Жастар ұйымдарының орны. Жастар саясатындағы басты орынды алушылардың бірі бола отырып, жастар тарапынан көтерілген мәселе лердің қыр-сырын білетін тікелей солар. Әлемдік тәжірибиеде олардың жастар саясатын орындаушы аса маңызды субъекті орнын алады. Қазақстанда жастар ұйымдарыны тарпынан мәселелер көтеріледі. Оларға тиісті құқықтар беріп тең ретінде қарастыру, пікірімен санасу, жұмыстары көлеңкеде қалып қоймауы болса бұл олар еңбегінің жемісі болар еді.

Кешенді тәсіл – әлеуметтік, экономикалық, мәдени, саяси құндылықтар мәселесін біртұтас жүйе ретінде қарастыру маңызды. Осындай тәсіл арқылы әрбір жеке секторға көңіл бөлу негізінде басым болу міндет.

Билік құрылымдары жастар мәселесін оларға тең түрде қарау арқылы және оларды заң жобаларын тең түрде қатыстыру арқылы шеше алады. Жастар –мемлекет дамуының сапалы

кепілі болғандықтан, олардың жайын бүгін қам жемесек, ертең кеш болады. Ештен кеш жақсы демекші, жастар саясатын күн тәртібіне қойсақ, оған жастарды тең мүше ретінде қарастырсақ, бұл жұмысқа өз септігін тигізери анық. Жастар қоғам қарым-қатынасындағы келелі фактор.

Тұтастай әлемдік тәжірибеде жастар саясатын жүзеге асыруда екі модель басым еуропалық- онда жастар саясаты саласында мемлекет басым, англо-саксондық-жастар ұйымадары жұмыстарына мемлекеттің жүйелі түрде қатыспай оларға толықтай еркіндік беру негізінде жасалған.

Барлық елдерде жастар саясатының басты мақсаты – жастардың қоғамда шиеленіссіз ықпалдасуы мен өзін-өзі дамытуын арттыруға ықпал ету болып табылады. Халықаралық тәжірибені талдау нәтижесі Еуропа, ТМД, Америка, Жапония, Қытай, Үндістан және Түркия елдерінде жастар саясатын іске асыру мен әзірлеудің әртүрлі тәсілдерінің бар екендігін туралы көрсетті.

АҚШ тәжірибесі жастардың шешім қабылдауға ықпал ету деңгейін арттыру мақсатында білім беру ұйымдарында өзін-өзі басқару органдарын дамыту көрсетілген. Сонымен қатар олар қажетті әлеуметтік, мәдени, коммуникациялық, басқарушылық дағдыларды алу мүмкіндігінде береді.

Жастар саясатын іске асырудың жапондық тәсілдерінің негізгі мемлекеттік органдар мен қоғамдық институттардың бірлескен өзара тиімді іс қимылы мен араларындағы жауапкершілікті нақты бөлу.

Арнайы жастар орталықтарының, бюролары мен қызметтерінің жұмыс істеуін мемлекеттік тұрғыда қамтамасыз ету әдістері кең қолданысқа ие. Сонымен, Түркияда ірі қалаларда ақпараттық және мәдени жастар орталықтары, Германияда жастар ақпараттық консультативтік бюросы қызмет етеді. Аталған орталықтар желілерге қосылған, қызмет көрсетудің стандартты базасы, ақпарат алмасу және оны жаңарту желісі бар.

Португалия мен Испанияда жастарға әлеуметтік көмек көрсетудің қоғамдық-мемлекеттік қызметі енгізілген.

Ата-бабаларымыз бекер айтпаған, «Білектің күшіне емес, білімнің күшіне сен», яғни, бүгінгі күннің талабы – білімде, инновацияда болса, ертеңгі күннің болашағы – жастардың қолында!

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік жастар саясаты туралы заң. Алматы, 2004.
2. Қол жетімді баспана – 2020.

УДК 31:748

*Аброр Шазимов
(Ташкент, Узбекистан)*

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ВОСТРЕБОВАННОСТИ СПЕЦИАЛЬНЫХ ПРЕДМЕТОВ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ХИ-КВАДРАТА

Статья посвящена исследованию востребованности предметов на рынке труда, преподаваемых в высших учебных заведениях по направлению «Компьютерный инжиниринг».

Ключевые слова: востребованность, трудоустройство, рынок ИТ, хи-квадрат, эмпирические и теоретические частоты.

The article is devoted to the study of the demand for subjects in the labor market, taught in higher educational institutions in the direction of "Computer Engineering".

Key words: demand, employment, IT market, chi-square, empirical and theoretical frequencies.

Одним из важных показателей, характеризующих качество подготовки кадров в высших учебных заведениях, является востребованность специальных предметов включённых в учебные планы выпускников на рынке труда, которая непосредственно влияет на их трудоустройства. В Республике Узбекистан более 288 тысяч молодых людей являются студентами высших учебных заведений, из них по техническому направлению и производству обучаются свыше 85 тысяч студентов. Количество выпускников в год составляет примерно 62 900 человек, из них по выше указанному направлению количество выпускников составляет 28,0% (17 612). Но порой возникает закономерный вопрос: «Насколько преподаваемая дисциплина является востребованным на рынке информационных технологий (ИТ), которая меняется каждым часом?».

Для определения востребованности специальных предметов на рынке труда было проведено исследование с помощью анкетирования представителей ИТ рынка республики, а также были взяты средние рейтинговые оценки выпускников по направлению «Компьютерный инжиниринг» Ташкентского университета информационных технологий имени Мухаммада ал-Хоразмий. В анкетах предлагалось оценить уровень компетентности выпускников ТУИТ по специальным предметам включенным в учебный план во время их обучения. Оценку необходимо было произвести по пятибалльной шкале, соответственно пять – наиболее важная, ноль – несущественная. По максимальному среднему баллу отобраны 10 основных предметов, на основании которых и проведен анализ результатов опроса (табл. 1).

Таблица 1

Результаты исследования востребованности специальных предметов

№	Наименование дисциплины	Оценка ВУЗа	%	Оценка работодателей	%
1	Искусственный интеллект	4,12	82,4	3,96	79,2
2	Системное программирование	4,06	81,2	4,08	81,6
3	Архитектура компьютера	3,72	74,4	3,22	64,4
4	Введение в алгоритм	3,86	77,2	2,60	52
5	Коммуникация данных	4,22	84,4	2,88	57,6
6	Операционная система Linux	4,16	83,2	3,96	79,2
7	Система управления базами данных	4,04	80,8	4,18	83,6
8	Разработка веб-приложений	4,02	80,4	4,10	82,0
9	Анализ и проектирование бизнес систем	3,88	77,6	3,82	76,4
10	Операционные системы и лаборатория	3,98	79,6	2,42	48,4
Среднее значение		4,006	80,12	3,52	70,44

В данном исследовании поставлена задача узнать, каким из приведенных предметов работодатели и преподаватели ВУЗа отдают свое предпочтение. Если нет никаких особых предпочтений, то все предметы имеют одинаковый средний балл. В этом заключается суть так называемого критерия согласия: являются ли различия между эмпирическими и теоретическими частотами статистически значимыми. Критерий с предпочтениями позволяет записать следующие гипотезы:

H_0 : Работодатели не считают предмета востребованным;

H_1 : Работодатели считают предмет востребованным;

H_2 : ВУЗ не считает предмета востребованным;

H_3 : ВУЗ считает предмет востребованным.

Чтобы проверить эти гипотезы с помощью критерия χ^2 , необходимо выполнение двух условий статистического анализа: выборка, по которой ведется исследование, случайна; эмпирическая частота не должна быть меньше пяти. На рисунке 1 приведены графики согласования частот, полученных в ходе работы и отражающих оценки работодателей и ВУЗа к преподаваемым предметам.

Для расчета критерия Хи-квадрат с числом степеней свободы $df = n - 1 = 9$ воспользуемся следующим выражением:

$$\chi^2 = \sum \frac{(\mathcal{E} - T)^2}{T},$$

где $\mathcal{E}$ – эмпирические частоты;

T – теоретические частоты.

Хи-квадрат критерий дает возможность сделать выводы в неочевидных ситуациях, когда необходимо определить значимы ли статистически расхождения. Примем уровень значимости $\alpha = 0,10$. Для заданного значения степеней свободы критическое значение распределения $\chi^2 = 21,66$. По приведенному выражению рассчитаем χ^2 согласования эмпирических значений оценок предметов с теоретическими:

$$\chi^2_B = 20,61;$$

$$\chi^2_P = 23,38,$$

где χ^2_B – значение Хи-квадрат статистики для оценки, полученных от ВУЗ;

χ^2_P – значение Хи-квадрат статистики для оценки согласования данных, полученных от работодателей.

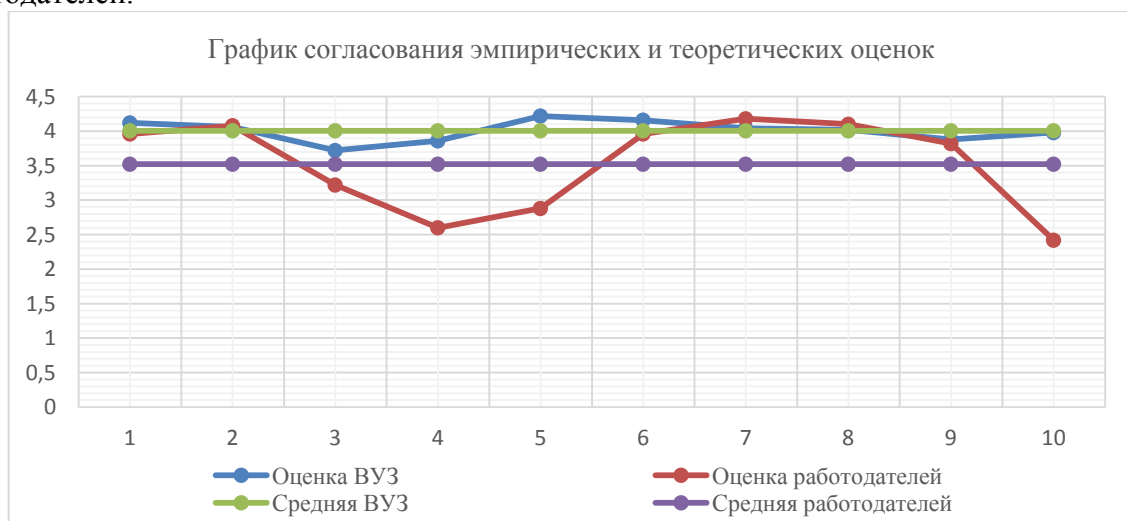

Рис. 1. График согласования эмпирических и теоретических оценок

На основании расчета можно сделать вывод: гипотезы H_1 и H_2 выполняются, что говорит о востребованности предметов на рынке труда ($23,38 > 21,66$). Но то что результаты оценки ВУЗа доказывает обратное ($20,61 < 21,66$) объясняется тем что преподаватели в рамках специальных предметов внимание оказывают в основном на теоретические особенности данного предмета, и практическое применение и навыки при этом не учитывается.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Кельберт М., Сухов Ю. Вероятность и статистика в примерах и задачах. Том 1. Основные понятия теории вероятностей и математической статистики, 2017. – 474с.
2. Bagdonavicius V., Nikulin M. S. Chi-square goodness-of-fit test for right censored data // The International Journal of Applied Mathematics and Statistics, 2011. – С.30-50.
3. Хамитов Г.П., Ведерникова Т.И. Вероятности и статистика. – Иркутск: БГУЭП, 2006. – 272с.

ІСТОРИЧНІ НАУКИ / ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 94(575.1)

Oybek Komilov
(*Andizhan, Uzbekistan*)

LAND RECLAMATION ISSUES OF KARSHI STEPPE IN UZBEKISTAN

This work is devoted reclamation of virgin land and increase of cotton monopoly in Karshi steppe in Uzbekistan in the period of Soviet government by the helping archive materials and historical literatures as well.

Key words: *Uzbekistan, Karshi steppe, irrigation, reclamation, virgin lands, cotton monopoly.*

Эта работа посвящена освоению целинных земель и усилению хлопковой монополии в Каршинской степи в Узбекистане в период советского правления с помощью архивных материалов и исторической литературы.

Ключевые слова: *Узбекистан, Каршинской степи, ирригация, мелиорация, целинные земли, монокультура хлопка.*

As we know, in the period of the Soviet authority, it was aimed to build a colonial and tyrant society in Uzbekistan. First of all, the administrators paid attention to the development of agriculture in the Republic. Because, Uzbekistan being within the former Union specialized to grow cotton, became the source of raw material and 3/2 of the cotton was carried to the center in carrying out it, water and irrigation were important. According to the colonial character of the agrarian policy of the Soviet authority, irrigation and land-reclamation of the Republic developed intensively.

The main purpose of the Soviet Government was to enlarge cotton fields and to increase cotton harvest by developing these fields. A special attention was paid by the tyrant authority to the irrigation construction in the republic, and division of financial means for it also increased year by year. A lot of irrigation structures were constructed to irrigate sowing fields and huge areas. So, the Soviet government reclaimed a vast area of virgin lands aiming to develop cotton growing in Uzbekistan. This quickened cotton growing branch and at the same time it increased cotton monopoly. This policy caused many bad conditions. The initiative of reclamation of Karshi deserts by the Soviet began in 1960. That is why many families were transferred there in order to complete the reclamation consistently. The First President of the Republic of Uzbekistan, I.A.Karimov described this process as following: “During the whole period of organizational transfer of people to the Karshi deserts, only 600 families moved in there. And nowadays 40 of them settled down there...” [1, p. 35]. Lots of families had to leave the there. Because living condition was hard. Transfer policy of the Soviet caused serious problems in lifestyle of the local people. But the government put forward the goal of reclaiming virgin land in the area. Especially, total area which was to be reclaimed and irrigated in Karshi deserts included 1 million 306 thousand hectares. And 435 thousand hectares of it was in higher zone, 871 hectares in lower zone.

Soviet government created a lot of kind decrees. It depends on the cotton monopoly. For example, CPCC of Uzbekistan and the Ministers’ Council of Uzbekistan SSR determined the following in decree №76 on February, 1961 “on reclaiming measures of the new lands on the basin of Surkhandarya under the base of Surkhan water reservoir concerning irrigation and farming”[2, p. 289-290]:

1. “The chief plan of agricultural reclaiming and irrigating the new lands of Surkhandarya province in Uzbekistan SSR under the base of the Southern Surkhan water reservoir” worked out by “Sredashydrovodhlopok” institution was approved and 356 million roubles of capital means were separated to carry out it.

2. The plan of preparation 86,3 thousand hectares of the new lands under the Southern Surkhan water reservoir in Surkhandarya province in the 7-year period was approved. The plan was carried out for 0,5 thousand hectares in 1959, 3,3 thousand hectares in 1961, 11,1 thousand hectares in 1962, 20,6 thousand hectares in 1963, 25 thousand hectares in 1964, 25,8 thousand hectares in 1965.

Basing on the decree №718 “on the measures of enlarging irrigation areas and improving irrigation system techniques in Samarkand, Bukhara and Kashkadarya provinces, increasing provision of irrigation areas with water” by the CP CC of Uzbekistan and the Ministers’ Council of Uzbekistan SSR on December 21, 1964, the Irrigation Ministry of Uzbekistan SSR proclaimed order №3 on January 6, 1965.

According to it, the Ministry of production and preparation of agricultural products of Uzbekistan SSR, the Ministry of Irrigation of Uzbekistan SSR accepted the proposal of the executive committees of Samarkand, Bukhara and Kashkadarya provinces on the reclamation of 94 thousand hectares of virgin and new lands in 1965-1970, as well as, it was arranged to enlarge Kattakurgan water reservoir for 27 thousand hectares as the construction of the Amu-Karakul canal in 15 thousand hectares and the Amu-Bukhara canal in 24 thousand hectares and the construction of the Chimkurgan, Pachkamar and Kalkamin water reservoir in 28 thousand hectares-in the suggested provinces [3, p. 141]. “Sredashydrovodhoz” institution was responsible for the formation of the project on reclaiming the lands of mid Kashkadarya by December 1, 1965, for the construction of the canals with pumping stations on both banks from the Chimkurgan water reservoir, for generalizing working drafts of general work capacity in 1966.

According to the above mentioned decree №718 “on the measures of enlarging irrigation areas and improving irrigation system techniques in Samarkand, Bukhara and Kashkadarya provinces, increasing provision of irrigation areas with water” by the CPCC of Uzbekistan and the Ministers’ Council of Uzbekistan SSR the Ministry of production and preparation of agricultural products of Uzbekistan SSR worked out order №72 on February 6, 1965 [4, p. 60].

The Ministry of production and preparation of agricultural products of Uzbekistan SSR worked out order № 98 on February 19, 1965 in accordance with the decree №93 on February 9, 1965 “on increase measures of providing irrigating areas of Uzbekistan SSR in 1965 with water” by the Ministers’ Council of Uzbekistan SSR. As the Ministers’ Council of Uzbekistan SSR noted, it was expected that water spending was in rather low norm during the vegetation period in 1965.

In total 513,1 thousand hectares of irrigating land was reclaimed in Uzbekistan during the 9th 5-year time period (1971-1975). Particularly, the farms organized in the territory of the new reclaimed areas were specialized to cotton growing. In 1975 5013,3 thousand tons of cotton was gathered and exported to the threshing-floor of the Union. The personnel with secondary-special education also have a particular importance in irrigation development in Uzbekistan. Upbringing the personnel with secondary-special education carried out by 6 irrigation and drainage technical schools within the irrigation Ministry system. For instance, there functioned irrigation and drainage schools in Tashkent, Samarkand, Andizhan, Urganch, Surkhandarya and Nukus. 8496 specialist personnel were prepared in these institutions within IX five-year terms in the fields of irrigation and drainage, hydro technical construction, mechanization of irrigation and drainage work and auto construction exploitation in irrigation system. There was brought up 1349 young personnel with secondary-special technical education in 1971, and 1558 in 1972, 1981 in 1973, 1790 in 1974, and 1818 in 1975.

The reclamation of the Karshi deserts officially began on August 26, 1963 [2, p. 4].The intention of reclamation of the deserts was directed to develop cotton growing and to carry the cotton to the center. Aiming that in 1963 “Karshistroy” management was organized to reclaim virgin land in Karshi deserts and the assistance of “Glavsredasirsovkhozstroy” was planned in the project. On October 26 of that year the Commission of experts of the State planning Committee of the USSR noted it was expedient to complete reclamation and irrigation work of 200 thousand hectares of virgin land in the Karshi deserts to the end of 1975 with its decree. In order to fulfil that

plan completely the Ministers' Council of the USSR adopted the resolution "On developing irrigation and reclamation of the Karshi deserts". In the resolution CC CP of Uzbekistan and the Ministers' Council of Uzbekistan were entrusted the following tasks directly by the Ministers' Council of the USSR, to carry out the construction of the Karshi main canal included pumping stations stretching from Amudarya to Kashkadarya, engineering structures, construction materials and implements industry and construction of housing estates for reclaimers within 1967-1970 [5, p. 5].

In the Karshi deserts more than 220 thousand hectares of land set into agricultural turnover. Particularly, reclamation of the desert progressed after the resolution "On the beginning irrigation and reclamation of the first level of the Karshi deserts" by the Ministers' Council of the USSR on December 7, 1963. According to that resolution, "Karshistroy" management was organized within "Glavsredasirsovkhozhstroy" of the USSR Ministry of land-reclamation and irrigation [6, p. 50-51]. Those measures were only carried out striving towards the benefit of the Soviet government. As a result, cotton monopoly policy increased again in the territory, and peasants came across with serious danger and difficulties.

In the resolution of the government on the reclamation of the Karshi deserts adopted in 1963, it was noted about the "care" for the transferred people, but it wasn't carried out in time [7, p. 66]. As the result of it, cadres disorder increased there. The Soviet government was on bad terms to the situation. Within 1965-1975 the reclaimers of the Karshi deserts paid a particular attention to chief units – to hasten the initial construction of the Karshi main and Ulyanov canals. In the state farms, organized in 1965 in order to reclaim in short time there were about 6,9 thousand families came from highlands of the province, or 31,2 thousand able-bodied people, and 4 thousand of them were machine-operators [8, p. 11].

In 1969 the USSR Ministers' Council confirmed the first stage of project on the irrigation and reclamation of that land in the higher zone of the Karshi deserts. According to it, it was necessary to irrigate and reclaim 200 thousand hectares of land. It was determined to organize 43 farms there. 36 of them were cotton growing, and others were 3 horticulture, 2 cattle-breeding and 2 grain-rearing state farms [9, p. 55]. 1552 million soums determined to carry out the plan.

On July 25 1970 Central Committee of CPSU and the Ministers' Council of the USSR adopted the resolution "On hastening irrigation and reclamation work in the Karshi deserts of Uzbekistan SSR". According to the resolution, it was planned to irrigate 300000 hectares to 1980, especially, 85000 hectares of land in the ninth 5-year-term in the Karshi deserts, to grow 100000 tons of cotton in 1974-1975, and to increase the harvest to 400000 tons to 1980 [1, p. 26].

Corresponding to the resolution of the CC CPSU and USSR Ministers' Council "On hastening irrigation and reclamation work in the Karshi deserts of Uzbekistan SSR" and to decree 383 of CC CP of Uzbekistan and UzSSR Ministers' Council on July 1970 the board of UzSSR Ministry of Utilities adopted decree 43 on August 1970. In the middle of 1970s fore-mentioned institute worked out the second stage project of the Karshi deserts reclamation. It considered complex irrigation and reclamation of 102,1 thousand hectares of land. 12 new cotton-growing, 2 cattle-breeding and 1 horticulture collective farms were planned to organize there and to hold complete reconstruction work in 7 existing farms. In 1973 the first farm – state farm 9 named after Chuli Begimkulov was sent to the Karshi deserts. At the end of 1975, 18 state farms began to rear product. In the spring of 1974, the water of Amudarya ran to the desert through 164km-branch of the Karshi main canal. 6 pumping stations raised water 132 metres in height. The water of the Amudarya, Kashkadarya and Zarafshan rivers joined [9, p. 58].

The USSR Ministers' Council confirmed complex project of the first stage of the Karshi deserts-irrigation and reclamation of 200 thousand hectares of land, construction of state farms that total cost was 1 billion 285 million soums [6, p. 51-52]. In 1982 virgin state farms of the Karshi deserts sold 245,7 thousand tons of cotton to the state, and 91,5 thousand tons of it was fine-stapled cotton. Since the organizations state farms the farms in virgin land gave state 1 million 561 thousand tons of cotton. It is obvious that the intention of the Soviet government was to concentrate

the storage of the Union by developing cotton-growing in the area on grounds of cotton monopoly. This influenced negatively to the lifestyle of the peasants.

In the main projects of economic and social development of the former USSR planned for 1981-1985 and to 1990 it was noted as following: "Reclamation of The Karshi and Jizzakh deserts should continue. 450-465 thousand hectares of irrigating land should be set to use..." [3, p. 19]. In reclaimed areas of the Karshi deserts 6 new districts-Nishon, Ulyanov, Usman Yusupov, Muborak, Bakhoriston and Tolimarjon were organized. The Karshi deserts was noted as a particular unit of XII 5-year term in Main directions project planned to economic and social development of the USSR for 1986-1990 and to 2000. On grounds of it, "Nowadays the territory of reclaimed land reached about 211 thousand hectares. The state spent 1 billion 146 million roubles for reclamation" [12, p. 56.]. As the result of reclamation of the Karshi deserts and Surkhan-Sherabad oasis a new cotton basis was founded in the South of Uzbekistan equal to Ferghana Valley [11, p. 54].

As a conclusion we can say, it is obvious from above-mentioned information that the Soviet government paid a particular attention to the development of cotton-growing in the Karshi deserts. Nevertheless, those measures brought to the formation of colonial policy named as cotton monopoly by local people. Most of the cotton fetched the center. Cotton monopoly policy caused many bad results in the life of people.

REFERENCES

1. Abdurakhmanova, T. Irrigation of our epoch. Tashkent: Uzbekistan, 1976. 342 p.
2. Central State archive of the Republic of Uzbekistan, fund.R-837,2182, 2483.
3. Goibov, R. Development of Karshi desert // Agriculture of Uzbekistan. 1981. №2. P.19-20.
4. Goipova, T. Effective use of labour resources in Karshi desert. Tashkent: Uzbekistan, 1981. 456 p.
5. Imomov H., Kholdorov, H. Effectiveness of capital means // Agriculture of Uzbekistan. 1986. №1. P.56-57.
6. Jalolov, E. Blossoming oasis // Agriculture of Uzbekistan. 1983. №8. P.50-51.
7. Karimov, I. Uzbekistan at the approach to Independence. Tashkent: Uzbekistan, 2011. 567 p.
8. Khushvaktov H. Formation of labour resources in the reclamation process of Karshi desert // History of Uzbekistan. 2012. №3-4. P.66.
9. Kuziboyev, G. Discovered Virgin land // Agriculture of Uzbekistan. 1988. №8. P.58.
10. Normukhamedov, A. Courage of a quarter century // Agriculture of Uzbekistan. 1990. №4. P.55.
11. Ochilov N. Irrigation and land-reclamation in Uzbekistan (1946-1964). Tashkent: Fan, 1991. 445 p.
12. Resolution of the Central Committee of Uzbekistan CC and UZSSR Ministers' Committee (RCCUCC). On developing irrigation and reclamation of the Karshi deserts // Agriculture of Uzbekistan. 1967. №7. P.5-6.

ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ КАТАЛОНСЬКОГО СЕПАРАТИЗМУ

У наш час Іспанія сприймається як сильна централізована держава, яка, не дивлячись на складність історичного розвитку, змогла здобути національну ідентичність, створити із регіонів та національних утворень багатокультурну державу. Однак, в силу історичних, економічних та політичних передумов традиційною проблемою Іспанії залишається каталонський сепаратизм. В даній роботі розкриті історичні коріння каталонського сепаратизму на основі аналізу історії Каталонії з моменту виникнення і до XX століття включно.

Ключові слова: сепаратизм, Каталонія, незалежність, Іспанія, Женеалітат.

Nowadays, Spain is perceived as a strong centralized state, which, despite the complexity of historical development, was able to gain national identity, to create a multicultural state from regions and national entities. However, due to historical, economic and political conditions, Catalan separatism remains the traditional problem of Spain. In this research, the historical roots of Catalan separatism are revealed on the basis of the analysis of the history of Catalonia from the moment of its occurrence until the twentieth century.

Key words: separatism, Catalonia, independence, Spain, the Generalitat.

Постановка проблеми. В сучасному світі явище сепаратизм є загрозою безпеці багатьом країнам. Розвиток цього феномену пов'язаний в першу чергу з існуючою колізією в міжнародному праві між принципом територіальної цілісності та правом народів на самовизначення.

На сьогоднішній день проблема співвідношення цих двох принципів не врегульована. В результаті чого виникає конфлікт між населенням, що проживає на певній території та відстоює своє право на самовизначення, і центральною владою, яка прагне зберегти єдність та цілісність держави. В більшості випадків цей конфлікт призводить до виникнення або подальшого розвитку сепаратистських рухів в окремих регіонах країни.

Не є виключенням Іспанія, де сепаратизм бере свій початок ще в ранній період її історії. Багато в чому на розвиток сепаратистських рухів цієї держави впливав її постійно мінливий територіально-політичний устрій (аж до XV ст.), що й стало головною причиною появи відмінностей між регіонами країни.

Особливо яскраво це проявляється в Каталонії, яка є одним із найбільш економічно розвинутих регіонів Іспанії, що не припиняє боротися за незалежність.

Аналіз останніх досліджень публікацій. З впевненістю можна говорити про те, що дана проблема має величезну кількість наукових доробок, які постійно примножуються. Праці стосуються історії витоків каталонського сепаратизму, передумов та причин постійної боротьби Каталонії, політичних та економічних особливостей, незгод, перемог та поразок, що відбулися на сучасних відносинах Барселони та Мадриду. Це дослідження витоків сепаратизму (Р. Альтамира-и-Кривеа в 2-х томах [1], Г. Лем [4], Г.Волкова [1], А. Тамарович [6], О.Орлов [5]) та проблема каталонсько-іспанських відносин (С.Хенкин [7], А.Шахина та О.Петрович-Белкин [8]).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Дана тема привертає увагу тим, що в силу дестабілізаційних процесів в країнах ЄС, сепаратизм є однією із безпосередніх загроз та потребує негайного вирішення. Історія каталонсько-іспанських відносин є прецедентом в плані вивчення передумов та причин, що стимулюють до виникнення сепаратистських рухів та їх наслідків.

Формулювання цілей статті. Метою даної статті є вивчення явища сепаратизму в Іспанії на прикладі Каталонії. З'ясування витоків каталонського сепаратизму та аналіз причинно-наслідкового перебігу історичних подій та відносин між Барселоною та Мадридом.

Виклад основного матеріалу статті. З X по V ст. до н.е. на території сучасної Каталонії починають розселятися індоєвропейські племена. Приблизно в VIII – VII ст. до н.е. тут з'явилися перші грецькі колонії, найвідомішими з яких були Родіс (сучасний Росас) та Емпоріон (сучасний Ла-Ескала). Греки зробили величезний внесок в розвиток Каталонії, започаткувавши різні ремесла, навички із ведення сільського господарства, що сприяло розвитку внутрішніх зв'язків та торгівлі.

Після греків Каталонія перейшла під контроль Карфагена. Карфагенським полководцем Гамількарем Баркою, батьком Ганібала, у 237 р. до н.е. було закладено столицю Каталонії – Барсіно (Барселона).

В III ст. до н.е. територія Каталонії стала ключовим об'єктом в боротьбі між Римом та Карфагеном, так як обидві сторони прагнули встановити контроль над Середземним морем. В результаті цієї боротьби Піренейський півострів став частиною Римської імперії [10].

В цей період були засновані великі міста Каталонії, що існують по сьогоднішній день: Барсіно (Барселона), Герунда (Жирона) і Таррако (Таррагона).

У V ст. на Піренейський півострів прийшли вестготи. Після запеклої боротьби із римськими військами їм вдалося встановити контроль над Іспанією. В 418 р. під контролем вестготів знаходилася велика частина римських провінцій, включаючи Тарраконську Іспанію та Нарбонну, на території яких знаходиться сучасна Каталонія [10]. Саме в період правління вестготів відбулося перше повстання в Каталонії, метою якого було здобуття політичної незалежності від Риму.

Згодом, вестготи на чолі із вождем Валієм в 418 р. створюють в Іспанії перше Вестготське королівство, що охоплювало північно-східну частину Піренейського півострова та південну частину Франції, яка називалася Готалонією [9].

Вважається, що від цієї назви і походить слово "Каталонія", якою могла б зватися вся Іспанія, але перевагу отримало карфагенське слово "і-шпанім", що означало "країну кроликів" або ("берег кроликів"). Страбон згадує адаптоване до латини слово "Hispania" [9].

На початку VIII ст. починається новий етап в історії Каталонії. Завойовницький наступ на Піренейський півострів розпочали араби, що покладали кінець існуванню Вестготського королівства. В 713 р. під натиском арабів впала Барселона [1, с. 84]. Після підпорядкування арабами більшої частини території Піренейського півострова, значна частина християнського населення перейшла в північну частину півострова, де сформувалися королівства, які можна розділити на дві групи: західні та східні. До першої групи належали Астурія, Галісія, Леон та Кастилія, що розвивалися, зберігаючи політичні традиції готів; до другої групи входили королівства, які знаходилися під впливом франків, їх звичаїв, так як Франкська держава межувала з колишнім Вестготським королівством на півночі: Арагон, Каталонія та Наварра.

Відтак, арабська навала стала причиною Реконквісти – боротьби за звільнення Піренейського півострова від арабського панування. Однак, Каталонія вийшла з-під впливу арабів до кінця VIII ст., хоча інші території Іспанії перебували під їхньою владою до кінця XV ст.

В 732 р. король франків Карл Мартел (дід Карла Великого) із династії Каролінгів, який арабів у битві при Пуатьє, зміг встановити владу над Каталонією. Результатом стало поширення французького впливу в Каталонії. Незабаром, частина Піренейського півострова була поділена на 9 незалежних графств, що були об'єднані в Іспанську марку [10].

У 801 р. французьким графом Тулузи – Гійомом Желонським, було захоплено Барселону та утворено Барселонське графство, що проіснувало до 1154 р. Перший граф Барселони Бері зміг об'єднати в одне графство Базаль, Жирону і Кунфлен. Результатом об'єднаної політики

французьких графів на території Барселонського графства стало виникнення каталанської мови на основі злиття іспанської та французької мов [10].

Національним героєм Каталонії є Гіфред ель Пілос (кат.) – Віфред I Волохатий, граф Барселонський. З його іменем пов'язують виникнення історичного герба Каталонії, так званого *Las cuarto barras* (чотири смуги). Згідно з легендою, Віфред I в бою проти арабів проявив надзвичайну хоробрість, проте отримав тяжке поранення. Його відвідав франський король Карл II Лисий та запитав графа, що він бажає в нагороду за свою хоробрість. Віфред відповів, що має золотий щит, проте на ньому немає герба, і найбільшою нагородою для нього буде герб, який подарує король. Монарх опустил чотири своїх пальця в рани, що кровоточили у Віфреда та провів по щиту чотири вертикальні смуги, що стали гербом Барселони [11].

Головним підсумком правління Вільфреда I стало перетворення графства Барселонського на незалежне територіальне об'єднання, що формально визнавало владу королів Західно-франкської держави своїми сюзеренами.

Кордовський халіф аль-Мансур в 985 р. захоплює Барселону [9]. Однак, у 988 р. онук Віфреда I граф Барселонський Буррель II звільняє місто та проголошує незалежною північну частину Піренейського півострова включаючи Барселону як від арабів, так і від франків. Цей рік вважається роком народження Каталонії [11].

В XI ст. відбувся розпад Іспанської марки. Дрібні графства перетворювалися у феодальні держави. Починаючи з Рамона Беренгера I графа Барселони, правителі Барселони стали уособленням вищої влади в Каталонії. Нащадки Рамона Беренгера I продовжували політику зміцнення центральної влади. У XII ст. вперше в офіційних документах зустрічається назва «Каталонія» (*Catalania*). Вона зафіксована в присязі Рамона Беренгера III, де граф Каталонії названий *reitor catalanicus*, а жителі *catalanenses*, що означає «каталонці» [10].

Суттєві зміни відбулися в період із 1131 по 1162 р., за часи правління Рамона Беренгера IV, який в 1137 р. одружився на Петронілі Арагонській. Цей шлюб дозволив об'єднати Арагонське королівство із графством Каталонським в єдину державу.

Першим спільним королем Арагона та Каталонії був Рамон Беренгер V, який в знак поваги до арагонців прийняв ім'я Альфонс (Альфонс II Арагонський і Альфонс I Каталонський) [1, с. 168].

Нащадки Альфонса стали королями Арагона, а лінія графів Барселони була перервана, проте Арагон та Каталонія зберігали самостійність у внутрішньополітичному житті. В Каталонії продовжував працювати Кортє каталанас – один з перших європейських парламентів, що обмежував владу короля: королівські укази, перш ніж вступити в силу, повинні були отримати його схвалення. У XIV ст. з членів Кортє, що збиралися як мінімум раз на рік, став формуватися постійний орган місцевого самоврядування – *Generalitat* (Женералітат) [12].

У відносинах між королем та парламентом проявилася важлива особливість політичного життя Каталонії: прагнення знайти компроміс, взаємоприйнятне рішення в політичних та соціальних питаннях («*tractismo politico*»). Ця особливість, як і поняття «*senyu*» (здоровий глузд, врівноваженість), увійшли в число найважливіших елементів каталонської політичної культури, адже в середні віки формується національна самосвідомість та національна ідентичність каталонців.

В 1469 р. арагонський король Фердинанд одружився на спадкоємиці престолу Кастилії – Ізабеллі, як результат був укладений династичний союз Арагону та Кастилії, що змінив історію Каталонії. Необхідно відмітити, прагнення народів Кастилії та Арагону були різними, що пояснюється особливостями внутрішньої політики обох країн та їхнім економічним розвитком [9].

Обидва королівства в 1516 р. були формально об'єднані в єдине Королівство Іспанія, проте Арагон та Кастилія продовжували карбувати власні монети та вести власну зовнішню

та внутрішню політику. З відкриттям Америки Христофором Колумбом Каталонія відійшла на другий план, адже не мала виходу до Атлантичного океану [10].

За роки правління іспанського короля Філіпа II розпочався процес економічного занепаду каталонських земель, мови та культури.

В 1640 р. спалахнуло селянське повстання, що ознаменувало початок національно-визвольного руху каталонців за незалежність. Приводом до боротьби стало погіршення матеріального стану каталонських селян, які в роки Тридцятилітньої війни утримували власним коштом розквартированих іспанських солдатів.

10 вересня 1640 р. була проголошена Каталонська республіка на чолі з президентом уряду Пау Кларісом під протекторатом Людовіка XIII — короля Франції. Зрештою, результатом війни стало здобуття Каталонією незалежності на 12 років [10].

В 1652 р. Іспанія повернула контроль над Каталонією. Згідно Піренейського договору (1659 р.) до Франції відходили північнокаталонські графства Русільйон, Баляспі, Кунфлен, Капсі та Алта-Сарданья. Взамін Франція відмовлялась від графства Барселонського [10]. Однак, частина каталонських земель була передана Франції без попереднього погодження із парламентом та Женералітетом Каталонії, що були розпущені іспанським королем Філіпом IV наступного року.

В Європі у 1705 – 1714 рр. тривала війна за іспанську спадщину, що стало одним із наслідків династичної кризи, яка виникла після смерті бездітного іспанського короля Карла II. Новим королем став француз Філіп V Бурбонський, якому в боротьбі за корону протистояв імператор Священної Римської імперії Карл VI Габсбург, підтримуваний каталонцями [12].

11 вересня 1714 р. відбулася вирішальна битва при Барселоні між військами Філіпа V та Карла VI. Наслідком військового зіткнення стала поразка Карла VI та скасування Філіпом V прав та привілеїв Королівства Арагону та Каталонії. Каталонія як автономна одиниця припинила своє існування [11].

Ця поразка завершила двохсотлітній період придушення каталонської автономії, що відображало загальну тенденцію централізації усієї повноти влади в руках монарха.

Не зважаючи на скасування каталонської конституції, закриття каталонських університетів та заборону використання каталонської мови в державних установах, із кінця XVIII ст. в Каталонії розпочався бурхливий економічний розвиток, проте на заваді економічному піднесенню стали наполеонівські війни в Європі.

В 1808 р. Каталонія була окупована військами французького генерала Гійома Дюєма. Хоч іспанська армія була розбита, народ Каталонії продовжував боротися із французькою окупацією [13]. Прикладом незламності духу каталонців є оборона міста Жерони під керівництвом генерала Маріано Альвареса де Кастро, де французькі війська зазнали величезних втрат.

Однак, в 1813 р. Каталонія була приєднана до Франції та поділена на чотири департаментів. Панування Франції над Каталонією тривало до 1814 р., адже англійським генералом Артуром Веллінгтоном в 1814 р. було підписано перемир'я, за яким французи залишали Барселону та населені пункти, що знаходилися під їхнім контролем [13].

В 1833 р. помирає іспанський король Фердинанд VII. Після його смерті в країні розпочалася громадянська війна між прихильниками абсолютизму Дона Карлоса – молодшого брата Фердинанда VII та ліберальними однодумцями Ізабелли II – дочки Фердинанда VII. Приводом до цих подій стало проголошення Ізабелли II королевою Іспанії. На протигау їй, Дон Карлос в Країні Басків проголосив себе королем Карлом V [11].

Ці події ознаменували початок громадянської війни 1833-1839 рр. в Іспанії, що увійшла в історію як Перша карлістська війна. Каталонія, як і країна Басків, виступила на боці Дона Карлоса з метою повернення втраченої автономії та фуєроса (право, привілей). Війна закінчилася в 1840 р. перемогою лібералів, королевою Іспанії стала Ізабелла II [13].

Каталонія втратила власну самостійність. В 1825 р. каталонську мову було заборонено викладати в усіх школах. Влада Іспанії у 1837 р. позбавила Каталонію права карбувати власну монету, а в 1845 р. була ліквідована місцева регіональна адміністрація.

З приходом до влади Ізабелли II внутрішнє становище Іспанії не поліпшилось, а, навпаки, відбулося загострення внутрішніх проблем. Політика нового уряду викликала невдоволення, серед населення Іспанії. В країні почала зростати корупція, соціальна та політична напруженість.

В цей період в Каталонії поступово формується республіканський рух. Населення регіону, особливо промислова буржуазія, яка не підтримувала проведену центром політику з розвитку вільної торгівлі, висуває плани по провадженню федеративного устрою країни. Прихильники федералізму критикували режим централізованої монархії, адже вбачили в ньому основну причину внутрішніх проблем Іспанії [13].

Зростання національного руху можна пояснити бурхливим зростанням економіки Каталонії в другій половині XVIII ст. В наступні роки тенденція до сепаратизму почала тільки зростати та ставати все більш очевиднішою.

В 1871 р. Каталонія спробувала відокремитися від Іспанії, проте іспанському уряду вдалося досягти компромісу із каталонцями. В результаті Каталонія залишилася в складі королівства. Однак, в 1873 р. каталонці проголошують незалежність Каталонії, що проіснувала рік [10].

В 1914 р. в Каталонії створюється Манкомунітат (Каталонська Рада) – орган місцевого самоврядування, в результаті чого була утворена асоціація з чотирьох провінцій (Барселона, Жирона, Леріда і Таррагона). Однак, законодавчими функціями Манкомунітат не володів, проте в його управлінні знаходилася місцева інфраструктура [11].

В 1925 р. після встановлення в Іспанії диктатури Прімо де Рівери Манкомунітат припинив своє існування. Подальші спроби отримати автономію були зроблені після його смерті [11].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в цьому напрямку. Таким чином, проблема каталонського сепаратизму в Іспанії має глибокі історичні витоки. Каталонія протягом багатьох століть не раз робила спроби здобути незалежність від Іспанії та створити самостійну державу. Причини появи сепаратистських прагнень необхідно шукати в періоді формування Каталонії як самостійного королівства. Вплив франків та завоювання арабами Піренейського півострова створили умови для окремого розвитку Каталонії від інших регіонів Іспанії, що багато в чому і визначило її прагнення до автономії.

Після об'єднання областей Іспанії в єдину державу, через нездатність центральної влади вирішити внутрішні проблеми країни, сепаратизм в Каталонії став інструментом та формою протесту в діалозі із Мадридом з метою здобуття самостійності.

Необхідно відзначити значення економічного фактору. Каталонія, в першу чергу Барселона, була економічно розвиненим регіоном, тому Мадрид прагнув використати її ресурси в своїх цілях, порушуючи старовинні вольності та права Каталонії. З цієї причини в даному регіоні виникла тенденція до сепаратизму. Крім того, в XVII ст. почалися культурні утиски населення Каталонії, адже вперше каталонську мову було заборонено використовувати в судочинстві. Надалі цей фактор став одним з основних в боротьбі за здобуття незалежності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Альтамира-и-Кривеа Рафаель. История средневековой Испании: монография / под ред. В. Мосиной. Москва: Иностранная литература, 1951. Т.1. 520 с.
2. Альтамира-и-Кривеа Рафаель. История средневековой Испании: монография / под ред. В. Мосиной. Москва: Иностранная литература, 1951. Т.2. 366 с.

3. Волкова Г. Каталонский национализм проблемы территориальной целостности Испании. Сравнительная политика. 2016. №2 (23). С.85 – 95.
4. Лэм Г. Ганнибал. Один проти Рима. Москва: ЗАО Из-во Центрполиграф, 2002. 443 с.
5. Орлов А. Глубинные исторические корни проблемы национализма и сепаратизма в современной Испании. Вестник МГИМО Университета. 2013. №3. С.177–185.
6. Тамарович А. Ю. Движение за независимость Каталонии: причины и предпосылки сепаратизма. Политология. Религиоведение. 2013. №2(11). С.148 – 156.
7. Хенкин С. ЭТА и испанская демократия. Вестник МГИМО. 2011. №2. С.75 – 82.
8. Шахина А., Петрович-Белкин О. Экономический сепаратизм в государствах ЕС как фактор воздействия на систему региональной безопасности. Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Международные отношения. 2014. №2. С.85 – 91.
9. Історія сепаратизму: чому Каталонія відокремлює себе від Іспанії. Служба Бі-бі-сі: веб-сайт. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-41482188> (дата звернення: 15.10.2018).
10. История Каталонии. Portal Globus. ru: веб-сайт. URL: <http://bcn.portalglobus.ru/category/subcategory/31> (дата звернення: 17.10.2018).
11. История Каталонии: кто и как в ней наследил. Русский журнал: веб-сайт. URL: <http://revistarusa.net/istoriya-katalonii/> (дата звернення: 5.11.2018).
12. Каталония история Каталонии Средние века. Старлет Марбелья: веб-сайт. URL: <https://smtur.com/istoria-ispanii/istoria-katalonii/kataloniya-istoriya-katalonii-srednie-veka.html> (дата звернення: 11.11.2018).
13. Каталония Новая и новейшая история Каталонии. Старлет Марбелья: веб-сайт. URL: <https://smtur.com/istoria-ispanii/istoria-katalonii/kataloniya-novaya-i-novejjshaya-istoriya-katalonii.html> (дата звернення: 25.11.2018).

Науковий керівник: доцент Северова О.В.

УДК 9(58):902.6(05)

Ботиржон Тожибоев
(Андижан, Узбекистан)

ИЗ ИСТОРИИ НАЧАЛА ВООРУЖЕННОГО ДВИЖЕНИЯ В САМАРКАНДСКОЙ ОБЛАСТИ

В данной статье на основе научной литературы и архивных данных освещена история вооруженного движения в Самаркандской области. А также всесторонне освещена деятельность национально освободительного движения ведущая борьбу против советской власти, которая всегда поддерживались местным населением.

Ключевые слова: Самаркандская область, Туркестан, национально-освободительное движения, колониальная политика, советская власть, Колесов, большевизм.

This article based on scientific literature and archival data highlights the history of the armed movement in the Samarkand region. As well as comprehensively covered the activities of the national-liberation movement leading the fight against Soviet government which was always been supported by the local population.

Key words: Samarkand region, Turkestan, National-liberation movement, colonial policy, Soviet government, Kolesov, bolshevism.

Вооруженное движения в Самаркандской области Туркестанского региона началось в конце февраля - начале марта 1918 года, обусловленное своеобразными историческими факторами и вескими доводами. Этому способствовало колониальная политика советской

власти Российской империи. Необходимо отметить, что 26 ноября 1917 г. был созван IV Чрезвычайный Краевой мусульманский съезд, и в вследствие чего была создана Туркестанская автономия [1. с.48] в Коканде. Но, надо сказать, что это привело к насильственному разгону Туркестанского автономного правительства военными силами красногвардейцев и дружин армянских партизан направленным из Ташкента и Скобелева, а также руководство Ф. Колесова, занимавший в то время пост председателя краевого Совнаркома, после прибытия в Бухару способствовало ликвидации Туркестанского автономного правительства и жестокого подавления местного населения.

Согласно историческим источникам вооруженная борьба против советской власти в Туркестанском регионе первоначально началась в окрестностях Коканда[2] Ферганской долины. С разгоном Туркестанской Автономии завершился мирный этап развития национального сопротивления, и было положено начало массовому вооруженному антибольшевистскому движению в Туркестане. Следует отметить, что большинство историков признают, что поводом для начала Туркестанского вооруженного движение против советской власти послужило ликвидация [3.с.329] Туркестанской автономной республики. Вскоре после этого в Самаркандской области начинаются вооруженные движение против Советской власти. В то же время существуют и другие серьезные причины для начала вооруженного движения:

Во-первых, коммунистическая идеология, предложенная большевиками и другими политическими силами, которая образовалась в 1917 году привела к узурпации власти и стало абсолютно иллюзорной концепцией для туркестанских народов. Местное население, не смогло с самого начало воспринять эту идею и выступило против нее.

Во-вторых с самого начала советского правительства местные власти не участвовали в управлении властью, их национальная честь и достоинство не соблюдалось. Было ясно, что советское правительство, основанное большевиками в Туркестане, являлось новой формой колониальной политики Российской империи.

В-третьих, с первых же дней, когда была создана новая система, не учитывались традиции и национальные особенности коренных народов, которые формировались на протяжении веков. Следует отметить что основанные на нормах шариата казейские суды были ликвидированы, изъяты вакуфные земли, и отменены все виды собственности. [4. с.84-85]

Колониальная политика, проводимая большевиками в Самарканде, оказала сильное влияние на развитие вооруженной борьбы против советской власти. Необходимо отметить, что местное население выступало против действующего режима, поскольку бойцы Красной Армии представляли себя настоящими оккупантами и насильниками. Например, как указано в одном из текущих документов «Солдаты Красной армии вторглись в мечеть и разбомбили верующих людей во время чтения молитв». Это привело к тому, что и все верующие встали на сторону национальных освободителей. Следует отметить, что действие Красной армии, зашли так далеко, что даже покушение на Ленина в Москве стало причиной для массовых репрессий в Фергане [3.с.12]. При аресте им было предъявлено обвинение в покушение на Ленина. О жестоком отношении, говорят и действие карательных отрядов, которые устраивали соревнования между собой по количеству совершенных расстрелов среди заключенных [5. с.126]

Необходимо отметить, что Туркестанская АССР в 1918-1924 годах включала в себя пять областей (Сырдарья, Самарканд, Фергана, Закаспийская (с августа 1921 г Туркмения), Семиречье (с 1922 г Семиречье), а также одного отдела (Амударья, она позже была переименована в Амударьинскую область), 30 уездов и 473 волостей. А в Самаркандскую область входило 4 уезда: Самарканд, Катакурган, Джизак, Ходженд. В 1920 году Ходжендский уезд был переведен в ведомство Ферганской области, а в Самаркандской области был образован уезд Уратепа. К 1924 году в состав Самаркандской области входило 18 волостей. [6. с.152-175]

В результате проводимой колониальной политики советской власти в 1918 г. обострилась политическая и военная ситуация в Самаркандской области. Вооруженное движение начавшая в 1918 году в Туркестанском регионе распространилась и на Самаркандскую область. Необходимо отметить, что данное движение в Самаркандской области (в советское время оно именовалась как «басмачество», а участников движение как «басмачи») возглавлялось такими руководителями как Очилбек и Бахромбек.

Согласно архивным материалам, в свое время руководителями вооруженного движение против советской власти и большевиков проводились под руководствами следующих руководителей в Самаркандском уезде и Ургуте: Мирза Полвон, Хожи Абдулкаххор, Мулла Каримжан, Ислам[7]; в Джизакском уезде: Ниёзбек (Маъмур Ниёзбек), Туроббек, Абдулхамидбек, Мулла Хамрокул[8] в Хожденском уезде и Уратепе: Холбутабек, Саидмурод, Норкузи, Машариф, Турдибой, Турсунбой, Мулла Жавлон, Мухаммад Мурод; в Катакурганском уезде Коракулбек, Ахмадбек и Асрорхон.[9] Если в 1918 году в их рядах было 10 000 участников, то к 1920 году количество воевавших против Красной армии увеличилось до 27 000 [10. с.689].

Следует отметить, что эти данные подтверждаются архивными материалами, историческими исследованиями, (газетные материалы, воспоминание очевидцев и местная и зарубежная публикация).

Проводимая советской властью шовинистическая политика в Туркестанском крае, в частности в Самаркандской области привело к увеличению количества вооруженных движений, так как этому способствовало игнорирование интересов местного население, принудительное привлечение к труду, массовая отправка на фронт, насильственный призыв вступление в Красную армию.

Если говорить о хозяйстве, то в местах, которые считались центром сельского хозяйства и ремесло, мы объявили «коммуны». Об этом издан декрет все земли и мастерски были конфискованы, из-за чего большое количество людей осталось без работы и без заработка. Кроме этого, после революции были закрыты многие хлопкоочистительные заводы. В Фергане сложилась тяжелая ситуация во всех сферах: в хозяйственной, политической, и в организационной.⁷ Естественно, все эти кадры присоединились к «басмачам».

Следует сказать, что мы по этим мероприятиям включили всех лошадей, ввели принудительный труд, мобилизовали людей в красную армию. И, вместе с этим, параллельно начали выполнять монополию урожая, сводку продуктов питания, в результате чего все дехкане и ремесленники восстали против советской власти и переходят на сторону «басмачей», и если раньше это считалось нашествием, то теперь приобретает политический смысл. Стоит отметить, в 1919-1920 годах в Фергане было не бандитское, не басмаческое, а народное восстание. [3.330-331]

Действительно в 1918 году на территории всего Туркестана, в частности, в Самаркандской области началось народное восстание против советской власти. Это движение усилилось к 1919-1920 гг. и помимо Туркестанской АССР включило в себя Бухару и Хорезм. Это движение с самого начала носила политический характер, а не бандитской или «басмаческий».

Председатель Совета народных комиссаров Туркестанской АССР Кайгисиз Атабаев 18 июля 1922 года на пятом собрании четвертого пленума ИИКА Туркестана сделал доклад «О басмачестве» он показал начало этого движения и действующие силы следующим образом:

«Товарищи! Басмачество в нашем Туркестане, возможно, и на всем Востоке во всех наших делах большой укор. Так, на протяжении четырех лет не уж то окончено басмачество, или, напротив, чем отметить его развитие в Фергане, распространившись на соседние области, охватило всю Самаркандскую область, Сурхандарью и отдельные части

---

⁷ Данные обстоятельства были не только характерны для Ферганы, но и целом Туркестанском регионе в том числе в Самарканде

Туркменистана. Это подытоживается, тем, все наши работы, проводимые на протяжении четырех лет, нанесли вред местному укладу жизни, традициям и обычаям. Учёт обстановки, наша необразованность – это общая наша болезнь: мы в той или иной мере считаемся руководителями, но эта болезнь привело к очень плачевному состоянию перед соседними странами. [3.325]

К.Атабаев в своем докладе показал, что это движения против советской власти было не бандитским, беспризорным или «басмаческим»; а явилось все народным восстанием против большевиков, а то, что руководители советской власти и коменданты красной армии, руководство партии и хозяйства не правильно оценивали это движение: «Мы на протяжении четырех лет не смогли дать правильную оценку этому движению, когда оно явилось народным восстанием. Мы его назвали «басмачеством». Басмачество по своей сути означает грабительство, и наша неправильная оценка этой движения привело неверные действия, в итоге за 4 года мы не смогли его даже частично подавить».

Когда советская власть лицом к лицу встретилась с беспрерывно усиливающимся восстанием, это восстание укрепилось в больших городах и вело борьбу против советской власти.

В прежние времена отделения красной армии не были прикреплены к единому командованию, в каждом городе отдельно велась борьба против повстанцев. Мы именно с этими отрядами вели борьбу против басмачества, а то движения в то время было так сильно, что могли дать отпор каждому нашему отряду, каждому нападению. Во многих случаях басмачи, поддерживаемы местным населением, одерживали победу.

Потребовалось много лет, чтобы выразить недовольство нашим отрядам, занимающимся грабительством и принуждение местного населения.

Патриоты, ведшие борьбу против советской власти, всегда поддерживались местным населением. В ярости от этого советское военное командование и большевики на ряду вооруженными участниками группировок сажали в тюрьму и расстреливали в качестве гарантии их родственников и мирных население. В общем, в Самарканде советская власть также вела свою запретную политику.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Аъзамхужаев С. Туркестанская автономная республика: опыт построения национальной демократической государственности. – Т.: «Маънавият», 2000.
2. Ражабов К.К. Движение за независимость в Ферганской долине: особенности и этапы развития (1918-1924). – Т.: «Новое издательство», 2015. с.12
3. Центральный Государственный архив Республики Узбекистан. (ЦГА р.Уз), ф.17, оп.1, д.90, л.329
4. Новейшая история Узбекистана. 2-книга. Узбекистан в советский период. Науч.ред. М.Жураев.-Т.: «Шарк»,2000. с.84-85
5. ЦГА, р.Уз, ф. 17, оп. 1, д.45, л.126
6. Ражабов К, Кандов Б, Ражабова С. Важные даты истории Узбекистана. (С древнейших времен до настоящего времени)-Ташкент, «Узбекистан», 2015. с.152,157,165,176
7. Самаркандский областной государственный архив (Самаркандский ОГА), ф.21, оп.1, д.14, л. 5
8. ЦГА, р.Уз, ф. 17, оп.1, д.406, л.17
9. Ферганский областной архив (Ферганский ОГА), ф.435, оп.1, д. 44, л.76
10. Урунхужаев. М. Незабываемые дни (Мемуары). Т.: Уздаврнашр, 1961. с.689.

УДК 930.26.(575.5)

Бахыт Турганов, Бахтияр Турдиев
(Нукус, Узбекистан)

ҚАДИМГИ ВА ЎРТА АСРХОРАЗМ БАДИИЙ ҲУНАРМАНДЧИЛИК БУЮМЛАРИДА ҚУШЛАР ТАСВИРИНИНГ АКС ЭТТИРИЛИШИ

Мақола археологик материаллардаги қадимги ва ўрта аср ҳунармандчилиқ буюмларида акс эттирилган қушлар тасвири мисолида хоразм воҳаси халқларининг бадиий ҳунармандчилигини ўрганишга бағишланган. Ўша даврларда воҳа халқларининг мифологик тафаккури, халқ оғзаки ижоди ва амалий санъатида қушлар образи улугворлик ва илоҳийлик тимсоли бўлган.

Таянч сўзлар: қадимги ва ўрта асрлар, бадиий ҳунармандчилик, қушлар, товус, кабутар, бургут, қирғовул, оқ қуш, ёдгорликлар, мифологик дунёқараиш.

Статья посвящается исследованию на археологических материалах искусства древних и средневековых хорезмского народа образов изображений птицы на примере изделий художественного ремесла. В тот период мифологические мысли хорезмского народного творчества образа птиц являлись могущественным и сверхъестественным символом.

Ключевая слова: древний период, средние века, художественное ремесло, птицы, фазан, голубь, орёл, лебедь, мифологическое мировоззрение.

The article is devoted to the research of archeological findings of art of khorezm people in ancient and middle-aged period of time the image of birds in the examples of art items. That time in the mythological ideas of khorezm folk art the image of birds was mighty and superficial symbol.

Key words: ancient world, middle aged time, fine art, peacock, pigeon, eagle, pheasant, swan, mythological outlook.

Маълумки, ҳар бир миллат санъати ва бадиий ҳунармандчилиги шу замин халқлари дунёқараиши ва тафаккури асосида шаклланади. Қадимий Шарқ давлатлари каби хоразм воҳаси халқларида ҳам қадимги даврда тотемизм маҳсули сифатида ҳунармандчилик буюмларида ҳайвон ва қушлар тасвири акс эттириш удум бўлган. Минтақада мил. авв. I минг йиллик ўрталаридан бадиий буюмларни ясашда сак-скифларнинг «ёввойи услуби» таъсири кўзга яққол ташланади. Ўша давр воҳа халқлари тафаккурида турмуш тарзини ана шу жонзодлар тасвирига боғлаб изга солиш қатъий қоида ва анъана тусига кирган. Хоразмнинг қадимги ва антик давр ёдгорликларидаги деворий расмлар ва ҳунармандчилик буюмларида қушлар, ҳайвонот ва афсонавий ҳайвонлар қиёфаларидаясалган ва уларнинг тасвири туширилган буюмлар қўплаб учрайди. Қадимги даврда мажусийлик динида тотем хизмати бажарган ҳайвонот ва қушлар дунёсининг баъзи вакиллари зардуштийлик таълимоти тараққий қилган антик давр ва илк ўрта аср моддий маданияти намуналарида рамзий жиҳатдан илоҳий маъно ва мазмунга эга бўлган.

Зардуштийлик таълимотида қушлар илоҳий қудратли жонзот сифатида эътироф этилган, баъзилари маҳаллий халқ тафаккурида маъбудларнинг рамзий белгиси ҳисобланган. Зардуштийлик таълимотининг муқаддас китоби «Авесто»да ёзилишича, Хумо бахт ва бойлик соҳиби, илоҳий қудратга эга қуш. У ҳеч кимга кўринмайди, агарда унинг сояси инсон тусида жуда бахтли ва бой бўлади, деб ишонишган. Марказий Осиё халқлари бадиий ҳунармандчилик буюмларида хумо қуши тасвири мил. ав. IV асрдан учрайди.

Қадимги ва илк ўрта аср Хоразм воҳаси халқлари тафаккурида хумодан ташқари, товус, оқ қуш, кабутар, хўроз каби қушлар илоҳийлик тимсоли сифатида эътироф этилган. Инностранцев таъкидлашича, Хоразм воҳаси халқларининг исломгача бўлган диний ва мифологик тафаккури ва дунёқараишида қушлар инсон танасидан ажралиб чиққан жони ёки унинг руҳини ифодалар экан. Воҳа халқлари қадимги динлари тарихи бўйича мутахассис

Ю.А. Рапопорт ушбуфкрни ривожлантириб, “қушлар нафақат инсон жони руҳининг тимсоли, балки улардан оқ қуш ва товус Анахита маъбудаси рамзи сифатида акс этган” –дея эътироф этади [5,-Б.94].

Исломгача бўлган даврда воҳа халқлари тафаккури ва бадий хунармандчилик буюмларида хумо, товус, кабутар, оқ қуш, хўроз каби қушлар тасвири илохий маъно-мазмунга эга бўлган. Одатда, бадий буюмларда қушлар дунёсининг баъзи вакиллари маъбудлар қиёфаси сифатида тасаввур этилган.

Қадимги ва антик давр Хоразм ёдгорликларидаги остадонларда акс этган қушлар тасвирлари бундан гувоҳлик беради [5, Б.93. расм.47-50]. Миздакхон, Қубатоғ ёдгорликларидаги баъзи остодонларнинг дасталарига қушлар қиёфаси туширилган.

Самовий қуш сифатида бургут Шарқ халқлари санъатидақуёш рамзи ва халқ дostonларида куч-қудрат ва ҳокимият эгаси бўлган жонзод сифатида ифодаланади. Хоразмнинг Акшахон қалъа (мил. ав. V-IV аср) деворий расмларидаги ҳукмдор тожи қуш кўринишида, Қойқрилганқалъа (мил. ав. IV-III аср) деворий расмларида бошига афсонавий қуш кўринишидаги катта шлем кийган ҳукмдор киши тасвирланган бўлса, Тупроққалъанинг мелодий III асрга оид қатламларидан бошига оқ бургут қиёфасидаги ҳукмдор тожини кийган скульптуралик ҳайкалча топилган [7, Б.27, 88]. Хоразм тангаларидаги (III аср 2-ярми IV аср боши) ҳукмдор Вазамирнинг тожи ва Анқоқалъадан топилган мелодий III асрга оид мис тангалардаги ҳукмдор тожи тасвирлари бургут қуши кўринишида акс этган [7, Б. 27,88]. Бургут кўринишидаги ҳукмдор тожи тасвирлари Парфия ва Кушон тангаларида ҳам учрайди. Шубҳасиз, тангалардаги ва деворий расмлардаги қушлар тасвири илохий ҳукмдор тимсолини англатган.

Маълумки, ислом дини тарқалиши биландиндаги тақиқлар сабабли меъморчилик ва бадий хунармандчиликда буюмларни безатиш характери, тасвирий санъат намуналарининг шакллари ва услубий хусусиятлари ҳам ўзгаришга учради. Исломда жонли мавжудотларни тасвирлашга салбий муносабат билдирувчи калом таълимоти VIII аср охири – IX аср бошига келиб шаклланди. Шунга қарамадан исломгача бўлган тимсоллар, сюжетлар, мавзулар амалий санъатнинг кўплаб сопол, бронза, ёғоч, шиша буюмларга ишланган безакларда акс эттириш давом этган.

IX-XIII аср бошларида Хоразм воҳаси халқлари бадий хунармандчиликдаги буюмларни безатишда ҳали ҳайвонотлар тасвири батамом тугаб улгурмаган бўлсада, ислом дини таъсирида ислимий-гириҳли ва хандасий нақшларнинг аста-секин ортиб боришини кузатишимиз мумкин. Қушлар тасвирини ифода этишнинг бадий услуби ҳам тубдан ўзгаради, яъни услублаштирилган ҳолатда акс эттирилади. Қушлар тасвири кўпроқ мавҳум шакл касб этиб, ислимий нақшлар билан билан бирикиб кетсада, ҳамон анъанавий услубнинг узвий қисми сифатида давом этади. Бадий буюмлар, жумладан заргарлик буюмлари кўринишлари қуш, ҳайвон, балиқ, афсонавий махлуқ, икки учи илон бошига ўхшатиб ясалган билагузуклар шаклида бўлган. Заргарлик буюмларидан ташқари, сирланган сопол идишларда ҳам қушлар тасвири кенг тарқалган.

Илк ўрта аср сирли сопол идишларида дастлаб кабутар, қирғовул, бургут каби қушлари тасвири кенг тарқалган, XIII-XIV асрларда сопол буюм ичида “ўтирган” ёки “парвоздаги” ўрдак, “товус кўзи” тасвирлари кўпроқ учрайди.

Кардар қалъасининг IX-X асрларга оид маданий қатламларида бургут, илон ва балиқнинг умумлашган тасвири акс этган сирли сопол коса топилган [3, Б. 105-109.]. Коса таги диаметри-13 см, сақланган юқори қисми диаметри 22-24 см га тенг.

Унга ўхшаш қирғовул ва кабутар тасвиритуширилган сополидишлар Ўрта Осиёдаги Марв, Термиз, Фарғона, Шошқаби ўрта аср ёдгорликларида кўплаб учрайди.

Ўрта Осиё халқлари халқоғзакии жоди, қахрамонлик эпослари да тову свақирғовул ёруғлик, эзг улик ва кутлуғ кун рамзи сифатида ифодаланади.

XII-XIV асрларда “ўтирган” ёки “парвоздаги” ўрдак, “товус”, “товус кўзи” тасвирлари кўплаб учрайди. Бундай тасвирлар сирланган сопол буюмлар ичида акс эттирилган. Улар Хоразмнинг Кўҳна-Урганч, Қизилқалъа, Миздакхон, Қаватқалъа каби

ёдгорликлардан қайд қилинган. Ушбу тасвирнинг юзага келиши қадимги Хоразм халқлари диний дунёқараши ва саянати анъаналари билан боғлиқ. Зардуштийлик таълимотидаги тушунчаларга кўра, товус ва кабутар Анахита маъбудаси билан бирга юрадиган қушлардир. Одатда, маъбудалар атрофида юрвчи қушлар қиёфасидауларнинг тасвирлари акс эттирилган.

Ю.А. Рапопорт таъкидлашича, қадимги Хоразм халқлари диний дунёқарашида товус Анахита маъбудаси рамзи сифатида тушуниланган. Илк ўрта асрларга оид Яккапарсон (VIII аср) ёдгорлигидан топилган муҳрда тумшугида қандайдир нишонни, эҳтимол тождир олиб келаётган товус тасвири акс этган [4, Б.14. расм.7]. Мутахасислар фикрича, ушбу тасвирлар Волга бўйи (Сарой), Шимолий Кавказ (Маджар), Молдова (Эски Орхей), Русь (Буюк Новгород) ёдгорликлари моддий маданияти намуналарига мўғуллар истилосидан сўнг хоразмлик усталарнинг таъсири натижасида етиб борган [2, Б.128]. Мазкур ҳудудлар XIII-XIV асрларда Хоразм сингари Олтин Ўрда давлати тасарруфида эди. Хоразм ва Евросиё ҳудудларида учрайдиган ўша даврга хос сопол буюмлар шакллари (коса, пиёла), ҳаттоки тасвир, нақш-безакларидаги (ўрдак, “товус”, “товус кўзи”) ўхшашлик, ўша жойдаги халқлар билан хоразмликларнинг ўзаро маданий ва иқтисодий алоқалари кучли бўлганлигини кўрсатади [8, Б.33-37].

Воҳа ёдгорликларидаги топилмаларда қушлар тасвири бадий металл буюмларда ҳам учрайди. Улардан XIII-XIV асрлардаги Миздакхон маҳаллаларидан қайд қилинган бронза кўзгуда қанотларини ёйган оқ қуш тасвири акс этган [6, -Миздакхон. Кп 391. инв 8951/19]. Оқ қуш атрофи ўсимликсимон нақшлар билан безатилган. Кўзгудаги оқ қуш тасвири жуфт бўлиши, эҳтимол. Чунки, оқ қушлар табиатдан жуфт бўлиб яшайди. Ўрта Осиё халқлари тасавурида оқ қушлар қадимдан бугунги кунга қадар бахт, бойлик, поклик ва муҳаббат рамзи сифатида ифодаланади.

Хива шаҳрининг XII асрга оид маданий қатламларидан топилган камарнинг бронза тўқасида қарама-қарши турган иккита қушнинг рельефли тасвири акс эттирилган, атрофи араб ёзувлари битилган [7, Б.50]. Бу даврда куфу хуснихатидаги араб ёзувларини тушириш янги услуб сифатида бадий безакларда ўз аксини топган.

Бадий ҳунармандчилик буюмларида нафақат қушлар тасвири акс эттирилган, балки баъзи буюм дасталари, қопқоқлари қуш шаклида ясалган. Жанубий Хоразмдаги Жигарбанд ёдгорлигининг XII асрга оид қатламларидан топилган бронза идиш дастасига қуш кўринишидаги безак туширилган [1, Б.87. расм 35/11]. Безак кокилли қуш қиёфасида бўлиб, иккига ажралувчи куйруғи ва рельефли нуқталарда туширилган кўздан иборат. Безак баландлиги 3,5 – см, юзаси текис, пастки қисми квадратсимон.

Ўрта Осиёда XI-XIII асрларда бадий металл буюмлар даста ва бошқа қисмларига қуш кўринишидаги безакларни тушириш кенг тарқалган. Айниқса, бронза чирок дасталарини қушлар қиёфасида безатиш урфга айланган.

Хоразмнинг X-XI асрлар Замахшар, XII-XIII асрлар боши Қизил қалъа ёдгорликларидан қуш ҳайкалчалари кўринишидаги кўплаб безак буюмлари топилган [6]. Қизил қалъа. Кп. 3602. инв. 239]. Улар бронзадан қуйма усулда ясалган. Замахшар ёдгорлигидаги учта безак буюмнинг иккитаси ўрдак, биттаси кабутар кўринишига ўхшаш ҳисобланади. Қизил қалъа ёдгорлигидаги қуш ҳайкалчасикабутар қиёфасида бўлиб, қанотлари, куйруғи рельефли чизиқларда акс этган. Қуш шаклидаги безак буюми ички қисми ковак, баландлиги 5,3 см, узунига 5,5 смга тенг.

Унга ўхшаш бронза ва сопол ҳайкалчалар Жанубий Туркменистоннинг Шехр-Ислам ва XIII-XIV асрлар Сарой Берка ёдгорликларида қайд қилинган.

Хоразмнинг сўнгги ўрта аср ҳунармандчилигида ҳам қуш қиёфасидаги бадий безаклар яшаш ва қушлар тасвирини акс эттириш анъанавий услуб сифатида давом этган. Айниқса, заргарлик ҳунармандчилигида қуш шаклидаги шокила ёки шокилалари қуш шаклига ўхшаш сирғалар яшаш кенг тарқалган. Кўркам жилваланувчи “Қуш ини” тақинчоғининг безаги рамзий мазмунга эга бўлган. Тақинчоқ тарҳининг марказида ва икки ёнида патлар қистириб қўядиган найчалардан уч тишли паншаха нусхаси туширилган, паншахаларнинг ораларида

эса эр-хотиннинг рамзи сифатида ичига бир жуфт куш тасвири туширилган халқалар ўрнатилган [7,Б.88-89].

Хоразм воҳаси аҳолиси ва атрофидаги кўчманчи халқлар мифологик тасавури, фольклор ва амалий санъатида кушлар қадимдан то ўрта аср охирларига қадар улуғворлик ва илоҳийлик тимсоли сифатида ифодаланган.

Абулғозий Баҳодирхоннинг “Шажарайи тарокима” асарида қайд этилишича, Ўғузхон даврида шунқор, бургут, укки, қарчиғай, турунбой, лочин, хумой, туйғун, қарға муқаддас куш – тотем ҳисобланган [7,Б.88]. Шарқшунос олим В.В. Бартольд Рашидиддин маълумотларига асосланиб, ўғузларда ҳатто ислом даврида ҳам тотемизм сақланганлиги ва улар ҳар бир кушни эъзозлаши, уруғ аъзоси деб ҳисоблаганлиги, уларга тегилмагани ва гўштини ейилмагани хусусида ёзади. Қолаверса, ўзбеклар таркибида бургут, буркут каби этнонимга эга уруғлар пайдо бўлиши ҳам тотемистик қарашлар билан боғлиқ.

Демак, воҳа халқларимифологик тафаккурида улуғворлик ва илоҳийлик тимсоли бўлганхумо,товус, бургут, кабутар, оқ куш, қардирғоч каби кушлархалқ амалий санъатида XX аср бошига қадар рамзий мазмунга эга бўлган.Бу эсақадимги ва ўрта аср бадиий буюмларига ушбукушлар тасвири ва қиёфасини акс эттириш учун хунармандларгаатарли асос бўлган.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Вишневская Н.Ю. Ремесленные изделия Джигербента. – М., 2001.
2. Гражданкина Н.С., Ртвеладзе Э.В. Влияние Хорезма на керамическое производство золотоордынского города Маджара // СА. 1971. – № 1.
3. Мамбегуллаев М.М., Турманов Ж.Т., Юсупов О.Ж. Поливная керамика Кердера // Вестник ККО АН РУз. 2006. – № 1-2. – С. 105-109.
4. Неразик Е.Е. Раскопки Якка-Парсана // МХЭ. – М.: АН СССР, 1963. Вып.7. – С. 3-38.
5. Рапорт Ю.А. Из истории религии древнего Хорезма // ТХАЭЭ. Т.VI. – М.: 1971.
6. Қорақалпоғистон Республикаси санъат музейи. Қизилқалъа. Кп. 3602. инв. 239
7. Фахретдинова Д.А. Ювелирное искусство Узбекистана. – Ташкент, Гафура-Гуляма. 1988.
8. Якубовский А.Ю. К вопросу о происхождении ремесленной промышленности Сарая Берке // ГАИМК. – Л., 1931. Т. 8. Вып. 2-3. – С. 1-48.

*Юлія Фіщук
(Луцьк, Україна)*

АНГЛО-ФРАНЦУЗЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ У КАРИБСЬКОМУ МОРІ ВПРОВОДЖ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

Проаналізовано боротьбу Великої Британії та Франції в Карибському басейні. Визначено причини загострення відносин між Англією та Францією в Новий час. Розглянуто економічний, дипломатичний, військовий аспекти суперництва. Першопочатково обидві європейські держави прагнули посилитися за рахунок міжнародної торгівлі. З початку ХVІІІ ст. Іспанська та Португальська імперії в Новому Світі зазнавали стагнації, в цей час Англія та Франція колонізували острови в Карибському басейні. Розбудувавши колоніальний апарат, метрополії розпочали боротьбу за сфери впливу в регіоні. Незмінними складовими Війни Аугсбурзької ліги (1689–1697), Війни за іспанську спадщину (1701–1714), Семилітньої війни (1756–1763) були дипломатична та військова боротьба за острівні території. Досліджено місце і роль Вест-Індії в міжнародних відносинах ХVІІІ–ХVІІІ ст.

Ключові слова: Карибський басейн, Велика Британія, Франція, колоніалізм, Семилітня війна, метрополія, зовнішня політика.

The article analyzes the struggle of Great Britain and France in the Caribbean. The reasons of the deterioration of relations between England and France in modern times are described. Considered the economic, diplomatic, military aspects of competition. Initially, both the European powers sought to intensify due to international trade. Since the beginning of the XVIII century. Spanish and Portuguese empire in the New World were experiencing stagnation, Britain and France colonized the islands in the Caribbean. Constructing the colonial apparatus metropolis began to struggle for influence in the region. Unchanged components of the League of Augsburg War (1689–1697), The War of the Spanish Succession (1701–1714) Seven Years' War (1756–1763) were diplomatic and military struggle for the island territories. Investigated the role and place of the West Indies in international relations in XVII–XVIII centuries.

Key words: Caribbean, the United Kingdom, France, colonialism, Seven-year war, the metropolis, foreign policy.

Острови Карибського басейну на початку XVIII ст. стали центром боротьби за вплив між провідними європейськими державами: Англією, Францією, Голландією. Ці держави порушили монополію Іспанської імперії на території в Латинській Америці. Однак головними країнами в регіоні стали Велика Британія та Франція. В цей час саме вони визначали баланс сил у регіоні. Основним завданням статті є аналіз на основі джерельної бази та історіографії проблеми британсько-французького суперництва в Карибському басейні як складової міжнародних відносин Нового часу.

В сучасній українській історіографії, нажаль, відсутній науковий доробок із цієї проблематики. Саме тому ця тема є актуальною на даний момент. В цій статті буде розглянуто причини британсько-французького суперництва, його особливості та наслідки. За режиму Протекторату О. Кромвеля відбувся подальший розвиток «атлантичного вектору» колоніальної політики Англії [1, с. 100]. Вибір саме цього напрямку не в останню чергу був зумовлений бажанням підірвати військову могутність Іспанії – давнього ворога Англії. До того ж, англійських комерсантів приваблювала торгівля із Іспанською Америкою. Однак, вона була суворо регламентована і перебувала під жорстоким контролем з боку іспанської колоніальної адміністрації.

Намагаючись обійти заборони і встановлені правила, англійські торговці широко практикували контрабандну торгівлю та вдавалися до послуг корсарів. Отож, контрабандна торгівля та піратство стали першими формами проникнення англійців до Іспанської Америки. Особливо приваблював англійців Карибський басейн з огляду на декілька міркувань. По-перше, саме тут пролягали шляхи сполучення між метрополією (Іспанією) та її володіннями у Новому світі, де можна було б розраховувати на багату здобич. По-друге, оскільки військової сили Англії було ще недостатньо для масштабних операцій на суші в континентальній частині Іспанської Америки, численні острови Карибського басейну розглядались як опорні бази для нарощування англійської присутності у регіоні та контрабандної торгівлі. За винятком Великих Антильських островів: Еспаньоли, Куби та Ямайки, на інших островах іспанської адміністрації не було.

Період XVIII ст. для островів Карибського регіону мав наступні особливості. У цей час вже остаточно було встановлено політичну систему у французьких та британських колоніях, ці території були інкорпоровані до імперських економік. Безумовно, не можна не відзначити, що магістральною подією для регіону стала Семилітня війна (1756 – 1763 рр.) У першій половині XVIII ст. британсько-французьке суперництво являло собою економічну боротьбу, а не збройне протистояння, що мало місце в попередні періоди. У другій половині XVII – на початку XVIII ст. зростали об'єми міжнародної торгівлі Великої Британії. Це все було спричинене посиленням колоніальної експансії в Північній Америці та Карибському басейні. В цей час Англія захоплює Ямайку, Багамські острови, Барбуду, Монтсеррат. XVIII ст. у англійській історії представлене колоніальними та торговельними війнами. Головним супротивником Англії в боротьбі за світове панування була Франція [6, с. 36]. Французькі

купці розпочали пошуки зовнішніх ринків поза Європою практично одночасно з англійськими. Зіткнення колоніальних та торгівельних інтересів Англії та Франції було неминучим.

Військові дії у Вест-Індії розпочалися ще до офіційного оголошення війни. Восени 1701 р. в цей регіон було спрямовано англійський флот, а наприкінці 1701 р. – французький. Обидві країни розраховували на ведення широкомасштабних військових операцій в регіоні. Ескадри обох держав, особливо французька, невдовзі після прибуття сильно постраждали від епідемій та не змогли провести наступальні операції; тому французький флот був змушений повернутися до Франції. Єдиною наступальною операцією британців було лише захоплення острова Сент-Крістофер.

Друга операція – захоплення Гваделупи – виявилася невдалою. Протягом 1703 – 1706 рр. військові дії не велися на островах Карибського басейну. Лише в 1706 р. французи спробували посилити свої позиції в регіоні. Їхня атака на Сент-Крістофер була відбита, але французам вдалося захопити невеликий і водночас стратегічно важливий острів Невіс. Після цього аж до підписання миру в 1713 р. організованих військових дій в регіоні Карибського басейну не відбувалося [4, с. 208]. Після Утрехтського миру французький уряд приділяв більше уваги зовнішній, особливо колоніальній торгівлі та стимулював розвиток військово – морського флоту.

Останній, в свою чергу, досить швидко збільшувався: у 1715 р. у ньому нараховувалося лише 30 суден, а у 1735 р. – вже 1800. Королівські декрети 1717 та 1727 рр. накладали ембарго на торгівлю іноземців із французькими колоніями. В цей час, в першій половині XVIII ст. колоніальні та торгівельні інтереси Великої Британії та Франції були в цілому ідентичними, саме тому тривала боротьба цих держав за світову гегемонію [3, с. 96].

Прихід до влади нової династії призвів до переорієнтації зовнішньополітичного курсу Британії. Якщо за Енн Стюарт його завдання полягало у конфронтації із Францією, то тепер на перший план вийшли інтереси Ганновера, який тяжів до союзу із нею. Отож, британські політики змушені були швидко змінити свої позиції на угоду країні, про яку вони до того мали лише примарне уявлення. Із цим завданням блискуче впорався Роберт Волпол, який очолював уряд у 1721 – 1742 рр.

Впродовж двох десятиліть він зосереджував у своїх руках три найважливіші міністерські посади і до того ж був лідером Палати Громад. Саме з часів урядування Р. Волпола закріплюється практика, відповідно до якої очільник кабінету шукав підтримку серед депутатів Палати Громад. Він схиляв їх на свій бік різними засобами, в першу чергу, фінансовими заохоченнями та роздаванням посад у парламентських комітетах, кількість яких стрімко збільшувалася. В парламентах Джорджа I близько половини депутатів отримували платежі від Корони. В такий спосіб досягалась лояльність парламентаріїв та забезпечувалася підтримка заходів кабінету.

Сам Р. Волпол продемонстрував такі риси, які в майбутньому стануть визначальними для формування образу партійного лідера та партійного організатора. Вест-індійські володіння Франції успішно конкурували з англійськими в торгівлі колоніальними товарами. Населення французьких колоній за період 1700 – 1740 рр. зросло в 4 рази – з 74 тис. до 310 тис. чол. Основною культурою тут – на островах Гаїті (західна частина острова Сан-Домінго), Мартініці та Гваделупі – був цукровий очерет. Французький цукор конкурував з англійським на світовому ринку. Лише Гаїті давав цукру більше, ніж Британська Вест-Індія разом узята. Поряд із економічними суперечностями, між Англією і Францією на Антілах існували протиріччя територіального характеру. Вони були переважно пов'язані з проблемою так званих "нейтральних островів", тобто островів Антільського архіпелагу, які формально не належали жодній європейській державі, а також незаселених територій. Найзначнішими з них були Домініка та Сент-Вінсент.

Що стосується Семилітньої війни (1756 – 1763 рр.), то на Антілах вона загалом розгорталася за тим же сценарієм, що і попередній конфлікт. Основною метою французького

військового флоту першопочатково став захист комунікацій між метрополією та колоніями. Порівняно з попереднім періодом французи стали інакше підходити до вирішення цього завдання: якщо під час війни за Австрійську спадщину французи організовували зв'язок між антільськими колоніями і метрополією за допомогою системи конвоїв, то з початком Семилітньої війни міністерство флоту вирішило відправляти ескадри для стратегічного контролю регіону в цілому. Основною причиною Семилітньої війни було переплетення колоніальних інтересів Англії та Франції. Театр воєнних дій не обмежувався Європою, а поширився на колонії. Війна не змінила докорінно політичної карти Європи. Її основним результатом стало падіння міжнародного престижу Франції та посилення Англії, яка розширила свої колоніальні володіння за рахунок Франції та Іспанії

Тим не менше, незважаючи на катастрофічний результат Семилітньої війни для французьких Антил, Паризький мир, підписаний 10 лютого 1763 р., відновив у регіоні довоєнний статус-кво [5, с. 27]. Цим документом завершувалося військове протистояння між Англією та французько-іспанською коаліцією. Англія віддала Франції захоплені Гваделупу, Мартініку та Сент-Люсію, залишивши собі Гренаду, а також офіційно встановила контроль над нейтральними до того Тобаго, Сент-Вінсентом і Домінікою. Такі результати миру дають деяким сучасним дослідникам підставу для думки, що Франція в певній мірі ледь не здобула перемогу в колоніальній сфері від Семилітньої війни, поступившись неприбутковими колоніями, але зберігши важливі в економічному відношенні вест-індійські острови. Втрата Гренади компенсувалася офіційним здобуттям Сент-Люсії, яка мала важливе стратегічне розташування відносно Мартініки [3, с. 145].

Отже, можемо підвести підсумки. Карибський басейн, зокрема Британська Вест-Індія, був регіоном, який визначав розстановку сил у міжнародних відносинах. Всі визначні європейські конфлікти вже не могли не включати в себе колоніальної території. Англійсько-французька боротьба за території в Карибському басейні розпочалася в 1660-х рр. На цей час вже сформувалися колоніальні володіння європейських країн. Кінець XVII – XVIII ст. були відзначені дипломатичною боротьбою Великої Британії та Франції в Європі, що знаходило місце в колоніях. Окрім цього, королівські флоти двох держав воювали на островах. Зазвичай деякі території переходили від однієї держави до іншої. До середини 1760-х рр. помітним стає витіснення Франції з регіону і посилення здобуття нових територій Великою Британією. Остаточно британські та французькі володіння в Карибському басейні встановилися в 1783 р. Версальським мирним договором.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Губарев В. Карибский узел колониальных противоречий европейских держав в первой половине XVII века // Вопросы отечественной и всеобщей истории. Саратов, 1987. С. 89–102.
2. Яшина М. Становление франко–карибских обществ: 1635–1789. М., 2005. 173 с.
3. Ерофеев Н. А. Империя создавалась так... Английский колониализм в XVIII веке. М., 1964. С. 96–145.
4. Бугашев С. И. Политика Великобритании в отношении Франции во второй половине XVIII века (1755–1789 гг.). СПб., 2005.
5. Губарев В. Колониальное соперничество европейских держав в Вест-Индии в пер. пол. XVII в. Запорожье, Изд-во ЗГУ, 1988. С. 26–27
6. Скрипникова Л. В. Английский колониализм в Вест-Индии: Критика буржуазных концепций исторического развития молодых государств Карибского региона. К., 1981.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор Стрільчук Л.В.

УДК 947(5.75.1)

*Хуршидбек Ходжамбердиев
(Андижан, Узбекистан)*

“ХЛОПКОВОЕ ДЕЛО” – ПОСЛЕДНЯЯ РЕПРЕССИВНАЯ ПОЛИТИКА КПСС В УЗБЕКИСТАНЕ

В данной статье на основе научной литературы освещена репрессивная политика КПСС в Узбекистане. Анализирована деятельность сотрудников генеральной прокуратуры СССР в Узбекистане которое именовалось как “Хлопковое дело”, в последствии начавшиеся новый виток репрессий.

Ключевые слова: “Хлопковое дело”, КПСС, репрессия, национальное возрождения, застой, перестройка.

In this article, based on scientific literature lit represivnaja policy in Uzbekistan. Analyzed the activities of employees of the Office of the Prosecutor General of the USSR in Uzbekistan which is referred to as "cotton case", later began a new round of repression.

Keywords: "cotton case", the Communist Party repression, national rebirth, stagnation, restructuring.

3-5 февраля 1981 года был проведен XX съезд Компартии УзССР. По его итогам Ш. Рашидов был избран первым секретарем, Л. Греков – вторым секретарем, Н. Худайбердиев – председател совета министров, И. Усманхужаев – председателем Президиума Высшего совета, А. Худаев – секретарем ЦК, М. Мусаханов – первым секретарем компартии Ташкентской области, Л. Мелкумов – председателем ГНБ, Ю. Максимов – комендантом Туркестанского военного округа, И. Анисимкин – секретарем ЦК, А. Салимов – секретарем ЦК, Е. Айтмуратов – председателем совета министров ЦК Каракалпакской АССР, Н. Махмудова, У. Умаров в члены Бюро Центрального комитета.

Как зарегистрировано в документах съезда от 3-5 февраля, объем национального дохода составил 15 млрд. 857 млн. 600 тыс. рублей, в следующем году он возрос на 6,6%, объем валового национального продукта увеличился на 6,4% [1,с.195].

Руководители всех республик союза были зависимы от КПСС и других организаций центрального управления. Какой путь выберет центр, все республики должны были также пойти по этому же пути. Национальным свойствам и особенностям не уделялось достаточного внимания. Однако, несмотря на это, в начале 70-х годов Ш. Рашидов несколько раз ставил перед центром вопрос о снижении плана по сбору хлопка, так как не было достаточного количества ресурсов для обеспечения центра требуемым количеством хлопка сырца. Естественно, в этой ситуации возможны приписки к собранному урожаю. Однако, центр привел доводы, что они экспортируют хлопок за границу и у них есть возможность получения валюты, отвергли предложение Ш. Рашидова. Кроме этого, для дальнейшего продолжения гонки вооружения между СССР и США была необходимость в получении иностранной валюты благодаря хлопку-сырцу и его экспорту. Также была сильная потребность в товарах для армии, изгостовленных в большом количестве их хлопка-сырца. Если Ш. Рашидов не только не выполнит указания центра, но и допустит меньшее количество сбора хлопка, чем указано в плане, мог быть уволен с занимаемой должности.

Узбекистан в 1966 году перевысил отметку по заготовке хлопка-сырца в 4 млн. тонн. В 1974 году был преодолен предел в 5 млн. тонн. А в 1978 году было собрано 5,5 млн. тонн хлопка. Конечно, это немислимый уровень роста. Такого резкого скачка не возможно было бы достигнуть без приписок. Конечно, во время правления Л.И. Брежнева на это смотрели закрытыми глазами: во-первых, был поставлен рекорд СССР по сбору хлопкаа; во-вторых, прививает ненависть к бюрократии [2,с.243]. Когда во главе партии был Л.И. Брежнев,

корупція в Узбекистане была не выше, чем в других республиках союза. Для сравнения можно привести Армению. В 1979 году кинорежиссер А. Мкртчян на киевском кинофестивале так оценил коррупцию в Армении: “Коррупция – это раковые образования, мешающие жизни. Необходимо бороться против коррупции, захватившей всю страну, однако, наверно, мы не получим от этого никаких результатов... Появился новый класс взяточников, явных гангстеров. Богатые дельцы оскорбляют интеллигенцию: они дают 20 тысяч для того, чтобы мы рассказали их рассмешили или спели песню. Только они могут хорошо жить.” В условиях сплошной коррупции трудно дышать. Идут судебные процессы – кого-то сажают в тюрьму, а его место быстро занимает другой [3,с.246].

Однако, несмотря на это, главный секретарь КПСС принял решение бороться с коррупцией начал с Узбекистана. Конечно, этому были свои причины. Он хотел убрать всех руководителей, которые были близки Л.И. Брежневу. Вместо них он начал назначать своих людей (в частности, 1-го секретаря обкома Томска Е.К. Лигачева он назначил ответственным за подбор и назначение кадров; его готовили на должность руководителя внешнего отдела и отдела кадров ЦК КПСС). Ю.В.Андропов считал Ш.Р.Рашидова также близким Брежневу человеком. На высоких должностях в КПСС, Совете министров и других государственных органах было большое количество представителей кавказской национальности. Украинцы и белорусцы пользовались такими же духовыми и политическими привилегиями, как и русские. Руководители прибалтийских республик были склонны к сепаратистам, поэтому начинать борьбу с этих стран было опасно. А руководитель Казахстана был членом политбюро партии ЦК. И лишь поэтому начинать эту работу было удобно именно с Узбекистана.

В феврале 1983 года приказом Политбюро ЦК КПСС для проверки использования воды в орошении хлопковых полей была создана комиссия во главе с Тельманом Гдляном и Николаем Ивановым. Они начали работу с 25 апреля 1983 года. Эти проверки получили название “хлопковое дело”. Однако, 31 октября 1983 года Ш.Р. Рашидов внезапно скончался. Эту ситуацию в Узбекистане того времени в 1988-1990 гг. Работавший на должности главного прокурора СССР, доктор юридических наук, профессор Александр Сухарев так описывает: “Из центра пришло постановление о повышении производства хлопка. Поэтому на полях, чтобы увеличить урожайность хлопка, под ответственностью Ш. Рашидова на полях была увеличена ирригация. Потом, как стало известно, это было ложью.” производство было искусственно завышено, приписка составила от 0,5 млн. тонны до 3 млн. тонн (всего было собрано 3 млн. тонн хлопка-сырца). В начале 1983 года Андропов в устной форме объявил выговор Ш. Рашидову. После этого для проверки состояния хлопководства был принято постановление, а ситуация изменилась”.

В течение четырех лет (1978-1983 гг.) было выявлено и расследовано 780 дел по припискам, освоениям и взяточничеству было закончено и передано в суд, 4 тысячи человек, в частности, 600 руководителей были привлечены к уголовной ответственности (по отношению к 13 000 человек уголовные дела были остановлены). Среди приговоренных были бывший министр хлопкоочистительной промышленности, его 5 заместителей, руководители управлений министерств, руководители областных управлений, высокопоставленные представители системы власти – 2 бывших секретаря ЦК КП Узбекистана, 400 депутатов местных советов, 8 депутатов Высшего совета СССР и республики, бывший председатель республиканского совета министров, 6 генералов министерства внутренних дел. В 1987 году по “узбекскому делу” был арестован первый заместитель министра внутренних дел, зять Л.И. Брежнева Юрий Чурбанов по подозрению в коррупции” [4,с.65].

В это время за хлопок, вывозимый из полей Узбекистана, платили небольшие деньги. За сорта ниже среднего платили по 260 рублей, а за высший сорт – по 600-700 рублей. И самое интересное, цены назначались центром.

Конечно, так как в СССР началось время застоя, социалистическая система начала распадаться изнутри, коррупция во всех республиках, в частности, среди высшего руководства было широко распространено. Приехавшие в Узбекистан следователи генеральной прокуратуры СССР также были нечистыми на руку.

Великий и известный публицист Сергей Плеханов писал: “Полномочия, которые получил Гдлян привели в ужас весь Узбекистан. Он действительно был диктатором, его один звонок или письменный приказ мог вычеркнуть из партии любого человека, лишит должности. Бригада Гдляна и его близкие сподвижники, жившие в апартаментах гостиницы ЦК “Шелковичная”, по формулировке самого Гдляна, был превращен в “Отдел кадров Узбекистана”. Неруководимый никем человек решал судьбы должностных и могущественных людей. Сегодня О. Чайковская, владеющая огромным количеством информации, на страницах “Литературной газеты” (24.05.89) пишет: “Социальное сознание довольно хорошо, старательно (непонятно, по чьей инициативе, усилиями) было направлено по одному единственному пути: был создан борец, вступившего в борьбу с коррупцией один на один за социальную справедливость. Люди поверили, и это понятно: они знали о коррупции, несостоятельности экономики, пустых полках в магазинах, бедности; им так казалось: сейчас появился бесстрашный человек, и все понадеялись на него. Они знали, что такое коррупция, но не знали кто такой Гдлян. Я не могу их в этом обвинить: чтобы их обмануть, некоторые люди кое-что сделали. Я не понимаю, кто же организовал покровительство безграничной силе на территории страны” [5,с.32].

Продолжая свою мысль, С.Плеханов снова пишет свое заключение: “Я еще раз подтверждаю, что наши герои были сформированы в школе Сталина. Чтобы избежать оговаривания, нет необходимости объявлять их вероотступниками. Мне жаль Гдляна и Иванова, потому что они маленькие камушки, прибитые к берегу волнами моря, они продукт антигуманной системы. Они рабы, захваченные морем, не могут выйти за пределы его указаний. Гдлян и Иванов как издавна бывшие правоведа знали, каждый подозреваемый под следствием из самозащиты поделится своими совершенными преступлениями с высокопоставленными лицами, думая, что они помогут ему выбраться отсюда. Я не верю, что обвиненные ими люди – преступники” [6,с.50].

О происках Гдляна и Иванова А. Сухарев пишет: “В то время я был заместителем Рекункова (главный прокурор СССР – прим. автора), через некоторое время я занял его должность. В новой должности, естественно, я заинтересовался “узбекским делом”. Я думал что Гдлян и Иванов идут по правильному пути. Я стал знакомиться с делом после того как количество следственных групп превысило отметку в 200, а количество заключенных составило несколько сотен. Узнал, что они пользовались незаконными методами следствия. После этого я принял решение вмешаться в это дело. Особенно, после того как стали обвинять в коррупции людей, которых я лично знал, я перестал им верить”.

На XIX партконференции КПСС Гдлян, обвинив главного редактора журнала “Огонек” В. Коротича и часть делегатов специальной конференции в коррупции, после заявления, что в Москве и Кремле есть покровители узбекских взяточников, “узбекское дело” переросло в “Кремлевское дело”. Не имея никакого отношения этих доводов Гдляна и Иванова юстиции и законности, это стало открытой демогией и воздействия и преследованиям со стороны властей. После того, как я удостоверился в самовольности следователей, воспользовавшись данной мне властью, принял решение о прекращении издевательств над людьми. Гдляну и Иванову я объявил выговор за нарушение закона. Заранее предчувствуя, что они должны ответить перед законом за свои деяния, они, избравшись на депутатском собрании в депутаты, воспользовавшись депутатской неприкосновенностью, избежали наказания” [7,с.72].

Делая вывод мы можем проанализировать, то что с приходом к власти главы Комитета государственной безопасности (КГБ) и классического скульптора Ю.В.Андропова, в некоторых бывших советских республиках, в том числе в Узбекистане началась волна

репрессий, конечно, это была последняя попытка центра, продлить себе жизнь. «Хлопковое дело» было лишь инструментом, Центра, чтобы напугать народ и подавить начавшиеся в них признаки национального возрождения.

Независимо от того, насколько был пугающим масштаб, репрессивной политики КПСС в Узбекистане, но она провалилась. После «застоя» в период «перестройки» (почти 2-3 года спустя) узбекская нация возродилась как нация, чтоб защитить себя. Репрессивная политика КПСС создала почву для независимости, поскольку данная политика не основывалась на духовных и общечеловеческих ценностях узбекского народа. В конце концов, произошло национальное пробуждение, которое смогло осуществить демократические перемены.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Раззаков Ф. Коррупция в Политбюро: Дело “красного узбека”.-С.195,239,284-285. <https://www.litres.ru/fedor-razzakov/korruptsiya-v-politburo-delo-krasnogo-uzbeka/chitat-onlayn/page-10/>.
2. Раззаков Ф. Коррупция в Политбюро: Дело “красного узбека”. С.243. <https://www.litres.ru/fedor-razzakov/korruptsiya-v-politburo-delo-krasnogo-uzbeka/chitat-onlayn/page-10/>.
3. Раззаков Ф. Коррупция в Политбюро: Дело “красного узбека”. С.246. <https://www.litres.ru/fedor-razzakov/korruptsiya-v-politburo-delo-krasnogo-uzbeka/chitat-onlayn/page-10/>.
4. Сухарев А. Листая памяти страницы. Воронеж: Изд-во “Кварта”, 2010. С. 65
5. Плеханов С. Дело Гдяна. Анатомия политического скандала. Каунас: Клуб “Олимпас”, 1991. С.32.
6. Плеханов С. Дело Гдяна. Анатомия политического скандала. Каунас: Клуб “Олимпас”, 1991. С.50.
7. Сухарев А. Листая памяти страницы. Воронеж: Изд-во “Кварта”, 2010. С. 72.

*Оңгарбай Юсупов, Амир Жумабаев
(Нукус, Узбекистан)*

ПРОБЛЕМЫ МИГРАЦИИ НОМАДОВ ФИННО-УГРОВ В СРЕДНЕАЗИАТСКОМ МЕЖДУРЕЧЬЕ

В статье анализируются этноархеологическое изучение номадов, их миграционных процессов, финно-угорская этнолексика и этнотопонимика в Приаралье.

Ключевые слова: Великая степь, курдер, кардар, финно-угорская этнолексика и этнотопонимика, 92 баулы кыпчакы, симбиоз.

The article says that the ethnoarcheological study of nomads, their migration processes, Finno-Ugric ethnolexics and ethnotoponymy in the Aral Sea region.

Key words: “Great Field”, Kurder, kardar, Finno-Ugric ethnolexics and ethnotoponymy, 92 branches kypchaky, symbiosis.

Проблемы миграции кочевников-номадов из «Уллы Дала» (Великой степи) на южной направление, в среднеазиатской междуречье, которые являются «не тюркские» народы, читаются их, «исчезнувших» этносов, привлекают внимание востоковедов-историков и тюркологов-лингвистов.

В востоковедческой и тюркологической науке появились немало работ, в которых содержится данные об этносоциальной, этнополитической и этнокультурной жизни номадов Арало-Каспийского междуморья.

В раннем средневековье происходили миграции тюркских и «нетюркских» кочевников-

номадов из Южного Приуралья, Западного Сибири на Южной регионы, в среднеазиатской междуречья, в районы оседлоземледельческой цивилизации, в частности Северного Хорезма, Согды, Чача, Нахшаба и Ферганы.

В юго-восточном Приаралье происходила последовательность смена «индоевропейских» языков - номадов, «нетюркских» (финно-угорских микроэтносов) тюркоязычными, затем племенами, называемых монголоязычками. [1.с 453-456].

В древности и средневековья в степях «Уллы Дала» (Великая степь - Дешти-кыпшак) тюркоязычные и нетюркские номады имели мощные военные «кочевые» государства, создавали военные «симбиозы» для экспансии чужих земель и городов соседних государств. Историческая этнология даёт факты о существовании в раннем средневековье 92 ветвей тюрков, в средневековье 92 баулы кыпчаков (токсобичи-половцев в русских летописей) в степях Дешти-Кыпчака, вокруг Аральского моря, которые контролировали международную торговую путь - «Великий Шёлковый путь», соединяющий Восток, Запад и Юга. [3.69-73].

В раннем средневековье вокруг Аральского моря (Эфталитского, Кердерского, Хорезмского, Огузского) происходила активизации финно-угорских тюркских «симбиозов» и этнолингвистических контактов, инкорпорация угорских племен в тюркоязычную среду на широком лесостепном пространстве к Северу от Приаралья. В юго-восточном Приаральском дельте Сырдарьи и Амударьи образовались локально этнополитические и этноэкономические объединения, союз степных племен с полuosедлыми народами.

В IV-VIII вв. происходила миграция «нетюркских» микроэтносов, которые были наёмным конным войском, сложившейся на границе Хорезма и Кердера. В археологической литературе имеются гипотезы о том, что в Приаральском дельте Амударьи происходили миграции финно-угоров из Западной Сибири, которые оставили заметный след в этнотопонимике Хорезма и Приаралья [2.95-97].

В раннем средневековье в юго-восточном Приаралья возникла «особая» этноантропологическая и этнолингвистическая «территориальная единица», которая в исторических источниках называется Kerdar, Qardar, Kyrdar, Qard, Keder, Xardyri, Gardalid, Xd, Kdr, Xudar, Xadesh, Al-Kardalid и другие идентичности. Вопрос о значении слова «Kerder» (Qardar) в историко-лингвистической науке специально не изучен и конкретных этимологические толкования не имеются.

В арабо-персидской историко-географической литературе сообщается, что Северном Хорезме и вокруг Аральского моря (Кердерского озера) , в зоне «симбиозов » номадов, их контактов с тюркским миром живет «нетюркское» население Ал-Кардалия, которые по следам путешественников, по гипотезам ученых-археологов, материальной культуры Кердеры важны, в изучении о роли их участия в этнической истории и этногенеза народов ПриАралья.

Интересно отметить, что в этногеографии и этнотопонимике Приаралья существует наличие угорских компонентов, что свидетельствует о кердерско-угорском «симбиозе» в раннем средневековье.

В Приаральской дельте Сырдарьи имеются «нетюркские» этнотопонимы, в частности, поселения племя «Терсяк», в Южном Приаральской дельте Амударьи - этнотопонимы «Терсякин», «Остяк», «Самат», которые, на взгляд, являются потомки протомадиярских - угорских этносов. Вопросы о происхождении «Терсяк», «Остяк», «Кердер», «Самат» сложен и этимологии этих этнонимов спорен.

Ученые финно-угроведы считают, что термин «терсяк» угорского происхождения. Значения слова Терсяк - зоонимия с основой тур, Тури, Дари, Тыр, Терпек, Тырна-Журавль. При уральские номады, Арало-Каспийского междуморья, где обитали кочевники - Огузы - баджанакы поклонялись животным и птицам, в частности Тырна (Журавль), о котором упоминает путешественник Ахмед ибн Фадлан в 922 году .

Интересно, что в каракалпакском эпосе «Алпамыс» отражен культ «Беш тырна» (пять журавлей), что свидетельствует о наличии в духовном культуре тюрков и угорцев поверья о почитания культа журавлей.

В позднюю античность и раннесредневековья в юго-восточном Приаралья на основе симбиоза племен «жети асарцев» и угорских субстратов имело место процесс сложения этнокультуры и этнолексика Кердерской области. Поэтому, мусульманские авторы - путешественники отмечают или слышали, что в восточном правобережной дельте Амударьи живут «нетюркоязычные» населения.

Сложения в Приаральской дельте Амударьи «тюркизированных» южно-уральских, обских угорских этнических групп, сохранения этнопонимических названий, наличия антропоморфные атрибуты и культовые наследия Западной Сибири и Южного Урала, свидетельствует о длительности процесса симбиоза номадов «Великих степей» и оседлого - автохтонного население Северного Хорезма.

В этнопонимике и этнолексике Хорезма и Приаралья наличие «нетюркских» слов, на наш взгляд имеют корни угорского происхождения слова: Ап аск, Алан, ап ср, ас арс, алн, арвк, фавнак, индвак, минак, бзк, сыпр,взр, карвак, кемир, крэн, кэтен, кэт, кердер, курдер, кардар, хихинак, карпан, канг, китк, керд, бижак, пишканак, уранк, санд, остяк, самат, сармат, сас, сак, биз, тур, хивах, брдж, терсяк, миздак,маздкан митан, лабр, лар, лак, теркн, сисли,тыр.

Итак, наша гипотеза, о том, что этноархеологическое изучение номадов, их миграционных процессов, этнополитических смешений и этнокультурного симбиоза с автохтонным населением среднеазиатского междуречья свидетельствует о разнородности принесенных номадских компонентов и наличии финно-угорских этнолексика и этнопонимика в Приаралье [3.69-73].

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Проблемы миграции финно-угоров в среднеазиатской междуречье, Сборник : МАРКАЗИЙ ОСИЕ ТАРИХИ : манбашунаслик ва тарихнавислик изланишлари, Тошкент.» 2010, 453-456 с. А.А.Тоунбе. Study of History. Vol. III. - London 1934.
2. Сборник: История и материальная культура Каракалпакстана. Н., 2006., Сборник: Термез Давлат Университети Республика илмий-амалий анжумани маколалар тўплами. Термиз, 2010, 95-97 с.
3. Юсупов О. К изучению этнопонимики Приаралья //«Qazaq bilimi». 2017, №3, Сборник: Материалы Респ.научной конференции Каршинского ГосУниверситета, Карши. 2018. 69-73 с.

КУЛЬТУРОЛОГІЯ / КУЛЬТУРОЛОГІЯ

УДК 316.7:378

Олена Бучковська
(Рівне, Україна)

МІЖКУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Інтернаціоналізація вищої освіти є невід'ємною компонентою глобалізації та цивілізаційного соціокультурного розвитку. Процеси глобалізації та інтернаціоналізація у вищій освіті сформували нові вимоги до випускників і включають не тільки академічні та професійні знання, а й такі як багатомовність, соціальна адаптація та міжкультурна взаємодія.

Ключові слова: глобалізація, інтернаціоналізація вищої освіти, вищий навчальний заклад, міжкультурна взаємодія.

Internationalization of higher education is an integral part of globalization and civilization socio-cultural development. The processes of globalization and internationalization in higher education have formed new demands for graduates and include not only academic and professional knowledge, but also multilingualism, social adaptation and intercultural interaction.

Key words: globalization, internationalization of higher education, higher education institution, intercultural cooperation.

Загальносвітові тенденції глобалізації та інтернаціоналізації вимагають переосмислення сутності та змісту вищої освіти. Майбутній спеціаліст повинен отримувати академічні та професійні знання, знання та навички міжкультурних взаємовідносин. Ще ніколи не мала молодь як України, так і багатьох інших держав, такої нагоди як сьогодні, отримувати освіту за кордоном, оволодівати основами міжкультурної комунікації, розвивати взаємну повагу до культурного різноманіття, формувати системи орієнтації та адаптації в інокультурному середовищі. Інтернаціоналізацію вищої освіти можна розглядати як один із способів у який країна реагує на вплив глобалізації, утворюючи умови для якісних трансформацій сучасної цивілізації у напрямку духовного зближення дистанційованих у планетарному просторі людських спільнот, відтак актуалізується її міжкультурний контекст як адекватна реакція на потребу у інформаційно-комунікаційному обміні знаннями.

У той час як різні визначення терміну «інтернаціоналізація» ілюструють його складність і багатогранність як поняття, одним з ключових елементів, що вдається найбільш перспективним для розвитку інтернаціоналізації вищої освіти є поняття збереження міжнародної і міжкультурної самобутності та толерантності до культурних проявів. Унікальна історія тієї чи іншої країни, способи формування матеріальної та нематеріальної культурної спадщини для прийдешніх поколінь, культурні пріоритети у відносинах з іншими країнами формують національну ідентичність де культура стає ключем до інтернаціоналізації вищої освіти.

В науковій літературі детермінанти інтернаціоналізації освіти найчастіше пов'язують з іменами Дж. Найта і Х. де Вита, у відповідності до визначення яких це – «процес інтеграції міжнародних, міжкультурних і глобальних елементів в освітні (педагогічні), наукові та адміністративні функції окремо взятої установи», інтернаціоналізація освіти охоплює системи, що домагаються «виконання конкретних цілей і завдань і підвищення якості вищої освіти і науки» [1]. Також, Дж. Найт формує уяву про інтернаціоналізацію вищої освіти як про процес інтеграції міжнародного/міжкультурного виміру із навчальними науково-дослідними і сервісними функціями установи. Ці визначення акцентують увагу на основних функціях вузу – викладацькій, науковій, які є визначальними у міжнародному вимірі вищої

освіти і, як на нашу думку, культуротворчій функції освітнього середовища, підґрунтям та основним принципом при цьому має виступати повага до індивідуальності кожної особистості, нації, культури.

Професором університету Лунд (Швеція) Я. О. Нільсоном запропоновано визначати інтернаціоналізацію як процес досягнення вищою освітою, рівня міжнародного, міжкультурного та глобального масштабу, що включає в себе й освітні цілі та функції. Він зазначає, що міжнародне співробітництво ґрунтується на таких принципах:

- соціокультурному, що має на меті поглибити знання про інші культури, сприяти міжнародному розумінню тощо;
- політичному: сприяти формуванню майбутніх політичних та налагодженню економічних зв'язків;
- економічному: домогтися конкурентоспроможності випускників на глобальному ринку праці;
- академічному: розширити міжнародний масштаб наукових досліджень, академічні горизонти, залучити до навчання кращих студентів [2].

Отже, сучасна вища освіта потребує міжнародного підходу, щоб сприяти формуванню соціокультурного, політичного економічного мислення у педагогів та студентів, академічний принцип дозволить уникнути в науці та наукових дослідженнях провінціалізму, недбалості та інертності, стимулюватиме критичне мислення щодо розв'язання складних питань, що впливають та регулюють відносини між країнами та регіонами.

Дж. Ейгнер ще у 1992 році припустив, що існує три основні причини інтернаціоналізації вищої освіти: 1. Інтерес до міжнародної безпеки; 2. Забезпечення економічної конкурентоспроможності; і 3. Зміцнення людського розуміння між країнами [3]. Незважаючи на те, що система вищої освіти у різних державах відповідає саме їх економічному і культурному стану, різняться організаційним, фінансовим та методичним забезпеченням, єднають її цілі інтернаціоналізації серед яких: залучення іноземних студентів і пов'язані з ним фінансові надходження до вузу; підвищення якості освіти в межах програм обміну студентами та викладачами; організація спільних дослідницьких програм та проектів та ін. Окрім того, інтернаціоналізація вищої освіти на основі партнерства та співпраці вищих навчальних закладів, розповсюдження навчальних курсів сприяє інтернаціональній мобільності студентів (а також викладачів) робить вищі навчальні заклади все більш культурно та мовно багатосторонніми, включаючи їх у глобальний освітній універсум. Зростання рівня мобільності студентів та викладачів; організація спільних дослідницьких програм та проектів; створення та надання освітніх міжнародних послуг слугують катализатором для розвитку лідерства та конкурентоспроможності навчальних закладів.

Сучасний підхід до інтернаціоналізації вищої освіти повинен ґрунтуватися не тільки на завданнях адаптації у глобалізованому світі та його трансформації, але і на процесах, які включають в себе формування особистості, у свідомості якої концентрується розуміння ролі і місця власної культури та повага до розмаїття мов і культур, їх збереження і розвитку. Інтернаціоналізація вищої освіти є не просто сама по собі мета, а важливий ресурс у розвитку вищої освіти в напрямку формування системи відповідності до міжнародних стандартів, компетентісного підходу та орієнтації на ринку праці, виявлення тих компетенцій, які допомагатимуть студентам бути успішними національними і міжнародними громадянами, які роблять свій внесок у розвиток локальних і глобальних робочих середовищ і нарешті, це відкритий спосіб реагувати на зміни у глобальному навколишньому середовищі.

Отже, зміни спричинені глобалізацією торкнулись вищих навчальних закладів по всьому світу, що дало можливість розглядати вищу освіту у міжнародному контексті і зробило обов'язковим для багатьох навчальних закладів використання інноваційних та міжкультурних підходів у навчальних та науково-дослідних програмах задля інтеграції в міжнародний освітній простір.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Knight J., H. de Wit. Strategies for internationalisation of higher education : Historical and conceptual perspectives // Strategies for Internationalization of Higher Education. A Comparative Study of Australia, Canada, Europe and the USA. Amsterdam : EAIE, 1995. URL: <http://eric.ed.gov/?id=ED398804> .
2. Нільсен Я. О. Інтернаціоналізація вищої освіти. Київ, 2016. URL: <http://www.univ.kiev.ua/news/7990>.
3. Aigner J.S. Internationalizing the University : Making it Work. Springfield: CBIS Federal, 1992. URL: <https://eric.ed.gov/?id=ED342316>

ПОЛІТОЛОГІЯ / ПОЛИТОЛОГИЯ

УДК +66,3(5y)6+66,0(5y)

Зоҳиджон Хайитматов, Юсуфбек Жаҳонгіров
(Андижон, Ўзбекистон)

ЎЗБЕКИСТОНДА ЭКСТРЕМИЗМГА ҚАРШИ КУРАШНИНГ МАЪРИФИЙ ЖАРАЁНЛАРИ

In the article have been analyzed of processes extremism and terrorism by the struggling ideas to idea, thoughts to thought and ignorant to enlightenment in Uzbekistan.

Key words: *extremism, terrorism, enlightenment, process, threat, morality.*

В статье были проанализированы процессы экстремизма и терроризма с помощью борющихся идей к идее, идейных и невежественных до просвещения в Узбекистане.

Ключевые слова: *экстремизм, терроризм, процесс, просвещения, угроза, духовность.*

Ҳозирги даврда жаҳоннинг турли нуқталарида диний терроризм ва экстремизм миллий давлатларнинг барақарорлиги ва ривожланишига хавф солмоқда. Айниқса, бу хавф ёш авлоднинг баъзи қатламларини ўзига жалб этаётгани ташвишли бир ҳолдир. Ривожланган давлатлар ва Ислом Ҳамкорлик Ташкилотига аъзо давлатлар экстремизм ва босига қарши кураш мақсадида бирлашмоқдалар. БМТ томонидан ҳам диний экстремизм ва терроризмга қарши қатор халқаро меъёрий ҳужжатлар қабул қилинди. Айниқса, 2017 йил 20 сентябрда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев БМТнинг 72-сессияси юксак минбаридан туриб, барча жаҳондаги халқлар ва давлатлар раҳбарларини экстремизм ва терроризм ва босига қарши курашга ва огоҳликка даъват этиб, қуйидаги фикрларни билдирди: “Дунёда терроризм таҳдидлари айниқса, сўнгги йилларда кучайиб бораётгани уларга қарши асосан куч ишлатиш йўли билан курашиш усули ўзини оқламаётганидан далолат беради. Бу борада кўп ҳолларда таҳдидларни келтириб чиқараётган асосий сабаблар билан эмас, балки уларнинг оқибатларига қарши курашиш билангина чекланиб қолинмоқда. Халқаро терроризм ва экстремизмнинг илдизини бошқа омиллар билан бирга, жаҳолат ва муросасизлик ташкил этади, деб ҳисоблайман. Шу муносабат билан одамлар, биринчи навбатда, ёшларнинг онгу тафаккурини маърифат асосида шакллантириш ва тарбиялаш энг муҳим вазифадир. Экстремистик фаолият ва зўравонлик билан боғлиқ жиноятларнинг аксарияти 30 ёшга етмаган ёшлар томонидан содир этилмоқда. ...Бизнинг асосий вазифамиз – ёшларнинг ўз салоҳиятини намоён қилиши учун зарур шароитлар яратиш, зўравонлик ғояси "вируси" тарқалишининг олдини олишдир. Бунинг учун ёш авлодни ижтимоий қўллаб-қувватлаш, унинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш борасидаги кўп томонлама ҳамкорликни ривожлантириш лозим, деб ҳисоблаймиз” бўлди.[1] Ўзбекистон давлати раҳбарининг терроризм ва экстремизмга қарши биргаликда кураш олиб боришга доир даъвати БМТ Бош Ассамблеяси сессияси иштирокчилари томонидан қизгин кутиб олинди. Ўзбекистон Республикаси номидан илгари сурилган таклифлар БМТнинг терроризм ва экстремизмга қарши курашга доир меъёрий ҳужжатларда ўз ифодасини топди.

Ҳозирги даврда терроризм ва экстремизм балоси ер шарининг барча нуқталарига тарқалди. Ислом давлати номи билан Сурия ва Ироқ худудида қон тўкаётган жангарилар, халифалик давлатини тузишни мақсад қилиб олган юзлаб экстремистик ташкилотларнинг асосий ғояси ваҳҳобийлик ҳисобланади. Албатта, бу диний оқимга доир маълумотлар ёшларнинг диний саводхонлигини оширишда муҳим аҳамият касб этади.

Албатта, сўнгги ўн йилликда диний террорчилик ва экстремизмга қарши курашда анча хатоликлар юз берди. “Жаҳолатга қарши маънавият билан курашиш” ўрнига фақат куч билан - ҳуқуқни ҳимоя қилувчи органлар воситасида курашиш авж олди. Уларга қарши курашнинг

Ғоявий ва маънавий воситаларига унчалик эътибор берилмади. Нафақат террорчилик ва экстремистик ҳаракатлари иштирокчилари, балки уларнинг оила аъзолари, яқин қариндош уруғлари ҳам “жамиятга хавф туғдирувчи унсурлар” сифатида баҳоланиб, уларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари анча сиқиб қўйилди. Диний террорчилик ва экстремизм иштирокчилари ва уларнинг яқинларига нисбатан давлат сиёсати Ш.М.Мирзиёевнинг Президентлик фаолияти бошланганидан кейин тубдан ўзгара бошлади. Дастлаб унинг 2017 йил 15 июнда Ўзбекистон мусулмонлари идораси раҳбарлари, дин арбоблари, "Нуроний" ва "Маҳалла" жамғармалари, Хотин-қизлар қўмитаси, ёшлар ижтимоий ҳаракати фаоллари, ҳокимликлар, ҳуқуқ-тартибот идоралари вакиллари, илм-фан ва маданият намояндалари, исломий таълим муассасалари мутасаддилари ва талабалари, жамоатчилик вакиллари иштирок этган "Ижтимоий барқарорликни таъминлаш, муқаддас динимизнинг софлигини асраш – давр талаби" мавзусида анжумандаги нутқида террорчилик ва экстремизмга қарши курашнинг бутунлай янги ва инсон ҳақа-ҳуқуқларига ҳурмат билан қараш ғоялари билан суғорилган ёндашувлар илгари сурилди.[2]

Мазкур анжуманда Президент Ш.М.Мирзиёев ҳозирги даврда ёшлар, айниқса, чет элда ишлаб, ҳалол меҳнат билан даромад топаман, деб юрган фуқароларимиз терроризм ва экстремизм чангалига тушиб қолмаслиги учун чораларни кўриш, ижтимоий-маънавий муҳитни ва аҳоли турмуш шароитини яхшилаш, ёшларни турли диний экстремистик оқимлар таъсиридан асраш масалаларини ҳал қилишга доир вазифаларни қўйиб, жаҳолатга қарши маърифат ташаббуси билан чиқиш, маҳаллада бирорта бола зарарли диний оқимга кириб қолган бўлса, уни нотўғри йўлдан қайтаришга ҳаракат қилиш, билим билан, ақл ва маърифат, намунали ишлар билан уни ишонтириш, бу жараёнда тарихдан, бугунги ҳаётимиздан олинган ҳаётий, таъсирчан мисоллар билан инонтириш кераклиги каби бу масалага янгича ёндашувларни илгари сурди. Бу соҳадаги иш фаолиятининг асосини тарғибот, ташвиқот ишларини олиб боришга қаратди.

Давлат раҳбарининг қуйидаги фикрлари экстремизмга қарши курашда инсонийлик, маънавий кадриятларга асосланиш, ёшлар ҳаётига меҳр билан ёндашиш омилларига таянгани билан ажралиб туради: “Йўлдан адашган болани дарров душманга чиқармасдан, уни ўзимизнинг фарзандимиз, деб билишимиз керак. Унга бутун қалбимиз, юрагимиз билан ачинаётганимизни шу бола билсин. Зора, шунда уларнинг ҳам қалб кўзи очилса, тўғри йўлга қадам қўйса...Бир боланинг йўлдан адашиши – бу нафақат бир оила, балки бутун жамият бошига тушган кулфат. Бундан аввало шу боланинг ота-онаси, ака-укалари, яқинлари жабр кўради. Бундай пайтда уларга ёрдам бериш керак. Биз эса, афсуски, улардан ўзимизни олиб қочамиз. Тўйга чақирмаймиз, маросимга чақирмаймиз, у фалончининг акаси ёки ўғли, деб уларнинг нафратини баттар авж олдирамиз, айбсиз одамларни ашаддий душман қиламиз. Натижада нима бўлади? Кулфат камайиш ўрнига кўпаяди. Бошқа оилалар ҳаётига ҳам кириб боради. Бугун шу масалани кўндаланг кўядиган вақт келди”.

Айниқса, унинг қуйидаги фикрлари экстремистик ҳаракатлар иштирокчиларини камайитириш, уларни чин ҳаётга қайтаришда муҳим аҳамият касб этади: “Адашганлар ҳақида гапирганда, жамоатчилигимиз, имом-хатибларимиз, керак бўлса, туман ҳокимига бориб, "Бу йигитга иш беринг, уй беринг, у ўзи асли ёмон одам эмас экан, кимнингдир ноинсофлиги, адолатсизлиги туфайли шу қўйга тушибди", деб айтишдан қўрқмасин”.

Шу билан бирга, давлатимиз раҳбари диний экстремистик оқим аъзоларининг фарзандларини жамоат ишларига, дунёвий турмуш тарзига, хусусан, фан ва касб-ҳунар тўғараклари, санъат фестиваллари, спорт мусобақаларига жалб қилишга, уларни тарбиялашда маънавий ва ғоявий-мафкуравий ишларни юқори даражага кўтаришга даъват этиб, мафкура соҳасида бўшлиқ деган нарсанинг ўзи ҳеч қачон бўлмаслигини, чунки инсоннинг қалби, мияси, онгу тафаккури ҳеч қачон ахборот олишдан, фикрлашдан, таъсирланишдан тўхтамаслигини таъкидлаб ўтди.

Шу билан бирга, диний экстремизм ва террорчиликка қарши курашда давлат сиёсати ҳам тубдан ўзгарди. Шу давргача амал қилиб келинган ноҳуш ҳолат – “қора рўйхатга

киритилган” радикал диний таълимотларга берилган шахсларни қайтадан ўрганиб чиқиш, уларни бу рўйхатдан чиқариш фаолияти бошланди. Мамлакатнинг барча минтақаларида ички ишлар вазирлиги, давлат хавфсизлик хизмати, прокуратура, ҳокимликлар, масжидлар ва бошқа жамоатчилик ташкилотлари вакилларида иборат махсус комиссия гуруҳлари ташкил этилди. Мазкур “қора рўйхат”га тушганлар” уч даражага бўлинган ҳолда ўрганилди: 1) олдин диний оқимларга берилиб, сўнгра ундан чиққанлар; 2) иккиланувчилар; диний оқимга берилган ва радикал кайфиятдаги одамлар. Мазкур гуруҳлар чуқур ва обдон ўрганишлар натижаси ўларок “қора рўйхат”га тушганларнинг 1 ва иккинчи даражага мансуб иштирокчиларни, уларнинг қариндош уруғлари ва оила аъзоларини бу рўйхатлардан чиқара бошлади. Аста-секинлик билан 3-даражага мансуб бўлган диний оқимлар иштирокчиларини бир қисми ўз радикал қарашларидан кеча бошлади.

2017-2018 йилларда махсус комиссиялар 20 мингдан ортиқ собиқ диний оқимлар аъзолари “адашганлар” деб баҳоланиб, “қора рўйхат”дан чиқарилди. Ундан ташқари, маҳаллий давлат ҳокимиятлари ва бошқа органлари Президент кўрсатмаси асосида рўйхатдан чиқарилган фуқароларни ижтимоий фаолият кўрсатиши учун шарт-шроитлар яратиш ва ишга жойлаштириш чора-тадбирларини кўра бошлади.[3]

Диний оқимлар таъсирига тушиб қолган фуқароларга нисбатан давлат сиёсатининг тубдан ўзгариши қисқа давр ичида ўз натижаларини бера бошлади. 2017 йилнинг охирида “Ижтимоий фикр” жамоатчилик фикрини ўрганиш маркази ўтказган социологик тадқиқотлар натижаларига кўра, Ўзбекистон аҳолисининг 90 фоизи давлатимизнинг дин соҳасидаги сиёсатини қўллаб-қувватлашини билдирган. Сўровномада иштирок этганларнинг 1,3 фоизи диний муносабатларни кучайтириш давлатнинг дунёвий характерида путур етказди, деган ўз нуқтаи назарини билдирган. [4]

Ҳозир мамлакатимизда экстремизм ва террорчиликка қарши курашда 2018 йил 31 июлда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг “Экстремизмга қарши курашиш тўғрисида”ги қонуни муҳим воқелик бўлди. Қонуннинг 3-моддасида “экстремизм” тушунчаси қуйидагича ифодаланди: “Экстремизм – ижтимоий-сиёсий вазиятни беқарорлаштиришга, Ўзбекистон Республикасининг конституциявий тузумини зўрлик билан ўзгартиришга, ҳокимиятни зўрлик ишлатиб эгаллашга ва унинг ваколатларини ўзлаштириб олишга, миллий, ирқий, этник ёки диний адоват кўзгатишга қаратилган ҳаракатларнинг ашаддий шакллари ифодаси”. Мазкур қонуннинг тўққизта моддасида экстремистик фаолият юритган шахсларга 20 йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси белгилаб қўйилди.[5]

2018 йилнинг 12 декабрида БМТ Бош Ассамблеясининг ялпи сессияси Ўзбекистон президенти Ш.М.Мирзиёевнинг БМТ Бош сессиясида илгари сурган «Маърифат ва диний бағрикенглик» махсус резолюциясини қабул қилди. Албатта, бу воқелик Ўзбекистон давлатининг жаҳон сиёсати субъекти сифатида обрўси ва нуфузини ошириб бораётганлигини англатади. Мазкур ҳужжатда “бағрикенглик ва ўзаро ҳурматни ўрнатиш, диний эркинликни таъминлаш, диндорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва уларнинг камситилишига йўл қўймаслик”ка ҳам чақирилган.

Ўзбекистоннинг БМТдаги доимий ваколатхонаси хабарига биноан, резолюция нафақат БМТнинг барча аъзо давлатлари томонидан бир овоздан қўллаб-қувватланди, балки унга 50 дан ортиқ давлатлар ҳаммуаллиф сифатида иштирок этиш истагини билдирди. Уларнинг ичида Қирғизистон, Қозоғистон, Ливан, Марокаш, Бирлашган Араб Амирликлари, Уммон, Покистон, Корея Республикаси, Россия, Саудия Арабистони, Сингапур, Судан, Тожикистон, Таиланд, Озарбайжон, Жазоир, Баҳрайн, Белоруссия, Гана, Тунис, Туркменистон, Филиппин, Япония каби йирик давлатларни келтириш мумкин.[6]

БМТ Бош Ассамблеяси мазкур резолюциянинг бир овоздан қабул қилиниши Президентимизнинг турли миллат ва конфессиялар ўртасида ҳамкорлик, ўзаро ҳурмат ва бирдамлик муҳитини мустаҳкамлаш, конфессиялар, миллатлар ва маданиятлараро мулоқотни қўллаб-қувватлаш ва асраш, юртимизда тинчлик ва тотувликни таъминлашга

қаратилган изчил ва пухта ўйланган стратегияси халқаро ҳамжамият томонидан тўла қўллаб-қувватланаётганининг яққол далилидир.

2018 йил охирида Ўзбекистонда экстремистик ҳаракатларга қарши кураш соҳасида миллий ва умуминсоний кадриятлардан келиб чиқиб амалга оширилаётганлиги АҚШ давлати томонидан эътироф этилди. 2018 йил 11 декабрь куни АҚШ давлат котиби Мак Помпео Ўзбекистон Республикасини диний эркинлик бузилгани муносабати билан “ортиқ даражадаги хавотирларни уйғотувчи” мамлакатлар рўйхатидан чиқарилганлигини расман эълон қилди. АҚШ давлатининг бу қаби қарори ўтган 20 йил ичида иккинчи марта (дастлаб Вьетнам давлати) эълон қилиниши эканлигига эътибор берсак, унинг халқаро аҳамиятини янада чуқурроқ англаймиз.

Ўзбекистон ташқи ишлар вазирлигининг хабар беришича, «АҚШнинг халқаро диний эркинлик масалалари бўйича алоҳида топшириқлар бўйича элчиси Сэм Браунбэк бошчилигидаги делегациянинг Ўзбекистонга ташрифи жараёнида диний эркинликни таъминлаш, амалдаги меъёрларни яхшилаш ва соддалаштириш, радикализмга қарши ёндашувларни ишлаб чиқиш, диний жиноятларни содир этганликда айбланган минглаб кишиларнинг мислсиз озод қилиниши, шунингдек, исломни тарғиб қилишнинг институционал механизмларини яратиш бўйича амалий чораларга гувоҳ бўлиш имконига эга бўлди». [7] Албатта бунда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 20 минг мамлакат фуқароларини турли экстремистик ва террорчилик гуруҳлари қариндош-уруғларини ҳуқуқий камситилишига чек қўйиши, 2018 йил мобайнида 646 та таъқиқланган экстремистик ташкилотларда иштирок этган фуқароларнинг афв этиш асносида қамоқхоналардан чиқарилиши муҳим аҳамият касб этди.

Хулоса қилиб айтганда, турли диний экстремистик ташкилотларнинг Ўзбекистонга суқилиб киришга уринаётган бир пайтда давлатнинг ёшлар дунёвий дунёқарашини қарашларини шакллантириш, уларни турмуш шароитларини яхшилаш, соф исломий таълимотига доир билимлар ва ахборотлар бериш долзарб вазифалардан бирига айланди. Чунки, “ғояга қарши ғоя, жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш” даврида ёшларда мафкуравий иммунитетни шакллантириш уларни турли радикал диний оқимлар таъсирига тушиб қолишидан асрайди. Зеро, жамият барқарорлиги ёшларнинг ижтимоий фаолияти ва уларнинг дунёвий билимларини эгаллашга доир интилишларига чамбарчас боғлиқдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2017 й. 19 сентябрда БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида нутқи// <http://www.press-service.uz/uz/lists/view/1063>.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг "Ижтимоий барқарорликни таъминлаш, муқаддас динимизнинг софлигини асраш – давр талаби" мавзусидаги анжуманда сўзлаган нутқи. 15.06.2017 й.//<http://www.president.uz/uz/lists/view/649>.
3. Борьба с религиозным экстремизмом – опыт Узбекистана //<http://ctc-rk.kz/%D0%B1%D0%BE%D1%80%D1%8C%D0%B1%D0%B0-%D1%81....html>
4. Петров Е. Исламский ренессанс. О попытках Мирзиёева изменить религиозную жизнь Узбекистана //<http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1519458480>
5. Генпрокуратура: в Узбекистане нет списка возможных экстремистов. <https://news.mail.ru/society/35754288/?Frommail=1>
6. БМТ Бош Ассамблеяси Ўзбекистон ишлаб чиққан резолюцияни қабул қилди. <https://www.gazeta.uz/uz/2018/12/13/bmt-rezolyutsiya>
7. ТИВ: АҚШ давлат котиби қарори – диний соҳадаги ютуқларнинг тан олиниши. <https://www.gazeta.uz/uz/2018/12/12/tiv>.

ЮРИДИЧНІ НАУКИ / ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 340.0

Леонід Драч
(Львів, Україна)

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНА КАТЕГОРІЯ ПРАВА І ЗАКОНОДАВСТВА

У статті на підставі аналізу законодавства України, теоретичного осмислення наукових праць вчених з'ясовані сутнісні ознаки юридичної відповідальності. Запропоновано розглядати юридичну відповідальність як певні правовідносини, в структурі якої можна виділити суб'єктів, об'єкт, зміст правовідносин, а також юридичні факти, що є підставами їх виникнення.

Ключові слова: відповідальність, юридична відповідальність, юридичний обов'язок, правовідносини, правопорушення, примус, соціальна відповідальність.

In the article on the basis of the analysis of the legislation of Ukraine, the theoretical understanding of scientific works of scientists, the essential features of legal responsibility are clarified. It is proposed to consider legal responsibility as a certain legal relationship, in the structure of which it is possible to identify subjects, object, content of legal relationships, as well as legal facts that are the basis for their occurrence.

Key words: liability, legal liability, legal obligation, legal relationship, offense, coercion, social responsibility.

В юридичній літературі поширення отримало трактування юридичної відповідальності як різновиду загально-соціальної. Наприклад, Л.І. Спірідонов вважає, що юридична відповідальність – «це різновид соціальної відповідальності, яка передбачена санкціями норм права. Її специфічний характер полягає в тому, що вона зв'язана з державним примусом і являє собою юридичний обов'язок правопорушника зазнати обмежень особистого і майнового характеру за недосконалу з точки зору законодавця поведінку» [1, с. 134].

П. М. Рабінович розглядає юридичну відповідальність як закріплений у законодавстві і забезпечений державою обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення певних цінностей, що йому належали [2, с.38], тобто в такому розумінні юридична відповідальність пов'язується з примусом.

На нашу думку, юридична відповідальність виникає тільки за наявності правопорушення, і залежно від видів правопорушень розрізняють і види юридичної відповідальності: кримінальну, адміністративну, цивільно-правову, дисциплінарну, матеріальну та конституційну відповідальність. Що стосується соціальної відповідальності, то, на наш погляд, вона є більш широким поняттям. Юридична відповідальність може розглядатися як вид соціальної відповідальності. Крім того, якщо розглядати правові аспекти соціальної відповідальності, то можна стверджувати, що соціальна відповідальність є універсальним поняттям для всіх типів поведінки.

Правовий аспект соціальної відповідальності виявляється і в тому, що вона стикається з юридичною відповідальністю, яку дослідники (наприклад, А. П. Чиріков) розглядають у ретроспективному та у позитивному аспектах. Вони характеризують позитивний аспект юридичної відповідальності як стимулятор необхідної, з точки зору інтересів суспільства і громадян, поведінки, виконання обов'язку, позитивних соціальних ролей, а не як наслідок порушення порядку [3, с. 24]. Отже, позитивну юридичну відповідальність певним чином можна порівняти із соціальною відповідальністю і розглядати як один із її видів.

Аналіз визначень юридичної відповідальності, які є в літературі, показує, що всі вони

складаються з різних поєднань одних і тих самих елементів, а саме: співвідношення санкції і відповідальності; співвідношення державного примусу і відповідальності, зв'язок відповідальності і державного, суспільного осуду, зміст і характер негативних наслідків, які наступають при притягненні до відповідальності, зв'язок відповідальності та обов'язку. Саме ці елементи входять до того чи іншого поняття юридичної відповідальності, і залежно від того, який елемент береться за основу, і виникають різні точки зору щодо поняття юридичної відповідальності.

На думку С.М. Братуся, спроба сконструювати поняття юридичної відповідальності для всіх галузей права може привести до позитивного результату лише в тому випадку, якщо ця категорія відобразить те загальне, що властиве відповідальності як реакції на будь-яке правопорушення, незалежно від того, до якої галузі права належить правовідношення, що порушено. До таких загальних рис для всіх видів відповідальності автор відносить стан примусу до виконання обов'язку, який існував до правопорушення або який виник внаслідок правопорушення. Загроза примусу, закладена в правовій нормі, реалізується через відповідальність [4, с. 33-34].

З точки зору С. С. Алексєєва, юридична відповідальність полягає в тому, що для правопорушника настають відповідні штрафні негативні наслідки – позбавлення особистого, майнового чи організаційного характеру, які він повинен «приймати» й «погоджувати» з ними свою поведінку [5, с. 373].

С. М. Братусь поняття «юридична відповідальність» розглядає як реалізацію санкцій юридичної норми, де основним є обов'язок, а відповідальність є тим же самим обов'язком, але виконуваним примусово, якщо особа, на якій цей обов'язок лежить, не виконує його добровільно [6, с. 4].

Саме в такому «негативному» сенсі юридичну відповідальність трактують чинні законодавчі акти. Наприклад, згідно зі ст. 64 Закону України «Про державну службу» [7] за невиконання або неналежне виконання посадових обов'язків, визначених цим Законом, іншими нормативно-правовими актами у сфері державної служби й посадовою інструкцією, а також за порушення правил етичної поведінки й порушення службової дисципліни державний службовець притягується до дисциплінарної відповідальності в порядку, встановленому цим Законом.

Згідно зі статтями 2 і 5 Дисциплінарного статуту органів внутрішніх справ України [8] дисциплінарний проступок полягає в невиконанні чи неналежному виконанні особою рядового або начальницького складу службової дисципліни. Зазначені особи не несуть такої відповідальності, якщо шкода завдана правомірними діями внаслідок сумлінного виконання наказу начальника або виправданим за конкретних умов службовим ризиком.

Схожий підхід зафіксований у ст. 361 проекту Трудового кодексу України (реєстраційний №1658, текст доопрацьований від 20 травня 2015 р.) [9], де зазначено, що порушення працівником трудової дисципліни є підставою для притягнення його до дисциплінарної відповідальності.

Як бачимо, юридична відповідальність виражається в негативних наслідках для правопорушника порівняно з тим станом, у якому він перебував до вчинення правопорушення. Поділ же юридичної відповідальності, як стверджує Г.С. Іванова, на позитивну і негативну, яку проводять окремі фахівці у сфері права, не відповідає її природі й цільовому призначенню, оскільки фундамент позитивної відповідальності становить моральна, а не правова оцінка. Якщо припустити існування такого різновиду відповідальності, правомірним буде твердження, що правом упорядковується не тільки поведінка, а й внутрішній (духовний) світ людини, що, безсумнівно, є нонсенсом [10, с. 85-86].

С. В. Подкопаєв обґрунтовано виокремлює такі сутнісні ознаки юридичної відповідальності: а) для особи, яка притягується до такої відповідальності, вона поєднана з осудом від імені держави; б) полягає в зазначенні державного примусу, що виражається у

правових обтяженнях; в) має своїм наслідком тягар обмеження порушників у матеріально-правовому, організаційному чи особистому порядку; г) вона нормативно регламентована (закріплена в нормах права), здійснюється через юридичні механізми (застосування права) у процесуальних формах [11, с. 40].

Погоджуючись з думкою про те, що юридична відповідальність є центральним явищем (категорією) і права і законодавства, можна виділити декілька основних поглядів на зміст цього поняття, які існують в сучасній правовій науці. Перший погляд полягає в тому, що юридична відповідальність – закріплений у законодавстві і забезпечуваний державою юридичний обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення певних цінностей, що належали йому [12, с. 4]. Для такого поняття юридичної відповідальності характерним є те, що акцент робиться на суб'єктивному розумінні цього явища, тобто юридична відповідальність розглядається з точки зору правопорушника, в чому має вираз юридична відповідальність саме для нього. Не заперечуючи правомірність такого визначення, необхідно відмітити, що згаданий обов'язок є елементом змісту правовідносин юридичної відповідальності, тобто визначення юридичної відповідальності з урахуванням інших елементів цих відносин буде більш інформативним.

З іншого боку, юридична відповідальність – це застосування до правопорушника передбачених санкцією юридичної норми заходів державного примусу, що мають вираз у формі «позбавлень» особистого, організаційного або майнового характеру. В цілому немає підстав заперечувати і проти такого визначення, але в ньому не враховані особливості цивільно-правової відповідальності. Зокрема, конкретні санкції, які застосовуються за цивільно-правові делікти, можуть міститись не в юридичних нормах, а в цивільно-правових угодах і, крім того, застосування цих санкцій не завжди потребує державного примусу, наприклад у випадках, коли шкода або збитки відшкодовуються, а неустойка сплачується добровільно.

Третя точка зору полягає у тому, що юридична відповідальність – це правовідносини, в яких держава має право застосовувати певні заходи примусу до суб'єктів, які скоїли правопорушення і зобов'язані зазнавати втрат чи обмежень, передбачених санкціями норм права. В цьому випадку позитивним вбачається наголошення на тому, що юридична відповідальність є, перш за все, правовідношенням.

Тому вважаємо, що буде цілком справедливим розглядати юридичну відповідальність як певні правовідносини. В структурі будь-якого виду правовідносин можна виділити суб'єктів, об'єкт та зміст правовідносин, а також юридичні факти, що є підставами їх виникнення. Оскільки юридична відповідальність представляє собою правовідносини, то в її структурі можна виділити такі ж самі елементи.

Таким чином, в науковій юридичній літературі немає єдності точок зору вчених щодо змісту й сутності юридичної відповідальності. Кожний автор намагається визначити її по-своєму, підкреслюючи ті її сторони, які він вважає головними (визначальними). Більшість дослідників розуміють юридичну відповідальність як міру державного примусу або ототожнюють її з покаранням за правопорушення. Інша група вчених розглядає юридичну відповідальність в межах існуючих правових категорій. Вони трактують її як охоронне правовідношення, як специфічний юридичний обов'язок, як реалізацію санкцій правових норм.

Останнім часом сформувався ще один напрямок – аналіз юридичної відповідальності як явища загально-соціального, результатом якого стала концепція позитивної юридичної відповідальності. Отже, право, правопорушення й відповідальність (її негативний і позитивний аспекти) нерозривно пов'язані. Тому визнання в юридичній відповідальності позитивного(перспективного) і негативного (ретроспективного) аспектів в силу законів формальної логіки видається цілком обґрунтованим і очевидним. В негативному аспекті юридична відповідальність є одним із засобів боротьби з правопорушеннями, засобом забезпечення правомірної поведінки учасників правовідносин під час і в процесі виконання

ними своїх обов'язків. В позитивному аспекті вона є засобом заохочення, стимулювання учасників правовідносин до правомірної поведінки. Позитивний і негативний аспекти діалектично взаємопов'язані: чим вище рівень відповідальності в позитивному сенсі, тим рідше виникає відповідальність ретроспективна. Ретроспективний аспект юридичної відповідальності настає лише у тому випадку, коли не спрацював механізм позитивного аспекту юридичної відповідальності. Аналіз наукових праць, засвідчує, що нині все частіше йдеться про необхідність об'єднання позитивного та негативного аспектів поняття юридичної відповідальності для розуміння її природи.

Отже, можна констатувати, що для усіх різновидів юридичної відповідальності загальними є наступні якості: а) юридична відповідальність віддзеркалює специфіку усіх правових явищ; б) вона завжди пов'язана з державно-владною діяльністю, з її державно-правовим волевиявленням; в) юридична відповідальність обіймає два аспекти: позитивний і негативний; г) підставою ретроспективної відповідальності є правопорушення (дійсне або передбачуване); д) усі види юридичної відповідальності здійснюються на підставі нормативних конструкцій, які являють собою єдність норм матеріального і процесуального права; е) юридичну відповідальність можна охарактеризувати як особливий відповідальний правовий стан суб'єктів правовідносин.

Аналіз існуючих в правовій літературі суджень щодо поняття юридичної відповідальності та сучасний стан правової науки дозволяє зробити висновок, що загальна концепція юридичної відповідальності має базуватись на соціальному й філософському її розумінні, адже в протилежному випадку можна дійти до хибних висновків, однобічного чи неповного її трактування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Спиридонов Л.И. Теория государства и права. Учебник. М.: Проспект, 1999. 304 с.
2. Рабінович П. М. Теорія держави і права. Навчальний посібник. К.: Атіка, 2010. 245 с.
3. Чириков А. П. Ответственность в системе права. Учебное пособие. Калининград: Знание, 2006. 187 с.
4. Братусь С.Н. Спорные вопросы юридической ответственности. Советское государство и право. 1973. № 4. С. 32-35.
5. Алексеев С. С. Проблемы теории права. Курс лекций. Свердловск: Изд-во Свердл. юрид. института, 1972. 396 с.
6. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность (очерк теории). Монография. М.: Юрид. лит., 1976. 216 с.
7. Про державну службу: Закон України від 10 грудня 2015 р. № 889-УІІІ. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 4. Ст. 43.
8. Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України: Закон України від 22 лютого 2006 р. №3460-ІV. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 29. Ст. 245.
9. Проект Трудового кодексу України (№1658). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webp-roc4_1?pB511=53221229.
10. Иванова Г.С. Дисциплинарный проступок как подстава відповідальності працівників прокуратури. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: 12.00.05. Київ: Нац. університет імені Тараса Шевченка, 2016. 207 с.
11. Подкопаєв С. В. Дисциплінарна відповідальність суддів: сутність, механізм реалізації. Монографія. Х.: ВД «ІНЖЕК», 2005. 216 с.
12. Лук'янець Д.М. Типологія юридичної відповідальності. Юридична Україна. 2004. №3. С. 4-10.

Науковий керівник: доктор наук в галузі права, професор Моршнев Є.І.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ФІЗИЧНИХ ОСІБ-ПІДПРИЄМЦІВ

У статті проаналізовано особливості правового статусу фізичних осіб-підприємців та основні аспекти правового регулювання їх діяльності в Україні. Досліджено положення національного законодавства, ступінь розвитку підприємницької діяльності в Україні, на основі їх аналізу, визначено основні прогалини та колізії, а також, запропоновано шляхи їх усунення і способи удосконалення законодавства для подальшого розширення можливостей для діяльності фізичних осіб-підприємців.

Ключові слова: фізичні особи-підприємці; підприємницька діяльність; правове регулювання; підприємництво.

The article analyzes peculiarities of legal status of physical persons-entrepreneurs and key aspects of legal regulation of their activities in Ukraine. Researched provisions of the national legislation, development of business activities in Ukraine, on the basis of their analysis, identified key gaps and conflicts, and proposed ways of their elimination and ways of improving legislation to further expand the opportunities for activities of individuals-entrepreneurs.

Key words: individuals-entrepreneurs; entrepreneurship; legal regulation; entrepreneurship.

Актуальність теми зумовлена процесом спаду економічної сталості в країні, кризою економіки та проблемами політичного характеру, що зумовлюють кризу розвитку суспільства, через значне зниження доходів у структурі ВВП, що сформовані малим бізнесом в Україні. Таке положення малого бізнесу в державі є поштовхом до занепаду вільного підприємництва та правильної конкуренції у ринковому механізмі. Саме такі показники є чинниками, що можуть призвести до погіршення рівня добробуту населення, розвитку монополії та ще більшої кризової ситуації в економіці.

Зміни в законодавчій базі за останні роки, загалом, як і раніше, регулюють лише створення та діяльність фізичних осіб-підприємців, а під правове регулювання підпало лише обмежене коло відносин з участю цих суб'єктів господарської діяльності.

Тому, сьогодні є необхідним прийняття спеціального законодавчого акту, який би врегулював діяльність фізичних осіб-підприємців.

Дослідженням тематики правового регулювання діяльності фізичних осіб-підприємців займалися такі науковці, як: Д. С. Бутенко, О. О. Коломієць, Ю. П. Пацюрківський, О. А. Підопригора, В. І. Рибчак, В. М. Селіванов, І. В. Спасибо-Фатєєва та ін.

В роботах зазначених авторів розглянуто функції підприємництва, висвітлені погляди на категорійний апарат підприємницької діяльності, досліджено питання дерегуляції малого бізнесу в Україні. Проте, варто зазначити що більшість авторів розглядають дану тематику з точки зору цивільного права, а також суттєво зосереджуються на питанні створення та припинення діяльності фізичних осіб-підприємців, їх оподаткуванні. Таким чином, науковці рідко висвітлюють саме проблематику правового регулювання підприємницької діяльності.

Стрімке падіння економіки України за останні роки призвело до скорочення обсягів діяльності не лише великих підприємств, але й фізичних осіб-підприємців. У той час, коли великі компанії можуть конкурувати на ринку послуг, знижуючи обсяги своєї діяльності, то фізичні особи-підприємці, змушені припиняти свою діяльність. Така тенденція є доволі руйнівною, оскільки призведе до зменшення прошарку населення, що має середній рівень добробуту і водночас, збільшить прошарок населення з низькими доходами і низьким рівнем добробуту. Саме це, суттєво гальмуватиме сталий розвиток економіки України.

Господарський кодекс України виокремлює такі види суб'єктів підприємництва:

- суб'єкти великого підприємництва;
- суб'єкти середнього підприємництва;

- суб'єкти малого підприємництва, що можуть існувати у двох юридичних формах: юридична особа та фізична особа-підприємець [1].

Підприємництво є самостійною, ініціативною, систематичною, на власний ризик господарською діяльністю, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку [1].

Діяльність фізичних осіб-підприємців регулюється в першу чергу Господарським кодексом України та Цивільним кодексом України. Саме через те, що немає спеціального Закону, що детально регламентує таку діяльність часто виникає багато доктринальних суперечностей та практичних проблем, зокрема: в господарському законодавстві «юридична особа» та «фізична особа-підприємець» охоплюються спільним поняттям «суб'єкт господарювання», проте у цивільному законодавстві є чітке розмежування, через різницю у їх правах, обов'язках та специфіці діяльності.

На практиці часто зустрічаються випадки неоднозначного трактування певних обов'язків чи прав фізичних осіб-підприємців, як приклад, можна навести постанову Вищого господарського суду від 14 вересня 2006 року у справі № 41/102 про визнання недійсним договору оренди транспортного засобу між фізичною особою-підприємцем (орендодавець) та товариством (орендар) у зв'язку з відсутністю його нотаріального посвідчення [2].

Договір найму (оренди) транспортного засобу регулюється ч. 2 ст. 799 Цивільного кодексу України, де передбачено, що договір найму транспортного засобу за участю фізичної особи підлягає нотаріальному посвідченню. Проте, норми параграфу 5 глави 30 Господарського кодексу України не встановлюють вимог щодо нотаріального посвідчення договорів оренди у сфері господарювання. Водночас, згідно з ч. 1 ст. 128 Господарського кодексу України громадянин визнається суб'єктом господарювання у разі здійснення ним підприємницької діяльності за умови державної реєстрації як підприємця без статусу юридичної особи відповідно до статті 58 цього Кодексу [3].

Фізична особа-підприємець в цивільно-господарських відносинах є різностороннім учасником. Принципи здійснення ним підприємницької діяльності роблять його подібним до юридичних осіб, тоді як в приватних відносинах, незважаючи на будь-які зміни в його статусі, він залишається громадянином – фізичною особою. А тому, слід чітко розмежовувати ці сфери. Вбачається, що на підставі правила, встановленого у ст. 51 Цивільного кодексу України, до фізичних осіб-підприємців слід застосовувати норми спеціального (господарського) законодавства, якщо предметом регулювання безпосередньо є їх підприємницька діяльність. Натомість, слід брати до уваги норми цивільного законодавства, якщо предмет регулювання виходить за межі підприємницької діяльності, зачіпаючи приватні інтереси суб'єкта, та в повній мірі врегульовується нормами Цивільного кодексу України. Тому, саме у господарських відносинах фізичні особи-підприємці приймають участь перш за все як підприємці, а не як фізичні особи, та лише на підставі їх реєстрації і внесення відомостей про них до Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців [2].

Проблемним питанням залишається і те, що законодавство не виділяє такого суб'єкта права власності як фізична особа-підприємець та не містить норм щодо права власності фізичної особи-підприємця, а лише встановлює, що він відповідає за зобов'язаннями, пов'язаними з підприємницькою діяльністю, усім своїм майном, крім майна, на яке згідно із законом не може бути звернено стягнення.

У зв'язку з тим, що в Україні немає комплексного Закону, який врегулює діяльність фізичних осіб-підприємців, не проводяться заходи для оптимізації процесу їх діяльності, в державі було зареєстровано багато приватних підприємців, які існували лише на паперах, проте не здійснюючи свою діяльність, саме тому подавали до контролюючих органів так звану «нульову» декларацію, або ж не подавали її взагалі. У 2016 році, із внесенням змін до податкового законодавства, ця ситуація змінилась і лівова частка підприємців офіційно припинила свою діяльність. Таких ситуацій можна було б уникнути, якби в державі була

проведена комплексна оцінка діяльності підприємців та проведено поступову законодавчу реформу для оптимізації їх діяльності з наданням можливостей розвивати свій бізнес.

Таким чином, можна зробити висновок, що в Україні є дійсно необхідним прийняття Закону, який чітко регламентував би діяльність фізичних осіб-підприємців, зокрема: порядок реєстрації як суб'єктів підприємницької діяльності осіб, які з релігійних підстав не зареєстровані у Державному реєстрі фізичних осіб – платників податків, порядок обліку майна підприємців та отримання ними майна у спадщину, укладання за їх участі цивільних та господарських договорів, порядок їх створення та припинення (наприклад у випадку визнання особи недієздатною, померлою, при призові на строкову службу, порушенні умов оподаткування, тощо). Цей закон, усуне неточності та колізії між цивільним та господарським законодавством, детальніше врегулює не лише процедури створення та припинення, а також і процес діяльності фізичних осіб-підприємців, допоможе без труднощів орієнтуватись у спеціальному законодавстві, для осіб, які не мають юридичної освіти, тощо.

Також, для правового регулювання підприємницької діяльності є важливим виконання Національної програми сприяння розвитку малого підприємництва в Україні, та здійснення державою реальної підтримки малого підприємництва, адже, саме воно є найбільш ринково активним і допоможе покращити економічну ситуацію в країні. Держава має створювати необхідні гарантії реалізації принципу свободи підприємництва, формувати цільові програми з підтримки малого підприємництва та запроваджувати спеціальні режими господарювання для малого бізнесу, що передбачають систему необхідних пільг та форм державної підтримки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 436-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/436-15> (дата звернення: 21.12.2018).

2. Статус фізичної особи-підприємця: проблеми застосування законодавства: Роз'яснення Міністерства юстиції України від 14.01.2011 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0012323-11> (дата звернення: 21.12.2018).

3. Рибчак В. І. Аналіз сучасних підходів до державного регулювання підприємницької діяльності в Україні // Науковий вісник Мукачівського державного університету. 2015. № 1 (3). С. 41–45.

Науковий керівник: кандидат юридичних наук, доцент Будник Ю.А.

УДК 4414

*Малика Шамсиева, Шерзод Ибрагимов
(Самарканд, Узбекистан)*

ПРОФИЛАКТИКА БЕЗНАДЗОРНОСТИ И ПРАВОНАРУШЕНИЙ СРЕДИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

Одной из самых актуальных проблем современного общества являются правонарушения среди молодежи и детей подросткового возраста. Правонарушения несовершеннолетних детей и подростков могут быть самыми разными: насилие, жестокость, агрессивность, тяжчайшие преступления, вандализм. В волну преступности всё чаще оказываются втянутыми несовершеннолетние, действия которых поражают цинизмом, дерзостью, нанесением телесных повреждений или даже убийство. Одной из важных и социально значимых задач, стоящих перед обществом сегодня, безусловно, является поиск путей по снижению роста преступлений и правонарушений среди несовершеннолетних и повышенная эффективность их профилактики.

Ключевые слова: *молодёжь, правонарушение, подростки-правонарушители, безнадзорность, беспризорность, преступность, рецидив.*

One of the most pressing problems of modern society are violations among young people and adolescents. Offenses of minor children and adolescents can be very different: violence, cruelty, aggression, grave crimes, vandalism. In the wave of crime, minors are increasingly involved, whose actions are amazed by cynicism, boldness, bodily harm or even murder. One of the important and socially significant tasks facing the society today is, undoubtedly, to find ways to reduce the growth of crime and delinquency among minors and the increased effectiveness of their prevention.

Key words: youth, offense, juvenile offenders, neglect, homelessness, crime, relapse.

Актуальность данной проблемы продиктована тем, что в настоящее время все больше становится подростков «группы риска», которые в силу определенных обстоятельств своей жизни более других категорий подвержены негативным внешним воздействиям со стороны общества и его криминальных элементов.

Проблема подростков-правонарушителей в современном обществе представляет собой одну из самых сложных и противоречивых. К сожалению, не каждый подросток, осознает, что совершаемые им противоправные деяния порой ведут к тяжелым и трудно исправимым последствиям.

Основными задачами деятельности по профилактике безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних являются:

- предупреждение безнадзорности, беспризорности, правонарушений и антиобщественных действий несовершеннолетних, выявление и устранение причин и условий, способствующих этому;
- обеспечение защиты прав и законных интересов несовершеннолетних;
- социально-педагогическая реабилитация несовершеннолетних, находящихся в социально опасном положении;
- выявление и пресечение случаев вовлечения несовершеннолетних в совершение преступлений и антиобщественных действий.

Достижение желаемого эффекта в профилактике правонарушений и рецидивной преступности, несовершеннолетних возможно лишь при условии привлечения к воспитательной работе с ними педагогов-профессионалов. Анализ материалов исследования показал, что причинами отклонений в поведении младших школьников являются: педагогическая неграмотность родителей, безнадзорность, вызванная занятостью родителей, отрицательный пример родителей, или аморальное поведение, нарушение структуры семьи, что приводит к возникновению у детей неправильных представлений, привычек, потребностей.

В Узбекистане в соответствии с Законом «**О профилактике безнадзорности и правонарушений среди несовершеннолетних**»(от 29.09.2010 г. № ЗРУ-263) проводится системная работа по предупреждению безнадзорности детей, совершения ими противоправных действий, устранении причин, способствующих им, формированию законопослушного поведения, по защите их прав, социально-педагогической реабилитации. Вместе со специалистами инспекторы профилактики выявляют случаи правонарушений, проводят беседу с детьми, их родителями, объясняют важность получения знаний смолоду, ведения здорового образа жизни.

В Узбекистане с 2014 по 2018 год за невыполнение обязанностей по воспитанию и обучению несовершеннолетних были оштрафованы около 70 тысяч родителей и лиц, их заменяющих. Эти данные были озвучены нижней палатой парламента. По данным депутатов, за эти четыре года более 45 тысяч несовершеннолетних совершили различные административные правонарушения. Несмотря на действующие установленные нормы привлечения к ответственности родителей, не выполняющих свои обязанности по воспитанию детей, сегодня наблюдается рост случаев неисполнения требований законодательства в этой сфере. За прошедший период 2017 года в ходе проверок было

виявлено свйше 174 тисяч фактов непосещення занятий учащимися профессиональных колледжей и академических лицеев. Данный показатель в 2016 году составлял около 80 тысяч.

В соответствии с законодательством республики, родители обязаны обеспечить получение детьми необходимого среднего или среднего специального образования. Родителей, которые позволяют своим детям систематически прогуливать учебу, продолжают штрафовать. Когда же инициаторами прогулов, являются сами родители, то раскошелиться придется гораздо на большие суммы. Соответствующие поправки в 47 статью Кодекса об административной ответственности были утверждены Кабинет Министров от 9 января. Если за первое привлечение к ответственности за «невыполнение родителями или лицами, их заменяющими, обязанностей по воспитанию и обучению несовершеннолетних детей» предусмотрен штраф от 0,5 до 3 МРЗП, то за повторное привлечение штраф увеличивается до 5 МРЗП. В данном случае речь идет о родительском попустительстве прогулов. Наказание за «воспрепятствование получению детьми обязательного общего среднего, среднего специального, профессионального образования» наказание еще суровее. При первом взыскании родителей (или лиц их заменяющих) оштрафуют на сумму от 5 до 10 МРЗП, при повторном – от 10 до 20 МРЗП или арест на срок до 15 суток. Понятие «воспрепятствование» подразумевает прогулы по инициативе самих родителей. По мнению законодателей, принятие данного законопроекта послужит обеспечению профилактики безнадзорности и правонарушений среди несовершеннолетних, повышению ответственности за невыполнение родителями или лицами, их заменяющими, обязанностей по воспитанию и обучению несовершеннолетних детей.

Сокращение правонарушений среди этой группы населения – результат профилактических мероприятий, в которые вовлечены правоохранительные органы, школы, колледжи, лицеи, а также органы самоуправления граждан (махалли). Одна из многогранных стратегий сосредоточена на образовании, которому уделяется особое внимание, так как с хорошим образованием появляются более широкие экономические возможности, следовательно снижается вероятность ухода в преступность.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Закон Республики Узбекистан «О профилактике безнадзорности и правонарушений среди несовершеннолетних» 29.09.2010 г. № ЗРУ-263
2. Батлук Ю.В. Профилактика безнадзорности и рискованного поведения несовершеннолетних: рабочая книга / ред. Роджерс Дж. – СПб.: Бранко, 2011.

МИСТЕЦТВО / ИСКУССТВО

УДК 792

Нилуфар Аҳмедова
(Тошкент, Ўзбекистон)

ЭСТРАДА САНЪАТИДА КОНФЕРАНСЬЕ ОБРАЗИ

Мазкур мақолада замонавий эстрада санъатида конференсье образи ва унинг ўзига хос хусусиятлари ёритилган.

Калит сўзлар: театр, эстрада, санъат, конференсье, актёр, сахна, ижрочилик маҳорати.

В данной статье раскрыт образ конференсье и его особенности на современном эстрадном искусстве.

Ключевые слова: театр, эстрада, искусство, конференсье, актёр, сцена, исполнительское искусство.

This article reveals the image of the entertainer and its features in modern pop art.

Keywords: theater, stage, art, entertainer, actor, stage, performing art.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан буён жамиятимизда содир бўлаётган сиёсий иқтисодий ва маданий ўзгаришлар миллий санъатимизга ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Мустақиллик, азалий халқчил қадриятларни тиклаш, меросимизни атрофлича ўрганиш ва ундан баҳраманд бўлиш учун катта имкониятларни яратди. Ўзбекистон маданияти ва санъатида мамлакат тарихи билан боғлиқ воқеа ва ҳодисалар бугунги кун нуқтаи назаридан мушоҳада этила бошланди. Мустақиллик ўзбек санъатига анъанавийлик, миллийлик шу билан бирга замонавий мавзуларда эркин ижод қилиш имкониятларини ҳада этди.

Мана шундай замонавий санъат турларидан бири бу эстрада санъати бўлиб, кўпжанрлилик ва индивидуаллик эстрада санъатининг асосий талабидир. Эстрада жамоатчилик ҳаётига жадаллик билан кириб борапти ва томошабин учун қадрли бўлган санъат турига айланиб қоляпти.

Эстраданинг энгил идрок этилиш, оммабоплик, томошабоплик хусусиятлари унинг мазмундорлигига таъсир қилмайди. Бошқа санъатлар сингари эстрада ҳам ўз воситалари билан давр инъикосини акс эттиради ва маданият ривожига ўз хиссасини кўшади.

Кўпинча эстрада театрини “бир актёр театри” деб номлайдилар. Бунда бир актёр кўпгина қаҳрамонлар билан бирга сахнада кичик сюжетни ижро қилиш ҳуқуқини олади. Бунда эса актёр, биринчидан, юқоридаги ишни аъло даражада бажара олиши, иккинчидан, бу айнан бир актёрга мўлжалланган ва қиёфани тез ўзгартира олиши билан боғлиқ эстрада жанри эканлигини назарда тутиш зарур. Қиёфани ўзгартиришда актёр вазиятни тўла изоҳлаб ўтириши шарт эмас. Вазиятнинг аҳамияти бунда катта эмас, у актёрда рўй бераётган қиёфа ўзгаришини ҳаққоний эканлигини таъкидлаш, ҳаракатнинг ниҳоятда шартли бўлган белгиларини кўрсатиш учунгина мавжуд бўлади холос. Шу ўринда яна ёрдамчилар ҳам талаб қилинади.

Қиёфани ўзгартиришда кийимлар тез-тез ўзгартириб турилади, шунинг учун бу ерда эпчиллик ва чакқонлик, диққат ва эътибор, бир лаҳзада англаб олиш ва образга тез кира олиш хусусияти зарур бўлади. Эстрада актёри қиёфасини ўзгартириши – буфақат яхши тайёрланган техник трюкгина эмас, балки бу ноодатий шароитда кўпгина шахслар иштирок этаётган кичик спектаклдир.

Сахна образи – естрада санъати томоша турлари орасида – жанр деб қабул қилинган. Концерт номерлари орасидаги боғловчи номерларни ҳам ўз номи бўлиши керак эди ва бу конференсьяни “маъруза” деб белгиланди.

Бу номерларни ижро этувчиларни эса – конференсье деб аташди. Конференсье – французча “маърузачи” маъносини англатиб, эстрадада эса сўз устаси тушунчасини беради. Унинг вазифаси концертлардаги номерларни бир-бирига мантиқан боғлаш, навбатдаги номер мазмунини ва унинг ижрочиси билан таништиришдир. Бу жараён албатта ҳазил-мутойибага бой, комедия жанри талаблари даражасида бўлиши лозим, деб белгиланди.

Конференсье ҳар бир концерт мавзусидан келиб чиқиб, навбатдаги ўз чиқишини нимадан иборат бўлишини билиши учун, у албатта кейинги ижрочининг номери билан ва унинг ўзи билан таниш бўлиши керак. Касбнинг бу талаби конференсьега эстрада жанрларини яхши билишга ва уларнинг ижрочиларини имкониятларини ҳис қилишга мажбур қилган.

Эл орасида машхур бўлган кўшиқ ёки рақсни, ё номерни бугунги кун билан боғлаш учун конференсье унинг ижрочиси тўғрисидаги сўнги маълумотларга эга бўлиши талаб қилинган.

Париж кабере ва кафеларида ижодкорлар мусобақаси ва мушоирасини бошқариш жараёнида шаклланган профессионал конференсьеларнинг илк забардаст авлодларидан кейинги ёш ижрочилар ўртак ола бошлади.

Бу йўналиш – концертни бошқариш XIX асрда шаклланиб XX асрда эстрада томошаларининг барча кўринишларига кириб келди. Чунки, ҳар қандай концерт бошқарувчига муҳтож. Энди концертларнинг тақдири фақат машхур номерлар ижрочиларига эмас, балки – конференсье маҳоратига ҳам боғлиқ бўлиб қолди.

Конференсьелар маҳорати шу даражагача бордики: улар концерт жараёнидаги намойиш қилинадиган ҳар қандай номерни ҳазил – мутойиба билан шарҳлай олди: ижрочини улуғлаб кутиб олиб олқишлар билан ҳурматини жойига қўйиб кузатиб қўйди. Булар касб талаби ва маданияти бўлса, ҳар қандай номердан озгина ижро қила билиш, машхур ижрочига “тақлид” қилиш унинг маҳорати даражасини белгилай бошлади.

Шундай қилиб концерт давомида томошабин билан энг кўп учрашадиган конференсье бўлиб қолди. Чунки, кўшиқчи бир – икки номердан кейин бошқаси билан алмашади. Конференсье эса номерлар орасида ўз номерини ижро қилиб улгуради ва концертни бошқаради

Эстрада санъатида конференсьелар ўз услубларини яратаб ошладилар. Жумладан,
– концерт иштирокчиларини кўтаринки руҳда, бағри кенг мезбондай кутиб оладиган конференсье;

– ижтимоий ҳаётдаги камчиликларнинг – “тепасида” туриб завқ билан кула оладиганлари;

– камчиликларни билиб қолиб кўрқа-писа секин ошкор қиладиганлари;

– сахнага тўсатдан чиқиб қолиб “довдираб” шароитдан зўрға чиқиб кета оладиганлари;

– кам гапириб имо-ишоралар, пантомималар билан ҳамма нарсани тушунтириб берадиган усталар ўз маҳоратларини намойиш қилиб томошабиннинг севимли актёрларига айландилар.

Концертлардаги конференсьелик – биркишилик, яъниққабошқарувни, ёкииккикишининавбатма-навбатбошқарувини, баъзаниқкикишинитенгчиқиб – диалоглибошқарувинитаълабқилади.

Буйўналишлардаҳамўқоридасанабўтилгануслугларданфойдаланишларкузатилади.

Жуфтликлар – иккиэркак, ёкиэркакваёл, иккиаёл, баъзаниқкиэркакбираёл, ёкииккиаёлбирэркакбўлибхамконцертларнибошқаради.

Бундайшаклконцертёкитадбирмавзусивағоясибиланбоғлиқ.

Эстрадасанъатидаконференсьеларнинг ўз услубига эга бўлиши ва ўзига хос образ ярата олиши бу томошанинг бадий савиясини оширади ва томошабинларга кучли эстети таъсир кўрсатади.

ФҲЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Станиславский К.С. Актёрнингўзустидаишлаши. Т. Хўжаевтаржимаси. С.Мухамедовмухаррирлигида. – Тошкент: Янгиасравлоди, 2010.
2. Сайфуллаев Б., Маматқосимов Ж. Актёрлик маҳорати. – Тошкент: Фан ва технология, 2012.

УДК 792,7

*Джахангир Маматқосимов
(Тошкент, Ўзбекистан)*

ЭСТЕТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ АКТЕРСКОГО ИСКУССТВА

Настоящая статья посвящена значению эстетического воспитания в процессе подготовки актеров.

Ключевые слова: актёр, эстетика, эстетическое воспитание, метод, методология, театр, эстетические взгляды, режиссёр, сцена, театральное искусство, творческие течения.

This article is devoted to the value of aesthetic education in the process of preparing actors.

Keywords: actor, aesthetics, aesthetic education, method, methodology, theater, aesthetic views, director, stage, theater art, creative trends.

Специалисты-художники много раз утверждали чудотворную силу театра, в частности сцены. Актёр является основной опорой и оружием театра. Один из основателей театра, знаменитый режиссёр и актёр К.С.Станиславский утверждал, что «Талантливый актёр – единственный король и властитель сцены» [2, с. 24].

Актёрское мастерство являлось основным средством эстетического воспитания, прежде всего воспитывает актёров-студентов, впоследствии оказывающих эстетическое влияние на воспитание личности. Поэтому прежде всего необходимо эстетически воспитать самих будущих актёров, вооружить их культурой и духовностью сцены.

Студентам, которые поступили в режиссёрские и актёрские отделения вначале даются самые общие упражнения. Эти упражнения развивают воображение, память, отношение, внимание, сознание студента к своей специальности. Общие упражнения прежде всего служат улучшению исполнительской дисциплины, культуры общения между студентами. Потому что без исполнительской культуры невозможно добиться никакого результата в коллективной работе.

На занятиях по специальности студенты должны одеваться в специальные чёрные одежды. Этим методом в первую очередь разрешается вопрос гигиены, во-вторых, студенты, одеваясь в специальную одежду внутренне подготавливаются к предстоящим упражнениям. В специальной одежде студент чувствует себя свободно, раскованно и будет готовым выполнять любые упражнения.

Преподаватель специальными вводными упражнениями готовит студентов к занятиям. Затем их располагает в полукруг. С целью привлечь внимание студентов в течении занятия их сажают в половину специальной табуретки с прямой осанкой. Если студент будет сидеть на табуретке свободно, то он становится расслабленным. В течении занятия преподаватель поручает выполнять такие упражнения, которые служат повышению мастерства студента.

Чудо-мастерство просто так не приобретается. Оно приобретается тяжёлым, непрерывным трудом. Всякий план режиссёра, его цель не осуществляются без препятствий. Каждая находка в спектакле приобретается в результате кропотливого творческого искания в создании облика актёра. По этому поводу известный режиссёр

Георгий Товстоногов утверждал, что «Театр воспитывает талант, только с помощью постоянных упражнений поэтапно можно овладеть им». А знаменитый режиссёр театра Анатолий Эфрос говорил, что «Упражнение – это моя любовь» [1, с. 193].

В действительности только с помощью постоянных упражнений и режиссёр, и актёр постигает суть произведения и принимает правильное решение. Во время выполнения упражнений в театре устанавливается творческая атмосфера, никто друг другу не мешает, тишина. Это означает что установлен творческий процесс. Настоящие работники искусства это состояние считают желанным состоянием. При читке вокруг стола, установлением мизансцен на сцене, проведении актёрами упражнений в одежде и гриме, на фоне декораций, музыки – во всех случаях режиссёр должен установить творческую атмосферу.

Преподаватель, учитывая индивидуальные особенности студентов, им может дать общие и индивидуальные упражнения. Например, для того, чтобы развивать воображение студента его приглашают на сцену и поручают представить себе следующее: он идёт по широкому полю и вдруг перед ним глубокий обрыв. Дается задание: как же он ведёт себя в таком случае, и он показывает упражнения, где изображается состояние канатаходца на линии, вычерченной на сцене, прыгать через арык и другие. Все это обогащает воображение студента.

Студентам можно дать упражнения, которых можно выполнять целой группой. Например, разделяя группу можно организовать упражнение притягивание каната. Это упражнение выполняется без каната. Потому что подобное упражнение научит студентов чувствовать своего партнёра, ощущать предмет, видеть отношение группы противника. По мнению К.С.Станиславского эти упражнения оживляют органы зрения, ощущения, слуха, дыхания, вкуса и другие.

Актёр на сцене всегда работает с искусственными предметами и поэтому у студентов необходимо формировать умение работать на сцене воображаемыми предметами. Во время спектакля актёру приходится выражать своё отношение к каждому предмету, должен будет пить и есть. При этом нужно отметить, что он пьёт и есть не по настоящему, только имитирует их.

Актёр перед глазами зрителей должен будет превратить предметы бутафории на настоящие, у него должен появляться условный рефлекс на основе имитации и своими действиями он показывает эти имитации как настоящие, и зритель должен верить в его действия. Или актёр выходя на сцену должен говорить: «Эх, какая красивая природа, как пахнут цветы в саду...» Однако на сцене не цветы пахнут, а наверное актёра душат запах клеев и красок. В таком сценическом условии актёр своими действиями должен убедить зрителя и он должен подготовить свои пять органов чувства действовать по требованию сцены. Эти способности формируются в ходе актёрских тренингов.

Преподаватель в ходе тренинга студентам может дать задания ходить, бегать по сцене, сидя ходить на сцене, бегом ходить на сцене, в любое время остановить их (имеется в виду сигнал «стоп»).

Студенты остаются в «стоп кадре»: кто-то на одной ноге, кто-то сгнулся, у кого-то руки в воздухе висит и т.д. Преподаватель поручает им «оправдать состояния». «Оправдать состояние» это значит логически продолжить то состояние, на котором остановились. То есть, тот студент, у которого руки висели в воздухе играет в мяч, студент, который сгнулся падает как скошенный.

Эти упражнения способствуют тому, что прежде всего совершенствуется мастерство исполнения студента, будет готовым к любим импровизационным состояниям, расширяется воображение и способность мыслить. Самое главное, движение своего тела подчиняет к сигналам центральной нервной системы.

Обучение расслаблению мышц имеет важное значение в совершенствовании актёрского мастерства на занятиях. Тело актёра должно быть пластичным и гибким. Расслабление мускулов даёт возможность актёру усовершенствоваться и физически, и духовно.

Актёр-студент во время занятий должен обучаться расслаблению мышц, устранению стеснённости или натянутости мускулов. Преподаватель предлагает выполнять упражнения с помощью различных состояний. Например, все студенты изменяют состояние своего тела.

Затем контролируется сохранение натянутости в какой-то части тела. Или рукой или ногой (кулаком бить по столу, топтать ногой о землю) делается резкое движение, затем сразу снимается натянутость в теле. По указанию преподавателя необходимо полностью снимать с тела натянутость. Это упражнение выполняется стоя или сидя, или при ходьбе.

Натянутость снимается сначала с головной, затем спинной части и в последнем она снимается с ног. В результате получается лёгкое и свободное падение. Лежавшему студенту поручается вернуться в натянутое положение. Один студент с головы, другой с ног поднимают натянуто лежащего студента. Его тело напоминает прямого бревна.

В актёрском мастерстве особое место занимают память, внимание, воображение и отношение, поэтому на занятиях по специальным предметам на основе указаний педагога можно провести следующие практические упражнения.

Расположение предметов

Педагог положит на стол различные предметы. Студент наблюдает расположение этих предметов. Затем он поворачивается. Педагог изменяет расположение предметов на столе. Студент этих предметов должен располагать в таком виде, каком было в первый раз.

Цель ассоциации

1. Педагог называет предметы и название рабочего процесса, относящиеся к различным группам. Например: небо, корова, сено, обработка земли, питание. Неожиданно преподаватель даёт задание одному из студентов описать эти слова. Студент должен будет моментально описать эти слова, опираясь на своё воображение.

2. Студенты сидят в круг. По очереди они хлопают и называют слова или предметы, относящиеся одной группе. Например, группа слов, относящиеся к имени существительному, или названий фруктов в саду. Студенты стоят в два круга. Круги пересекаются. Вышеуказанное упражнение повторяется.

3. Два студента в воображении кидаются мячом. Каждый раз, когда обмениваются мячом назовут слов, относящихся одной группе. Например, слова, которые выражают зимнее время. Этого упражнения могут выполнять четыре или более студентов.

В процессе занятий методы эстетического воспитания студентов рекомендуется осуществлять, учитывая их индивидуальные особенности.

В процессе обучения будущих актёров необходимо воспитать так, чтобы они со всей душой любили свою профессию, возвеличивали ее. Ибо в воспитании нового поколения, в формировании его духовной культуры неопределимую роль играет театр. Потому что театр является ярким зеркалом, показывающим развития национальной культуры и его взросление. Театр выполняет роль большой жизненной школы, которой поручена сложная задача – воспитать эстетический вкус публики.

ИСТОЧНИКИ ЛИТЕРАТУРА

1. Сайфуллаев Б.С., Маматкосимов Ж.А. Актёрлик махорати. – Тошкент: Фан ва технология. 2012. – 388 б.
2. Станиславский К.С. Собр.соч., т. 6. М., 1959.

УДК 746.3(477.46)

Ірина Машкевич
(Вижниця, Україна)

КАРПАТСЬКІ МАЙСТРИ РІЗЬБИ – РОДИНА ШКРІБЛЯКІВ

Стаття присвячена життєвому та творчому шляху сім'ї гуцульських знаних різьбярів Шкрібляків. В статті йдеться про основні життєві етапи становлення та розвитку творчості майстрів обробки дерева на Гуцульщині.

Ключові слова: майстер різьби, художник, інкрустація, різьба по дереву, інтарсія, орнамент.

The article is devoted to the life and creative way of the family of Hutsul famous scribes of Shkriblyaks. The article deals with the main life stages of the formation and development of creativity of masters of tree processing in Hutsulshchyna.

Key words: master of carving, artist, inlaid, wood carving, intarsia, ornament.

Шкрібляки – гуцульська родина мистців-токарів і різьбярів на дереві 19-20 століть з села Яворова Косівського повіту.

Родоначальник – Юрій Шкрібляк, його сини Василь, Микола і Федір, онуки (зокрема, Корпанюки) та правнуки створили, спираючись на давню гуцульську різьбу, школу рафінованого тонкого різьблення на дереві, зробленого інтарсією й інкрустацією.

Еволюцію шкрібляківської традиції впродовж століття ілюструє розвиток окремих орнаментальних мотивів на 275 творах родини, які експоновано 1970 в Музеї українського мистецтва у Львові.

Шкрібляк Юрій Іванович народився 15 квітня 1823 року у с. Яворів, Косівський район, Івано-Франківська область – 22 квітня 1885) – гуцульський токар, майстер різьблення по дереву, родоначальник родини різьбярів. Дід Юрія Шкрібляка прийшов у гори з Поділля.

Перші спроби в різьбі – зроблені самотужки пістолі, прикрашені різьбою та жируванням. Служив в цісарській армії (1844-1850). Працюючи в межах традицій, Юрій Шкрібляк застосовував нові прийоми різьблення, сконструював оригінальний токарний верстат, створив різноманітні форми ужиткових виробів, удосконалив техніку різьблення та орнаментику. Геометричний, антропоморфний та рослинний орнамент у нього – це філософськи осмислена картина довколишнього світу.

Майстер став зачинателем великої родини чудових майстрів, що працювали і продовжують працювати у різних видах народного мистецтва. Батьківські традиції продовжили та розвинули три сини – Василь, Микола, Федір та донька Катерина. На сьогодні понад 100 майстрів – це вихідці з родини Шкрібляків, котрі продовжують творчу спадщину свого попередника.

Свої вироби прикрашував «писанем» – пласкою й ажурною різьбою, геометричним орнаментом та «жированем» – інкрустацією металом або мідним дротом і баранячим рогом. Його вироби з тиси, бука, груші (баклажки, барильця, рахви, плесканки, пляшки, чарки «порції», тарілки, ложки, хрести, чаші, «трійці», кужелі, топірці, пістолі, кріси, порохівниці та інше) – відзначаються оригінальною формою, досконалістю орнаментики й надзвичайно тонким більш досконалим виконанням.

Для виготовлення своїх виробів майстер користувався токарним верстатом [1]. Свої вироби Шкрібляк декорував за допомогою різних різців, доліт, стамесок власної конструкції. Асортимент творів: тарілки, миски, ложкарі, бочівки, чаші, куделі, табакерки, бербениці, пляшки, чарки, сільнички, фірмаки, скриньки, черпаки, ложки, підноси, полонники, коробочки, пудрениці; полиці, сволоки; пістолі, рушниці, топірці, порохівниці; свічники, свічники-трійці, хрести, іконостаси, копилки.

Майстер брав участь в різних виставках, серед них: Стрий, Тернопіль, Одеса, Краків (1887), Відень (1872), Станіславів (1879). За виставки у Львові (1877), Трієсті (1878) та Коломиї (1880), окрім медалей та дипломів отримав цісарський дарунок у дукатах. Твори Юрія Шкрібляка зберігаються у музеях України, світу та у приватних колекціях і здобули визначне місце у світовому народному мистецтві.

Традиції Юри Шкрібляка продовжували й розвинули його нащадки, зокрема сини Василь, Микола, Федір, внук Василь Корпанюк. У Національному музеї народного мистецтва Гуцульщини та Покуття ім. Й. Кобринського зберігається понад 30 творів майстра. Похований на цвинтарі біля церкви у рідному Яворові.

Шкрібляк (Токарик) Василь Юрійович народився в с. Яворові Косівського повіту (Галичина). Різьбленню спочатку навчався у батька. У 1905-1915 – навчався у крайовій різьбярській школі у Вижниці. Працював викладачем новоствореної Вижницької школи мистецтв (нині Вижницький коледж прикладного мистецтва)[1].

Його вироби відзначаються різноманітністю форм і багатством орнаментики. Частіше від батька застосовував інтарсію різнокольоровим деревом й інкрустацію бісером (кораликами), металом та перламутром. Найдосконаліші його посуд і меблі, які він виробляв переважно з ясеня і явора. Наслідуючи та розвиваючи батьківські прийоми різьблення, він удосконалює традиційну гуцульську «суху» різьбу – ускладнює композиції різноманітних творів, вміло декорує їх інкрустацією, розкладаючи кольорові акценти. Працював у техніці «сухої» плоскої різьби, рельєфної різьби, інкрустації, інтарсії, випалювання, мосяжництва, жирування.

Асортимент виробів майстра: ужиткові речі, меблі, зброя, сакральна атрибутика. Участь у виставках: Етнографічна виставка (Коломия, 1880); Виставка Господарського промислу (Тернопіль, 1884), (Краків, 1887), (Львів, 1894,1905); Виставка Домашнього промислу (Коломия, 1912). Твори Василя Шкрібляка зберігаються в музеях України та за кордоном, а також у приватних колекціях. У Національному музеї народного мистецтва Гуцульщини та Покуття ім. Й. Кобринського зберігається 40 творів майстра. Ім'ям Василя Шкрібляка названо Вижницький коледж прикладного мистецтва На території Вижницького коледжу прикладного мистецтва встановлено пам'ятник майстру[1]

Шкрібляк Микола Юрійович – родом з с. Яворова, тепер Косівського району на Івано-Франківщині. Досконало опанувавши техніку мистецького орнаментального різьблення, М. Шкрібляк впровадив цюканку: густе вибивання цвяшками тла площин, для виразнішого виділення основних мотивів. Його улюблені мотиви: розетки з закругленими пелюстками – «кочела». Частіше від батька вводив мотиви «гадючки», «трилисника», «кучерів», «баранячих рогів». Головні орнаментальні мотиви в тарелях і рахвах викладав багатокольоровим бісером, на деяких предметах (вазочках, шкатулках) густа інкрустація бісером досягала малярських ефектів.

Федір Шкрібляк - один з провідних народних майстрів I пол. XX ст. на Гуцульщині, котрий залишив чималу спадщину, продовжував та розвивав мистецькі традиції яворівської різьби. Один з перших майстрів на Гуцульщині ввів у вироби фігуративні зображення. Твори майстра – бездоганні за формою, багато декоровані різьбою, інкрустацією бісером, рогом, деревом, перламутром та металом. На замовлення церкви у рідному Яворові виконав патериці, хрести, свічники. Навчався майстерності в батька – відомого різьбяра Миколи Шкрібляка. Асортимент творів: ужиткові предмети, меблі, сакральна атрибутика. Залишив чималу спадщину, продовжував і розвивав мистецькі традиції яворівської різьби. Одним із перших майстрів на Гуцульщині ввів у вироби фігуративні зображення. Твори багато декоровані різьбою, інкрустацією бісером, рогом, деревом, учасник і дипломант багатьох всесоюзних, республіканських, обласних і місцевих виставок. Твори зберігаються у музеях України та за кордоном, а також у приватних колекціях. У Національному музеї народного мистецтва Гуцульщини та Покуття ім. Й. Кобринського зберігається 30 творів майстра [5].

Шкрібляк Василь Миколайович (15.03.1900 – 14.02.1976, с. Верхній Ясенів, Верховинського р-ну, Ів.-Франківської обл.). Відомий народний майстер різьбярства з родини Шкрібляків. Вчився різьбленню у свого батька, знаменитого різьбяра Миколи Шкрібляка. Здебільшого виконував приватні замовлення. Працював у техніці «сухої» плоскої різьби, глибокої різьби, випалювання, інкрустації, інтарсії. Асортимент творів: тарелі, касетки, цукорниці, скриньки, рахви, рамки, сільнички, гарапники, топірці-палиці, декоративні писанки, свічники. Учасник республіканських, обласних та місцевих виставок народного мистецтва Гуцульщини. Твори зберігаються в музеях України. У Національному музеї народного мистецтва Гуцульщини та Покуття ім. Й. Кобринського зберігається 30 творів майстра [5].

Шкрібляк Дмитро Федорович (20.10.1925 – 14.04.2008, с. Яворів, Косівського р-ну, Ів.-Франківської обл.). Видатний народний майстер різьблення Гуцульщини ХХ ст.; правнук Юрія Шкрібляка, член НСХУ (1976), лауреат премії ім. Катерини Білокур (1995), заслужений майстер народної творчості України (2003). Різьбі навчався у свого батька, відомого різьбяра Федора Миколайовича Шкрібляка. Працював вдома, займався столяркою, виконував приватні замовлення. З 1965 – учасник виставок, де неодноразово отримує нагороди та відзнаки. У своїй творчості наслідує та продовжує родинні традиції ремесла, технічні та декоративні прийоми [5]. Власний почерк митця – глибока рельєфна різьба, оригінальні орнаментальні мотиви, надзвичайний самотутній композиційний дар дали світові одного з кращих майстрів сучасності. Працював у техніці «сухої» плоскої різьби, глибокої різьби, рельєфної різьби, інкрустації, інтарсії, випалювання.

Асортимент творів: посуд, кубки, альбоми, рами, кушки, кісся, декоративні щітки, палиці, топірці; столи, полиці; хрести, свічники-трійці, патериці. Учасник та дипломант багатьох виставок та ярмарків. Твори зберігаються в музеях світу. У Національному музеї народного мистецтва Гуцульщини та Покуття ім. Й. Кобринського зберігається біля 100 робіт майстра [7].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Книга «Родина Шкрібляків». Київ, Мистецтво, 1979.
2. Горак Р. Зачудований красою // Дзвін. 2014. Ч. 10. С. 126-129.
3. Шкрібляк Микола // Енциклопедія українознавства: Словникова частина: [в 11 т.] / Наукове товариство імені Шевченка
4. Ткачук Тарас. Кривава крапка виборчої кампанії // Незалежність. 2002. № 14 (4-10 квіт.).
5. Літературно-мистецький і громадсько-суспільний часопис «Гуцули і Гуцульщина». 2013. Ч. 1 (7).
6. Шкрібляк Юра // Енциклопедія українознавства: Словникова частина: [в 11 т.] / Наукове товариство імені Шевченка.
7. Шкрібляк (Токарник) Василь // Енциклопедія українознавства: Словникова частина: [в 11 т.] / Наукове товариство імені Шевченка.

Науковий керівник: викладач-методист Колотило О.І.

Тетяна Мірошніченко
(Київ, Україна)

РОЗВИТОК ХУДОЖНІХ ГАЛЕРЕЙ ЯК ЦЕНТРУ КУЛЬТУРИ

Розглянуто питання розвитку художніх галерей як центру культури. Визначено вплив художніх творів живопису на культурний розвиток.

Ключові слова: художні галереї, культурний розвиток.

The question of using the art galleries as an center of culture. The influence of artistic works of painting on cultural development is determined.

Key words: art galleries, center of culture.

Що ми перше уявляємо, коли чуємо слово галерея? Звісно ми бачимо перед собою світле, або темне приміщення з яскравим освітленням в якому знаходяться картини, або гарні скульптури. В різні часи безліч художників та скульпторів виставляли свої роботи на присуд цінителям мистецтва.

Згадати наприклад натовп, що збігався подивитися на картини Караваджо в Сан Луїджи в Римі. Так італійські церкви століттями виконували роль античних пінатек (картинних галерей), роль художніх шкіл.

Наприклад в Афінах був цілий квартал ремісників по виготовленню посуду – Керамікос. Разом з ремісниками працювали і вазописці, художники, що навчалися техніки виготовлення фарб і розпису керамічних виробів. Тоді й започаткували і традицію підпису імені вазописця. Завдяки цьому ми знаємо їх імена і відрізняємо їх твори. Композиція античних майстрів настільки висока, що спокійно витримує збільшення і перенесення на полотно чи стіни нових сучасних споруд.

Картинні галереї, або пінатеки, першими з'явилися в Давній Греції. Слово "пінатека" перекладається, як сховище, приміщення для картин. За тим самим принципом створено і слово "бібліотека" – сховище, приміщення для книжок. Тож можна сказати, що ці поняття, дещо суміжні між собою.

Греки мали видатних художників, картини, яких цінували і передавали нащадкам. Деякі з грецьких художників дожила навіть до епох Відродження і бароко (Апллес, що малював Александра Македонського).

І це тільки мала частина історії з різних країн про розвиток та вплив художніх галерей на населення та їхній культурний та освітній розвиток. Творців, які виставляли на показ свої твори поважали, ними захоплювались, а вже через призму їх творів різні народи починали сприймати наш світ зовсім по-іншому.

Таким чином, метою даної наукової роботи є аналіз та походження картинних галерей та визначення їх впливу художніх творів на культурний розвиток.

Щоб зрозуміти колосальний розвиток художніх галерей у світі, треба поглянути назад та згадати з чого все починалось.

Розпочнемо з Берлінської картинної галереї, що знаходиться у складі Державних музеїв Берліна Фонду пруської культурної спадщини, один з провідних художніх музеїв Європи, розташований у Берлінському Культурофорумі, що зберігає чудову колекцію 13-18 століття (рис.2).

В колекції галереї зібрано визнанні шедеври світового живопису руки таких майстрів, як Альбрехт Дюррер, Лукас Кранах та інших. Галерею було відкрито у 1830 та реконструйовано у 1998 році (рис.1).

Рис 1. Галерея всередині

Рис. 2. Фасад галереї

З 1998 року Берлінська картинна галерея розміщується у спеціально зведеній для неї будівлі в Культурофорумі. В центрі будівлі знаходиться головне фойє з двома рядами колон, з плоскою стелею й 32 скляними куполами, прикрашене фонтаном. Його оточують підковою 72 виставкових залів та кабінети на двох поверхах, що освітлюються природним верхнім світлом. Їх загальна площа становить 7000 м².

Неможливо не згадати й музей в Лондоні, що містить понад 2300 полотен західноєвропейського живопису 13-20 століття. Він є одним з найвизначніших художніх музеїв Великобританії. Був відкритий 9 квітня 1939 року. Приміщення побудували на півночі Трафальгарської площі. Незважаючи на скромний початок, галерея мала і має надзвичайні можливості для поповнення своїх фондів. Це йде від наявності в країні надзвичайно цінних мистецьких збірок, сформованих впродовж декількох століть в приватних збірках.

Багаті Британії роками відпочивали на континенті і роками вивозили з Європи італійський та французький живопис, порцеляну, картини, меблі, історичні вироби декоративно-ужиткового мистецтва від античності і середньовіччя до сьогодення.

Згадуючи українські галереї не можна не згадати Одеський художній музей, що розташований у центрі Одеси, у будівлі Потоцьких. Є пам'ятником архітектури 19 століття.

Рис. 1. Сходи на другий поверх

Музей був відкритий 6 листопада 1899 року стараннями Одеського товариства витончених мистецтв (засноване в 1865 році). Музейні збори почалися з картин, переданих для музею Петербурзькою Академією мистецтв. Експозиція Одеського художнього музею розміщена в 26 залах.

Автор проекту, за яким збудований палац, не відомий. Будівництво тривало в 1823-1826 роках. Стиль будівлі - класицизм. Будівля двохповерхова з портиком та трикутною кромкою. Інтер'єри в стилі еклектизму (рис. 1, 2, 3).

Рис.2 і 3 Почесний двір перед колишнім палацом Навіциркульна галерея двору

В колекції представлені і твори українських митців, серед них – Володимир Боровиковський, Константин Трутовський, Микола Пимоненко, Федір Манайло.

Розвиток сучасних технологій не стоїть на місці і тому в Україні з звичайних галерей проводяться і віртуальні виставки. Так, наприклад 12 травня в галереї "Митець" відбулася віртуальна експозиція сучасної скульптури "Умовний спосіб". Проект є важливим претендентом презентації співпраці сучасного мистецтва та новітніх технологій. Концепція проекту така: Віртуальний світ, який уже доступний сучасній людині, попри всі його суперечливі властивості дозволяє уникнути незручностей та обмежень звичної реальності. Тут кожен вносить щось своє і відбудову ідеального середовища, у якому теоретично співіснують всім учасникам будівництва. Утопічність ситуації полягає у тому, що уявне втілення реальних потреб зменшує шанси на те, що їх коли-небудь буде реалізовано у дійсності.

Згадуючи розвиток самих галерей можна сказати, що вони пережили багато, від церков Візантії, де знаходилися фрески (перші картини), до сучасних віртуальних галерей. Але як показав час для показу своїх творів не обов'язково, щоб вони були саме в приміщенні. Можна згадати стріт-арт, який дуже популярний в Сполучених Штатах Америки.

Сучасний стан соціально-економічного, та культурного розвитку суспільства зумовлює необхідність істотних змін у діяльності всіх традиційних закладів культури, уточнення їх міста у житті людини. У контексті традиційних процесів, що відбуваються у вітчизняній культурі, характерні зрушення сталися у роботі музеїв, що дедалі виразніше перетворюються з культосвітніх закладів на своєрідні центри соціально-культурної у тому числі освітньо-виховної діяльності.

Тож підводячи підсумок можна сказати, що відбувся колосальний розвиток художніх галерей по всьому світу, а саме:

- з'явилися сучасні віртуальні експозиції в художніх галереях, які допомагають зменшити в використанні реальних потреб для їх реалізації;
- галереї, які зберігають твори мистецтва, створюють експозиції з віртуальними виставками, тобто створено таке поняття, як "галерея в галереї";
- можливість співіснування старовинних картин в галереях поруч з сучасними творами мистецтва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Всеобщая история искусств, т 1, М, 1956.
2. Ривкин Б.и. Малая история искусств, М, «Искусство», 1972.
3. Cultura.kh.ua. Інформація про експозицію.

Науковий керівник: Сафронів В.С.

ЗАМОНАВИЙ ЎЗБЕК КИНО САНЪАТИДА УСТОЗ-ШОГИРД МАСАЛАЛАРИ

Мазкур мақолада замонавий ўзбек кино санъатида устоз-шогирд анъаналари, кино санъатидаги масалалар ёритилган.

Калит сўзлар: кино, санъат, режиссёр, режиссура, актёр, устоз-шогирд, ижодий устахона, бадиий фильм, бадиий дид.

Данной статье раскрыты традиции в искусстве кино мастер-ученик.

Ключевые слова: кино, искусство, режиссёр, режиссура, актёр, мастер-ученик, творческая мастерская, художественный фильм, художественный вкус.

This article reveals the traditions in the art of cinema master-student.

Keywords: cinema, art, director, directing, actor, master-student, creative workshop, feature film, artistic taste.

Ҳозирда кино санъати ва маданиятига нисбатан давлат миқёсида катта эътибор берилётгани натижасида давлат киностудиялари томонидан сценарийлари талабга жавоб бериши, режиссура, тасвирчи, гримёр ва фильм рассомларининг ижодий ҳамкорликдаги ишлари таҳсинга сазовордир.

Бу борада ҳукуматимиз томонидан кино санъатининг инсон онги ва тафаккури, жамият ҳаётига таъсири беқиёс эканини ҳисобга олган ҳолда, истиқлол йилларида миллий кинематографияни ҳам ҳар томонлама ривожлантириш, бу борада зарур моддий ва маънавий шарт-шароитларни яратиш бўйича амалга оширилган кенг кўламли чора тадбирлар туфайли янги-янги фильмлар суратга олинаётгани айни ҳақиқатдир.

Санъатга эътибор юксак даражага кўтарилган бугунги кунда кино санъатининг маънавий ҳаётда туганган ўрни ниҳоятда мустаҳкам бўлиши талаб қилинади. Кишиларнинг миллий қадриятлар, анъаналар, урф-одатларга нисбатан ҳурмат-эътиборини янада юксалтиришда кино санъатининг ўзига хос хусусиятлари кенг томошабинлар аудиториясини ўзига жалб этиб маънавий озуқа бериш билан бирга, ватанпарварлик ҳисларини оширишга кўмак беради, десак муболаға бўлмас.

Дарҳақиқат кино режиссурада катта авлод вакилларининг ёш режиссёрларга соҳанинг сир-синоатларини ўргатишлари катта мактаб бўлган. Равил Батиров, Учқун Назаров, Баҳодир Одилов, Жаҳонгир Қосимов, Зулфиқор Мусоқов бугун кино санъатида ўз ўрнига эга бўлган касб эгалари бўлишса, уларнинг шогирдларидан Элёр Ишмухаммедов, Жаҳонгир Файзиев, Темур Бекмонбетов каби ўз касбининг умидли вакиллари ҳозирда чет эл кинематографиясида фаолият олиб боришади.

Кино режиссурада айниқса, кунт, дид, тажриба, салоҳият, дунёқараш ва албатта кўп адабиёт мутолаа қиладиган шахс эгалари бўлишлари билан бирга шогирдларига устозлик қилишида кўп йиллар самарали меҳнат қилишга тўғри келади.

Бугун кино саноатида хусусий фильмларда номутахассис инсонлар “кимсалар” билиб-билмай фильм суратга олиш ишларида пайдо бўлишмоқда. Кинода режиссура деган мураккаб, салобатли касбга бўлган эътиборни суистеъмол қилиш каби ҳолатларга дуч келмоқдамиз?

Фильмлар ишлаб чиқарилмоқда аммо, уни саралаш томошабин ҳукмига ҳавола экан кассаларда турган ёшларни фақат “олди-қочди” мавзудаги энгил-елпи фильмларга тушиш ҳолларини кўришимиз мумкин.

Кино афишаларимизда янги ном билан фильм қаҳрамонларининг суратларини кўрибоқ, ёки реклама орқали фильмга хулоса чиқариш ва баҳо бериш ҳам оддий ҳол бўлиб қолмадимикан.

Мавзуларнинг тор, бир-бирини такрорлаши фақат севги-муҳаббатга урғу берувчи, мавзуси маиший жанрдаги фильмларнинг репертуарда сон жиҳатдан кўпайиб кетиши бироз таажублантиради.

Устоз-шоғирд деган анъаналарни яъни “олтин қоида”га амал қилувчи ёш мутахассис кадрларимиз негаки ўз билганларидан қолмасдан, устозлар анъанасига беъэтибордек назаримизда. Фильмларда диалог ва монологлар томошабин учун кундалик турмушимизда, кўчаларда эшитадиган сўзларини қайта эшитаётганликларини кўп ҳолларда эшитиб қоламиз.

Шу каби камчиликларни инобатга олган ҳолда Кино арбоблар бирлашмаси, “Ўзбек кино Миллий агентлиги” раҳбарияти ташаббуси билан Сценарийнавислик курсларини ташкил этиб кўп йиллардан буён ижод қилаётган Р.Муҳаммаджонов, Ж.Исҳоқов, Эля Ҳасанова ҳамда режиссёрлардан Ж.Қосимов, Б.Одилов каби бир қатор соҳа мутахассислари “маҳорат дарс”лари олиб боришади.

Унда сценарий ёзишда адабиётнинг роли, келажак фильмни партетураси, асар тили, сахна мезонлари, бадиий эстетика, мусиқа ва тасвирий санъатнинг ўзаро уйғунлашиб кинога ижобий таъсир кучи таҳлилан баён этилади.

Биринчи Президентимиз И.А.Каримов ўзбек фильмларининг тарихан бой меросга эга эканлигини таъкидлаган ҳолда, бугунги кинематография фаолияти ва суратга олинаётган фильмларнинг мазмун-моҳияти ҳақида тўхталиб, қуйидаги фикрларни баён этган эди: «Энг оммавий санъат тури бўлмиш кино соҳасини оладиган бўлсак, ўз вақтида бу борада бизда ўзига хос ижодий мактаб яратилганини мамнуният билан қайд этиш лозим. Шахсан мен ҳар сафар “Тоҳир ва Зухра”, “Ўтган кунлар”, “Сен етим эмассан”, “Маҳаллада дув-дув гап” каби мумтоз фильмларимизни кўрганда бу ҳақиқатга ишонч ҳосил қиламан. Мана шундай том маънодаги миллий асарлар нафақат халқимиз маънавиятини юксалтиришга, балки унинг гўзал кадриятларини бутун дунёга танитишга ҳам катта ҳисса қўшиб келмоқда»[1. б. 145].

Дарҳақиқат, ўзбек фильмлари орасида ўзининг мавзу ва ғоявий жиҳатдан устувор саналганларини томошабинлар такрор ва такрор томоша қилиб ўзларига маънавий тарбия олади. Чунки ўзбек актёрларининг ҳам бугунги кунда залворли, тақсинга лойиқ бўлган, таҳлил қилишга арзигулик салбий ва ижобий ролларининг саноғи ортиб бормоқда.

Нима учун томошабин “Ўтган кунлар”, “Маҳаллада дув-дув гап” фильмларини номини эшитишлари билан юзида табассум уйғониб кўзлари ёниб кетади. Чунки фильмда ўзбек халқининг дилидаги содда иборалари, сирли ўзбекларга хос қарашлари, ибо-ҳаё, оила даврасида ҳар бир кадрларини синчиклаб томоша қиладиган сирли бир нозик жиҳатлари томошабинни ўзига маҳлиё қилади. Унда режиссёрнинг кўп йиллик изланишлари, кўнглидаги нозик жиҳатлари акс этган фильм бетакрор фазилати билан муҳрлаб кўяди.

Томошабин шу фильмлар орқали ўзига кўп ижобий фазилатлар билан бирга турмушнинг нозик жиҳатларида учрайдиган муаммоларни ҳал қилишда ақилли йўл тутишига ҳам кўмак беради. Ушбу фильмлар асрлар оша ўзининг салобати ва мавқеини йўқотмайди. Ўзбекнинг хақиқий фильми, унинг юзи, фазилатлари бўлиб акс этади.

Бугунги кунда мамлакатимизда 70 дан ортиқ давлат ва нодавлат фильмларининг экранларга чиқиши, бу фильмларнинг томошабинларга маънавий-эстетик таъсири ҳақида атрофлича фикр юритиш, бу жараёни ўз ҳолига ташлаб қўймасдан, бугуннинг талабидан келиб чиқиб, лозим бўлган фикр-мулоҳазаларни билдириш энг асосийси, лозим бўлган кино муҳитни яратиш кинематография ижодкорлари олдида турган энг долзарб вазифадир.

Сўнгги йилларда хусусий студиялар томонидан суратга олинган бир нечта фильмларни қўлимиздан келганича таҳлил қилиб чиқдик.

Холисона айтиш керакки, ёшларнинг тарбиясига чуқур таъсир кўрсатадиган замонавий қаҳрамон образи кино экранларимизда ҳали яратилганича йўқ. Суратга олинаётган аксарият

фильмларда киночиларимизнинг бугунги куннинг ҳақиқий манзараси, унинг ўткир муаммоларини чуқур ҳис эта олмаслиги, оддий одамлар ҳаётдан узоқлашиб қолгани сезилиб туради» [1. б. 146].

Ушбу сўзлардан кўринадики, бу соҳада ҳўп ва кўп изланиш ва мавжуд камчиликларни бартараф этиш юзасидан жиддий ишлар олиб бориш лозим. Бу чора – тадбирларни кино соҳасининг ҳар бир вакили амалга оширмоғи даркор. Шундагина юртбошимизнинг, халқимизнинг ишончини оқлаш мумкин. Зеро, ҳар ишга фақат ўз манфаат учун эмас, балки, атрофдагиларга ижобий таъсири ҳақида ҳам ўйлаб тўғри ёндаша билиш зарурдир.

Бугунги томошабин хусусий фильмларга нисбатан кўпроқ маънавий бойликни янада бойитиш учун ҳам Ватанпарварлик фильмларини севиб томоша қилишмоқда.

Кино санъати жамият маданий ҳаётининг бир жабҳаси сифатида, унинг маънавий салоҳиятини шакллантириш, кишиларнинг эстетик онгини, ахлоқий маданиятини ўстиришда муҳим аҳамиятга эгадир.

Шу маънода санъаткор кадрларнинг катта билим ва тажрибага эга бўлишлари мақсадга мувофиқ. Айтиш керакки, замирида ҳур фикрлиликка, теран маъно мазмунга, инсонни ўйлантириб қўядиган фалсафий мушоҳадаларга бой бўлган ижод намуналарини яратиш - биз санъат вакиллариининг жамият ва ватан олдидаги бурчимиздир. Зеро, муқаддас ватанимиз равнақи учун сермахсул ижод қилишдек муқаддас бурчни бажаришимиз учун ҳар биримизга ирода кучи зарурдир.

Кинонинг ўз талаблари, хусусиятлари бор. Бугун томошабинга нимани кўрсатяпмиз, нимани тарғибот қиляпмиз? каби бир қатор саволлар кинематографиямиз олдида доимо кўндаланг туриши керак. Шундагина ватанпарварлик ғояларини тарғиб этувчи, инсонларни меҳр-оқибатга ундовчи фильмлар томошабини ҳақиқий маънода таъсирлантирадиган, маънан бойитадиган даражада суратга олинади.

Шуни ҳам айтиш жоизки:

- ёш талабаларни ижодий ишларида бадиий раҳбарлик қилиш;
- образ яратишда жуда катта ижодий ишларни бажаришда салоҳият ва билимни шакллантириш;
- кино танқидчилар билимини кучайтириш;
- устоз-шогирд анъаналарини давом эттириш ва кенг тарғиб этиш;
- уларнинг қобилиятларини инobatга олиб чуқурроқ билим, йўл-йўриқларни сингдириш самарасини ижобий тарзда кўриш ва шакллантириш;
- қисқа метражли фильмларни суратга олишда институт мутахассис кафедралари билан режали мавзуларни тузиб, драматург, режиссёр, оператор ҳамкорлик ишларини йўлга қўйиш киносанъати ва саноатидаги улкан муаммоларни ҳал этган тарзда, устоз-шогирд анъаналарини янада кучайтиради.

Бу чораларни амалга ошириш илк қадамлардан бошланса битирув жараёнига келиб каттароқ фильм такдимотини ўтказишлари тақсинга сазовордир.

Бу борада, янги қулайликларга эга, техника борасида жуда илғор жаҳон андозалари асосида жиҳозланган ижодий аудиторияларда олиб бориш мумкин. Бунинг учун албатта Устоз-шогирд анъаларини йўлга қўйиш зарур. Ижодий ҳамкорлик – кучли жамоада самарали ва ижобий ишларни амалга ошириш кафолатидир.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – 176 б.

ПЕДАГОГІКА / ПЕДАГОГИКА

УДК 372.881.1

Дильбар Адизбаева, Индира Мусина
(Алматы, Казахстан)

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АНТРОПОЛОГИЯ КЕҢІСТІГІНДЕГІ ҮЗДІКСІЗ БІЛІМ БЕРУ

Мақалада педагогикалық антропология білім беру мен тәрбиелеудегу адам туралы жүйелі ғылыми білімнің жеке саласы ретінде қарастырылады. Педагогикалық антропологияны дамыту адамзатқа бағытталған сала болып қарастырылатындығы бұл бағыттың келешегін айқындай түседі. Антропологияның категориялық жүйесі «рефлектілік», «өзін-өзі айқындау», «өзін-өзі таныту» сынды түсініктерге негізделген.

Түйін сөздер: педагогикалық антропология, ізгілікті тұжырымдама, мәдениет, дене субстраты.

В статье рассматривается педагогическая антропология образования и воспитания как отдельная область системного научного знания о человеке. Развитие педагогической антропологии рассматривается как направление, ориентированное на человечество, определяющее перспективы данного направления. Категориальная система антропологии базируется на таких понятиях, как "рефлексивность", "самообразование", "самообразование".

Ключевые слова: педагогическая антропология, культура, гуманистическая концепция, субстрат тела.

In the article pedagogical anthropology education and upbringing is considered as a separate area of system scientific knowledge about a person. The development of pedagogical anthropology is considered as an area focused on humanity, which determines the prospects of this direction. The categorical system of anthropology is based on such concepts as "reflexivity", "self-education", "self-education".

Keywords: pedagogical anthropology, the concept of humanism, education, culture, the substrate body.

Жиырманшы ғасырдың аяқталып, жаңа жүз жылдықтың басталуы әлемдік ғылыми кеңістікте адамзат феноменіне деген ғылыми қызығушылықтың арта түсуімен сипатталады. Қазіргі таңда жалпы антропология адамтану пәнінің іргелі интеграцияланған сипатына ие болуда. Жалпы антропологияның негізі болып табылатын гуманистік концепцияның негізінде адам әлеуметтік, биологиялық және рухани бастама үйлесе бірлескен биологиялық түр болып табылады деген пікір жатыр. Сондықтан қазіргі таңдағы интеграциялық антропологияда философиялық, биоәлеуметтік және педагогикалық бағыттар пайда болуда.

Педагогикалық антропология өз кезегінде дамудың және антропологиялық-педагогикалық білімді жүйелеудің үш бағыты бойынша алға жылжып келеді. Біріншісі педагогикалық антропологияның бейнесін беріп қана қоймай, оның білім мен тәрбие беру үдерісінде адамзат туралы жүйелі ғылыми білімнің жеке саласы ретінде педагогикалық антропологияның мәнін жеткізумен байланысты. Педагогикалық антропологияның құрылуы мен антропологиялық-педагогикалық білім негіздерінің қалыптасуының екінші бағыты педагогикалық антропологияны педагогиканың бір бөлігі ретінде сипаттайды. Теориялық-педагогикалық, философиялық-антропологиялық және адамтану білімінің синтезі негізіндегі гуманитарлық зерттеулер үшінші бағыт болып табылады. Аталған үш бағыт жалпы антропология мен педагогиканың интеграциясы адамзаттану пәні ретінде педагогикалық антропологияны туындатты деген ортақ іргелі тезисті біріктіреді. Сондықтан тақырыпты ашу

барысында бірінші бағыттың маңызды ерекшеліктеріне назар аудару қажет. Аталмыш бағыттың белгілі ғалымдары мәлімдегендей, педагогикалық антропология адамтану пәндері мен адамзаттың білім және тәрбие алу барысында оның сатылы түрде дамуының онтогенетикалық ерекшеліктерін жүйелі түрде зерттеудің шынайы алғышарттарын құру интеграциясымен сипатталады.

Педагогикалық антропологияның өзіндік түйінінің элементтері тізімінде философия, педагогика, психология, генетика, физиология, гигиена, әлеуметтік этнография, педиатриямен қатар соматикалық антропология бағытындағы дене шынықтыру, дене шынықтырудың теориясы мен әдістемесінің болуының маңызы үлкен. «Дене шынықтыру» терминінің қазіргі таңдағы түсінігі адамдағы адамзаттың дене субстраты туралы жаратылыстану-ғылыми және гуманитарлық бағыттардың интеграциясын қажет етеді. Алайда аталмыш интеграцияға талпыну қоғамтанушылардың зерттеу тәжірибесінде дене шынықтыруға қабілетті адам қалыптастыру құралы ретінде тиісті назар аудармауы сынды қарама-қайшы мәселеге тап болады. Оның салдары көпшіліктің санасында дене шынықтыруға деген жағымсыз қарым-қатынастың орын алуы, біртұтас адамды қалыптастырудағы оның рөлінің төмендеуі болып табылады.

Онымен қоса он жыл уақыт аралығында қоғамның дене тәрбиесіне, дене шынықтыруға деген қарым-қатынасы саяси, идеологиялық факторлардың ықпалымен қалыптасты. Дене тәрбиесінің мәні көп жағдайда мемлекеттің саяси бағытымен айқылдалатыны жалпыға мәлім, ал дене шынықтыру мен спорт құндылықтары көп жағдайда идеологиялық күрес мақсаттарында пайдаланылады. Тұлғаның дене шынықтыруын, оның физикалық және психологиялық жағдайын қалыптастыру ретіндегі қазіргі таңдағы дене тәрбиесі белгіленген мақсатқа жеткізуші міндеттерді тиімді шеше алмайды, ал кәсіби спорт бүгінде адамзаттың мәдени қозғаушы күші ретінде көп жағдайда спортпен шұғылданатын адамға дені сау емес адам мәртебесін алуға итермелейді. Бірінші және екінші жағдай – бұл классикалық отандық педагогиканың тармағы ретінде дене тәрбиесі және спорт педагогикасы салалары. Алайда педагогикалық жүйе ретіндегі бірінші жағдай тиімді жұмыс жасамайды. Көрсетілген дәйекті түсіндіру мақсатында дене тәрбиесі саласында педагогиканың классикалық педагогикамен салыстырғандағы қызметі етуіндегі кемшіліктердің мүмкін болатын себептерін айқындау қажет. Осы орайда белгілі Г.Гегельдің: «Түсіну – түсінік формасында ойды жеткізу», - деген сөзі әрекетіміздің формуласы іспеттес болмақ және дене шынықтыру құбылысының негізгі құрамдас бөліктерін классикалық педагогика негізінде қарастыру қажет. Дене тәрбиесі қоғам мәдениетінің басқа құрамдас бөлігі сынды әмбебап болып келеді. Оның феноменді белгісі адамзаттың әлеуметтік және биологиялық бастауларын біріктірудегі ерекше қызметі болып табылады. Дәл осы орайда дене тәрбиесі адамзат мәдениетін қалыптастырушы бұрыннан келе жатқан іргелі құрал деп айтуға толық негіз бар. Себебі дене тәрбиесі – бұл арнайы үдеріске ие мәдениет түрі және адамзат қызметінің нәтижесі, әлеуметтік міндеттерді орындау үшін қажетті адамзаттың өзін өзі жетілдіру тәсілі. Белгілі бір тұрғыда бұл түсіндірменің мәнін ұғына отырып, «дене тәрбиесі» түсінігі қоғамның физикалық жақсы формадағы азаматтарға деген қажеттілігін көрсетеді, бірақ мәдениеттің бұл түрінің негізгі, интегралды сипаттамасы қажеттілік, мотивациялы-құндылық мәселелері сынды адамзат салаларында көрінетін тұлғаның дене тәрбиесі ескерілмейді. Дене тәрбиесінің құрамдас бөліктері қоғамның және тұлғаның физикалық дайындығы оның өмір сүру жағдайының барлық қажеттілігін өтей алады деген түсінікпен келісу қиын. Өйткені мұндай тұжырым жеткілікті деңгейде физикалық жағдайы мықты ұлт ретінде дәлелге ие болу керек, ал бұл, шын мәнісінде, шынайы жағдайды көрсетпейді.

Денені шынықтырудағы әлеуметтік-психологиялық, рухани, тұлғалық бағыттардың жетіспеушілігі немесе жоқтығына баса назар аудару құбылысы ретіндегі дене тәрбиесі түсінігіндегі басым ұстаным В.А. Пономарчук атап өткендей, «бүгінгі таңда біз дұрыс ойлайтын, еркін жүріп-тұратын тұлға қалыптастыру емес, адамның жекелеген мүмкіндіктері

мен қабілетін ашатын мақсатты ұстанатын мәдениетке қарсы дене шынықтырумен айналысамыз».

Дене тәрбиесі түсінігінің мәні мен мазмұны туралы қарама-қарсы, мысалы: 1) дене шынықтыру – адам өзінің физикалық жағдайын жақсарту үшін белсенділігін арттыру қозғалысы ретінде, 2) адами-шығармашылық қызмет адамзат пен қоғамның мәдениетінің бір түрі сынды пікірлердің орын алуына байланысты дене шынықтыру адамзаттың іс-қимылы арқылы жүзеге асатын рухани дүние болып табылады. Қоғамды дамыту және өзін-өзі қорғау негізгі мәні болып табылатын бейімделу функциясы - жоғарыда аталған қызметтің туынсы. Мәдениеттану, қоғамдағы мәдениеттің қызметі тұрғысынан қарағанда, дене шынықтыру шын мәнісінде оның бір тармағы, ал дене тәрбиесі интегративті педагогикалық антропологияның құрамбас бөлігі болып табылады. Тұлғаның, жалпы қоғамның дене шынықтыру жағдайын қалыптастыру, бұл мәдениет түрінің құндылықтарын пайдалану арнайы терминдерді, спецификалық құралдарды қолдану, аталмыш мәдениет түрі аясында педагогикалық қызметте әлеуметтік тәжірибені игеру арқылы сөйлесу тіліне негізделген дене тәрбиесі барысында педагогикалық қызмет арқылы жүзеге асады. Дене тәрбиесі және тұлғаның бойынша дене шынықтыруды қалыптастыру дене тәрбиесі саласының семантикалық негізіне «тәрбие», білім беру», «даму» және «оқыту» түсініктері кіреді. Дене шынықтыру саласын дағдарысқа ұшыраған соңғы онжылдықта жоғарыда аталған категориялардың өзара байланысы мен қарым-қатынасына қатысты мәселелер қызу талқыланып келеді. Әсіресе, Л.П. Матвеев, В.М. Выдрин, Н.И. Пономарев, В.Т. Чичкин, В.Н. Курысь, В.П. Лужаненко және т.б. еңбектері дене шынықтырудың жалпы жағдайы мен оның даму стратегиясын айқындауға бағытталған. Бұл мәселені көтерудегі мақсат - дене тәрбиесі саласында жоғарыда аталған негізгі түсініктер, құбылыстар мен үдерістердің мәнін олардың өзара ықпалы, әрекеттестігі арқылы түсіну негізінде білім берудің орнын айқындау. Қазіргі таңдағы педагогикада білім беру, тәрбиелеу, оқыту, дамытудың нәтижесі білім алу сынды негізгі түсініктердің өзара байланысы туралы ұғым кеңінен тараған. Алайда олар ықпал етуі жағынан өзгеше болып келеді. Дене шынықтыру саласындағы білім беру туралы айтқанда, оның ықпал ету пәні қозғаушы және интеллектуалды компоненттер, ал дене тәрбиесінде тұлғаның әлеуметтік, рухани, мінез-құлық сипаттамалары болса, бұл айырмашылықтың басты мәні болып табылады. Дене шынықтыру саласында дене тәрбиесі мен білім берудің негізі бұл үдерістердің негізгі біртұтас мақсатты тұжырымымен, әсіресе, тұлғаның дене шынықтыруын қалыптастыру және дамытумен айқындалады.

Аталған мәселелер дене тәрбиесінің дене шынықтыру саласындағы білімсіз дамуы мүмкін емес, ал білім беру өз кезегінде дене тәрбиесінсіз мүмкін емес деген тезисті қалыптастырады. Демек дене тәрбиесі саласында білім беру тәрбиелейді, ал тәрбие білім береді деген классикалық педагогиканың болуы орынды. Жоғары аталғандарды есепке ала отырып, қазіргі жағдайға тоқталайық. Қоғамымызда бірнеше онжылдықтар бойы дене тәрбиесі деген құбылыс орын алып келеді. Тұлғаның, қоғамның физикалық тұрғыда қалыптасуын нақтылай келе, біздің мемлекетте адамның мектепке дейінгі білім алуында да, орта білім алу барысында, жоғары білім алу кезінде де кейбір анда-санда өзі үшін білім алатын азаматарды есепке алмағанда, дене шынықтыру бойынша мақсатты түрде білім беру жоқ екендігін айтуға болады. Дене шынықтыру саласындағы педагогикалық кеңістіктегі жағдайдың қиындығы айдан анық. Автордың ойынша, бұндай пікір көп жағдайда классикалық педагогиканың жағдайымен айқындалды.

Қоғамның қазіргі жағдайы, жаңа әлеуметтік-тұлғалық бағыты дене шынықтыру саласына, оның құбылыстары мен үдерістеріне деген қарым-қатынасты түбегейлі өзгертуге мүмкіндік туындатып отыр. Жаңа қарым-қатынасты қалыптастырудың іргесі ретінде адамзат дамуында білімнің орнын айқындаушы қазіргі таңдағы педагогикалық антропологияның тұжырымдары мен көзқарастарын атауға болады. Осыған орай педагогикалық антропологияны дамыту адамзатқа бағытталған сала болып қарастырылатындығы бұл бағыттың келешегін айқындай түседі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Крест жорықтары дәуірі. Лависс Э. және Рамбо А. редакциясында. Аудармашы Гершензон М. О. Полигон Аст. СПб., 1999. 1087 б. 1004 б
2. Карашин Б. Бейбарс: дәуір және тұлға. Ақтөбе «А-Полиграфия».
3. Антропология және этнографиялық тарих сұрақтары Кумеков Б. Е. Алматы, 2010.
4. Мартемьянов Ю. С сөйлеу әсерінің формализациялық әдістері // Жағдай логикасы, сөздердің терминологиясы. М., 2004.

УДК 373.(1174)

*Шолпан Альдибекова, Гулмира Мышбаева
(Алматы, Қазақстан)*

ПРИМЕНЕНИЕ ПРИНЦИПОВ ДУХОВНОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ В ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ – ТРЕБОВАНИЕ ВРЕМЕНИ

Название модернизации, как и прежде, должно относиться к историческому опыту и национальным традициям. Наоборот, необходимо уметь превратить передовые традиции, прошедшие испытание временем, в важнейшие предпосылки успешного возрождения. Если модернизация не может питаться национально-духовными корнями страны, он начинает заблуждаться, поэтому это обязывает не допускать заблуждений в знаниях, предоставляемым каждому студенту. Таким образом, следует отметить, что мы внедряли несколько направлений модернизации сознания к образованию, предоставляемым студентам.

Ключевые слова: Рухани Жаңғыру, модернизация, традиция, модернизация общественного сознания.

The name of modernization, as before, should relate to historical experience and national tradition. On the contrary, it is necessary to be able to turn advanced traditions that have passed the test of time into the most important prerequisites for successful revival. If modernization cannot be fed by the country's national and spiritual roots, it obliges not to allow delusions in knowledge provided to each student. Thus, it should be noted that we have introduced several areas of consciousness modernization and education, reserve students.

Key words: “Rukhani Zhangyru”, modernization, tradition, modernization of public consciousness.

В статье главы государства «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» затронуты концептуальные вопросы. В частности, особое место занимает модернизация национального сознания. Для духовного возрождения необходимо уделять особое внимание сохранению национального менталитета и национального кода. Если национальный менталитет является своеобразным творением каждой нации, то национальный код – золотым ядром духовного сознания. Поэтому глава государства подчеркнул, что «главное условие модернизации нового типа – сохранение национального кода». Актуальные мысли главы государства мы начали реализовывать уже в повседвном учебно-воспитательном процессе.

Наша страна вступила в новый исторический период, это была – третья модернизация Казахстана. Наша цель очевидна, нам известно направление –войти в тридцатку самых развитых стран мира. В ходе встречи были обсуждены основные направления, цели, задачи и пути их достижения.

По мнению исследователей, "Для достижения цели наше сознание должно опережать наше дело, то есть модернизироваться ранее. Это будет не только дополнять политические и экономические преобразования, но и стать их ядром». Это не просто работа, которая

начинається сьогодні в нашій країні. За роки незалежності було проведено декілька масштабних заходів по різних напрямках – програма «Мадени мура» «Халык тарих толкынында», і принцип цих програм кожен викладач почав впроваджувати в навчальний процес.

Одна з складних, масштабних робіт – відродження духовного національного свідомості.

Сьогодні питання освіти і виховання молоді і їх соціальної підтримки є одним з найбільш актуальних для суспільства питань. Одним з важливих питань, що стоять перед освітніми закладами на сьогоднішній день, є створення умов для розвитку соціального потенціалу, ознайомлення молоді з духовними і моральними ідеалами. Тому навчально-виховна і соціальна діяльність КазГосЖенПУ направлена на створення умов для гармонічного розвитку і становлення особистості, направленої на отримання професійної освіти, саморозвиток, вдосконалення, підвищення здатності до активної соціальної адаптації в суспільстві, систему сучасних потреб і цінностей, традиції світової і вітчизняної культури.

У кожного з нас є почуття відродження свідомості. Але у деяких, це почуття як би спить. Національне свідомість має глибоке значення, коли воно має правильний напрям, тільки тоді воно рівноцінно. При правильному напрямку виростає покоління з великим духом молоді. Тільки зараз ми повинні рухатися вперед. Все починається з себе. Кожен людина повинен пробудити в собі національне свідомість.

Насправді, що таке духовне відродження, національне самосвідомість?

Якщо взяти його конкретне визначення, то це духовна модернізація – це оновлення внутрішнього світу людини, свідомість, здатність сприймати нові зміни. Духовну модернізацію ми пов'язуємо з підйомом цивілізації. На історичній сцені ми бачимо те, що збільшення рідної нації – це «доказателство духовної модернізації». В цьому аспекті є побоювання, що молодь, яка визначає майбутнє країни, не відступить від неї? Іншими словами, виховання дорослих повинно бути правильним, напрямку повинно бути позитивним.

Як відомо, рушійною силою будь-якої країни є молодь. Молоде покоління держави повинно служити своїй країні завдяки знанням і здатностям. Але на сьогоднішній день багато питань, що стосуються молоді, не вирішуються. Наприклад, є ті, хто йде в кінці на провокацію вступив інші релігійні течії. Багато з нас думають, що за це несуть відповідальність їх батьки або вчителі, або ж сводять все до виховання.

Світ змінюється на наших очах. Почався новий історичний період, напрямку якого розмитий. В постійно змінюючому світі ми не зможемо бути поруч з провідними країнами, якщо не відкажемося від стереотипів, які повністю поглинені нашим свідомістю і світоглядом. Щоб змінитися, нам потрібно предприняти позитивні кроки і прийняти позитивні аспекти нової ери, адаптуючись до часу.

Молоді люди повинні усвідомлювати наступне: в чому секрет не в відповідності з західною модернізацією ХХ століття для сучасного світу? Основним недоліком є те, що вони абсолютно не звертають уваги на особливості інших націй і цивілізацій. Це духовний кодекс, який може бути глибоко вкорінений в суспільстві. Ми зобов'язані не плутати цей національний кодекс. Найважливішим умовою модернізації нового типу є збереження цього національного коду. В протилежному випадку він перетвориться в ехо.

Але не слід сприймати все хороше і погане під одну кистю, а значить, не слід забувати про ті якості, які зміцнюють і просувають вперед, а також про ті звички, які тягнуть назад. Модернізація як і раніше не повинна поглядати поверхнево на історичний досвід і національні традиції. Навпаки, необхідно вміти перетворити передові традиції, пережиті випробування часом, в найважливіші передумови успішного відродження. Якщо модернізація не може ґрунтуватися на національних і духовних коренях країни, вона починає заблукати, тому нам необхідно не

допускать заблуждения к знаниям, предоставляемым каждому студенту. Таким образом, можно отметить, что мы внедряли несколько направлений модернизации сознания, предоставляемым студентам: конкурентно способность – если повысится конкурентоспособность не только отдельного человека, но и самого народа в целом, только тогда это приведет к планомерным достижениям успеха

В последних сведениях говорится: "конкуренция – это способность нации предлагать на региональном или глобальном рынке выгодный по цене или качеству товар. Это может быть не только материальная продукция, но и образование, услуги, интеллектуальная продукция или качественные трудовые ресурсы».

Соответствовать к требованиям времени – цель нашей учебной программы: компьютерная грамотность, овладение языком, продвижение молодежи через культурные ценности и многое другое.

И в прагматизме, большая работа прodelывается в образовательном процессе, мы можем найти яркие примеры подлинного прагматизма, когда мы смотрим на нашу историю, уникальную природу родины на протяжении веков, уникальную экономическую и полезную экологию и образ жизни наших детей. Есть только один пример в прошлом веке, всего за несколько лет миллионы гектаров земли безжалостно разграблены, национальный прагматизм за считанные годы превратился в зону экологического бедствия.

Поэтому на пути модернизации нам необходимо возродить добрые качества, унаследованные от предков, которые теперь укоренились в наших венах.

Так прагматизм – это конкретное знание личного богатства своей нации, умение экономно использовать его, в соответствии с которым планировать свое будущее, не допускать расточительности и непримиримости, преданности и ненависти. В современном обществе не является признаком подлинной культуры – неуместной роскоши. В воспитательных часах доказывается, что сдержанность, удовлетворенность и простота, экономичность и целеустремленность является ценностью человека.

Студенты всегда могут убедиться в том, что достижение основной цели, получение образования, рациональное использование здорового образа жизни является прагматизмом поведения.

В работе со студентами можно понять, что сохранение национальной идентичности – это очень важно. Мы должны оставаться вечными в духе национальных традиций, языка и музыки, литературы, обрядов, одним словом, национального духа. Мудрость Абая и Ауэзова, стихи Жамбыла и кюи Курмангазы, мелодии предков, дошедшие с глубины веков – это только одна из наших духовных культур. Иногда само понятие модернизации означает избавление от некоторых негативных навыков и привычек. Таким образом, определены и задачи программы «мәңгілік ел»: первое – национальный код, без сохранения национальной культуры не будет никакой модернизации, второе – отказ от критических сторон прошлого, препятствующих развитию нации для продвижения.

Одним из основных принципов духовной модернизации является торжество знаний. Это значит, что стремление быть образованным, открытым, светлым будущим поколением – путь к вечной стране. Обучение в ведущих университетах мира, стартовавшее в последние годы с помощью программы «Болашак». Торжество знаний должна быть всеобщей. В этом случае успех достигают только те люди, которые способны легко изменить профессию, не имея затруднений. Поэтому мы вошли в категорию самых передовых стран мира по доле бюджетных расходов, выделяемых на образование. Каждый должен глубоко понимать, что главным фактором успеха является образование.

Открытость сознания в настоящее время – многие проблемы, несмотря на динамичное изменение мира, возникают из-за того, что массовое сознание остается в семье.

Прозрачность сознания представляет собой три особенности интеллекта – они позволяют понять, что происходит на земле, вокруг страны, и это означает, что земля готова ко всем изменениям, которые могут привести к потоку новой технологии. В ближайшие десять лет

наш образ жизни: работа, быт, отдых, жилье, человеческие отношения, коренным образом, все кардинально меняются. Мы должны быть готовы и к этому, возможность получить опыт других, и привить самые передовые достижения.

Государство и нация – это живое тело, которое постоянно развивается, а не застывшая сталь. Чтобы жить, оно должно быть способно осознанно адаптироваться к течению времени.

Новые глобальные тенденции не стучатся в дверь. Поэтому задача современной модернизации стоит перед всеми государствами.

Время, которое летит неимоверно, никого не ждет, а процесс модернизации, как и сама история, продолжается. В то же время, в эпоху стыковки двух столетий, Казахстану предоставляется уникальная историческая возможность коренной модернизации и закрепление своего будущего посредством новых идей.

Я убежден, что все казахстанцы, особенно молодое поколение, глубоко понимает значение этих предложений по модернизации.

Внутреннее стремление к модернизации в новых условиях – главный принцип нашего развития. Надо уметь меняться, чтобы жить. Те, которые отстают от потока останутся в пыли истории.

В последнее время мы заметили, что, наоборот, с течением времени все больше ценностей приобретает народная мудрость. Ведь предстоящая эпоха – это эпоха настоящего образованного народа. А сейчас нет ни одной отрасли, которая остается вне конкуренции. А рост, процветание всех сфер зависит от темпов всестороннего развития образования и науки. В этой связи, в статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» Н.А. Назарбаев особо подчеркнул: "если посмотрим на тенденцию технологической революции, то в ближайшее десятилетие половина действующих профессий исчезнет. Профессиональный характер экономики никогда не изменится. Мы вступили в эпоху, когда все сегодняшнее новое становится завтра старой. В этом случае успех достигают только те люди, которые способны легко изменить профессию, не менее затруднительно. В этом плане, мы занимаем первые места среди передаваемых странах мира по доле бюджетных расходов, выделяемых на образование. Каждый должен глубоко понимать, что самый фундаментальный, главный фактор успеха – образование. В числе приоритетных задач наша молодежь должна всегда оставаться на первом месте. Ведь в системе ценностей успех достигает та нация, которая ставит знание превыше всего». В ближайшие считанные годы половина существующих видов профессий могут остаться ненужными. Это создает риск потери дохода тысячам людей. Такая угроза безопасна только для тех государств, которые могли предсказать будущее раньше всех.

С целью внести свой вклад в образование в рамках инициативы главы государства, как педагог, я тоже ищу пути новаторства. Наша самая высокая цель – воспитать молодое, перспективное поколение. Я считаю, что это главная цель, которая предстает перед педагогом – обучать качественно детей и примерно их воспитывать. Воспитание подрастающей молодежи должно начинаться с формирования патриотизма, уважения к национальным традициям, защиты природы нашей территории. Одной из задач нашего Президента является проведение обширных региональных исследований в области образования с акцентом на улучшение экологии и благоустройство населенных пунктов. В связи с этим мы поставили перед студентами задачу разработать дополнительный план экологического образования и воспитания. Наша миссия – обучать студентов любви к природе, чувствовать ее красоту, заботиться о флоре и фауне. Во исполнения этой миссии установлена связь экологии с учебной деятельностью.

Мы, как квалифицированные преподаватели, будем стремиться к знаниям, к дальнейшему совершенствованию и развитию личности. Мы для повышения статуса образовательного учреждения демонстрируем свои шаги по повышению престижа своего дела. Считаю, что будущий специалист должен быть всесторонним. Например, мы изучаем

курсы английского языка, независимо от специальности. Цель – направленность на трехязычие в воспитании подрастающего поколения. В статье «Рухани жаңғыру» глава государства указал, что образованные люди, которые глубоко понимают современность и будущее, необходимы как воздух. В этом направлении многое делается. В своем выступлении М. Жумабаев отметил, что «воспитывающий ребенка не должен воспитывать его похожим на себя, а должен подготовить его к будущему».

Каждый студент должен знать, как научиться жить по-новому, осваивать новые технологии, чтобы стать обладателем своего места и богатства. Если ключ к развитию общества требует нового функционирования образованных людей, то наши организации образования, которые готовят специалистов, осуществляющих образование и воспитание будущих членов общества, должны соответствовать тем направлениям, которые предусмотрены главой государства. В настоящее время в регионе ведется активная работа по выполнению новых требований к образованию, обучению молодежи на трех языках, внедрению новых технологий в систему образования.

При реализации национального плана каждая отрасль имеет свою долю, вклад в общество преподавателей это новое формирование образования и воспитания молодого поколения как члена нового общества в соответствии с требованиями нашего Президента.

Да, очевидно, что мудрая мысль Магжана, обращена к образованному поколению. Ведь будущее страны – это сознательно образованная молодежь. Наша цель – воспитывать их учитывая требование времени.

Введение в учебные планы национальной модернизации, духовной модернизации означает зрелость национального сознания. Духовная модернизация является основой для всех национальной модели развития. Мы должны навсегда остаться над нашими национальными традициями, языком, литературой, обычаями, национальным духом. Это лишь капля нашей духовной культуры. Молодежь должна знать историю родного края и гордиться ею.

Важно привить студенческой молодежи нравственные, патриотические качества. Реализация принципов, ориентированных на общечеловеческие ценности, которые на протяжении веков были пробуждены и пропали без вести. Во время обновления старой жизни, наша страна вступила в новый исторический период. В ходе «ориентации в будущее-духовная модернизация» наша страна стремится к политической и экономической модернизации, благодаря изменяющимся и прогрессивным технологиям, к духовному росту наше сознание привязывает к течению времени на основе роста нашего мировоззрения. История, которая начинается с глубокой корневой самостоятельной модернизации и новых. Главным условием новой модернизации является умение сохранять национальный образ. Модернизация-бесстрашное отношение к национальным традициям с прежним историческим опытом. Духовная модернизация является одним из важных направлений национального самосознания, в котором труды наших исторических личностей носят бесценный характер, впитываются в кровь и возрождаются их труды.

Заключение

«Теперь наше поколение – это сын вечного народа», – сказал глава государства. возрождение нравственных ценностей и духовного культурного наследия для молодого поколения основывающихся на принципах воспитания необходимо использовать в лекциях, читаемых студентам. Ведь нынешний студент, как будущий специалист, воспитывает подрастающее поколение. Воспитание умного, интеллектуального подрастающего поколения – задача учителя. А в настоящее время он отделен от традиций и обычаев наших предков.

Например, в ходе педагогической практики студенты активно развивают у детей кругозор, используя для учащихся игры «асық ату», «хан талапай», «тоғызқұмалақ».

В ходе лекции студентам были прослушаны рассказы из легенды, показаны видеоматериалы.

В ходе встречи были обсуждены основные направления Послания Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана "Нұрлы жол – путь в будущее".

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Нұрсұлтан Назарбаев. Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан, 12.04.2017.
2. Қоғамдық сана // Саяси түсіндірме сөздік. Алматы, 2007.
3. Назарбаев Н.А. «Қазақстан-2050».
4. Стратегия «Қазақстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства. Послание Президента Республики Казахстан – Лидера нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана. Алматы: ЮРИСТ, 2013. 48 с.

УДК 373.(1174)

*Шолпан Альдибекова
(Алматы, Қазақстан)*

БҮГІНГІ ҚАЗАҚ ОТБАСЫНДАҒЫ ҰЛ БАЛА ТӘРБИЕСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Әр халықтың әр отбасы, әрбір ана өз ер баласының нағыз жігіт болып өсуін армандайды. Яғни, осы жоғарыдағы мәселелінің басында отбасы тұр дегім келеді. Себебі, атлаған келесіз жағдайларға ата-ана өмірдің ағысы ретінде қарауы-басты өателік болып отыр. Олай болса, мейлінше ата-аналарға осы тұрғыда кеңестер беру қарастырылу керек. Қазіргі кезде тәрбие мәселесі соның ішінде ұл баланы тәрбиелеуде өзінің өткірлігі жағынан еліміздегі маңызды мәселелерден кем емес, сондықтан ұл тәрбиесінің мәселесін ұлттық проблема деп қарауға әдбен болады.

Кілім сөздер: *халықтық тәрбие, отбасы тәрбиесі, рухани байлық, ер бала тәрбиесінің ерекшелігі, әкелік өсиет*

Каждая семья, каждая нация, каждая мать хочет, чтобы его сын вырос настоящим мужчиной. Причина в том, что воспитание детей как поток жизни является серьезной ошибкой. Поэтому необходимо учитывать наиболее родительские рекомендации на этот счет. В настоящее время проблема образования, в том числе проблема воспитания детей, не менее важна в нашей стране, поэтому это вопрос национального образования.

Ключевые слова: *народное воспитание, семейное воспитание, духовное богатство, особенности мужского воспитания, патриархальный завет*

The name of the modernization should not be neglected by historical experience and national traditions. It is necessary to be able to turn into the most important prerequisites of successful triumph of successful past traditions. If the country does not get the nutrition from the national-spiritual roots, it will start to err, and we are obliged not to allow the usual knowledge to succeed. So also to introduce a range of directions for modernization of knowledge to students.

Key words: *folk education, family education, spiritual wealth, peculiarities of male upbringing, Patriarchal covenant.*

Әр халықтың бала тәрбиесіндегі өзіндік ерекшеліктері арқылы мәдени құндылықтары қалыптасатындықтан оны ерекше орынға қояды. Бұл тұрғыда тәрбие мәселесінің қаншалықты маңызды екенін Абдолла Аблонидің тәрбиеге байланысты айтқан: «Тәрбие - біз үшін не өмір, не өлім, не құтылу, не бақыт, не қайғы мәселесі», – сөзінен белгілі.

Қазіргі кезде тәрбие мәселесі соның ішінде ұл баланы тәрбиелеуде өзінің өткірлігі жағынан еліміздегі маңызды мәселелерден кем емес, сондықтан ұл тәрбиесінің мәселесін ұлттық проблема деп қарауға әдбен болады.

Ертеден-ақ ата-бабамыз ұл баланы ертеңгі абыройлы әке, қадірлі отағасы, отбасы тірегі, елді қорғайтын ер, батыр, би, ақын, ұлттың намысты азаматы ретінде әділдікке, қайсарлыққа, кешірімді болуына, өнерге, білімге, салт-дәстүрімізді сақтауға тәрбиелеген. Ұл бала – қазақта шаңырақ иесі, ер-азамат – ата-ананың отын тұтатушы, ұрпақ жалғастырушы болып саналады.

Мақалға, нақыл сөзге бай халық «Әке көрген оқ жонар...» дей отырып, қазақ отбасында әкелер өзінің артынан ерген азаматтарына қолдарынан келетін өнерін үйретіп, оларды мерген, аңшы, яғни «сегіз қырлы, бір сырлы» жігіт етіп тәрбиелеуге тырысқан. Ал ұлдары ес біліп, есейген шағынан бастап, оның құлағына «сен ертеңгі шаңырақ иесісің, болашақ әкесің, арқа сүйер жарсың, отбасын асыраушысысың, сондықтан да жаманнан жирен, жақсыдан үйрен» деген сөздерді құйып отырған. Дана халқымыз ер баланы 12-13 жасынан бастап, оның алдында өмірдің дайындаған талай қиын-қыстау шақтары мен қуанышты сәттері бар екендігін ескертетін болған. «Айтсаң, үйде туып, түзде өлетін жігіттерді айт» деп таңдандыратын, «Болмас бала 16 жаспын дер, балар бала 16 ымда баспын дер» деп алдына мақсат қойып, оған жетуге ынталандыратын болған. «Ерді намыс өлтіреді, қоянды қамыс өлтіреді», «Ерлік білекте емес, жүректе» деп қайраттандыратын, «Ақыл жастан, асыл тастан» деп сеніміне шек келтірмейтін, «Атадан ұл туса игі еді, ата жолын қуса игі еді» деп армандайтын. Дүниеге ұл келсе, ерекше қуанып, ұрпақ жалғаушы, шаңырақ иесі туды деп ұлан-асыр, ат шаптырып той жасау күні бүгінге дейін сақталған.

Қазақта бір кісі қайтыс болса, артында қалған ұлы бар ма еді деген сауалдың да астарында үлкен мағына жатқандығын ерекше атап кетуге болар еді. Бұл кезде бар деген жауап естісе, «орнында бар оңалар» деп бата береді. Әкесі болмай сол үйде ер бала қалса да оған үлкен үміт артатыны тағы бар. Отбасындағы ер баланың өз орны бар деген қай заманда да әлі өз күшін жойған емес. Ұл – кейінгі іні-қарындастарының қамқоршысы, ата-анасының көмекшісі, оған «Ағасы бардың – жағасы бар» деп арқа сүйеген. Қазақ қанша кенже ұл – шаңырақ иесі. Басқа балалар енші алып, бөлек отау құрып жатса да кенже ұл әке-шешенің қолында қалады. «Ұлға отыз үйден тыйым, он сан үйден сын» демекші, ер жігітке айтылар сын көп, қойылар талап жоғары. Халықтың дәстүрлі ұлттық тәрбиесінде осы баға - «жігіт сыны» деп аталады.

Ал осы құндылықтарды өсиет етіп кеткен ата-бабаларымыз бүгінгідей ұл бала келбетін көрем деп ойламаған шығар. Осы орайда ойға екі кезеңде берілген тәрбиенің артықшылығы неде болды екен деген сұрақ оралады.

Ия, Б.Момышұлы айтпақшы: ...«Бесік жырын тыңдамай өскен баладан қорқам...» деген мағынада айтқаны, сәбидің бесік жырына құлағын қандырудан бастап, ауыз әдебиеті мен ата-баба тарихына сусындату тәрбие маңыздылығын сезіндіріп қана қоймайды, нәтиже де берері анық. Ал керісінше, жалқаулықты серік етіп, жанын өтірікпен бағып, біреуді алдап, біреуді арбап, шыққан тегін білмейтін, отбасы түгілі өз басын да асырай алмай жүрген ерлерімізден қандай ұрпақ жалғастығын күтуге болады? Осындай кереғар тәрбиеленген ұрпақ өкілдерінің тәрбиесіне кімді кінәлаймыз? Қоғамды ма, әлде ата-ананы ма?

«Абайдың өлген күнінен қанша алыстасам, рухына сонша жақындармыз» -деп М.Дулатов айтып кеткендей, бүгінгі күннің жігіттеріне тән қасиеттерді Абай Құнанбаевтың «Жігіттер, ойын - арзан, күлкі - қымбат» өлеңіндегі жігіттің мінез-құлқы, қасиеттерін «улы сия, ащы тілін» заман адамының ұнамсыз бейнелерін әшкерелеуге арнады. Мақсаты, ұрпағын түзу жолға салғысы келді. Енді ғасырлар өтсе де, ақын сөзінің жаһұттай жарқырай түсуінің құдіреті неде? Абайдың осы дәуіріндегі жігіттерге арнап айтқан қынжыларлық өлеңінен, неге бұлай болдық, әлде заман адамы өзгерді ме..... деген сауал қоямыз өзімізге. Соңғы кезде «Нағыз жігіт жоқ, жігіт дегендер азып, сонау Баукеңдермен бірге келмеске кетті деп пессимистік ойға беріліп жүргендер көбейіп кетті (әсіресе нәзік жандылар тарапынан)»-дейді ақпарат көздерінде. Ал халық пікірінде: «Кейінгі жылдары ұлдар арасында тым жұмсақ мінезділер де кездеседі. Мамандар мұны ер-азаматтардың ұрпақ тәрбиесінен мүлде сырт қалуының салдары дейді. Кей уақытта бала әкесіз өсіп, анасының тәрбиесінде болады. Мектептерде де әйел мұғалімдердің көп екендігі баршаға аян. Жүрегі жұмсақ аналарымыз

кейде ұлды тым еркелетіп жібергенде, әкенің салмақты сөзі керек. «Атадан тағылым алмаған ұл жаман», «Атасыз ұл ақылға жарымас», «Бала тәрбиесі – бесіктен» деп түйіндей отырып, алдағы уақытта арнайы тәрбие бағдарламалары жасалуға тиіс. Өйткені, ер баланың дұрыс тағылым-тәрбие алуы, дүниенің сырын танып білуі отбасындағы ата-аналардың ақыл-кеңесі мен үлгі-өнеге көрсетуіне байланысты. Ұлттық тәрбиенің бұрынғы әдістерін бүгінгі күн талабымен жанаша қарастырған жөн. Ата-бабамыз жасап, сомдап кеткен жігіттің моделін одан әрі, бүгінгі күннің талабына сай жетілдіріп өсіп келе жатқан өскелең ұрпағымыздың бойына дарыту, тағдырдың қандай тәлкегін көрсе де, қайсарлығы мен тектілігін жоғалтпаған дана халықтың ұрпағы екендігін ұғындыру, олардың бойына мақтаныш сезімін туғызу ата-ананың бірден-бір міндеті» дегенді айтады.

Жасыратыны жоқ, алдымен әкелердің басым көпшілігі асыраушылар мәртебесінен айырылып қалды. Басты себеп қоғамдағы жұмыссыздық, құмарлық, нәпсіге ерік беру, дінсіздік, араққа салыну секілді қауіпті індет мендеп барады. Қазақтар өзгелерге еліктеймін деп ұлттық тұтастықты ұл-қыз тәрбиесіндегі салт-дәстүрлерден уысынан шығарып алды. Ал қазіргі күні шөп басын сындыруға да, ешбір шаруаға да икемсіз ұлдардың қатары көп. Осы жайды әрбір отбасы қатты ойланғаны жөн.

Ата-бабамыз қан тазалығына, тектілікке қатаң қараған. «Жеті ата» заңдылығын сақтаған. Қазақтар ұлдарын он үш жасында отау иесі деп дайындаған. Адамгершілік, қайырымдылық, әдептілік сияқты қасиеттер үлкендердің үлгісімен сінеді. «Әкеге қарап ұл өсер» дейді дана халқымыз. Он алты жасқа толғасын досындай сырлас, сыйлас деген қазақ халқында нақыл сөзі бар. Ата-анасына көмектескісі келсе, қолын қақпау керек. Алдымен әкені сенімді дос ретінде санайтын болсын. Үлгі тұтатын әке болсаңыз, бала сізге адал дос, қолдаушы болады. Ұл бала ерлерге тән ойлау жүйесін, жігіттік болмыс-бітім, мінез-құлықты бойына қайдан сіңіреді? Қыздардың – анасына, ұлдардың – әкеге еліктейтіні анық. Ұл бала әкесіне ұқсас болғанын қалайды. Ұл бала әкесін үлгі тұтады. Әкенің мінез-құлқына қарап өседі. Қазақта біреудің баласы жақсы азамат болса: оның әкесі немесе атасы жақсы кісі еді, көргенді бала екен, өнегелі жерден шыққан ғой деп мақтайды. «Ұл тәрбиелей отырып, жер иесін тәрбиелейміз», демек, алдымен жанұя жағдайы, онда қалыптасқан оң моральдік-психологиялық ахуал, татулық пен өзара түсіністік, сүйіспеншілік пен сыйластық, отбасы мүшелерінің бір-біріне деген құрмет сезімдері, яғни отбасындағы кіршіксіз таза, мөлдір көңіл-күйі тікелей ықпал етеді. Қазақта ұлдар әкесі немесе атасының бойындағы қасиет пен өнерін үйреніп өскен. Шығармашылықта, ақындықта танылған жас баланың тәрбиесіне баса назар аударған. Ата өнерін ұрпағының қууы, оны мирас етуі қазақ отбасыларында жиі кездесетін дәстүр. Әкесінің баласына қалдырған ең үлкен мұрасы – оны жақсы тәрбиелеуі дей отырып, баласын оқытып, жақсы көріп, баласына ат қою, баласын дені сау етіп өсіру, баласын үйлендіру – ата-ананың басты міндеттерінің бірі. Қандай ата-ана болсын баласының дұрыс адам болғанын, өзінен артық болғанын, өзінің, атқамінер, үйдің түтінін түтетер ұлының тәрбиелі болғанын қалайды.

Әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерден айырылған халық, ертең тілінен, дінінен айырылады... Біз бүгінгі бесіктегі ұлдарға қандай тәрбие берудеміз деп әрқайсымыз ойланып көрелік-ші. Бала тәрбиесін айтқанда алдымен таяқтың ұшы үлкендерге тиеді. Бүгінгі елуден асқан аталар мен әжелердің көбісі жұмыс істейді, ертегі айтып, кітап оқуға, олармен ойнауға мұршасы жоқ. Аналары да, әкесі де кішкентайлармен кешкісін асығыс кездеседі, кейбірі жұмысқа ерте кетіп, кеш келетін әкелерімен дидарласпайды, көрмейді. Ал балалардың тәрбиесімен мүлдем бөгде адамдар, теледидар мен ғаламтор, жалдамалы тәрбиешілер айналысады. Данышпан Жүсіп Баласағұнның көзқарасы бойынша, ер бала тәрбиесінде әкенің орнын ешкім алмастыра алмайды. Оның «Бейбастақ қып өсірсе ұлдың қылығын, кінәлі әке, жазығы жоқ ұлының» деген өлең қатары осыны дәлелдеп тұр емес пе?!

Рухани байлығымызды толықтықтарытын теледидар бағдарламаларына әлі де зәруміз. Қазақ мектебінде оқитын балалардың өзі отандық арналардан берілетін кино мен бағдарламаларды көрмейді. Бұл – шындық. Неліктен? Себебі отандық бағдарламалар баланы қызықтыратын өз дәрежесінде емес.

Жас ұрпақты рухани-адамгершілікке, салауаттылыққа тәрбиелеуде адамгершіліктің ақ жолынан айнымаған бұрынғы өткен ақыл-ой алыптарының мұра етіп қалдырған өсиет сөздері және ғұламалардың ғибраттары арқылы қоғамымызда салауатты өмір салтын қалыптастыруымызға болады.

Жоғарыда атлаған ер балаға қатысты проблемаларымыздың: жаман мінез бен жаман қасиеттерін атамағанда киім киісінің қыз балаға тән болуы, қыз бала сияқты шаш үлгісі мен бояну мәнері, нәзік мінездің болуы, ер адам мен ер адамның махаббат құруы - міне біздің шешімін таба алмай жатқан ұлттық проблема. Әр халықі әр отбасы, әрбір ана өз ер баласының нағыз жігіт болып өсуін армандайды. Яғни, осы жоғарыдағы мәселелнің басында отбасы тұр дегім келеді. Себебі, атлаған келесіз жағдайларға ата-ана өмірдің ағысы ретінде қарауы-басты өателік болып отыр. Олай болса, мейлінше ата-аналарға осы тұрғыда кеңестер беру қарастырылу керек. Сондай-ақ, нағыз ерді тәрбиелеу бойынша ұл баланың анасына арналған бірнеше қағидалармен танысу керек. Ізденген ата-ана үшін мәліметтер, көмекші құралдар табуға болады.

Қорыта келе, ер балаларды ересек ерлердің әлеміне тілектестікпен, табандылықпен және әке махаббатымен қабылдау қажет. Әкелік көзқарастар мен істердің әлемі бір мезетте ұл баланы тартса, бір жағынан оның бойына үрей ұялатады, оған үрейлі әрі қауіпті болып көрінеді. Осы бөгетке қарай қызық парадокс бар: ұл баланың денесі ерлерге тән болады, әкесінің денесіне ұқсайды, бірақ ол анасының денесінен келді, оған мүлдем ұқсамайды. Ұлы әкесінен өзінің ерлерге тән денесін ғана білім қоймай, өз ақылының, жаны мен рухының ерлерге тән үйлесімі жайлы біледі. Ол табысқа қалай қол жеткізу жөнінде және әлемді қалай өзгерту жөнінде біледі. Тіпті әкесімен үнсіз байланысса да, бұл ұл балаға осы қажеттіліктердің толығы сезімін береді. Егер әкесі қандай да бір себептерге байланысты баласын тәрбиелеуде белсенсіз болса, анасы ұлы үшін одан қалай ерекшеленетіні туралы, оның өмірдегі рөлі, оның бойындағы күш туралы айтып беретін мүмкіндік табуы тиіс. Бірақ анасы еркек емес, сондықтан анасы еркек болудың маңызы туралы туа біткен түсінікті мәлімдей алмайды.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. – Алматы, 2000.
2. Азаров Ю.П. Отбасы педагогикасы. – Москва, 1985.
3. Сухомлинский В.А. Ата-ана педагогикасы. – Алматы, 1983.
4. Жарықбаев Қ., Қалиев С. Қазақтың тәлім-тәрбиесі. – Алматы, 1995.

УДК 533.09.01

*Асел Аубакирова, Манзура Закирова, Жанерке Қайролла
(Аркалык, Қазақстан)*

ҰЖЫМДЫҚ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ФИЗИКА ПӘНІНДЕ ПАЙДАЛАНУ

Физиканы меңгеру үшін оқушыға ақпарат қызықты және түсінікті болып жетуі керек. Әрбір сабақта оқушы сабақты жеке емес, айналасындағы сыныптастарымен жаңа тақырыпты талқылай отырып, өзінің ойымен бөлісу арқылы сол тақырыпқа ой сала алады, өзі ізденіп, қызығады. Сондықтан оқушыларға тиімді оқыту технологияларының бірі – топтық және ұжымдық оқыту технологиясын физика пәнінде пайдалану оң нәтиже береді.

***Кілт сөздер:** топтық және ұжымдық оқыту, ізденімпаздық, өздігінен білім алу, бірігу, топтасу, бәсекелестік, жұптасып жұмыс жасау, тәрбие.*

In order to learn physics, the student needs to get information interesting understandable. At search lesson, the student may think that, discussing a new topic, not an individual, but with surrounding classmates, share their thoughts, search for and be interested in.

Keywords: *group and collective education, sincerity, self-education, solidarity, cohesion, competition, cooperation, education.*

Қазіргі таңда елімізде жаратылыстану пәндері маңызды рөл атқарады. Қазақстанды Цифрландыру саясатына орай еліміздің жас мамандарының еліне қосатын үлесі мол болуы үшін, білімді және де квалификациясы жоғары маман иелерін даярлау қажет. Әлемдік білім кеңістігінде және оқыту технологияларында алып өзгерістер болуда. Қазіргі таңда әртүрлі әдіс тәсілдердің көмегімен сабақтар жеңіл және де түсінікті өтіліп жатыр. Физика пәні жаратылыстанудың күрделі ғылымдарының бірі болып табылады. Елімізде жаратылыстану пәніне қызығушылығы бар және де қазіргі таңда өз білімдерін дүниежүзінде дәлелдеп, қорғап, өз болашағына үлкен қадам жасап, еліне үлкен үлес қосып жүрген студенттер, оқушылар аз емес. Жаратылыстану бағытына қызығушылықтарын одан сайын жоғарылату мақсатында, оқушылардың сабаққа деген ынтасына басты назар аударуымыз қажет. Физиканы меңгеру үшін оқушыға ақпарат қызықты және түсінікті болып жетуі керек. Әрбір сабақта оқушы сабақты жеке емес, айналасындағы сыныптастарымен жаңа тақырыпты талқылай отырып, өзінің ойымен бөлісу арқылы сол тақырыпқа ой сала алады, өзі ізденіп, қызығады. Сондықтан оқушыларға тиімді оқыту технологияларының бірі – топтық және ұжымдық оқыту технологиясын физика пәнінде пайдалану оң нәтиже береріне сенімдімін [1. 41 б.].

Ұжымдық оқыту технологиясының негізін қалағандар Александр Григорьевич. Ривин педагог-новатор, ауысып отыратын диалогиялық жұптың авторы, Виталий Кузьмич Дьяченко-Красноярск педагогикалық институтының кафедра меңгерушісі, профессор, ұжымдық оқыту тәсілінің теориясын жасаған. Ұжымдық оқыту әдісі дегеніміз оқу үрдісін төрт түрлі ұйымдастыру түрлері арқылы жүзеге асыру, яғни, жекелей, жұптық, топтық, ұжымдық тәсілдер арқылы жүзеге асыру [2. 25 б.]. Ұжымдық оқыту әдісі әр оқушының бір сәтте әрі оқушы, әрі мұғалім ретінде болатындай етіп оқу үрдісін белсендіре түседі. Оқушылар бір-біріне сабақ түсіндіріп, жаңа материалды игеру үшін өздері ізденеді. Бұл жерде дәстүрлі оқыту үрдісі емес, яғни бұрын мұғалім сабақтың 60% сөйлеп, сабақты түсіндірсе, ал ұжымдық оқыту технологиясында оқушылар өздігінен сабаққа алдын ала дайындалып, ақпарат іздеп, ізденімпаздыққа дағдыланады. Мұнда жеке адамның басымдылығы жоқ, әркім өзінше мұғалім. Оқушы оқушыға сабақ үйретіп, жауапкершілікті өз мойнына алып, өзінің бойындағы лидерлік қасиетін оятады. Кейбір оқушылардың бойында көрсете алмай жүрген ұстаздық қасиеті болуы мүмкін, яғни бұл жерде оқушы өз бойындағы сол мамандыққа деген икемі барын түсініп, өз алдына мақсат қоя алады. Физика пәнін ұжымдық оқыту технологиясымен бір-бірінен үйрену арқылы логикалық ойлау, салыстыру, дәлелдеу т.б. дағдылары қалыптасады, физикадағы терминдерді топта талқылай отырып, әркім өзінің тапқан ақпараты, білгені арқылы келесі оқушыға түсіндіру жолымен сол тақырыпты кеңінен аша алады. Физикадағы күрделі тақырыптарды, барлық сынып бойынша кейбір оқушылардың түсініп, ал кейбір оқушыларға мұғалімнің ақпараты түсініксіз, жеткіліксіз болып қалуы мүмкін, демек біз осы ұжымдық оқыту процесі арқылы оқушылардың бір-бірімен білім алмасуларына жол ашамыз. Сыныпты топтарға бөліп, оларды сайыстыра отырып, олардың бойындағы алға деген ұмтылысты, бәсекелестікке қабілеттерін, қызығушылықтарын, бірінен бірі озамыз деп сол тақырып жайлы көп ақпарат іздеуге тырысады. Физика пәнінен есептер шығару үшін де осы топтық тәсіл арқылы оқушыларды жарыстыра отырып, олар есепті тез, әрі жеңіл жолмен есептеуге дағдыланады. Яғни, сыныпта 20 оқушы болса, оларды 5 топқа бөле отырып, бір бірімен жарыстырсак, сол кезде олар уақытты тиімді пайдалануды үйренеді және бірінші болып аяқтауға тырысады. Ұжымдық оқыту барысында әрбір оқушы топ алдында өзінің білімін көрсете алады, және де

мұғалімге де осы оқыту процесі арқылы оқушылардың қандай деңгейде екенін қиындықсыз білуге болады [3].

Ұжымдық іс-әрекет және оның құрылымы:

- Ұжымда бір мезгіл жұмыс жасау (ең қарапайым түрі);
- Жұптасып жұмыс жасау (2 оқушы)
- Топтасып жұмыс жасау, ең азы 3 оқушы, ең көбі 6-7 оқушы
- Топаралық жұмыс, топаралық мақсат, міндет айқындалады.

Ұжымдық оқытудың мақсаты:

- Оқушының рухани дүниесін байыту;
- Оқырмандығын байыту;
- Оқырмандығын күшейту;
- Ауызша, жазбаша тіл мәдениетін дамыту;
- Ойлау, елестете алу қабілетін қалыптастыру;
- Көзқарасын тереңдету;
- Өзінше бағалап, пайымдай білуге дағдыландыру;
- Шығармашылық ізденіске жол ашу

Негізі сабақ өткен кезде көбінесе мұғалімнің сөзі мен кітап басты рөлдерді атқарады. Ал бұл процесс уақытында оқушының сөзі мен ойы маңызды рөл атқарады. Психологтардың зерттеуі бойынша оқушылардың дұрыс дамып, ой өрісінің жетілуі үшін, топта жұмыс жасау оң нәтиже береді. Сыныпта жылулық атмосферасы сезіледі. Оқушылар арасында «мұғалім-оқушы» қарым-қатынасы емес, «оқушы-оқушы» қарым-қатынасы орын алады. Осы қарым-қатынас уақытында олардың арақатынасы барысында ақпаратты қысылмай бөлісе алады. Ұжымдық оқыту технологиясының тиімділігі оқушылардың зерттеушілік қабілеттерін дамыта отырып, дауыстап пікір алмасады, топты алға жетелеу мақсатында бар ынталарын салып, білімімен бөлісе отырып, өз пікірін дәлелдеуі, талқылау арқылы ортақ ойға келеді [4. 88 б.].

Қорыта келгенде, ұжымдық оқыту технологиясын физика пәнінде пайдалану арқылы оқушылардың білім сапасын молайтып, олардың пәнге деген қызығушылықтары арта түседі, үнемі ізденіс үстінде болуына ықпал жасайды. Мұғалімнің уақытының үнемді жұмсалыуы және оқушылар арасындағы тәрбиелік мәні маңызды, себебі оқушылар арасындағы жолдастық қарым-қатынастары нығая түседі. Оқушылардың бір-бірімен жұмыс жасау арқылы олар бір біріне жаңа қыпдан ашылып, білім деңгейлері анықталынады, бір біріне түсіндіру арқылы лидерлік, басқарушылық қабілеті ашылады. Физиканы тез әрі оңай түсіне алуына оң нәтиже береді. Топтық жұмыста оқушылар бәсекелестік әсерінен, екінші топтан мықты болып шығуға ұмтылады, «Бәрі бірі үшін, бірі бәрі үшін» деген ұранмен жұмыс жасайды, бәсекелестікке баулу арқылы оқушылардың бойынан болашақта үлкен белестерді бағында алатын мемлекеттің бетке ұстар азаматын көре аламыз. Яғни, бұл оқыту әдісінің тәрбиелік маңызы зор болып табылады. Сондықтан да сабаққа осы ұжымдық оқыту технологиясы тиімді деп есептеймін.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Әлметова Ә. «Оқытуда интерактивті әдісті қолдану», 2003. 41 б.
2. Жүсіпқалиева Ғ.Қ., Джумашева А.А., Құбаева Б.С. Мектепте физика курсының оқытудың теориясы мен әдісі, 2012. 25 б.
3. URL: <https://library.wksu.kz>
4. Аскарбаев.А., Хранченков Г.М. Содержание и методы обучения в малокомплектных школах. Алма-Ата: Мектеп, 1985. С. 88.

THE ROLE OF ETHNIC AND CULTURAL COMPONENT IN THE PROFESSIONAL TRAINING OF FOREIGN LANGUAGE TEACHERS

The essence of the ethnic and cultural component in the training of foreign language teachers is considered in the article. The role of ethnic and cultural component in the training of foreign language teachers is discussed. The scientific-theoretical bases of formation and development of ethnic culture and ideas ethnopedagogics are defined. Research and practical experience in the implementation of the ethno-cultural approach in training foreign language teachers are analyzed.

Keywords: *ethno-cultural component, learning a foreign language, teacher training, ethnicity, intercultural competence.*

Language training means teaching principals with an important role is played by ethnic and cultural training of the foreign language teacher. In Kazakhstan, physically and spiritually developed generation education is the task of nation-wide scale. Changes in the socio-political, educational, economic and cultural life of the Republic of Kazakhstan, a wide outlet to the world stage in the field of international relations, in the fields of education, science, culture and the economy increases the need of raise the status of foreign languages.

The integrity and future of Kazakhstan is largely due to its multiethnic. There are more than 100 nationalities, which belong to different ethno-linguistic families and groups, confess different religions, have their own distinctive culture, complex and special history. According to Sorokin A. P. culture is understood today as a generalized civilized space, i.e., as a product of human thought and activity. The problem of professional training of teachers on the basis of cultural approach sufficiently studied. Theoretical and methodological basis of training for work in a multicultural educational space are disclosed in works of N. G. Arzamastseva, E. V. Bondarevskaya, V. P. Borisenkova, I. V. Vasyutenkovoy, Z. T. Hasanov, O. V. Gukalenko, A. B. Kirillova and others. The study of ethnocultural content of vocational training engaged G. N. Volkov, K. J. Kozhakhmetova, S. P. Anzorova, A. B. Kaisarova, J. J. Nauryzbai, H. H. Mandzhieva, E. H. Nenkina, H. H. Nikolayev and others [1].

The process of understanding the personality itself as the bearer of native and global culture and the cultural formation of the individual in general, are inextricably linked with the problem of the organization of educational space, which should as much as possible to meet the needs of personal development and training of pupils and students in all areas of self-education, educational, artistic and creative, social-labor, legal and leisure. Now are increasingly talking about the fact that the educational process inseparably associated with the environment in which it takes place. Many scientific studies found the terms of educational and cultural environment (N. B. Krylov, V. P. Bederhanova, O. S. Gazman, V. V. Rubtsov, Z. I. Ryabikin, V. I. Slobodchikov, G. M. Andreeva, and others.) [2].

As a rule, under the educational space and learning environment are understood almost similar concepts. Thesaurus for teachers and school psychologists "New education values" defines the educational environment as part of the socio-cultural space, a zone of interaction of educational systems and their elements, educational material and subjects of the educational process. Under the cultural environment of educational institutions, according to the same thesaurus understood space of cultural development of students, incorporates components such as the environment attitudes, values, symbols, objects, etc. Like any complex structural system, cultural environment has its own features and functions.

Accordingly, the following components of the culture medium: Informative component involves training content, information richness of the educational process: the content of training courses and mastered the content of activity (training, communication, cognitive, cultural).

The value component of the cultural environment means existing in a particular educational institution set of spiritual and moral values, characteristic for its subjects. It is no secret that the value orientation of the subjects of different cultural backgrounds can depend on both the objective and subjective factors. Among the objective factors can be identified, such as the geography of the educational institution; social and cultural situation of the region, the economic situation of the region and others.

Communicative-activity component of the cultural environment primarily involves existing features of communication subjects of protection (nature of the interaction of training and students, the style and manner of communication horizontally and vertically (e.g., student – student, teacher – teacher, student – teacher, teacher – student), including established tradition of verbal and nonverbal communication, speech and behavioural etiquette, etc.

Co-existence component of the cultural environment requires effective interaction with the subjects of the environment and other subjects in the context of its community, co-existence, common cause, assumes a successful selfactualization and integration of each individual «I» in the co-existence of all cultural environment [3].

Since the learning process takes place in the framework of the cultural environment of an educational institution and, therefore, inextricably linked with this environment, the three key features of the cultural environment of the educational institution, and will coincide with the basic functions of the learning process, allocated didactics: educational, developing, mentoring. The educational function is in the direction of the learning process in the formation of knowledge and skills, experience of creative activity. Knowledge is defined as pedagogical science, storage and playback of science facts, concepts, rules, laws, theories.

Informative function is implemented in the transmission of information about a particular event in the cultural community (real events and facts of culture). Emotive function is manifested in the fact that the cultural environment is able to cause a positive emotional response of subjects it to different cultural information. The aesthetic function is to draw attention to the subjects of the cultural environment to how to «build» a particular cultural phenomenon, to its form. Motivational function calls and supports learning motivation, the need for communication with the subjects of the cultural environment, and representatives of other cultural communities, the need for a deeper comprehension of national and global culture that is expanding its cultural field. An event function allows the subject of the cultural environment of the educational institutions to communicate effectively and to carry out their educational / non-academic activities, together with the other actors, self-activation in this cultural environment, and to feel and operate an important element of the common cause, part of co-existence [4].

Analytical and pragmatic feature allows you to analyze the educational and cultural activities of the subjects of the cultural environment. This feature requires a comparison of different forms of activity, check their performance on the theoretical and practical level, which in turn allows you to determine whether this activity was effective and adequate. Social and integrative function helps the subject of the cultural environment successfully self-activation in it and integrate into the cultural environment of the community and native culture; realize their cultural identity and place in the global culture [5].

Among the many disciplines the subject of «foreign language» holds a special place. Learning foreign languages is not possible without a parallel review of the country's culture of the target language. As noted G. N. Volkov, no creative modernization of the school system is unthinkable without the support of their age-old traditions. Ignoring these traditions leads to the degradation of society and the individual. In countries close to the target language country, foreign language is seen primarily as a means of international communication. For the people, the country was removed from the country where the language is spoken; more important is to introduce foreign language

lessons with the world of the specific culture in order to more clearly imagine the contours of their own world. «Culture (from the Latin. Culture – cultivation, upbringing, education, development, respect) is defined in the Philosophical Encyclopedic Dictionary «as» a particular way of organizing and development of human life, represented in the product material and spiritual labor in the system of social norms and institutions, spiritual values, coupled relationship of people to nature, each other and ourselves» [6].

Consider the definition of the concept of «ethnicity», «ethnic culture», «ethno-cultural competence» of the future teacher. Ethno-cultural competence, as part of professional competence, was not the object of attention of modern professional pedagogy. Therefore, we need to consider this concept, linking it with the study of related concepts: the «cultural competence», «Ethnopedagogical culture», «Ethnopedagogical competence» and others [7].

Ethnicity is a historically evolved set of people with relatively stable features of culture (including language) and psyche, as well as creating its unity and unlike other similar entities. Ethnic culture – a value-selected and organized life and professional experience of the ethnos. Abroad, outlining the content of ethnic culture are the contours of its original semiotic system; containing the same – a positive social experience in forms of values, norms, traditions and patterns, customs, beliefs and knowledge [8].

According to the definition of V. A. Ivanova, ethnic culture – means of development and education of the individual, social and natural environmental values of mastering the environment as the main condition for the harmonization of relations with the world and himself by assigning social historical experience, in the form of a fixed historical cultural objects, as embodied in selected ethnic group spirit-moral ideas, values and mastered in the activity [9].

When we talk about adaptation to specific environmental conditions, then we can talk about adaptation mechanisms of culture, based on the collective unconscious. Ethnic Culture includes a unique concrete historical experience that is expressed in specific forms of activity and interaction with other communities. Ethno-cultural – competence of the person appears as a result of the functioning of the education system has not only ethnic and cultural knowledge, professionalism, high moral character, but also to adequately act in appropriate situations, using this knowledge, is able to take responsibility for their own ethnic and cultural activities [10].

Thus, it can be noted that the concept of «ethnic culture» and «ethnocultural competence» are closely linked. The importance of ethnic and cultural approach to education is emphasized and other educators – M. G. Taychinovym, A. B. Afanasyeva, E. V. Bondarevskaya, E. V. Nikolaeva, L. Shamin, V. K. Shapovalov, M. A. Yakunchevym and others. In the interpretation L. P. Karpushina – one of the principles, which will be based on the ethno-cultural approach to education, is the principle of ethno-cultural [11].

In order to facilitate, simplify the process of mastering a foreign language as the medium of communication is necessary to study and analyze the culture of the ethnic group, as interethnic communication is realized in an interconnected system of people – the language – and culture is complex. In conclusion, the study of language is impossible without studying the culture of the native speakers, it gives the opportunity to expand their horizons, including in the area of ethnic and cultural values of different people, analyzing and comparing them. Ethno-cultural competency is represented as a subjective parameter of the teacher. Ethno-cultural-competence of the person (as a result of the education system) – has not only ethnic and cultural knowledge, professionalism, high moral character, but also to adequately act in appropriate situations, using this knowledge, it is able to take responsibility for their own ethnic and cultural activities. Formation of ethnocultural competence and pedagogical training of teachers will allow students to form a holistic view of the ethnic culture of the theory and methodology of ethno-cultural education, and ensure the overall realization of the ethno-cultural approach to education in the future professional educational activities. Using ethnic and cultural approach in education in training teachers of English language to promote their civic and patriotic consciousness, love for the small and big motherland, respect for

the ethnic groups help to maintain, develop and relay to the younger generation and culture of the native people, the culture of the people of Kazakhstan in the context of world culture.

REFERENCES

1. Королева Г. М. Развитие этнокультурной компетентности педагогов в современной социокультурной среде / Г. М. Королева // *Фундаментальные исследования*. – 2011. – № 8. – С. 280–283.
2. Драч Г. В. *Этнокультура в системе мировой межкультурной коммуникации* / Г. В. Драч. – М., 2008.
3. Кожаметова К. Ж. *Казахская этнопедогогика : методология, теория, практика* / К. Ж. Кожаметова. – Алматы : Ғылым, 1998. – 314 с.
4. Волков Г. Н. *Этнопедогогика* / Г. Н. Волков. – М. : Academia, 1999. – 168 с.
5. Ильинова Н. А. *Этнокультурные ценности и традиции как фактор социализации личности в современных условиях : дисс. ... канд. социол. наук* / Н. А. Ильинова. – Майкоп, 2003.
6. Аккушукова К. Б. *Роль этнокультурного материала в воспитании русско-национального двуязычия* / К. Б. Аккушукова // *II Халықаралық Байқоныров оқуларының ғылыми жинағы*. – Жезказған, 2002.
7. *Философский энциклопедический словарь*. – М. : Сов. Энциклопедия, 1983. – 680 с.
8. Наурызбай Ж. Ж. *Научно-педагогические основы этнокультурного образования школьников : автореф. дисс. ... д-ра пед. наук* / Ж. Ж. Наурызбай. – Алматы, 1997. – 45 с.
9. Иванова В. А. *Формирование казахстанского патриотизма через этнокультуру* / В. А. Иванова // *Region.kz*, 31.03.2011.
10. Карпушина Л. П. *Этнокультурный подход к подготовке студентов педагогических вузов* / Л. П. Карпушина // *Фундаментальные исследования*. – 2011. – № 12 (часть 2). – С. 302–305.
11. Жетписбаева Б. А. *Этнопедогогические основы содержания воспитания в школах Казахстана и Германии (сравнительный аспект) : дисс. ... канд. пед. наук* / Б. А. Жетписбаева. – Караганда, 2001.

УДК 37.091.3:54

*Людмила Беляева, Евгения Рудковская
(Гомель, Беларусь)*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НЕСТАНДАРТНЫХ УРОКОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ ХИМИИ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ

В данной статье изучена возможность включения в учебный процесс нестандартных форм обучения. Показано что они повышают эффективность изучения химии в школе, приводят к увеличению интереса к данной науке, делают занятия более запоминающимися, что в свою очередь способствует глубокому и последовательному усвоению материала. Полученные результаты оценивались по таким показателям как процент качества знаний, степень обученности учащихся. Отмечено, что в классах, где проводились нестандартные уроки они выше и являются фактором повышения эффективности процесса обучения.

Ключевые слова: *урок, нестандартные формы уроков, проведения уроков химии, развитие интереса, нестандартный урок.*

This article explores the possibility of incorporating non-standard forms of education into the educational process. It is shown that they increase the efficiency of studying chemistry in school, lead to an increase in interest in this science, make classes more memorable, which in turn

contributes to a deep and consistent learning of the material. The results were assessed by such indicators as the percentage of the quality of knowledge, the degree of student learning. It is noted that in classes where non-standard lessons were held they are higher and are a factor in increasing the effectiveness of the learning process.

Keywords: *lesson, non-standard forms of lessons, conducting chemistry lessons, development of interest, cognitive interest, non-standard lesson.*

В настоящее время актуальной проблемой становится повышение уровня интереса у учащихся к предмету химия. В то же время, возрастающий объем информации, непрерывное обновление учебных дисциплин привели к тому, что интерес к химии снизился у учащихся еще в школе. Поэтому важнейшая задача учителя-предметника – вызвать устойчивый интерес у учащихся к этому предмету, объяснив значение химии в природе, в жизни современного человека и сделав изучение предмета интересным и увлекательным.

Урок – очень разноплановая и гибкая форма проведения и организации педагогического процесса. Он может иметь различное содержание, использовать разноплановые приемы и методы обучения.

Классические уроки – уроки изучения нового материала, проверки и учета, приобретенных ЗУН, закрепления знаний, умений и навыков, анализа контрольных работ, обобщения и систематизации выученного, повторение темы или раздела.

Нетрадиционные формы обучения позволяют:

- использование коллективных форм работы;
- привитие интереса к предмету;
- развитие умений самостоятельной и практической работы;
- активизировать деятельность учащихся;
- для подготовки к уроку ученики сами находят интересный материал;
- становление новых отношений между учителем и учениками.

На уроке организуется фронтальная, индивидуальная и коллективная формы учебной работы. Разнообразные формы изложения и проведения урока разнообразят учебную деятельность и способствуют вызову у учащихся удовлетворение от самого процесса труда. Урок не будет интересным и понятным, если учащиеся включается в одинаковую по структуре и методике деятельность. Рамки традиционного урока становятся тесными, поэтому рождаются новые формы организации обучения.

Нестандартный урок – одна из таких форм и методов организации воспитания и обучения школьников. Эффективность нетрадиционных форм обучения и развития разнообразна и результативна. Такие формы занятия приводят школьную деятельность к реальной действительности и жизни. Обучающиеся охотно включаются в такие занятия, ибо нужно проявить не только свои знания, но и смекалку, творчество.

Нестандартные уроки вводятся в педагогический процесс как альтернатива традиционным, следовательно, они позволяют посмотреть на обучающего с позиций лично-ориентированного подхода в обучении и воспитании [1].

Применение нетрадиционных форм обучения позволяет расширить поле деятельности учителя, отойти от строгих рамок урока с его неизменной формой: опрос, объяснение, закрепление, домашнее задание.

Нестандартные формы работы позволяют внести новое в учебную деятельность, они приводят к повышению интеллектуальной активности школьников и эффективности урока.

Характерная особенность этих уроков, которая характеризуется оригинальностью по структуре, замыслу, сюжету, по тем творческим находкам педагога, которые позволяют говорить об этих уроках как о нетрадиционных, творческих, авторских [2].

Нетрадиционные формы обучения учащихся позволяют:

- использование коллективных форм работы;
- привитие интереса к предмету;
- развитие умений и навыков самостоятельной работы;

- активизацию деятельности учащихся;
- при подготовке к уроку учащиеся сами ищут интересный материал;
- становление новых отношений между учителем и учениками [3].

Нестандартные уроки имеют основные цели:

- ввести учащихся в мир прекрасного, приобщая их к образцам отечественной мировой художественной культуры, к духовным исканиям выдающихся писателей;
- научить понимать художественное слово и на этой основе формировать понимание жизни, активное отношение к действительности, идейно-нравственные позиции, эстетические вкусы, взгляды, потребности, высокую общую и читательскую культуру;
- воспитывать читателя и «через» читательские качества и с их помощью формировать всесторонне развитую личность.

При выборе метода или формы нетрадиционных уроков нужна мера. Если все уроки учитель будет проводить с нетрадиционной формой, если он полностью откажется от традиционного урока, то общее представление будет неблагоприятным, ученики привыкнут к таким необычным способам работы, теряют интерес, и успеваемость заметно понижается.

Нестандартные уроки – имеют необычный замысел, методику проведения, организацию, больше нравятся ученикам, чем классические учебные занятия со строгой формой и установленным режимом работы. Но превращать такие уроки в главную методику и форму работы и деятельности на уроках, вводить их в педагогическую систему нельзя из-за больших потерь времени.

Целью наших исследований являлось разработка и применение на практике нестандартных форм преподавания школьного курса химии с последующим анализом педагогического исследования и проведение сравнительного анализа эффективности нестандартных и обычных уроков на базе ГУО «СШ №2 г. Быхова», Республики Беларусь.

Программа исследований включала в себя следующие задачи:

1. Раскрыть сущность и особенности нестандартных уроков в процессе обучения;
2. Определить основные требования к организации нестандартного урока;
3. Проанализировать существующие методики проведения нестандартных уроков;
4. Составление развёрнутых планов-конспектов нестандартных уроков по химии и их проведение;
5. Анализ уроков по показателям – СОУ (степень обученности учащихся), ПКЗ (процент качества знаний).

б. Сравнительная характеристика обычного и нестандартного урока, обработка с последующим представлением в таблицах и диаграммах.

Объектом исследования явились нестандартные уроки, предметом – изучение возможности применения нестандартных форм уроков химии в ГУО «СШ № 2 г. Быхова» в 8 классах.

Были разработаны планы-конспекты и проведены следующие типы нестандартных уроков:

Урок №1 – с элементами нестандартной структуры по химии в 8 классе на тему: «Растворы. Вода – универсальный растворитель».

Урок №2 – с элементами нестандартной структуры по химии в 8 классе на тему: «Растворимость веществ в воде».

Урок №3 – с нестандартной формой по химии в 8 классе на тему: «Реакции ионного обмена».

Полученные результаты оценивались по таким показателям как процент качества знаний (ПКЗ) и степень обученности учащихся (СОУ). Исследования проводились на протяжении нескольких лет, в данном материале отражены результаты за 2018 год в 8-х классах: в «А» классе – проводились нестандартные, а в «Б» – обычные уроки.

На рисунках 1, 2 представлено сравнение изучаемых показателей 8-х классов ГУО «СШ №2 г. Быхова». По данным темам видно, что степень обученности и процент качества знаний

учащихся 8 «Б» класса находится на среднем уровне, а у учащихся 8 «А» класса – на более высоком уровне.

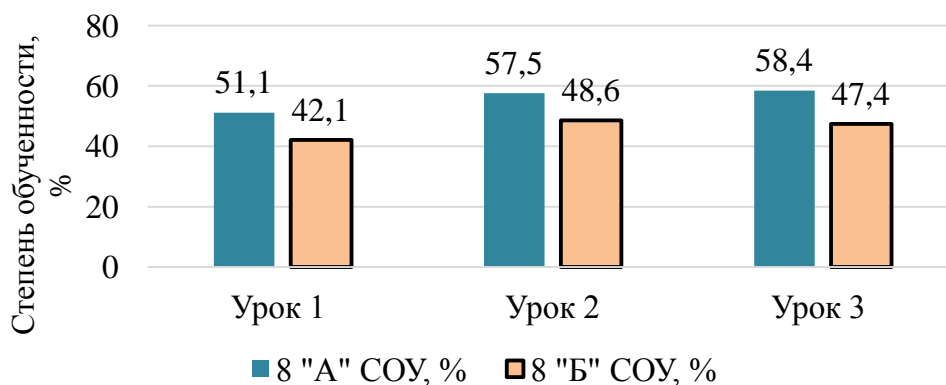

Рис. 1. Сравнение показателей СОУ 8 «А» и 8 «Б» классов ГУО «СШ №2 г. Быхова»

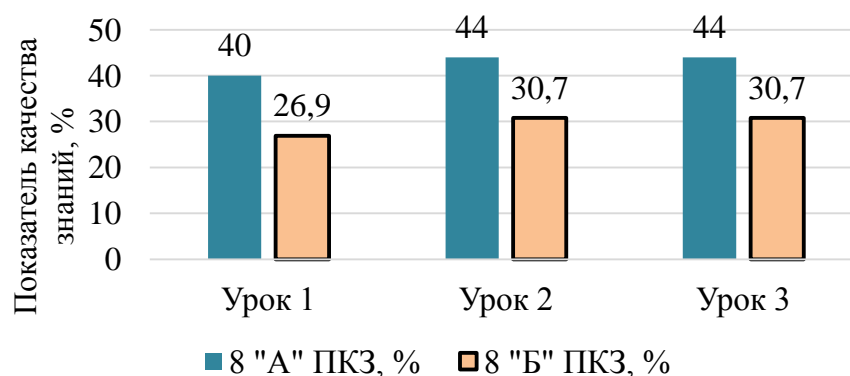

Рис. 2. Сравнение показателей ПКЗ 8 «А» и 8 «Б» классов ГУО «СШ №2 г. Быхова»

На основании результатов, полученных при проведении нестандартных уроков установили, что СОУ 8 «А» составила по первому нестандартному уроку – 51,1%, по второму – 57,5%, по третьему – 58,4%. При проведении классических уроков СОУ 8 «Б» класса соответственно – 42,1%, 48,6%, 47,4%. Результаты проверочной работы в восьмых классах показали, что качество знаний экспериментального класса составило 40% по первому и 44% по второму и третьему уроку. У контрольного класса по первому уроку – 26,9%, по второму и третьему 30,7%. Таким образом, средняя степень обученности (55,6%) и качество знаний (42,6%) в экспериментальных классах выше, чем в контрольных.

Кроме того, благодаря проведению нестандартных уроков химии, у учащихся наблюдалось увеличение интереса к предмету, повышение уровня знаний, умений и навыков, развитие познавательной инициативы и интересов учащихся, формирование умения учиться, развитие коммуникативной компетентности.

На основании проделанной работы, можно сделать заключение о том, что необходимо включать в учебную деятельность нестандартные формы обучения, так как они являются фактором повышения эффективности процесса обучения.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1 Подоляк О.С. Применение активных методов обучения в преподавании дисциплин химико-биологического профиля в университете / О.С. Подоляк, Н.М. Голуб, Е.И. Василевская. Минск, 2012. 292 с.

2 Подласый, И.П. Педагогика: Новый курс: учеб. для студ. высш. учеб. заведений: 2 кн. / И.П. Подласый. М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. 576 с.

3 Усова А.В. Чтобы учение стало успешным / А.В. Усова. М.: Педагогика. 2000. № 4. С. 30-33.

УДК 378.147:377]:63](477)(043.3)

Марина Білоцерковець
(Суми, Україна)

ГУМАНІТАРНІ КОМПЕТЕНЦІЇ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ АГРАРНОЇ ГАЛУЗІ

Подано професіограму окремих спеціальностей аграрної галузі (агроном, інженер-технолог з виробництва та переробки продукції тваринництва, агроінженер, менеджер зовнішньоекономічної діяльності у галузі агропромислового комплексу). Автор наголошує на необхідності формування гуманітарних компетенцій у професійній підготовці майбутніх фахівців-аграріїв.

Ключові слова: аграрна галузь, гуманітарні знання, компетенція, майбутні фахівці, професійна підготовка.

A professiogram is given for some specialties in the agrarian sector (such as an agronomist, an engineer in the production and processing of livestock products technologies, an agro-engineer, a manager of foreign economic activity in the field of agro-industrial complex). The author stresses the necessity of humanitarian competences forming in the training of future specialists-agrarians.

Key words: agrarian branch, humanitarian knowledge, competence, future specialists, professional training.

Поняття «компетенція» включає знання й розуміння (теоретичне знання академічної області, здатність знати й розуміти), знання як діяти (практичне й оперативне застосування знань у конкретних ситуаціях), знання як бути (цінності як невід'ємна частина способу сприйняття й життя з іншими в соціальному контексті), а також предметну область, у якій індивід добре обізнаний і в якій він проявляє готовність до виконання діяльності. Конкретні знання виступають у визначенні не як кінцева мета, а як засіб пізнання та перетворення дійсності з метою подальшої успішної професійної діяльності [6, с. 367]. Оволодіння знаннями допомагає фахівцю ефективно досягати результатів діяльності відповідно до прийнятих професійних і соціальних норм, стандартів, вимог. Тобто «бути компетентним – значить знати, коли і як діяти» (П. Вейл) [1, с. 38]. Знання стають для фахівця орієнтиром в різноманітних виробничих та соціальних ситуаціях, основою адаптації у професійному середовищі, базою для самонавчання і професійно-особистісного саморозвитку.

Основним нормативним документом є Освітньо-кваліфікаційна характеристика освітньо-професійної підготовки (далі – ОКХ/ОПП), у якій визначено найменування спеціальності, призначення фахівця, номенклатуру первинних посад, перелік засобів та результатів діяльності, вимоги до його підготовки через перелік умінь певного виду й рівня сформованості. Вимоги до соціально значущих властивостей та якостей випускника вищого навчального закладу наведено у вигляді переліку компетенцій щодо вирішення певної проблеми й задачі соціальної діяльності та системи умінь, яка є відображенням наявності цих здатностей. З урахуванням наукових дерел, здатність розуміється як поєднання генетичної схильності особи (здібності) та набутої у процесі навчання і професійної підготовки спроможності (готовності) до певної продуктивної діяльності [6, с. 215].

Ми подаємо професіограми з наголосом на гуманітарні аспекти професійної підготовки таких фахівців аграрного профілю, як агроном, інженер-технолог з виробництва та переробки продукції тваринництва, агроінженер, менеджер зовнішньоекономічної діяльності у галузі АПК [2-5].

Відповідно до освітньо-кваліфікаційної характеристики агроном повинен знати існуючі види і сорти сільськогосподарських культур і вміти правильно організувати аграрні роботи з урахуванням географічних та кліматичних умов. Йому необхідно оцінити ґрунт, підібрати способи його обробітку, подбати про посіви, тобто гарантувати збір максимально можливого

урожаю. Знання з гуманітарних дисциплін сприятимуть розвиткові аналітичного розуму, відповідальності, витримки, спостережливості, розвиненої оперативної пам'яті, відкритим доступом до іншомовних джерел фахової інформації.

Професійна діяльність інженер-технолога з виробництва та переробки продукції тваринництва передбачає розвинені творчі якості, ерудицію, універсальність. Він виконує розробку і процеси реалізації програм по якісному відтворенню поголів'я на фермі, збільшення продуктивності, управління якістю продукції та інші процеси. Гуманітарний аспект його діяльності включає в себе презентаційно-семінарський напрямок роботи агрокомпаній (а, отже, публічні виступи з необхідними ораторськими уміннями й навичками), часто з використанням іноземної мови.

Ефективне виконання професійних обов'язків агроінженера з експлуатації машинно-тракторного парку вимагає бути добре обізнаним із новітніми тенденціями розвитку аграрної техніки у світі. Саме тому він особливо потребує поглиблених знань іноземних мов як інструменту комунікацій та можливості зв'язку зі світовим співтовариством у галузі високих технологій. Знання психолого-педагогічних дисциплін сприяє розвиткові особливого винахідницького складу розуму, творчого підходу і просторової уяви, уважності та відповідальності.

Досвід роботи з майбутніми менеджерами зовнішньоекономічної діяльності у галузі АПК дозволив виокремити пріоритетні напрямки професійної підготовки таких фахівців: формування особистісних цінностей і принципів, стимулювання прагнення до постійного саморозвитку, розвиток творчих можливостей і креативності, професійного та управлінського мислення. Отже, виникає потреба ґрунтовного вивчення дисциплін педагогічного профілю. Такі фахівці мають демонструвати стресостійкість, оригінальність і творчий підхід у міжособистісній професійній комунікації завдяки засвоєним знанням психології і педагогіки. Ділові контакти у галузі зовнішньоекономічної діяльності вимагають вільного володіння іноземними мовами як інструментом міжнародних комунікацій.

На основі вивчення робочих програм, наукових джерел, приходимо до висновку, що сьогодні компетентний фахівець аграрного профілю будь-якої спеціалізації повинен чітко, послідовно, логічно і адекватно висловлювати власну позицію рідною та іноземною мовами; володіти навичками діалогової взаємодії; оперувати відповідними прийомами фахового спілкування з різнорівневими робітниками і колегами; виступати перед будь-якою аудиторією, робити цікаві презентації; брати участь у міжнародних професійних програмах. Серед основних тенденцій розвитку професійної підготовки фахівців аграрної галузі є розповсюдження процесу інтернаціоналізації та впровадження інноваційних технологій у сільських районах. Від фахівців аграрної галузі вимагається тісне співробітництво зі споживачами. Таке співробітництво має великий потенціал для отримання нових знань, які важливі для виробників продукції сільського господарства і для продавців. Підвищення рівня фахівців аграрної галузі можна досягнути завдяки навчанню гуманітарним дисциплінам: українській та іноземним мовам професійного спрямування, педагогіці, психології.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вейл П. Искусство менеджмента. М.: Новости, 1993. 221 с.
2. Освітньо-кваліфікаційна характеристика // Освітньо-професійна програма підготовки бакалавра напряму підготовки "Агрономія" [Електронний ресурс]. Режим доступу: smcae.kiev.ua/osvita/vishia/standarti/2.4.pdf
3. Освітньо-кваліфікаційна характеристика // Освітньо-професійна програма підготовки бакалавра напряму підготовки "Ветеринарна медицина" [Електронний ресурс]. Режим доступу: smcae.kiev.ua/osvita/vishia/standarti/5.2.pdf
4. Освітньо-кваліфікаційна характеристика // Освітньо-професійна програма підготовки бакалавра напряму підготовки "Зооінженерія" [Електронний ресурс]. Режим доступу: smcae.kiev.ua/osvita/vishia/standarti/4.1.pdf

5. Освітньо-кваліфікаційна характеристика // Освітньо-професійна програма підготовки бакалавра напряму підготовки “Механізація сільського господарства” [Електронний ресурс]. Режим доступу: smcae.kiev.ua/osvita/vishia/standarti/1.5.pdf

6. Професійна освіта: словник. навч. посіб. // уклад. С. У. Гончаренко та ін.; за ред. Н. Г. Ничкало. К.: Вища школа, 2000. 380 с.

*Мастура Бурханова, Жавохир Эшанкулов, Ойдиной Самиджанова
(Кариши, Узбекистан)*

ОСОБЫЙ МЕТОД ПОЗНАНИЯ

На сегодняшний день перед нами стоит углубить и расширить знание учителя о тех понятиях, на которых строится математика начальной школы. Суть статьи раскрывает мировоззренческое знание изучаемого материала, углубить понимание учителем своеобразия математической окружающей мира. Эту мнению мы хотели раскрыть на теме конъюнкцию и дизъюнкцию.

Ключевые слова: конъюнкция, дизъюнкция.

Today we have to deepen and expand the knowledge of the teacher about the concepts on which the mathematics of elementary school is built. The essence of the article is to reveal the worldview knowledge of the material being studied, to deepen the teacher's understanding of the peculiarity of the mathematical surrounding world. To this opinion we wanted to be revealed on the topic conjunction and disjunction.

Keywords: conjunction, disjunction.

При развитии интеллектуальной способности младших школьников требуется глубокая и многосторонняя математическая подготовка учителя.

На сегодняшний день перед нами стоит углубить и расширить знание учителя о тех понятиях, на которых строится математика начальной школы: раскрыть мировоззренческое знание изучаемого материала, углубить понимание учителем своеобразия математикой окружающего мира, познакомить с происхождением и развитием основных понятий начальной математики; развивать мышление логическую грамотность учителя.

У математики не только особый предмет изучения, по и особый метод познания – для получения нового знания здесь используется строго логическое рассуждение (дедуктивный вывод), не оперяющееся на экспериментальную проверку, на наглядность.

Посмотрим тему Конъюнкция и Дизъюнкция.

Предложение (высказывание или высказывательная форма), построенное с помощью союза «и» из элементарных предложений, называют конъюнкцией. Конъюнкцию предложений А и обозначают: АЛВ (читают: «А и В»).

Определение. Если А и В – высказывания, то предложение АЛВ истинно, когда оба высказывания истинны, и ложно, когда хотя бы одно из этих высказываний ложно.

Определение конъюнкции можно записать и с помощью таблицы истинности:

A	B	АЛВ
и	и	и
и	л	л
л	и	л
л	л	л

Исходя из данного выше определения конъюнкции, можно найти значения истинности предложения «число 2 четное и простое». Оно истинно, поскольку является конъюнкцией двух истинных высказываний «число 2 четное» и «число 2 простое».

Предложение «число 12 четное и простое» ложно, так как представляет собой конъюнкцию двух высказываний, одно из которых ложно (число 12 не является простым).

Нетрудно заметить, что данное определение не расходится с общепринятым пониманием союза «и».

Действительно, если знаем, что каждое из предложений «Сегодня пасмурно» и «Сегодня идет дождь», истинно, то посчитаем истинным и предложение «Сегодня пасмурно и идет дождь». Если же какое-то одно из этих предложений или оба будут неверны, то и все предложение «Сегодня пасмурно и идет дождь» посчитаем ложным.

Следует иметь в виду, что в обыденной речи конъюнкций может выражаться с помощью различных союзов: «и», «а», «но», «не только», «и» но и» и другие. Например, «число 12 делится не только на 2 но и на 4».

Предложение (высказывание или высказывательная форма), построенное с помощью союза «или» из элементарных предложений, называют дизъюнкцией. Дизъюнкцией предложений А и В обозначают: $A \vee B$ (читают А или В).

Определение. Если А и В – высказывания, то предложение $A \vee B$ истинно, когда, истинно, хотя бы одна из этих высказываний, и можно, когда оба высказывания ложны. Таблица истинности дизъюнкции имеет вид:

А	В	$A \vee B$
и	и	и
и	л	и
л	и	и
л	л	л

Так, предложение «число 12 четное или простое» является истинным, поскольку она является дизъюнкцией двух высказываний, одно из которых истинно («число 12 четное» – истинное высказывание).

Из данного выше определения следует, что в математике союз «или» используется как неразделительный. Допускается возможность одновременного выполнения обоих условий. Так, высказывание «12 кратно 3 или 4», согласно определению, считается истинным, поскольку оба высказывания «12 кратно 3» и «12 кратно 4» истинно.

Решим, например, уравнение $(x-1)(x-2)=0$. Известно, что произведение равно нулю тогда и только тогда, когда хотя бы один из множителей равен нулю. Значит, уравнение $(x-1)(x-2)=0$ равносильно дизъюнкции:

$x-1=0 \vee x-2=0$ и поэтому множество его решений может быть найдено как объединение множеств решений первого и второго уравнений. Так как множество решений уравнения $x-1=0$ состоит из числа 1, а множество решений уравнения $x-2=0$ состоит из числа 2, то множество решений уравнения

$$(x-1)(x-2)=0 \text{ есть } \{1\} \cup \{2\} = \{1; 2\}.$$

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Гнеденко Б.М. Математика в современном мире. М.: Просвещение, 1980. С. 15.

УДК 373.2.016:51-028.31

Ольга Велика
(Полтава, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ РОЗВИВАЛЬНОГО МАТЕМАТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ЕЛЕМЕНТАРНИХ МАТЕМАТИЧНИХ УЯВЛЕНЬ ДОШКІЛЬНИКІВ У СУЧАСНИХ ЗАКЛАДАХ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

У статті розглянуто сутність понять «розвивальний математичний матеріал», «дидактична гра». Висвітлені особливості використання розвивального математичного матеріалу у процесі формування елементарних математичних уявлень у дошкільників. Охарактеризовано вимоги до проведення дидактичних ігор.

Ключові слова: *логіко-математичний розвиток, розвивальний математичний матеріал, дидактична гра, діти дошкільного віку.*

Developing mathematical material, didactics game is considered in the article. Features of the use developing mathematical material in the process of forming an elementary mathematical presentations in preschool childs are lighted. Requirements to the leadthrough of didactics games are described.

Keywords: *logiko-matematics development, developing mathematical material, didactics game, children of preschool age.*

На сучасному етапі розвитку суспільства відбуваються зміни у навчально-виховних процесах: акцентується увага педагогів дошкільної освіти на розвитку творчих та інтелектуальних здібностей дітей, корекції емоційно-вольової та рухової сфер, на зміну традиційним приходять нові методи навчання і виховання, що передбачають активізацію пізнавального розвитку дитини.

Реформування дошкільної освіти з метою більш повного задоволення запитів батьків та інтересів дітей висуває нові вимоги до закладу дошкільної освіти. У нормативних документах (Закон України «Про дошкільну освіту», Базовий компонент дошкільної освіти в Україні, Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття) та ін.) позначені нові цілі та пріоритети дошкільної освіти, а саме: «інноваційний характер освітньої діяльності, використання сучасних виховних та навчальних технологій».

У сучасних психолого-педагогічних дослідженнях з розвитку математичних умінь у дітей (Н. Баглаєва, О. Брежнева, Л. Вахрушева, З. Міхайлова, Т. Степанова, О. Фунтікова, К. Щербакова та інші науковці) увага зосереджується на тому, що для оптимізації загального розвитку дошкільників треба розвивати як логічні, так і математичні операції. Відзначаючи велике значення даних досліджень, слід зазначити недостатню теоретичну розробленість у них проблеми сучасних підходів до логіко-математичного розвитку дошкільників, слабку розробленість педагогічних технологій освітнього процесу, спрямованих на логіко-математичний розвиток дошкільника в єдності з психологічним, технологічним і комунікативним компонентами.

Незважаючи на глибину цих праць, вочевидь недооцінюються на практиці такі питання логіко-математичного розвитку як формування в дошкільників допитливості, активності і, зацікавленості, самостійності, а ці якості на нашу думку, є необхідними для майбутньої навчальної діяльності. Між тим, культура мислення та поведінки дошкільника – найкращі показники належного розвитку в нього логічних умінь, запорука здатності до логічної поведінки, що сприяють розвитку не лише пізнавальної активності дітей та інтересу до навчання, але й здатності до самостійного пошуку.

Велика роль в активізації пізнавальної активності дошкільнят належить розвивальному математичному матеріалу. Зокрема, іграм, вправам і завданням логічного спрямування, які

розвивають спостережливість, уяву, пам'ять, мислення, мовлення, сенсорні орієнтації дітей у розмірах, формах, кольорах, максимально використовують інтелектуальний потенціал у пізнанні світу і себе.

На думку Н. Баглаєвої [2, с.3], розвивальний математичний матеріал – це ігри, завдання, вправи, в основі яких містяться пізнавальні завдання математичного змісту, розв'язання котрих сприяє розвитку математичних умінь і логічних операцій. Розвивальний математичний матеріал складається з логіко-математичних ігор, які є навчальними (дидактичними).

Дидактична гра – гра, спрямована на формування у дитини потреби в знаннях, активного інтересу до того, що може стати їх новим джерелом, удосконалення пізнавальних умінь і навичок [6, с.25].

Дидактична гра як самостійна ігрова діяльність можлива лише за доступності дидактичних завдань для сприйняття дітьми, наявності у них інтересу до гри, засвоєння ними правил та ігрових дій, які, у свою чергу, залежать від рівня ігрового досвіду. Такими є передумови використання дошкільниками набутих знань про предмети і явища навколишнього світу. Для того щоб дидактичні ігри стимулювали різнобічну діяльність і задовольняли інтереси дітей, вихователь повинен добирати їх відповідно до програми закладу дошкільної освіти для кожної вікової групи, враховуючи пізнавальний зміст, ступінь складності ігрових завдань і дій [4, с.120].

Розвивальний математичний матеріал збагачує чуттєвий досвід дитини, забезпечує розвиток сприймання. Наприклад, розбираючи і збираючи пірамідку, підбираючи парні картинки, дитина вчиться розрізняти і називати ознаки (розмір, форму, колір та ін.) предметів. Розвиток сенсорних здібностей у дидактичній грі відбувається разом із розвитком логічного мислення і вміння виражати думки словами, адже для розв'язання ігрового завдання дитині доводиться знаходити характерні ознаки предметів і явищ, порівнювати, групувати, класифікувати їх, робити висновки, узагальнення. Виконання цікавих ігрових дій і правил сприяє розвитку спостережливості, довірливої уваги, швидкого і тривкого запам'ятовування.

Через використання дидактичної гри педагог знайомить дітей з доступними ним поняттями, термінами, знаками, символами, способами дій, з визначеним логічно побудованим порядком виконання дій. Створює особливі умови, що спонукають дитину застосувати наявні в неї знання в практичній діяльності, використовувати відомі їй способи і винаходити нові для рішення нестандартних завдань, розглядати задані умови з декількох точок зору, висуваючи різні шляхи їх рішення, міркуючи чи теоретично діючи практично, аналізуючи кожний з них [5, с. 7].

Успіх проведення гри залежить від дотримання вимог: а) ігри мають відповідати навчальній програмі; б) ігрові завдання мають бути не надто легкими, проте й не дуже складними; в) відповідність гри віковим особливостям дошкільників; г) різноманітність ігор; д) залучення до ігор дітей всієї групи. Дошкільники ще не можуть самі провести дидактичну гру, реалізувати задум в ігрових діях, дотримуватися змісту, самостійно йти за правилами й керуватися ними. Вихователь, організатор і учасник гри, лише керує нею через роль, правила і через «пробний хід». Від нього вимагається вміння розпочати гру й викликати в дітей інтерес до неї, бажання грати [2, с.4]. Уже від самого початку гри – у повідомленні задуму й змісту – дуже важливі образна лаконічна мова вихователя, чуйна увага до дітей. Повідомляючи дошкільникам правила гри, педагог формулює їх коротко й виразно; робить «пробний хід». В іграх зі старшими дітьми (якщо тут є елемент змагання) можна запропонувати комусь повторити правила. Слід дати малим змогу зрозуміти, що недостатнє засвоєння правил впливає на хід і результат гри [6, с.27].

Таким чином, щоб ігрова діяльність на заняттях з математики проходила ефективно і давала бажані результати, необхідно нею керувати, забезпечивши виконання таких вимог: 1. Готовність дітей до участі у грі (кожен дошкільник повинен засвоїти правила гри, чітко

усвідомити мету її, кінцевий результат, послідовність дій, мати потрібний запас знань для участі у грі). 2. Забезпечення кожної дитини необхідним дидактичним матеріалом. 3. Чітка постановка завдань гри. Пояснення гри – зрозуміле, чітке. 4. Складну гру слід проводити поетапно, поки дошкільнята не засвоять окремих дій, а далі можна пропонувати всю гру і різні її варіанти. 5. Дії дітей слід контролювати, своєчасно виправляти, спрямовувати, оцінювати. 6. Не можна допустити пониження гідності дитини (образливі порівняння, оцінки за поразку в грі, глузування тощо). 7. Доцільно розбити дітей мікрогрупи (звичайно непомітно для них) так, щоб поєднати дітей з різним рівнем розвитку сильніший, а другий – слабший. У такому разі ігри проходять ефективніше і постійно контролюються сильнішими. 8. Гра не повинна проходити стихійно, вона має бути чітко організованою і цілеспрямованою [7, с.205].

Отже, систематичне виконання цілеспрямовано підібраних ігрових змістовно-логічних завдань, рішення нестандартних завдань буде розвивати та удосконалювати пізнавальну діяльність дітей. Початковий курс математики передбачає розвиваюче навчання. Саме такий підхід до вивчення математичного матеріалу робить його ефективним для розвитку дітей. Таке навчання спрямоване на розвиток пізнавальних здібностей дітей, тому на заняттях необхідно використовувати завдання на перестановку фігур, на знаходження спільних та ознак, на складання фігур з окремих частин, на серіацію за величиною, масою, об'ємом, розташуванням у просторі; на планування та контроль послідовних дій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Базовий компонент дошкільньої освіти в Україні / Наук. кер. А.М. Богуш; Беленька Г.В., Богініч О.Л. та ін. – К. : Видавництво, 2012. – 26 с.
2. Баглаєва Н. Сучасні підходи до логіко-математичного розвитку дошкільнят / Н. Баглаєва // Дошкільнє виховання. – 2009. – № 7. – С. 3-4.
3. Веремейчук В. Сучасні підходи до логіко-математичного розвитку дошкільників / В. Веремейчук // Дитячий садок. – 2000. – №35. – С. 10-12.
4. Конфорович О.Г. Формування елементарних математичних уявлень у дітей дошкільного віку / О.Г. Конфорович, З.П. Лебедева. – К. : Вища школа, 1996. – 258 с.
5. Лисак В.П. Формування початкових математичних уявлень / В. П. Лисак // Початкове навчання та виховання. – 2013. – № 1. – С. 2-18.
6. Туник І. Розвиток логіко-математичних здібностей дошкільнят / І. Туник // Палітра педагога. – 2004. – №3. – С. 24-29.
7. Щербакова К.Й. Методика формування елементарних математичних уявлень у дошкільників : навч. пос. / К.Й. Щербакова. – К. : Вища школа, 1996. – 387 с.

УДК 378:002-051

*Христина Гальчук, Олена Веремчук
(Рівне, Україна)*

КОМПЕТЕНТІСНИЙ ПІДХІД У ПРОФЕСІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ІНФОРМАЦІЙНОЇ СФЕРИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розглянуто значення та роль компетентісного підходу у підготовці майбутніх документознавців. Акцентується увага на формуванні професійних компетентностей документознавця в умовах закладу вищої освіти.

Ключові слова: компетентісний підхід, компетенція, професійна компетентність документознавця, інформаційна діяльність, інформаційний працівник.

The article considers the importance and role of the competent approach in the preparation of future documentation experts. The emphasis is on the formation of professional competence of a documentation expert in a higher education institution.

Key words: *competence-oriented approach, competence, professional competence of a documentation expert, information activities, information worker.*

Інформаційне суспільство в Україні стрімко розвивається та актуалізує процеси модернізації професійної підготовки фахівців інтелектуальної сфери, до якої належить документознавство та інформаційна діяльність. Відповідно перед галуззю постає низка завдань, серед яких головними є удосконалення документної інфраструктури та підвищення результативності управлінської діяльності. Відтак якісна реалізація поставлених завдань залежить від рівня підготовки фахівців у закладах вищої освіти та успішного впровадження в професійну підготовку майбутніх фахівців компетентісного підходу, який передбачає формування конкурентоспроможного спеціаліста, здатного до творчості й саморозвитку.

Питання реалізації компетентісного підходу при підготовці фахівців інформаційної сфери, формування професійних компетенцій у майбутніх документознавців в умовах закладу вищої освіти репрезентовані у наукових працях таких дослідників, як: І. Баштанар, В. Бездрабко, В. Варенко, С. Дубова, Р. Коканова, Г. Малик, О. Матвієнко, І. Морозюк, Н. Назаренко, Ю. Палеха, Ю. Романишин, Л. Філіпова та ін.

На думку В. Варенка, вироблення узгоджених підходів до визначення змісту освітніх технологій з підготовки фахівців з документознавства й інформаційної діяльності на сьогодні є нагальною потребою, оскільки декларації про спільний європейський освітній простір, європейські цінності реально поки що залишаються деклараціями [2, с. 327].

Сучасні трансформаційні процеси у світі вплинули на професійну структуру суспільства, внаслідок чого до освітнього простору була введена спеціальність 029 «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа», яка об'єднує в собі два раніше самостійні освітні напрями – «Документознавство та інформаційна діяльність» та «Книгознавство, бібліотекознавство і бібліографія» й орієнтована на підготовку фахівців інформаційної сфери.

За даними Європейської асоціації бібліотечно-інформаційної освіти та досліджень (EUCLID) у більшості західних університетів на єдиній когнітивній та організаційній платформах готують бакалаврів бібліотечного, інформаційного й архівного менеджменту, видавничої справи, магістрів бібліотечних, архівних та інформаційних досліджень. Також варто зазначити, що в європейській освітній традиції ще з часів Поля Отле інформаційна професія визначається як сукупність напрямів підготовки «бібліотекаря», «архівіста», «документаліста», яких споріднює єдине функціональне поле діяльності – система документальних комунікацій. За таких умов маємо вплив на структуру та змістовне наповнення освітньо-професійних програм підготовки фахівців означеного профілю, перелік кваліфікаційних вимог до випускників різних рівнів ступеневої освіти, на склад їх загально-особистісних та фахових компетенцій [7, с. 10–11].

Тому перед суспільством постає завдання підготовки кваліфікованих кадрів для забезпечення якісної та ефективної роботи, а також професійно спрямованих фахівців, які будуть прагнути до самовдосконалення та саморозвитку.

Разом з еволюцією інформаційного середовища актуалізується потреба в професіях інформаційно-управлінського профілю. Зокрема, це стосується підготовки фахівців для управління інформаційними організаційними структурами, що виробляють інформаційні продукти та послуги, здійснюють інформаційний аналіз і консалтинг. Відповідно такі спеціалісти повинні володіти методами інформаційного моделювання ситуації, виявляти й екстраполювати тенденції розвитку об'єктів, збирати, систематизувати та аналізувати ділову та комерційну інформацію.

Внаслідок конвергенції інформаційно-комунікаційних і соціально-інформаційних технологій, розвитку мережових комунікативних структур у соціальних і професійних

комунікаціях відбувається зростання професійної різноманітності інформаційних працівників [5, с. 34]. З розвитком інформаційно-комунікаційних технологій документно-інформаційна діяльність значно ускладнилась, що призвело до необхідності формування компетенцій, які враховують особливості діяльності в галузі інформаційних комп'ютерних технологій, створення віртуальних продуктів та послуг.

Як зазначає професор Л. Філіпова, в освітньому аспекті поняття «компетенція» та «компетентність» є важливими невід'ємними складовими галузевих стандартів вищої освіти, зважаючи на те, що без чіткого їхнього визначення та обґрунтування неможливо виконувати умови і вимоги державного ліцензування та акредитації кожної спеціальності у закладах вищої освіти країни [8, с. 25].

Відповідно до нового Закону «Про вищу освіту», «компетентність – це динамічна комбінація знань, вмінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, яка визначає здатність особи успішно здійснювати професійну та подальшу навчальну діяльність і є результатом навчання на певному рівні вищої освіти» [1].

Отже, компетентність фахівця – це вичерпні знання предмета й об'єкта діяльності; уміння розібратися в будь-якому нестандартному питанні, що відноситься до цієї діяльності; уміння та здатність пояснити будь-які явища, пов'язані з діяльністю; здатність точно оцінювати якість роботи та її результати. Іншими словами, компетентність – це майстерність не стільки в змісті виконання, скільки в змісті організації та системного розуміння всіх проблем, пов'язаних з діяльністю, уміння поставити задачі та здатність організувати рішення конкретних проблем, що відносяться до виду діяльності, у якій дана людина компетентна. Професійна компетентність – система професійно значущих загальнонаукових, правових, фахових і спеціальних знань та способів їх здобуття.

Професійна компетентність документознавця визначається Г. Малик, як «системна особистісно-професійна характеристика фахівця, що інтегрує знання, уміння, мотиви, цінності й професійно значущі якості, необхідні для ефективної професійної документно-інформаційної діяльності, спрямованої на задоволення інформаційних потреб фізичних і юридичних осіб, держави» [3, с. 15]. Поєднуючи міжнародні підходи до визначення структури професійної компетентності документознавця та напрацювання вітчизняних учених, дослідниця виокремлює п'ять груп компетенцій майбутнього документознавця [4, с. 49]: 1) ключові (навчально-пізнавальні, соціальні, етичні, комунікативні й іншомовні); 2) особистісно-професійні ((між)особистісні, дослідницькі, аналітичні, комунікативні, управлінські, організаційні); 3) загальнопрофесійні: загальноуправлінські, інформаційно-управлінські, інформаційно-правові (дозволяють ефективно здійснювати глобальне управління інформаційною організацією, відображають сутність інформаційного менеджменту, який належить як до загальної теорії управління, так і до інформаційно-комунікаційного напряму діяльності, забезпечують дотримання вимог нормативно-правових актів стосовно ділових процедур); 4) спеціально-професійні: документознавчі, інформаційно-аналітичні, інформаційно-технологічні (забезпечують ефективне керування життєвим циклом документа, відображають особливості здійснення аналізу інформації, дозволяють застосовувати новітні інформаційні технології для роботи з документами і даними); 5) спеціально-галузеві (забезпечують ефективний документно-інформаційний менеджмент у певній галузі діяльності).

Очевидно, що компетентнісний підхід забезпечує формування ключових (навчально-пізнавальних, соціальних, комунікативних, іншомовних) та професійних (документознавчих, інформаційно-аналітичних, інформаційно-технологічних) компетенцій, які уможливають поліфункціональність, поліпредметність, культуровідповідність та ефективність виконання професійних завдань [6, с. 343].

Однак для підготовки конкурентоздатного фахівця повинні бути реалізовані два основних чинники: професійно спрямований персонал навчального закладу та новітні тенденції навчання. На жаль, не всі освітні заклади справляються з таким завданням.

Однією з проблем, які стоять на шляху до реалізації професійних компетенцій документознавця є викладання дисциплін та подача матеріалу. Відповідно постає питання важливості практичного компоненту фахівців даної сфери, що включає в себе не тільки практичні заняття, різні види практик, курсових та дипломних проєктів, передбачених навчальними планом, а й позааудиторні заходи зі студентами, які сприяють розкриттю творчого потенціалу студента, таким чином залучаючи його до професійної діяльності ще під час навчання. Такі заходи допомагають студентам адаптуватися до вимог ринку праці та конкурентоспроможності.

Підготовку висококваліфікованого компетентного фахівця у вищій школі уможливило гнучка навчальна система, активні форми взаємодії викладача зі студентами, використання новітніх методів, інформаційних технологій та інноваційних засобів для досягнення освітніх результатів. Отже, при розробці методики викладання будь-якої дисципліни під час підготовки фахівця документно-інформаційної сфери викладач повинен бути націлений на формування та розвиток у студента професійних компетентностей. Варто зазначити, що в системі компетентнісного підходу до навчання у вищій школі нових акцентів набувають вимоги до засобів навчальної діяльності. А тому доцільно віддати перевагу тим із них, які містять комунікативно-ситуативні завдання інтерактивного характеру, наближені до майбутньої професійної діяльності, стимулюють активні мисленнєві процеси.

Отже, одним із головних завдань закладів вищої освіти на сьогодні є підготовка фахівців до швидкого сприйняття й опрацювання великих обсягів інформації, озброєння їх сучасними засобами та технологіями роботи, формування в них інформаційної культури, життєвих компетентностей, зокрема інформаційно-комунікативної компетентності. Сучасні фахівці інформаційної сфери повинні вміти орієнтуватися в інформаційному просторі, отримувати інформацію та оперувати нею відповідно до власних потреб і вимог сучасного високотехнологічного інформаційного суспільства. А формування фахових компетенцій в професійній підготовці майбутніх документознавців є необхідною умовою європейських освітніх стандартів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-18-УІІ. Дата оновлення: 25.07.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/go/1556-18> (дата звернення: 22.12.2018 р.).
2. Варенко В. Компетентісний підхід у підготовці фахівців з документознавства та інформаційної діяльності. Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 7–9 квіт. 2015 р. Київ, 2015. С. 327–330.
3. Малик Г. Д. Педагогічні умови реалізації компетентнісного підходу у професійній підготовці майбутнього документознавця : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Київ, 2011. 20 с.
4. Малик Г. Д. Професійні стандарти й компетентнісні профілі з документознавства та інформаційної діяльності: досвід західних країн. Вісник Книжкової палати. 2010. № 9. С. 47–52.
5. Матвієнко О., Цивін М. Спеціальність 029 "Інформаційна, бібліотечна та архівна справа": у пошуках "інформаційного фахівця". Вісник Книжкової палати. 2016. № 10. С. 32–35.
6. Настенко Л., Свердлик З. Формування професійної компетентності майбутніх фахівців з документознавства та інформаційної діяльності. Інформація, комунікація, суспільство 2017 : матеріали 6-ої Міжнар. наук. конф., 18–21 трав. 2017 р. Львів, 2017. С. 342–343.

7. Соляник А. А. Нове покоління освітніх стандартів підготовки бібліотечно-інформаційних фахівців. Сучасна інформаційно-бібліотечна освіта: європейські орієнтири : міжнар. наук.-практ. конф., 1–4 берез. 2016 р. Київ, 2016. С. 10-14.

8. Філіпова Л. Професійні компетенції фахівців з документальних комунікацій: освітній аспект. Вісник Книжкової палати. 2009. № 1. С. 25–28.

УДК 37.035.6:512.1

*Шолпан Джанзакова, Амангул Алтынбекқызы
(Атырау, Қазақстан)*

ЭТНОПЕДАГОГИКА ҰҒЫМЫНЫҢ ШЫҒУ ТАРИХЫ

Мақалада этнопеддагогика ұғымының шығу тарихына үңіле отырып, халықтық педагогика мен этнопеддагогика ұғымының айырмашылығын, зерттеу объектісі мен мазмұнын саралаған. Авторлар зерттеу тақырыбына қатысты ғалымдардың еңбектерін сүйене отырып, өз тұжырымын жасаған.

Кілттік сөздер: *халықтық педагогика, этнопеддагогика, этномәдени білім беру, ұрпақ тәрбиесі, ғылыми педагогика, ұлттық әдет –ғұрыптар мен дәстүрлер.*

Looking at the history of the concept of ethnopedagogy, the article analyzed the difference between the concept of folk pedagogy and ethnopedagogy, the object and content of the study. The author made his own conclusions, based on the works of scholars on the subject of research.

Keywords: *folk pedagogy, ethnopedagogy, ethnocultural education, pedagogical education, pedagogy, national traditions and traditions.*

Қоғамда болып жатқан әлеуметтік және саяси құндылықтардың барысында ұлттық негізде этномәдени білім беру мәселесі ең негізгі көкейкесті проблемаға айналып отыр. Осыған орай, оқушыларды жеке тұлға ретінде қалыптастыру үшін халық педагогикасының элементтерін пайдаланудың тиімді жолдарын іздестірудің қажеттілігі күн санап артуда. Халық педагогикасының құндылықтарын пайдаланудың түп тамыры қазақ халқының мәдени, рухани, әлеуметтік, тұрмыстық, шаруашылық кәсібімен, қолөнерімен сабақтасып, ұрпақтан-ұрпаққа салт-дәстүрлеріміз арқылы жетіп отырғаны белгілі.

Мемлекеттің экономикалық және әлеуметтік дамуы өз ұлтымызға тән рухани, мәдени өмірдің өркендеуімен үйлесім тауып, жас ұрпақты салт-дәстүрге, тілге, ұлттық өнерге, өз елінің және әлем халықтарының тарихын құрметтеуге тәрбиелеу жауапты да басты міндеттер ретінде жүзеге асырылуда. Бұл өз кезегінде, жас ұрпаққа білім мен тәрбие беру ісін қайта құруды, ұлттық рухани мұраны жаңғырту арқылы оның мазмұнын қайта қарап, жоғары деңгейге көтеруді талап етуде. [1].

Адам баласы дүниеге келген күннен бастап өз ұрпағын өмірге, еңбекке икемдеп, тәрбиелеп келгені көпке аян. Бүгінгі қалыптасқан белгілі ғылыми – теориялық заңдары бар педагогика ғылымы өмірге келгенше де адамзат тәрбие ісімен айналысып келді. Оның қағазға жазылып түспеген, бірақ халық жадында мәңгі сақталып, ұрпақтан- ұрпаққа ғасырлар бойы ауызша нақыл – ақыл, өсиет -өнеге, қағида болып тарап білім – білік, тәлім – тәрбие беру талымдары бар. Ол халықтық педагогика деп аталады, халықтық педагогика салт – дәстүр, жол- жора, ырымдар мен кәделер, тағам дайындау, қонақ күту рәсімдері мен ауыз әдебиеті үлгілері, ұлттық ою - өрнек, өнер түрлері ұлттық ойындар арқылы отбасы тәрбиесінен басталып, айыл – аймақ, ел – жұрт, ру, тайпа, қала берді бүкіл халықтық қарым – қатынастан берік орын алған тәлім – тәрбиенің түрі, адам мінезін, іс- әрекетін қалыптастырудың белгілі нормасы.

Халық педагогикасы қоғам дамуының белгілі сатыларынан өтіп, ғылыми – педагогикалық дәрежеге жеткенше ұрпақ тәрбиесінің бастау бұлағы, педагогикалық алғашқы құралы және тәрбие жүйесі қызметін атқарып келгенін байқаймыз. Бұдан ғылыми педагогика мен халықтық педагогиканың тәрбие тәсілдеріндегі сабақтастығы, принциптік-идеялық үндестігі туындайды.

Бүгінгі әлемдік аренаға көтерілген ғылыми педагогика халықтық педагогикадан бастау алып, оны ғылыми теориялар мен қағидалар тұрғысынан жан- жақты зерттеп қарастырып, өз қажетіне жаратты. Осы қажеттілікті өтеуден келіп, халықтық эмприкалық тәжірибесіне негізделген ұрпақ тәрбиелеу тағылымдары- халықтық педагогикасы ой елігінен өткізіп зерттеп, оны оқу мен тәрбие ісінің өзекті құралы етудің жолдары және оның шығу, даму кезеңдерін, өзіндік ерекшеліктерін, басқа ғалымдармен байланысты зерттейтін педагогиканың ғылыми бір саласы – этнопедагогика пайда болды.”

Бұл жөнінде тұңғыш анықтама беріп, термин ретінде ғылыми педагогикада енгізуші көрнекті ғалым Г.Н. Волков болды. Ол өзінің “Этнопедагогика” атты еңбегінде халықтық педагогика мен этнопедагогика ұғымының айырмашылығын, зерттеу объектісі мен мазмұнын ашып көрсетті. Волковтың пікірінше, халықтық педагогиканың ерекшелігі; оның адам баласының дүниеге келген күннен бастап бірге жасасып келуінде, адамдардың қоғамды құруда қоршаған ортаны – табиғатты өзіне икемдеп игеруінде, еңбек тәрбиесінің алғашқы адамдар өмірінде басты рөл атқарғаны, тәрбиенің басқа түрлерінің кейін туғаны, халықтық тәрбие жөніндегі қағидалардың өмірлік тәжірибеге негізделген эмприкалық білім болып келуі, оның ұлттар мен ұлыстардың жазу мәдениеті шықпай тұрған кезде пайда болып, халық арасында ауызша тарылуы [2, 3-бет].

Сондықтан да оны шығарушы авторларының аты – жөндерінің халық жадында сақталмай, бүкіл халықтық мұраға айналып кетуі, халықтың ұрпақ тәрбиелеудегі озық тәжірибелері мен ой түйіндерінің сол халықтың ой – тілегімен, арман мақсатымен ұштасып келгендіктен озық үлгелерінің мәңгі сақталып, ал тозығының біртіндеп тәрбие жүйесінен шығып қалуы, халық педагогикасы өнерге, еңбекке негізделгендіктен үнемі жетілдіру, ұшталу үстінде болуы. Сондай –ақ халық педагогикасының ғылыми жүйеге, теорияларға құрылмай және о бастан тәрбиенің озық үлгілеріне және оның нәтижесіне құрылуы, тәрбие тәжірибесінің ғасырлар бойы жалғасып үзілмей келуі, алғашқы тәрбие түрлерінің қоғамда тармақталып бөлінбей, синкретті тұтас түрде берілуі деп саралап көрсете ді. Ол халықтың этнографиялық салт – дәстүрін, тұрмыс – тіршілігін педагогикалық, логикалық ғылыми жүйе тұрғысынан зерттеп қарастырылады.

Г.Н. Волковтың тұжырымдауынша, «халық педагогикасы ру, тайпа, ұлттар мен ұлыстардың ұрпақты тәрбиелеу тәжірибесінде негізделген, халықтық тәрбие құралдары (салт- дәстүр, әдет – ғұрып, ойын түрлері мен ауыз әдебиеті үлгілері) арқылы іске асыруға құрылса, ал этнопедагогика теориялық ойларға, ғылымға негізделеді. Яғни, халық педагогикасы ғалымға ішкі материал дайындаушы мәліметтер көзі болып табылса, сөйтіп педагогика ғылымына қызмет етушінің рөлін атқарса, ал этнопедагогика халықтың бала тәрбиелеу тәжірибесін, педагогикалық мәдениетін зерттеп, оның прогрессивтік үлгілерін бүгінгі оқу – тәрбие ісіне жаратудың жолдарын ғылыми тұрғыда қарастырады. [2, 12-бет].

Профессор И. Т. Огородников Г.Н. Волковтың “Этнопедагогика” атты еңбегіне жазған кіріспесінде:“...егер де халық педагогикасы мен этнопедагогикаға арнап екі хрестоматия жасалған болса, оның біріншісіне бала тәрбиесі жөніндегі ауыз әдебиеті үлгілері мен халықтың салт дәстүрлеріне арналған этнографиялық тәлімдік жазбалары енген болар еді де, ал екіншісіне халық педагогикасы мен халықтың тәлім – тәрбиелік ойларын зерттеуге арналған педагог ғалымдардың еңбектері енген болар еді деп халық педагогикасының таза тәжірибеге негізделген тәрбиенің эмприкалық түрі екендігін және оның этнопедагогиканың ғылыми зерттеу объектісі болып саналатынын ашып көрсетеді.

Педагог ғалым Г.С. Виноградов халық педагогикасын педагогикалық теория емес – педагогикалық практика, халықтың бала тәрбиелеу тәжірибесі ретінде қарастыру қажет

дейді. Энциклопедиялық ой-тұжырымдарының жиынтығы педагогикалық энциклопедиялық сөздікке жүгінсек, "Халық педагогикасы дегеніміз-ұлттар мен ұлыстардың әлденеше ғасырға созылған ұрпақ тәрбиеленуіндегі ұлттық әдет –ғұрыптары мен дәстүрлерінің, мәдени ойлау жүйесінің эмприкалық негіздері озық үлгілерінің жиынтығы.

Қай ғалымның болмасын терминдері болатыны сияқты, қазақ этнопедагогикасының да белгілі терминдері бар. Оларға жалпы алғанда мыналар жатады: шәкірт, мұғалім, ұстаз, оқыту, тәрбиелеу, өзін - өзі тәрбиелеу, қайта тәрбиелеу, үлгі- өнеге беру, ақыл - өсиет айту, оқыту, әдеттендіру, жадында сақтату, тәрбиенің мақсаты, тәрбиенің міндеттері, тәрбие түрлері: дене тәрбиесі, еңбек тәрбиесі, адамгершілік тәрбиесі, әсемдік тәрбиесі, табиғатты аялауға тәрбиелеу, ерлікке, ұлтжандылыққа тәрбиелеу, ақыл -ой тәрбиесі, жыныстық тәрбие т.б. [3].

Халық педагогикасында тәрбие мәселесі бірінші орында қойылып келеді. Ол заңды да. Себебі, халық педагогикасы ғылым мен мәдениетінің дамып жетілмеген кезінде пайда болғандықтын, тәрбиені еңбек пен өнерге оның ішінде қол өнеріне негіздей жүргізуді уағыздады. Бертін келе оқу – білім дамып, ғылым мен техника өрістей бастаған кезде славян педагогі Я.А. Коменскийдің атымен байланысты ғылыми педагогика пайда болған. Ғылыми педагогиканың теориялық, заңды қалыптасып өмірге келеді. Я.А. Коменскийдің «Ұлы дидактика», «Ағайынды чехтарды тәрбиелеу» атты еңбектерінде тұңғыш білім беру ісі мен тәрбие ісін беру тұтас процесс деп қарау идеясын ұсынды. Тәрбие мен білім беруді біріктіту тенденциясы оқу – тәрбие ісінің тұтастығынан туындайды.

Жоғарыда айтылғандарды қорыта келе және этнопедагогика жөніндегі Г.Н.Волков, Е.Л.Хритова, Г.Н.Филонов, т.б. еңбектеріне сүйене отырып, этнопедагогика дегеніміз ұлттар мен ұлыстардың ұрпақ тәрбиелеудегі сан ғасырлық іс-тәжірибесін, тәрбиенің әдіс-тәсілдері мен мазмұнын зерттейтін ғылыми педагогиканың құрамдас бір бөлігі деген анықтаманы тұжырымдаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қожахметова К.Ж. Мектептің ұлттық тәрбие жүйесі: теория және практика. – Алматы, 1997. – 242 б.
2. Табылдиев Ә. Этнопедагогика. – Алматы: Санат, 2001. – 320 б.
3. Дүйсембінова Р.Х. Қазақ этнопедагогикасының мектептің оқу-тәрбие процесіне ендірудің ғылыми педагогика негіздері. 2001. – 336 б.

УДК 159.924.7

*Шолпан Джанзакова, Ардақ Кукузова
(Атырау, Қазақстан)*

ЖАСӨСПІМДЕР МЕН АТА-АНАЛАРДЫҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІН АРТТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Мақала бүгінгі өзекті мәселе балалар мен ата-аналардың қарым-қатынас мәдениеті, оны арттыру жолдарына арналған. Авторлар зерттеу тақырыбының педагогикалық-психологиялық аспектілерін қарастыра отырып, қарым-қатынас мәдениеті ұғымын нақтылаған.

Кілттік сөздер: жасөспірім, ата-ана, қарым-қатынас мәдениеті, отбасы, психикалық күй.

Oday the article the actual problem of children and parents, the culture of communication, ways of its increase. The authors of the research topic psychological-pedagogical aspects considering relationships Refine the concept of culture.

Keywords: teenager, parent, culture, family, mental state.

Отбасы мәселесі үнемі әлеуметтік сала мамандарының назарындағы өзекті тақырыптардың бірі. Отбасы – адам баласының өсіп-өнер алтын ұясы. Адамның өміріндегі ең қуанышты, қызық дәурені осы отбасында өтеді. Бала өмірінің алғашқы күнінен бастап, ата-ана өздерінің негізгі борыштарын, яғни тәрбие жұмысын атқаруға кіріседі. Алайда, қазіргі кездегі елдегі экономикалық-әлеуметтік жағдайлардың қиындығы, материалдық-рухани қажеттіліктердің тапшылығы, жұмыссыздық осының бәрі отбасындағы ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынасты күрделендіріп отыр. Бала тәрбиесінің негізі – бұл оның отбасы. Осы шағын әлеуметтік топ – бала үшін өмір мектебі. Отбасындағы ата-ана – баланың өмірлік ұстазы және тәрбиешісі. Баланың болашағы, білімі, мәдениеті отбасындағы ата-ананың сіңірген еңбегіне, тәлім-тәрбиесіне байланысты. Сондықтан, әрбір ата-ана өзінің баласын білімді, мәдениетті, жан-жақты етіп тәрбиелеуге міндетті.

Зерттеу негізі болып отырған мәселенің педагогикалық-психологиялық аспектісі жасөспірім жастағы балалардың қарым-қатынастағы теріс мінез-құлықтарының көріну себептерін, оларды түзету негіздерін, яғни жасөспірімдер мен ата-аналардың қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру жолдары мен әдістерін зерттеумен байланыстырылады.

Қазіргі заманда отбасының құрылымы өзгеріп, оның мүшелер саны азайып, бала саны да кеми түсті. Қоғамдағы әлеуметтік, мәдени экономикалық жаңғырулар, әр түрлі сипаттағы әлемдік деңгейдегі ақпарат алмасуы, отбасы мүшелерінің арасындағы қарым-қатынас сипатына да өз әсерін тигізіп отыр. Қазіргі аналардың көпшілігі жұмыс жасайтын болғандықтан бала уақытының көбін пассивті тәрбиешілермен өткізеді. Бала тәрбиесі қалалық отбасына тән болып отырған келесі ерекшеліктерімен шартталған: балалардың көбісі күннен күнге ұлғайып отырған айырылысулардың нәтижесінде әкесіз немесе анасыз өседі; теледидар, жеке бөлме т.с.с. өркениеттің жетістіктері балалар мен олардың ата-аналарының арасындағы қарым-қатынас процесін қиындатады.

Қарым-қатынас туралы сөз болған кезде, әдетте танымдық, мотивациялық-эмоционалдық және мінез-құлықтық саладағы белгілі бір мақсаты бар адамдар арасындағы өзара әрекет түсініледі. Қатынас дегеніміз - негізгі мәні - адамда нақты шындық объектісін танудың нәтижелерін жинақтайтын, осы объектіге деген эмоционалдық бағаларды, сонымен қатар, оған деген мінез-құлықтық жауаптарды біріктіретін психикалық қалыптасудың туындауы болып табылатын психологиялық феномен.

Е.В.Яфарованың көзқарасы бойынша, "қарым-қатынас – тұлғаның қозғаушы күші, оның белсенділігінің көзі, сипаты мен қабілеттерін қалыптастыру шарты. Кең мағынада қарым-қатынас адамның өзара ақпарат, пікір, ой, идея, т.б. алмасуы арқылы жүретін өзге адамдармен қатынасының ерекше формасын көрсетеді. Қарым-қатынастың гумандылығы адамда міндетті түрде белгілі бір қарым-қатынас мәдениетінің болуын көздейді. Қарым-қатынас мәдениеті арқылы адам психикалық күйді дұрыс бағалайды және сол жағдайда қандай қатынас түрін қолдану қажеттігін таңдау арқылы моральдық талаптарды сақтай отырып, қарым-қатынас жасаушы адамның жеке ерекшеліктеріне жауап береді" [1].

Қазақстандық психология мектебінің көрнекті өкілі С.М. Жақыпов қарым-қатынастың күрделі сипатын зерттеуге кешенді, пәнаралық тұрғыдан келуді талап етеді. Бұл жерде айрықша рөл адамдардың қарым-қатынасы мен өзара түсінісуін ішкі құрылымдылық тұрғыда, оның механизмдері мен функциялары тұрғысында, ақырында, әрбір нақты тұлға өміріндегі оның рөлі мен мағынасы тұрғысында зерттеумен біршама басқалардан өзгешеленетін психология ғылымының еншісіне тиеді. Бүтіндей себептер қатарымен шарттанған өзара түсінісудің бұзылуы қарым-қатынаста қиындықтар мен кедергілерді тудырады, жалғыздық пен қарым-қатынасқа түсе алмаушылыққа алып келеді, адамдар арасындағы шиеленіс пен кикілжің қатынастары ұлғаяды. Дәл осы өзара түсінісудің болмауынан (жанұяда, қызметте және т.б.) психологиялық кеңеске жүгінудің кең тараған түрі болып табылуының кездейсоқтық еместігі де сондықтан [2].

Бүгінде ата-аналар бала мінезіндегі қиыншылықтардың себебін өздерінен және отбасылық жағдайдан іздеу орнына, оған заманды, кино, телевидение, қарым-қатынас

ортасын кінәлауды жөн көреді. Балаға махаббат пен қамқорлық қажет, алайда қамқорлығы тітіркенушілігін, бейжайлығын және агрессивтілігін жасыра алмайтын «тирандық аналар» да бар. Сонымен бірге, әке қатынасы да бала үшін өте маңызды. Егер ата-аналық екіжақты қатынаста ана махаббат беріп, әке өз кезегінде беделді іске асырса. «Аналық махаббат мен әкелік бедел отбасылық қарым-қатынасқа қажетті екі тірек қызметін атқарады. Бұл ана балаларына беделін жүргізе алмайды немесе әке нәзік сезімін көрсете алмайды деген сөз емес, мүлдем керісінше. Алайда рөлдік иерархия әрқашан бала қызығушылығына сай құрылып отыруы тиіс. Шектен тыс әлсіз немесе әйеліне құлдай қарап ана бейнесін құнсыздандыратын, баланың көзінше оның іс-әрекетін үнемі сөз етіп отыратын шектен тыс қатал әке балаларына қоршаған әлемге үйлесімді сіңісіп кететіндей бейне бере алмайды». Болашақта ересектік рөлге қалыпты түрде ену үшін бала ата-ана махаббаты, отбасы тұрақтылығы мен беріктілігі арқылы өзін қорғанышты сезінуі керек [3].

Отбасылық байланыстар негізінен эмоционалды, иррационалды және көбіне санадан тыс күйде жүзеге асады. Отбасылық тарих құпияларға толы. Әркімнің отбасылық «Мені» тек қана саналы түрдегі, көп ретті қайталанған ата-бабалары туралы ақпараттан ғана құралмайды, сонымен бірге бүкпелерге, тұспалдарға, эмоционалды ескертулерден тұрады. Отбасы ішілік байланыстардың мықтылығын туыстық топтардың толық өмір жалғастыруы, яғни отбасының өмір сүруге деген қабілеті қамтамасыз етеді. Отбасы өзіне тиесілінің барлығын мәдени-тарихи құндылықтары арқасында сақтап қала алады. Адам жеке шешімдері туралы көп ойлана бермеуі мүмкін –өйткені, олар отбасылық ережелер жүйесі арқылы шешіліп қойған [4].

Ата-аналардың қарым-қатынас мәдениеті құрылымына біз келесі компоненттерді кіргізе аламыз:

- Когнитивті (балалардың даму ерекшеліктері туралы білімдер жүйесі, бала мен ата-ана арасындағы қарым-қатынасты құру тәсілдері және т.б.);
- Рефлексивті-перцептивті (өз баласын және отбасы ішілік қарым-қатынасты қалыпты қабылдай білу және т.б. біліктілігі);
- Аффективті (эмпатия, өз баласын сол қалпында бағалаусыз қабылдау, т.б.);
- Коммуникативтік (өз балаларымен олардың қажеттіліктерін және жастық ерекшеліктерін, т.б. есепке ала отырып, қарым-қатынас жасай білу біліктілігі);
- Регулятивтік (өзінің психикалық жағдайын басқара білу қабілеті, отбасындағы қарым-қатынас үйлесімділігін қамтамасыз ететін өзін-өзі қадағалау біліктілігі және т.б.);
- Құндылық-мәндік (бала мен ата-ана қарым-қатынасының үйлесімділігін қамтамасыз ететін әлеуметтік нормалар мен құндылықтар және т.б.).

Біздіңше, ата-аналардың қарым-қатынас мәдениетінің даму деңгейі бала мен ата-ана қарым-қатынасында олардың балаларға мейірімді қатынасы, оларды сол қалпында қабылдай білу негізінде тәрбие барысында баланың жас және жеке ерекшеліктерін ескеру арқылы байқалады деп пайымдауға болады. Қарым-қатынас мәдениеті жоғары ата-аналар өз балаларымен серіктестік қатынас ұстауға ұмтылады және олардың тәрбиесіне жауапкершілікпен қарайды деп айта аламыз. Әсіресе, баланың жасөсірімдік жасында маңыздылығы артатын отбасылық сенімділік қатынасын қалыптастыруға және олар өз эмоцияларын қадағалай алуға қабілетті келеді, сонымен қатар, отбасындағы кикілжіңдерге рационалдылық тұрғысынан қарай алады.

Қорыта келе, біз өз зерттеуімізде ғалымдардың қарым-қатынасқа қатысты берген анықтамаларын сараптай келе, отбасындағы қарым-қатынас мәдениеті ұғымын келесі мазмұнда нақтыладық: **Қарым- қатынас мәдениеті** – отбасы мүшелерінің өзін-өзі тану және өзін-өзі бағалауы және қарым-қатынасы барысында өзге отбасы мүшелерін тануға, түсінуге ұмтылу, өз іс-әрекетін, эмоциясын басқара білу қабілеті.

Психологтардың бала мен ата-ана қарым-қатынасын қалыптастыру үшін ересектердің эмпатия, қайырымдылық, баланы бағалаусыз қабылдау, өзіндік тәрбиелік әлеуетін жүзеге

асыруға деген шынайы қызығушылық және психологиялық сауаттылық сияқты сапалары болуы қажеттілігін толық қолдаймыз. Бұл сапалардың барлығы толықтай тек қана отбасындағы қауіпсіздік пен мейірімділікті қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін, отбасының барлық мүшелерінің, оның ішінде, балалардың және ата-ананың тұлғалық әлеуетін толықтай ашуға жағдай жасайтын қарым-қатынас мәдениетінің қалыпты деңгейіне ие ата-аналарда ғана жүзеге асыра алады деп тұжырым жасай аламыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Захаров В.П. Психотерапия неврозов у детей и подростков. М., 1982.
2. Гозман Л.Я. Психология эмоциональных отношений. М.: МГУ, 1987. 175 с.
3. Обозов Н.Н. Психологическая культура взаимных отношений. М.: Знание, 1986. 48 с.
4. Синягина Н.Ю. Психолого-педагогическая коррекция детско-родительских отношений. М.: ВЛАДОС, 2003. 96 с.

УДК 378.011.3-051:316.77

*Альона Дрога
(Київ, Україна)*

ФОРМУВАННЯ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ МАЙБУТНЬОГО ПЕДАГОГА

У статті наведено аналіз впливу міжкультурної комунікації на формування цінностей майбутніх педагогів, піднімається питання підготовки фахівців до міжкультурної комунікації, досліджується процес становлення міжкультурної комунікації та визначається роль педагога у формуванні міжкультурної комунікативної компетенції. Аналізуються задачі які постають перед викладачами у сьогоденнішому глобалізаційному світі, розглядаються думки різних дослідників даної проблеми.

Ключові слова: культура, компетенція, компетентність, комунікація, спілкування, міжкультурна комунікація.

The article analyzes the influence of intercultural communication on the formation of the values of future teachers, raises the issue of training specialists for intercultural communication, studies the process of formation of intercultural communication and determines the role of the teacher in the formation of intercultural communicative competence. The problems faced by teachers in today's globalizing world are analyzed, the opinions of different researchers of this problem are considered.

Key words: culture, competence, competence, communication, communication, intercultural communication.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Сучасні тенденції в розвитку освіти в Україні і світі, спонукають заклади вищої освіти (ЗВО) до суттєвого підвищення якості освітньої діяльності. Проекція культури на сучасні моделі освіти висвітлює суперечності між потребою глобально орієнтованого світу у фахівцях, здатних здійснювати професійну діяльність на міжнародному рівні, та їх наявністю. Брак на сучасному ринку праці України фахівців, здатних ефективно працювати у глобалізованому світі, в якому Україна прагне зайняти гідне місце в усіх галузях людської діяльності, визначає основні тенденції розвитку сучасного освітнього простору.

Сучасні трансформації в європейському співтоваристві зумовили, насамперед, модифікацію системи міжнародних зв'язків, що спричинило розширення міжнародних контактів на рівні держави. Опанування нових реалій у міжнародних відносинах доби

глобалізації та інформатизації розширило й водночас ускладнило вимоги до професійного іміджу дипломатичних працівників та інших державних службовців, покликаних вирішувати зовнішньополітичні завдання України. За нинішніх умов структура міжнародних відносин набула складного характеру, тому діяльність у галузі міжнародних відносин сьогодні розглядається як особливий вид професійної діяльності, що забезпечує вирішення стратегічно важливих державних завдань. У державних документах України (Законах «Про освіту», «Про вищу освіту», Національній доктрині розвитку освіти, Концепції національного виховання) актуалізуються принципи міжкультурності, ставляться завдання фундаментальної підготовки фахівців-міжнародників, які повинні, насамперед, здобути вищу професійну освіту. Від їх професіоналізму та компетентності великою мірою залежить успішність вирішення зовнішньополітичних і економічних завдань, що стоять перед державою. Тому ця тема є досить актуальною та сучасною. Міжкультурна комунікація – це процес взаємного зв'язку і взаємодії представників різних культур. Це специфічна суб'єкт-суб'єктна взаємодія, у якій відбувається обмін інформацією, досвідом, умінням і навичкам різних типів культури. Комунікативна компетентність – це вміння використовувати мовні засоби з урахуванням національної мовної специфіки відповідно до ситуації спілкування; володіння мовленнєвими вміннями та навичками в різних видах мовленнєвої діяльності. В процесі соціалізації відбувається не тільки залучення особистості до норм традицій цінностей створених у результаті розвитку етносу в одному соціокультурному середовищі але й вироблення умінь навичок формування соціальних установок індивідів, що відповідають соціальним ролям.

Аналіз досліджень і публікацій також свідчать про актуальність проблеми, що розглядається. У сучасній психолого-педагогічних дослідженнях висвітлюється саме поняття міжкультурної комунікації, яке виникає в середині ХХ століття і пов'язане з іменами таких вчених як Е. Голл, К. Клакхон, А. Кребер, Р. Портер, Д. Трагер, Л. Самовар. Теорії міжкультурної комунікації, що намагалися пояснити даний феномен з різних точок зору розробляли західні дослідники К. Бергер, С. Гантінгтон, Е. Гірш, Е. Голл, Г. Гофстеде, С. Даль. В Україні предметне поле досліджень в рамках проблематики міжкультурна комунікація тільки формується. Цю проблему розробляють у різнопланових працях В. Андрущенко, Н. Висоцька, О. Гриценко, Л. Губерський, І. Дзюба, П. Донець, В. Євтух, А. Єрмоленко, Г. Касьянов, М. Кушнар'ова, Л. Нагорна, А. Приятельчук, М. Обушний, П. Скрипка. [10]

Вища школа повинна створити якісно нову освітню систему, здатну забезпечити реальну взаємодія фахівців в глобальному просторі, що включає в себе культуру майбутніх педагогів. Становлення такої системи багато в чому залежить від встановлення закономірностей названої взаємодії і формування таких якостей особистості майбутнього педагога, які дозволять їм плідно працювати і жити в умовах ХХІ століття.

Метою статті є висвітлення, на основі вивчення наукової літератури, сутності та шляхів формування міжкультурної компетенції студентів ЗВО.

Виклад основного матеріалу. Одним з наслідків глобалізації та інформатизації стала інтернаціоналізація освіти, зокрема й вищої, що, у свою чергу, зумовило формування міжнародного освітнього середовища, здатного до консолідації, до стійкого взаємозв'язку між національними й регіональними освітніми системами на засадах гуманістичної педагогіки.

Серед проаналізованих нами педагогічних досліджень домінує думка, що професійна підготовка залежить від майбутнього профілю професійної діяльності; водночас науково-педагогічний аналіз процесу професійної підготовки майбутнього вчителя відбувається переважно за усталеним алгоритмом – теоретичний аналіз проблеми, аналіз стану професійної підготовки, проектування моделей чи технологій професійної підготовки тощо.

В Європі становлення міжкультурної комунікації датується 70 - 80 рр. минулого століття, коли створення Європейського союзу привело до активізації міжкультурного спілкування і

з'явилася проблема взаємного спілкування представників різних культур. Термін «комунікація» з'явився в науці порівняно недавно поряд з поняттям «спілкування» і набув широкого поширення. Поява цього терміну призвело до виникнення проблеми співвідношень понять «спілкування» і «комунікація». В результаті тривалих суперечок, дискусій і обговорень різних точок зору склалися такі підходи до її вирішення. Для того, щоб зрозуміти взаємовідношення і взаємозв'язок цих понять, встановимо їх специфічні особливості. Наприклад, філософський словник дає наступне визначення поняття «комунікація»: «спілкування, обмін думками, відомостями, ідеями.; передача того чи іншого змісту від одного свідомості (колективного або індивідуального) до іншої за допомогою знаків, зафіксованих на матеріальних носіях. Як наукова комунікація, так і комунікація в інших сферах (наприклад, в мистецтві, літературі, побутових або виробничих відносинах) являє собою соціальний процес, що відображає собою громадську структуру і виконує в ній сполучну функцію» [14]

Контекст всіх значень поняття «комунікація», по суті, залишається один: комунікація – це різні види зв'язків між людьми.

Міжкультурна комунікація являє собою складний, багатоплановий процес встановлення і розвитку контактів між рівноправними партнерами, що породжується потребами спільного взаєморозуміння і приводить до паритетного співробітництва партнерів.

Міжкультурну комунікацію можна розглядати і як взаємодія ідентичностей виходячи з того положення, що індивід або група індивідів несуть в собі культурні коди, що ідентифікують їх приналежність до тієї чи іншої етнокультури, соціокультурному середовищі, професійного співтовариства з властивою йому галузевої і корпоративною культурою. «Загальновідомо, що комунікація буде міжкультурної, якщо вона відбувається між носіями різних культур. І, нарешті, міжкультурна комунікація ґрунтується на процесі символічного взаємодії між індивідуумами і групами, культурне відмінність яких можна розпізнати» [16].

На підставі вищевикладеного ми вважаємо, що таке міжкультурна комунікація слід розглядати як сукупність різноманітних форм відносини і спілкування між індивідами і групами, які належать до різних культур.

Дотримання вимог дає можливість прогнозувати хід міжкультурної комунікації, робити відповідні висновки і попереджати виникнення помилок і конфліктів в процесі міжкультурного спілкування.[4]

Таким чином під міжкультурною комунікацією ми розуміємо комплекс знань і умінь, що дозволяють індивіду в процесі міжкультурної комунікації адекватно оцінювати комунікативну ситуацію, ефективно використовувати вербальні та невербальні засоби, втілювати в практику комунікативні наміри і перевіряти результати комунікації за допомогою зворотного. Резюмуючи вищевикладене, уточнимо визначення поняття «міжкультурна комунікативна компетентність», релевантне для справжнього дослідження: здатність індивіда за допомогою його обізнаності в галузі культури інших народів здійснювати на основі толерантного ставлення до національно-культурної специфіки представників цих народів продуктивну взаємодію, використовуючи систему мовних і мовних норм і вибираючи то комунікативну поведінку, яке адекватно автентичної (конкретної мовної) ситуації спілкування.

Висновки. Таким чином, поняття “міжкультурна комунікація” історично виникає як констатація факту взаємодії культур. Тут культура розглядається як одна з основ соціально-комунікативного процесу, оскільки виступає як динамічна та багатогранна система, що пронизує всі аспекти життя суспільства, впливає на розвиток та саморозвиток людини, формування її власної картини світу, визначає її ставлення до інших людей. При цьому, комунікативні процеси сприяють оновленню культури, а людина виступає одночасно і суб'єктом, і об'єктом взаємодії культур.

Основними формами міжкультурної комунікації є: акумуляція, культурна експансія, культурна дифузія, конфлікт культур та синтез культур. Серед всіх форм прояву

міжкультурної комунікації найзмістовнішою є синтез, який поєднує позитивний історичний та культурний досвід з новітніми тенденціями у розвитку сучасного світу, одночасно зберігаючи власний стрижень культури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонова О. Є. Теоретико-методичні засади навчання обдарованих студентів у педагогічних університетах: дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01 / Антонова Олена Євгенівна. – Житомир, 2008. – 548 с
2. Антонова О. Є. Формування у майбутніх учителів базових знань з педагогіки: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Антонова Олена Євгенівна. – Житомир, 2000. – 247 с.
3. Базиль Л. О. Основи теоретичної підготовки студентів філологічних факультетів на матеріалі літературознавчих дисциплін / Л. О. Базиль // Вісник Глухівського державного педагогічного університету. – 2006. – Вип. 7. – С. 62–65.
4. Барбіна Є. С. Педагогічна майстерність як чинник інтеграції професійної підготовки майбутнього вчителя / Є. С. Барбіна // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 1. – С. 133–141.
5. Вітвицька С. С. Теоретичні і методичні засади педагогічної підготовки магістрів в умовах ступеневої освіти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / С. С. Вітвицька. – Житомир, 2011. – 44 с.
6. Дубасенюк О. А. Професійна підготовка майбутнього вчителя до педагогічної діяльності : [монографія] / Дубасенюк О. А., Семенюк Т. В., Антонова О. Є. – Житомир : Житомирський держ. пед. ун-т, 2003. – 192 с
7. Дуплійчук О. М. Сутність професійно-педагогічної підготовки майбутнього вчителя-філолога / О. М. Дуплійчук // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія : «Педагогічні науки». – Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2012. – Вип. 1. 39. – С. 75–80
8. Йовенко Л. І. Підготовка студентів-філологів вищого педагогічного навчального закладу до родинного виховання: дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 / Йовенко Лариса Іванівна. – К., 2005. – 241 с
9. Карасик В. И. Структура інституціонального дискурса / В. И. Карасик // Проблема речової комунікації : межвуз. сб. науч. трудов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 2000. – С. 25–33.
10. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей / Ж. Рюс. – К. : Основи, 1998. – 112 с
11. Саух П. Ю. ХХ століття. Підсумки / П. Ю. Саух. – К. ; Рівне, 2001. – 184 с.
12. Семеног О. Тенденції літературознавчої підготовки у вищій школі / Олена Семеног // Українська література в загальноосвітній школі. – 2004. – № 12. – С. 13–17.0
13. Соколова І. В. Професійна підготовка майбутнього вчителя-філолога за двома спеціальностями / І. В. Соколова. – Маріуполь : Арт-Пресс, 2008. – 400 с.
14. Ильницкий А. А. Філософський енциклопедичний словник. – М. : ИНФРА-М, 1991. – 576 с.
15. Тер-Минасова С. Г. Личность, язык, культура: Современные теории и методики обучения иностранным языкам. – М. : Экзамен, 2004. – 320 с.
16. Садохин А. П. Межкультурные барьеры и пути их преодоления в процессе коммуникации. Обсерватория культуры. – 1974. – № 1. – С. 26.

Ганна Дудіна
(Дніпро, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ВИКЛАДАННЯ АРХІТЕКТУРНОГО ПРОЕКТУВАННЯ ЯК ПРОВІДНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

У статті подано приклад методики викладання архітектурного проектування для підготовки студентів-архітекторів Дніпровського державного коледжу будівельно-монтажних технологій та архітектури.

Ключові слова: професійна освіта, архітектурне проектування.

Архітектурне навчання, як напрям близький до галузі мистецтва – один з найбільш складних видів підготовки спеціалістів. Дисципліна «Архітектурне проектування» займає основне місце у підготовці спеціалістів-архітекторів.

Підвищення вимог до якості проектних робіт створює необхідність інтенсифікації навчального процесу.

Програмою дисципліни «Архітектурне проектування» передбачається вивчення основних методів, закономірностей проектування як творчого процесу, який відповідає вимогам сучасності.

Метою вивчення дисципліни є підготовка молодого спеціаліста до практичної діяльності в проектних організаціях.

Архітектурне проектування базується на знаннях суміжних дисциплін: «Конструкції будівель і споруд», «Основи типології будівель», «Архітектурна графіка», «Архітектурне матеріалознавство», «Інженерне обладнання будівель», «Дизайн інтер'єру». Теоретичні знання реалізуються студентами в конкретних проектах.

В свою чергу, архітектурне проектування забезпечує дисципліни «Планування та благоустрій населених місць», «Архітектурні деталі та обладнання інтер'єрів», «Комп'ютерне проектування», комп'ютерний практикум за фахом.

Дисципліна «Архітектурне проектування» складається з теоретичної та практичної частин. Теоретична частина являється базою для творчої практичної роботи студентів, вона вперше знайомить з процесом творчого пошуку, відбором та систематизацією матеріалів та ідей, необхідною нормативною літературою.

Практична частина дає майбутнім технікам з архітектурного проектування практичні навички розробки архітектурно-будівельної частини проекту та виконання креслень на всіх стадіях проектування. Початкова стадія проектування – виконання клазури. [Рис.1, 2]

Рис. 1. Виконання клазури

Рис. 2. Виконання клазури

Програма дисципліни включає в себе три розділи:

Розділ 1. Курсовий проект №1 «Малоповерховий житловий будинок»

Розділ 2. Курсовий проект №2 «Багатоповерховий житловий будинок»

Розділ 3. Курсовий проект №3 «Громадська будівля»

В результаті вивчення дисципліни, студенти повинні засвоїти сучасні методи і діючі норми архітектурного проектування, зміст і структуру проектної документації, правила компонування і оформлення будівельних креслень різного призначення; вміти користуватися нормативними документами і довідковими матеріалами (ДБНи, Держстандарти, каталоги, довідники і т.д.), виконувати за ескізом архітектурне креслення будувати перспективу, аксонометрію, самостійно розробляти окремі нескладні елементи будівель, пов'язуючи архітектурне рішення проекту з конструктивною та інженерними частинами проекту.

Враховуючи специфіку учбового проектування та обмаль часу, який відводиться на виконання курсових проектів, програма становить за мету вирішувати у кожному з розділів конкретну задачу, щоб у сукупності охопити основні проблеми практичного проектування та залучити студентів до його процесу, починаючи з проекту малоповерхового житлового будинку (квартири) і закінчуючи багатофункціональним громадським будинком, реконструкцією громадських будинків, благоустроєм території, яка оточує громадську будівлю або проектом дизайну інтер'єрів громадської будівлі.

До початку роботи над кожним курсовим проектом слід розкрити перед студентами значення даного типу будинків для народного господарства і соціального розвитку суспільства, дати конкретний перелік норм і вимог, які необхідно пред'явити до типу будівель, що проектуються, навести і проаналізувати приклади рішень з проектної та будівельної практики. Рекомендується проводити екскурсії на об'єкти, відповідно до теми проекту, де студенти зможуть наочно вивчити функціональні і планувальні особливості будівель, побачити як вони впливають на об'ємно-просторове і конструктивне рішення.

Зміст курсових завдань повинен, по можливості, наближатися до змісту роботи над проектами в проектних організаціях.

З метою найбільш інтенсивного використання часу бажано виділити для роботи над курсовим проектом повний учбовий день.

В навчальних закладах, випускники яких направляються в проектні організації, організації пов'язані з дизайном та рекламою, програмою передбачається й можливість зміни теми проекту «Громадська споруда» на «Реконструкція громадської будівлі», «Дизайн інтер'єрів громадської будівлі», «Благоустрій території, яка оточує громадську будівлю». При цьому відповідним чином змінюється назва курсового проекту № 3. Обґрунтовані зміни у змісті програмного матеріалу та розподіл навчальних годин за розділами і темами (в межах загального бюджету часу, який відводиться на дану дисципліну), в залежності від профілю підготовки спеціаліста і матеріально-технічного забезпечення викладання, вносяться предметними (цикловими) комісіями і затверджуються заступником директора з навчальної роботи.

Вивчення дисципліни дозволить майбутнім технікам з архітектурного проектування *знати*:

- основні стадії архітектурного проектування, їх зміст, послідовність та способи виконання проектів;
- основні норми проектування;
- правила виконання будівельних креслень;
- прийоми внутрішнього благоустрою та озеленення ділянок під забудову.

В результаті вивчення курсу студенти повинні *вміти*:

- методично рівно будувати свою творчу роботу;
- володіти графічним і макетним способами просторового моделювання;
- користуватися спеціальною літературою;
- раціонально планувати час для виконання проектної роботи;

- використовувати науково-технічні досягнення для втілення творчих ідей в процесі формування архітектурних об'єктів;
- вірно обирати раціональні конструктивні системи, сучасні будівельні та оздоблюючі матеріали;
- виконувати необхідні техніко-економічні розрахунки.

За період навчання студенти повинні *оволодіти* навичками виконання архітектурно-будівельних креслень.

Під час виконання курсових проектів створюється художньо-архітектурний образ будівлі, розробляється об'ємно-планувальне та конструктивне рішення.

Студенти засвоюють сучасні методи і діючі норми архітектурного проектування, зміст і структуру проектної документації, правила компонування і оформлення будівельних креслень різного призначення; навчаються користуватися нормативними документами і довідковими матеріалами, виконувати архітектурні креслення, самостійно розробляти окремі нескладні елементи будівель, пов'язуючи архітектурне рішення проекту з конструктивною та інженерними частинами проекту.

Умови сьогодення зобов'язують працівників освіти підняти рівень організації навчального процесу до сучасного рівня розвитку науки і техніки. [Рис.3]

Рис. 3. Комп'ютерне проектування

Для підвищення якості підготовки спеціалістів викладачі застосовують інноваційні методи, використовують історичний та сучасний досвід архітекторів. Особлива увага приділяється впровадженню в навчальний процес особистісно-орієнтованої моделі навчання, створенню позитивних умов для індивідуального розвитку та творчої самореалізації кожного студента.

Професійне ставлення кожного студента, його прагнення зробити щось корисне для себе, свого навчального закладу, свого міста, своєї країни визначають основну мету освітньої діяльності нашого навчального закладу та успішне майбутнє держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лінда С.М. Архітектурне проектування громадських будівель та споруд: Навч. Посібник. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2010. – 608с.
2. Бархин Б.Г. Методика архитектурного проектирования. – М.: Стройиздат. 1982.
3. Тосунова М.И. Курсовое и дипломное архитектурное проектирование. Учебник, 1983.

УДК 376.1(075.8)

Жанар Естемесова
(Алматы, Казахстан)

ОСОБЕННОСТИ РЕЧИ У ДЕТЕЙ С УМЕРЕННОЙ УМСТВЕННОЙ ОТСТАЛОСТЬЮ

В статье рассмотрены особенности развития речи у детей с умеренной умственной отсталостью. А также отражены взгляды исследователей по данной проблеме.

Ключевые слова: дети с умеренной умственной отсталостью, развитие речи, не говорящие дети.

The article describes the features of the development of speech in children with moderate mental retardation. And also reflects the views of researchers on this issue.

Keywords: children with moderate mental retardation, speech development, non-speaking children.

Речь – одно из важнейших качеств человека. Это не только потому, что люди узнают окружающую среду, но и чувствуют себя частью этой среды через речь. А расстройства речи негативно влияют на формирование и развитие других важных навыков. В частности, речевые расстройства часто рассматриваются как вторичные отклонение у детей с умеренной умственной отсталостью. В этой статье описаны особенности речи у детей с умеренной умственной отсталостью

Умственная отсталость (малоумие, олигофрени́я; др.-греч. ὀλίγος – малый + φρήν – ум) – врождённая или приобретённая в раннем возрасте задержка, либо неполное развитие психики, проявляющаяся нарушением интеллекта, вызванная патологией головного мозга и ведущая к социальной дезадаптации. Термин «олигофрени́я» предложил Эмиль Крепелин. Во многом он синонимичен современному понятию умственной отсталости. В то же время последнее понятие несколько шире, так как включает не только задержку психического развития, вызванную органической патологией, а, например, социально-педагогическую запущенность и диагностируется в первую очередь на основе определения степени недоразвития интеллекта без указания этиологического и патогенетического механизмов [1].

Есть несколько классификаций олигофрени́й. Традиционно олигофрени́и классифицируются по степени выраженности. Есть также альтернативная, качественная классификация по М. С. Певзнер, клинико-физиологическая классификация С. С. Мнухина и Д. Н. Исаева и этиопатогенетическая классификация Г. Е. Сухаревой.

Международная классификация болезней, травм и причин смерти десятого пересмотра (МКБ - 10) предлагает следующую классификацию степеней умственной отсталости:

F70 Умственная отсталость лёгкой степени

F71 Умственная отсталость умеренная

F72 Умственная отсталость тяжёлая

F73 Умственная отсталость глубокая

F78 Другие формы умственной отсталости

F79 Умственная отсталость неуточнённая

Большинство исследователей выделяют 3 уровня недоразвития речи у умственно отсталых детей:

1 уровень. Ребенок с трудом понимает речь. В его речи имеются лишь отдельные слова. Вербальная недостаточность восполняется использованием жестов.

2 уровень. У ребенка имеются трудности понимания речи. На этом уровне ребенок грамматически организует речь, объединяя слова в короткие фразы, может сказать отдельные слова, но не способен составить связный рассказ.

3 уровень. Ребенок правильно строит фразы, но предложения стереотипны, мало варьируются. Словарь беден. Ребенок может правильно сказать простые слова и короткие фразы [2].

У этих детей отмечаются замедленный темп овладения речью и сложность формирования произносительных умений. Причиной этому является недоразвитие всей психики в целом: общее моторное недоразвитие, недостаточная координация движений органов речи, слабое развитие фонематического слуха.

Наличие дефектов произношения у умственно отсталого ребенка оказывает резко отрицательное влияние на дальнейшее развитие мышления и речи. Недостаточно четко воспринимая слова в целом, он не может различать оттенки значений многих слов. Это затормаживает общее развитие речи, замедляя овладение словарным составом и грамматическим строем языка.

Фонетические недостатки речи влекут за собой большие трудности в овладении грамотой. Дефекты произношения в значительной мере усугубляют нарушения интеллектуального и эмоционального развития умственно отсталого ребенка и создают препятствия для общения с окружающими. При наличии дефектов произношения могут возникнуть неуверенность в своих силах и знаниях, застенчивость, нерешительность, речевая замкнутость, что в свою очередь уменьшает любознательность и интерес к окружающему.

Следующая особенность устной речи умственно отсталых детей заключается в ее недостаточной выразительности. Речь их бедна интонациями, монотонна, с наличием необоснованных пауз и неправильных ударений. Недостаточность словарного запаса умственно отсталых школьников легко прослеживается при назывании предметов, явлений, выполняемых действий. Запас слов их беден. Иногда даже ученики старших классов затрудняются назвать постоянно встречающиеся предметы.

Сложными для них являются обобщающие понятия. Неумение обобщить предметы по основному признаку затрудняет понимание таких слов, как «инструменты», «одежда», «транспорт» и т.п. Но еще более сложны для учащихся слова, имеющие абстрактные значения. Такие слова употребляются ими крайне редко. Одной из особенностей словаря детей с интеллектуальной недостаточностью является наличие «пустых» слов в речи, т.е. слов, не имеющих конкретного содержания. Часто ученик, называя объект, не может узнать его среди других предметом или изображений, что подтверждает отсутствие соответствия между словом, обозначающим предмет, и конкретным его образом [3].

Сведения о развитии речи умственно отсталых детей можно найти в работах А.А. Леонтьева, А.Р. Лурия, Л.С. Выготского, М.Ф. Гнездилова, Г.М. Дульнева, Л.В. Занкова, В.Г. Петровой, М.П. Феофанова, А.Н. Гвоздева, А.В. Текучева, В.П. Глухова, Н.И. Жинкина и др.

20-25 % среди тяжело умственно отсталых детей составляют так называемые «не говорящие дети» дети (Л.М.Шипицина, 2004).

Обобщая мнения вышеперечисленных авторов, можно сделать следующие выводы из особенностей речи детей с умеренными умственной отсталостью:

- слабо развитый артикуляционный аппарат: нарушено подвижность языка, гипо или гипертонус мышц артикуляционного аппарата, не умеют делать простые артикуляционные упражнения;
- нарушен темп речи, не сформирована слоговая структура;
- есть трудности в составлении предложения, встречается аграматизм;
- бедный словарный запас;
- есть среди них «не говорящие», которые пользуются жестами для общения.

Таким образом, дети с умеренной умственной отсталостью имеют нарушения речи как вторичное отклонение, которые мешают соответственно общаться с окружающими. В связи с этим актуальной проблемой является не достаточность коммуникации у детей с умеренной умственной отсталостью. А для решения данной проблемы предлагается использования

альтернативных и дополнительных средств коммуникации, о которых будут описываться в следующих статьях.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Тиганов А. С., Снежневский А. В., Орловская Д. Д. и другие. Руководство по психиатрии / Под ред. А. С. Тиганова. – М.: Медицина, 1999. – Т. 2. – 783 с.
2. URL: <https://infourok.ru/razvitie-rechi-detey-s-umstvennoy-otstalostyu-2861208.html>
3. Особенности речевого развития детей с умственной отсталостью (интеллектуальными нарушениями), Кузнецова Л.В. Социальная сеть работников образования nsportal.ru

ӘОЖ 37.00

Толқын Жұмашева
(Алматы, Қазақстан)

БОЛАШАҚ ТӘРБИЕШІЛЕРДІҢ ЛИДЕРЛІК САПАСЫН ДАМУДА ИМИДЖДІҢ АЛАТЫН ОРНЫ

Мақалада имидж құрудың қажеттілігі, оның тәрбиеші үшін маңыздылығы, және оның лидерлік сапасын дамытуға әсері туралы жазылған. Мақаланың мақсаты болашақ мамандарға имидж туралы мол ақпарат бере отырып, оны жас маманның өз пайдасына асыруына ықпал ету. Сонымен қатар тәрбиешінің имиджінің негізгі құрамдас бөліктері туралы баяндалған.

Кілттік сөздер: *имидж, қарым-қатынас, мінез-құлық, ым-ишара, бейне, бедел.*

Бүгінде бәсекелестіктің өршіп тұрған заманында барлық саланың қызметкерлері сияқты мектепке дейінгі ұйым тәрбиешісінің бойында да мақсатқа ұмтылғыш, қабілетті, ақылды және басқаларға қарағанда еңбекқор болу сияқты қасиеттерді яғни лидер сапасын дамыту өте маңызды. Өйткені, қазіргі қоғам құзыретті және белсенді, өз бетімен шешім қабылдай алатын, ойлаған ісін жүзеге асыру мақсатында өзіне жауапкершілік ала алатын, басқа адамдармен өзара дұрыс қарым-қатынас орната білетін, топта жұмыс жасай алатын мамандарды қажет етеді. Ал, бұған біз тек болашақ тәрбиешінің бойында лидерлік сапаларды дамыту арқылы қол жеткізе аламыз.

Ғылыми әдебиеттерді талдау барысында біз жақсы лидер болу үшін адам келесідей сапаларды игеру қажеттілігі бар екендігін айқындадық. Олар: мәселені шығармашылық түрде шешуге қабілеттілік; ізбасарларға идеяны жеткізе білу біліктілігі; сендіре білушілік қасиеті; басқа адамдардың пікірін тыңдау және оның кеңестеріне сүйену; мақсатқа жету ниетінің тұрақты болуы; қызығушылығының кең болуы, қарым-қатынасқа түсе білушілік; шыншыл, турашылдық, ізбасарларымен сындарды қарым-қатынаста болуы; өз-өзіне сенімді болуы; жоғары әдептілік, энтузист; кез-келген жағдайлар мен оқиғаларда ішкі тепе-теңдігін сақтай білу «өзін-өзі жақсы ұстау» біліктілігінің болуы [1]. Сонымен қатар біз әдебиеттерді қарастыра келе, имидж лидерлік сапаның ажырамас бөліктерінің бірі екендігін анықтадық. Сондықтан болашақ тәрбиешінің имиджін (бейне) қалыптастыру ісіне ЖОО мамандарды даярлау барысында үлкен көңіл бөлу керек деп есептейміз.

Имиджеология және имидж дегеніміз не? Бұл ғылым ба әлде өнер ме? Аталған мәселені зерттей келе, біз имидж сөзі ағылшын тілінен аударғанда *imadg* – бейне, сурет деген мағынаны білдіретінін айқындадық. Сонымен бірге имидж бұл шынайы (немесе ойдан шығарылған) іскер адамның стилі, келбеті; оған оның жетістігі мен атағының, адамдардың сенімділігі мен сүйіспеншілігінің негізінде қарым-қатынас жасау. Әдетте бедел, абырой және атақ ұғымдарымен байланыстырылады [2, 1026]. Ал, мұғалім имиджі (бейнесі) –

тәрбиеленушілердің, әріптестердің, әлеуметтік орта, көпшілік санасында қабылданған мұғалімнің эмоционалды боямаланған таптаурын бейнесі.

Имидждің қалыптасуында бар қасиеттер қасындағылардың оған қосатындарымен тығыз байланысады [3, 194б]. Ал, біздің пікірімізше, тәрбиешінің имиджі – бұл балалардың, ата-аналардың, әріптестерінің санасында және жалпы жұрттың санасында әлеуметтік мінез-құлық бейнесін қабылдауының эмоционалды боялған таптаурыны. Бүгінгі күнде әрбір кәсіпте өз имиджіне сүйену өте қажет. Әсіресе, үлкен ұжымның бетке ұстары, өз келбетімен балаларға үлгі болатын бала-бақша тәрбиешісіне имидж керек. Сауатты құрылған имидж балалар мен оның ата-аналары тарапынан құрмет шақырады және тәрбиешінің беделін жоғарылатады. Ендеше тәрбиешінің имиджінің негізгі құрамдас бөліктеріне тоқталайық.

1. Сыртқы келбеті – киім, шаш үлгісі, әшекейлер;
2. Вербальді мінез-құлық – айтатын және жазатын сөздер, дауыс, коммуникативті қабілеті, сөйлеу мәдениеті;
3. Вербальді емес мінез-құлық – ым-ишара, дененің қозғалысы;
4. Өзін-өзі ұстау мәнері;
5. Әдептілік;
6. Сүйкімділік.

Кез келген бала бақшада тәрбиешіге арналған келесідей ережелер бар. Олар: шаш міндетті түрде таза болуы тиіс. Шаш үлгісі заманауи, бірақ артық заттарсыз. Бет әрлеу сәнді, бірақ көзге ерекше түсетіндей емес. Бет әрлеудің ішінен психологтар міндетті түрде ерінді бояуды ұсынады, себебі балалар ауыздың артикуляциясын көруі керек. Ал, хош иістердің жеңіл болғаны жөн. Тәрбиешінің қолы таза әрі күтілген болуы шарт. Іскер әйелдерге арналған әдептілік ережелері тырнақтың ұзындығы орташа ал, пішіні дөңгелек болуы керектігін ескертеді. Тәрбиешінің негізгі стилі классика болуы шарт. Ол беделді, сенімділікті және ұстамдылықты көрсетеді. Классикалық стил нақты және қатаң формаға ие. Аяқ киім қауіпсіздік техникасы ережесіне сәйкес, классикалық формада болуы тиіс. Спорттық киім үлгісін тәрбиеші дене шынықтыру сабағында және таңертеңгілік гимнастиканы жүргізу кезінде киюі керек. Киім кию мәнері - бұл әдемі болып жүру, қоршаған орта адамдарына сыйластық таныту деген қағиданы алға шығарады. Тәрбиеші өзінің сыртқы келбетімен өзіне балалар мен ересектердің көңілін аудартады. Сондықтан балалар барлық нәрсені ересектерден үйренетінін естен шығармау керек, әсіресе дұрыс киінуді балалар күнделікті көріп жүрген тәрбиешісінен үлгі алатыны айқын. Тек визуальді сүйкімділік емес, сонымен бірге вербальді мінез-құлық та тәрбиешінің имиджін қалыптастырады. Сол себепті бүгінгі күні сөйлеуді меңгеру – тәрбиешінің кәсіби маңызды қасиеттерінің бір бөлігі. Тәрбиешіні балалар қабылдау үшін сөйлеу мәдениетінің орны үлкен. Дауыс ырғағы, сөйлеу мәнері, дикция, сауаттылықтың болуы. Тәрбиеші үшін эмоционалды сөйлеудің маңызы зор. Бірқалыпты және селқос дауыс балалардың ұйқысын шақырады немесе ішін пыстырады. Тәрбиешінің сөйлеу мәдениетінің өз ережесі бар. Мәселен, тәрбиеші қатты дауыс көтермей сөйлеуі тиіс бірақ, оны барлығы еститіндей болуы керек. Сонымен бірге ол сөйлемді түсінікті айтуы қажет және сөз барысында психологиялық, логикалық үзілістерді пайдалануы керек. Логикалық үзіліссіз сөз сауатсыз болады, ал психологиялық үзіліссіз сөз – түссіз. Тәрбиеші дауыс ырғағымен сөйлеуі тиіс, яғни екпінді дұрыс қоя білуі керек, жеке сөздерді бөліп айтуы тиіс. Адам ақпараттың 35%-ын сөздік (вербальді) және 65%-ын – вербальді емес қарым-қатынаста алатынын дәлелденген. Сондықтан тәрбиешінің ым-ишарасы мен жүріс-тұрысының да балаға әсері мол [4, 5б].

Тәрбиешінің имиджін құруда педагогикалық әдептіліктің алатын орны үлкен. Педагогикалық әдептілік тәрбиешінің адамгершілік іс-әрекетін және кәсіби ортадағы адамгершілік қарым-қатынастың түрін зерттейді. Сонымен қатар педагогикалық әдептілік - «бала мен тәрбиеші», «тәрбиеші мен ата-ана», «тәрбиеші және тәрбиеші» өзара қарым-қатынасын басқаратын мінез-құлық мәдениетінің ережесін құрайды. Оған: балаға оның ата-анасына, әріптестеріне қуаныш беретін мейірімді, шығармашылық қарым-қатынасты

орнатуға ұмтылу жатады. Педагогикалық әдептілік кәсіби педагогикалық парыз, педагогикалық әділеттілік, педагогикалық абырой, педагогикалық бедел, педагогикалық ар және педагогикалық такт ұғымдарын қамтиды. Әдептілік – өмірдің әртүрлі кезеңдерінде және тәрбиешінің барлық іс-әрекетінде көрінеді. Мәселен, кәсіби имиджде, сөйлеу мәнерінде, шынайы мінез-құлықта.

Көбінесе, жас маман ата-аналармен қарым-қатынас жасағанда қиындықтарға тап болып жатады. Бұл қиындықтарды меңгеру үшін тәрбиешінің отбасымен серіктестік жасауына психологиялық бағыттылық ұстануы маңызды, ата-ананың сеніміне ие болу қажеттілігін түсіну, балаға қажетті мейірімділік пен қамқорлық, жылулықты беру арқылы олардың назарын мектепке дейінгі мекемеге аудару болып табылады. Ата-аналардың сенімі – тәрбиешінің бедел жинауының алғашқы «кірпіші». Олар тәрбиешінің жоғары адамгершілік сапасын, мәдениетін, эрудициясын, интеллектуалды дамушылығын, өз кәсібіне адалдығын «ашу» мүмкіндігіне қарай, оның беделі ата-аналардың, балалардың, әріптестердің көз алдында беки түседі. Данышпан тәрбиеші әрқашан өзінің беделі үшін күреседі, оны бағалайды, ата-аналар мен әріптестерінің беделін мейлінше қолдап отырады. Осылайша, өзіңмен жұмыс жасау бұл әрине оңай жұмыс емес, бірақ ол өз нәтижесін береді.

Сонымен бірге тәрбиешінің іс-әрекетіндегі жетістік көбінесе оның педагогикалық рефлексияға қабілеттілігімен байланысты. Педагогикалық рефлексия – бұл әрбір жасалған қадамды өзіне-өзі талдау жасау, алынған нәтижені бағалау, оны қойылған мақсатпен салыстыру. Тәрбиеші жақсы нәтижелерге жету мақсатында келесі іс-әрекеттеріне өзгеріс енгізу үшін өзінің жетістіктері мен сәтсіздіктеріне, балаларды оқыту мен тәрбиелеу ісінде жіберген қателіктері мен қиындықтарына ойланады. Сонымен бірге еске сақтайтын жәйт, кез-келген сәтсіздіктердің себебін өзінен іздеу керек және оны сыртқы факторлармен ақтауға тырыспаған жөн [5, 246].

Сүйкімділік – тәрбиешінің имиджінің ажырамас бөлігі. Балаларға күшті әсер беретін құрал ол – тәрбиешінің бет-әлпеті, түрі. Тәрбиешінің түрі мейірімді, қызықты болуы керек. Сүйкімді тәрбиешінің жүзінен балалардың ортасынан алған әсерден, түрінен қуаныш көрініп тұрады, ашық жүрегі жарқырайды, балаларды жылы сөзімен жаулап алып, сабаққа қызығушылығын елітіп отырады.

Үйлесімді құрылған имидж күнделікті тұрмыста, кәсіби және әлеуметтік өмірде әртүрлі сұрақтарды шешуге көмектеседі. Білім беру мекемелерінде жұмыс жасайтын тәрбиешілер сол мекеменің имиджін құрайды.

Мектепке дейінгі ұйым тәрбиешілері – үнемі көзге көрінетін ортада жүретін адамдар, олардың қасында балалар, ата-аналар, әріптестер жүреді. Бірақ, көпшілігі жоғары оқу орындары ең алдымен білім, білікті, технологияны меңгерген маманды дайындауы керек деп есептейді, ал адами жетелейтін пәндерге қосымша рөл ғана беріледі. Мұндай жағдай жас маманның басқа адамдармен, соның ішінде балалармен жұмыс жасай алмайтындығына әкеліп соқтырады. Ол жиі өз беделін жоғалтады себебі ол олардың алдында тұлға ретінде қызықсыз. Ал, онсыз баланың оқуға зауқы болмайды. Тәрбиешінің тұлғасына қызығушылық таныту арқылы баланың оқуға деген танымдық қызығушылығы артады. Тәрбиешінің кәсіби даярлығы қанша жоғары болса да, ол үнемі өзінің жеке қасиеттері мен сапаларын жетілдіріп отыруға міндетті. Осылайша, ол өзінің имиджін құрады, ал, ол өз кезегінде оның лидерлік сапасын арттыра түспек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Занковский А.Н. «Психология лидерства: от поведенческой модели к культурно-ценностной парадигме»: Институт психологии РАН; Москва; 2011.
2. Мардахаев Л.В. Словарь по социальной педагогике. М., Академия 2002.
3. Білім және ғылым. Энциклопедиялық сөздік. – Алматы, 2009.-400б.
4. Козлова С.А., Куликова Т.А. Дошкольная педагогика. – М., Академия 2000.
5. Калюжный А.А. Психология формирования имиджа учителя. – Владос, 2004.

УДК 613.(075)

Шоира Ибатова, Рано Баратова
(Самарканд, Узбекистан)

СОҒЛОМ ТУРМУШ ТАРЗИНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ АСОСИЙ ТАМОЙИЛЛАРИ ҲАҚИДА

Соғлом турмуш тарзи - бу инсон саломатлиги хавфсизлигига хизмат қилувчи кўникмаларга эга бўлиш асосида ҳаётий фаолиятни йўлга қўйиш ҳамда саломатликнинг юқори даражада бўлишига эришишни таъминловчи ижтимоий ҳодисадир. Фаол ҳаракат билан боғлиқ ҳаёт кечирish, чиниқish, жисмоний тарбия ва спорт билан шуғулланиш - соғлом турмуш тарзининг муҳим омиллари. Соғлом турмуш тарзи инсоннинг маданий, жисмоний ривожланиши, меҳнат унумдорлиги ва ижодий фаолиятини оширишни ўз ичига олади.

Калим сузлар: соғлом турмуш тарзи, инсон, жисмоний тарбия, спорт, жисмоний ривожланиши.

Healthy lifestyle is a social phenomenon that helps achieve vital activity and achieves a high level of health based on the skills of human health. Effective activity-related lifestyle, chasm, physical training and sports-are important factors in a healthy lifestyle. Healthy lifestyle includes the development of cultural, physical development, productivity and creative activity of a person.

Keywords: healthy lifestyle, human, physical education, sports, physical development.

Инсон ҳаёти ва саломатлиги – жамиятнинг энг катта ижтимоий бойлигидир. Бу оила, мактаб ва инсон тарбияси, камолоти билан шуғулланувчи бошқа масканлар олдида соғлом турмуш тарзини шакллантириш масаласини кўндаланг кўяди. Миллат соғлиги ҳам табиий равишда соғлом турмуш тарзи орқали ҳал этилади.

Саломатлик - инсон организмнинг биологик, рухий, жисмоний ҳолатлари ва меҳнат фаолиятининг мувозанатлашган бирлигидир. Сихат-саломатлик ҳар бир киши учун бахт-саодат. Соғлик меҳнат унумдорлиги, мамлакатнинг иқтисодий кудратини, халқ фаровонлигини ривожлантиришнинг зарур шартидир. Умумхалқ мулки бўлмиш сихат-саломатликка нисбатан онгли ва масъулият билан ёндашиш жамият ва унинг барча аъзоларининг турмуш ва ахлоқ нормаси бўлмоғи лозим.

Саломатликни сақлаш ва мустаҳкамлаш учун, аввало, инсон ўз танасининг тузилиши барча тўқима ва аъзоларининг нормал иш фаолияти, ўсиши, ривожланиши ва кўпайиши қонуниятларини билиши зарур. Мамлакатимизда соғлом ва баркамол авлодни тарбиялаш, ёшларнинг ўз ижодий-интеллектуал салоҳиятини рўёбга чиқариши, йигит-қизларни XXI аср талабаларга тўлиқ жавоб берадиган, ҳар томонлама ривожланган шахслар этиб вояга етказиш учун зарур шарт-шароитлар, имкониятларни яратиш бўйича кенг кўламли аниқ йўналтирилган чора-тадбирлар амалга оширилиб келинмоқда. Ёшлар ўртасида соғлом турмуш тарзини қарор топтириш, уларни ичкиликбозлик, гиёҳвандлик иллатларидан, бошқа турли ҳалокатли таҳдидлар ҳамда биз учун ёт бўлган диний ва экстремистик таъсирлардан, «оммавий маданият» хуружларидан ҳимоя қилишга доир чора-тадбирлар кўрилмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг мустақил ривожланишга ўтиши, унда иқтисодий-демократик жамият қуриш, жамият маънавиятини янгилаш, давлат ва ижтимоий қуриш соҳаларида юқори натижаларга эришишда соғлом турмуш тарзини тарғиб қилиш нафақат ёш авлоднинг балки бутун миллатнинг соғлигини асраш муҳим масала ҳисобланади.

Соғлом турмуш тарзи - бу инсон саломатлиги хавфсизлигига хизмат қилувчи кўникмаларга эга бўлиш асосида ҳаётий фаолиятни йўлга қўйиш ҳамда саломатликнинг юқори даражада бўлишига эришишни таъминловчи ижтимоий ҳодисадир. Бу инсон турмуш шароитларини фаол ўзлаштириш усули бўлиб, кун тартибига риоя қилиш, фаол ҳаракат

асосида организмни чиниқтириш, спорт билан шуғулланиш, тўла ва сифатли овқатланиш, овқатланишнинг гигиеник қоидаларига риоя қилиш, мулоқот ва экологик маданиятга эришиш, умуминсоний ва миллий қадриятлар асосида маънавий тарбия олиш, зарарли одатлардан ўзини тута билиш демақдир. Унда шахс ҳаёти ва саломатлигига салбий таъсир кўрсатувчи омилларни бартараф этиш; кун тартибига қатъий амал қилиш; мунтазам равишда чиниқиб бориш, фаол жисмоний ҳаракатни ташкил этиш ҳамда спорт билан доимий шуғулланишга эришиш; тўғри овқатланиш қоидаларининг моҳияти ва аҳамияти тўғрисидаги маълумотларни пухта ўзлаштириш ва улардан амалий фаолиятда фойдаланиш; шахсий саломатликни сақлашга нисбатан масъулиятни қарор топтириш; атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, экологик маданият қоидаларига эга бўлиш; турли хилдаги жароҳатланиш ва бахтсиз ҳодисаларнинг олдини олиш лаёқатига эга бўлиш; шахсий гигиена қоидаларидан хабардор бўлиш ва уларга амал қилиш; ўзида юксак ахлоқий сифатлар, кучли ва мустақкам иродани ҳосил қилишга эришиш, шунингдек, психогигиена талабларига амал қилиш; ҳаётнинг умумий фалсафаси - турмуш муаммоларига қарши кураша олиш, миллий истиқлол ғояси ва мафкура тамойилларига зид бўлган ақидаларга қарши иммунитетни ҳосил қилиш йўлида назарий ва амалий фаолиятни ташкил этиш.

Янги жамиятнинг замонавий тарбия концепцияси инсон шахсини, яъни, баркамол, етук, олдида қўйилган мақсадга эркин ва ўз кучи билан эриша оладиган ёшларни шакллантиришга қаратилгандир. Бу бир томондан, шахснинг ҳар томонлама гормоник ривожланишини, иккинчи томондан, унинг бутун ривожланиши жараёнида руҳий, жисмоний, маънавий соғлом ўсишини таъминлашни ўз ичига олади. Ҳар бир ёш «саломатлик» тушунчаси, саломатлик омиллари, саломатликни сақлашда организмнинг ҳимояланиши, валеология фани, унинг тамойиллари ва методлари тўғрисида билимларга эга бўлиши керак. Ҳар бир шахснинг турмуш тарзи кун сайин рўй бераётган воқеа-ҳодиса ва турли ўзгаришларнинг таъсири остида шаклланмоқда. Ўзаро муносабатларнинг ўзгараётгани ўқувчилар руҳиятига таъсир этиб, натижада уларда ўз тақдири, оиласи, жамоаси учун зарур бўлган ақлий, ҳиссий ва эркига оид хатти-ҳаракатлар танлаш масъулияти ошмоқда. Бунинг оқибатида баъзи ҳолларда юзага келадиган асаб касалликларининг олдини олиш зарур. Бунинг учун эса инсон энг аввало шахсий ва ижтимоий миқёсда соғлом турмушни ташкил этиш талаб этилади ва соғлом турмуш тарзини шакллантиришнинг асосий йўналишлари ва амалга ошириш йўллари билиши керак.

Фаол ҳаракат билан боғлиқ ҳаёт кечириш, чиниқиш, жисмоний тарбия ва спорт билан шуғулланиш - соғлом турмуш тарзининг муҳим омиллари. Инсоннинг соғлом турмуш кечиришида фаол ҳаракат, яъни чиниқиш асосий ўринни эгаллайди. Жисмоний ҳаракат - инсон саломатлигига таъсирини, организмнинг ташқи муҳит билан чамбарчас боғланганлигини англатувчи кўриниш. Бундай боғланиш ва биологик аъзолар фаолиятини марказий асаб тизими бошқариб туради. Жисмоний машғуллот у ёки бу мускуллар гуруҳигагина эмас, бир бутун ҳисобланган организмга ўз таъсирини кўрсатади. Айниқса, доимий узлуксиз равишда бажариладиган жисмоний ҳаракат киши соғлиғига яхши таъсир этади. Модда алмашинуви яхшиланади, организм тўқималари озиқ моддаларни яхши ўзлаштиради, парчаланган моддалар эса организмдан тезроқ чиқариб ташланади. Юрак чиниқади ва яна чидамли бўлади. Шу сабабли фаол жисмоний ҳаракат қилувчи кишилар тетик, руҳан енгил, кувватга тўлган, кайфияти юқори, дили равшан бўлади. Жисмоний машқларни бажариш натижасида организмнинг ҳимоя воситалари яхши ривожланади.

Болалик, ўсмирлик давридан бошланган чиниқиш машғуллотлари, айниқса, фойдалидир. Ҳар бир инсоннинг бадантарбия билан шуғулланиши, тоза ҳавода сайр қилиши, спорт ўйинларида иштирок этиши узоқ умр кўриш ва саломатликни таъминловчи омиллардандир. Ҳар бир шахс мунтазам равишда муайян даражада жисмоний қобилятга мос келувчи жисмоний ҳаракатларни бажаришга одатланиши лозим. Булардан ташқари, бизнинг иссиқ иқлим шароитимизда анъанавий усулларга қараганда ноанъанавий усуллар билан организмни чиниқтириш мақсадга мувофиқ. Яъни, турли хил оёқ ванналари, тузли ҳамда

тошли йўлакчаларда юриш, шунингдек, уйқудан олдин ва кейин очик ҳавода сайр қилиш сингари чиниқтириш усуллари организм иммун тизими фаолиятини кучайтиради.

Фаол ҳаракатнинг организмга кўрсатадиган таъсирини қуйидагича ифодалаш мумкин: юрак-қон-томир функцияси фаоллашади, нафас олиш яхшиланади, суяклар мустаҳкамланиб, мускуллар кучли бўлади, бўғинларнинг ҳаракатчанлиги ортади, овқатнинг яхши ҳазм бўлиши таъминланади, айрим аъзоларнинг фаолияти яхшиланади, асаб тизими мустаҳкамланади, бу эса марказий нерв тизимида бўладиган кўзғалиш ҳодисаларининг мувозанатини бир меъёрда сақлашда катта аҳамиятга эга бўлади, инсон психологиясига ижобий таъсир кўрсатади ва қадди-қоматнинг тўғри шаклланишига ёрдам беради.

Шундай қилиб, соғлом турмуш тарзи саломатлик кафолати бўлиб, инсоннинг маданий, жисмоний ривожланиши, меҳнат унумдорлиги ва ижодий фаолиятини оширишни ўз ичига олади ва асосий таркибий қисмлари - самарали иш фаолияти, шахсий гигиенага риоя қилиш, зарарли одатлардан воз кечиш, белгиланган бир вақтда тўғри овқатланиш ва жисмоний тарбия билан мунтазам шуғулланишдир.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Бальсевич В.К. Физическая культура для всех и для каждого. – М.: Физкультура и спорт, 2007.
2. Васильков А. Теория и методика физического воспитания / А. Васильков. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2008. – 384 с.
3. Гришина Ю. Общая физическая подготовка. Знать и уметь / Ю. Гришина. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2010. – 249 с.
4. Дубровский В. Гигиена физического воспитания и спорта / В. Дубровский. – М.: Владос, 2003. – 512 с.
5. Евсеев Ю. Физическая культура / Ю. Евсеев. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2010. – 448 с.
6. Столяров В.И., Быховская И.М., Лубышева Л.И. Концепция физической культуры и физкультурного воспитания (инновационный подход) // Теория и практика физической культуры. – 2004. – № 5. – С. 11.
7. Соловьёв Г.М. Основы здорового образа жизни и методика оздоровительной физической культуры: Учебное пособие. Ч. 1 и 2. Ставрополь: Изд-во СГУ, 2007.

УДК 371.134

*Асхат Иманғалиев, Ақбөбек Атимова
(Атырау, Қазақстан)*

«БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТЫҢ МЕНЕДЖЕРЛІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІ» ҰҒЫМЫНА СИПАТТАМА

Мақалада болашақ педагог-психологтың менеджерлік құзыреттілігі мәселесі көтерілген. Авторлар басқару теориясы мен практикасындағы білім беру парадигмаларына талдау жасап, педагог-психологтың менеджерлік құзыреттілігі ұғымына өзіндік анықтама ұсынған.

Кілттік сөздер: педагог-психолог, білім беру жүйесі, ұйым басшысы, басқару.

The article of the psychologist on the issues of managerial competence. The authors of the theory and practice of management, analysis of paradigm in education, psychologist, references, presents the managerial competence the concept of cost.

Keywords: teacher-psychologist, education, system, organization, Manager, management.

Бүгінгі еліміздің білім беру жүйесіндегі реформалар, өзгерістер мен жаңалықтар әрбір педагог қауымының ойлауына, жаңа идеялар мен тың жүйелермен жұмыс жасауына негіз болары анық. Олар: білім алушыларды сапалы біліммен қамтамасыз ету, халықаралық рейтингілердегі білім көрсеткішінің жақсаруы мен қазақстандық білім беру жүйесінің тартымдылығын көтеру, ең алдымен педагог мәртебесін арттыру, олардың бүкіл қызметі бойына кәсіби өсуі, оқытылуы және кәсіби біліктілігін дамыту, оқу үрдісіне «e-learning» бағдарламасын енгізу, мектептегі менеджмент, мектепке дейінгі білім беру т.с.с. мәселелер [1].

Ал бұл әрекеттің жоғары дәрежеде орындалуы негізінде, ең алдымен, ұйым басшысының басқарушылық іс әрекетіне тікелей байланысты екендігінде ешкімнің күмәні жоқ. Бұдан шығатын қорытынды, білім ұйымдары басшылары бұрын да талантты, ұйымдастырушы, әділетті, білімді, дарынды, ұжымдағы адамдарға құрметпен қарайтын, уақытпен санаспайтын, жұмыста жанып жүретін, адамдарды қызықтыра, жігерлендіре беретін маман болуға тиісті болса, ал қазіргі кезеңде ол өзгерісті тәжірибеге, өмірге енгізуді өзінен бастайтын, айналасына мақсатты мүддесі бір команда жинай алатын, ұжымды демейтін, қозғау сала алатын, шығармашылық еңбектің қалыптасуына жағдай жасайтын, ұжымның әр мүшесінің орнын, қажеттігін, соның негізінде жұмыстың сапасының табысты болатынын сездіре алатын, болашақты болжай алатын, өмірде кездесетін әртүрлі қиындықтарды шешуде төзімділік таныта алатын, білікті басшы, менеджер болуға тиісті деп айта аламыз.

Білім беру жүйесіндегі менеджмент – бұл оқу- тәрбие үдерісінің сапасын арттыруға бағытталған басқарудың принциптері, әдістері, ұйымдастыру формалары мен технологиялық тәсілдерінің кешені. Осы анықтама аясында әрбір педагог оқу-танымдық процестің менеджері (оны басқару субъектісі ретінде), ал басқарушы – тұтас оқу – тәрбие үдерісінің менеджері деп көрсетуге болады [2].

Қазіргі таңда әрбір білім беру ұйымының іс-әрекетінің нәтижесі көбінесе менеджменттің заманауи тәсілдері мен қағидаларын қолдануға байланысты. Білім беру ұйымдарында ғылымның рөлі мен педагогикалық үрдіс күшеюде. Білім беру саласындағы басқаруға қызығушылықтың әлдеқайда артқаны байқалады. Бұл орайда біз Каракулов К.Д., Габдуллин Г.Г., Исламгулова С.К., Баймолдаев Т.М., Мажикеев Т.М., Кирхмайер А.А., Садвакасова З.М. және т.б. ғалымдардың ғылыми-зерттеу жұмыстарын ерекше атап өте аламыз.

Негізінен басқару теориясы мен практикасында білім беру парадигмасы өзгерумен байланысты ұйымды басқаруда түбегейлі өзгерістер орын алуда. Бұл бағыттағы өзгерістер тек Қазақстанда емес әлемдік тәжірибеде дамыған елдер арасында да әртүрлі формада кездеседі. Бірақ та, осындай көп тұжырымдаманың ішінде барлығына тән үш парадигманы бөліп алуға болады және олар төмендегі кестеде көрсетілген (кесте 1):

- еңбек ресурстарын пайдалану;
- персоналды басқару;
- адам ресурстарын басқару;
- адамды басқару.

Кесте- 1 Басқару теориясы мен практикасындағы білім беру парадигмалары

	1 жүйе	2 жүйе		3 жүйе
Парадигма	Экономикалық	Ұйымдастырушылық		Ізгілендіру
		әкімшілік	әлеуметтік	
адам ролі	өндіріс факторы	ұйым ресурстары		ұйымның басты субъекті
адамның орны	еңбек үрдісінің элементі	қалыпты құрылымдар элементі	әлеуметтік ұйымның элементі	жанұя ұйым мүшесі
менеджмент қызметі	еңбек ресурстарын	персоналды басқару	адам ресурстарын басқару	адамды тірі жан ретінде басқару

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

	пайдалану			
басқару мазмұны	еңбек пен еңбек ақыны ұйымдастыру	адамның «өмірлік циклын» ішінара басқару	адам ресурстарын кешенді басқару	өзіндік басқару
бөлім	еңбек ақы бөлімі	кадр бөлімі	адам ресурстарын басқару бөлімі	барлық ұйым
басты көз	еңбек ақы	жауапкершілік және өкілеттілік	ынталандыру	ұйымдастырушылық мәдениет
марапаттау	жұмыс уақытына қарай төлеу	«үлес» ұстанымы		еңбектегі өмірінің сапасы

Педагогикалық менеджменттің (білім беру процесін басқарудың теориясы, әдістемесі және технологиясы) өзіндік ерекшелігі және өзіне ғана тән заңдылықтары бар. Бұл ерекшелік ең алдымен өзіндік құралынан, қажеттілігінен, қаруынан және менеджер еңбегінің нәтижесінен көрінеді.

Менеджер еңбегінің құралы- білім беру процесіндегі басқарылатын субъектінің қызметі болып табылады. Еңбек қажеттілігі- ақпарат. Еңбек қаруы- сөз, тіл, сөйлеу.

Оқу-танымдық процесі менеджерінің еңбегінің нәтижесі оқушылардың білім алу , тәрбиелену және даму дәрежелері болып табылады.

Педагогикалық менеджмент іс-әрекет жүйесі ретінде келесі құрылымдық-функционалдық компоненттерді қамтиды:

- іс-әрекеттің мақсаты – жоспарланған, күтілетін нәтиже;
- іс-әрекеттің субъектісі (ректор, проректор, декандар, оқытушылар, студенттер);
- іс-әрекеттің объектісі (басқа субъект) – білім беру менеджерінің өкімдерін орындаушы (студент, оқытушы, декандар);
- іс-әрекеттің мазмұны (ғылыми-танымдық, басқарушылық және өзге ақпарат);
- іс-әрекет тәсілдері (педагог пен студенттің, басшының бағынышты адамдармен өзара іс-әрекет әдістері мен стилі).

Осы заманғы жоғары оқу орнын басқарудағы педагогикалық менеджменттің функционалдық жүйесін функциялардың үш басты тобы құрайды: басқару мақсаттары бойынша (бағдарлаушы); оқу орны іс-әрекетінің мазмұны бойынша (мазмұндық); олармен басқару үдерісі бойынша (операциялық-техникалық).

В.И. Загвязинскийдің пікірінше: педагогтың менеджерлік құзыреттілігіне оқыту мен тәрбиелеу үрдісін басқаруды болжау мен жобалау дағдысы және білім беру субъектілерімен өзара түсіністік пен өзара бірлесу жетістігі.

М.М. Поташниктың тұжырымдауынша, педагогтың басқарушылық іс-әрекетін «бірзділікпен орындалған іс-әрекеттердің үздіксіз үрдісін айтамыз, онда педагогтың басқарушылық іс-әрекетіне – білім алушылардың білім, білік, дағдысын бақылау, өлшеу және бағалау жатады.

Менеджмент теориясында, басқарушылық құзыреттіліктер ұйымның қызмет жасау барысындағы мәселені шешудегі әлеуетті мүмкіндіктері, оның түпкілікті мақсаты экономикалық пайда табу болып есептеледі. Бұл жерде анық басқарушының қызметтері көзге түседі, олар даярлықта, мотивацияда, жоспарлауда және үнемі жағдайларды мониторинг жасауда көрініс табады.

Жоғарыда айтылғандарды қорыта келе және ғалымдардың менеджерлік құзыреттілікке қатысты берген анықтамаларын талдай келе, біз болашақ педагог-психологтың менеджерлік

құзыреттілігі – бұл білім алушыларды басқаруға қажетті педагог-психологтың ішкі ресурстар жүйесі, ол өзіне мақсат қою, жоспарлау, нәтижені жобалау мен басқарушылық іс-әрекеттің рефлексиясын кіріктіре алуы деп түсінеміз.

Болашақ педагог-психологтың басқарушылық іс-әрекетінің қызметтерін төмендегі мазмұнда анықтадық:

- ақпараттық-аналитикалық,
- мотивациялық-мақсаттық,
- жоспарлы-жобалаушылық,
- ұйымдастырушы-орындаушылық
- регулятивті-тузетушілік.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Нарисбаев К.Н., Аганина К.Ж., Турабаев Г.К., Утебаева Н.М. Менеджмент с сфере образования: Учебное пособие. Алматы, 2012. – 140 с.
2. Нарисбаев К.Н., Аганина К.Ж., Утебаева Н.М. Менеджмент с сфере образования. Образовательная программа. Алматы, 2012. – 50 с.
3. Аганина К.Ж. Мектептегі экономикалық білім негіздері. Алматы, 2011. 150 б.

УДК 67.995(у)

*Дильбар Исламова, Наргиза Абдуллаева,
Шоира Ибатова, Сабохат Тугилова
(Самарканд, Узбекистан)*

КОНСТИТУЦИЯ – БАХТИМИЗ ҚОМУСИ!

Конституция ва қонун устуворлиги ҳамда қонунийлик тамойилларининг сўзсиз таъминланиши инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишининг муҳим кафолатидир, барча давлатлар, миллат ва элатлар учун бахт қомуси. Конституция кучли фуқаролик жамиятини барпо этиши борасида мустаҳкам пойдевор бўлиб хизмат қилади.

Калим сузлар: конституция, қонун, мустаҳкам пойдевор, инсон ҳуқуқи, эркинлик, кафолат.

The unconditional assertion of the constitution and the rule of law and the principles of law are the most important guarantees of the protection of human rights and freedoms, the principle of happiness for all nations, nations and nations. The constitution provides a solid foundation for building a strong civil society.

Keywords: constitution, law, solid foundation, human rights, freedom, warranty.

Конституция – бу барча давлатлар, миллат ва элатлар учун бахт қомуси. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси халқимиз сиёсий-ҳуқуқий тафаккурининг юксак намунасидир. Бозор муносабатларига асосланган ҳуқуқий демократик давлат, кучли фуқаролик жамияти барпо этиш борасида мустаҳкам пойдевор бўлиб хизмат қилмоқда.

Конституция асосида мамлакатимизда миллий қонунчилик тизими, давлат органлари, фуқаролик жамияти институтлари шаклланди. Бугунги кунда барча жабҳаларда кенг қўламли ислохотлар амалга оширилмоқда. Ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва ҳарбий салоҳиятимиз юксалиб, фуқароларимизнинг дунёқараши тобора ўсиб бормоқда.

Мана шу ўтган 25 йил давомида мамлакатимиздаги туб ислохот ва ўзгаришларнинг барчаси Конституциямиз асосида амалга оширилмоқда. Бу эса унинг ҳақиқатан ҳам халқимиз манфаатларига, давлатимизнинг стратегик мақсадларига тўла жавоб берадиган, ҳар томонлама пухта ишланган муҳим сиёсий ҳужжат эканлигидан далолат беради. Энг аввало,

одамларимиз ислохотлар самарасини келажакда эмас, балки бугун ўз ҳаётида ҳис этишлари зарур. Шу мақсадда 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси қабул қилинган. Ҳаракатлар стратегияси ижроси доирасида шу йилнинг ўзида 20 дан ортиқ қонун ва 700 дан зиёд қонуности ҳужжатлари қабул қилинган.

Ушбу йил давлат ҳокимияти тизимида мутлақо янги институт – Ўзбекистон Республикаси Президентининг Виртуал қабулхонаси, жойларда Халқ қабулхоналари ташкил этилиб, мазкур тузилмалар барча даражадаги давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг фуқаролар билан ҳамкорлик қилиш, аҳолининг энг долзарб муаммоларини ҳал этишнинг самарали тизимига айланган.

Фуқароларнинг Конституцияда муҳрлаб қўйилган давлат органлари ва муассасаларига, халқ вакилларига мурожаат қилиш ҳуқуқини таъминлаш мақсадида оммавий учрашувларда мурожаатларни қабул қилиш тартиби белгиланди. Бугунги кунда фуқаролар мансабдорлар олдида эмас, балки мансабдор шахсларнинг ўзи халқ олдида бормоқда.

Жорий йилда суд, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ва назорат органлари ҳамда тижорат банклари раҳбарлари мамлакатнинг кўплаб ҳудудларида сайёр қабуллар ўтказди.

Шу борада яна бир муҳим ҳужжат – “Ҳуқуқий ахборотни тарқатиш ва ундан фойдаланишни таъминлаш тўғрисида” янги Қонун қабул қилинди.

Унда фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларига дахлдор бўлган ҳужжатлар ва бошқа материаллар билан танишиб чиқиш имконияти янада оширилди.

Бундан кейин фуқароларимиз ҳар қандай давлат органлари, бошқа ташкилотлар ва мансабдор шахслардан ҳуқуқий ахборотни ҳеч қандай чекловсиз олиши кафолатланади.

Конституцияда муҳрлаб қўйилган “Ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли” ҳамда “Хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясида” деган нормаларни амалда рўёбга чиқариш мақсадида янги институт – Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузурида Тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича вакил институти таъсис этилди.

Конституциямизнинг 37-моддасида белгиланган мажбурий меҳнатни тақиқлаш тўғрисидаги қоидага қатъий амал қилиш учун йил давомида бир қатор ишлар бажарилди. Парламент ва жамоатчилик назорати ўрнатилди. Фуқароларнинг меҳнат ҳуқуқларини таъминлаш масалалари бўйича Парламент комиссияси тузилди. Депутат ва сенаторлардан иборат ишчи гуруҳлар барча ҳудудларига чиқиб, болалар меҳнати ва мажбурий меҳнатга йўл қўймаслик бўйича парламент назоратини амалга оширмоқда.

Бюджет ташкилотлари ходимлари ва талабаларни мажбурий равишда пахта теримида чиқаришни қатъиян тақиқланди. Пахта мавсумида Халқаро меҳнат ташкилоти томонидан болалар меҳнати ва мажбурий меҳнатнинг олдини олиш бўйича тизимли мониторинг йўлга қўйилди.

Жиноятчиликнинг олдини олиш мақсадида эса янги дастур ва режалар амалга оширилмоқда. Жумладан, соҳага ахборот-коммуникация технологиялари кенг жорий этилмоқда. Бу соҳадаги мақсад келажакда эл-юртнинг ишончи ва меҳрини қозонган, том маънодаги халқчил ички ишлар тизимини яратиш.

«Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида»ги Қонуннинг қабул қилиниши давлат аппарати ва фуқаролик жамияти институтларининг ушбу хавфли иллат билан курашдаги куч ва имкониятларини бирлаштириш имконини берди.

Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг фаолият мазмуни бутунлай ўзгарди. Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ва жиноятчиликка қарши курашишнинг мутлақо янги тизими яратилди. Фақат жазолаш билан кўрkitиб, ҳуқуқбузарликларнинг оқибати билан курашиш эмас, балки ноқонуний ҳаракатлар содир этилишининг барвақт олдини олиш энг долзарб вазифага айланди.

Асосий қонунимизда “Давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилиши” тўғрисидаги норма белгилаб қўйилган. Унинг ижросини амалда таъминлаш мақсадида Маъмурий ислохотлар концепцияси қабул қилинди.

Бугун мамлакатда олиб борилаётган ислохотлар самараси авваламбор юксак маънавийли, мустақил фикрлайдиган, Ватан тақдири ва истиқболи учун масъулиятни ўз зиммасига олишга қодир ёш кадрлар сафини кенгайтиришга бевосита боғлиқ.

Шу мақсадда “Ёшларга оид давлат сиёсати самарадорлигини ошириш ва Ўзбекистон ёшлар иттифоқи фаолиятини қўллаб-қувватлаш тўғрисида”ги Фармон қабул қилинди.

Ёшлар учун уларнинг соғлом туғилишидан бошлаб, токи мустақил ҳаётга киргунича барча зарур шароитларни яратиб бериш мақсадида катта ишлар амалга оширилмоқда.

Айни пайтда фарзандлар тарбиясига катта аҳамият берилмоқда. Мактабгача таълим вазирлиги ташкил этилди. Барча ҳудудларда – бу катта шаҳарлар бўладими ёки олис қишлоқ ва овуллар бўладими, минглаб янги боғчалар қурилмоқда, чунки боғча тарбиясини кўрган боланинг онги, дунёқараши юқори бўлади. Бола боғчада соғлом турмуш асосида, мактабга тайёр бўлиб вояга етади.

«Буюк келажак бугундан бошланади» деган шиор асосида фаолиятни ташкил этиш, халқнинг фаровон ҳаётини таъминлаш учун бор куч ва салоҳиятни ишга солиш ҳар бир фуқаронинг мажбурияти бўлиши лозим.

«Халқ давлат органларига эмас, давлат органлари халққа хизмат қилиши керак» деган принцип барча бўғиндаги раҳбарлар фаолиятида асосий қоидага айланиши керак.

Энг катта бойлик - аҳоли саломатлигини сақлашга оид конституциявий нормалар ижросини таъминлаш давлат сиёсатининг энг устувор йўналишига айланиши лозим. Бу борада малакали тиббий ёрдам кўрсатиш тизимини такомиллаштириш, касалликлар профилактикаси, патронаж ва скрининг хизматларини замонавий даражага кўтариш, аҳолини арзон ва сифатли дори-дармон воситалари билан таъминлаш тизими самарадорлигини ошириш биринчи даражали вазифа бўлиб қолади.

Яна бир муҳим вазифа – фуқаролар, давлат ва жамият ўртасида ўзаро масъулият, ҳуқуқ ва бурч боғлиқ эканига оид принципни изчил амалга оширишдан иборат.

Бу принцип мамлакат олдида турган муҳим вазифаларни ҳал қилишда давлат ва шахс, давлат ва фуқаролик жамияти ўртасида самарали ҳамкорликни таъминлайдиган конституциявий асосдир.

Юртимизда яшаётган турли миллат ва элат вакиллари ўртасидаги дўстлик ва тотувлик муҳити, ўзаро ҳурмат ва ҳамжиҳатликни асраш ва мустаҳкамлаш мақсадида олиб бораётган ишларимизни янада кучайтиришимиз лозим.

Конституция ва қонун устуворлиги ҳамда қонунийлик тамойилларининг сўзсиз таъминланиши инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг муҳим кафолатидир.

Конституция ҳамда қонун талабларига амал қилиш маънавий савиямиз, маданиятимизнинг асосий мезонига айланиши шарт.

Жаҳон ҳамжамияти билан яқин ҳамкорликни изчил давом эттириш ўз олдимизга қўйган улуғ мақсадларга етишнинг энг муҳим омилidir. Шу мақсадда дунёдаги барча узоқ-яқин давлатлар, биринчи навбатда қўшни мамлакатлар билан самарали алоқалар янада кучайтирилади.

Шундай қилиб, орадан йиллар ва асрлар ўтади, лекин халқимиз сиёсий-ҳуқуқий тафаккурининг юксак намунаси бўлган Конституциямиз янги-янги авлодлар учун ҳаёт қомуси, даврнинг ўзи ўртага қўядиган долзарб муаммоларни ечиш йўлида мустаҳкам пойдевор бўлиб хизмат қилади.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Государственная программа по реализации Стратегии действий в Год диалога с народом и интересов человека. [www. infocom.uz](http://www.infocom.uz).2017/02/08

2. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажгимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курамыз. “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 485 б.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ги ПФ-4947-сонли Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.

4. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамыз. Тошкент, “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 29 б.

5. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 47 б.

6. Стратегия действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017-2021 годах, «Народное слово» 08.02.2017.

УДК 159.9

*Светлана Калаханова, Назерке Мухамбетжанова, Акзиба Ершуканова
(Орал, Қазақстан)*

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОРТА БУЫНҒА БЕЙІМДЕЛУ

Мақалада жаңартылған білім беру жағдайында оқушылардың орта буынға бейімделу мәселелері талданған. Орта буынға оқушылардың жағымды бейімделу ерекшеліктері мен шарттары жазылған.

Түйінді сөздер: жаңартылған білім беру, орта буын, оқушы, бейімделу.

The article deals with the problems of adaptation of students to the middle school in the context of a renewed education. Describes the features and conditions of successful adaptation of students to the middle school.

Keywords: renewed education, middle school, students, adaptation.

Мемлекет болашағының кепілі – жас ұрпаққа саналы тәрбие мен сапалы білім беру. Ал өскелең ұрпақты жастайынан білім мен тәрбиеге бағыттау - еліміздің басты мұраты. Алаштың бес арысының бірі, ұлы ұстазы Ахмет Байтұрсыновтың «Елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастау керек», - деген қанатты сөзі жаһандану заманындағы білім беру саласындағы реформаларының қажеттілігін дәлелдей түседі.

Оқушыларға заман талабына сай сапалы әрі жүйелі білім беріп, үйлесімді дамуына және қоршаған ортада белгілі тұлға ретінде қалыптасуына ықпал ету үшін білім беру саласында жаңартылған форматтар енгізуді керек етті. Осыған орай елімізде біртіндеп бастауыш және орта буын мұғалімдері мен оқушылары жаңартылған білім беру жағдайына ауысып, оқу мен оқытудағы жаңа әдістерге және критериялды бағалау жүйесіне бейімделуде.

Бүгінгі оқушы - ертеңгі маман иесі. Баланың болашақта үздік маман иесі болып қалыптасуы үшін қоғам талабына сай, жаңартылған білім беру жүйесімен, оқушыларға сабақ үйретіп қана қоймай, әлеуметтік, психологиялық дәрежесін де өсіруі керек. Сонда ғана оқушы білікті маман ретінде жоғары жалақы алып ғана қоймай, өз білімін саналы түрде қолдана алады. Осы тұста «жаңартылған білім беру мақсаты қандай?» және «жаңартылған білім беру жүйесін біз қалай толықтай игере аламыз?» деген сауал туындайды. Мұндағы жаңартылған білім беру реформасының негізгі мақсаты - білім беру жүйесін жаңа форматта, жаңа әдістермен экономикалық ортаға бейімдеу.

Қазіргі ұстаздарымыздың алдындағы басты міндет: білім мен техниканың дамушы заманына сәйкес оқушының білімі терең, іскер және жан-жақты ойлауға қабілетті, әлемдік

деңгейдегі білім берудің дамушы стандарттық жүйесінде жұмыс атқара алатын құзырлы тұлғаны қалыптастыру. Мұндай талаптарда қызмет атқару үшін ұстаз күнделікті ізденіп, зерттеп танысып, кәсіби білімін дамытып отыруы маңызды болып саналады. Бұл мұғалім тұлғасында жаңартылған білім беру бағдарламасын іске асыру үшін қажетті дағды жүйелерін қалыптастыруды қажет етеді. Осыны ең алдымен ұстаздарымыз толықтай ұғынғанда ғана саналы ұрпақты тәрбиелеп бағыттай алады. Ұстаздың кәсіби шеберлігінің көрсеткішінің бірі - озық тәжірибелі, ғылыми-технологиялық жаңалықтар мен озық практиканы жетік меңгеру.

Жаңартылған білім беру жағдайында пән бойынша берілген материалдардың күрделілігінің өсу ретімен оқытылуы қарастырылады, мазмұнымен және мақсаттарға сәйкес пән бойынша педагогикалық тәсілдер, критериалды бағалау жүйесі қолданылады.

Расында да, жаңашылдықты қабылау - өте күрделі әрекет. Бұл өзгерістерді мектеп табалдырығын алғаш аттаған балалар тез қабылдап, меңгеруде. Себебі, олар бірден осы жүйеге төстелген соң, өткен бұрынғы тәжірибені білмегендіктен де онымен салыстыра алмайды. Ал бастауыш сыныпты аяқтаған оқушылар үшін 5-ші сыныпта жаңартылған білім беру бағдарламасымен білім алуға ауысу бірқатар психологиялық кедергілер тудыратыны сөзсіз. Оқушылар үшін бастауыштан орта буынға ауысу өте маңызды кезең. Әсіресе бұл кезең – бастауыш сыныбын аяқтаған, оқушылар үшін, ата-аналары үшін, оларды 4 жыл бойы оқытып, тәрбиелеп, аялап келген мұғалімдері үшін де, ендігі сабақ беретін мұғалімдері үшін де – ең бір қиын да жауапты кезең болмақ.

Кішкене ғана бастауыш сыныптағы ойын баласы үлкен өмірге қадам басады. Мектептегі түбегейлі сабақтардың өзгеруіне бейімделуге тырыса бастайды. Ұстаздары да жауапкершілікті талап етеді. Міне осы кезеңде бұл сынып оқушылары көңіл бөлуді талап етеді.

5-сыныпқа жаңа ғана бейімделіп келе жатқан оқушыларда орын алатын бірнеше факторлар бар. Соның ішінде: бақылаудың әлсіреуі, мұғалімнің ауысуы, жұмыс ырғағының ауысуы, білім алшақтығы, мұғалім жүктемесіндегі жүйесіздік. Мұндай жағдайлар бала психологиясына әсер ететіні даусыз. Мұндай жағдайдан, әр бала әр түрлі өтеді. Біреулері қиындықсыз өтсе, ал кейбір балалар 3-4 аптадан соң, 5-сыныпты аяқтағанша бейімделуі сақталады екен. Міне, осы балалар назардан тыс қалмауы керек деп ойлаймыз. Бейімделу кезеңінде балалар шектен тыс сезімтал, сылбыр немесе, шамадан тыс ашулы, ызақор болуы - белсенділіктері төмендеп, қызығушылық қабілеттері нашарлауы, оқу үлгерімінің төмендеуі, достарымен арадағы қарым-қатынастың бұзылуы сияқты жағдайлар кездесуі мүмкін [1].

Осындай проблемалық жағдайлар оқушылардың 70% кездесіп жатады екен. Мұнымен қоса, қазіргі білім беру талабына сай зияткер тұлғалық даму, әр пәнді игеру мен қатар, өзін өзі дамытуға қойылатын талаптар тағы да баршылық. Дегенмен оқушылардың даму деңгейі бірқалыпты яғни бірдей бола бермейді. Озат оқушы атануға деген талпыныс, ата-ана мақтанышы атануға деген талпыныс, әсіресе, 5-сынып оқушыларында жиі кездесіп отырады («қатарласымнан озып кетсем екен», «дәптерімде үздік бағалар көп болса екен», «ата-анам мені, нашар бағаларым үшін жазаламаса екен»). Жиі кездесетін жағдайлардың бірі оқушылардың сабақ уақытының соңында көңіл күйінің төмендеуі. Қазіргі таңда білім беру жағдайындағы кездесетін жоғары талаптар - зияткерлік және тұлғалық дамуымен қатар, белгілі бір пәндерді игеруге деген, өзін-өзі реттеуге қойылатын талаптар тағы бар.

Оқушыларды оқыту барысында орын алатын қиындықтарды атап өтсек:

- үй тапсырмасына дайындықтың аздығы;
- оқып жатырған сабақтарының, бастауыш сабақтарына қарағанда күрделенуі;
- оқу дағдыларының қалыптасып үлгермеуі;
- бастауыш сыныпта оқушылардың оқу немесе сөйлеу тілінің дұрыс қалыптаспауы;
- сөздерді немесе сөйлемдерді дұрыс жаза алмауы;
- есептер шешімін дұрыс таба алмауы;
- орфографиялық немесе пунктуациялық қателіктердің орын алуы.

Ал ең қиыны осы проблемаларды шешудің жолын табу. Сол себепті де балаларға оңайдан күрделіге өтіп отыратын тапсырмаларды орындауға бағыт беру, және соларды сабақта қолдану өте маңызды болып саналады. Орта буынға бейімделуде орын алып отыратын екінші қиындықтар жүйесі оқуға немесе сабақ барысында тапсырмаларды орындауға деген құлшыныстың болмауы мен сипатталады.

Аталған бұрынан өзекті болып келетін бірқатар мәселелердің шешімі ретінде жаңартылған білім беру жүйесіндегі оқытуды және оқытуда қолданылатын әдістердің мүмкіндіктерін анықтауға бағытталған бағалау жүйесі формативті яғни оқыту үшін бағалау, және критериалды бағалау қолданысқа енуін айта аламыз. Критериалды бағалау барысында оқушы өткен сабаққа рефлексия, яғни кері байланыс жасауды, өзін және өзгелерді бағалауда белсенді қатысушы бола алады. Бұл жағдайда оқушының өз-өзін бағалауы маңызды болып саналады [2].

Жалпы бастауыш мектепті аяқтап жаңа кезеңге қадам басқан оқушыларды, педагогикалық тәрбиеден босаңсыған балар десек те болады. Себебі бастауыш сыныптардағы ереже талаптардың қатаңдығы, тапсырмалардың көп болуы, оқу нәтижесіндегі әр түрлі бағалаулар әр оқушыға, әр түрлі әсер етеді. Біз 5-сынып оқушыларымен сараман барысында байқағанымыз. Бұл буындағы оқушылар өздеріне сенімсіздеу, көңіл-күйлері тұрақсыз, ортаға бейімделуі әр түрлі, кейде оңай, кейде қиынға соғады. Өз басындағы болған жағдайларды агрессивті мінез-құлықпен шешуге тырысады, өзіне назар аударту үшін, түрлі әрекеттерге баратын балаларды да кездестіруге болады. Кей балалардан ересектермен қарым-қатынасынан өзіндік бағалауды да сезініп жатады. Мысалы: ата-анасының «жарайсын», «ақылды» деген сөздерін мұғалімнің бағалауымен салыстырып бала «өте жақсы», «орташа» немесе «нашар» деп түсінуі мүмкін. Жаңа ортаға келген 5-сынып оқушыларының темпераменттері де дағдарыс жағдайында әр түрлі болып көрініс табады.

Ата-ана үшін де бұл бағдарлама қорқыныш сезімін, бір жағынан қызығушылық сезімін тудырып отыр. Ата-аналармен өткізілетін жиындардың өзінде талқыланатын оқушылардың үлгерімі ұстаз бен ата-ана арасында жағымды көзқарас туғызуда. Мұндай форматтағы кері байланыстарды ата-аналардың түсінгендігін аңғаруға болады. Аталып отырған бағдарламаның ауқымы кең екенін аңғаруға болады. Бейімделу барысында жүрген оқушы білім орынында алған тәлімін өмірінде іске асыра білуі керек. Сол себепті бұл бағдарлама өмір мен байланыс мақсатында құрылған.

Біз жаңартылған білім беруді орта буынға бейімделудегі жағымды жақтарын сипаттау мақсатында Брунердің тәжірибесін қолдандық. Брунер оқытуды жеңілдету мақсатында бірнеше тәжірибе ұсынды. Брунер анықтамасының бір бөлігі «Жаңалық ашу» және «Егер оқушыға бөліктерді бір жерге жинауға және өзін ашушы болуға рұқсат етілсе, алынатын нәтижелер шынайы» деген ұғымдар болды. Оқытудың мұндай типтерінің артықшылығы төрт аспектімен сипатталады: біріншіден, зияткерлік мүмкіндіктердің өсуі арқылы; екіншіден, сыртқы мақтаудан ішкі мақтауға өту арқылы; үшіншіден, жаңалық ашу арқылы; төртіншіден, жадыны дамыту үшін осындай оқытудың тиімді әдістері арқылы қол жеткізіледі. Осындай кезеңде ғана, яғни оқушы оқу процессіне белсене қатысқанда ғана берілген материал толық меңгеріледі. Егер оқу үдерісі барысында оқушы мен оқу материалын жалғастырып отыратын материалға негізделсе, ұстаз екі жағында қадағалай алуы тиіс. Мысалы, ұстаздар оқушылардың нені біліп, нені білмейтіні, нені жасап, нені жасай алмайтыны жайында, олардың қызығушылықтарынан хабардар болуы маңызды.

Қорыта айтқанда, оқушылардың орта буынға жағымды бейімделуі үшін, жаңартылған білім беру бағдарламасына сәйкес алынған тәсілдерді мұғалім сабақта тиімді қолданысқа құзыретті тұрғыдан енгізсе, баланың қызығушылық талпыныстарын арттыруға, өз бетінше ізденуге, шығармашылық қасиеттерді қалыптастыруға болады. Сәйкесінше, оқушылар оқудың қызықты әрі жеңіл өтетінін, әлі талай жетістікке жететінін, білімінің тереңдігі, әрі тиянақтылығы артатындығын ұғынады. Нәтижесінде оқушы өз ойын ашық еркін түрде айта

алады, бір-бірін тыңдауға үйренеді, жеке тұлғалық қасиеттерін қалыптастыруға дағдыланады, сыныпта ынтымақтастық атмосферасы қалыптасады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. URL: <http://artpsy.kz/bejimdelu-keze-indegi-besinshi-synyp/>
2. URL: <http://www.bilim-all.kz/jospar/2841-ZHanartylgan-bilim-mazmuny---zaman-talaby>

УДК 373.5.016:51]:316.454.3

Ганна Карасьова
(Київ, Україна)

РОЗВИТОК КРЕАТИВНОГО МИСЛЕННЯ УЧНІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ

В дипломній роботі на основі аналізу та узагальнення психолого-педагогічної літератури окреслено понятійно-термінологічне поле проблеми, охарактеризован потенціал іноземної мови в контексті розвитку креативного мислення школярів, схарактеризовані основні підходи до формування та розвитку креативного мислення школярів, діагностовані рівні розвитку креативного мислення учнів 5 класу, обґрунтовані методичні рекомендації щодо розвитку креативного мислення підлітків на уроках англійської мови.

Ключові слова: *творчість, креативність, розвиток креативного мислення, у процесі вивчення іноземної мови, підлітки.*

In the Master's work, on the basis of the analysis and consolidation of psycho-pedagogical literature a theoretical analysis of the problem is carried out. The potential of a foreign language in the context of creative thinking development of the schoolchildren is characterized. The proper approaches to the formation and development of schoolchildren creative thinking are defined. The creative thinking levels of the 5th grade students are diagnosed. The methodological recommendations for teaching creative thinking in English language lessons are given.

Key words: *creativity, teaching creative thinking, in the process of the foreign language learning, teenagers.*

Великі зміни відбуваються по всьому світові. Якщо раніше необхідно було просто знати і робити певні речі, то зараз наш нестійкий світ потребує розвитку додаткових вмінь і навичок, які будуть необхідні як в школі так і у подальшому житті. Молоді люди повинні винести зі шкільних років не лише солідну базу знань, а також набути важливих вмінь. Хтось називає це здібностями, хтось soft skills, хтось «звичками розуму». Ми називаємо їх компетентностями.

2018 року Україна вперше бере участь у Програмі міжнародного оцінювання учнів PISA, що проводиться під егідою Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР). Дослідження проводиться раз на три роки й спрямоване на оцінювання систем освіти в різних країнах світу на підставі тестування 15-річних учнів. Дослідження має на меті визначити, наскільки учень зможе використовувати знання і уміння, отримані в школі, за можливих життєвих труднощів і викликів, протистояти яким ці знання й уміння зможуть допомогти. В 2012 році разом з тестуванням з математики, англійської та природничих наук оцінювалась «творче вирішення проблем», у 2015 це вже було «вміння працювати в команді», у 2018 це стало «глобальною компетентністю», а у 2021 оцінюватись буде «креативне мислення».

Креативне мислення – це те, що ми робимо в процесі творчості, і креативність – результат цього. Творча діяльність цілеспрямована на результат, який в певній мірі

оригінальний та цінний. Креативне мислення майже завжди соціальна діяльність і майже завжди відбувається у відповідь на якусь проблему, з якою стикається індивід чи група.

Дослідженню креативності майже 70 років. Багато науковців вважають початком досліджень працю Дж. Гілфорда середини минулого століття. Гілфорд (1950) [3] окреслив два типи мислення: конвергентне (продукує одну гарну ідею) та дивергентне (що продукує багато рішень). Спираючись на цю думку, П. Торренс (1970) [7] запропонував чотири під-категорії: вільність, гнучкість, оригінальність та вдосконалення. Р. Стернберг (1996) [6] стверджує, що креативність тривимірна. Вона вимагає синтезу (здатності дивитися на проблему з різних поглядів і уникати пересічного погляду), аналізу (розуміння, які ідеї варто втілювати, а які – ні) та контекстуалізації (вміння переконати інших в цінності ідеї). Д. Треффінгер (2002) [8] надав 120 визначень креативності і згрупував їх у чотири великих категорій: продукування ідей, заглиблення у ідеї, відкритість та сміливість досліджувати ідеї, та вміння дослухатися до внутрішнього голосу. Б. Лукас (2013) [5] визначив креативність та креативне мислення з точки зору п'яти «звичок розуму» (допитливість, наполегливість, здатність до спільної праці, здатність до навчання, образність та уява).

Розвиток креативного мислення підлітків у процесі навчання іноземної мови – це складний динамічний процес інтелектуально-творчої діяльності, формування творчих здібностей учнів, що базується на позитивній мотивації, наявності знань у певних сферах, здатності знаходити оригінальні рішення проблем та утворювати нові системи зв'язків як результат їх творчого застосування на практиці, зокрема при вивченні іноземних мов.

Сучасні реформаційні процеси в сфері освіти України актуалізували необхідність формування в учнів іншомовної компетентності. Вивчення іноземної мови має значний освітній і розвивальний потенціал для розвитку креативного мислення школярів. Необхідно розвивати вміння школярів спілкуватися не лише рідною, так і іншими мовами, що має спонукати не лише до практичного оволодіння ними, а й стати джерелом розумового розвитку, сприяти розвитку пам'яті, уяви, уваги, концентрації, мислення загалом, і креативного зокрема.

У процесі навчання іноземної мови необхідно не просто дати учням знання з фонетики, лексики, граматики, але й розвинути вміння школярів мислити і творити її засобами, щоб можна було вільно вступати в іншомовну комунікацію.

Накопичений нами досвід показує, що застосування різних методів розвитку креативного мислення учнів у процесі навчання іноземної мови розширює можливості творчості як вчителів, так і учнів, підвищує інтерес до предмету, стимулює освоєння учнями досить складного навчального матеріалу. Виконання завдань творчого характеру на уроках англійської мови сприяє розвитку креативного мислення, мовних умінь, допомагає закріпити раніше вивчений матеріал, розширює словниковий запас, спонукає проявляти самостійність та імпровізувати.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Berghetto, R. (2010). Creativity in the Classroom. In J. Kaufman and R. Sternberg (eds), *The Cambridge Handbook of Creativity*. Cambridge: Cambridge University Press, pp.447-463.
2. Davies, D., Jindal-Snape, D., Collier, C., Digby, R., Hay, P. and Howe, A. (2013). *Creative Learning Environments in Education: A Systematic Literature Review*. *Thinking Skills and Creativity*, 8, 80-91. DOI: <http://dx.doi.org/10.1016/j.tsc.2012.07.004>
3. Guilford, J.P. (1950). Creativity. *American Psychologist*, 5(9), 444-454.
4. Henriksen, D. and Mishra, P. (2013). Learning from Creative Teachers. *Creativity Now!* 70(5). Available at: <http://www.ascd.org/publications/educational-leadership/feb13/vol70/num05/Learning-from-Creative-Teachers.aspx>
5. Lucas, B., Claxton, G., and Spencer, E.(2013b). Progression in Student Creativity in School: First Steps Towards New Forms of Formative Assessments. OECD Education Working Paper no.85. DOI: <http://dx.doi.org/10.1787/5k4dp59msdwk-en>

6. Sternberg, R. (1996). Successful Intelligence: How Practical and Creative Intelligence Determine Success in Life. New York: Simon&Shuster.
7. Torrance, E.P. (1970). Encouraging Creativity in the Classroom. Dubuque, IA: William C. Brown.
8. Treffinger, D., Young, G., Selby, E. and Shepardson, C. (2002). Assessing Creativity: A Guide for Educators. Storrs, CT: National Research Centre on the Gifted and Talented.

УДК 371+409.5

*Шахло Каримжоновна, Жамолiddин Исмоналиев,
Дилмурод Пулатов, Захро Ахмедова
(Фергана, Узбекистан)*

VERBAL AND NON-VERBAL COMMUNICATION IN FOREIGN LANGUAGE CLASSROOM

We communicate with much more than words: when we interact with someone, our body has a language of its own. The way we sit, the gestures we make, the way we talk, how much eye contact we make – all of these are non-verbal ways of communicating that impact the messages our words are sending.

Key words: communication, teaching, speaking, important.

Мы общаемся с гораздо большим количеством слов: когда мы общаемся с кем-то, у нашего тела есть собственный язык. То, как мы сидим, жесты, которые мы делаем, как мы говорим, насколько мы видим зрительный контакт – все это невербальные способы общения, которые влияют на сообщения, которые посылают наши слова.

Ключевые слова: коммуникации, преподавания, говорения, важности.

Communication, which is used in everyday life from greeting a stranger to touching a lover, is an ongoing process of sending and receiving messages that enables human to share knowledge, ideas, thoughts, information, feelings, emotions and human attitudes. It requires a medium in which the communicated information is understood by both sender and receiver. To be successful in communication it requires us to be both competent and experienced, not only in verbal communication but also in non-verbal one as well, because much of our communication takes place at the non-verbal level. It cannot be an exception for foreign language teaching classroom as well because communication takes place there.

Non-verbal communication is usually as the process of communication through sending and receiving wordless messages. Language is not the only source of communication. Messages can be communicated through gestures and touch, by body language or posture, by facial expression and eye contact. Meaning can also be communicated through object or artifacts (such as clothing, hairstyles or architecture), symbols, and icons.

Importance of Non-verbal communication in foreign language teaching classroom

Generally speaking, non-verbal communication accounts for a large part of meaningful human communication. Actions, such as facial display, eye contact, body language or the way we wear our clothes, make hair style etc. speak louder than words and often help others make accurate judgments about our thoughts, feelings and intentions because they set the scene for total communication and provide significant information about others emotional states. Another claim is that 93% of the emotional meaning is transmitted as follows: 7% is verbal expression, 38% is vocal expression, and 55% is facial expression. Thus, we can say that even if we speak with our vocal organs... we converse with our entire bodies; conversation consists of much more than a simple interchange of spoken words.

The main idea is that effective teaching needs effective non-verbal communication. If we are talking about the relationship between teachers and students, non-verbal communication plays a vital role as well as the oral counterparts. How the students understand the body language of the teachers determines the effect of the discourse between them, so it also determines the quality of the teaching procedure. On the other hand, the non-verbal communication is so important to the teacher that it has a relationship with the attitude those students hold toward the school. According to the studies, if the teachers learn how to use the non-verbal communication more effectively, then the relationship between teachers and students can improve greatly. Besides this, students can also increase their cognitive ability and efficiently of learning.

When beginning to teach a language, the purpose of the teacher is to let his students open their mouth and speak the language without hesitation. As a language teacher, we must take students feel interested in their lessons. It is much the same with the teaching itself. Students often seek their teachers' approval; the fact the teacher notices them and shows appreciation for what they are doing is of vital importance. The use of non-verbal communication cannot only attract the students' attention, but also deepen their impression and imagination.

Cultural differences in non-verbal communication

According to the specialists, non-verbal communication is especially significant in intercultural situations. Probably non-verbal differences account for typical difficulties in communicating. Misunderstandings occur because the functions of paralinguistic forms vary from culture to culture, although there are some universal non-verbal such as: smiles, laughter and sour expressions. There are also differences according to gender and age. Non-verbal indicators are most common in polychromic cultures, in which an individual often performs several tasks simultaneously. The following are the examples of common gestures which have different functions and meanings in different cultures:

Perfect	Thumbs up	Stop	The "fig"
Commonly "everything's all right, perfect!" France-worthless Japan-money Germany-rude Malta, Greece, Brazil-obscene	Commonly-all OK Australia, Iran-rude Nigeria-very offensive Japan-five Turkey-political rightist party	Commonly-Stop enough! (person, car, action) Turkey-You get nothing from me! W Africa- You have 5 fathers!	Turkey, Greece, Tunisia, Holland- obscene Russia-You get nothing from me! Yugoslavia-You can't have it! Brazil- Good luck!

“The application of psychology and psychological methods to the study of development, learning, motivation, instruction, assessment, and related issues that influence the interaction of teaching and learning”

REFERENCES

1. Andersen, Peter. “Non-verbal Communication: Forms and Functions”. Waveland Press, 2007.
2. Fast J. “Body language”. New York, Pocket Books, 1971.
3. Barnett, Marya A. “Replacing teacher talk with gestures: Non-verbal communication in the foreign language classroom” Foreign Language Annals, 1983.
4. Givens D.B. “The non-verbal dictionary of gestures, signs and body language cues” 1998-2008.

УДК 378.1

*Микола Карманов, Олександр Батурін, Віталій Іванов
(Севєродонецьк, Україна)*

ВАРІАТИВНА СИСТЕМА ОЦІНЮВАННЯ ЯКОСТІ СТУДЕНТСЬКИХ ДОСЯГНЕНЬ В ТЕХНІЧНИХ ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У статті розглядаються можливі методи оцінювання якості студентських досягнень з врахуванням індивідуальних особливостей кожного студента, пропонується підхід до якості освітніх досягнень, як якості умов, в яких вони можливі, забезпечення ефективної взаємодії особисто студентів з викладачами, науковими керівниками, роботодавцями в процесі навчання та після закінчення вищого навчального закладу.

***Ключові слова:** досягнення студентів, комплекс педагогічних умов, освітні послуги, професійна підготовка, споживачі послуг, сумарний рейтинг, тенденції розвитку системи, технологія портфоліо.*

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими і практичними завданнями. Здобувачі вищої освіти дедалі все більшу увагу приділяють якості освітніх послуг, що ініціює освітян вести пошук шляхів та засобів підвищення показників досягнень професійної підготовки студентів у закладах вищої освіти (ЗВО). Вища освіта є одним з визначальних факторів, що впливають на професійне становлення людини. Тому від якості пропонованої вищої освіти безпосередньо залежить успішність окремої людини і в цілому позитивний розвиток всього суспільства. Будь-який здобувач вищої освіти повинен володіти фундаментальними знаннями, професійними вміннями та навичками діяльності, досвідом творчої та дослідницької роботи в вирішенні нових проблем, соціально-оціночним досвідом діяльності. За таких умов педагогічний контроль стає невід'ємним компонентом процесу фахової підготовки та складовою кожної навчальної технології, а розробка якісних методів навчання набуває особливої значущості в ньому.

Різним аспектам професійної підготовки фахівців у закладах вищої освіти присвячені багато робіт вітчизняних та зарубіжних фахівців. Підвищення якості підготовки фахівців визначає необхідність пошуку інноваційних методів навчання, а також адекватних їм форм контролю знань, умінь і навичок студентів [4-5].

Виділення раніше не вирішених частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. В даний час в практиці роботи вітчизняними закладами вищої освіти широко використовуються кумулятивні показники оцінки успішності навчально-пізнавальної діяльності студентів, які складають основу рейтингових систем контролю. Однак існуючі методики не враховують індивідуальні особливості студентів, сформованість навичок навчально-пізнавальної діяльності та їх творчі здібності. У зв'язку з цим існує необхідність пошуку релевантних форм контролю навчально-пізнавальної діяльності студентів як цілісної системи, яка включала б такі компоненти, як мотиваційний, змістовно-інформаційний, процесуально-діяльнісний, творчий, рефлексивно-оцінний, що дозволило б, на наш погляд, не тільки забезпечити отримання всебічної інформації про її сформованість, а й надало б можливість студентам реалізувати індивідуальні особистісні освітні траєкторії, здатність розв'язувати комплексні проблеми в галузі професійної, дослідницько-інноваційної діяльності, що передбачає глибоке переосмислення наявних та створення нових цілісних знань та професійної практики. [6]

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих результатів. Суттєвими характеристиками системи варіативної оцінки якості навчання студентів технічного ЗВО є орієнтація навчального процесу на розкриття специфіки дисциплін, що вивчаються, включення певним чином організованих особистісно значущих для студента дисциплін, використання педагогічних технологій та комплексу заходів, що в

цілому забезпечує розвиток у студента мотиваційно-визначеного ставлення до процесу особистісного професійного навчання.

Як форма та метод комплексної оцінки навчальних та інших досягнень студентів (та викладачів) у ЗВО практикується технологія портфоліо, в основі якої лежить метод автентичного оцінювання результатів освітньої та професійної діяльності. Такий підхід можна застосовувати до оцінювання якості освіти, з одного боку, як якості освітніх досягнень, з іншого - як якості умов, за яких вони можливі. Суть використання портфоліо як технології і як пакету документів - забезпечити ефективну взаємодію особистості студентів зі своїми викладачами та науковими керівниками, кураторами в період навчання, а також з потенційними роботодавцями до і після закінчення ЗВО.

Портфоліо – індивідуальний, персонально підібраний пакет матеріалів, який:

- в продуктному вигляді представляє освітні (професійні) результати та досягнення студента як майбутнього фахівця-професіонала.

- характеризує спосіб та надає можливість аналізу та планування студентом своєї освітньої діяльності та майбутньої професійної кар'єри, своєї конкурентоспроможності.

Сьогодні можна виділити загальні та специфічні складові використання портфоліо в ЗВО. Загальні складові портфоліо (табл.1) призначені для того, щоб підключити внутрішні ресурси суб'єкта, мотивувати його на їх створення, культивувати та використовувати їх в цілях розвитку своєї професійної унікальності та конкурентоспроможності.

Таблиця 1. Загальні складові використання портфоліо

Студенти та викладачі в ВНЗ	Потенційні роботодавці на ринку праці
- обговорення результатів навчання з однокурсниками і викладачами; - включення студента в період навчання у ЗВО в процес розвитку професійних компетенцій з урахуванням специфіки майбутньої професійної діяльності; - рефлексія студентами своєї роботи; - демонстрація індивідуального стилю навчання студента; - можливість самостійно визначити розділи портфоліо; - можливість для студентів встановлювати зв'язок між освоєним і новим знанням; - включення студента в процес розвитку своїх компетенцій, в рефлексію своїх змін; - оцінка проміжних досягнень; - підготовка і обґрунтування цілей майбутньої роботи.	- включення студента в період навчання у ЗВО в процес розвитку професійних компетенцій з урахуванням специфіки майбутньої професійної діяльності; - кінцева оцінка вузівських досягнень студента та активна участь в його подальшій професійній діяльності.

Специфічні складові портфоліо з'являються в зв'язку з відмінністю його типів. Наприклад, для студентів спеціалізації – доречно визначити траєкторії індивідуального освітнього руху, а також для тих осіб, які зацікавлені в успіхах випускників програми. Серед них можуть бути розробники та викладачі освітньої програми спеціалізації, потенційні роботодавці, представники партнерських освітніх організацій, що пропонують програми для паралельного або подальшого навчання. Використання портфоліо має двосторонній характер. З одного боку, в його використанні зацікавлені викладачі та студенти ЗВО, з іншого боку, потенційні роботодавці. Портфоліо – це матеріали по визначенню навчальних успіхів та наукових досягнень студента, які дають уявлення про його готовність до

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

професійної роботи, це зібрання особистих досягнень студента, яке показує реальний рівень його підготовки та активності в різних навчальних та позанавчальних видах діяльності у вузі та за його межами.

На основі аналізу педагогічної літератури [1-5] та накопиченого практичного досвіду освітньої практики, була розроблена сучасна узагальнена структура портфоліо, яка наведена в таблиці 2.

Таблиця 2. Узагальнена структура портфоліо студента ЗВО

Частина 1. Введення	Коротка біографічна інформація про себе, про цілі портфоліо, його структуру та особливості.
Частина 2. Мої документи	Копії документів про освіту
Частина 3. Мої досягнення	Матеріали, що свідчать про визнання оточуючими та усвідомлення студентами своїх досягнень, життєвого, навчального, допрофесійного, професійного, дослідницького та наукового досвіду.
Частина 4. Я в світі людей	Матеріали, що свідчать про накопичений досвід соціального життя, міжособистісних контактів, зв'язків, інтересів і т.п.
Частина 5. Погляд на себе і в майбутнє	Матеріали, що містять самооцінку студентом своїх цінностей та ідеалів, уявлень про самого себе, своїх сильних та слабких сторонах, індивідуальної місії.
Частина 6. Суть досягнень, їх можливе практичне застосування	Матеріали (документи), які свідчать про зацікавленість фізичних та юридичних осіб у впровадженні особистісно набутих досягнень випускниками ЗВО, їх життєвого досвіду в підвищенні ефективності та якості функціонування власних структур.
Частина 7. Висновок	Узагальнення накопиченого матеріалу про найбільш важливі особливості Вашої особистості, компетенції, наявного життєвого та професійного досвіду, життєвих і професійних планів.

Для кількісної оцінки пропонується використовувати модульно-рейтингову технологію, яка дозволяє здійснювати регулярне відслідковування якості засвоєння знань і умінь в навчальному процесі. Алгоритми складання навчальних модулів дисциплін відповідно до стандартів освіти розробляються на основі ранжування (рис. 1).

Ранжування - привласнення окремим навчальним блокам кількісного значення, що характеризує ступінь повторюваності даного блоку в окремих навчальних темах. Залежно від рангу блоку приймається рішення або про черговість викладання матеріалу даного блоку, можливості внесення його в інші блоки або винесення даного блоку за рамки даного навчального курсу. Наведемо алгоритм розбиття навчального матеріалу на навчальні модулі та визначення їх вхідних і вихідних складових. Формування модулів слід починати з послідовного розгляду кожного з вихідних складових. При цьому складається початковий список навчальних модулів, засвоєння матеріалу яких визначає ступінь відповідності студента вихідним складовим. Кожен модуль має бути представлений темою. Дана процедура, як уже зазначалося, не може бути повністю автоматизована, оскільки багато в чому спирається на особистий досвід розробника. Якщо ж досвід роботи розробника програми в даній предметній області незначний, то при визначенні тем можуть використовуватися навчально-методичні та літературні джерела, обрані в якості основних в навчальному курсі, що розробляється. Далі матеріал виділених тем аналізується, в результаті чого визначаються області знання (дисципліни), навчальний матеріал яких використовується при викладанні тієї чи іншої теми. Для введення відкритого підходу при формалізації знання необхідне використання єдиного класифікатора. Як зазначалося вище, в якості подібного

класифікатора може використовуватися Державний освітній стандарт вищої освіти. У програмному варіанті такий класифікатор може бути присутнім у вигляді меню сервісних функцій, що сприяє проставленню кодів виділяємих блоків в автоматичному режимі. Після визначення областей знань формуються навчальні модулі.

Ознакою узагальнення навчального матеріалу в навчальні модулі є приналежність до однієї теми відповідної галузі знання. Результатом розгляду всіх виділених навчальних тем курсу (вихідних складових) є набір навчальних модулів. Далі отримані модулі порівнюються один з одним, тим самим визначаються їх ранги, тобто ступені значущості та повторюваності.

Залежно від приналежності до відмінних від проєктованого курсу галузей знань частина навчальних модулів виноситься за його межі. При цьому ранги блоків дозволяють зробити висновок про виділення частини блоків або в якості вхідних складових проєктованого навчального курсу або в якості матеріалу суміжних курсів чи додаткових занять. Решта блоків визначають матеріал даного навчального курсу, а їх ранги - порядок їх чергування, тобто черговість викладу навчального матеріалу цих блоків. Крім того, як буде показано далі, отримана система ранжирування є основою і при розробці контрольної-вимірної системи, що супроводжує розроблювальний навчальний курс.

Аналогічна ситуація виникає при необхідності доопрацювання навчального курсу, що вже викладався, або ж компіляції нового навчального курсу з вже прочитаними та з тими, що викладаються паралельно з урахуванням можливої зміни або доповнення навчального матеріалу. Також кількість щотижневих годин кожної взаємопов'язаної дисципліни навчального плану в семестрі впливає на якість та засвоєння матеріалу кожної з них.

Найбільш продуктивним способом кількісної оцінки навчальних досягнень студентів є рейтинговий контроль, при якому підсумкова оцінка є результатом підсумовування поточних оцінок (балів). Перевагою такої системи є можливість диференційованої оцінки поточних видів робіт залежно від їх важливості. Тобто, їх вплив на підсумкову оцінку буде різним, що, безумовно, зменшує похибку оцінювання підсумкового рівня компетентності студента. Іншою перевагою рейтингової оцінки є можливість уникнення впливу тимчасового фактора. При цьому інтенсивність навчання визначається не стільки часовим інтервалом для вивчення того чи іншого навчального курсу, скільки від ступеня засвоєння навчального матеріалу самим студентом.

Введення рейтингової системи оцінювання дозволяє, з одного боку, відобразити у відповідному діапазоні індивідуальні особливості студентів, а з іншого - об'єктивно оцінити в балах зусилля студентів, витрачені на виконання окремих видів робіт. Крім того, в систему рейтингового оцінювання включаються додаткові заохочувальні бали за оригінальність, новизну підходів до виконання завдань для самостійної роботи або вирішення наукових проблем.

У студента завжди є можливість підвищити навчальний рейтинг шляхом участі у позанавчальній роботі (участь в олімпіадах, конференціях, виконання індивідуальних творчих завдань, рефератів, участь в роботі наукового гуртка і т. ін.). При цьому студенти, які не склали вчасно роботу, можуть отримати і низькі бали. Рейтингова система оцінки знань студентів базується на трьох

основних показниках:

– рубіжний рейтинг – служить для оцінки обсягу і рівня засвоєння студентом навчального матеріалу одного модуля дисципліни і застосовується в рамках поточного контролю успішності студентів;

– підсумковий рейтинг – служить для оцінки знань, умінь і навичок студента по всьому об'єму навчальної дисципліни, що вивчається в семестрі. Підсумковий рейтинг вимірюється в балах і включає результати проміжної атестації студентів після закінчення семестру;

– загальний рейтинг – накопичується як показник, що визначає успішність студента за певний період навчання (семестр, курс, весь період навчання). Сумарний рейтинг служить

для диференціації та рейтингу студентів за підсумками успішності, вимірюється в балах і визначається підсумовуванням підсумкових рейтингів з дисциплін. Рейтингові показники враховуються при заохоченні студентів - призначення спеціальних стипендій, надання матеріальної допомоги, розподілу путівок, при проведенні предметних олімпіад, розподілі студентів на практику, напрямку на подальший ступінь підготовки, вони відіграють важливу роль при вирішенні питань працевлаштування випускників вузу. Викладачам така система не ускладнює роботу.

Висновок та перспективи розвитку розглянутої теми

Таким чином, узагальнюючи вищезазначене, можна констатувати наступне:

1. В зв'язку зі змінами на ринку праці в світі у ЗВО виникає необхідність в підготовці фахівців з конкурентоспроможним рівнем кваліфікації, що, в свою чергу, має відобразитися на технологіях їх навчальної підготовки та відповідної оцінки якості досягнень.

2. Вузи повинні бути орієнтовані на гнучке коригування моделі фахівця, забезпечувати індивідуалізацію освітніх програм та шляхів їх засвоєння в залежності від ступеня професійної здатності до навчання і інтересів студентів. Одним із способів забезпечення особистісної орієнтації професійної підготовки фахівця є варіативна система оцінки якості навчання, яка сприяє його самореалізації та призводить до створення освітніх продуктів, необхідних дисциплін, для забезпечення якісного застосування знань. А студент має можливість вибудовувати індивідуальну освітню траєкторію, ставити освітні цілі, відбирати зміст та форми навчання, тобто брати участь в проектуванні власного стандарту освіти.

3. Варіативна система оцінки якості в сучасному процесі навчання студентів технічних спеціальностей ЗВО повинна безперечно забезпечуватися створенням необхідної організаційно-педагогічної моделі, представленої сукупністю компонентів: цільового, орієнтованого на виконання вимог до підготовки фахівців з боку держави, суспільства та роботодавців з урахуванням запитів конкретної особистості, технологічного, що визначає організацію системи варіативної оцінки якості навчання, діагностичного, що містить критерії та показники успішності процесу професійного становлення студента як майбутнього фахівця в поєднанні з його особистісним розвитком.

4. Успішність реалізації організаційно-педагогічної моделі варіативної оцінки якості навчання студентів технічних спеціальностей у ЗВО досягається при дотриманні комплексу педагогічних умов:

– забезпечення мотиваційно-ціннісного ставлення студентів до оцінки якості навчання як фактору професійного становлення особистості майбутнього фахівця та підвищення його конкурентоспроможності;

– проектування навчальних курсів на модульно-рейтинговій основі з урахуванням освітніх та професійних потреб і потенціалу студентів;

– використання технології портфоліо як способу оцінювання рівня професійної компетентності майбутнього фахівця та особистісного розвитку.

5. Результати роботи більшості ЗВО підтверджують ефективність застосування організаційно-педагогічної моделі варіативної оцінки якості навчання студентів технічних спеціальностей та свідчать про її позитивний вплив на рівень їх професійної компетентності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Карманов М.І., Батурін О.І. Інформаційні технології в процесі викладання загальнотехнічних дисциплін студентам ВНЗ // Матеріали XXIX Всеукраїнської науково-практичної інтернет конференції «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку», 26 січня 2017 р., м. Переяслав-Хмельницький : Збірник матеріалів конференції №29, 2017. С.329-332

2. Mykola Karmanov, Oleksandr Baturin, Yuliya Siryachenko. Academic competition as one of the forms of knowledge assessment of students and perfection of the teaching quality // Матеріали XXII Міжнародної науково-практичної інтернет конференції «Тенденції та

перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації», 28 лютого 2017 р., м. Переяслав-Хмельницький: Збірник матеріалів конференції №22, 2017. С. 162-164

3. Карманов М.І. Комплексний підхід до викладання ТОЕ студентам технікуму // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарного знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти», 17-19 травня 2011р., м. Рубіжне: Збірник матеріалів конференції. ч. II. 2011. С.249-252

4. Баришова Т.Л. Роль проектного методу в розвитку творчих здібностей студентів вищої школи // Освіта – наука – технології: доповіді XII Всеросійською научно-практич. конф. Майкоп, 2008. С. 17-18.

5. Баришова Т.Л. Аналіз тенденцій розвитку системи вищої освіти // Освіта – наука – технології: доповіді XI Всеросійською научно-практич. конф. Майкоп, 2007. С. 24-25.

6. Про затвердження Національної рамки кваліфікацій: Постанова Кабінету міністрів України від 23 листопада 2011р. № 1341.

7. Базалук О.О., Юхименко Н.Ф. Філософія освіти: Навчально-методичний посібник. Київ, 2010. 164с.

8. Гершунский Б. С. Философия образования для XXI века. (В поисках практико-ориентированных образовательных концепций). М.: Изд-во “Совершенство”, 1998. 608 с.

9. Гусинский Э. Н., Турчанинова Ю. И. Введение в философию образования. М.: Издательская корпорация “Логос”, 2000. – 224 с.

10. Запесоцкий А. С. Образование: философия, культурология, политика. М.: Наука, 2002. 456 с.

11. Каким быть образованию завтрашнего дня // Доклад 2012 года о проводимом ООН Десятилетии образования в интересах устойчивого развития URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002166/216606r.pdf>

12. Казначеев В. П., Спиринов Е. А. Космопланетарный феномен человека: Проблемы комплексного изучения. Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1991. 304 с.

13. Клепко С. Ф. Філософія освіти в європейському контексті. Полтава: ПОІППО, 2006. 328 с.

14. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в контексті проблем освіти // Освітнологія: хрестоматія: навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів / [уклад. В. О. Огнев'юк, С. О. Сисоева]. К.: ВП „Едельвейс”, 2013. 728 с.

УДК 378.041

*Олександр Кобилянський, Софія Дембіцька
(Вінниця, Україна)*

САМООСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ СТУДЕНТІВ ТЕХНІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

У статті розглядається самоосвітня діяльність студентів технічних спеціальностей як складова їх фахової підготовки. Визначені умови та особливості організації самоосвітньої діяльності. запропоновано шляхи оптимізації самоосвітньої діяльності студентів технічних спеціальностей з метою розвитку фахової компетенції.

Ключові слова: самоосвітня діяльність, фахова підготовка, технічні спеціальності, заклади вищої освіти, компетентність.

In the article are considered the self-education activity of students of technical specialties as a component of their professional training. There are determined the conditions and peculiarities of organization of self-education activity. The ways of optimization of self-education activity of

students of technical specialties with the purpose of development of professional competence are offered.

Key words: *self-education activities, vocational training, technical specialties, institutions of higher education, competence.*

Проблемі формування професійної компетентності фахівців технічних спеціальностей приділили увагу відомі науковці, зокрема, різні аспекти цього процесу розглянуті в працях М. Боршневського, В. Моляко, В. Семиченко, Е. Барбіної, О. Заболотської, І. Зязюна, Н. Кичук, Л. Коваль, Л. Петухової. У центрі уваги багатьох дослідників перебувають питання розробки шляхів удосконалення організації самостійної та самоосвітньої діяльності студентів, оскільки зміни в системі організації вищої освіти передбачають значне збільшення самостійності студентів як в процесі отримання спеціальності, так і неперервної освіти протягом життя.

Відомий дослідник С. Гончаренко в Українському педагогічному словнику характеризує самоосвіту як набуття освіти в процесі самостійної роботи над собою, без проходження систематичного курсу навчання в стаціонарному навчальному закладі [1, с. 296]. Самоосвіта, за М. Касьянком, – цілеспрямований процес самостійного оволодіння цілісною системою знань і вмінь, поглядів і переконань, прогресивним досвідом у певній сфері діяльності під впливом особистих та суспільних інтересів [2, с. 106]. Крім того, як зазначає О. Овчарук, особливого значення набуває самоосвіта в контексті навчання впродовж життя, при якому основним суб'єктом планування, організації, регулювання та здійснення освіти може виступати тільки сама людина, а процес утворення переростає в процес самоосвіти [3, с. 22].

Отже, для того, щоб фахівець був здатний протягом усієї фахової діяльності вдосконалюватися, в межах університету він повинен не тільки набути відповідні знання та навички, але й сформувавати потребу систематичного покращення свого професійного рівня. В межах нашого дослідження під самоосвітньою діяльністю студентів технічних спеціальностей ми розуміємо самостійну індивідуально-пізнавальну діяльність, керовану самою особистістю та спрямовану на набуття знань, вдосконалення професійної культури та розвиток особистості.

Як обґрунтовано А. Ратушинською, «самоосвітня компетентність – якість особистості, що характеризує її здатність до систематичної самостійно організованої пізнавальної діяльності, спрямованої на продовження власної освіти в загальнокультурному і професійному аспектах» [4, с. 261]. На думку О. Фоміної, самоосвітня компетентність є якістю особистості, що характеризує її здатність до систематичної, самостійно організованої пізнавальної діяльності, спрямованої на продовження власної освіти в загальнокультурному і професійному аспектах [5].

Самоосвітня діяльність не передбачає втручання викладача в його здійснення, однак, на нашу думку, для того, щоб він відбувався ефективно та результативно, він має на початковому етапі керований ззовні. Фахівець буде готовий до здійснення самоосвітньої діяльності, якщо в процесі навчання у закладі вищої освіти у нього сформується позитивне ставлення та мотивація до самоосвітньої діяльності, він набуде навичок планування та здійснення цієї діяльності, аналізу результатів та корекції власних вчинків.

Самоосвітня діяльність передбачає удосконалення як у професійному, так і загальнокультурному розвитку. Метою самоосвітньої діяльності можуть бути компенсація недоліків базової освіти, адаптація до нових знань, до професійної культури, розвиток творчого потенціалу тощо.

Відмінність між самоосвітою та самостійною роботою полягає в тому, що в ході самоосвітньої діяльності особистість виступає суб'єктом своєї діяльності в процесі досягнення самостійно визначених цілей, які є мотивом самоосвітньої діяльності. Крім того, самоосвітня діяльність студентів технічних спеціальностей потребує обов'язкової діагностики та повинна стати органічною складовою частиною навчально-виховного

процесу, сприяти активному формуванню особистості майбутнього фахівця.

Оптимізацію процесі самоосвіти доцільно здійснювати за допомогою інформаційних технологій, які дають можливість ефективно її організувати та контролювати, активізувати процес отримання знань, побудувати індивідуальну освітню траєкторію, значно зменшити час на пошук потрібної інформації та її опрацювання тощо. Подальші наукові розвідки вбачаємо у розробці методичного забезпечення управління самоосвітньою діяльністю студентів технічних спеціальностей в процесі отримання фаху.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
2. Касьяненко М. Д. Самостоятельная работа студента : учеб. пособ. для слушателей ФПК вузов / М. Д. Касьяненко. – К. : УМК ВО, 1988. – 280 с.
3. Овчарук О. Компетентності як ключ до оновлення змісту освіти / О. Овчарук // Стратегія реформування освіти в Україні: рекомендації з освітньої політики. – К. : «К.І.С», 2003. – 225 с.
4. Ратушинська А. Розвиток самоосвітньої компетентності студентів ВНЗ / А. Ратушинська // Гуманітарний вісник. Педагогіка, 2012. – №26. – С. 258–263.
5. Фомина Е. Н. Формирование самообразовательной компетентности студентов на основе применения модульной технологии (на примере средних профессиональных учебных заведений): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / Е. Н. Фомина. – Волгоград, 2007. – 24 с.

УДК 37.013.2

*Лілія Кравченко
(Краматорськ, Україна)*

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК КРЕАТИВНОГО МИСЛЕННЯ НА УРОКАХ ФІЗИКИ

У статті розглянуто особливості формування та розвитку креативного мислення на уроках фізики. Проаналізовано досвід дослідження питань розвитку креативного мислення на уроках фізики у практиці закордонних та вітчизняних педагогів. Розглянуто основні ознаки прояву креативного мислення у учнів. Проаналізовано роль учителя у формуванні креативного мислення у учнів на уроках фізики.

Ключові слова: *креативне мислення, фізика, педагогічні прийоми, методи, експеримент.*

The article deals with the peculiarities of the formation and development of creative thinking in the physics classes. The experience of studying the issues of development of creative thinking in the physics classes in the practice of foreign and domestic teachers has been analyzed. The main features of the creative thinking of students are considered. The role of the teacher in forming creative thinking in the students' lessons in physics is analyzed.

Keywords: *creative thinking, physics, pedagogical techniques, methods, experiment.*

Формування та розвиток креативного мислення є однією з найважливіших задач Нової української школи, фундаментом її філософії. Креативне мислення відіграє провідну роль у науках природничого циклу, таких як фізика, хімія, географія, та дозволяє учням набувати якісно нових фахових компетентностей, які обумовлюють вирішення поставлених завдань як традиційними, так і нестандартними способами.

Різноманітні прийоми мотивації учнів до навчання спрямовані саме на формування креативного мислення, яке в подальшому навчанні забезпечує інтерес до виконання

різномірних завдань, завдань на логічність та креативність. Застосування інноваційних методів, спрямованих на формування та розвиток креативного мислення на уроках фізики сприяє самореалізації учнів, дозволяє кожному проявити ініціативу, сформулювати дослідницький підхід до вирішення поставлених завдань. Така методика дозволяє розвивати творчу складову мислення, усталювати механізми його рефлексії.

Вперше питання креативного мислення було поставлено Дж. Гілфордом, який вважав тотожними поняття «креативне мислення» та «творче мислення» [1]. За Дж. Гілфордом можна визначити наступні параметри креативності: уміння здійснити ідентифікацію та постановку проблеми, генерувати велику кількість ідей, уміння проявляти гнучкість розуму – продукувати оригінальні ідеї, виявляти оригінальність, вміння удосконалювати об'єкт дослідження, застосовувати наукові методи та підходи з метою розв'язати поставлені проблеми [1]. Креативне творче мислення було досліджено такими вітчизняними вчителями фізики-методистами (рис. 1).

Рис. 1. Питання розвитку креативного мислення в ідеях вітчизняних вчителів-методистів (побудовано автором за даними [1-10])

Ідентифікуючи взаємозв'язок між інтелектом і креативністю, слід зазначити, що під «креативністю» варто розуміти «...сукупність якостей особистості та особливостей її інтелекту» [8, С. 15].

Головною складовою креативного мислення є організація проблемно-пошукової діяльності учнів, проте вчитель скоріше виступає каталізатором роботи (здійснює супровід, надає рекомендації) та здійснює індивідуально-орієнтовану роботу, головним же фактором креативного навчання є наявність внутрішньої мотивації у осіб, що навчаються. Критерієм прояву креативності зазвичай є характер виконання учнями запропонованих завдань. Основні ознаки креативного мислення учня представлені на рисунку 2.

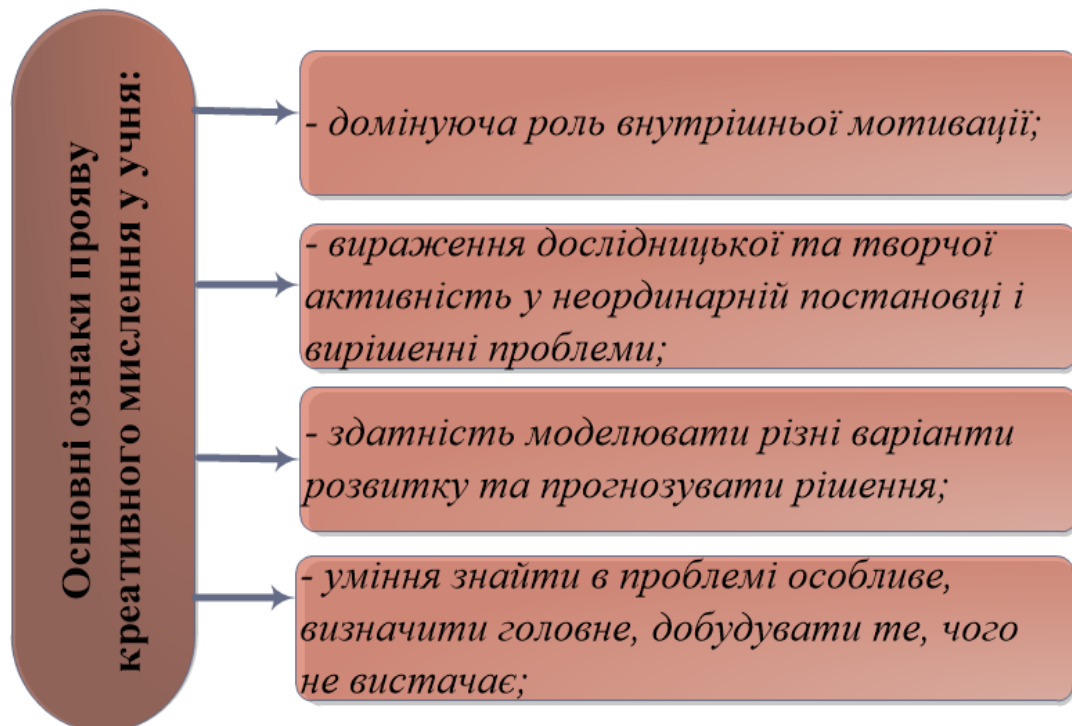

Рис. 2. Основні ознаки прояву креативного мислення у учнів (побудовано автором за даними [6, 8, 10])

Формування та розвиток креативного мислення у учнів на уроках фізики зазвичай ґрунтується на розв'язанні завдань, що вимагають креативного вирішення, проте завдання повинні бути посилюючими для всього класу, щоб виховувати у дітей впевненість у собі та у власних силах. Успіх можливий лише за умови активної праці кожного учня, зокрема важливу роль відіграють форми навчально-виховної роботи [5].

Важливим є розвиток творчих здібностей учнів при виконанні домашнього завдання, домашніх лабораторних та практичних робіт адже з огляду на те, що фізика є емпіричною, експериментальною наукою важливо, щоб домашнє завдання містило елемент досліду, експерименту (визначення та оцінка певних параметрів, величин, взаємозалежностей та т. ін.). Також цікавими для учнів є демонстрації їх фізичних дослідів та відкриттів, виставки їх власних винаходів, які обов'язково необхідно проводити з певною періодичністю для мотивації учнівської діяльності, а саме при підготовці, виконанні та захисті навчальних проектів після вивчення кожної теми.

З метою формування креативного мислення учнів на уроках фізики важливо надавати творчі завдання та використовувати відповідні педагогічні прийоми (рис. 3).

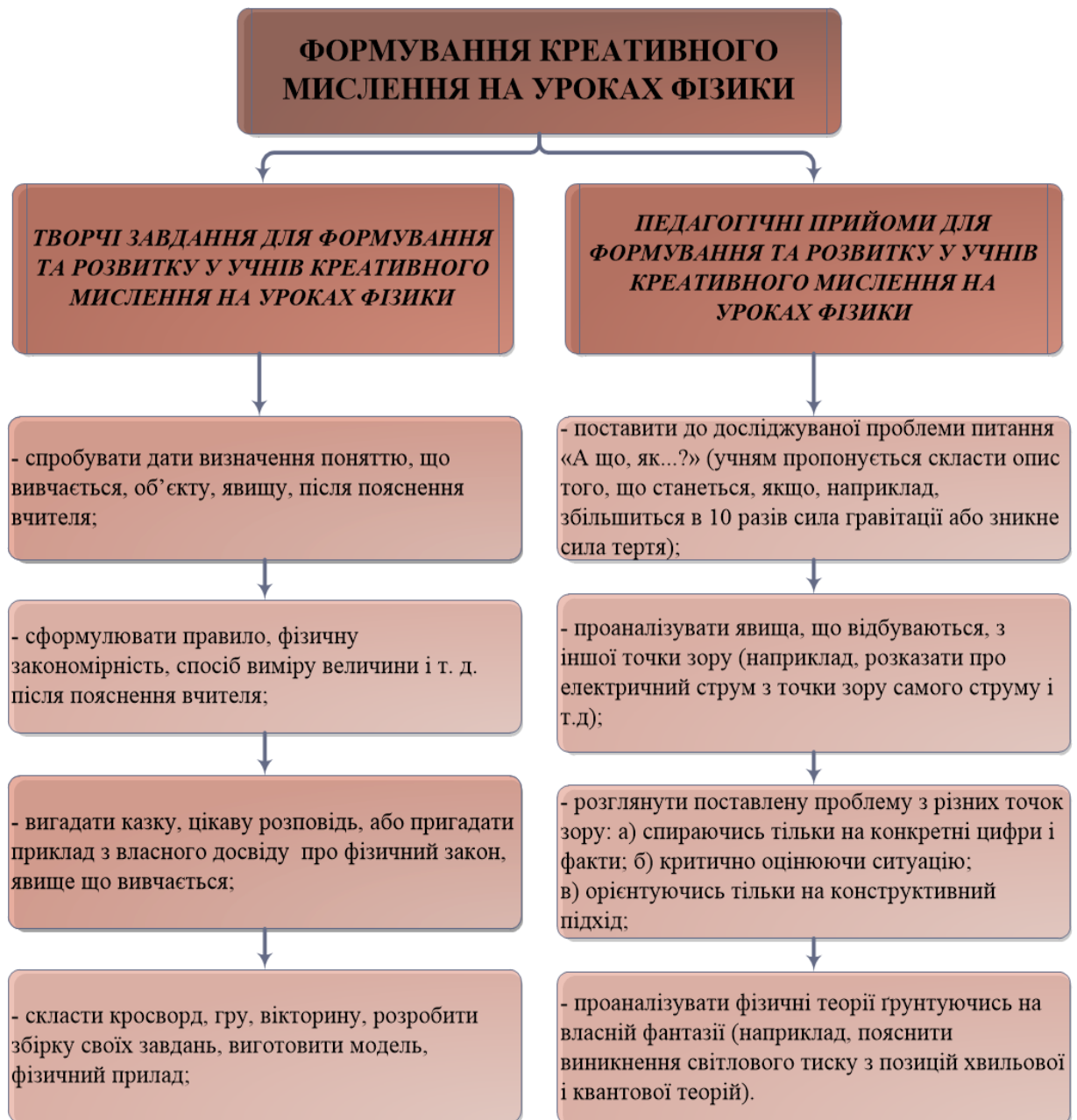

Рис. 3. Формування креативного мислення у учнів на уроках фізики (побудовано автором за даними [2, 8, 9, 10])

В зазначеному процесі важливим є подання навчального матеріалу у такому вигляді, щоб у учня залишились питання, які він міг би вирішити після виконання відповідних вправ; розглядати завдання лише у загальному вигляді, щоб оцінити можливість класу до креативного мислення, поступово перейти до конкретніших установок. Обов'язковим є обговорення з класом усіх відповідей та точок зору, навіть неправильних, що дозволить у загальній дискусії віднайти істину.

Висновки. Отже, під креативністю варто розуміти творчі та інтелектуальні здібності учнів. Креативне мислення формується в процесі виконання завдань, які формують оригінальні, інноваційні та значущі ідеї, породжують нові методи та способи вирішення традиційних питань. Впровадження ідей системи формування креативного мислення в практичну діяльність вчителя фізики доводить практичну ефективність цього методу, що доведено кращим засвоєнням учнями навчального матеріалу, підвищення їх інтересу до навчання та різних видів дослідницької роботи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гилфорд Дж. Три сторони інтелекта / Дж. Гілфорд. – Психология мышления. – М.: Прогресс, 1969. – С. 433-456.
2. Кухарчук Р. П. Розвиток творчого потенціалу особистості учня в процесі вивчення фізики / Р. П. Кухарчук. – Фізика та астрономія в школі. – 2002. – № 2. – С. 16-19.
3. Пометун О. Сучасний урок: Інтерактивні технології навчання / О. Пометун, Л. Пироженко. – К.: Видавництво А.С.К., 2003. – 192 с.
4. Пономарьова-Семенова Р. О. Психологічні аспекти розвитку креативності обдарованої особистості / Р. О. Пономарьова-Семенова. – «Обдарована дитина». – 2007. – №7. – С. 12.
5. Пономарьова-Семенова Р. О. Теоретико–концептуальні підходи до проблеми обдарованості й креативності / Р. О. Пономарьова-Семенова. – Обдарована особистість: пошук, розвиток, допомога. – К.: 1998. – С. 19-26.
6. Сологуб А. І. Креативна освіта: моніторинг якості : навч. посіб. / А. І. Сологуб; НАПН України, Ін-т обдар. дитини. – К.: Інформ. системи, 2012. – С. 116-118.
7. Фіцула М. М. Педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти / М. М. Фіцула. – К.: Видавничий цент «Академія», 2001. – 528 с.
8. Чорна С. О. Формування креативного мислення учнів на уроках фізики / С. О. Чорна. – Таврійський вісник освіти. – 2013. – №1 (41). С. 214-216.
9. Шарко В. Д. Сучасний урок: технологічний аспект (посібник для вчителів і студентів) / В. Д. Шарко. – К.: СПД Богданова. – 2007. – 220 с.
10. Юзбашева Г. С. Розвиток креативного мислення учнів на уроках природничих предметів / Г. С. Юзбашева, С. Я. Квадрициус // Розвиток сучасної природничо-математичної освіти: реалії, проблеми якості, інновації (у режимі інтернет-конференції): збірник тез Всеукраїнської науково-практичної конференції (21-28 жовтня 2013 р., м. Запоріжжя) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://confdidakt.blogspot.com/p/blog-page.html>.

УДК 37.091.12.011.3-051:796](477)378.016:008

Анна Куліш
(Біла Церква, Україна)

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ
ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

У статті подано загальнонаукову характеристику професійної культури майбутнього учителя, фізичної культури, обґрунтовано компоненти, показники і рівні її сформованості у майбутніх педагогів. Виокремлено та охарактеризовано систему компонентів формування професійної культури майбутнього учителя фізичної культури: когнітивний, конструктивно-прогностичний, організаційно-діяльнісний та оцінно-інформаційний. Обґрунтовано основні професійні уміння, які входять до складу кожного з компонентів.

Ключові слова: професійна культура, майбутній педагог, компоненти, показники та рівні сформованості професійної культури.

The article presents a general scientific characteristic of future teacher's professional culture; the components and levels of future teacher's professional culture formation are grounded. The system components of future teacher's professional culture forming are allocated and described: cognitive, prognostic, organizational and evaluative informational. The basic professional skills, which are a part of each component, are grounded.

Key words: professional culture, future teacher, components, indicators and levels of the professional culture.

Зміни у суспільно-політичному житті нашої країни, подальший розвиток України як незалежної європейської держави потребують відходу від багатьох застарілих форм і методів та переходу від кількісних показників у цій діяльності до пошуку нового та утвердження й орієнтації на педагогічне співробітництво студента і викладача, орієнтації на самоуправління майбутніх вчителів та творчої співпраці, на саморозвиток особистості майбутнього вчителя та поваги до його гідності.

Невід'ємною складовою характеристики сучасного учителя є рівень його професійної культури, яка є частиною загальнолюдської культури, в якій з найбільшою повнотою відображені духовні і матеріальні цінності освіти та виховання, а також способи творчої педагогічної діяльності, необхідні для обслуговування історичного процесу зміни поколінь, соціалізації особистості і здійснення освітньо-виховного процесу. Вона інтегрує історико-культурний педагогічний досвід і регулює сферу педагогічної взаємодії [1, с. 5].

Проте якість підготовки вчителів в Україні за багатьма параметрами ще не відповідає вимогам сучасної школи. У зв'язку з цим актуальною залишається проблема забезпечення загальноосвітніх шкіл достатньо підготовленими, професійно компетентними кадрами, які характеризуються високим рівнем культури в цілому і професійної зокрема. Виходячи із наведеного, проблема формування професійної культури майбутніх вчителів є досить актуальною. На сьогоднішній день термін "педагогічна культура" має кілька визначень, які характеризують не різні явища, а різні аспекти поняття "культура".

Розуміння сутності культури як філософської категорії розглянуто у працях багатьох вчених, таких як Е. Баллер, С. Газман, В. Давидович, С. Іконнікова, Є. Ільєнков, О. Кудін, Є. Маркарян, В. Межуєв, П. Саух, Е. Соколов та ін. Розкриттю загальних основ розвитку професійної культури присвятили свої роботи Н. Крилова, Н. Ничкало, В. Правоторов, Т. Саломатова, О. Смирнова, Г. Соколова та ін. Загальні питання формування особистості вчителя досліджували С. Архангельський, Є. Барбіна, В. Войтко, Е. Гришин, С. Гончаренко, О. Дубасенюк, І. Зязюн, М. Євтух, Н. Кичук, Н. Кузьміна, М. Лазарев, А. Мудрик, Л. Нечепоренко, О. Пехота, В. Семиченко, С. Сисоєва, В. Сластьонін, Р. Хмелюк, Н. Чепелева, Т. Яценко та ін.

Окремі аспекти професійної культури вчителя знайшли своє відображення у дослідженнях В. Кан-Калика, Я. Коломинського, А. Мудрика, Г. Нагорної, Д. Петрової, І. Прокопенка, І. Синиці, Г. Тарасенко, В. Чернокозова, І. Чернокозової, Г. Шевченко, Т. Яценко та ін. В останнє десятиріччя з'явилися дослідження, котрі безпосередньо розглядають проблему формування професійної культури (А. Барабанщиков, І. Бех, Є. Бондаревська, М. Букач, О. Гармаш, І. Зязюн, В. Зелюк, Т. Іванова, О. Рудницька).

Аналіз наукових праць зазначених вище науковців дає змогу зробити висновок, що професійна культура як спеціальне наукове поняття не є усталеним і потребує всебічного розгляду.

Метою нашої статті є обґрунтування компонентів, показників і рівнів сформованості професійної культури майбутніх учителів фізичної культури, які будуть працювати в Новій українській школі.

У відповідності до визначеної мети відокремлено такі завдання:

- обґрунтувати змістовність поняття «професійна культура майбутнього вчителя фізичної культури»;
- виокремити компоненти та показники сформованості професійної культури майбутніх педагогів;
- охарактеризувати рівні сформованості педагогічної культури майбутніх педагогів.

У структурі компетентності вчителя фізичної культури, професійна культура, посідає особливе місце, а сам вчитель набуває свого справжнього сенсу лише тоді, коли він достатньо володіє загальною культурою, оскільки лише в полікультурному середовищі можуть сформуватися спеціалісти, здатні вільно і критично мислити, відтворювати духовні й

інтелектуальні цінності, яких завжди потребує нове суспільство і Нова українська школа як одна із його визначальних соціальних інституцій [2].

У багатьох дослідженнях визначення поняття «професійна культура» розглядається як «інтегральна якість, на міцному фундаменті розвинених власне професійних якостей і властивостей, а саме культурі філософського, соціального, економічного, екологічного та іншого мислення, на готовності людини вміти її реалізувати у професійній діяльності весь свій духовний – моральний потенціал» [3].

У професійній культурі спеціаліста з фізичного виховання знаходять своє відображення не тільки взаємодія суспільства, особистості та професії, але й індивідуальна культура особистості, а саме вчителя. У діяльності вчителя фізичної культури вона проявляється як поєднання специфіки професійно-типового та індивідуального розвитку [4].

Професійна культура вчителя Нової школи – надзвичайно змістовне поняття, яке включає в себе об'ємний перелік професійно важливих характеристик особистості педагога. Найважливішою з них, на наш погляд, є специфічна чуттєва орієнтація педагога з фізичної культури на різні напрями та об'єкти своєї професійної діяльності, тобто емоційна активність, емоційна підсистема ціннісних орієнтацій. Емоційний стан педагога, який виражається в таких «почуттєвих установках», як прагнення, бажання і визначення цілей, являє собою суттєвий механізм регулювання педагогічної діяльності [5, с. 8].

Важливим аспектом діагностики професійної культури вчителя є виявлення вихідних рівнів її сформованості у майбутніх педагогів фізичної культури.

Структурні характеристики професійної культури опираються на структуру педагогічної діяльності та вимагають розгляду цього феномену як динамічного утворення, в якому виділяються окремі одиниці – компоненти. Визначають таку систему компонентів формування професійної культури майбутнього учителя: когнітивний, конструктивно-прогностичний, організаційно-діяльнісний та оцінно-інформаційний.

Когнітивний компонент – знання професійної педагогічної діяльності, адекватна самооцінка наявності системи знань, умінь для виконання функцій професійної педагогічної діяльності, прагнення оволодіти професійними знаннями, вміннями й навичками, до самовдосконалення, самоосвіти, самовиховання, уміння й навички для успішної професійної педагогічної діяльності в школі, ознайомлення з передовим педагогічним досвідом, психолого-педагогічною літературою, інноваційними технологіями в освіті, володіння професійною самодіагностикою.

Когнітивний компонент містить такі складові:

- 1) потреба у професійному самовдосконаленні;
- 2) міцні, глибокі знання з професійно-педагогічної культури, шляхи та засоби її формування;
- 3) систематичне розширення кругозору, опрацювання навчально-методичної, спортивної і психологічної літератури;
- 4) використання сучасного педагогічного досвіду;
- 5) ознайомлення з інноваційними технологіями в освіті;
- 6) ознайомлення з методами самодіагностики.

Конструктивно-прогностичний компонент – уміння планувати свою професійну діяльність з урахуванням вимог професіограми і кваліфікаційних характеристик, конкретні професійно-навчальні ситуації; планувати й прогнозувати ефективність індивідуальної роботи з учнями з врахуванням їх фізичного розвитку.

Основу конструктивно-прогностичного компоненту складають такі уміння:

- 1) планувати діяльність з урахуванням вимог професіограми і кваліфікаційної характеристики вчителя фізичної культури;
- 2) планувати діяльність з урахуванням соціально-демографічних, психологічних, та фізичних особливостей учнів початкової школи;
- 3) планувати діяльність і прогнозувати її результати;

- 4) визначати близькі, середні та далекі перспективи власного професійного становлення;
- 5) конструювати діяльність з урахуванням рівня емоційного та фізичного розвитку учнів початкової школи.
- 6) розробляти плани конкретних професійно орієнтованих ситуацій;
- 7) конструювати взаємодію з вчителями та батьками – учасниками педагогічного процесу.

Діяльнісно-організаційний компонент – відповідність знань, умінь, навичок та їх реалізація в здійсненні навчально-виховного процесу, потреба в педагогічній діяльності, активна позиція в оволодінні знаннями про педагогічну професію вчителя фізичного виховання, психологію.

Складові уміння діяльнісно-організаційного компоненту:

- 1) встановлювати професійно-ділові стосунки з учнями початкової школи та їх батьками, колегами, адміністрацією школи;
- 2) організовувати діалогові, партнерські взаємостосунки з учнями та їх батьками;
- 3) організовувати індивідуальні, групові, колективні форми роботи з учнями початкової школи;
- 4) надавати допомогу учням в організації різних видів спортивної діяльності;
- 5) використовувати у своїй діяльності інноваційний педагогічний досвід, досвід колег.

Оцінно-інформаційний компонент – здатність до адекватної самооцінки, уміння правильно оцінювати складні педагогічні ситуації, знання методик навчання різних видів спорту.

Оцінно-інформаційний компонент містить такі уміння:

- 1) володіння методикою оцінки ефективності професійно-педагогічної діяльності;
- 2) застосовувати різноманітні методи оцінки ефективності педагогічної діяльності;
- 3) використовувати різноманітні форми контролю за ходом навчально-виховного процесу і оцінювати їх ефективність;
- 4) діагностувати рівень фізичного розвитку, культури та успішності;
- 5) діагностувати свою професійну компетентність;
- 7) надавати допомогу учням та їх батькам в оцінці результатів їхньої діяльності на уроках фізичної культури.

Праця вчителя фізичної культури не допускає один раз засвоєного алгоритму дій, це постійний творчий пошук оптимальних рішень педагогічних задач, експеримент, що жадає від учителя цільного і твердого характеру, педагогічних здібностей, педагогічної майстерності. В узагальненій формі сутність творчості вчителя фізичної культури визначається як діяльність, що породжує якісно щось нове і відрізняється неповторністю, оригінальністю на кожному уроці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України (Основний закон). – К., 1999. – 58 с.
2. Григор'єва І. Г. Педагогічна культура вчителя : постановка проблеми / І. Г. Григор'єва // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2003. – № 13. – С. 79–82.
3. Гриньова В. М. Формування професійної культури майбутнього вчителя (теоретичний та практичний аспект) : Монографія / В. М. Гриньова. – Харків : Основа, 2008. – 300 с.
4. Зязюн І. А. Педагогіка добра : ідеали і реалії: наук.-метод. посіб. / І. А. Зязюн. – К. : МАУП, 2000. – 312 с.
5. Калошин В. Ф. Самоактуалізація викладача / В. Ф. Калошин // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – № 1. – С. 7–9.
6. Мороз О. Г. Педагогіка і психологія вищої школи : навчальний посібник / О. Г. Мороз, О. С. Падалка, В. І. Юрченко. – К. : Просвіта, 2009. – 226 с.

UDC 378:0054.895]:61(06)

Nataliia Lakhtarenko
(Kramatorsk, Ukraine)

BIOCHEMISTRY IN THE STRUCTURE OF HIGHER MEDICAL EDUCATION OF UKRAINE – PRESENT AND FUTURE

Some teaching software and educational technology used for teaching of fundamental discipline “Biochemistry” in Ukrainian higher medical schools are discussed in this article. The future in the teaching of biochemistry as a structural part of higher medical education belongs to computer-assisted interactive teaching methods.

Key words: *biochemistry, problem-oriented training, Bologna process, credit-module system, self-dependent students work, active teaching methods, simulation teaching methods.*

У статті розглядаються деякі навчально-методичні та освітні технології, які застосовуються при викладанні фундаментальної дисципліни «Біохімія» у закладах вищої медичної освіти України. Майбутнє у викладанні біохімії, як структурного компонента вищої медичної освіти, пов'язане з інтерактивними методами навчання з використанням комп'ютерних технологій.

Ключові слова: *біохімія, проблемно-орієнтоване навчання, Болонський процес, кредитно-модульна система, самостійна робота студентів, активні методи навчання, симуляційні методи навчання.*

*Events in the biochemistry of the week
prescription becomes an archival asset!
Polish poet, biochemist Yanush Vishnevsky*

The processes of biochemistry were known from ancient times. On the basis of these processes people baked bread and cooked cheese, made wine and curried animal skin, treated diseases with herbs, and then medicines (medicaments, drugs). For example, without knowing anything about science itself, the Arabian scientist and doctor Avicenna, who had lived in the 10th century, described many medical substances and their effect on the human body. And Leonardo da Vinci concluded that a living organism can live only in an atmosphere in which a flame can burn. However, the term “biochemistry or biological chemistry” was introduced into the scientific environment in 1903 year only by a German chemist named Karl Neuberg. As the name implies, biochemistry (from the Greek “bios” – life) is the chemistry of life, or the science of the chemical bases of vital functions (life processes), i. e. in the classical sense of word biochemistry is the science of life in different types of living organisms: bacteria, viruses, plants, animals, people. Biochemistry consists of several sections [1, p. 9]. The first section of biochemistry studies the structure, properties and functions of molecules that make up living organisms and is called static (structural) biochemistry or bioorganic chemistry. The second section of biochemistry is called dynamic biochemistry or biochemistry of metabolism. This section is devoted to the interconversion of biomolecules with a multitude of chemical reactions, including reactions of decomposition (catabolism) and synthesis (anabolism). Catabolism and anabolism reactions occur only in the presence of enzymes – special proteins molecules (catalysts) that initiate the reaction, reducing the activation energy of substrates (initial reagents). The chemical nature (chemism) of reactions taking place in living organisms is provided by the non-protein part of the complex enzymes – coenzyme, represented in most cases by the active form of water-soluble vitamins. The need to describe the rate of enzymatic processes made biochemistry the first biological discipline with a developed mathematical apparatus, mainly thanks to the works of Michaelis and Menten (creators of enzymatic kinetics) and Holdein, dating from the second half of the 20th century [1, pp. 98 – 108].

Therefore, modern biochemists actively apply mathematical methods for processing experimental results, as well as mathematical models of biological processes using computers.

The third section of biochemistry is called functional biochemistry or biochemistry of specialized tissues and concerns the features of metabolism in individual organs and tissues, for example, biochemistry of liver or kidney and other [1, p. 8].

Regulation of metabolism at the level of cells, tissues, organs, organ systems and all the body is carried out by hormones, some of which control behavioral reactions too, for example, oxytocin. So, biochemical reactions determine not only the physical existence of the human body, but also the spiritual or psycho-emotional component of organism vital functions [1, pp. 7 – 11].

Thus, the main topics for students to understand biochemistry as a fundamental discipline in the structure of higher medical education are “Enzymes”, “Vitamins”, “Hormones”. Modern higher medical education in Ukraine is carried out to the credit-module system in accordance with the requirements of the Bologna process. Correspondingly, biochemistry includes in integrated test examination “STEP-1” (“KPOK-1”), which is a part of One State Qualification Examination for student of all such faculties: medical, stomatological, pharmaceutical. The students of all faculties will have passed this examination by the finish of third year study [1, pp. 9 – 11; 3].

Modern biochemistry is an area of knowledge, which is extremely fast developing. Along with that, biochemistry has close and extensive interdisciplinary links with a number of biomedical and clinical disciplines, such as physiology and microbiology, molecular biology (genetics) and immunology, pharmacology and laboratory diagnostics, endocrinology and cardiology and so on [1–2]. Therefore, modern achievements of practical and theoretical medicine are closely linked to the successful development of biochemistry. New diagnostic criteria for the detection and treatment of a number of diseases have been created with the aid of biochemical investigations. Deepening of knowledge biochemical processes in the human body promotes the creation of new pharmaceutical products for prevention and treatment of diseases. However, the molecular nature of many genetic diseases is still unknown, so molecular biology (molecular genetics) as a unit of biochemistry, is developing at the fastest speed. Then, the future of biochemical research is the complete decoding of the human genetic apparatus (genome), as well as the establishment of molecular mechanisms regulation of the transmission of hereditary information. This will be effectively in combat ageing, cure a number of immune (AIDS) and autoimmune diseases (second type of diabetes mellitus), victory to cancer [1, pp. 7 – 9].

Qualitative training of native doctors of the European standard requires the creation of conditions for active, problem-oriented training with the expansion of the volume of extra-curriculum preparation and increasing the role of self-dependent students work, which are provided by the requirements of the Bologna process. In this connection, the main goal of teaching biochemistry is explanation of the basic principles that underlie health and disease (pathology) without detailed mechanisms of biochemical reactions and chemical formulas [1 – 4].

To improve the efficiency of lecture material presentation on biochemistry and the rational use of auditorium (classroom) time, a method of creating metabolic and mental maps can be proposed [5, pp. 98 – 100]. Metabolic maps are an analogue of a workbook, where basic chemical formulas and reactions of metabolic pathways have already been printed. The National Pharmaceutical University has many years of successful use of such workbooks in the teaching of pharmaceutical chemistry. Mental cards are an analogue of the logical structure graph from methodical guidelines for self-dependent students work in Donetsk National Medical University, which students can create using an open Internet resource “Mindmeister.com” and thus the lecture material consolidate in process of extra-curricular self-dependent work. Another convenient tool that allows to create tasks for students self-examination knowledge in the form of a computer game, is “Learningapps.org” [5, p. 100]. This application is especially useful for teaching students with a low basic level of knowledge.

In addition, as part of the preparation for the international examination on the basics of medicine and to familiarize students with biochemical terminology in English, may use thematic

videos from open Internet video-hosting “YouTube” [5, pp. 95 – 97]. Similar videos in Russian are used for explanation particularly complex topics, for example “Bioenergy”, at the department of general chemistry and biochemistry №1 Donetsk National Medical University.

The standard effective method of active students teaching, which helps to consolidate the obtained theoretical knowledge in practice, and also allows to do scientific researches, is a laboratory works (training). However, in modern conditions, student’s laboratory works connect with a number of difficulties, such as the availability of expensive equipment and reagents, work with precursors, safety in work and other. Absence of a full-fledged laboratory training is particularly negative for the student-pharmacists teaching. An alternative to laboratory training may be an active simulation method with usage a virtual laboratory [2, 5 – 7]. Analysis of the scientific literature and accessible virtual laboratories allows to stop the choice on the “ChemCollective/IrYdium Project”, which is developed at the Carnegie-Mellon University. IrYdium Chemistry Lab allows to perform any laboratory work, having an instruction, since this Internet service provides an opportunity to choose reagents, laboratory glassware, equipment (devices), conditions.

Thus, the future in the teaching of biochemistry as a structural part of higher medical education belongs to interactive teaching methods. These methods allow to significantly increase the students motivation to study the discipline and decrease auditorium (classroom) time, that is the main condition of the credit-module education system.

SOURCES AND LITERATURE

1. Губський Ю. І. Біологічна хімія: Підручник [Текст] / Ю. І. Губський. – Київ-Тернопіль: Укрмедкнига, 2000. – 508 с.
2. Жигулина В. В. Инновационные технологии в преподавании биохимии в ВУЗах медицинского профиля [Текст] / В. В. Жигулина // Здоровье и образование в XXI веке – Электронный научно-образовательный вестник. – 2015. – Т. 17, № 4. – С. 36 – 37.
3. Князева М. В. До питання про викладання біохімії на медичних факультетах [Текст] / М. В. Князева // Буковинський медичний вісник – Чернівці. – 2005, № 2. – С. 118 – 120.
4. Князева М. В. Оцінка результатів введення Болонського процесу в системі вищої освіти (за матеріалами FEBS Congress 2013) [Текст] / М. В. Князева // Український Біохімічний Журнал. – 2014. – Т. 86, № 5. – С. 282 – 283.
5. Тепляшина Е. А. Информационные технологии в образовании [Текст] / Е. А. Тепляшина, Е. В. Ермолович // Образование и наука. – 2016. – Т. 138, № 9. – С. 90 – 108.
6. Трухин А. В. Виды виртуальных компьютерных лабораторий [Текст] / А. В. Трухин // Открытое и дистанционное образование. – 2003. – № 3. – С. 12 – 20.
7. Nentwich M. Cyberscience: research in the age of the Internet [Text] / M. Nentwich – Vienna: Austrian Academy of Sciences Press, 2003.

УДК 373.3.091.313

Наталія Луба
(Гарячківка, Україна)

АЗБУКА ПРОЕКТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

В основу статті покладено теоретичні відомості про проектну діяльність молодших школярів, що суттєво змінює, збагачує навчальний процес сучасної школи, використання якого змінює традиційний підхід до навчання. Робота виконана на 9 сторінках. Містить рисунок та список використаних джерел.

Ключові слова: *пізнання, метод проектів, творча діяльність, пошук, інтеграція, комунікативність, проєктивність.*

In basis of the article theoretical information is fixed about project activity of junior schoolboys, that changes substantially, enriches the educational process of modern school, the use of which is changed by the traditional going near studies. Work is executed on 9 pages. Contains addition and list of the used sources.

Key words: *cognition, method of projects, creative activity, search, integration, communicativeness.*

Повсякдень закономірно постає питання про нову школу, яка створила б умови для повноцінного фізичного, психічного, соціального та духовного розвитку дитини і плекала людину, здатну будувати демократичну державу. Сучасна школа повинна допомогти учням відчувати себе впевненими на ринку праці, вміти адаптуватися до соціальних змін і криз у суспільстві, бути психологічно стійкими, розвивати здатність до самоорганізації. Це вимагає пошуку нових форм організації навчально-виховного процесу, наукових інформаційних технологій. В Україні інтенсивно впроваджуються інноваційні методи, нові освітні проекти, навчальні курси і, навіть, освітні програми, засновані на передовому досвіді західної освіти. Завдяки цьому українська освіта швидко збагачується новим досвідом, підходами, освітніми технологіями та методами, які поліпшують якість навчання в наших школах. Одним із таких методів є метод навчальних проектів.

Ідея включення проектної діяльності в освітній процес була запропонована американським педагогом і філософом Джоном Дьюї більше століття тому. Вперше у вітчизняній педагогіці актуальність цієї проблеми вивчав О.Макаренко, який в результаті своєї новаторської педагогічної діяльності дійшов висновку щодо проектування особистості як суб'єкта педагогічної праці. Таку думку не раз висловлював В. Сухомлинський, педагогічну спадщину якого проймає ідея проектування людини. Визначення суті проектування як педагогічного явища є досить нелегким, бо надзвичайно складними і багатоцінними є система проектування і сам педагогічний процес. Саме слово "проект" у перекладі з латинської мови означає "кинутий уперед, задум, план" тощо [3].

Німецький педагог А. Флітнер характеризує проектну діяльність як навчальний процес, в якому обов'язково беруть участь розум, серце та руки ("Lernen mit Kopf, Herz und Hand"), тобто осмислення самостійно добутої інформації здійснюється через призму особистого відношення до неї і оцінку результатів у кінцевому продукті [8, с. 7].

Характерними видами діяльності молодших школярів для себе вважають працю, спілкування, гру, наукову творчу діяльність. Усі вони також мають місце у проектній діяльності. Спілкування відбувається на кожному етапі проектної діяльності. Учень отримує інформацію, формує способи діяльності, отримує досвід роботи в групі. Ігрова діяльність – це основа початкового навчання. Використання її в проектах створює активність, творчий пошук, надає роботі емоційності та невимушеності. Учні самі беруть участь у плануванні проекту: визначають його значення, мету, завдання та способи діяльності, засоби роботи,

висувають гіпотезу (очікувані результати). Разом з учителем аналізують і оцінюють свою діяльність, з'ясовують, як по-іншому можна було б розв'язати проблему та як покращити отриманий результат. З точки зору учнів, робота над проектом – це можливість виконати завдання в групі чи самостійно, використовуючи максимально свої можливості, випробувати сили та показати результат; це пошук джерел інформації, її засвоєння.

Робота над проектом у початкових класах не повинна бути вимушеною, бо результат може бути негативним. У цьому віці діти потребують особливої мотивації. Тому їм потрібно пропонувати прості завдання, давати чіткі інструкції. Теми учнівських проектів дуже різноманітні. Вони можуть бути запропоновані вчителем або ж самими учнями, а частіше за все тема проекту – колективний вибір вчителя і учнів. Для успішних занять проектною діяльністю необхідна наявність певних умов: бажання самої дитини, сприятливе середовище, грамотний доброзичливий викладач – консультант [7, с. 17]. Проектна діяльність «змушує» дітей по-новому подивитися на свої можливості, осмислити характер взаємодії з навколишнім середовищем, дає відповіді на запитання: «А навіщо мені це треба?». Вона сприяє вирішенню цілої низки завдань:

- підвищується мотивація до навчальної діяльності;
- формується вміння самостійно здобувати знання, працювати у групі, аналізувати результати діяльності;
- відшліфовується техніка аргументованого вибору дій, щодо розв'язку проблеми;
- розвиває критичне мислення, пізнавальну активність;
- виховує почуття відповідальності за результати спільної роботи;
- поглиблюються знання з оволодіння інформаційно-комунікативними технологіями [4, с. 208].

Проектування в початковій школі має свою специфіку. Слід враховувати вікові та психологічні особливості учнів, бо зрозуміло, що бачити, як роблять інші і робити самому – речі абсолютно різні. Усі етапи проектної діяльності учнів початкових класів ретельно контролюються вчителем, бо теоретичних і практичних знань та вмінь в учнів молодших класів ще мало. Участь у роботі над проектами сприяє формуванню у молодших школярів вибирати й аналізувати інформацію, працювати з енциклопедіями, словниками, спеціальною літературою. Учні вчаться проводити спостереження, брати інтерв'ю, систематизувати, узагальнювати отриману інформацію, висувати гіпотези, робити висновки.

У початковій школі метод проектів спрямований на розвиток навичок співробітництва й ділового спілкування в колективі, тому передбачаю сполучення індивідуальної самостійної роботи із груповими заняттями, обговореннями дискусійних питань, наявності елементів дослідницької методики, направлений на створення учнями кінцевого продукту (результату) їх власної творчості (рис. 1) [10].

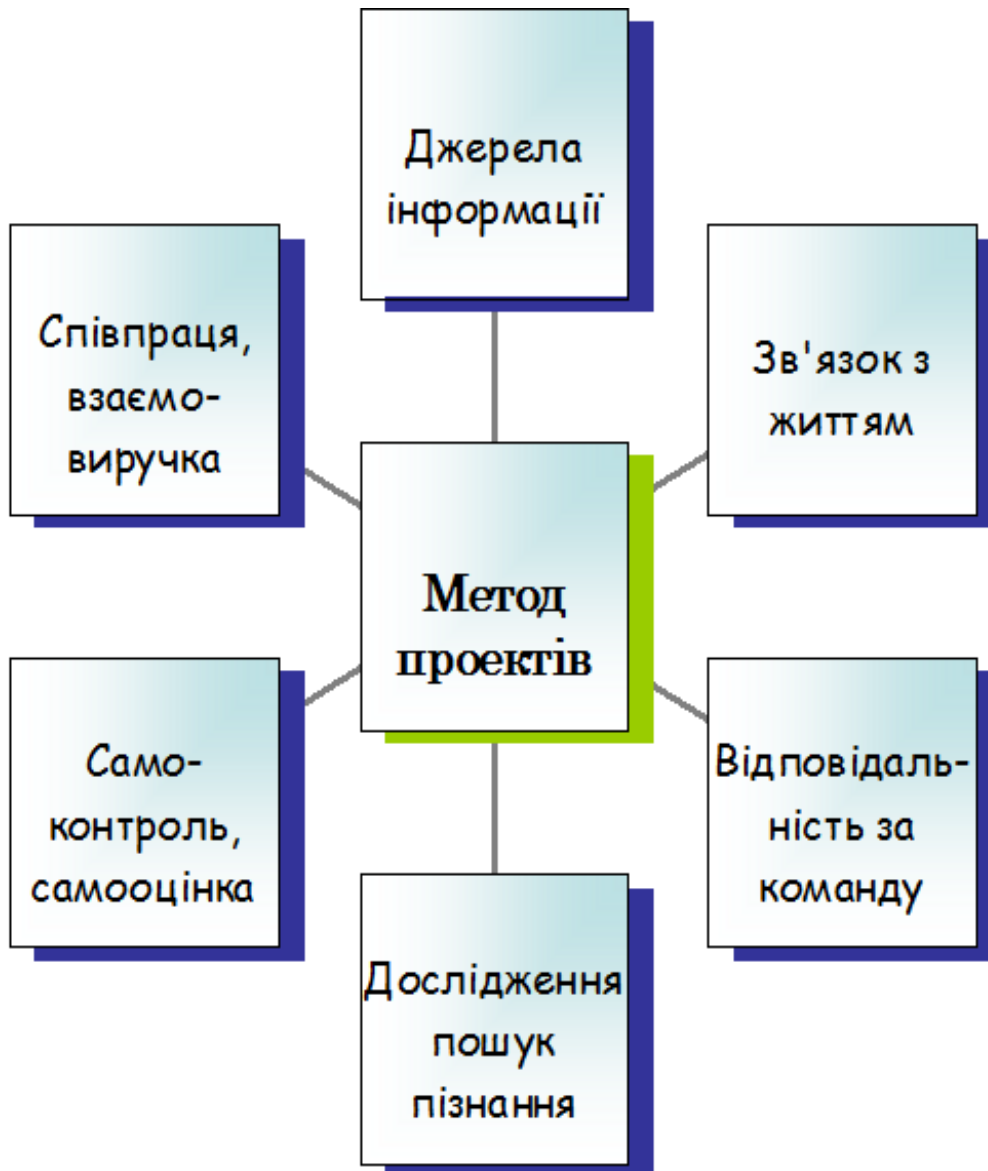

Рис.1. Метод проектів

Метод проектів стимулює учнів до розв'язання проблеми. Учні набувають навички роботи з інформацією (вибирають потрібну інформацію, аналізують та систематизують її), вчаться вирішувати пізнавальні, творчі завдання у співробітництві, при цьому виконують різні соціальні ролі. Проектна методика для початківців цікава насамперед спробою зорієнтуватися на особисті інтереси учня, будувати навчання на активній основі через діяльність дітей з певною метою, що вимагає використання дослідницьких та пошукових методик, творчості, роботи з різними джерелами інформації. Пропонуючи учням початкових класів роботу над проектом, враховую навчальну ситуацію з певних предметів, власні інтереси та здібності учнів.

Використання методу проекту в початковій школі дозволяє: учням – оволодіти значним арсеналом методів дослідження (аналіз літератури, пошук джерел інформації, збір та обробка даних, висунення гіпотез та методів їх вирішення тощо) [5, с. 36]; учителю – надати пріоритет різним видам самостійної діяльності учнів. Слід зазначити, що проектна діяльність молодших школярів – це одна із форм пізнавальної активності, бо учні вчаться самостійно здобувати знання та застосовувати їх у практичній діяльності. Її зміст полягає в мотивованому досягненні поставленої мети для створення творчих проектів та у забезпеченні єдності й наступності різноманітних аспектів процесу навчання. Учні початкової школи мають лише елементарні знання, досвід, і тому, плануючи роботу з

впровадження проектної діяльності, враховуючи вік та можливості учнів, залучаю до цієї роботи батьків. Реалізую ці ідеї як у суто виховній, так і в навчальній діяльності.

Мета проектної роботи – навчити дитину діяти самостійно, ініціативно в будь-яких умовах сьогодні і в майбутньому; формувати комунікативну компетентність у процесі спільної роботи; реалізовувати оздоровчу функцію навчання; виховувати всебічно розвинену особистість. Реалізується поставлена мета через принципи особистісно-діяльнісної орієнтації, інтеграції, диференціації, комунікативності, проєктивності. Планування змісту та ходу навчального проєкту здійснюється за такими етапами:

I етап. Організація проєкту.

1. Визначення учителем виду проєкту.
2. Вибір учителем теми проєкту.
3. Формулювання основної проблеми та дидактичної мети.

II етап. Планування проєкту.

1. Ознайомлення учнів із загальною темою.
2. Вибір учнями теми індивідуальних, групових завдань.
3. Обдумування шляхів вирішення проблеми.
4. Визначення форми презентації результатів.
5. Визначення критеріїв оцінювання проектної діяльності.

III етап. Реалізація проєкту.

1. Складання плану роботи.
2. Визначення джерел інформації, способів її збору та аналізу.
3. Самостійна пошукова робота учнів.
4. Аналіз та обробка інформації.
5. Виготовлення освітнього продукту.
6. Оформлення результатів дослідження

IV етап. Підсумок проєкту.

1. Підготовка до презентації.
2. Захист проєктів.
3. Оцінювання проектної діяльності.
4. Аналіз проведеної роботи. Висновки. [1, с. 9].

Великою перевагою проектної діяльності є вміння, які набувають учні, а саме: планувати свою роботу, попередньо прораховуючи можливі результати; використовувати багато джерел інформації; самостійно збирати й накопичувати матеріал; аналізувати, співставляти факти, аргументувати свою думку; приймати рішення; установлювати соціальні контакти (розподіляти обов'язки, взаємодіяти один з одним); створювати "кінцевий продукт" – матеріальний носій проектної діяльності (довідь, реферат, фільм, календар, журнал, проєкт, сценарій); підготувати цикл занять з тем, які зацікавили б учнів середніх класів; представляти створене перед аудиторією; оцінювати себе та інших. Педагогічна теорія довела, що ефективність навчання і виховання вищі, якщо учень сам стає суб'єктом навчально-виховного процесу (Дьюї Дж.). При такому інноваційному вирішенні проблеми докорінно змінюються відносини в системі учитель - учень, а саме: учень визначає мету діяльності – учитель допомагає йому в цьому; учень відкриває нові знання – учитель рекомендує джерело знань; учень експериментує - учитель розкриває можливі форми та методи експерименту і т. д [6]. Андреас Папандреу (Інститут освіти, Кіпр) справедливо вказує, що проєктне навчання є непрямим, і тут цінні не лише результати, але у більшій мірі сам процес [2, с. 31]. У цілому при роботі над проєктом я виконую такі функції: координую весь процес; підтримую та заохочую учнів; підтримую неперервний зворотній зв'язок.

Учитель набуває нового значення: він відіграє роль організатора самостійної пізнавальної, дослідницької, творчої діяльності учнів. Прагнення дитини до пізнання природне, зумовлене біологічно: вона приходить у світ з генетично визначеним бажанням його пізнати. Я сподіваюсь, що одержавши можливість проводити власні навчальні

дослідження, дитина сама навчиться це робити. Та практика засвідчує, що жодного дослідження не проведе ні молодший школяр, ні учень середньої школи, ні старшокласник, якщо його цього спеціально не навчити. Метод проектів дає змогу робити це у ході дослідницького пошуку.

Дії вчителя під час впровадження проектів

1. При плануванні виділити тему, розділ, які будуть подані на проектування.
2. Сформулювати теми, робота над якими потребує надання учням необхідних знань, умінь та навичок.
3. Вивчити та проаналізувати можливості учнів.
4. Диференціювати теми за ступенем складності.
5. Розробити методичні рекомендації, алгоритм виконання проекту.
6. Поважати достоїнство дитини, виявляти доброзичливість.
7. Постійно поповнювати знання з тематики проектів

Правила успішної роботи учнів у проектній діяльності:

- У команді немає лідерів. Усі члени команди рівні.
- Команди не змагаються.
- Усі члени команди повинні отримати задоволення від спілкування і від того, що разом виконують проектну роботу.
- Кожен повинен отримувати задоволення від почуття впевненості в собі.
- Відповідальність за кінцевий результат несуть всі члени команди, які працюють над проектом.

Дії учня можна охарактеризувати так:

- визначає мету своєї діяльності;
- відкриває нові знання;
- експериментує;
- обирає шляхи вирішення проблем, які виникають у ході роботи над проектом;
- несе відповідальність за свою діяльність.

Головні цілі проектної методики:

- продемонструвати вміння використовувати придбаний в процесі навчання дослідницький досвід;
- реалізувати свій особистий інтерес до проблеми дослідження;
- створити умови для активного розвитку особистості учня;
- навчити "добувати" знання самостійно [9, с. 10].

На мою думку, кожен учитель має організувати такий процес навчання, при якому учні активно приймали б участь у проведенні занять, отримували знання, моделюючи ситуації та вирішуючи певні задачі, вміли самостійно та критично мислити, здійснювати вибір, відповідати за нього, вміли позитивно й гуманно вирішувати конфліктні ситуації, поважати думку іншого.

Складна, різнобічна та багатогранна робота вчителя початкових класів. Тому сучасний педагог не має права залишатися на одному рівні. Він повинен прагнути удосконалювати свої знання, розширювати свій кругозір, бути взірцем для учнів. Вчитель має пам'ятати, що дитина приходить до школи з бажанням вчитися. А, щоб це бажання з часом не згасло, і для дитини не наступили сірі шкільні будні, вчителеві в умовах оновлення змісту освіти, необхідно шукати нові підходи до навчання, виховання, нові стежинки до кожного учнівського «Я».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Волковська Т. Проектування як метод особистісно орієнтованого навчання // Початкова освіта. 2006. № 40. С. 9.
2. Логвин В. Метод проектів у контексті сучасної освіти // Завуч. Бібліотека. 2004. № 7. С. 31.

3. Метод проектів (Антологія педагогічної думки) // Початкова освіта. 2008. № 4.
4. Онопрієнко О.В. Інформаційно-методичне забезпечення проектно-технологічної діяльності вчителя: наук.-метод. посіб. / Л.М. Забродська, О.В. Онопрієнко, Л.Л. Хоружа, А.Д. Цимбалару. – Х.: Основа, 2007. 208 с.
5. Онопрієнко О.В. Метод проектів у початковій школі. К.: Шкільний світ. 2007. С. 36.
6. Проектний підхід у школі життєвої компетентності – Освіта.UA.
7. Проектні технології в початковій школі // Завуч. 2007. № 14. С. 17.
8. Сиротюк Л. Використання методу проектів в початковій школі // Завуч. 2005. № 10. С. 7.
9. Тимошенко О. Метод проектів як складова частина національно – патріотичного виховання // Директор школи. 2008. № 8. С. 10.
10. URL: http://klasna.com/uploads/editor/2999/170167/blog_1421/image/bez_imeni_1.png

УДК 373.5.016:331 (07)

*Максим Магрело, Микола Янцур
(Рівне, Україна)*

ФОРМУВАННЯ ПРОЕКТНО-ТЕХНОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В УЧНІВ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ З ВИКОРИСТАННЯМ МЕТОДІВ ПРОЕКТУВАННЯ

У статті розглянуто проблему формування проектно-технологічної компетентності в учнів професійно-технічних навчальних закладів за професією «Столяр будівельний» з використанням методів проектування. З'ясовано сутність проектно-технологічної компетентності учнів, а також висвітлено особливості використання методів проектування (метод мозкового штурму, метод зразків, евристичний метод, комбінаторний метод, метод модульного проектування) для її формування.

Ключові слова: проектно-технологічна компетентність, методи проектування.

The article deals with the problem of the design and technological competence formation among students of vocational schools in accordance with the profession "Joiner building" with the use of design methods. The essence of design and technological competence of students is revealed, as well as the features of using the design methods (brainstorming method, sample method, heuristic method, combinatorial method, modular design method) for its formation are revealed.

Key words: design and technological competence, design methods.

Кардинальні зміни, що відбуваються в усіх сферах життєдіяльності суспільства, актуалізували ідею самоцінності людини як основної мети економічного, політичного і культурного розвитку суспільства. Ці обставини призвели до переоцінки мети, функцій та змісту освіти. Особливого значення за цих умов набуває активний пошук ефективної системи формування високопрофесійних фахівців, здібних до швидкої адаптації на ринку праці, зміні спеціалізації в рамках визначеного напрямку, готових до безперервної самоосвітньої діяльності та професійної творчості.

Як свідчить аналіз досвіду освітніх систем багатьох країн, одним із шляхів оновлення змісту освіти й навчальних технологій, узгодження їх із сучасними потребами, інтеграції до світового освітнього простору є орієнтація освіти на компетентнісний підхід та створення ефективних механізмів його запровадження [2].

У словнику-довіднику з професійної орієнтації М. Янцура зазначено, що: компетентність – загально-оціночний термін, який означає здатність до діяльності «зі знанням справи». Зазвичай використовується стосовно осіб певного соціально-професійного статусу, який

характеризує міру відповідності їх розуміння, знання, вміння реальному рівню складності завдань і вирішення проблем, які вони виконують [3].

Державний Стандарт професійної (професійно-технічної) освіти підготовки кваліфікованих робітників за професією «Столяр будівельний» визначає три групи компетентностей: загальнопрофесійні, ключові та професійні [1].

Під проектно-технологічною компетентністю (є складовою загальнопрофесійних компетентностей) учнів ПТНЗ за професією «Столяр будівельний» ми розуміємо: знання про етапи і методи проектування; оволодіння прийомами підбору матеріалів для виготовлення простих столярно-будівельних виробів: огорож, піддонів, ношів, а також віконних і дверних блоків, кількісне та якісне оцінювання матеріалів; дотримання технічних вимог на виготовлення простих столярно-будівельних виробів: огорож, піддонів, ношів, а також віконних і дверних блоків; вміння виконувати проектування виробів, дотримуючись етапів проектування; оволодіння основами креслення та ескізів для виготовлення простих столярно-будівельних виробів: огорож, піддонів, ношів, а також віконних і дверних блоків, уміння їх читати; позитивне ставлення до навчання, яке виявляється через високий рівень відповідальності, сумлінності, ініціативності та дисциплінованості учнів.

Проведений нами аналіз формування проектно-технологічної компетентності в учнів ПТНЗ дозволив виявити деякі недоліки у теорії і практиці її реалізації у професійній підготовці майбутніх столярів будівельних:

- проектно-технологічна компетентність в учнів ПТНЗ – показник високої кваліфікації викладача, його прогресивної методики навчання;
- викладачі недостатньо приділяють уваги для формуванню цієї компетентності в учнів у першу чергу через те, що це не передбачено навчальними програмами ПТНЗ для професії «Столяр будівельний»;
- деякі викладачі з власної ініціативи формують окремі елементи проектно-технологічної компетентності учнів.

Однією з провідних освітніх технологій, яка стимулює розвиток проектно-технологічної компетентності у професійно-технічній освіті вважають методи проектування. Під цими методами розуміють спеціально організований викладачем та самостійно виконуваний учнем на засадах суб'єктивного цілепокладання комплекс дій, який закінчується створенням продукту, тобто складається з об'єкту праці, який виготовляється в процесі проектування та його подання у межах усної або письмової презентації. Методи проектування, у нашому випадку, виступають технологією, яка дозволяє викладачеві формувати певні педагогічні ситуації за різноманітними напрямками (наприклад, ситуація невизначеності, кооперації та ін.) та на засадах різного предметного їх змісту. Ці методи є найбільш вагомим способом формування проектно-технологічної компетентності учнів, оскільки вони є універсальними стосовно предметного змісту, і, як показує практика, є досить ефективними.

Для розробки нових моделей виробів на заняттях в ПТНЗ, зокрема з технології столярних робіт, застосовують різні методи проектування, серед яких можна виділити наступні: метод мозкового штурму, метод зразків, евристичний метод, комбінаторний метод, метод модульного проектування.

З метою формування проектно-технологічної компетентності в учнів ПТНЗ за професією «Столяр будівельний» при вивченні технології столярних робіт нами запропоновано методику проектування фільончатих дверей з масиву деревини, який учні розробляють при вивченні розділу «Технологія виготовлення простих столярно-будівельних виробів». Він складається з таких етапів: 1 етап організаційно-підготовчий (визначення проблеми, яка спонукає до роботи; постановка мети й завдань проекту; проведення міні-маркетингових досліджень, спрямованих на вибір об'єкта проектування та доцільність його виготовлення; підготовка історико-технічної довідки про об'єкт проектування; обґрунтування вибору кращої ідеї для реалізації проекту на основі проведених досліджень). 2 етап конструкторський (створення клаузури виробу; опис зовнішнього вигляду та конструкції

проектної моделі; розробка конструкторсько-технологічної документації, необхідної для виготовлення виробу; підбір відповідних конструкційних матеріалів, інструментів та обладнання для роботи; економічне та екологічне обґрунтування доцільності виконання проекту). 3 етап технологічний (визначення оптимальної технології виготовлення проектного виробу; складання технологічної карти на виготовлення виробу; презентація результатів проектно-діяльності).

Виконання проектів на всіх етапах проводиться на основі використання системи методів проектування для формування проектно-технологічної компетентності в учнів ПТНЗ за професією «Столяр будівельний».

На нашу думку, реалізація запропонованої нами методики у ПТНЗ можлива за таких умов:

- створення в навчальному закладі єдиного інформаційного освітнього середовища, яке сприятиме професійному розвитку і соціалізації учнів;
- наявність професійно підготовлених педагогічних кадрів, які здатні забезпечити формування в учнів необхідних компетенцій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний стандарт професійної освіти з професії "Столяр будівельний" – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MUS23218.html

2. Ягупов В.В. Компетентнісний підхід у професійній підготовці фахівців у системі професійно-технічної освіти / В.В. Ягупов // Педагогічна і психологічна науки в Україні: зб. наук. праць: в 5 т. – К.: Пед. думка, 2012. – Т. 4: Професійна освіта і освіта дорослих. – С. 124-134.

3. Янцур М.С. Словник-довідник з професійної орієнтації: словник: навчальний посібник / М.С. Янцур. – К.: Видавничий Дім "Слово", 2013. – 176 с.

УДК 372.851(575.2)(0433)

*Барно Маматова, Гулноза Араббоева,
Захро Ахмедова, Яшархон Эрматова
(Фергана, Узбекистан)*

ФОРМИРОВАНИЕ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ ВУЗА

В данной статье рассматривается формирование ценностей и ценностных ориентаций студентов вуза, взаимосвязь ценностей в воспитании и образовании.

Ключевые слова: ценность, ценностная ориентация, компоненты ценностных ориентаций, сознание личности.

This article discusses the formation of values and value orientations of students of the university, the relationship values in Education.

Keywords: values, values orientation the components, of value orientation, the individual consciousness.

Социально-экономические процессы, происходящие в Узбекистане, вызвали ряд изменений, которые отчетливее всего проявились в разрушении старых и поиске новых ценностных ориентиров, организационных структур, моделей личностных, деловых и семейных взаимоотношений. Дестабилизация общества и противоречивость жизненных

ценностных приоритетов особенно ярко отражается на формировании личности подрастающего поколения.

Сегодняшний Узбекистан осознаёт падение нравственности, что означает смену ценностных ориентаций под влиянием социально-экономических, политических и духовных изменений. Философы, социологи, политологи отмечают, что в стране складывается новая морально – нравственная атмосфера, идёт переоценка ценностей, их творческое переосмысление, развернулись дискуссии о путях преобразований в социальной и духовной сферах. В этой связи. Становится понятным особое значение ценностных ориентаций молодого поколения. Ценностный подход в образовании не принадлежит только идеальной сфере общественной жизни и человеческой деятельности. Духовные ценности всегда выступали в качестве идеала, к которому стремились лучшие представители человечества.

Становление человека предполагает не только развитие его умственных возможностей, но и усвоение системы общечеловеческих ценностей, составляющих основу его культуры, конкретно-исторических и индивидуальных ценностей.

Ценность – представление о том, что свято для человека, коллектива, общества в целом, их убеждения и представления, выраженные в поведении. В узком значении под ценностью понимаются требования, нормы, выступающие в качестве регулятора и цели человеческих отношений и деятельности. Можно сказать, что от ценностей зависит уровень культурного развития общества, степень его цивилизованности.

С понятием ценность тесно связано понятие «ценностная ориентация», которое впервые стало употребляться в американской социологии, в частности, Т. Парсонсом. Ценностная ориентация – это индивидуальное и групповое ранжирование ценностей, в котором одним придаётся большая значимость, чем другим, что влияет на выбор целей деятельности и средств их достижения. Ценностные ориентации являются важнейшим элементом сознания личности, в них преломляются нравственные, эстетические, правовые, политические, экологические, экономические, мировоззренческие знания, представления и убеждения.

Ценностные ориентации – важнейший компонент сознания личности, существенно влияющий на восприятие окружающей среды, отношение к обществу, социальной группе, на представления человека о самом себе. Как элемент структуры личности они отражают её внутреннюю готовность к действиям по удовлетворению потребностей и целей, дают направление её поведению во всех сферах деятельности.

Специфика ценностных ориентаций состоит в том, что эта категория наиболее тесно связана с поведением субъекта, управляет этим процессом как осознанным действием. Ценностные ориентации представляют собой особым образом структурированную и иерархизированную систему ценностных представлений, выражающий субъектное отношение личности к объективным условиям жизни, реально детерминирует поступки и действия человека, проявляют и обнаруживают себя в практическом поведении. Ценностные ориентации являются стержневой, базой характеристикой личности, социальным свойством личности.

Большинство современных авторов определяют ценностные ориентации как установку личности на те или иные социальные ценности, обусловленные общественным характером существования человека. Они более подвижные, изменчивые, находятся под непосредственным влиянием людей. Они предстают как условия жизни людей, способы их действия, которые должны быть переданы, закреплены и усвоены последующими поколениями.

В ценностных ориентациях сосредоточены уровень притязаний личности, представления о нравственных ценностях, готовности или неготовности действовать в соответствии с моральными нормами и правилами. Ценностные ориентации являются саморегулирующим механизмом поведения личности.

Существует определение ценностных ориентациях как система. Ценностные ориентации молодёжи – это система ценностей исторического субъекта, оказавшегося в условиях

«перелома времени». Ценностные ориентации представляют собой систему ценностных отношений личности не к отдельным предметам и явлениям, а к их совокупности, что и определяет направленность индивида на те или иные виды социальных ценностей. В современных условиях процесс формирования ценностных ориентаций молодого поколения протекает на фоне реформирования самого общества. Данные перемены ведут не только к изменению системы экономических отношений, но и самым прямым образом сказываются на духовном климате, межличностных связях и отношениях.

В общих определениях понятию «ценность», может придаваться несколько значений, в зависимости от рассматриваемого аспекта:

1. Ценность – как общественный идеал, выработанное общественным сознанием, содержащееся в нём абстрактное представление об атрибутах должного в различных сферах общественной жизни. Это общечеловеческие и конкретно-исторические ценности.

2. Ценности, предстающие в объективированной форме в виде произведений материальной и духовной культуры либо человеческих поступков.

3. Социальные ценности, преломляясь через призму индивидуальной жизнедеятельности, входят в психологическую структуру личности в форме личностных ценностей.

Сущность ценностно-ориентационной деятельности студентов вуза состоит в целенаправленном осмыслении и оценке ими социального значения тех или иных явлений, процессов и объектов окружающей действительности и формировании в этой связи их личностных смыслов. Основным объектом, к которому у студентов должно быть сформировано адекватное отношение, являются общество, студенческий коллектив, человек как высшая ценность, природа. Каждый из этих объектов осмысления и оценивания в конкретном преломлении даст массу новых действительных ценностей (например, Родина и её защита, мир, дружба, семья, мать, отец, здоровье, труд, индивидуальность и т.д.).

Важным шагом на пути к определению характера педагогического воздействия для воспитания необходимых ценностей у студентов должно быть выделение тех объектов, к которым нужно формировать ценностное отношение. Для выделения этих объектов необходимы некоторые дидактические основания – ориентиры, которые учитываются в учебных планах, программах, ориентированные на прогресс личности, её саморазвитие и прогресс общества. Выделенные ценностные объекты должны органично обладать многоплановыми ценностями: научной и нравственной, научной и эстетической и т.д.

Ценностные ориентации состоят из когнитивного, эмоционально-оценочного, мотивационно-поведенческого компонентов. Их содержательное наполнение обусловлено спецификой усваиваемой ценности. Когнитивный момент ценностей ориентации предполагает фиксацию в сознании студентов результата овладения ими знания о ценности. Оно выражается на уровне представлений (ценность – не ценность), понятий, идей об идентификации личности с усваиваемым объектом. Эмоционально-оценочный компонент исследуемого личностного образования предоставляет возможность для выявления особенностей отношения студентов к объекту, которое может проявляться в создании общего эмоционального фона, ситуативном выборе эмоциональных оценок, устойчивых эмоционально-оценочных переживаниях студентов. Мотивационно-поведенческий компонент ценностной ориентации отражает её практический, действенный характер.

Из компонентов ценностной ориентации обладает определённой функцией:

- 1) когнитивный компонент реализует информативно-фиксирующую, обобщающую и систематизирующую функции;
- 2) эмоционально-оценочный компонент выполняет оценочно-императивную функцию;
- 3) мотивационно-поведенческий компонент – мотивационно-поведенческую и прогностическую функции.

Ведущим средством обучения, например, на практическом курсе русского языка выступают тексты ценностно-смыслового характера, классифицируемые по содержанию, по

форме отражения «ценностной» реальности, по характеру и форме, по уровню сложности. Отличаясь функциональностью, они выступают основанием для конкретизации и выстраивания системы дидактических средств на каждом этапе процесса обучения в зависимости от уровня сформированности ориентации.

В качестве средства достижения поставленной цели можно использовать объяснительно-иллюстративное изложение, художественные тексты, учебные задачи ценностно-смыслового характера. Формирование компонентов ценностной ориентации обуславливалось спецификой присвоения содержания ценностей.

Таким образом, сущность ценностной ориентацией студентов состоит в целенаправленном осмыслении и оценке ими социального значения тех или иных явлений, процессов и объектов окружающей действительности и формирования в этой связи их личностных смыслов.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Астапова Н. А. Концептуальные основы педагогической аксиологии. – С., 2002.
2. Здравомыслов А. Г. Потребности, интересы, ценности. – М., 2000.
3. Клименко И. Ф. К проблеме формирования ценностных ориентаций и социальной активности личности. – М., 2003.

УДК 81-001.4/16.01.45

*Барно Маматова, Гулноза Араббоева,
Захро Ахмедова, Гулнора Муминова
(Фергана, Узбекистан)*

СЕМАНТИЗАЦИЯ ОТНОСИТЕЛЬНЫХ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ НА ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА

В этой статье показан способ семантического определения, который даёт наиболее точное представление о значении слова. Определяя значение слова, учащиеся находят его место в лексической системе языка, среди других слов, с которыми оно соотносится. Поэтому роль этого способа велика в развитии логического мышления и речевых способностей учащихся.

Ключевые слова: семантизация лексики.

In this article is shown way of the semantic determination, which gives the most exact belief about meaning. Defining meaning, find his (its) place in lexical system of the language, amongst the other words, with which it matches up. So role of this way great in development of the logical thinking and speech abilities students.

Keywords: semantization, lexica.

Один из важнейших вопросов методики преподавания русского языка в нерусской аудитории – семантизация значений слов. Для объяснения значений используется самые разнообразные средства, среди которых важное место занимает сочетаемость. Она объективирует значение слова, иллюстрирует имеющиеся семантические признаки, указывает на условия его речевого употребления. Усвоение сочетаемости русских относительных прилагательных узбекскими студентами осложняется целым рядом факторов; во-первых, относительно прилагательные в узбекском языке непрямые; во-вторых, в узбекском языке прилагательные не имеют категорию рода и следовательно, согласования с существительным в роде. Обычно в разграничении отдельных значений многозначного прилагательного учитывается синтаксическая и лексическая сочетаемость. Напомним, что

под синтаксической сочетаемостью слова обычно понимаются характерные для него способы синтаксического распространения другими словами, характеристика сочетающихся слов со стороны синтаксических форм, а под лексической сочетаемостью – те лексико-семантические связи, в которые слова вступает с определённым кругом слов, имеющих определённое лексическое значение.

Лексическая сочетаемость полисемичных относительных прилагательных одновременно уточняет виды отношений к тому, что названо производящей основой. Например, **Воздушный** – 1. Наполненный воздухом. *Воздушный шар*.

2. Происходящий в воздухе. *Воздушный бой*. 3. Относящийся к воздухоплаванию и авиации. *Воздушный транспорт*. *Воздушное сообщение*. 4. Приводимый в действие воздухом. *Воздушный тормоз*. 5. Очень лёгкий, нежный. *Воздушное платье*. Ручной – 1. Предназначенный или приспособленный для рук. *Ручное полотенце*. 2. Производимый руками, вручную. *Ручная работа*. 3. Проводимый в действие рукой (руками). *Ручной тормоз*. *Ручной станок*. 4. Такой, который не боится человека, привык к человеку; прирученный. *Ручной зверь*.

Обычно для семантизации отдельных значений полисемичных относительных прилагательных достаточно привести минимальный контекст в виде атрибутивных сочетаний, однако иногда приходится выходить за пределы атрибутивного сочетания, что бы максимально точно установить отношение прилагательного к тому, что названо производящей основой имени существительного. И. А. Кондратенко приводит любопытный пример: «прилагательное автомобильный наряду с такими обычными сочетаниями, как *автомобильное колесо, автомобильная дорога, автомобильный завод*» и т.д., может выступать и в менее типичных сочетаниях, порождённых определённой ситуацией, например, *автомобильные деньги*. Причём само это сочетание может иметь разные значения: «деньги, накопленные на покупку автомобиля», «деньги, найденные в автомобиле», «деньги, забытые в автомобиле» и т.п. Точное значение относительного прилагательного может быть установлено только с помощью атрибутивного сочетания или иногда в контексте более широкого повествования, уточняющего конкретную ситуацию употребления прилагательного. Другой аспект описания сочетаемости прилагательных – установление связи между значением и уточнение их семантической структуры. Академические словари часто определяют значение относительных прилагательных так называемым отсылочным способом. Такое толкование недостаточно для нерусских студентов.

В процессе семантизации относительных прилагательных необходимо стремиться к тому, чтобы к прилагательным, характеризующимся одной и той же зависимостью от производящего существительного, применялись однотипные определения, сопровождающиеся однотипной сочетаемостью. Таким образом, семантизация значений прилагательных получается довольно полной.

Для семантизации относительных прилагательных типологию определений можно построить по самым основным признакам, прежде всего – по регулярным соотношениям значений. Приведём главные соотношения значений относительных имён прилагательных. «Выражающий отрезок времени, обозначенный производящей основой» (*часовой интервал: утренняя, вечерняя, дневная смена; суточный, недельный, месячный, кварталный, годовой план*); «созданный за время, обозначенное производящей основой» (*часовая, утренняя, вечерняя, недельная, кварталная, месячная, годовая выработка, продукция*).

«Содержащий вещество», обозначенное производящей основой» (*железная, медная руда*); «состоящий, сделанный из вещества, обозначенного основой» (*железная кровать, медные монеты*).

«Такой, который имел место вовремя, обозначенное производящей основой» (*прошлогодний выпуск студентов*); «такой, который возник и существует со времени, обозначенного производящей основой» (*прошлогодний знакомый*)

«Являющийся таким, что обозначено производящей основой» (*весенний, зимний, летний, осенний сезон; весеннее, зимнее, летнее, осеннее время; весенняя, зимняя, летняя, осенняя пора*); «предназначенный для того, что обозначено производящей основой» (*весенняя, зимняя, летняя, осенняя одежда*).

«Состоящий из того, что обозначено производящей основой» (*водяная, ртутная капля*); «приводимый в действие тем, что обозначено производящей основой» (*водяная турбина, паровой двигатель, ртутный выпрямитель*).

«Выражающий то, что обозначено производящей основой» (*радостный, печальный взгляд*); «каузирующий то, что обозначено производящей основой» (*радостное, печальное известие*).

Регулярность того или иного типа лексической полисемии (соотношения значений) может быть более или менее высокой. Сравним два типа лексической полисемии относительных прилагательных:

1. «Выражающий отрезок времени, обозначенный производящей основой» (*часовой интервал; утренняя, вечерняя, дневная, ночная смена*) – «созданный за время, обозначенное производящей основой» (*часовая, утренняя, вечерняя, недельная, квартальная, годовая, месячная выработка, продукция*).

2. «Являющийся таким, что обозначено производящей основой» (*ледяная корка, глыба, снежный сугроб*) – «покрытый тем, что обозначено производящей основой» (*ледяная, снежная вершина*).

Несомненно, первый тип лексической полисемии более продуктивен, потому что у него большая полнота охвата единиц с заданной совокупностью свойств, иными словами, соотношение указанных значений свойственно большему количеству прилагательных.

Для практики семантизации относительных прилагательных в нерусской аудитории важнее, естественно, отобрать поначалу наиболее регулярные типы лексической полисемии – это далеко не единственный (и даже не первый) критерий отбора лексики для обучения русскому языку нерусских студентов. С методической точки зрения важнее знать наиболее частотные значения и семантизировать их в первую очередь. Приведём наиболее частотные значения относительных имён прилагательных, снабжая их примерами сочетаемости.

1. Являющийся таким, что обозначено производящей основой. (*Гипсовые залежи. Военные операции. Снежный покров. Ледяная глыба*)

2. Содержащий то, что обозначено производящей основой. (*Железная, медная руда. Золотой песок.*)

3. Сделанный из того, что обозначено производящей основой. (*Золотое кольцо. Серебряная статуэтка. Медные деньги. Бронзовая статуя. Мраморный бюст. Железная кровать. Фарфоровая посуда.*)

4. Делающий, производящий то, что обозначено производящей основой. (*Золотой прииск. Урановый рудник. Угольные копи. Гипсовый завод. Тракторный завод. Автомобильный завод.*)

5. Каузированный (вызванный к жизни) вовремя, указанное производящей основой. (*Военные преступления.*)

6. Каузированный тем, что обозначено производящей основой. (*Ножевая рана. Пулевое ранение. Осколочное ранение.*)

7. Предназначенный для того, что обозначено производящей основой. (*Военная операция. Купальный костюм. Лыжная мазь. Детская книга. Юношеские костюмы. Мальчиковая обувь, одежда. Женские перчатки.*)

8. Предназначенный для получения того, что обозначено производящей основой. (*Молочный, мясной скот. Плодовые растения.*)

9. Полученный из того, что обозначено производящей основой. (*Торговая прибыль. Берёзовый сок. Подсолнечное масло.*)

10. Обслуживающий то, что обозначено производящей основой. (*Торговый флот. Бытовой комбинат.*)

11. Занимающийся тем, что обозначено производящей основой. (*Научный работник. Сапожный мастер. Медицинский работник.*)

12. Такой, где производится то, что обозначено производящей основой. (*Торговый центр. Плавательный бассейн. Сборочный цех. Сталелитейный завод. Машиностроительный завод.*)

13. Выражающий то, что обозначено производящей основой. (*Меховой магазин. Продовольственный магазин. Книжный магазин.*)

14. Выражающий то, что обозначено производящей основой. (*Печальный взгляд. Родственный взгляд.*)

15. Приводимый в действие тем, что обозначено производящей основой. (*Ручной тормоз. Ножной тормоз. Паровой молот. Водяная ткрбина.*)

ИСПОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Земская Е. А. Современная русская лексиколография. – М., 1976.
2. Кондратенко И. А. Вопросы русского языка: учебное пособие. – М., 1977.
3. Золотова Г. А. Коммуникативная грамматика русского языка: учебник для вузов. – М., 1970.
4. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность: учебное пособие. – Л., 1974.

УДК 408.8+154.2

*Барно Маматова, Райхона Косимова,
Захро Ахмедова, Дилфуза Эрназарова
(Фергана, Узбекистан)*

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ РЕЧИ МОЛОДЁЖИ: ЭМОЦИЯ И ОБРАЗ В ДЕЙСТВИИ

В данной статье рассматривается о молодёжном жаргоне, который действительно когда-то был очень распространён.

Ключевые слова: жаргон, молодёжная речь, эмоция, образ, образ действия.

This article discusses youth jargon that was once very common.

Key words: jargon, youth speech, emotion, image of action.

Во все времена молодёжь несколько искажала свою речь, чтобы хоть чем-то отличаться от взрослых. Некоторые лингвисты полагают, что каждое новое поколение преобразует родной язык, совершая это отчасти из чувства протеста против старших, потому что в молодости так неприятны их менторский тон или пафос. Языковая игра, начатая в детстве с усвоения речи окружающих лиц, со временем развивается в настоящую потребность самовыражения в слове. Подобные словесные игры развивают творческие способности, в них создаётся вкус человека. Это своего рода «языковой эксперимент» важный и в социальном смысле. Многие в детстве пишут стихи – своего рода игра со словом. Обычно говорят о молодёжном жаргоне, который действительно когда-то был очень распространён. Жаргон – специальная речь корпоративно замкнутых обществ, к числу которых относились средневековые университеты, и воровские шайки, и маклерские фирмы. Современные студенты, разумеется, ничего с ними не имеют. Молодёжная речь теперь иная, она обращена к будущему и, в общем, по характерному для неё стилистическому тону, оптимистична и энергична.

Филологи, говоря о любом языке, выделяют три момента: 1) норма литературная – то, что полезно и общепринято для общения; 2) система языка – то, что существует в реальности и в своих изменениях не зависит от нашего желания; 3) стиль речи – то, что в речевом общении говорящему кажется особенно верным, удачным. Все три признака необходимы для понимания языка. В каждом слове как бы имеются одна в другой три сути: понятие как общечеловеческое, образ как национальное и эмоция как личное свойство единой, в сущности, структуры слова.

Они слиты в органическом единстве и вместе с тем развивают одна другую, точно так же, как слово-образ без понятия-невнятно.

Резерв национальных образных средств слова – в образе и эмоции, их постоянное освежение необходимо для поддержания художественного тона любого развитого литературного языка. Безусловно, речетворчество молодёжи в этом смысле – большое благо. В переносном значении строго слова, в метком словечке, в неожиданном сочетании молодёжь выражает не только смысл, но и своё отношение, чувство, оценку, постоянно усиливая экспрессивные возможности русской речи. Так, многие современные литературные слова пришли из студенческой речи: «большой» стал «огромным» затем «громадным» и вырос в «грандиозного». «Прекрасно» стало у молодых «великолепно», на смену ему пришло и «железно», а сегодня мы уже слышим от молодых «потрясно» или же: «последний крик – последний – писк – отпад» (о модных тенденциях). Когда-то о непроходимом дураке говорили просто: «дубина». Со временем этого стало недостаточно, слишком мягко. Вместо «дубина» стали говорить в этом смысле «бревно» – уже обиднее: что ни дерева никакого, ни бревна, а малый выступ на ровном месте – вот что такое «пенёк». Усиление образности связано с особой эмоциональностью: «дубина-бревно-пенёк». Таким образом, самое главное в речи молодёжи – эмоции, чувства. Молодость инстинктивно отталкивается от строгости термина и точности логического понятия, ведь преимущество всякого образа в том, что он удерживает мысль на почве конкретности, избегая отвлечённых обобщений. В этом его сила, но и слабость тоже. Бесконечно повторяемое слова быстро тускнеет, поэтому и должны возникать всё новые ему замены, хотя уже сама повторяемость слова становится средством его осмысления, определяет его судьбу: плохое отсеивается, нужное – остаётся. Речь молодёжи – не система, она принципиально не системна. И открыта для любого нового творчества всех последующих поколений. Развитие творческой экспрессии речи определяется и питается здоровой самоиронией, которая возможна только у духовно-здорового человека. В ход идёт всё: и условное искажение словесного образа, и иноязычное заимствование, и метафора, и народная этимология, близость слов, основанная часто на звучании... Словесный образ всегда неожидан, а речь молодёжи теперь он всё чаще связан с интеллектуальной сферой деятельности (что выдаёт с головой студенческое его происхождение):

1) «ясно как в танке» – ничего не ясно; 2) «идея клюнула» – появилось мысль; 3) «шлангом прикинулся» – разыграл росточка; 4) «прогнулся» – неожиданно для себя удачно сдал экзамен; 5) «лажа» – скучная и не интересная лекция; 6) «резиденция» – общежитие; 7) «учёные записки» – конспект лекций; 8) «стоять буквой [зю]» – работать в поле «на картошке».

Молодёжный жаргон имеет и функциональное оправдание отпугнуть, высмеять или оскорбить. И вот результат: он «отвалился, отлип, отсох, отрубился» – в последовательности появления этих глаголов в речи появляется усилие грубости – усилие силы слова в отношениях с вашим миром. Отрицательная характеристика неприятного человека создаётся на новых языковых основаниях. Кого называют ласково «старшок»? Кого зазывают делягу? «Нужник» – нужный человек. В схеме рождается истина, в сокровенности словесного образа отражается и наше отношение к тому, что требует незамедлительной оценки.

Эмоция и есть отношение, всегда конкретное, сиюминутное. Но её не выразишь, её не поймут, не будь в основе её глубокого словесного образа, что таится до времени в глубинах корня. В этой речи, особенно, и нет ничего, кроме попытки выявить образ.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Кудинов Т. А. «Общий жаргон» в системе субстандарта. 2010.
2. Ярцева В. Н. Большая Российская энциклопедический словарь. – 2-е изд. – М., 1998.

УДК 81:001.4/16.01.45

*Барно Маматова, Дилмурод Пулатов,
Захро Ахмедова, Жамолиддин Исмоналиев
(Фергана, Узбекистан)*

ФОРМИРОВАНИЕ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ У УЧАЩИХСЯ НАВЫКОВ ТВОРЧЕСКОГО ОБЩЕНИЯ

В этой статье даны тренировочные упражнения для раскрытия творческих навыков учащихся, применения их в своей речи, развитие умений распознавать значение слов. Вниманию преподавателей, работающих в национальной аудитории, предлагаются некоторые типы лексико-семантических упражнений, назначение которых – развитие умений распознавать значение слова, толковать его, использовать в речи, в творческих работ на заданную тему.

Ключевые слова: творческие навыки учащихся, развитие умений, речь.

This article provides training exercises for discovering the creative skills of students, applying them in their speech, and developing skills to recognize the meaning of words. The attention of teachers working in a national audience are offered some types of lexico-semantic exercises, the purpose of which is the development of skills to recognize the meaning of a word, interpret it, use it in speech, in creative works on a given topic

Key words: creative skills of students, development of skills, speech.

Задачи современного урока русского языка, особенно на завершающем этапе обучения, – максимальная активизация познавательной деятельности учащихся, развитие у них способностей самостоятельно мыслить и общаться на русском языке.

Всякая деятельность предполагает объединение людей, но никакая человеческая общность не может осуществлять полноценную совместную деятельность, если – не будет установлен контакт между людьми, в неё включёнными, и не будет достигнуто между ними должное взаимопонимание. Так, например, для того, чтобы преподаватель мог обучить чему-либо студентов, он должен вступить с ними в общение. Общение – это многоплановый процесс развития контактов между людьми, порождаемый потребностями совместной деятельности. Общение включает в себя обмен информацией между её участниками, который может быть охарактеризован в качестве коммуникативной стороны общения. Вторая сторона общения – взаимодействие общающихся – обмен в процессе речи не только словами, но и действиями, поступками. И, наконец, третья сторона общения предполагает восприятие общающимися друг друга.

Между тем наблюдения свидетельствуют, что при обучении русскому языку, в частности лексике, мало применяются упражнения, направленные на формирование у учащихся навыков творческого осмысления, изучаемого материала, использования его в различных ситуациях общения.

Вниманию преподавателей, работающих в национальной аудитории, предлагаются некоторые типы лексико-семантических упражнений, назначение которых – развитие умений распознавать значение слова, толковать его, использовать в речи, в творческих работах на заданную тему.

Последовательность в выполнении упражнений поможет учащимся уяснить взаимосвязь явления многозначности с синонимией и антонимией, определить способы образования антонимов, обусловленность употребления синонимов оттенками их значений, контекстом и т.д. Творческие работы, которыми завершаются учащимся лексические знания непосредственно в речи.

Приведём некоторые типы лексико-семантических упражнений.

1. Подберите синонимы к многозначным словам в разных значениях, используя слова для справок:

- а) *крепкий*: крепкий сон, крепкий организм, крепкая дружба;
- б) *худой*: худой человек, худое платье;
- в) *тяжёлый*: тяжёлый чемодан, тяжёлая задача, тяжёлый характер;
- г) *неясный*: неясный почерк, неясный ответ, неясный вопрос;
- д) *бежать*: бежать рысью, время бежать, облака бегут, вода бежит;
- е) *передать*: передать письмо, передать мысль, передать концерт (по радио).

Слова для справок: *глубокий, здоровый, верный; тощий, рваный, дырявый; увесистый, трудный, суровый; неразборчивый, нечёткий, непонятный; мчатся, проходить, летать, течь; вручить, выразить, транслировать.*

2. Объясните употребление синонимов в зависимости от ситуации или контекста: *худой – тощий (человек), играть – исполнять (роль), бежать – нестись (по дороге), передавать – транслировать (по радио).*

3. Подбирая по смыслу слова из скобок, составьте словосочетания с синонимами: полный – толстый (дерево, бумага, луна, ткань, ответ), густой – дремучий (роща, волосы, облака, лес, туман).

В каком значении употреблены слова в составленных вами словосочетаниях?

4. К данным прилагательным-синонимам подберите существительные, укажите разницу в оттенках значений прилагательных:

- а) большой – громадный, чистая – прозрачная, тяжёлое – массивное;
- б) открыть – отворить, найти – отыскать, вынуть – достать.

Прочитайте, укажите синонимы. Объясните их значение.

Для геройства не сыщешь предела, у отваги не видно границ (В. Лебедев-Кумач). Умереть – так за отчизну, жить – так только родиной дышать (А. Блок). Сначала из-за перевала вылетела собачья упряжка с груженными санями, а за нею следом понеслись быстходные лыжники. Они промелькнули по голому скату и исчезли в лесу. Ровно через полчаса собаки лихо вынеслись из леса. А за ними пять лыжников. Гек не вытерпел, прыгнул с крыльца и помчался навстречу высокому бородатому человеку, который бежал впереди и кричал «Ура!» громче всех.

Составьте рассказ на тему «Строим город», употребляя подходящие по смыслу слова-синонимы:

- а) *большой, громадный, огромный, величественный;*
- б) *строить, создавать, воздвигать, сооружать;*
- в) *восстанавливать, возрождать, реставрировать;*
- г) *дом, здание, объект, сооружение;*

Прочитайте, определите способы образования антонимов. Обратите внимание на то, что к какой части речи относятся слова-антонимы:

а) *подниматься – опускаться, начинать – заканчивать; мир – война, друг – враг; простой – сложный, дикий – домашний; далеко – близко, хорошо – плохо;*

б) *вносить* – *выносить*, *завернуть* – *развернуть*, *закрыть* – *открыть*, *налить* – *вылить*, *разбирать* – *собирать*; *заботливый* – *незаботливый*, *заметный* – *незаметный*, *известный* – *неизвестный*; *правильно* – *неправильно*, *интересно* – *неинтересно*.

Составьте предложения с антонимами *разбирать* – *собирать* (*мотор*, *приёмник*). Подберите антонимы к слову *собирать* в других значениях (*класс*, *деньги*). Прочитайте, укажите антонимы. Раскройте смысл двух последних строчек четверостишия.

1. *У лётчиков наших такая порука,*

Такое почётное звание есть:

Врага уничтожить – большая заслуга,

Но друга спасти – это высшая честь.

2. *У храбрых есть только бессмертие, смерти у храбрых нет. Трусливый друг опаснее врага. Ученье – свет, а не ученье – тьма. Лучшее дарование – ум, худшее – невежество.*

Назовите ситуации, в которых можно было бы употребить 2-ю и 3-ю пословицы. Используя антонимы, замените предложения о зиме предложениями о лете.

Наступила холодная зима. Рассветает поздно. Дни стали короче. Небо хмурое. На улице морозно... Продолжите рассказ.

Ответьте на вопросы отрицательно, употребляя антонимы.

1) Ты встречаешь кого-нибудь? – ...

2) Ты помнишь о своём обещании? – ...

3) Твой брат ещё болен? – ...

4) Тебе холодно? – ...

5) Ты свободен сегодня? – ...

Составьте рассказ о городе, в котором вы живёте, используя антонимы: *новый* – *старый*, *древний* – *молодой*, *высокий* – *низкий*, *строить* – *разрушать*, *приехать* – *уехать*, *встречать* – *проводить*, *начать* – *закончить*, *жарко* – *холодно*, *много* – *мало*, *грустно* – *весело* и т.д.

Формирование лексических навыков и развитие речи учащихся во многом зависит от работы со словом в связном тексте. Задания должны строиться с учётом полученных учащимся знаний о лексикологических понятиях, о закономерностях функционирования слова в речи, например, осмыслить содержание текста, обосновать его название, заменить данное название синонимичным, высказать мнение относительно главной мысли текста, используя в речи, изученные лексические единицы.

Продемонстрируем работу на конкретном тексте.

1. Прочитайте стихотворение. Почему оно так названо?

2. Определите, в каких значениях употребляется глагол *биться*, назовите синонимы.

3. Скажите, какова связь между содержанием стихотворения и употреблением в нём многозначного глагола *биться* в разных значениях.

Глагол

Это в памяти остаётся,

Повторяется как молва:

Сердце бьётся,

Армия бьётся –

Одинаковые слова!

Одинаковые глаголы –

Неслучайные наверняка.

Одинаковые законы

И у сердца,

И у полка,

Говориться, словно поётся,

С интонацией вихревой:

Бьётся армия,

Сердце бьётся,

Бьётся знамя над головой! (Р. Рождественский)

Выучить стихотворение наизусть.

Ко всему вышеизложенному можно добавить только из своего личного опыта, что человек (в том числе и ребёнок, и подросток), никогда не раскрывается в общении так, как во время творческой деятельности. Ведь, по сути, в процессе творческой деятельности, мы находимся на другом уровне восприятия, так же, как во сне, сны сняты именно нам, но мы не можем управлять сновидениями, мы не являемся их «руководителями», хотя они и рождаются внутри нас.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Выготский Л. С. Избранные психологические исследования. – М., 1959.
2. Кондратенко И. А. Вопросы русского языка. – М., 1995.
3. Золотова Г. А. Очерки функционального синтаксиса. – М., 1979.
4. Каган М. С. Вопросы психологии. – М., 2000.

УДК 54.21/378.1

*Барно Маматова, Озода Соипова,
Ахрор Холматов, Ёкутхон Ахунова
(Фергана, Узбекистан)*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КОМПЬЮТЕРНЫХ АНИМАЦИОННЫХ ПРОГРАММ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ФИЗИКИ

В данной статье рассматривается эффективность использования анимационных программ в процессе преподавания физики.

Ключевые слова: анимация, восприятие, информация.

The effective use of animation programs in the process of teaching physics is considered in this paper.

Key words: animation, perception, information.

Эффективность применения компьютерных технологий в учебном процессе зависит от многих факторов, в том числе и от уровня самой техники, и от качества используемых обучающих программ, и от методики обучения, применяемой преподавателем. Особо следует отметить проблему наглядности, используемую в виде плакатов каких-либо физических явлений, которые полностью могут раскрыть сущность данного процесса, и поэтому только компьютер, воздействуя на чувства обучаемого, позволяет продемонстрировать абсолютно абстрактные понятия и объекты.

Как известно из психологических исследований, наглядность – это свойство человеческих психических образов реальных объектов, предметов или явлений но не свойство или качество, присущее этим реальным объектам, предметам или явлениям. Только лишь в результате активной работы наглядный образ создаётся в сознании обучаемого.

Наглядность образа, возникшего у студента и учащегося, зависит главным образом от уровня развития познавательных способностей обучаемого, от его познавательных интересов и склонностей, от потребности и желания увидеть, услышать, ощутить данный объект, создать у себя яркий понятный образ этого объекта. Наглядность есть показатель простоты и понятности для обучаемого.

Наглядный материал можно использовать почти на каждом занятии по физике с целью повышения восприятия учебного материала и развития познавательного интереса студентов и учащихся. Компьютер позволяет продемонстрировать процессы и явления в динамике. Это способствует не только лучшему запоминанию учебного материала, но и обеспечивает

оптимальное включение и адаптацию нового материала в имеющиеся у студента и у учащихся знания. Таким образом, формируя последовательность «живое созерцание» учебной физической информации, используются не только природные свойства зрительного аппарата обучаемого, но и развивается познавательный интерес к преподаваемому предмету.

Важным средством организации восприятия информационного материала является цветное оформление компьютерных анимационных программ. Такая демонстрация как бы руководит «живым созерцанием» информации, студент или учащийся незаметно учится отмечать ту или иную особенность информационного сообщения, такое таким образом доходит до его сознания. Для того чтобы развивать познавательный интерес, нужно постоянно заботиться об организации зрительной информации. От простого использования наглядности как средства повышения эффективности лекции необходимо сделать переход к формированию физических визуальных понятий, которые по своему объёму, степени обобщённости не уступили бы привычным вербальным, словестным понятиям.

Как показывает анализ специальной зарубежной и отечественной литературы, в настоящее время в мире используется несколько тысяч педагогических технологий для повышения эффективности обучения. Эффективность обучения а также повышение восприятия учебного материала студентами и учащимся в физике можно повысить, используя компьютерные анимационные программы и виртуальны лабораторный эксперимент при проведение физического практикума.

Педагогические и психологические исследования показали, что наибольшее преимущество компьютерных анимационных программ перед статичными иллюстрациями в учебниках заключается в том, что студенты и учащиеся не только мысленно, но и практически могут «работать» с изображениями – собирать электрические цепи, разъединять, сжимать, вращать, т.е. изменять любым образом возникающие на экране монитора изображения. Изображения, создаваемые компьютерными анимационными программами, делают студента или учащегося активным участником происходящего и освобождают от использования определённого набора наглядного иллюстративного материала.

В настоящее время из существующих форм обучения, лекции остаются наиболее консервативными, но студентов они по-прежнему интересуют, так как дают достаточно полные знания о состоянии науки, путях и средствах решения проблем. Однако необходимо поиск новых способов обучения, в частности применение компьютерных анимационных программ. Такие программы должны содержать не только простую передачу информации, но и способствовать активному усвоению содержания обучения с включаемым механизмов теоретического мышления и всей структуры психических функций.

Студенты и учащиеся – молодёжь с образным мышлением, поэтому им трудно усваивать физику и без «картинки» представить и понять физический процесс или изучить явление. Развитие их абстрактного, логического мышления происходит посредством образов. А студенты и учащиеся с теоретическим типом мышления нередко отличаются формальными знаниями. Для них компьютерные программы с видеосюжетами, возможностью «управления» процессами, подвижными графиками, схемами – дополнительное средство развития образного мышления. Оба вида мышления одинаково важны при изучении курса физики и формировании будущего специалиста. По утверждению современных психологов, физическое мышление является синтетическим, интегрированным – как наглядно-образным, так и абстрактно-теоретическим.

Компьютерная демонстрация наглядного материала позволяет подавать его последовательно по мере изложения темы преподавателем, не нарушая его логики. Демонстрационный материал улучшает восприятие информации путём сочетания различных форм подачи учебного материала в виде схем, рисунков, гипертекста, анимации и звукового сопровождения и предоставления возможности обучаемому активно вмешиваться в процесс обучения. Применение анимации при создании такого компьютерного продукта позволяет рассматривать вопросы математической теории в движении, обеспечивает современный

подход к изучению нового материала, вызывает внимание, интерес, а также повышение восприятия изучаемого предмета.

Использование компьютеров в обучении показывает, что компьютерные анимационные программы эффективны только в том случае, когда создана лично ориентированная дидактическая компьютерная среда – целостность методологических, методических технологических подходов, определяющих структуру, содержание и технологию компьютерного обучения.

Разработка компьютерных программ, используемых в учебных целях, представляет собой сложный и трудоёмкий процесс, требующий коллективного труда не только преподавателей, методистов, программистов, но и психологов, гигиенистов, дизайнеров. В рамках вузов или школы такой подход весьма сложен – в силу организационных и финансовых проблем. Тем не менее, это не снимает ответственности с научно-преподавательского состава за качество обучения. В связи с этим правомерно предъявить комплекс требований к разрабатываемым компьютерным анимационным программам, чтобы их использование не вызвало отрицательных (в психологическом или физиолого-гигиеническом смысле) последствий, а служило целям интенсификации учебного процесса и развития личности обучаемого.

Применение компьютерных анимационных программ повышает эффективность, восприимчивость и улучшает качество учебного процесса на основе активного диалога с информационно-техническими системами, создаёт условия для подготовки специалистов, способных использовать компьютер в качестве рабочего инструмента в своей деятельности. Это соответствует современным требованиям к высшим учебным заведениям: подготовка инженеров – квалификационных специалистов с высшим профессиональным образованием; удовлетворение потребностей обучающихся в интеллектуальном, культурном и нравственном развитии.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Боронцов П. В., Мельников Е. И. Компьютерные анимационные программы при изучении технических дисциплин курсантами военных вузов. – Пермь, 2004.
2. Загвязинский В. И. Методология и методика педагогического исследования. – М., 2001.
3. Пидкасистый П. И. Педагогика: учебное пособие для студентов педагогических вузов и педагогических колледжей. М., 2001.
4. Бюстран В. Изучение физики с помощью исследований на компьютере. ЮНЕСКО, 1999.

УДК 808.5:37.016

*Ельвіра Манжос
(Вінниця, Україна)*

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ СТУДЕНТІВ У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

У статті розглянуто формування професійної компетенції студентів у навчальному процесі. Проаналізовано необхідні педагогічні умови набуття необхідних компетентностей студентами і чинники успішного засвоєння ними необхідних знань і здатностей, які створюються при використанні технології контекстного навчання. Підтверджено, що контекстне навчання відіграє роль комплексного чинника при формуванні професійних компетентностей в навчальному процесі.

Ключові слова: компетенції, професійна компетенція, контекстне навчання, фахова компетентність, майбутні фахівці, технологія контекстного навчання.

The article deals with the formation of the professional competence of students in the process of study. The necessary pedagogical conditions for obtaining competencies by students and the factors of successful acquisition of the necessary knowledge and abilities created by the use of context-based learning technology are analyzed. It is confirmed that contextual education plays the role of an integrated factor in the formation of professional competencies in the process of learning.

Key words: *competence, professional competence, contextual training, professional competence, future specialists, technology of contextual education.*

Процеси інтеграції світової спільноти, зокрема в галузі економіки, призводять до змін у вимогах, що висуваються до кваліфікаційної характеристики сучасного економіста. За цих умов особливого значення набувають такі якості випускника вищого навчального закладу, як високий професіоналізм, ініціативність у вирішенні нетрадиційних задач, креативність, здатність до самоосвіти, до налагодження ділових контактів з іноземними партнерами та кваліфікованої професійної діяльності в іншомовному середовищі.

У зв'язку з високим рівнем інформатизації українського суспільства та постійно зростаючої кількості зарубіжних контактів у різних сферах людської діяльності володіння іноземною мовою стає обов'язковою складовою професійної підготовки майбутнього фахівця.

Проблеми дослідження феномена компетенція/компетентність знайшли відображення в наукових розвідках зарубіжних (у тому числі – російських) дослідників, серед яких Г. Белицька, Б. Гершунський, Ж. Делор, І. Зимня, Т. Ісаєва, Є. Конюхова, Т. Конюхова, Дж. Равен, Р. Уайт, Д. Хаймс, В. Хутмакер, Ед. Шорт та інші. Проблеми формування професійної компетентності присвячені наукові роботи цілої низки вчених, серед яких О.М. Гончарова [5], Л.М. Дібакова, Н.М. Уйсімбаєва [11] та ін.

У Концепції розвитку економічної освіти в Україні зазначається, що метою університетської економічної освіти є підготовки всебічно розвиненого економіста з широким науковим світоглядом і здатністю до самореалізації як економічно активного члена суспільства.

За проектом Tuning Європейської комісії компетентність – це динамічна комбінація знань, розуміння, умінь, цінностей, особистісних якостей, що описують результати навчання за навчальною програмою [6].

В процесі вивчення компетентностей Є. Милерян визначив послідовні етапи їх формування. На його думку, спочатку навички засвоюються як ізольовані, автоматизовані дії, далі згрупповуються в цілісні конструкції (систему навичок), а навички узагальнюються до рівня так званих компетентностей [3, с. 95].

Г. М. Коджаспірова визначає професійну компетентність як оперування спеціалістом необхідними знаннями, вміннями та навичками, які становлять основу формування професійної діяльності, комунікабельності та особистісних якостей спеціаліста – носія певних професійних цінностей, ідеалів, свідомості.

Таким чином, цілком доречно розкривати сутність компетентності двома способами:

– шляхом відповідних компетентностей, в цьому разі ми їх структурно-змістово представляємо як сукупність знань, умінь, навичок та досвіду (нами розглядається як професійна компетентність);

– через описання, за А. Хуторським, сукупності взаємопов'язаних якостей особистості (знань, умінь, навичок, способів діяльності), необхідних для виконання певних ситуацій та процесів і які є необхідними інструментами для продуктивної діяльності [2, с. 30].

Отже, натепер є багато визначень, які розкривають сутність понять “компетентність” та “професійна компетентність”. Одні вчені характеризують компетентність з точки зору того, на що здатний компетентний фахівець (тобто з позиції результату формування компетентності), інші описують її структуру в двох видах:

1) психологічному – як сукупність когнітивно-інтелектуальних (знань, вмінь та навичок, характеристик мислення) та діяльнісно-поведінкових (досвід поведінки, діяльності та спілкування) компонентів; такі структурні компоненти дозволять визначити показники та критерії сформованості компетентності.

2) функціонально-змістовому – як сукупність компетентностей, які описані в класифікаціях професій та в кваліфікаційних рівнях підготовки студентів вишу [2, с. 37].

Таким чином, можна зазначити, що професійна компетентність близька за значенням з поняттям “професіоналізм”.

За своєю типологією Д. Хаймс та Дж. Равен виділяють такі компетентності, як “комунікативна компетентність” і “соціальна компетентність”. Всього приблизно 37 видів компетентностей, які групуються:

1. Загальнопрофесійні, компетентності, що слугують основою для відповідних спеціальних компетентностей.

2. Спеціально-професійні – сукупність компетенцій, необхідних для здійснення професійної діяльності [8].

Метою навчання іноземної мови є такий рівень оволодіння мовою, що забезпечить кваліфіковану професійну діяльність в різних сферах та ситуаціях ділового партнерства, спільного виробництва і наукової роботи [1].

На успішність формування професійних компетентностей впливає низка чинників, що зумовлюють рівень засвоєння знань студентами, зокрема:

- педагогічний соціум;
- форми навчального процесу;
- самостійна робота студентів;
- форми позанавчальної діяльності;
- потребно-мотиваційна сфера;
- особистісний потенціал;
- здібності;
- соціальне оточення [9].

Успішність формування професійних компетентностей залежить від створення педагогічних умов, що групуються у пов’язані між собою блоки:

– організаційні, що передбачають організацію навчального процесу з метою підвищення рівня компетентності (визначення складу професійних компетентностей, критеріїв і показників їх сформованості, цілей і завдань навчальних курсів, розробка програм навчальних дисциплін з зазначенням компетентностей, що формуються за його вивченням);

– (визначення форм і змісту занять за дисциплінами з урахуванням міжпредметних зв’язків, професійної спрямованості навчання);

– технологічні (контрольно-оцінювальні процедури результатів навчання, використання активних форм навчання, технічне оснащення занять);

– психолого-педагогічні (створення позитивної мотивації до навчання, підбір навчальних матеріалів для підвищення вмотивованості, творчої та розумової активності та ініціативності тих, хто навчається; формування комунікативної особистості, здатної до відкритого спілкування, налагодження міжособистісних стосунків, формування критичного підходу до себе, своїх висловлювань і своєї діяльності і тих самих показників комуніканта) [7].

В процесі викладання економічних дисциплін потрібно зробити акцент на розвиток та вдосконалення таких компетенцій (поєднання знань та професійних навиків):

1. Інноваційність – відношення до змін (зацікавленість до нових підходів і методів), вдосконалення діяльності (вдосконалення процесів в рамках функціонального напрямку, реалізація стратегічних ініціатив).

2. Розвиток – постійне розширення професійного кругозору, зацікавленість новими практиками, кращими розробка своїх та суміжних областях діяльності, обмін досвідом та інноваційними рішеннями.

3. Організація діяльності – визначення стратегічних планів та пріоритетів, раціональний розподіл ресурсів для досягнення цілей.

4. Результативність – постановка цілей, бажання більшого, самостійність.

5. Системність – швидке засвоєння нової інформації, визначення ключових моментів, масштаб аналізу, перспективність мислення.

6. Комунікативність – побудова взаємовідносин, відставання позицій [5].

Підсумовуючи викладене вище, треба зазначити, що сучасний етап розвитку освіти в Україні характеризується компетентісним підходом до професійної підготовки студентів усіх спеціальностей. Беззаперечна важливість іноземної мови у формуванні фахових компетентностей, їх власне функціональних компонентів та професійно важливих якостей, а також соціальних і особистісних характеристик майбутніх фахівців економічного профілю. При цьому необхідні педагогічні умови набуття необхідних компетентностей майбутніми фахівцями і чинники успішного засвоєння ними необхідних знань і здатностей створюються при використанні технології контекстного навчання. Отже, контекстне навчання відіграє роль комплексного чинника формування професійних компетентностей у навчанні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Авраменко М. М. Іноземна мова як засіб формування професійної компетентності майбутніх економістів / М. М. Авраменко // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. – 2009. – Вип. 132. – С. 393–397.

2. Бодров В. А. Психология профессиональной пригодности : учеб. Пособие для вузов / В. А. Бодров. – М. : Академия, 2001. – 342 с..

3. Болотов В. А. Компетентностная модель: от идеи к образовательной программе / В. А. Болотов // Педагогика. – 2003. – № 10. – С. 7–16.

4. Волинець О.О. Особливості викладання економічних дисциплін для формування у студентів професійної компетентності / Формування професійної компетентності студентів в процесі викладання економічних дисциплін - КНТЕУ м. Вінниця.

5. Гончарова О.Н. Система формування інформатичних компетенцій в майбутніх економістів// Учені записки Тавричного національного університету ім. В.И. Вернадського, Том 21(60), №1. - Сімферополь. - 2008.

6. Мусис Н. Усе про спільні політики Європейського Союзу/ Пер. з англійської. – К.: "К.І.С.", 2005. - 466с.

7. Пиралова О. Ф. Современное обучение инженеров профессиональным дисциплинам в условиях многоуровневой подготовки [Електронний ресурс] / О. Ф. Пиралова. – М. : Издательство «Академия Естествознания», 2009. – Режим доступу: <http://www.rae.ru/monographs/62>.

8. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация [Текст]/ Дж. Равен. – М. Когито-Центр, 2002. – 396с.

9. Самарук Н. М. Формування професійної компетентності майбутніх економістів [Електронний ресурс] / Н. М. Самарук // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України –2011. – № 2. – Режим доступу http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Vnadps/2011_2/zmist.html.

10. Концепція розвитку економічної освіти в Україні [Електронний ресурс] / Міністерство освіти і науки України. Рішення №12/7-4. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=%76%31%32%5F%37%32%39%30%2D%30%33>, 04.12.2003 р.

11. Уйсімбаєва Н.В. Формування професійної компетентності майбутніх економістів в процесі науково-дослідної роботи у вищих навчальних закладах: дис. канд. пед. наук: 13.02.06 / Уйсімбаєва Н.В. – Кіровоград, 2006. – 189 с.

*Маргарита Мікаїлова
(Дніпро, Україна)*

ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ РОБОЧОГО ЗОШИТА ПРИ ВИКЛАДАННІ ТЕХНІЧНОЇ МЕХАНІКИ

Автор ділиться досвідом використання розробленого ним Робочого зошита з друкованою основою з дисципліни Технічна механіка, як сучасного і перспективного засобу навчання. Приведено фрагмент зошита, описано варіанти його використання з метою поліпшення засвоєння, повторення, узагальнення, систематизації та перевірки знань студентів.

Ключові слова: *нові педагогічні технології навчання, робочий зошит з друкованою основою, технічна механіка*

The author shares the experience of using the Workbook on a printed basis developed by him from the discipline of Technical Mechanics as a modern and promising means of study. A fragment of a notebook is given, variants of its use are described with the purpose of improvement of assimilation, repetition, generalization, systematization and verification of students' knowledge.

Key words: *new teaching technology teaching, working notebook with printed basis, Technical mechanics.*

Створення та використання нових педагогічних технологій навчання передусім стосується впровадження в педагогічну практику як нетрадиційних методик, так і оригінальних засобів навчання. Для цього необхідно оновлювати зміст навчального матеріалу, створювати і впроваджувати нові різноманітні засоби навчання, які б сприяли цілісному, осмисленому і глибокому розумінню навчального матеріалу. Ось чому актуальною лишається проблема забезпечення студентів ефективними засобами навчання, до яких відносяться і зошити з друкованою основою.

На жаль зазначені друковані засоби навчання привертають увагу лише окремих методистів, які усвідомлюють цю проблему, шукають нетрадиційні форми і методи організації навчального процесу [1].

Робочі зошити з друкованою основою зможуть стати сучасним і перспективним засобом навчання, якщо будуть містити різнопланові та різнорівневі завдання для безпосереднього виконання їх студентами з метою поліпшення засвоєння, повторення, узагальнення, систематизації та перевірки знань. Від підручників робочі зошити відрізняються відсутністю великого текстового навчального матеріалу; наявністю значної кількості різноманітних завдань, що стимулюють пізнавальну діяльність студентів; системою орієнтирів, що дають змогу сконцентрувати увагу студентів на сутності навчального матеріалу [2].

За дидактичними функціями робочі зошити відрізняються від інших засобів навчання переважанням функцій засвоєння, узагальнення, повторення, систематизації, закріплення, самоконтролю та перевірки знань із конкретного навчальної дисципліни.

З метою активізувати та індивідуалізувати процес пізнавальної діяльності студентів, організувати їхню самостійну роботу та здійснювати систему повторень навчального матеріалу з теми, розділу, модулю було розроблено

Робочий зошит друкованою основою з Технічної механіки.

Робочий зошит може бути використаним під час аудиторних занять, для виконання домашніх завдань після вивчення основних тем модулів, при захисті розрахунково-графічних завдань, як додаток до самостійних робіт, а у разі потреби – для індивідуального навчання. Робочий зошит містить критерії оцінки знань з кожної теми, керуючись якими викладач зможе оцінити відповіді студентів (або студент сам може себе проконтролювати у випадку самоосвіти). До частини питань додано альтернативні відповіді. Для відповіді на решту

запитань необхідно виконати нескладні розрахунки, котрі не потребують допоміжних засобів.

Робочий зошит принесе велику користь і при самостійному вивченні курсу механіки, при його повторенні, підготовці до екзаменів, а також самоконтролі. Для цього випадку в кінці Робочого зошита є відповіді.

Час необхідний для виконання завдань з кожної теми складає 15-20 хвилин.

Розроблений «Робочий зошит з дисципліни Технічна механіка» було опробовано в трьох студентських групах восени 2018 року.

Впровадження Робочого зошиту у практику навчального процесу було покликано вирішити такі завдання :

- більш міцне засвоєння студентами теоретичних положень;
- набуття практичних умінь і навичок рішення типових, розвиваючих і творчих завдань;
- оволодіння алгоритмами вирішення основних типів завдань теми;
- формування в студентів умінь і навичок самоконтролю;
- розвиток мислення студентів;
- здійснення педагогом контролю за перебігом процесу навчання.

У результаті проведеного експерименту з впровадженням в навчальний процес Робочого зошиту було виявлено позитивну динаміку в результатах навчання студентів. Було зроблено наступні висновки:

1. Використання Робочого зошита допомагає педагогу керувати навчальною діяльністю студентів, сприяє формуванню в них необхідних знань, практичних вмінь і навичок.

2. Робочий зошит може бути інструментом у розвитку мислення через спеціально розроблені завдання та вправи творчого характеру.

3. Робота з Робочим зошитом сприяє розвитку в студентів стійкої уваги на занятті.

4. Систематичне заповнення аркушів Робочого зошита впливає на формування в студентів організованості, дисциплінованості, охайності, сумлінності, працьовитості, наполегливості, дбайливості.

5. Робота у Робочому зошиті вимагає від студентів особливої відповідальності за те, щоб написане слово було адекватно по значущості друкованому слову.

6. Робочий зошит може бути використано для контролю знань і вмінь студентів.

7. Використання Робочого зошиту раціоналізує навчальну роботу студентів і викладача, забезпечує доцільне використання навчального часу.

Нижче приведено фрагмент однієї з тем, викладених в Робочому зошиті.

ТЕМА 1.1. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ „СТАТИКИ”

Вступ. Зміст дисципліни “Технічна механіка”. Загальні положення Теоретичної механіки, її розділи . Основні поняття та аксіоми статички. Сила та її характеристики. Система сил. Еквівалентні системи. Рівнодійна сила.

Критерії оцінки знань теми 1.1 Загальні положення «Статички»

Критерій оцінки – 1 бал за кожну вірну відповідь.

За недоліки у визначеннях знімається 0,25 – 0,5 бали.

№ питання	Сумарний бал
1	3
2	7
3	1
4	3
5	6
6	1

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

7	1
8	1
9	1
10	1
11	1
12	1
13	1
14	1
15	1
Всього	30 балів

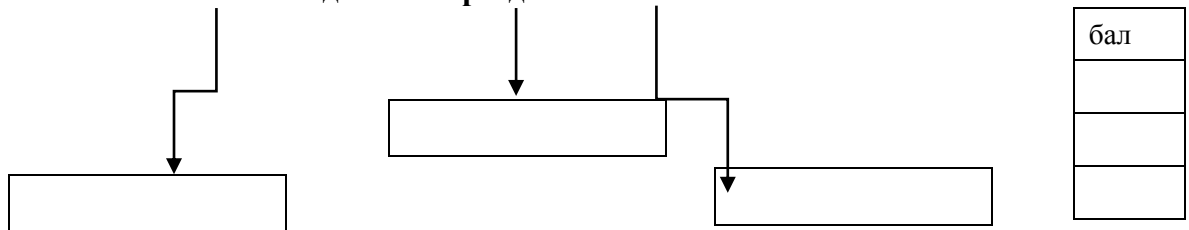
Оцінка «5» - 27 – 30 балів;

Оцінка «4» - 22 – 26,5 балів;

Оцінка «3» - 18 – 21,5 балів.

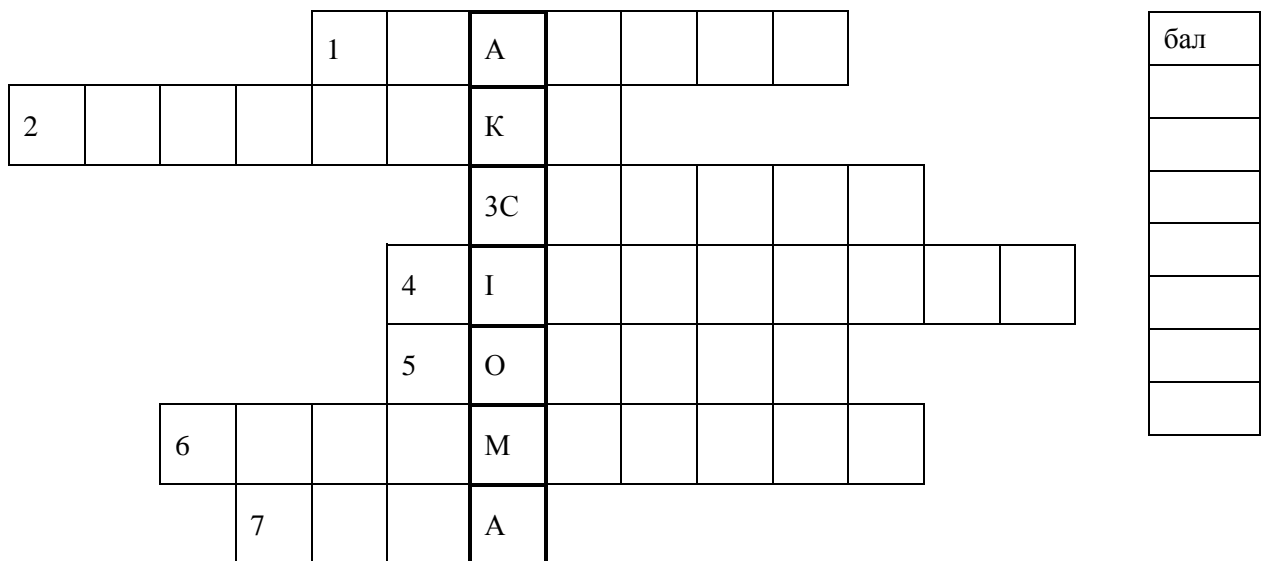
Контрольні запитання до теми Загальні положення «Статики»

1) Технічна механіка складається з розділів

2) Кросворд: Впишіть слова-відповіді на питання по горизонталі:

1 Розділ Теоретичної механіки, в якому викладається учення про сили і розглядаються умови рівноваги тіл під дією прикладених до них сил.

2 Розділ теоретичної механіки, в якому вивчається рух тіл з врахуванням їх масі діючих на них сил.

- 3 Величина, протилежна векторній.
 4 Стан спокою тіла.
 5 Числове значення.
 6 Розділ теоретичної механіки, в якому вивчається рух тіл без врахування їх мас і діючих на них сил.
 7 Кількісна міра взаємодії тіл.

3) Чим характеризується сила:

- а). Модулем, проекцією сили на вісь.
 б). Відстанню від точки прикладання сили до кінця вектора.
 в). Модулем, точкою прикладання, напрямом.

бал

4) Перейдіть з одних одиниць вимірювання до інших:

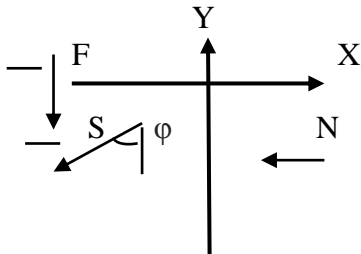
2000 Н = _____ кН

2 кН = _____ Н

0.2 Н = _____ кН

бал

5. Знайти проекцію сил на осі X та Y

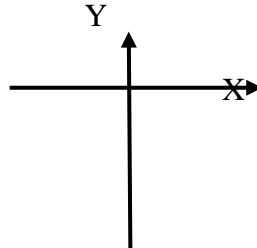

$F_x =$	$F_y =$
$N_x =$	$N_y =$
$S_x =$	$S_y =$

бал

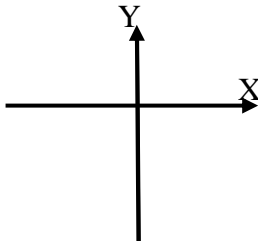
6) Зобразити силу в осях координат для якої проекції

$F_x = -F \cos \varphi$; $F_y = -F \sin \varphi$

бал

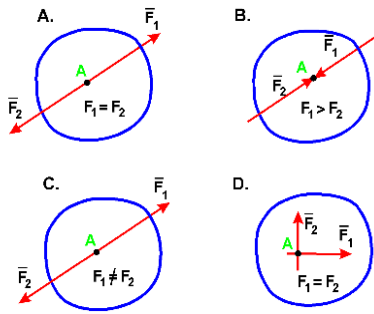
7) Зобразити силу S для якої $S_x = 0$; $S_y = S$:

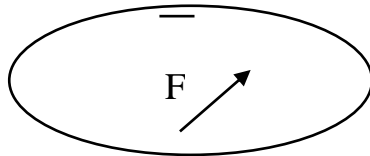
бал

бал

8) В якому випадку тіло знаходиться у рівновазі:

9) Зобразити лінію дії сили F :

бал

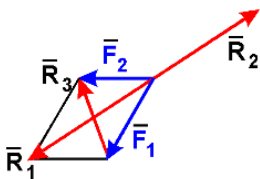
10) Сукупність сил, прикладених до тіла називається _____

бал

11) Матеріальна точка – це _____

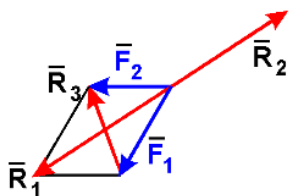
бал

12) Яка сила буде рівнодіючою сил F_1 и F_2 :

бал

13) Яка сила буде врівноважуючою для F_1 и F_2 :

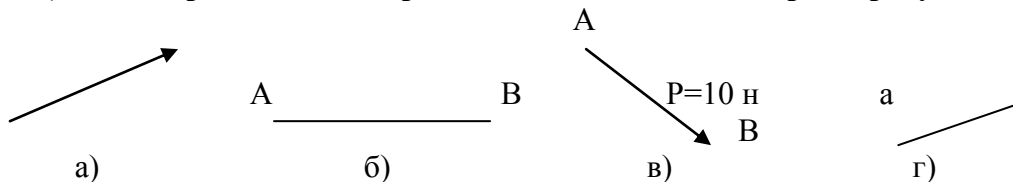
бал

14) Стан твердого тіла не зміниться, якщо:

- а). Додати пару сил.
- б). Додати врівноважуючу силу.
- в). Одну із сил паралельно перенести в другу точку тіла.
- г). Додати врівноважену систему сил.
- д). Додати будь-яку систему сил.

бал

15) Яке зображення вектора має всі елементи, які характеризують силу:

бал

Коди правильних відповідей до теми 1.1 Загальні положення «Статики»

№ питання	Відповідь	Бал	Сумарний бал
1	Теоретична механіка	1	3
	Опір матеріалів	1	
	Деталі машин	1	
2	Статика	1	7
	Динаміка	1	
	Скаляр	1	
	Рівновага	1	
	Модуль	1	
	Кінематика	1	
	Сила	1	
3	в	1	1
4	2	1	3
	2000	1	
	200	1	
5	0	1	6
	-F	1	
	-N	1	
	0	1	
	-Ssinφ	1	
	-Scosφ	1	
6	φ	1	1
7		1	1
8	a	1	1
9		1	1
10	Система сил	1	1
11	Точка, розміром якої можна знехтувати	1	1
12	R1	1	1
13	R2	1	1
14	г	1	1
15	в	1	1
Всього			30 балів

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бабанский Ю.К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса: Методические основы. – М., 1982. – 192 с.
2. Сиротенко Г.О. Сучасний урок: інтегративні технології навчання. – Х.: Основа, 2003. – 80 с.

УДК 378.094(075.8)

*Анастасія Міхеєва
(Київ, Україна)*

ПІДРУЧНИК ЯК ЗАСІБ НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ У ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

У статті розглядається підручник, як основна навчальна книга, за допомогою якої реалізується навчальна, розвивальна та виховна ціль заняття. Розглянути способи та методи роботи з посібником. Наголошується на важливості підручника в організації навчання. На важливості формування навиків роботи з підручником в початковій школі.

Ключові слова: підручник, навчання, виховання, розвивальна функція, самостійна робота, методи роботи з підручником.

In the paper overview textbook like the main book in the learning process. Textbook helps to realize educating aim, developing aim and upbringing aim. We overview different ways and methods to work with textbook. Turn attention for important role of textbook in organization of lesson.

Key words: textbook, education, upbringing, development, methods of working with textbook.

Постановка проблеми. Виховання освіченої, всебічно розвиненої, гармонійної особистості – основне завдання освітнього закладу. І виконання цього завдання розпочинається в молодшій школі. Молодший шкільний вік – особливий період, коли дитина знайомиться зі школою, з новою роллю учня, навчається вчитись. І важливим засобом та головним джерелом навчання є підручник. Підручник – головна книга в навчальному процесі, у якому систематично викладено навчальний матеріал, який відповідає вимогам та нормам навчання та затвердженій програмі. Підручник завжди з дитиною: і під час класно-урочного заняття, і під час виконання домашнього завдання. В руках педагога підручник стає головним засобом досягнення навчальних цілей, формування умінь та навичок, помічником в розвивальному процесі.

Суспільство змінюється, оновлюється, шалені темпи розвитку в сфері науки і культури спричиняють необхідність модернізації освітніх програм. Відповідно виникає потреба оновлення підручників, що є фінансово та часо- затратним. В такому разі може постати питання чи дійсно є потреба в підручниках та чи існує альтернатива такому засобу навчання.

Мета статті – теоретичний аналіз доцільності використання підручника як засобу виховання та навчання.

Підручник – основне джерело знань, яке завжди доступне. Інформація, подана у підручнику є достовірною та актуальною. Важливою перевагою підручника перед іншими посібниками є врахування дидактичних принципів, систематизованість інформації та врахування вікових особливостей в процесі формування тем та завдань. Підручник – формує у учня науковий світогляд, тут враховується співвідношення між науковістю та доступністю.

Я. П. Кодлюк пропонує таке визначення: підручник – це вид навчальної літератури, який репрезентує знання і види діяльності з конкретного навчального предмета відповідно до державних стандартів освіти та вимог навчальної програми з урахуванням особливостей цього предмета (його домінуючої функції), типу школи, вікових особливостей учнів і будується на засадах домінуючої концепції навчання [3].

На сьогоднішній день, науковці розглядають підручник як модель цілісного процесу навчання. Таким чином у ньому мають бути відображені такі важливі складові:

- діяльність учителя (викладання),
- діяльність учня (учіння),
- зміст виучуваного (навчальний матеріал) [3].

Підручник визначає систему та обсяг знань, обов'язкових для засвоєння учнями відповідного віку, включає практичні завдання (завдання, вправи, задачі тощо), виконання яких сприяє формуванню необхідних умінь і навичок. Важливою вимогою є відповідність віковим особливостям та врахування попереднього навчального досвіду. Так, наприклад, у учнів початкової школи інтенсивно формується навик навчання. Тому побудова підручників призначених для молодших школярів має відповідати таким вимогам: передбачення формування змістового, мотиваційного та процесуального компонентів навчальної діяльності. Я. П. Кодлюк рекомендує стимулювати мотиваційний компонент за допомогою емоціогенного змісту навчального матеріалу та відповідних способів його організації. Таким чином за допомогою підручника можна націлити дитину на інтелектуальні почуття, розвинути позитивні мотиви навчання, сприяти формуванню пізнавальних потреб та інтересів.

Підручник виконує ряд функцій. Е. Гельфман та М. Холодна виокремлюють основні з них:

- інформаційна: виступає засобом фіксації соціального досвіду, зокрема наукового, призначеного для передавання та засвоєння;
- управлінська: за допомогою підручника відбувається навчально-пізнавальної діяльності;
- розвивальна: сприяє розвитку когнітивних процесів, мотиваційної сфери, якостей особистості, ціннісних орієнтацій тощо;
- комунікативна: включає монологічну, діалогову та полілогову діяльність;
- виховна: поєднує науковість та образність, за рахунок чого виникають яскраві асоціації та позитивне ставлення;
- диференціація навчання – забезпечує диференційований підхід до учнів;
- індивідуалізація навчання – сприяє формуванню індивідуальних особливостей учня [1].

В. В. Павленко зосереджує увагу на розвивальній функції підручника і окреслює три напрямки розвивальної дії підручника:

- розвиток психічних процесів;
- формування загальнонавчальних умінь і навичок самостійної роботи;
- розвиток креативних здібностей [5].

Аналізуючи побудову та зміст підручників різних предметів, автор приходить до висновку, що навчальна книга в початковій школі містить різноманітні завдання спрямовані на розвиток як психічних процесів так і загальних умінь та навичок, крім того такі завдання як: доповнення тексту, складання задач за виразом, виконання вправи різними способами – спрямовані на розвиток креативності дитини [5].

Тим не менш, емпіричне дослідження автора показує, що лише 5% опитаних вчителів початкової школи систематично використовують такі завдання та елементи розвивального навчання і аж 22% не використовують ніколи. Найбільш використовуваним в плані розвивальних завдань можна вважати підручник М. В. Богданович «Математика», адже 70% вчителів підтвердили використання розвивального потенціалу цього підручника [5].

В. В. Мелешко наголошує на важливості підручників особливо в навчальних закладах сільської місцевості. Науковець підкреслює важливість виховної функції підручника. Виховний потенціал шкільного підручника зосереджено в текстах спрямованих на реалізацію виховних цілей та формування патріотичних почуттів дитини, закладання загальнолюдських цінностей, розвиток національної свідомості, закарбування моральних норм та якостей в особистості учня. Підручник несе особливий українознавчий характер, так

як в ньому розповідається про видатних українців як зробили значний вклад розвиток науки, культури та суспільства [4].

На думку Г. Б. Тришневської, навчально-виховний процес в молодшій школі має підпорядковуватися змісту та цілям виховання, реалізація яких забезпечується виховною функцією підручника. Для успішного використання текстів підручника у виховному процесі, посібник має задовільняти такі вимоги:

- наступність, відповідність тем та структури матеріали;
- наповненість завданнями та запитаннями виховної спрямованості;
- зрозумілість матеріалу, врахування вікових особливостей, зв'язок з життєвими ситуаціями [7].

Важливою умовою реалізації виховної функції підручника є присутність завдань на характеристику героїв твору та їх вчинків, аналіз їх емоційних переживань, а також застосування ігрових ситуацій, стимуляція пізнавальних потреб тощо [7].

В. В. Мелешко також звертає увагу на ілюстративний матеріал підручника. Адже він несе не лише естетичну функцію, а також сприяє формуванню повної картини подій чи явищ, пробуджує зацікавленість та породжує емоційне переживання що до навчального матеріалу [4].

Важливою характеристикою підручника є його багатофункціональність і зокрема самоосвітня функція. Автор зазначає що в умовах малочисельних класів сільської школи або різновікової їх наповненості, реалізація самостійності навчання опосередковано підручником являється дуже актуальною. Підручник допомагає вчителю організувати урок, ефективно поєднуючи різні форми роботи: індивідуальну, парну, групову, що мінімізують надмірну втомлюваність дітей на уроці, активізують їхні комунікативні якості. Зміст сучасного підручника за рахунок додаткового матеріалу різнорівневого характеру допомагає реалізувати педагогу навчання змішаних класів, тобто таких які поєднують учнів 1-4 класів [4].

З іншої сторони, саме такі різнорівневі завдання допомагають організувати навчальний процес з урахуванням індивідуальних особливостей учня та різного рівня підготовки. Адже не секрет, що в початковій школі (особливо в перших класах) рівень знань дітей дуже різноманітний. Діти вступаючи до школи можуть бути добре підготовлені (сформовані навички читання, письма, лічби тощо), мати часткові знання, або мати лише уявлення про знання та школу. І організація навчання в такому «різнорівневому» класі видається зовсім не простою. Саме підручник та додаткові завдання допомагають педагогові задіяти всіх учнів зберігаючи новизну та інтерес до предмета вивчення.

Отже, підручник укладається з дотриманням принципів доступності, систематизованості, доцільності, з урахуванням вікових особливостей і містить наукову актуальну інформацію. За допомогою спеціальних завдань в підручнику, реалізується навчальна, розвивальна та виховна цілі уроку. Також підручник допомагає організувати навчальний процес з урахуванням індивідуальних та інтелектуальних особливостей. Але, все це представляється можливим за умови коректної роботи з книгою.

Організація в класі роботи з підручником в умовах початкової школи є вкрай важливою, адже саме в цей період формуються навички роботи з друкованим виданням. Якщо у учня не сформоване уміння роботи з книгою, в середній та старшій школі можуть виникнути серйозні труднощі, адже матеріал ускладнюється, замість ілюстрацій з'являються таблиці та діаграми які також потребують певних навичок в користуванні.

В роботі з підручником на початковій ланці необхідно сформувати такі навички:

- виділення головної думки в прочитаному;
- опрацювання різножанрового матеріалу та виконання наведених до них завдань чи запитань;
- самостійна робота за підручником.

Н. Буринська звертає увагу на тенденцію вчителів до надання переваги роботи з підручником вдома (домашнє завдання) та не систематичне використання на уроках. Та

стратегія є менш ефективною, адже навчання з підручником під керівництвом педагога завжди є більш ефективним [2].

Педагог провела спостереження за роботою учнів з текстовим матеріалом, яка мала за ціль формування умінь самостійного аналізу змісту виучуваного, а також виокремлення головної думки, виконання як репродуктивної так і творчої роботи. За результатами цього дослідження, авторка робить висновок, що на початковому етапі ця робота має проводитися на невеликих частинах навчального матеріалу (окремі визначення, абзаци, стовбці тощо), в яких міститься підсумок, важливі аспекти або певні особливості матеріалу що вивчається. Така робота спрямовує мислення учня, навчає уважної вдумливої роботи [2]. Важливість організації такої роботи в класі полягає в виробленні певного темпу що являється передумовою раціональної організації навчальної праці.

Підручник необхідний елемент утворення знань. І. П. Павлов знанням називає утворення стійких асоціацій (тимчасових зв'язків) і наголошує на важливій ролі підручника в цьому процесі. Підручник створює можливість повертатись до матеріалу з метою поглиблення засвоєння знань, глибокого аналізу та розуміння окремих його частин [6]. Можна виокремити деякі методи роботи з підручником:

- **Складання плану** – такий вид діяльності сприяє розумінню головної думки тексту, формує умінь виділяти головне, поглиблює розуміння, знання та запам'ятовування. Такий вид роботи з підручником в молодшій школі можна використовувати на різних предметах: Літературне читання, Українська мова, Я у світі, Природознавство тощо.

- **Порівняння** – учням пропонується порівняти наприклад головних героїв двох різних творів які вивчалися на уроці, або також можна порівнювати і частини мови, явища природи тощо. Такий вид роботи сприяє запам'ятовуванню, формуванню логічного мислення.

- **Користування таблицями** – в підручниках для молодших класів містяться різні таблиці, наприклад: таблиці множення та ділення, таблиці правил відмінювання (відмінок, запитання, закінчення, приклад), таблиці опису явищ природи тощо. Дуже важливо навчити дітей користуватись таблицями в початковій школі, так як в старших класах цей навик вкрай необхідний. Для формування цього навичку можна пропонувати заповнити таблиці за зразком, наприклад (табл. 1), дітям пропонується у підручнику знайти відповідь на запитання «Які зміни відбуваються у світі тварин осінню/весною/зимою?», «Які зміни відбуваються в рослин зимою/весною/літом?». Діти шукають відповіді та записують у відповідних графах. Такий вид роботи з підручником поглиблює знання з конкретної теми, та формує розуміння та навик роботи з таблицями.

Таблиця 1. Приклад таблиці для заповнення в початковій школі.

Пора року	Зміни в світі рослин	Зміни в світі тварин
Весна		
Осінь		

- **Самостійна робота з підручником** – виконання завдань поданих у підручнику (вправи, задачі тощо). Пропонуючи дітям самостійну роботу з підручником важливо пам'ятати декілька правил: по-перше, будь-якій самостійній роботі з підручником повинно передувати тривале роз'яснення;

по-друге, дотримуватись принципу «від простого до складного»; по-третє, будь-яка самостійна робота має бути керована педагогом.

- **Робота з ілюстраціями** – підручники для молодших класів завжди наповнені ілюстраціями, і, як ми вже згадували, вони несуть не лише естетичну функцію. Можна пропонувати на основі ілюстрації скласти розповідь, задачу, розповісти про особливості певного.

Процес створення підручника дуже складний та кропіткий. Від авторів вимагається дотримання положень про приналежність шкільної книги до категорії спеціально створеного засобу навчання. Д. Д. Зуєв вважає основним критерієм відповідь на питання: яким чином підручник, як основний засіб навчання та виховання, може виконати своє головне призначення з максимальною ефективністю. О. Я. Савченко говорить про те, що зміни

концепції та парадигми освіти в загальноосвітніх навчальних закладах призводять переосмислення функцій і ролі підручників, активізують пошук нових для досягнення високих результатів навчального процесу, вказуючи на те, що традиційні функції – інформаційна, виховна, розвивальна та ін. – доповнюються ще двома – технологічною та ілюстративною [7].

Іншим не менш важливим питанням є уміння роботи з підручником педагога. Адже підручник стає найкращим навчальним засобом лише у вмілих руках педагога. Нажаль, часто вчителі не використовують весь потенціал шкільного підручника, застосовуючи обмежений арсенал методів роботи з підручником, або навіть сприймаючи лише як поміжний засіб виконання домашнього завдання. Поділяємо думку про важливість введення окремого циклу занять для майбутніх педагогів по роботі з підручником, де студенти навчаються різним способам та методам роботи з підручником, досягнуть не лише зміст але і приховані завдання (розвиток пам'яті, креативності тощо) окремих вправ підручника.

Висновки. Отже, підручник дійсно є важливим засобом навчання в школі і зокрема в початковій ланці. Підручник виконує ряд функцій, служить джерелом знань для учня та невід'ємним помічником для вчителя. Саме за допомогою цього засобу навчання представляється можливим організація освітнього процесу в різновікових або різнорівневих класах. За допомогою підручника можна задіяти різні уміння учня, активізувати його здібності та таланти. Важливим питанням залишається лише уміння педагога правильно і на повну силу використовувати весь інформаційний, розвивальний та виховний потенціал підручника.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дичківська І.М. Іноваційні педагогічні технології: Навч. посібник. – К.: Академвидав. – 2004.
2. Буринська Н. Про організацію учнів в роботі з підручником / Н. Буринська // «Біологія і хімія в рідній школі». – 2014. – № 1. – С. 15 – 17.
3. Кодлюк Я. П. Концептуальні основи побудови підручника для початкової школи / Я. П. Кодлюк / інтернет ресурс. – режим доступу: <http://ipvid.org.ua/upload/iblock/caa/caa7394de2841a14d514fd05a54ff006.pdf>.
4. Мелешко В. В. Використання сучасного шкільного підручника як провідного засобу навчання в сільській школі / В. В. Мелешко. – 2015. – інтернет ресурс. – режим доступу: <http://ipvid.org.ua/upload/iblock/d80/d80b126f687ea79ecebe756a79ecebe69.pdf>
5. Павленко В.В. Роль підручника у розвитку креативності молодших школярів / В.В. Павленко // Українська полоністика: Збірник наукових праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2014. – Вип.11. – 280 с. – С. 255-263.
6. Сиротюк В. Д. Підручник як засіб формування в учнів знань умінь та навичок з фізики / В. І. Баштовий, В. Д. Сиротюк, О. А. Цоколенко // Науковий часопис НППЦ імені Н. П. Драгоманова. Серія педагогічні науки: реалії та перспективи. – Випуск 32. – 2012. – С. 218 – 224.
7. Савченко О. Я. Концепція нового підручника «Літературне читання» для початкової школи // Проблеми сучасного підручника : зб.наук. праць / [наук. ред. колегія ; ред. О. М. Топузов]. – К. : Педагогічна думка, 2012. –Вип. 12. – 784 с.
8. Тришневська Г. Б. Використання текстів підручників для початкової школи у процесі виховної роботи з учнями / Г. Б. Тришневська // Збірник наукових праць. – Вип. 12. – Розділ 4. Методика початкового навчання і дошкільного виховання. – 2012. – с. 523 – 528.

УДК 370.12+408/409

*Мадина Муйдинжонова, Барно Маматова,
Жамолиддин Исмоналиев, Дилмурод Пулатов
(Фергана, Узбекистан)*

XORIJIIY TILLARNI O'QITISHDA KOMPEUTER TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH VA MASOFAVIY TA'LIMNING AFZALLIKLARI

Использование компьютерных технологий в обучении иностранных языков является одним из наиболее эффективных способом быстрого доступа к памяти читателя. В отличие от традиционного обучения, бумаги и ручки заменяются компьютерами и интернетом. Методы приводят к положительным результатам, таким как независимое мышление учащихся, выражая их точку зрения, отражающие реалистичные ситуации.

Ключевые слова: *обучение, компьютерные технологии, иностранные языки, интернет, ситуация.*

The use of computer technology in teaching foreign languages is one of the most effective ways to access to the reader's memory. Unlike traditional teaching, paper and pens are replaced by computers and the internet methods leading to positive outcomes, such as the independent thinking of the students, expressing their points of view, reflecting realistic situations.

Key words: *education, computer technology, foreign languages, internet, situations.*

Chet tillarini o'qitishda kimpyuter texnologiyalaridan keng foydalanish O'quvchi xotirasidan tez o'rin olishning samarali usullaridan biri.

Masofali o'qitishning an'anaviy o'qitishdan farqi shundaki, qog'oz va ruchkaning o'rnini kompyuter va internet to'ldiradi. Bu usullar o'qitish jarayonida talabalarning mustaqil fikrlashi, o'z nuqtayi nazarlarini ifoda etishlari, real xolatlarni aks ettirishi kabi ijobiy natijalarga olib keladi.

Kalit so'zlar: *ta'lim, kompyuter texnologiyalari, chet tillari, internet, xolatlari.*

Bugungi kunda jamiyatimiz oldida turgan eng muhim vazifalardan biri – bu ma'naviy jihatdan barkamol insonni tarbiyalash, ta'lim tizimini yanada takomillashtirishdir. Ta'lim tizimida xorijiy tillarni o'rganishga alohida e'tibor berilayotgani ham bejiz emas. O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimida ingliz tili o'qitish, davr talablariga to'la javob bera oladigan yangi axborot-kommunikatsiya va pedagogik texnologiyalar joriy etilishi asosida yangi sifat darajasiga ko'tarilib bormoqda.

Zamonaviy texnologiyalar asrida yashayotgan ekanmiz, nafaqat ta'limda, balki barcha boshqa yo'nalishlarda ham kompyuter texnologiyalaridan, multimedia vositalaridan mahorat bilan foydalanish yuqori samarali natija beradi. Ayniqsa, ingliz tilini kompyuter texnologiyalari yordamida o'rgatish tizimi o'zining yuqori darajadagi samaradorligi bilan ajralib turadi. Bugungi kun ingliz tili o'qituvchisi ma'ruza va bo'rga ishonib biror natijaga erishib bo'lmasligini juda yaxshi tushunadi. Chunki, bu "tezlik" asrida bir zum intilishdan to'xtalsa, o'quvchi bu muallimni o'ziga bilim berishi uchun munosib ko'rmay qo'yadi. Shu asnoda, yangi interaktiv usullardan, foydalanish eng samarali yo'ldir. Ingliz tilini kompyuter yordamida o'rgatishning an'anaviy o'rgatish usullariga nisbatan bir qancha afzalliklari bor.

Birinchidan, kompyuter asosida ingliz tilini o'rganayotgan o'quvchida tilni to'rt yo'nalish (gaplashish, eshitish, yozish va o'qish) da o'z ko'nikmalarini chuqurlashtirilgan holda o'rganish imkoniyati bo'ladi.

Ikkinchidan, kompyuter texnologiyalari yordamida tushuntirilgan dars o'quvchi xotirasida yaxshi qolishi isbotlangan. Masalan, "My favourite place to visit is Paris" gapini olsak, buni oddiy

tarzda o'rgatish ham mumkin, lekin unga kompyuter grafikasi orqali Parij shahrining surati qo'yilib, audio, grafik, video usullar orqali tushuntirilsa, o'quvchi xotirasida tez va uzoq vaqt saqlanadi.

Uchinchidan, kompyuterda internet tarmog'ining mavjudligi chet tillarini kompyuter yordamida o'rgatishning yanada samaradorligini oshiradi. Bunda o'quvchilar nafaqat kompyuter grafikalarini orqali, balki internet orqali boshqa davlat talabalari bilan onlayn suhbat olib borishi, bilimlarini amaliy tarzda mustahkamlashi mumkin. Yana bir jihat borki, bugungi kunda CEFR va IELTS tizimida tehsil olayotgan talabalar uchun internet tarmog'ida ko'plab onlayn test materiallari bor. Ular o'z imkoniyat va bilim darajalarini bilish uchun onlayn testlardan o'tishi natijalarni esa atigi bir necha soniyalarda bilish imkoniyatlariga ega. Bundan tashqari ta'lim tizimimizda paydo bo'lgan yana bir ibora "masofaviy o'qitish" chet tillarini o'rganishda jahon tan olgan oltin standart sifatida amalda qo'llanmoqda. Ushbu atama aslida nimani anglatadi?

"Masofaviy o'qitish" bu – mamlakat va xorijdagi keng aholi qatlamiga maxsus axborotlarni internet yordamida taqdim etadigan, masofada o'quv axborotini almashish vositasi asosidagi, ta'lim xizmatlari majmuasidir. Masofaviy o'qitish yordamida hozirgi vaqtgacha yetib kelgan, axborot uzatishning deyarli barcha shakllarini samarali amalga oshirish mumkin. Masofaviy o'qitishning an'anaviy o'qitishdan farqi "qog'oz" va "ruchka"ning o'rnini kompyuter va internet bajaradi. Multimedia kompyuteri bu – nafaqat yangi ma'lumotlarning integrallashgan sohibi, balki bu "face to face" modelini to'la va muqobil aks ettiruvchi uskunadir. O'quvchi o'z tengdoshi bo'lgan chet ellik talaba bilan fikr almashishi yoki chet ellik malakali o'qituvchilardan onlayn tarzda ta'lim olish uchun davlatimiz tomonidan ham keng imkoniyatlar yaratilmoqda. Jumladan, har bir igliz tili xonasini zamonaviy kompyuter jihozlari bilan ta'minlash, proektorlar o'rnatish, bepul Wi-fi tizimini tashkil qilish kabilari. Xorijiy davlatning obro'li universitetlari va malakali o'qituvchilari bilan ham shartnoma imzolanmoqdaki, kadrlarni almashib o'qitish tizimi ham rivojlanmoqda.

O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.Karimov "Yuksak ma'naviyat- yengilmas kuch" nomli asarlarida ta'kidlanganidek: "Agar O'zbekistonimizni dunyoga tarannum etmoqchi, uning qadimiy tarixi va yorug' kelajagini ulug'lamoqchi, uni avlodlar xotirasida boqiy saqlamoqchi bo'lsak, avvalombor bo'lajak buyuk yozuvchilarni, buyuk shoirlarni, buyuk ijodkorlarni tarbiyalashimiz kerak".[1]. Shunday ekan, bugungi kun o'qituvchisi bir yo'nalishda "qotib" qolmay, yangidan-yangi interaktiv usullardan, kompyuter texnologiyalaridan unumli foydalangan holda zamonaviy o'qitish tizimlarini yaratish lozim. Xorij tajribasini o'rganib, quyidagi hulosaga kelish mumkin: o'qituvchi axborot uzatuvchi rovida emas, balki maslahatchi, konsultant, ba'zan hatto o'rganuvchining rovida ham bo'lishi kerak.[2]. Bu esa o'z o'rnida o'qitish jarayonida talabalarning faol qatnashishlari, mustaqil fikrlashlari, o'z nuqtai nazarlarini ifoda etishlari, real holatlarini aks ettirishi kabi ijobiy natijalar beradi.

ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. – Toshkent, 2008. – 84 b.
2. Jo'rayeva R.T. Pedagogik mahorat. – Toshkent, 2007. – 3 b.

УДК 371.153+370

*Мадина Муйдинжонова, Барно Маматова,
Захро Ахмедова, Гулноза Араббоева
(Фергана, Узбекистан)*

БАДИИЙ АДАБИЁТДА БАРКАМОЛ АВЛОД ТАРБИЯСИ

Бу мақолада шарқ халқларининг ёш авлод тарбиясига катта эътибор берилиши, аввало, уларнинг турмуш тарзи, урф-одатлари, маданий савияси, қолаверса диний этиқоди билан боғлиқлиги кўрсатилган.

Калит сўзлар: тарбия, баркамол авлод, халқ, нафс, маърифат, маънавият.

Эта статья свидетельствует о том, что внимание Востока к воспитанию подрастающего поколения связано, прежде всего, с их образом жизни, традициями, культурным уровнем и религиозной принадлежностью.

Ключевые слова: *воспитание, гармонично развитое поколение, народ, желание, образование, духовность.*

This article attests to the fact that the attention of the Orient to the upbringing of the younger generation is primarily related to their lifestyle, traditions, cultural level, and religious affiliation.

Key words: *upbringing, harmoniously developed generation, people, desire, education, spirituality.*

Шарқ халқлари азалдан ёш авлод тарбиясига катта эътибор қар атишган. Бу фазилят, аввало, уларнинг турмуш тарзи, урф-одатлари, маданий савия тақозоси билан, колаверса диний этикоди билан боғлиқ. Чунки ислом дини ва эътиқоди инсон тарбияси, ахлоқи ва илм-хунар ўрганишга асосий эътибор қаратади, инсонларни етукликка, комилликка чақиради. Абу Наср Фаробийнинг фикрича комил инсон бу – ақилли инсон: “Ақилли деб шундай кишига айтамызки, унда ўткир зеҳн, идрок бўлиши билан бирга, у фазилятли ҳам бўлсин. Бундай киши ўзининг ақл-идрокни яхши ишлар амалга оширишга, ёмон ишлардан ўзини сақлашга қаратади”, дейди.

Ибн Сино “Донишнома” асарида ўз-ўзини идора қилишни ҳам илм дейди. Бунинг сабаби одам ўзини идора қилиш учун ўзлигини, яъни ким ва қандай инсонлар тоифаси (наслу насаб)га мансуб эканлигини англаши керак бўлади. Ҳадиси шарифда ҳам “Ўзини таниган Роббисини (Яратувчини) танийди” дейилади. Ўз-ўзинианглаш осонлик билан амалга ошириладиган иш эмас. Бойси бу ишда Шахс ва Жамият ҳамкорлиги жуда ҳам муҳим. Яъни шахснинг хоҳиш иродаси ва жамият таъсири - *тарбия* зарур бўлади. Таълим-тарбия ишининг энг тасирли воситаларидан бири ёш авлодни бадий адабиёт орқали тарбиялашдир. Зеро адабиёт арабча “адаб”сўзидан олинганлигини ҳам унутмаслик керак. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Исом Каримов ўзининг “Юксак манавият – енгилмас куч” асарида адабиётнинг инсон ҳаётидаги ўрини ва аҳамиятига алоҳида тўхталар экан, жумладан, шундай дейди: “Инсонни, унинг маънавий оламини кашф этадиган яна бир қудратли восита борки, у ҳам бўлса, сўз санъати, бадий адабиётдир. Адабиётнинг инсоншунослик деб, шоир ва ёзувчиларнинг эса инсон руҳининг муҳандислари, деб таърифланиши бежиз эмас, албатта”.

Улуғ марифатпарвар Абдулла Авлоний инсонлар тарбиясида адабиётнинг беқиёс аҳамиятга эга эканлигини ўзининг назарий ва амалий фаолияти орқали исботлайди. “Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ” номи асарида Авлоний яхши хулқли кишилар нафс тарбияси орқали вояга етиши мумкунлигини уқтиради. Нафс тарбияси эса мумтоз адабиётимизда асосий ғоялардан бири ҳисобланади.

Шарқмутафаккирининг тарифларига кўра ҳаёт дунёси, жонли нарсалар уч хил кўринишга эга. Бўлардан бири – ҳайвоний, иккинчи – шайтоний, учинчиси – раббоний, яъни фаришталарга хос софлик, покизалик, сифатларига эга бўладилар. Инсонлар ана шу уч сифат ва қувватнинг бирлигидан яралган эмиш. Кимнинг вужудида агар ҳайвоний ҳислар ғолиблик қилса, у, албатта, одамдан кўра онгсиз махлуқотларга яқин, шайтоний ҳислатлар ҳукмрон бўлса, шайтонга ўртоқ, раббоний ёки илоҳий фазилятлари устун бўлса, фариштасифат зот бўлар экан. Тасаввуф таълимоти асосида ривожланган мумтоз адабиётимизнинг улуғ вакиллари Аҳмад Яссавий, Паҳлавон Маҳмуд, Хоризмий, Лутфий, Бобур, Машраб, Сўфи Оллоёр, Ҳувайдо ва бошқалар ижодидаги бош етакчи ғоя – инсонлар табиати ва тарбиятидаги ҳайвоний ва шахвоний сифатларини енгиб, илоҳий сифатларни камол топтиришга қаратилган.

Бу мақсад ва ғоя улуғ шоиримиз Навоий ижодида янада юқори бадиият билан тарғиб этилади. Ҳайвоний сифатлар ғолиб келишининг энг ёрқин белгиси кишининг нафс тузоғига тушиб қолиўидир. Навоий нафсни тобе этиш, унга банди бўлиб қолмасликни уқтиради:

*Бўлиб нафсингга тобиъ, банд этарсен тушса душманни,
Сенга йўқ нафсдек душман, қила олсанг ани қил банди.*

Навоий ғайрат, шижоатнинг олий кўриниши ҳам нафс итини енгишда, деб билади: “Нафс итин қилсанг забун, оламда йўқ сендек шужо”.

Чунончи, нафс тарбиятини Яссавий ҳам жуда кескин тарғиб этган эди:

*Нафс йўлига кирган киши расво бўлур,
Йўлдан озиб, тойиб, тўзиб гумроҳ бўлур.
Ётса-турса шайтон билан ҳамроҳ бўлур..
Нафсни тебгил, нафсни тебгил, эй бадкирдор.*

Нафсни жиловлаш, уни ўзига тобе этиш кишига хотиржамлик келтиради, кўнгилини тиндиради. Айнан шу нарса Навоий таъкидлаган фикрлардан эканлигини кўрамиз:

*Нафс амрида ҳар нечаки талтингайсен,
Кўп гарчи бутунлик тиласанг, сингайсен.
Кам истаю неча элга ёлинггайсен,
Нафсингга хилоф айлаким, тингайсен.*

Кишилардаги ҳайвоний сифатларидан белги берувчи хислат – очкўзлик ва хирсдир. Навоийнинг фикрича очкўз ва ҳарис одамлар тирик кўринсалар-да, хирс уларни ҳалок этган бўлади: “Ҳирс они ҳалок этти, ул билмас ҳеч”. Бу иллатлар кораланмас, барҳам берилмас экан, бутун бир халқ, жамиятни хонавайрон этади, юқумли касаллик каби мамлакатни таназзулга етаклайди. Навоийни изтиробга солувчи оқибатлар ҳам ана шунда:

*То ҳирсу ҳавас хирмани барбод ўлмас,
То нафсу ҳаво қасри барафтод ўлмас,
То зулму ситам жонига бедод ўлмас,
Эл шод ўлмас, мамлакат обод ўлмас.*

Жавонмардлик тасаввуф таълимотининг ўзига амалий ва назарий тариқати бўлиб, Оврўпадаги олийжаноб рицарлик ҳаракатига мос келади. “Қобуснома”да: “Билгилки, жавонмардликнинг такомиллашгани шундай бўладики, ўз молингни ўзингники, ўзганинг молини бошқаники деб билгил. Халқ молидан тамаъ қилмагил, ўз қўлинг билан қўймаган нарсани олмағил. Ҳалққа яхшилик қила олмасанг ҳам ёмонлик қилмағил”, дейилади. Умуман “Қобуснома”да жавонмардликнинг уч шарти келтирилади. Биринчиси, айтилган сўзни бажариш, иккинчиси, тўғрилиқка хилоф иш қилмаслик, учинчиси, доимо ҳайру эҳсон қилиш. Бундан ташқари жавонмардлар ваъдага вафо этган, ғариб-бечораларга ёрдам беришдан ғурурланган, яхшиларни ёмонлардан ҳимоя этишдан роҳатланганлар. Шоир ва донишманд Паҳлавон Маҳмуд бу тариқатнинг ёрқин вакили сифатида оддий халқ ва тасаввуф аҳли орасида машҳур бўлган. Умр бўйи елкаси ерга тегмаган хоразмлик ватандошимиз Ҳиндистон подшоҳи Рай Ропойини ўлимдан кутқазади. Шоҳ мамнун бўлиб: “Тила тилагингни”, дейди. Паҳлавон молу дунё, олтину кумуш талаб қилмай, бир вақтлар Ҳиндистонга асир тушган хоразмликларни озод қилишни илтимос қилган. Подшоҳ паҳлавоннинг жавонмардлигига тан бериб, тутқунларни озод қилган экан.

Алишер Навоий бизга яхши таниш бўлган фардларининг бирида жавонмардликнинг олий кўриниши – чинакам меҳр-мурувват, саҳоват намунаси таърифлайди:

*Мурувват – барча бермакдир, емак йўқ,
Футувват – барча қилмакдир, демак йўқ.*

(Чинакам мурувват йўқсилларга йзи емай борини беришдир, футувват, яъни жавонмардлик эса имкони борича яхшилик қилиб, бир оғиз ҳам бу ҳақда сўз айтмасликдир).

Бизнинг фикримизча, улуғ шоиримиз бу сўзларини шунчаки айтиб қўймай, ўз ҳаёти давомида амалий ақидага айлантирган, яъни жавонмардлик тариқатига қатъий амал қилган дейиш мумкин. Муҳрдорлик, вазирлик мансабида бўлган даврида ўз ҳисобидан камбағал

етим – есирларга ошу нон улашган, масжид – мадрасалар курдирган, илм аҳли ва талабаларга нафақа тайинлаб ҳолидан хабар олган, ўзи эса бориға шукур этиб, қаноат билан фақирона умр ўтказган:

*Қаноат тариқига кир, эй кўнгил,
Ки хатм ўлгай ойини иззат сенга.
Десенг шоҳ ўлай еру кўк басдурур,
Бу бир тахту ул чотири рифъат санга.*

“Чинакам шоҳлик қаноатдадур. Унга ер бир тахт бўлса, кўк – чатри рифъат, яъни юксаклик чодиридир”, дейди. Чиндан ҳам, ўз нафсини қаноат, сабр билан жиловлай олган зотгина кўкка, илм-маърифатга интилади, акс ҳолда нафс уни мол-дунёга боғлаб кўяди.

Шарқ шеърляти, бир жиҳатдан, огоҳлантирувчи шеърлят, у инсонни ўз ҳулқий ва ақлий имкониятларидан, демакки кўп нарсадан қониқма деб огоҳлантиради. У одамни маънавий, руҳий балоғатга – комилликка тинимсиз интилишга ундайди, бепарволик, лоқайдлик, ўздаражасидан қониқиш ҳолатларидан, уларнинг оқибатларидан огоҳ этади:

*Эурсен шоҳ, агар огоҳсен сен
Агар огоҳсен, шоҳсен сен.*

Бизнинг фикримизча, авлодларгина уз даврининг ҳушёр, зийрак ва огоҳ кишилари булиб, халқи, мамлакат тинчлиги, осойшалиги ва равнақиға масъуллиқни ҳис эта оладилар. Фарзандлари маърифатли, ўзлигини таниган халқнинг эса иқболи кулади. Комил фарзандлар юрт тинчлиги, ватан равнақи, эл фаровонлиги йўлида ўқиб-ўрганиш, меҳнат ва ижод қилишдан бир дам тўхтамайдилар.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. К. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент, 2008. – 84 б.
2. Ибн Сино. Донишнома. – С. 1957. – 171 б.
3. Абдулла Авлоний. Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ. – Т., 2015.

УДК 371.385.5

*Мустахим Мухтаров, Лиза Шахшаева
(Атырау, Қазақстан)*

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН ДАМУЫДУҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗІ

Мақала қай кезеңде де өз өзектілігін жоймаған мәселе - бастауыш сынып оқушыларының танымдық белсенділігін дамыту проблемасына арналған. Авторлар таным, белсенділік ұғымдарына жан-жақты сипаттама бере отырып, бастауыш сынып оқушыларының танымдық белсенділігін дамытуға анықтама беріп, оның теориялық негізін ашқан.

Кілттік сөздер: *бастауыш сынып оқушылары, таным, ой, сана, таным қабілеттері, белсенділік, ынта-ықылас.*

The issue, which has not yet solved the relevance of the article is devoted to the problem of cognitive activity of elementary school pupils. The author has defined the theoretical foundations of cognition, defining the development of cognitive activity of elementary school pupils, giving comprehensive insight into the concept of activity.

Keywords. *elementary school students, cognition, thought, consciousness, cognition, activity, enthusiasm.*

Қазіргі таңда білім саласында жүргізіліп жатқан реформаның басты мақсаты-ой-өрісі жаңашыл, шығармашылық деңгейде қызмет атқара алатын, дүниетанымы жоғары, бәсекеге қабілетті жан-жақты қалыптасқан жеке тұлға тәрбиелеу.

Бастауыш мектеп балаға белгілі бір білім беріп қана қоймай, оны жалпы дамыту, яғни сөйлеу, қоршаған орта жөнінде дұрыс көзқарас қалыптастыру, жағдайларды объективті түрде бақылап, талдау жасауға үйрету, ойын дұрыс айтуға, салыстыра білуге, дәлелдеуге, сөйлеу мәдениетіне үйретіп, танымдық белсенділігін арттырады. Үнемі тануға, білуге деген құштарлықтың болуы адам болмысының басты ерекшелігі. Сол ұмтылысының арқасында ол өзінің рухани жан дүниесін байып, дамиды және танымдық белсенділігі артады.

Бастауыш сынып оқушыларының танымдық шығармашылық іс-әрекетін қалыптастырудың дидактикалық және әдістемелік аспектілері Қ.А.Аймағамбетова, А.Х.Аренова, Ә.Т.Жұмабаева, Б.Т.Қабатай, Ә.Мұханбетжанова, Т.Қ.Оспанов, С.Рахметова, Т.С.Сабыров, Б.А.Тұрғынбаева, Г.Ж.Уәйісова сияқты қазақстандық ғалымдардың еңбектерінде зерттелген.

Таным – адам санасын дамытудың негізі. Философиялық тұрғыдан танымға мынадай анықтама берілген: «Таным – ойдың білмеуден білуге қарай, дәл емес білуден, неғұрлым дәл білуге қарай ұмтылатын ой өрісінің күрделі өрісі» Адам танымы бақылаудан, нақты аңғарудан заңды теория жүзінде ашуға, ал сонан кейін ол заңды теорияны практикада қолдануға қарай жүріп отырады. Таным заттардың адаммен практикалық байланысының мәні мен қасиеттерін ғана көрсетіп қоймай, заттардың өзара объективтік байланыстарын және заңдылықтарын қоса анықтайды [1].

Таным - объективті шындықты адамның ойында бейнелейтін және қайта жаңғыртатын қоғамдық іс-әрекет барысы. Ол заттардың пәніне дәлірек жетудегі күрделі және қарама-қайшылықты процесс барысы ретінде қаралады. Ақиқатқа жетудің, объективті шындықты танудың диалектикалық жолы: нақты пайымдаудан абстрактілі ойлауға, одан тәжірибеге көшу» болып табылады. Таным үрдісінде ойлаудың түрлі тәсілдері пайдаланылады (анализ, синтез, дедукция, индукция, абстрактіліктен нақтылыққа көтерілуі).

Оқушылардың бойында кездесетін таным қабілеттері дегеніміз – білімді өз сапасында белсенді және нәтижелі түрде бейнелеуі. Мұндай бейнелеу әрекеті аса күрделі үрдіс. Ол оқушылардың сыртқы дүние туралы білімді меңгеруі және дағды мен әдістерін қалыптастыруы арқылы жүзеге асырылады [2].

Оқушыларды біліммен ғана қаруландырып қоймай олардың назарын білгендерін жадында сақтай білу қабілеттерін, ойлауын, тіл шеберлігін, білім негізін біліп алуға құштарлығын, өмірге көзқарасының дұрыс қалыптасуын, ықыласын, төзімділігін, іскерлігін, ізденімпаздылығын және т.б. танымдық қасиеттерін жетілдіру – оқу тәрбиелік және ұстаздық негізгі мақсат.

Белсенділік деген не? Белсенділік деп тегінде субъектінің іс-әрекет үстіндегі күйін, іс-әрекетін айтады. Әрекет ұғымына белсенділікті қолдануға болмайды, өйткені әрекет қалайда жеке бастың белсенділігі. Бала белсенділігінің ең алғашқы формасының бірі қарым-қатынас жасау белсенділігі. Бұл адамның бүкіл өмірінде дамитын белсенділік түрі. Балалардың жас ерекшеліктеріне сәйкес басқа адамдар мен қарым-қатынас жасау белсенділігінің мазмұны өзгеріп отырады.

Педагогикалық аспектідегі белсенділік мәселесін зерттеу берілген түрлі түсіндірумен байланысты.

- белсенділік баланың таным іс-әрекетіне (мақсатқа жетудің тиімді жолдарын таңдау, талпыныс, дайындық жүзеге асыру) деген қатынасын сипаттайтын тұлғаның бір белгісі ретінде түсіндіріледі;

- белсенділік субъектінің іс-әрекетке қатынасын (қажеттілік, мотив, ерік-күші, эмоция) көрсететін негізгі белгілермен қатар тұлғаның сипаттамасы ретінде түсіндіріледі.

Белсенділік жөніндегі қысқаша сипаттамадағы таным мақсаты – объективті шындықтағы индивидтің санасындағы бейнемен шектеледі. Әйтсе де, белсенді танымның ерекшелігі немен байланысты екенін түсіну үшін, таным процесінің болуымен, бір-бірінен

айырмашылығы бар репродуктивті және продуктивті атты шындық әлемінің көрінісі ретінде субъект санасында екі деңгейге ие екенін ескеру қажет. Белсенділіктің дамуы репродуктивті деңгейден іздеу, орындау арқылы продуктивті деңгейге дейінгі тұлғаның даму процесін қамти отырып жүзеге асады. Адамның даму барысында таным белсенділігі артады. Таным белсенділігінің мәселесі – педагогикалық зерттеудің терең негізі екенін атап өту керек. Оның зерттелуіне маңызды үлес қосқандар: М.Н.Скаткин, И.Ф.Харламов, М.А.Данилов, М.И.Махмутов, И.Л.Лернер, Г.Ш.Шамова, Г.И.Щукина және т.б.

Танымдық белсенділік дегеніміз – оқушының оқуға, білімге деген ынта-ықыласының, құштарлығының ерекше көрінісі [3]. Оқушылардың танымдық белсенділігі аз кезеңінде қабылдау, есте сақтау, ойлау, қиялдау үрдістері мен зейіннің тұрақты күйін қажет етеді. Оқу барысында оқушылардың таным белсенділіктерін арттыру олардың өз бетінше танымдық ықылас ынтасын, шығармашылық әрекетін дамытатындай етіп ұйымдастырылады. Шәкірттердің қабылдауы, негізінен мұғалімнің сабақты жүйелі түрде жүргізуіне байланысты. Оқушылардың жана материалды қабылдауына арқау болатындай даярлық жұмыстары жүргізіледі. Олардың оқу-танымдық қызметін арттыру дұрыс әрі нақты әрекеттер негізінде іске асады. Баланың өзіндік сезімдік танымын (қалауы, ынтасы, құштарлығы, әсерлесуі) негізінде қабылданған білім, дағды, ептілік әлдеқайда нәтижелі, әрі жемісті болады. Мектеп оқушыларының әсерленгіш, эмоционалды болып келетінін ескере отыру – мұғалімнің оқу әрекетінде ерекше назар аударуы тиіс.

Танымдық белсенділік – жалпы белсенділік феноменінің маңызды саласы, оның негізі ретінде адамның ең маңызды қасиеті болып табылады, қоршаған әлемді тек шындықтағы биологиялық және әлеуметтік мақсатта ғана тану емес, сонымен қатар, адамның әлемге деген ең мәнді қарым-қатынасымен, яғни оның алуан түрлілігіне енуге ұмтылуымен, санада жақсы жақтарын бейнелеуімен, себеп-салдарлы байланыстар, заңдылықтар, қайшылықтармен түсіндіріледі.

Танымдық белсенділік мәселелік сұрақтар, берілген тапсырманы өз бетінше талдау, салыстыру, жинақтау және ғылыми болжам жасату арқылы туындайды. Осылайша, танымдық белсенділігі мәселесі – тұлғаны оқыту, білім алуында ең бір негізгі проблема есебінде болады. Онда көптеген сұрақтар пайда болады, білімді меңгеруге арналған қажеттіліктер, ойлау мен оқуға үйрену, танымдық қызығуларын, жауапкершіліктерін дамыту, білімдерінің тереңдігі мен беріктігін, баланың ақыл-ой деңгейінің дамуын анықтау және т.б.

Оқушылардың танымдық белсенділігінің қалыптасуы көптеген факторларға байланысты. Солардың ең маңыздысы – мұғалімдердің педагогикалық шеберлігі болып табылады. Американдық және ағылшын педагогикалық әдебиетінде танымдық белсенділіктің қалыптастырылуын мұғаліммен, оның тұлғалық қасиеттерімен тікелей байланыстырады [4].

Оқушылардың оқу үдерісіндегі танымдық іс-әрекетін дұрыс қалыптастыру үшін не істеуіміз қажет деген сұраққа Л. Жақыпов өз еңбегінде «сабаққа әртүрлі бейнелі көрнекіліктерді, логикалық сызбаларды, шартты-графикалық құралдарды қолдану керек. Осы аталғандар оқушылардың оқу үдерісіндегі танымдық іс-әрекетін жандандырып, өз бетімен жұмыс жасауға және оны меңгертуге төзімділігін арттырудың бірден-бір негізгі тәсілі болып табылады», - деп жауап береді. Демек, танымдық белсенділікке байланысты оқыту әдістері: жаңа сабақты түсіндіру, бекіту, біліктілік пен дағдыны қалыптастыру тәсілдерін мейлінше ұтымды пайдалану ұстаздың психологиялық білім даярлығына байланысты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Сабыров Т. Оқушылардың оқу белсенділігін арттыру жолдары. – Алматы, 1978. – Б.69.
2. Нақыпова Г. Танымдық белсенділікті қалыптастырудың мәні. // Қазақстан мектебі. – №10. – 2009. – Б. 35.
3. Мұхамбетжанова А., Мұханбетчина А. Жеке тұлғаның танымдық белсенділігін қалыптастыру // Бастауыш мектеп. – №1. – 2009. – Б.17
4. Қараев Ж. Танымдық белсенділік деңгейлері // Қазақстан мектебі. – №4. – 2004. – Б.28.

УДК 371+003

*Гулноза Нурматова, Хаєтхон Сативолдиева, Низора Юлдашева
(Фергана, Узбекистан)*

EFFECTIVE STRATEGIES FOR IMPROVING WRITING SKILLS

The purpose of this article is to provide research-based techniques successful in improving the writing skills of EFL students. The findings suggest that through the use of technology, pre-taught vocabulary, various teacher influences and the implementation of positive diverse literacy practices, this goal can be attained.

Key words: *language acquisition, writing process, innovative technology, interactive websites, collaboration, class competitions, literacy.*

Целью данной статьи является предоставление методов, основанных на исследованиях, позволяющих улучшить письменные навыки студентов. Полученные результаты свидетельствуют о том, что с помощью технологии, заранее обученного словарного запаса, различных влияний учителей и применения положительных разнообразных практик грамотности может быть достигнута.

Ключевые слова: *овладение языком, процесс письма, инновационные технологии, интерактивные сайты, сотрудничество, конкурсы, грамотность.*

Writing has always been seen as an important skill in English language acquisition. This importance is due to the fact that it reinforces grammatical structures and vocabulary that educators strive to teach their students. It is the area in which learners need to be offered adequate time to develop their writing skill, therefore more time should be devoted to it in classrooms containing ELLs so that they will be prepared to effectively communicate in real life as well as academic situations. Exposing them to the writing process itself through various venues is an excellent way to reach this goal. Additionally, writing skills can be developed when the learners' interests are acknowledged and when they are given frequent opportunities to actually practice writing. Because one of the main goals of EFL students is to learn to produce a well-thought-out piece of writing, a specific writing program must be in place in order to meet the needs of these learners.

The rise of technology integration has significantly contributed to the change in teaching reading and writing in learning foreign languages. These recent developments reveal that rapid changes in literacy have taken place as a result of the arrival of the computer and the development of other new technologies. Consequently, the pressure on teachers to keep up with such developments and to raise standards in their classrooms is ever present. Not only does it motivate and encourage EFL students to engage in reading and writing, but the various ways it is used proves beneficial in cultivating writing skills among this population of students.

In order to improve writing skills of English language learners, educators must consider new and innovative methods for their instruction. Current methods are simply not moving these students to the level of proficiency that is expected of them. A safe environment can reduce EFL anxiety and provide opportunities for risk taking which is necessary to produce even adequate writing. Scaffolding coupled with peer work provides English language learners the support they need to facilitate the writing process. Finally, diverse literacies along with technology, work together to capture their interest while motivating them to succeed in the writing classroom. When students are given opportunities to write for authentic meaning-making, message-sharing purposes, they can enjoy the benefits of writing even when they are beginning readers and writers who are doing so in a language they have not yet mastered.

Now, the teacher could use interactivewriting and grammar websites filled with games and activities for the students to participate in as a whole group. The ELs had a renewed excitement for this unit, as interactive websites have become visual representations of the content as well as class

competitions. Whole-group and small-group games focus on writing conventions, and they allow ELs the opportunity to work within the zone of proximal development where they are able to acquire more vocabulary and more complex language structures.

When the laptops are used in class, the students will be able to visit websites to independently play the grammar “games”. They can improve their writing skills as well as the lessons and methods will be fun, engaging, and used innovative technology.

For interaction around the computer to take place, there must be collaboration between two or more people. Collaboration is defined “as a process in which two or more learners need to work together to achieve a common goal, usually completion of a task or the answering of a question”. During this collaboration around the computer in constructivist tasks (of which process writing forms a part), students are constantly negotiating meaning, clarifying, confirming, repeating and noticing. As mentioned previously, these conditions are necessary for language learning to take place as well as providing the opportunity for scaffolding, comprehensible input and comprehensible output. Structuring collaboration for it to be successful around the computer is related principally to the idea that “no-one is successful unless everyone is successful”.

There is no doubt that experience and good textbooks do help a lot, but technology has proved to be one of the best tools because adolescents love all kinds of gadgets and software. Teenagers are always so involved with attractive and fast-paced webpages and social networking sites that a classroom, a teacher and a board seem boring and unattractive to them.

For this reason, I think that newer technology can be an effective way to catch students’ attention and interest and help me lead my students along the path of learning a foreign language. Although choosing a good textbook has certainly made my life easier as a teacher, I often feel like going beyond text books and surprising students with a different project.

Outcomes of using innovative methods enhancing writing skills in teaching foreign languages can be summarized as following:

Firstly, innovative technologies can contribute to the development of students writing performance as well as they can be motivational for the students.

Secondly, they require students to work in a collaborative learning environment. Besides, they increase students’ autonomous learning.

Finally, they allow students to write with a low stress environment which encouraged students to communicate in English without worrying too much about making mistakes.

THE LIST OF USED LITERATURE

1. Baradaran, A., & Sarfarazi, B. (2011). The impact of scaffolding on the Iranian EFL learners' English academic writing. *Australian Journal Of Basic & Applied Sciences*.
2. Bitchener, J., Cameron, D., & Young S. (2005). The effect of different types of corrective feedback on ESL student writing. *Journal of Second Language Writing*,
3. Ghandoura, W. A. (2012). A qualitative study of ESL college students' attitudes about computer-assisted writing classes. *English Language Teaching*.
4. Webb, S. A. (2009). The effects of pre-learning vocabulary on reading comprehension and writing. *Canadian Modern Language Review*.

ФОРМУВАННЯ ВМІНЬ ТА НАВИЧОК У МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ ДЛЯ РОБОТИ В ІНКЛЮЗИВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

У роботі розкрито сутність проблеми формування вмінь і навичок до роботи з дітьми з особливими потребами в інклюзивному середовищі у майбутніх педагогів. Актуальність досліджуваної проблеми впливає із низки суперечностей, серед яких чи не найважливішою є суперечність між потребою освітньої практики у фахівцях, здатних працювати в інклюзивному середовищі навчальних закладів та недостатньою розробленістю проблем змісту, структури, методів, форм і засобів підготовки та перепідготовки педагогів до роботи в інклюзивному середовищі.

Ключові слова: майбутні педагоги, діти з особливими потребами, інклюзивне середовище, формування вмінь і навичок роботи в інклюзивному середовищі.

The essence of the problem of forming skills and abilities for working with children with special needs in an inclusive environment for future educators is revealed in the paper. The urgency of the problem under study results from a number of contradictions, among which the most important is the contradiction between the need for educational practice of specialists capable to work in the inclusive environment of educational institutions and the lack of development of problems of content, structure, methods, forms and means of training and retraining of teachers for work in inclusive environments

Key words: future teachers, children with special needs, inclusive environment, forming skills and work skills in the inclusive environment.

В умовах розвитку сучасної освітньої системи України, на жаль, немає науково обґрунтованих розрахунків про необхідні обсяги підготовки кадрів для освітньої інклюзії, адекватних запланованим трансформаціям. Вивчення практики показує, що навіть спеціальна галузь освіти достатньо не забезпечена спеціалістами, не говорячи про загальноосвітні навчальні заклади, що сьогодні входять у систему допомоги дітям із особливими освітніми потребами.

Провідною ознакою розвитку сучасної української спеціальної освіти, є прагнення до рівного доступу до якісної освіти дітей із особливими освітніми потребами, що є основоположним для інклюзивної освіти. Інклюзивна освіта, виключає будь-яку дискримінацію, забезпечує рівне ставлення до всіх людей, створює спеціальні умови для дітей із особливими освітніми потребами в умовах загальноосвітнього навчального закладу.

Проведений аналіз засвідчує відсутність практичної підготовки спеціального педагога, так само як і вчителів-предметників, до роботи в інклюзивному середовищі. Створені курси перепідготовки не в змозі заповнити існуючі прогалини у підготовці вчителя до роботи в інклюзивному середовищі.

Окремі аспекти проблеми організації інклюзивного навчання в умовах спеціальної підготовки і перепідготовки педагогічних кадрів, мета якого полягає в оволодінні педагогами дошкільних закладів та загальноосвітніх шкіл основними методами, технологіями, формами та засобами, які використовуються в інклюзивному середовищі розкрито в роботах: С. Гальцової (підготовка майбутніх учителів в умовах переходу інтегративно-інклюзивної освіти); Н. Компанець (організація роботи асистента педагога в інклюзивному середовищі за допомогою програмово-методичного комплексу); О. Кучерук, Ю. Бойчук (професіограма вчителя інклюзивної школи); С. Миронової (системний підхід до організації та змісту

багаторівневої професійної підготовки корекційного педагога); О. Таранченко (роль педагога у створенні ефективної інклюзивної школи) тощо.

Але системно проблема формування у майбутніх педагогів умінь і навичок роботи в інклюзивному середовищі в літературі не розкривається. Таким чином актуальність досліджуваної проблеми випливає із суперечності між потребою практики у фахівцях, здатних працювати в інклюзивних класах та відсутністю теорії і практики підготовки таких фахівців.

Мета роботи полягала у визначенні умінь і навичок, володіння якими забезпечує ефективність роботи педагога з дітьми з особливими освітніми потребами у інклюзивному середовищі.

Україна перебуває на початку кардинальних змін освітньої політики щодо дітей із особливостями психофізичного розвитку, стрімко активізується пошук способів і засобів удосконалення професійної підготовки педагогів до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами. Наразі, практика показує, що спеціальний педагог є найважливішою ланкою в організації інклюзивного навчання, але він не готовий працювати з такою дитиною в умовах інклюзії, не готовий до професійного співробітництва з різнопрофільними фахівцями в умовах інклюзивного освітнього середовища, не готовий забезпечити формування активної життєвої позиції дітей із особливими освітніми потребами.

Отже, найперше, необхідно зорієнтувати як спеціального педагога, так і вчителя – предметника на розв'язання цих проблем і надати йому необхідну допомогу. Доцільно переосмислити підготовку педагогів у напрямі здобуття спеціальних знань і розвитку необхідних навичок – адаптувати та модифікувати навчальні програми, працювати в команді з психолого-педагогічними спеціалістами. Важливим у професійній підготовці педагогів є розуміння сутності інклюзивного навчання, де на першому плані знаходяться особистісно-орієнтовані методи навчання.

Створення навчального середовища для дітей з особливими освітніми потребами – це гнучка система. Вона індивідуальна і передбачає не лише зміну оточуючого середовища, але й підвищення рівня компетенції вчителів, а також налагодження продуктивної взаємодії з усіма учасниками інклюзивного процесу.

Інклюзія – це присутність, участь і досягнення всіх учнів. Присутність в даному випадку означає те, «де діти навчаються і як часто відвідують школу», під участю мається на увазі рівність в отриманні досвіду в стінах школи, а отже, кожен з учнів повинен приймати думки інших і досягнення – це результат навчання за всією програмою, а зовсім не результати тестів або іспитів. Інклюзія акцентує увагу на тих групах учнів, які більш схилені до виключення або маргіналізації, або незасвоєння знань. Це означає відповідальність проведення моніторингу тих груп, які статистично знаходяться в зоні більшого ризику, а також за необхідності зробити кроки до забезпечення їх присутності, участі й досягнень в системі освіти [1].

Необхідними умовами формування інклюзивного освітнього середовища в загальноосвітніх навчальних закладах є:

- визнання педагогом необхідності використання різноманітних навчальних підходів з урахуванням різних стилів навчання, темпераменту й особистості окремих дітей;
- адаптація навчальних матеріалів для використання по-новому, підтримуючи самостійний вибір дитини у процесі навчання у класі;
- використання різних варіантів об'єднання дітей у групи;
- налагодження співробітництва та підтримки серед учнів класу;
- використання широкого спектру занять, практичних вправ і матеріалів, що відповідають рівню розвитку дитини.

Інклюзія базується на певному комплексі цінностей, які дають змогу робити висновки стосовно того, що є важливим, значущим та обґрунтованим в освітньому процесі. Для того,

щоб ідея інклюзії «запрацювала», необхідно, щоб вона заволоділа думками вчителів, стала складовою їхнього професійного мислення.

Ефективність спільного навчання дітей із особливими освітніми потребами зі здоровими однолітками залежить від спеціальної підготовки педагогів масових закладів, однак їхні фахові знання, уміння й навички не повинні дублювати дефектологічні, адже корекційно-розвивальний компонент інклюзивного навчання передусім забезпечують спеціальні педагоги.

Оскільки вихователі, вчителі, психологи, соціальні педагоги є членами команди психолого-педагогічного супроводу інклюзивного середовища, це вимагає формування відповідної складової їхньої професійної компетентності.

Важливим стає не лише те, які професійні функції має виконувати педагог, а й те, чим він має володіти для їх успішного виконання. Вчителі мають опанувати базові знання та навички, необхідні для успішної роботи в інклюзивному середовищі.

Для забезпечення змісту і процесу підготовки майбутніх учителів для роботи в інклюзивному середовищі необхідно було виокремити базові вміння і навички, володіння якими дозволить вчителю-предметнику працювати в інклюзивному середовищі. За основу приймемо уявлення про освітнє інклюзивне середовище та його складові: просторово-предметний; змістовно-методичний; комунікативно-організаційний [3].

Просторово-предметний компонент освітнього середовища передбачає володіння вміннями та навичками роботи із сучасними засобами, що відповідають освітнім потребам дітей; технічним забезпеченням освітнього процесу (слухові апарати, лупи для збільшення зображення), комп'ютерними засобами альтернативної чи допоміжної комунікації (впровадження комп'ютерних технологій в навчальний процес не лише полегшить засвоєння програми учням с особливими освітніми потребами, а й буде корисним і цікавим для всіх учнів у класі).

Змістовно-методичний компонент опирається на принципи: індивідуалізації навчання, тобто орієнтації навчальних програм на потреби конкретної дитини, опора на її сильні сторони та переважаючий стиль навчання (орієнтування на те, як дитина краще сприймає та опрацьовує інформацію (зоровий, слуховий, кінестатичний канали); диференціації навчання, орієнтація не на зміну навчальної програми, а на зміну змісту та навчального матеріалу, методів та засобів навчання.

Підтримка функціонування змістовно-методичного компоненту освітнього інклюзивного середовища передбачає володіння вміннями і навичками: 1) моделювання взаємодії; 2) використовувати адекватні (корекційно-розвивальні) форми і методи взаємопов'язаної діяльності. Що означає моделювати дидактичну взаємодію? Моделювання – це процес компонування, побудови, схематизації, ідеального представлення процесу, явища, об'єкта; це ідеалізація та виокремлення суттєвих рис, характеристик, особливостей процесів, явищ, об'єктів, яке вбирає в себе суттєві ознаки реальних об'єктів. Отже моделювати дидактичну взаємодію означає описати її (взаємодію) на різних рівнях, у різних аспектах з метою представлення множини суттєвих, стійких і найбільш повторюваних зв'язків, що виникають у процесі взаємодії. Потреба у моделюванні дидактичної взаємодії виникає як необхідність у закріпленні найбільш вдалим і відкиданні невдалих форм взаємопов'язаної діяльності вчителя і учнів [2]. Процес інклюзивного навчання – простір для відтворення ідей та досвіду як педагога, так і самої дитини.

Корекційно-розвивальна спрямованість методів навчання – це найсуттєвіша відмінність дидактичних методів масової і допоміжної школи. Така відмінність означає, що будь-який метод чи прийом, окрім дидактичної мети, має і корекційну спрямованість на розвиток учнів.

Основною формою організації навчальної та корекційно-виховної роботи є урок. Крім уроку застосовують й інші форми організації навчальної роботи: екскурсії, практичні і лабораторні роботи, домашню самостійну роботу та виробничу практику. Вони доповнюють і удосконалюють класно-урочну систему. Існують також специфічні форми позакласної

навчально-корекційної роботи, такі, як: логопедичні заняття, ЛФК, ритміка, соціально-побутова орієнтація і предметні гуртки.

Методи навчально-виховної діяльності інклюзивної освіти повинні бути зрозумілими та досяжними з точки зору як педагога, так і дитини; орієнтуватися на досягнення успіху для забезпечення оптимальної підтримки розвитку дитини; вирізнятися гнучкістю та застосовуватися педагогами в різних педагогічних ситуаціях.

Освітньо-корекційна робота з дітьми, які мають порушення розвитку, передбачає планування та розробку індивідуально-корекційних, реабілітаційних, профілактичних методик та програм навчально-виховної діяльності.

Комунікаційно-організаційний компонент передбачає володіння уміннями і навичками комунікації в таких напрямках: організація комунікації та взаємодії команди психолого-педагогічного супроводу (асистент вчителя, заступник з навчально-виховної роботи, вчителі корекційно-розвиткових занять, практичний психолог, соціальний педагог, батьки учнів з особливими освітніми потребами); налагодження комунікативних зв'язків з учнями, між самими дітьми; постійний самоменеджмент і самовдосконалення (проходити курси, відвідувати семінари, читати додаткову літературу тощо).

Особливо слід зазначити, що у роботі вчителя інклюзивного класу першочергову роль відіграють не окремі засоби корекції та методичні прийоми, а особистість педагога, тобто педагогічно спрямована сукупність соціальних, емоційно-вольових і характерологічних якостей.

Отже, загальний огляд базових вмінь і навичок, володіння якими забезпечує ефективність роботи вчителя в інклюзивному середовищі дозволяє виокремити наступні групи: 1) гностичні; 2) інформаційно-комунікаційні; 3) організаційно-комунікативні; 4) проєктивно-конструктивні; 5) психодидактичні; 6) праксеологічні; 7) особистісно-професійного зростання.

Для формування цих умінь і навичок варто переглянути програми педагогічних і переддипломних практик магістрів освітнього напрямку підготовки для всіх освітніх ланок: дошкільної, початкової, загальної, вищої.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у розробці індивідуальних програм підготовки педагогів із числа магістрів-освітян для роботи в інклюзивному освітньому середовищі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Інклюзія – стратегія міжнародного законодавства [Текст] // Колупаєва А. А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи : монографія. К. : Самміт-Книга, 2009. С. 32-48.
2. Опачко М. Навчання студентів – майбутніх учителів моделюванню дидактичної взаємодії // Науковий вісник УжНУ. Серія Педагогіка. Соціальна робота. Ужгород: Вид-цтво «Говерла», 2017. Вип. 2 (41). С.182-185.
3. Ясвин В.А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию. М.: Смысл, 2001. 365 с.

УДК 373.5.016:51]:316.454.3

Ірина Паламарчук
(Київ, Україна)

ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК КОМАНДНОЇ РОБОТИ ПІДЛІТКІВ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ

В дипломній роботі розглянуто питання формування навичок командної роботи підлітків на уроках математики. Робота виконана на базі закладу середньої освіти «Приморської загальноосвітньої школи I-III ступенів». Дипломна робота містить такі розділи: Теоретичний аналіз формування навичок командної роботи підлітків на уроках математики; Діагностика сформованості та шляхи ефективного формування навичок командної роботи підлітків на уроках математики. В процесі роботи зроблено висновки та методичні рекомендації щодо формування навичок командної роботи у Приморській загальноосвітній школі I-III ступенів. Формування навичок командної роботи, командоутворення, на уроках математики, підлітки.

Ключові слова: навички командної роботи, командоутворення, підлітки, група, математика.

Науково-технічний прогрес, стрімке оновлення знань і рух інформаційних потоків пред'являють все більше і більше жорсткі вимоги до підготовки висококваліфікованих фахівців. У відповідності до компетентнісного підходу в системі середньої освіти навчання окремих навчальних предметів направлено на формування набору навичок, без яких здійснення професійної діяльності неможливе.

Практично у всіх освітніх програмах для різних напрямів підготовки найважливішою компетенцією спеціаліста визнається здатність працювати в команді, яка в сучасному світі вважається єдиним стабільним джерелом, що забезпечує конкурентну перевагу будь-якої організації.

Якщо для нас практика компетентнісного підходу є відносно новою, то американські і європейські навчальні заклади з багатим досвідом реалізації ступеневої освіти мають безліч теоретичних і практичних напрацювань, які знайшли відображення в різних працях і могли б бути корисні для використання в умовах української школи. Технологія командного навчання (TBL – Teambased learning) – метод для розвитку командної роботи, запропонований в 70-ті роки Ларрі Мічелсенем, викладачем факультету бізнесу Університету Оклахома [1], стала широко впроваджуватися в системі освіти з вісімдесятих років минулого століття і не тільки не втратили популярності, але і придбали велику кількість послідовників по всьому світу, які активно продовжують розробляти і впроваджувати методики командного навчання різних дисциплін. Американські дослідники встановили, що навчальні програми шкіл, які спираються на командну взаємодію учасників навчального процесу і використовують міждисциплінарний підхід, гарантують високу якість освіти, оскільки найкраще люди здобувають нові знання і вміння за допомогою взаємодії один з одним, діалогу, практики і рефлексії.

Робота в команді визначається в словнику нового світу Вебстера як «спільна дія групи людей, в якому кожна людина підпорядковує свої індивідуальні інтереси і думки єдності та ефективності групи» [2]. Успішність командної роботи залежить від ефективності і оптимальності взаємодії членів групи.

У вітчизняній практиці широко застосовуються різні форми взаємодії учасників навчального процесу, однією з яких є групова робота, коли для виконання ряду навчальних завдань потрібна наявність декількох учнів. Підходи до використання малих груп в навчанні детально розглядалися в роботах таких дослідників, як В.М. Антонова, А.А. Вербицький,

О.П. Еруков, В.Я. Кикоть та ін. Проте одна з перших речей, яку потрібно пам'ятати, – це різниця між особою, яка працює як частина групи, та особою, яка працює у складі команди.

Завданням для педагогів стає пошук методів, що сприяють розвитку навичок командної роботи. Деякі реформатори припустили, що менше учительських лекцій і більше дискусій серед учнів дозволить їм отримати необхідні навички командної роботи. Але дослідження показують, що просто поділ на групи з завершеним проектом не обов'язково робить корисною або продуктивною командну роботу. Для вирішення цієї проблеми необхідний більш комплексний підхід навчання учнів для функціонування та отримання вигоди від поділу в групі. І з тих пір навички командної роботи формуються поступово в результаті правильних видів роботи, практика цих навичок повинна бути безперервним процесом [3].

Підліткові роки можуть бути бурхливим часом, наповненим невпевненістю в собі, «підлітковою тугою» і процесом самопізнання. Уроки, що спрямовані не лише на отримання знань, з елементами тимбідлінгу для підлітків можуть стати відмінним способом розвинути впевненість в собі і розвинути життєві навички, які можуть бути корисні в міру дорослішання молодих людей. Працюючи зі своїми однолітками, щоб досягти мети у невимушеній атмосфері на уроці, підлітки можуть навчитися краще працювати з іншими, удосконалювати свої навички спілкування та тренувати своє творче мислення. Позитивний досвід проходження гри в групі допомагає підвищити самооцінку підлітків, дає їм досвід успіху.

Командна праця може бути особливо корисною для «важких» підлітків. При цьому у них розвиваються соціальні навички, їм надається можливість співпрацювати зі своїми однолітками для виконання спільного завдання, створюється зв'язок і зміцнюється довіра. Завдання з побудови команди можуть допомогти підліткам зміцнити свою самосвідомість за допомогою позитивного обміну досвідом.

На уроках математики така форма роботи включає осмислення та усвідомлення школярами навчального матеріалу; розвиток математичних умінь при вирішенні різноманітних спільних завдань; формування соціально-особистісних компетентностей учнів, які ґрунтуються на універсальних комунікативних, управлінських, рефлексивних умінях. Методи інтерактивного навчання, метод-кейсу, метод проектів, методи евристичного навчання виступають підґрунтям розвитку навичок командної роботи та формуванням в учнів математичних компетентностей на уроках.

Командне навчання має бути включено практично в кожен клас, але деякі вчителі відчувають труднощі зі спільною роботою учнів. Є кілька причин для цієї боротьби, які включають необхідність розробки хороших командних вправ і додаткові труднощі в оцінюванні індивідуальних показників членів команди. Саме тут розуміння того, як викладати ефективну командну роботу, стає важливим завданням для вчителя.

Накопичений нами досвід, показує, що застосування методів командної роботи на уроках математики розширює можливості творчості як вчителів, так і учнів, підвищує інтерес до предмету, стимулює освоєння учнями досить складного навчального матеріалу, а також, сприяє інтенсифікації процесу навчання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Позднякова Е. В., Омарова Г. А. Особенности внедрения командно-ориентированного обучения TBL (Team-based learning) в процессе обучения.
2. Ресурсний центр неразрушающего контроля, (nd). Командная работа в классе. URL: <https://www.nde-ed.org/TeachingResources/ClassroomTips/Teamwork.htm>
3. Рейнольдс, М. (1994). Групповая работа в сфере образования и обучения. Лондон: Коган Пейдж.

КОМПОНЕНТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ БІОГРАФІСТИКИ

У статті розглянуто питання щодо дослідження терміносистеми в галузі педагогічної біографістики. Закцентована увага на використанні можливостей феноменологічного підходу у дослідженні персоналії. Наголошено на значенні герменевтики для вивчення інтелектуальної біографії персоналії.

Ключові слова: *терміносистема, феноменологічний підхід, дослідження, «цілісна особистість».*

The article deals with the research of the term system in the field of pedagogical biography. Attention is drawn to the use of the possibilities of the phenomenological approach in the study of personalities. It is noted the sense of hermeneutics for the study of intellectual biography personalia.

Key words: *terminological system, phenomenological approach, research, “integral personality”.*

За допомогою «біографічних джерел», «біографічного письма», «біографічного дослідження», «бібліографії», «персональної бібліографії», «біобібліографії», поняття «колективна біографія», «педагогічна просопографія», «прагматична біографія» та ін. виникає можливість наочно, предметно досліджувати педагогічну біографістику. Терміносистеми позначають окремі дослідницькі напрями і компоненти, тож розглядаються у процесі їхнього висвітлення.

Необхідно звернути увагу на симбіоз суспільно-політичних та соціокультурних складових, які впливають на особистість. Внутрішній світ, переваги та характерні риси людини теж формують особистість. Динаміка життєвого шляху у своїй повноті та унікальності неодмінно впливають на розвиток персоналії. Професійна, творча та громадська позиція доповнюють образ і впливають на результати власних досягнень. Всі ці компоненти у дослідженні необхідно розглядати у тісному взаємозв'язку.

Саме поняттєво-категорійний апарат педагогічної біографістики дає можливість детальніше вивчати педагогічні персоналії. Існують аспекти щодо історичної обумовленості та наукової класифікації біографій.

Насамперед, аксіологічний підхід через призму досліджуваної персоналії дозволяє простежити як зі зміною соціальних умов, розвитком суспільних і особистісних потреб трансформувалися педагогічні цінності. Це виразно проявлялося у змінах базових засад і технологій навчання із пояснювально-ілюстративних на проблемно-розвивальні, відтак демократичні, інноваційні тощо. Особистість як найвища цінність суспільства взаємозалежного і взаємодіючого зі світом, актуалізує завдання відтворення образу педагогічної персоналії як «цілісної особистості».

Для визначення суті і можливостей використання феноменологічного підходу у дослідженні педагогічної персоналії адаптуємо відповідні положення філософських і психолого-педагогічних студій [1;2;3]. Виходимо із розуміння феноменології як вчення про факти, явища, сутності, що знаходять особливе відображення у людській свідомості, а її основної категорії – феномену – як відомого з досвіду реального факту, формалізованого і виявленого у виняткових даних, психофізіологічних проявах. У відкритому динамічному феноменологічному полі педагогічну персоналію можна розглядати через призму її творчості, переживань, поведінки, вчинків тощо, які потребують і можливі для пояснення.

Моральність, яка століттями була предметом вивчення філософії та богослов'я, сьогодні стає об'єктом пильної уваги психології та педагогіки. Сучасність педагогіки базується на заснованих матеріалістичних та ідеологічних позиціях, прямо не пов'язана з дидактичним вченням. Але суб'єктивна цінність духовних явищ набагато вища, ніж цінність традиційно суб'єктів: відчуття, сприйняття, пам'ять, мислення тощо [2].

Тому для вивчення персоналії як феномену першочергове значення мають джерела особистого походження (спогади, щоденники, епістолярій), які в цьому випадку цікаві не стільки ретрансляцією фактів і подій, скільки можливістю проникнути і зрозуміти зміст індивідуальної свідомості.

Існують мовні функції, складові тематичного поля автобіографічного дискурсу, які одночасно розкривають його особливості структурно-сміслового характеру. Феноменологічний досвід особистості як фактора накопичення мовних знань про способи категоризації життєвих подій і пов'язаних з ними переживань дає можливість досліджувати особистість на перехресті наук.

Матеріал аналізу автобіографічних текстів вивчає різні форми прояву активності особистості, сутність яких складають механізми її самопізнання як суб'єкта соціальної взаємодії. Мовне багатство автобіографічних наративів (авторами яких є видатні персоналії), близькість до реального життя кожного окремо взятого автора, щирість у викладенні біографічних фактів може переконати багатьох у правомірності тенденції традиційної педагогіки зосередитися на внутрішніх станах і проявах активності окремої людини.

Для здійснення всебічного ґрунтовного аналізу творчої спадщини педагогічної персоналії та документальної реконструкції її життєдіяльності важливе значення має герменевтичний підхід, суть якого достатньо з'ясована у філософській і педагогічній літературі (Е. Бетті, О. Бойко, А. Закірова, С. Квіт, В. Лелеко, В. Онищенко) [6, с. 213-257].

У процесі сучасного суспільного пізнання герменевтика (грець. – роз'яснюю, тлумачу), що має тисячолітні коріння, постає як одна з форм осмислення інтелектуального досвіду і гуманістичних цінностей людства та окремих інтелектуалів і моральних авторитетів.

Для педагогічної персоналістики не втрачає актуальності вчення одного з фундаторів герменевтики, вже згадуваного німецького філософа і лінгвіста В. Дільтея, який розробив основи методу інтроспекції та вивчення біографії і автобіографії. Він звертався до цього «літературного жанру» як «пракритини історії» для «наук про дух», адже біографія, автобіографія, згідно з його переконанням, дозволяють якнайкраще вловити одиничне й індивідуальне в історико-соціальній дійсності, розпізнати чинні в ній закономірності. «Філософія життя» у нього стає онтологією автобіографії й біографії, які вимагають «розуміти життя з нього самого», стверджують саморефлексивність життя, повернення до «первісних структур» досвіду людської життєдіяльності [4].

Розробивши засади інтерпретації біографії і автобіографії як вираження соціально-історичного процесу, В. Дільтей заклав науково-теоретичні основи жанру інтелектуальної біографії. Відстоюючи принцип єдності подій життя і думки, він розкрив організаційні, соціальні, морально-етичні аспекти використання біографічних і автобіографічних матеріалів у вивченні культурних процесів та увів інтелектуальну діяльність у соціокультурний контекст поколінь.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1 Берулава М.П. Принципы гуманизации образования / М. П. Берулава // Инновации в образовании. – 2001.

2 Бойко А. М. Особистість. Енциклопедія освіти/ головний ред. В.Г. Кремень. К.: Юрінком Інтер, 2008. С. 627– 628.

3 Бойко Оксана Герменевтичний підхід до виявлення явищ етнопедагогіки: Психолого-педагогічна проблема сільської школи, 2014. Вип. 50. С. 56 – 62.

4 Дильтей В. наброски к критике исторического разума // Вопросы философии. № 4. 1988. С. 135 – 152.

5 Лелеко В. В. Застосування герменевтичного підходу до вивчення тексту // Психолого-педагогічні науки. Наук. запис. НДУ ім. М. Гоголя, 2011. № 10. С. 142 – 145.

6 Онищенко В. Д. Фундаментальні педагогічні теорії: монографія. Львів: Норма, 2014. 356 с.

УДК 37:372.8

*Нурзила Сарсенова, Аяжан Оңдағанова
(Атырау, Қазақстан)*

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ОҚУШЫЛАРҒА РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ТӘРБИЕ БЕРУДЕГІ ӘЛЕУЕТІ

Мақала қай кезеңнің болсын келелі мәселе бола білген оқушыларға рухани-адамгершілік тәрбие беруге арналған. Авторлар адамгершілік тәрбиесінің негізі ұлы Абайдың даналық ойларымен астасып, бастау алатындығын негіздеген.

Кілттік сөздер: *руханият, адамгершілік, тәрбие, халықтық дәстүр, рухани мәдениет, әдеп-инабат.*

No article did not know the period, the problems of spiritual and moral education. The wisdom of the great Abay, the Author of more thoughts based moral education, the study can begin.

Keywords: *spirituality, morality, upbringing, the folk traditions, spiritual culture , ethics-anabat.*

Рухани-адамгершілік тәрбие беру – жалпы білім беретін мектептердің басты міндеттердің бірі. Бүгінгі күні қоғам өмірінде рухани-адамгершілік бастамалардың ролі барған сайын артып, ізгілік, имандылық, мейірімділік сияқты адамгершілік қасиеттердің ықпал аясы кеңейіп келеді.

Адамгершілікке тәрбиелеудің маңызды педагогикалық міндеттері – оқушылардың белсенді өмірлік позициясын, қоғамдық борышқа саналы көзқарасын, сөз бен істің бірлігін, адамгершілік нормаларынан ауытқушыларға жол бермеуді қалыптастыру болып табылады.

Қазіргі таңда мектеп оқушыларын тәрбиелеу мәселесінде адамның ішкі жан дүниесін, рухани әлемін танып, дамытып, жетілдіру бағытындағы ізденістер әлі де зерттелу үстінде. Бұл орайда, білім мен тәрбие беруді дамытуда жеке тұлғаның адамгершілік қасиеттеріне ғылыми-теориялық, әдіснамалық бағытта әр қырынан зерттеу жүргізген Қ.Б.Жарықбаев, А.А.Бейсенбаева, С.А.Ұзақбаева, Қ.Қ.Жампеисова, С.Қ.Қалиев, Р.К.Төлеубекова, Г.А.Уманов, Н.Д.Хмель, Ж.Наурызбай, Т.Сламбекова т.б. сияқты қазақстандық ғалымдарды ерекше атап өте аламыз.

Қай кезеңнің болсын келелі мәселесі бола білген рухани-адамгершілік тәрбиесін әр уақыттың өзінің дана ойшылдары мен ғұлама ғалымдары еңбектеріне арқау еткен. Сонау Орхон жазба ескерткіштерімен Қорқыт ата кітабынан бастап орта ғасырлық ойшылдардың төл туындылары мен даламыздың дана жырауларының поэзиясына, Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбаев сияқты ұлы ағартушылардың шығармаларына зер салсаңыз, кез-келгенінде адам бойындағы адамгершілік қасиет, олардың қалыптасуы туралы кеңінен сөз болады. Мұның бәрі адам баласының өзін рухани жетілдіру жолында тынбай ізденіп, еңбектеніп келе жатқанын, соған байланысты әдеп-инабат әрдістеріне ерекше мән бергенін көрсетеді. Өйткені, жарасымды дамытын болашақ, ізгі қоғам үлгісін жасағысы келгендердің бәрі, мәселен, Міржақып Дулатұлы, Мағжан Жұмабайұлы, Ахмет Байтұрсынұлы, Шәкәрім Құдайбергенұлы, Сұлтанмахмұт Торайғыров т.б. ой-

тұжырымдарында ең алдымен сондағы қоғамды құрайтын адамдардың дүниетанымы мен адамгершілік көзқарасын, құндылық бағыт-бағдары мен сана-сезімін, мінез-құлқын қалыптастыруды мұрат тұтқан [2].

«Руханият» сөзіне тоқталсақ, ол «рухани ниет» деген сөздің қосындысы. Рухани ниетте болу, рухани іздену, рухани жұмыс істеу, рухани ләззат табу дегенге қоса, халықтың ғасырлар бойы, жиған рухани мұрасы, рухани дүниесі, рухани өнер-білімі секілді мағынаға ие. Егер адамның ниеті жалған дүниеге ауса, онда пейілі тарылады. Өйткені, құныққан кісіге жалған дүние қашан да аз көрінеді, оны жұртпен бөліскісі келмейді. Ал енді, рухани ниеттегі адам үшін жалған дүниенің аз мөлшері де қанағат еткізеді, өйткені оның аштығы рухани дүниеге арналған. Ал шынайы рухани дүние – бұл таусылмас қазына. Оны бүкіл халық пайдаланса да таусылмайды, қайта түрленіп, сұрыпталып толығады, молаяды дейміз [1].

Ұлы ағартушы өз айналасын қоршаған әділетсіздік, өтірік, өсек пен араздың, надандық пен мәдениетсіздік қазақ халқын аздырып бара жатқанын, үміт артып отырған жас ұрпақты тәрбиелеуге теріс ықпалын тигізетіндігін көре отырып, халықты, әсіресе жастарды адамгершілікке тәрбиелеуді ашық ұсынды. Бұл идея оның тіпті кез келген шығармасында байқалып отырады деуге болады.

Абай уақытын еңбексіз бос өткізетіндерді, еріншектерді, өсекшілерді, адамгершілік қасиетке ұмтылмайтындарды мейлінше жек көрді:

«Ынсап, ұят, ар, намыс, сабыр, талап,
Бұларды керек қылмас ешкім қалап.
Терең ой, терең ғылым іздемейді,
Өтірік пен өсекті жүндей сабап», - дейді Абай.

Абай түсінігінде, адамның ең жақсы қасиеттері – ерлік, табандылық, тұрақтылық, әділеттілік және шыншылдық, сыпайыгершілік, еңбек сүйгіштік, білімге құмарлық және ақылдылық.

Адамгершілік тәрбиесінің негізі ұлы Абайдың даналық ойларымен астасып, бастау алатыны даусыз. Абай:

«Бес нәрседен қашық бол,
Бес нәрсеге асық бол.
Адам болам десеңіз
Тілеуің, өмірің алдында
Оған қайғы жесеңіз.
Өсек, өтірік, мақтаншақ,
Еріншек, бекер мал шашпақ
Бес дұшпанның білсеңіз.
Талап, еңбек, терең ой,
Қанағат, рахым, ойлап қой
Бес асыл іс көнсеңіз», - деп насихат етеді.

Бұндағы қашық болатын бес нәрсе, асық болатын бес нәрсе – үлкен ұғымдағы Адам бейнесі, оның кісілік болмысын айқындайтын парасаттылық көрсеткіштер [2].

Сонымен бірге ұлы ойшыл, классик Абайдың кейбір ой-тұжырымдары Шығыстың ғұлама ғалымы, философ әл-Фарабидің: «Жүрек – басты мүше, оны тәннің ешқандай басқа мүшесі билемейді, бұдан кейін ми келеді, бұл да басты мүше бірақ мұның үстемдігі бірінші емес» - деген көзқарасымен сәйкес келеді. Абай өзінің 17-ші қара сөзінде ақыл, қайрат, жүрек туралы пікірін: «Осы үшеудің басын қоспақ менің ісім, бірақ сонда билеуші жүрек болса жарайды», дейді. Бұдан біз, екі ұлы ойшылдың «Жүрек» туралы танымдарының негізі бір екендігін, тек қана оны баяндау түрі басқаша берілгенін көреміз. Мұндағы Абайдың «Жүрек» деп отырғаны – әділет, ізгілік, шапағаттың тұрар мекені, шығар көзі, ал бойында ақылы мен қайраты ғана бар кісі, «жарым адам» яғни жарты адам деп қарайды да, үшеуінің (ақыл, қайрат, жүректің) басын қос деп, жүректі қосып, «соған билет (ақыл, қайрат, жүректі),

«ақыл, қайрат, жүректі сол басшылық етсін дегенінен «толымды адам (ақыл, қайрат, жүректі) – болуды дәріптегенін байқау қиын емес.

Абайдың осы танымын мына бір нақыл сөзі де растай түседі: «Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста, Сонда толық боласың елден бөлек» – немесе «Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті, Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек», дегендегі тұжырымдар ойы да адамгершілік қасиет еді [3].

Жалпы зерттеуші ғалымдардың ортақ ойлары адамның кісілік келбеті, соған лайықты бола білу, адамның табиғатпен, әлеммен үйлесуі, халықтық дәстүр, рухани мәдениет негізінде болашақ ұрпақтың рухани-адамгершілік тәрбиесін жаңа сатыға көтеруді негіздеу деген ортақ ой-пікірге келіп тіреледі. Сол себепті де қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық өзгеріс жас ұрпақты өмірге белсенді араластырып қана қоймай, сонымен бірге олардың әлемдік өркениеттен сусындатумен қатар, ұлы Абай шығармаларының құндылығын, рухани-адамгершілік негізін бойларына сіңірте алу – бұл біздіңше, ең маңызды да өзекті мәселе.

Жоғарыда келтірілген осы қағидаларды саралай келе, біз келесі анықтаманы нақтылай аламыз: **рухани-адамгершілік құндылық тәрбиесі** – бұл тұлғаның рухани-адамгершілік санасын, сезімін, еркін, мінез-құлқын дамытуға бағытталған мақсатты, жүйелі, жоспарлы жүргізілетін тәрбие үрдісі деп түсінеміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Төлебек Қалыбаев. «Қазақ әдебиеті» газеті, №31 (3035), 03.08.2007 ж.
2. Құнанбаев А. Екі томдық шығармалар жинағы. II том. – Алматы: Ғылым, 1977. – 312 б.
3. Жарықбаев Қ., Қалиев С. Қазақ тәлім-тәрбиесі. – Алматы: Санат, 1995. – 352 б.

УДК 148/5

Світлана Слюсарук-Літвін
(Луцьк, Україна)

ПРОФЕСІЙНА ПЕДАГОГІЧНА ОСВІТА МАЙБУТНЬОГО ВИХОВАТЕЛЯ В КОНТЕКСТІ ВИМОГ НОВОЇ ОСВІТНЬОЇ ПАРАДИГМИ

У статті розкрито актуальні питання підготовки майбутніх фахівців дошкільної освіти в умовах реформування вищої педагогічної освіти в Україні. На основі вивчення й аналізу наукових психолого-педагогічних розвідок здійснено узагальнення основних поглядів науковців на означену проблему, визначено основні підходи до організації процесу підготовки майбутніх вихователів, схарактеризовано основні вимоги до особистості вихователя.

Ключові слова: фахівець дошкільної освіти, вихователь, підготовка, професійно-педагогічна підготовка.

The article enlightens the topical problems of training of future specialists in the sphere of preschool education in the context of the reform of Ukraine's higher pedagogical education. On the basis of the analysis of the scientific psychological and pedagogical resources, the generalization of the main scientists' opinions about the given problem is made, the principal approaches to the organization of the process of future kindergarten teachers training are defined, the cardinal requirements to kindergarten teacher's personality are put forward.

Key words: preschool education specialist, kindergarten teacher, training, professional and pedagogical training.

Сучасні процеси реформування та модернізації системи вищої педагогічної освіти, об'єктивно спрямовані на подальший її прогресивний розвиток та забезпечення потреб

суспільства та держави у кваліфікованих вихователях, які змогли б забезпечити реалізацію гармонійного виховання й навчання дітей дошкільного віку.

Педагогічний словник поняття «вихователь» тлумачить як людину, яка виховує, навчає дітей і молодь, прищеплює їм навички і правила поведінки, певні погляди; педагог, який стежить у певному закладі за поведінкою дітей і відповідно її спрямовує; той, хто спрямовує силу свого впливу на виховання [4].

Сучасна система фахової підготовки майбутніх вихователів являє собою цілісний комплекс структурних елементів, що перебувають між собою у певних зв'язках і стосунках, взаємодіють один з одним і утворюють цілісну єдність. На нашу думку, професійне становлення майбутнього вихователя у процесі його підготовки у вищій школі передбачає не тільки оволодіння певною сукупністю знань, умінь, навичок, але і його особистісне самовдосконалення, активізацію професійної позиції, виховання таких якостей, як комунікативність, тактовність, критичність тощо. Зазначимо, що успішність професійно-педагогічної діяльності майбутніх фахівців обумовлена сформованістю та цілісністю його особистості. Рівень підготовки майбутнього вихователя до роботи у різновіковій групі визначається сформованістю необхідних знань, умінь і навичок.

У педагогічному словнику поняття «професійна підготовка» тлумачиться як сукупність спеціальних знань, умінь і навичок, якостей особистості, трудового досвіду і норм поведінки, що забезпечують можливість успішної праці за обраною професією [4]. За визначенням І.Підлипняк, професійна підготовка майбутнього педагога (вихователя) – це процес формування та збагачення настанов, знань і вмінь, що необхідні майбутньому фахівцю для адекватного виконання специфічних завдань навчально-виховного процесу [8, с. 40].

Якщо йдеться про підготовку до педагогічної діяльності як професійної, доцільним є використання терміну «професійно-педагогічна підготовка». Найчастіше підготовку студентів до педагогічної діяльності дослідники пов'язують з її кінцевим результатом – формуванням готовності до певного виду педагогічної діяльності. Так, Г. Троцько зазначає, що сутністю підготовки студентів до педагогічної діяльності є система змістовно-педагогічних та організаційно-методичних заходів, спрямованих на забезпечення готовності майбутнього педагога до педагогічної діяльності. [9, с. 202].

Актуальною для сьогодення є думка Г.Беленької, яка стверджує, що «сучасна професійна педагогічна освіта майбутнього вихователя передбачає розширення кола його підготовки за рахунок посилення практичного компонента» [3, с. 29]

Безперечно, що професійна підготовка майбутнього вихователя ЗДО, загальний рівень його професійної майстерності залежить від комплексного підходу до побудови змісту професійної підготовки у закладах вищої освіти. Використання інноваційних форм, методів та технологій у навчально-виховному процесі, виокремлення необхідних професійних знань, що забезпечують ефективне оволодіння змістовою і процесуальною сутністю професійної діяльності майбутнього фахівця дошкільної освіти, впровадження інтегративних міждисциплінарних зв'язків у формуванні цілісної системи професійних знань, забезпечать ефективну підготовку фахівців дошкільної освіти, формування особистості професіонала, спроможного будувати власну професійну діяльність, ціннісно-сміисловою основою якої є особистість дитини дошкільного віку.

Враховуючи, що сучасна вища педагогічна освіта, яка повністю забезпечує, обумовленого вимогами сьогодення, результату професійної підготовки фахівців дошкільної освіти, зазначимо наявність основних принципових суперечностей у процесі підготовки майбутніх вихователів: між об'єктивними вимогами суспільства в сучасних, спрямованих на євроінтеграцію реаліях і суб'єктивними утрудненнями, стереотипним мисленням студентів, традиційними підходами до процесу навчання у закладі вищої освіти; між груповою системою підготовки студентів та індивідуально-творчим характером виховної діяльності вихователів у закладі дошкільної освіти; між традиційними формами, методами, засобами

викладання педагогічних дисциплін та реальною необхідністю впровадження у навчальний процес інноваційних педагогічних технологій.

На сучасному етапі професійна підготовка майбутніх фахівців дошкільної освіти розглядається науковцями як багатофакторна структура, яка передбачає набуття кожним студентом особистісно-ціннісного смислу діяльності, формування фахової педагогічної майстерності, постійно зростаючому інтересу до роботи з учнями дошкільного віку.

Проведений аналіз та власний досвід педагогічної роботи, дає підстави стверджувати, що підготовка буде ефективною та результативною, якщо майбутній вихователь правильно оцінив значення обраної професії, коли пізнавальна активність студента мотивується відповідальністю за свою професійну підготовку. І навпаки, підготовка і формування необхідних професійних знань і умінь, сповільнюється, коли студент погано розбирається у завданнях майбутньої професії, не проявляє до неї інтересу.

На сучасному етапі актуальною є проблема підготовки майбутніх фахівців дошкільної освіти і до організації методичної роботи у закладах дошкільної освіти. Нові реалії сьогодення потребують розробки та впровадження нової моделі організації методичної роботи та формування готовності майбутнього фахівця і методиста дошкільної установи до пошуку сучасних її форм і методів. Сьогодні ці проблеми у галузі дошкільної освіти розробляють Беленька Г.В., Богущ А.М., Гавриш Н.В., Крутій К.Л., Маковецька Н.В. та інші. У цьому аспекті, фахова підготовка майбутніх спеціалістів дошкільної освіти вимагає не лише якісних знань студентів з педагогіки, психології, методик дошкільної освіти, але й з соціології, маркетингу освіти, менеджменту дошкільної освіти, її моніторингу. Саме тому, забезпечення організації методичної роботи у закладі дошкільної освіти, передбачає наявність у майбутніх фахівців таких умінь як: визначати та обґрунтовувати мету, конкретизувати її у вигляді завдань на кожному етапі організації методичної роботи; проектувати та планувати методичну роботу загалом та за окремими блоками; уміти раціонально та ефективно вибудовувати власну діяльність; регулювати й коригувати заплановане; уміти аналізувати стан здійснення навчально-виховної роботи, рівень майстерності вихователів, ефективність методичної роботи з кадрами; обґрунтовано здійснювати контроль та аналіз здобутих результатів; робити висновки й прогнозувати перспективи удосконалення методичної роботи.

Вимоги сьогодення та педагогічна практика вказують на те, що головною метою у формуванні майбутнього вихователя є його вміння самовдосконалюватися не лише під час навчання, а й протягом усієї своєї педагогічної діяльності. Відома вчена Л.Загородня у своєму дослідженні довела, що ефективна професійна підготовка майбутнього вихователя дітей дошкільного віку неможлива без самоосвіти, самовиховання та саморозвитку. Тобто навчання й самонавчання студента потребує не лише знання ним форми методів групової роботи з дітьми, роботи з книгою, іншими сучасними джерелами інформації, а й застосування деяких власних вольових зусиль, розвитку певних особистісних якостей, які допоможуть йому в професійному становленні [6, с. 224].

Відтак, доречно звернути увагу на особистісний саморозвиток і професійне становлення майбутнього вихователя у процесі його навчання закладі вищої освіти. Важливим чинником у створенні ефективної підготовки майбутнього вихователя є система заходів, яка дозволить усвідомити внутрішні мотиви та прояви майбутньої професії, тобто сприятиме професійному самовдосконаленню.

Варто зазначити, що обов'язковою складовою професійної підготовки майбутніх фахівців дошкільної освіти є формування професійних якостей. Одним із найважливіших чинників професійної придатності майбутнього вихователя є наявність професійних якостей, котрі є не лише індикатором окремих здібностей, але й органічно входять до їх структури, розвиваючись у процесі навчання й практичної діяльності. О.Дубасенюк вважає, що професійні якості, з одного боку, є передумовою професійної діяльності, а з іншого – вони самі вдосконалюються, шліфуються в ході діяльності, будучи її новоутворенням [5].

С.Івах вважає педагогічну практику одним із важливих етапів професійної підготовки фахівця у галузі дошкільної освіти. Вона сприяє поглибленню і закріпленню теоретичних знань, формуванню професійних умінь і навичок. Вона допомагає студентам впевнитися у правильності свого професійного вибору, переконатися у наявності в них педагогічних здібностей, схильності до роботи з дошкільнятами. У процесі співпраці з досвідченими вихователями-наставниками під час педагогічної практики закладаються основи педагогічної майстерності, любові до майбутньої професії [7].

Рівень готовності майбутнього вихователя до професійної діяльності, якість та її результативність перебувають у тісному взаємозв'язку із процесом підготовки фахівця. На думку І.Підлипняк, підготовка є засобом формування готовності до діяльності, а готовність – результатом і показником якості підготовки, що перевіряється у практичній діяльності вихователів. Тоді діяльність – мета підготовки, яка водночас виконує функції регулювання її та корекції [8].

Таким чином, сучасні реалії орієнтують заклади вищої педагогічної освіти на підготовку майбутнього вихователя як гуманістично зорієнтовану особистість, котра здатна оперативно реагувати на динаміку соціально-економічних процесів, проектувати власну професійно-педагогічну діяльність, розробляти й упроваджувати нові технології у процес навчання та виховання. Адже сучасні заклади дошкільної освіти потребують вихователів-майстрів, які мають здатні постійно удосконалювати свою педагогічну майстерність, підвищувати свій професійний рівень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Базовий компонент дошкільної освіти / <http://mon.gov.ua/activity/education/doshkilna/basic1/>
2. Беленька Г.В. Формування професійної компетентності сучасного вихователя дошкільного навчального закладу: моногр. / Г.В. Беленька. – К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2011. – 320 с.
3. Беленька Г., Науменко Т., Половіна О. Дошкільнятам про світ природи. Методичний посібник для вихователів дітей дошкільного віку / Г. Беленька, Т. Науменко, О. Половіна. – К., 2013. – 155 с
4. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
5. Дубасенюк О. А. Професійна підготовка майбутнього вчителя до педагогічної діяльності : монографія / Дубасенюк О. А., Семенюк Т. В, Антонова О. Є. – Житомир : Житомир. держ. пед. ун-т, 2003. – 193 с.
6. Загородня Л.П. Педагогічна майстерність вихователя дошкільного закладу: навч. посіб. / Л.П. Загородня, С. А. Тігаренко. – 2-ге вид. – Суми: Університетська книга, 2010. – 319 с.
7. Івах С. М. Формування професійної компетентності майбутніх фахівців дошкільної освіти під час проходження педагогічної практики / С. М. Івах, І. Л. Паласевич // Наукові записки кафедри педагогіки. – 2014. – Вип. XXXVII. – С. 139–144.
8. Підлипняк І. Ю. Підготовка майбутніх фахівців дошкільної освіти / І. Ю. Підлипняк // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: зб. Наук. пр. Уманського держ. Пед. ун-ту ім. Павла Тичини / [ред. Кол.: Побірченко Н. С. (гол. Ред.) та ін.]. – Умань: ПП Жовтий О.О., 2013. – Вип. 44. – С. 28 – 34.
9. Троцько Г.В. Теоретичні питання формування професійно-педагогічної готовності майбутнього вчителя / Г.В. Троцько // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992–2002: Збірник наукових праць до 10-річчя.

УДК 378.5

Гулдана Тажғалиева, Салима Базарбаева
(Атырау, Қазақстан)

ЭТНОМӘДЕНИ БІЛІМ БЕРУДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗІ

Мақалада этномәдени білім берудің педагогикалық-психологиялық аспектілері ашылған. Авторлар этномәдени білім беру ұғымының мәнін аша отырып, этномәдени білім адамгершілігінің өркендеуі бүгінгі рухани құндылыққа сәйкес келетіндігін тұжырымдайды.

Кілттік сөздер: этномәдени білім беру, ұлттық құндылық, этнос, этномәдени мұра, әлемдік мәдениет.

The article contains pedagogical and psychological aspects of ethno-cultural education. By revealing the essence of ethno-cultural education, the author concludes that the development of ethno-cultural education fits today with spiritual values.

Keywords: ethno-cultural education, national values, ethnic and cultural heritage of the world culture.

Ғаламдық жаһандану жағдайындағы жаңа қоғамда орын алған ірі экономикалық өзгерістер мен технологиялық жетістіктер – қоғам дамуының қозғаушы күші болып табылатын білім жүйесіне орасан ықпалын тигізіп келеді. Әлемдік қауымдастықтың біртұтас білім кеңістігін қалыптастыруға бағытталған ортақ мүддеге барынша әрекеттенуі – жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтарды бойына сіңірген саналы да этномәдени білім меңгерген ізгілікті тұлғаны тәрбиелеу қажеттігін алға тартып отыр. Қазақстан Республикасында соңғы жылдар тізбегінде жүргізіліп келе жатқан білім реформасына қатысты түбегейлі бетбұрыстар, атап айтқанда, әлемде дамыған мемлекеттердегі білімнің негізі болып саналатын ізгілікті білім беру.

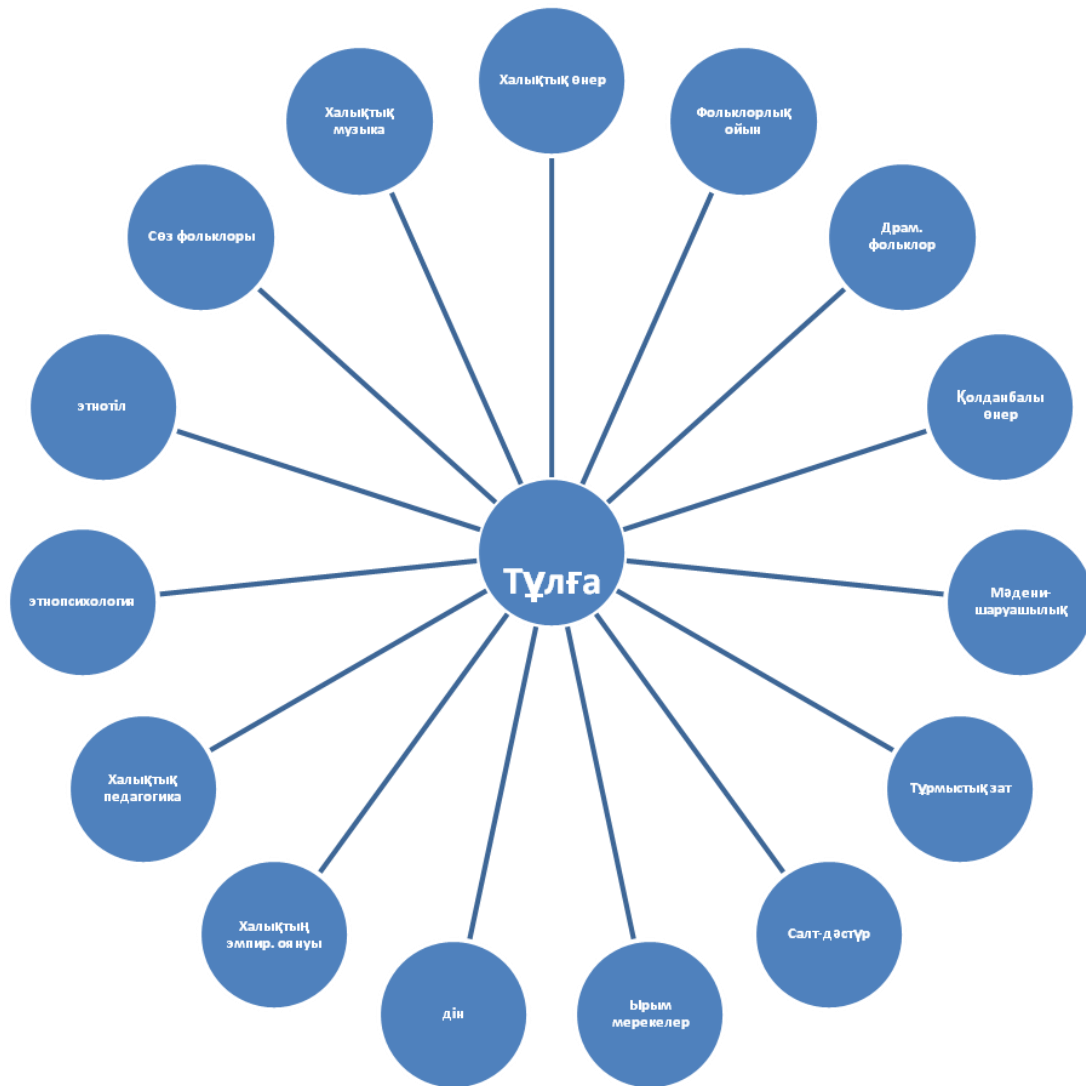
Президент Н.Ә. Назарбаев өзінің «Қазақстан - 2030» Жолдауында: «...оқушыларды қазақстандық патриотизм мен шығармашылық жағынан дамыған жеке тұлға ретінде тәрбиелеу аса қажет... бүгіннен бастап ұлттық мінез-құлық, биік талғампаздық, тектілік, білімділік, ұлттық намыс қасиеттерін сіңіріп қалыптастыруымыз керек», - деген болатын [1].

Этномәдени білім беру ұғымын А.Б. Афанасьева дәстүрлі құндылықтар жиыны ретінде түсіндіреді. Оның ішінде, белгілі бір этностың тәртібі, заттық және рухани әлеуметтік өмірдегі іс-әрекеттері, сан жылдар бойы жинақталған арнайы этникалық мәдениеті адамның өз-өзін ортаға қажетті ету тұрғысында іске асырылуы түзілген.

Этномәдени пәндердің интеграциясы деп А.Б. Афанасьева музыканы, әдебиетті, сурет өнерін, технология, тарих пәндерінің бір тақырыпты ашуға қатысты орнын анықтау тұрғысында ұсынады.

Этномәдени білім ауқымды нысан екеніне тоқталып, оның құрамына әртүрлі ғылым кіретініне (этнология, фольклор, өнер, этнопедагогика, этнопсихология) талдау жасайды. Синкретті тұрғыда зерттеудің қажет екенін басымдықта алған. Интеграцияланған бұл ғылымның қолданымдағы ұғымдары жайлы зерттеушілердің бір мәмілеге келмеуі аталған мәселені шешуге кедергі деген ой айтады. Фольклор этномәдени білімнің бір құрамы ретінде алынған. Этномәдени білім берудің қиындығын сейілту үшін дейді А.Б. Афанасьева модель, схема құру арқылы оның жүйесін тәртіптеуге болады деген түйін шығарады [2].

Көріп отырғанымыздай, А.Б. Афанасьеваның бұл этномәдениеттің құрылымдық моделі қазақ халқының да сан ғасырлардағы жинаған рухани құндылықтарына бәрі болмаса да бірталайы сәйкеседі. Парадигманың құзыреттілік тұрғыдағы қызметін біздер де өз еңбегімізге негіз ретінде аламыз. Этномәдениеттің алдымен ресейлік орыс халқының құндылығы сапасында алынып, оның басқа этностармен, бүкіләлемдік ассимиляцияға түсу мәніне А.Б.Афанасьева ғылыми негіздемелер ұсынады.

Сурет 1 – Этномәдениеттің құрылымдық моделі

Этнобілім беруге А. Б. Афанасьева анықтама береді: «этномәдени білім беру зерттеуді тұтастай қамтиды, этномәдени мұраны меңгерудің іс-әрекеті және тұлғаның этномәдени дәстүрлермен ілгерілеуі, оның тұлғалық табиғатының синхронды, диахронды ақпараттық байланыстар тұрғысында өрлеуі, көпэтникалық жазықтықтағы географиялық кеңістігі және тарихи-уақытта өркендеуінің тереңдігі, әлемдік мәдениетті бойына дарыту үдерісіндегі суперэтностық дәрежесі тұрғысында қарастырылады». Ғалым тұлғаның құзыреттілігінің бір құрам бөлігі оның этномәдени құзыреті деген қорытынды жасайды.

«Этномәдени білім беру» ұғымын біз қалыптасқан ғылыми көзқарастан кеңірек қарап, бұл мәселенің ауқымы халық педагогикасы құндылықтарын, этнопедагогика, этнопсихология, этномәдениеттану ғылымдарының мазмұнын қамтитынын ескердік. Зерттеу жұмысында «этномәдениет», «этномәдени білім», «этномәдени білім беру» терминдерін қолдану Қазақстанда ұлттық-мәдени білім беру ісінің қалыптасуы мен даму кезеңдерінің үдерісін халық балалар әдебиеті тұрғысында анықтауға мүмкіндік береді, әрі қазіргі күнгі толерантты жаңа ғылыми және этносаяси бағыттарға сәйкес келеді.

Білім беру – қазіргі кезде тек дидактикалық категория ғана емес, ол ғылымаралық мәнге де ие болды. Табиғаты жағынан өте күрделі және көп қырлы. Сондықтан, білім беру түсінігіне баланың білім нәтижесі ретінде, іскерлік дағдыларды ғана емес, балалардың іс-әрекет пен қарым-қатынасының үздіксіз жүруі барысында мінез-құлықтық ұстамдарында

сындарлы бағамдау, әрекет жасау, бағалау біліктерін де қалыптастыруға назар аударылуы басымдықта болып келеді.

Білім беру дегеніміз – қоғамның этномәдени мұрасын адамға жеткізу тәсілі мен танып-білу әр ұлттың жинақтаған интеллектілі қоры балалардың ішкі әлеуетіне ауысуы арқылы оны мәдениетке жақындастыру үдерісі, әлеуметтендіру, сонымен бірге жасөспірімнің дене және рухани жағынан қалыптасу құралы [3].

Қазіргі қоғам дамуында және білім беру жүйесінде екі тенденция байқалады: *саралау* және *кірігу*. Этностық қатынастар саласында оларды бірлікте қарастыру этно-мәдени білім беру қажеттілігін тудырды. Педагогикалық үдерісте бұл тұжырымдаманы жүзеге асыру этностық сәйкестілікті мемлекеттік кірігумен бірлікте қалыптастыру мақсатына әкелді. Мемлекеттік сәйкестілік (кірігу) – этно-мәдени білім берудің фундаменталды және стратегиялық мақсаты. Егер этностық сәйкестілікке жеке және топтық түрде қысқа уақыт мерзімінде жетуге болатын болса, мемлекеттік кірігуге жету – мемлекетте тұратын барлық этностардың күштерін талап ететін ұзақ үдеріс (ҚР этномәдени білім тұжырымдамасы).

Біз этномәдени білім берудің құрылымдық бөліктеріне келесілерді жатқыза аламыз:

– өзінің төл мәдениетін саналы, сыни тұрғыдан игеру нәтижесінде балаларды мәдениетаралық ізгілікке, толеранттылыққа қатысты білім игерту;

– этномәдени дәстүрлерді танып-білуде бейнеленген жеке тұлғалық мәнге ие болуын қамтамасыз ететін балалардың әлеуметтік ортада өзін-өзі танып-білуі мен өзін-өзі жүзеге асыруы;

– тұлғаның этномәдени сабақтастығының траекториясы мен оны мәдениетаралық сұхбатқа дайындау жағдайында педагогтар мен балалардың педагогикалық, әлеуметтік өзара әрекеті.

Қорыта айтқанда, этномәдени білім берудің сипаттамасы және оның негізгі категориялары: *этномәдени даму, этномәдени тәрбие, этномәдени оқыту*.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Назарбаев Н.Ә. Қазақстан 2030. Ел Президентінің Қазақстан халқына жолдауы. – Алматы: Білім, 1997. – 63 б.

2 Афанасьева А.Б. Народное творчество в эстетическом развитии ребенка // Креативный ребенок: Диагностика и развитие творческих способностей / сост. Т.А.Барышева, В.А.Шекалов. – Ростов н/Д., 2004. – 136 с.

3 Қожахметова К.Ж. Теоретико-методологические основы казахской этнопедогогики: дис. ... докт. пед. наук. – Алматы, 1998. – 300 с.

УДК 378.147+614.253.4+617

*Олег Ткачук
(Івано-Франківськ, Україна)*

МЕТОДИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПРАКТИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ЛІКАРІВ НА КАФЕДРІ ХІРУРГІЇ №1 ДВНЗ «ІВАНО-ФРАНКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ МЕДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ» В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

У статті розглядаються проблеми медичної освіти в Україні в умовах глобалізації. Висвітлюються оптимальні шляхи вдосконалення практичної підготовки майбутніх лікарів при засвоєнні дисципліни «Хірургія».

Ключові слова: глобалізація, хірургія, практична підготовка, компетентність, індивідуальний план, виробнича практика, методи оптимізації.

The article deals with the problems of medical education in Ukraine in the conditions of globalization. The optimal ways of improving the practical training of future physicians during the study of the discipline "Surgery" are highlighted.

Keywords: *globalization, surgery, practical training, competence, individual plan, industrial practice, methods of optimization.*

Вступ. Оскільки останнім часом нагальною стала потреба гармонійного влиття до європейського соціокультурного простору, то процеси глобалізації зачепили й галузь освіти. Сучасна наука вже давно зробила крок вперед, вона проникла в усі сфери життєдіяльності людини, але залишила ті самі принципи, задля яких і була винайдена. Для успішного розвитку національної науки все більш виправданою стає стратегія не її конкуренції з національними науками інших країн, а всебічна взаємодія з ними і зі світовою наукою шляхом засвоєння й використання її результатів [2]. Сьогодні перед вищою медичною освітою стоїть завдання – забезпечити високу професійну підготовку фахівців, тому що якість медичної допомоги в найближчому майбутньому безпосередньо залежить від рівня підготовки молодих спеціалістів, випускників медичних вузів. Навчання у вищій медичній школі на сьогодні асоціюється із все більшою часткою використання комп'ютерної техніки та сучасних інформаційних технологій, симуляційних методів навчання, що безумовно необхідне для засвоєння та відпрацювання алгоритмів невідкладних станів та здобуття високого професійного рівня, проте моральні та людські якості, гуманність та співчуття, відповідальність, розвиток клінічного мислення неможливі без контакту між студентом і хворим [3, 5, 7].

Мета роботи – покращити якість навчання студентів шляхом пошуку нових та удосконаленням існуючих методів практичної підготовки майбутніх лікарів.

Основна частина. Сьогодні майже кожен університет, академія нашої країни ніби заново винаходить велосипед, долаючи самотужки складний шлях від розробки методичного забезпечення дисциплін до організації дистанційного навчання й закупівлі ліцензійних програм. У кожному вищому навчальному закладі (ВНЗ), втрачаючи час і кошти, адміністрація здійснює видання навчальних матеріалів, організовує курси підвищення кваліфікації науково-педагогічного працівника (НПП), створює й наповнює депозитарій, намагаючись якісно забезпечити навчальний процес усім необхідним. За умови ж координації цих і схожих проблем, використання ресурсів ВНЗ могло б бути набагато ефективнішим. Наслідком такої вимушеної самоізоляції ВНЗ є значне погіршення якості освіти, навіть її відставання від технологічно розвиненіших країн, оскільки зв'язок між навчальними закладами й розвитком економіки у глобалізованому суспільстві зведений нанівець. Аби врятувати ситуацію необхідно повертатися до системи фундаментальних і прикладних досліджень і намагатися впровадити їх результати в навчальний процес [2, 4, 8].

Європейські стандарти визначають алгоритм та основний напрямок навчання, а також гарантують якість вищої освіти. Модернізація вищої освіти у світлі Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, Європейського плану дій та європейських стандартів вищої освіти є стратегічним напрямком щодо приєднання до Європейського простору вищої освіти. Це не лише можливість для майбутнього лікаря стати конкурентоспроможним фахівцем та обирати місце праці у будь-якій країні Європи, а й підвищення якості медичної допомоги для кожного в нашій країні. "...Державна політика у сфері вищої освіти ґрунтується на принципах міжнародної інтеграції та інтеграції системи вищої освіти України у Європейський простір вищої освіти, за умови збереження і розвитку досягнень та прогресивних традицій національної вищої школи" (Ст. 3 Закону України "Про вищу освіту") [5, 7].

Сучасні педагогічні технології полягають у компетентнісному підході до навчання та надання якісних освітніх послуг. Навчальні заклади повинні пересвідчуватися в компетентності своїх викладачів та мають застосовувати справедливі та прозорі процедури

набору і розвитку викладацького складу. Матрицею компетентностей є знання, вміння та навички, які надаються студентам упродовж навчання компетентними фахівцями. Результати навчання на компетентнісних засадах формулюються як: “здатність застосовувати”, “здатність аналізувати”, “здатність оцінювати”, “здатність відтворити практичну навичку”, “здатність провести клінічне обстеження”, “здатність надати невідкладну допомогу” тощо. Відповідно до ст. 58 Закону України “Про вищу освіту”, НПП зобов’язаний забезпечувати викладання на високому науково-теоретичному і методичному рівні навчальних дисциплін відповідної освітньої програми за спеціальністю. Для здійснення покладених завдань НПП необхідне постійне підвищення професійного рівня, педагогічної майстерності, наукової кваліфікації [4, 5, 8].

Враховуючи виклики часу, сучасні вимоги і тенденцію, в Державному вищому навчальному закладі “Івано-Франківський національний медичний університет” (далі – ДВНЗ “ІФНМУ”) створено навчально-тренінговий центр для підвищення професійної майстерності викладачів. Участь ДВНЗ “ІФНМУ” в проєкті “Tempus MUMEENA” дозволила модернізацію існуючого психолого-педагогічного курсу підготовки молодих викладачів у навчально-тренінговому центрі (далі – НТЦ) для підвищення професійної майстерності викладачів. На сьогоднішній день керівництвом закладу підписано ряд двосторонніх угод про співпрацю та обмін досвідом із провідними вищими медичними закладами Німеччини, Чехії, Литви, Польщі, Румунії та інших країн ЄС, що вже дозволило пройти стажування як НПП, так і студентам ДВНЗ “ІФНМУ”.

Навчання в університеті є найважливішим періодом для формування клінічного мислення, важливих навичок та підходів до лікувального процесу і може вплинути на подальшу клінічну компетенцію серед практикуючих лікарів. Належне оволодіння фундаментальними клінічними знаннями на одному етапі впливає на формування комплексного бачення проблеми на наступних. Задля посилення зв’язку між освітою та науковою діяльністю як студентів, так і викладачів, заохочуються інноваційні методи викладання, нові технології, елементи дистанційної самоосвіти, наукові дослідження. Згідно з європейськими стандартами та Законом України “Про вищу освіту”, вищий навчальний заклад самостійно визначає навчання та форми організації освітнього процесу, самостійно розробляє та запроваджує власні програми освітньої, наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності [1-8].

У ДВНЗ “ІФНМУ” згідно з принципами автономії та самоврядування вищого навчального закладу (Стаття 32 Закону України “Про вищу освіту”) викладачі розробляють та реалізують нові освітні(наукові) програми в межах ліцензованої спеціальності 7.12010001 «ЛІКУВАЛЬНА СПРАВА», 7.12010002 «ПЕДІАТРІЯ» – розроблена наскрізна програма “Хірургія”. Робоча програма є власною розробкою кафедр хірургії №1, хірургії №2, хірургії стоматологічного факультету, кафедри дитячої хірургії та пропедевтики педіатрії, курс онкології. Таким чином, засвоєння тем з хірургії розподілені на ряд послідовних взаємодоповнюючих етапів з IV по VI курси.

Студентоцентричне навчання (в центрі навчання – студент) і викладання відіграє важливу роль у стимулюванні студентської мотивації, саморефлексії та інтерактивного залучення студентів у навчальний процес, що вимагає ретельної розробки структури і способу подачі навчального матеріалу, оцінювання та забезпечення належного наставництва і підтримки з боку викладачів. Стратегічне завдання полягає у формуванні професійно готового до самостійної лікарської практики фахівця, що дає можливість надати кожному студенту шанс стати конкурентоспроможним фахівцем та мати можливість вибору місця праці у країнах Європейського простору. Планка вимог і відповідальності дуже висока, науково-технічний прогрес спонукає медицину до безперервного розвитку, а лікарів – до набуття нових знань, навичок, майстерності. Досягнення цього можливо шляхом удосконалення технологій та форм навчання, особливо клінічних дисциплін, включаючи невід’ємну частину навчання – виробничу практику студентів старших курсів [1-8].

Рішенням Центральної методичної комісії ДВНЗ «ІФНМУ» від 29.03.17р. запроваджено Індивідуальний план практичної підготовки студента (ІППС), згідно якого програма підготовки здійснюється на клінічних кафедрах 2-6 курсів навчання в університеті та під час виробничої практики. Для студентів IV курсу він включає 150 годин занять на кафедрі хірургії №1 в 7 та 8 семестрах, 6 кредитів; з яких 12 годин лекцій, 68 годин – практичних занять, та 70 годин самостійної підготовки; 45 годин (1,5 кредиту) додатково виділено на виробничу лікарську практику(ВЛП), що також проводиться під час навчального семестру .

В теперішній час організація навчального процесу здійснюється за кредитно-модульною системою, метою впровадження якої у вищих медичних навчальних закладах України є підвищення якості вищої освіти фахівців і забезпечення на цій основі конкурентоспроможності випускників та престижу української вищої освіти у світовому освітньому просторі [4-7]. Проведення виробничої лікарської практики на IV курсі вищих медичних навчальних закладів України є важливим етапом у формуванні та становленні майбутнього лікаря. Реалізація практичної підготовки студентів IV курсу ДВНЗ «ІФНМУ» здійснюється на базі хірургічного відділення міської клінічної лікарні №1 міста Івано-Франківськ. Програма виконання практичної частини заняття включає курацію хворого з патологією по одній з тем заняття; участь в інструментальних і апаратних методах обстеження пацієнтів відділення за темою заняття(рентгенографія або ендоскопія, ультразвукове дослідження, комп'ютерна томографія та ін.), а також участь у діагностично-лікувальних процедурах(перев'язки, пункції, інгаляції, налагодження аспіраційної системи, постановка зонда, сечового катетера та інших маніпуляцій, присутність під час виконання операції та ін.). Протягом заняття викладач приймає практичні навички, що включені в ІППС(перелік практичних навичок, який складений кафедрою на основі галузевих стандартів освіти і є обов'язковим для опанування студентами протягом навчального року) та відповідають темі заняття. Вважається, що студент оволодів практичною навичкою, якщо він виконав її правильно згідно зазначеного ступеня оволодіння навичкою (кількість складань не обмежена).

Ступінь оволодіння навичкою :

(++) – вміти виконувати практичні навички;

(+++)- володіти практичними навичками та самостійно їх виконувати.

Відмітка про освоєння практичної навички ставиться викладачем після успішного складання практичної навички. НПП, що підписав план, несе персональну відповідальність за якість оволодіння студентом практичної навички! Студент повинен виконати зазначений перелік практичних навичок до моменту складання підсумкового модульного контролю(ПМК). Студенти, які не виконали весь об'єм передбачених навчальною програмою, практичних навичок до ПМК не допускаються! На момент завершення весняного семестру, студент повинен виконати весь передбачений на даний навчальний рік перелік практичних навичок, контроль за виконанням студентом річного плану практичної підготовки здійснює заступник декана факультету, який відповідає за даний курс. Кінцевий контроль за виконанням Індивідуального плану практичної підготовки студента здійснюється деканом факультету на випускному курсі та служить допуском до Державної атестації.

Зокрема на четвертому курсі метою занять є набуття студентами навичок збору скарг та анамнезу захворювання у пацієнтів з гострою хірургічною патологією, килами, клінічного обстеження – огляду хворого, пальпації, перкусії, аускультатії, а також вміння правильно документувати ці обстеження. До студентів на даному етапі ставляться такі вимоги: правильна техніка і послідовність застосування методів клінічного обстеження, з акцентом на визначення симптомів гострої хірургічної абдомінальної патології та симптомів подразнення очеревини, вміння проводити інтерпретацію нормальних результатів обстеження та проводити виявлення відхилень від норми, виставлення клінічного діагнозу, диференційна діагностика гострої патології органів черевної порожнини, кил, тощо.

У даний час у більшості європейських медичних університетів і навчальних центрів для лікарів використовуються сучасні технології у викладанні хірургічних дисциплін. До них відносяться різні мультимедійні технології і симуляційне навчання. Серед мультимедійних технологій викладання хірургічних дисциплін найбільш ефективними є трансляція операцій в аудиторію з двостороннім аудіозв'язком хірурга з аудиторією [1-8]. На кафедрі хірургії № 1 ДВНЗ «ІФНМУ» був впроваджений в рутинне використання комплекс для мультимедійного навчання. Система трансляції з операційної в аудиторію включає: ретранслятор відеосигналу в аудиторію, що підключається до HD-камери зовнішнього вигляду; систему передачі цифрового сигналу за допомогою кабелю і відповідні блоки по обидва боки (з боку операційної та з боку аудиторії); HD-відеомонітор з аудіоколонками в аудиторії. Відстань між операційною та аудиторією становила близько 60 м.

Вміння прийняття клінічних рішень – головна вимога, що пред'являється до молодих спеціалістів на ринку праці лікарів [1-8]. Попри наявність доступу до сучасних методів інтерактивного навчання; для формування уміння логічно мислити, на основі отриманих знань та результатів обстеження хворого, ефективним методом навчання вважаємо вибіркоче проведення клінічного розбору тематичних хворих, а також написання навчальних історій хвороб на основі спостереження за реальними пацієнтами в позаробочий час та обговорення їх в умовах навчально-виробничого процесу. Безперечно, що постійний підбір хворих по темі заняття не є можливим. Проте щоденна робота в хірургічному відділенні та курація пацієнтів студентами IV курсу дає можливість розвивати та удосконалювати їм свої практичні навички під контролем викладача. Під час проведення клінічного розбору хворого досвідчений викладач має змогу робити акценти та звернути увагу студентів на наявність причинно-наслідкових зв'язків між скаргами та анамнезом у зіставленні з об'єктивною картиною захворювання. Для підвищення інтересу студентів до практичної роботи викладачами кафедри розроблено та запропоновано ряд додаткових варіантів самостійної «творчої» роботи, а також вважаємо необхідним залучення їх до всіх аспектів роботи з пацієнтом, включаючи асистенції на операціях.

Результатами сучасної освіти є знання, вміння, навички та особисті якості, втілені у компетенціях, які демонструє студент після закінчення навчання. Професійна компетентність майбутніх фахівців – це здатність ефективно використовувати набуті знання, вміння і навички; здійснювати активний пошук нового досвіду і визначати його цінність; креативність, здатність до саморозвитку, самоаналізу; вміння вирішувати ту чи іншу проблему тощо [4].

На кафедрі хірургії № 1 ДВНЗ «ІФНМУ» через призму поєднання теоретичних знань, здобуття практичного досвіду при роботі в хірургічному відділенні із застосуванням інноваційних технологій та наукової «творчої» діяльності, методичної координації самостійної роботи, – здійснюється закладка базових знань та навиків при вивченні дисципліни «Хірургія», прописаних в наскрізній програмі. Про успішну реалізацію компетентнісного підходу на кафедрі, за рахунок постійного вдосконалення педагогічних та практичних навиків професорсько-викладацького складу, пошуку нових та удосконалення існуючих методів практичної підготовки студентів, – свідчать не лише успішні результати складання першого підсумкового модульного контролю студентами четвертого курсу, а й висока результативність під час проведення підсумкової Державної атестації за спеціальністю «Хірургія» на шостому. Так в 2018 році середня оцінка по курсу була «4,1» за п'ятибальною шкалою.

Висновки. В умовах глобалізації для кожного майбутнього лікаря в Україні непростою є пошук можливостей отримати якісну медичну освіту, особливо, коли мова йде про конкурентоспроможність за її межами. Тому, тримати якісно високий рівень практичної підготовки студента-медика є можливим лише в умовах постійного пошуку нових та удосконалення існуючих методів викладання, зокрема з дисципліни «Хірургія». Це можливо реалізувати лише через застосування компетентнісного підходу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Беденюк А. Д., Мальований В. В., Доброродній В. Б., Війтович Л. Є. Етапи практичної підготовки студентів на кафедрі хірургії № 1 з урологією, малоінвазивною хірургією та нейрохірургією імені професора Л. Я. Ковальчука. ISSN 1681-2751. Медична освіта. 2018. №4. С. 124-126.
2. Удуденко Г. Наука й освіта в умовах глобалізації // Матеріали XXXXI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації». Переяслав-Хмельницький, 2018. С. 602-605.
3. Малиновський А. В., Ставничий А. С., Майоренко М. Н. Переваги сучасних симуляційних і мультимедійних технологій у викладанні хірургічних хвороб і ендоскопічної хірургії студентам та курсантам післядипломної освіти. ISSN 1681-2751. Медична освіта. 2018. № 4. С. 67-70.
4. Мельник І. В., Поліщук М. О. Навчально-методичне забезпечення підготовки студентів у вищих навчальних закладах МОЗ України: стан та першочергові завдання. Тернопіль. Видавництво «Укрмедкнига», Матеріали XIV Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, присвяченої 60-річчю ТДМУ, «Сучасні підходи до вищої медичної освіти в Україні» ISSN 1681-2751. Медична освіта. 2018. № 3. – С. 8-14.
5. Мороз В. М., Гумінський Ю. Й., Полеся Т. Л. та ін. Реалізація європейських стандартів вищої освіти у Вінницькому національному медичному університеті ім. М. І. Пирогова // Матеріали XV Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Актуальні питання вищої медичної освіти в Україні». ISSN 1681-2751. Медична освіта. 2018. № 2. С. 55-60.
6. Ніколішина Е. В., Бойченко О. М. Клінічний розбір хворого як один із головних етапів практичної підготовки студентів-випускників на кафедрі терапевтичної стоматології ВДНЗУ «УМСА» // ISSN 1681-2751. Медична освіта. 2018. № 3. С. 106-108.
7. Рогальська Я. В., Кубей І. В., Воронцова Т. О. та ін. Шляхи оптимізації практичної підготовки майбутніх лікарів під час проходження літньої виробничої практики. ISSN 1681-2751. Медична освіта. 2018. № 4. С. 89-92.
8. Рожко М. М., Ерстенюк Г. М., Капечук В. В. та ін. Сучасні підходи до формування високопрофесійного викладача в Івано-Франківському національному медичному університеті // Матеріали XV Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Актуальні питання вищої медичної освіти в Україні». ISSN 1681-2751. Медична освіта. 2018. № 2. С. 65-68.

УДК 373,37:37.034:613

*Вікторія Чиж, Ольга Литвин
(Біла Церква, Україна)*

ВАЛЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ УРОКІВ У СУЧАСНІЙ ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

У даній статті розкриваються валеологічні аспекти уроків у сучасній початковій школі з метою збереження, зміцнення і відновлення здоров'я молодших школярів. Наголошено на важливості холістичного підходу до здоров'я.

Ключові слова: здоров'я, ВООЗ, холістичний підхід, валеологізація уроків, інтерактивні методи навчання.

The article deals with the valeological aspects of lessons in modern primary school with the purpose of forming habits of healthy lifestyle of primary schoolchildren. The importance of holistic approach to health is highlighted.

Key words: health, World Health Organization, holistic approach, valeologization of lessons, active methods of teaching.

Початкова школа – фундамент, від якості якого залежить подальше навчання дитини, і це накладає особливу відповідальність на вчителя початкової школи. Сьогодні вона повинна стати першим досвідом дитини в освітній системі, місцем проби своїх освітніх сил. На цьому етапі важливо розвинути активність, самостійність, зберегти пізнавальну активність і створювати умови для гармонійного входження дитини в освітній світ, підтримати її здоров'я та емоційне благополуччя.

Малорухливий спосіб життя, вуличний шум, випромінення від мобільних телефонів, значна завантаженість на уроці негативно впливають на здоров'я дітей. Як наслідок – стомленість органів зору і слуху, головний біль, сонливість, апатія, знижена працездатність, швидка стомлюваність і зниження пізнавальної активності учнів на уроці.

Здоров'я школярів із року в рік погіршується. Питання про збереження здоров'я підростаючого покоління стоїть сьогодні в суспільстві дуже гостро і вимагає конкретного вирішення в щоденній шкільній практиці. Саме тому проблема валеологізації освітнього процесу, починаючи з початкової школи, стала пріоритетною та актуальною, особливо на сучасному етапі.

У Державному стандарті початкової освіти зазначено, що в учнів мають бути сформовані громадянські та соціальні компетентності, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, усвідомленням рівних прав і можливостей, що передбачають співпрацю з іншими особами для досягнення спільної мети, активність в житті класу і школи, повагу до прав інших осіб, уміння діяти в конфліктних ситуаціях, пов'язаних з різними проявами дискримінації, цінувати культурне розмаїття різних народів та ідентифікацію себе як громадянина України, дбайливе ставлення до власного здоров'я і збереження здоров'я інших людей, дотримання здорового способу життя [3].

Учитель початкових класів повинен формувати в учнів соціальну і здоров'язбережувальну компетентність не тільки на уроках основ здоров'я, а й на всіх інших уроках, і до цього він повинен бути підготовлений.

Загалом, існує більше ста визначень поняття «здоров'я». Загальноприйнятим вважається визначення, запропоноване в 1948 році Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ): «Здоров'я – це стан повного фізичного, психологічного і соціального благополуччя, а не лише відсутність хвороб і фізичних вад».

На сьогодні учені взяли до уваги, що психологічне благополуччя – це емоційне, інтелектуальне і духовне, і отримали п'ятивимірну модель здоров'я (схема 1).

Такий підхід до здоров'я називають холістичним (від англ. whole – цілий, цілісний). Він враховує не лише фізичне благополуччя людини, а й відповідний емоційний стан, інтелектуальний розвиток, рівень її соціалізації та духовності, адже кожен з п'яти вимірів є важливим для загального благополуччя людини [2, с.11]

Схема 1. Холістична модель здоров'я.

Холістичну модель здоров'я вчитель повинен реалізовувати практично на кожному уроці, а не тільки на уроках основ здоров'я.

Валеологія (лат. *valeo* – «здоров'я», «бути здоровим») – сучасний комплексний підхід, який ставить предметом свого дослідження духовне, психічне та фізичне здоров'я людини і претендує на інтегральний підхід та науковість.

Академік Микола Амосов стверджував: «Щоб бути здоровим, потрібні власні зусилля, постійні і значні. Замінити їх нічим не можна» [1]. Саме вчитель початкових класів може допомогти дітям у збереженні, зміцненні та відновленні здоров'я, постійно націлюючи їх робити ці «власні зусилля» на уроках та в позаурочний час.

Саме це і підкреслює актуальність обраної теми статті «Валеологічні аспекти уроків у сучасній початковій школі».

Об'єкт дослідження – процес навчання учнів у сучасній початковій школі.

Предмет дослідження – валеологічні аспекти уроків у сучасній початковій школі.

Мета роботи – розглянути і виявити ефективні шляхи валеологізації освітнього процесу в сучасній школі I ступеня.

Навчання життєвих навичок, сприятливих для здоров'я, є необхідним елементом якісної освіти. Такі життєві навички сприяють формуванню гармонійно розвиненої особистості, її кращій соціальній адаптації, інтелектуальному й емоційному благополуччю, позитивній і здоровій поведінці [2, с.13]. Особливе місце серед них належить дбайливому ставленню до власного здоров'я і збереженню здоров'я інших людей, дотриманню здорового способу життя.

Основною формою організації навчальної діяльності учнів початкових класів є урок. Завдання вчителя – створити здоров'язберігаюче середовище, яке полягає в тому, щоб цей урок забезпечив дитині і вчителю збереження та збільшення їх життєвих сил на основі інтелектуального, емоційного, духовного, соціального та фізичного благополуччя.

Валеологічні аспекти уроку повинні стимулювати у дітей бажання жити і вчитися, бути здоровими, відчувати радість від кожного прожитого дня, викликати у них позитивні емоції та задовольняти духовні та фізичні потреби.

Учителю постійно потрібно приділяти значну увагу створенню атмосфери толерантності, сприятливого психологічного клімату, формуванню навичок здорового способу життя у молодших школярів. Як переконує практика, вчитель може подарувати учням особливий час на уроці. Для цього потрібно проводити уроки на засадах педагогіки успіху і оптимізму, адже радість у навчальній діяльності сама собою не виникає, для цього потрібен успіх. Варто на початку уроку запропонувати учням об'єднатися у пари, передати один одному тепло своїх долоньок і висловитися, закінчивши речення «На уроці я буду...». Наслідуючи давні традиції, що існують у багатьох культурах світу, можна запросити дітей сісти в коло й обмінюватися думками, ідеями, стурбованістю, досвідом, почуттями. У такому колі кожен має змогу висловитися і вислухати думки інших. Ефективними у колі стають і розповіді про сім'ю, про подорожі, про прочитані книги, про друзів, дидактичні ігри «Клубок ідей», «Незакінчені речення», «Мамині помічники» та інші. Така робота забезпечує на уроці інтелектуальне, соціальне та емоційне благополуччя, формує навички ефективного спілкування та активного слухання, уміння чітко висловлювати свою думку, вміння відстоювати свою позицію, вміння долати сором'язливість.

На уроці можна допомогти дітям відчути єднання з групою. Багатьом дітям важко зосередитися на навчанні, якщо вони почуваються самотніми, особливо це видно у 1 класі. Тому ефективним буде застосування інтерактивних методів «робота в групах», «робота в парах», що сприятиме виробленню навичок групової роботи та адвокації.

Учитель початкових класів може навчити дітей приймати зважені і обдумані рішення. Розвиваючи в учнів навички критичного мислення, вчитель учить їх турбуватися про власне здоров'я і безпеку, реагувати на діяльність, яка становить загрозу для життя, добробуту власного і тих, хто оточує. На уроці діти вчаться відстоювати власні інтереси та інтереси

інших осіб. Своєчасно тренуючи навички відмови, вчитель учить їх протидіяти проявам тиску, неповаги та приниження щодо себе та інших осіб, звертатися за допомогою до дорослих.

Важливо навчити дітей долати стреси. В умовах інтенсивного освітнього процесу учню важливо уміти спланувати час, позитивно мислити, відпочивати та розслабитися душею і тілом. Для цього доцільно проводити різні фізкультхвилинки: комплекс фізичних вправ, віршовані, тематичні, кінезіологічні фізкультхвилинки. Також можна впроваджувати ароматерапію або ж релаксаційні паузи.

Для розвитку інтелектуальної сфери доцільно використовувати різні інтерактивні методи, постійно змінювати види діяльності, підтримувати в учнів сталий інтерес до навчання, хвалити дітей за успіхи, звертати увагу на тих учнів, які «піднялися» у своїй пізнавальній активності, налаштовувати на успіх, на досягнення мети, розвивати наполегливість та працелюбність.

Усі ці завдання можуть здаватися надто складними для школи. Однак випускник початкової школи повинен уміти вчитися самостійно працювати, бути свідомим громадянином, готовим відповідати за свої вчинки, повинен свідомо ставитися до свого здоров'я та довкілля. І починати реалізовувати ці завдання треба з перших днів навчання дитини у школі.

Таким чином, кожен педагог повинен дбати про валеологічні аспекти уроків, які допоможуть постійно підтримувати високий рівень працездатності учнів, зберігати їх внутрішній спокій та емоційну стійкість, відновлювати душевну рівновагу після стресових ситуацій, стимулювати бажання бути здоровими.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Амосов Н. М. Моя система здоров'я [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: https://www.e-reading.club/bookreader.php/105047/Amosov_Moya_sistema_zdorovya.html.
2. Воронцова Т. В., Пономаренко В. С., Сашенко Л. В., Савченко В. А. Основи здоров'я. 1 клас : посібник для вчителя. К. : Алатон. 2012. 128 с.
3. Державний стандарт початкової освіти [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <http://nus.org.ua/news/uryad-opublikuvav-novuj-derzhstandart-pochatkovoyi-osvity-dokument/>.

УДК 378.018.3.011.3

*Андрій Шуляк
(Умань, Україна)*

ПРОБЛЕМИ ВПРОВАДЖЕННЯ ЕЛЕКТРОННО-ОСВІТНІХ ТЕХНОЛОГІЙ У ПІДГОТОВЦІ ВЧИТЕЛІВ ІНФОРМАТИКИ

Статтю присвячено вивченню питань упровадження електронно-освітніх технологій у систему підготовки вчителів інформатики. Визначено основні напрямки досліджень, що спрямовані на ефективне створення та використання освітніх WEB-ресурсів відповідно до потреб сучасного суспільства.

Ключові слова: електронно-освітні технології, навчальний процес, підготовка, вчитель інформатики, мультимедійні освітні проекти.

The article deals with learning the idea of using electronic and educational technologies in the system of IT teachers training. We defined the main directions of the research, which help to make and effectively use the educational Web resources, taking into account the needs of modern society.

Key words: electronic and educational technologies, educational process, training, IT teacher, multi-media educational projects.

Провідним фахівцем у загальноосвітній школі, який здійснює підготовку учнів до ефективного застосування інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), є вчитель інформатики. Не викликає заперечень, що цей фахівець має розуміти принципи функціонування інформаційних технологій і застосовувати їх у навчальному процесі; поряд з цим значної ваги набувають уміння вчителя інформатики створювати інформаційні ресурси, зокрема освітні [1, с. 3].

Проблеми впровадження електронно-освітніх ресурсів в освітній процес відображені в наукових працях Б. С. Гершунського, А. М. Гуржія, М. І. Жалдака, В. П. Олексюк, О. О. Рибалко, І. М. Смирнової, Є. М. Смирнової-Трибульської, О. М. Спіріна, В. Г. Ткачук та ін.

Важливого значення набуває створення вищими навчальними закладами єдиного освітнього інформаційного простору. Як зазначає В. П. Олексюк, інноваційний розвиток такого простору передбачає створення та впровадження в навчальний процес, поряд із традиційними навчальними засобами, сучасних електронних засобів його підтримки; розробку засобів інформаційно-технологічної підтримки; забезпечення якості електронних засобів; підготовку педагогічних, адміністративних та інженерно-технічних кадрів навчальних закладів, здатних ефективно використовувати в навчальному процесі інформаційні технології [1, с. 3].

Ефективність підготовки вчителя інформатики значною мірою залежить від правильної організації навчального процесу, в ході якого необхідно забезпечити не лише засвоєння певних знань, а й формувати вміння застосовувати їх для подальшої самоосвіти, ефективної самостійної професійної діяльності [4, с. 111].

І. М. Смирнова обґрунтувала технології розроблення і використання електронних освітніх ресурсів майбутніми вчителями технологій, зокрема у процесі навчання технічних дисциплін: технологію розроблення власного електронного освітнього ресурсу (цілі, завдання, структура: базові складові, зміст за розділами і темами, вибір інструментально-програмного засобу, відповідно до технічним вимог його використання), редагування через адміністративну панель сайта (Backend), редагування через Frontend; технології створення електронного підручника через використання найпоширеніших програм: EBookMaestro, EхеBook WMPublisher, eBooksWriter LITE, ChmBookCreator, iSpring Люкс, TurboSite; технології комп'ютерного тестування (локальні та глобальні) як складник сучасних освітніх технологій (наприклад, технологію створення тестових завдань у системі GoogleForms); технології створення презентаційних проектів (презентації Prezi, Sozi), що створюються за допомогою як MSPowerPoint, так і хмарних ресурсів; створення репозитарію електронних ресурсів, електронної бібліотеки цифрових об'єктів, електронні конструктори уроку [3, с. 499].

Для набуття досвіду зі створення освітніх веб-ресурсів, який так потрібний майбутньому вчителю інформатики, Г. В. Ткачук розробила програму практики зі створення мультимедійних освітніх проектів для студентів для формування вміння створювати мультимедійні освітні проекти (МОП) із застосуванням сучасних мультимедійних технологій [4, с. 97]. Після проходження практики зі створення МОП студенти повинні вміти: використовувати апаратні засоби для опрацювання елементів мультимедіа (текстові, графічні, звукові та відеодані); опрацювати текстові дані для МОП; створювати та редагувати графічні зображення; створювати звукове супроводження, редагувати звукові дані за допомогою звукових редакторів; створювати і редагувати відеодані за допомогою відеоредакторів; створювати мультимедійні презентації з використанням елементів мультимедіа; розміщувати МОП в локальній і глобальній мережах, здійснювати апробацію та тестування МОП [4, с. 97].

Ураховуючи те, що якість електронно-освітніх ресурсів має відповідати потребам сучасного навчання, у вищих навчальних закладах освіти необхідно проводити заходи, спрямовані на ознайомлення викладачів зі спеціальними дидактичними вимогами, що детермінують застосування електронно-освітніх ресурсів у навчанні; це можуть бути семінари та майстер-класи, де студенти і викладачі досліджують вимоги до використання

інформаційних технологій в освітньому процесі: психолого-педагогічні, технічні, ергономічні, збереження здоров'я, дизайну тощо; програми занять подібних заходів мають враховувати різний рівень підготовленості як викладачів і студентів, так й адміністративної складової навчального закладу до реалізації методичних основ розробки електронних освітніх ресурсів як контенту інформаційно-освітнього середовища вищого навчального закладу України [2, с. 81].

Отже, уміння створювати та використовувати електронно-освітні технології є важливою складовою вдосконалення професійної підготовки сучасного вчителя інформатики і сприятиме ефективній діяльності в майбутньому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Олексюк В. П. Методичні основи застосування навчальних мережних комплексів у процесі підготовки майбутніх учителів інформатики : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Київ, 2007. 20 с.
2. Смирнова І. М. Методичні основи розробки електронних освітніх ресурсів як контенту інформаційно-освітнього середовища // Науковий вісник Інституту професійно-технологічної освіти НАПН України. Сер.: Професійна педагогіка. 2015. № 10. С. 78–83.
3. Смирнова І. М. Система професійної підготовки майбутніх учителів технологій до розроблення і використання електронних освітніх ресурсів : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04, 13.00.02. Київ, 2018. 709 с.
4. Ткачук Г. В. Методика використання освітніх веб-ресурсів у процесі підготовки майбутніх учителів інформатики. Умань : Видавець «Сочінський», 2011. 177 с.

ПСИХОЛОГІЯ / ПСИХОЛОГИЯ

УДК 159.9.072.43

*Ірина Буровська
(Київ, Україна)*

ОСОБИСТІСНІ ЗМІНИ У ХВОРИХ НА ЦУКРОВИЙ ДІАБЕТ

Описано механізм дії соматичного захворювання на особистість. Визначено основні характеристики осіб, хворих на цукровий діабет.

Ключові слова: *цукровий діабет, особистісні зміни, зміни, соматичне захворювання, хвороба.*

The mechanism of action of a somatic disease on a person described. The basic characteristics of people with diabetes mellitus are determined.

Key words: *diabetes mellitus, personality changes, changes, somatic disease, illness.*

Проведення досліджень, спрямованих на виявлення особистісних змін у соматично хворих, набуває неабиякої актуальності у зв'язку з відсутністю цілісних ґрунтовних психологічних розвідок у межах окресленої проблематики.

С. В. Березка [1] пише про особистісні деформації, маючи на увазі викривлення особистісних властивостей, що спричинені впливом зовнішніх та/або внутрішніх факторів. До головних проявів особистісної деформації автор відносить: зміни сприйняття, ціннісних орієнтацій та життєвих поглядів, стилю спілкування та поведінки, характеру та рис особистості, установок; незрілість окремих аспектів особистості; втрату здатності до адаптації та фрустрованість; викривлення внутрішньопсихологічної рівноваги; зміни когнітивної та емоційної сфер тощо.

Дослідник виокремлює три групи чинників деформації особистості: зовнішні, внутрішні та суміжні. Особливий інтерес для нас становить група суміжних чинників особистісних деформацій. Зазначена група об'єднує як зовнішні, так і внутрішні причини, та вміщує соматичні захворювання.

Наведемо механізм виникнення деформації особистості, у результаті дії соматичного захворювання: «порушення, яке виникає внаслідок хвороби, супроводжується змінами характеру нервової імпульсації та вісцерально-церебральної рівноваги, у результаті змінюються фізіологічні параметри вищої нервової діяльності, що у свою чергу призводить до змін у сприйнятті особистості, її установках та поглядах, способах реагування на оточуючий світ» [1, с. 122]. Таким чином, соматичне захворювання спричинює значні зміни на особистісному рівні хворого. Особистісні зміни у хворих на цукровий діабет слід розглядати як значні викривлення особистісних властивостей індивіда, як реакцію на виникнення та перебіг хронічного соматичного захворювання.

У низці праць сучасних науковців визначено прояви особистісних змін у хворих на цукровий діабет.

Зокрема, О. В. Ткаченко [3] визначає наявність наступних змін у персонологічному континуумі осіб з цукровим діабетом: підвищений рівень тривожності та загострення дистимічних рис особистості; загострення прояву демонстративності, педантичності, гіпертимності, екзальтованості, ригідності, збудливості тощо.

В. В. Сахненко до числа основних особистісних деформацій відносить: невротичність, неконтрольовану агресивність, депресивність та емоційну лабільність.

Т. Д. Василенко наголошує, що вік хворого, наявність/відсутність родини, тривалість ситуації хвороби – мають значний вплив на деформації ціннісно-сміслової сфери хронічно

хворих осіб. Науковець визначає, що саме тип хронічного захворювання має суттєвий вплив на зміни у ціннісно-смысловій сфері особистості.

Також, особливостям особистісних змін у ціннісній сфері хворих на цукровий діабет, присвячені наукові пошуки Н. М. Мулькової, І. А. Новікової, П. І. Сидорова, А. Г. Соловйова [2]. Науковці визначають, що наявний внутрішній конфлікт щодо здоров'я суттєво перешкоджає формуванню життєвої мотивації та керуванню цукровим діабетом і створює відчуття безнадійності, безпорадності у хворого.

Цукровий діабет значно змінює пріоритети життєвих цінностей хронічно хворих осіб. Цінності збереження здоров'я та життя виступають найбільш значущими цінностями. При цьому, невирішений конфлікт, що пов'язаний зі здоров'ям, перешкоджає повноцінній реалізації хворого в інших життєвих сферах. Цінності краси природи, мистецтва, пізнання, творчості, активного діяльного життя, цікавої роботи – відходять на останній план та залишаються незатребуваними.

Проведений аналіз дав змогу визначити, що особистісні зміни осіб з цукровим діабетом є набутими, що підтверджує низка досліджень з теми. Також, важливо зазначити, що негативні зміни особистості у хворих на цукровий діабет має свої особливості. Зміни особистості слід розглядати як значущі модифікації особистісних якостей, спричинених впливом зовнішніх та/або внутрішніх факторів. Врахування усіх груп чинників, що спричинюють зміни особистості, є обов'язковим, так як надасть змогу окреслити можливі шляхи нівелювання негативного впливу ситуації хронічного соматичного захворювання на життєконструювання особистістю свого майбутнього.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Березка С. В Психологічні витоки деформацій особистості / С. В. Березка // Молодий вчений. – 2015. – № 9(2). – С. 120–123.
2. Василенко Т. Д. Роль характеристик ситуации хронического соматического заболевания в трансформации ценностно-смысловой сферы личности // Т. Д. Василенко // Вестник ЮУрГУ. – 2011. – Вып. 14. – №29. – С. 76–81.
3. Сахарный диабет: психосоматические аспекты: руководство для врачей / П. И. Сидоров, А. Г. Соловьев, И. А. Новикова, Н. Н. Мулькова // под ред. П. И. Сидорова. – СПб.: СпецЛит, 2010. – 174 с.
4. Сахненко В. В. Психосоматические аспекты терапии больных сахарным диабетом 2-го типа с тревожно-депрессивными нарушениями : дис. ... канд. мед. наук : 14.01.04 / Сахненко Виктор Викторович. – Воронеж, 2014. – 135 с.
5. Ткаченко О. В. Діабетична патоперсоналогія: якості особистості та динаміка їх змін у хворих на цукровий діабет 2-го типу / О. В. Ткаченко // Медична психологія. – 2017. – Т. 12, № 3. – С. 17–20.

УДК 37.01:78

*Ақтолқын Қожрақова, Гулмира Тажиханова
(Атырау, Қазақстан)*

ДЕПРЕССИВНОЕ СОСТОЯНИЕ ПОДРОСТКА И МЕТОДЫ ЕГО КОРРЕКЦИИ

В статье раскрыты психологические особенности подросткового возраста и их депрессивное состояние. Авторы выделяют методы изотерапии как эффективные методы коррекции депрессий.

Ключевые слова: *подростковый возраст, депрессия, самооценка, негативные суждения, пессимистический взгляд.*

The article reveals the psychological characteristics of adolescence and their depression. The author identifies methods of isotherapy as effective methods for the correction of depression.

Keywords: *adolescence, depression, self-esteem, negative judgments, pessimistic view.*

Депрессия (от лат. *deprimo* «давить», «подавить») – это психическое расстройство, характеризующееся депрессивной триадой: снижением настроения, утратой способности переживать радость (ангедония), нарушениями мышления (негативные суждения, пессимистический взгляд на происходящее и т. д.) и двигательной заторможенностью. При депрессии снижена самооценка, наблюдается потеря интереса к жизни и привычной деятельности. Современное понятие депрессии схоже с более давним понятием меланхолия. Понятие меланхолии берёт начало от «чёрной желчи», одного из «четырёх настроений», описанных Гиппократом. Эберсовский папирус (один из важнейших медицинских трактатов древнего Египта) также содержит короткое описание депрессии. Хотя информация на папирусе полна ритуальных обрядов и запутанных рецептов по изгнанию порождающих болезнь демонов и прочей нечисти, она также свидетельствует о долгой эмпирической практике и наблюдении [1].

Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ) сравнивает депрессию с эпидемией, охватившей все человечество: депрессия уже вышла на первое место в мире среди причин неявки на работу, на второе – среди болезней, приводящих к потере трудоспособности. Если не будут приняты соответствующие меры, то к 2020 году депрессия парализует экономическую жизнь как развитых, так и развивающихся стран.

Ежегодно около 150 миллионов человек в мире лишаются трудоспособности из-за депрессий. Только экономике США она наносит ежегодный ущерб более 50 млрд. долларов. Эта сумма включает в себя стоимость 290 миллионов потерянных рабочих дней, психотерапевтической помощи и снижения трудоспособности. По прогнозам ВОЗ, к 2020 году депрессия выйдет на первое место в мире среди всех заболеваний, обогнав сегодняшних лидеров – инфекционные и сердечнососудистые заболевания. Уже сегодня она является самым распространенным заболеванием, которым страдают женщины. От 45 до 60% всех самоубийств на планете совершают больные депрессией. Человек в депрессии имеет в 35 раз больше шансов покончить жизнь самоубийством, чем вне ее. 50% людей с эндогенной депрессией и 20% с психогенной совершают попытку самоубийству. Каждому шестому это удается [2].

При легких и средних депрессиях люди более объективно оценивают реальность, что было отмечено еще Фрейдом – у меланхоликов "более острый глаз на истину, чем у тех кто меланхолии не подвержен". В одном исследовании показало, что люди в депрессии и вне ее одинаково хорошо отвечают на абстрактные вопросы, но когда дело касается контроля над событиями люди вне депрессии полагают, что управляют событиями гораздо лучше, чем в действительности, а люди в депрессии способны дать более точную оценку.

Депрессивные состояния у подростков накладывают отпечаток на все стороны личности, приводят к отчуждению и одиночеству, что еще более усиливает состояние депрессии. Депрессивные состояния приводят подростка к дезадаптации и своевременная коррекция данного эмоционального неблагополучия позволит бескризисно преодолеть трудности, сопутствующие подростковому возрасту.

По утверждению ученых психологическими особенностями подростков являются:

1. Яркой чертой подросткового возраста является отношение ребенка к себе как к взрослому. Это выражается в желании, чтобы все – и взрослые, и сверстники – относились к нему не как к маленькому, а как к взрослому. Он претендует на равноправие в отношениях со старшими и идет на конфликты, отстаивая свою "взрослую" позицию. Чувство взрослости проявляется и в стремлении к самостоятельности, желании оградить какие-то стороны своей жизни от вмешательства родителей. Это касается вопросов внешности, отношений с ровесниками, может быть – учебы. Чувство взрослости связано с этическими нормами

поведения, которые усваиваются детьми в это время. Появляется моральный "кодекс", предписывающий подросткам четкий стиль поведения в дружеских отношениях со сверстниками.

2. Развитие самосознания – формирование "Я-концепции" (системы внутренне согласованных представлений о себе, образов "Я")

3. Критичность мышления, склонность к рефлексии, формирование самоанализа.

4. Трудности роста, половое созревание.

На первом этапе интервенции эффективно использовать метод беседы, так как ее преимуществом является:

1. Установление эмоционального контакта, сопереживающее партнерство.

2. Установление последовательности событий, приведших к кризисной ситуации, при этом снимается ощущение безысходности такими приемами, как: «преодоление восприятия кризисной ситуации как исключительной», «поддержка успехами» и др.

3. Подключаемся и вместе преодолеваем кризисную ситуацию с помощью следующих приемов: планирование жизни, т.е. побуждаем к словесному оформлению планов, поступков; держим паузу и целенаправленно молчим, чтобы дать возможность подростку проявить инициативу.

4. Окончательное формирование плана деятельности, активная поддержка с помощью таких приемов, как: «логическая аргументация, «рациональное внушение уверенности», тренинг проблемно-разрешающего поведения с активной стратегией решения проблем, коррекция пассивной стратегии избегания, замена и анализ позиции «значимых других», мотивация на достижение успеха [3].

Как показывает практика, в эмоциональном состоянии печали, грусти, отчаяния, усталости, безнадежности и т.д., не достигающем уровня невротизации и суицидальных мыслей, хорошо зарекомендовали себя методы изотерапии. Так как в проективном характере выражения своих чувств во внешней форме, это помощь в стремлении понять свои внутренние переживания, это удовлетворение потребности в общении через творческую деятельность. Изотерапия имеет два существенных аспекта коррекционного воздействия- психосоматическое воздействие на функции организма, и психотерапевтическое, когда осуществляется коррекция отклонений в психоэмоциональном состоянии. Арттерапия имеет также воздействие на психовегетативные процессы, приобретаются новые средства эмоциональной экспрессии, облегчаются коммуникативные функции, активизируется творчество. По мере улучшения эмоционального состояния, предлагается нарисовать проективный рисунок с позитивной тематикой «Мой лучший день», «Кто я», Автопортрет», «Мои желания»и т.д. Используется также групповая арттерапия – совместное рисование на листе ватмана того, что приходит в голову. Методика арт-терапии базируется на убеждении, что внутреннее «Я» человека отражается в зрительных образах рисунка спонтанно. Рисунок может преобразить депрессивные чувства –подавленность, страх и т.д. и помочь их выразить. При этом, выражая в социально приемлимой форме эти чувства, дети освобождаются от них до некоторой степени, а затем и могут описывать их словесно. Следующий вид групповой арт-терапии – это психодинамический подход ,когда вначале занятия группа голосованием решает, чья картина(ранее нарисованная) будет рисоваться вместе. Те проекции, которые близки к теме рисунка, называются «коллективным образом» и определяют ведущую тему занятия. Особенно тревожным подросткам это облегчает общение. Обсуждение отрицательных эмоций, вызываемых выбранной картиной, подталкивает к выяснению причин собственного плохого настроения. Рисуем то, что приходит в голову по данной тематике на общем листе ватмана. Инструкция: Как Вы думаете, о чем этот рисунок? Задача: все мысли и чувства , которые приходят Вам в голову, глядя на этот рисунок, нужно изобразить на общем листке ватмана .С точки зрения гештальт-терапии при этом задействуется функция постоянного осознания текущего момента. Можно

дурачиться и привносить в рисунок все, что хочется, не сравнивая результаты своего рисунка. Психолог играет роль фасилитатора, побуждая к открытому выражению чувств.

Обобщая вышеизложенное и на основе нашего исследования можно утверждать, комплексный подход, является наиболее эффективным к проблеме коррекции депрессивных состояний у подростков. Так как комплексный подход – это совокупность всех путей и методов коррекции депрессивных состояний, разработанных в различных психологических теориях (психоанализ, когнитивная, поведенческая, групповая психокоррекция, семейная психотерапия).

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Мафсон Л. Подросток и депрессия. Межличностная психотерапия / Л. Мафсон, Д. Моро. – М.: ЭКСМО, 2003. – 320 с.
2. Мэй Р. Смысл тревоги / Р. Мэй. – М.: Класс, 2001. – 384 с.
3. Подольский А.И. Диагностика подростковой депрессивности / А.И. Подольский, О.А. Идобаева, П. Хейманс. – СПб.: Питер, 2004. – 202 с.

УДК 376.1

*Гульшат Кошжанова
(Алматы, Казахстан)*

БОЛАШАҚ ДЕФЕКТОЛОГТЫҢ ИМИДЖІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ШАРТТАРЫНЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЖҮЙЕСІ

Бұл мақалада болашақ дефектологтың имиджін қалыптастырудың педагогикалық-психологиялық шарттарының әдістемелік жүйесі қарастырылған. Болашақ дефектологтың имиджінің мазмұнын негіздейтін субъектінің жеке қасиеттері, бейнелеу сапасының жиынтығы, мінез-құлық әдісі, белгілі бір тіршілік ортасындағы ішкі және сыртқы сипаттамалары жүйелейді.

Түйін сөздер: болжау, бағалау, диагностик, өзін-өзі жетілдіру, логика.

In this article the methodical system of psychological and pedagogical conditions of formation of image of the future defectologist is considered. Personal qualities of the subject, a set of image quality, methods of behavior, internal and external characteristics in a certain environment of life, justifying the content of the image of the future pathologist are systematized.

Key words: prediction, assessment, diagnosis, learning, logic.

Жоғары оқу орындарының білім беру мекемелерінің жинақталған теориялық материалды және педагогикалық тәжірибесін зерделеу негізінде эксперименталды жұмыс бағдарламасының жобалау кезеңдерін қарастыру барысында диссертацияларға, монографияларға, мерзімді басылымдардың оқу-әдістемелік құралдарына ұсынылған ғылыми және теориялық зерттеулердің нәтижелерін талдай отырып, болашақ дефектологтың имиджінің мазмұнын негіздейтін субъектінің жеке қасиеттері, бейнелеу сапасының жиынтығы, мінез-құлық әдісі, белгілі бір тіршілік ортасындағы ішкі және сыртқы биоәлеуметтік сипаттамалары, студенттің қоғамға оңтайлы интеграциялануын қамтамасыз ету және таңдалған әлеуметтік тәжірибе саласындағы қызметті тиімді жүзеге асыру[1,с.144].

Авторлық анықтаманың мазмұны табиғатқа тәуелді (физикалық, психофизиологиялық, жас, гендерлік ерекшеліктер), әлеуметтік-мінез-құлықты (көрнекі, есту қабілеті, фольклорлық, кинетикалық бейнелер, жеке өмірлік стиль), кәсіптік мәртебені (рөлдік ойын, коммуникативтік, интеллектуалды, эмоционалдық және еріктілік қасиеттері) компоненттері.

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

«Болашақ дефектологтың имиджін» анықтаудың авторлық негіздемесі критерийлерді әзірлеу қажеттілігін анықтайды және зерттелетін құбылыстың жай-күйін бағалауға, сәйкес диагностикалық әдістерді таңдауға сәйкес қалыптастыру және жұмыс істеу деңгейін анықтауға арналған көрсеткіштерді анықтайды. Болашақ дефектологтың имиджін қалыптастыру критерийлердің жиынтығы мен тиісті көрсеткіштер негізінде айқындалады: когнитивтік (имидж туралы білім, кәсіби және жеке өзін-өзі жетілдіру), мотивациялық (жеке және кәсіби дамыту траекториясын құруға арналған жолдар мен мүмкіндіктерді іздеуге, оң эмоционалды құндылық өзін-өзі және басқаларына), қызметі (имидждік қалыптастыру тәжірибесі) (кесте ...).

Кесте ... - болашақ дефектологтың имиджінің критерийлері мен көрсеткіштер

Критерий	Көрсеткіштер	Әдістері
Когнитивті	- имидж туралы білім; -өзін-өзі жетілдірудің кәсіби және жеке субъектісі ретінде білу	Имиджелогиялық білімді зерттеу сауалнамасы (М. Снайдердің өзін-өзі мониторингтеу сауалнамасы Өзін-өзі дамыту қажеттілігін жүзеге асыру диагностикасы (Н. П. Фетискин)
Мотивациялық	- жеке және кәсіби даму траекториясын жобалаудың жолдары мен мүмкіндіктерін анықтауға баса назар аудару; -өзін-өзі жетілдірудің кәсіби және жеке субъектісі ретінде білу	Е.Шейна Кәсіби мансаптық мотивацияны зерттеу әдістері (аударма және бейімдеу В. В. Винокурова мен В.Чикердің орындауымен) Өзін-өзі зерттеудің зерттеу әдістері С.П.Пантелеева Әлеуметтік эмпатияның диагностикасы (Н.П.Фетискин)
Іс-әрекеттік	- Тәжірибе - Имиджді қалыптастырушы қызмет	Коммуникативтік және ұйымдастырушылық қабілеттерін анықтау және бағалау әдістемесі (В. Синявский, Б. А. Федоров) Студенттің имиджін қалыптастырудың диагностикалық картасы (Л. М. Семенованың модификацияланған нұсқасы)

Біздің зерттеуіміз шеңберінде имидждің қалыптасуы (когнитивті критерий бойынша) білім алушының: имидж (қызметі, мақсаты, компоненттері, түрлі ғылым аспектілерінде терминдерді түсіндіру, кәсіби қызметте имиджді көрсетудің маңыздылығы); кәсіби және жеке тұлғалық өзін-өзі жетілдіру субъектісі ретінде өзі туралы (Мен-концепция деңгейі, оқу және аудиториядан тыс қызметті жоспарлау және ұйымдастыру тәсілдері, қажеттіліктер, мүдделер шеңберін, күтулер, қондырғылар, имидж қалыптастырушы ресурстардың өзін-өзі талдау, өзін-өзі дамыту және өзін-өзі жетілдіру)

Біздің зерттеуіміз аясында болашақ дефектологтың имиджінің қалыптасуы (мотивациялық критерий бойынша) келесі жолдармен ашылатын бірнеше қырларды көздейді: болашақ педагогтың құндылықтар әлемінде бағдарлануы, білім алушының өмірлік перспективаларын қалыптастыруға және болашақ маманның жеке бағдарларын қалыптастыруға қатысты құндылықтық бағдарларының қалыптасуы мен дамуы (Л. М. Семенова) [2,с.49]. Бұл ретте болашақ дефектологтың имиджін қалыптастыратын қызметі мен мінез-құлқының көптеген себептерге байланысты екенін атап өту қажет (А. Н. Леонтьев [3,с.124]).

Е. Б. Перельгина имидждің уәждемесінің екі түрін атап өтті, бұл-тиімді әлеуметтік ықпал ету үшін имиджді пайдаланумен байланысты прагматикалық уәждеме, және мент-тұжырымдаманы жақсарту, өзін-өзі бағалауды арттыру қажеттілігімен байланысты психологиялық жайлылыққа қол жеткізу нәтижесі болып табылады [4,с.102-104].

Мотивациялық критерий бойынша білім алушылардың имиджін қалыптастыру үдерісі шеңберінде мынадай себептер өзектілендіріледі: әлеуметті сатыдан кейінгі сатыны жылжыту, қызмет беделі (кәсіби мансапты жоспарлау және дамытуға ұмтылу, табысты мансапты құру, жетістікті ынталандыру [5,с.56-60]); тұрақты үздіксіз білім алу, болашақ кәсіби қызметте өзін-өзі жүзеге асыру, өзін-өзі ынталандыру қабілеті; кең әлеуметтік уәждер (қоғамға пайдалы болу, жауапкершілік сезімі, әлеуметтік қажеттіліктің уәждемесі, борышқорлық, кәсіби қызметті сапалы орындау ниеті). Жоғарыда аталған себептердің әсерінен болашақ дефектологтың имиджін тиімді қалыптастыру орын алады.

Болашақ дефектологтың имиджінің құрылымындағы іс-әрекет критерийін анықтау кез келген іс-әрекеттің тиімділігі тиісті іс-әрекет кешенін қамтитын субъектінің оған практикалық және саналы дайындығына байланысты екендігі туралы ережеге сүйенеді. Біз болашақ дефектолог өзінің позитивті имиджін (іс-әрекеттік критерий бойынша) толық көрсете алатын келесі біліктерді ерекшелейміз: ұйымдастырушылық іскерліктер (оқу және аудиториядан тыс қызметті жоспарлау (тайм-менеджмент және өзін-өзі басқару тәсілдерін белсенді пайдалану түрлі міндеттерді шешу үшін әртүрлі ресурстарды іздеу және тарту біліктері); рефлексивті іскерліктер (өз қызметінің рефлексиясын жүзеге асыру, оның нәтижелерін барабар бағалау біліктері; имиджді іске асыру әдістері мен құралдарын таңдауды саналы түрде жүзеге асыру; (өз эмоцияларын бақылау, жағдай бойынша өзгеретін жағдайларға сәйкес оларды түзету)); коммуникативтік іскерліктер (қарым-қатынастың вербалды және вербалды емес құралдарын еркін меңгеру, ынтымақтастық шеңберінде бірлескен қызметті жүзеге асыру іскерліктері, құрдастарымен және оқытушылармен оңтайлы өзара қарым-қатынасты қалыптастыру іскерліктері).

Зерттеу барысында біз болашақ дефектологтың имиджінің қалыптасуының деңгейін анықтау мақсатында арнайы іріктелген диагностикалық әдістемелер кешенін қолдандық(когнитивті, мотивациялық, іс-әрекет критерийлері бойынша). Нәтижесінде эксперименттің айқындаушы кезеңінде имидждің қалыптасуының әртүрлі деңгейлері бар білім алушылардың нәтижелері (пайыздық арақатынасы бойынша); болашақ педагогтың Имидж қалыптастырушы моделін апробациялау және енгізу контекстінде психологиялық-педагогикалық жағдайларды іске асырғаннан кейін; және зерттеудің бағалау кезеңінде салыстырылды. Ол үшін арнайы әзірленген критериалды-диагностикалық құралдар, зерттеу деректерін сапалы және сандық интерпретациялау рәсімдері мен әдістемелері қолданылды.

ПАЙДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Успанов К.С. Научно-практические основы воспитания профессионально значимых качеств у будущих учителей. – Алматы: Гылым, 2001. – 144 с
2. Менлибекова Г.Ж. Система подготовки будущих учителей к социально-педагогической работе: автореф. ... докт. пед. наук. – Алматы, 2002. – 49 с.
3. Жампеисова К.К. Формирование основ политической культуры старшеклассников в целостном педагогическом процессе школы. – Алматы: РИК, 1993. – 124 с.

4. Ободкова Е.А., Трубников В.В. Имидж вуза и качество // Имиджелогия высшей школы: тексты. – М.: Академия имиджелогии, 2008. – С. 102-104.

5. Козяков Р.В. Корпоративный имидж учебного заведения. // В.В.Трубников. Имиджелогия высшей школы: тексты. – М.: Академия имиджелогии, 2008. – С.56-60.

Научный руководитель: доктор психологических наук, профессор Жиенбаева Н.Б.

УДК 370. 153 +370/371

*Барно Маматова, Райхона Косимова,
Гулнора Муминова, Захро Ахмедова
(Фергана, Узбекистан)*

ЛИЧНОСТЬ В ГУМАНИСТИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ

Образование тесно связано с воспитанием и формированием качеств личности. В тесной связи с содержанием образования находится обучение, в котором реализуются цели образования.

Ключевые слова: образование, воспитание, личность, проблема личности, духовность, нравственность.

Education is entirely connected with upbringing and forming personality's Qualities. In entire connection within the structure of education lies teaching where goals of education are accomplished.

Key words: education, upbringing, personality, personality qualities on, spirituality, morals.

Известно, что образование тесно связано с воспитанием и формированием качеств личности. Это объективно существующая взаимозависимость проявляется в том, что образование является необходимым и могучим фактором воспитания.

Образование – процесс и результат усвоения систематизированных знаний, умений и навыков. В процессе образования происходит передача от поколения к поколению знание всех тех духовных богатств, которое выработала человечество, усвоения результатов общественно-исторического познания, отражённого в науках о природе, обществе, в технике и искусстве, а также овладение трудовыми навыками и умениями. Образование необходимое условие подготовки к жизни и труду, основное средство приобщения человека к культуре и овладение ею, фундамент развития культуры. Основной путь получения образования – обучение в различных учебных заведениях. Существенную роль в становлении человека играют также самообразование, культурно-просветительская работа, участие в общественно-трудовой деятельности.

В тесной связи с содержанием образования находится обучение, в котором реализуются цели образования. Цель и характер образования оказывают большое влияние на методы обучения. Широкое применение современных технических средств, методов самостоятельной познавательной деятельности обуславливает повышение эффективности обучения.

Проблемы личности в психологии – это, прежде всего, вопрос о том, какое место занимает человек в мире, причём не только тем, чем он фактически является, но и тем, чем человек может стать т.е. может ли человек стать господином судьбы, может ли он «сделать» самого себя, создать свою собственную жизнь.

Отношение к самому себе, как к человеку – это черта духовной жизни, в конечном счёте характеризует и определяет уровень культуры психолого-педагогического процесса. Только

при условии, что воспитатель научил своих воспитанников относиться к себе, он создаёт психологические, моральные предпосылки того, что в повседневной практике называют влиянием коллектива на личность. Коллектив – это очень чувствительный инструмент, который творит музыку воспитания, необходимую для влияния на душу каждого воспитанника, творит только тогда, когда этот инструмент настроен. В коллективе человек проявляет себя в отношении к другим людям и к самому себе. Отношение воспитанников к личности своего воспитателя можно охарактеризовать так: личность воспитателя привлекает, восхищает, одухотворяет воспитанников ценностью, которой идейно жизненных взглядов, морально-этических принципов.

Гармоничное единство идеалов, принципов убеждений, взглядов, увлечений, вкусов, симпатий и антипатий, морально-этических принципов в словах и поступках педагога – вот что является тем огоньком, который притягивает юные души, становится для юношества путеводной звездой. При этом очень важно чтобы это единство выступало как органическая потребность воспитателя, как закон его жизни, без которого он не мыслит, не представляет себе личного счастья, полноты своей духовной жизни. Только когда в личности воспитателя есть это гармоническое единство, раскрывается воспитательная сила знаний, ибо всё, что мы несём своему воспитаннику, проходит через нашу душу, несёт в себе духовный заряд верности убеждениям. В системе положительных взглядов значительное место занимает идея долга. Без понимания и чувствования долга немыслима нравственности человека.

Только тот, кто собственным трудом приобрёл чувство человеческого достоинства и гордость, только тот становится чувствительным и восприимчивым к словам учителя об управления своими желаниями.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Гусева Т. И., Каратьян Т. В. Психология личности. – М., 2008.

УДК 159.95

*Михайло Медвідь
(Рівне, Україна)*

ПРОФІЛАКТИКА ПРОФЕСІЙНОГО СТРЕСУ В ДІЯЛЬНОСТІ ВИКЛАДАЧА

Стаття присвячена вивченню проблеми виникнення тривалого стресу та синдрому вигорання у викладача, а також напрямкам запобігання та подолання цих стресів.

Ключові слова: викладач, стрес, ознаки стресу, синдром вигорання, професійні стресори, стресостійкість.

The article is devoted to the study of the problem of the emergence of long-term stress and burnout syndrome in the teacher, as well as the prevention and overcoming of these stresses.

Keywords: teacher, stress, signs of stress, burnout syndrome, professional stressors, stress resistance.

Загальний огляд загроз виникнення стресу в життєдіяльності викладача. У будь-якому розвивально-корекційному процесі є дві групи учасників. З одного боку ті хто організовує виховний процес – викладачі (вчителі), психологи, адміністрація навчально-виховного закладу; з іншого – ті на кого він спрямовується – діти, підлітки, юнаки.

Професія викладача належить до професійних видів діяльності з підвищеною стресогенністю. Це зумовлено постійним напруженням психіки людини та її функціонування у атмосфері значного домінування негативних емоцій, різноманітних екстремальних впливів, котрі викликають небажані функціональні стани, тобто мова йде про наявність значної

кількості стресорів. Навколо викладача діти, які відчувають труднощі у взаємодії, відповідно постійно існує загроза виникнення конфліктів та агресивних проявів. Робота в таких умовах може привести до перевантаження психіки викладача розвитку професійних хвороб, стресів та емоційного вигорання.

Розглянемо основні поняття, які характеризують стресовий стан людини.

а) **Стрес** (англ. – stress, напруження, тиск) – емоційний стан та фізіологічні зміни в організмі, які виникають у напружених обставинах як відповідь на незвичні для людини подразники. 1972 року Всесвітня організація охорони здоров'я прийняла таке визначення: стрес – це неспецифічна (тобто одна і та сама на різні подразники) реакція організму на будь-яку висунуту до нього вимогу.

б) **Стресори** – різноманітні екстремальні впливи, котрі викликають небажані функціональні стани – стреси.

в) **Професійний стрес** – емоційний стан людини, який викликається несподіваною та напруженою ситуацією у трудовому колективі, конфліктними взаємовідносинами, інтелектуальним і емоційним перевантаженням [1, с. 495-496].

Проблема стресів, пов'язаних з професійною діяльністю представляє собою сферу перетину багатьох галузей – від фізіології та медицини до психології та соціології. Це обумовлено, з одного боку, фізіологічними, психологічними механізмами стрес-реакцій, а з іншого – соціальним характером наслідків виробничих стресів. Тривалі професійні стреси призводять до виникнення синдрому емоційного вигорання.

Це несприятлива реакція на робочі стреси, що включає в себе психологічні, психофізіологічні та поведінкові компоненти. У більш широкому розумінні синдром емоційного вигорання визначають як складний психофізіологічний феномен, що проявляється як емоційне, розумове і фізичне виснаження через тривале емоційне навантаження. Вважають, що такий синдром найбільш характерний для представників соціальних і комунікативних професій – медпрацівників, викладачів (вчителів), психологів, представників сервісних професій.

За даними досліджень науковців з університету Манчестера, які, провели ретельні дослідження особливостей професійної діяльності, простежили рівень її зв'язку із стресами та відповідно з різними хворобами (за матеріалами журналу «Ваша тестотека». – 1992. – № 1. – С. 20) вчитель (викладач) і психолог мають середні або вище середніх бали за такими шкалами: загроза нервового зриву; загроза алкоголізму; загроза психічних розладів; загроза самогубства.

Враховуючи вище викладене необхідно здійснювати заходи з профілактики професійних стресів. Для її успішної реалізації слід розрізнити особливості професійних стресорів. На думку Д. Фонтана стресори професійної діяльності слід розподілити на загальні і специфічні. До загальних стресорів слід віднести:

1. Відсутність наукового підходу до організації сумісної діяльності.
2. Недостатня кількість співробітників, що примушує інших працювати у виснажливому режимі.
3. Порушення режиму робочого часу. Має місце робота в понадурочні години, зміна ритму діяльності, що призводить до накопичення втоми, знесилення організму, психологічного вигорання.
4. Статусні проблеми, пов'язані з низьким службовим статусом, низькою заробітною платнею, недостатніми перспективами кар'єрного зростання.
5. Заорганізованість і формалізм, які знаходять прояв у великій кількості нарад, засідань, планів і звітів.
6. Невизначеність і непередбачуваність розвитку подій в організації.

Окремого розгляду вимагають специфічні професійні стресори, серед яких можна виокремити:

1. Нечіткі функціональні обов'язки. Іноді співробітники не знають власних службових

повноважень, не розуміють, що вони повинні робити і де кордони їх відповідальності. Відсутність регламентації функціональних обов'язків ставить особистість в скрутну ситуацію: якщо вона бездіяльна, від неї вимагають активних дій, а якщо виявляє ініціативу, то звинувачують у перевищенні повноважень.

2. Нереалістично високі домагання. Співробітник може чекати від себе дуже багато, примушуючи працювати в повну силу, у той же час залишаючись незадоволеним результатами діяльності. Ці нереалістичні домагання мають низку характеристик: використання категоричного імперативу типу: «в будь-якому випадку я повинен»; глобальна негативна самооцінка і самоприниження: «Я отримав поразку, тобто я невдаха»; низька межа фрустрації: «Я такого не витримаю» і т.п. стан «катастрофи», який знаходить прояв у висловах і установках типу: «Якщо ми цього досягнемо, то вважай, що всі зусилля пішли нанівець»; немотивовані узагальнення типу: «Якщо ми навіть цього не зробили, то вважай, що нічого не зробимо в майбутньому». За нереалістичною оцінкою перспектив обов'язково йдуть негативні, важкі переживання і невдачі.

3. Ігнорування керівником думок підлеглого. Керівник своїми діями може викликати стрес у підлеглого тому, що може впливати на його життєдіяльність морально і матеріально: більша чи менша заробітна платня, премія, можливості кар'єрного просування, безкінечні критичні зауваження і т.п.

4. Особливості взаємодії з колегами по горизонталі можуть призводити до стресів у випадках психологічної несумісності, наявності яскраво виражених акцентуацій, різних поглядів на стратегію навчального підрозділу чи навчального закладу в цілому [1, с. 498-499].

В наш час таких симптомів дослідниками виділено більше 100. У багатьох джерелах симптоми вигорання розділяють на три категорії: фізичні, поведінкові та психологічні.

До найпоширеніших ознак тривалого стресу та синдрому вигорання можна віднести наступні: виснаження, втома; безсоння; негативні настанови стосовно роботи, незадоволення роботою; нехтування виконанням своїх обов'язків; порушення апетиту; посилення агресивності; негативне самооцінювання; пасивність; збільшення прийому психостимуляторів (кава, тютюн, алкоголь...); втрата концентрації, збільшення помилок; невиконання строків роботи; пошук виправдань замість рішень; конфлікти на робочому місці; частий головний біль; розлади роботи шлунку; продовження роботи вдома; невпевненість; почуття розчарування; почуття неусвідомленого неспокою; роздратованість.

Психологічна специфіка стресу залежить не тільки від зовнішніх факторів але й від особистісного змісту мети діяльності, оцінки ситуації, в якій знаходиться людина. Тому професійна діяльність може виступати лише приводом для виникнення стресового стану. При цьому справжні причини стресу – в особистісних особливостях людини: в її світогляді, потребах, мотивах і цілях, стереотипах сприймання, позиціях в міжособистісній взаємодії тощо. Список стрес-факторів досить широкий. Будь-які аспекти професійного середовища можуть розглядатись як причина стресу, якщо вони розцінюються особистістю як такі, що перевершують її можливості.

Напрямки запобігання та подолання професійного стресу. Дуже важливим аспектом як у подоланні так і у попередженні виникнення надмірного, негативного стресового стану та розвитку емоційного згорання є стресостійкість людини. Стресостійкість в широкому розумінні – це здатність протидіяти впливу стресорів активно перетворюючи ситуацію, в якій вони проявляються, або пристосовуючись до неї. Важливим фактором підвищення стресостійкості є активізація та накопичення особистісних ресурсів подолання стресу. Під ресурсами стресостійкості особистості розуміють індивідуальні якості та здібності, що зумовлюють психологічну стійкість в стресогенних ситуаціях. До таких ресурсів належать: позитивність і раціональність мислення, самоповага, активна мотивація, емоційно-вольові якості, активна життєва установка, фізичні ресурси. В кожній людині є внутрішні ресурси, які можуть допомогти в кризових ситуаціях та сприяють розвитку особистості.

Активізація ресурсів стресостійкості особистості:

1. Розвиток навичок позитивного мислення. Позитивне мислення сприяє виокремленню корисних сторін важкої ситуації і допомагає на цій основі скласти конструктивний план дій, не загострюючи увагу на негативних переживаннях і не перешкоджаючи пошуку нових альтернативних способів вирішення особистих та професійних труднощів.

2. Слід позбавитись від ірраціональних переконань і суджень. Ірраціональні переконання лежать в основі неефективних моделей поведінки, вони призводять до неконструктивних переживань. Не сприяють подоланню стресу і підвищують ризик емоційного вигорання. Ознаки ірраціональних суджень:

- 1) в них враховані лише 2 крайності «добре-погано», «або-або» (третього не дано);
- 2) спираються на перебільшене узагальнення («так роблять всі»), а в наслідок – містять помилкові висновки.
- 3) їх супроводжують сильні негативні переживання – гнів, почуття безсилля, роздратування, приниження, агресивність тощо;
- 4) часто в них використовують слова «повинен», «зобов'язаний»;
- 5) вони завжди песимістичні і спрямовані на невдачу («я цього не витримаю», «я не зможу цього зробити»);
- 6) в них відсутня орієнтація на ціль («несправедливо, що мене не цінують...»);
- 7) часто базуються на перебільшенні фактів, впливові інших.

3. Виразити свої почуття та емоції соціально прийнятними формами.

4. Проявляти гнучкість мислення та поведінки. В кожній ситуації, в яку ми потрапляємо відображається наша стратегія розв'язання проблем. Якщо проблемні ситуації зустрічаються нам регулярно, варто звернути увагу на те, що ми робимо не так і бути готовими змінити своє ставлення до ситуації та способи поведінки.

5. Вчитися у будь-якій ситуації визначати власну мету, результат, якого хотіли б досягти. Для досягнення бажаного результату намагайтесь сформулювати мету за правилами позитивного мислення. Мета, сформульована таким чином, налаштовує на активну діяльність та пошук конструктивних способів розв'язання проблем.

Правила формулювання мети:

- Формулюйте мету від власного імені (чого я хочу);
- Формулюйте мету позитивно (без частки «не»);
- Мета повинна бути конкретною та досяжною в часі;
- Врахуйте засоби досягнення мети (які ресурси мені потрібні для досягнення мети);
- Визначте обмеження (що може завадити досягти мети);
- Спрогнозуйте наслідки (що я отримаю\ не отримаю у випадку досягнення\ недосягнення результату).

Висновки. Більшу частину ситуацій, що викликають стрес людина здатна вирішити самостійно. Головне зрозуміти та прийняти те, що серйозні зміни – це невід'ємна частина нашого життя. І тільки від нашого сприйняття цих змін залежить – стануть вони для нас стресовими чи нададуть можливості для отримання цінного досвіду.

Серед комплексних способів подолання стресу – **зміна способу життя**, наближення його до **здорового і врівноваженого**.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Туркот Т.І. Педагогіка вищої школи : навч. посібн. / Т.І. Туркот. – К.: Кондор, 2011. – 628 с.
2. Дослідження синдрому «професійного вигорання» у вчителів / Л. М. Карамушка, Т. В. Зайчикова, О. С. Ковальчук, Г. Л. Федосова, О. Ф. Філатова, О. А. Філь. – К. : Міленіум. – 2004. – 24 с.
3. Калошин В. Ф. Як долати стрес у педагогічній діяльності / В. Ф. Калошин //

Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 9. – С. 60–66.

4. «Стрессменеджмент» – эффективная антистрессовая программа для всех : валеологический практикум / В.Н. Ковалев // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – № 1. – С. 60–66; № 2. – С. 28–41.

5. Maslach C. The measurement of experienced burnout / C. Maslach, S. E. Jackson // Journal of Occupational Behaviour. – 1981. – No 2. – P. 99–113.

6. "Ваша тестотека". 1992. – № 1. – С. 20.

*Ольга Рапун
(Рівне, Україна)*

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Одним з найважливіших завдань психологічної науки на сучасному етапі розвитку є вирішення проблеми формування творчої особистості, адже розвиток у людей творчого способу мислення давно перетворилося у соціальну необхідність. Нові умови і перспективи розвитку суспільства, загальні тенденції науково-технічного й економічного прогресу висувають все нові й нові вимоги до підготовки підростаючого покоління, що стане в майбутньому запорукою успішного існування людської спільноти.

Більшість науковців визначають творчість як системне явище, певну сукупність взаємопов'язаних елементів: творчі здібності, творчий процес, ступінь індивідуального розвитку творчих здібностей, якостей особистості, що забезпечують творчу діяльність, яку можна стимулювати і спрямовувати у певну систему.

Основою дослідження стали положення про єдність психіки і діяльності (Л. С. Виготський, О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн); принцип детермінації та суб'єктивної активності в їхньому взаємозв'язку (К. О. Абульханова-Славська, Б. Г. Ананьєв, Г. О. Балл, А. В. Брушлінський, Г. С. Костюк, О. М. Леонтьєв, С. Д. Максименко, В. А. Роменець, С. Л. Рубінштейн); принцип системного підходу в психології (Б. Г. Ананьєв, І. Д. Бех, О. М. Леонтьєв, Б. Ф. Ломов, С. Д. Максименко, В. О. Моляко, В. А. Семиченко, О. В. Скрипченко та ін.); системно-структурний підхід до вивчення здібностей (Л. С. Виготський, Г. С. Костюк, Б. Ф. Ломов, В. М. М'ясіщев, А. В. Петровський, С. Л. Рубінштейн, В. Д. Шадріков).

Підлітковий вік – це період активного самоствердження і конкуренції за визнання. Оскільки навчальна діяльність у силу різних причин часто втрачає привабливість для підлітків, то зрозумілою стає активність підлітка в пошуку інших, привабливих видів діяльності і значимого соціального середовища. Способи організації творчої діяльності у різних гуртках забезпечують інтимно-особистісне спілкування в референтному оточенні.

У роботах В.І. Андрєєва подається найбільш інтегративний підхід до визначення творчої особистості, який дозволяє провести оцінювання та самооцінювання рівня її сформованості. Автор пропонує цілісний підхід до діагностики й розвитку творчих здібностей особистості в процесі її виховання і самовиховання. При цьому в основі розвитку творчих здібностей особистості вчений розглядає педагогічне протиріччя, його діалектичний аналіз і вирішення. [1].

Вивчаючи зв'язок інтелекту з креативністю, В. М. Дружинін приділяє важливе значення особистісному компоненту творчості (особистісним якостям творчих постатей) та робить спроби проаналізувати особливості перебігу творчого процесу як ментального акту. Такий підхід до вивчення феномену творчості є цінним з точки зору пояснення чуттєво-емоційного аспекту творчості.

Напевно найбільш протирічливою концепцією творчості є концепція Д.Б. Богоявленської. Визнавши небезпечність (для адекватного розкриття природної творчості) однобічного підходу в дослідженнях феномену творчості та прагнучи до уникнення «однобічності», Богоявленська Д. Б. визначає творчість як «похідну інтелекту, заломленого через мотиваційну структуру, яка або гальмує, або стимулює його прояв» [2]. Але зазначаючи про важливість для творчості не інтелектуальних (особистісних, мотиваційних) чинників розумової діяльності, Д.Б. Богоявленська приділяє увагу переважно чиннику інтелектуальному (розумовим здібностям).

Досвід багатьох вітчизняних та закордонних педагогів свідчить про вірогідність успішного розвитку при належній підтримці у школярів якостей творчої особистості. Для цього учням варто надавати максимум можливостей для випробовування себе в творчості, причому починати треба з найпростіших завдань.

Творчість – це своєрідна особистісна самодетермінація, оскільки у процесі творчості особистість сама ініціює для себе цілі і критерії досягнення. Творча особистість – це креативна особистість, яка внаслідок впливу зовнішніх факторів набула необхідних для актуалізації своїх творчих можливостей додаткових якостей, що сприяють досягненню творчих результатів в одному чи декількох видах творчої діяльності.

Велике значення для формування творчої особистості як свідомої суспільної істоти має те, що вона на кожному етапі свого розвитку посідає певне місце в доступній для неї системі суспільних відносин (у сім'ї, дитячому садку, школі, на виробництві), виконує дедалі складніші обов'язки.

Розвиток особистості проходить низку стадій, кожна з яких характеризується певним способом життя, відповідною йому структурою, роботою психічної діяльності, певним рівнем розвитку змістовної, мотиваційної і операційної сторін. Послідовна зміна цих етапів відбувається за властивими розвитку законами, що являє собою внутрішньо необхідний рух особистості від нижчих до вищих сходинок життя.

На формування творчої особистості впливають як загально соціальні, так і конкретно соціальні закономірності, обумовлені конкретно історичними умовами суспільного розвитку, а процес становлення творчої особистості конкретного індивіда має свої специфічні закономірності; загально-соціальний, конкретно соціальний і індивідуально соціальний аспекти, що впливають на формування творчої особистості, знаходяться в діалектичній єдності і виступають як загальне, особливе і одиничне; творча особистість розвивається і формується у творчій діяльності та спілкуванні і характеризується ступенем соціально активної включеності у суспільні відносини.

Таким чином на основі аналізу психолого-педагогічної літератури були визначені психологічні чинники, що зумовлюють розвиток творчих здібностей, у тому числі й у підлітковому віці. До зовнішніх належать такі чинники, як характер і система сімейного виховання, вплив школи, спілкування з дорослими й однолітками. До внутрішніх чинників належать вікові й індивідуально-психологічні особливості особистості (самооцінка, рівень тривожності, агресивність, спрямованість особистості, тощо), чинник самовиховання, стилі (стратегії) організації розумової діяльності.

Творчі здібності особистості – це синтез її властивостей і рис характеру, які характеризують ступінь їх відповідності вимогам певного виду навчально-творчої діяльності і які обумовлюють рівень результативності цієї діяльності. Подальший їх розвиток не корелює прямо з розвитком інтелекту, а характеризується зростаючим впливом соціальних факторів, активності самого індивіда та його життєвого досвіду.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев В. И. Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности / В. И. Андреев. – Казань, 1988. – 228 с.
2. Богоявленская Д. Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества / Д. Б. Богоявленская. – Ростов-на-Дону: Изд-во РГУ, 1983. – 173 с.
3. Богоявленская Д. Б. Психология творческих способностей: Учебное пособие для студ. Высш. Учеб. заведений. / Д. Б. Богоявленская. – М. : ИЦ "Академия", 2002. – 320 с.
4. Волков Б. С. Психология развития человека: учеб. пособие / Б. С. Волков, Н. В. Волкова. – М. : Академический Проект, 2004. – 224 с.
5. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте / Л. С. Выготский // Психология развития ребенка. – М. : Смысл-Эксмо, 2003. – 235-326 с.

Науковий керівник: доцент Рудь Г.В.

УДК 159.922:613

*Володимир Романюк, Світлана Мазуренко, Анюта Бенешук
(Рівне, Україна)*

**ПСИХІЧНЕ ЗДОРОВ'Я ЛЮДИНИ: ЯКІСНА І КІЛЬКІСНА ОЦІНКА
ТА ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ**

У статті за результатами теоретичних і практичних досліджень визначені складові психічного здоров'я людини, у т.ч. функціональні резерви у зв'язку із реактивністю організму та особливостями нервової системи і темпераменту.

***Ключові слова:** здоров'я, реактивність, функціональні резерви, стресостійкість, тривожність, тип нервової системи, темперамент, людина.*

This article focuses on the results of theoretical and practical investigations, which helped to determine the components of mental health of a human being, including functional reserves in relation to the responsiveness of the organism and particularities of the nervous system as well as temperament.

***Keywords:** health, responsiveness, functional reserves, stress resistance, anxiety, nervous system type, temperament, human being.*

Постановка проблеми. Фахівці ВООЗ, враховуючи біо-психо-соціальну сутність людини, визначають здоров'я як стан повного фізичного, психічного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб або фізичних вад. У біології та медицині складові фізичного здоров'я людини ґрунтуються, насамперед, на кількісній основі з певними морфо-функціональними показниками. У цілому фізичне здоров'я людини характеризується відповідністю його структури і функції, а також властивістю регуляторних систем підтримувати сталість внутрішнього середовища (гомеостазу). У свою чергу, хвороба – це порушення нормальної життєдіяльності організму під впливом пошкоджуючих чинників, у результаті чого знижуються його адаптаційні можливості.

У психології критерії психічного здоров'я людини мають, в основному, якісну характеристику та потребують відповідних міждисциплінарних досліджень щодо їх кількісного аналізу. При цьому окремої уваги заслуговують теоретичні і практичні дослідження щодо зв'язків реактивності та функціональних резервів, а також типу нервової системи і темпераменту із психічним здоров'ям людини, що і було основною **метою** даної роботи.

Результати теоретичних і практичних досліджень. Вітчизняні фахівці визначають психічне здоров'я як «стан душевного благополуччя людини, що характеризується відсутністю хворобливих психічних проявів та можливістю свідомого регулювання поведінки і діяльності» [6]. Розкриваючи зміст поняття «психічне здоров'я», ВООЗ виокремлює сім його компонентів: 1) усвідомлення постійності та ідентичності свого фізичного і психічного «Я»; 2) постійність і однаковість переживань в однотипних ситуаціях; 3) критичне ставлення до себе та своєї діяльності; 4) адекватність психічних реакцій впливу середовища; 5) здатність керувати своєю поведінкою відповідно до встановлених норм; 6) планування власної життєдіяльності та реалізація її; 7) здатність змінювати свою поведінку залежно від зміни життєвих обставин» [5, 6]. У цілому психічне здоров'я людини характеризується відсутністю психічних і поведінкових розладів, у т.ч. афективних, психогенних (невротичних), психосоматичних і соматоформних розладів, а також розладів особистості.

Здоров'я людини суттєво залежить від функціональних резервів організму, які забезпечують ефективність різних форм діяльності, у т.ч. навчального процесу. Окрім того, здоров'я людини можна розглядати як ступінь вираженості адаптаційних реакцій, які обумовлені розвитком функціональних резервів організму [3]. Також, здоров'я – це кількість функціональних резервів в організмі, а також максимальна продуктивність відповідних органів при збереженні якісних меж їх функцій [1].

На думку Миколи Амосова, «визначення здоров'я лише як комплексу нормальних показників, цілком очевидно, не досить. Науковий підхід до поняття здоров'я повинен бути кількісним. «Кількість здоров'я» – ось що потрібно» [2]. Окрім того, «кількість здоров'я можна визначити як суму «резервних потужностей» основних функціональних систем. Зі свого боку, ці резервні потужності необхідно передати через «коефіцієнт резерву» як максимальну кількість функції співвідносно до її нормального рівня» [2]. При цьому актуальною є проблема фізичної тренуваності та детренуваності органів і систем організму людини із врахуванням вікових і статевих особливостей.

У цілому систему функціональних резервів організму можна розділити на наступні підсистеми: 1) біохімічні резерви; 2) фізіологічні резерви; 3) психологічні резерви [1]. У фізіології та психофізіології «резервні потужності» або функціональні резерви – це діапазон можливого рівня змін функціональної активності фізіологічних систем, який може бути забезпечений активаційними механізмами організму [7]. Функціональні резерви – це, насамперед, резерви регуляторних механізмів. Вираженість функціональних резервів змінюється у процесі адаптації і тренування.

Оцінка функціональних резервів організму можлива через відповідні функціональні навантаження та функціональні проби. Так, різні функціональні навантаження – фізіологічні та психологічні (емоційні та інформаційні) можуть бути моделями відповідно фізіологічного і психологічного (емоційного та інформаційного) стресу і додатково сприяти виявленню індивідуальних функціональних резервів організму при різних формах діяльності, у т.ч. в умовах навчального процесу.

Окрім того, здоров'я як морфо-функціональний феномен тісно пов'язане з реактивністю організму – властивістю певним чином реагувати на зміну умов середовища існування (природного і соціального). Щодо людини виділяють наступні форми реактивності: біологічна (видова) реактивність; групова (конституційна) реактивність; індивідуальна реактивність (фізіологічна і патологічна реактивність); специфічна реактивність; неспецифічна реактивність. При цьому виділяють наступні реакції: адекватну за силою – нормергію, знижену – гіпоергію, підвищену – гіперергію, неадекватну – дизергію, відсутність реакції – анергію.

Окремо звертаємо увагу на конституцію (соматотип) як сукупність морфологічних та функціональних (у т.ч. психічних і поведінкових) особливостей організму, яка склалася на базі спадкової програми (генотипу) під впливом модифікуючих чинників середовища

(фенотипу) та визначає його реактивність. Також актуальною є думка Івана Павлова, основоположника фізіології і патології вищої нервової діяльності (фізіології і патології поведінки), що «темперамент входить важливою частиною у конституцію».

У більшості неспецифічна реактивність організму реалізується через стрес як загальний адаптаційний синдром (Ганс Сельє, 1936) та супроводжується трьома стадіями: 1) стадія тривоги з відповідною фазою шоку (зниження захисних механізмів) і фазою протишоку (посилення захисних механізмів); домінують процеси катаболізму (дисиміляції); 2) стадія опору (резистентності, стійкості) – стадія ефективної адаптації до нових умов існування; домінують процеси анаболізму (асиміляції); 3) стадія виснаження – неефективність адаптаційно-компенсаторних механізмів, дезадаптація та суттєве порушення гомеостазу; домінують процеси катаболізму (дисиміляції). Отже, перша стадія стресу із суттєвою зміною основних показників гомеостазу характеризує у цілому стресуразливість організму людини. Друга стадія стресу, в основному, забезпечує механізми оптимальної стресостійкості організму людини через повернення до умовної норми основних показників гомеостазу. В свою чергу, третя стадія стресу свідчить про малу ефективність адаптаційно-компенсаторних механізмів та, відповідно, про суттєву стресуразливість людини.

Таким чином, стресостійкість можна визначити як вагому складову психологічних резервів та психофізіологічним індикатором неспецифічної реактивності організму. Окрім того, стресостійкість є функціональним компонентом психічного здоров'я людини, яка тісно пов'язані із відповідним балансом показників гомеостазу під час реалізації стадій стресу та врівноваженістю основних нервових процесів, а також активністю автономної нервової системи. У свою чергу, стресостійкість – це основа успішної соціальної взаємодії людини, яка характеризується емоційною стабільністю, низьким рівнем тривожності, високим рівнем саморегуляції та психологічною готовністю до стресу [4].

У загальному, потенціал функціональних резервів організму людини – це потенціал ефективного тренування на різних рівнях організації, у т.ч. морфологічному, фізіологічному, емоційному, когнітивному і поведінковому рівнях. Отже, існує єдина функціональна система: функціональні резерви – функціональні навантаження – функціональні проби – константи гомеостазу, що забезпечує ефективну оцінку функціональних станів організму у нормі та патології, а також кількісні та якісні показники здоров'я людини.

Таким чином, реактивність та функціональні резерви організму, а також стресостійкість і стресуразливість та певний рівень тривожності як складові психічного здоров'я суттєво залежать від психофізіологічної індивідуальності людини – конституції, типу нервової системи і темпераменту. При цьому вперше на морфо-функціональні зв'язки здоров'я і темпераменту звернув увагу основоположник європейської медицини Гіппократ (близько 460 р. до н.е. – близько 370 р. до н.е.).

Фізіологічні теорії темпераменту (Іван Павлов та Ян Стреляу) ґрунтуються на особливостях нервової системи, у т.ч. сили, врівноваженості та рухливості основних нервових процесів (збудження і гальмування): 1) холеричний темперамент (нестримний тип): тип нервової системи (тип вищої нервової діяльності) – сильний, неврівноважений; гіпотеза – низький рівень стресостійкості та високий рівень стресуразливості; 2) сангвінічний темперамент (жвавий тип): тип нервової системи (тип вищої нервової діяльності) – сильний, врівноважений, рухливий; гіпотеза – оптимальний рівень стресостійкості та низький рівень стресуразливості; 3) флегматичний темперамент (спокійний тип): тип нервової системи (тип вищої нервової діяльності) – сильний, інертний, рухливий; гіпотеза – високий рівень стресостійкості та низький рівень стресуразливості; 4) меланхолічний темперамент (чутливий тип): тип нервової системи (тип вищої нервової діяльності) – слабкий, неврівноважений; гіпотеза – низький рівень стресостійкості та високий рівень стресуразливості.

У свою чергу, існують психологічні теорії темпераменту або типи вищої нервової діяльності за психологічними критеріями (Карл Юнг і Ганс Айзенк) – вчення про

екстраверсію, інтроверсію та емоційну стабільність і невротизм. При цьому стабільний екстраверт – це сангвінічний темперамент, нестабільний екстраверт – холеричний темперамент, а також стабільний інтроверт – це флегматичний темперамент, нестабільний інтроверт – меланхолічний темперамент.

Отже, залишається відкритим питання щодо переходу від якісної до кількісної оцінки психічного здоров'я людини. Таким чином, відповідні психофізіологічні та клінічні дослідження можуть включати наступні функціональні схеми: 1) психічне здоров'я (якісна оцінка) – складові реактивності – особливості конституції (соматотипу) – специфіка темпераменту – тип нервової системи (кількісна оцінка); 2) психічне здоров'я (якісна оцінка) – складові реактивності – психологічні резерви (функціональні резерви) – особливості стресостійкості та стресуразливості – рівень тривожності (кількісна оцінка).

У зв'язку з цим відповідні системні психофізіологічні та клінічні дослідження щодо морфо-функціональних складових психічного здоров'я особистості за якісними характеристиками і кількісними показниками із врахуванням вікових і статевих особливостей в умовах навчального процесу проводяться в умовах лабораторії психофізіології та клінічної психології із студентами денної та заочної форми навчання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Агаджанян Н.А., Катков А.Ю. Резервы нашего организма. – Третье издание, переработанное и дополненное. – М.: Знание, 1990. – 240 с.
2. Амосов М.М. Роздуми про здоров'я / М.М. Амосов. – К.: Здоров'я, 1990. – 168 с., іл.
3. Практикум по психологии здоровья / Под ред. Г.С. Никифорова. – СПб.: Питер, 2005. – С. 27. – (Серия «Практикум по психологии»).
4. Психодиагностика стресса: Практикум / Составители Р.В. Куприянов, Ю.М. Кузьмина. – Казань: Изд-во КНИТУ, 2012. – С. 8.
5. Психология. Словарь / Под общей ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – Второе издание, исправленное и дополненное. – М.: Политиздат, 1990. – С. 407-408.
6. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О.М. Степанов. – К.: Академвидав, 2006. – С. 367. – (Енциклопедія ерудита).
7. Словарь физиологических терминов / Отв. ред. О.Г. Газенко. – М.: Наука, 1987. – 448 с., ил.

ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ / ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

УДК 004.42

Олжас Ахматуллин
(Астана, Казахстан)

КОМПЕТЕНТНОСТНОЕ ОБУЧЕНИЕ НА ПРИМЕРЕ РАЗРАБОТЧИКА ПРОГРАММНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ

В данной статье разбирается понятие компетентностного обучения. Что это такое, какие есть преимущества и недостатки. Чтобы понимать необходимо вам это или нет, в статье описано для кого подходит данный вид обучения. Для лучшего понимания, в заголовке статьи в качестве примера взят случай компетентностного обучения для разработчика программного обеспечения.

Ключевые слова: обучение, компетентность, программное обеспечение, саморазвитие.

This article deals with the concept of competence learning. What is it, what are the advantages and disadvantages. To understand whether you need it or not, the article describes for whom this type of training is suitable. For better understanding, the case of competence-based training for a software developer is taken as an example in the title of the article.

Keywords: training, competence, software, self-development.

Компетентностное обучение – это развитие в себе каких-то конкретных навыков, с учетом того, что у вас уже есть какие-то базовые знания в этом.

Представим, что вы Java разработчик. Естественно, вы знаете, что такое объектно-ориентированное программирование, его основные принципы и как это всё устроено. Теперь вы хотите изучить Python. В обучении этому языку вам не надо будет объяснять, чем отличается приравнивание от сравнения. Вы, как программист, уже знаете все термины, которые будут использоваться на обучении. При написании вашего первого приложения на Python, вашему наставнику не придётся тыкать вам в монитор и показывать как развернуть базу данных или установить Python на вашем компьютере. Т.е. учитывая уже имеющиеся у вас знания, программа обучения сокращается в разы.

А теперь представим, что вы хотите выучить Cisco. Да, вы программист, но вы не связист и не администратор сети. Вы знаете, что такое ip адрес, маска подсети и основной шлюз. Порог вхождения в Cisco для вас уже будет гораздо меньше, чем в Python. Это тоже можно считать компетентностным обучением.

Обучение на основе компетенций дает учащимся возможность сосредоточиться на овладении ценными навыками, знаниями и учиться в индивидуальном темпе.

Во-первых, почему заинтересованные стороны в наших образовательных экосистемах заботятся о том, чтобы включить обучение на основе компетенций? Частично стимул исходит от ориентированных на учащихся изменений в образовании, вызванных социальным и экономическим давлением. Существует также растущее понимание того, что образовательные практики должны измениться, чтобы эффективно сосредоточиться на обучении. И есть также потенциальные выгоды, которые имеют основополагающее значение для долгосрочного успеха наших учебных заведений.

Практические преимущества компетентностного образования:

- Эффективные и более дешевые варианты получения сертификата / диплома для студентов
- Лучшее понимание результатов обучения
- Курсы, учебные ресурсы и оценки в соответствии с четко определенными целями

- Мотивированные и заинтересованные студенты
- Повышение уровня удержания студентов и их успешного завершения курса, особенно когда предварительное обучение может быть применено для получения сертификата
- Улучшенная способность учащихся распознавать, управлять и постоянно наращивать свои собственные компетенции
- Повышение способности работодателей понимать компетенции выпускников и достижения в учебе
- Основанные на результатах рамки для постоянного улучшения на уровне курсов

Обучение, основанное на компетенциях, может быть ценным для всех заинтересованных сторон в наших учебных сообществах: учащиеся имеют больше возможностей взять на себя ответственность за свое обучение и расширить свои пути обучения в течение всей жизни; профессорско-преподавательский состав растет профессионально, поскольку они формулируют результаты обучения в своих областях знаний и внедряют их в богатый опыт обучения; академические лидеры предоставляют привлекательные учебные программы, которые развивают знания и готовят выпускников, которые могут продемонстрировать то, что они узнали; и институциональные лидеры сосредоточены на новых способах определения барьеров на пути к успеху и достижению улучшенных результатов.

Обучение на основе компетенций хорошо подходит для людей, у которых уже есть опыт работы, т.е. развить в себе определённые навыки, но не погружаться в основы основ. Также этот метод обучения подходит для тех, кто когда-то бросил учебу в школе/колледже и теперь хочет чему-то обучиться, учитывая знания, которые всё-таки остались у него со школы/колледжа. Обучение, основанное на компетенциях, может осуществляться через кампусную программу, но оно все чаще предоставляется полностью в режиме онлайн, поскольку многие учащиеся, проходящие такие программы, уже работают или ищут работу.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Gervais J. The operational definition of competency based education // The journal of competency – based education

Научный руководитель: доктор физико-математических наук, профессор Хисамиев Н.Г.

УДК 004.42

*Диляра Бейсекеева, Сейлхан Боранбаев
(Астана, Казахстан)*

ФУНКЦИОНАЛ МОБИЛЬНОГО ПРИЛОЖЕНИЯ ДЛЯ ЗАНЯТИЯ ФИТНЕСОМ

Статья посвящена разработке мобильного приложения для помощи в выборе пользователям фитнес-программы с учетом их личных предпочтений, а также для помощи администраторам фитнес-залов улучшить качество услуг и сделать их более ориентированными на клиента с помощью функционала обратной связи. Описаны функции и предназначение основного функционала приложения – выбора соответствующей фитнес-программы на основе заполненной пользователем при регистрации анкеты, подачи заявки для записи на занятие по выбранному курсу, добавление фитнес-программ от роли администратора на основе фильтров, по которым осуществляется поиск соответствующих курсов, функционал обратной связи, жалоб и пожеланий пользователей к определенному курсу, а также функционал ведения дневника питания и обучающей страницы.

Ключевые слова: спорт, мобильные приложения, фитнес-программа, языки программирования, база данных, регистрация, авторизация.

The article is devoted to the development of a mobile application to help users choose a fitness program, according to their personal preferences, as well as to help fitness center administrators improve the quality of services and make them more customer-oriented using the feedback functionality. Also there are described the functions and purpose of the main functionality of the application - choosing the appropriate fitness program based on the user's registration form, filing an application to register for the course, adding fitness programs from the administrator's role, functionality feedback, complaints and wishes of users to a particular course, as well as the functionality of the power diary and the training page.

Keywords: sports, mobile applications, fitness program, programming languages, database, registration, authorization.

Введение

Для разработки мобильного приложения «Your Choice» была выбрана среда разработки – Android Studio, в качестве эмулятора был использован официальный эмулятор Android SDK. Язык программирования для написания основного функционала (регистрация, авторизация, заполнение анкеты, поиск направлений согласно данным анкеты, добавление программ, записи на тренировку, функционал обратной связи и т.д) – JavaScript. В качестве сервера базы данных используется MySQL. Передача данных осуществляется по формату JSON. [1]

Мобильное приложение для занятия фитнесом

Основные действия пользователя при использовании мобильного приложения:

1. При регистрации пользователь заполняет анкету, выбирая при этом список направлений программ. На выбор предоставляются: йога, танцы, фитнес, плавание, кроссфит, гимнастика, футбол, хоккей, борьба, теннис, волейбол, баскетбол, и др. После выбора соответствующих программ, вводится имя, пол (мужской или женский), контактные данные (номера телефонов, электронная почта), пароль для дальнейшей авторизации в приложении, возраст, статус и диапазон цен (рис. 1). [1, с.3]

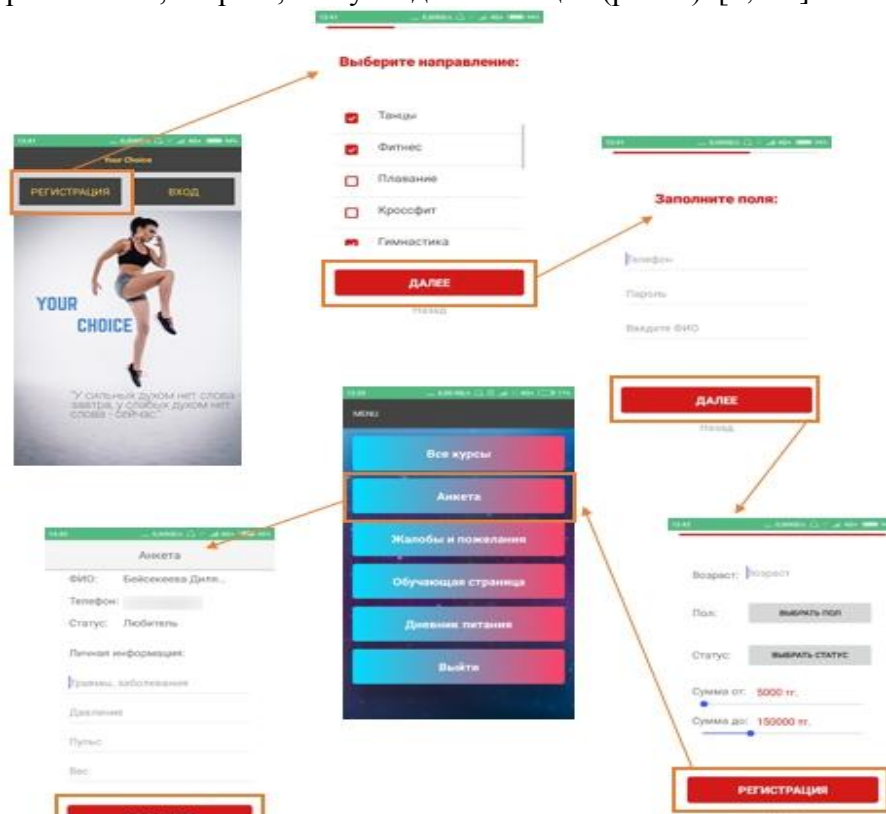

Рис. 1. Последовательность действий при регистрации и заполнении анкеты

2. После регистрации и заполнения анкеты, пользователь переходит в главное меню, где отображаются все отсортированные для него программы согласно данным, указанных пользователем при заполнении анкеты (возраст, пол, статус, направление, стоимость и др.). При выборе курса есть возможность подать заявку на запись по выбранному курсу, после чего администратору клуба приходит оповещение и отображается анкета пользователя для возможности связаться с пользователем по указанным контактными данным. Данный функционал изображен на рисунке 2.

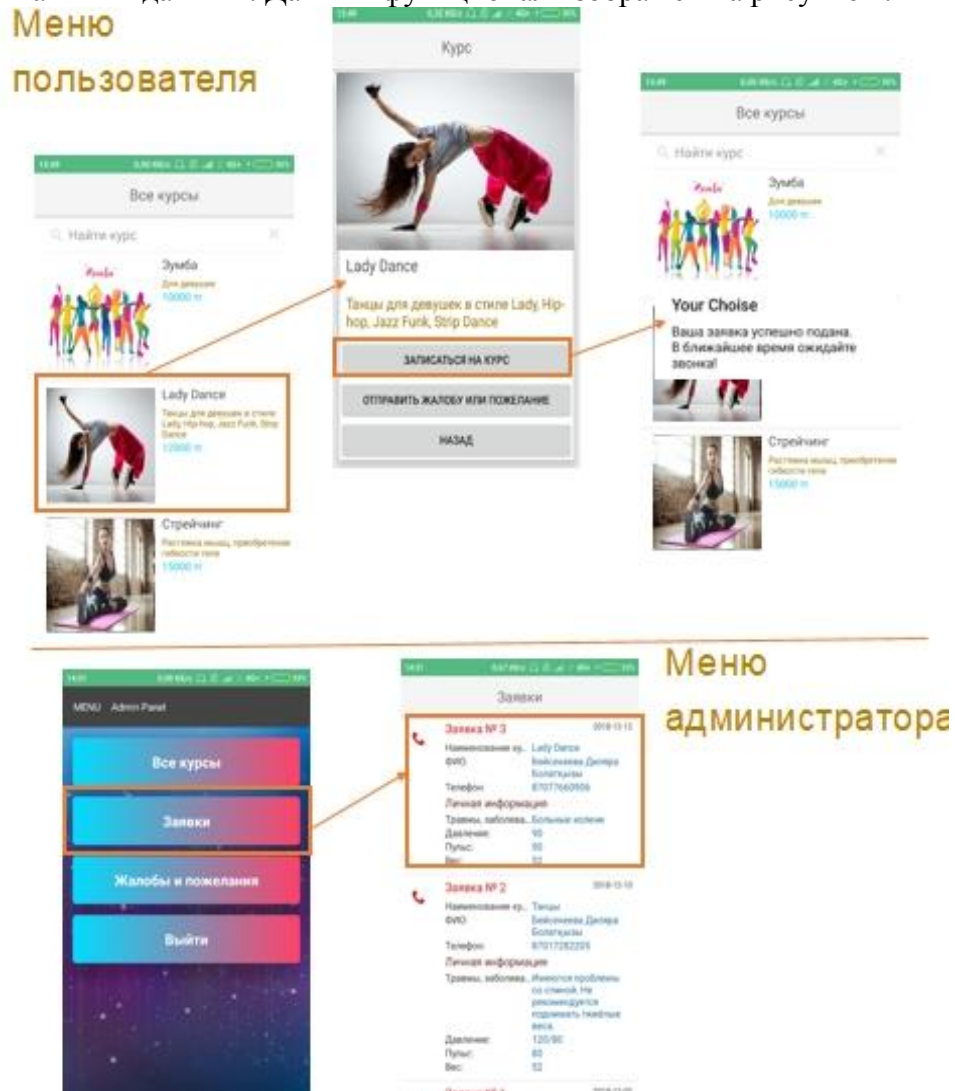

Рис. 2. Функционал подачи заявки на курс и его обработка

3. Добавление курсов производится в личном кабинете администратора. Регистрационные данные администратора находятся в базе. При добавлении курса необходимо заполнить все обязательные поля: наименование курса, описание курса, стоимость, выбрать статус (новичок, любитель, профессионал), указать промежуток возрастов, подходящих для занятия данным курсом, выбрать направление, указать контакты и ссылку для загрузки картинки или фотографии, относящихся к данному курсу. Данный функционал изображен на рисунке 3.

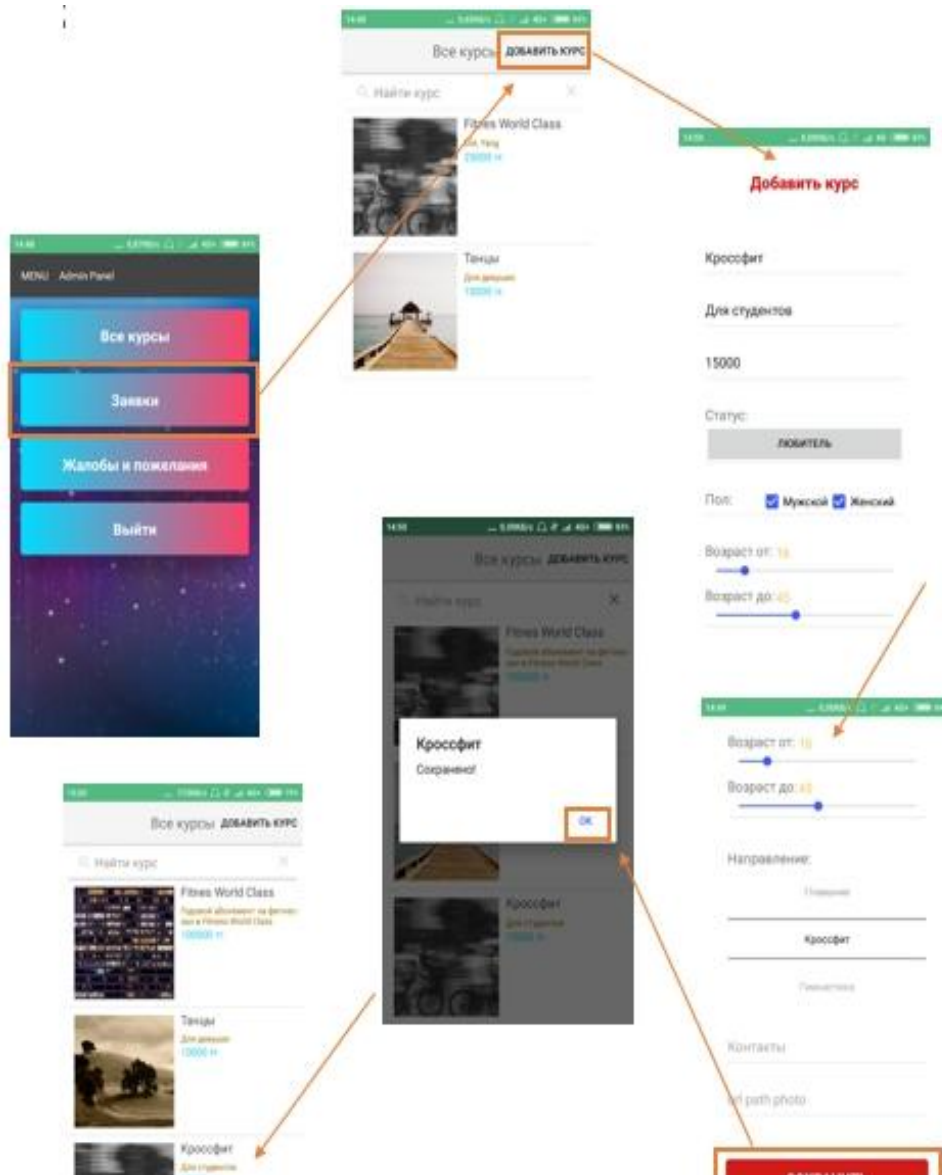

Рис. 3. Последовательность действий при добавлении курса в личном кабинете администратора

4. Функционал «Жалобы и пожелания» создан для обратной связи пользователей с администраторами спортивных клубов. Данный функционал позволяет улучшить качество услуг и сделать их более ориентированными на клиента, отслеживать жалобы и принимать во внимание пожелания пользователей. Функционал подачи жалобы и пожелания от пользователей отображен на рисунке 4.

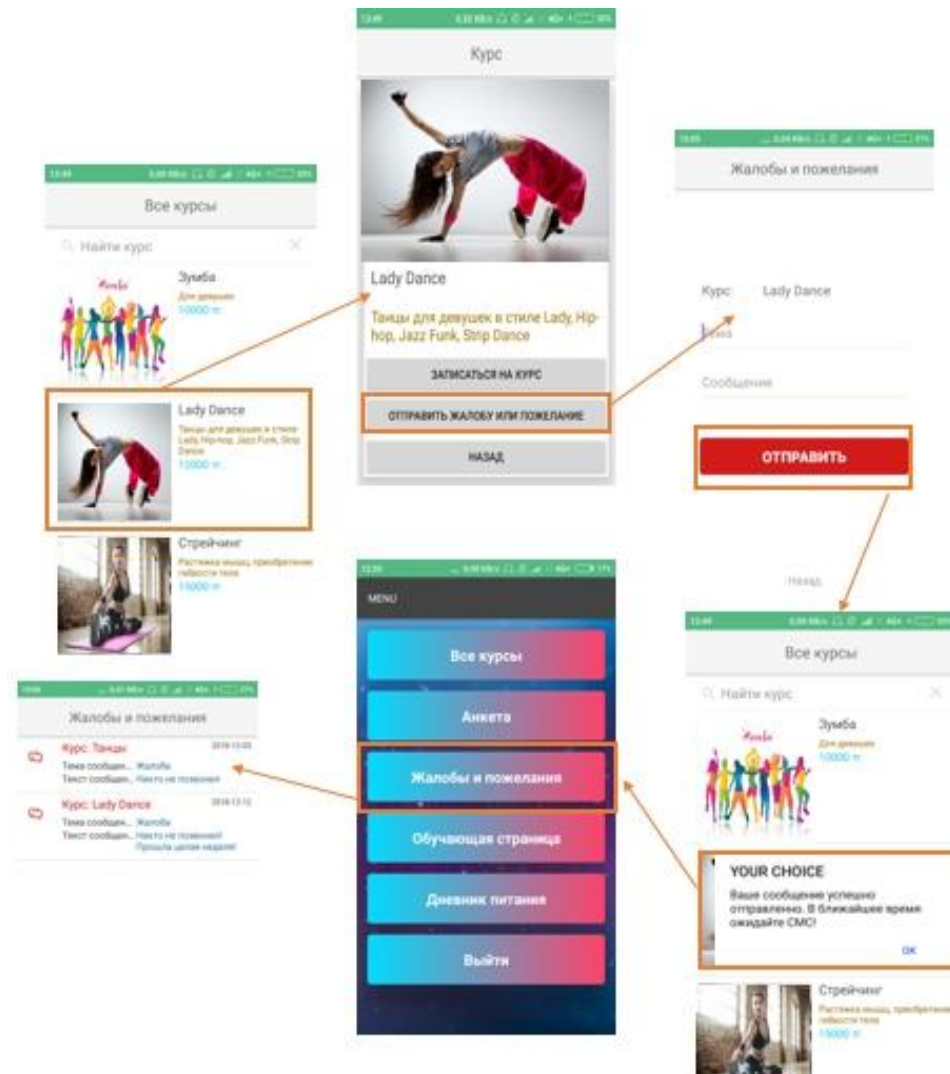

Рис. 4. Функционал «Жалобы и пожелания» в личном кабинете пользователя

5. В личном кабинете у пользователя также имеется обучающая страница и дневник питания. Обучающая страница содержит различные видеоролики профессионалов по обучению основных упражнений в фитнесе. Дневник питания содержит информацию об основных правилах ведения правильного питания, а также подсчете калорий, сожженных во время тренировки.

Заключение

Поиск спортивных направлений основан на данных, полученных из заполненной пользователем анкеты. Администратор клуба имеет личный кабинет, где в меню приложения имеется следующий функционал:

1. Меню «Все курсы» – все ранее добавленные курсы, с возможностью добавления нового направления курса.
2. Меню «Заявки» – заявки пользователей о записи на выбранный курс с возможностью просмотра анкеты и с указанными контактами для дальнейшей связи с ними.
3. Меню «Жалобы и пожелания» – обработка жалоб и пожеланий пользователей для дальнейших рациональных предложений по улучшению работы тренеров, для создания различных интересующих пользователей программ, а также для улучшения работы спортивного клуба в целом.

Пользователь имеет личный кабинет со следующим функционалом:

1. Меню «Все курсы» – подходящие для определенного пользователя курсы, отсортированные согласно данным анкеты.

2. Меню «Анкета» – возможность добавить личную информацию о себе, о заболеваниях и имеющихся проблем со здоровьем для подбора администратором спортивных клубов подходящей программы.

3. Меню «Жалобы и пожелания» – обратная связь с администраторами спортивных клубов.

4. Меню «Обучающая страница» – страница с различными видеороликами для обучения основным упражнениям.

5. Меню «Дневник питания» – информационная страница об основных правилах правильного питания, о подсчете калорий и т.д.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Боранбаев С.Н., Бейсекеева Д.Б. Разработка мобильного приложения для занятия фитнесом // Материалы Международной практической интернет-конференции «Актуальные проблемы науки» // Мобильная разработка, 2018 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kims-imio.kz/wp-content/uploads/2018/11/046-Dilyara.pdf>

УДК 355.2.199

*Аликул Вохидов, Мурод Маликов, Рустам Бахрамов,
Низом Нетьматов, Шермухаммад Тожиев, Нурбек Саидахматов
(Самарканд, Узбекистан)*

ВОПРОСЫ СТАТИСТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА В МЕДИЦИНСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Данная работа посвящена основным вопросам проведения статистического анализа клинических исследований. Статистическая обработка представляет собой сложный многоступенчатый процесс, от уровня научной организации которого решающим образом зависит качество накапливаемых статистических данных, результаты их обработки и осмысления.

Ключевые слова: медицина и статистика, коэффициент корреляции Пирсона.

The given job is devoted to the basic questions of realization of the statistical analysis of clinical researches. The statistical processing represents complex, difficult multistage process, the quality of the accrued statistical data, results of their processing and judgements depends on a level of which scientific organization by a decisive image.

Key words: medicine and statistics, factor of correlation Pirson.

В статье освещены основные вопросы проведения статистического анализа клинических исследований. Статистическая обработка представляет собой сложный многоступенчатый процесс, от уровня научной организации которого решающим образом зависит качество накапливаемых статистических данных, результаты их обработки и осмысления.

Современную медицину невозможно представить себе без использования точных и надежных методов анализа и прогнозирования. Известно, что теория вероятностей и математическая статистика возникли в середине XVII век в результате развития общества и товарно-денежных отношений.

Статистика, как любая другая наука, возникла из практических потребностей людей. Еще в древнем мире необходимость сбора налогов, несения военной службы и другая общественная деятельность обусловили потребность учета населения, его размещения, рода занятий.

Как любая наука, статистика имеет свой предмет исследования и свои специфические методы. Предметом статистики служит количественная сторона массовых явлений любой области в неразрывной связи с их качественным содержанием. При этом количественное выражение закономерностей развития этих явлений осуществляется с учетом конкретных условий места и времени^{1,2}.

Специфические приемы, с помощью которых статистика изучает массовые явления, образуют статистическую методологию (или метод статистики).

Во всяком статистическом исследовании можно выделить три последовательные стадии:

1. Статистическое наблюдение, т. е. сбор первичного статистического материала.
2. Группировка и сводка результатов наблюдения.
3. Вычисление специфических характеристик изучаемого явления и анализ полученных сводных и расчетных материалов, формулировка выводов и предложений^{1,2}.

На этих стадиях статистического исследования применяются специфические методы, образующие в совокупности содержание методологии статистической науки.

Общей чертой сведений, составляющих статистику, служит то, что они всегда относятся не к одному единичному (индивидуальному) явлению, а охватывают связанными характеристиками целую группу таких явлений (элементов).

Статистическая обработка представляет собой сложный многоступенчатый процесс, от уровня научной организации которого решающим образом зависят качество накапливаемых статистических данных, результаты их обработки и осмысления.

В настоящее время в различных направлениях медицинской деятельности проводится большое количество научных исследований, но статистическая обработка не всегда соответствует современным требованиям, что вызывает большие сомнения в предоставляемых результатах. Данная ситуация вызывает определенное недоумение, т. к. имеет место достаточное количество литературы по особенностям статистической обработки именно медицинских данных³, а также широкий спектр программного обеспечения (пакет прикладных статистических программ Biostat, Statistica 6.0 фирмы InstallShield Software Corporation (США); пакет программ SPSS (PASW Statistics) for Windows и т. д.).

Применение статистических методов не является формальной процедурой, это – творческая деятельность. И, как любая творческая деятельность, планирование исследований и интерпретация полученных результатов требуют глубоких знаний в области математики². Велика и ответственность – часто именно статистическая оценка результатов клинических исследований определяет решение в пользу данного метода лечения. На практике статистический анализ или формально выполняют сами медики, или уже после сбора данных их анализ поручается математикам, не имеющим отношения к медицинским приложениям. Кроме того, нередко недостаточное внимание уделяется планированию исследований. В результате уже после окончания этапа сбора информации, при попытке применить статистические тесты может оказаться, что собранных данных не хватает для формирования статистически значимого вывода о преимуществах одного сравниваемого метода лечения перед другим. И тут даже самые сложные математические методы анализа полученных результатов не спасут ситуацию, если они были получены в ходе неграмотно спланированного исследования².

Коэффициент корреляции Пирсона

И все же, почему для описания тесноты связи нельзя воспользоваться регрессионным анализом? В качестве меры тесноты связи можно было бы использовать остаточное стандартное отклонение. Однако если поменять местами зависимую и независимую переменные, то остаточное стандартное отклонение, как и другие показатели регрессионного анализа, будет иным. Выбираем гипотетический пример: в древности на земле существовали два вида Homo Sapiens: первая группа – высокие ростом, а вторая группа – пигмеи (низкие ростом). По известной нам выборке из 12 древних землян построены две линии регрессии. В

одном случае вес – зависимая переменная, во втором - независимая. Линии регрессии заметно различаются. Получается, что связь роста с весом одна, а веса с ростом – другая. Асимметричность регрессионного анализа - вот что мешает непосредственно использовать его для характеристики силы связи. Коэффициент корреляции, хотя его идея вытекает из регрессионного анализа, свободен от этого недостатка. Приводим формулу³⁻⁵.

$$r = \frac{\sum(X - \bar{X})(Y - \bar{Y})}{\sqrt{\sum(X - \bar{X})^2 \sum(Y - \bar{Y})^2}}$$

где $\bar{X}$ и $\bar{Y}$ – средние значения переменных X и Y . Выражение для r «симметрично» – поменяв местами X и Y , мы получим ту же величину. Коэффициент корреляции принимает значения от -1 до +1. Чем теснее связь, тем больше абсолютная величина коэффициента корреляции. Знак показывает направление связи. При $r > 0$ говорят о прямой корреляции (с увеличением од-

ной переменной другая также возрастает), при $r < 0$ - об обратной (с увеличением одной переменной другая уменьшается), максимально сильная прямая корреляция: $r = +1$ максимально сильная обратная корреляция: $r = -1$ корреляция прямая, тоже достаточно сильная: $r = 0,8$ какая-либо связь между признаками отсутствует: $r = 0$. Возьмем пример с 12 древних землян, который мы уже рассматривали с точки зрения регрессионного анализа. Вычислим коэффициент корреляции. Исходные данные и промежуточные результаты вычислений приведены ниже в таблица. Объем выборки $n = 12$, средний рост

$$\bar{X} = \sum X/n = 1402/12 = 116,8 \text{ и вес } \bar{Y} = \sum Y/n = 222/12 = 18,5$$

Находим $\sum(X - \bar{X})(Y - \bar{Y}) = 143,0$;

$$\sum(X - \bar{X})^2 = 241,7; \sum(Y - \bar{Y})^2 = 103,0;$$

Подставим полученные значения в формулу для коэффициента корреляции:

$$r = \frac{143,0}{\sqrt{241,7 \times 103,0}} = 0,91$$

Величина r близка к 1, что говорит о тесной связи роста и веса. Чтобы лучше представить себе, какой коэффициент корреляции следует считать большим, а какой незначительным, взгляните, в ней приведены коэффициенты корреляции

Таблица. Проведенные этапы вычисления коэффициента корреляции для 2 группы:

№	X	Y	$X - \bar{X}$	$Y - \bar{Y}$	$(X - \bar{X})(Y - \bar{Y})$	$(X - \bar{X})^2$	$(Y - \bar{Y})^2$
1	120	21	3,2	2,5	7,9	10,0	6,3
2	121	22	4,2	3,5	14,6	17,4	12,3
3	118	19	1,2	0,5	0,6	1,4	0,3
4	116	17	-0,8	-1,5	1,2	0,7	2,3
5	119	20	2,2	1,5	3,3	4,7	2,3
6	117	18	0,2	-0,5	-0,1	0,0	0,3
7	115	16	-1,8	-2,5	4,6	3,4	6,3
8	108	13	-8,8	-5,5	48,6	78,0	30,3
9	113	18	-3,8	-0,5	1,9	14,7	0,3
10	122	19	5,2	0,5	2,6	26,7	0,3
11	123	24	6,2	5,5	33,9	38,0	30,3
12	110	15	-6,8	-3,5	23,9	46,7	12,3
	116,8	18,5	0,0	0,0	143,0	241,7	103,0

В таблице приведены основные рассчитанные величины для вычисления коэффициента корреляции в нашем примере, который мы разбирали выше.

Связь регрессии и корреляции

Примеры коэффициентов корреляции мы первоначально использовали для построения линий регрессии. Действительно, между коэффициентом корреляции и параметрами регрессионного анализа существует тесная связь, которую мы сейчас продемонстрируем. Разные способы представления коэффициента корреляции, которые мы при этом получим, позволят лучше понять смысл этого показателя.

Вспомним, что уравнение регрессии строится так, чтобы минимизировать сумму квадратов отклонений от линии регрессии.

Таблица. Примеры корреляций

Пример	Коэффициент корреляции r	Объем выборки n
Рост и вес древних землян (таблица)	0,91	12

Таким образом, обработка и предоставление данных, полученных в ходе коэффициент корреляции Пирсона клинических исследований, включают несколько основных этапов: определение характера анализируемого признака (количественный, качественный); зависимые или независимые группы; определение типа распределения (нормальное или отличное от нормального). Адекватность выбора статистических методов анализа является определяющей в правильной интерпретации полученных данных.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Статистический портал StatSoft. <http://www.statsoft.ru/home/portal/default.asp>
2. Реброва О. Ю. Описание процедуры и результатов статистического анализа медицинских данных в научных публикациях. <http://www.mediasphera.ru/mjmp/2000/4/r4-00-21.htm>
3. Гланц С. Медико-биологическая статистика. М., 1999. С. 250-255
4. Ефимова М. Р., Петрова Е. В., Румянцева В. Н. Общая теория статистики. М., 2005. 413 с.
5. Ребров О. Ю. Статистический анализ медицинских данных. Применение пакета прикладных программ STATISTICA. М., 2005. 305 с.

УДК 72.101.0

*Galiya Gubenova, Venera Allamuratova
(Nukus, O'zbekistan)*

BLUETOOTH DAN VUJUDGA KELISHI MUMKIN BO'LGAN XAVFNI OLDINI OLISH

Bluetooth qurilmasida kichkina chip bo'lib, boshqa Bluetooth qurilmasi bilan aloqa o'rnatish imkonini beradi. Bluetooth qurilmalari muloqotga kirishishlari uchun 33 chaqirim oralig'ida bo'lishlari lozim biroq, qo'shimcha jihozlar bilan 325 chaqirimga ham kengaytirilishi mumkin. Bugungi kundagi ko'plab mobil qurilmalar va kompyuterlar Bluetooth imkoniyati bilan birga yaratilmoqda.

***Kalit so'z:** Bluetooth, tarmoq prokoli, USB porti, adaptor, mobil telefonlar, GPS qurilmalar, shaxsiy hudud tarmog'i (PAN), video, audio, ammoviy axborot vositalari*

The Bluetooth device is a small chip, allowing you to communicate with another Bluetooth device. Bluetooth devices must be within 33 miles to communicate, but can also be expanded to 325 mph with additional equipment. Today, many mobile devices and computers are being created with Bluetooth capabilities.

***Keywords:** Bluetooth, network proxy, USB port, adapter, mobile phones, GPS devices, personal area network (PAN), video, audio, civilian communication.*

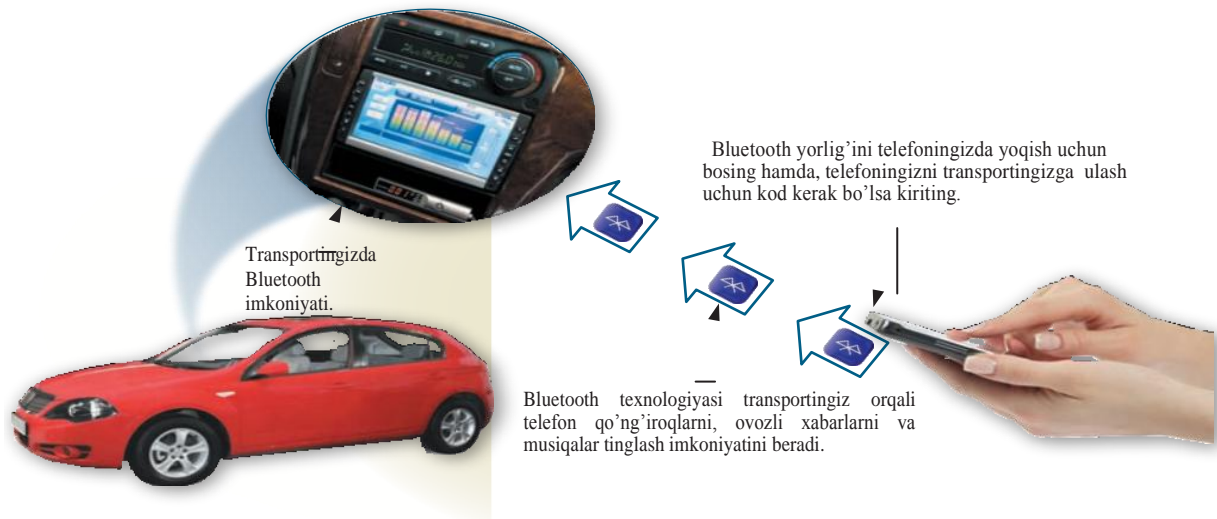
Bluetooth tarmoq protokoli bo'lib, ikkita Bluetooth qurilmasi tor doiradagi radio to'liqlardan ma'lumot jo'natishda qanday foydalanishini aniqlaydi. Ma'lumotlar qurilmalar o'rtasida 3Mbps dan yuqori suratda uzatiladi. Bluetooth qurilmalari muloqotga kirishishlari uchun 33 chaqirim oralig'ida bo'lishlari lozim biroq, qo'shimcha jihozlar bilan 325 chaqirimga ham kengaytirilishi mumkin.

Bluetooth qurilmasida kichkina chip bo'lib, boshqa Bluetooth qurilmasi bilan aloqa o'rnatish imkonini beradi. Kompyuterlar va qurilmalar uchun Bluetooth faoliyat olib bora olmaydi, mavjud USB portini Bluetooth portiga o'zgartira oladigan simsiz Bluetooth port adaptorini xarid qilishingiz mumkin. Ko'plab zamonaviy boshqaruv sistemalari Bluetooth ta'minoti bilan yaratilmoqda. Ikkita bluetoothdan foydalanib ulanayotgan qurilmalarga, assosiy qurilma ulanayotgan qurilmaga kod jo'natadi. Kodlar ulanish uchun to'g'ri kelishi lozim. Bluetooth aloqasini ulashayotgan qurilmalar juft bo'lishi kerakdir. Bluetoothdan foydalanish, afzalliklari va nomaqul jihatlari haqida bilish uchun 10-2 Mini Xususiyatni o'qing [1, b-45].

Bugungi kundagi ko'plab mobil qurilmalar va kompyuterlar Bluetooth imkoniyati bilan birga yaratilmoqda. O'tmishdagi eng mashhur Bluetoothdan foydalanish bu quloqjnlarni uyali aloqaga ulash edi. Bluetoothda ko'plab qo'shimcha imkoniyatlar mavjud bo'lib, qurilma ishlab chiqaruvchilar keng qamro'vda Bluetooth texnologiyasini ham kiritmoqdalar.

Bluetooth imkoniyati yoki Bluetooth takomillashtirilgan qurilmalarini quyidagilarni hisobga olgan holda ko'plab maqsadlarda foydalanishingiz mumkin:

- Mobil telefonlar, ommaviy axborot vositalari playerlari yoki GPS qurilmalar kabilarni transportda ovoz chiqaruvchi qurilmalar bilan aloqa o'rnatishda ishlatiladi. (rasmda ko'rsatilgan)

- GPS ni mobil telefon yoki GPS xizmatidan foydalana oladigan qurilmalarga yo'nalishlarni jo'natishda foydalanishingiz mumkin.
- Rasmlarni noutbuk va serverga raqamli kameradan simsiz uzatish.
- Kompyuterdagi yoki boshqa Bluetooth xizmatidan foydalana oladigan qurilmalardagi ovoz chiqaruvchi moslama orqali smartfoningizda musiqa tinglashingiz mumkin.
- Video o'yin qismlari, qurilmalari va televizor o'rtasida signallar jo'natish.
- Shaxsiy hudud tarmog'i (PAN -personal area network) ni yo'lga qo'yish.
- Klaviatura, printer, Smart TV yoki mobil telefonlar kabi kompyuter va qurilmalar o'rtasida oqalar yo'lga qo'yish.
- Ushbu qurilmalar hujjatlarni printerdan chiqarishga, kalendardagi uchrashuvlar haqida eslatishga va boshqalarga ko'maklashadi.
- Shtrix kod o'quvchilar kabi simli muloqotlarni ixchamlikni oshirish uchun simsiz qurilmaga almashtira oladi.
- Qon glikozasini kuzatuvchi kabi tibbiy qurilmadan ma'lumotlarni mobil telefon yoki boshqa qurilmalarga uzatish.

- Канални o'zgartirish, dasturni to'xtatib turish, pultni yoki Bluetooth xizmatidan foydalana oladigan televizorni ovoz yozib olishni jadallashtirish imkonini beradi.

- Yorliqlarni yoki tuguncha (node) larni o'z ichiga oluvchi obyektlarni yo'naltiradigan qurilma ayni damdagi turgan joy (real-time location) sistemasini o'qish orqali simsiz signallarni jo'natadi [2, b-32].

Bluetooth texnologiyasidan foydalanish quyidagi afzalliklarni o'z ichiga oladi:

- ❖ Bluetooth qurilmalari yaqin masofada bo'lishi kerakligiga qaramasdan, bir xonada, yoki oxshash aloqada yoki yuzma-yuz bo'lishlari shart emas.

- ❖ Bluetooth qurilmalari past kuchlanishda ham ishlaydi va kam quvvat talab etadi shuning uchun, Bluetooth qurilmalari batarekaga shikast yetkazmaydi.

- ❖ Bluetooth aloqasini o'rnatish juda oson. Ko'plab Bluetooth xizmatidan foydalana oladigan qurilmalarda shunchaki Bluetooth yorlig'ini bosish kifoya. Bir matta foydalanilgan qurilmalarni Bluetooth tezda taniydi (ilk bor Bluetooth dan foydalanishda qurilmalarni avval bir-birlariga ulashingiz kerak).

- ❖ Bluetooth aloqalari xavf kamroq bo'ladi. Bluetooth kanalini himoya qilmoqchi bo'lsangiz, aloqa uchun shaxsni bildiruvchi raqam va kerak bo'lganda tarqatish uchun PIN yaratishingiz kerak bo'ladi. Agar himoyalangan kompyuter yoki qurilma noma'lum Bluetooth aloqasini topsa, siz uni qabul qilishingiz yoki rad etishingiz mumkin.

- ❖ Bluetooth texnologiyasi jahon standartlariga javob beradi ya'ni u o'xshash bo'lmagan qurilmalarni ham bir-biriga ulashi mumkin.

- ❖ Bluetooth aloqalarida boshqa simsiz tarmoqlar bilan bir muncha to'sqinliklar xavfi bo'lishi mumkin chunki simsiz signallarning quvvati sustroq va doimiy kanallar ketma-ketligini o'zgartiruvchi o'zgarish ro'y berib turadi.

Bluetooth texnologiyasining birdan-bir yomon jihati shundaki ma'lumotlarni sekin uzatishidir. Aynan shuning uchun Bluetooth LAN uchun mukammal darajadagi yechim emas. Chunki Bluetooth xizmatidan foydalana oladigan mobil to'lovlar yangi, himoya xavfi yuzaga kelishi mumkin. Ko'pchilik ta'kidlaganidek, Bluetooth yomon jihatlaridan ko'ra afzalliklarga boy.

Ushbu afzallikka qaramay himoya ekspertlari **Bluetoothdan vujudga kelishi mumkin bo'lgan xavfni** internetdagi o'g'rilar Bluetooth orqali ulangan vaqtlarida vujudga kelishi o'sib borayotganini aytib o'tdilar. Smartfonlar yoki boshqa qurilmalar boshqa Bluetooth qurilmalariga qisqa vaqtga yoqilsa ham, bu vaqt mobaynida hakkerlar signalni uzib qo'yishlari yoki smartfondagi ma'lumotlardan foydalanishlari mumkin. Bir marta hakkerlar qurilmani to'xtatib qo'yib, nazoratni qo'lga olganlar va shaxsiy ma'lumotlarni oqiganlar hamda, ko'chirib olganlar, suhbatlarni kuzatganlar, qo'ng'iroqlar joylashtirganlar, email xabarlarini va matnlarni qayta namoyish etganlar va kontaktlarni o'zgartirganlar [1, b-56].

Himoyani saqlash ekspertlari Bluetoothdan vujudga kelishi mumkin bo'lgan xavfni oldini olishda quyidagilarni tavsiya etganlar:

- ✚ Bluetooth kerak bo'lmasa o'chirib qo'ying. Quloqqa taqiladigan Bluetoothni faqatgina qo'lingiz bo'sh bo'lishi lozim bo'lgandagina ishlatting.

- ✚ Qurilmangizni olis masofalarda ishlatting. Bluetoothdan xavfni vujudga keltiruvchilar asosan xarid qilish markazlari, istirohat bog'lari va jamoat transportlari kabi jamoat joylari va odam ko'p joylarda bunday ishlarni amalga oshirishadi va 30 chaqirimdan uzoq masofadagi qurilma signalini to'xtatishlari mumkin.

- ✚ Qurilmangizni hakkerlar ulanish orqali uzib yoki to'xtatib qo'yishlarini to'xtatish uchun avvalo, uyingiz kabi turar joyingizni himoyalashingiz lozim.

- ✚ Agar Bluetooth xizmati kerak bo'lsa, qurilmaning sharoiti (setting) yashirinligiga ishonch hosil qiling va barcha ulangan qurilmalar vakolatlangan bo'lib, foydalanuvchi aloqa o'rnatishda so'rov orqali vakolatga ega bo'lishlari lozim.

- ✚ Telefoningizni yangilab turing. Eski telefonlar bu kabi xavflarni qaytarishda imkoniyatlari cheklangandir.

FOYDALANILADIGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Misty E Vermaat, Susan L Sebok, Steven M Freund. Discovering Computers (C) 2016 (2016 edition). Textbook. USA, 2016.
2. Aripov M., Begalov B., Begimqulov U., Mamarajabov M. Axborot texnologiyalar, O'quv qo'llanma. T.: "Noshir", 2009.

УДК 004.934

*Ainur Zhumasheva, Gulnara Abdrasheva
(Astana, Kazakhstan)*

**RESEARCH OF MACHINE LEARNING ALGORITHMS
FOR ANALYSIS AND DECISION MAKING**

The article discusses the problem of classifying text messages using the methods of machine learning. In particular, the naive Bayes classifier. To improve the accuracy of the classification of tonality is considered application of algorithms for boosting and bagging.

Keywords: *text analysis; tonality analysis; sentiment analysis; machine learning.*

В статье рассматривается задача классификации тональности текстовых сообщений с использованием методов машинного обучения, в частности наивного байесовского классификатора. Для повышения точности классификации тональности рассматривается применение алгоритмов бустинга и бэггинга.

Ключевые слова: *анализ текста; анализ тональности; сентимент анализ; машинное обучение.*

The present state of human development characterized by a rapid increase in the amount of information. One of the most common information storage forms are texts in natural language. Information in textual form is natural to and easily perceived by people. The development of informational technology is accompanied by intensive growth of numbers of websites, which currently stands at more than 1 805 billion and as a consequence, lead to the increased volume of textual data. A huge amount of information is accumulated in numerous textual databases stored in personal computers, in local and global networks. It becomes increasingly difficult for an ordinary user to work with huge amounts of data. Reading longer texts, manual search and analysis of data in huge volumes of textual data is ineffective. To solve this problem and automate processes have developed direction natural language processing, solving the problem of information retrieval, machine translation, information extraction, sentiment analysis and etc.

Despite the prospects of this direction, it is not so actively used in text processing systems. Thus, in [1], the authors consider the application of tonality analysis to the study of consumer opinions. The reasons are the difficulties of identifying emotional vocabulary in the texts, the imperfection of the existing text analyzers, and dependence on the subject area. Therefore, the improvement and development of new methods for analyzing tonality based on machine learning is an issue of the day.

There are three approaches to analyzing the tone of textual messages:

1. Analysis of text tonality according to pre-compiled tonal dictionaries using linguistic analysis. Tonal dictionaries consist of elements such as words, phrases, patterns, each of which has its own emotional coloring. The tonality of the text is determined by the aggregate of the found emotive vocabulary and is evaluated depending on the amount of positive and negative.

2. Analysis of text tonality by machine learning methods. The text is presented in vector form. Then, according to the available training sample, the classifier is trained. After this, the classification of the text tonality is made.

3. The combination of the first and second approaches.

The first approach is rather laborious due to the need to compile tonal dictionaries, to obtain a list of tonal patterns and to develop linguistic analyzers, but it is more flexible. The advantage of this approach is that it allows you to see the emotional vocabulary at the level of the sentence. Thus, in [2], the authors presented an algorithm for analyzing the text tonality based on tonal dictionaries, consisting of several stages: morphological analysis of the text, markup on vocabulary lists of tonal vocabulary, parsing and directly determining the tonality [3].

Worldwide, there is also an active search and improvement analysis of the tonality text based on the tone dictionaries and linguistic analysis. One of these studies is presented in [4]. It describes the analyzer, which consists of: 1) extracting special terminology from the text; 2) definition of tonality; 3) associative analysis of relationships.

The analyzer uses two linguistic devices: a tonal dictionary and a base of tonal templates. The machine learning approach assumes the existence of a pre-labeled training data set. The purpose of training in the case of tonality analysis is to obtain the necessary and sufficient rules that can be used to classify by the tonality of new text messages similar to those that made up the training sample. The disadvantage of tonality analysis algorithms based on machine learning is the dependence on the quality and quantity of training data, besides the approach does not allow for a deep analysis of the text, to identify the object and subject of tonality. Machine learning methods for solving the problem of classifying text messages are being actively developed abroad.

A major contribution to the development of text messaging analysis was made by researchers from Cornell University Pang B., Lee L. In 2008, they published the book *Opinion Mining and Sentiment Analysis*, devoted to modern methods and approaches to analyzing the tone in text messages. Their work [5] considers the classification of tonality using machine learning and shows that this approach is superior to simple techniques based on compiling dictionaries of frequently used positive and negative words. In further work [6], the authors describe an algorithm that allows classifying tonality using only subjective sentences. Objective sentences, as a rule, do not have a tonal color, but create noise in the data. In [7], the authors consider the problem that, when classifying a tonality, a very large number of terms are extracted from the training data. The authors describe methods for selecting the most informative terms and evaluating their tonality.

In another paper [8], researchers at Microsoft suggest ways to reduce the time needed to compile tonal dictionaries. The result is achieved by sharing the automatic extraction of informative templates and machine learning. The combined approach is a promising direction, as it combines the advantages of the first two approaches. Here an important task for the study is to determine how they interact.

Mathematically the task of classifying a key can be represented as follows. Mathematically the task of classifying the tonality There are two classes - the class of positive messages c_1 and the class of negative messages c_2 :

$$C = \{c_1, c_2\},$$

There are many message $D = \{d_1, d_2, \dots, d_n\}$, and unknown objective function:

$$F: C \times D \rightarrow \{0,1\},$$

need to build a classifier F' , as close as possible to the objective function F . To solve this problem with the help of machine learning there are many marked messages. To solve this problem with the help of machine learning there are many marked messages.

$$K \subset C \times D^1$$

The feature space in the task of recognizing tonality can be represented using a vector model. Each text message is considered as a bag of words. This is a text message view as a point in multidimensional space. The points close to each other correspond to semantically similar messages. This model ignores a sequence of words. So, for example, "good book" and "book is good" are one and the same. Thus, the message is a "bag" with words.

To solve the problem of classifying the tonality, we use a machine learning method based on a naive Bayes classifier. Its main advantages are ease of implementation and low computational costs

for training and classification. Its main drawback is the assumption independence of signs that in real situations is rarely performed.

Let each message d take values from the dictionary V and be described by some set of words $\{w_1, w_2, \dots, w_n\}$. There are many classes $C = \{c_1, c_2\}$, consisting of a class of positive messages and a class of negative messages. It is necessary to find the most probable value of the corresponding class of this set of words:

$$c_{NB} = \operatorname{argmax}_{c_j \in C} \frac{p(w_1, w_2, \dots, w_n | d=c_j) \cdot p(d=c_j)}{p(w_1, w_2, \dots, w_n)} \quad (1)$$

It is known that the probability of a conditional event can be found by Bayes theorem:

$$p(d = c_j | w_1, w_2, \dots, w_n) = \frac{p(w_1, w_2, \dots, w_n | d=c_j) \cdot p(d=c_j)}{p(w_1, w_2, \dots, w_n)}.$$

Then the expression (1) takes the form:

$$c_{NB} = \operatorname{argmax}_{C \in C} \frac{p(w_1, w_2, \dots, w_n | d=c_j) \cdot p(d=c_j)}{p(w_1, w_2, \dots, w_n)} \quad (2)$$

From expression (2), we are interested only in the numerator of the fraction, since its denominator does not depend on the class. Thus, the denominator is a constant and can be reduced. Assuming conditional independence of signs, we obtain an expression for which the classification is produced:

$$c_{NB} = \operatorname{argmax}_{C \in C} p(w_1, w_2, \dots, w_n | d = c) * p(d = c).$$

In the multinomial model [9], a message is a sequence of randomly selecting one word from a dictionary. This model takes into account the number of repetitions of each word in one message, but does not take into account words that are not in the message. Let the dictionary be given $V = \{w_t\}_{t=1}^{|V|}$. Then the message d_i is described by the length vector $|V|$, consisting of words, each of which is taken out of the dictionary with probability $p(w_t | c_j)$. Then the likelihood that a d_i message belongs to class c_i is calculated by the formula:

$$p(d_i | c_j) = p(|d_i|) \cdot |d_i|! \cdot \prod_{t=1}^{|V|} \frac{1}{K_{it}!} p(w_t | c_j)^{K_{it}},$$

where K_{it} number of occurrences of the word w_t in message d_i .

To train a classifier, you also need to find probabilities $p(w_t | c_j)$. Let there is a training set of messages $D = \{d_i\}_{i=1}^{|D|}$, which are already divided into classes c_i and we know the number of occurrences of words in messages K_{it} . Then you can calculate the estimates of the probabilities of that this or that word is found in a particular class. In this case, smoothing add-one is also applied:

$$p(w_t | c_j) = \frac{1 + \sum_{i=1}^{|D|} K_{it} \cdot p(c_j | d_i)}{|V| + \sum_{s=1}^{|V|} \sum_{i=1}^{|D|} K_{is} p(c_j | d_i)}.$$

The prior probabilities of classes can be calculated using the formula:

$$p(c_j) = \frac{\sum_{i=1}^{|D|} p(c_j | d_i)}{|D|}.$$

Then the classification will be carried out according to the formula:

$$c_{NB} = \operatorname{arfmax}_j p(c_j) \cdot p(d_i | c_j) = \operatorname{argmax}_j [\log(\sum_{i=1}^{|D|} p(c_j | d_i)) + \sum_{t=1}^{|V|} K_{it} \cdot \log p(w_t | c_j)]$$

A vocabulary of terms V is created in the learning part, probabilities $p(c_j)$ and probabilities $p(w_t | c_j)$, adjustable threshold h to minimize classification error. In the classification part is the recognition of the tone of the message.

The task of automatically classifying the tonality of text messages has a complex nature and requires non-standard approaches to its solution. The complexity of its nature lies in the fact that the original data are texts in natural language. Each word of such a text has its own meaning, and the combination of words is a complex interaction of the meaning of each word. At present, there is no universal method for modeling such an interaction in a machine language or in the language of numbers. Despite the complexity of the task, it attracts a large number of researchers around the world. Searches in this area are actively underway, and there are some achievements. Many developed algorithms achieve classification accuracy of more than 85%. But keep in mind that these results were obtained on test data under experimental conditions. Unfortunately, there is no

official information about the real successful practical application of systems that solve a similar problem. Of particular interest is the combination of approaches based on linguistics and machine learning.

REFERENCES

1. Marketing research of consumer opinions with using information technologies / M. Boyko [et al.] // Proc. of the 13th Intern. Workshop on Computer Science and Information Technologies, Germany. 2011. P. 103– 105.
2. Pazelskaya A. G., Soloviev A. N. Method definition of emotions in the texts in Russian // Computational linguistics and intellectual technology: sb. scientific articles. Issue 10 (17). М.: Publishing House of the RSUH, 2011. p. 510–522.
3. The official website of "Air Si O". Component definition text key [Electronic resource] (<http://x-file.su/tm/Default.aspx>)
4. Yi J. Nasukawa T., Niblack W., Bunesco R. Sentiment analyzer: Extracting sentiments about a given topic using natural language processing techniques // Proc. of the 3rd IEEE international conference on data mining (ICDM 2003) Florida. USA. P. 427–434.
5. Pang B., Lee L. A Sentimental Education: Sentiment Analysis Using Subjectivity Summarization Based on Minimum Cuts // Proc. of the ACL. 2004.
6. O'Keefe T., Koprinska I. Feature selection and weighting methods in sentiment analysis // Australasian Document Computing Symposium. 2009.
7. Prabowo R., Thelwall M. Sentiment analysis: A combined approach // Journal of Informatics. 2009.
8. Manning C., Raghavan P., Schuetze H. An Introduction to Information Retrieval. Cambridge University Press. Cammbridge, England (2009).
9. Manning C., Raghavan P., Schuetze H. An Introduction to Information Retrieval. Cambridge University Press. Cammbridge, England (2009).

УДК 004.021

*Мурат Кожанов, Динара Кайбасова, Лира Ла
(Астана, Казахстан)*

РАЗРАБОТКА КОНЦЕПТУАЛЬНОЙ МОДЕЛИ СИСТЕМЫ ПРОЕКТИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНТНОСТИ-ОРИЕНТИРОВАННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОГРАММ БАКАЛАВРИАТА

В статье рассматриваются вопросы разработки системы проектирования образовательных программ для разработки компетентностно-ориентированных образовательных программ бакалавриата в соответствии с требованиями рынка труда.

Ключевые слова: *компетентностный подход, образовательные программы, концептуальная модель.*

The article deals with the development of a design system for educational programs for the development of competence-oriented undergraduate educational programs in accordance with the requirements of the labor market.

Keywords: *competence approach, educational programs, conceptual model.*

Мировые тенденции в сфере образования свидетельствуют о переходе от традиционного подхода, ориентированного на преподавателя, к студенто-центрированному подходу. Эта альтернативная модель фокусируется на том, что смогут делать студенты в конце модуля или программы, т.е. на компетенциях и результатах обучения.

В рамках компетентностного подхода основным «продуктом» работы вузов становятся образовательные программы, которые необходимо конструировать с учетом требований, востребованных на современном рынке труда. При разработке программ должно

учитываться мнение не только академического состава и студентов, но и других стейкхолдеров, в том числе работодателей и представителей отраслевых ассоциаций.

Вместе с тем в Казахстане в целях повышения академической свободы и мобильности вузов, позволяющей учитывать особенности рынка труда конкретного региона в соответствующих кадрах, расширено право вузов в определении содержания образовательных программ бакалавриата до 55%, магистратуры до 70%, докторантуры до 90%.

Это привело к тому, что в течение последних трех лет вузами страны разработано множество образовательных программ (ОП) специальностей, которые могут различаться элективными компонентами. Многообразие и содержательная вариантность образовательных программ затрудняет их сопоставимость и сравнимость, ознакомление с их содержанием руководителей вузов, профессорско-преподавательское сообщество, работодателей и других стейкхолдеров. В данном контексте требуется систематизация образовательных программ.

В этой связи актуальной задачей становится создание методологии проектирования и оценки образовательных программ при взаимодействии с отраслевыми ассоциациями.

Реализация методологии возможна при внедрении информационной системы проектирования образовательных программ высшего и послевузовского образования. Стоит отметить, что содержание и разработка образовательных программ определяет качество предоставляемых образовательных услуг, в частности, уровень компетенций, которыми будет обладать выпускник по завершению программы.

На этапе создания концептуальной модели для описания бизнес-деятельности необходимо определить модели бизнес-прецедентов и диаграммы видов деятельности, для описания бизнес-объектов – модели бизнес-объектов и диаграммы последовательностей.

Исходя из цели создания системы, формирования единой информационной системы оценки образовательных программ совместно с работодателями, для дальнейшего исследования и моделирования отбираются только те бизнес-прецеденты, которые связаны с проектированием ОП.

Компетентностный подход в данной ситуации можно рассматривать как эффективный инструментальный для обновления и оптимизации содержания образования.

Компетентностно-ориентированная образовательная программа имеет модульный формат.

Проектирование компетентностно-ориентированной образовательной программы осуществляется в следующей последовательности:

1. Формулирование главной цели выполняемой специалистом работы.
2. Составление карты траектории подготовки в рамках специальности.
3. Разработка профиля компетенций.
4. Составление карт компетенций.
5. Составление матрицы дисциплин, формирующих модули компетенций.
6. Составление тематического плана содержания дисциплин в рамках соответствующего модуля.

Выполнение прецедента проектирования ОП описывается с помощью диаграмм видов деятельности, которые отображают исполнителей и последовательность выполнения соответствующих бизнес-процессов (рисунок 1).

Несмотря на то, что проектирование ОП предусматривает множество разнообразных действий разработчиков ОП, для нашей задачи существенными являются только процессы обмена информацией между этими исполнителями, и именно они отображаются в создаваемых моделях.

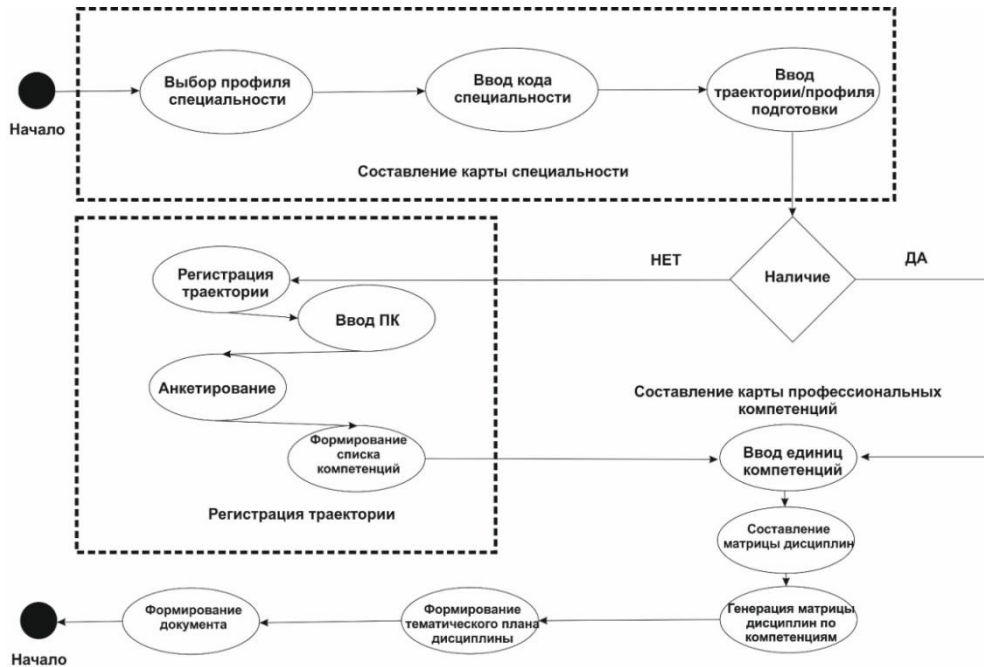

Рис. 1. Диаграмма видов деятельности для прецедента «Проектирование ОП»

Общее поле диаграммы деятельности делится на несколько "плавательных дорожек", каждая из которых содержит описание действий разработчиков. Основными элементами диаграмм видов деятельности являются обозначения состояния ("начало", "конец"), действия (овал) и момента синхронизации действий (линейка синхронизации, на которой сходятся или разветвляются несколько стрелок).

Этап завершается после разработки диаграмм видов деятельности для всех выделенных в модели бизнес-прецедентов.

Разработка модели бизнес-объектов

Следующим этапом является разработка модели бизнес-объектов, которая показывает выполнение бизнес-процессов организации ее внутренними исполнителями. Основными компонентами моделей бизнес-объектов являются внешние и внутренние исполнители, а также бизнес-сущности, отображающие все, что используют внутренние исполнители для реализации бизнес-процессов. Модели бизнес-объектов для прецедента "Регистрация траектории" приведен на рисунке 2.

Рис. 2. Модель бизнес-объектов прецедента «Регистрация траектории»

Для детального описания выполнения бизнес-процесса проектирования ОП разработана диаграмма последовательностей (рисунок 3).

Основными элементами диаграммы последовательностей являются обозначения объектов (прямоугольники), вертикальные линии, отображающие течение времени при деятельности объекта, и стрелки, показывающие выполнение действий объектами.

Результатом этого этапа является конструирование и дальнейшее утверждение ОП [1, 35 с].

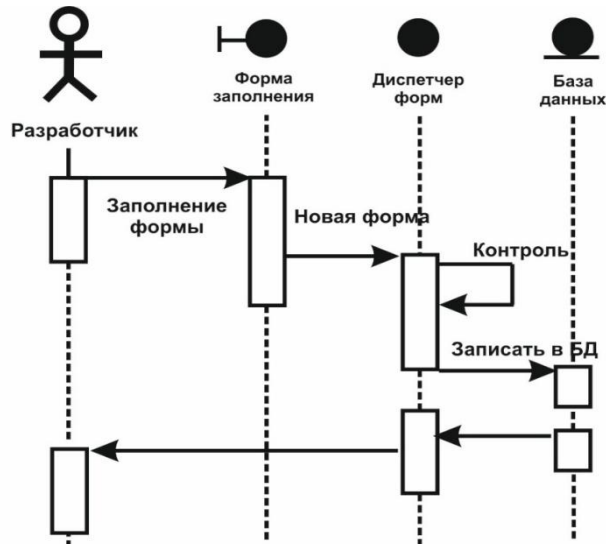

Рис. 3. Диаграмма последовательностей бизнес-процесса проектирования ОП

Разработка концептуальной модели данных

На основе информации, выявленной на этапах бизнес-моделирования, разработана концептуальная модель данных, которая будут использоваться в разрабатываемой системе. На рисунке 4 представлена концептуальная модель проектирования ОП.

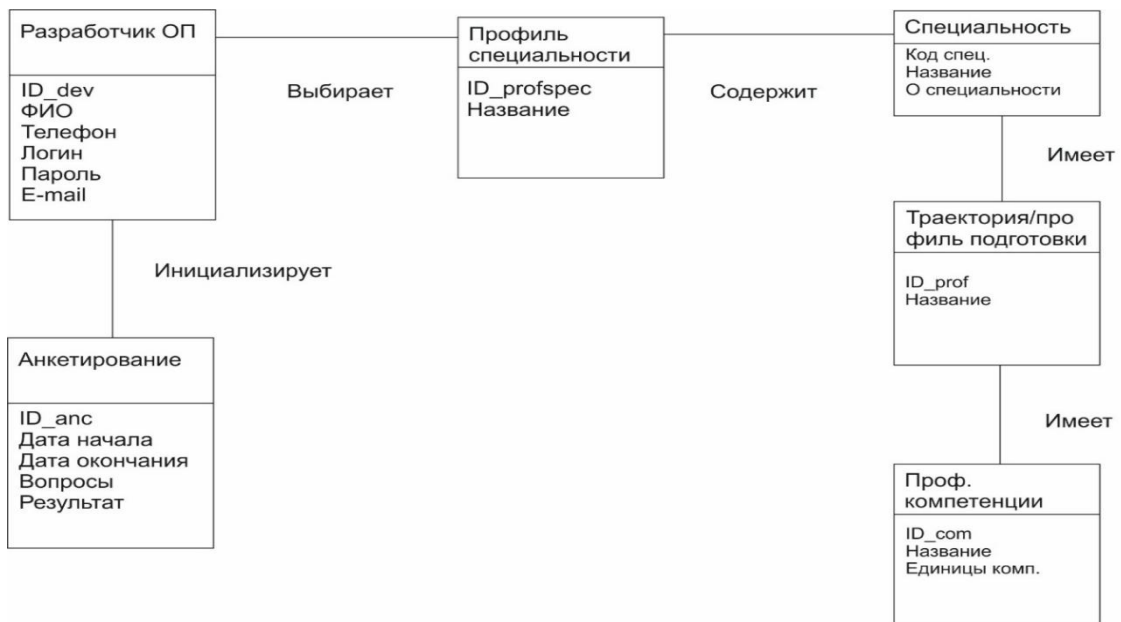

Рис. 4. Концептуальная модель данных

Модель показывает процесс проектирования ОП и включает (агрегируют) ряд блоков.

Этот этап завершает процедуры бизнес-моделирования и позволяет представить команде проектировщиков в едином формате ту информацию, которая будет необходима для

создания системы. Разработанные диаграммы являются отправной точкой в процессах проектирования баз данных и приложений системы, обеспечивают согласованность действий бизнес-аналитиков и разработчиков в процессе дальнейшей работы над системой. Эти диаграммы, конечно же, будут претерпевать изменения в процессе последующего проектирования, однако эти изменения будут фиксироваться в формате, уже привычном для всей команды разработчиков, и будут автоматически отражаться в последующих моделях. Таким образом, в результате этого этапа проектирования появляется достаточно подробное описание состава и функций проектируемой системы, а также информации, которую необходимо использовать в базе данных и в приложениях.[2, 46с]

Благодаря своему синтаксису, концептуальная модель данных оказывается хорошим средством структурирования и представления требований к функциональности, интерфейсам и данным для элементов проектируемой системы. Следующим шагом будет создание системы, способная к логическим выводам в рамках поставленной задачи на языке Python не составит труда, если использовать семантические технологии. Основной задачей является проектирование междисциплинарных образовательных программ с использованием онтологий. Создание и использование онтологических моделей – междисциплинарный вид деятельности, который требует определенной эрудиции в информационных технологиях, математике и логике, философии, моделируемых предметных областях. Для достижения качественного результата создания и использования моделей необходимо проявить широту и логичность мышления на всех этапах – от постановки целей и проектирования решения, до формализации знания и интерпретации полученных результатов.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Силич М.П., Силич В.А. Моделирование и анализ бизнес-процессов. – Томск: ТУСУР, 2011. – 213 с.
2. Основы теории систем и системного анализа : доп. УМО по образованию в области прикладной информатики в качестве учебного пособия для студентов высших учебных заведений, обучающихся по специальности "Прикладная информатика (по областям)" / В. В. Качала. – [2-е изд., испр.]. – М. : Горячая линия – Телеком, 2012. – 210 с. : ил. – (Учебное пособие для высших учебных заведений, Специальность). – Библиогр. в конце гл. – ISBN 978-5-9912-0249-7

*Жанерке Конысбаева
(Астана, Казахстан)*

РАЗРАБОТКА СИСТЕМЫ ПОДДЕРЖКИ ПРИНЯТИЯ РЕШЕНИЙ ДЛЯ СКЛАДСКОЙ ЛОГИСТИКИ

Статья рассматривает процесс автоматизации процессов складской логистики, в частности проектирование системы поддержки принятия решений крупного предприятия. В статье рассмотрены вопросы автоматизации отдельных бизнес-процессов складской логистики.

Ключевые слова: *складская логистика, система поддержки принятия решений, логистические процессы, дерево принятия решений.*

The article considers the process of automating warehouse logistics processes, in particular, designing a decision support system for a large enterprise. The article discusses the issues of automatization of individual business processes of warehouse logistics.

Key words: *warehouse logistics, decision support system, logistic processes, decision tree.*

Введение

В наше время перемещение материалов и сырья в общем производст-венном цикле промышленных предприятий и объединений невозможно без сосредоточивания запасов, для хранения которых предназначены опреде-енные склады.

Складские работы определенно связаны с затратами, в том числе и финансовыми. На эффективность работы склада огромное влияние влияет использование транспортных средств. Структура транспортного звена промышленного предприятия или объединения должна быть достаточно гибкой, чтобы обеспечить перевозку объемов грузов, подвергающихся еженедельной или даже ежедневной корректировке. Транспортное звено гарантирует частую и бесперебойную доставку груза в удаленные производственные участки с целью поддержания динамичности всего производствен-ного цикла.

Повышение уровня упорядоченности транспортировке грузов (материалов, сырья) способствуют упорядоченной организации производственного процесса.

Увеличение производительности, по определенным критериям обеспечивает сокращение длительности общего производственного цикла, либо уменьшения уровня простоя, либо повышение уровня согласованности сроков завершения отдельных этапов работы с общим планом производства работ.

Статья рассматривает начальный этап разработки системы поддержки принятия решений для складской логистики по средствам рассмотрения бизнес процессов предприятия, определения сущностей и атрибутов.

За последний интервал времени состоящий из 10 лет, политическое направление страны устремлено на повышение уровня жизни среднего класса населения. Можно определить что такая тенденция просматривается в сфере среднего и крупного бизнеса в сфере услуг. Примером может послужить развивающееся с каждым днем, крупная пивоваренная компания Efes Kazakhstan.

Дальнейший анализ области пивоваренного бизнеса показал, что среди составляющих эффективной работы находятся правильная транспортировка и последующее хранение. Возникает проблема в необходимости создания системы поддержки принятия решений позволившая автоматизировать работу складов. В связи с этим повышение эффективности работы за счет автоматизации бизнес-процессов склада является актуальной задачей.

Прогресс в области компьютеризации и информатизации, в частности, развитие складской логистики как области знаний и практической деятельности, позволяет создать необходимую систему управления складами.

Значительную и немало важную роль в процессе проектирования и разработке системы играют анализ и проектирование с точки зрения объекта методологии, то есть главная идея состоит в изучении и рассмотрении предметной области и логического решения задачи с точки зрения объекта. Для того что бы определить, как распределены обязанности между классами и объектами, как они должны взаимодействовать, какие функции должны выполнять, были созданы ER и UML модели.

При создании объектно-ориентированных моделей программы за основу взяли информацию о бизнес процессах рассматриваемого предприятия. В этой диаграмме изображены основные объекты, отражающие поток товаров, и выделены материальные и информационные потоки. Потоки, которые хранятся в бумажном виде будем называть материальными, а потоки, которые хранятся в двоичном коде, т.е. на электронных носителях – информационными.

Рис. 1. Диаграмма потока товара

Диаграммы сущность – связь удобны тем, что процесс выделения сущностей, атрибутов и связей является итерационным. Создав первый приближенный вариант диаграмм, его можно уточнить, узнавая у экспертов данной предметной области. Но документацией в которой фиксируем результат бесед, являются сами диаграммы сущность – связь.

При создании модели сущность – связь в первую очередь необходимо изучить предметную область и процессы, действующие в ней. Для этого берется интервью у сотрудников фирмы, изучается документооборот, формы заказов, накладные и т.п.

Для Efes Kazakhstan в ходе разработки данной модели было определено что проектируемая система должна выполнить следующие действия:

1. Хранить информацию о товарах.
2. Хранить информацию о накладных и формах заказов.
3. Следить за наличием товара на складе.
4. Следить за реализацией товара.
5. Производить расчет остатков на складе.

6. Автоматически заказывать в случае необходимости товар. Сущностями и атрибутами определенными нами при решении данной задачи в диаграмме сущность-связь будут следующие объекты:

- Дистрибьютор.
- Реализация товара.
- Склад.
- Поставщик.
- Накладные.

Рассмотрев и проанализировав предприятие, выяснили что оно имеет семь крупных складских помещений, при чем каждый продукт или материал может храниться только на заблаговременно определенном складе.

После связывания сущностей в диаграмму нужно определить атрибуты для каждого объекта. Важными особенностями, которые можно выделить является описание действий:

1. Атрибутами дистрибьютора является его порядковый уникальный номер, а так же название компании.
2. Накладная имеет идентификационный уникальный номер, дату выписки, список товаров, с количеством и ценой, а так же общую сумму накладной.
3. Склад имеет свой индивидуальный номер и наименование (тарный, материальный и т.д.).

В результате полученных данных построена диаграмма сущность-связь (рис. 2).

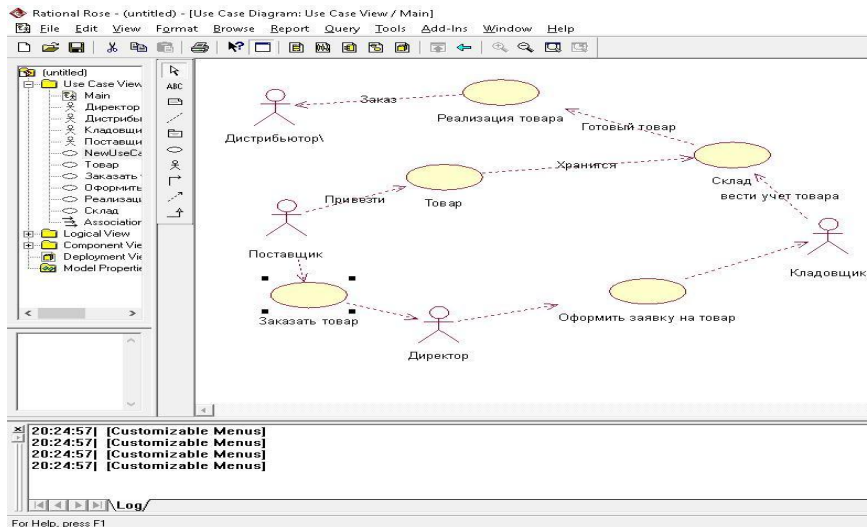

Рис. 2. ER-диаграмма

Диаграмма вариантов использования представляет собой набор действий т.е. транзакций, которые выполняются на определенное событие, инициируемое нашим объектом. Данная диаграмма описывает процесс взаимодействия между пользователем и системой. Диаграмма вариантов использования определяется в процессе обсуждения с пользователем тех функций, которые он хотел реализовать.

Диаграмма вариантов использования предусматривает действующие лица – роли, которые пользователи играют по отношению к системе. В нашем случае диаграмма вариантов использования предусматривает следующие роли:

1. Поставщик.
2. Дистрибьютор.
3. Кладовщик.
4. Директор.

На рисунке три показана контекстная диаграмма вариантов использования, разработанная с помощью CASE средств Rational Rose.

На основе разработанной модели бизнес-процессов, UML и ER диаграмм была создана система поддержки принятия решений. После эта система была внедрена в работу одного из складов EFES Kazakhstan.

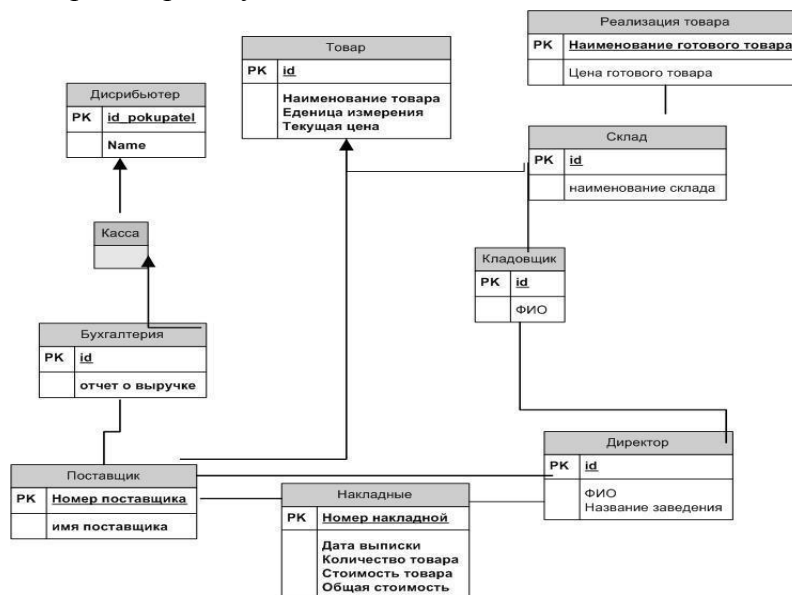

Рис. 3. Контекстная диаграмма вариантов использования

Заключение

В результате анализа работы предприятия определено, что внедрение созданной системы увеличило пропускную способность складов, повысилась экономика пространства и более эффективно используется оборудование, а также повышает производительность труда работников склада и площадей складских помещений и минимизирует затраты на хранение и транспортировку заготовочной продукции.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Никифоров В.В. Логистика. Транспорт и склад в цепи поставок. – М.: ГроссМедиа, 2008. – 192 с.
2. Чейз Р.Б., Эквилайн Н.Дж., Якобс Р.Ф. Производственный и операционный менеджмент. – 8-е изд., пер. с англ. – М.: Изд. дом «Вильямс», 2004. – 704 с.
3. Смехов А.А. Автоматизированные склады / А.А. Смехов. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Машиностроение, 1987. – 296 с.
4. Независимый EPR-портал [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.erp-online.ru/>
5. Логистика и управление цепями поставок [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.logscm.ru/

*Научный руководитель: кандидат физико-математических наук,
и.о. доцента Кусикова Н.М.*

УДК 004.03

*Айнагул Мұқан, Сара Рахым, Гулбиназ Есенова
(Астана, Казахстан)*

ЗАМАНАУИ ҚОҒАМДА SMART ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫҢ ДАМУЫ

Мақалада заманауи адам өміріндегі SMART-технологияларды қолдану мәселелері қарастырылған. Мұндай технологияларды қала өмірінде, сондай-ақ оқытуда қолдану мысалдары көрсетілген. Бұрын пайдаланылған технологиялармен салыстыру жасалды.

Түйін сөздер: *электрондық оқыту, smart-қоғам, интерактивті білім, SMART-технологиялар, smart-құрылысы, интернет.*

The article deals with the use of SMART-technologies in the life of modern man. Examples of the use of such technologies in urban life as well as in education were shown. Comparisons were made with technologies that were used before.

Keywords: *e-learning, smart society, interactive education, SMART-technologies, smart construction, Internet.*

Біздің уақытымыз – бұл SMART уақыт. Бүгінгі күні бұл тұжырым күнделікті жайлылықтың ыңғайлы аймақтарын білдірмейді, бірақ біздің экономикамыз бен қоғамымыздың талаптарына жауап беретін қоршаған әлемге үнемі өзгеріп, бейімделуге дайын болуын білдіреді. Бұл ақылды технологиялар болашағымызға жетудің құралы болуы, біздің қаншалықты тез және жылдам жұмыс істейтінімізге байланысты.

Жалпы, «SMART» сөзінің екі түсінігі бар. Біріншісі ағылшын тілінен аударғанда «ақылды» дегенді білдіреді. Екінші жағдайда бұл сөз 1954 жылы Питер Друкер (американдық ғалым, экономист, публицист, педагог) енгізген аббревиатура болып табылады.

«SMART» аббревиатурасының мағынасын ашу барысында біз smart-технологиялардың қандай мақсаттарды көздегенін түсіне аламыз [1]:

- Specific - нақты,
- Measurable - өлшенетін,
- Achievable - қолжетімді,
- Relevant - релеванттық,
- Timed - уақыт бойынша анықталған.

SMART-қоғамның негізінде өркениетті дамытудың «цифрлық дәуірі» деп аталатын «білім қоғамы», сандық технологиялар, сандық қоғам дамуы жатыр. Smart-қоғам «ақылды» жұмыс, «ақылды» өмір, мемлекет пен бизнес, «ақылды» инфрақұрылымға және smart-мәдениетті құруда орталық рөл атқаратын «ақылды» азаматтарға негізделеді. Шетелдік ғалымдар smart-көлік, smart-денсаулық сақтау, smart-энергетика, smart-қоғам сияқты салаларды дамыту сандық технологиялармен детерминирленген Smart-әлемнің пайда болуына алып келеді деп санайды.

Осылайша, «smart» сөзі ақылға қонымды технологияларды дамытуға және ақылға қонымды қоғамды қалыптастыруға ықпал ететін «ақылды» дегенді білдіреді. Ақпараттық қоғамның білім қоғамына немесе smart-қоғамға көшуі, жаңа өмір сапасын құру үшін ақпараттық технологияларды пайдалана отырып, оның парадигмасына басшылық ететін адам өмірінің барлық салаларын жақсартуға ұмтылу болып табылады.

Қоғамның жаңа деңгейі, SMART-қоғам деп аталатын және ақпараттық өзара іс-қимыл мен ғылыми-білім беру қызметінің ғана емес, сонымен қатар адамның бүкіл тіршілік әрекетінің сапалы басқа инфрақұрылымы бар ақпараттық қоғамның жаңа жағдайы туындайды. SMART-қоғам адамзаттың экономикалық, әлеуметтік және танымдық дамуы, тұлғаның дамуы үшін жаңа жағдайлар мен мүмкіндіктер жасайды.

SMART-технологиялар ауыр еңбекті «ақылды» жұмысқа айналдырады және басқару стратегиясына инновациялық өзгерістер енгізеді. Бұл қоғамға икемділік пен бірегейлікке негізделген адами құндылықтар болу үшін неғұрлым шығармашылық және ашық ойлау қажет екенін білдіреді. Жаңа әлемде жұмыс істей алатын және ойлай алатын шығармашылық, креативті әлеуеті бар кадрларды даярлау маңызды мәселе болып табылады. Осылайша, ақпаратты тез және тиімді табу және пайдалану қабілеті ақпараттық мәдениеті бар адам үшін міндетті болып табылады. Әлеуметтік желілерде практикалық жұмыс дағдысы жоқ, жеке білім базасын жасай алмайтын электрондық көздері бар маман тиімсіз болады, демек, талап етілмейді. [2, б. 288].

SMART-қоғамда жұмыс істеу дағдысы бар маманды дайындау – SMART-университеттің міндеті. Бұл университет, онда даярланған адамдардың технологиялық инновациялар мен Интернетті пайдалану жиынтығы SMART-қоғамға, білім беру, ғылыми-зерттеу, коммерциялық, әлеуметтік және басқа да қызметтің процестері мен нәтижелерінің сапасына әкеледі.

SMART-қоғамның кемшілігі-адамның жеке өмірі мұндай болмайды. Жеке және жеке ақпарат жалпыға қол жетімді, хабардар және білмей бақыланады. Жеке тұлғаға ақпараттық әсер ету артады, оның психологиялық ортасы нашарлайды.

Бүгінгі таңда халықты әлеуметтік-коммуналдық проблемалардан: тығындар, кезектер, энергияға тәуелділік пен қала құрылымдарының бақылаусыздігінен толық босататын smart-қалаларды құру маңызды тренд болды. Бүгінде біздің үйлеріміз, автокөліктеріміз, ақшалар, ал дамыған елдерде тұтас салалар «ақылды» болды. Бірақ ертең – футурологтар SMART-технологиялар адамзат қызметінің барлық салаларына түбегейлі еніп, қоғамдық даму бағытын түбегейлі өзгертіп, бізді SMART-қоғамға тез жақындата түседі.

SMART-технологиясыз инновациялық қызмет мүмкін емес.

Білім берудегі SMART тұжырымдамасы біздің өмірімізге кәсіби қызмет пен жеке өмір үдерісін жеңілдететін әртүрлі ақылды құрылғылардың (смартфон, ақылды үй, смарткар – зияткерлік автокөлік, смарткар – интерактивті зияткерлік электронды тақта, смар теледидар) енуінен кейін пайда болды.

SMART-қоғамда дәстүрлі оқыту моделінен e-learning жүйесіне, одан кейін SMART-білімге көшу орын алады деп болжануда. SMART-білім беру тұжырымдамасы-көптеген көздердің болуын, мультимедияның барынша алуан түрлілігін, қабілеті тыңдаушының деңгейі мен қажеттіліктеріне жылдам және жай ғана теңшелетін икемділік. Бұл ретте «білім беру» емес, оқушылардың өз тәжірибесі мен дағдыларын алуы үшін ең жақсы жағдай жасауға бағытталған білім беру мекемелерінің рөлі де өзгереді. Осыған байланысты оқытушының негізгі функциясы «дайын ақиқатты» трансляциялау емес, акт және әлемдік ақпараттық ресурстар бойынша сапалы навигация болып табылады. Смарт-білім беру студенттерге жаңа білімді жинақтауға және SMART-адамның тұлғасын қалыптастыруға мүмкіндік береді, ол ақпаратты іздеу, талдау және инновациялар жасау үшін АКТ-ны жетік меңгерген.

SMART education немесе ақылды оқыту – бұл еркін қол жеткізудегі бүкіл әлемнің контенті арқылы интерактивті білім беру ортасында икемді оқыту.

SMART-білім беру оқытушылардың алдына жаңа міндеттер қояды. Олар өз кәсіби саласында жақсы хабардар болу ғана емес, сонымен қатар ақпарат, білім, ресурстар көп санын білу, студенттермен жұмыс істеу үшін түрлі технологияларды пайдалану керек. Бұл ретте SMART-білім беру педагогтар үшін жаңа мүмкіндіктер ашады: тәжірибе мен идеялармен бөлісу, ғылыммен көбірек айналысу, тыңдаушының міндеттері мен құзыреттілігіне байланысты курсты дербестендіру, уақытты үнемдеу, оны нөлден емес, қолда бар мазмұнды пысықтау. [3, б. 27].

SMART-білім беру тұжырымдамасына сәйкес жаңа сипаттамалар заманауи оқу курсына ие болады. Ол бір мезгілде білім сапасын қамтамасыз етуі және студентті оқуға ынталандыруы тиіс. Көптеген электрондық материалдарға, қарапайым мәтіндік құралдарға қол жеткізе алатын қазіргі заманғы студентті қызықтыруы мүмкін емес. Студентті қызықтырып, оны шығармашылық және ғылыми қызметке итермелейтін курстың барлық оқу іс-шараларының сценарийін жасау қажет. Оқу курстары интеграцияланған, яғни мультимедиялық фрагменттер мен сыртқы электрондық ресурстарды қамтуы тиіс.

Жаңа технологиялардың пайда болу жылдамдығы соңғы онжылдықта айтарлықтай өсті, жыл сайын өндірушілер кәсіби қызмет пен коммуникация үшін жаңа құрылғыларды ұсынады. Жаңа зияткерлік SMART-технологиялар білімді беру және SMART-құрылғыларды кеңінен пайдалану үшін пайдаланылатын платформаларды өзгертуді талап етеді. Кәсіптік білім мазмұны тұрғысынан да, оқыту технологиялары мен әдістері тұрғысынан да тез жаңартылатын салалардың бірі болуға тиіс. Білім мен технологияларды жаңарту жылдамдығы білім беру жүйесінің сапа өлшемі ретінде қарастырылуы тиіс.

Білім «кеше», «бүгін», «ертең» деп бөлінеді:

«Кеше» студентке арналған білімнің бірден-бір көзі оқытушы болды, сонымен қатар студент аудиториядан немесе сол оқытушы кеңес берген кітаптан басқа еш жерде білім ала алмады. Университеттердің мақсаты индустриялық өндіріс үшін мамандар даярлау болды.

«Бүгінде» білім оқытушыдан студентке ғана емес, сонымен қатар студенттер арасында да беріледі, бұл білімнің жаңа деңгейін құруға мүмкіндік береді. Өз кезегінде білім беру технологиялары белсенді түрде қолданыла бастайды және оқытушылар тек аудиторияда ғана білім ала алады. Бизнеске қоғамға дайындалған мамандар қажет.

Ал «ертең» студент үшін білімнің басты көзі Интернет болады, технологиялар жеке бағдарланып, жаңа білім құруға бағытталатын болады. Оқу үрдісі білімнің кез-келген бағытта студенттен мұғалімге, артынан, студенттен студентке және т.б. Бітіруші тек өз саласында ғана емес, бизнес-ортаға әріптес немесе кәсіпкер ретінде қосыла алады.

Білім беру саласына жаңа технологияларды енгізу білімді репродуктивті берудің ескі сұлбасынан оқытудың жаңа, креативті нысанына көшуге алып келеді. Қазіргі білім берудің басты міндеттерінің бірі - бұл оқушылардың білім алуға тұрақты уәждемесін жасау, екіншісі-шығармашылық шешімдердің көмегімен осы білімді игерудің жаңа формалары мен құралдарын іздеу.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Wikipedia: SMART. Дата обращения: 12.07.2018.
2. Когаловский М.Р. Перспективные технологии информационных систем. – М.: ДМК Пресс; М.: Компания АйТи, 2003. – 288 с.
3. Ядов Г.Б. Информация и общество // Вокруг света. – 2004. – № 2.

Научный руководитель: кандидат физико-математических наук, доцент Жузбаев С.С.

УДК 004.91(93,94)

*Катерина Периста
(Дніпро, Україна)*

ВИКОРИСТАННЯ РОБОТІВ НА ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВАХ

При розвантажувально-завантажувальних і транспортних операціях робот замінює пару людських рук. В його обов'язки не входять особливо складні процедури. Він всього лише багаторазово повторює одну й ту ж саму операцію відповідно до закладеної в ньому (роботі) програмою. Розглянемо типові застосування таких роботів.

1) Завантажувально-розвантажувальні роботи.

У багатьох галузях машинобудівної промисловості використовуються установки для лиття, різання і кування. У більшості випадків послідовність виконуваних ними операцій досить проста. Спочатку заготовки завантажують в виробничу установку, яка потім опрацьовує суворо належним чином, і, нарешті, готові деталі беруть із неї. Завантаження та розвантаження, як правило, виконують робочі або в тих випадках, коли застосовні кошти жорсткої автоматизації, спеціалізовані механізми, розраховані на операції тільки одного виду.

Наприклад, в ливарному виробництві роботи використовують як для дозованої розливання розплавленого алюмінію, так і для вилучення з прес-форми затверділих виливків і охолоджених. Такий підхід має дві переваги, перш за все роботи гарантують більш суворе дотримання вимог технологічного процесу: дію і відповідно до заданої програми, вони завжди вводять в установку точно дозовану кількість металу. Потім в строго певні моменти часу вони витягають з неї відформовані деталі.

Друга перевага даного підходу полягає в тому, що значно полегшується робота оператора. Витяг розпеченого шматка металу з прес-форми одна з мало привабливих робіт, і бажано, щоб її виконував робот. Таким чином, роль людини зводиться до контролю за перебігом процесу та управління діями робота за допомогою комп'ютера.

2) Перенесення виробів з одного виробничої установки на іншу.

У багатьох галузях машинобудівної промисловості вантажно-розвантажувальні механізми призначені для переміщення виробів з одного виробничого ділянки на іншу. І при виконання таких переміщень роботи грають важливу роль.

На заводі фірми ІВМ в Пікіпсі (шт. Нью-Йорк), що випускає комп'ютери, роботи завантажують магнітні диски в систему, де на них записується необхідна інформація. Програма, що управляє роботом, містить інструкції щодо того, в яку з чотирьох установок для записи слід завантажувати той чи інший "порожній" диск. Крім того, програма задає конкретний набір команд, який відповідна установка повинна занести на диск. Той же робот здійснює і два інших етапу цього технологічного процесу. Він дістає диск з записуючої установки і поміщає його в пристрій, який струменем стисненого повітря притискає до поверхні диска самоклеючу мітку. Потім робот виймає диск з допомогою захватного пристосування і упаковує його конверт.

3) Упаковка.

Практично всі побутові і промислові товари необхідно упаковувати, і для роботів не представляє складності піднімати готові вироби і поміщати в будь-яку тару.

На заводах однієї з кондитерських фірм Англії спеціалізовані роботи займаються укладанням цукерок в коробки. Ці машини дуже складні і досконалі. По-перше вони звертаються з продукцією дуже акуратно: стиснувши шоколадне виріб, вони можуть порушити його форму або розчавити його. По-друге, робот дотримується високу точність при укладанні цукерок в коробки, поміщаючи їх в певні осередки коробки.

4) Навантаження важких предметів на конвеєр або палети.

Крім упаковки мініатюрних виробів, а також промислових і побутових товарів роботи іноді виконують і навантаження важких предметів. По суті вони тут замінюють підйомно-транспортні машини, керовані оператором-людиною.

Обробка деталей і заготовок.

Хоча роботи, що виконують обробку виробів з допомогою різних інструментів і знайшли поки менш широке застосування, ніж аналогічне обладнання для транспортування деталей і заготовок, вони продемонстрували свою ефективність при вирішенні багатьох завдань.

1) Зварювання.

Ця операція найчастіше виконується за допомогою роботів, призначених для маніпулювання інструментом. роботи можуть здійснювати два виду зварювання: точкову контактну та дугову. В обох випадках робот утримує зварювальний пістолет, який пропускає струм через дві сполучаються металеві деталі.

Відповідно до керуючої програмою зварювальний пістолет може переміщається практично не відхиляючись від заданої траєкторії. І якщо програма налагоджена добре, зварювальний пістолет прокладає шов з дуже високою точністю.

Більшість роботів для точкового зварювання застосовується в автомобільній промисловості. При складанні автомобіля необхідно виконати величезну кількість операцій точкової зварювання, щоб належним чином з'єднати між собою різні деталі кузова, наприклад боковини, дах і капот. На сучасних конвеєрах ці деталі спочатку з'єднуються тимчасово кількома прихваточними зварними з'єднаннями. Далі кузов переміщається по конвеєру повз групу роботів, кожен з яких здійснює зварювання в суворо визначених місцях. Оскільки всі кузова, монтовані на одній виробничій лінії, для отримання високоякісних з'єднань просто потрібно, щоб робот щоразу повторював задану послідовність переміщень.

При очевидних перевагах такого використання роботів існує ряд серйозних технічних проблем. Запрограмувати робот вельми непросто. Необхідно не тільки поставити точний маршрут руху маніпулятора, а й підготувати інструкції, відповідно до яких регулюється напруга і сила струму в кожній точці маршруту. А ці параметри можуть змінюватися, наприклад, в залежності від товщини зварюваного матеріалу або від того, яку форму має прокладаються шов – пряму або криволінійну.

Також необхідно сконструювати фіксатори, утримують деталі в процесі зварювання в такий спосіб, щоб зварювання здійснювалася за високої точності позиціонування. Коли зварювальний пістолет тримає людина, він здатний враховувати незначні зміщення заготовки. Зварювальник - людині лише злегка змістити інструмент, з тим щоб виконати шов в заданому місці. Робот ж не здатний приймати подібні рішення, якщо фіксатори допускають перекид або зсув, то існує ймовірність того, що зварні шви будуть розташовані з відхиленням. Крім того, фіксатор повинен бути таким, щоб маніпулятор мав доступ до деталі з різних сторін.

Наступна проблема стосується допусків на виготовляються деталі. Зварювальник-людина приймає до уваги немінучі відхилення в розмірах, але роботу подібна корекція не під силу. Таким чином, коли зварювання здійснюється за допомогою автоматики, допуски на деталі, що виготовляються на інших ділянках підприємства, повинні бути мінімальними.

Характер впливу, яке роботи надають на інші етапи виробничого процесу (цілком можливо, що воно призведе до тісної прив'язці всіх технологічних операцій), називається «принципом доміно» в робототехніці.

2) Обробка різанням.

2.1) Свердління.

Як правило, операцію свердління здійснюють на верстаті. При використанні робота в його захватному пристосуванні закріплюється робочий інструмент, який переміщається над поверхнею оброблюваної деталі, висвердлюючи отвори в потрібних місцях. Перевага подібної процедури проявляється в тих випадках, коли доводиться працювати з великогабаритними і масивними деталями або проробляти велике число отворів.

Операції свердління грають значну роль у виробництві літаків: вони передують клепки, при якій в отвори вставляються мініатюрні затискні деталі, що скріплюють між собою два листа металу. В деталях літаків необхідно проробляти сотні, а то й тисячі отворів під заклепки, і цілком природно, що таку операцію доручили роботу.

Англійська компанія виготовляє деталі механізму бомбоскидування, призначеного для винищувача «Торнадо». Механізм є циліндричну конструкцію довжиною приблизно 6 м, до якої потрібно приклепати кожух з восьми металевих панелей. У кожусі необхідно просвердлити близько 3000 отворів під заклепки. Проблема полягала в тому, як домогтися, щоб робот, оснащений високошвидкісною свердлильною голівкою, виконував отвори точно в заданих місцях.

Інженери прийшли до висновку, що дану проблему можна вирішити наступним чином: робочий просвердлює ряд еталонних отворів (приблизно через метр один від одного) уздовж панелей, які розміщуються належним чином поверх циліндричної конструкції. Маніпулятор з закріпленням в його затискачі сенсорним зондом (а не свердлом) переміщається над поверхнею заготовки, посилаючи в пам'ять робота дані про місцезнаходження еталонних отворів. Потім робот розраховує точні координати інших отворів, виходячи з цих базових точок. Потім робот, завершивши операцію свердління, видаляє залишилися в отворах крихтіні частинки металу спеціальним інструментом.

2.2) Безконтактна обробка заготовок.

Через малу жорсткості і недостатньою твердості, роботи не можуть проводити обробку твердих матеріалів різанням. Тому інженери вивчають безконтактні методи обробки матеріалів, подібних металу або пластику. Для цієї мети, зокрема, використовується лазер. У робочому органі робота закріплений прилад, який направляє високоенергетичний когерентне випромінювання лазера (для чого нерідко використовується волокно - оптична система передачі) на оброблювану заготовку. Лазер може з високою точністю різати пластини з металу, зокрема сталі. Робот переміщує робочий орган над оброблюваним листовим матеріалом по траєкторії, яка визначається програмою. Програмою ж регулюється інтенсивність світлового променя відповідно до товщини надрізається матеріалу.

Інший безконтактний метод різання заснований на використанні струменя рідини. Такий підхід вперше застосувала компанія «Дженерал моторс». На її заводі в Адріані встановлена система з 10 роботами, яка виготовляє пластмасові деталі нафтоналивних цистерн. Вісім з десяти роботів направляють водяні струмені під високим тиском на переміщувані конвеєром пластмасові листи. Ці струменя прорізають в вихідному матеріалі ряд отворів і щілин, а також видаляють зайві елементи пластмасових пресованих деталей. За твердженням представників компанії «Дженерал моторс», подібна роботизована система дуже економічна, оскільки виключає знос інструменту і дозволяє підвищити якість операцій різання. Оскільки система управляється програмою, яка знаходиться в пам'яті центрального комп'ютера, контролю і обслуговування всіх 10 роботів потрібно лише два оператора.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мосієнко С.А. Концепція побудови наземного робототехнічного ударного комплексу [Текст] / С.А. Мосієнко, В.І. Лохтіна. – М. : ТОВ «Самполіграфіст», 2014. – 124 с.
2. ВАТ «ВНДІ« Сигнал », ВАТ« Завод імені В.А. Дегтярьова» (Ковров). Дорожня карта «Наземні мобільні робототехнічні комплекси» / ВАТ «ВНДІ« Сигнал », ВАТ« Завод імені В.А. Дегтярьова». – Килими: ВАТ« ВНДІ «Сигнал», 2014. – 43 с.
3. Кравченко А.Ю. Проблеми і перспективи створення робототехнічних комплексів військового призначення [Текст] / О.Ю. Кравченко, Ю. Є. Стукало (ФГКУ «46 ЦНДІ» Міноборони Росії, м.Москва) «Перспективні системи і завдання управління»: зб.матеріалів восьмий всеросійської науково-практичної конф., Таганрог, 2013 г. / Вид-во ТТІ ПФУ. – 2013. – 378 с. – С. 22-28.

УДК 004.896

Артем Романча
(Одеса, Україна)

ПОШУК ОБЛИЧЧЯ ДЛЯ ПОДАЛЬШОГО РОЗПІЗНАВАННЯ ЕМОЦІЙ

Пошук обличчя та його центрування необхідні для багатьох додатків, пов'язаних з розпізнаванням та аналізом виразів облич. Однак, велике різноманіття візуальних варіацій облич: загородження, велика кількість поз, різне освітлення, роблять серйозний виклик у додатках реального світу. Останні дослідження показують, що глибинне навчання показує вражаючі результати.

Ключові слова: пошук обличчя, центрування обличчя, нейронна мережа, каскад згорткових нейронних мереж, метод Віоли-Джонса, метод Гістограми орієнтованих градієнтів.

Face detection and alignment – necessary tasks for many real world applications, for example face recognition, analysis of facial expressions. But this tasks in unconstrained environment are challenging due to various poses, illuminations and occlusions. Recent studies show that deep learning approaches can achieve impressive results.

Key words: face detection, face alignment, neural network, cascaded convolution neural network, Viola–Jones object detection, histogram of oriented gradients.

Вступ

Пошук обличчя та його центрування необхідні для багатьох додатків, пов'язаних з розпізнаванням та аналізом виразів облич. Однак, велике різноманіття візуальних варіацій облич: загородження, велика кількість поз, різне освітлення, роблять серйозний виклик у додатках реального світу.

Каскадний детектор облич, запропонований Паулом Віолою и Майклом Джонсом [3], використовував ознаки Хаара та AdaBoost, щоб натренувати каскадні класифікатори, котрі показували досить високі показники продуктивності в умовах реального світу. Втім, деякі роботи [2][4] показують, що результати цього детектору можуть погіршитися у додатках реального світу з великим різноманіттям людських облич. Нещодавно, згорткові нейронні мережі досягли чудових успіхів у різноманітних задачах комп'ютерного зору, таких як класифікація зображень [1], розпізнавання облич. Натхненні значними успіхами методів глибокого навчання в задачах комп'ютерного зору, дослідники почали використовувати CNN для виявлення обличчя на зображенні.

Пошук обличчя

Розглянемо практичну реалізацію задачі розпізнання обличчя людини. За основу оберемо каскад згорткових мереж описаних в роботі [1]. Архітектура мережі приведена на Рис. 1.

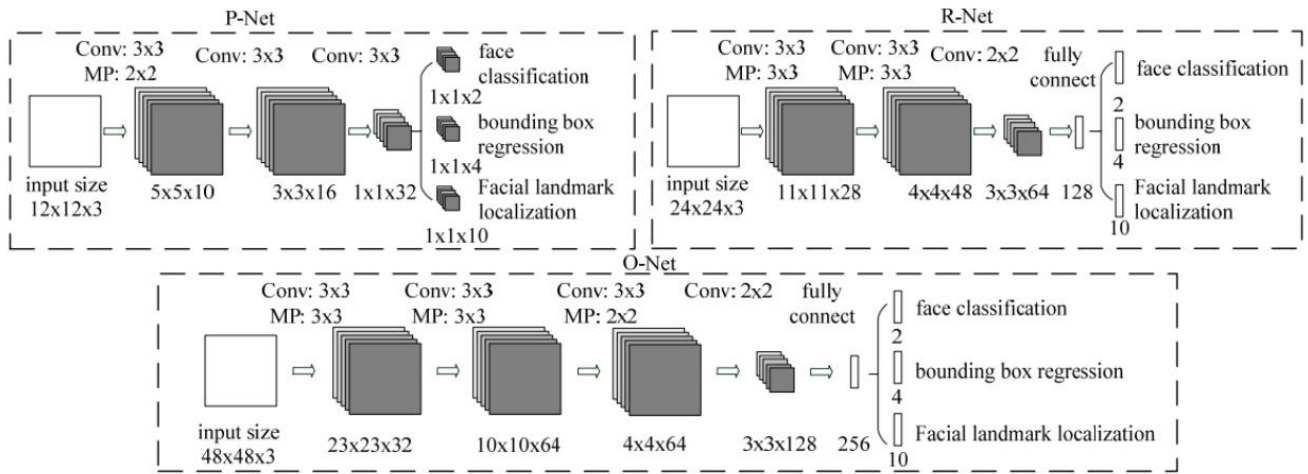

Рис. 1. Архітектура каскаду згорткових нейронних мереж

Набори даних.

Розглянемо практичну реалізацію задачі розпізнання обличчя людини. Для тренувального процесу і навчання каскаду нейронних мереж було використано два набори даних, так званих дата-сетів (datasets). Перший — WiderFace [5] — набір публічно доступних фотографій для тестів по виявленню обличчя. Він складається з 32.203 зображень та 393.703 розмічених облич, різноманітних за масштабом, позами та освітленням. Дата-сет поділений на 61 клас на основі подій: парад, церемонія, баскетбол, тощо. Для кожної події обрано довільно 40%/10%/50% фотографій, відповідно тренувальний, валідаційний та тестовий набір. Другий – CelebA [6] – великомасштабний набір зображень облич, який складається з більше 200 000 знаменитостей. Дата-сет включає у себе 202.599 зображень облич, з розташування 5 ключовими точками на обличчі. Зазначимо, що всі дані з дата-сетів розбито на 4 анотаційних класи: негативний, позитивний, із частиною обличчя та зображення із ключовими точками:

- 1) негативний: відношення IoU менше 0.3;
- 2) позитивний: відношення IoU більше 0.65;
- 3) частина обличчя: відношення IoU більше 0.3, але менше 0.65;
- 4) обличчя з ключовими точками: обличчя з розміченими 5 точками.

Тобто, набір негативних екземплярів містить у собі зображення, на яких облич немає та позитивних, що обличчя містяться. Інші два дата-сети відповідають своїй назві. Дата-сет із частиною обличчя може містити в собі як "обрізані" зображення, де немає частини обличчя, так і фото, де людина зображена із оберненим у бік обличчям. Як уже зазначалося, було використано каскад з декількох CNN, що навчалися шляхом багатозадачного навчання, – P-Net "Мережа пропозицій R-Net "Уточнювальна мережа" і O-Net. Спочатку використовується згорткова нейронна мережа – P-Net, яка на основі даних із перших двох дата-сетів "навчається" визначати наявність облич на зображенні взагалі, тобто вирішує задачу класифікації. Інша мережа – R-Net використовує другий і третій дата-сети. Для цієї мережі використовується результат роботи P-Net – вердикт чи є обличчя на зображенні, і на основі цих даних "навчається" розпізнавати частину або ціле обличчя на зображенні, тобто вирішує задачу регресії граничної рамки. O-Net аналогічно використовує дані, отримані як результат роботи перших двох мереж, і "навчається" визначати ключові точки. Загальний набір даних було розбито у приблизному відношенні: 1–1–2–3 (позитивні – частина обличчя – ключові точки – негативні). Для мережі P-Net довільним чином було обрано декілька блоків даних з

набору WIDER FACE позитивні, негативні приклади та з частинами облич та з CelebA обличчя з ключовими точками.

Порівняння детекторів обличчя

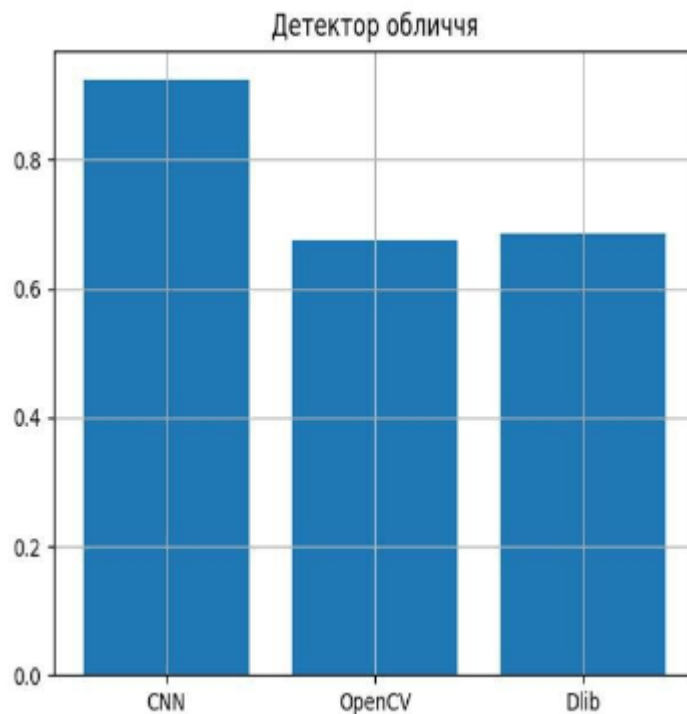
До здобуття нейронними мережами популярності у 2012 році, всюдвикористовували переважно класичні методи пошуку обличчя, такі як метод Віюли-Джонса [3] та метод Гістограми орієнтованих градієнтів [4]. Тому доцільно, порівняти результати роботи нейронної мережі та цих методів.

Підготовка дата-сету

Для проведення незалежних від набору даних експериментів, було вирішено скласти власний невеликий набір зображень, які досліджуваними алгоритмами ще не аналізувались. Було зібрано близько 200 зображень з різною кількістю облич, з різним рівнем розмитості, яскравості, позами, нахилами голови. Також для автоматичної оцінки роботи алгоритмів даний дата-сет був розмічений у ручному режимі, у файл відповідей була нанесена точка по центру обличчя. Гранична рамка, яку повернув алгоритм повинна була містити у собі цю точку. Тоді вважалось, що обличчя знайдено. Метрикою використовувалась просто точність (ассурансу), тобто кількість правильно знайдених тим чи іншим методом облич ділилась на загальну кількість облич на зображенні.

Результати порівняння детекторів пошуку обличчя

Під час перевірки на створеному дата-сеті алгоритми Віюли-Джонса и Гістограми орієнтованих градієнтів показали приблизно однакові результати точності, з різницею у 1.5 відсотка. Однак алгоритм Віюли-Джонса показував значну кількість хибних результаті, які не враховувались під час оцінки, що зумовлювало необхідність додаткової фільтрації результатів роботи. На графіку 1 візуально зображена точність роботи алгоритмів (по осі зображено відношення знайдених облич до загальної кількості).

Графік 1. Порівняння точності Згорткової нейронної мережі, методу Віюли-Джонса (OpenCV), методу Гістограми орієнтованих градієнтів(Dlib)
Приведемо аналіз одного зображення тестового дата-сету (Рис.2, Рис. 3, Рис.4)

Рис 2. Результат роботи методу Віоли-Джонса

Рис 3. Результат роботи методу Гістограми орієнтованих градієнтів

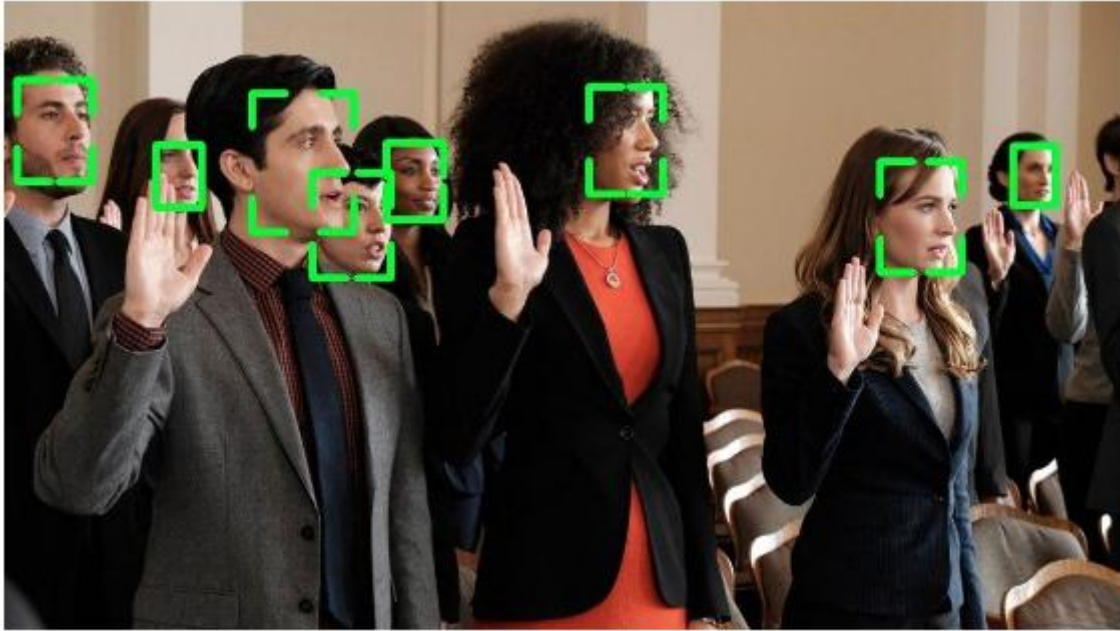

Рис 4. Результат роботи каскаду згорткових нейронних мереж

Легко побачити, що метод Віоли-Джонса дав два хибних результати, які необхідно відфільтрувати для коректної подальшої роботи з цими даними. Метод Гістограми орієнтованих градієнтів також не знайшов обличчя у профіль та два обличчя, які було видно частково. У той час, як детектор із застосуванням нейронної мережі знайшов всі обличчя на зображенні.

Висновки

Експерименти показали, що в ідеальних умовах, коли людина стоїть в анфас перед камерою, класичні алгоритми обробки зображень і нейронні мережі показують хороший результат, який можна використовувати у задачах реального світу. Однак, у випадку, коли людина обернена боком або дивиться в бік, то класичні алгоритми у більшості випадків не здатні знайти цих людей. На відміну від них, нейронні мережі знаходять обличчя досить точно

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Kaipeng Zhang, Zhanpeng Zhang, Zhifeng Li, Yu Qiao "Face Detection and Alignment using Multi-task Cascaded Convolutional Networks", IEEE Signal Processing Letters (SPL), vol. 23, no. 10, pp. 1499-1503, 2016
2. M. T. Pham, Y. Gao, V. D. D. Hoang, and T. J. Cham, "Fast polygonal integration and its application in extending haar-like features to improve object detection in IEEE Conference on Computer Vision and Pattern Recognition, 2010, pp. 942-949.
3. P. Viola and M. J. Jones, «Robust real-time face detection», International journal of computer vision, vol. 57, no. 2, pp. 137-154, 2004
4. Q. Zhu, M. C. Yeh, K. T. Cheng, and S. Avidan, "Fast human detection using a cascade of histograms of oriented gradients," in IEEE Computer Conference on Computer Vision and Pattern Recognition, 2006, pp. 1491-1498.
5. S. Yang, P. Luo, C. C. Loy, and X. Tang, "WIDER FACE: A Face Detection Benchmark". arXiv preprint arXiv:1511.06523.
6. Z. Liu, P. Luo, X. Wang, and X. Tang, "Deep learning face attributes in the wild", in IEEE International Conference on Computer Vision, 2015, pp. 3730-3738.

CRM ЖҮЙЕСІН ТАЛДАУ ЖӘНЕ ҚҰРАСТЫРУ

Автоматтандырылған ақпараттық жүйені (ААЖ) дамытуды іске асыру жолында мақсат анықталды, ақпараттық ағындар айқындалып, қолданыстағы бағдарламалық аналогтағы құралдар қарастырылды. Автоматтандырылған ақпараттық жүйесін жобалау үшін сілтеме шарттар айқындалып ААЖ құрылымы әзірленді, модульдердің иерархиялық және функционалдық схемасы көрсетіліп, сонымен қатар әртүрлі анализдер талданды, қолданысқа түсетін құралдарды таңдау себептері негізделді, алгоритмдер сипатталды, ақпараттар базасы құрастырылды, автоматтандырылған ақпараттық жүйені тестілеу жүргізілді. Бағдарламашы және пайдаланушының басқару жүйелері келтірілген.

Түйін сөздер: CRM, iPrint, автоматтандыру, ААЖ, типография, клиенттерді басқару.

The goal for the development of the automated information system (AIS) has been identified, the flow of information has been identified, and the tools of the existing software analogue have been considered. For the automated information system designing, the AIS structure was developed, the hierarchical and functional schemes of the modules were analyzed, and various analyzes were analyzed, the reasons for the selection of the tools were used, the algorithms were characterized, the database was compiled, the automated information system was tested. Here is a programmer and user management system.

Key words: CRM, iPrint, automation, AIS, typography, customer management.

Тұтынушымен қарым-қатынас негізінде жасалған басқару жүйесі, немесе оны көбінесе CRM-жүйесі деп атайды, келесі тапсырмаларды орындау үшін арналған:

- ресурстарды ұтымды пайдалану;
- клиенттерге қызмет көрсетуді жетілдіру;
- бизнес процедураларын жүргізу;
- нәтижелер жайлы тиімді есеп беру;
- қызметкерлердің жұмысын жеңілдету.

Автоматтандырылған ақпараттық жүйесін жүзеге асыратын қосымша қажетті ақпаратты кез келген уақытта алуға мүмкіндік береді және қажетті есептерді қалыптастыруға көмектеседі. Пән саласында зерттеу және ақпараттық талаптарын жинау ақпараттық жүйелер саласында бірқатар аналогтарды анықтады. Әдетте, бухгалтерлік және салық салу мақсаттары үшін кез келген бизнес-бөлшек сауданы, қызмет көрсету және өндіріс деп бөлуге болады. Сауда-саттық қызметке сатып алу тауар сату енеді. Айрықша белгісі сауда қызметі болып табылады, яғни сатып алынатын және сатылатын тауардың аталуы сәйкес келеді. Өндіріс материалдарды сатып алуды және кейіннен өндіру, өз өнімдеріне қызметтер көрсетуді көздейді. Өндірістік қызмет бухгалтерлік және салық есебінің елеулі бірқатар ерекшеліктері бар екені белгілі [1, б.384].

CRM жүйесінің не үшін қажет екенін түсіндіретін 5 шындық:

- жаңа клиентті тартуға жұмсалатын шығын бар клиентті ұстап қалуға жұмсалатын шығыннан, орта есеппен, бес есе артық;
- қанағаттандырылған клиент сәтті сатып алуы туралы, орта есеппен, өзінің 5 танысына айтып береді. Қанағаттандырылмаған ең кемі 10 танысына айтады;
- клиенттерді ұстап қалу пайызын 5%-ға арттырылғанда, компанияның пайдасы 50–100%-ға артады;

– компанияның бар клиенттерінің 50%-ға жуығы олармен тиімді әрекеттеспегендіктен кіріс әкелмейді.

CRM – бұл стратегия. *Customer Relationship Management* – бұл компания қызметінде клиентті ең басты актив деп есептейтін, бизнес жүргізудің ерекше тәсілі. Яғни, CRM стратегиясы, клиенттің талаптары компанияда ең жоғары басымдыққа ие болатын клиенттермен әрекеттесу механизмін құруды ұйғарады. Клиентке осылай бағдарлану компания бизнесінің жалпы стратегиясына ғана емес, сондай-ақ корпоративтік мәдениетке, компания құрылымына, бизнес-процестерге және операцияларға да септігін тигізеді.

CRM жүйесі дегеніміз – CRM стратегиясының іске асырылуы. CRM стратегиясын іске асыруда ақпараттық технологиялар өте маңызды рөл атқарады. CRM бағдарламалық құралдары – компанияның CRM стратегиясы ретінде жүзеге асырылған бизнес-процестер, процедуралар мен операцияларды автоматтандыру үшін жасап шығарылған арнайы жүйелер.

Клиенттерді өзіне қаратып алу және ұстап қалу құралы ретінде CRM қосымшалары клиенттермен жұмыс істеуде адам факторын төмендетеді және сату, маркетинг және клиенттерге қызмет көрсету салаларында ашықтықты арттыруға мүмкіндік береді [2, б.189].

Бизнес-процестерді автоматтандыру. Барлық жұмыс процестерін сипаттау, нысандандыру – бизнес талдаушылары шешетін таптаурын емес мақсат. Егер барлық қызметкерлер регламенттелген процестерге сай әрекет етсе, қателер саны төмендейді, компания жұмысы жылдамдатылады, ал жұмыс нәтижелері оңайырақ болжамдалатын болады. Бұл мақсаттарға CRM жүйесін қолдану арқылы процестерді автоматтандырудың көмегімен қол жеткізуге болады. Компания бизнес-процестерінің орындалу барысын бақылауды және автоматтандыруды қамтамасыз ету арқылы CRM жүйесі олардың уақытылы және сапалы орындалу ықтималдығын арттырады. Жаңа қызметкерлер іспен тезірек танысады, бөлімдер арасында қарым-қатынас жақсарады. Ал бизнес-процестердің тиімділігін бағалау құралдары компанияның жалпы жұмысының оңтайлануына жағдай жасайды. Клиенттер жайлы ақпаратты басқару. Кез келген CRM жүйесінің «жүрегі» – Сіздің компанияңыздың қызметі аясында онымен әрекеттесетін жеке және заңды тұлғалардың дерекқоры. Клиенттер дерекқоры өздігінен бағалы актив, ал деректерді CRM жүйесінде сауатты басқару – ақпаратты жұмыста барынша көп тиімділікпен қолдануға мүмкіндік береді. Клиенттік дерекқор шоғырландырылған, ұжым өз клиенттері жайлы толық ақпаратты және олардың қалаулары жайлы ақпаратты алады және осы ақпарат негізінде әрекеттесу стратегиясын құрады.

Осы клиенттердің бірыңғай дерекқоры, олармен алдыңғы әрекеттесулер жайлы толық ақпарат және CRM-нің күшті талдамалы құралы, үшеуі бірге – маңыздырақ клиенттерді анықтай отырып, бар клиенттерді ұстап қалуға және дамытуға, сондай-ақ жаңа клиенттерді өзіне қаратуға мүмкіндік береді. Сауданы басқару. CRM жүйесінде сауданы жоспарлау түрлі кесінділерде (өңірлер, менеджерлер, бағыттар бойынша және т.с. с.) ұйымдастырылған. Менеджер өз клиенттері бойынша деректер негізінде ықтималдықты ескере отырып жоспар құрады, ал жетекшісі расталған төлемдер көлемін талдай отырып, менеджер үшін ынталандыратын жоспар құра алады. Жетекшілер CRM-ге ерекше талаптар қояды. CRM жүйесінің құралдары арқылы жетекшілер менеджерлердің жұмыстарының сапа көрсеткіштерін, сату жоспарларының орындалуын, төлеу және жеткізу мерзімдерін қадағалай алады. Жүйе мәмілелердің көлемі мен ықтималдығын бағалауға, сату бизнес-процестерін басқаруға, мәміленің күйін бақылауға және бәсекелестердің әрекеттерін талдауға мүмкіндік береді [3, б.296].

CRM жүйесі шешуге көмектесетін маңызды мәселелердің бірі – cross-sales, up-sales ұйымдастыру. Жүйе cross-сату матрицасын және өнімдік-сегменттік матрицасын қалыптастыруға, клиенттерді түрлі параметрлер бойынша топтастыруға және олардың әлеуетті қызығушылықтарын анықтауға мүмкіндік береді. Болжау және талдау құралдарын ұсына отырып, сондай-ақ қызметкерлердің клиенттермен және өзара әрекеттесуін

автоматтандыра отырып, CRM жүйесі бар өткізу арналарын оңтайландыруға және компания пайдасын арттыруға алғышарттар қалыптастырады.

Компанияда CRM жүйесін қолдану қызметкерлердің әрекеттерін синхронизациялауға, мәмілелерде команданың функционалдық рөлдерінің орындалуын қадағалауға, қолданыстағы бизнес-процестердің қисыны негізінде түрлі бөлімдердің қызметкерлерінің арасында тапсырмаларды автоматты түрде үйлестіруді ұйымдастыруға көмектесетін болады.

CRM жүйесінің талдамалы мүмкіндіктері. Клиенттерді, олардың маңыздылығы және табыстылығы жайлы ақпаратты терең талдамайынша, компанияның бизнес-процестерінің шектеулерін анықтамайынша, сату жүйесін талдамайынша өнеркәсіп пайдалылығын арттыру мүмкін емес. CRM жүйесі компанияға стратегиялық тұрғыдан маңызды бизнес шешімдерді қабылдауда аса қажет болып табылатын статистикалық ақпаратты алуға, деректердің күрделі талдауын өткізуге мүмкіндік береді. Жүйенің 100-ден астам стандартты есептемелері бизнестің барлық әдеттегі міндеттерін талдауға және қадағалауға жағдай жасайды. Кіріктірілген есептеме құру арқылы, әр өнеркәсіптің міндеттеріне сай талдамалы нысандар жасауға болады. Сонымен қатар CRM жүйесінің қорытынды панелінде, талдамасы басшылыққа әр қызметкердің жұмысының тиімділігін бағалауға мүмкіндік беретін KPI көрсеткіштерін (қызметтің негізгі көрсеткіштерін) қадағалауға болады. Құжат айналымын автоматтандыру. CRM жүйесінде компанияның сыртқы және ішкі құжат айналымын басқаруға арналған барлық қажетті құралдар ескерілген. Бұл құралдар құжаттарды үлгі бойынша автоматты түрде қалыптастыру, құжаттардың баспа үлгісін дайындау, құжаттардың нұсқалығын сақтау, жүйеде құжатты тез іздеу, құжаттардың электронды қоймасын қалыптастыру және т.б. тәсілдермен қамтамасыз етеді [4, б.270].

Құжаттаманы CRM жүйесінде жүргізгенде, қол жеткізу құқығын икемді ажырату шартында, құжаттармен ұжымдық жұмысты ұйымдастыруға, электронды бұрыштама қою, сондай-ақ құжаттар арасында өзара байланысты тіркеуге болады. Өнім қоржынын басқару. Кез келген коммерциялық ұйымға бәсекелік бағамен жоғары сапалы өнім мен қызмет ұсыну, өнім желісін жетілдіру маңызды. CRM жүйесі номенклатураны құрылымдауға және компанияның толық тауарлары мен қызметтерінің каталогын басқаруға мүмкіндік береді. CRM мүмкіндіктері арнайы бағалар мен жеңілдіктердің есептемесін жүргізуді, клиенттерге көрсетілетін қызметтердің оңтайлы пакетін ұсыну үшін деректер мен өзара байланыстарды талдауды және ең өтімді өнімдерді анықтауды қамтамасыз етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Михеева Е.В. Информационные технологии в профессиональной деятельности. – М.: Академия, 2009. – 384 б.
2. Степанцов В.А. Особенности проектирования и создания web-сайтов. – М.: Триумф, 2007. – 189 б.
3. Стрельцов А.А. Обеспечение информационной безопасности. – М.: МЦНМО, 2008. – 296 б.
4. Шкрыль А.Т. Программируем для web-сайта. – С.-Пб.: БХВ-Петербург 2006. – 270 б.

Научный руководитель: кандидат физико-математических наук, и.о. доцента Бакиев М.Н.

**ВЕБ-САЙТ ЯК ЗАСІБ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТА МЕХАНІЗМ ДОСТУПУ
ГРОМАДЯН ДО ПУБЛІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ**

У статті досліджуються питання функціонування веб-сайтів органів місцевого самоврядування. Розглядається сучасний стан веб-сайтів органів місцевого самоврядування щодо забезпечення права громадян на доступ до публічної інформації. Розроблено рекомендації щодо вдосконалення веб-сайтів як механізму забезпечення доступу громадян до публічної інформації.

Ключові слова: органи місцевого самоврядування, електронне урядування, веб-сайт, наповнення сайту, інтерактивність.

The article explore the questions of functioning of the websites of local governments. The modern state of the websites of local governments concerning the right of citizens to access public information is considered. Recommendations on website development as a mechanism for providing access to public information have been developed.

Keywords: local governments, e-government, website, website content, interactivity.

На даний час, в умовах активного розвитку інформаційного суспільства та інтеграції України у світове товариство, особливої уваги має заслуговувати питання ефективного інформаційного забезпечення органів місцевого самоврядування як найважливішої складової цих процесів [6]. З огляду на це, постає потреба у впровадженні та використанні органами місцевого самоврядування новітніх інформаційних технологій. В даному випадку, мова йде про використання офіційних Інтернет-представництв, як найбільш дієвого механізму інформування та підтримки зворотнього зв'язку з громадськістю.

У зв'язку з цим, виникає потреба у дослідженні сучасного стану веб-сайтів органів місцевого самоврядування, аналізі законодавчих норм їх використання та наповнення і формуванні шляхів вдосконалення ефективності роботи веб-сайтів даних органів.

Деякі аспекти визначеної вище проблеми відображено в роботах І. Ф. Коржа, С. М. Луценка, Д. Е. Ситнікова, І. М. Олійченко, А. О. Серенюка, В. С. Тітова та ін.

Оскільки саме Інтернет-представництва органів місцевого самоврядування виступають одним із найбільш доступних механізмів доступу громадян до публічної інформації нами було проаналізовано вимоги чинного законодавства щодо висвітлення інформації про діяльність даних органів через мережу Інтернет.

На основі отриманих результатів, слід насамперед, погодитися із твердженням С. В. Тітова, який в своїй праці зазначає, що не існує єдиних загальних вимог чи шаблонів закріплених на законодавчому рівні (у формі одного законодавчого акту) щодо того, яка інформація про діяльність органів місцевого самоврядування має бути оприлюднена на їх Інтернет-представництвах, тому місцеві органи влади здійснюють це в обсязі й у спосіб, що визначають на власний розсуд [5].

Варто зазначити, що на законодавчому рівні існують лише часткові вимоги щодо наповнення веб-сайтів органів державної влади. Зокрема, вони зазначені в Законі України «Про доступ до публічної інформації», Указі Президента України «Про додаткові заходи по забезпеченню відкритості в діяльності органів державної влади», Постанові Кабінету Міністрів України «Про порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади», «Про заходи щодо подальшого забезпечення відкритості у діяльності органів виконавчої влади» та ін.

На сьогодні ефективність роботи офіційних веб-сайтів органів місцевого самоврядування, їх змістове наповнення є найбільш дієвим механізмом інформування та підтримки зворотного зв'язку з громадськістю. Це зумовлює необхідність здійснення аналізу веб-сайтів органів місцевого самоврядування (на прикладі Львівської, Дніпропетровської, Київської, Рівненської, Харківської та Черкаської міських рад).

При оцінюванні ефективності роботи веб-сайту нами використовувались критерії визначені в праці Т. Г. Білової: частота поновлення інформації; етап розвитку, на якому знаходиться сайт (розміщення інформації, зворотній зв'язок, транзакції або інтерактивні інтегровані послуги) та ступінь інформативності громади за допомогою веб-сайту [1, с. 28], а також вимоги до наповнення веб-сайтів органів державної влади, зазначених на законодавчому рівні, анкети оцінювання офіційних веб-сайтів міст, наведеної в посібнику для муніципальних посадовців [3, с. 87] та вимоги часу.

Варто зазначити, що подібний аналіз вже здійснювався в наукових працях інших авторів, зокрема в праці Д. Е. Ситнікова [4], проте він містив значно меншу кількість показників.

Кожний веб-сайт, нами оцінювався відносно 89 показникам, серед яких: відображення загальної інформації про органи місцевого самоврядування та його посадових осіб; інформації про нормотворчу діяльність; інформації по регуляторну діяльність; земельні відносини; роботу Центрів надання адміністративних послуг; використання елементів електронного урядування та інтерактивності тощо.

На основі проведеного аналізу сформовано рейтинг відкритості та відповідності веб-сайтів органів місцевого самоврядування зазначеним показникам, а відповідно і вимогам законодавства України і часу (рис. 1).

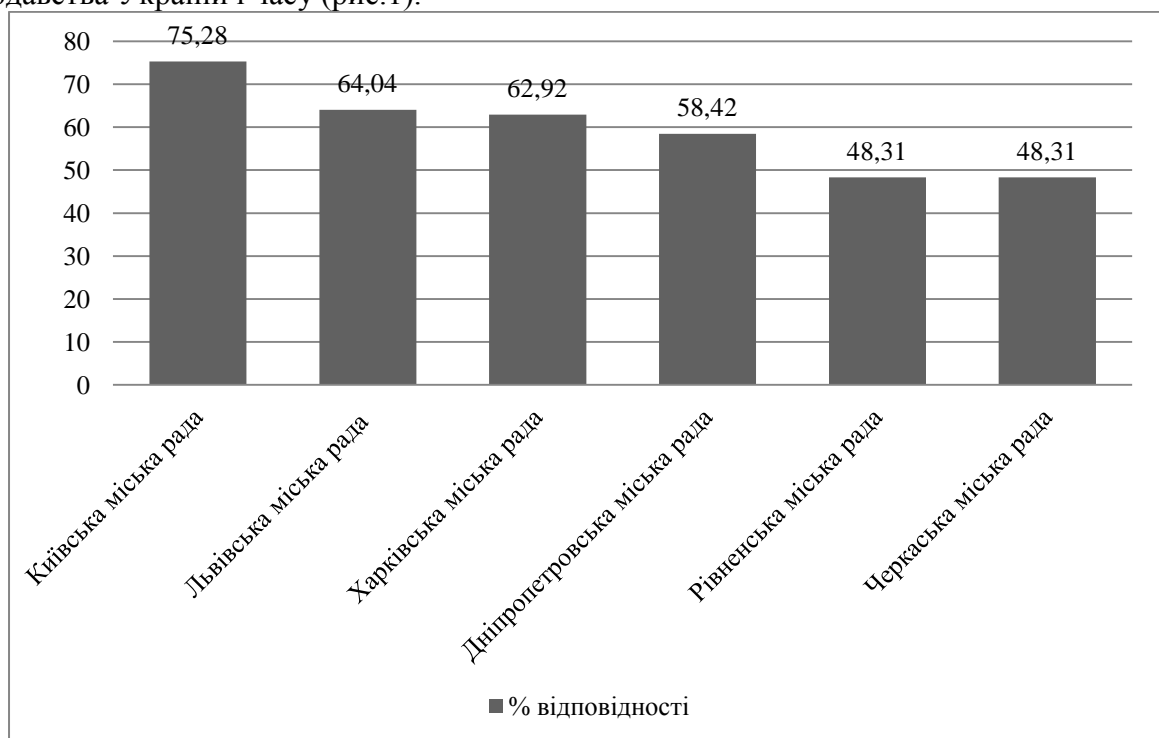

Рис. 1. Рейтинг відповідності сайтів органів місцевого самоврядування

На основі проведеного аналізу можна стверджувати, що веб-сайти органів місцевого самоврядування потребують оновлення, наповнення та удосконалення відповідно до вимог сьогодення. Відповідно до цього, та на основі аналізу наукових праць доцільним є використання наступних шляхів вдосконалення ефективності роботи веб-сайтів органів місцевого самоврядування:

- на загальнодержавному рівні:
  - уточнення положень законодавства про діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування у частині визначення інформування громадян про їх діяльність

(чітке визначення характеру інформації, обов'язкової до оприлюднення на офіційних веб-сайтах органів державної влади та місцевого самоврядування);

- внесення змін до програми підготовки та перепідготовки службовців, основою якої буде значна підготовка у сфері використання новітніх інформаційних технологій та, зокрема, ведення офіційних сторінок в соціальних мережах та власних веб-сайтів органів місцевого самоврядування;

- створення комісії, яка б здійснювала нагляд за дотриманням оприлюднення інформації на офіційних веб-сайтах та регулювала б доступ громадян до цієї інформації;

- сприяння формування ринків електронних ресурсів та послуг;

тощо.

➤ на місцевому рівні:

- визначити та закріпити відповідальну особу чи структурний підрозділ, який буде займатися наповненням офіційного веб-сайту;

- підвищити рівень та якість інформаційної наповненості веб-сайтів – велика кількість інформації наявна лише частково, деяка взагалі відсутня;

- впровадити елементи електронного врядування (запис на прийом, оплата комунальних послуг, оплата податків, наявність містобудівного кадастру, наявність кабінету мешканця тощо);

- проводити Інтернет-конференції засідань та онлайн опитувань з актуальних питань на власних веб-сайтах а також влаштовувати прямі ефіри керівників структурних підрозділів у неофіційній формі – їхня думка, шляхи вирішення проблем, причини прийняття управлінських рішень;

- вчасно та оперативно поновлювати повну інформацію про бюджет та заробітні плати керівництва органу місцевого самоврядування;

- розміщувати електронні зразки документів (бланків, заяв);

- ефективно та вчасно розміщувати інформацію про діяльність міських депутатів – їх звіти, декларації; створити систему електронних приймалень депутатів та міського голови тощо.

Підсумовуючи, зазначимо, що інформативність та функціонування веб-сайтів органів місцевого самоврядування, насамперед, залежить від реалізації інформаційними підрозділами таких основних функцій, як: надання достатньої та достовірної інформації про діяльність органу місцевого самоврядування; активне впровадження елементів електронного урядування та, зокрема, надання державних електронних послуг; залучення громадян до участі в прийнятті управлінських рішень, шляхом проведення обговорень з актуальних питань, громадських слухань та засідань тощо. Даний перелік функцій виявлений на основі аналізу наукових праць, законодавчих норм та власних переконань.

Отже, на основі проведеного аналізу, можна впевнено стверджувати, що ефективна робота веб-сайтів органів місцевого самоврядування, може забезпечити повноцінний та безперешкодний доступ громадян до інформації, а застосування визначених шляхів вдосконалення ефективності їх роботи виведе на новий рівень якості та швидкості надання послуг, сприятиме формуванню іміджу відкритого та прозорого органу місцевого самоврядування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Білова Т. Г. Обробка інформації в складних організаційних системах. Системи обробки інформації. 2018. Вип. 1. С. 27–31.

2. Веб-сайт органу влади як основна інформаційно-технологічна форма комунікації в е-урядуванні: вимоги щодо контенту, актуалізації, інтерфейсу, дизайну та інтерактивності. Портал знань. URL : <http://www.znannya.org/?view=e-government-aspirations> (дата звернення : 18.12.2018).

3. Інформаційна відкритість органів місцевого самоврядування. Посібник для муніципальних посадовців. ГО «Агенство з розвитку приватної ініціативи». 2009. С. 87–96.

4. Ситнікова Д. Е. Аналіз веб-сайтів органів місцевої влади як механізм забезпечення права доступу до публічної інформації. Вісник Харківської державної академії культури. 2013. Вип. 41. С. 134–142.

5. Тітов С. В. Web-сайти органів місцевого самоврядування як складова впровадження е-врядування в Україні. Вісник ХДАК : зб. наук. прац. Вип. 39. С. 144–153.

6. Фурман Р. Ф. Інформаційне забезпечення органів державної влади: проблеми та шляхи їх подолання. Університетські наукові записки. 2009. № 1. С. 357–361.

Науковий керівник: кандидат педагогічних наук, доцент Веремчук О.В.

УДК 372.853

*Bahar Shamilova, Sevindj Rasulova
(Baku, Azerbaijan)*

THE ROLE OF INTERACTIVE WHITEBOARDS IN THE EDUCATION PROCESS

In the beginning, information was given about the introduction of ICTs and their application to the teaching process. Subsequently, articles written in this direction were investigated. The strategies for implementation of ICT tools in the Republic of Azerbaijan have been mentioned. For the first time in 2003, the introduction of ICT tools in the Republic of Azerbaijan began. Conducting various training courses led teachers to use ICT tools effectively in the teaching process.

At the same time, the article focuses on the role of multimedia tools in teaching and interactive whiteboards. Information on the software needed to use interactive boards has been provided. The advantages of using them in the learning process are listed. ActivInspire, MimioStudio, and the use of Interactive Boards using ActivPrimary software. Their distinctive features are shown. The methods used in the learning process are highlighted. The interface of the MimioStudio software has been introduced. This software provides information on how and when to use it, its functionality and its familiarity with its elements. Finally, it was noted how to use the ready-made training materials included in the MimioStudio program. For example, the rules of using multimedia tools to perform processes such as crawling on animals according to the biology subject, the mathematics subject, placement of points in the three-dimensional space, finding the function of the given function, and setting the appropriate graphic are noted.

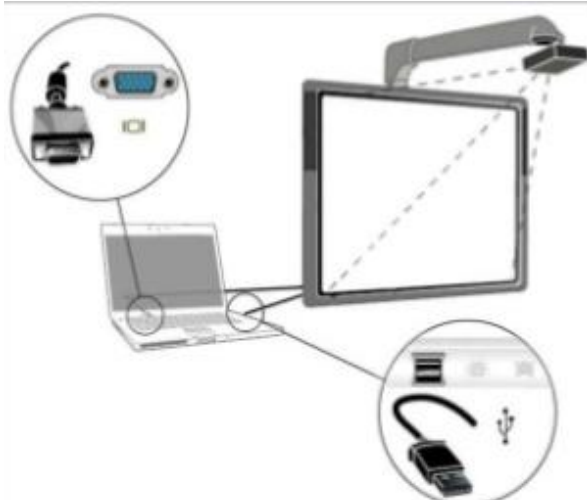
Keywords: *Interactive whiteboards, Software ActivInspire, MimioStudio, ActivStudio, MimioPrimary, ActivPen, MimioStudio Gallery.*

В работе описывается роль интерактивных досок в процессе преподавания и влияния их в науке и образовании учителей и учащихся. А также описываются способы использования инструментов для мультимедийных объектов и проведения уроков в программе MimioStudio Gallery. Составляются графические точки в двухмерных и трехмерных пространствах.

Ключевые слова: *Интерактивные доски, программное обеспечение ActivInspire, MimioStudio, ActivStudio, MimioPrimary, ActivPen, MimioStudio Gallery.*

Introduction

The creation of an information society and a competitive high-tech national economy has become the focus of public policy in a number of countries. To date, in these countries, the most important development factors are information and communication technologies (ICT). This area influences the political, economic and social activities of states and ensures the globalization of the

Figure 1. Devices for creating interactive whiteboards.

economy and public relations. One of the most pressing problems is the question of how to integrate the education system in the information society, what technologies and how to use it to modernize education.

National strategy of development of information and communication technologies in Azerbaijan (2003-2012). Adopted in 2003, at present it is considered the most priority for Azerbaijan in the field of ICT application. At present, it is considered as highest priority implement the goals of this strategy, our country adopted the State Program on Informatization of the Education System in the Republic of Azerbaijan for 2008-2012, which was implemented and implemented within the framework of this project. "The

State Program for the Development of Communication and Information Technologies in the Republic of Azerbaijan for 2005-2008 (Electronic Azerbaijan)" also provides for special events to promote ICT and raise awareness of ICT in improving the education system. One of them is the INTEL-AZERBAIJAN course organized by the Ministry of Education for Teachers with the support of MICROSOFT, one of the world's largest ICT companies. All this shows that serious steps have been taken to modernize education in Azerbaijan and introduce information technologies in education [1].

The Role Of Interactive Whiteboards In Education

The use of multimedia technologies in the learning process is both an exciting learning process and effective learning outcomes. Due to this, teaching materials are easily mastered by students and pupils. The concept of multimedia includes moving images, text, sound and digital signals. Multimedia database combines information about text, image and video clips. Multimedia telecommunication service allows the user to send and receive any information. Multimedia technologies are an integral part of the effectiveness of professional work of modern educators. Thanks to this, the quality of the teachers' work has been improved.

In order to install interactive whiteboards, you need a computer ActivDriver, VGA, USB and Interactive whiteboard (Fig. 1). And also you need to have interactive software to use interactive whiteboards. At present, specialists working in all fields should work with ICT and be able to use them properly. Equipping the education system with ICT equipment, including computers, laptops, interactive whiteboards in the education system is a great success in our Republic. Using an interactive whiteboard in the learning process provides one of the basic principles of the lesson and its functionality. "Intellectual board" is the foundation of the 21st century education. Inclusion of this bill in the Azerbaijani education opens new opportunities for our education. Intelligent boards are interactive whiteboards designed to better understand the information displayed [2, p.6]. With the help of an intelligent blackboard, the course process can be interesting, informative, colorful, more complete. Promethean boards encourage students to work, think, search, creativity, develop critical and creative thinking. All actions on this board can be performed interactively by touching the touch panel with a special pen or finger on the touch panel. The advertising board has many advantages. Using interactive software, interactive whiteboards can make learning more interesting

[4, с.95]. This includes MimioStudio, ActivInspire, ActivStudio, MimioPrimar. The Promethean board has many advantages.

- There is an original MimioPrimary mode where visually attracts the attention of primary school students, and also differs in its color from other modes.
- The process of conducting the lesson on this board can be saved in the computer's memory, and also you can use the notebook. Students who are not in the class can later watch the video.
- Teachers from different countries can become members of the Promethean Planet Internet community, thereby increasing their knowledge and skills. First of all, you need to register on the website www.prometheanplanet.ru. With the help of this site, teachers can communicate with teachers from many countries, share knowledge and skills and ultimately improve the quality of their work.

The difference between an interactive whiteboard and other boards is that it is a tool that is for both the student and the teacher. At the same time, it ensures the activities of both parties. This board has functions such as recording, storing resources, editing, deleting, distorting, moving from page to page, adding and editing text, creating notes pages and using the projector. These functions allow the teacher to conduct lessons in the classroom. These functions create conditions for teachers to demonstrate their creativity, help to activate students, allow them to get into the subject.

With the help of these boards, teachers are able to create real conditions in the classroom, turning the lesson into an interactive learning environment. You can use the following methods:

- Demonstrate the lesson through presentations. The teacher can use video clips, video fragments, diagrams and schemes, animations and music presentations.
- Perform practical tasks aimed to solving the problems. You can perform a task solution, build diagrams.
- Conducting the laboratory works.

As we know, the possibility of implementing experiments is not only the achievement of innovations in this process, but also the generalization of knowledge, as well as the solution of experimental questions.

Laboratory classes are conducted mainly in physics (Fig. 2) and chemistry (Fig. 3). The teacher cannot always perform laboratory work. Interactive whiteboards help with this. In this case, you can refer to the help of Interactive Whiteboards. Laboratory experiments conducted with the help of computer technology, take a special place in the learning process. In the event that each student does not have a microscope and a micro preparation, a digital microscope can be used. With it, you can display an image on the screen with it. At the same time, it is possible to conduct interactive laboratory work. For this, you can use virtual labs. Interactive whiteboards allow students to independently test their knowledge. In this case, you can evaluate students' knowledge using games such as crosswords and puzzles. As a result, students' desire to learn will increase. You can also assess students' knowledge using pre-tested tests.

However, it cannot be said that the use of interactive whiteboards increases the motivation and desire of students to study. However, the student who

Figure 2. Virtual Laboratory for Physics

Figure 3. Virtual Laboratory for Chemistry

was not decisive enough to answer the lesson using an interactive whiteboard, he can confidently and easily answers questions. The use of interactive whiteboards in the learning process increases the students' self-esteem. It should also be noted that the interactive whiteboard itself cannot improve the quality of the lessons. However, using the interactive whiteboard cannot eliminate the problems of the educational process, so the teacher does not need to use the interactive whiteboard, but with use of it, the lesson becomes more interesting and dynamic.

Figure 4. ActivPen

On the interactive boards there are 2 or 4 ActivPen handles (Fig. 4). The ActivPen pen is the main tool for teacher and replaces the computer mouse. Using the ActivPen knob, press the handle of the board slowly. Moving the knob on the board, the cursor will follow it.

Application of MimioStudio in Education

You can change the language of the MimioStudio menu. To switch from one language to another, you need to click the "Settings" button. On the pop-up window, you can select the appropriate language after clicking the left mouse button in the "Language" command; click the "OK" button. Only when the MimioStudio program window is closed and opened again, the menu language will be changed.

The MimioStudio program consists of three parts:

1. MimioStudio Notebook
2. MimioStudio Tools
3. MimioStudio Gallery

MimioStudio Notebook provides a multi-page workspace for presentations. Using MimioStudio Tools, you can create various objects on the pages of MimioStudio Notebook. The thumbnail section contains thumbnails of pages. It is displayed in the Thumbnails section on which we are working on the page.

MimioStudio Gallery contains images, templates, multimedia tools and examples of lessons used in the lessons.

The Gallery folder contains various objects. All these objects are divided into 3 parts:

- Images
- Templates
- Multimedia

The Images window contains pictures. Moving an object, or double-clicking the left mouse button on the object, you can put it on the work page.

You can use ready-made templates in the Templates window. Using the ready-made templates found here, for example, in the biology class, students are asked to place animals and birds in accordance with the time. To do this, just select the left part of the mouse from the MimioStudio Gallery-Templates-4 Column Animal command (Fig. 5).

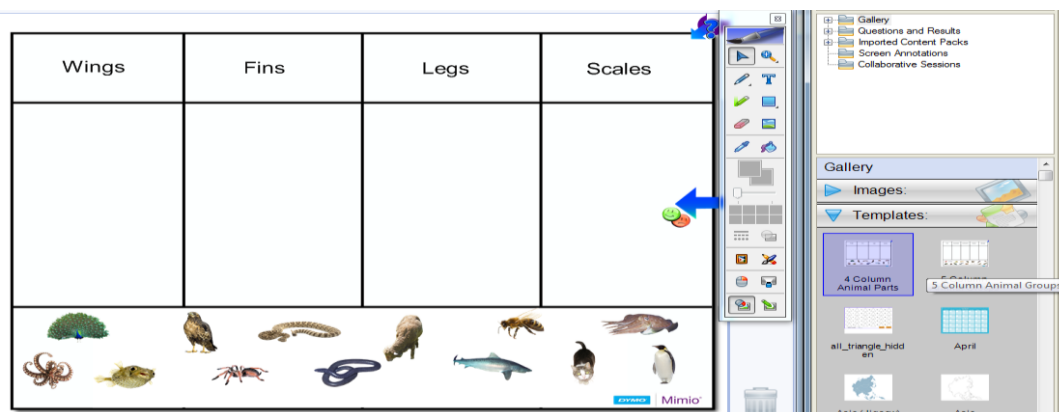

Figure 5. Placement of animals and birds in the corresponding columns

At the bottom of the animal and bird table, bring it to the correct column while holding down the left mouse button. Hold the left mouse button animals and birds can be translated into the desired column. On the Multimedia window there are multimedia applications related to different subjects. Using these applications, during the lesson, the lesson becomes much more interesting and

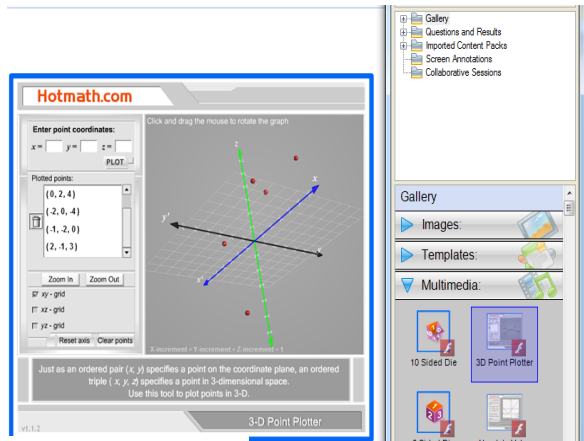

Figure 6. 3D

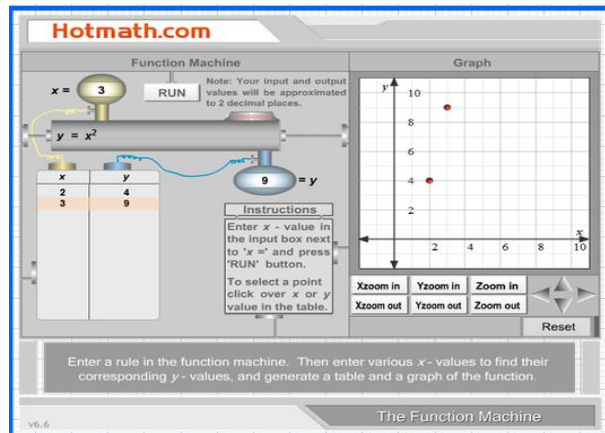

Figure 7. Draw points on the coordinate axis.

effective. Using the command 3D Point Plotter, you can see the given points in space (Fig. 6).

Consider the problem. Suppose we need to construct a graph of the function $y = x^2$. To do this, select the Tool-solving functions from the Mathematic folders in the MimioStudio Gallery window. By assigning X values, pressing the RUN command displays the Y value (Fig. 7). Accordingly, points are automatically formed on the right-hand side of the coordinate system.

Conclusion

Using interactive whiteboard for teachers and schoolchildren in the process of education plays a positive role:

1. The process of education makes effective;
2. Prevents the loss of time;
3. In a short period of time, a large amount of information is given out;
4. The passed theme is well assimilated by schoolchildren;
5. A student who is not present at the lesson can make up for lost time by viewing the videotape;
6. Schoolchildren and teachers develop the ability to use communication technologies;
7. To work on the interactive whiteboard, you need to know other software.

LITERATURE

1. [Electronic resource]. URL: <http://www.Azkurs.org/tehsilde-ikt-muhazireler-giris.html>
2. Sarzhanova AN, Pustovalova VG Use of Information and Communication Technologies in Primary Classes // Primary School Kazakhstan. – 2011. – №1. – C.6-8.
3. Kozlenko AG Information culture and / or computer at the lesson of biology [Electronic resource]. URL: www.edu.1september.ru
4. Karimova Ya.G. Innovative methods of teaching using the interactive whiteboard and flipcharts as a means of motivating students // Creative Pedagogy. –2011. – №3. – P.94-99.
5. Aryngazin K. M., Dzyubina A. V. Methodical recommendations for working with the interactive whiteboard and methods of conducting classes with its use [Electronic resource]. URL: www.rusedu.info.
6. [Electronic resource]. URL: Mimioconnect.com

ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНІ НАУКИ /
ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 517.958

Аскар Закиров
(Ташкент, Узбекистан)

РЕШЕНИЕ ЗАДАЧИ ОБ ИСТЕЧЕНИИ
НЕСЖИМАЕМОЙ ЖИДКОСТИ ИЗ НАСАДКИ

Рассматривается течение идеальной несжимаемой жидкости из цилиндрической насадки, присоединенной к отверстию в вертикальной стенке. Методами теории аналитических функций получено точное решение плоской задачи.

Ключевые слова: истечение, струя, идеальная жидкость, насадка, источник, сток, расход жидкости, свободная граница, годограф скорости, функция тока.

The flow of an ideal incompressible fluid from a cylindrical nozzle attached to an opening in a vertical wall is considered. Methods of the theory of analytic functions, an exact solution of the plane problem.

Keywords: outflow, jet, ideal fluid, nozzle, source, drain, fluid flow, free boundary, velocity hodograph, current function.

Введение. Актуальность теоретического исследования жидкости из сосудов при отсутствии внешних сил и вихрей вызвана практическим приложением, где основными вопросами являются определение скорости истечения, формы струи и коэффициента истечения. Методами теории аналитических функций исследован широкий круг задач гидродинамики [1-2]. Первое точное решение в теории струй сжимаемой жидкости получил С.А. Чаплыгин.

Как известно, в гидродинамике различают прямые и обратные задачи. В прямых задачах считают заданным форму обтекаемого тела, а ищут закон распределения скорости. В обратных задачах задано распределение скорости по обтекаемому телу или скорость на границе струи, решение состоит в определении формы тела или струи.

Постановка задачи. В данной работе рассматривается плоская задача об истечении идеальной несжимаемой жидкости из цилиндрической насадки, присоединенной к вертикальной стенке. Введем систему координат $z = x + iy$ с началом в точке O , ось x направим по оси симметрии течения. Предполагается, что в плоскости течения в бесконечности в точке A имеется источник с секундным расходом q , а в точке D – сток (рис.1).

Струя несжимаемой жидкости, выходящая из насадки, образует свободную поверхность с неизвестной границей. Давление на границе струи ВС равно давлению в окружающем пространстве, то есть постоянно. Из интеграла Бернулли следует, что на свободной границе величина скорости постоянна, хотя направление скорости меняется. На стенках, наоборот, постоянно направление скорости, однако ее величина изменяется. Эти соображения дают возможность нарисовать годограф скорости.

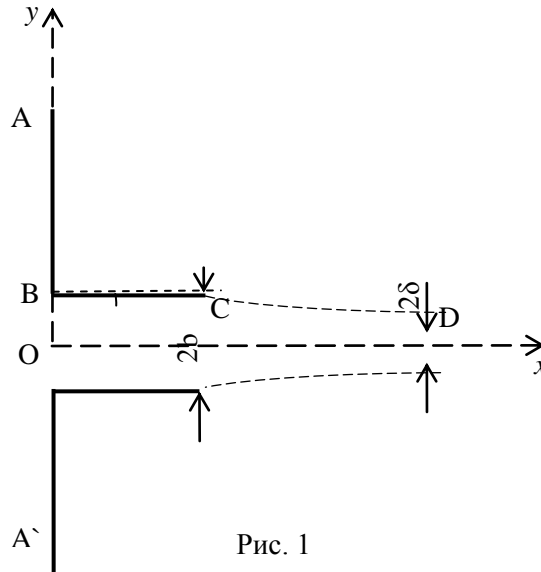

Рис. 1

Метод решения задачи. Задачу будем решать с помощью метода годографа, который состоит из следующих этапов:

- согласно заданным условиям задачи строят годограф скорости;
- в плоскости годографа находим точки, соответствующие бесконечно удаленным точкам в физической плоскости $z = x + iy$;
- строим фиктивное течение в плоскости годографа.
- решение, полученное в плоскости годографа, переносится в физическую плоскость.

В физической плоскости все линии тока выходят из бесконечности слева и идут в бесконечность справа. Следовательно, в плоскости годографа они должны выходить из начала координат и идти в точку D . Отсюда следует, что течению в физической плоскости соответствует фиктивное течение в плоскости годографа, вызванное источником в начале координат и стоком в точке. Это фиктивное течение происходит в полукруге. В точках A, D бесконечно удаленных от отверстия, скорость жидкости равна нулю и поэтому им соответствует начало координат в плоскости годографа, где $u = 0, v = 0$. В точке C скорость направлена по касательной к стенке, а значение ее равно значению известной скорости на границе струи v_0 . В плоскости годографа соответствующие точки обозначаются теми же буквами. На границе струи CD скорость постоянна по величине и поэтому на годографе границе струи соответствует дуга окружности.

При построении годографа принято, что соответствующие скорости в физической плоскости и плоскости течения совпадают по направлению.

Расход жидкости, протекающей между двумя линиями тока, равен разности значений функции тока на этих линиях [3,4]

$$W(\zeta) = -\frac{q}{\pi} \ln \zeta + iq \quad (1)$$

Следующий этап заключается в построении контура струи в физической плоскости. Связь между физической плоскостью и плоскостью годографа устанавливает формула, приведенной в монографии [1]:

$$dz = \frac{1}{v_0} e^{i\theta} dW = \frac{1}{v_0} e^{i\theta} (d\varphi + id\psi) \quad (2)$$

Поскольку струя CD является линией тока, на ней $d\psi = 0, V = V_0$, то координаты контура струи находятся по формуле:

$$z = x + iy = \frac{1}{v_0} \int e^{i\theta} d\varphi \quad (3)$$

Разделя действительную и мнимую части в (3), находим уравнение свободной поверхности.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Гуревич М.И. Теория струй идеальной жидкости. М.: Наука, 1979.
2. Кочин Н.Е., Кибель И.А., Розе Н.В. Теоретическая гидромеханика. М.: Физматгиз, 1963.
3. Закиров А.Х. Задача об истечении жидкости из цилиндрической насадки. Совместный выпуск журналов «Вычислительные технологии» Института Вычислительных технологий СО РАН и «Вестник» Восточно-Казахстанского Технического университета, Алматы, 2013.
4. Закиров А.Х. Истечение несжимаемой жидкости из конической насадки. ЎЗМУ хабарлари, №2/1, 2015.

ОӘЖ 373.5.016:53

*Манат Қожахмет, Оразкүл Сейтакбарова
(Арқалық, Қазақстан)*

ФИЗИКА САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫ СЫНИ ОЙЛАУҒА ҮЙРЕТУ

Мақалада оқушыларды сыни ойлауға үйрету жолдары және сыни ойлау технологиясы арқылы білімді тексеру функциялары көрсетілген. Сонымен қатар сын тұрғысынан ойлау технологиясының тиімділігі жайлы жазылған.

Түйінді сөздер: құбылыс, табиғат, эксперимент, тексеру функциясы, зерттеу, сыни ойлау.

The paper presents pupils' critical thinking skills and their ability to analyze information through critical thinking technology. It also describes the effectiveness of critical thinking.

Keywords: phenomenon, nature, experiment, checking function, research, critical thinking.

Физика жаратылыстану ғылымы, сондықтан ол физикалық құбылыстарды, денелердің физикалық қасиеттерін зерттейді. Осы физикалық білімдерді практикада, техникада қолдану мүмкіндіктерін қарастырады.

Физика деген сөз термин емес, ол өзіне тән белгілері бар ұғым, түсінік. Бұл пәнді мектепте оқытудың мақсаты оқушылар санасында физика ұғымын қалыптастыру, меңгерту және сол арқылы оқушы бойында жеке тұлғаға тән қасиеттерді дамыту.

Табиғат туралы біліммен қоса оқушылардың алған білімдерінің шынайлығы мен нақтылығына көз жеткізуінің маңызы өте зор. Алған білім “дайын түрде” ұсынылғаннан, өз бетінше қорытындыланып, көз жеткізген жағдайда ғана “сіңімді” болады. Сондықтан оқушылардың көзқарасын қалыптастыру үшін оларды ойлау қарекетінің әдістеріне, олардың формальды-логикалық ойлау қабілетін ғана емес, сонымен қатар ғылыми тұрғыда ойлау стилін қалыптастыру қажет. Бұл орайда сын тұрғысынан ойлау технологиясын қолданған тиімді нәтиже береді.

Егер оқушы берілген тапсырманы орындау барысында аналитикалық тәсілді пайдаланса, онда оның шығындалатын энергиясы да өте үлкен болмайды. Бірақ, мәселені шешуде заттар мен құбылыстардың образдарымен түрлендірулер жүргізу қажет болғанда мұны шешу қиындай түседі. Әдетте, адамның миы ойлау процесінде аз энергия шығындай отырып, ұқсас есептерді шешуде қолданылған, есте сақталған ойлау компоненттерін түрлендіру алгоритмі арқылы тез арада шешуге ұмтылады. Осы мәселені бұлай шеше алмаған жағдайда ғана энергияны көп қажет ететін бірақ шешудің эвристикалық, интуитивті жолмен жүзеге асыратын жалпылаудың әр түрлі дәрежесін іске қосады.

Бірақ бұл жүзеге асуы үшін оқушының миы көптеген табиғат құбылыстары мен мыңдаған сан заттар туралы жеткілікті дәрежеде мәліметтерге қанық болуы керек. Оқушыны қоршаған орта мен табиғат құбылыстары туралы мұндай ақпаратпен қанықтырудың физиканы оқыту үрдісіндегі бірден бір жолы – оқушыларға физикалық оқу экспериментін көрсету.

Мектеп физика курсындағы эксперимент – бұл физика ғылымына тән, зерттеудің ғылыми әдістемелік көрінісі. Физикалық экспериментті негізге алып, құбылыстарды оқып үйрену - оқушылардың ғылыми көзқарасының қалыптасуына, физикалық заңдарды неғұрлым тереңірек меңгеруге, мектеп оқушыларының пәнді оқып үйренудегі қызығушылығын арттыруға себін тигізеді [1].

Оқушылардың өз ойларын ғылыми-таным әдістеріне сүйеніп дамытуы физикалық білімнің тиянақты да терең болуын туғызады. Физиканы оқытудың ғылыми әдістерінің негізгісі - құбылысты бақылау мен эксперимент жасау арқылы арнайы дайындалған дидактикалық үлестірмелі материалдар көмегімен оқушылардың білім меңгеруін қарастырайық.

Оқушыларға қойылған проблема бойынша мұғалімнің жасаған тәжірибесін бақылап, ой тұжырымдауы тапсырылады. Тәжірибе орындалып болған соң, оқушылар алдында тәжірибеде пайдаланған приборлардың осы жердегі мақсаттық пайдалануы; байқалған құбылыстарды айқындау; бұл құбылыстың себептері мен салдары; құбылыстың ерекшелігі секілді бірнеше проблемалар қойылады. Бұл жұмыстар сабақтың кез-келген кезеңінде:

- а) үй тапсырмасын тексергенде;
- б) білімді көкейтестілендіруде;
- в) жаңа материалды түсіндіруде;
- г) материалды бекітуде;
- д) лабораториялық эксперимент және практикум сабақтарында беріледі.

Сыни ойлау – бұл американдық көптеген ғалымдардың алдыңғы қатарлы идеялары негізінде құрылған жоба, оның тұтас құрылымы болғандықтан технологияға деген негіз бар. Сыни тұрғыдан ойлау «ойлау туралы ойлану» деп сипатталған. Ол маңызды мәселелерді талқылау және тәжірибені ой елегінен өткізуді қамтиды. Бұл модуль оқушылардың да, мұғалімдердің да сыни тұрғыдан ойлауды дамытуды саналы және оймен қабылдауын көздейді. Сыни тұрғыдан ойлау - бақылаудың, тәжірибенің, ойлау мен талқылаудың нәтижесінде алынған ақпаратты ойлауға, талдауға, және синтездеуге бағытталған пәндік шешім. Ол болашақта әрекет жасауға негіз бола алады. Сыни тұрғыдан ойлау көбінесе қарсы пікір айтуға, баламалы шешім қабылдауға, ойлау және іс - әрекетімізге жаңа немесе түрлендірілген тәсілдерді енгізуге дайын болуға, ұйымдастырылған қоғамдық әрекеттерге және басқаларды сыни тұрғыдан ойлауға баулуды білдіреді. Заман ағысына сай технологияларды қолдану ауқымы, түрлері өзгеріп отырады. Бірақ ең бастысы технологияларды тиімді, жүйелі қолдану керек. Ұстаз үшін ең негізгі мақсат – әр сабағын түсінікті, тартымды, тиімді өткізу. Оны жүзеге асырудың бір жолы – оқушыларға білім беру, тәрбиелеу барысында кеңінен қолданылып жүрген оқушылардың білім сапасын көтеруде жағдай жасайтын сабақты тиімді ұйымдастыруға, атап айтқанда сабақ уақытын ұтымды пайдалануға мұғалім мен оқушылардың ойлау қабілетін дамытуға көп көмегін тигізетін технологияны тиімді қолдана білу [2].

Сын тұрғысынан ойлау технологиясын білімді тексеру мақсатында қолданудың тәсілдерін физика оқу пәніне қатысты толығырақ қарастырайық.

1. Оқушының логикалық ойлауын дамытуда тексерудің маңызы өте зор, сондықтан оны мұғалім өз қызметінде пайдалануы қажет. Логикалық ойлауды дамыту төмендегі жалпы ойлау қызметтерін (әрекеттерін) қалыптастыруды қамтиды: салыстыру, жалпылау, абстракциялау, бөлу, анализ және синтез, индукция және дедукция, үрдістер мен құбылыстардағы себеп-салдарлық байланысты анықтау икемділігі. Физиканы оқытуда оның ішінде тексеру үрдісінде, оқушылардың ойлау қабілетін дамытуға үлкен мүмкіндіктер бар.

Мұғалімнің қойған сұрақтары нақты тақырыпты оқытуда оқушылардың жас және психологиялық ерекшеліктерін ескеріп, оқушыларды жалпы ойлау әрекеттерін талап еткен жаттығуларды орындауға негізделген жағдайда ғана тексеру олардың логикалық ойлау қабілетін дамытады.

Оқушылардың логикалық ойлауын тексеруде сын тұрғысынан ойлау технологиясының орны ерекше.

Сыни ойлау ойды ұйымдастырудың тамаша түрін қалыптастырады: проблеманы шешудің түрлі нұсқаларын ұсына отырып, әр түрлі көзқарастарды салыстырып, бір нұсқаны таңдап, таңдалған нұсқаны негіздейді. Ұғынып ойлау (пікір, пайымдау) сыни ойлаудың құралы және шешім ұсынудың формасы.

Пікірталас классикалық формальды логика шеңберінде қарастырылады. Бұнда пікір «заттар мен белгілер арасындағы байланысты бекітетін немесе теріске шығаратын ой» деп түсінілді.

Классикалық логикаға сәйкес, пікірталас – жай және күрделі болып екіге бөлінеді. Жай пікір-құрамынан өзге пікірді бөліп қалыптастауға болмайтын пікір. Ал бөлініп алып тасталынатын болса, онда ол – күрделі пікір. Жай пікір мен күрделі пікір арасындағы айырмашылық өте ерте замандардан белсенді таңдалып келеді. Сонымен, пікірде құбылыстар мен белгілер, түрлі жағдайдағы іс-әрекеттер, құбылыстар, ахуалдар арасындағы қарым-қатынастар, байланыстар көрсетіледі. Бұндай байланыстар мен қарым-қатынастардың пайда болуы – ойлау әрекетінің аса маңызды міндетіне саналады, яғни құбылыстардың белгілерін қосымша жазып алып, түрлі қатынастар мен тәуелділіктер түсіндіріледі, бағаланады. Пікірдің бұндай сипаттамасы қарастырылған проблема бойынша шешім қабылдауда аса маңызды. Шешім қабылдау процесінде заттың немесе құбылыстың көптеген белгілерін есепке алу керек, шешім қабылдауда ішкі және сыртқы сипаттамаларды ескеру – шешім қабылдаудың шарты.

2. Тексеру үрдісіне оқушылардың ойлау әрекеттерінің «техникалық» тәсілдерін дамытуға үлкен мүмкіндіктер туады. Мысалы, білімін тексеруге даярлық кезеңде оқушылар мұғалімнің ұсынысымен жауаптың жоспарын ойластырады және жауап беру кезінде қолданады. Бұл кезде оқушы мәтіндегі негізгі мәселені бөліп алады, оны жүйелейді, яғни белгілі ретке келтіреді.

3. Білім мен икемділікті тексеру оқушының сөйлеу қабілетін дамытуға ықпал етеді. Осы мақсатта мұғалім оқушыдан жауап беру кезінде мәтінді «өз сөзімен» жеткізуді талап етуі қажет.

4. Қайталап сұрау кезінде тақырыптың мазмұны мен мәні терең және кеңірек ашылатын болғандықтан, тексеру оқушылардың білімін тереңдетеді. Білім мен икемділікті тексеру оқушылардың оқыған мәтіннің мәнін түсінуге ықпалын тигізеді, бұл кезде білімнің жана жақтары ашылады, олар толығыады, нәтижесінде білім берік және мағыналы болады да, оқушының сеніміне айналады [3].

Сұрақ-сыни ойлаудың құралы. Түйінделген пікірталас, қалыптасқан пікірталас түрінде берілген алдыңғы ой тек сұрақ арқылы ғана сарапталады. Сұрақтың арқасында бұрын дұрыс саналып келген үйреншікті шындыққа күмән туады. Сұрақтың арқасында «ой белгілі арнаға бағытталады», мақсат тұжырымдалады, мүмкіндіктер бағаланады, шешімді өңдеудің шарттары жасалады. Ақырында ең бастысы, сұрақтың ұйымдастыру әрекеті ойды ұйымдастырудың есебінде кеңейеді.

Бұл технологияны пайдаланудың тиімді тұстары мыналар:

1. Оқушының пәнге деген жеке қызығушылығын оятады;
2. Танымдық қабілеттілігін қалыптастырады;
3. Әлеуметтік мәдени тәрбие қалыптастырады;
4. Оқушыны шығармашылық жұмысқа баулиды;
5. Оқытушының уақытын үнемдейді
6. Қосымша мәліметтер береді.

7. Оқушыларға сенімділік білдіріледі;
8. Талантты, қабілетті балалар өздерінің қабілеті мен икемділігін одан әрібекіте түседі, әлсіздер оқуға ниет білдіріп, өзіне деген сенімсіздіктенарылады.
9. Білім дәрежесі бірдей оқу топтарында оқу жеңілдейді.

СТО технологиясын пайдаланудың мұғалімге де берері мол:

1. Барлық баланы оқыту;
2. Оқу тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруға көмектесу;
3. Білім берудің формасын оңайландыру міндеттерін атқару;
4. Оқушының жеке қабілетін айқындау, іздену;
5. Оқушы үнемі үй тапсырмасын оқып, орындауға дағдыланады.
6. Оқушыда жылдам ойлап шешу әрекетін қалыптастырады.
7. Сұрақтарға қысқа, нақты жауап беруге машықтанады.
8. Сынып оқушыларының білім сапасын неғұрлым тез айқындауға мүмкіндік береді.
9. Оқушының қай тақырыпты меңгере алмағанын анықтауға болады [4].

Оқыту үрдісінің міндетті компоненттерінің бірі оқыту нәтижелерін тексеру немесе бақылау екендігі белгілі, олай болса сын тұрғысынан ойлау технологиясын білімді тексеру мақсатында қолдану оқушының жетістіктерін нақтылайды.

Қорыта айтқанда, сын тұрғысынан ойлау технологиясының стратегияларын қолдана отырып сабақ өткізу тиімді және маңызды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Иванова Л.А. Активизация познавательной деятельности учащихся при изучении физики : Пособие для учителей. – М., Просвещение, 1990.
2. Стилл Дж., Мередит К, Темпл Ч., Вальтер С. Сын тұрғысынан ойлауды дамыту құрылымының оқу жоспары. Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту бағдарлама жобасы үшін дайындалған әдістемелік құрал. – Алматы, 1998.
3. Аубакирова А.А., Қожахмет М.С., Успанова В.Ж. Сын тұрғысынан ойлау технологиясын физика сабағында қолдану. Оқу әдістемелік нұсқаулық. – Арқалық, 2017.
4. Усова А.В. Методика преподавания физики. – М.: Просвещение, 1990.

ӘОЖ 372.851

*Айжан Мухамедия, Алия Тиштаева, Махаббат Кыдырова
(Жезказған, Қазақстан)*

МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ. ӨТКЕНІ. БҮГІНІ. КЕЛЕШЕГІ

"Математиканы оқыту әдістемесі" пәні бойынша математика факультетінің студенттері мен болашақ математика пәнінің мұғалімдеріне математиканы оқытудың әдістері мен формаларын тиімді қолдану мәселелерін қамтиды. "Математиканы оқыту әдістемесі" негізінде жазылған.

Кілт сөздер: *математика, заманауи әдістер, ақпараттық технология, математиканы оқыту, проблемалық баяндау.*

The article concerns the issues of effective use of methods and forms of teaching mathematics for students of mathematical faculties and future mathematics teachers. The research is conducted on the basis of "Methodology of teaching mathematics".

Keywords: *mathematics, modern methods, information technology, teaching mathematics, problem statement.*

Қоғамның дамуы мен ғылыми-техникалық революцияның қарқындап өсуі математиканы оқыту әдістемесінің қарыштап дамуына себепші болды.

Математиканы оқыту әдістемесі – педагогика ғылымының бір саласы, ол оқушылардың жас ерекшеліктері мен ойларының даму деңгейіне қарай математиканы оқыту заңдылықтарын зерттейтін ғылым.

«Математиканы оқыту» деген терминді 1836 жылы алғаш қолданып, ғылымға енгізген неміс педагогі Адольф Дистерверг.

Математиканы оқыту әдістемесі оқыту барысында мына сұрақтарға жауап беруді көздейді:

- Математика нені оқытады?
- Математиканы неге оқытады?
- Математиканы қалай оқытады? [1, 54б.]

Математика тарихында математиканы оқыту әдістемесінің қарыштап дамуына елеулі үлес қосуда Гальденберг А.И., Лобачевский Н.И., Менчинская Н.А., Богоявленский Д.И., Гальперин П.П., Песталоцци И.Г. есімдерін ерекше айтып өту керек.

Москва қаласында М.И. Калинин оқушылармен кездесу барысында «Математика адамға не береді?» деген сұрақ аясында «біріншіден, математика логикалық ойды, ақыл-ойды дамытады, екіншіден, қай ғылымды алып қарасақ та , математика кең қолданысқа ие, сондықтан оны білу өте маңызды» деген қорытынды жасады. [2, 57 б.]

Н.К. Крупская өзінің педагогикалық шығармаларында физика, химия, орыс тілі, әдебиет пәндерімен қатар математиканы оқытуды ерекше маңыздылығын көрсеткен. Ол «Математиканы оқытудағы басты мәселе» деген еңбегінде «Математиканың іс жүзінде қолданылатын бірсыпыра ғылымдармен қалай толығып өсетінін және математика негіздерін білу іс жүзінде қолданылатын ғылымдарды меңгеруді қалай жеңілдететінін көрсету керек» - деген еді.

Мектепте математиканы оқыту мақсаты мен міндеттері қазіргі заман талабына сай адамды тәрбиелеу нормаларына сәйкес.

Әлемдік білім тәжірибесі тарихында әр түрлі оқу жүйелері пайда болып, олардың әрқайсысы өзінің ыңғайына қарай қолданылған.

Яғни, оқуды ұйымдастыру формалары дамуының тарихында көптеген ғалымдар өз жүйелерін ұсынған. Олардың көпшілігі оқушылардың білім игеруіне тиімсіз болғандықтан педагогикалық іс тәжірибеде кең өріс алмаған. Ерекше атап өтетіні - Ян Амос Коменскийдің XVII ғасырда «Ұлы дидактика» кітабында көрініс тапқан сыныптық-сабақтық жүйе. Ол әлі күнге дейін сақталып келеді. Осы оқу формасы педагогикалық және мектеп іс-тәжірибесінің аса құнды жемісі. [3, 121 б.]

М.Н.Скаткин мен И.Я.Лернер оқыту әдістерінің бірнеше түрін сараптап көрсетті:

- Информациялық-нұсқау;
- Қайта жаңғырту;
- Проблемалап баяндау;
- Ішінара іздену;
- Зерттеу әдістері.

1) Информациялық-нұсқау әдісінің мәніақпаратты әр түрлі көрнекі құралдардың көмегімен баяндауды көздейді.

2) Қайта жаңғырту әдісі – математика сабақтарында өтіп кеткен тақырыптағы ережелер мен формулаларды еске түсіру және қайталау.

3) Проблемалық баяндау әдісінің ерекшелігі – қойылған мәселені шешу барысында оқушылар топтарын құрып, жан-жақты шешімдерін іздеу.

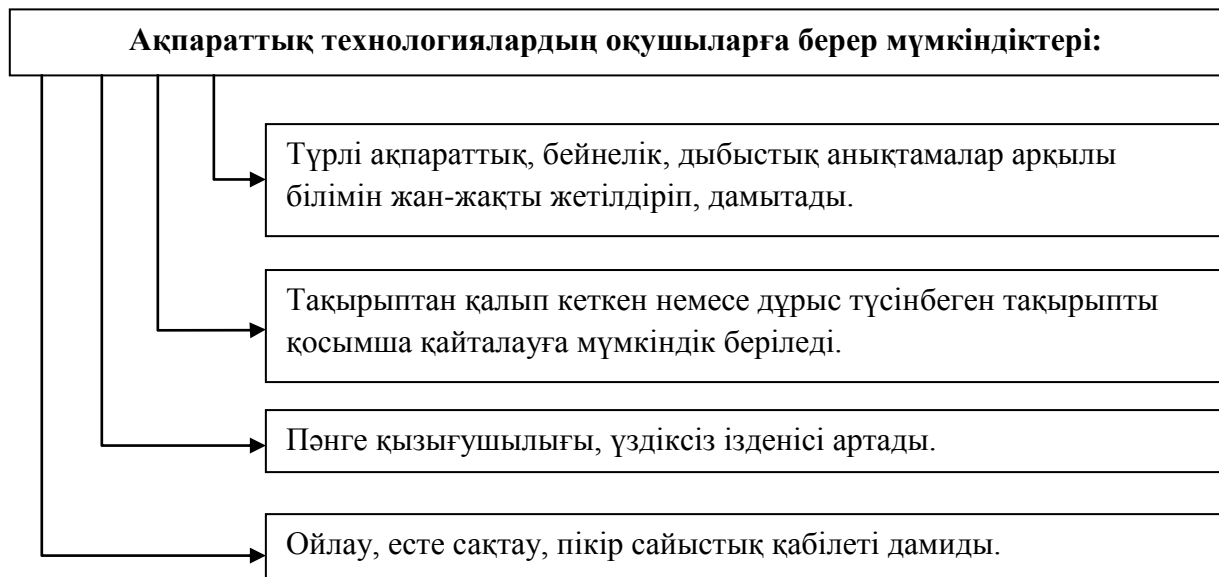
4) Ішінара ізденіс әдісі сабақ барысында қойылған мәселелерді шешу арқылы оқушылар белсенділігін арттырады, логикалық ойды дамытады, жаңа көзқарастар пайда болады.

5) Зерттеу әдістері мол қолданысқа ие әмбебап әдіс. Бұл әдісті көптеген сабақтарда қолдана аламыз.

Мұғалім өз сабақтарында оқыту әдістерін ыңғайына қарай, түрлендіріп қолдана алады. Бірақ қай әдісті алсақ та, қолдану кезінде міндетті түрде оқушылардың жас ерекшеліктеріне сай таңдап алынуы тиіс. [4, 152 б.]

Әлем өркениетінің қарқынды даму ағымына сай болу үшін сабақтарда жаңа технологияны қолданудың маңызы зор. Қазіргі заман талабына сай Қазақстан Республикасының білім беру саласының басты мақсаты – жан-жақты, терең білімді, қабілетті жеке тұлға тәрбиелеп қалыптастыру. Осы мақсатты жүзеге асыру – қазіргі қоғамның негізгі мәселесі. Бұл мәселені шешу үшін сабақтарды түрлендіріп, таңдамалы, қарқынды, заманауи әдістерді қолданған жөн. Сонымен қатар, ақпараттық технологияларды пайдалану зор мүмкіндіктер береді.[5]

Сызба 1

Сонымен, әр сабақта интерактивті тақтаны, электрондық оқулықты пайдалану оқушының логикалық ойлауын, шығармашылық қабілетін және белсенділігін арттырып, оны іс жүзінде қолдануға мүмкіндік береді.

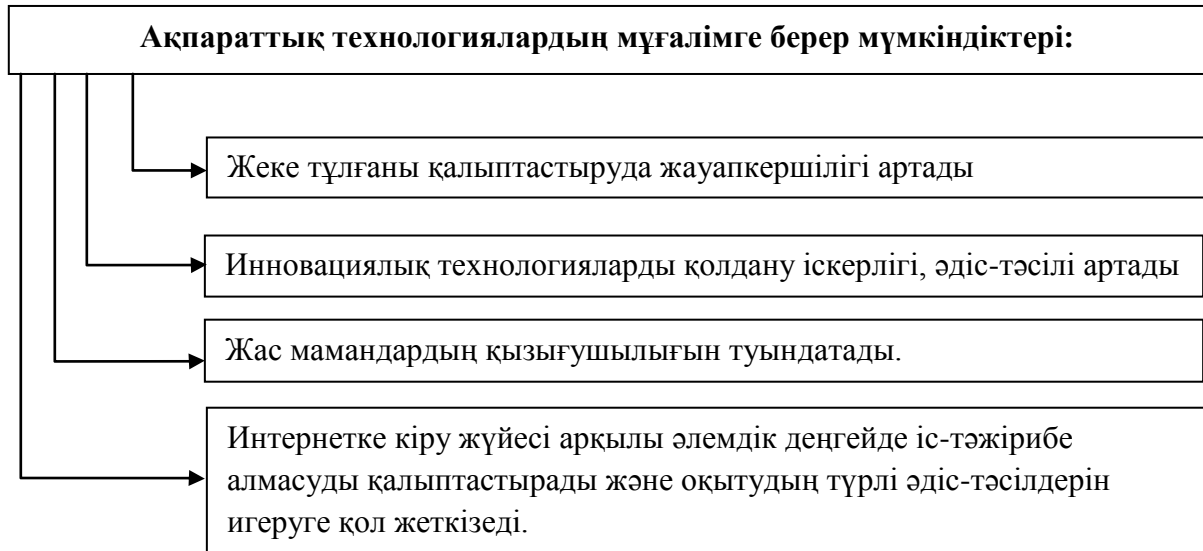
Математика сабағында баға жетпес құндылықтардың бірі – оқушылардың өз бетінше жұмыс жасау дағдыларын дамыту. Оқушыларды өздігінен орындаған тапсырмаларын тексеріп, қорытынды жасай білетін деңгейге жеткізу мақсатында да жаңа технологиялар әдістерін кеңінен қолдану қажет.

Көпшілік жағдайда математика мұғаліміне бір сабақ барысында тақырып бөлімдерін түгелдей талқылауға және берілген тапсырмаларды тексеруге уақыт жете бермейді. Ал, жаңа технологияларды қолдану арқылы барлық оқушылардың білімін бір мезетте тексеру мүмкіндігін аламыз. Яғни, иллюстрациялық тест немесе автоматтандырылған бақылау.

Бұл үдерістің негізі – мұғалім тексеру нәтижесі жайлы толық ақпарат алады және оқушылардың қатесіне байланысты өтіліп отырған тақырыпты қайта қамтып, қосымша тапсырма береді. Ол тапсырма нәтижесін компьютер автоматты түрде тексеріп шығарады. Мұндағы негізгі мақсат - оқушыға баға қою ғана емес, тақырыпты меңгеру деңгейі жайлы мәлімет алу.[6, 216.]

Бейне, аудио қондырғыларын және интерактивті тақтаны күнделікті сабақта қолдану мұғалім үшін де жақсы нәтижелер береді. [7].

Сызба 2

Қортындылай келе, қазіргі қоғам талабына сай ақпараттық технологияларды, ғаламтор ресурстарын және электрондық оқулықтарды пайдалану оқушылардың шығармашылық қабілетінің дамуына, ақпараттық білім алу құзіреттілігін қалыптастыруға және пәнге деген қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді. «Қазіргі заманда жастарға ақпараттық технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте қажет» деп, Елбасы айтқандай, жеке тұлғаға білім беру барысында жаңа технологияны сабақтарда тиімді қолданудың маңызы зор.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бидосов Ә. Математиканы оқыту методикасы. А., "Мектеп", 1989.
2. Калинин М.И. "О молодежи". М., 1969.
3. Крупская Н.К. "Таңдамалы педагогикалық шығармалары". А., "Мектеп", 1873.
4. Дидактика средней школы (под ред. М.Н.Скаткина). М., "Педагогика", 1982.
5. <http://melimde.com/1-leksiya-matematikani-oitu-edistemisini-negizgi-meseleleri-me.html>
6. Астафьева О. Н. Информационно-коммуникативная компетентность личности в условиях становления информационного общества.
7. Емельянова В. Е. Формирование информационно-коммуникативной компетентности студентов вуза.

ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА І СПОРТ / ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И СПОРТ

УДК 372.8:796

Майса Ескендірова
(Павлодар, Казахстан)

7-8 СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ЖӘНЕ БЕЛСЕНДІ ҚИМЫЛ-ҚОЗҒАЛЫС ҚЫЗМЕТІ САЛАСЫНДАҒЫ БІЛІМДЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Жас өспірімдер-моторлы қабілеттерді, қозғалу сапасын дамытуда үлкен мүмкіндіктерді жалғастыру кезеңі. Жасөспірімдік жастағы балалардың Күштік және жылдамдық – күштік қабілеттері жеке үйлестіру қабілеті жеткілікті жоғары қарқынмен жақсарады; жылдамдық қабілеті мен төзімділігі орташа ұлғаяды. Төмен қарқын икемділік дамуында байқалады.

Adolescence is a period of continuous motor improvement of motor abilities, great opportunities in the development of motor qualities. In children in adolescence, the individual coordination abilities of power and speed – power abilities are improving at a fairly high rate; speed abilities and endurance are moderately increasing. Low rates are observed in the development of flexibility.

Кіріспе. Адамның жас ерекшелігінде дене тәрбиесіне өте маңызды рөл атқарады, ол өсіп келе жатқан ағзаның қалыпты физикалық дамуына және оны жетілдіруге ықпал етеді, денсаулықты нығайтады, тұлғаның рухани қасиеттерін қалыптастырады.

Дене тәрбиесі-адамның қимыл-қозғалыстарына (қимыл-қозғалыс әрекеттеріне) үйрету және дене қасиеттерін тәрбиелеу (дамытуды басқару) ерекшелігі болып табылатын тәрбие түрі.

Сондықтан баланың ерте жастан бастап дене тәрбиесіне көп көңіл бөлінеді, мектепте дене шынықтыру сабақтары міндетті оқу бағдарламасына кіреді. Жұмыстың өзектілігі жасөспірімдер кезеңі – бұл бала дамуының негізгі кезеңдерінің бірі, осы уақытта белсенді дене дамуы байқалады, адамгершілік және рухани қасиеттер қалыптасады. Дене шынықтыруды оқыту барысында оқушылардың белгілі бір физикалық қасиеттерін дамытумен қатар дене шынықтырудың теориялық – әдістемелік негіздерін алады.

Оларға жатады:

- дене шынықтыру және спорт тарихы негіздері;
- қозғалу әрекеттерін оқыту негіздері;
- дене қасиеттерін тәрбиелеу негіздері;
- дене тәрбиесінің психологиялық негіздері;
- бұлшық ет қызметінің анатомо-физиологиялық негіздері;
- дене тәрбиесі мен шынықтыру гигиенасының негіздері, жаракаттанудың алдын алу;
- тестілеу, өзін-өзі бақылау және өзара бақылау негіздері [1].

Жасөспірімдік жастағы балалармен сабақ жүргізудің негізгі түрлеріне (гимнастика, жеңіл атлетика, шаңғы спорты, спорт ойындары, жүзу) тереңдетілген оқыту сабақтарының ерекшелігі болып табылады. Бұл жаста балалардың жеке айырмашылықтары артады, бұл қозғалыстарды оқытуда және қозғалыс қабілеттерін дамытуда ескеру қажет. Осыған байланысты оқушылар мен жекелеген оқушылар тобы үшін бағдарламалық материалдарды меңгеру, олардың жетістіктерін бағалау міндеттерін, мазмұнын, қарқынын саралау керек. Сараланған және жеке тәсіл әсіресе төмен немесе жоғары нәтижелері бар оқушылар үшін маңызды.

Құралдар мен әдістерді таңдау кезінде оқушылардың жыныстық ерекшеліктерін де ескеру қажет. Практикалық әдістердің арақатынасы: ойын және қатаң регламенттелген жаттығулардың шамамен тең.

1 – 11 сынып оқушыларының дене тәрбиесінің кешенді бағдарламасына сүйене отырып, Ю. А. Янсонның 7-8 сыныптарда оқу процесінде қалыптасатын және дамып келе жатқан келесі физикалық қасиеттерді бөліп көрсетуге болады: қозғалыстарды үйлестіру, жылдамдық, күш, икемділік, төзімділік [2].

Гулько физикалық сапасын келесідей өзгертуді ұсынады:

- "беріктігі" - тірек – қимыл аппаратының элементтік және жүйелі жарақат төзімділігі;
- "реактивтілік" - реакция жылдамдығы;
- үйлестіру-ептілік
- "төзімділік" Гулько өз кезегінде:
- күштік жұмыс қабілеттілігі;
- жылдамдық жұмыс қабілеттілігі;
- қозғалыс жұмыс қабілеттілігі, [3].

Дене тәрбиесі-салауатты, дене бітімі жетілген, әлеуметтік-белсенді, жоғары адамгершілік ұрпақты қалыптастыруға бағытталған педагогикалық процесс. Дене тәрбиесі адам ағзасының қозғалыс белсенділігіне қажеттілігін іске асыру, дене және психофизикалық қасиеттерді жетілдіру міндеттерін шешеді, денсаулықты нығайтуға, жұмысқа қабілеттілікті арттыруға, шығармашылық ұзақ өмір сүру мен адамдардың өмірін ұзартуға ықпал етеді [3].

7-8 сыныптарда дене тәрбиесінің негізгі міндеттері:

1. гармоникалық дене бітімінің дамуына, дұрыс дене бітімі мен сыртқы ортаның қолайсыз жағдайларына тұрақтылық дағдыларын бекітуге, салауатты өмір салтына құндылық бағдарларын тәрбиелеуге және жеке гигиена ережелерін сақтау әдеттеріне ықпал ету;

2. қозғалыс әрекетінің негізгі базалық түрлерін одан әрі оқытуды жүзеге асыру (жеңіл атлетика, гимнастика, спорт ойындары, шаңғы даярлығы, жүзу).

3. координациялық және кондициялық қабілеттерді дамытуды жалғастыру (кеңістікте бағдарлау, қозғалыс әрекеттерін қайта құру, сигналдарға, ырғаққа, тепе-теңдікке ден қоюдың жылдамдығы мен дәлдігі, күштің, икемділіктің, төзімділіктің дамуы).

4. жеке гигиена туралы, дене жаттығуларымен шұғылданудың ағзаның негізгі жүйелеріне әсері туралы білім негіздерін қалыптастыру; ерік және адамгершілік қасиеттерін дамыту; жеке тұлғаның дене шынықтыру және өзін-өзі бақылау тәсілдері туралы түсініктерді қалыптастыру;

5. спорттың негізгі түрлері, жарыстар, снарядтар мен мүкәммал туралы, сабақ кезінде қауіпсіздік техникасы ережелерін сақтау және жарақат алу кезінде алғашқы көмек көрсету туралы түсініктерді тереңдету;

6. дене шынықтыру жаттығуларымен, таңдаған спорт түрлерімен бос уақытта өз бетінше айналысуға әдетті тәрбиелеу;

7. бөлімше командирі, команда капитаны, судья ретінде сабақтар өткізудің ұйымдастырушылық дағдыларын әзірлеу;

8. жеке физикалық мүмкіндіктерін барабар бағалау іскерлігін қалыптастыру;

9. бастамашылдыққа, дербестікке, өзара көмекке, тәртіптілікке, жауапкершілік сезіміне тәрбиелеу;

10. психикалық процестерді дамытуға және психикалық өзін-өзі реттеу негіздеріне оқытуға жәрдемдесу.

Дене шынықтыру сабағы дене жаттығуларының негізгі түрі болып табылады, онда дене шынықтырудың стратегиялық міндеттерін шешуге – оқушылардың жан-жақты, үйлесімді дамуына, олардың өмірге бағытталған және тиімді дайындалуына мүмкіндік берілген [4].

7-8 сыныптардағы сабақтар (орта буын) алдыңғы жас сатысындағы сабақтардан ерекшеленеді. Осы кезеңде сабақты ұйымдастырудың негізгі ерекшеліктеріне тоқталайық.

Осы кезеңде қозғалу қабілеттерінің бағыттталып дамуына ықпал ететін әртүрлі әдістемелік тәсілдер қолданылады, үйлестіру қабілеті жылдамдық, жылдамдық – күштік қабілеттерді, шыдамдылық пен икемділікті тәрбиелеумен ұштастыру қажет.

Оқушылардың жеке айырмашылықтарының ұлғаюына байланысты бағдарламалық материалдың міндеттерін, мазмұнын, қарқынын саралау, олардың жетістіктерін бағалау қажет.

Сабақ өткізудің мазмұны мен әдістерін таңдау кезінде жыныстық ерекшеліктерді ескеру керек, нақты қимыл-қозғалыс әрекеттерін меңгеру мен жетілдірумен, қимыл-қозғалыс қабілеттерін дамытумен, дене шынықтыру – сауықтыру және спорт қызметін өз бетінше жаттықтыру және жүзеге асыру іскерліктерін қалыптастырумен білім хабарламасын біріктіру қажет.

Сабақта пәнаралық байланыстар (дене шынықтыру физикамен, биологиямен, химиямен, математикамен, тарихпен және т.б.) іске асырылуы тиіс. Тәрбиелік міндеттерді іс-әрекеттік және тұлғалық ұстанымдар негізінде шешу маңызды. Сабақты ашық ауада өткізген дұрыс, бұл денсаулықты нығайтуға ықпал етеді. Үлгерімді бағалау жалпы негізде жүргізіледі және сапалық және сандық көрсеткіштерді қамтиды.

Олардың кейбірінің сипаттамасына тоқталайық. Мысалы, оқушылардың шапшаңдығын дамыту кезінде сабақтарға әр түрлі сигналдарға жылдам әрекет ету, қысқа қашықтықты ең аз уақыт ішінде еңсеру бойынша жаттығуларды қосу, жылдам қозғалыстарды, әрекет жылдамдығын, қозғалыс жиілігін тудыратын жаттығуларды таңдау керек (старттар, қысқа қашықтыққа жүгіру, қайық жүгіру, секіргішпен секіру, қозғалмалы ойындар және т. б.). Күштің дамуы кезінде заттарсыз және заттарсыз жалпы дамыту сипатындағы жаттығулар қолданылады (арқанмен өрмелеу, тартылу, жатып қолдарды бұғу және жазу, гимнастикалық снарядтардағы жаттығулар, гантельдерді, тренажерлерді және т.б. пайдалану). Шыдамдылық арнайы жаттығулардың көмегімен дамиды (орта қашықтыққа жүгіру, кросстар, шаңғымен жүгіру, қозғалмалы ойындар және т.б.).

Дене тәрбиесі процесінде оқушылар өз қозғалыстарын басқару қабілетін дамыту мақсатында, сондай-ақ өз денесінің қозғалыс заңдылықтарын тану мақсатында түрлі қимыл-қимыл әрекеттерін үйренеді.

Дене шынықтыру сабақтарында дене дамуын басқару үшін жалпы дамыту жаттығулары ретінде қолданылатын қозғалыстарды дұрыс орындауға, еңбекте, тұрмыста немесе спорттық жаттығуда қажетті қимыл-қозғалыс әрекетінің техникасына үйретеді.

Қандай да бір қимыл – қозғалыс әрекетінің техникасын меңгеру кезінде алдымен оны орындау қабілеті пайда болады, ол келесі алғышарттар негізінде пайда болады: әрекет техникасы туралы білім; қимыл-қозғалыс тәжірибесінің болуы; дене дайындығының жеткілікті деңгейі; қозғалыстың жаңа жүйесін құру процесінде шығармашылық ойлау.

Осыған орай, қозғалыс қабілеті деп қозғалысты саналы басқарумен, тоқтататын факторлардың әсеріне төзімділікпен және қорытындының тұрақсыздығымен сипатталатын қозғалыс әрекетін меңгеру дәрежесі түсініледі [4].

Гүлко келесі анықтама береді: "қозғалу қабілеті-қозғалыстарды басқаруда ойлаудың жетекші рөлінде қозғалу әрекетін жүзеге асыру қабілеті, яғни білім алушының осы қозғалысты қалай орындау керек деп ойлауы мүмкін. [3]

Дене тәрбиесіндегі қозғалыс біліктерінің рөлі әр түрлі болуы мүмкін.

Бірқатар жағдайларда дене шынықтыру бойынша мектеп бағдарламасының материалы кейіннен оларды дағдыларға көшірмей, білік деңгейінде меңгерілуі тиіс.

Көп мәрте қайталау кезінде қимыл әрекетін одан әрі жетілдіру оны автоматты түрде орындауға әкеледі, яғни дағдыға ауысады. Бұл қозғалысты тұрақты нақтылау және түзету арқылы қол жеткізіледі.

Қозғалыс дағдысы-бұл қозғалысты автоматтандырылған басқарумен, жоғары беріктікпен және орындалудың сенімділігімен сипатталатын әрекет техникасын меңгерудің оңтайлы дәрежесі [4].

Қозғалыс дағдысы-өзіне назар аударуды талап етпейтін және автоматты түрде орындалатын қимыл әрекеті [3].

Оқыту процесінің тиімділігі, дағдыдан дағдылану деңгейіне дейін өту ұзақтығы бірқатар жағдайларға байланысты:

* қозғалыс дарындылығы (туа біткен қабілеттері) және білім алушының қозғалыс тәжірибесі;

* білім алушының жасы;

* қозғалыс әрекетінің координациялық күрделілігі;

* оқытушының кәсіби шеберлігі;

* білім алушының саналы, мотивациясы, белсенділігі.

Қозғалыс әрекеттерін оқытудың тиімділігі көбінесе заманауи теориялар мен оқыту тұжырымдамалары негізінде жатқан физиологиялық, психологиялық, педагогикалық және құрылымдық заңдылықтарға сәйкес оқу үдерісін дұрыс ұйымдастыруға байланысты.

Қозғалыс әрекетін меңгеру келесі әдістемелік ретпен жүзеге асырылады:

1. оң оқу мотивациясы қалыптасады. Оқытушы өз оқушыларын оқытуға кірісе отырып, оларды жаңа қимыл-қозғалыс әрекеттерін меңгеруге саналы, мағыналы көзқараспен қарауға итермелеуі тиіс.;

2. қозғалыс әрекетінің мәні туралы білім қалыптасады. Осы кезеңде оқушылар іс-әрекеттің орындалуын бақылау және пікірді сүйемелдеуді тыңдау негізінде қалыптасатын білім алады.

3. Әрбір ЖБҚ бойынша зерделенетін қозғалыс туралы толық түсінік жасалады (іс-әрекеттің бағдарлы негізінде). Бұл көріністер қамтуы тиіс:

* қозғалыс әрекетінің көру бейнесі;

* түсініктемеде алынған білімге негізделген логикалық (мағыналық) бейне;

* оқушының қимыл-қозғалыс тәжірибесі негізінде жасалған қозғалыс (кинестезиялық) бейнесі;

4. Жалпы зерделенетін қозғалыс әрекеті игеріледі. Қимыл-қозғалыс әрекетін орындауға қажетті білім мен ұсыныстар қалыптасқан кезде кіріседі [5].

Алғашқы талпыныстар кезінде қозғалыстарды басқаруда бағдарлануға көмектесетін оқыту әдістері мен тәсілдерін пайдалану қажет, өйткені алғашқы әрекеттер барлық қозғалыс аппаратының жоғары кернеуімен, артық қозғалыстармен, баяу және сканним орындаумен сүйемелденеді.

Әрекетті орындау әрекеті аяқталғаннан кейін оның орындалуын талдау және бағалау және келесі әрекет кезінде әрекетті жетілдіру бойынша міндеттер қою қажет.

Бірнеше рет қайталау жолымен қалыптасқан және автоматизмге жеткізілген қозғалтқыш әрекеті қозғалтқыш дағдысына ауысады.

Қозғалыс дағдыларын қалыптастыру Бірқатар заңдарға сәйкес өтеді:

1. дағды дамуындағы жылдамдық өзгерісінің Заңы. Дағды біркелкі емес қалыптасады, бұл оның қалыптасуының жекелеген сәттерінде сапалық өсімнің әртүрлі шамасында көрінеді;

2. машықты дамытудағы "плато" Заңы (кешіктіру). Кідіріс ұзақтығы екі себептерге байланысты:

* ішкі, ол ағзадағы көрінбейтін бейімделу өзгерістерінің ағуымен сипатталады, олар уақыт өте келе дағдыны айтарлықтай сапалы жақсартуға ауысады;

* оқытудың дұрыс емес әдістемесінен немесе дене сапасының жеткіліксіз даму деңгейінен туындаған сыртқы.

3. ұзақ уақыт әсер қайталанбайтын кезде пайда болатын дағдыларды жою Заңы. Алайда, толық дағды жоғалмайды, оның негізі ұзақ уақыт сақталады және қайталанғаннан кейін тез қалпына келтіріледі;

4. қозғалыс дағдыларының дамуында шек болмауының Заңы. Қимыл-қозғалыс әрекетін жетілдіру дене тәрбиесінің таңдалған бағытындағы сабақтардың барлық уақыты бойы іс жүзінде жалғасуда;

5. қозғалыс дағдыларын ауыстыру Заңы оң (бұрын қалыптасқан дағды жаңа дағдының қалыптасуына ықпал етеді), сондай-ақ теріс (қолда бар дағды жаңа қозғалыс дағдыларының қалыптасуын қиындатады) сипатқа ие болуы мүмкін.

Оқыту әдістемесі қимыл іс-әрекетке үш кезеңмен өтеді:

1. Бастауыш оқыту кезеңі;
2. тереңдетілген оқыту кезеңі;
3. қозғалыс әрекетін жетілдіру кезеңі [6].

Осылайша, дене шынықтыру сабақтарында есепке алынатын негізгі аспектілерді қарап, келесі қорытынды жасауға болады:

Дене шынықтыру сабақтарында 7-8 сынып аралығында теориялық дене шынықтыру білімі қалыптасады, салауатты өмір салтына құндылық бағдарлары және жеке гигиена ережелерін сақтау әдеттері тәрбиеленеді, қозғалыстарды үйлестіру, жылдамдық, күш, икемділік, төзімділік және т. б. сияқты әртүрлі физикалық қасиеттер қалыптасады.

Осы кезеңде үйлестіру және кондициялық қабілеттер, ерік-жігер және адамгершілік қасиеттер дами түсуде, спорттың негізгі түрлері, жарыстар, снарядтар мен мүкәммал туралы, сабақтар кезінде қауіпсіздік техникасы ережелерін сақтау және жарақат алу кезінде алғашқы көмек көрсету туралы түсінік алынды.

Оқушылардың дене тәрбиесіне деген қызығушылықтары тәрбиеленеді, дәл осы оқу жылдарында бос уақытта дене жаттығуларымен өз бетінше шұғылдану әдеті тәрбиеленеді.

Түйінді сөз: Дене шынықтыру пәнінің мұғалімі жасөспірімдер жасындағы балалардың жас ерекшеліктерін ескеруі қажет, өйткені дәл осы кезеңде бала ағзасында көптеген түбегейлі өзгерістер орын алады. Дұрыс таңдалмаған жаттығулар дамудың бұзылуына және жарақатқа әкелуі мүмкін.

Summary: The teacher of physical culture must take into account the age characteristics of adolescent children, since it is during this period that many radical changes occur in the child's body. Incorrectly chosen exercises can lead to developmental disorders and injuries.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Вайнбаум Я.С. Дозирование физических нагрузок школьников, М., 1991.
2. Холодов Ж.К., Кузнецов В.С. Теория и методика физического воспитания и спорта, М., 2000.
3. Гулько Я.Н., Зуев С.Н. Физическая культура, М., 2000.
4. Янсон Ю.А. Физическая культура в школе, Ростов – на – Дону, 2004.
5. Матвеев А.П., Мельников С.Б. Методика физического воспитания с основами теории, М., 1991.
6. Уроки физической культуры в 7 – 8 классах средней школы / Под ред. Богданова Г.П. М., 1986.

Диларам Мамирова
(Ташкент, Узбекистан)

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ОРГАНИЗАЦИИ И ПРОВЕДЕНИЯ ЗАНЯТИЙ ПО ГИМНАСТИКЕ

В данной статье отмечается информация по усовершенствованию проведения практических заданий по гимнастическому виду спорта в учебном плане занятий физической культуры, проводимой со студентами направления искусства и культуры и подготовки высококвалифицированных спортсменов. В статье отражены методические правила развития гармоничности движений гибкости, силы, скорости, выносливости и других основных физических способностей и пути их использования в процессе теоретических и практических упражнений.

Ключевые слова: физическая культура, воспитание, действие, подход, направление, мониторинг, здоровье.

In this article, information on the improvement of practical tasks conducting on the Gymnastics in the curriculum of physical culture for students of direction of art and culture and training of highly skilled sportsmen is given in the tutorial. The methodical rules of development of motions harmonicity, flexibility, strength, speed, endurance and other basic physical capabilities and way of their use in the process of theoretical and practical exercises are reflected in the fact.

Key words: physical culture, upbringing, action, approach, direction, monitoring, health.

В теории гимнастических занятий используются различные сферы воздействия, так или иначе имеющие высокую абстрактность, отражающие общие или частные закономерности подготовки гимнастов, то есть различные принципы, имеющие взаимные уровневые (иерархические) отношения. Существуют такие общепедагогические принципы, которые подходят для любой образовательно-воспитательной деятельности, в частности, гимнастических упражнений в качестве педагогически организованного процесса. [1, с. 115] Здесь речь идет не только о дидактических методах (сознательность и активность, показательность, последовательность и т.д.), но и о воспитательных принципах (всестороннее развитие личности, научность, связь воспитания с жизнью и т.д.).

Однако общая система принципов, которым необходимо следовать в деятельности наставничества этим не ограничивается. Здесь серьезную роль играют регулярность педагогического воздействия на физические возможности, привычно-адекватное ограничение в повышении плодотворности педагогического воздействия и другие.

При этом необходимо учитывать, что все эти принципы не являются специальными для гимнастических занятий. Поэтому, в гимнастике существуют не только общие, но и объективные правила учебного процесса, в связи с чем появляется необходимость разработки специальной системы принципов занятий. Они устанавливают важные, серьезные связи между воздействием занятия его результативностью, между составными частями смысла гимнастических занятий, между этапами учебного процесса и возрастанием уровня способностей гимнаста. К этим принципам также относятся единство направленности на высокие достижения и глубокой специализации, единство общей и специальной подготовки гимнаста, непрерывность процесса занятий, единство иерархичности повышения нагрузки и нацеленность на высокие нагрузки, волнообразность и вариантность изменения нагрузок, периодичность процесса занятий.

Единство направленности на высокие достижения и глубокой специализации. Согласно данному принципу, гимнастические занятия необходимо организовывать с учетом ближайшей и дальнейшей перспективы. В плане на перспективу необходимо отражение самых высоких соревновательных достижений для каждого гимнаста или команды. Каждый

этап подготовки имеет свой «максимальный» результат. Для начинающего гимнаста – следующие нормы спортивных разрядов, для мастера спорта – норма мастера спорта международного ранга и т.д.

Принцип направленности на высокие достижения выражается в возрастающих требованиях к подготовке гимнаста на каждом уровне многолетних занятий.

Формирование духовной подготовки для достижения высоких спортивных достижений осуществляется под влиянием следующих факторов:

1) социальная важность результатов (формирование в качестве личности, прославление родины и ее возвеличение спортивными достижениями, становление социально-полезной личностью, посвящение своей деятельности народу, иметь материально-прочную основу, формирование в качестве спонсора, осуществление социально-педагогической деятельности и др.);

2) личные основы (внутренняя потребность, желание) занятия спортом (выполнение нормы мастера спорта, стать чемпионом в государственных, мировых, олимпийских играх);

3) творческая деятельность спортсмена и тренера на пути достижения новых побед (поиск новой техники, тактики, плодотворных способов и средств занятий);

4) уровень развития и организации спортивного движения в данной стране (проведение соревнований, поощрение за спортивные достижения – система вручения спортивного разряда, вознаграждение победителей крупных спортивных соревнований, вручение им орденов и медалей и т.д.).

Единство общей и специальной подготовки гимнаста. В основе данного принципа лежат понятия о существовании взаимных связей между специализацией гимнастики и всесторонним общим развитием гимнаста. Связь между победами на соревнованиях и всесторонним развитием спортсмена можно описать двумя закономерностями:

1. Единство организма, то есть взаимосвязь между всеми органами, системами и функциями в процессе деятельности. Так как организм состоит из общей единицы, развитие некоторых способностей не может происходить отдельно от других. Каждое свойство, качество, способность, в данном случае лучше развивается за счет развития другого свойства, качества, способности.

2. Взаимодействие умений и навыков различных движений. Насколько широк круг навыков и умений схожих с соревновательными упражнениями, настолько будет удобным условие для овладения новыми навыками и усовершенствования ранее освоенных.

При проявлении данных принципов необходимо опираться на следующие правила:

а) гимнастические занятия должны включать в себя и общую, и специальную подготовку спортсмена;

б) значение общей подготовки гимнаста во многом зависит от его гимнастической специализации, а значение специальной подготовки от условий, созданных общей подготовкой;

в) в процессе занятия необходимо следовать рациональному соотношению общей и специальной подготовки, так как не каждое из их соотношений может быть полезным для спортсмена.[2, с.213]. Например, в период начальной подготовки 80% времени относится для общей физической подготовки, 20% времени для специальной физической подготовки. С ростом спортивного мастерства это соотношение возрастает, сравнивается с противоположным соотношением, то есть, 20% времени на общую физическую подготовку, а 80% времени расходуется на специальную физическую подготовку.

В каждом отдельном случае соотношение общей и специальной подготовки меняется в зависимости от возраста спортсмена, уровня спортивного мастерства, спортивной специализации, отдельных свойств, уровня выполнения упражнений, этапа и периода занятий.

Непрерывность процесса занятий. Этот принцип имеет три основных принципа:

1) гимнастическое занятие организовывается в качестве многолетнего процесса, проводимого в течении года, все его звенья должны быть связаны между собой и направлены на достижение самых высоких результатов;

2) действие каждого следующего занятия, микроцикла, этапа, периода прибавляясь к прежним результатам, должно укрепить и развивать их;

3) перерывы между занятиями должны быть так ограничены, чтоб они обеспечили необходимое качество, способность и навыки, в общем, непрерывный рост спортивных результатов.

На занятиях гимнастов между уроками должно использоваться 3-4 варианта перерывов:

a) следующий урок переходит на этап суперкомпенсации, то есть в период высокой деловитости;

b) следующий урок соответствует периоду полного восстановления деловитости;

v) следующий урок соответствует периоду не полному восстановлению работоспособности и некоторых функциональных показателей организма, то есть периоду утомления различного уровня у спортсмена.

Данные правила по разному отражаются на подготовке гимнастов различных возрастов и умений. Например, при подготовке молодых спортсменов сравнительно реже используются упражнения с большой нагрузкой (1-2 раза в неделю), можно достичь непрерывности проводя уроки ежедневно один раз. При проведении занятий с гимнастами высокого уровня, очень хорошее достижение такого режима – сохранение существующего уровня занимающегося: с ними необходимо проводить занятия ежедневно по 2-4 раза, 4-7 раз в неделю с большими нагрузками. Квалифицированные гимнасты на занятиях пассивны, выходных дней совсем нет, а длительный активный отдых используется в качестве средства подготовки к нагрузкам следующего этапа подготовки после интенсивных занятий. [3, с. 178]

Поэтапность возрастания количества упражнений и направленность на высокие нагрузки. Подготовительный опыт самых сильных гимнастов показывает, что в основе многих больших побед на соревнованиях лежат только упражнения высокого уровня и соревновательные нагрузки. Следовательно, каждый новый шаг на пути спортивных побед предполагает также новый уровень нагрузок занятий.

Таким образом, получается, что любой метод развития физических способностей должен подразумевать осуществление дидактических принципов своеобразным образом. Так как обучение движениям связано с воздействием физических нагрузок, возлагаемых на обучающегося, возникает потребность учитывания закономерностей ответного действия организма на предполагаемые нагрузки. Именно поэтому существуют отдельные, своеобразные принципы, выражающие закономерности отношений, связанных с организацией состояния человека и физических нагрузок с точки зрения времени.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Платонов В.П. Общая теория подготовки спортсменов в олимпийском спорте. Киев, 1997.
2. Rober Maxwell Common wealth games (2014). (Методика преподавания практических дисциплин).
3. Теория и методика физической культуры: Учебник / под ред. проф. И. Ф. Курамшина. 2-е изд., испр. Москва: Советский спорт, 2004.

СПОРТИВНИЙ БРЕНДИНГ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО АНАЛІЗУ

У статті аналізувались літературні джерела, у яких розглядалися різноманітні аспекти спортивного брендингу. У результаті виявлено сфери застосування та характеристики спортивного бренду, проаналізовано досвід його застосування в організації спортивних заходів та діяльності футбольних клубів.

Ключові слова: спорт, бренд, брендинг, бренд-менеджмент, систематизація, дослідження.

In the article analyzes literary sources, which reveal various aspects of sports branding. As a result, the fields of application and characteristics of the sports brand have been identified, and the experience of its use in organizing sports events and activities of football clubs has been analyzed.

Key words: sport, brand, branding, brand management, systematization, research.

Вступ. За останні десятиліття область спорту вищих досягнення пережила ряд трансформацій, в результаті яких спортивний брендинг перетворився в самостійну предметну сферу. З точки зору змістовного наповнення терміна, «спортивний брендинг» є порівняно новою галуззю. У той же час його ідеї втілюються вже кілька десятиліть у багатьох країнах світу. Спортивний брендинг в широкому сенсі – це системна робота з населенням, спрямована на: формування нормативної спортивної культури; розуміння необхідності ведення здорового способу життя; знайомство жителів з існуючими спортивними напрямками; підтримання інтересу до спортивних заходів; формування позитивного іміджу країни через проведення великомасштабних заходів [5].

Спортивний брендинг може дати країні майбутню платформу для побудови власного бренду самої держави. Причому позитивний ефект від спорт-брендингу буде поширений автоматично на найрізноманітніші аспекти держави: на політичний лад в країні, на вищі посадові особи, бізнес, населення країни в цілому, туризм і т.д. і т.п. Основна можливість, яку дає спорт-брендинг для державних осіб – це поліпшення іміджу цілої країни і його керівників з усіма наслідками, що випливають через перемоги спортсмена, команди або країни, а головне через формування масштабного (брендового) спортивного заходу на своїй території [1].

У той же час проведений аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить лише про епізодичне вивчення організаційно-управлінських основ спортивного брендингу. Дослідники зосереджувалися на розгляді теоретико-методологічних параметрів [5; 6]; використанні спортивного брендингу для зміцнення позицій територіального бренду [1; 3]; просування бренду футбольних клубів [5]. З'ясовано, що без належної уваги залишаються проблеми пошуку та обґрунтування спеціальних підходів, що дозволили б ефективно організувати виробництво і збут цього своєрідного продукту.

Мета дослідження – систематизація сучасних наукових уявлень про спортивний брендинг.

Результати дослідження. З'ясовано, що спортивний брендинг діє одночасно в декількох сферах: по-перше, в рамках просування великого спортивного заходу, по-друге при процесі просування комерційних спортивних і неспортивних товарів, а по-третє, в справі залучення населення до активного заняття спортом. Спираючись на дані аспекти, У.О. Долгих [3] дає визначення спортивному брендингу як «системній роботі з аудиторією, спрямованої на формування спортивної культури, яка передбачає розуміння необхідності здорового способу

життя, підтримку інтересу до міських спортивних заходів, а також формування позитивного бренду міста».

Спортивному бренду, на відміну від матеріальних послуг і тим більше товарів, на думку В.Ю. Костікова [5], притаманний ряд специфічних характеристик: невіддільність бренду й видовищної послуги від її джерела, неможливість збереження послуги і її заміни, мінливість якості послуги на тлі стабільного бренду. Перераховані особливості видовищних послуг як основного виду продукту спортивної галузі вимагають використання спеціальних підходів, що дозволяють ефективно організувати виробництво і збут цього своєрідного продукту. Вартість бренду в зв'язку з цим здійснює сильний вплив на фактори економічного характеру.

Спланувати бренд в спорті заздалегідь, як це виходить у виробничій сфері, неможливо, в зв'язку з тим, що бренд знаходиться в просторі, а точніше в стихії спортивної боротьби. Спортивні аналітики використовують поняття «непередбачуваність середовища». Фахівці з економіки спорту вважають, що саме непередбачуваність результатів робить спорт таким привабливим [4].

Організація спортивного заходу, особливо світового масштабу, такі як кубки, турніри, чемпіонати світу, Універсиади і Олімпіади здатна значно посилити існуючий бренд території або навіть послужити каталізатором для його виникнення [6]. В Україні прикладом може бути проведення фінального турніру чемпіонату Європи з футболу Євро – 2012 в Україні та в приймаючих містах. Зокрема, у праці О.В. Попова [8] визначено організаційно-управлінські умови комплексної маркетингової діяльності щодо вдосконалення проведення спортивно-масових заходів за міжнародними стандартами у місті Харкові.

Важливо відмітити, що у багатьох промислово розвинутих країнах бренди охороняються законом; держава захищає їх як інтелектуальну власність. Такі спортивні організації, як, наприклад, Міжнародний олімпійський комітет (МОК) або Міжнародна федерація футбольних асоціацій (ФІФА), домоглися світової популярності і широкого признання. Логотип МОК у вигляді п'яти різнокольорових кілець став одним з найбільш пізнаваних символів у світі, а бренди відіграли вагомий роль організацій у розвитку світового спорту [5].

Як справедливо зазначає А.В. Гусев [2], сучасний спорт перетворився на колосальну індустрію, до якої залучені мільйони людей, тисячі спортивних клубів і федерацій, громадсько-політичних об'єднань та бізнес-структур. Спорт – це особливий масовий продукт, тому він має свій маркетинг, а отже, і брендинг, і PR.

Так, американський журнал Forbes назвав найдорожчі спортивні бренди 2014 року. Видання уклало рейтинг, який складається з чотирьох категорій: спортсмени, компанії, події і команди. У списку найдорожчих спортсменів першу позицію займає баскетболіст «Клівленда» Леброн Джеймс. Вартість персонального бренду Джеймса оцінюють у \$37 млн. Далі у списку - гольфіст Тайгер Вудс (\$36 млн) і тенісист Роджер Федерер (\$32 млн) [10].

Найдорожчими спортивними іграми назвали «Супер Боул», фінальну гру сезону в професійному американському футболі (\$500 млн). У свою чергу літні Олімпійські ігри оцінили у \$348 млн, а зимові – у \$285 млн. Список найдорожчих спортивних компаній очолили Nike, вартість бренду якої становить \$19 млрд, ESPN (\$16,5 млрд) та Adidas (\$5,8 млрд). Найдорожчою командою 2014 року став бейсбольний клуб «Нью-Йорк Янкіз» (\$521 млн). До трійки також потрапили мадридський «Реал» (\$484 млн) і «Барселона» (\$438 млн).

У 2017 році Forbes оголосив Топ-10 найдорожчих брендів у світі:

- 1) Nike - \$ 29,6 млрд, бренд спортивного одягу;
- 2) ESPN - \$ 15,8 млрд, телеканал;
- 3) Adidas - \$ 7,9 млрд, бренд спортивного одягу;
- 4) Sky Sports - \$ 5,5 млрд, телеканал;
- 5) Under Armour - \$ 4,4 млрд, бренд спортивного одягу;
- 6) MLB Advanced Media - \$ 2,4 млрд, бейсбольний бренд;
- 7) UFC - \$ 2 млрд, спортивна організація;
- 8) YES Network - \$ 1,4 млрд, телемережа;

- 9) Reebok - \$ 800 млн, бренд спортивного одягу;
- 10) NESN - \$ 650 млн, телекомпанія.

Як відомо, саме футбол є наймасовішим видом спорту у світі. Створення спортивних клубів передбачає і певний бренд-менеджмент. Саме у футбольних клубах можна знайти еталонне об'єднання емоційної, символічної й репутаційної складових, які є основою будь-якого бренду. Зараз футбольні топ-клуби не просто закликають уболівальників прийти і підтримати рідну команду, а готові запропонувати їм продуману систему цінностей бренду [9].

Так, наприклад, цікавий досвід застосування брендингу донецьким футбольним клубом «Шахтар». Успіхами на полі комерції «Шахтар» багато в чому зобов'язаний своїм маркетологам. Вони першими в Україні стали дивитися на уболівальників як на клієнтів. На імідж лідера працювали наступні дії клубу: бути завжди на слуху; будівництво ультрасучасної тренувальної бази й стадіону, зіркові тренери та гравці, логотип, розроблений Interbrand, загальнонаціональна рекламна кампанія на телебаченні. Але, звичайно, найбільше вплинула гарна гра. «Шахтар» сім разів ставав чемпіоном України, а в 2009 р. виграв Кубок УЄФА. До речі, донецький клуб першим почав брендувати продукцію, яка не має стосунку до спорту: шоколад, насіння, шампунь, прохолодні напої і ще з десяток товарів з логотипом «Шахтаря» [2].

Особливу увагу привертають дослідження С.А. Островерх [7] щодо аналізу брендів футбольних клубів України. Автором виділено групи брендів футбольних клубів: 1) локальні бренди (ФК «Єдність Плиски», ФК «Жемчужина Ялта», ФК «СКА Одеса», ФК «Скад Ялпуг» тощо); 2) регіональні бренди («Геліос Харків», «Арсенал Біла Церква», «Нафтовик-Укрнафта», «ПФК «Суми», ФК «Одеса», «Десна Чернігів» тощо); 3) національні бренди («Металіст», «Дніпро», «Карпати», «Ворскла», «Арсенал Київ», «Оболонь», «Волинь», «Кривбас», «Чорноморець», «Ілчівець»); 4) міжнародні бренди («Динамо Київ», «Шахтар Донецьк»).

Висновки. Спортивний брендинг спрямований на формування у населення спортивної культури, розуміння необхідності ведення здорового способу життя, підтримання інтересу до спортивних заходів, формування позитивного іміджу країни через проведення спортивних заходів. Виявлено, що у вітчизняній літературі широко не представлені спеціальні джерела щодо вивчення проблем спортивного брендингу, однак, його ідеї втілюються вже кілька десятиліть у багатьох країнах світу, про що свідчать рейтинги американського журналу Forbes, практика діяльності футбольних клубів та організації Олімпіад, чемпіонатів, універсіад тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Буднікевич І.М. Муніципальний маркетинг: теорія, методологія, практика. Чернівці, 2012. 645 с.
2. Гусев А. В. Зв'язки з громадськістю у сфері спорту // Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації. 2014. № 1 – 2. (17 – 18). С. 183 – 187.
3. Долгих У.О. Спортивный брендинг как механизм реализации территориального брендинга // Вопросы студенческой науки. 2017. Выпуск 14. С. 113–125. URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/sportivnyy-brending-kak-mehanizm-realizatsii-territorialnogo-brenda> (дата звернення: 26.09.2018).
4. Дудов В. А., Степанова О. Н. Маркетинг в сфере физической культуры и спорта: содержание, стратегия, коммуникации. Москва, 2003. 212 с.
5. Костиков В. Ю. Концепт спортивного брендинга: теоретико-методологические параметры // Вопросы теории и практики журналистики. 2017. Т. 6. № 4. С. 615 – 630.
6. Мотриченко В.М. Розвиток брендів в Україні // Формування ринкових відносин в Україні. 2012. № 11 (138). С. 157 – 160.

7. Островерх С. А. Кластерний підхід до класифікації брендів професійних футбольних клубів України // Соціально-економічний розвиток суспільства на засадах кластерного підходу: зб. тез доповідей міжнародної Інтернет-конференції. Харків, 13 листопада 2012 р. Харків, 2012. – 299 с.

8. Попов О. В. Маркетингова діяльність суб'єктів управління щодо популяризації проведення спортивно-масових заходів міжнародного рівня // Слобожанський науково-спортивний вісник. Харків, 2013. № 5. С. 196–199.

9. Черепанов В. Ю. Оценка стоимости бренда и товарного знака профессионального футбольного клуба: автореф. дис. на соискание ученой степени кандидата экономических наук: спец. 08.00.10. «Финансы, денежное обращение и кредит». Москва, 2011. 24 с.

10. Andreff V., Fentem P., Svoboda B., Vuori I., Weber W. The significance of Sport for Society. // Council of Europe Press, 2005. 188 p. URL: <http://www.libsport.ru/doc/20fe14a2-44d5-4044-b626-6802a0cbc83a> (дата звернення: 7.08.2018).

УДК 613.71:616.721.4

Тетяна Христова, Володимир Соболев
(Мелітополь, Україна)

СИСТЕМА ФІЗИЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ЛЮДЕЙ ЗРІЛОГО ВІКУ З МІОФАСЦІАЛЬНИМ БОЛЬОВИМ СИНДРОМОМ ШИЙНОГО ВІДДІЛУ ХРЕБТА

Охарактеризовано складові комплексної програми фізичного виховання та реабілітації людей зрілого віку з явищами гіпермобільності хребетно-рухового сегменту в шийному відділі хребта. Встановлено, що в клієнтів основної групи відбулося достовірне зниження больового синдрому, підвищення показників психоемоційного стану. Показник якості життя в клієнтів основної групи покращився на 50%, контрольної – на 29%.

Ключові слова: фізичне виховання, реабілітація, міофасціальний больовий синдром, зрілий вік

The components of the complex program of physical education and rehabilitation of the mature age with phenomena of hypermobility of the vertebral-motor segment in the cervical spine of the spine are characterized. It was established that the clients of the main group experienced a significant decrease in the pain syndrome, an increase in the psycho-emotional state. The indicator of quality of life in the clients of the main group has improved by 50%, control - by 29%.

Key words: physical education, rehabilitation, myofascial pain syndrome, matures age.

Больові синдроми шийного відділу хребта являють собою мультидисциплінарну проблему та являються актуальним завданням сучасної медичної реабілітації внаслідок великих економічних втрат, пов'язаних з їхньою високою поширеністю серед осіб працездатного віку [3, с. 120]. В останні роки у світі росте тенденція до збільшення хронічної патології хребта, інвалідизації хворих та їх омолодженню. Прояви остеохондрозу хребта, міофасціальні больові синдроми виявляються в 30-80% дорослого населення, переважно у віці 25-55 років, досягаючи 90% у загальній структурі неврологічних захворювань [1, с. 3-4]. За даними МОЗ України хвороби кістково-м'язової системи в загальній структурі захворюваності населення країни за останні 5 років становили: серед дорослих – 8%, серед підлітків – 6%, а серед дітей – 3%.

Міофасціальні больові синдроми, обумовлені неспецифічним ураженням поперечно-смугастих м'язів і фіброзних структур, надзвичайно поширені в клінічній практиці. Їхня частота серед дорослого населення досягає 15-30%, а в окремих професійних групах – 40-

90%. Характерною рисою подібної патології є наявність змін у м'язках, переважно м'язово-сухожильно-періартикулярних структурах, міофасціальних тригерних точках [4, с. 72].

Питання реабілітації цієї нозологічної групи хворих розроблені недостатньо [2, с. 356]: одиничні публікації з питання фізичної реабілітації пацієнтів суперечливі, фізичні вправи підібрані без обліку особливостей біомеханіки шийного відділу хребта, його деформацій і проявів міофасціального больового синдрому. Це обумовлює актуальність дослідження.

Об'єкт дослідження – фізична реабілітація хворих міофасціальним больовим синдромом з явищами гіпермобільності хребетно-рухового сегменту шийного відділу хребта.

Предмет дослідження – функціональні зміни, що відбуваються в опорно-руховому апараті та нервово-м'язовій системі хворих міофасціальним больовим синдромом у шийному відділі хребта на стаціонарному етапі фізичної реабілітації.

Мета роботи – на підставі вивчення клініко-біомеханічних порушень у шийному відділі хребта розробити програму фізичної реабілітації хворих міофасціальним больовим синдромом з явищами гіпермобільності ХРС на стаціонарному етапі для поліпшення якості життя.

Відповідно мети були поставлені наступні завдання: проаналізувати наукову літературу з теми роботи за останнє десятиріччя; розробити та науково обґрунтувати програму фізичної реабілітації для хворих цієї нозології; у експерименті оцінити ефективність розробленої програми реабілітації.

Дослідження проводилися впродовж 2018 року на базі неврологічного відділення лікарні № 1 м. Мелітополя. В експерименті брали участь хворі з основним діагнозом “міофасціальний больовий синдром шийного відділу хребта” віком 35-55 років: 10 чоловіків і 20 жінок. Усі хворі були розділені на дві групи - основну (ОГ, 15 хворих) і контрольну (КГ, 15 хворих).

Клієнти основної групи отримували традиційне медикаментозне лікування, контрольної групи – займалися згідно комплексної програми фізичної реабілітації, яка включала такі етапи:

- перший етап (2-3 дні) – спрямований на міорелаксацію. Задачами фізичної реабілітації на цьому етапі є: обмеження больових відчуттів та зниження м'язового спазму за рахунок інактивації тригерних точок фізичними вправами, ішемічною компресією, постізометричною релаксацією, корекцією положенням, масажем та дихальними вправами;

- другий етап (10-14 днів) – міокорекція та створення оптимального рухового стереотипу. Завданнями цього етапу є: відновлення нормального крово- та лімфообігу області патологічного вогнища з метою стимуляції регенеративно-репаративних процесів, усунення патобіомеханічних змін хребта, укріплення м'язів шиї та плечового поясу (відновлення балансу між фазичними та поступальними м'язами). Доцільно використовувати такі засоби фізичної реабілітації: фізичні вправи різної спрямованості (на релаксацію м'язів, ізометричні, ізотонічні, на Fitt-ball), масаж та рефлекторні впливи – постізометрична релаксація, постреципрокна релаксація та інактивація тригерних точок у сполученні з точковим масажем;

- третій етап (4-6 тижнів) – міотонізація та закріплення нових стато-кінетичних установок. Завданнями цього етапу було: подальше укріплення м'язів шиї та плечового поясу з метою стабілізації гіпермобільних ХРС шийного відділу хребта та відновлення оптимального динамічного стереотипу. До засобів фізичної реабілітації на цьому етапі додаються спеціальні вправи залежно від характеру деформації хребта (гіполордоз або гіперкіфоз), вправи з дозованим опором та обтяженням, на гімнастичних снарядах та з гімнастичними предметами, вправи та плавання у басейні.

Міофасціальний больовий синдром часто супроводжується психопатологічними змінами, які впливають на ефективність лікування. При обстеженні учасників експерименту обох груп використовувалася шкала депресії. Вона застосовувалася для психологічної діагностики їх депресивних станів до початку реабілітації та після неї, кількісної оцінки

виразності психологічних скарг і фіксованості уваги хворих на своєму фізичному та психічному станах.

Як показав узагальнюючий аналіз, у результаті впровадження комплексної програми реабілітації показники депресії у хворих основної групи знижуються, що свідчить про підвищення їх емоційної стабільності. Поява нових інтересів і творчого спілкування, зменшення побоювання за невірні дії й зниження страху невдачі зменшують значимість для них свого фізичного стану, що веде до зменшення психологічних скарг.

Системний аналіз результатів свідчить про те, що за всіма показниками (самопочуття, активність і настрої) у хворих основної групи відбулося статистично достовірне поліпшення на 15-20% ($p < 0,05$), а у хворих контрольної групи достовірні тільки результати за показником активності, які покращилися на 18% ($p < 0,05$).

Для оцінки якості життя пацієнтів використовувався опитувач якості життя за Айвасяном та Зайцевим, який дозволяє оцінити функціональний стан, сприйняття загального рівня здоров'я, задоволеність життям. Узагальнюючий аналіз результатів показав, що після проведення курсу фізичної реабілітації статистичні відмінності у хворих основної і контрольної груп були достовірні. Показник якості життя в клієнтів основної групи покращився на 50%, контрольної – на 29%.

Узагальнення експериментальних даних показує, що повернення до нормальної форми шийного відділу хребта після проведеного курсу фізичної реабілітації спостерігається частіше в пацієнтів ОГ (10 пацієнтів – 66,6%), ніж в осіб КГ (4 пацієнта – 26,6%).

Провідне місце серед різноманітних клінічних проявів у хворих обох груп займав больовий синдром. Даний синдром різної інтенсивності (від відчуття дискомфорту до різко виражених болей) відзначався у всіх пацієнтів і був обумовлений вертебральними й екстравертебральними проявами. У результаті проведеної фізичної реабілітації в 86,6% представників основної групи болі зникли, тоді як у контрольній вони зникли тільки в 33,3% хворих.

На основі проведеного дослідження можна сформулювати такі висновки.

1. Аналіз науково-методичної літератури показав, що характерними клініко-біомеханічними рисами хворих з міофасціальним больовим синдромом з явищами гіпермобільності є: виникнення великої кількості хворобливих тригерних точок у м'язах шиї та плечового поясу, що проявляються болем, зниженням сили м'язів, обмеженням об'єму рухів. Порушення стабільності уражених хреботно-рухових сегментів шийного відділу хребта (гіпермобільність), а також активація тригерних точок в області шиї та плечового поясу призводить до хронізації захворювання, погіршення якості життя пацієнтів.

2. Фізичну реабілітацію хворих цієї нозологічної форми слід проводити в три етапи: перший етап (2-3 дні) – міорелаксація, з метою розслаблення м'язів; другий етап (10-14 днів) – міокорекція; третій етап (4-6 тижнів) – міотонізація.

3. Застосування зазначеної програми фізичної реабілітації дозволило одержати у хворих основної групи поліпшення всіх досліджуваних показників, які були статистично вірогідно кращими ($p < 0,05$), ніж в представників контрольної групи. Так, кількість активних тригерних точок скоротилася у хворих основної групи після курсу реабілітації на 71,4%, у той же час як у хворих контрольної групи – на 37,5%.

4. Розроблена програма фізичної реабілітації хворих з міофасціальним больовим синдромом у шийному відділі хребта значно підвищила їхню психічну активність, настрої, забезпечила високий рівень психологічної та соціальної адаптації, поліпшила показники якості життя.

Розроблена реабілітаційна програма для пацієнтів з міофасціальним больовим синдромом у шийному відділі хребта може застосовуватися у неврологічних, травматолого-ортопедичних і фізіотерапевтичних відділеннях лікувально-профілактичних закладів, реабілітаційних центрах, центрах здоров'я, а також в санаторно-курортних умовах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Міщенко Т.С. Епідеміологія вертеброгенних захворювань в Україні // Сімейна медицина. 2014. № 1. С. 3–7.
2. Мухін В.М. Фізична реабілітація: підручник. Київ: Олімп. л-ра, 2009. 488 с.
3. Христова Т.Є. Інформаційний простір проблеми здоров'я // Науково-методичні основи використання інформаційних технологій в галузі фізичної культури та спорту: збірник наук. праць. Харків, 2018. Вип. 2. С. 120–123.
4. Христова Т.Є., Дмитрієнко Д.Д. Фізична реабілітація хворих з явищами гіпермобільності хребетно-рухового сегменту в шийному відділі // Соціальні та екологічні технології: актуальні проблеми теорії та практики: матеріали X міжнародної інтернет-конференції. Мелітополь, 2018. С. 71–73.

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ / ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 82.09.(574)

Нургул Агалиева, Назерке Амантай
(Павлодар, Казахстан)

АЙГҮЛ КЕМЕЛБАЕВА ПРОЗАСЫНДАҒЫ МОДЕРНИЗМ
(ӘНГІМЕЛЕРІ ТӨҢІРЕГІНДЕ)

Ғылыми мақала қазіргі замандағы жаңа бағыт-бағдар, модернизмнің көркем әдебиеттегі орны жайлы. Модернизмнің этимологиясы, шығу тарихына тоқталдым. Біздің қазақ көркем әдебиетінде модернизмнің келуі, Айгүл Кемелбаеваның осы санаттағы жаңашылдық әкелетін әңгімелері. Модернизмнің келуі сөз, ой бостандығы. Сондықтан да, әдебиетке келуі бүгінгі таңда орынды мәселе.

Кілт сөздер: проза, поэзия, модернизм, әңгіме.

The scientific article is about modern trends, modernism in fiction. The etymology of modernism, the history of the origin. The arrival of modernism in Kazakh folk art, Aigul Kemelbayeva's novelty stories in this category. Modernism is the word, freedom of thought. Therefore, it is a good question today to come to the literature.

Keywords: prose, poetry, modernism, story.

Көркем шығарма табиғатынан екі формада танылады: поэзия (өлеңдік) және проза (өлеңдік емес). Яғни, проза – дегеніміз (лат. *prosa*) – әдеби жанр, қара сөзбен жазылған көркем шығарма (әңгіме, повесть, роман). [1] Саң ғасырлар бойы өлең сөз, өлеңмен ой толғау үстемдік етті. Проза 17 ғасырға дейін поэзиямен қатар келген. Себебі ежелгі грек әдебиетінде әр текті көркем әдеби шығарма поэзия болып саналды. Онда ырғақ болғандықтан поэзия деп есептелді. Проза бертін келе, нақтырақ айтқанда қайта өрлеу (антик) дәуірінде дара қалыптасып, поэзиядан бөлінді. Бұдан прозаның поэзиямен тығыз байланыста дамығанын байқаймыз. Келтірілген дәлелдерге қарамастан, «проза» және «поэзия» ұғымдарының арасындағы айырмашылық жоқ. [2] Өйткені, ырғағы жоқ, бірақ тармақтарға бөлініп, өлеңдерге сілтеме жасайтын және керісінше, ырғақпен ырғаққа жазылған прозаға қатысы шығармалар бар.

Қазіргі таңда сан ғасырлық тарихы бар қалыптасқан, дәстүрлі проза мен модернизацияға жеткен прозалық шығармалар бар. Модернизм дегеніміз не? **Модернизм** (*итал.* modernismo, *лат.* Modernus – *жаңа, қазіргі*) – ХХ ғасыр басында рухани сана дағдарысы кезінде пайда болған философиялық-эстетикалық ағымдардың жиынтық атауы. [3] Модернизм - әдебиет пен өнер сахнасына ХХ ғасырда орнығып, өз дәуірінің мәдени қажеттіліктерінен туған, болмысты көркем бейнелеудің дәстүрлі әдістерінен бас тартқан бағыттардың жалпылама шартты атауы [4, 268]. Модернизм жеке тұлға санасын рухани ауытқулармен байланыста қарады. Модернистер әлемдік деңгейдегі қоғамдық қайшылықтар, санадағы қақтығыстар кезінде адам дүниенің мағынасыз екенін, өзінің фәнидегі жалғыздығын түсінеді деген пікірлерді алға тартты. Мысалы, Г.Марсель мен Ж.П.Сартрдың қоршаған әлемді қатыгез, қарама-қайшылыққа толы дейтін пікірлері. Э.Хемингуэй, У.Фолкнер, Г.Грин, Ф.Мориак, А.Миллерге модернизм әсер етсе, М.Пруст, Д.Джойс, Ф.Кафка, Р.Музиль, А.Белый, П.Валери, Ж.Жироду, Ж.Кокто, Ж.Ануй секілді суреткерлер осы ағымдарды ұстанды. Жалғыздық қасіреті, қоршаған ортаны адамның жатсынуы модернизм өкілдерінің Модернизм шығармаларында айрықша көрініс тапты. Алайда модернистік шығармаларда дағдарыс себептері айқындалмады. [5] Модернизм бағытындағы шығармаларға мифологиялық тәсіл жақын. Ондағы оқиғалар уақыттың әр мөлшерінде, мистика болып

суреттеледі. Яғни ортақ түйер түйініміз модернизм – жаңалықты енгізу, қалыпты шеңбер бойынан шығу деген пікірге тоқталамыз.

Модернизм ықпалы қазақ әдебиетінде де байқалды. Онда адам табиғатының трагедиялығы, болмыстың адам тіршілігімен үйлесе бермейтін қайшылығы, қатыгездігі жайлы ойлар айтылды. М.Әуезов әңгімелерінде, Ш.Құдайбердіұлы, Ж.Аймауытов шығармаларында трагедиялық бейнелер бой көрсетті. Адамның өмірдегі панасыздығын, қорғансыздығын меңзейтін, табиғатты жатсынуын бейнелейтін шығармалар 1960 – 1980 жылдары қазақ әдебиетінде көбірек кездесті. Мысалы, Ә.Кекілбаевтың «Шыңырау», «Аңыздың ақыры», Д.Исабековтың «Сүйекші», «Тіршілік», О.Бөкейдің «Мұзтау», «Жетім ботасы», т.б. шығармалар. [6] Қазақ әдебиетіне модернизм жанрын танытатын ақын жазушылардың бірі – Айгүл Кемелбаева. Модернизм белгілері – жазушының барынша ашық және еркін түрде өзін-өзі ашуы, көркем тілді барынша жаңартуға, жаңаша түлетуге ұмтылысы, өзіне жақын нақтылықтан гөрі алыс тұрған универсалды, мәдени-тарихи дүниеге назар аударуы. Осы қасиеттерімен модернизм классикалық реализмнен гөрі романтизмге анағұрлым жақын тұрады. Зерттеуші Н.А. Нагорная романтизмнен поэтикалық екіұдайылық, қосәлемділік идеясын өзіне мұраға алған «модернизмде суреткер идеалды әлем мен реалды әлемнің арасындағы қақтығыстың зардабын тартатынын» жазады [7, 191].

Айгүл Кемелбаева – 1965 жылы 21 наурызда Шығыс Қазақстан облысы, Абай ауданы, Құндызды ауылында туған. 1984-1987 жж. ҚазМУ-дің журналистика факультетінде оқыған. 1994 жылы Мәскеудегі М. Горький атындағы Әдебиет институтының негізгі (проза) бөлімін бітірді. Айгүл Кемелбаева Республикалық «Абай» журналының ғылыми қызметкері. «Жетінші құрлыққа саяхат» атты балаларға арналған повесть және «Тобылғысай», «Мұнара» атты әңгімелер жинағының авторы. Республикалық баспасөзде 100 шақты әдеби- зерттеу мақалалары, эсселері, аудармалары жарияланған. [8, 201] Ақын жазушы оқырман арасында шытырман оқиғалы әңгімелерімен танымал. Шығармаларында жаңа ағым, көптеген ізденістер байқалады. Сол себепті модернизм әкеледі. Соның бірі «Қоңыр қаз» әңгімесі. Жазушының үздік шығармаларының бірі.

Әңгіме туғаннан қамкөңіл кішкентай қыз жайлы. Қыз сурет салуды ұнатады және де тек қаздардың суретін салады. Ақыр соңында қыздың арқасынан қанат шығып, қыз аспанға ұшып кетеді. Әңгіме «адам бұрын періште болған» деген концепцияға құралған. Жалпы алғанда, шығарма адам баласы толық қалыптаспады, адам періште қалпынан қайыра айтатын «еске салу» әңгіме. Соңында қыз шыққан мекені Періштелер еліне қайтып кетеді, яғни қазіргі адамзат баласы адамның толық нұсқасы емес деген ой тудыртады.

Қазақ әңгімелеріндегі көркемдік ізденістер А.Кемелбаева әңгімелерінен де байқалады. Діни-философиялық негіздегі «Ғибадат» (2000) әңгімесінде публицистикалық сарын басым болса, бірінші жақтан баяндалған «Құс» әңгімесі философиялық ой-толғамдарға құрылған. Модернистік, постмодернистік ағымдарды жете меңгерген жазушының алғашқы әңгімесінде дін тақырыбы көтерілген. Ол қасиетті Құран сүрелерінен мысалдар келтіре отырып, жалғанды жаратушы Алланың ұлылығын мойындайды. Алла тағалаға жасалған құлшылық оған деген шексіз сүйіспеншіліктің белгісі болса, бұл әңгіме о дүниенің бар екендігіне сендіре отырып, ақырзаманнан Аллаға жасаған құлшылық қана алып қала алатындығын нанымды бейнелеген туынды. Екінші әңгімедегі зулаған көлік астында тапталып жататын құс пен қаңғыбас иттердің өлексесіне көпшілік мән бере қоймауы мүмкін, алайда жазушы олардың да Алла тағала жаратқан тіршілік иесі екендігіне көңіл аудартады. Осы ой «Тобылғысай» әңгімесінде жалғасын тапқан. Автор тек қана жан-жануар емес, барша тіршілік иесін бір Алланың жаратқандығына сендіреді. Жазушы «Қияда» әңгімесінде Түсіпхан өліміне қатысты ұлттық салт-дәстүр мен әдет-ғұрыпқа көңіл бөлумен күнделікті өмірде кездесетін жайттардан өмір мен өлім жөнінде философиялық түйін жасайды. Міне осы тектес әңгімелердің жиынтығы заманымыздың жаңа бағытын ұштайтын шығармалар.

Сөзіміздің түйіні қазақ әдебиетінде модернизмді толықтай меңгерген, сол модернизмдік тәсіл арқылы ұлт мұңы ғана емес адамзат қамын ойлай да, жаза алатын жандар бар. Қанат

жайған бұл бағыт бұрынғы жетке құзыр шыңның басынан алыс, бұдан да алыс, бұдан да биік көкжиектерге көз тігіп отыр.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы
2. Проза и поэзия // Энциклопедия «Кругосвет».
3. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Әлеуметтану және саясаттану бойынша / Жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д., профессор Е. Арын. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ. 2006. - 569 б.
4. Энциклопедический словарь по культурологии. – М.: Наука, 1997. – 568 с.
5. https://kk.wikipedia.org/wiki/Модернизм#cite_ref-2
6. https://kk.wikipedia.org/wiki/Модернизм#cite_ref-2
7. Нагорная Н.А. Сновидения в постмодернистской прозе // Русская речь. – 2003. – № 3. – С.14-16.
8. Қазақстан жазушылары: Анықтамалық/құрастырған: Қамшыгер Саят, Жұмашева Қайырниса. – Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2009 – 480 б.

УДК 808.1(574):821.512.22

Нургул Ағалиева, Айсулу Чужаева
(Павлодар, Қазақстан)

Ш.СӘТБАЕВА ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ШЫҒЫС ПЕН БАТЫС ӘДЕБИЕТІНІҢ БАЙЛАНЫСЫ ҒӘМ ҚАЗАҚ РУХАНИЯТЫ

Бұл мақалада көрнекті ғалым Ш.Сәтбаеваның ғылыми-зерттеу еңбектеріндегі Шығыс пен Батыс әдебиетіндегі образдық, тақырыптық байланыстар мен ұлттық руханият құндылықтары сөз болады. Ұлттар достығы көркем әдеби кейіпкерлер арқылы да көрініс беретіндігі жөнінде бірішама ойлар талқыланады.

Кілт сөздер: рухани байланыс, әдеби байланыс, әдеби үрдіс, мотив, образ, сюжет, эпос.

В данной статье рассматриваются ценности богословских, тематических отношений и национальной духовности в литературе Востока и Запада в научных трудах выдающегося исследователя Ш.Сатбаева. Будут обсуждены некоторые идеи о дружбе народов через художественных литературных героев.

Ключевые слова: духовное общение, литературное общение, литературный процесс, мотив, образ, сюжет, эпос.

This article examines the values of theological, thematic relations and national spirituality in the literature of the East and the West in the scientific works of the eminent researcher S.Satbayeva. Some ideas about the friendship of peoples through artistic literary heroes will be discussed.

Keywords: spiritual communication, literary communication, literary process, motive, image, plot, epic.

Бүгінгі қазақ ғылымында сүбелі еңбек еткен, атын аспандатуды қажетсінбейтін ғалымдарымыз жетерлік. Соның ішінде Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың ізбасары, шәкірті хәм қызы Шәмшиябану Сәтбаеваның атқарған қызметі мен жазып қалдырған мол мұрасы қазақ руханиятындағы ұмытылмас құнды еңбектердің қатарында. Жүрегі «ұлтым» деп соққан ғалымның әрбір еңбегінен мұны бақау қиын емес.

XX ғасыр қазақ ғылымы үшін жемісті жыл болғандығы хәммаға аян. Қ.Сәтбаевтың бастамасымен құрылған Ғылым Академиясында бүгінгі аға буын өкілдері қанаттарын кеңге

жайып түлеп ұшты. Солардың қатарында қазақ әдебиеті мен мәдениетін, қала берді, орыс әдеби байланыстарын, қазақтардың Еуропа әдебиетіндегі орнын жан-жақты зерттеп, диссертация, монография жазып қалдырған Ш.Сәтбаева болды.

Өз еңбектерін алға тартып, атақ қуып, даңққа бөленіп өз алдына өмір сүруді білмейтін дара тұлға туралы шәкірттері бүгінде тебіреніп еске алады. Оның тұлғалық биіктігі мен елі алдындағы азаматтық борышы турасында бір сәт те естен шығармағандығы жөнінде қазақ сынының көрнекті өкілі Құлбек Ергөбек: «Сол жылдары біздер – жастар алдымен кітаптарын оқып сүйінген, соңынан сөзін тыңдап тағы да сүйсінген, аз уақыттан соң апа тұтып, пана тұтқан кісінің бірі – Шәмшиябану Қанышқызы!

...Бірақ біздің білетініміз – Қаныш Сәтбаевтай ұлы ғалымның ұрпағы – Шәмшиябанудың асып-таспағаны, әке атын жамылып астамшылық жасамағаны. Қашанда бетегеден биік, жусаннан аласа» [1, 310] – деген болса, Сейіт Қасқабасов: «Шәмшия апайды мен сонау 1960 жылдардан білемін. ҚазПИ-дің орыс және шетел әдебиеті кафедрасында доцент болатын. Өте биязы, жұмсақ үнді апай кафедраның мәжілістерінде менің студенттік ғылыми баяндамаларым мен талдауға түскен алғашқы еңбектерімді жоғары бағалап, мені үнемі қолдап жүрді» [2, 430] – деп сағынышпен еске алады.

Ш.Сәтбаеваның еңбектерін ғылыми айналымға енгізу бүгінгі қазақ әдебиеті мен мәдениеті, ғылымы үшін аса қажет дүние. Қазақ әдебиеті мен тарихындағы Сәкен Сейфуллин, Абай Құнанбаев, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Міржақып Дулатұлы, Шоқан Уәлиханов секілді ғұламалардың еңбектерін негізге ала отырып Ш.Сәтбаева ХХ ғасырдың екінші жартысында жемісті еңбектер жазып қалдырды.

Ш.Сәтбаева өзінің ғылыми еңбектерінде қазақ руханиятының көрінісін әр сипатта беріп отырды. Көпшілікке танымал болған шетелдердегі қазақ әдеби байланысы негізінде жазылған еңбектерінде автор қазақ әдебиетінің жаһандық процесстегі орнын саралап байқады. Атап айтар болсақ, «Қазақ әдебиеті шетел сыны бағалауында», ««Әдеби байланыстар», «Өрнекті өріс», «Л.Толстой в Казахстане», «Чокан Валиханов и русская литература», «Шетел әдебиетшілері М.О.Әуезов творчествосы туралы», т.б. зерттеу еңбектерінде шетел әдебиеті мен қазақ әдеби байланыстары мен рухани жақындықтарын барынша мол қамтып өткен еді.

Сонымен қатар Ш.Сәтбаева еңбектері негізінде жазылған ғылыми зерттеу еңбектері де жоқ емес. Мәселен, А.Ментебаева Шығыс халықтары мен Батыс халықтарындағы сюжет пен мотив байланысын аталмыш ғалымның еңбектері шеңберінде қарастырып монография жазып шықты. «Зерттеуші Ш.Сәтбаеваның зерттеулеріндегі қазақ дастандарындағы көркем мотивтер осы шығармалардың жетекші компоненттері ретінде қарастырылды. Олардың шығармадағы атқарып тұрған көркемдік қызметін жоғары бағаланады. Ғалым зерттеулеріндегі аталған туындыларда мынадай мотивтерді даралап көрсетуге болады:

- Перзентсіздік мотиві.
- Таңғажайып туу мотиві немесе таңғажайып балалар мотиві.
- Аян түс мотиві.
- Естен тана ғашық болу мотиві.
- Күйеуінің өз әйелінің тойына қайтып оралу мотиві.

Жалпы дастан жанры, ондағы көркем мотивтер мәселесінің қазақ әдебиеттану ғылымында біршама зерттелгендегі ақиқат. Соның ішінде дастан жанрын алғаш монографиялық деңгейде зерттеуші фольклортанушы-ғалым Б.Әзібаеваның еңбектерін ерекше атап өту қажет» [3, 9].

Ғалым Ш.Сәтбаева өз зерттеулерінде мынадай ерекше бір жайға көңіл аударады. Зерттеушінің айтуынша қазақтың шығыстық сюжетке құрылған шығармаларының ешбірінде перзентсіз ата-ана көпшіліктің мазағына қалмайды. Ал кейбір өзге шығыс халықтарында мұндай салт бар екен. Мәселен, оғыз батырлық эпосы “Дәдәм Қорқыт” кітабының Бұқаш жырында: “Хандардың ханы Баюндур аспан астына ала шатыр тіктіріп, қалы кілем төсетіп,

жылдағы әдетінше төңірекке ат шаптырып, той жасайды. Хан тойдың бір шетіне ақ ту, бір шетіне қара ту, бір шетіне қызыл ту көтеріп:

– Перзенті жоқ қу басты қара тудың, ұлы барды ақ тудың, қызы барды қызыл тудың астына жайғастырыңдар, - деп әмір етеді.

Дерсехан деген бектің ұлы да, қызы да жоқ еді. Баюндур ауылының жігіттері астына қара киіз жайып, алдына қара қойдың етін тартып, Дерсеханды қара тудың түбіне отырғызады.

– Перзентсіз адам – құдайдың қарғысы атқан жаны. Оның орны қара ту деп әмір еткен Баюндур ханның өзі”, - дейді жігіттер [4, 115-б.].

Әдеби байланыс – белгілі бір ұлт әдебиетінің басқа да әлем халықтары әдебиетімен қарым-қатынасы. Әдебиет әлеміндегі рухани алмасулар – көркемдік дамудың, әдеби процестің өзіндік заңдылығы. Бүтіндей алғанда, Әдеби байланыстың әлем әдебиеті тарихында алатын орны зор. Ұлттық әдебиеттердің даму деңгейі сол кезеңдегі Әдеби байланыстың да бағыты мен көркемдік рөлін анықтайды.

Шығыс пен Батыс әдебиеті арасындағы байланысты көрсетуге құштар болған ғалымның ойы тегін емес. Өйткені көшіп-қонып өмір сүрген ата-бабаларымыздың тіршілігін еске алсақ, жаулап алған елдерге өздерінің әдет-ғұрыптарын енгізумен қатар, сол жердің салтын да өздеріне қабылдап отырған. Негізгі рухани байланыстың туу арнасы осы жерден басталса керек. Мәселен, бүкіл дүниежүзіне әйгілі кейіпкер Александр Македонский. Шыққан тегі мен нәсіліне қарасақ Шығыстан шыққан әйгілі билеуші. Бірақ Батыс әдебиеті мен Шығыс әдебиетіндегі образында жер мен көктей айырмашылық жатыр. Мұны Ш.Сәтбаева «Абай Құнанбаевтың «Ескендір» поэмасы» атты зерттеу еңбегінде мәселе етіп көрсетіп, тәптіштеп түсіндіріп өтеді. Және Батыс мұрасындағы қатыгез Ескендір мен Шығыс әдеби жәдігерліктеріндегі адал патшаның шындығы қаншалықты рас екендігін біршама сөз ете отырып, Абай дүниетанымының кеңірек екендігіне тағы бір рет тамсанады: «Ескендір бойынан көп елдердің қастерлеу, көтермелеу жамылғысын Абай бейне бір сыпырып, оның шын бейнесін елестететін деректерді поэмасына негіз етеді. Ескендір туралы тек шығыс елдері шығармаларымен шектеліп қалма, ақын өзіндік зерттеу, ізденулер жүргізген. Сондықтан да бұл поэмада ақын мұрасына тән өз халқының шығыс және орыс, сол арқылы батыс еуропа мәдениеттерінің табиғи ұштасу белгілері айқын көрінеді» [5, 23].

Халықтар арасындағы байланысты әдеби үрдіске салған ғалымның еңбектерінің бірі «Владимир мен Зара немесе қырғыздар» поэмасы» атты зерттеу еңбегі. Ғалым бұл жерде де сөз басында: «Әдебиеттер алмасулары, тоғысулары, байланыстары даму тарихы салыстырмалы тұрғыда зерттеле қалса, біздің алдымызда аса бір қызғылықты, көркем бейнелі атлас ашылар еді де, онда талай-талай қызғылықты құбылыстар мен деректер сәулелене жарқырай көрінер еді» [5, 34], – деп бұл тақырыптың өзектілігін сезіндіре түседі. Шетелде туған поэманың авторы Герман Гамбстың тілі Байрон мен Шелли тілінен кем түспейтіндігін және аударуға тұрарлық шығарма екендігін баса айтқан М.Алексеевті де тілге тиек етеді.

Сол секілді, ғалымның Мұхтар Әуезов пен Батыс әдебиеті, Абай мен ежелгі Грекия, Украина мен қазақ әдебиетінің байланысы тақырыптары ХХ ғасырдағы қазақ әдебиеті ғылымының дүниежүзілік масштабқа енген алғашқы қадамдары еді.

Қорыта айтқанда, әрбір халықтың өткені мен болашағы, кешегі мен келешегін ту етіп көтерген әдеби байланысы мен ұлттық руханияты Ш.Сәтбаева секілді халқына адал перзенттердің арқасында мәңгілік ұмытылмас мұра болып қала бермек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ергөбек Құлбек. Сарасөз (Әдебиеттану, сын әлемі). Құлбек Ергөбек. – Алматы: ЖШС «Қазақстан» баспа үйі», 2013. – 572 б.
2. Қасқабасов С. Алтын жылға. Зерттеулер мен мақалалары. – Алматы: «Жібек жолы» БҰ, 2013. – 520 б.

3. Ш. Қ. Сәтбаеваның ғылыми мұрасы : Филол. ғылым. канд. ғылыми дәреж. алу үшін дайынд. дисс. авторефераты мамандығы бойынша 10.01.02 – қазақ әдебиеті / Ментебаева, Айман Ертайқызы, – Алматы : [Б.о.ж.], 2007 . – 26 б.

4. «Қорқыт Ата» энциклопедиялық жинақ / Бас редактор: Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы». Бас редакциясы. 1999. –888 б.

5. Сәтбаева Ш.Қ. «Уақыт шуағы. Шәкәрім Құдайбердиев». Бес томдық шығармалар жинағы. V том. Қазақ және орыс тілдерінде / Б.Мамраев. – Астана: Елорда, 2013. – 480 б.

*Алия Даукенова
(Алматы, Казахстан)*

ТҮРКІ ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ДӘСҮРЛЕР

Мақалада түркілерден бері жалғасын тапқан ғажайып туу мотивінің адамзат тарихының кезеңдеріне сәйкес әрбір фольклорлық жанрдың дамуын, ерекшелігі мен шығарма идеясына орай түрленуін, бұл мотивке әр кезеңдегі айтушылардың дүниетанымына сәйкес енген өзгерістер баяндалады.

Ғажайып туу, Түркі ескерткіштері, Қорқыт ата, Оғызнама, «Манас» эпосы.

The article describes the development of each folklore genre, its features and the idea of the work in accordance with the periods of human history, that amazing birth motifs, lasted from the Turks, lead to changes in this motive, in accordance with the philosophy of speakers were gathered at different stages in the history of mankind.

Amazing birth, Turkic monuments, Corkyt-ATA, Oguznama, The Epos «Manas».

Қазақ эпосынан батырдың ғажайып дүниеге келуі, таңғажайып жағдайда өсуі, ерлік көрсетулері айрықша сипатталады. Батырлардың халық қамын ойлайтын айрықша тұлға екені оның керемет жаратылысының инвариантын құрайтын тұрақты мотивтер, оларды ата-аналарының зарыға Құдайдан, әулие-әбиелерден сұрап алуынан алдын ала сезіледі. Ал, жарық дүниеге келгеннен кейінгі батырға лайық өсуі де - өзгеше құбылыс.

«Қорқыт ата кітабындағы» Дерсеханұлы Бұқаштың, «Құпия шежіредегі «Шыңғыс ханның», «Оғызнамадағы» Оғыз батырдың, қазақ эпостарындағы Алпамыс, Қобыланды батырлардың дүниеге келулері, ер жетіп өсулері - соған айғақ. Мысалы, Шыңғыс ханның дүниеге келуі туралы Шәді Жәңгірұлы өзінің «Тарихнама» атты туындысында:

«Темучин анасынан дүниеге енді,

Бір қолының алақаны жұмық еді.

Қатындар қызмет еткен қарағанда,

Ішінде ұйып қалған бір қан көрді» [20,96б.].

деп жырласа, «Қисса Наурызбай» дастаны да бұл эпизод қайталанады.

«Қасым хан өзге ұлынан асып туған,

Көңлін дұшпанының басып туған.

Қарынды анасының қан шеңгелдеп,

Қызартып екі көзін ашып туған»[21,62б.].

Махмұт Қашқаридың жазуына қарағанда, халық Қорқыттың туғаны ерекше сипаттаған. Олардың баяндауынша Қорқыт Сырдарияда сөйлеп туыпты. Бұл жөнінде халық аузында сақталған мынадай өлең де бар:

«Қорқыт туар кезінде,

Қараспанды су алған,

Қара жерді құм алған,

Ол туарда ел қорқып,

Туған соң әбден қуанған» [22,4-566.]

Академик М.Ғабдуллиннің: «Халық әдебиеті жағымды батырлар образын жасағанда, олардың мықты, күшті, екендігін, сырт келбетін айтқанда, «арыстандай», «жолбарыстай жүректі» деп отырады. Мұның бәрі ауыз әдебиетінде образ жасау, жақсы теңеу табу, салыстыру үшін қолданылған» [23,486.] – деп жазғанын ескерсек, «Оғызнамадағы» Оғызды бейнелеу үшін қолданылған «аяғы өгіздің аяғындай», «белі бөрі беліндей», «жауырыны бұлғын жауырынындай», «кеудесі аю кеудесіндей», т.с.с. болып келетін теңеулердің көркем образ жасаудағы қызметі ерекше екендігі белгілі. Осыған қарап-ақ, өгіз, аю, бұлғын, бөрі, т.б. ежелгі түркілердің тотемдері болған жануарлар атауларының біз сөз етіп отырған ескерткіште аса мол қолданылғандығын айта аламыз.

Баяндалған сюжеттер «көшпелі» сипатқа ие болуына қарамастан, барлығы дерлік Оғыз қағанның батырлар жырларының бас қаһармандарына лайық тән өзгеше бітімін, болмысын, жаратылысын айқындай түсетін көріністер екендігі дау туғызбайды. Бір қызығы, тарихта болған осынау оқиғалар қазақ эпикалық жырларының дәстүрлі сюжет құрылымымен сәйкес келеді. Мәселен, «Алпамыс» батыр жырындағы Алпамыстың басынан кешірген жағдайлары ғажайып тууы, жедел ер жетуі, алғаш ерлік көрсетуі, Гүлбаршын сұлуға үйленуі баяндалған соң ғана қалмақпен соғысы бейнеленетіндігін еске алсақ, дәл осындай оқиға желісін «Оғызнама» эпосынан да байқауға болады.

«Оғызнама» эпосының сюжеті мен кейіпкерлер жүйесінде қазақтың батырлық эпосы мен қиял-ғажайып ертегілеріне ұқсас сарындар мол. Мәселен, Ер Төстік жер астына түскенде оған Желаяқ, Таусоғар, Саққұлақ сияқты «жол серіктері» жәрдем беріп, көмектесіп жүрген болса, Оғыз қағанға жол көрсетіп отыратын, қиын-қыстау кездерде ақылшы, көмекші ретінде танылатын - көкжал бөрі. Эпоста Оғыз қағанның өзінен бастап, оның ұрпақтары мен айналасындағы адамдардың толыққанды көркем образы жасалған.

Автор эпитет, теңеу, метафора, гипербола сияқты көріктеу құралдарын зор шеберлікпен қолданады. Әсіресе, шығармада аллегориялық тәсіл, яғни пернелеп айту басым. Теңеу арқылы қыздың сұлулығын асқан шеберлікпен бейнелейді:

«Көзі оның аспаннан да мөлдір көк,
Шаштары оның толқынындай өзеннің,
Тістері оның бейне маржан секілді».

«Бұл қыздың сұлулығы сондай, оны көрген адамдар есінен танып қалады», - деп бейнелейді.

Ал, Оғыз қағанның аяғын тепсе, темір үзетін өгіздің аяғына, белін қасқырдың беліне, иықтарын бұлғынның жауырынына, көкірегін аюдың төсіне теңейді. Мұндай мысалдарды шығармадан көптеп кездестіруге болады.

«Оғызнамада» мифологиялық мотивтер едәуір орын алған.

Алғашқы қауымдық құрылыста өмір сүрген адамдар өзін қоршаған табиғаттың дүлей күші жайында сан қилы аңыздар шығарғаны мәлім. Сол ру-тайпалық қоғамда адамдар өздерінің шығу тектерін белгілі бір табиғат құбылыстарына немесе кейбір жануарларға тікелей байланысты деп қараған. Көрнекті ғалым Н.Я.Бичурин көне түркілер өздерін көк бөріден тарағанбыз деп ойлағанына тоқталған. Көне Қытай жазбаларының мағлұматтары негізінде ғалым түркі тайпаларының Көк Тәңіріге табынып, жақсылықты да, жамандықты да Көктен яғни, аспаннан күткенін анықтаған. Оғыз қағанның үйленген кезде атқарған әдет-ғұрыптары салты және оның балаларына Ай, Күн, Жұлдыз, Көк, Тау, Теңіз деп, ат қоюы осыны айғақтайды.

Бір күні Оғыз батыр Көк Тәңірісіне жалбарынып отырған сәтте көктен бір жарық сәуле жерге түседі. Оғыз қаған әлгі жерге барып, мынадай көріністің куәсі болады.

«Қараңғылық түсіп,

Көктен бір көк жарық түсті.
... Осы жарықтың арасында
Жалғыз қыз отыр екен» [24,386.].

Ежелгі түркі аңыз эпсаналарында бақытты болатын адамның төбесінен нұр жауатыны туралы көп айтылады. Бұл дәстүр түркі халықтарының ерлік дастандарынан да орын алған. Мәселен, қырғыздың «Манас» атты эпосында болашақ батыр Манас та жолына нұр төгілген, ал, өзін көкжал бөрі қорғап жүрген қаһарман болып келеді:

«Арқасында баланың

Қара көкжал көрінді:

...Нұр төгіліп жолына

Бөрі ойлаған баланың

Манас деп аты табылды» [25,118б.].

Манастың есіміне қосарлана айтылатын айқындауыш сөздің бірі - «көкжал бөрі» деген метафора. «Манас» эпосының басынан аяғына дейін басты қаһарманды ұдайы «көкжал Манас» деп сипаттайды. Бұған «Манас» эпосынан бірнеше мысал келтірейік:

«Туылғандан шер болгон

Атағы чығып далайға

Қабылан көкжал эр болгон» [26,27б.].

«Манас» эпосын зерттеуші ғалым Р.З.Қыдырбаева өзінің «Генезис эпоса «Манаса» атты еңбегінде қадым заманда түркілердің көк түске ерекше мән беруінің себебі адамдардың мистикалық наным-сеніміне байланысты болса керек деген пікір айтады [26,27-28бб.]. Алайда бертін келе көк түске байланысты теңеулердің мән-мағынасы тереңдей түседі.

Ал, қазақтың батырлық жырларында халқының қамын ойлап, елді сыртқы жаудан қорғауға белін буып кірісетін жан кешті қаһармандар қашанда жарық нұрдан жаралған болып келеді.

Оғыз қаған Үрім қағанға қарсы соғысқа аттанған кезде оның әскерін көк бөрі бастап жүреді. Әскерлер тынығып жатқан бір сәтте Оғыздың шатырына көктен сәуле түседі. Сол сәуле ішінен бір көкжал бөрі шыға келеді. Көкжал бөріге табанда тіл бітіп, Оғыз қағанға:

««Ай, ай, Оғыз!

Үрім үстіне сен аттанар боларсың!

Ай,ай, Оғыз!

Қызметінде мен жүрер болармын!» - дейді [24,40-41бб.].

Мұндай көркемдік дәстүр қырғыз елінің «Манас» эпосында да өз көрінісін тапқан. Мұнда Манас батырдың келбеті, дүлей күш-қайраты Оғыз батырды еріксіз еске түсіреді. Мәселен, «Манас» эпосындағы мына жыр жолдарына назар аударайық:

«Каны бир кара, бети көк,

Боору чыбыр, сырты көк,

О, мына чоң тай серкер эди

Батыр бир Манасын сурасаң –

Көкжал бир дөбет бөрү эди» [25,28-29бб.].

Ғажайып туу мотивінің адамзат тарихының кезеңдеріне сәйкес әрбір фольклорлық жанрдың дамуын, ерекшелігі мен шығарма идеясына орай түрленуін, бұл мотивке әр кезеңдегі айтушылардың дүниетанымына сәйкес енген өзгерістерді зерттеуде осы уақытқа дейін толық шешімін тапты дей алмасымыз хақ.

Ежелгі замандарда пайда болған бұл мотив алғашқы уақытта мифтің бір эпизоды ғана емес, өз алдына жеке антропологиялық миф ретінде айтылған. Алғашқы адамдардың пайда болуы және құдайлар туралы әңгімелер антропологиялық мифтер жүйесін құрайды.

Ғажайып туу мотивін аналық ру заманында пайда болған түсініктермен байланысты қарастырған жөн екенін ғалым А.Н.Веселовский өзінің «Историческая поэтика» атты еңбегінде ғылыми тұрғыдан дәлелдеген [27,538-539бб.]. Бұл мотив – осы көрсетілген кезеңдегі адамдардың дүниеге келуі тотемнің әйел бойына қонуына байланысты жүзеге асатын құбылыс қарабайыр дүниетанымның жемісі деп білген. Бірақ кейбір халықтар өздерінің генеалогиялық мифтерінде өздерінің шығу тегін, әйелмен емес, керісінше ер

адаммен байланыстырады. Кейіпкер белгілі бір қасиетті тотеммен некеге отырып, сол арқылы ұрпақ таратуға иеленеді..

«Оғызнама» – кітаби эпос ескерткішін үлкенді-кішілі он жеті тараудан тұратынына жоғарыда тоқталғанбыз. Солардың бірі - «Оғыз қағанның тууы мен балалық шағы баяны» атты тарау. Кейіпкердің ғажайып туу мотивінің бір түрі – болашақ кейіпкердің күннің нұрынан пайда болуы. Бұл мотив бүкіл дүниежүзі халықтарының ауызекі шығармаларында бар. Бұл мотивтің түркі-монғол халықтарының фольклорында пайда болу себептерде, оған әсер еткен, діни-наным сенімдер де анықталған. Кейіпкердің күн нұрынан туу мотивінің пайда болуына ерте замандағы шаман дінінің мол әсері болған. Шаман дінінің ең негізгі ұстанымдары күнге, айға, көк аспанға табыну болып табылады. Кейіннен Құдайдың есімі болып табылатын – «Көк Тәңірі» деген сөз пайда болған [28,20б.].

Түркі-монғол халықтарының аңыз-ертегілерінде кейіпкердің күн нұрынан туу мотивінің орын алуы ежелгі наным-сенімдерге байланысты. Жалпы, дүниежүзі халықтары фольклорында атақты адамдар мен Құдайлардың дүниеге келуі көбінесе күн нұрымен байланыстырылады. Фольклортанушы ғалым В.Я.Пропп: «Адам баласы мәдениеттің неғұрлым төменгі сатыларында болған уақытта «ғажайып туу» елдің бәріне талғаусыз таныла береді. Патша мен Құдайлардың бұлай тууы олардың артықшылығына айналды. Ал қарапайым адамдар қалыпты жағдайда дүниеге келеді. Египет патшалары өздерін «күннің құдайы Раньң тұқымымыз» деп санайды. Осындай сенім Үнді патшалары мен ханзадалары және Қытай императорларында да бар», – деп жазған [29,207-208бб.].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Сейдімбеков А. Күй шежіре. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 256 б.
2. Әбілғазы. Түрік шежіресі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 208 б.
3. Бабыр З.М. Бабырнама /Орыс тілінен аударған: Б.Қожабеков. – Алматы: Жалын, 1990. – 320 б.
4. Қорқыт ата кітабы. Оғыздардың батырлық жырлары: Эпос / Орыс тілінен аударған Ә.Қоңыратбаев, М.Байділдиев/ – Алматы: Жалын, 1986. – 128 б.
5. Өмірәлиев Қ. Оғыз қаған эпосының тілі. – Алматы: Ғылым, 1988. – 279 б.
6. Моңғолдың құпия шежіресі (XII- XIII ғасырлардағы көшпелілер шежіресі) / Монғолшадан аударған: Сұлтанияұлы М. – Алматы: Өнер, 1998. – 224б.
7. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. –Алматы: Ғылым, 1987.-368 б

Научный руководитель: профессор Ержанова С.Б.

УДК 821.111-31.091(417)

*Тетяна Докашенко
(Суми, Україна)*

МОВНІ ЗАСОБИ ВТІЛЕННЯ КОНЦЕПТУ «ЗРАДА» В РОМАНІ МЕЙВ БІНЧІ «КОЛО ДРУЗІВ»

Стаття, присвячена проблемі мовного втілення концепту «зрада» в романі Мейв Бінчі «Коло друзів». У ній розроблена структурна рамка даного концепту, проаналізовано його вузлові структури та мовні засоби втілення.

Ключові слова: *концепт, зрада, опозиційна пара, мовні засоби, семантичні ознаки.*

The article is devoted to the problem of linguistic embodiment of the concept “betrayal” in the novel “Circle of Friends” by Maeve Binchy. The structural framework of the concept was developed, its nodal structures and language means of implementation were analyzed.

Key words: *concept, betrayal, opposition couple, language means, semantic features.*

Проблема та її актуальність. Характерною рисою мовознавства на сучасному етапі є бурхливий розвиток когнітивної лінгвістики, яка є мовознавчим напрямом, що розглядає функціонування мови як різновиду когнітивної, тобто пізнавальної, діяльності, а когнітивні механізми та структури людської свідомості досліджує через мовні явища. Одним із найважливіших процесів пізнавальної діяльності людини є концептуалізація, суть якої полягає в осмисленні інформації, яка надходить до людини. Концептуалізація приводить до утворення концептів, концептуальних структур і всієї концептуальної системи в мозку (психіці) людини [1].

Концепт – це основна категорія когнітивної лінгвістики, що не має однозначної дефініції аж до теперішнього часу. У сучасній лінгвістиці вивченню концептів приділяється особлива увага, що робить можливим, використовуючи накопичені дані, структурування концептів і створення їх типології.

Актуальність нашого дослідження продиктована тим, що таке явище, як зрада, є досить поширеним і має соціальну значимість, цей феномен відіграє особливу роль в міжкультурному спілкуванні в даний час.

Аналіз останніх джерел. Питанням концептів займалося й займається велика кількість видатних науковців, наприклад, А. Вежбицька, В. І. Ващенко, О. С. Кубрякова, В. А. Маслова, М. А. Піменова, З. Д. Попова, Ю. Степанов тощо.

Метою статті є визначення мовних засобів втілення концепту «зрада» в романі Мейв Бінчі «Коло друзів».

Виклад основного матеріалу дослідження. В основі концепту «зрада» лежить архетипне уявлення про важливість і необхідність зберігати вірність. При цьому взаємовідношення вірності і зради є своєрідною єдністю, яку ми визначаємо як архетипічну опозиційну пару, яка відображає ціннісні домінанти в поведінці представників англійської спільноти [2, с. 5].

Із метою встановлення понятійних характеристик концепту «зрада» в англійській художній прозі, а саме романі Мейв Бінчі «Коло друзів» була розроблена структура-рамка, вершинними вузлами якої є: **дія**, виражена в різних формах, у тому числі й вербальній, яка нас і цікавить, яка спричиняє собою зміну в якості відносин між суб'єктом і об'єктом дії (з позитивного на негативне). Суб'єкт та об'єкт – це друга та третя вершини структури. У якості **суб'єкта** розглянутої дії виступає особа або група осіб, наділених певними якостями й характеристиками і які ініціюють дану дію. У даному романі суб'єктами, які зрадили були Джек та Нен. **Об'єктом** дії слід вважати особу або групу осіб, на яких дія направлена. У даному випадку особа, яку зрадили була Бенні. Представимо структуру даного концепту у вигляді трикутника.

Рис. 1. Структура концепту «зрада»

Умовою вчинення дії виступають визначеного роду відносини між суб'єктом і об'єктом, що знаходить своє відображення в певній частці довіри суб'єкту з боку об'єкта дії. У якості сфери здійснення зради в нашому дослідженні розглядається сфера міжособистісних відношень. А отже, зрадити можуть лише свої, рідні та близькі люди, яким довіряє об'єкт зради.

Враховуючи орієнтацію на об'єкт здійснюваної дії, зраду можна розглядати як порушення вірності в коханні, дружбі, тобто, воно може відбутися в сфері особистих відношень. Характерною особливістю такого роду відносин є той факт, що вони не оформляються. Вони складаються завдяки спільності світогляду, переконань, дружби, любові. У даному випадку збереження вірності ґрунтується на довірчих відносинах, очікуванні чесної поведінки сторін один з одним, підкоряється імперативу внутрішнього морального закону. Можна виокремити ще такі види зрад як порушення даної клятви, слова, а також зрада Батьківщині [3].

У романі Мейв Бінчі «Коло друзів» показані два типи зради, а саме зрада коханої людини та зрада подруги, при чому об'єктом зради виявилася одна й та ж людина – дівчина Бенні.

У дослідженні наводиться аналіз таких найбільш важливих, на наш погляд, вузлів структури «зрада», як: «дія» та слова, які характеризують дану дію, «Суб'єкт 1» і «Суб'єкт 2» та «Об'єкт» та слова, які їх характеризують, а саме ми аналізуємо мовні засоби якими втілені дані сторони концепту «зрада».

Тож розглянемо детальніше складові концепту «зрада» в романі Мейв Бінчі «Коло друзів», а саме мовні засоби його втілення.

1. Поняття «дія» як вершинного вузла структури концепту, який вивчається, на мовному рівні представлений у романі головним чином **дієсловом** *“betray”*, яке має різноманітні значення: *“reveal unintentionally, disclose involuntarily”*; *“deliver into the hands of an enemy”*; *“seduce and abandon”*; *“desert, especially in time of need”*; *“mislead, lead astray into error, sin, danger”*; *“prove faithless, treacherous, disloyal to someone”*; *“reveal government's secrets”*; *“inform on or against someone”*; *“break one's promise”*; *“stab in the back”*; *“do something deliberately to harm somebody or help their opponents”*; *“allow (a secret) to become known (by accident or on purpose)”*; *“commit (high) treason”*; *“trick, deceive”*.

У даному романі окрім самого дієслова *“betray”* письменниця використовує й інші **дієслова** для втілення даного концепту, а саме: *“trick”*; *“deceive”*; *“break one's promise”*; *“stab in the back”*; *“abandon”* [4].

Необхідно відзначити, що, розглядаючи такі ознаки концепту «зрада» в англійській мові (зокрема і в романі «Коло друзів»), як *“accidental”*, *“sudden” versus “purposeful”*, *“harm deliberately”*. За допомогою виявлених лексем, можна простежити наростання інтенціональності: зрадити можна випадково, з необережності, не маючи злочинного задуму або лицемірно обдуривши, тобто хитруючи, прикидаючись другом, підступно виношуючи план зради, прикриваючись маскою дружнього ставлення.

Щодо першого типу зради «без злого наміру» – *“accidenta”*», то можна сказати, що даний тип зради представляє коханий Бенні – Джек, адже в нього не було наміру зраджувати дівчині, він піддався швидкоплинним почуттям, пристрастям, «повівся» на залицяння Нен. Сам Джек розповідаючи Бенні про свою зраду говорить: *“It was accidental. I don't know how I could do it”*.

Що ж стосується спланованої зради, то це була Нен, яка прикриваючись маскою дружнього ставлення до Бенні, спокусила її коханого, та обманом змусила одружитися на ній. Про це прямо говорить одна з героїнь – подруга Бенні – Ів: *“She was probably your only friend, who loved you just for being you and you betrayed her. And you have done it intentionally knowing that it will hurt her so much”* [4].

Отже можна сказати, що ще одним мовним засобом концепту «зрада» є **прислівники**, які характеризують дану дію: *“accidentally”*; *“sudden”*; *“purposeful”*; *“intentionally”*; *“on purpose”*.

Для підсилення показу негативної сутності явища зради, Мейв Бінчі використовує різноманітні **прикметники**, як мовні засоби втілення концепту «зрада»: *“It is so mean to do things like that!”*; *“terrible”*; *“shabby”*; *“shameless”*; *“low-down”*; *“perfidious”*; *“unfaithful”*; *“offense”* [4].

Цими ж прикметниками автор характеризує і суб'єктів зради.

2. Поняття «Суб'єкт», що є необхідною складовою досліджуваного концепту на понятійному рівні, об'єктивується в декількох лексичних одиницях, одні з них і є вищезгадані прикметники.

Основними ж семантичними ознаками, об'єднуючими слова-синоніми базової лексеми *“betraye”* в англійській мові є: *“a person who betrays other's trust”* і *“one that commits treason against his country or friend or organization”*, а додатковими можна назвати *“one that secretly helps an enemy or opponent by giving them information”*, *“One that leaves a country or party or organization and goes to another one”*.

У романі було два присутні суб'єкти як уже було сказано раніше. Перший суб'єкт – це хлопець, який зрадив коханій дівчині, мовним засобом втілення концепту у цьому випадку є **іменник** – *“betraye”*, таким чином, автор показує хлопця, як людину, яка зрадила своє кохання.

Ще одним засобом втілення концепту зрада, який характеризує саме суб'єктів зради є **фразеологізми**, наприклад хлопець, як зрадник в даному творі характеризується наступними: *“He played it low on”*; *“It was his double game”*.

Інший же суб'єкт – це дівчина Нен, для характеристики, якої було використано складений **іменник** *“back-stabber”*, що на нашу думку сильніше показує зраду, адже це дійсно був не наче удар у спину для Бенні, адже зрада коханого з подругою для неї стало справжнім ударом.

Для її характеристики були використані наступні **фразеологізми**: *“She played the role of a friend”*; *“She hid herself under the mask of friend”* [4].

3. Що ж стосується об'єкта зради Бенні, то автор характеризує її словами подруги – *“you were so terribly deceived”*, як бачимо з'являється ще одна лексема *“deception”*, адже зрада зазвичай асоціюється з обманом. А отже слова, які походять від слова обман, також можуть бути використані для мовного втілення концепту «зрада».

Щоб показати стан об'єкта зради були використані наступні віддієслівні **прикметники**: *“offended”*; *“deceived”*; *“betrayed”* [4].

Висновки. При аналізі семантичних ознак ключових лексем, які втілюють концепт зрада, нами були виявлені: 1) спрямованість дії, яка вивчається, 2) асоціативні зв'язки концепту з його «дзеркальної протилежністю – концептом «вірність», а також такими концептами, у рівній мірі відображають бінарні протиставлення, як: «правда – брехня», «істина – обман», «щирість – лицемірство», «дружба – ворожнеча», «свій – чужий».

До основних семантичних ознак концепту «зрада» відносяться наступні: а) діада «зрада – вірність» по відношенню до своїх, б) дія з прихованою зловмисною й демонстрованою доброзичливою інтенцією, в) несподівана для об'єкта дію.

Отже, можна зробити висновок, що концепт «зрада» в романі Мейв Бінчі «Коло друзів», який має структуру: дія зради, суб'єкт та об'єкт зради втілений різноманітними мовними засобами, такими як дієслова, іменники, прикметники, прислівники та фразеологізми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Демьянков В. З. Когнитивная лингвистика как деятельность. URL: <http://www.infolex.ru/doklad3.pdf>

2. Савельева У. А. Архетипический концепт «предательство»: автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01. Волгоград, 2008. 19 с.

3. Скородумова М. В. Этические концепты «верность» и «предательство» в английском языковом сознании. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/eticheskie-kontsepty-vernost-i-predatelstvo-v-angliyskom-yazykovom-soznanii>

4. Maeve Binchy. Circle of Friends. London : Clays Ltd, 1991. 434 p.

УДК 811.512.122

Самал Жуанышпаева
(Петропавл, Қазақстан)

ТӘУЕЛСІЗДІК – ҰЛЫ ДАЛА ЕЛІ ҮШІН КИЕЛІ ҰҒЫМ

Бұл мақалада қазақ халқының ұлттық дүниесі, яғни халық құндылықтары туралы айтылады. Сонымен қатар тәуелсіздіктің қадірін жете білу, заманға сай рухани жаңару, жастарды тәрбиелеу жайында сөз болады.

Кілт сөздер: ұлы, тәуелсіздік, ұлт, қазақ, құндылық.

This article deals with ancient kazakh value. It also speaks about independence, about society, and about raising young people.

Keywords: great, independence, nation, kazakh, value.

Тәуелсіздік - қасиетті де киелі ұғым. Ол - ата-бабамыздың ғасырлар бойы аңсап өткен арманы. Әр өткен күнге үмітпен қараған зор сенімі. Өйткені, ешкімге тәуелсіз болмай, кең дүниеде еркін өмір сүру әр халық үшін үлкен бақыт қой. Тарих көшінде тәуелсіздікке қолы жете алмай кеткен халықтар қаншама?!

Қазақ халқының мыңдаған жылдар бойғы тарихына көз салсақ, осынау Ұлы Даланы ежелден мекендеген көшпелі елдің, ата-бабамыздың бүкіл өмірі ел тәуелсіздігі үшін күреспен өткен екен. Оған сонау Күлтегін, Тоныкөктен заманынан басталған жанкешті жорықтар, «Қазақ» атын шығарып, қазақ хандығының туын көтерген Керей мен Жәнібек хандар, одан Қасым хан мен Есім хан, Жәңгір мен Тәуке хандар, кейінде Абылай хан мен Қабанбай, Бөгенбай сынды батырлардың елі мен жері үшін жасаған асқақ ерліктері мен айбынды жеңістері дәлел.

Бүгінгі заманда «Сан ғасырлар тарихынан кешегі, Туған жердің шежіресі өседі, - деп қазақ ақындары жырлағандай, бір қаламның ұшымен жазылып, барша қауымның жүрегіне орнаған, бір ауыздан айтылып, кең өлкемді шарлаған осынау бір ыстық сөз, ыстық көңіл лебізі бүгін ғана емес, бар уақытта да қан тамырымыздың лүпіл - бүлкіліндей естіледі емес пе?

Иә, бұл – бүкіл қазақ жұртының, дүйім Қазақстан елінің қызу құштарлықпен, сарқылмас сүйіспеншілікпен айтар, ардақ тұтар лебізі. Ол - өлең, ол - ән, ол – сұлулық, ол - асқақ арман! Елдік туымыз тігілген үлкен үйіміз, алтын шаңырағымыз да осында. Жарастығымыз да, жақсылығымыздың да, тыныштығымыздың да қиясы, махаббатымыздың да ұясы - Қазақстан.

Қазақ елі, Қазақстан! Осы күдіретті сөзді әрбір Қазақстан азаматы асқақ сезіммен, ерекше мақтанышпен айта алар хақ. Шет-шегі созылып жатқан кең байтақ, ғажайып өлке - бұл Қазақстан. Осындай аймағы үлкен, қойнауы қазынаға толы құнарлы жерімізге кімдер көз тікпеді? Олар қазақ жеріне иелік ету үшін қанша рет шабуыл жасап, ел ішіне бүлік салып, бір уақ та тыныш қоймады. Бірақ ер жүрек ата-бабаларымыз әрқашан да сыртқы жаудың қимылын бағып, дер кезінде тойтарыс беріп отырды. Сол батыр бабаларымыздың, халық бірлігінің арқасында бүгінде ел өзінің кең байтақ жер, құт мекенінде еркін көсіліп, жайланып жатыр.

Халқымыздың бойына қанмен бірге туа біткен төл қасиеті - намысшылдықпен ешкімге еңкеймес өр мінезділік дұшпан атаулыға бағынбақ емес. Оған тарих бетіндегі болып өткен тарихи оқиғалар куә.

1986 жылғы 16 желтоқсанда Алматыда қазіргі «Желтоқсан» алаңында қазақтың сан ғасыр бойы күл астында бықсып жатқан қоламтадай булыққан ащы ызасы лап етіп, жалын болып аспанға атылды. Бұл жалын қызыл империяның күлін көкке ұшырар лаулаған өрттің тамыздығы еді. Бұл күресте қыршын кеткен Қайрат, Ерболат, Ләззат, Сәбира сынды ұл –

қыздарымыз халық азаттығы үшін құрбандыққа барды. Өз жандарын халқы үшін аямады. Біз сол оқиғаны өз көзімізбен көрмесек те, оны баспа беттерінен оқып, куәгерлер аузынан естіп, ой-санамызда сақтаудамыз. Желтоқсан десе, ең алдымен, осы азалы оқиға, қанға бөккен алаң, жас өрімдей қазақтың қыздары, қыздарға арашаға түскен өжет жігіттеріміздің бейнесі келеді. Қайран, батыл ағаларымыз бен әпкелеріміз! Елі үшін еңіреп, жері үшін жандарын құрбан қылған батырларымыз! Отарлық жүйеге қарсы кеудесінде намыс оты лаулаған жастар үлкен алаңда, сірескен мұздың үстінде ездiктерiн ерлікке, жастықтарын жайсаңдыққа, ұяңдықтарын ұлағатылыққа жеңгізіп, ұлты үшін шеруге шықпап па еді?! Бұл шеру - тәуелсіздік үшін күрескен шеру еді. Жер жүзін дүр сілкіндірген шеру еді.

Сол кезде халқымыздың тәуелсіздік алу ісіне зор үлес қосқан тұлғаның бірі - Дінмұхамед Қонаев. Дінмұхамед ағамыздың биліктен кетуі - ұшқын атқалы тұрған отқа май құйғандай болды. Міне, осындай етек алған әділетсіздіктер еріксіз қазақ жастарын алаңға алып келді емес пе? Өз елінің азаттығы үшін жастар өз жандарын құрбан етті. Бұл желтоқсан оқиғасы кімді болсын жай қалдыра алмады. Біреудің жалғызын, біреудің арыстай ұлын, біреудің аялай әлпештеген қызын алып кетті. Желтоқсан оқиғасында қанша ананың көз жасы, қанша қазақтың қайғысы, қанша жастың қаны бар десеңші?!

Әрине, күрессіз, қансыз, жансыз азаттыққа жету мүмкін емес. Осы азаттық үшін бабаларымыз қаншама рет күресті?! Олардың күресін, олардың ісін жалғастырған - болашақ ұрпақ, яғни, жастар. Бірақ осы желтоқсан оқиғасы біраз уақытқа дейін өзінің әділ бағасын ала алмады. Үкімет басындағылар бұл оқиғаны «бұзақылардың, нашақорлардың ісі» деп жастарды айыптап, түрмеге жауып, қайта-қайта тергеу жүргіздіртiп, тыныштық бермегенi анық. Қанша қазақ студенттері жоғары оқу орындарынан шығарылды. Олардың ата-аналары қара бет болып, ел алдына шыға алмады. Сол кезде бұл жастар ерлігі деп емес, жастар бұзақылығы деп танылды. Бірақ қазақта «Аққа құдай жақ» деп бекерге айтылмаған ғой, көп ұзамай «бұзақы» аталған жастарымыз ақталып, оларды елінің азаттығы үшін күрескен күрескерлер деп таныды. Әрине, бұл ақтау оңайлықпен келген жоқ. Осы жастарымыздың іс-әрекетіне әділ бағасын беріп, ақтап алып шыққан тұлғалардың бірі, баршамызға танымал Мұхтар Шаханов ағамыз еді. Осындай әділ ағаларымыздың арқасында ақты ақ деп, қараны қара деп таныдық. Бұл желтоқсан оқиғасын қай қазақ болмасын, үлкен ауыр күрсiнiспен еске алады.

Дүниені дүр сілкіндірген 1986 жылғы желтоқсан оқиғасына қатысқан жастар жайлы Мұхтар Шаханов:

Өсер елдің қай сәтте де бірлік болмақ қалауы,
Лаула, лаула, желтоқсанның мұзға жаққан алауы.
Өздерiңдей өр намысты жас өркенi бар елдің,
Ешқашанда еңкеюге тиiстi емес жалауы, [1, 254б.] - деп жазған еді.

Мұз құрсанған желтоқсан ызғарын ерiткен жастық жалын иелерi қашанда халық жадында мәңгі сақталмақ. Олардың есімі тарихта мәңгілік қалмақ. Осындай батыр аға-әпкелеріміздің арқасында арман болған тәуелсіздікке де қол жеткіздік. Бұл тәуелсіздіктің құны - өте қымбат.

Ойларым - елім, тілім, ар-амысым,
Шығады солар үшін жан дауысым.
Қыран да қара жерден жылу алар,

Мәңгілік қияларға самғау үшін! [2, 217б.] - деп Фариза Оңғарсынова жырлағандай, қазақ елі мәңгілік ел болып, биік белестерге самғауы тиіс.

Әр ұрпақ қай кезде де халқының бастан кешкен қиындықтары мен оның бүгінгі тәуелсіздігі үшін жанын пида еткен арыстарымызды ұмытпай, келер буын өкілдеріне айтып, оларды рухани жағынан тәрбиелеп отыруы керек.

Біздер, ұстаздар қауымы елдің ертеңі болар ұрпаққа ел тарихын білгізіп, тәуелсіздіктің қадірін ұғындыруға тиіспіз. Тәуелсіздіктің тірегі - ұлттық сана. Жастар бойындағы ұлттық намыс деген қасиет ұлттық сана негізінде қалыптасады. Ұлттық сана тарих пен

мәдениетімізді білуден бастау алады. Батыр ағалар мен әпкелердің ерлігі келер ұрпақ үшін үлкен үлгі-өнеге. Олар сыйлаған тәуелсіздікті көзіміздің қарашығындай сақтауымыз керек. Елімнің ертеңін әр қазақстандық өз қолында екені жақсы түсінгені абзал. Елім үшін, жерімнің болашағы үшін деп әр ұрпақ сапалы білім алып, адал қызмет атқару арқылы еліміздің гүлденуіне өз үлестерін қоса алады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Шаханов М. Дара талғам қасіреті. Алматы, 2007. 254 б.
2. Оңғарсынова Ф. Мен саған ғашық емес ем. Алматы, 2009. 217 б.

ӘОЖ 82.09(574)

*Айгерім Құдайберген
(Павлодар, Қазақстан)*

ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ЖЕТІМДІК ОБРАЗ («АЙ МЕН АЙША» РОМАНЫНДАҒЫ БАРЫСХАН)

Бұл мақалада қазақ әдебиетіндегі «жетімдік образдың» пайда болуы, дамуы сөз болды. Жетімдер трагедиясы мен айшықты символика арақатынасы бірішама талқыланды.

Кілт сөздер: типтік образ, жетімдік трагедия, заттық теңеу, паралелизм, символика.

In this article appeared the appearance and development of "orphanage" in Kazakh literature. The ratio of the orbits of the orphanage and the symbolism was discussed in detail.

Keywords: typical image, orphan tragedy, material equation, paralelism, symbolism.

Қайшыласқан өмірдің қиындысына айналған тағдырлар қай елдің әдебиетін алмасақ та «менмұндалап» тұратыны біздерге аян. Тіршіліктің кермек дәмі мен ащы запыраны талай тағдырды жер жастандырғаны да бізге жаңалық емес. Қазақи ұғымдағы «жетімді жебеген», «мандайынан сипаған» дейтін киелі тәрбие мен салтқа сіңген түсініктің бір кездері тас-талқаны шығып, аяқ асты болғаны да бүгінгі оқып жүрген әдеби кейіпкерлер арқылы жақсы таныс болуға айналды.

XX ғасырдың қақ ортасында бұған дейін әдеби жәдігерліктерімізде болмаған «соғыс» тақырыбы ендігі кезекте қазақ әдебиетін иектей бастаған еді. Баспа бетін көрген, халықтың ыстық ықыласына бөленген көптеген шығармалардың басты кейіпкерлерінің тағдыры сол заманғы қоғамды алаңдатпай қоймады. Әйелі «жесір», баласы «жетім» атанған бүкіл қоғамның жан айқайы әдебиет майданындағы тақырыптық ізденістерге таптырмай-ақ сұранып шыға келді. Б.Соқпақбаев, С.Мұратбеков, Қ.Омарұлы, Н.Қапалбекұлы, т.б. секілді қаламгерлердің «қылышынан қан тамған» деудің орнына «қаламынан қан аққан» дегізетін нағыз ащы жастың төгілетін арналары бар шығармалары дүниеге жарқ етіп келді. Солардың ішіндегі бой көтеріп әуре болмайтын қабырғалы жазушыларымыздың бірі – Шерхан Мұртаза болса керек-ті.

Айбыны асқақ, еңсесі биік жазушының мол шығармашылық мұрасының ішінде ауыз толтырып айтарлық туындылары көп-ақ. Соның ішінде, жазушының өз өміріне арналған, әрі өзі прототип болған Барысхан соғыс жылдарындағы ел балаларының психологиялық ахуалын тереңінен қозғайтын нағыз типтік образ.

Қалам ұстаған, сөз зерделеген кез келген ақын, жазушы, сыншы болсын, тұлға ретінде өсу жолында артқыға сөз тастап, алға ұмтылатыны белгілі. Ал оған жетелейтін не нәрсе? Қаламгерлік дарындылыққа алдымен тума талант, талаптылық, және де ең бастысы көргені мол, түйгені көп өмірінің жан-жақты бай көріністерге толы болуы екені даусыз.

«Меніңше оқырманның өзі бірнеше түрге бөлінеді. Ойлы оқырман, сыншы оқырман тағы басқалар, ең соңғысы оқитын оқырман» – дейді екен Марат Мәжитов. Оқырманның қай сатысын болсын тілімен тамсандырып, ойымен таң қалдырар жазушы деген ұлы мінбердің көгінде жүрген Шерхан шығармашылығы қай ұрпақтың да құлағында жаңғырып, көкейінде сайрап жатары хақ. Шерхан сөзі, стилі, өрнегі – бәрі де тұтасымен жаңалықтың жаңа келбетін салған сия қалам болғаны да анық. Жансызға жан бітіріп, ата-баба рухының асқақтығын Байшынар секілді ұлы ағаштан, оттан, судан, тастан көре білетін көреген қаламгер өз стилімен кімді де болсын өзіне баурап алады. «Қызыл Жебе» деп ұрандатып Түркістанның Шыңғысханын (Тұрар Рысқұлов) көрінде бір аунатса, «Ай мен Айшасын» жазу арқылы бұған дейін төл әдебиетімізде болмаған толыққанды мемуарлық сипаттағы шығарма сыйлап әдебиетті дүр сілкіндірді. Бұл жанрдағы жетістіктері жөнінде ғалым Н.Ақышев жақсы талдаулар жасаған еді [1, 56].

« – Сен қайдан келдің? – дегенде, бір данышпан:

– Мен балалықтың елінен келдім, – деген екен.

Ересектерде сол «балалықтың елінен» келмеген ешкім жоқ.

Анадан ешкім сақал-мұртымен тумайды.

Мен де солардың бірімін.

Анамның аты Айша еді» [2, 3] – деп басталатын роман оқырманын «ә» дегеннен-ақ өзімен бірге жетелей жөнеледі. Жазушылық қуат пен қаламгерлік тәжірибенің пісіп-жетілген шағында жазылған туындыда баланың «кәріге», кәрінің «балаға» айналатын паралельді тоғысулары сұрақ кейпінде беріліп отырады. Бұл жұмбақты оқырман санасына салмақ деп түсінеміз.

Қазақ әдебиеті, соның ішінде, проза жанрында жазылған шығармалардағы «жетемдік» тақырыбы сонау ХХ ғасырдың басынан-ақ көрініс бере бастады. М.Әуезовтің «Жетім» әңгімесіндегі Қасым, «Қорғансыздың күніндегі» Ғазизаның жетімдік тағдыры кейінгі жазылған шығармаларда қайталанып отырды.

Жетімдер образы, негізінен, соғыс жылдары кезінде дендеп өсіп, кең етек жая бастады. Жоғарыда атап өткеніміздей, М.Әуезовтен кейінгі жазушылардың дені бұл тақырыптан теріс айналып өте алмады. Себебі ХХ ғасыр қаламгерінің көбінің балалық шағы зұлмат жылдармен тұспа-тұс еді. Солардың ішінде С.Мұратбековтың «Жусан исіндегі» Аян образы жетімдік трагедиясының нағыз айқын көрінісі. Сол секілді О.Бөкей, Д.Исабеков шығармаларында жетімдер тағдыры тереңінен сипатталды.

Тақырыптық ізденіс пен идеялық қуатты күшке ие қаламгерлеріміздің бірі – Шерхан Мұртаза. Асқар Сүлейменовше айтсақ, қазақ әдебиетінің «бұлшық еті» [3, 88]. Жазушы шығармашылығындағы атының өзі елеңдетпей қоймайтан «Ай мен Айша» романы біраз зерттеушілер мен сыншылардың объектісі болып үлгерді. Роман жан-жақты зерттеліп, біраз ұшталып қалды. Ал енді осы романдағы Барысханның тағдыр талайына зер салсақ, жетімдікті бес жасынан бастап көрген қазақ баласының сүрінуі мен құлауы, жылауы мен жұбануы секілді аянышты жағдайы соғыс жылдарындағы ел балаларының барлығының басына түскен еді.

1995 жылы жарық көрген аталмыш туындының ерекшелігі неде? Бұл жылдарға дейін жарық көрген шығармалардағы жетімдердің тағдырынан Барысханның нендей артықша көргені бар? Міне, бұл біз анықтайтын басты нысандарымыздың бірі.

Романды зерттеушілердің барлығы да «Ай» образын «жалғыздықпен» немесе «Айшамен» байланыстырып келген-ді. Біздің ойымызша, «Ай» образы Барысхан секілді «қырау қанат балапанның» жетімдігін жалаңаштап тұрған заттық теңеу. Байқап қарайық, Мұртазаны ұстап әкеткен 1937 жылы:

« – О, Жаратқан, басқа-басқа, мына үрпек балапандай үш нәрестенің не жазығы бар еді? – деді.

Толықсып тұрған Ай бір аунап түскендей болды» – дейтін жерге назар салсақ, шамандық ұғымдағы Қасқыр-Ананың Айға қарап ұлуын еріксіз еске түсіреді. Ары қарай оқысақ:

«Мен лезде есейіп шығар келдім.

Енді мені қорғайтын Әке жоқ екенін сұңғылалықпен сезіп қойған сияқты едім.

Жаңа ғана жарқырап тұрған Ай бұлттың ішіне сүңгіп кетті де, жетімдіктің алғашқы түні жан-жақтан қаптап келе жатты». Айдың бұлттың арасына сүңгіп кетуі оқырман санасына қорғаны жоқ панасыз жетімнің қараңғылық құрсауына тасталғандай боп құйылары хақ. Бұған дейінгі де, кейінгі де ақындар мен жазушылардың шығармаларынан романтикалық бояуға малынған «Ай» образы бұл шығармада нағыз «трагедияның» камытын жамылды.

Романдағы сипаттаулар оқиғалар мен баяндаулар тек қызығымен ғана емес, жазылу ерекшелігімен де даралана түседі. Шығарма жан-дүниенді шымырлата тартып, өзіне баурау береді. Ешқандай өзінді зорламай, толғантпай қоймайды. Өйткені жатық тіл, жанды бейне бар. Жанды бейне деуіміздің себебі, жазушы жетімдік дәмін сөзімен әрлендіре бермей, әрі оқырманына аяушылық танытуды талап етпей-ақ, көзіне еріксіз жас алғызады. Табиғат пен адам арасындағы паралелизмнің әдісін тек қана «Ай» арқылы айшықтап отырады. Мұндай әдіс Мұхтар Әуезовтің «Жетім» әңгімесінен жақсы таныс. «Жаз ортасының қоңыр кеші. Ұлытаудың бөктерінде кештің қоңыр салқын желі еседі. Күн батып, ымырт жабылып барады. Күнбатысты қалың қара бұлт басқан, айналада күңгірт тартқан төбелер қоңырқай тартып, түн тыныштығына қарай бойсұнған сияқты» [4, 165] – деп басталатын әңгімедегі қою қара бұлт пен алдағы болар оқиғаның арасындағы тамырластық паралелизмнің айшықты көрінісі.

Ал «Ай мен Айшадағы» табиғат көрінісі жалғыз символикамен берілген. Онда нұрын шашып тұратын жарқыраған Күн де, қаһарын төгіп тұратын қара бұлт та жоқ. Жалғыздық пен жалғыз Ай ғана бар.

«Шығарманың идеясы мен оқиғасына қарап емес, адамның ну-жықпылды жан-дүниесінің түкпірінде жатқан бұлың-бұлың сезім иірімдерін, әр түрлі сәттердегі ойдың шалқуы мен көңіл-күй райының құбылуын психологиялық дәлдікпен жеткізгеніне қарап бағасын беріуіміз керек» дейтін С.Әшімбаевтың пікірін жете ескере отырып, Барысханның өмір толқынындағы істеген әрекеті мен жан-дүние құбылыстары шынайы көрініп, баурап отырады дейге толықтай негіз бар.

Айша мен Айдың арасындағы мұң мен шер салған жолға Барысхан да куә. Өмірінің қиындыққа толы болатынын сезгендей Барысханның бойында зор қуат пен намыс бар. Бала кезіндегі қылығына қарап-ақ, шытынап кетпес берік сенім мен қуаттың иесі екені танылып қалады. Байқап қарайық, інісі Батырханның суға тұншыға жаздағанына кінәлі Барысханның Айшаның қылығына ызалана жылаған сәтінен:

«Суға салып қойып сабағанда безірейіп жыламап едім, енді жартыкеш Айға қарап отырып, аңырадым-ай кеп.

Айдан басқа мұң шағатын кімім бар?» [2, 17]. Шынында да, тар заманның тағдырларының барлығы да Аймен мұңдас болған-ау! Өйткені Барысхан тағы былай деп ойын сабақтайды: «Жаны ашитын Қамқа – мешел. Арашалап, Айшаға ұрсатын Мұртаза... о да жоқ. Айдың менсіз де қасіреті көп шығар. Мұнаяды. Тіл қатпайды».

Жалпы, жетімдік таяғы батқан кейіпкерлердің басын қосып, соңғы нүктесін қойған озық үлгідегі шығарманың өзектілігі ешқашан жоғалмастай қуатқа ие дегіміз келеді. Шерхан Мұртазаның қандай шығармасында болса да көпірме көпсөзділіктен аулақ жүретінін байқау қиын емес. Аз ғана сараң бояумен, орнын дәл тауып қолданылған қысқа да нұсқа сөзбен тұтас дүниені еркін бейнелеп жеткізе алған.

Тұрлыбек Мәмесейіттің: «Кемелденіп өскен әдебиет өзін тудырған халықтың өмірі мен тағдырының көркем шежіресі қашанда. «Ай мен Айша» осы тұжырымға лайықты» [5, 74] дейтін жоғары бағалауымен сөзімізді қорытындылағымыз келеді.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ақышев Н. Қазақ мемуарлық романы. Монография. – Алматы, 2010.
2. Мұртаза Шерхан. Ай мен Айша: Роман. – Алматы: «Қазақстан», 2008. – 456 б.

3. Бөпежанова Ә. Өнер – жеке тәжірибе: Сыни-мәдениеттанушылық кітап. I. – Алматы: «Жібек жолы» баспа үйі, 2007. – 328 б.
4. Мұхтар Әуезов. Шығармалар. Он екі томдық. – Алматы: «Жазушы» баспасы. – 451 б.
5. Мәмесейіт Т. Таным таразысы. Әдеби мақалалар мен зерттеулер. – Астана: «Нұр-Астана», 2015. – 344 б.

Научный руководитель: кандидат филологических наук Құралханова Б.Ш.

УДК 82.09(574)

*Сымбат Нартбай, Майгуль Оразханова
(Павлодар, Казахстан)*

А.АЛТАЙ МЕН О.БӨКЕЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бұл мақалада қазақ прозасының белгілі қаламгерлері А.Алтай мен О.Бөкейдің шығармаларының тақырыптық ізденіс туралы сөз болды. Шығармаларында көркемдік, стильдік ерекшеліктерін, мифтік образ шеберлігін жасау арқылы салыстыра талданады.

Кілт сөздер: *әдеби байланыс, кіріспе, кейіпкер, тақырып, идея, мінез, образ, уақыт, кеңістік, жанр, тәсіл, әңгіме.*

In this article, the theme of the thematic search for works of famous Kazakh writers A. Altai and O. Bokei. Comparative analysis of artistic, stylish features, the mythical mastery of his works.

Keywords: *literary communication, introduction, character, theme, idea, image, time, space, genre, approach, a conversation.*

Қай елдің, қай ұлттың әдебиетін алып қарасақ та, қаламгерлер арасындағы шығармашылық байланыстың бар екендігі белгілі. Қазақ әдебиетінде де жазу мәнері, сөйлеу стилі, тақырыптық, жанрлық ерекшелігі үйлесім табатын жазушылар кем емес. Солардың ішінде ХХ ғасырдың табалдырығын тоздырған кеңестік-социалистік тақырыпты бұзып шығып, өзгеше үн қосқан қос қаламгер Асқар Алтай мен Оралхан Бөкейді ерекше атап өту азаматтық парызымыз деп білеміз.

Асқар Алтай – қазақ әдебиетіне сюжеттік, тақырыптық, жанрлық ерекшелігімен келген қаламгер. Тәуелсіздік жылдардағы жас қаламгерлердің көшін бастап тұрған Асқар Алтайдың шығармашылығына да өзіндік сипат тән. Жалпы, ол әдебиет майданына араласа бастаған уақыттың талабы сол еді, әлемдік жаңаша ойлайтын, дүниетанымы өзгерген, жаңарған сананың ақын-жазушылардан күткені де өзгешелік болатын.

Асқар Алтайдың шығармашылық бастауындағы жазушылық ерекшелігі Оралхан Бөкей стилімен үндес. Олай болуы да заңдылық еді. Асқар Алтай мен Оралхан Бөкей жерлес. Алтай өлкесінің тағы табиғаты, тұрмыс-тіршілігі, өскен ортасы ұқсас, екі алыптың шығармашылығында да бірін-бірі жалғастырып тұратын өзек бар. Тіпті Асқар Алтайға «Алтай» псевдонимін берген де Оралхан Бөкей еді. Жазушы Оралхан Бөкей жайлы бір сұхбатында: «Саған Асқар Алтай деген есім жарасады. Қалиханнан бастап бәріміз Алтайдың атын шығарып жүрміз. Жазушыларда үлкен псевдоним болуы керек. Менің аузым дуалы. Айтпады деме, жұртқа осы атпен таныласың», – деген болатын. «Сөйткен Орағамның айтқаны келді. Әдебиетте Асқар Алтай болып танылдым», – деп Алпысбаев деген тегінің қалай өзгергендігін тарихтап айтып береді.

Асқар Алтай – әңгіме жанрында көп қалам тербеген жазушы. Әңгіменің қиындығы, жанрлық ерекшелігін ескерткен ғалым З.Қабдолов бұл тұрғыда Сомерсет Моэмнің: «Әңгіме – ұзын-қысқалығына қарай он минуттан бір сағатқа дейін оқып бітіруге болатын, әбден аршылып алынған бір-ақ нәрсе, бір ғана оқиға немесе бірігіп кеткен бірнеше оқиғалар тізбегі

туралы жазылған шағын шығарма. Әңгімені еш нәрсені қосуға да, алуға да болмайтын етіп жазу керек» [1, 301], – деп жанр табиғатын ашып көрсетеді.

Асқар Алтай әңгімелеріндегі табиғат пен адам сабақтастығы мифтік үлгімен жеткізіледі. Асқар Алтай өз шығармаларында, негізінен, кейіпкер әрекеті мен заттық әлемге баса назар аударады. Әсіресе, автор аңдардың табиғатын, психологиясын ашып көрсетуге шебер-ақ. Бұл сөзіміздің дәлелі ретінде С.Иманасовтың пікіріне сүйенсем: «Асқардың аюы аюша «ойлайды», аюша «әрекет етеді», түйесі – түйе, жылқысы – жылқы, сөйте тұра солардың түйсігіне, ойлы әрекетіне имандай ұйып сенесің, иланасың. Нанымсыз, жалаң сөйлеу деген атымен жоқ. Бәрі де өз табиғаты, қаз – қалпындағы тіршілік – тынысы, тұла бойы, болмысымен суреттеледі» дейді. Шынында Асқардың шығармашылығында жалған пафос, жалаң психология жоқ.

Жазушының шығармаларының тағы бір ерекшелігі – заттар мен құбылыстардың адамға тән көңіл-күйі, іс-әрекетпен көрінуі көне мифтік тұрғыдан, көркемдік ойлау жүйесі тұрғысынан келгенде, мифтік танымға сүйене отырып, табиғат суретін бейнелеп беру, яғни кейіптеу тәсілі. Жазушының назарына жиі түсетін тау, дала, жел, жұлдыз және т.б. жансыз зат пен құбылыс. Кейіптеу жазушының шығармаларында кейіпкер психологиясына қатысты бейнеленеді.

Қазіргі қазақ әдебиетіндегі мифке тән ерекшелік - көне дүние мен қазіргі өмірді қатар алып, ертедегі халық қиялындағы образдардың жаңарған кейіпте көрінуі. Миф дегеннің өзі – табиғаттың тылсым құбылыстарын адамның ой-түйсігі арқылы түсіндіруге тырысу әрекетінен туған. «Миф – табиғат құпияларын, адам не қоғам өмірінің сан алуан қырын қиял ғажайып оқиғаға айналдыра бейнелейтін фантастикалық баян [1, 297].

Әр қаламгердің тақырып пен идеяны берудегі өзгешеліктері бар. Бірі әңгімелеу барысында идеясын ашық айтып отырса, екіншілері мүлде өзіндік баяндауға кіріспейді. Асқар Алтайды осы екінші топтағы жазушылар қатарында қарастырсақ болады. Оның шығармаларындағы тақырып пен идея «менмұндалап» ашық көрініп тұрмайды, керісінше, тамырына бойлап, тереңінен ой қорытуды талап етеді.

Ал Оралхан Бөкей шығармалары ерекшеліктерінің бірі – тақырып қоя білуінде. О.Бөкейдің «Неткен ғажап дүние», «Өнерге өлердей-ақ ғашық едім», «Айналайын атыңнан», «Жалт еткен жалын – жан аға-ай», «Мен сені көп іздедім» сынды тақырыптарын айтуға болады.

Оралхан Бөкейдің өзі «аңызнама» деп атаған, шығармаларының бірі «Айпара-ана» әңгімесі. «Айпара ана» аңызнамасындағы ананың сәуегейлікпен болжаған болжамында: Жандостың өлімнен тосын аман қалуы. Сыншы Т.Токбергенов Жандостың кездейсоқ тірі қалуын «Көркем шығарманың аңыз – ертегіге ұласқан жері, шындық пен қиялдың тоғысқан тұсы» [2, 14] деген тұжырым жасайды. Бұл шығарманың өзін жанрлық тұрғыдан «әңгіме-миф» түрінде тануға болады деген біздің пікірдің орынды екендігін қуаттаса керек. Шығарма сюжеті аңызға негізделген болса, сол аңыздың өзі мифтік сипатқа бейімделген.

Оралхан Бөкейұлының шығармаларындағы сюжет, оқиғаның дамуы тек сыртқы жамылғы сияқты, ал негізгі мәйек – идеалға құштарлық болып табылады. Идеал ұғымы, ең алдымен, суреткердің адам жөніндегі концепциясынан байқалады. Қаламгердің кейіпкерлері – жан дүниелері бай, рухани деңгейі биік, қажырлы, еркіндік сүйгіш, тағдыры қилы арманшыл адамдар. Оларды толғандыратын ортақ ой – адам болмысының сан қатпар құпиясы мен жұмбағы, мәңгі өлмес рух, рухани құндылық, адам ғұмырының міні мен мағынасы. Олар өздеріне өздері егесіп қалады. Сырт көзге жаны жұмсақ, мұңды серік еткен, үнемі бір нәрсені шарқ ұра іздеп жүретін кейіпкердің жанын түсіне қою қиын.

Кейіпкердің ішкі психологиясын көрсетуде Асқар Алтай табиғи құбылыстарды айшықты қолдана білген. Мәселен, «Кентавр» әңгімесіндегі әр бөлімнің басындағы табиғи құбылыс пен әңгіме ішіндегі оқиға психологиялық параллелизм тәсілі арқылы одан әрі ажарлана, қоюлана түскен. Әңгімеде оқырман тарапынан қорытатын проблематика болумен қатар, кей жерінде автор өзіндік проблематикаға да үн қосып қалғандай болады. Құбыжық-

сәби дүниеге келгенмен, Моншақтың Ана жүрегі Алласына шүкіршілік етеді. Сонда мынадай сөйлемді Моншақтың ой сөйлесіміне автор қосақтап жіберген: «Құрсағын кернеген құлын-сәбиіне де шүкір! Әйтпесе, атаңа нәлет атом сынағынан небір сұмдық мақұлықтар туып жатыр ғой» [3, 109], – деп ұлт өміріндегі қасіретті кезең – Семей полигонының зардабын еске сала сөйлейді. Бұл жөнінде ғалым, зерттеуші У.Қалижан: «Экологияның әсерінен адам бітімді, жылқы денелі болып өмір есігін аттаған, ешкімге қиянаты жоқ сәбиі – бөлекше тіршілік иесі ақыр соңында өздерінен таңсық, өздеріне ұқсамайтын құбылыстарға төзбейтін қатыгез жандардың қолдарынан қаза болады.

Сондай-ақ әңгіме ішіндегі уақыт пен кеңістіктің де рөлі зор. Кеңістікке қарағанда уақыт ауқымды қарастырылған. Қысқа ғана әңгіменің өзі бес бөлімге бөлінген. Қараңыз, әр бөлім уақыт жағынан өлшеулі:

1) Қара суықты қараша. Жалтаң қырға қара күз келіп, ықтасын тауға қоңыр күз түскен [4, 109].

2) Қыс өтіп, көктем келді... [4, 111].

3) Биыл қар қалың, қыс жылы болды. Әсіресе, түздің жан-жануарына жайлы тиді, қыстан күйлі шықты. Көктем кешігіп жетсе де, қасат қар көзді ашып-жұмғанша астынан еріп, аз күннің ішінде айыз қандыра ғайып болған [4, 115].

4) Арада айлар ауып, жылдар жылжыды... [4, 118].

5) Желсіз желтоқсан еді. Тау мен даланы шыңылтыр аяз қысқан. Қар бекіген [4, 118].

Шығармадағы кеңістік – тау іші, жалғыз тоқал там. «Терең шатқалдың жазда жел соқпас, қыста қар алмас күнгей қолтығында жетімсіреп жалғыз үй тұр» немесе «Бұл ұры қонысты тап төбесінен түспесең, жабулаған жылқыдай тани да алмайсың, тани да алмайсың», тағы бірде «Тұғырлы келген тас үйде екі жан иесі ғана бебеу қағулы еді» [4, 109] - дейтін сөйлемдерден кейіпкерлердің құпиялы, тылсым өмірінің, оқшау тіршілігінің сыры ашыла береді.

Адамзатқа тән өзгешелікті қабылдамау мен өзінен артықты көре алмайтын пенделік күй, ерекше жаратылысты, ешкімге зияны болмаса да, жауыздық пен қорқыныштың құрбаны ету – әңгімеге арқау болған басты мәселелер» [5, 444], – деп әңгіменің өзектілігіне өзінше баға берген. Әр оқушы өз ойлау деңгейіне сәйкес қабылдап, түсініп, қорытынды жасайды. Міне, жазушының өзге қаламгерлерден басты ерекшелігі осында. Жазушы әңгімелерінде қоғамда болып жатқан өзекті мәселелерге, адамның жеке басының мүддесі мен ішкі рухани әлемі туралы көбірек айтылады.

Кез-келген жазушыға қойылатын негізгі талаптардың бірден-бірі шығарманы, туындыны белгілі бір идеяға бағындыра білу болып табылады. Ал Оралхан Бөкей мен Асқар Алтай – қазақ әдебиетінің ғана емес, күллі әлем әдебиетінің тарихынан өз орнын айшықтаған тұлғалар. Қаламгердің шығармаларында ерекше энергетика бар. Ұлтының бағына біткен қаламгерлердің шығармалары бір оқып қана қоятын шығарма емес, ізгілікке қызмет етер мәңгі туынды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2002. – 360 б.
2. Тоқбергенов Т. Қос қағыс. – Алматы, 1981. – 219 б.
3. Қалижанов У. Қазіргі әңгімелер. Кітапта: Қазіргі әдебиеттегі жалпыадамдық құндылықтар. – Алматы: Evo Press, 2014. – 708 б.
4. Алтай А. Казино. Абсурд әлем новеллалары. – Алматы: Атамұра, 2008. – 368 б.
5. Бөкей О. Шығармалары. Повестер, әңгіме-хикаяттар, пьесалар. – Алматы: «Ел-шежіре», 2013. – 384 б.

**ЖАМБЫЛ ІЗІН ЖАЛҒАУШЫ...
НЕМЕСЕ ЕСЕНҚҰЛ ЖАҚЫПБЕК ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ АЗАМАТТЫҚ РУХ**

Мақалада жыр алыбы Жамбыл бабамыздың айтыс тұрғысынан да, стильдік ерекшелік жағынан да ізін жалғаушы Есенқұл Жақыпбековтың шығармалары талданды. Өлең жазуға қызығушылығы мен талпынысын Жамбыл қарттан өрбіткен ақын келелі ойларға толы мол дүние қалдырған. Мақалада айтыс мақамдары мен айтыс өнеріне қатысты тұжырымдар қарастырылған.

Кілт сөздер: *метафора, эпитет, айтыс мақамдары, ұйқас.*

In my scientific article Esenkul Zhakypbekov's works were analyzed in terms of the aitys of Zhambyl's ancestors and similar to the stylistic specifics. The interest and aspiration to compose poetry has left the poet, who has come to power in Zhambyl. The article contains conclusions regarding the aitys and aitys.

Keywords: *metaphor, epithet, aitys rhyme, rhyme.*

Өнердің, өлеңнің тұнып тұрған ортасында өскен, Сүйінбайдан бата алған Жамбыл атамыз артына өрелі өлең қалдырды. Сүйінбай мен Жамбылдың ақындық дәстүрін кейінгі дәуірде Жетісу өңірінің тумасы ақын Есенқұл Жақыпбек жалғастырды. Есенқұл Жақыпбектің айтыстары мен баллада, жырларын атауға болады. Қыз бен жігіт айтысының озық үлгісі ретінде сақталған «Жамбыл мен Айкүмістің айтысындағы» әдемі әдеп-дағды, зілсіз әзіл-қалжыңға көңіл сүйі сінеді. Айтыс мазмұнынан қазақ халқының досқа – адал, дәстүрге – берік мінез-құлқына жан-тәнімен бейіл та нұтасың [1].

Есенқұл Жақыпбектің белгілі айтыс ақындары Әселхан Қалыбекова және Әсия Беркеновамен айтысы қыз бен жігіт айтысының классикалық үлгісі. Мұнда да айтысушы қыз бен жігіттің әдемі әзілі жарасым табады. Есенқұл ақынның айтыста шақпа болатыны Жамбыл жырынан алған нәрі десе де болады.

Қағытпа қалжыңды, зілсіз, әдемі әзілдің тиегін жалғаған Есенқұл Жамбыл рухтас, Жамбыл сарындас ақын деп айтуға әбден болады.

«Жамбыл атам заманнан келе жатқан қазақ әдебиетінің қаймағын қалқып алып, кеудесіне құйып алған, шығыс халқының бүкіл қисса-жырларын бойына жинақтаған қазақтың ең соңғы жырауы», [2] - деп жазады «Аңыз адам» журналына ақын Есенқұл Жақыпбек. Жамбылда бар жыраулық дәстүрді Есенқұл ақын да бойына сіңіргенін оның өлеңдерінен көреміз. Ол Жамбыл жеріндегі ақын-жырау, әулие-батырлар туралы аңыз болып айтылып жүретін әңгімелерді жыр-толғауға, балладаға айналдырады. Сүйінбай жырлаған Сұраншы, Саурық, Қарасай, Өтеген батырларды Жамбыл жаңартып, жаңғыртып өлеңге қосады. Есенқұл Жақыпбек те «Қайназар мен Сарыбай», «Саурық батырдың ажалы», «Құла шабдар» атты толғаулар жазады. Сөйтіп, XIX ғасырда Сүйінбай ақын жырлаған батырлар туралы жырлар тәуелсіз жылдарына дейін дәстүрлі түрде жырланып келіпті. Осыдан-ақ, Есенқұлды Жақыпбек Сүйінбай, Жамбыл мектебін жалғастырушы ретінде көруге болады. Ақынның өлеңдерінен жыраулық темп, арынды рух байқалады [3]. «Ана» атты балладада ақын өз анасының аузынан естіген әңгімесі бойынша екінші дүниежүзілік соғыстың адамзат баласына әкелген ауыр зардабын көрсетуге тырысады. Оқырманын соғыстың соншалықты жауыз, оның тек қасірет әкелетінін, тіпті қорғансыз жандардың өзіне аяушылық танытпайтынын әдеби сюжеттер мен нақты детальдар арқылы көрсетеді.

Ажал ауыз салды келіп бізге енді,
Алапаттың жоқтай мүлде тоқтамы.

«Мамалаған» жалынышты үндерді
Қырқып өтті пулеметтің оқтары...

Жатыр, эне, жараланып, ыңырсып,
Жазығы не жаңа туған жандардың.
Сәби дене, сәби қолдар жүр ыршып,
Қан аралас топырақта қоймалжың.

Бұл екінші дүниежүзілік соғыста әке-шешеден айырылып, жетім қалған сәбилер мен аналардың шыбын жаны шырқырап, басын аман алып қалу күресі, жанталасы. Баллада оқырманға соғыс қасіретін сезіндіріп қана қоймай, бейбіт өмірдің қадірін білуге үндейді. Яғни, мұның өзі тәрбиелік мәні бар шығарма. Есенқұл Жақыпбектің әнге айналған «Алдай-ау», «Қара күз» өлеңдері ақынның жанқиссасы. Алайда, бұл өлеңдер де жыраулық дәстүрді өн бойына жиғанын байқауға болады:

Қара бір жаңбыр борады-ау,
Қара бір жауған қар анау.
Тау жақта бір от жанады-ау,
Аулақтап бәрі барады-ау.
Алдағы өмір алданыш,
Көретін қызық шамалы-ау.

Қалжырап жатыр қара күз,
Балбырап жатыр даламыз.
Саудырап сабан, сары аңыз,
Маужырап жатыр санамыз.
Үмітпен келіп дүниеге,
Күдікпен кетіп барамыз.

Қара күз, арты қарға ұласуға бейім қара жаңбыр, сабаны саудыраған сары аңыз – жайшылықтың өзінде кісі көңілін еріксіз жүдетер суреттер. Оның үстіне малсыз қалған қара адыр қосылады:

Қара адыр малсыз бел анау,
Қарайған жансыз далам-ау.
Күңіреніп қобыз шалам-ау,
Қурайлар сыңғыр қағам-ау...

Бұл суреттердің барлығы лирикалық кейіпкердің әлеуметтік жұтаң хәлін көз алдымызға әкеледі.

Есенқұл Жақыпбек жыр алыбы – Жамбылды сүйді, Жамбылды құрметтеді. Есенқұл Жақыпбек Жамбылды ұстазы санап, пір тұтты. Қарт ақынның жырларын жинауға, насихаттауға үлес қосты. Жамбылға арналған ақынның «О, Жәке» атты өлеңінде автор:

О, қайран, ақ періште абызым-ай!

Құлдың да, құдайдың да қыбын тапқан, - деп жырлайды. Енді бірде ақын:

Көсіліп Көрұғлыны еңіретсең,
Көрде жатып көк ешкі еміп өскен,

Көрұғлы көрден шығып елжіреген...- деп арындатып бір тоқтайды. Осы екі-үш жол өлең Жамбылдың көмейінен жыр төгілген майталман жырау, қазыналы қарт болғанын тағы да салмақтай түседі. Есенқұл Жақыпбек оған «Құлдың да, құдайдың да қыбын тапқан, ақ періште абызым-ай» деп сүйсінеді. Мұндағы сүйсіністің артында, Жамбыл болмысымен жақсы таныс, рухтас ақын бейнесі тұр.

Біреулерге әңгіме боп есегің,
Біреулерге әңгіме боп көсемің
Ғайбаттаса, бір мырс етіп суретте,

Күле қарап тұратының не сенің? - деп Жамбылдың суретіне қарап сырласып, ақын суретіне жан бітіреді. Жансыз затқа жан бітіре отырып, кейіпкерінің мінез-құлқын, болмыс-бітімін көрсетіп отырады. Бейне бір Жамбылды көзі тірісінде көріп, танып, білген адам сияқты онымен баяғыдан таныс-біліс, аралас-құралас, дәм-тұздас адам болғандай сыр шертеседі. Ақынның мұнысы Жамбыл шығармашылығын бүге-шігесіне дейін жақсы білгенгендігін көрсетке керек. Есенқұл Жақыпбек республикалық «Алаш» журналына берген сұхбатында: «Сүйінбайдың мұраларын оқыдық, зерттедік. Сүйінбай мен Қатағанның айтысын ел аузынан жинап, жазып алып, Ақанның аузына салып берген адамның біреуі менмін. Жамбылдың да жарияланбаған біршама өлеңдерін жарыққа шығарғанбыз» («Алаш» журналы /«Есенқұл Жақыпбек: «Жындыхананың есігінен қайтқанмын»\2011, №10») [4] деп айтады. Яғни, Есенқұл Жақыпбектің халық ауыз әдебиетін жинау машығы Жамбыл сияқты халық ақындарының өлеңдеріне құштарлықтан туған дүние болғандықтан өзінің де шығармашылығы Жамбыл рухымен үндесіп, астасып кетті.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Дуанаева С. Қазіргі ақындар айтысы. Канд.дис. авторефераты. – Алматы, 1997. – 30 б.
2. Ақатаева Ш.Б. Қазіргі ақындық поэзияның жанрлық көркемдік-стильдік ерекшеліктері. Канд.дис. авторефераты. – Алматы, 2005. – 34 б.
3. Ысқақбай М. Заманды мақтау да, даттау да ақын міндеті емес // Қазақ әдебиеті, 2000. №18 (2648).
4. Ашықбаев Е. Есенқұлдың шындығы. // Қазақ әдебиеті. – 10 қаңтар, 2014.

УДК 82.02(574):821.512.22

Гүлмекен Романқызы
(Павлодар, Қазақстан)

ОРАЛХАН БӨКЕЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ МИФОЛОГИЗМ

Қазіргі әдеби даму, көркемдік ізденістер әдебиеттану ғылымының алдына күрделі міндеттерді шешуді қояды. Сондай міндеттердің бірі әдебиеттегі мифологизм мәселесі, мифопоэтикалық құрылым, оның көркемдік-идеялық қызметі болып табылады. Әдебиеттегі мифологизм, мифопоэтика туралы пайымдаулар әлемдік әдебиеттануда өзінің бастауын әріден алады. Адамзат санасының алғашқы дәуіріне тән деп саналатын мифологиялық ойлау уақыт өте келе көркемдік ойлауға негіз болды. Аңыздардың стилдік ерекшелігін жете таныған қазақ әдебиетінде Оралхан Бөкей бұл мақалада жазушының шығармаларына талдау жасалады.

Кілт сөздер: аңыз, миф, мифологизм, мифопоэтика.

Modern literary development and artistic quest put in front of literary science to the solution of complex problems. One of such problems is the problem of mythologism in literature, mythopoetic structure, its artistic and ideological activity. Judgments about mythologise, the poetics in the literature of the always get their start in the world literature. Mythological thinking, which is considered characteristic of the first era of human consciousness, eventually served as the basis for artistic thinking. In the Kazakh literature Oralkhan Bokey, who knew well the stylistic features of the legend, analyzes the works of the writer in this article.

Keywords: legend, mythologism, poetics.

XX ғасыр өрісінде ғылыми – техникалық революцияның қарыштап өсуі қоғамдық әлеуметтік өмірімізге ірі-ірі өзгерістер әкелумен қатар шексіз ақпараттар тасқыны, әр алуан көзқарастар легі уақытпен тығыз байланысты дамиды әдеби процеске де елеулі әсер еткені

даусыз. Уақыт талабына орай тереңге тамыр жайып, жаңа сипат, қасиеттермен толыса түскен әдебиетіміздің көрікті бір бұтағы – проза саласында да жаңа көркемдік, формалар, өзгеше бояу, накыштар, рухани ізденістер бой көрсетіп келеді. Қазақ прозасындағы осындай ізденістердің жаңа кезеңі жетпісінші жылдарға дәп келді. Машықты қаламгерлеріміз тарихи тақырыпты игеруге ден қойса, бұл мезгіл сонымен бірге қазақ прозасына қуатты жаңа толқынның қосылған шағы еді.

Осы Адам деген ұлы тұлғаны, оның тағдырын, табиғатын, мінез-кұлқын зерттеп, сезім деген нәзік иірімдерді көңілге тоқып, сол тоқығанын шығармашылығына арқау ете білген талантты қаламгерлеріміздің бірі Оралхан Бөкеев еді. Қазақ прозасында екі түрлі сипатымен бой көрсетіп келеді.

Бірі – бұрыннан қалыптасқан арналы, канондық дәстүрді орнықтыра отырып, сол дәстүрді алатын тұғыр ете отырып, жаңа дәстүрге шығуы. Екіншісі – қалыптасқан дәстүрді саналы түрде орай өтіп, белгілі дәрежеде жаңашылдық өрнектердің бой көрсетуі. Жазушы Оралхан Бөкеев өзіндік жазу мәнері, әлеуметтілік, парасаттылық, мәселелерді игеруі, оған лайықты көркем образ сомдауы тұрғысынан келгенде, жаңашылдық өрнектерімен ерекше назар аудартады. Енді сол жаңашылдық өрнектер қандай қасиеттерімен дараланады, соған тоқталайық.

Біріншіден, Оралхан Бөкеев – фольклордағы эпикалық – романтикалық дәстүрді бүгінгі өмірдің реалистік – романтикалық биігіне көтерген қаламгер. Бұл қазіргі қоғам әдебиетіне Бөкеев әкелген жаңалық Оралханның жазушылық дарынын даралаған да, өзіндік қолтаңбасын, суреткерлік өрнегін танытқан да – осы жаңашылдық өрнекті тауып қалыптастыруы. Сонымен қатар жазушы шығармаларында шартты сюжеттер, символикалық сипаттағы образдар көптеп кездеседі. Ал соңғы жылдары әлем әдебиетіндегі өріс алған бұл үрдіс – өмір шындығын өнер шындығына айналдырудағы өте тегеурінді құрал. Бұл орайда біз шығармалары әлем оқырмандарын аузына қаратқан Г.П.Маркестің, Ш.Айтматовтың осы бағыттағы жазғандарын атасақ та жеткілікті. Екіншіден, оның өмір шындығының нағыз өткір, нағыз қауіпті қарама-қайшылықтарын, көлеңкелі тұстарды қаймықпай бетке айтуға бейімдігі, батылдығы дер едік. Ащы шындықты айқайлап айту, әлеуметтік өмірдің көлеңкелі жақтарын көрсету арқылы тазартуға, жаңарып – жаңғыртуға шақыру, қоғамның кеселді құбылыстарын ел-жұрттың талқысына ұсынып, оларға ой салу қай жазушыға да оңай емес. «Жазушылық дегеніміз – шындыққа жүгіну, ал әдебиет дегеніміз – сол шындықты шырақ алып іздеудің бірден – бір формасы,» – деп Оралхан өзі айтқандай бүкіл рухы мен жұлын-тұтасы шындықпен суғарылған шығарма, пайымды оқырман санасын билемей қоймайды. Егер ретін келтіріп, жазу формаларын тауып, шындықты айта білген қаламгерге шындық азабы мол асу болған жазушының өзі ұстанған берік бағдары мен қабілет – қарымы шешуші рөл атқарады. Үшіншіден, В.Белинский айтпақшы, нағыз өнерде форма мен мазмұн ажыратылмайды. Оралханның реалистік-романтикалық шығармаларының пафосына лайықты стиль бар. «Оралханның алғашқы әңгімелеріне тосырқаушылар да болған: сөз саптауы да, бір қарағанда, ұсақтау көріне беретін. Ең әділ төреші – уақыттың сынына түскеннен кейін Бөкеев стилінің қалыптасқанына көзіміз жетті. Әлбетте, творчестволық даралық дегеніміздің өзі ешкімге ұқсамау деген емес пе? Қазір біз алғашқы сөйлемдерін оқи бастағанда, О.Бөкеев шығармасы екенін тани аламыз десек, қателеспес едік» [1, 65] – деп атап көрсетті белгілі тіл маманы, әдебиет зерттеушісі М.Серғалиев.

Әдебиет әлеміне ешкімге ұқсамайтын дара жолмен келіп, творчестволық өсу жолынан өтіп, өзіндік шығармашылық стилін қалыптастырып үлгерген О.Бөкеев шығармашылығын зерттеп білудің маңызы зор деп білеміз. Оралхан – қашан да уақыт алға қойған өзекті проблемаларды шығармаларына арқау еткен, ойы да, қаламы да ұшқыр жазушы. Мәселен, оның қаламынан туған «Мұзтау», «Қар қызы», «Сайтан көпір», «Атау кере» повестері – адамзат өмірінде мәңгілік мәселелерді көтерген әлемдік әдебиеттегі озық шығармалармен деңгейлес, иықтас туындылар. Әдебиет майданында қажымай, талмай еңбек еткен О.Бөкеев творчествосын зерттеудің қажеттілігі – ол жазған әңгіме, повестердің көркемдік жетістіктері

мен актуальдық сипатында және бүгінгі өмірдің құбылыстарын шынайы бейнелей алғандығында жатыр. Оралхан Бөкеевтің әрбір туындысы, еңбектері жайында әдебиет зерттеушілерінің пікірлері баршылық.

Өмір құбылысын танып, көркемдік шындықпен бейнелеудің жолдары сан қырлы. Әдебиеттің өзі – даму үстіндегі процесс, ол да өзгереді, күрделенеді, біртіндеп жана, соны сапаларға ие болады. Заман, дәуір, әлеуметтік жағдай қашан да ен-таңбасын салып отырды. Елдің саяси және экономикалық дамуы әдебиеттің де дамуын тездетіп, оны тың белестерге үздіксіз көтеріп отырады. Соның нәтижесінде өмір құбылысы жалаң, қара дүрсін баяндаулар арқылы беріле салмай, адамға барынша әсер ететін көркем образ арқылы бейнелеп беретін жаңа әдеби әдіс, тың формалар пайда болмақ. Әдебиетімізде көркемдік форма саласында өріс алған жаңалықтардың бірі – көркем прозадағы аңыздық желі, мифті пайдалану. Мифтің поэтикасын зерттеуші ғалым Е.Мелетинский ежелгі классикалық мифтердің белгілерін былай деп атап көрсетеді: «пайда болумен байланыстыру, яғни жаратылысын түсіндіру деген сөз – оның қалай пайда болғанын әңгімелеу, айналаны қоршаған дүниені сипаттау деген сөз – сол дүниенің тарихын баяндау» [2, 92].

Мифтің дамуы сипаты жөнінде эквадор жазушысы Д.Агилера Мальта «ұлттық дәстүр мен аңыз жасаушылық біріге отырып, көркемдік сананың ажырамас бөлігіне айналады. Мен Латын Американдық ретінде миф біздің өміріміздің ажырамас бөлігіне айналды деп ойлаймын. Бұл тек артта қалған халықтар өнеріне ғана емес, сонымен қатар алдыңғы қатарлы елдерге де тән. Біз тек ертеде пайда болған миф ықпалына түсіп қана қоймай, өз мифтерімізді де жасауға ұмтылудамыз» [2, 103] – деп пікір түйеді. Бұдан шығаратын қорытындымыз: әрбір жазушы белгілі бір ұлт өкілі ретінде өз халқының аңызын, мифін пайдаланады немесе сол халықтың дүниетанымына сай жасайды. Мысалы: Ш.Айтматовтың «Ақ кеме» повесіндегі аңызды алсақ, Бұғы ана туралы аңыз тек қырғыз халқына ғана тән. Сондықтан да аңызды пайдалану немесе аңыз жазушылық (мифотворчество) белгілі дәрежеде ұлттық сипатқа ие болады. М.Астуриастың өзі бүкіл болмыс бейнесін Америка үндістерінің көзімен көріп, солардың мифологиялық эстетикасын ұсынған еді. Жазушының «бәрі де үндістердің өлшемімен өлшенсін, » – деген сөзі осыған дәлел. Қазақ халқы да ғасырлар бойы, «мифтің» өзге түрін жасады. Бұл «мифтер» тамырын өмір тереңіне жайған, халықтың бақыт, бостандық, еркіндік, теңдік, махаббат, адамгершілік турасындағы асыл армандар мен суғарылған ертегілер, аңыз, әңгімелер еді. Сол халық творчествосының қазынасының терең азаматтық идеялары мен адамгершілік мәселелері бой көрсетіп бүгінгі замандастарымыздың ой-сезімдері мен қал-харекетімен үйлесім тапқандықтан жазушылар да осынау сарқылмас бастауларға ынтыға бет қойды.

О.Бөкеев өз шығармашылығы жөнінде айта келіп: «Жер бетіндегі миллиондаған адамдар қаншалықты бір-бірімен ұқсамайтын, әйтеуір бір ерекшелігімен дараланса, олардың мінез-құлқы, жан-қалтарыстары да соншалықты өзгеше, ешқандай ілім-білімнің қолынан келмейтін жұмбақты еді. Пенденің не ойлап тұрғанын, жан сарайында ненің жанып жатқанын күні бұрын білер амал-айла, құрал-сайман ойлап табылған жоқ. Сол секілді табиғат иеміздің де толайым құпия – сырларын толық аша алдық па? Міне, мен жазған дүниелердің тылсымдығы әрі кейіпкерлерімнің қиялшыл да арманшыл болып келері сондықтан. Бәлкім, бұл өмірде болған емес, болуы мүмкін оқиғалардың әсіресе ынтықтыратынынан шығар-ау. Өз замандастарымның толыққанды бейнесін өзімді қойып мұқым қазақ әдбиеті жасап біткен жоқ, ұмтылыстар мен ізденістердің соңында жүр» – деген еді [3, 49].

Жазушының осындай әлем жұмбақтың тереңіне үңілген ізденісін танытатын шығармаларының бірі – «Қар қызы» повесі. Бұл повестің алғашқы нұсқасы 1978 жылы жарық көріп еді. 1984 жылы шыққан «Біздің жақта қыс ұзақ» жинағына енгізерде мүлде қайтып жазып, соны оқиғалар мен жаңа кейіпкерлер қосылған авторлық тұғырнама анықтала түскен. Шығарманың арқауы Қар қызы туралы аңыз әңгімемен, аңыз елеспен өріліп

отырады. Қар қызы адамдар тарапынан (Қоңқайдан) зорлық көріп қарға айналып кеткен жабайы бейнеде алынады.

– Қар қызын көрсендер, сәлем айтыңдар, үш жыл кенеземізді кептіріп, қаңсытқаны да жетер. Бір шалға өкпелеймін деп, мұқым елді қырып алмасын – деген Упрайдың сөзінен ел ішінде осындай аңыз тарағанын аңғарамыз. Қар қызы осы шығарма кейіпкері Нұржанның ғана түсіне еніп, сыңсыта салған әнін тек Нұржан ғана ести алады. Бұлар ауылдан шығатын күні түнде Нұржанның түсіне еніп «Нұр-ж-а-н ... сен кет бұл ауылдан, мүлдем кет... бұл жерде адамдар көбейіп барады... Саған еркіндік жоқ... Кеңістікке кет... ер соңымнан» [4, 244] – деген қыздың сыбырлағанын естігендей болады. Бұдан кейін үш құрбы ажал қармағына ілінгенде Нұржанның түсіне кіріп, тұр-тұрлап оятып алады. «Ол Қар қызы емес. Нұржанның тамырында аласұрып, аязбен айқасқан, үсікке бой бермей жанталасқан қып-қызыл қаны, тулап соққан жүрегі еді», - дейді автор. Образдың субъективтілігі – автордың ойы мен күйі, қуанышы мен реніші, суреттеп отырған құбылысқа қарым-қатынасы, шығарған үкімі, маза таппай жан ұшырған суреткер қиялы. Кез-келген туынды – өмірлік құбылыстың бейнесі ғана емес, дарын иесінің ой, қиялы да «Қар қызы» повесінде бір жағы қияли дүниеден елес берсе, басым ой шындықты меңзейді, жалпы өзінің өмірлік бағдарына, адамгершілік көзқарастарына мифтік бастаулардан тірек іздеу Шығыстың, соның ішінде қазақ халқының философиялық, поэтикалық ойлау дәстүрлерінде ежелден бар. Қазіргі әдебиетімізде бұл форма жаңа қасиеттерге ие бола түсті. Ең алдымен мифотворчество дидактизм мен өсиетшілдіктен арылып, оқырман суреттелген жайдан өзі қорытынды түйерліктей мүмкіндік жасалды. Фольклор әлемі қазақ жазушыларының жаны мен санасына баяғыдан-ақ орнығып, эстетикалық мәдениетін биіктетіп тұрған болатын. Ал мифтер мен аңыздардан, эстетикадан өзге терең философиялық, адамгершілік бастаулар ашылғанда жазушыларымыз сол қазынаны игеруге кірісті. О.Бөкеевтің «Қар қызы» шығармасында да осынау мифтендірілген образ, сюжет арқылы адамгершілік, әділеттілік мәселелері көтеріледі. Шығармада негізгі кейіпкер ретінде Нұржан барлық адамгершілік болмысымен байыпты да салмақты мінезімен ерекше танылады. Жауыз Қоңқай да: «Үш жігіттің ішіндегі ең қауіптісі – Нұржан. Қалған екеуі көзінің алдындағыны ғана көретін дарақылау, ойлары таяз,» - деп пікір түйеді. Жас болса да басына қиын қыстау іс түскен шақта Нұржанның басындағы қасиеттер – адамгершіліктің ерен үлгілері. Оның әр тұстағы әрекеттері мен өмір туралы ойлары өмірге, адамға деген көзқарас, пиғылын, ой өрісін байқатса керек.

Бұл повесі жайлы автор өзі Болгарияның «Родописки устрем» газетінде былай деп жазады: «Бұл өзі болған оқиға. Повестегі Нұржан – өзім. Қар қызын түсімде ғана көрдім, сыңсып салған әнін естігендей болғанмын. Бір ойдан оқушы бұл оқиғаға сенбеуі де мүмкін, ал мен сенемін. Әлемді әлдилей алақанына салып, тоңдырмай жылытып, жүрген сақтаушы әлдекімнің бары рас, бірақ ол жерде ме, көкте ме, - әзірге ешкім білмейді. Білмегеніне қуанамын да... әйтпесе мазалап, ренжітіп алар едік... Ал ол ренжісе жер бетінде адамгершілік, жарылқаушы жақсы азайып қалатындай сезінеді» [3, 114].

«Қиял небары шындықты қайта өзгертудің құралы деп есептеймін, - Ал творчествоның қайнар көзі – ұдайы өмір шындығы. Шексіз қиял және нақты шындыққа сүйенбей, ойдан шығарылған өтірік – дүниедегі ең жиіркенішті нәрсе. Қиял мен фантазия арасындағы айырма адам мен сөйлейтін қуыршақ арасындағы айырмамен бірдей,» - дейді айтулы қаламгер Габриель Маркес. Олай болса, Бөкеевтің «Қар қызы» повесінің шындықтан өрбіп, оқиға өрісіне орай суреткер өз тарапынан аңыз үйлестіріп кіргізе отырып, оны өмір ұғымымен өрнектестіріп, табиғаттың кең әлеміне сыйғызып жіберген.

Повесте үстіне ақ көйлек пен ақ дамбалдан басқа лыпа жоқ, қақаған суықта жалаң аяқ қар кешіп жүрген жұмбақ шал суреттеледі. Сақал-шашы ақ күміс қарияны айлы түнгі аруақ десе болады. Әлгі шалдың елден жырақ Айыртаудың қияндағы қойнауында жеке өзі өмір сүргеніне 70 жылға тақапты. Біздің қоғамдық тіршілігімізден безіп, саяқ ғұмыр кешіп келе жатқан жан осы жылдар ішінде орман мен даланың, табиғаттың бар байлығын жинаған. Осы байлығынан аудан, облыс басшыларына беріп, солармен астыртын байланыс жасайды.

Адамға жақсылық ойлау – оған жат. Алда-жалда адасып келіп, жөн сұрағандарға теріс бағыт сілтейді, тіпті шөліккеп келгендерге қара судың өзін қимайды. Ойлағаны – «дүниедегі бар байлық пен жақсылық атаулы маған бұйырса, өзгелер мұның бәрінен мақұрым қалсын.» Оралханның бұл кейіпкерінің аты – Қоңқай. Ол өлерін сезсе жеті қат жер астындағы баяғыда әзірлеп қойған мұз астауға жатпақ. Содан кейін қолы жетер жердегі тиекті ағытып жіберсе болды, әдейі ілдіріп қойған топырақтың астында қалады. Содан кейін Қоңқай мен байлықты тауып көр!

«Қар қызы» повесінде автор адамдардың әр келкі болуы тумасынан, тіпті тегіне қарай деген де ой негіздейді. Адамдардың әртүрлілігіне байланысты жақсылық пен жаманның күресі мәңгілік екенін дәлелдей түскісі келеді. Нұржан, Бақытжан, Аманжандарды суреттей келе, олардың бойындағы қасиеттер ата-аналарына байланысты деп көрсетеді. Әкесіз өскен үш кейіпкердің әкелерін аналарынан басқа ешкім білмегендіктен, нақты «осы» деп нұсқамаса да, «осы – ау» деп болжамдайды. Бақытжан ауылдың бастығы Упрайдан айнымаса, жігіттер Нұржанды Айыртауды мекендеген шалға ұқсатады, ал Аманжан Қоңқай қарақшыдан аумай қалған. Осы үшеуінің бойларында да аталған адамдардың қасиеттері бар. Жазушы осы ойын повестің соңында айқын аңғартады.

Символдың екі жағы бар: бірінші жағы – бейнелік, оқушылардың көз алдында тұратын суреттер, екінші жағы – сол арқылы оқушыларына айтпықшы болған ой-пікірі. Ол әрдайым бүркеулі болады, болжалдап, қиял жүгіртіп ойлауды қажет етеді. Сондықтан шығармадағы символдық көріністер мен атауларды, автордың ой түйінін әркім түрліше ұғынуы мүмкін. Дегенмен ойлы суреткер О.Бөкеевтің «Сайтан көпір» повесіндегі символдық бейнелер жайында зерттеушілер пікірі бір арнада тоғысатын тәрізді. Мұның өзі шынайы ізденіс, толғаныстың жазушы қаламының қарымдылығының нәтижесі болса керек.

Жазушының философиялық ойды оқырман көңіліне жеткізу үшін адамдар мен аралар өмірін салыстыру арқылы екі түрлі болмысты қатар көрсетіп, логикалық тұжырым жасайды. Автор адамдар мен аралар өмірінің ұқсастығы мен айырмашылығына аса назар аударады.

«Араның сана-сезімі, түйсігі-түсінігі болмаса да, табиғат жаратқан біздер үшін беймәлім әрекеті әрқашанда адамдар ақыл-ойынан асып кетер еді: Жер жаралғаннан бергі «қоғам құрылысын»: өмір сүру, ұрпақ қалдыру ұранына, «конституциясына» қылау түсірмей өңдеп-өзгертпей, қатып қалған заңның бұзақыланып бұзбай, ғасырдан-ғасырға ұластыруды қайран қалдырар еді: бір жұп жалғыз арнаға түсіріп алған Аралар мемлекетінен адамдардың үйренері ұлан-ғайыр еді» [5, 314], – деп толғайды жазушы, «Ара жасаған қоғамдық өмірдің деңгейіне жету үшін, адам баласының алдында әлі де тым ұзақ жол жатыр» деген Матерлинк сөзінің эпиграф ретінде алануы да суреткердің осы ойларын аша түспек.

« - Араның адамнан айырмасы болсайшы, – деді осы көріністі мұқият мұғдарлап отырған кемпір. – Жиған байлығы бал секілді. Күндердің күні малтығып өлесің.

- Айырмасы көп, апа, - деді ыдыс- аяқты самауырда қалған ыстық сумен жуып отырған Айна. – Араның байлығы адамдар үшін, ал біздікі... біздікі өзіміз үшін ғана» [5, 320] деген екі кейіпкердің де пікірі де шындық.

Адам тұрмақ шыбын-шіркей де толассыз, тынымсыз еңбек етіп, өздері үшін аянбайды, сол үшін өмір сүреді, сөйткен еңбекқор аралардың өз балын өздеріне бұйыртпай, әлгі екі аяқтылар ұрлағанымен қоймай, тоғышар Ерік қант беріп алдып, олардың темірдей қатаң заңына қол салып, еңбекқор араларды еріксіз еңбексіз табылған табысқа қоректеніп үйренуге мәжбүр етті. Осы еңбексіз табысқа үйренген аралардың барған сайын еріншек тартып, тұқымы азып-тозып жалқауланып бара жатыр. Бұған дәлел ретінде жазушы таудың арғы бетіндегі Захар бағымындағы аралдан гөрі Еріктің аралары екі-үш жылдан бері бұрынғдай кең өріс іздеп алысқа самғамай, көбінесе үй маңайын айналсоқтап, беті ашық қалған тамақ, көзге шалынар даяр тәттілерді қанағат тұтатыны айтылады. Ерік өз омартасындағы қанттардың тектілігі, еңбекқорлығы жоғалып, қабілет-мүмкіндіктері күн өткен сайын кеміп бара жатқанын бағамдайтын. Жазушы осы бір аралар өміріндегі құбылысты адамдар өмірімен салыстыра бейнелейді. Бүгінгі ғылыми техникалық прогресс заманында еңбекті

жеңілдетеміз деген сылтаумен әртүлі құрал-жабдық, айла-тәсілдер ойлап тауып адамдар да еңбекқорлығын, қабілетін жоғалта бастады. «Қазір біз неғұлым тұяқ серпіп қимылдамай – ақ, шалқамыздан түсіп жатып шалқар байлыққа кенелтер құрал жасалған сайын, жанымыз жарылқана түседі», - дейді жазушы. Сөйтіп, адамның өзі ойлап тапқан жеңілдіктер сол адамның өзінің күш-қуатының кемуіне жатып ішер жалқаулыққа апарар жол емес пе екен деген ойды мегзейді.

Шығармадағы ерекше назар аударар бір мәселе – елден іргесін аулақ салып Алтайдың құзар басында отырған аңшы Шалдың «мемлекеті». Рухани жағынан азғындаған адамзат қоғамында, болашақтан үміт сәулесін үздірмей кері кеткен қоғамды гүлдендірер, ұлттық намасын қорғар ұл мен қыз аулақта тау ішінде өмір сүріп келеді. «Ұлымның аты – Қозы, қызымның аты – Баян, ырымдап әдейі қойдым. Егер тегін қусаң, бірі – батыстан, бірі – шығыстан, әдейі Қазақстанның екі қиыр шетіндегі балалар алып келдім. Қандары араласып, балталаса бөлінбейтін ұжымды ел болсын дегенмін...», – деген аңшы Шал сөзінен ел бірлігі, ынтымақтығын ойлаған пайым-парасаты аңғарылды.

Повестің соңы қызылға ынтығып қызыққан Еріктің, дүниеқоңыз, байлыққа құныққан Еріктің трагедиясымен аяқталады. Санасын рухани мешеулік жаулаған, адамшылық ойдан аулақ шыбын-шіркейлік Ерік – Сонаға айналып, қызыл жаулықты қыздан ажал табуы автордың танымдық деңгейінің биік екендігін аңғартады.

Сонымен қатар жазушы бұл шығармасында адам санасын улайтын рухани жадаулықтың қандай ортада және қалай өсіп-өнетіні жайында келелі ой өрбітеді. Повестің «Атау кере» аталуында да терең мән, мағына бар. «Атау кере» – қазақтың о дүниеге аттанарда тіршілікпен қоштасып, тұз-дәмі таусыларда ішер асы.

Қоғамдық-әлеуметтік шындық туралы ашық жазуға мүмкіндік болмаған шақта әдебиетімізде аңыз, қолдану белең алған-ды. Алайда әдебиеттегі көркемдік шарттылық тек белгілі бір міндет үдесінен шығуға ғана қызмет етпейтіні белгілі. Суреткер аңыздық желіні шығармаларында өз идеялық, көркемдік, эстетикалық мақсатына сай пайдаланады [6, 51].

Адамзат санасының алғашқы дәуірінде – ақ түс көру маңызды орын алады.

О.Бөкей туындыларындағы түс көру оқиғалары нақтылық белгілері басым. Кейіпкердің түсі өзінің айналасындағы адамдар мен қоршаған орта ауқымынан шықпайды.

Түсте көрінетін түр-түстің де символдық мәні бар. Ақ, боз, көгілдір, ал қызыл түстер – жақсылықтың, қуаныштың нышаны. Қара түс – ауырлықтың, қасіреттің нышаны [7, 63]. Қан қызыл түстің де өзіндік мәні бар. Жазушы түс оқиғасын бояу түрімен ерекшелей түседі. Сол арқылы кейіпкердің жан қиналысын, ішкі азабы мен интуициясын танытады.

О.Бөкеев шығармаларында түс көру тек символдық мәнімен ерекшеленеді. Фольклорлық мұраларға назар салсақ, түс символдық мәнмен бірге, болатынын не болып жатқан оқиғаны анық хабарлау түрінде де ұшырасады. Мысалы: Байбөрі мен Аналыққа Баба шашты түкті әзіз аян бергенде, бір ұл, бір қыз болатынын, олардың есімін анық айтады, осы жырдағы Тайшық ханның түсі анық хабар түрінде беріледі.

Жазушы шығармаларында үзілмей келе жатқан мықты арқау бар. Ол – Адамгершілік, сол адамгершіліктен туындайтын жақсылық. Ал жақсылықтың үстем болуы үшін алдымен, жамандықты әшкерелеп, түр – түс бар реңк – бояуымен, бедерлей білу керек. Бөкеев өз шығармаларында осы асқақ суреткерлік парыздан айныған емес.

Бұл зерттеу жұмысында суреткер шығармаларындағы осы адамдық болмыс – бітім, адамгершілік, әділеттілікті сипаттау мәселелеріне ерекше көңіл аударылды. Жазушы туындыларында көрініс тапқан аңыздық желі, ертегілік сюжеттер арқылы бүгінгі уақыттағы адамгершілік, адам бойындағы асыл қасиеттерді ашып көрсетуге ұмтылады. Уақыттың өтуі мен, өзгеруімен бірге адамдар арасындағы алшақтық сипатталады. Қоғамда болып жатқан кленсіз құбылыстарды батыл көтеріп, көңіл көзі ашық жанның санасына жетерліктей суреттеп бейнелейді. Табиғат – Қоғам – Адам арасындағы байланыстың сақталуына үн қосады. Өзіміз тіршілік кешіп, өмір сүріп отырған мынау Жер бетінде табиғатты өз қалпында, тепе-теңдікте ұстайық, жер-су, өзен-көл, жан-жануар, құс-аң атаулыға қамқор

көзбен қарайық деген азаматтық шырқау естіледі. Жаппай қырып жойып, жапыра өртеп, жабыла құртуды тоқтатайық, төл табиғатымызға түсіністікпен қарайық деген ащы шындық айқай, асқақ мұраттар. Адамдардың, әсіресе еңбек адамдардың көңілдеріне қаяу түсірмей, әділеттілік, адалдық, тазалық үшін күресейік деген. Бөкеев шығармаларының әлеуметтік астары, философиялық түйіні осыны меңзейді.

Кейіпкерлерінің жан дүние әлемінің тереңіне үңіліп айтылар ойды ішкі толғаныс-тебіренісі арқылы жеткізу – Бөкеев шығармашылығының негізгі ерекшеіктерінің бірі. Өмірлік шындықтың тереңі мен қойюына бой ұрған жазушының байыпты да парасатты талдау мен ұстамды жинақтаулары суреткерді әдебиетіміздің биік белесі, алтын тұғырына алып шықты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Серғалиев М. Кең өріс. Алматы: Жазушы, 1983, 198 б.; Қаратаев М. Таңдамалы шығармалар. 3-т. Алматы: Жазушы 1974. 194 б.
2. Белинский В. Собр. соч. ВЗ-х томах Т. 1. Москва: ГИХЛ. 1948. 112 с.
3. Молдағалиев Ж. Совет халқының жасампаз еңбегіне лайық болайық. Қазақ әдебиеті, 1981, 17 апрель.
4. Бөкеев О. Біздің жақта қыс ұзақ. Алматы: Жазушы, 1984. 429 б.
5. Бөкеев О. Қайдасың, қасқа құлыным? Алматы: Жазушы, 1973. 184 б.
6. Сыздықова Р. Сәйкестік // Уақыт және қаламгер. Алматы, 1984. 161 б.
7. Майтанов Б. «Қазақ романы және психологиялық талдау». Алматы: Санат, 1996. 196 б.

Научный руководитель: магистр гуманитарных наук Асанбаева Е.Б.

УДК 811.512.122

*Гульмарал Танырбергенова, Е.Асанбаева
(Павлодар, Казахстан)*

КИНО ТІЛІНІҢ ПРАГМАТИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Бұл мақалада кино тілінің көрерменге әсер ететін прагматикалық қызметі қарастырылды. Фразеологизмдер, метафоралар, дисфемизмдер, көнерген сөздерді кинофильмнен тауып, мысалдар келтірілді. Бұл мысалдар арқылы кино тілінің тіл білімі, прагматика, әлеуметтік лингвистика т.б ғылым салаларында зерттеу объектісі ретінде қарастыруға болатынына көз жеткіздік.

Кілт сөздер: прагматика, фразеологизм, метафора, дисфемизм, көнерген сөздер.

This article discusses the pragmatic activity of cinema that influences the audience. Phrases, metaphors, dysfemics, archaic words are found in the film, and examples are given. Through these examples, we have seen that cinema can be viewed as a subject of research in the field of linguistics, pragmatics, social linguistics and so on.

Keywords: pragmatics, phraseology, metaphor, dysfunction, archaic words.

Кино кез келген мемлекеттің мәдениет айнасы іспетті. Ол сол халықтың тұрмыс-салты мен дәстүрін дәріптейтін құрал болып саналады. Сондықтан да бүгінде бүкіл әлем кино мен телехикая саласына салғыртпен қарамай, үлкен ден қойып жүр. Жыл сайын ең үздік туындылар таңдалып, оның авторлары құрмет даңқпен марапатталып келе жатыр. Мұның бәрі ұлттың ажырамас бөлігі – мәдениет пен өнердің дамуына үлкен үлес қосатыны сөзсіз. Біздің елімізде де кино саласына жіті көңіл бөлініп, кеңінен насихатталып келеді.

Ресей актеры Сергей Гармаш: «Менің үнемі айтатыным: кинотуындыдан кейде ақша, қаланың аты қалады, кейде ол сіздің өміріңіздің бір бөлігі болып қала береді» - деп киноның өмірдің бір бөлшегі ретінде болып қалатынын айтады.

1963 жылы Абдолла Қарсақбаевтың режиссерлығымен түсірілген «Менің атым Қожа» балалар фильміне өткен ғасырдың елуінші жылдарындағы қазақ ауылының өмірі арқау болған. Басты кейіпкері Қожа – ақылды, сонымен бірге бұзық, әкесіз өскен бала. Фильм барысында ол көп нәрсеге ұрынады. Ғашық та болады, төбелеседі де, бұзықтық та жасайды, сабақтан да қуылады, жиналыста тәртібі де қаралады, мектептен қуылуға шақ қалады. Ол тәртіпсіздіктерге кейде саналы түрде, кейде білместікпен барады. Дегенмен ол оншалық ессіз бала емес. Сондықтан болар, осы күнге дейін жұртшылықтың сүйікті кейіпкері саналады.

Әдетте біз фильмдердің актерлік құрамына, безендірілуіне (декорации), арнайы эффектілеріне т.б. назар аударсақ, оның тілдік әлеуеті көп жағдайда назардан тыс қалып келеді, бірақ, шын мәнінде, кино тілінің көрермен санасына әсер ете алатын прагматикалық қызметі жоғары.

1957 жылғы Бердібек Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» повесі мен оның желісі бойынша түсірілген фильмді салыстырсақ, айырмашылығы жер мен көктей. Бұл кітапта 27 тарау бар, ал бұл фильм повестің ықшамдалып түсірілгені. Кітаптың бірінші тарауында Қожа өзінің аты, әкесі, анасы жайлы біраз әңгіме қылады, ал фильмде бұл берілмеген, тек Қожа айнаның алдында тұрып, іштей өзінің аты өзіне ұнамайтынын бір сөйлеммен айтып жеткізеді. Кітапқа сүйенсек, Қожаның шын аты Қожаберген. Ауыл адамдары, үйдегі әжесі қысқартып, бала кезінен «Қожа» аталып кеткен. Қожаға өз атының ұнамау себебі мектептегі балалардың «қара Қожа», «қара Көже» деп мазақтауынан болып табылады. Қожаға әжесі ат қоюда мазақтасын деп емес, ырымдап қожа, бастық, елінің беделді мүшесінің бірі болсын деп қойғанын да түсінуімізге болады. Иә, қазақ халқы – ырымшыл халық. Балаға ат қою процесі асқан тиянақтылықты, белгілі бір жағымды адамның жақсы қасиетін атап, сол адамға ұқсасын деген мақсатта ат қояды. Бұл көріністі осы фильмнен көріп отырмыз. Сол уақыттағы қожа сөзі «қожайын, мырза, дәулетті адам» деген мағыналарында қолданған. Осы «қожа» сөзінің мағынасына лайықты адам болсын деген мақсатта әжесі «Қожа» деген атты тандаған. Қазіргі уақытта бұндай есімдер сирек кездеседі.

Бұл ғылыми мақалада кино тілінің аталмыш қыры қарастырылады және оның көрермен санасына әсер етуші прагматикалық әлеуетін арттырудағы тілдік бірліктер талданады.

Кино тілінің көркемдік ерекшелігін арттыратын бірден-бір құрал – фразеологизмдер. Фразеологизм – құрамы мен қолданылуы тұрақты болып келетін мағынасы ерікті сөздердің тіркесі. Фразеологизмге тән үш ортақ белгі мағына тұтастығы, тіркес тұрақтылығы, қолданылу тиянақтылығы айқын болғанымен, бұлар әр фразеологизмде бір-бірінен әрдайым анық ажыратыла бермейді [5, 173]. Бұл фильмде көптеген фразеологизмдерді кездестіре аламыз, мысалға «қой аузынан шөп алмас», «жер жұту», «жын болу», «көк ала қойдай сою», «сыр бермеу», «әжең дал болып», «сені іздеп табанымыз таусылып» т.б. Фразеологизмдердің контексте қолданылуына қарай, мағыналарына қарай әртүрлі болып келеді.

Фразеологизмдердің ара жігін ажырату үшін мысалға мына диалогтерді қарауға болады:

Сұлтанмен балыққа баратынын ескертпей кеткен Қожаны анасы мен әжесі іздейді, ауылға жеткенде Қожаны Қаратай көріп:

-Қожа! Тоқта! Тоқта, Қожа! Қайда жоғалып кеттің? Шешен іздеп жүр. Әжең дал болып жылап жүр. Сені іздеп табанымыз таусылып бармаған жеріміз жоқ. Ұят қайда!? – бұл үзіндіден «дал болу», «табанымыз таусылу» деген фразеологизмдер айтылған. Диалогтегі фразеологизмдердің мағынасы «дал болу» – не істерін білмеу, әуреге салу болса, «табанымыз таусылды» – көп жүріс жүру, іздеді деген мағыналарды білдіреді.

Рахманов ағайдың Қожаның әкесі туралы айтқан сөзінде:

-Үндемей ме? Онда әкесіне тартқан ғой. Ол да үндемейді. Сіз білесіз бе, Қадиша? Біз бұның әкесімен дос болатынбыз, соғыста да бір взводта бірге болдық, көз алдымда қатты

жараланды, он жыл бойы кеудесінде оқ жүрсе де сыр берген жоқ. Өте бір қажырлы, еңбекқор, адал азамат еді... – деген үзіндіде «сыр бермеу» фразеологизмінің мағынасы «айтпау, білдірмеу» дегенді білдіреді.

Қожаның мектепте істеген бұзақылығын естілген анасы, үйге келіп жатып қалады. Сол уақытта Қожа анасынан кешірім сұрау үшін үйге кіріп, анасына:

-Мама, мен енді қоямын! Қоямын! Осы ауылдағы ең жуас, ең үлгілі баланың бірі боламын! Ант етемін! Ендігәрі қой аузынан шөп алатын болсам оңбай кетейін, осы айтқанымда тұрмайтын болсам мені жер жұтып кетсін (*жылайды*) – деп анасына бұзақылық істемеймін деп ант береді. Үзіндіде «жер жұту»- өлу, «қой аузынан шөп алмас» - жуас деген мағынада қолданылған фразеологизмдер кездеседі. Контекстте «қой аузынан шөп алатын болсам оңбай кетейін» деп жазылған, бұл сөздердің мағынасында «момын, әдепті бала болмасам, жолым болмасын» деген мағынасында қолданылып отыр.

Қожаның анасымен әңгімесінде:

-Маматай, алтыным! Бұл үйге еркектің керегі жоқ. Оңбаған Қаратайға күйеуге шықпашы!

-Ақымағым-ау, Қаратайға күйеуге шығамын дедім бе?

-Ол неге біздің үйге келе береді? Неге сені мотоциклмен алып жүреді? Не себепті мен үйге кіріп келгенде жын бола қалады? – деген үзіндіде Қожа «жын болу» фразеологизмін қолданған, бұл фразеологизм «сөйлему», «кетіп қалу» деген мағынада қолданып тұр.

Ұрлық жасағанын естіген Миллат пен Қаратайдың әңгімесінен:

-Көк ала қойдай қылып сойдым,онымен адам бола ма? – деген үзіндіден «көк ала қойдай сою» тіркесі «қатты ұру» деген мағынасында қолданылып отыр.

Қожа ұрлық жасап, мектептің атына кір келтірді деп оқушылар арасында пионерлік жиналысқа салынады. Сол кезде кабинетке кірген Майқанова апай:

-Қадіров өзі не айтар екен!? Тыңдап көрелік, қандай қорытынды шығарғанын. Қолымен істегенді мойнымен көтеру керек, – деп өз пікірін білдіреді. «Қолымен істегенді мойнымен көтеру» фразеологизмі көбінесе жігітке тән қасиет дейміз. Бұл жерде де Қожаның істеген ісіне жауап беру деген мағынада қолданылып тұр.

Бұндай фразеологиялық сөздерді естіген көрермен тура мағынасында қабылдап, «Жын болу? Адамның жын болуы мүмкін бе?», «Көк ала қойдай сою дегені қалай?» деген сияқты сұрақтарды жетегінде қалуы мүмкін. Мұндай фразеологиялық тіркестерді кинодан естіген басқа ұлт адамы, мейлі қазақ көрермен болса да, түсінбей жатуы мүмкін, себебі бұндай тіркестер күнделікті өмірде көп қолдана бермейтіндіктен, көп түсіне бермейміз. Осындай фразеологиялық тіркестерге толы «Менің атым Қожа» т.б. қазақ киноларын көру арқылы көрерменнің кино тіліне қызығушылығы артып, өзінің сөздік қорын толықтыратыны сөзсіз.

Сонымен қатар ерекше назар аударатын нәрсе – Қожа мен Қаратайдың қарым-қатынасы. Фильмде Қаратай Қожаның анасына сезімін білдіріп жүрген адам ретінде суреттеледі. Қожаның Қаратайға деген қарым-қатынасы көбінесе негативті болып келеді. Оны мына диалогтен көре аламыз:

Қожа мектептен келе жатып үйінің алдынан Қаратайдың мотоциклін көрген уақытта, Қаратайдың мотоцикліне қарап:

-Жалмауыз! Өртеніп кет, иеңмен бірге! – деп, мотоциклді аяғымен бір ұрады.

Үйге кірген Қожа Қаратаймен амандаспай, келесі бөлмеге өтіп кетеді:

- Қожатай? Сәлемің қайда?– дейді Қаратай.

-Сәлемет боларсыз! – деп, Қожа Қаратайдың келгеніне наразылық білдіргендей жауап беріп, үйден шыға беріп есікті тарс жабады.

Кино тілінің көркемдік ерекшеліктерін артуына көмек беретін құралдардың тағы бірі – теңеу. Теңеу дегеніміз затты, нәрсені, құбылысты немесе заттың, нәрсенің, құбылыстың белгісін, қасиетін, сапасын көрсететін көркемдік ұғым [4,80]. Кинофильмде және кітапта кездесетін теңеулер де көп-ақ. Мысалға: Майқанова апай Қожаны бұзақылық істегені үшін сыныптан шығарып салады. Қожа даладағы белтемірде ойнап отырғанда күзетші ата:

-Өй, жарға қонған *жарғанаттай* неғып салбырап тұрсың!? Әй,әй,әй... – деп, белтемірде керісінше аяғы аспанда, басы жерде салбырап тұрған Қожаны жарғанатқа теңейді.

Сонымен қатар «соқпалдай жігіт» т.б. сынды теңеулер бар. «Соқпалдай жігіт» теңеуіндегі «соқпалдай» сөзі көрерменге түсініксіз болуы анық, себебі бұл сөз қазіргі уақытта қолданылмайды, тарихи сөздер қатарына жатқызса болады. Бұл сөздің мағынасы мықты деген сөзді білдіреді.

Фильмде кейбір сөздердің астарлы мағынада жеткізілуі көрерменнің қызығушылығын арттырады. Астарлы мағынада қолданылатын сөздер көбінесе метафоралар болып келеді. Метафора әрдайым ауыспалы мағынада жұмсалады. Соның өзінде кемінде екі мағына болуы мүмкін. Сонысына байланысты метафора екі түрлі қызмет атқарады: белгілі бір затқа, құбылысқа немесе адамға сипаттама беру және сол заттың, құбылыстың немесе адамның атын атау [2, 219]. Метафоралар мына көріністерде кездеседі:

Қожа бірде ең сүйікті мұғалімінің бірі Рахманов ағайдың сабағына тұра салып, қалып қоймау үшін жүгіре бастайды. Сол уақытта әжесі:

- Рахманов, Рахманов! Рахмановың кім сонша!? Құдай ма, жоқ әлде Мұхаммед Пайғамбар ма!? – деп Қожаның әжесі мұғалімді құдайға теңейді. Сол кездегі қолданылған Құдай түсінігі қазіргі уақытта қолданылып жүрген түсінік бойынша еш өзгере қоймаған. Ел аузында Құдайға байланысты адамдар арасында «Құдай сақтасын», «Құдай өзі кешіре көрсін» деген тіркестер жиі айтылады. Осы тіркестердің өзінің мағынасынан адам Құдайды өзін сақтайтын, кешірімшіл тұлға ретінде адам санасында қалыптасқан.

Келе бір көрініс Рахманов ағай мен Майқанова апайдың әңгімелерінен алынған:

- Оқушы деген қап емес, ішіне не болса соны сыйғыза беретін, ол- шамшырақ тек жаға білу керек- деп өз ойын Рахманов ағай білдіреді. Рахманов ағайдың мына теңеуі, яғни оқушыны шамшыраққа теңеуі өте керемет берілген. Шыныменде шамшырақты бір рет жақсаң, ол өмірлік жолыңа өшпес жарық беретіндей жарқырап тұрарын астарлы жеткізген.

Бұл фильм комедиялық жанрда түсірілген балалар фильмі болғандықтан, мысқыл, ирония және күлкі етусіз бұл фильм қызықсыз болар еді. Сондықтан бұл фильмде мысқылдауды кездестіруіміз жаңалық емес. Мысқылдау дегеніміз – күлкі етудің бір түрі. Құрылымы жағынан иронияның ұлғайған түрі. Иронияда зілсіз, көбіне іштарта әжуалау басым болса, мысқылдау ол шарықтау шегіне жетіп, батыл, ашық әшкерелеуге көшеді [2, 228]. Кинода көрсетілмеген, бірақ кітапта бар Қожаның әжесімен әңгімесінде мысқыл да бар:

- Ал адамды кім жаратты?

- Адам маймылдан жаралған.

- Тәйт, сандалған неме. Сандалмай, бар онда ана ормандағы маймыл әке-шешене! – деген Қожаның әжесімен әңгімесінде ашық мысқылды көре аламыз. Ал келесі бір мысалда тура мысқыл мен келемеждеу қатар келген. Бұл мысал күзетші ата мен Қожаның әңгімесінен:

-Бұл қайсың, ей?

-Мен, ата.

-Сен атамсың? Жоқ, ата мен. Мен білсем, сен Қожасың, маған қонаққа келдің бе? Жарайсың, жақынырақ отыр, шай ішейік.

-Педсоветке келдік.

-Онда не шаруаң бар еді?

-Қараймыз дейді.

-Әә, мұғалім екі қоятын шығар?

-Директорға келдік.

-Директор! Оо, тіпті жақсы жарайсындар, онда жалақың да көбейеді, - деп Қожаға «жалақы» дегенді кәдімгі ақшаны емес, анасынан таяқтың ұшы көбірек тиеді дегенге келтіріп отыр.

Қазақ халқының Орыс патшалығының қарамағында болуына байланысты кинода да, кітаптың өзінде де «мама», «сигарет», «шофер» т.б. орыс сөздері көптеп кездеседі. Осы жердегі «мама» сөзі бұрынғы кезде бізде болмаған-ды. Мысалға, М.Әуезовтың «Абай жолы»

романы болсын, А.Құнанбаевтың т.б. ақын-жазушылардың шығармаларын алсаңыз да, «мама» сөзінің қазақша баламасын, яғни «шеше», «ана», «апа» сөздерін ғана көре аласыз. Ал бұл туындылардағы осындай сөздердің қолданылуы арқылы сол кездегі заман келбеті, яғни Кеңес үкіметі кезіндегі орыс тілінің қазақ тіліне ықпал етуін анық байқаймыз.

Сұлтан мен Қожа қойшылар тойына кетіп бара жатып, алдарынан қойшы шығып сіріңке сұрайды. Қожа сіріңкені беріп, қойшыдан мынадай бата-тілек естиді:

- Уһ, жетісіп қалдым ғой, көсегең көгергірлер. Сіріңкем таусылып қап, бағанадан бері қаңсып тұр едім. Қай колхоздың балалары боласыңдар? – деп балалардан жөн сұрайды. Бұл жерде сіріңке бергеніне қуанып, қойшы балаларға «көсегің көгерсін» деген тілегін айтады. Кинода «Өркенің өссін!» десе, кітапта «Көсегің көгерсін!» деген тілек екі түрлі жазылады, бірақ бұл тілек екі түрлі жазылғанымен, бұл сөздердің мағынасы жуық, синонимдес болып келеді, кейде тіпті екеуі қатар қолданылып та жатады. Бұл сөздердің мағынасы «бағы ашылсын, өркендеп өссін» дегенді білдіреді.

Шығармадан да, фильмнен де көрерменге түсініксіз болатын көнерген сөздерді кездестіре аламыз. Көнерген сөздер – күнделікті қарым-қатынаста жиі қолданылмайтын, бірақ тілдің сөздік қорында сақталған, көпшілікке түсінікті сөздер [5, 112]. Мысалға, «туырлық», «түндік», «үзеңгі», «күбі» т.б. сөздер кездеседі. «Туырлық», «түндік» деген сөздер киіз үйдің жабдықтары болса, «үзеңгі» атты ерттеу жабдығы, «күбі» көже ашытатын ағаштан жасалған ыдыс. Бұл сөздерді фильмнен көрген көрермен түсінбейді, бірақ бұл сөздердің мағынасын ашып қарауға қызығушылығы артуы әбден мүмкін.

Фильмде де және повестің өзінде де дисфемизмдер кездеседі. Дисфемизм дегеніміз қалыпты қолданылатын зат, құбылыс атауларын неғұрлым дөрекі, тұрпайы сөздермен ауыстырып айту [6, 36]. Бұндай сөздер фильмде көптеп кездеседі. Мысалға:

Қожаның Қаратай туралы бір ойында:

-Ух, осы бір сұғанақ, тәртіпсіз еркектерді ме... – деп, Қожаның Қаратайға деген негативті қарым-қатынасы байқалады. Бұл жердегі «сұғанақ» сөзі «біреудің затын сұрамай алу» немесе «ұрлық жасау» деген мағынаны білдіреді.

Қожаны өзімен жасты балалар ойын қылып, мазақ қылатын бір көріністе:

-Қожа тәртіпсіз!

-Қожа оңбаған! – деген сияқты сөздерді көре аламыз. Бұл сөздердің мағынасы тәртіпсіз – «тәрбиеленбеген», «бұзақы», ал «оңбаған» деген «жолы болмаған бала» деген мағыналарында және көбіне көп бұзақылық жасайтын балаларға айтылады. Шынында да, Қожа фильмде бұзақылық жасайтын, мұғалімдерді тындамайтын, төбелесқор кейіпкер ретінде суреттелген.

Қойшының үйінен түлкінің терісін ұрлап әкеткен Сұлтанға Қожа орнына апару керек дегендегі Сұлтанның жауабы:

— Ой, мықтап бір қатырдым-ау, Қара Көже. Нағыз сужүректің өзі екенсің ғой. Үйге барып, тезірек шалбарыңды ауыстыр. Ха-ха! – деп, Қожаны «сужүрек» сөзімен мазақтауында «қорқақ» мағынасы жатыр. Мұндай сөздерді фильмнен естіген көрермен оларды бірден түсінбесе де, есте сақтап қалуы әбден мүмкін, себебі бұл сөздердің мағынасы айтылатын контекст ішінде, фильм желісі бойынша айқындалады.

Қорытындылай келе, жоғарыда қарастырылып кеткен мысалдардан кино тілінің прагматикалық қызметінің жоғары екенін көре аламыз. Кинокартинаны көре отырып қазақ мәдениетіне тән қаншама құбылыстарды қарастырдық. Бұл бір кинокартинаны көру арқылы, ал бұндай зерттелмеген кинотуындылар көп. Бұл кинотуындыны жалпы туындыларды жоғарыда аталған бірліктерді кинотуындыда кездестіру арқылы көрермен көру арқылы саналы түрде немесе еріксіз өзінің санасына әсер етеді. Сондықтан кино тілін тіл білімі, психолінгвистика, әлеуметтік лингвистика, прагматика, лингвомәдениеттану сияқты ғылым салаларының толыққанды зерттеу объектісі ретінде қарастыруға болады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. –800 б.
2. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: «Санат» баспасы, 2007. – 360 б.
3. Соқпақбаев Б. Менің атым Қожа: повестер. – Алматы: «Атамұра» баспасы, 2003. – 304 б.
4. Оразханова М.И. Қазақ өлеңі: жанрлық, құрылымдық және көркемдік ерекшеліктері. Оқу құрал. – Павлодар: «ПМПИ» баспасы, 2016. – 151 б.
5. Хасенов Ә. Тіл білімі. Оқу құралы. 3 басылым. – Алматы: «Санат» баспасы, 2003. – 416 б.
6. Айғабылов А. Қазақ тілінің лексикологиясы. Оқу құралы. – Алматы: «Дәуір-Кітап» баспасы, 2013. – 104 б.

УДК 82.09(574)

*Айзар Теміртасов, Майгуль Оразханова
(Павлодар, Қазақстан)*

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ДЕТЕКТИВ ЖАНРЫ

Мақалада қазақ әдебиетіндегі детектив жанрының дамуы қарастырылады. Қазақ әдебиетіндегі детектив жанрының дамуына көп үлесін қосқан қаламгерлердің детективтік туындылары зерттеу нысан болады. Детектив жанрының қазақ әдебиетінде кенже қалу себебі, оның әдебиетіміздегі дамуы зерделенді.

Кілт сөздер: *детектив, шығарма, жазушылар, жанр, кейіпкерлер, әдебиет.*

This article discusses the development of a detective genre in Kazakh literature. Detective works in our literature, the authors of which contributed to the development of the Kazakh detective story, were considered. We studied the detective genre in Kazakh literature as a junior, and the development of a detective genre in our literature. We investigated why the detective genre is not developed in our literature, we studied the development of a detective genre in Kazakh literature.

Keywords: *detective, composer, writers, genres, heroes, literature.*

Детективтік әдебиет - шытырман оқиғалы қылмысты істерді ашуға құрылған шығарма. Детективтік әдебиет сюжеті жұмбақ қылмыс саларын логикалық пайымдаулар арқылы ашып көрсетуге арналады. Басты кейіпкер ретінде із кесуші заң қызметкерлері немесе тыңшы, барлаушылар мен қылмыскер алынып, алуан түрлі оқиғалар арқылы екі жақтың ашық та астыртын қақтығыстарынан соң қылмыс әшкереленеді. Көпшілік детективті Батыстық әдебиеттің жемісі деп түсінеді. Қазақ әдебиетіне әлі сіңісе алмай жатқандығын да осы пайымнан шығарып түсіндіруге құмар. Оның үстіне детективті жеңіл жанр көретініміз де жасырын емес. Детективтік әдебиеттің тууы америка жазушысы Э. По («Алтын қоңыз», «Мария Роженің сыры» (1842 - 43, «Ұрланған хат», 1844), ағылшын жазушысы У. Коллинз («Ақ киімді әйел», «Киелі тас») есімдерімен байланысты. Әлемге әйгілі Шерлок Холмс образын жасаған А.К.Дойл шығармашылығы Детективтік әдебиетті жаңа белеске көтерді. Бұл үлгідегі әдебиеттің айтулы шеберлері - А.Кристи, Ж.Сименон, т.б. Қазақ әдебиетінде Қ.Исабаев («Ажал құрсауында», «Коменданттың жазбалары»), Қ.Тоқаев («Түнде атылған оқ») - осы жанрда қалам тартқан. Әмірхан Балқыбектің: «Детектив қазақ әдебиетіндегі кенже қалған жанрлардың бірінен саналады. Бұған әрқалай себептер бар. Солардың бірі әдебиетшілер тарапынан детективті жанр ретінде менсінбеушілік болса керек», - деген. Қаламгер Мәткерім Әкімжанов «Кемел Тоқаев» атты естелігінде: «Кемекең дидарласа қалғанда оқиғалы жанрдың өте ауыр екендігін, шығарма негізінен болған оқиғаларға, бұлтартпас деректерге сүйеніп жазылатындығын, түптің түбінде оқушы қауым осы

тарихи немесе деректі кітаптарды көбірек оқуға қарай ауатындығын жиі еске салатын», - деп еске алатыны бар. [1] Қазақ детективінің дамуына көп үлесін қосқан қаламгерлердің бірі Кемел Тоқаев. Кемел Тоқаев 1923 жылы 2 қазанда Алматы облысы Қаратал ауданында дүниеге келген. Зұлмат заманның тауқыметін жастайынан көріп өскенімен, оқу-білімге деген құштарлығы барлық кедергілерден мойымай өтуге жетелейді. Шығармалары: «Жұлдызды жорық», «Қыс қарлығашы», «Болашақ туралы ойлар», «Түнде атылған оқ», «Арнаулы тапсырма», «Сарғабанда болған оқиға», «Таңбалы алтын», «Соңғы соққы», «Солдат алысқа кетті», «Ұясынан безген құс». [2]

Қаламгердің көп тер төккен тақырыбы, қазақ прозасына тың үрдіс әкелген шығармалары негізінен көпке мәлім – шытырман оқиғалы повестері. Жалпы, Кемел Тоқаевты қалың оқырман шытырман оқиғалы дүниелер жазатын әрі онысы көп тиражбен шығатын қаламгер ретінде біледі. Оқиғалары тосын, шиеленісті болып, адамды бірден баурап әкетер, сюжеті қалың қатпарлы повестерін қызыға оқып, жоғары бағалайды. Оның әрбір шығармасы бірден оқырман қолына жетіп, сөреде сарғайып жатпайды. Қаламгер үшін ең үлкен бақыт осы еді. Оның қаламынан туған повестердің аттарын кәнігі оқырман әлі ұмытқан жоқ, өйткені танымал кітаптары әр үйдің кітапханасынан табылады десек қателеспейміз. [2] Жалпы детектив қазақ әдебиетіндегі дамымай қалған жанрлардың бірінен саналады. Бұған әрқалай себептер бар деп ойлаймын. Солардың бірі жазушыларымыздың тарапынан детективті жанр ретінде менсінбеушілік, назар аудармаушылық болса керек. Жағдайдың бұлай қалыптасуына сапасыз детективтік шығармалардың көбейіп кетуі де аз әсер етпей жатқан жоқ. Детектив батыс әдебиетінің жемісі, және біздің әдебиетімізге, менталитетімізге келмейді деген ойлар көп. Менің ойымша, бұл қате түсінік. Детектив жеңіл жанр емес, күрделі жанрлардың бірі. Тіпті тиянақты, ғылыми дайындықты қажет ететін жанр. Мәселен, Пушкиннің өлімін зерттеушілер ақынға қандай тапаншаның оғы тигенін, қай кезде, қай жақтан, қанша қашықтықтан атылғанын әлі күнге дейін математикалық дәлдікпен анықтап, өлшеп-пішіп, зерттеп келеді. Дәл осы сияқты қылмыс тақырыбын жазу үшін сіз сол саланың кәсіби мамандарынан кем білмеуіңіз қажет. Қазақ әдебиетіне үңілсеңіз, мәселен, М.Әуезовтің біз 5-сыныпта оқыған «Бүркітші» әңгімесінде детектив элементтері ұшырасады. Колхоздың жылқысын ұрлап кеткен ұрыларды таң бозынан қуа шыққан жылқышының із кесуі, жырынды Сәтбектің үстінен түсу үшін ойлап тапқан айла-амалдары оқырманды ынтықтырып, қызықтыра түседі. Сәкен Сейфуллиннің «Бандыны қуған Хамит» әңгімесінде де детективтік элементтер бар. Қазақ детективі баспалар жанашырлық танытса ғана жанданады. Детектив шығарма өтімді тауар болса да, тендерден басқаға телміруді білмейтін біздегі баспаларға қазір шығарма емес, өтімді адам керек. Жалпы детектив жанры әдебиетімізде үлкен қызығушылыққа ие бола алады деген ойдамын. Егер де бұл жанрды дамытсақ, детективті сүйіп оқитын оқырмандар жеткілікті болушы еді. Мысалы, Батыс орыс әдебиетінде бұл жанрдың өте танымал екендігін білеміз. Сондай-ақ біздің әдебиетімізде де детектив танымалдыққа ие бола алатынына сенемін.

Детективтік туынды батырлық жырлар түрлерінен анық байқалады. Детектив батырлық ертегілердің кейіпкерлеріне бір табан жақын болып келеді деген ойдамын. Мысалы, тергеу амалдарын жүргізгендегі тапқырлықтары, логикалық ойындарды шешуі, ақыл-кеңесшілердің көмегімен (кейіпкер санының шектеулігі) құпиялылықты ашып, мақсатына жетуі ертегілер шешімінде зұлымдық атаулының әшкереленуіне құрылған сюжеттік желі детектив пен ертегінің туыстық түбірін айғақтай түсетінін байқауға болады.

Сөзімді Ә.Балқыбектің мына бір тамаша сөздерімен қорытындылағым келеді: *»Детектив жанрының әлемдік әдебиеттегі озық үлгілерінен үйрене отырып, өзіндік дауысын танытатын кезі де алдағы күндердің үлесінде екендігіне сенімдіміз. Бұл мақаламен біздің айтқымыз келгені, детектив әдебиеттің өгей баласы емес, өз баласы екендігін, оның белді жанрларының қатарына жататындығын аңғарту еді. Қоғамның кеселі, көлеңке жақтары қылмысты істер арқылы көрініс табатындығын ескерсек, сол дертті анықтап*

беретін тамыршы жанр осы детектив болса керек. Олай болса, оны менсінбеуіміз орынсыз».

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. URL: https://adebiportal.kz/news/view/detektiv_zhanri_kazak_adebietine_kerek_pe_20234
2. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Аруна Ltd. ЖШС, 2010.
3. Тоқаев. К. Болашақ туралы ойлар. Повестер мен әңгімелер. – Алматы: Қазақстан, 1955, 1958.
4. Тоқаев. К. Түнде атылған оқ. Повестер. – Алматы: Жазушы; Қазақстан, 1976.
5. Көптілеуова. Д. Шетел халықтарының әдебиеті лекциялар жинағы. – Алматы: Б. о. ж, 2011. 329 б.
6. Сәтбаева Ш., Мусинов. А Казахская литература в оценке зарубежной критики. – Алматы: Ғылым, 1971.

УДК 808.1(574):821.512.25

*Асель Тогызбай, Майгуль Оразханова
(Павлодар, Қазақстан)*

К.АХМЕТОВА ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Мақалада ұлттық поэзия патшалығына өзіндік өрнек, өзгешеліктерімен келген, адамдық, ізгілік иірімдерін нәзік лиризммен, терең тебіреністі толғамдармен еркін жырлаған - Күләш Ахметованың өлеңдеріндегі көркемдік ерекшеліктері қарастырылады. Ақын поэзиясы тақырып табиғатымен, жанрлық көркемдік ерекшеліктерімен, тіл бедері мен стильдік сипаттарымен дараланады. Күләш Ахметова әдебиеттің көркемдегіш құралдарын (теңеу, метафора, метонимия, эпитет, қайталау, арнау және тағы басқалар) өте шебер қолданғаны жайлы баяндалады.

Теңеу, метафора, метонимия, эпитет, қайталау, арнау, ассонанс, аллитерация, анафора.

This article discusses the artistic features of the poems of Kulyash Akhmetova, which are characterized by a peculiar expression of national poetry, manifestations of humanity and humanity, with gentle lyricism, deeply enthusiastic enthusiasm. The poetry of the poet is characterized by the nature of the theme, genre artistic features, language stereotypes and styles. Kulyash Akhmetova describes how she used artistic tools (equation, metaphor, metonymy, epithet, duplication, dedication, etc.).

Comparison, metaphor, metonymy, embodiment, duplication, dedication, assonance, alliteration, anaphora.

Қазіргі қазақ поэзиясында өзіндік көзқарасы мен қолтаңбасы бар, ізденіс пен ізгілікке жаны құштар, жүрегі жырға толы талантты тұлғалардың бірі – Күләш Ахметова. Ақынның бүкіл шығармашылығындағы идеялық – көркемдік негіздің сол жазушыға ғана тән ерекшеліктерін аңғарамыз. Күләштің өзіндік ерекшелігі – тілінде. Күләш қазақтың тіл байлығын өте жақсы меңгерген. Оның сөздерінің мағынасы өте терең, әрі көркем. Ақын өлеңдерінің тілі таза, көркем, сөз қолданысы өте шеберлікпен қолданылған [1, 14].

Тіл оралымы келісті болып келеді. Тағы бір ерекшелігі – Күләш Ахметова әдебиеттің көркемдегіш құралдарын (теңеу, метафора, метонимия, эпитет, қайталау, арнау және тағы басқалар) өте шебер қолданған. Мәселен:

Түсінем десең өзің біл,
Түңілтем десең өзің біл.

Түсіме кірген сезім – бұл,

Түсіндіре алмайтын кезім – бұл ! [2, 86]

Өлеңді ажарлау құралдарының бірі – ассонанс пен аллитерация.

Ақынның осы өлең үзіндісі бірыңғай «Т» дыбысы әр тармақтың басында кездесіп тұрса, бірыңғай «Л» дауыссыз дыбысы әр тармақтың аяғында келіп тұр. Бұлар Күләш Ахметованың көп ақынның бірі емес, сөз қолданысының ірі екенін, стилінің басқаға ұқсамайтын ерекшелігін дәлелдейді.

Болсын сенде дос, ондаған, жүз мейлі,

Болсын бәрі мейірімді ізгі ойлы.

Бір-ақ адам сеніменен бақытты,

Бір-ақ адам сені аңсайды, іздейді [2, 38].

«Б» дауыссыз дыбысы әр тармақтың басында келіп, тыңдаушысын да өзіне баурап алып, өлеңнің ішкі көркем үндестігін қалыптастырып тұр.

Күләш Ахметова өлеңдерінде анафора да қолданылады:

Сендерсіз, әне сары белдерден асты күн,

Сендерсіз елім жинап та болды астығын.

Сендерсіз бірақ айдынның бауыры – тас бүгін,

Сендермен кеткен мазасыз шағы – жастығы [4, 24].

Сондай-ақ, ақын шығармаларын көркем теңеулермен де ажарландырады. Академик Зәки Ахметов: «Теңеу – екі нәрсені, құбылысты салыстырудың ең көп тараған тәсілі... Бірде теңеу екі нәрсені тұтас алып салыстыру арқылы жасалса, енді бірде айтылып отырған нәрсенің бірде сипат белгісін, түсін, дыбыс – үнін, тағы басқадай жеке ерекшелігін өзге нәрсемен салыстырып бейнелеу негізінде туады. Сонымен қатар бір нәрсені басқа нәрсемен қимыл – қозғалысындағы ұқсастықты «тірек етіп, салыстыру жолымен жасалған теңеулер жиі кездеседі» [3, 37] –деп көрсетеді.

Ел тілесе,

Айналам қорғаныңа

Жолбарыстай жол салам орманыңа. [4, 49]

***

Өтті өмірім сынаптай сырғанағым,

Саздарымды алындар тыңдамаған. [4, 48]

Бұл теңеулер оқырманның эстетикалық сезіміне әсер етіп, қиялын шарықтатады. Жаны нұрға, жүрегі сезімге толы ақын Ахметова өзінің аңсарыңды аударатын айбынды жырларын тылсым күшке толы табиғат әлемімен, жыл мезгілдерімен байланыстыра кең мағынада суреттейді.

Самал желге – жүгірген тасып хабар

Сыр айтады ұзақ та, ашық та олар.

Күрсінеді, қарайды біз сияқты

Бір – біріне олар да ғашық болар? [4, 16]

Өзінің қасиетті талантының арқасында жарық көріп жатқан жыр жинақтарының бірін «Күн шыққанда күліп оян» деп атауының өзі әсерлі. Ақынның «Күн шыққанда күліп оян» деген өлеңі нағыз лирикалық ақынның жан дүниесінің айнасы.

Күләш Ахметова эпитет жасауда үлкен белестерден бастау алады. «Сарыөзек сағыныш» өлеңінде ақын «сары» сөзінен эпитеттерді шебер үйлестіре білген:

Сары өзен. Сары тоғай. Сары қайың,

Сары өзек, сары дала, сары уайым.

Сарыптап сезімдерге сабау болып,

Сары ішік шабытымды жамылайын. [4, 17]

Ақын өлеңіндегі «сары бұлақ» айқындауы өзінің жеке қабылдауынан туған. Әдетте бұлаққа қатысты айқындаулар «жәусар, мөлдір, таза» болып көбірек қолданса, поэмадағы

сағыныш – аңсардың аясында «сары» түстің басым болып, бұлақтың да сары түске боялуы табиғи шыққан. Өзіндік өзгешеліктерін де нақтылы ашады.

Қорыта келгенде, Күләш Ахметованың ақындық өнері – өмірден өрбіген шындықтарды көңіл көрігінде қорытып, жүректен қозғап, шынайы жеткізеді. Жан-сезім сырлары, табиғат таңғажайыптары, жыл мезгілдері өзіндік өрнек, көріністерімен кемел де көркем суреттелінеді. Ең бастысы, ақын поэзиясы тақырып табиғатымен, жанрлық көркемдік ерекшеліктерімен, тіл бедері мен стильдік сипаттарымен дараланады.

Асылы, ақын әлемі – бөлек болмысты бітімімен, көзқарас қолтаңбасының өзгешеліктерімен, дара дарынымен, табиғи талантымен танылар болса, бұл белгі ерекшеліктер – Күләш Ахметова поэзиясынан терең танылады. Күләш Ахметова лирикасының табиғаты мен тағылымы, көркемдік-рухани нәрі осында болып табылады.

Күләш Ахметова жырлары өз оқырманын бей-жай қалдыра алмайды. Өзіндік нәзік сыршылдықпен өрілген ақын өлеңдерінің тамыры тереңде жатыр.

«Бегімайдың мұңы» қалқып санамда,
Жыр жазамын ғашық болып қалам да.
«Айша Бибі» күмбезіне тәу етем,

Ахметова жырларынан табам да», [5, 4] – деп бүгінгі өркендеп келе жатқан поэзия әлеміне енді ғана бас сұққан талант иелері осылайша ақынға жыр жолдарын арнайды. Күләш Ахметова өлеңдері еліне, халқына қызмет етіп, әр адамның жүрегінде жұлдыздай жанып, жарық нұрын шашып тұр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Абдуалиева Ж.Б. Күләш Ахметованың лирикасы. Афтореферат. – Астана, 2006. – 25 б.
2. Ахметова К. Арғымақтар даласы. – Алматы: Жалын, 1987. – 142 б.
3. Ахметов З. Поэзия шыңы – даналық. – Астана: Фолиант, 2002. – 408 б.
4. Ахметова К. Кітапта: Күн шыққанда күліп оян. Алғы сөз: Жебеу жырлар. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 180 б.
5. Қазақ әдебиеті // 19 мамыр. 2006. №20. – 12 б.

УДК 811.512.122

*Ырысгүл Шақаман, Бақытгүл Абданбекова
(Павлодар, Қазақстан)*

ЖАРНАМА МӘНІ МЕН ҚЫЗМЕТІ

Мақалада жарнаманың шығу тарихы, зерттелуі және қоғамда алатын орны сипатталып, жарнаманың үш мәселесі қарастырылады. Зерттеу жүргізу барысында жарнаманың жағымсыз тұстарынан гөрі жағымды тұстары басым болатыны анықталды. Жарнама сапасына назар аудару арқылы адам өзінің сауаттылық деңгейін, санасына психологиялық әсерін де сезініп, белгілі бір жағдайда мәдениетін де жақсарты алады.

Тірек сөздер: жарнама, оның түрлері, сана, жазу, сөйлеу мәдениеті.

The article describes the history of advertising, research and the place in which it is conducted in society, and also discusses three issues of advertising. In the course of the study, it turned out that the positive aspects prevail in advertising rather than negative ones. By focusing on the quality of advertising, a person can feel his literacy level, psychological impact, and in some cases improve his culture.

Keywords: advertising, its types, consciousness, writing, speech culture.

Қазақ тіліндегі жарнама сөзі латынның *reklamare*/реклама (қатты айқай салу, хабарлау) сөзіне сай келеді. Бұл сөздің мазмұны қазақ тіліндегі жарапазанның мағынасымен ұштаспағанымен, түбірлес келеді.

Ежелгі Рим, Греция базарларында адамдар түрлі сатылатын затты айқайлап дауыстап жариялайтын болған. Ал қазақ тіліндегі жарнама сөзі жар салу («жария ету, хабар тарату») түсінігін беріп, «нама» араб-парсы тіліндегі «жазылған хат, дастан» сөзімен бірігіп айтылатын болды [1; 9 б.].

Жарнаманың алғашқы бастауы көне Греция мен Римде 2500 жыл бұрын сатылатын зат өндірісіне байланысты ағаш тақтайларда, сүйектерде жазыла бастаған. Көне Египеттің Мемфия қаласындағы тасқа ойылып: «Мен, Рино, Крит аралынанмын, құдайдың қолдауымен, түс жоримын» - деген жазумен жарнама пайда болған. Бұл жазба Каир қаласының музейінде сақталған. Сонымен қатар ежелгі жарнамаға Помпей қабырғасындағы жазбаларды да жатқыза аламыз.

Ежелгі Римде жарнама өзгеше сипатта болды. Ол әкпен ағартылған қабырғаларға салынған арнайы алаңдарға жарияланды. Мынадай мәтіндік хабарландырулар болды: «Жолаушы, мұнда он екінші мұнараға барыңыз. Онда Sirkus шараптық жертөле бар. Сонда кіріңіз. Кездескенше» [2; 25-26 б.].

Әрине, жарнаманың әрі қарайғы дамуына баспаның 1447 жылы пайда болуы да үлкен әсерін тигізді. Кейін Т.Ренардо есімді дәрігер «байланыс және мекенжай бюросы» атты жұмыссыздарға арналған кеңсе ашып, жарнамалар тақтасын ойлап тапқан екен. Кейін бұл мекеме жұмыс іздеп немесе ұсынып жүрген, тауар сатып алғалы/сатқалы жүрген адамдарға арналған нағыз ақпараттық орталық болды. 1631 жылы La Gazette атты ақпаратты тарататын алғаш француз газеті жарыққа шықты. Осыдан кейін Т.Ренардо жарнаманың әкесі болып саналып кетті.[3; 7-12б.]

Негізінен, жарнама тарихы ХІХ ғасыр ортасынан кейін басталады. Жарнама агенттері, жарнама тарататын арнайы кеңселер арқылы халыққа сапалы тауарлар мәлім бола бастады. Қазір жарнама – экономикалық, әлеуметтік жақтан алғандағы маңызды тақырыптың бірі, ол қоғаммен, өмірлік өзгерістермен тығыз байланысты.

Жалпы алғанда, жарнаманың қажеттілігі үш негізгі мәселенің жандануына тікелей әсерін береді:

- 1) тілдің қолданыстық дамуына, тіл сауаттылығы мен ресми әдебиліктің артуы;
- 2) экономикалық басқару сауаттылығы мен экономикалық дамуға негіздеме болуы;
- 3) жарнаманың адамдарға психологиялық әсері (тауарды сатып алуға итермелеу, үздік тауарды табуға септігін тигізу).

Жарнама тақырыбына қатысты қазақ тілінде жарық көрген алғашқы еңбек – С.А.Асанбаеваның «Жарнама саласында мемлекеттік тілді қолданудың социолінгвистикалық өзекті мәселелері» (1999) атты кандидаттық диссертациясы. Бұдан кейінгі зерттеулерге Ғ.Ә.Солтанбекованың «Қазақ жарнамалары: тілдік сипаты және олардың ықпал ету қызметі» (2001) кандидаттық диссертациясын, М.М.Увайсова «Жарнама тілі: лингва прагматикалық аспект» кандидаттық диссертациясын, Ж.Д.Молдахметованың «Жарнаманың тілдік сипаты» шағын мақаласы, Л.А. Бугенованың «Рекламные тексты на казахском и русском языках в межкультурной парадигме», С.В. Мясиченконың «Слоган, стандарт и клише в рекламном тексте» атты кандидаттық диссертацияларды атап көрсетеміз.

Жалпы жарнамаға деген қажеттіліктің артуы адам санының, қалалардың өсуімен, үлкен дүкендердің пайда болуымен; ірі фабрика өндірісінің артуымен, тауарларды тасымалдауға тиімді жол торабының, теміржол қатынасының салынуымен байланысты. [4; 5 б]

Жарнаманы ұсыну әдісі заман ағымына сай өзгеріп отыратыны сөзсіз. Жарнама мазмұны заттың қызметі мен қолданысына, басқа да мәселенің көтерілуіне қарай түрліше болатыны түсінікті. Сондықтан жарнама мазмұнының көрінісіне қарай оны бірнеше тақырыптық жікке түсіруге болады:

1.Көше жарнамалары (плакаттық, афишалық, маңдайшалық, т.б.);

2.Бұқаралық ақпарат құралдары арқылы берілетін жарнамалар (газет, журнал, радио, теледидар);

3.Электронды жарнамалар (теледидар жарнама роликтері, жарнамалық телерепортаждар, теледидардағы жарнамалық қатарлар, радиохабарландырулар, радиороликтер)

Жалпы жарнаманың қызметтік мәнін былай ажыратамыз:

- 1) назар аудартқызу;
- 2) қызығушылық тудырып, адамның көңілін алаңдату;
- 3) адамның затты иемдену жолдарын қарастыруы;
- 4) сатып алу әрекетіне итермелеу;
- 5) қаржылық жағдайдың мүмкіндігін есептету;
- 6) сатып алу/алмау туралы шешім қабылдау.

Жарнаманың қоғамда орын алуы адамдардың тұтынушылық дәрежесінің жоғары деңгейдегі белгісін білдіреді. Жарнама – экономиканың арттырудың қозғаушы күші. Сол арқылы ел экономикасы артып, сапалы зат өндіру өндірістері мен олармен тығыз байланыс жасап, байланыстырушы (менеджерлік) қызметін атқаратын компаниялар да өрістей бастайды.

Жарнаманың шығу тарихы тереңде жатыр, алайда қазақ тіліндегі жарнаманың тарихи сипаты мен қызметтік маңызы туралы зерттеулер жоқтың қасы. Саусақпен санарлықтай жазылған диссертациялық еңбектер мен мақалалар қазақ тілді жарнамалардың қызметтік мәні туралы мазмұнын толық ашып бере алмайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Байдуллаева А.Б. Қазақ, ағылшын, орыс және неміс тілдері материалдары негізінде жарнамаслогандарының когнитивті-коммуникативті табиғаты. – Алматы, 2014.
2. Журналистика – словесность – культура: взгляд молодых исследователей : материалы респ. научно-практ. студ. конф. (Брест, 20-21 марта 2014 г.); под общ. ред. Л.В. Скибицкой. – Брест : БрГУ имени А.С. Пушкина, 2014. – 189 с.
3. Library of Congress Cataloging-in-Publication Data Tungate, Mark, 1967. – Adland : a global history of advertising / Mark Tungate
4. Джефкинс Ф. Реклама: Учеб. пособие для вузов / Пер. с англ, под ред. Б.Л. Еремина. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2008. – 543 с.

ФИЛОСОФСЬКІ НАУКИ / ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

УДК 301.1:323:328(575.1)

Азизбек Эгамбердиев
(Андижан, Узбекистан)

ФИЛОСОФСКИЕ АСПЕКТЫ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МОЛОДЕЖИ

В статье с философской точки зрения освещены инновационные аспекты налаживания деятельности личности. С философской точки зрения проанализированы тенденции привлечения молодежи Узбекистана в инновационную деятельность.

Ключевые слова: инновация, деятельность, молодежь, реформа, наука, противоречие, преграда, возможность.

The article from a philosophical point of view highlights the innovative aspects of improving the activities of the individual. From a philosophical point of view analyzed the trend of attracting the youth of Uzbekistan in innovation activity.

Key words: innovation, activity, youth, reform, science, contradiction, block, opportunity.

Одной из особенностей инновационного общества является процесс формирования и развития инновационной деятельности. Инновационная деятельность является творческой деятельностью, направленной на создание новшеств в обществе и применение на практике важных результатов этого, системное распространение сформированных новшеств и совершенствование сфер жизни общества, обеспечение эффективности посредством изменения общества на инновационной основе. Посредством такой деятельности молодежь формирует новые отношения в инновационном обществе, сама глубоко внедряется в процесс таких отношений и все более активизируется. В какой бы сфере не осуществлялась инновационная деятельность, она приносит определенные новшества, в результате которых совершенствуется данная сфера.

Как утверждает Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев: «Наука – основа развития, нет будущего как у государства, так и у общества, не опирающихся на достижения современной науки, инновационные идеи. Мы сможем поднять Узбекистан на новый этап развития только с помощью науки и просвещения, интеллектуального потенциала, кадров, обладающих всесторонними знаниями».

Распространение инноваций в обществе, в свою очередь, требует понимания, осознания молодежью их сущности и содержания, осуществления выбора инноваций и их внедрения в общественную жизнь. Существуют различные философские взгляды и научные подходы к направлениям инновационной деятельности, ученый-философ А.С. Бегматов дает следующее определение инновационной деятельности: термин «инновационная деятельность» означает выполнение услуг по созданию новой усовершенствованной продукции в сфере производства, новый усовершенствованный технологический процесс. Специфическими особенностями инновационной деятельности являются следующие:

- деятельность по созданию новой продукции;
- представление на рынке новых оригинальных идей в качестве готового продукта;
- совершенствование новых оригинальных идей и прочее» [2, с. 3].

Ученый в данном случае обращает внимание на такую грань инновационной деятельности, как критическое отношение личности к существующему состоянию социума, которая, благодаря внедрению результатов научно-исследовательской деятельности на практике, способна внедрить новшества в социальный процесс.

Экономист Т.З. Тешабоев, рассмотревший налаживание инновационной деятельности в высших образовательных учреждениях, проанализировал инновационную деятельность в

качестве своеобразного цикла: «Одной из особенностей, свойственных инновационной деятельности, является инновационный цикл. Под инновационным циклом понимается период времени, продолжающийся от создания новых идей в научной сфере до их внедрения на практике. Экономисты различают инновационный цикл (включающий период с момента формирования новой научной идеи до превращения ее в конкретный проект и, наконец, внедрения в производство и испытания) и период жизнеспособности инноваций (начиная от внедрения инноваций на практике до их морального старения) [3, с. 27]. В основе инновационной деятельности лежат фундаментальные знания. А непосредственное начало инноваций связано с возникновением научно обоснованной идеи. Рассмотрение процесса прохождения идей – новацией, направленной на повышение эффективности существующей системы, пути от предложенной новой идеи до статуса инновации в качестве цикла, может дать определенные результаты особенно в организации научной деятельности в системе высшего образования. Важное значение имеет обеспечение реализации выделяемых государственных и хозяйственных грантов в рамках инновационного цикла.

Российский философ Г.Гольдштейн следующим образом подходит к вопросу об инновационной деятельности личности: «Инновационная деятельность многогранна, включает создание технологических, организационных, социальных инноваций. В процессе этой деятельности создается новая модель, направленная на эффективное использование социальных, природных и экономических ресурсов развития. Основной целью этого процесса является улучшение качества жизни населения страны» [4, с. 19]. В этом определении уделено внимание разнообразию инновационной деятельности и тому, что ее целью является повышение экономической эффективности. Результатом инновационной деятельности являются новые или дополнительные конкурентоспособные товары (услуги), социальные услуги, обладающие новыми качествами. Инновационная деятельность направлена на создание ее групп, освоение их потребителями, распространение и эффективное использование их среди потребителей. При этом целесообразно делать акцент на коммерциализацию деятельности инновационной личности, с помощью которой достигаются результаты нового качества.

Широкое внедрение инноваций тесно связано с развитием активного субъективного фактора. В основе этого лежит активное отношение личности к социально-экономическим процессам, происходящим в обществе. Субъективный фактор основывается на соответствующем отношении членов общества к принятию, выбору инноваций, их внедрению в общественную жизнь, что создает необходимость реализовывать инновационный подход в своей деятельности, порождающий новшества в их деятельности.

Исследователи-философы признают, что инновационная деятельность основывается на новом научном подходе, инициативности и креативности. Такая эффективная деятельность инновационной личности служит формированию активной жизненной позиции по отношению к демократическим реформам, процессам модернизации, происходящим в обществе, и развитию инноваций. Новое отношение к развитию общества, в свою очередь, приносит новые методы и технологии в социальные и экономические процессы. «Главная задача инновационной деятельности состоит в создании новых методов, технологий, возможностей, служащих достижению социальной системой нового уровня развития, направленного на положительные изменения» [5, с. 148-149].

Возникновение совокупности инноваций в деятельности инновационной личности и формирование отношения к их освоению осуществляется на основе следующего:

- заблаговременное осознание результатов целенаправленной деятельности и необходимости инноваций;
- направленность на преодоление преград социального характера, которые могут возникнуть;
- приспособленность к быстро меняющимся ситуациям;
- умение действовать в неожиданно возникающих ситуациях;

- решимость, риск, не доходящие до уровня агрессивности;
- направленность на достижение эффективности, не бояться неудач;
- созидательность и социальная ориентированность [6, с. 134].

Инновационная личность в своей деятельности может повстречаться со множеством преград и противоречий социального характера. Ибо предполагаемое новшество может не соответствовать принятым в обществе порядкам и правилам, быть непохожим на сформировавшуюся традиционную культуру и среду, и даже выступать против них. Для их преодоления от инновационной личности требуется большая сила и даже мужество. В обществах, основанных на коллективизме, и в которых сильны национальные традиции, формирование и развитие инноваций протекает особенно сложно и медленно, если существующий потенциал не мобилизован для развития. В данном случае необходимо обратить внимание на нецелесообразность противопоставления процесса стремления к национальному самоосознанию прогрессивным инновациям.

Сущность и содержание субъектов инновационной деятельности отражены в том, что личность в своей деятельности должна быть инициативной и креативной, уметь видеть перспективы, направленность осуществляемой ею деятельности на новшества, приносящих положительные результаты; возникновение новой продукции, новых социальных услуг, инновационных отношений в результате умения применить в своей деятельности новые методы, инновационные технологии и прогрессивные подходы, вместе с тем достижение высокой эффективности, социальных изменений, принятие новых решений в результате выдвижения новых инновационных идей и внедрения их в социальную жизнь.

В своей инновационной деятельности личность должна задействовать свой интеллектуальный потенциал. Эффективная деятельность личности осуществляется посредством освоения социально-исторических форм и организации, развития своей активности. Организация такой социальной активности осуществляется посредством мобилизации личностью самой себя в соответствии с активностью других.

Субъект всякой инновационной деятельности в обществе – это человек, обладающий такими свойствами, как активность, креативность, творчество. Некоторые исследователи отмечают, что основной особенностью инновационной личности является способность к творчеству, что, в свою очередь, создает новые социальные отношения. Основанная на инновациях социальная среда создает возможность формирования личности, обладающей новым мировоззрением. Поскольку «Инновационная личность – это человек непосредственно положительно влияющий на ход социального развития и творческий современность» [7, с. 74].

Широкое распространение инноваций в обществе, формирование деятельности инновационной личности служат возникновению инновационного общества. Исходя из взаимосвязи различных сфер жизни общества, можно сказать, что инновационное общество возможно при условии широкого распространения во всех сферах инновационной деятельности.

Управление процессом привнесения инноваций в существующие в обществе системы и их внедрением на практике требует эффективного, рационального, на научной основе решения важного вопроса, связанного с непосредственным использованием ресурсов и потенциала человека в целях освоения, правильного использования, организации и направления инноваций. Протекание инновационных процессов, темпы их ускорения и их направления определяет субъективный процесс. Личность является и объектом, и субъектом этого процесса. В связи с этим следует отметить, что осуществление мер, направленных на интенсификацию инновационных процессов со стороны правительства страны, приводит к усилению интереса к инновациям, особенно у молодежи, являющейся передовой частью общества.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Тешабоев Т.З. Олий ўқув юртларида инновацион фаолиятни такомиллаштириш йўллари. Иқтисод фан. ном. ...дисс. – Тошкент, 2009. – Б. 27.
2. Бегматов А.С. Инновацион онг: моҳияти, функциялари ва шаклланиш шартлари. – Тошкент, 2017. – Б.3.
3. Делокаров К.Х. Рациональная парадигма и инновационное управлени: проблемы и перспективый. Инноватика государственного управления: прорыв в будущее. – Москва, 2006. – С. 148-149.
4. Молостова М.Ю. Теоретико-методологические основания понятия «инновационное поведение» // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2010. – №5. – С.134.
5. Карпова Ю.А. Введение в социологию инноватики. – Москва, 2007. – С.74.
6. Воронцова Н.Ю. Креативность как основополагающий фактор преодоления интеллектуальной маргинальности современного специалиста в условиях развития инновационного общества // Вестник философии и социологии Курского государственного университета. – 2012. – № 2. – С. 19.
7. Давлатимизнинг юксак мукофотлари топширилди // Халқ сўзи. 2017, 8 декабрь, 247 сон.

МЕДИЧНІ НАУКИ / МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

УДК 616.36+616:831:616.89-008.441.13:615.99

Маишхура Абдуллаева, Феруза Иноятова
(Ташкент, Узбекистан)

СОДЕРЖАНИЕ ЕСТЕСТВЕННЫХ НЕЙРОТРОПНЫХ АУТОАНТИТЕЛ
В СЫВОРОТКЕ КРОВИ КРЫС И ИХ СВЯЗЬ С ПРОЦЕССАМИ
ПЕРЕКИСНОГО ОКИСЛЕНИЯ ЛИПИДОВ В ГОЛОВНОМ МОЗГЕ
ПРИ ХРОНИЧЕСКОЙ АЛКОГОЛЬНОЙ ИНТОКСИКАЦИИ

Изучены содержание аутоантител к нейроспецифическим белкам в сыворотке крови и их связь процессами перекисного окисления липидов в головном мозге крыс. Концентрация МДА постепенно нарастал во всех отделах головного мозга. При этом по мере удлинения продолжительно введения этанола содержание ауто-АТ к нейроспецифическим белкам в сыворотке крови постепенно достоверно возрастало. Полученные результаты свидетельствуют, что алкогольная интоксикация сопровождается повреждением и гибелью нейронов, астроцитов, олигодендроцитов и микроглии.

Ключевые слова: этанол, нейротропные аутоантитела, GFAP, S-100 β , NF-200, ОБМ, VGCC.

It has studied the dynamics of intensity of lipid peroxidation in a brain of rats and their relationship with the content of autoantibodies to neurospecific proteins in blood serum at chronic ethanol intoxication. The concentration of MDA gradually increased in all parts of the brain. At the same time, as the length of the introduction of ethanol is lengthened, the content of autoantibodies to neurospecific proteins in the blood serum gradually increased significantly. The results indicate that alcohol intoxication is accompanied by damage and death of neurons, astrocytes, oligodendrocytes and microglia.

Key words: ethanol, neurotropic autoantibodies, GFAP, S-100 β , NF-200, MBP, VGCC.

Широкое распространение и прием наркотических средств являются существенной социально-экономической и медицинской проблемой. Среди пациентов, обращающихся за медицинской помощью, лишь в 20-50% случаев удается диагностировать алкоголизм [2;10]. Очевидно, что привыкание к алкоголю опосредовано его воздействием на головной мозг. Этанол и продукт его биотрансформации ацетальдегид обладают выраженным нейротропным действием. Действие этанола на мозг связывают с его способностью проникать через мембрану, изменять физические свойства липидных компонентов мембран, содержание и функции нейромедиаторов, нейроспецифических белков в мозге, а также влиянием на разные этапы передачи нервного импульса [4].

Цель работы: определение концентрации естественных нейротропных аутоантител в сыворотке крови крыс и их связь с процессами перекисного окисления липидов в головном мозге при хронической алкогольной интоксикации.

Материал и методы: Опыты были проведены на 48 крысах-самцах линии Wistar массой 130–150 г. Моделирование хронической алкогольной интоксикации у крыс проводилось согласно Liber C.S., DeCarli L.M. [8]. Животные экспериментальной группы получали ad libitum жидкую диету, 36% энергетической ценности которой обеспечивалась за счет этанола. Животным контрольной группы вводили физиологический раствор внутривентриально в дозе 0,3 мл/100 г. Длительность эксперимента составила 4 недели. Исследования проведены на 7, 14, 21 и 28 сутки от начала опыта.

В головном мозге определяли содержание малонового диальдегида (МДА) [1]. Содержание нейротропных ауто-АТ, направленных к белкам: нейрофиламентному протеину-

200 (NF-200), глиальному фибриллярному кислому белку (GFAP), S-100, основному белку миеліна (MBP), вольтажзависимому Ca-каналу (VGCC) в сыворотке крови определяли с помощью ЭЛИ-Н-Теста МИЦ «Иммункулус» г. Москва. Выделение белков-антигенов проводили по методу А.Б. Полетаева и соавт. [3]. Цифровой материал обработан методом вариационной статистики. Для изучения взаимосвязей между исследуемыми параметрами проводился корреляционный анализ в программе Statistica 6.0.

Результаты и обсуждение. Проведенные исследования показали интенсификацию ПОЛ в различных отделах головного мозга экспериментальных животных (рис. 1). Однако выраженность и динамика была различной. Так, в гомогенате больших полушарий головного мозга выявлено постепенное нарастание с $0,858 \pm 0,012$ ммоль/мг белка у контрольных животных до $1,001 \pm 0,014$ и $1,043 \pm 0,021$ ммоль/мг белка на 21 и 28 сутки опыта. Такая же направленность изменений в уровне МДА отмечена и в таламусе: с $0,892 \pm 0,022$ ммоль/мг белка у контрольных животных до $0,929 \pm 0,019$ и $1,136 \pm 0,025$ ммоль/мг белка, соответственно срокам. Более выраженная интенсификация ПОЛ нами была установлена в стволе головного мозга: достоверное увеличение уровня МДА с $0,768 \pm 0,017$ ммоль/мг белка у контрольных крыс до $0,864 \pm 0,012$; $0,959 \pm 0,019$; $0,968 \pm 0,048$ и $1,163 \pm 0,058$ ммоль/мг белка, соответственно срокам через 7, 14, 21 и 28 суток от начала введения этанола.

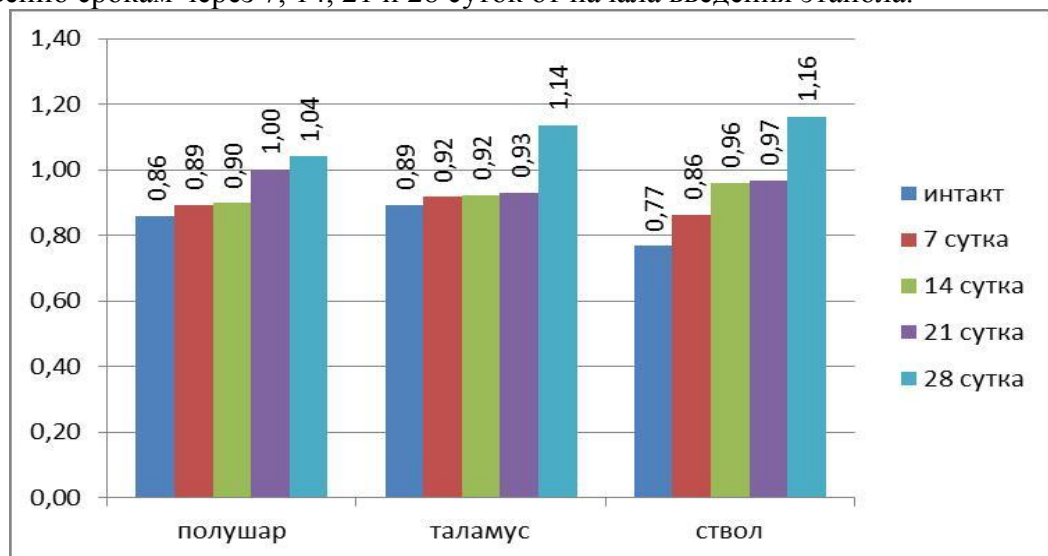

Рис. 1. Содержание МДА в различных отделах головного мозга крыс при хроническом отравлении этанолом

Известно, что клинические проявления алкогольной интоксикации характеризуются преимущественно нарушениями в нервной системе [4;9]. При этом важную роль патогенезе многих заболеваний играют аутоиммунные механизмы. Результаты определения нейротропных ауто-АТ в сыворотке крови крыс в условиях моделирования хронической алкогольной интоксикации приведены в таблице 1. Как следует из данных, представленных в таблице, при хроническом воздействии этанола в течение 1-й недели выявлены различия в содержании уровней ауто-АТ к различным белкам нервной ткани относительно показателей контрольных животных. Так, если содержание ауто-АТ в сыворотке крови к GFAP, S-100 и VGCC достоверно возрастало на 43,8; 31,4 и 47,2%, то к NF-200 и MBP имело лишь тенденцию в повышению. По мере удлинения продолжительно введения этанола содержание ауто-АТ к НСБ в сыворотке подопытных животных постепенно достоверно возрастало. Наибольшие изменения выявлены к заключительному сроку введения токсиканта, что проявлялось достоверным увеличением их содержания: к NF-200, GFAP, S-100 MBP и VGCC достоверно возрастало на 130,9; 182,8; 152,2; 54,2 и 121,7% относительно значений интактных крыс.

Таблиця 1

Содержание нейротропных аутоантител (УЕ) в сыворотке крови крыс с хроническим отравлением этанола, $M \pm m$, $n=7-8$

Группы и сроки исс-я	NF-200	GFAP	S-100	MBP	VGCC
Интактная	5,272±0,373 ($m=4,286$ $M=6,122$)	3,878±0,288 ($m=3,077$ $M=4,615$)	5,208±0,892 ($m=4,286$ $M=6,428$)	14,836±0,695 ($m=13,333$ $M=16,47$)	2,448±0,232 ($m=1,837$ $M=3,061$)
Опытная: 1-я неделя	6,394±0,263 ($m=5,714$ $M=7,143$)	5,576±0,344 ($m=4,807$ $M=6,538$)	6,845±0,398 ($m=5,714$ $M=7,857$)	16,339±0,365 ($m=15,686$ $M=17,647$)	3,605±0,211 ($m=3,061$ $M=4,081$)
2-я неделя	8,673±0,703 ($m=7,143$ $M=10,204$)	7,852±0,387 ($m=6,73$ $M=8,846$)	9,434±0,506 ($m=8,214$ $M=10,714$)	18,692±0,491 ($m=17,647$ $M=20$)	4,558±0,307 ($m=4,081$ $M=5,714$)
3-я неделя	11,122±0,352 ($m=10,204$ $M=12,244$)	10,544±0,495 ($m=9,615$ $M=11,923$)	12,708±0,35 ($m=11,785$ $M=13,571$)	22,582±0,44 ($m=21,568$ $M=23,529$)	5,816±0,155 ($m=5,306$ $M=6,122$)
4-я неделя	14,762±0,653 ($m=12,653$ $M=16,326$)	15,769±0,663 ($m=13,846$ $M=17,307$)	17,262±0,552 ($m=15,178$ $M=18,214$)	25,196±0,637 ($m=23,921$ $M=27,451$)	7,993±0,506 ($m=6,939$ $M=9,183$)

Примечание: * - различия между показателями интактной и опытной групп достоверны, $P < 0,05$.

Анализируя полученные данные, следует сказать, что из крови этанол путем пассивной диффузии очень быстро проникает во все ткани организма [4;7]. Метаболизм его протекает в печени с участием цитохрома P-450, поэтому хроническое употребление алкоголя вызывает индукцию других ферментных систем, метаболизирующих этанол, в частности Cyp2E1 [5;11]. Активная работа этой системы не только приводит к образованию ацетальдегида, но и к генерации больших количеств активных форм кислорода. Именно поэтому мы наблюдали увеличение продуктов ПОЛ при хронической интоксикации этанолом. Усиление свободно-радикальных процессов приводят к повышению проницаемости ГЭБ, разрушению нейроцитов, поступлению их в кровоток и образованию ауто-АТ к НСБ и нейромедиаторам, о чем свидетельствует достоверное возрастание концентраций ауто-АТ к NF-200, S-100, GFAP, MBP, VGCC.

Увеличение уровня аАТ к S100 происходит при повреждении глиальных клеток мозга. А также, повышение аАТ к GFAP, MBP, VGCC свидетельствует об усугублении изменений в мозге при алкогольной интоксикации. Повышение ауто-АТ В-зависимому Ca-каналу, характерно для мозжечковой атаксии, бокового амиотрофического склероза и др. Повышение содержания ауто-АТ к GFAP будет сопряжено с дистрофическими процессами в астроцитах. Отклонения содержания ауто-АТ к MBP и NF-200 в сторону повышения с высокой долей вероятности могут указывать на дегенеративные изменения в аксонах, включая их миелиновые оболочки (демиелинизация) [6].

Таким образом, алкогольная интоксикация сопровождается повреждением и гибелью нейронов, астроцитов, олигодендроцитов и микроглии. Триггером этих нарушений выступает этанол, ацетальдегид и его аддукты. Возникает развернутая цепь взаимосвязанных патологических процессов – высвобождение НСБ, которое влечет за собой утрату толерантности иммунной системы к антигену мозга и развитие аутоиммунных реакций.

Выводы:

1. Во всех отделах головного мозга отмечено постепенное нарастание интенсивности ПОЛ.

2. Установлена зависимость выраженности аутоиммунных реакций к белкам NF-200, GFAP, S-100 MBP и VGCC от длительности интоксикации этанолом.

3. В механизме повреждающего действия этанола лежит активизация свободнорадикальных процессов. Полученные результаты свидетельствуют, что алкогольная интоксикация сопровождается повреждением и гибелью нейронов, астроцитов, олигодендроцитов и микроглии.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Андреева Л.И., Кожемякин Л.А., Кишкун А.А. Модификация метода определения перекисей липидов в тесте с тиобарбитуровой кислотой // Лаб. дело. – 1988. – №1. – С. 41-43.

2. Менделевич В.Д., Сиволап Ю.П. Алкоголизм и алкогольная болезнь. Наркология: учебник. – 2017. – С. 72-174.

3. Полетаев А.Б. Физиологическая иммунология (естественные аутоантитела и проблемы наномедицины). – Москва: Миклош, 2010. – 218 с.

4. Таганович А.Д. Патобиохимия. – М., 2013. – С.218-241.

5. Cederbaum A. I. Alcohol metabolism // Clin. Liver Dis. – 2012. – V. 16 (4). – P. 667–685.

6. Chris J. Hedegard., Ning Chen., Finn Sellebjerg., P.S.Sorensen., R.G.Leslie., K.Bendtzen., С.Н. Nielsen. Autoantibodies to myelin basic protein (MBP) in healthy individuals and in patients with multiple sclerosis: a role in regulating cytokine responses to MBP // Immunology. – 2008. – 128. – P.451-461.

7. Hassanian-Moghaddam H, Zamani N. A Brief Review on Toxic Alcohols: Management Strategies. // Iran J Kidney Dis. – 2016. – 10(6). – 344-350.

8. Lieber CS, DeCarli LM. Animal models of chronic ethanol toxicity // Methods Enzymol. – 1994. – 233. – 585-594

9. Talula R S.,Posti J.P, RunmH .Newcombe V.F., Outtnm J, Katili AJ. et al. Glial Fibrillary Acidic Protein and Ubiquitin C-Terminal Hydrolase-L1 as Outcome Predictors of Traumatic Brain Injury.//World Neurology. 2016; 87: 8-20.

10. Vera L.M., Bello C., Paredes J.F. et al. Ethanol toxicity differs depending on the time of day. // PLoS One. – 2018. – 13(1). – e0190406.

11. Wang J., Du H., Jiang L. et al. Oxidation of ethanol in the rat brain and effects associated with chronic ethanol exposure // PNAS. – 2013. –V. 110 (35). – P. 14444–14449.

УДК 616-006.611-69

*Одил Абдурахимов, Хасан Рузиев
(Ташкент, Узбекистан)*

РАСПРОСТРАНЕННОСТЬ РАКА ГОРТАНИ И КЛИНИКО-АНАТОМИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ

В Республике Узбекистан заболеваемость составляет менее 1,8 человек на 100000 населения. Известно, что 98% заболевших раком гортани имеют многолетний стаж курения. В настоящее время наблюдается тенденция к увеличению заболеваемости раком гортани у женщин и омоложению рака. Повидимому, сказывается распространение табакокурения среди данных категорий населения.

Ключевые слова: рака гортани, распространенность.

In the Republic of Uzbekistan, the incidence is less than 1.8 per 100,000 population. It is known that 98% of people with cancer of the larynx have a long-term smoking experience. Currently, there is a tendency to increase the incidence of laryngeal cancer in women and rejuvenation of cancer. Apparently, the spread of smoking among these categories of the population.

Key words: laryngeal cancer, incidence.

Проблема рака гортани актуальна и во всем мире. Первое место по заболеваемости раком гортани занимают Таиланд, Польша. Высокая заболеваемость отмечается в Италии, Испании, Франции. Более благополучная ситуация в Норвегии, Швеции, Японии, где заболеваемость составляет менее 2 человек на 100000 населения [1, с.352].

Среди детского населения рак гортани встречается крайне редко, обычно развивается на фоне длительно протекающего папилломатоза гортани [4, с.312].

Известно, что рак гортани редко развивается в здоровом органе. Чаще ему предшествует хронические атрофически-дегенеративные и пролиферативные тканевые изменения, а также некоторые доброкачественные опухоли. Так, хронический гиперпластический ларингит, по данным разных источников, встречается в популяции от 30 до 65%, при этом малигнизация происходит у 3-35% больных в сроки от 6 месяцев до 7 лет. Частота встречаемости лейкоплакии гортани составляет 15,7-20,5% случаев, при этом озлокачествление происходит в 8-35% от 9 месяцев до 9 лет. На фоне пахидермии рак развивается в 16,65 случаев в сроки от 1 года до 4 лет. Озлокачествление папиллом гортани при длительности заболевания от 2 лет до 12 колеблется от 8 до 28% [3, с.96, 4, с.312].

Среди злокачественных новообразований гортани в 95-98% развивается плоскоклеточный рак. Неэпителиальные опухоли составляют 5% (хондросаркомы, фибросаркомы, лимфасаркомы, злокачественные шванномы и меланомы). В зависимости от формы роста различают экзофитные, встречающейся в 53,3% случаев, эндофитные – 28,5% и смешанные формы рака гортани – 18% [2, с.479].

В Республике Узбекистан заболеваемость составляет менее 1,8 человек на 100000 населения. Известно, что 98% заболевших раком гортани имеют многолетний стаж курения. В настоящее время наблюдается тенденция к увеличению заболеваемости раком гортани у женщин и омоложению рака. Повидимому, сказывается распространение табакокурения среди данных категорий населения.

Клиническое течение опухолевого процесса определяется локализацией (накладочный, складочный, подкладочный отделы гортани), что обусловлена различием слизистой оболочки, подслизистого слоя, лимфообращения и другими особенностями. Наиболее благоприятно, с медленным темпом роста и сравнительно редким метастазированием (от 5 до 12%) протекает рак складочного отдела гортани, что обусловлена малым количеством лимфатических узлов и слабо развитым кровообращением голосовых складок. Наиболее злокачественно, с высокой частотой метастазирования, процесс протекает при поражении вестибулярного отдела, чему способствует развитая лимфатическая сеть. Рак подкладочного отдела, в виду отсутствия вовлечения в процесс голосовых складок, распознается поздно. Чаще поражается надкладочный отдел гортани 50-70%, складочный 30-40% и, реже всего, подкладочный отдел-у 3-5% больных. Метастазирования в отдаленные органы при раке гортани происходит редко (1-9%), в основном, лимфогенным путем, чаще у молодых. Органами мишенями являются легкие, реже – средостение, плевра, печень.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Козлова А.В., Калина В.О., Гамбург Ю.Л. Опухоли ЛОР-органов. М. Медицина, 1979. 352 с.
2. Пачес А.И. Опухоли головы и шеи. М.: ДЕ-ЮРЕ, 1996. 479 с.
3. Ростовцев М.В., Кармазановский Г.Г., Литвиненко И.В. Лучевая диагностика рака гортани (тактика, трудности и ошибки). М.: ВИДАР, 2013. 96 с.
4. Светлаков М.И. Раковые опухоли гортани (клиника и лечение). М.: Медицина, 1964. 312 с.

УДК 614.2:613.6

Жандос Абзалиев
(Алматы, Казахстан)

FORMATION OF ECOLOGICAL-LEGAL COMPETENCE OF STUDENTS OF MEDICAL HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTION

Some theoretical and methodological aspects of the formation of ecological and legal competence, which is the most important element of the future doctor's culture, are considered. It is noted that one of the most effective technologies in this regard is a specially organized project research.

Key words: culture; education; project research activity; ecological and legal competence.

Рассматриваются некоторые теоретические и методические аспекты формирования эколого-правовой компетенции, являющейся важнейшим элементом культуры будущего врача. Отмечается, что одной из наиболее эффективных технологий в этом плане является специально организованная проектная исследовательская деятельность.

Ключевые слова: культура, образование, проектная исследовательская деятельность, эколого-правовая компетенция.

The crisis socio-cultural and environmental situation in the second half of the twentieth century has led to the need to develop new models of social development in the future. One of them is a model of acceptable, balanced, self - supporting development of the system "society and nature") in the state documents Kazakhstan was named-sustainable development (SD). In the context of this model, in the early nineties conceptual, didactic and methodical bases of the new branch of education-ecological were developed. In several regions of the country, systems of continuous environmental education were introduced. Thanks to these measures, the level of theoretical knowledge of students on private environmental issues has grown, but the level of their environmental culture and its main indicator of practical environmentally sound activities remained low. Today in the world and domestic pedagogy begins to develop a new strategic direction, which was called "Education for Sustainable Development" (ESD).

Studies on education for sustainable development emphasize that this is not an alternative to existing environmental education, but a new stage, with the transition to which it acquires the status of environmental education for sustainable development (ESD). But at the same time, environmental education is undergoing significant changes, which are associated with the deepening of its legal and cultural components, with the creation of an active eco-cultural environment in educational institutions, with the strengthening of the activity side of the ecological and educational process. Environmental education should become more advanced and move from Knowledge skills-paradigms to the formation of young people's environmental competence and willingness to live in a little predictable future world; from environmental literacy to the skills of designing their activities in the environment, taking into account its environmental consequences. Most researchers believe that environmental education for sustainable development is the methodological basis for its construction and the most important tool for practical implementation is the competence approach. The development of the methodological basis and practical implementation of the competence-based approach is devoted to a large part of the research of domestic and foreign scientists. In the course of discussions, common positions on its categorical apparatus, classification of competencies, didactic and methodological aspects of implementation in educational practice are gradually developed. Its fundamental concepts are "competence" and "competency". In this case, competence is considered as readiness for any kind of activity, and competence-as actualized in practice competence. A graduate of an educational institution must have a certain set of key (basic, general) competencies. The most significant are political and social,

intercultural, communicative, informational, ability to self-improvement in professional and personal plans. On the basis of a shared vision of the future world one of the core competencies is becoming ecological. Unfortunately, the proposed list of competencies of the State educational Standards of higher professional education of the new generation does not include it. Some researchers consider environmental competence to be social, which does not fully reflect its essence. We understand environmental competence as an integrative characteristic of the individual, including environmental education, value attitude to the world and their health, responsibility for their actions and actions, as well as experience in solving environmental problems. From the point of view of a systematic approach, environmental competence is a complex concept that includes a set of interdependent and complementary elements.

The generic term "ecological competence" includes a set of narrower specific competences as ecological-biological, social-ecological, ecological-legal, ecological-valeological. Environmental competence is an important component of the professional culture of the doctor. It reflects his readiness for ecological and educational activities. Noting the specifics of the doctor's environmental competence, the researchers point to the need to consider it from two sides: 1) as an individual personal quality that characterizes him as a citizen, inherent in the representative of any profession and manifested in an ecological lifestyle; 2) as an ecological and pedagogical competence, reflecting the professional readiness of the doctor to implement environmental education. As the main indicators of ecological pedagogical competence we have identified the following: - environmental education; - awareness of environmental constraints of economic development, the need to adapt to these limitations and the possession of methods of education in children of the spirit of economy and thrift; - value-motivational installation on environmental lifestyle; - environmental and legal literacy; - possession of modern pedagogical technologies of environmental education and upbringing.

The most important aspect of environmental competence is the deontological component. It brings together in a holistic system of knowledge about socially significant, environmentally sound legal norms and rules of human behavior and activity in the natural environment and the means of their actualization in civilization practice. One of the forms of its practical implementation is developing since the late nineties of the last century environmental law. Another form of its objectification manifests itself through the norms of social morality, fixing the rules, or behaviors, as a desirable standard, in the maintenance of which the society or social group is interested. Environmental law, environmental ethics, morality and means of their actualization in ecological and pedagogical activity are connected by many channels; it is a single, indissoluble whole, which forms the basis of ecological and legal competence, acting as an element of environmental competence. Ecological and legal competence, despite the fact that it occupies a small segment in the content of ecological and pedagogical competence, is an important component of the General and professional culture of the teacher. Without it, educational activities in the field of environmental education and upbringing will not be complete, meeting the modern requirements of the global, national and regional environmental situation. As our practice shows, the success of the process of formation of ecological and legal competence is greatly facilitated by the introduction of the Federal component of integrated modules of ecological and legal orientation, the content of which is presented in the works of scientists. When designing the educational content of the modules, we took into account such aspects of human interaction with the surrounding socio-natural environment as: - the relationship of natural and socio - cultural; - citizenship, responsibility and human rights; - the needs and rights of future generations; - organization of life with a minimum load on the environment; - economical use of natural resources; - meeting the needs of living generations within the capabilities of the biosphere; - cultural, social and natural diversity; - quality of life, equality and justice; - value attitude to the surrounding world; - environmental ethics and environmental law; - positive vision of the future, understanding its predictability. . In the framework of the variable component of education, future integrated doctors, students, were offered the author's integrated course "Ecological Cultural Studies", which includes the following sections:

- Ecological cultural studies in the structure of social and humanitarian knowledge; - theoretical and methodological basis and conceptual apparatus of ecological cultural science; - tools to update the ideas of ecological cultural studies in civilizational practice; - education for sustainable development and ecological culture; - competent approach as a methodology and tool for implementing the ideas of ecological cultural science in education; - ecological competence as a component of ecological culture: - methodology and methodology for studying the dynamics of the process of formation of ecological culture in students. The study of an integrated course, as shown by the practice of experiential learning, allows obtaining significant results, provided that modern interactive technologies are used in the learning process. For students, work on a project is both a cognitive activity and a zone of development, socialization, cooperation and co-creation. It helps them to harmoniously combine collective and individual, theoretical and practical activities, and the teacher, leading the course of teaching methods of the discipline, successfully use the methods of problem-based learning and heuristics. A joint search for a solution to situational environmental problems provokes discussions, creates a moral and intellectual atmosphere in the audience, fosters a culture of communication, and contributes to the formation of students' worldview. The search for their balance in the process of resolving specific environmental situations of a natural or social nature broadens the field of potential opportunities for educating the humanistic attitude of an individual to his socio-natural environment, contributes to the development of a citizen who wants and knows how to lead an environmentally sound lifestyle.

During teaching practice, students together with students and teachers of schools developed and successfully implemented collective school projects “Open Reserve”, “Legal status of protected areas”, “Eco-civilization: design, model, build”, “Ecological house”, “Ecological traditions of peoples Kazakhstan ”, in which considerable attention was paid to problems of sustainable development and legal aspects of environmental management. During the creation and implementation of projects, there was a positive dynamic of environmental and legal literacy of students; there was a growing interest in the problems posed in them. The development of this technology in the process of educational and professional activities, the identification of its organizational and substantive subtleties contribute to improving the methodological skills of students, becoming them as specialists with the necessary level of ecological and pedagogical culture, which includes, along with other components of professionalism and environmental legal competence.

SOURCES AND LITERATURE

1. Akhmetov T. K. Environmental Competence: Formation, Problems, Perspectives: Monograph. / Al-Farabi Kazakh National University, A., 2005.
2. Kaliyev S. D. Ecological Cultural Studies. Pedagogical adaptation: studies. Manual for universities / M.Kh.Dulaty Taraz State University, T., 2009.
3. Zakhlebnyi A. N., Dzyatkovskaya E. N. The development of General environmental education in Russia at the present stage // Russia in the surrounding world. Sustainable development, ecology, politics, economy: analytical Yearbook. M.: IIE and PSU, 2008.
4. Ustimirov M. K. Modernization of professional education: competence approach: textbook / Eurasian Technological University . A., 2006.
5. Kurbanaliyev B.B. Education for sustainable development: theoretical and methodological foundations of environmental deontology // Topical issues of modern education / Kazakh National Agrarian University, A., 2010.
6. Ignatov S. B. Environmental -legal competence of students: ways and means of its formation: monograph of Tyumen: vector Buk, 2006.

РОЛЬ ГУМАНИТАРНЫХ ДИСЦИПЛИН В МЕДИЦИНКОМ КОЛЛЕДЖЕ

Обучение в медицинском колледже связано со второй стадией социализации – процесса формирования личности. На этой стадии молодые люди приобретают профессиональные навыки и входят в сложную систему социальных отношений как полноценные участники. Именно в этот период достигается возраст совершеннолетия, приобретается полное право в экономической, гражданской, политической сферах жизни общества. Одновременно с обучением будущей профессии развивается мировоззрение студента, его внутренний мир, система убеждений и ценностей.

Ключевые слова: учебные планы, медицинские колледжи, история, гуманитарные предметы.

Training in medical college is connected with the second stage of socialization – the process of personality formation. At this stage, young people acquire professional skills and enter into a complex system of social relations as full participants. It is during this period that the age of majority is reached, and full rights are acquired in the economic, civil, and political spheres of society. Along with learning a future profession, a student's worldview, his inner world, and a system of beliefs and values are developing.

Keywords: curricula, medical colleges, history, humanities.

На протяжении последних лет в педагогической науке широко обсуждаются культурологические, культуросообразные образовательные концепции, ориентирующиеся на формирование «человека культуры» [1, с.320; 3, с.192]. Исследователей привлекают вопросы формирования культуры личности и профессионала. Не только профессиональная, но и широкая гуманитарная подготовка будущих специалистов традиционно являлась важнейшей особенностью медицинского образования [2, с.245; 4, с.10-11].

Расширение гуманизации и гуманитаризации отечественного образования объявлялись основными направлениями его реформирования, начиная с 1990-х гг. В то же время многие студенты сегодня гуманитарные дисциплины называют не заслуживающими внимания. Подобную точку зрения поддерживают и некоторые работники вузов, объявляя их второстепенными предметами. И здесь необходимо отметить одну из лучших, на наш взгляд, традиций отечественного высшего образования – не просто готовить дипломированных специалистов, но и воспитывать отечественную интеллигенцию, которая традиционно выделялась высокой культурой и активной гражданской позицией [3, с.192; 5, с.18-20]. В свою очередь, воспитание гражданской позиции не возможно без знания истории своей страны. История Отечества играет важную роль для создания в вузе гуманитарной сферы, способствующей формированию ценностных ориентиров и нравственных качеств студентов, с последующей их актуализацией в профессиональной и общественной деятельности. Кроме того, на знании исторических фактов и событий во многом строится патриотическое воспитание, значение которого трудно переоценить, тем более в свете резко обострившейся внешнеполитической конъюнктуры. Государственные образовательные стандарты ясно определяют значение изучения курса истории в медицинском вузе – указанные способности не могут быть полноценно сформированы без исторических знаний. Во-первых, история непосредственно направлена на изучение социально-значимых проблем и процессов в их историческом масштабе и динамике, с учётом особенностей различных исторических этапов. Во-вторых, в курсе истории изучается политическое развитие, характер и содержание основных политических институтов, форм политической деятельности, идеологий, режимов,

сущность политической системы, закономерностей её функционирования. Способность и готовность к анализу значимых социальных проблем и процессов, значимых политических событий и тенденций, формируется на основе научного подхода, принципов диалектики исторического процесса и исторического детерминизма, исторических, социологических и политологических теорий. Знание истории дают возможность сравнения политических и социально-экономических явлений и процессов, обеспечивают восприятие исторического процесса как объективной реальности, понимание его закономерностей. Без указанных выше способностей личность не может быть зрелой, способной полноценно участвовать в многомерной и сложной жизни общества. Ещё одной важной задачей изучения истории является воспитание. События, происходящие в мировой политике, ещё раз показали значимость воспитания патриотизма, гуманизма, а также критического восприятия политической и идеологической информации, активно используемой в современной политике. Изучение достижений предыдущих поколений является условием для формирования уважительного и бережного отношения к историческому наследию, осознания их ценности и необходимости сохранения. Таким образом, через изучение истории осуществляются специфические мировоззренческие и воспитательные задачи, сохраняющие свою актуальность и значимость в социально-политической системе, и создающие условия для её конструктивного развития.

Именно гуманитарные дисциплины обладают наибольшими возможностями для организации диалогического взаимодействия в процессе обучения. Раскрытие и использование потенциала каждой дисциплины позволит внести вклад в процесс формирования этико-деонтологической культуры врача – непрерывный процесс, происходящий как во время обучения в вузе, так и в период профессиональной врачебной деятельности [1,с.320;3,с.192; 3,с.192; 5,с.18-20; 6,с.10-12].

Очевидно, что в таких условиях сокращение часов на преподавание истории и других гуманитарных дисциплин противоречит стратегии гуманизации профессионального медицинского образования и существенно усугубляет проблему социализации студентов их нравственного и патриотического воспитания. Сложившееся положение требует конкретных мер. Со стороны преподавателей единственно возможным выходом из такой ситуации становится поиск новых подходов в преподавания гуманитарных дисциплин, разработка и использование различных активных и интерактивных методов обучения. Однако очевидно, что результативность внедрения новой методики будет во многом зависеть от более внимательного и лояльного отношения к гуманитарным дисциплинам, как минимум в области возможного расширения часов, конструктивного сотрудничества гуманитарных кафедр и руководства медколледжей.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Мишаткина Т.В., Фонотова Э.А., Денисов С.Д.и др. Биомедицинская этика: учеб. пособие / под общ. ред. Т.В. Мишаткиной. – Мн., 2003. – 320 с.
2. Вагнер Е.А. Раздумья о врачебном долге. – Пермь: Пермское кн. изд-во, 1991. – 245 с.
3. Грандо А.А. Врачебная этика и медицинская деонтология – 2-е изд., перераб. и доп. – К.: Выща шк. Головное изд-во, 1988. – 192 с.
4. Клищевская М.В. Основные тенденции в развитии человека-профессионала / Ярославский психологический вестник. – Москва-Ярославль. – 2004. – Вып. 11. – С. 10-11.
5. Евсеенко В.И. Гуманизация образования в применении к подготовке кадров здравоохранения // Профессиональное и личностное развитие обучающихся в медицинских вузах: материалы межрегион. науч.-практ. конф. с междунар. участием. – Киров: Кировская гос. мед. академия, 2010. – С. 18 – 20
6. Романова Е.Г. Литература и медицина – аспекты взаимодействия. Опыт междисциплинарного учебно-методического пособия // Мир науки, культуры, образования. – 2009. – № 7-2. – С. 10-12.

КОМПЛЕКСНАЯ ИНТЕГРИРОВАННАЯ ОЦЕНКА СОСТОЯНИЯ ЗДОРОВЬЯ, ОБРАЗА ЖИЗНИ ДЕТЕЙ ПЕРВОГО ГОДА ЖИЗНИ

В данной статье приведены данные исследования комплексной интегрированной оценки состояния здоровья, образа жизни и медицинского обслуживания детей первого года жизни. Применение комплексного интегрированного подхода с использованием доказательной медицины позволит получить достоверные данные о состоянии здоровья и влияющих на него факторов риска, разработать научно-обоснованные рекомендации по первичной и вторичной профилактике заболеваний, причин смерти детей первого года жизни.

Ключевые слова: состояние здоровья детей первого года жизни, факторы риска, медицинское обслуживание.

This article presents data from a study of integrated integrated health, lifestyle and medical services for children in the first year of life. The use of an integrated integrated approach using evidence-based medicine will allow to obtain reliable data on the health status and risk factors affecting it, to develop scientifically-based recommendations for primary and secondary prevention of diseases, causes of death of children of the first year of life.

Keywords: health status of children in the first year of life, risk factors, medical care.

В условиях социально-политических трансформаций и формирования конкурентной экономической среды особое значение приобретает не только проблема количества населения, но и его качества. В настоящее время существует острая необходимость изменения качественных характеристик населения. Системе охраны материнства и детства принадлежит существенная роль в сохранении в целом генофонда нации, ведь основы здоровья каждого поколения закладываются в детском возрасте [1, с.32-38;].

Рост заболеваемости, увеличение доли часто болеющих в структуре заболеваемости детей во многих странах, большинством авторов связываются с изменениями условий и образа жизни семей. Изучение взаимодействия здоровья и образа жизни с применением многофакторного анализа может внести существенный вклад в разработку и совершенствованию системы первичной и вторичной профилактики детей.

Подходы к выбору объекта исследования для изучения образа жизни на здоровья детей первого года жизни могут быть различными, причем каждый подход по нашему мнению, имеет ряд достоинств и недостатков. Устранению этих недостатков может способствовать сочетание отдельных подходов, каждый из которых предполагает решение отдельной задачи. Комплексный подход к выбору объекта исследования по нашему мнению, дает возможность получить более информативные данные. С нашей точки зрения, к их выявлению можно подойти двумя путями: путем проведения ретроспективного исследования с применением аналитического метода и путем проспективного изучения групп риска, отобранных с учетом известных факторов [2, с.232; 3, с.15].

Первый из указанных подходов применяется несколько чаще и технически прост. При этом обследуемая группа детей (больных – часто болеющих) формируется с подтвержденным, уточненным и заключительным диагнозом или причиной смерти. Контрольной группой может служить – здоровье дети (ни разу не болевшие в течение года) того же возраста и пола.

Таким образом, формируются три группы детей: 1 группа – дети больные (часто болеющие дети); 2 группа – дети умершие (с уточненной причиной) и 3 группа – практически здоровые (ни разу не болевшие в течение года). Обследуемая группа больных детей (часто болеющие) и умершие (дети, умершие с определенной уточной причиной

смерти) для проведения ретроспективного исследования факторов риска развития здоровья может быть отобрана с применением эпидемиологического метода, а также по данным лечебно-профилактических учреждений поставивших соответствующий диагноз и установивших причины смерти детей. Выбор базы исследования при этом должен обеспечить достаточную достоверность результатов исследования и репрезентативность выборки.

Второй подход к выбору объекта исследования основан на известных факторах риска заболеваемости и причин смерти детей первого года жизни. Так как число этих факторов весьма значительно, необходимо рассмотреть на какие из них целесообразно опираться при отборе исследуемой группы детей для изучения влияния образа жизни, диагноза на заболеваемость или причин смерти детей.

По нашему мнению, для отбора обследуемой группы с целью перспективного изучения влияния образа жизни на здоровье детей, можно использовать такие факторы, как возраст матери (до 20 лет), масса тела ребенка при рождении (до 1500 гр.), пол ребенка, очередность рождения ребенка. Контрольные группы выбираются при этом в соответствии с тем, какой из факторов взят за основу для выбора обследуемой группы. Так в контрольную группу могут войти здоровые дети, родившиеся от матерей, возраст которых составили 21-24 года, рожденных от 2-3 беременности, с массой тела при рождении 3000-3499 гр. При этом контрольная группа должна соответствовать обследуемой – по возрасту, полу, месту проживания, обследования детей в семейных поликлиниках. При изучении группа риска отобранная по таким факторам, как возраст матери, пол, очередность рождения ребенка, масса тела ребенка при рождении следует проводить в них сравнения образа жизни детей, которые часто болели и у которых за изучаемый период ни разу не болели, причем наблюдение должно проводиться от их рождения и в течение первого года жизни.

При исследовании следует учитывать, что часто болеют дети мужского пола, родившиеся от матерей до 20 лет, от первых родов, с низкой массой тела при рождении, находившиеся на искусственном вскармливании. Однако в данном случае нельзя исключать влияние образа жизни, поэтому целесообразно проводить сравнительное изучение влияния нескольких комплексных факторов образа жизни у часто болеющих и не болеющих детей, для элиминирования влияния ранее известных факторов риска заболеваемости и смертности детей.

Сравнение факторов риска заболеваемости и смертности детей и их взаимодействия как причины и следствие при различных подходах к выбору объекта исследования позволит с достаточной достоверностью определить наиболее существенные факторы и их неблагоприятные сочетания, и разработать на этой основе рекомендации по первичной профилактике заболеваемости детей, и вторичной профилактики причин смерти детей. Чтобы разработать конкретные рекомендации для семьи и лечебно-профилактических учреждений по формированию и воспитанию здорового ребенка необходимо не только выявить факторы риска здоровья детей, но и тщательно изучить контингент больных детей и особенности работы амбулаторно-поликлинических и стационарных учреждений, взаимосвязь, и преобладание в проведении ими первичной и вторичной профилактики заболеваемости детей.

Комплексный интегрированный подход и использование принципов доказательной медицины к изучению здоровья детей первого года жизни во взаимодействии с факторами образа жизни, позволят получить, наиболее достоверные данные о состоянии здоровья и влияющих факторов риска, разработать научно-обоснованные рекомендации по первичной и вторичной профилактике заболеваний, причин смерти детей первого года жизни.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Асадов Д.А., Исмаилов С.И., Дурманов Б.Д. Проблемы первичной регистрации заболеваемости и пути её совершенствования // Проблемы социальной гигиены, организации здравоохранения и история медицины. – 2006. – №3. – С. 32-38.

2. Маматкулов Б.М., Ла Март, Рахманова Н.А. Клиническая эпидемиология. Основы доказательной медицины: учебное пособие. – Т., 2011. – 223 с.

3. Маматкулов Б.М., Авезова Г.С., Косимова Д.А. Болалар саломатлиги ва хавф омилларини ўрганишда далилларга асосланган тиббиёт усулларини қўллаш: Илмий-услубий қўлланма. – Т., 2011. – 15 б.

УДК 613.954.4

Зилолахон Адилова
(Ташкент, Ўзбекистан)

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МЕДИЦИНСКИХ СЕСТЕР В ОХРАНЕ ЗДОРОВЬЯ ОРГАНИЗОВАННЫХ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Дошкольный возраст является своего рода ключевой фазой жизненного цикла, когда в ходе развития организм оказывается самым ранним и легко повреждаемым. На протяжении всей истории развития системы охраны здоровья населения социальная направленность сестринской помощи имела самое яркое выражение. Сестринское дело в охране здоровье детей дошкольного возраста и ухода за детьми наиболее актуальна.

Ключевые слова: здоровье детей дошкольного возраста, сестринское дело.

Preschool age is its key phase in the life cycle, when, during development, the body is the earliest and most easily damaged. Throughout the history of the development of the public health care system, social orientation of nursing care has had the most vivid expression. Nursing in the protection of the health of preschool children and child care is most relevant.

Key words: health of preschool children, nursing.

На каждом этапе развития общества возникают новые задачи, в том числе и в области здравоохранения. За последние два десятилетия произошли значительные изменения в системе оказания первично медико-санитарной помощи населению и подготовки специалистов первичного звена здравоохранения. Особую значимость приобретает международный опыт развития сестринских кадров в условиях модернизации здравоохранения [2, с. 63-91]. Сестринское дело в охране здоровье детей дошкольного возраста и ухода за детьми в дошкольных образовательных учреждениях довольно актуальна.

В последние десятилетия медицинская помощь детям, в основном, оказывается по обращаемости. Профилактическая работа ограничена вакцинопрофилактикой и санитарно-эпидемиологической работой. Ухудшение состояния здоровья детей во многом обусловлено переносом акцентов в системе охраны здоровья на лечение больных. Основная задача теоретической и практической педиатрии в настоящее время – восстановление профилактической направленности работы [3, с.32].

В структуре заболеваемости дошкольников, по данным всех изученных источников информации, первое место занимают болезни органов дыхания, представленные, в основном, гипертрофией небных миндалин (417%) и аденоидов (196%) и ОРИ (частота которых варьирует в возрастном диапазоне от 1672% до 441%). Далее следуют болезни костно-мышечной системы (581%), выявляемые чаще у мальчиков. В дошкольном возрасте начинают дебютировать хронические болезни желудочно-кишечного тракта (6-10% в общей структуре заболеваемости). С 4-х летнего возраста, отмечаются тенденции увеличения группы детей с избытком массы тела, которая составляет более трети всех детей с дисгармоничным физическим развитием, а также снижения ОРИ и роста частоты аллергических болезней [3, с.32].

Социологический опрос родителей показал, что чаще болеют дети, начавшие посещать образовательное учреждение с 2-х летнего возраста по сравнению с детьми, поступившими в детский сад после 3-х лет. Состояние здоровья детей дошкольного возраста. Пути оптимизации профилактической и оздоровительной работы в дошкольных образовательных учреждениях [3, с. 32].

Наиболее значимыми факторами в развитии патологических изменений у детей дошкольного и младшего школьного возраста являются социально-экономические (доход семьи, образование и занятость родителей, посещение спортивных секций и музыкальных школ), перинатальные (наследственность, проф. вредности родителей, патология беременности и родов), экологические (условия проживания в промышленном центре).

При подготовке детей к школе в динамическом наблюдении необходимо учитывать физическое развитие ребенка и его адаптационные возможности (в т.ч. проведение проб с физической нагрузкой) для раннего выявления и коррекции нарушений [1, с.180].

Система профилактики и реабилитации в дошкольном и младшем школьном возрасте должна осуществляться с участием не только педиатров, психологов, педагогов, но и административных органов градообразующих предприятий и городов.

Таким образом, в укреплении здоровья детей и уходе нужно учитывать факторы, влияющие на здоровье детей и при подготовке детей к школе учитывать физическое развитие, и адаптационные возможности ребенка.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Мандзяк Т. В. Особенности формирования здоровья детей дошкольного и младшего школьного возраста в зависимости от среды обитания: автореферат диссертации... кандидат медицинских наук, 2005 год, Иркутск, с. 180.

2. Менликулов П.Р., Маматкулов Б.М. Итоговый отчет по оптимизации планирования и управления кадровым потенциалом системы здравоохранения // Минздрав РУз, Международная ассоциация развития, 2007. – с. 63-91.

3. Привалова Т. Е. Состояние здоровья детей дошкольного возраста. Пути оптимизации профилактической и оздоровительной работы в дошкольных образовательных учреждениях: Автореферат диссертации... кандидата медицинских наук, Москва, 2012. с.32.

УДК 618.3:616-037-084

*Мухаббат Асадова, Гулжахон Бабаджанова, Камола Саттарова
(Ташкент, Узбекистан)*

ИСХОДЫ БЕРЕМЕННОСТИ И РОДОВ У ЖЕНЩИН С РЕЗУС-ИММУНИЗАЦИЕЙ

До настоящего времени иммунизация во время беременности и родов определяет показатели перинатальной смертности, заболеваемости, инвалидизации детей, включая нарушение интеллекта. Несмотря на достигнутый определенный прогресс в профилактических мероприятиях, гемолитическая болезнь новорожденного имеет важное практическое значение, так как остается одной из наиболее трудно устранимых причин бездетного брака. Установлено, что резус-несовместимость встречается в 13% всех супружеских пар.

Ключевые слова: *резус-сенсibilизация, осложнение беременности.*

To date, immunization during pregnancy and childbirth determines the indicators of perinatal mortality, morbidity, disability of children, including intellectual impairment. Despite some progress in preventive measures, hemolytic disease of the newborn is of practical importance, as it remains one of the most difficult to avoid causes of a childless marriage. It was found that Rh incompatibility is found in 13% of all married couples.

Key words: *rhesus sensitization, pregnancy complication.*

Цель. Изучить исходы беременности и родов у женщин с резус – иммунизацией.

Материалы и методы. Материалы и методы обследования: Объектом исследования послужили 31 беременных женщин с резус отрицательной группой крови поступивших в Акушерский комплекс №9 Учтепинского района. Нами изучены клиническая картина течения данной беременности, акушерский и соматический анамнез обследованных пациенток. Возраст обследованных колебался от 20 до 39 лет и составлял в среднем в первой группе 32,4 года, во второй группе у женщин с резус отрицательной кровью без иммунизации 33,0 года и в контрольной группе 26,7лет.

Все обследованные женщины 1 группы были повторнобеременными с резус-иммунизацией в возрасте старше 25 лет (85,8%), при этом в возрасте 25-29 лет – 42,9%, и в возрастной группе 30-39 года такое же количество женщин, что подтверждает развитие резус-иммунизации при повторных беременностях и после репродуктивных потерь в более старшем репродуктивном возрасте

Течение данной беременности у женщин с резус-иммунизацией отличалось от течения данного периода у других обследованных. Так, в I половине беременности более, чем у трети женщин первой группы наблюдалась угроза самопроизвольного выкидыша, что значительно больше, чем в контрольной группе (табл.3.8). Однако и у беременных 2 группы с резус-отрицательной кровью, но без иммунизации течение беременности в первой половине также было осложненным, частота угрозы прерывания беременности наблюдалась у 66,7% женщин. Несомненно, это свидетельствует о влиянии особого иммунологического статуса на течение беременности и наличие еще каких-либо факторов.

Частота рвоты беременных была выше у беременных 1 и 2 групп по сравнению с контрольной группой, что является характерным для беременности у резус-отрицательных женщин и свидетельствует об участии иммунной системы в развитии данного осложнения.

Простудные заболевания, ОРИ верхних дыхательных путей перенесли около одной трети всех беременных (33,3-40,0%). Обращает на себя внимание частота анемии у беременных с резус-иммунизацией, которая составила 38,1%. Несколько ниже частота анемии у беременных 2 группы (23,3%) и контрольной групп (20,0%).

Вторая половина беременности характеризовалась увеличением осложнений. Так, угроза преждевременных родов достаточно часто осложняла течение беременности у женщин 1 и 2 групп (28,6% и 30,0% соответственно), что в 3 раза больше, чем в контрольной группе. Это являлось показанием к госпитализации в стационар для проведения сохраняющей терапии. В 1 группе 3 (14,3%) пациентки были госпитализированы дважды, во 2 группе 4 (6,7%) пациентки также повторно получали стационарное лечение по поводу угрозы преждевременных родов.

Частота преждевременной отслойки нормально расположенной плаценты (ПОНРП) легкой или тяжелой степени осложнила течение беременности у 4 (19,1%) в 1 группе и 11 (18,3%) женщин 2 группы. В половине этих случаев роды завершились путем операции кесарева сечения. Такая высокая частота ПОНРП может быть обусловлена развитием фетоплацентарной недостаточности, вызванной резус-иммунизацией, т.к. иммунные комплексы антиген-антитело при иммунизации в большой концентрации накапливаются в плаценте.

Другие признаки фетоплацентарной недостаточности, такие как маловодие и многоводие наблюдались во всех обследуемых группах. Так, в 1 группе женщин с резус-иммунизацией и во 2 группе без иммунизации частота маловодия была практически одинаковой (4,8 – 5,0%), а в контрольной группе не наблюдалось. В то же время многоводие, характерное для осложнений у беременных с резус-иммунизацией, встречалось в 1 группе больше, чем во 2 и в контрольной группе. В 1 группе частота многоводия была почти в 3 раза выше, чем в контроле, и почти в 1,5 раза выше, чем во 2 группе, т.е. различия были достоверны ($p < 0,05$).

Течение беременности у женщин с резус-иммунизацией осложнилось преэклампсией легкой степени в 1 и 2 группах обследованных практически с одинаковой частотой (4,8 – 6,7% соответственно), и не наблюдалось в контрольной группе.

Во время беременности часть женщин перенесли ОРВИ, при этом в первой группе обследованных чаще регистрировались простудные заболевания, чем во 2 и контрольной группе. Вероятно, у этих беременных состояние иммунной системы не достаточно защищает их от простудных заболеваний на фоне имеющейся иммунизации.

Так же, как и в первой половине беременности, анемия сопутствовала течению гестации, однако частота ее увеличилась во 2 группе на 15% и составила 38,3% у 23 беременных. Это требовала дополнительного обследования для выяснения причин повышения частоты анемии у беременных во 2 группе. Учитывая, что на характер иммунной защиты во многом зависит от групповой принадлежности, нами изучены группы крови всех обследованных беременных.

С иммунологических позиций самой сильной группой считается первая группа, таких женщин больше всего было в контрольной (30,0%) и меньше всего в 1 группе (14,3%) (табл. 3.9). Самой слабой группой является четвертой группа, таких женщин было больше в 1 группе (28,6%) и меньше во 2 и третьей группах (13,3 и 15,0% соответственно). Количество женщин со второй и третьей группой крови, которые считаются относительно стойкими по характеру иммунной защиты, было в 1,2 раза меньше в 1 группе по сравнению со 2 группой. Следовательно, групповая принадлежность женщины может быть фактором риска развития резус-иммунизации во время беременности.

Нами проведены биохимические анализы крови обследованных женщин, которые показали, что общий белок у всех обследованных был в пределах нормы.

Уровень печеночных ферментов АЛТ и АСТ при этом были в пределах нормы во всех группах. Нами также проведены исследования уровня щелочной фосфатазы для выявления патологии печени у беременной, если она развилась в результате резус-иммунизации. Так, уровень щелочной фосфатазы был в пределах нормы у обследованных беременных во всех группах. Однако относительно выше он был в 1 группе при резус-иммунизации и составлял в среднем $248,8 \pm 2,79$ МЕ/л, что в 1,4 и 1,3 раза выше, чем во 2 и контрольной группах соответственно. На основании проведенных исследований крови можно сделать вывод о том, что резус-иммунизация не вызывает серьезных осложнений со стороны печени беременной, но характеризуется относительным напряжением в ее функции.

Изучение анамнеза и сведений из обменной карты беременных с резус-иммунизацией показали, что появление резус-антител в крови беременных было различным. Так, в первом триместре антитела не были выявлены, во втором триместре они были выявлены у 7 (33,3%) беременных, а в третьем триместре обнаружены у 14 беременных. Следовательно, у двух третей обследованных иммунизация началась в третьем триместре, что указывает на поздний пассаж антител к плоду.

Титры анти-резус антител, выявленные у беременных в 1 группе были различны, указывали на степень иммунизации и позволяли прогнозировать риск развития гемолитической болезни плода и новорожденного.

Наши исследования показали, что титры антител были различны (табл.3.12). Преимущественно выявлены высокие титры (1:2, 1:4, 1:8 и 1:16) у 17 беременных, что явилось показанием для госпитализации в ОПБ для проведения инфузионной и антигистаминной терапии, направленной на разбавление антител в крови беременной для снижения пассажа их к плоду через плаценту.

Всем этим беременным проведено УЗИ с доплерометрией для выявления признаков иммунизации. При этом толщина плаценты была несколько больше нормы – от 3,5 до 4,5 см. во всех случаях выявлено относительное многоводие и в трех случаях – мутные воды, что является признаком внутриутробной гипоксии плода. Учитывая риск на рождение детей с

гемолитической болезнью новорожденных, решено провести инфузионную и иммуносупрессивную терапию беременным.

В 4-х случаях у женщин с отягощенным анамнезом непрямые антитела не были выявлены. Следовательно, у этих женщин причины желтухи были другие, например, повышенный титр вирусной инфекции (ЦМВ или ВПГ).

Для оценки качества кровотока в фетоплацентарном комплексе у беременных с резус-отрицательной кровью нами проведены доплерометрические исследования в сосудах матки и в пуповинных артериях. Как показали исследования, нарушения кровотока маточно-плацентарно-плодового кровотока наблюдались у 9 (42,8%) пациенток 1 группы и у 16 (26,7%) беременных 2 группы. Степени их были различны. Чаще всего отмечено нарушение МППК IA степени - 28,6%, что характеризует нарушение кровотока в маточных артериях. Течение беременности у 6 (28,6%) женщин осложнилось дородовым разрывом плодных оболочек (ДРПО) и излитием околоплодных вод. В трех случаях ДРПО наступил при недоношенном сроке беременности и завершился развитием преждевременных родов (14,3%). А в трех случаях ДРПО произошел при доношенном сроке и не вызвал существенных изменений в течение родов и рождении новорожденного.

Таким образом, беременность с резус иммунизацией осложнилась нарушением кровотока маточно-плацентарно-плодового кровотока наблюдались у 9 (42,8%) пациенток 1 группы и у 16 (26,7%) беременных 2 группы, частота репродуктивных потерь в 1 группе составила 32,8% от всех беременностей, во 2 группе – несколько ниже 17,2%, частота преждевременной отслойки нормально расположенной плаценты (ПОНРП) легкой или тяжелой степени осложнила течение беременности у 4 (19,1%) в 1 группе и 11 (18,3%) женщин 2 группы, течение беременности у 6 (28,6%) женщин осложнилось дородовым разрывом плодных оболочек (ДРПО) и излитием околоплодных вод.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Сидельникова В.М. Профилактика резус-сенсбилизации. // Материалы V Российского форума «Мать и дитя» Тезисы докладов. – М., 2003. – С. 201-202.
2. Савельева Г.М. Изосерологическая несовместимость крови матери и плода. В кн.: Акушерство. М., 2000. – С. 428-438.
3. Oepkes D. et all. Clinical Value of an antibody-dependent cell-mediated cytotoxicity assay in the management of RhD alloimmunization // Amer. J. Obstet.Gynecol. – 2001. – P. 184-189.

УДК 616.99.12

*Хамида Ибраимова, Руслан Нуруллаев,
Шамсиддин Отажанов, Икром Артиков
(Ургенч, Узбекистан)*

ГЕЛЬМИНТОЗЫ В ДЕТСКОМ ВОЗРАСТЕ

Приведены данные о распространенности гельминтозов в мире; показаны клинические проявления, осложнения, принципы диагностики и лечения гельминтозов у детей.

Ключевые слова: аскаридоз, энтеробиоз, миграция, эозинофилия, паразиты.

The data on the prevalence of helminthiasis in the world; clinical manifestations, complications, principles of diagnosis and treatment of helminth infections in children are shown.

Keywords: ascariasis, enterobiosis, migration, eosinophilia, parasites.

Гельминтозы являются одними из наиболее распространенных заболеваний в Узбекистане, они составляют более 90 % от общего числа паразитарных заболеваний.

Стабільно высоким остаётся уровень многолетней пораженности населения. Ежегодно, в стране, регистрируется более 200 тыс. инвазированных. Распространенность отдельных видов гельминтов различается по регионам. Энтеробиоз и гименолепидоз распространены повсеместно как в городской, так и сельской местности. Очаги аскаридоза регистрируются в горно-предгорных зонах Ферганской, Наманганской и Сурхандарьинской областей. Интенсивным очагом тениаринхоза является Хорезмская область. Узбекистан относится к регионам, эндемичным в отношении эхинококкоза и в последние годы в республике наблюдается явная тенденция к росту заболеваемости населения.

Основной фактор выживания и распространения паразитов – их необычайно высокая репродуктивная способность, а также постоянно совершенствующиеся механизмы приспособления к обитанию в теле человека. К сожалению, настороженность медицинских работников в отношении паразитарных заболеваний у населения в настоящее время чрезвычайно низка, а профилактика гельминтозов сведена к лечению выявленных инвазированных пациентов. Вместе с тем многие исследователи отмечают связь широкой распространенности паразитозов у детского населения с развитием функциональной патологии органов пищеварения на фоне нарушений регуляции и высокий риск формирования хронических заболеваний даже при условии естественной санации ребенка с течением времени.

Самые распространенные и изученные заболевания – аскаридоз, энтеробиоз и лямблиоз – регистрируются повсеместно. Каждый человек в течение жизни неоднократно переносит различные паразитарные заболевания. В детском возрасте паразитозы встречаются чаще. У детей раннего возраста (до 5 лет) этому способствует широкая распространенность репродуктивного материала паразитов цисты, яйца, личинки в окружающей среде и недостаточное развитие гигиенических навыков. Имеют значение и периоды транзитного ослабления иммунной защиты слизистых оболочек пищеварительного тракта. Пики выявленных паразитарных заболеваний у детей отмечаются в возрасте 2–3 года, в 4–7 лет, в 10–14 лет. В структуре заболеваемости доля детей младшего возраста и школьников достигает 95% среди всех зарегистрированных больных энтеробиозом и 65% – среди больных аскаридозом. Для этих периодов жизни ребенка характерна напряженность процессов адаптации и уменьшение резервов защиты наряду с интенсивным влиянием окружающей среды. Сопоставление значимости критериев, определяющих особенности выделенных возрастных отрезков (массоростовые «скачки», критические периоды развития иммунной системы, пики первичной заболеваемости), позволяет в первую очередь выделить возрастающий в это время в организме ребенка уровень обмена веществ, направленный на обеспечение массо-ростового спурта. Это условие выгодно для паразитов, так как основная задача их жизнедеятельности – выработка огромного количества репродуктивного материала (яйца, цисты), что также в первую очередь требует очень высокой интенсивности обменных процессов. Различают острую и хроническую фазы гельминтозов. Острая фаза особенно выражена в период миграции личинок по тканям. Независимо от вида возбудителя возникает аллергическая реакция организма на продукты обмена личинок. Миграционная фаза аскаридоза, как и токсокароза, сопровождается эозинофильными инфильтратами, пневмонией, гранулематозным гепатитом, кожными высыпаниями, эозинофилией (гиперэозинофилией). Гиперэозинофилия и гипериммуноглобулинемия (1дЕ) являются реакциями, направленными на элиминацию паразитов из организма. На путях миграции личинки травмируют ткани, вызывая многочисленные повреждения. В хронической стадии гельминтозов патогенез в значительной степени определяется видом гельминта, интенсивностью и множественностью инвазии, а также реактивностью организма хозяина. Аллергические реакции в этой фазе инвазии часто обусловлены тканевыми гельминтами (эхинококки, трихинеллы). Возможно доброкачественное или бессимптомное течение гельминтозов у жителей эндемичных районов вследствие развития у них иммунотолерантности. Активность иммунного процесса при гельминтозах отражает

эозинофилия. Генерализованная эозинофильная реакция свидетельствует о благоприятном течении патологического процесса, а локализованная тканевая или органная эозинофильная инфильтрация указывает на тяжелые цитопатические эффекты (Запруднов А.М. и др., 2002). Возникновение вторичных иммунопатологических реакций определяется стимуляцией эозинофилами трансформации лимфоидных клеток в тучные. Легкие вовлекаются в патологический процесс не только во время инвазии, но и при поступлении токсичных жидкостей, содержащих продукты метаболизма паразитов. В миграционной стадии гельминтов (аскариды, токсокары) возникает аллергическая воспалительная реакция с выраженным экссудативным компонентом и явлениями деструкции эпителия, кровеносных сосудов, альвеол, бронхов. Отмечаются характерные признаки альвеолита, перибронхита, периваскулита. В легких обнаруживаются личинки, окруженные обширными гранулемами. При повторных инвазиях обширные инфильтраты с преобладанием эозинофилов определяются уже с первых дней. Местное влияние паразиты осуществляют, вызывая контактное воспаление слизистой оболочки, при этом нарушаются процессы кишечного всасывания, адекватная моторика ЖКТ и его микробиоценоз. Многие исследователи отмечают связь паразитарных заболеваний у детского населения с развитием функциональной патологии органов пищеварения, синдрома избыточного роста кишечной микрофлоры в тонкой кишке, мальабсорбции и высокий риск формирования хронических заболеваний даже при условии естественной санации ребенка с течением времени. В 75,3% случаев паразитозы сопровождаются разнообразными нарушениями со стороны пищеварительного тракта. Наиболее частым клиническим синдромом при паразитарной инвазии является дисфункция ЖКТ, которая проявляется неустойчивым стулом, болевым абдоминальным синдромом, метеоризмом, явлениями диспепсии верхних отделов пищеварительного тракта. Некоторые эпидемиологические наблюдения свидетельствуют, что на фоне паразитозов в 2–5 раз чаще возникают острые кишечные инфекции.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Ахатова Г. Х., Назарова У. Х., Турсунова Х. Н. Совершенствование эффективности применения профилактических мероприятий у детей по снижению заболеваемости гельминтозами // Молодой ученый. 2017. №16. С. 25-27.
2. Авдюхина Т. И., Константинова Т. Н. и др. Энтеробиоз. Клиника, диагностика, лечение, эпидемиология, профилактика: Учеб. пособие для врачей. М., 2003. 56 с.
3. Благова Н. Н. Некоторые факторы иммунитета у больных аскаридозом и энтеробиозом на фоне лечения албендазолом: Автореф. дис.канд. мед. наук. СПб, 1997. 24 с.
4. Гельминтозы человека / Под ред. проф. В. И. Лучшева, д.м.н. В. В. Лебедева; пособие для врачей. Краснодар. Советская Кубань, 1998. 124 с.
5. Ахметова Р. А., Туперцева Г. Т. и др. Диагностика, лечение и профилактика лямблиозной инвазии у детей с хроническими болезнями органов пищеварения: метод. рекомендации. Уфа: Изд-во БГМУ, 2008.

УДК 616.99

*Хамида Ибрахимова, Шамсиддин Отажанов,
Руслан Нуруллаев, Икром Артиков
(Ургенч, Узбекистан)*

КЛИНИКО-ИММУНОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПАРАЗИТАРНЫХ БОЛЕЗНЕЙ

Представлены современные взгляды на проблему гельминтозов. Рассмотрены распространенность, пути заражения, особенности

патогенеза развития осложнений инфекционного процесса с формированием соматической патологии у детей. Изложена клиническая картина наиболее распространенных гельминтозов, а также критерии диагностики заболевания. Отмечается, что правильная диагностика и лечение глистных инвазий имеет большое значение как для каждого отдельного пациента, так и для общественного здравоохранения в целом. Описаны современные подходы к лечению гельминтозов у детей. Охарактеризованы современные отечественные лекарственные препараты, используемые для лечения массовых гельминтозов; приведены показания к применению и дозы антигельминтиков. Изложены неспецифические и специфические меры профилактики заболевания.

Ключевые слова: *гельминтозы, аскаридоз, энтеробиоз, дети, лечение, профилактика.*

The article presents modern views on the problem of helminthiasis. We have considered the prevalence, ways of infection, pathogenesis

features of the development of infectious complications with forming of somatic pathology in children. The clinical picture of the most common helminthes, as well as the diagnostic criteria of the illness has been covered. Correct diagnosis and the treatment for helminth invasions does matter not only for each patient but also for public health care on the whole. The article describes present-day approaches to the treatment for helminthiasis in children and characterizes up-to-date domestic medical drugs applied for the treatment of mass helminthiasis. It gives indications and doses for antihelminthic drugs and deals with non-specific and specific measures of prevention against the disease.

Keywords: *helminths, ascariasis, enterobiasis, children, treatment, prevention.*

Проблема охраны здоровья детей является на сегодняшний день одной из приоритетных задач здравоохранения. В настоящее время, одними из факторов, определяющих состояние здоровья населения, являются социально-обусловленные болезни, в том числе – протозоозы и гельминтозы, на долю которых приходится 99% всех паразитарных заболеваний. Особенностью гельминтозов является чрезвычайное разнообразие клинических проявлений даже при заражении одним видом возбудителя – от бессимптомного (субклинического) течения до тяжелых проявлений с летальным исходом. Как свидетельствуют имеющиеся на сегодняшний день данные, гельминты вызывают поражение не только органов, в которых они непосредственно паразитируют, но и всего организма, особенно центральной нервной системы (ЦНС). Незначительное количество паразитарных болезней может явиться причиной острого заболевания с выраженными характерными клиническими симптомами. Большинство паразитарных болезней имеют хроническое течение, связанное с продолжительным, многолетним присутствием возбудителя в организме больного из-за отсутствия специфического лечения. Даже продолжительное паразитирование в организме больного может не приводить к выраженным острым клиническим проявлениям, однако сопровождается различными неспецифическими симптомами: утомляемостью, слабостью, ухудшением аппетита и др. Эти признаки астенизации организма, как правило, не ассоциируются у врачей общей практики с

присутствием паразитов, что приводит к поздней, а часто и ошибочной диагностике. По мере увеличения продолжительности заболевания могут развиваться симптомы, которые свидетельствуют о поражении органов пищеварения: ухудшение аппетита, тошнота, боль в брюшной полости, неустойчивый стул. Часто при хроническом течении кишечного паразитоза развиваются депрессия, «уход в болезнь». Кроме прямого патологического действия, широкая пораженность населения паразитами благодаря довольно частому развитию вторичного иммунодефицита приводит к более частому возникновению и более тяжелому течению у инвазированных лиц других заболеваний. Многочисленные эпидемиологические наблюдения свидетельствуют, что на фоне кишечных паразитозов в 2-5 раз чаще возникают острые кишечные инфекции. Наряду с кишечными проявлениями при паразитарных инвазиях наблюдаются такие симптомы, как макулопапулезные и уртикарные высыпания, афтозные язвы слизистой оболочки ротового отверстия, а также артриты различной этиологии. Для некоторых кишечных гельминтозов характерны развитие проктита, анальный и перианальный зуд (энтеробиоз, тениидозы, стронгилоидоз, трихоцефалез). В результате длительного присутствия паразитов в органах пищеварения происходят нарушения процессов всасывания, в первую очередь белков и витаминов, потеря железа, что при недостаточности питания ведет к резкому ослаблению и астенизации больных. Большого внимания в современных мегаполисах требуют заболевания, вызываемые личинками гельминтов, несвойственных человеку. Цистециркоз ЦНС протекает в виде церебрального, спинального поражений с разнообразной симптоматикой. Локализация гельминта в желудочках мозга сопровождается признаками внутренней гипертензии. Токсокароз проявляется абдоминальным, легочным синдромами, неврологическими нарушениями, поражениями глаз, эозинофилией.

Привлекает внимание то, что ларвальные инвазии вызываются представителями всех трех классов гельминтов, которые поражают человека: нематодами, трематодами и цестодами. Источником инвазии при ларвальных гельминтозах являются во всех случаях (за единственным исключением) дефинитивные хозяева. Человек играет роль промежуточного хозяина, его эпидемиологическая роль сравнима с ролью животных, однако особое положение человека как социально организованного существа превращает его в «экологический глухой угол» для паразита. Наиболее распространенным гельминтозом в Узбекистане является энтеробиоз. Вызывает беспокойство высокий уровень заболеваемости энтеробиозом как среди детей, так и среди взрослых. В настоящее время не вызывает сомнений положение о том, что энтеробиоз, как и другие гельминтозы, оказывая выраженное патологическое воздействие на людей, имеет большое медико-социальное значение. Эта инвазия, относящаяся согласно классификации С.В. Прозоровского к массовым заболеваниям (показатель заболеваемости свыше 100 на 100 000 населения), представляет одну из самых серьезных проблем для медицинской науки и практического здравоохранения. Исходя из того, что даже трехкратные обследования методом соскоба из перианальных складок не позволяют выявить всех больных, были предложены поправочные коэффициенты (от 2,5 до 15), дающие возможность на основании однократных обследований устанавливать фактическую инвазированность детей в отдельных коллективах. Удельный вес энтеробиоза среди других гельминтозов достигает 67,1%, а в крупных промышленных городах – более 95%. Установлено, что передача энтеробиозной инвазии осуществляется преимущественно в дошкольных учреждениях, школах и семейных микроочагах. В литературе имеются указания, что подавляющую часть больных энтеробиозом составляют школьники и дети, посещающие дошкольные учреждения. Необходимо отметить достаточно высокую в ряде случаев инвазированность взрослых. Инвазированность персонала дошкольных учреждений составляет в среднем 2,2% (варьируя в пределах 1,5-4,3%), работников пищевых предприятий – 1,8% (1,3-2,8%). В настоящее время известно, что энтеробиоз – это заболевание человека (антропозооноз) с пероральным механизмом заражения, которое относится к убиквитарным геогельминтозам и, как правило, характеризуется зудом

перианальных складок, функциональными нарушениями нервной системы, желудочно-кишечного тракта и воспалительными явлениями мочеполовой системы. Энтеробиоз–контактный гельминтоз, единственным источником инвазии является только человек, больной энтеробиозом. Восприимчивость общая. Инкубационный период – 15 дней, сезонность не характерна. Механизм заражения фекально-оральный, который реализуется пищевым, контактно-бытовым путями и через мух. Исходя из особенностей распространения энтеробиоза, носящего в основном внутрисемейный характер, и контактного пути его передачи, можно расценивать в качестве очагов (макроочагов) этой инвазии дошкольные учреждения, школы, общежития и т.д., в которых имеются люди, инвазированные острицами, а в качестве микроочагов–квартиры, где проживают дети и другие лица, страдающие энтеробиозом. Целесообразно также ввести понятие очаговости для отдельных участков микрорайонов городов, где находятся очаги и микроочаги энтеробиоза. То обстоятельство, что энтеробиоз иногда протекает без видимых клинических проявлений, влечет к некоторой недооценке патогенного действия остриц на организм человека. Наблюдающееся отсутствие жалоб со стороны больных приводит к ослаблению внимания медицинских работников к энтеробиозу даже при наличии большой распространенности этой инвазии.

Патологоанатомические изменения стенки кишечника при энтеробиозе определяются интенсивностью инвазии, которая может достигать десятков и даже сотен особей гельминта. Прикрепляясь к слизистой оболочке толстой кишки, острицы вызывают ее повреждение и воспалительную реакцию, что сопровождается воздействием на механорецепторы и хеморецепторы, рефлекторным влиянием на нервную систему и различные отделы пищеварительных путей. В стенке кишечника возникают точечные кровоизлияния и некрозы. Острицы могут проникать в слизистую оболочку кишки, способствовать возникновению вторичной инфекции в женских половых органах. Вследствие длительного раздражения и расчесывания в перианальной области развивается воспалительный процесс, в отдельных случаях – парапроктит. Острицы вызывают изменения микрофлоры кишечника, развивается дисбактериоз. Энтеробиоз оказывает неблагоприятное влияние на течение вирусного гепатита. А у детей, подавляет развитие поствакцинального иммунитета против дифтерии. К настоящему времени следует считать доказанной роль остриц в этиологии аппендицита и вульвовагинитов. В литературе есть сообщения о том, что инвазия острицами была причиной развития различных патологических процессов в организме человека: перфорации кишечника, сальпингита, гранулемы яичника, эпидидимита, хронической крапивницы, перианального дерматита, тазового абсцесса. Энтеробиоз отягощает развитие беременности рядом нежелательных состояний (токсикозы, анемии, гипоксии, гипотрофии плода) и характеризуется при этом наличием элементов иммунного дефицита (лимфопении).

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Благова Н.Н. Некоторые факторы иммунитета у больных аскаридозом и энтеробиозом на фоне лечения албендазолом: Автореф. дис.канд. мед. наук: 14.00.10 / Российский государственный медицинский университет. – Санкт-Петербург, 1997. 25 с.
2. Елгандиева Н.К., Абдиев Т.А. Ситуация по паразитарным болезням в Узбекистане // Медицинская паразитология и паразитарные болезни. – 2000. – № 3. – С. 51-52.
3. Москалец О.В., Палеев Ф.Н., Котова А.А., Наумова Т.Е. и др. Патогенез синдрома вторичной иммунной недостаточности и подходы к его лечению // Клиническая медицина. – 2002. – Т. 80, № 11. – С. 18-23.
4. Озерецковская Н.Н. Органная патология в острой стадии тканевых гельминтозов: роль эозинофилии крови и тканей, иммуноглобулинемии E, G4 и факторов, индуцирующих иммунный ответ // Медицинская паразитология и паразитарные болезни. – 2000. – № 3. – С. 3-8.

5. Озерецковская Н.Н. Органная патология в хронической стадии тканевых гельминтозов: роль эозинофилии крови и тканей, иммуноглобулинемии E, G4 и факторов, индуцирующих иммунный ответ // Медицинская паразитология и паразитарные болезни. – 2000. – № 4. – С. 9-14.

УДК 616.053.33-002.342-08-06

*Дильбар Исламова, Шоира Ибатова,
Феруза Маматкулова, Юсуф Рахмонов
(Самарканд, Узбекистан)*

ФАКТОРЫ РИСКА СПОСОБСТВУЮЩИЕ ФОРМИРОВАНИЮ ОСЛОЖНЕННОГО ТЕЧЕНИЯ ЯЗВЕННОЙ БОЛЕЗНИ ДВЕНАДЦАТИПЕРСТНОЙ КИШКИ У ДЕТЕЙ

Отмечен рост заболеваемости ЯБДК, около 2% детского населения и увеличение числа осложненных форм. Кровотечения из дуоденальных язв являются наиболее грозным осложнением и занимают одно из первых мест в структуре смертности от язвенной болезни двенадцатиперстной кишки. Изучены анамнестические, клинические особенности и показатели рН у детей с ЯБДК. Исследование позволяет считать факторами осложненного течения ЯБДК пол, возраст, наследственность, эрозивный характер гастродуоденита, множественные язвы, высокую бактериальную обсемененность, низкий уровень рН в антродуоденальной зоне.

***Ключевые слова:** язвенная болезнь двенадцатиперстной кишки, факторы риска, дети, язвенное кровотечение, предикторы осложнений.*

There was an increase in the incidence of duodenal ulcers, about 2% of the child population and an increase in the number of complicated forms. Bleeding from duodenal ulcers are the most terrible complication and occupy one of the first places in the structure of mortality from duodenal ulcer. Anamnestic, clinical features and pH values were studied in children with from duodenal ulcers. The study makes it possible to consider predictors of a complicated course of from duodenal ulcers sex, age, heredity, erosive nature of gastroduodenitis, multiple ulcers, high bacterial contamination, low pH in the antroduodenal zone.

***Key words:** duodenal ulcer, factors, ulcerative bleeding, predictors of complications, children.*

Язвенная болезнь представляет серьезную проблему клинической медицины в связи с высоким уровнем распространения, омоложением, утяжелением клинического течения и недостаточной эффективностью терапии [1,4,5]. Среди этиологических факторов в возникновении ЯБ большую роль прежде всего играет наследственность. Роль наследственной отягощенности особенно велика при язвенной болезни двенадцатиперстной кишки (ЯБДК), которая наследуется по аутосомно-доминантному или аутосомно-рецессивному типу, не сцепленному с полом [4,5].

Важным фактором, обуславливающим развитие воспалительных и деструктивных изменений, является специфический инфекционный агент *Helicobacter pylori*. Частота инфицированности детей хеликобактерной инфекцией постоянно увеличивается (около 10% в год) и достигает максимума у взрослого населения, что позволяет считать хеликобактериоз наиболее распространенной инфекцией человечества.

Особенностью течения ЯБ в современных условиях является изменение морфогенеза – малосимптомное течение или безболевого вариант наблюдается более чем у 5% больных; нивелируются сезонные обострения, отмечается недостаточная эффективность либо устойчивость к проводимой терапии, часто развиваются осложнения [5]. Известно что, у 26–42% больных язвенной болезнью двенадцатиперстной кишки (ЯБДК) возникают различные

осложнения, среди которых желудочно-кишечные кровотечения составляют 30–40 % случаев, перфорация язв – 21–27% [1,5]. Кровотечения из дуоденальных язв являются наиболее грозным осложнением и занимают одно из первых мест в структуре смертности от ЯБДК. По данным различных авторов, общая летальность составляет 10-14%, послеоперационная - от 12 до 35% [1,5]. В имеющихся литературных источниках приводятся различные мнения, объясняющие проблему гастродуоденальных язвенных кровотечений: широкая распространенность ЯБ, ненормированный прием противовоспалительных нестероидных препаратов и агрессивной антикоагулянтной терапии; отсутствием единой доктрины лечения язвенных кровотечений [2,5].

Факторы, приводящие к рецидивированию заболевания и развитию осложнений, остаются недостаточно изученными, а опубликованные в литературе данные о роли отдельных предикторов в развитии осложнений носят противоречивый характер. Аспект проблемы язвенной болезни, связанный с поиском предикторов развития жизнеопасных осложнений заболевания имеет несомненную актуальность и востребован в клинической практике.

Цель работы. Изучить анамнестические, клиничко-эндоскопические особенности и показатели рН у детей с ЯБДК для выявления факторов, способствующих формированию осложненного течения заболевания.

Материал и методы исследования. Во 2-й клинике СамМИ находились на лечении 38 больных детей с ЯБДК в фазе обострения. Основную группу составили 12 (31,5%) пациентов с осложненным течением заболевания (кровотечения) (ЯБО). В группу сравнения вошли 26 (68,4%) больных с неосложненным течением ЯБДК (обострения 1 и менее в течение года, отсутствие когда-либо деструктивных осложнений) (ЯБН). В исследование не включались больные с указанием в анамнезе на приём в течение последних 3-х месяцев ульцерогенных препаратов (нестероидных противовоспалительных, глюкокортикоидов и др.).

При распределении обследованных по полу в основной группе оказалось 10(83,3%) мальчиков и 2(16,7%) девочки, в группе сравнения, соответственно, 18 (69%) и 8 (31%). Средний возраст больных на момент исследования составил в группе с осложнениями $16 \pm 1,0$ лет, без осложнений - $12 \pm 2,4$ ($P < 0,01$).

Пациентам проводились: ЭГДС, определение титра антител IgG к НР в сыворотке крови, интрагастральная рН-метрия.

Эндоскопическое исследование. ЭГДС проводилась всем больным с помощью аппарата «Olympus» (Япония) до лечения и после курса противоязвенной терапии.

Диагностика инфекции НР определение наличия антител IgG к НР в сыворотке крови и их титра с использованием иммуноферментного теста «ИммуноКомб НР IgG».

Интрагастральная рН метрия выполнялась всем пациентам с использованием аппарата «Гастроскан-АГМ». При этом оценивали средний рН. Больные НР-позитивной ЯБДК получали в стационаре стандартную 10-дневную схему эрадикационной терапии: омепразол 20 мг 2 раза в сутки + амоксициллин 50 мг/кг 2 раза в сутки + кларитромицин 15 мг/кг 2 раза в сутки. Далее лечение продолжалось Денолом 120 мг 4 раза в сутки, в течение 3 нед. Контрольные ЭГДС проводились через 21 день от начала лечения до рубцевания язвенного дефекта. Контроль эффективности эрадикационной терапии осуществлялся при помощи дыхательного Хелик-теста через 1 месяц с момента окончания лечения.

Результаты и их обсуждение. При изучении анамнеза пациентов выяснилось, что наследственность по основному заболеванию была отягощена. Так, наличие ЯБ у близких родственников больных основной группы выявлено у 7 (58,3%), причем у 3 (25%) – тяжелого течения, у 4 (33,3%) из близких родственников в анамнезе также было кровотечение. У больных детей из группы контроля также прослеживалась наследственная отягощенность 14 (46,7%), осложнений у родственников в этой группе не отмечалось. Установлено, что длительность язвенного анамнеза у больных основной группы была в 1,5 раза меньше, чем в группе сравнения, что косвенно свидетельствует о более агрессивном течении заболевания у

первых и, возможно, о малосимптомном дебюте. У больных контрольной группы длительность заболевания на момент обследования составила $3,1 \pm 0,6$ года, а у больных основной группы – $1,4 \pm 0,3$ ($P < 0,01$). Рецидивы заболевания в основной группе отмечались реже, чем в группе сравнения, у 3 (25%) пациентов дебютировала развитием деструктивных осложнений. По данным анамнестического исследования не выявлено существенных различий между группами по локализации, иррадиации боли и ее связи с приемом пищи. В группе сравнения достоверно ($P < 0,01$) чаще регистрировались ночные боли. Также для неосложненного течения ЯБДК наиболее характерны были умеренные боли типичной локализации.

Осложненное течение ЯБДК сопровождалось менее яркой симптоматикой. Болевой синдром был достаточно типичным по своей локализации, однако имел меньшую интенсивность, боли были более локализованными. При осложненной ЯБДК значительно чаще, чем при ЯБН больные отмечали отсутствие боли (33,3% и 6,7%, соответственно), реже – значительную интенсивность болевого синдрома (25% и 40%). Сезонные обострения в осенне-весенний период встречались достоверно чаще в группе с ЯБН (56,7 % и 33,3 %, соответственно).

Материально-бытовые условия были неудовлетворительными у 8 (66,7%) детей с кровотечениями, и только у 12 (46%) из группы сравнения.

При эндоскопическом исследовании у всех больных диагностировался антральный гастрит и дуоденит. У 7 (58,3%) больных основной группы был отмечен эрозивный характер гастродуоденита.

Следует отметить, что частота выявления ДГР (66,7 % и 41,7 %) была достоверно выше в группе пациентов с ЯБН.

У пациентов с ЯБО множественные язвенные поражения встречались в 3 раза чаще (33,3%), чем у пациентов с ЯБН (10%). Язвенные дефекты в обеих группах локализовались преимущественно на передней и задней стенках луковицы ДПК и значительно реже – на большой и малой кривизне. Следует отметить, что в исследуемых группах статистически значимых различий по локализации язвенных дефектов в ДПК не выявлено. Средний размер язвенного дефекта у детей с ЯБО составил $3,1 \pm 1,79$ мм, что недостоверно превышает аналогичный показатель в контрольной группе ($1,8 \pm 1,14$ мм) ($p > 0,05$).

При изучении кислотообразующей функции желудка у детей с ЯБДК было выявлено состояние гиперацидности в области тела желудка. Показатели как основной, так и контрольной группы достоверно ($p < 0,01$; $p < 0,05$, соответственно) отличались от нормативов. Что касается рН-метрии в области антрума, то повышенное кислотообразование (либо снижение ощелачивающей функции желудка) характерно для детей с осложненным течением болезни, у которых данный показатель был достоверно ($p < 0,001$) ниже как значений здоровых, так и контрольной группы.

Согласно результатам исследования, инфицированность НР выявлена у 22 (84,6%) пациентов с ЯБН и у всех детей основной группы. У больных с ЯБО достоверно чаще отмечался высокий титр IgG к Нр (58,3% и 16,7 %), в то время как, в груп-пе с ЯБН превалировал низкий титр антител к НР (43,3% и 8,3%).

Выводы. Определены следующие критерии осложненного течения язвенной болезни двенадцатиперстной кишки у детей: мужской пол, старший школьный возраст, наследственная отягощенность как по ЯБ, так и по наличию ее осложнений. Характерной также можно считать небольшую продолжительность заболевания на момент развития осложнений. Клиническая картина у таких больных характеризуется невысокой интенсивностью болевого синдрома, локализованным характером болей, отсутствием сезонности. Неудовлетворительные материально-бытовые условия жизни – один из важных факторов осложненного течения. Высокие титры антител к *H. pylori*, низкий рН у детей из основной группы позволяют включить в группу предикторов осложнений ЯБДК высокую бактериальную обсемененность и гиперацидность.

К развитию язвенного кровотечения способствуют частое выявление эрозивного гастродуоденита, большие размеры язвенного дефекта и множественные язвы. Снизить вероятность осложнений ЯБДК в детском возрасте поможет активная диспансеризация таких больных.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Белоногов Н.И. Осложнения язвенной болезни желудка и двенадцатиперстной кишки в ургентной хирургии / Н.И. Белоногов // *Materialy IX mezinarodnivedecko - praktickakonference «Moderni vymozenostivedy – 2013»*. – Dil53. Lekafstvi: Praha. Publishing House «Education and Science» – str.16-19.
2. Видманова Т.А., Жукова Е.А., Вискова И.Н. Эффективность антихеликобактерной терапии язвенной болезни двенадцатиперстной кишки у детей // *Медицинский альманах*. – 2011. – №6. – С.182-184.
3. Комарчук В.В. Оценка кислотопродуцирующей функции желудка и диагностика гастроэзофагеального рефлюкса при осложненных формах язвенной болезни // *Харківська хірургічна школа*. – 2012. – №3(54). – С.50-52.
4. Мидленко В.И. Алгоритм ведения больных при язвенных гастродуоденальных кровотечениях // *Казанский медицинский журнал*. – 2008. – № 3. – С. 238-241.
5. Цветкова Л.Н., Горячева О.А., Нечаева Л.В. и др. Современное течение язвенной болезни у детей // *Педиатрия*. – 2007. – №6. – С.31-33.

УДК 615.82

*Світлана Латенко, Ірина Кравченко
(Київ, Україна)*

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ КІНЕЗІОТЕЙПУВАННЯ У ХВОРИХ НА КОКСАРТРОЗ

Роботу присвячено особливостям використання методу кінезіотейпування у відновному лікуванні хворих на коксартроз з метою підвищення ефективності процесу реабілітації

Ключові слова: фізична терапія; кінезіотейпінг; коксартроз;

The work is devoted to the peculiarities of using the kinesiotyping method in restorative treatment of patients with coxarthrosis in order to increase the efficiency of the rehabilitation process.

Key words: physical therapy; kinesiotherapy; coxarthrosis;

Вступ. Патологія кістково-м'язової системи, в якій остеоартроз займає одне з перших місць, призводить до значних втрат в економічній, соціальній і психологічній сферах життя суспільства. Збитки, пов'язані із захворюваннями цієї групи за останні роки значно зросли і складають 1,0 - 2,5% валового національного доходу таких розвинених країн світу, як США, Канада, Великобританія, Франція. При коксартрозі розвивається дегенеративно-дистрофічна патологія кульшового суглоба, відбувається атрофія навколо суглобових м'язів і вкорочення кінцівки в поєднанні з супутньою симптоматикою, що відповідає мірі прогресування процесу. Враховуючи вплив даної патології на рівень суспільного здоров'я, вельми перспективними є дослідження, які висвітлюють використання ефективних, неінвазивних та бюджетних методів фізичної реабілітації хворих на коксартроз [9, с. 23].

Мета і завдання дослідження. Розглянути та надати характеристику особливостям використання методу кінезіотейпування у хворих на коксартроз з метою підвищення ефективності процесу реабілітації.

Аналіз публікацій з теми дослідження. Коксартроз є досить поширеним захворюванням і діагностується переважно у пацієнтів середнього та похилого віку як дегенеративно-дистрофічна патологія кульшового суглоба. Ураження характеризується швидким прогресуванням з ранньою інвалідизацією хворих, невисокою ефективністю консервативного лікування, труднощами вибору оптимального виду оперативного втручання і, як наслідок, складністю соціальної та психологічної реабілітації хворих [9, с. 286].

Поширеність остеоартрозу в популяції (6,43%) корелює з віком і досягає максимальних показників (13,9%) у осіб старше 45 років. Захворюваність на остеоартроз в Україні становить 497,1, поширеність – 2200,6 на 100 000 населення, що значно нижче світових показників (в США – відповідно 700 і 6500). Висновки по епідеміології артрозу тазостегнового суглоба можна зробити на підставі окремих публікацій закордонних авторів. Так за даними Scott на захворювання страждають від 10 до 20% населення земної кулі. Ці дані узгоджуються з даними опублікованими NHS Institute for Innovation and Improvement. За підрахунками організації у Великобританії 8,5 мільйонів людей відчувають дискомфорт і больові відчуття, пов'язані з дегенеративно-дистрофічними змінами в тазостегнових та інших суглобах [9, с. 75].

Зростання частоти захворювання коксартрозом серед жителів Європи пояснюється прогресивним старінням населення, поганою фізичною формою і збільшенням числа огрядних людей в цьому географічному регіоні. Сьогодні ознаки остеоартрозу виявляють у 50% українців віком понад 65 років і у 80% осіб старше 75 років, причому серед хворих на коксартроз молодого віку переважають чоловіки, а літнього – жінки [9, с.315].

Метод кінезіотейпування можна віднести до фізіотерапії, він був запропонований вченим Kenzo Kase з Японії в 1973 році. Назву він отримав завдяки поєднанню слів – «kinesio» (рух) і «tape» (стрічка). Спочатку його застосовували при спортивних травмах та ушкодженнях. Вперше метод був використаний на Олімпійських іграх в Сеулі в 1988 році [2, с. 72].

Тейпом називається спеціальний пластир, який має натуральну основу з бавовни або нейлону. За допомогою клейкої основи пластир надійно кріпиться до шкіри. Серед основних властивостей тейпов виділяють наступні:

- вони не викликають алергічну реакцію;
- дозволяють шкірі дихати;
- володіють хорошою еластичністю, яка аналогічна шкірі людини;
- швидко висихають після намочування;
- не викликають больових відчуттів;
- не містять лікарських засобів;
- не втрачають своїх властивостей при тривалому носінні [1, с. 84].

Накладення тейпу дозволяє знизити навантаження на суглоби і зафіксувати їх правильне положення, це дає можливість прискорити процес відновлення і загоєння тканин. Результат досягається за рахунок ефекту масажу, який створюється в процесі ходьби, коли шкіра натягується і розслабляється під натягом пластиру і в результаті покращується кровопостачання та живлення тканин в області хворого суглоба. Вплив тейпів на ушкоджену ділянку суглоба можна розділити на три напрями [3, с. 85]:

1. *Функціональний* – допомагає зменшити навантаження на м'язи і суглоби і тим самим мінімізувати ризик травм в спортивних змаганнях і тренуваннях.

2. *Імобілізаційний* – дозволяє зафіксувати суглоб при вивихах або травмах і тим самим зменшити навантаження, що дозволяє швидше відновити функціональні можливості суглоба

3. *Реабілітаційний* – дозволяє прискорити процес відновлення після травм м'яких тканин, тому що зменшує болочість, набряки та гематоми.

Правильне накладення тейпів передбачає відсутність зсувів, складок, перекручувань і передавлювання судин. При виникненні будь-яких неприємних відчуттів після накладення

тейпу слід негайно його зняти. Носити пластир рекомендується не менше 5 днів. Не зважаючи на безпеку методу, кінезіотейпування має певні протипокази [4, с. 45].

До абсолютних протипоказів відносять: ракові пухлини з метастазами; рани і переломи відкритого типу; шкірні захворювання; серцева недостатність; тромбофлебіт; підвищена температура тіла; перший триместр вагітності; психічні патології [5, с. 54].

Відносні протипокази, при яких слід з дуже обережно застосовувати тейпи: пухлини в кістках і суглобах доброякісного характеру; післяопераційний період; патології у функціонуванні нирок і серця; відкриті травми м'язів, суглобів або зв'язок; ішемія; цукровий діабет; непереносимість матеріалів, з яких виготовляється тейп; відкриті пошкодження шкіри [6, с. 91].

Результати дослідження. Застосування кінезіотейпів при коксартрозі можливе на будь-якій стадії розвитку захворювання, тому що їх накладання допомагає зменшити больові відчуття і полегшити рухи в суглобі. Тейпи при коксартрозі забезпечують наступні терапевтичні ефекти:

- поліпшення кровопостачання в області суглоба;
- поліпшення обміну речовин в тканинах суглоба;
- збільшення тонузу навколишніх м'язів;
- зменшення тертя між суглобовими поверхнями кісток;
- зменшення болю при рухах;
- прискорення регенерації тканин в області суглоба;
- збільшення рухової активності [3, с. 85].

При коксартрозі застосовується накладення тейпа на стегно, що дозволяє зафіксувати суглоб в потрібному положенні та зменшити навантаження на уражені тканини. За рахунок зафіксованої шкіри поліпшується лімфовідтік в пошкодженій області, покращується кровопостачання тазостегнового суглоба. При ходьбі кінезіотейпи створюють ефект легкого масажу, тому що шкіра під ними змінює почергово натягнутий і розслаблений стан [7, с.69].

Ефективність застосування тейпів при коксартрозі досить висока, іноді кінезіотерапія дозволяє поліпшити стан тазостегнового суглоба без проведення складних операцій. Найбільша ефективність застосування тейпов відзначається на початкових етапах руйнування суглобів. У таких випадках можливе повне відновлення суглоба. На важких стадіях захворювання застосування тейпів допомагає поліпшити стан хворого і прискорити процес відновлення. У цьому випадку метод кінезіотерапії повинен застосовуватися в комплексі з лікарськими препаратами та іншими методами фізичної терапії [8, с. 90].

Техніка тейпування тазостегнового суглоба. Необхідно підготувати місце накладення тейпу – позбутися від волосяного покриву (при необхідності), очистити і знежирити шкіру. Для аплікації використовують чотири смужки тейпу довжиною 15 - 20 см. Накладення тейпу проводиться в положенні лежачи на боці, таким чином, щоб хворий суглоб був зверху, а нога зігнута в коліні. При лікуванні коксартрозу застосовуються І і Y подібні форми тейпів [4, с. 96].

Найкращий результат застосування кінезіотейпів має тоді, коли це робить фахівець. У більшості випадків хворі не мають можливості скористатися його допомогою, але для правильного накладення тейпів потрібна присутність сторонньої людини, яка допоможе зафіксувати пластир. Кінезіотейп при коксартрозі накладають на 5-7 днів, тому що більш тривале знаходження тейпу може привести до ослаблення м'язів. На тазостегновий суглоб накладають 3 або 4 тейпи і використовують при цьому 2 схеми.

Схема №1. Ліплять 3 тейпа довжиною 30 см, якоря кріпляться без натягу, сам пластир - з натягом 40% [1, с. 215].

- Якір на криж, проводиться по діагоналі, через тазостегновий суглоб, другий якір фіксується на внутрішній стороні стегна;

- Другий тейп кріпиться від передньої поверхні клубової кістки до задньої поверхні середньої третини стегна, перетинаючи перший;
  - Верхній якір кріпиться на 10 см вище кульшового суглоба, тейп клеїться вертикально по бічній поверхні стегна;
- Схема № 2. Накладають 4 тейпа по 25 см за наступною схемою (Рис.1):
- *Якорі тейпа* (приблизно по 4 см з обох боків) наклеюються без натягу, основна частина максимально розтягується;
  - *Перша смужка* тейпа накладається вертикально так, щоб центр розташовувався на хворому суглобі;
  - *Друга смужка* наклеюється перпендикулярно першій з максимальним розтягуванням;
  - *Третій і четвертий тейп*, накладаються поздовжньо з максимальним розтягуванням (сніжинка). Після аплікації треба акуратно розгладити тейп для кращої фіксації [1, с.220].

Рис. 1. Схема накладання тейпу при коксартрозі

Ефективно позбутися болю в тазостегновому суглобі можна за допомогою методу кінезіотейпування, використовуючи його в комплексі реабілітаційних заходів або в якості основного методу лікування [7, с. 69].

Висновки. 1. Метод кінезіотейпування є хорошим доповненням до основних методів лікування коксартрозу, але його можна застосовувати тільки після консультації фахівця та із дотриманням всіх запобіжних заходів.

2. Подальші дослідження можливостей використання тейпів при різних захворюваннях опорно-рухового апарату людини є вельми перспективними, враховуючи ефективність і доступність кінезіотейпінгу, його бюджетність, неінвазивність та позитивне сприйняття пацієнтами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ачкасов Е.Е., Белякова А.М., Касаткин М.С. и др. Клиническое руководство по кинезиологическому тейпированию / Под ред. М. С. Касаткина, Е. Е. Ачкасова. – Москва, 2017. – 336 с.
2. Загородный Г.М., Филимонов А.Ю., Петрова О.В. Кинезиотейпирование в практике спортивного врача // Спортивная медицина: наука и практика. – 2013. – № 3. – С. 71–76.
3. Касаткин М.С. Кинезиотейпирование: терминология методики, показания и противопоказания к ее применению. Основные механизмы действия кинезиотейпов // Спортивная медицина: наука и практика. – 2015. – № 2. – С. 82–86.
4. Ключков А.И. Тейпирование и применение кинезиотейпа в спортивной практике: метод. пособие. – М.: РАСМИРБИ, 2009. – 140 с.

5. Мигаль Р.О., Мигаль О.М. Кинезиотейпирование: инновационная методика в реабилитации // Актуальные вопросы реабилитации в неврологии и психиатрии. Матер. науч.-практ. конф. ГБОУ ВПО «Тверская ГМА». – Тверь, 2014. – С. 54–55.
6. Субботин Ф.А. Кинезиотейпирование // Мануальная терапия. – 2014. – Т. 3. – № 55. – С. 86–100.
7. Субботин Ф.А. Кинезиотейпирование миофасциального болевого синдрома // Мануальная терапия. – 2014. – Т. 4. – № 56. – С. 66–72.
8. Тетерин Д.А. Применение метода кинезиотейпирования в медицинской практике. Обзор метода и литературы // Мануальная терапия. – 2014. – №2. – С. 86–91
9. Травматология и ортопедия. Учебник. – Москва, Academia, 2013. – 640 с.

УДК 616-056.3:543.31:577.4

*Мадина Латипова, Мукаддас Хусанова
(Ташкент, Узбекистан)*

ЭПИДЕМИОЛОГИЯ АЛЛЕРГИЧЕСКИХ ЗАБОЛЕВАНИЙ У ДЕТЕЙ

Актуальность научного поиска новых подходов к профилактике аллергии у детей раннего возраста обусловлена многими факторами: «омоложением» аллергических заболеваний, все более ранним дебютом, экстенсивным ростом числа пациентов первых лет жизни в мире. С 60-х годов XX столетия наметился рост распространенности аллергических болезней у детей, который продолжается и в настоящее время. По данным эпидемиологических исследований, аллергическими заболеваниями страдает от 15 до 25% детского населения. От 70 до 90% детей первого года жизни имеют кожные проявления аллергии. Столь значительная распространённость аллергических болезней у детей связывается с загрязнением окружающей среды химическими соединениями, изменением образа жизни и питания населения, увеличением аллергенной нагрузки на детский организм. Наиболее распространены бронхиальная астма, атопический дерматит, поллинозы, аллергический ринит.

Ключевые слова: аллергия, аллергические заболевания, дети, распространенность

The relevance of the scientific search for new approaches to the prevention of allergies in young children is due to many factors: the “rejuvenation” of allergic diseases, an ever earlier debut, an extensive increase in the number of patients in the first years of life in the world. Since the 60s of the twentieth century, there has been an increase in the prevalence of allergic diseases in children, which continues to this day. According to epidemiological studies, allergic diseases suffer from 15 to 25% of the child population. From 70 to 90% of children in the first year of life have skin manifestations of allergies. Such a significant prevalence of allergic diseases in children is associated with environmental pollution by chemical compounds, changes in lifestyle and nutrition of the population, an increase in the allergenic load on the children's body. The most common asthma, atopic dermatitis, pollinosis, allergic rhinitis.

Keywords: allergy, allergic diseases, children, prevalence.

Характерной чертой последних десятилетий XX века и начала XXI явился неуклонный рост число аллергических заболеваний во всех регионах мира [1,с.239; 2, с.324; 4,с.77; 6,с.21].

В последние годы в Узбекистане отмечается рост распространенности аллергических заболеваний у детей, ранняя их манифестация, частая хронизация и склонность к последующему прогрессированию [4,с.77; 5.с.258].

Аллергические заболевания принадлежат к наиболее распространенным у детей, а за последние годы отмечается значительный рост частоты и более тяжелое течение

аллергических болезней, в связи с чем они рассматриваются в современном обществе как крупная медицинская и социальная проблема [1,с.239; 2, с.324; 3, с.318; 4,с.77; 6,с.21]. Частота аллергических болезней, по данным разных авторов, колеблется в широких пределах, что зависит от используемых критериев диагностики и методов эпидемиологического исследования. Так, распространенность бронхиальной астмы по данным отечественных и зарубежных авторов [1,с.239] составляет от 0,2 до 8,1 %. В то же время, по обобщенным данным исследования ISAAC (International Study of Asthma and Allergies in Childhood - Международное исследование астмы и аллергии у детей), частота симптомов БА колеблется от 1,0 до 30,8 % [3, с.318;]. Аллергический ринит и поллиноз в разных регионах составляют 0,2-20 % [4,с.77], атопический дерматит и экзема - 1,6-4,2 % [6,с.21].

Одной из причин, обуславливающих разброс показателей распространенности аллергических болезней у детей, является отсутствие стандартной методики эпидемиологического обследования и единых диагностических критериев, репрезентативности групп для достоверного сравнения полученных результатов. Вместе с тем отмечается и существенная гиподиагностика аллергических болезней. Эпидемиологически определяемые показатели распространенности аллергических болезней нередко превышают данные официальной статистики в два раза, следовательно, данные, основанные на обращаемости к врачам, не отражают истинного распространения данной патологии и подтверждают необходимость эпидемиологических исследований. Социальная значимость проблемы и экономическое бремя аллергических болезней также диктуют необходимость проведения подобных исследований.

Все более актуальной становится проблема изучения истинной распространенности аллергических болезней у детей с исследованием результатов научно-обоснованных эпидемиологических исследований. Оценка истинной распространенности аллергических болезней чрезвычайно актуальна, так как позволяет определить наиболее значимые факторы риска и наметить пути эффективной профилактики аллергических заболеваний у детей.

Таким образом, из аллергических заболеваний в основном встречается формы аллергических заболеваний – бронхиальная астма, аллергический ринит и атопический дерматит; Бронхиальная астма в мире и в Узбекистане также остается актуальной проблемой. АЗ влияют на качество жизни детей, что существенно отражается на социальной адаптации ребенка. Следовательно, раннее выявление, профилактика и лечение аллергических заболеваний, является одним из наиболее важных вопросов современной медицины.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Хакбердиев М.М., Абдуллаев Н.Ч., Каратаева Н.А. Аллергические заболевания у детей: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Ташкент, 2013. с. 239.
2. Пенкина Н. И. Распространенность, факторы риска и течение атопического дерматита у детей, авт. дисс..докт. мед. наук. Москва, 2006, с. 324.
3. Лиханов А. В. Клинико-эпидемиологический мониторинг как основа совершенствования медицинской помощи детям с аллергическими заболеваниями: авт. докт. дисс. Новосибирск, 2006. с.318.
4. Ирсалиева Ф.Х. Современные аспекты оптимизации специфической иммунотерапии при респираторных аллергиях в Узбекистане: авт. докт. дисс. Ташкент, 2016. с.77.
5. Умаров Д.С. Распространенность и клинические особенности течения аллергических заболеваний у детей в Республике Таджикистан, лечение и профилактика: автореф. докт. мед. наук. Москва, 2009. с.258.
6. Хатамов Х.М. Состояние тимуса, иммунофенотипов лимфоцита и эффективность ретростеральной гормонотерапии при бронхиальной астме: авт. дисс. канд. мед. наук. Ташкент, 2010. с.21.

РОЛЬ ПИТАНИЯ В ЗДОРОВЬЕ ДЕТЕЙ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Роль питания детей в современных условиях значительно повышается в связи с влиянием на растущий организм таких социальных факторов, как резкое ускорение темпов жизни, увеличение получаемой детьми познавательной информации, напряженный характер учебы, значительный объем учебной нагрузки, что связано с большим расходом энергии и с высоким потреблением пищевых веществ. В организации питания большое значение имеют режим или ритм питания, правильное распределение рациона по приемам пищи, обстановка, в которой осуществляется ее прием и др.

Ключевые слова: питание, здоровье детей, рациональное питание.

The role of children's nutrition in modern conditions is significantly increased due to the influence on the growing body of such social factors as a sharp acceleration of the pace of life, an increase in children's cognitive information, the intense nature of learning, a significant amount of training load, which is associated with high energy consumption and high consumption food substances. In the organization of nutrition, the regime or rhythm of nutrition, the correct distribution of the diet by meals, the environment in which it is administered, etc. are of great impo.

Keywords: nutrition, children's health, rational nutrition.

Правильно организованное питание, полноценное и сбалансированное по содержанию основных пищевых веществ, витаминов и микроэлементов обеспечивает нормальный рост и развитие детского организма, оказывает существенное влияние на состояние здоровья, устойчивость иммунитета ребенка к различным заболеваниям, способствует физическому и умственному развитию, повышает работоспособность и успеваемость, создает условия для адаптации подрастающего поколения к факторам окружающей среды [1,с.55; 2,с.36-39; 3,с.48-49;5,36-38].

Согласно научным данным, питание ребенка должно быть сбалансировано в зависимости от возраста, пола, климатогеографической зоны проживания, характера, длительности и величины физической нагрузки [4,с.71-74; 5,36-38].

Считается, что физическая работоспособность человека характеризуется функциональными возможностями организма, степенью его физической подготовленности и характером адаптационных реакций при физических нагрузках. С практической точки зрения наибольший интерес представляют ранние признаки ухудшения функционального состояния организма и снижения работоспособности, связанные с неадекватным статусом питания [3,с.48-49].

Исследования организации и качества питания школьников показывают их неудовлетворительное состояние и несоответствие гигиеническим нормативам. Большинство пищеблоков имеет слабую материально-техническую базу, высокую изношенность технологического и холодильного оборудования. Во многих школьных столовых допускаются грубые нарушения санитарно-эпидемиологического режима, технологии приготовления пищи, правил ее хранения, а также личной гигиены работниками. По этой причине в школах ежегодно регистрируются вспышки острых кишечных инфекций и сальмонеллеза [1,с.55; 2,с.36-39].

Среди детских учреждений, отнесенных к группе наиболее неблагополучных в плане организации питания, находятся учреждения интернатного типа. Большинство данных учреждений размещено в непригодных зданиях, архитектурно-планировочное решение которых не позволяет обеспечить организацию качественного и безопасного в

санитарно-эпидемио-логическом отношении питания воспитанников. Технологическое оборудование пищеблоков образовательных учреждений обновляется крайне медленно, его износ достигает 90% [2,с.36-39].

Изучение характера питания показало, что 20,5% школьников не завтракают и не обедают, у 27,8% подростков это происходит эпизодически [1,с.55]. В целом охват учащихся горячим питанием составляет около 63%. Выборочные исследования показывают, что лишь 23% учащихся получают горячую пищу 2-3 раза в день. Число детей, пользующихся школьными столовыми, за последние десятилетия сократилось как минимум на 30%; среди старшеклассников оно составляет только 10%. Почти повсеместно горячее питание заменяется буфетной продукцией [3,с.48-49;4,с.71-74].

Школьное меню составляется с учетом стоимости продуктов питания, а не физиологических потребностей детей в биологически ценных веществах. Обеспечение школьников продуктами, обогащенными витаминами и микронутриентами, осуществляется крайне недостаточно [1,с.55; 2,с.36-39; 3,с.48-49;4,с.71-74; 5,36-38].

Широко используются продукты промышленного производства, прошедшие жесткую технологическую обработку. В результате в них полностью или частично отсутствуют природные биологически активные вещества – витамины, микроэлементы, фосфолипиды, фитостерины, и другие биорегуляторы обмена веществ, гормональной деятельности, иммунитета и функций отдельных органов и систем организма. Дефицит этих биологически активных веществ сопровождается снижением защитных сил организма, препятствующих неблагоприятному воздействию вредных факторов окружающей среды, формированием синдрома хронической усталости, астеничности, снижением умственной и физической работоспособности, обострением хронических заболеваний [4,с.71-74; 5,36-38].

Так, железу, как незаменимому микронутриенту принадлежит важная роль в активности и синтезе многих металлоферментов, чем объясняется его влияние на процессы роста, развития, тканевого дыхания, гемопоэза, иммуногенеза и другие физиологические процессы. Недостаточность железа обуславливает развитие железодефицитной анемии. Результаты многочисленных исследований свидетельствуют, что дефицит витаминов С, В₁, В₂, В₆ и других вызывают резкое снижение резистентности к бактериям, вирусам, возбудителям паразитических болезней. Дефицит йода обуславливает снижение психического и умственного развития детей [1,с.55; 2,с.36-39; 3,с.48-49].

В большинстве учреждений обеспеченность детей калориями и основными пищевыми ингредиентами составляет 1/3 от физиологических потребностей. Дефицит микронутриентов, витаминов испытывают до 61,3% школьников, так как в рационе их питания сырые овощи и фрукты встречаются не ежедневно, а 14% детей отмечают их употребление не чаще 1-2 раза в неделю. По данным Е.В. Крукович и соавт., в среднем у каждого седьмого ребенка установлена тенденция к снижению белкового обмена с максимальной частотой выраженности данных нарушений в возрасте 11-12 лет [1,с.55;3,с.48-49].

Такое положение способствует росту распространенности среди детей и подростков алиментарно-зависимых заболеваний – анемий, болезней желудочно-кишечного тракта и желчевыводящей системы, увеличению частоты белково-калорийной недостаточности, проявляющейся в снижении массы тела и ростовых показателях. Вследствие этого около 10% детей имеет сниженные антропометрические характеристики, около 7% страдают ожирением [5,36-38].

Таким образом, от того, как организовано питание в школах, во многом зависят уровень физического и нервно-психического развития детей и подростков, а также показатели заболеваемости. Особенно большое значение имеет правильная организация питания школьных учреждений.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Ивженко Е. В., Сетко Н. П. Гигиеническая характеристика организации питания детей интернатных учреждений // Здоровоохранение Росс. Федерации. – 2010. – №4. – С. 55.
2. Рапопорт И. К. Состояние здоровья школьников и проблема выбора профессии // Гигиена и санитария. – 2009. – №2. – С. 36-39.
3. Сетко Н. П., Кузько Н. Н. Кирсанюк Е. В. Физиолого-гигиенические аспекты сохранения индивидуального здоровья школьников // Росс. педиатрический журнал. – 2003. – №2. – С. 48-49.
4. Крукович Е. В., Жданова Л. А., Лучанинова В. Н. и др. Особенности состояния здоровья и питания подростков приморского края // Гигиена и санитария. – 2007. – №5. – С. 71-74.
5. Насолодин В. В., Зайцева И. П., Зайцев О. Н. Оценка фактического питания и состояния иммунологической реактивности у студенток // Гигиена и санитария. – 2005. – №3. – С. 36-38.

УДК 616.127-005.-036.8

*Гулбахор Матназарова, Шохиста Машиарипова
(Ургенч, Узбекистан)*

ЭПИДЕМИОЛОГИЯ ИНФАРКТА МИОКАРДА СРЕДИ НАСЕЛЕНИЯ ХОРЕЗМСКОГО РЕГИОНА

В данной статье, основываясь на данных 2007-2017 годов, изучены распространение и наиболее частые факторы риска инфаркта миокарда среди городского и деревенского населения Хорезмского населения.

Ключевые слова: *инфаркт, миокард, курение, стенокардия, сахарный диабет.*

In this article, based on data from 2007-2017, the distribution and the most frequent risk factors of myocardial infarction among the urban and rural population of the Khorezm region are studied.

Keywords: *heart attack, myocardium, smoking, stenocardia, diabetes.*

Целью данной работы является изучение эпидемиологии инфаркта миокарда (ИМ) в Хорезмской регионе, который можно отнести к типовому сельскохозяйственному, за период 2007-2017 гг. На основе данных регистра ИМ по Хорезмской регионе изучены заболеваемость, смертность от ИМ в зависимости отвозраста, пола, факторов риска за период с 2007 по 2017 г.

Хорезмский регион относится к сельскохозяйственным регионами численностью населения 1020000 человек. В крупных городах области проживают около полумиллиона человек. Большая часть населения занята производством продуктов питания и проживает в сельской местности. Загрязнение территории промышленными токсикантами незначительное. В последние годы снизилась загрязненность пестицидами и в сельских районах. Вместе с тем следует упомянуть о социально-бытовом неблагополучии жителей сельских районов, связанном, в частности, с избыточным употреблением алкоголя среди мужской половины населения. Заболеваемость ИМ с 2007 по 2017 г. выросла на 11,3% (с 1,27 до 1,43 на 1000 населения) как в городской (11,0%; с 1,60 до 1,76 на 1000 населения), так и в сельской популяциях (11,2%; с 1,00 до 1,16 на 1000 населения).

При сравнении заболеваемости ИМ отдельно среди мужчин и женщин отчетливо видно, что как в городской, так и в сельской популяции заболеваемость среди мужчин достоверно выше, чем среди женщин. Однако сельские мужчины болеют ИМ значительно чаще, чем

горожане мужского пола. Так, средняя частота развития ИМ за 9 лет у сельских мужчин составила $2,10 \pm 0,13$, а среди городских - $1,72 \pm 0,10$ ($p=0,048$), в то время как среди городских женщин заболеваемость ИМ существенно превышает таковую среди сельских (соответственно $1,00 \pm 0,04$ и $0,58 \pm 0,05$, $p=0,03$). При анализе частоты развития ИМ в зависимости от возраста установлено, что достоверных различий в частоте случаев ИМ как между группами мужчин в городе и селе, так и среди женщин в городе и селе в аналогичных по возрасту группах не отмечается. В то же время констатирована достоверно большая частота возникновения ИМ среди мужчин как городской, так и сельской популяции в возрасте до 70 лет. В возрасте же 70 лет и старше частота развития ИМ среди женщин оказалась достоверно выше, чем среди мужчин, как в городской, так и в сельской популяции.

Эти важные факты, предостерегающие от некорректных выводов при анализе показателей вне зависимости от возраста, и, следовательно, структуры населения, еще раз подтверждают необходимость применения принципов научной обоснованности при изучении исходной эпидемиологической ситуации. По данным Хорезмского регистра установлены основные непосредственные причины и условия развития ИМ. Так, в покое, без каких либо отягощающих факторов ИМ возник в 55,8% случаев, необычной физической нагрузки – в 11,63%, сильного нервного напряжения – в 4,27%, эмоциональной беседы – в 0,98%, во время сна – в 7,85%, вследствие злоупотребления алкоголем – в 0,84%, прочих причин – в 19,35%. За медицинской помощью до одного часа обратились 9,1% человек, от 1 до 3 часов – 30,1%, от 3 до 6 – 12%, от 6 до 12 – 11,3%, от 12 до 24 – 8,7% и более суток – 28,8%.

По данным Хорезмского регистра, курение предшествовало развитию ИМ в 58,30% случаев среди мужчин и в 34,27% среди женщин, АГ – соответственно в 31,83% и в 24,6% сахарный диабет – в 3,07%, 6,6%, стенокардия – в 31,45%, 19,94%. Приведенные данные еще раз убеждают в том, что плохая информированность пациентов о заболевании, отсутствие адекватных профилактических мероприятий со стороны медицинских работников играют важную роль в развитии заболевания и его профилактике.

Общая летальность от ИМ за период с 2007 по 2017 г. составила в среднем $13,75 \pm 2,16\%$ ($7,71 \pm 1,42\%$ среди мужчины $6,04 \pm 2,06\%$ среди женщин). При этом основными непосредственными причинами летальности были острая и хроническая сердечная недостаточность (53,9%), кардиогенный шок (8,9%), вторичная фибрилляция желудочков (20,0%), первичная фибрилляция (8,53%), тромбоэмболические осложнения (2,53%), разрывы миокарда (6,11%). Летальность – показатель, зависящий от многих фактов и прежде всего от индивидуального статуса больных (возраст, тяжесть ИМ, наличие сопутствующих заболеваний, время обращения за медицинской помощью и время госпитализации). Более независимый показатель – смертность от ИМ. Данные регистра позволили определить общую смертность от ИМ, которая за исследуемый период составила в среднем 18,43 на 100 тысяч населения. Представляет интерес анализ показателя смертности в зависимости от пола и возраста. В возрасте 21-30 лет смертности от ИМ не было, от 31 до 40 лет среди мужчин составляла $2,52 \pm 0,08$, среди женщин $-1,26 \pm 0,06$, общая - $1,89 \pm 0,12$, от 41 до 50 лет - соответственно $14,05 \pm 1,60$, $1,13 \pm 0,5$, $7,46 \pm 2,77$, от 51 до 60 лет - $50,35 \pm 2,78$, $10,96 \pm 2,03$, $28,81 \pm 2,90$, от 61 до 70 лет - $109,4 \pm 9,16$, $34,58 \pm 5,62$, $65,20 \pm 7,86$, старше 70 лет - $122,9 \pm 12,60$, $84,79 \pm 10,50$, $98,59 \pm 13,53$.

При сравнении показателей смертности в одинаковых по возрасту и полу группах между городским и сельским населением установлено, что в возрасте 41-50 лет смертность среди городских мужчин составляла $3,5 \pm 1,08$, в сельской местности - $55,3 \pm 7,17$, от 51 до 60 – соответственно $69,03 \pm 11,20$ и $97,7 \pm 10,64$, от 61 до 70 лет - $97,05 \pm 10,57$ и $214,3 \pm 14,62$ и старше 70 лет $294,4 \pm 23,00$ и $164,98 \pm 17,10$. В женской популяции от 61 до 70 лет в городе - $54,33 \pm 9,88$, в сельской местности - $60,1 \pm 7,16$, старше 70 лет – соответственно $190,2 \pm 17,10$, $103,8 \pm 10,52$. Таким образом, общий показатель смертности без учета возраста и пола не дает достоверной клинико-эпидемиологической картины об ИМ и только при анализе по возрасту и полу

позволяет воспроизвести точную картину и сделать достоверные выводы. Так, показатель смертности в мужской популяции остается чрезвычайно высоким, особенно в старших возрастных группах. Особенно высок этот показатель в сельской местности (превышает аналогичный показатель в городе в возрасте 41-50 лет более чем в 15 раз ($p < 0,001$), в возрасте от 51 до 60 лет – в 1,5 раза ($p < 0,05$)), что безусловно свидетельствует о недостаточном качестве оказания медицинской помощи больным ИМ в сельской местности.

ВЫВОДЫ:

1. Заболеваемость ИМ, оцененная по данным регистра, увеличилась на 11% за период 2007-2017 гг. как в городской, так и в сельской популяции.

2. Стратифицированные по возрасту и полу показатели заболеваемости ИМ между мужской популяцией в городе и селе, как и в женской популяции, значимо не различаются. При этом заболеваемость среди мужчин в возрасте старше 70 лет существенно выше, чем среди женщин, а в возрасте старше 70 лет - наоборот.

3. Среди факторов, провоцирующих развитие ИМ, наиболее значимы курение, АГ, стенокардия, сахарный диабет.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Associations with myocardial infarction of six polymorphisms selected from a three-stage genome-wide association study / V.D. Horne, J.F. Carlquist, J.B. Muhlestein et al. // *Am. Heart J.* – 2007. – Vol. 154(5). – P. 969-975.

2. Арабаджян, В.А. Анализ больничной летальности при инфаркте миокарда / В.А. Арабаджян, М.Я. Коссовский // *Клиническая медицина.* – 1976. - № 9. – С. 108-111.

3. Беленков, Ю. Н. Истинная распространенность ХСН в Европейской части Российской (исследование ЭПОХА, госпитальный этап) / Ю.Н. Беленков, В.Ю. Мареев, Ф.Т. Агеев Ф.Т. // *Журнал Сердечная недостаточность.* – 2011. - № 12(2). – С. 63-69.

4. Беленков, Ю.Н. Дисфункция левого желудочка у больных ИБС: современные методы диагностики, медикаментозной и немедикаментозной коррекции / Ю.Н. Беленков // *Русский медицинский журнал.* – 2000. - № 17. – С. 685-693.

5. Беленков, Ю.Н. Знакомьтесь: Диастолическая сердечная недостаточность / Ю.Н. Беленков, Ф.Т. Агеев, В.Ю. Мареев // *Журнал Сердечная недостаточность.* – 2000. - № 1(2). – С. 40-44.

6. Белов, Ю.В. Современное представление о постинфарктном ремоделировании левого желудочка / Ю.В. Белов, В.А. Вараксин // *Российский медицинский журнал.* – 2002. – №10(10). – С. 469-472.

7. Al-Khalili, F. Intracoronary ultrasound measurements in women with myocardial infarction without significant coronary lesions / F. Al-Khalili, B. Svane, C. Di Mario // *Coronary Artery Dis.* – 2000. – Vol. 11. – P. 579-584.

8. Antman, E.M. Focused Update of the ACC/AHA 2004 Guidelines for the Management of Patients with ST-Elevation Myocardial Infarction / E.M. Antman, M. Hand, P.W. Armstrong // *J Am Coll Cardiol.* – 2008. – Vol. 51. – P. 210-247.

ПРИМЕНЕНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В МЕДИЦИНСКОМ КОЛЛЕДЖЕ

Качество подготовки медицинских кадров напрямую связано с внедрением в учебный процесс современных инновационных образовательных технологий, особенно особых подходов к внедрению инновационных методов практической подготовки. К передовому педагогическому опыту в более узком и строгом смысле этого понятия относят такую практику, которая содержит в себе элементы творческого поиска, новизны, оригинальности, то, что иначе называется новаторством. Такой педагогический опыт особенно ценен потому, что он прокладывает новые пути в педагогической практике и педагогической науке, поэтому именно новаторский опыт в первую очередь подлежит анализу, обобщению и распространению.

Ключевые слова: методы обучения, интерактивные методы обучения, деловые игры.

The quality of training of medical personnel is directly related to the introduction of modern innovative educational technologies into the educational process, especially the special approaches to the introduction of innovative practical training methods. In the more narrow and strict sense of this concept, the best pedagogical experience includes such practice, which contains elements of creative search, novelty, originality, what is otherwise called innovation. Such pedagogical experience is especially valuable because it paves the way for new pedagogical practice and pedagogical science; therefore, it is innovative experience that is first of all subject to analysis, synthesis and dissemination.

Keywords: training methods, interactive teaching methods, business games.

В практике используются различные по эффективности, целесообразности и применимости формы работы. К ним относятся: уроки разных типов (изучения нового учебного материала, закрепления учебного материала, комбинированный, обобщающий, контрольный); лабораторное занятие; практическое занятие; лекция (вводная, установочная, текущая, заключительная, обзорная; информационно-тематическая, проблемная, лекция-беседа); семинар (семинар-беседа, семинар-конференция, семинар-диспут, смешанный семинар, исследовательский семинар); консультации (систематические по учебной дисциплине, предэкзаменационные, по курсовому и дипломному проектированию, консультации к практике; индивидуальные и групповые); курсовое проектирование; учебная практика; производственная практика; самостоятельная внеаудиторная работа [1,с.91;4,с.147].

В условиях современного профессионального образования в структуре компетентности специалиста, кроме профессиональных способностей, особое значение приобретают его социальные качества. Это имеет прямое отношение к подготовке медицинских работников среднего звена, постоянно включенных в многоплановый процесс общения с коллегами по работе, пациентами и их родственниками. И поэтому в обучении студентов-медиков все большую популярность приобретает классификация методов по форме взаимодействия преподавателя и обучающихся: пассивные методы, методы активного обучения, интерактивные методы [2,с.145]. В медицинском колледже преподавателями используются неимитационные и имитационные группы методов активного обучения. Среди неимитационных методов популярными являются проблемные лекции, проблемные семинары, диспуты и дискуссии. В частности, учебные дискуссии способствуют формированию коммуникативной компетентности студентов, содействуют творческому

осмыслению материала и формированию ценностных ориентаций. Этот метод применяется преподавателями клинических дисциплин для совместного обсуждения учебных и профессиональных проблем, решение которых достигается путем взаимодополнения и группового взаимодействия. В общепрофессиональных и общегуманитарных дисциплинах дискуссии используются для всестороннего рассмотрения сложных проблем, не имеющих однозначного решения в науке, социальной и политической жизни. Имитационные методы также находят применение в системе среднего медицинского образования. Анализ конкретных ситуаций, имитационные упражнения, имитационные тренинги являются тем интегральным методом обучения и контроля, который в условиях приближенных к реальным, позволяют объективно выявить способность студента к реальной конкретной профессиональной деятельности. Деловые, ролевые, дидактические, организационно-деятельностные игры обладают большими образовательными возможностями, воодушевляют, доставляют удовольствие всем участникам, способствуют самопознанию и проявлению способностей и скрытых возможностей студентов. Деловые игры как интерактивный метод обучения приобретают особое значение в медицинском образовании, требуют от студентов теоретической подготовки в области базовых дисциплин: анатомии, пропедевтики, терапии, хирургии, психологии общения и пр. [3,с.133].

Применение интерактивных методов обучения позволяет формировать у студентов-медиков открытую познавательную позицию, которая является существенным фактором развития общих и профессиональных компетенций. В целом используемые методы направлены на формирование у обучающихся собственной точки зрения, умение ее аргументировать; использовать ранее полученных знаний в качестве метода для получения новых знаний, освоения умений; приращение опыта практических действий. Формирование общих профессиональных компетенций студентов в основном зависит от организации их деятельности, и в частности – от самостоятельной внеаудиторной работы. Содержание самостоятельной работы студентов подразумевает задания по целеполаганию, обобщению и классификации материала, коррекции и оценки своей деятельности, а также умения решать профессиональные задачи, понимать психологию других людей, осознавать свои действия и пр. Результатом организации самостоятельной работы является развитие у студентов аналитических, коммуникативных организаторских, и рефлексивных умений, обеспечивающих формирование их профессиональных компетенций.

Таким образом, критерием эффективности отбора методов обучения является уровень сформированности общих и профессиональных компетенций студентов.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Тешаев О.Р., Маматкулов Б.ва бошқ. Ўқитувчилар учун презентация ва интерактив ўқитиш усулларида кўникмаларни ҳосил қилиш бўйича кўлланма. Тошкент 2011. 91 б.
2. Халматова Б.Т., Ибрагимов Ф.Н., Яковенко В.И. Методическое пособие по модулю “введение в клинику”. Ташкент 2010. 145 с.
3. Тешаев О.Р ва бошқ. Педагогик технологияларни тиббиётда лойиҳалаштириш ва режалаштириш. Ўқув - услубий кўлланма. Тошкент, 2010. 133 б.
4. Каримов Ҳ.Ё. тахрири остида. Янги педагогик технологиялар. Тошкент,2001. 147 б.

УДК 618.146–006.6:611.018.7

*Мохичехра Мухаммадиева, Фариза Жураева, Лола Сафарова
(Самарканд, Узбекистан)*

К ВОПРОСУ О ТАКТИКЕ ВЕДЕНИЯ ЖЕНЩИН С ПАТОЛОГИЕЙ ШЕЙКИ МАТКИ (ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ)

В обзоре представлены данные литературы, касающиеся тактики ведения женщин с патологией шейки матки.

Ключевые слова: *цервикальная интраэпителиальная неоплазия, эксцизия, иммунокоррекция.*

The review presents the literature data concerning the tactics of management of women with cervical pathology.

Keywords: *cervical intraepithelial neoplasia, excision, immunocorrection.*

В настоящее время доброкачественные заболевания шейки матки занимают одно из первых мест в структуре амбулаторной гинекологической заболеваемости и не имеют тенденции к снижению.

Актуальность изучения вопросов совершенствования диагностики доброкачественных, предраковых заболеваний шейки матки, влагалища и вульвы не вызывает никаких сомнений, так как ежедневно практические врачи сталкиваются с различными формами данной патологии [1, 3].

Эффективность лечения этих заболеваний находится в прямой зависимости от их ранней диагностики и рациональной тактики ведения.

Своевременное выявление и лечение доброкачественных, предраковых состояний и дисплазий шейки матки является важным аспектом профилактики рака шейки матки [4, 6].

Важным моментом при лечении дисплазии шейки матки является радикальность удаления патологического очага и правильная оценка состояния линии резекции [2, 5]. Излечение тяжёлой интраэпителиальной патологии шейки матки может быть достигнуто путём применения эксцизионной или аблативной техники, однако полная ликвидация HPV инфекции с помощью физиохирургических методов не всегда возможна [4, 8].

Наиболее часто для лечения женщин с патологией шейки матки используются методики аблации и петлевой электроэксцизии [1,3]. В многочисленных работах подчеркивается эффективность использования электрорадиохирургического метода лечения, являющегося усовершенствованным вариантом электротерапии [5, 10, 12]. Радиоволновая эксцизия признается лучшим по результативности методом диагностики и лечения. В литературе появились данные об использовании плазменной хирургии, например, аргоноплазменной коагуляции [1, 6]. Однако в литературе нет единого мнения об эффективности использования данного метода при лечении заболеваний шейки матки, что диктует необходимость более углубленного изучения данного вопроса.

Специфических препаратов против вируса папилломы человека не создано и нет единого алгоритма терапии папилломавирусной инфекции. Иммуномодулирующие препараты в ряде случаев повышают эффективность терапии, но в качестве монотерапии оказываются недостаточно эффективными [2,4,5]. Использование только одних деструктивных методов лечения не даёт 100% результата. Наиболее перспективным считается комплексное лечение, включающее неспецифическую противовирусную терапию и местное воздействие на изменённые участки генитального тракта, целью которого является удаление патологического очага поражения [2, 11]. Из иммуномодулирующих препаратов эффективность считается доказанной для местного применения препаратов интерферона [12]. Поскольку эффективность терапии препаратами интерферона зависит от уровня синтеза

онкобелка E7, способного нейтрализовать противовирусную активность интерферонов [4, 8], то это подтверждает тот факт, что местная интерферонотерапия остаётся важным методом лечения папилломавирусной инфекции, а препараты, способные подавлять синтез онкобелка E7 [2, 8], должны значительно улучшить результаты лечения этой патологии.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Дамиров М.М. Кольпоскопия. 2-е издание. – М.: БИНОМ, 2016. – 198 с.
2. Кедрова А.Г., Подистов Ю.И., Кузнецов В.В., Брюзгин В.В. Роль противовирусной терапии в комплексном лечении больных эпителиальными дисплазиями и преинвазивным раком шейки матки // *Акушерство и гинекология*. – 2006. – №6. – с. 27-30.
3. Роговская С.И. Папилломавирусная инфекция у женщин и патология шейки матки. В помощь практикующему врачу. – М.: ГЭОТАР-Медиа, 2010. – 192 с.
4. Соловьев А.М., Логвинова Д.В. Лечение и профилактика про-грессирования заболеваний шейки матки, ассоциированных с вирусом папилломы человека // *Леч. врач.* – 2013. – № 3. – С. 37.
5. Шахматова М.П., Дмитриева Л.В., Герасимова А.Д., Кодриан А.А. Возможности применения CO₂-лазера в гинекологии // *Акушерство и гинекология*. – 1989. – № 4. – С. 43-45.
6. Шкредова И.Н. Лечение распространенных папилломавирусных поражений шейки матки у женщин фертильного возраста.: Автореф. дисс... канд. мед. наук. – Смоленск, 2005. – 22 с.
7. Narisawa-Saito M., Kiyono T. Basic mechanisms of highrisk human papillomavirus-induced carcinogenesis: roles of E6 and E7 protein // *Cancer Sci.* 2013. – Vol.98, №10. – P.1505.
8. Nuovo J., Melnikow J., Howell L.P. New tests for cervical cancer screening / J. Nuovo // *Am. Fam. Physician.* – 2001. – Vol. 64, № 5. – P.780-786.
9. Omori M., Hashi A., Nakazawa K. et al. Estimation of prognoses for cervical intraepithelial neoplasia 2 by p16INK4a immunoeexpression and high-risk HPV in situ hybridization signal types // *Am. J. Clin. Pathol.* – 2007. – Vol. 128, № 2. – P.208-217.
10. Richart R.M. Cervical Intraepithelial neoplasia // *Pathol. Ann.* – 1973. – Vol. 8. – P. 301-328. 3. Reagan J.W., Seiderman I.L., Saracusa Y. The cellular morphology of carcinoma In situ and dysplasia or typical hyperplasia of the uterine cervix // *Cancer.* – 1983. – Vol. 6. – P. 224-235.
11. Ronco G., Segnan N., Giorgi-Rossi P. et al. Human papillomavirus testing and liquid-based cytology: results at recruitment from the new technologies for cervical cancer randomized controlled trial // *J. Natl. Cancer. Inst.* – 2006. – Vol. 98, № 11. – P.765-774.
12. Solomon D., Davey D., Kurman R. et al. The 2001 Bethesda System. Terminaligy for reporting results of cervical cytology // *JAMA.* – 2002. – Vol. 16. – P. 2114-2118.
13. World Health Organization (WHO). Comprehensive Cervical Cancer Control. A guide to essential practice. – Geneva: WHO, 2006. – [http:// www.who.int/ reproductive-health/publications/cervical_cancer_gep/text.pdf](http://www.who.int/reproductive-health/publications/cervical_cancer_gep/text.pdf).

УДК 616.894-053.8-07

Гулрух Норкулова
(Ташкент, Узбекистан)

НЕКОТОРЫЕ ТЕРАПЕВТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ БОЛЕЗНИ АЛЬЦГЕЙМЕРА (ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ)

Статья содержит обзор данных литературы по некоторым терапевтическим аспектам болезни Альцгеймера.

Ключевые слова: болезнь Альцгеймера, лечение.

The article contains a review of the literature on some therapeutic aspects of Alzheimer's disease.

Key words: Alzheimer's disease, therapy.

Болезнь Альцгеймера (синоним – деменция альцгеймеровского типа) представляет собой наиболее распространенную форму первичных дегенеративных деменций позднего возраста, которая характеризуется постепенным малозаметным началом в пресенильном или старческом возрасте, неуклонным прогрессированием расстройств памяти и высших корковых функций вплоть до тотального распада интеллекта и психической деятельности в целом, а также типичным набором нейропатологических признаков [7].

Болезнь Альцгеймера (БА), впервые описанная А. Alzheimer более 100 лет назад, представляет собой неуклонно прогрессирующий дегенеративный процесс, приводящий к тотальной деменции. Атрофия коры и лимбической системы сопровождается необратимыми нарушениями неврологических и психических функций преимущественно дефицитарного характера. При БА происходит нарастающий распад памяти, интеллекта и высших корковых функций (речи, праксиса, гнозиса, чтения, письма, счета), приводящий к тотальному слабоумию с развитием беспомощности и необходимостью ухода и постоянного наблюдения за пациентом. В соответствии с современными диагностическими критериями МКБ-10, к БА относится не только описанная автором довольно редкая ранняя, или пресенильная, форма деменции, но и широко распространенное старческое слабоумие альцгеймеровского типа (сенильная деменция).

В мире ежегодно регистрируется около 4,6 млн. новых случаев диагноза БА [2]. Выделяют четыре стадии БА: **Предеменция (мягкое когнитивное снижение)** Проявляется в виде малозаметного снижения кратковременной памяти, внимания и абстрактного мышления. **Ранняя деменция.** Нарушения памяти прогрессируют, возникает агнозия, проблемы с речью, снижаются профессиональные навыки, возникают проблемы с ориентацией в пространстве и планированием движений. **Умеренная деменция.** Присоединяется нарушение долговременной памяти. Больные не узнают родственников. Расстройство речи прогрессирует. Нарушается цикл сонбодрствования. Усугубляется проблемы психики: апатия, агрессия, бродяжничество. Появляется недержание мочи. Утрата проф. пригодности и навыков. **Тяжелая деменция.** Тотальный распад интеллекта и психической деятельности. Полная зависимость от окружающих. Невозможность выполнения простейших манипуляций и ухода за собой. Гиподинамия, потеря мышечной массы. Смерть наступает обычно вследствие стороннего фактора, такого как пролежневая язва или пневмония, а не по вине собственно болезни Альцгеймера.

Подтверждение диагноза БА на сегодняшний день ставится исключительно путем посмертной гистологии мозга. Достоверных биомаркеров для лабораторного подтверждения болезни Альцгеймера не существует. В практике врачи используют только данные анамнеза и клинической картины. Для дифференцировки с другими нейродегенеративными заболеваниями мозга используют дорогостоящие методы

нейровизуализации.(МРТ, Ф-МРТ, ПЭТ). С их помощью отмечается характерные признаки БА: преимущественное поражение височно-теменных полушарий головного мозга, атрофия гиппокампа, холинергических нейронов базального ядра Мейнерта, а также расширение желудочков мозга и субарахноидального пространства.

Когнитивные расстройства, приводящие к социальной дезадаптации пациентов с БА, связаны с локальной атрофией височных долей и гиппокампа. При этом более выраженные нарушения высших мозговых функций отмечаются у пациентов, у которых церебральная атрофия сопровождается поражением белого вещества преимущественно в лобных отделах, что приводит к нейродинамическим расстройствам равновесия. Поражение холинергических нейронов, в свою очередь, приводит к дефициту ацетилхолина, который лежит в основе когнитивной недостаточности и последующего формирования тотальной деменции. Выраженность холинергических нарушений коррелирует со степенью деменции, гибелью нейронов, а также с числом сенильных бляшек и нейрофибриллярных клубков – основных морфологических признаков БА. На основе этих данных были разработаны предпосылки холинергического направления терапии БА. В настоящее время наибольшую распространенность приобрели ингибиторы АХЭ второго поколения: донепезил, ривастигмин и галантамин. Однако терапия может помочь лишь на ограниченный период (6 мес – 3 года, в зависимости от стадии заболевания к началу терапии). [16,12]

Нейротрофические ростовые факторы, нейротрофины – семейство крупных полипептидов, которые регулируют выживание, развитие и согласованную функцию нейронов. Нейротрофины являются регуляторами нейрональной пластичности, осуществляя структурную и функциональную организацию как отдельных клеток мозга, так и нейрональной сети в целом, участвуют в процессах нейрогенеза, а так же противостоят окислительному стрессу и апоптозу (триада функций «нейропластичность, нейрогенез и нейропротекция») [4]. Первым из семейства НРФ в 1950-х гг. был открыт фактор роста нервов (Nerve growth factor, NGF) с возможностью стимулировать восстановление и выживание нейронов при повреждении [5,6]. В последующие года были так же выявлены и другие нейротрофины: нейротрофический фактор мозга (BDNF), нейротрофин -3, -4 (NF-3, NF-4), цилиарный нейротрофический фактор (CNTF), глиальный нейротрофический фактор (GDNF), инсулиноподобные нейротрофические факторы (IGF-1, IGF-2) [7].

Согласно сегодняшним представлениям функция нейротрофических факторов заключается в модуляции биохимических реакций, осуществляемой на различных уровнях: активация рецепторов, синтез медиаторов, экспрессия генов функционально значимых белков и др. Эффекты нейротрофинов осуществляется при взаимодействии с тирозинкиназными рецепторами – Trk-A, Trk-B, Trk-C, а так же «универсальным» рецептором p75NTR. Связывание нейротрофина с рецептором приводит к активации каскада серин/треониновых киназ и далее транскрипторного фактора NF-kb, ключевой молекулы ДНК-сопряжённого синтеза белков в ядре клетки. Например, нейротрофический фактор мозга (BDNF), способный связываться с Trk-B или с p75NTR, запускает внутриклеточный сигнал, ведущий к выживанию или, напротив, гибели клетки. [4,7].

Результаты, полученные как в клинических работах, так и в экспериментальных исследованиях, показали изменённое содержание нейротрофинов и сниженную экспрессию тирозинкиназных рецепторов в мозге на разных стадиях болезни Альцгеймера и Паркинсона [8,9]. По мнению главного научного сотрудника НИИ биомедицинской химии Гомазкова О.А. – любые формы дезрегуляции мозга связаны с нарушением функции нейротрофинов, в частности их синтеза и экспрессии специфических рецепторов [7].

Определение концентрации BDNF в сыворотке крови и цереброспинальной жидкости у 30 пациентов с болезнью Альцгеймера выявило увеличение содержания нейротрофина в начале заболевания. По мере прогрессирования заболевания уровень BDNF снижался, коррелируя с критериями MMSE (Mini-mental State Examination) [10,11]. Отсюда следует предположить, что определение уровня BDNF можно использовать как объективный

показатель для оценки тяжести заболевания, а так же для подтверждения эффективности лечения.

Клинические испытания обосновали мнение, что NGF избирательно действует на холинэргические нейроны, продуцирующие ацетилхолин. У взрослых крыс и приматов внутрижелудочковое введение фактора роста нервов оказывает трофическое действие на холинэргические нейроны и препятствует их возрастной атрофии. По мнению авторов, эти результаты указывают на потенциальную возможность фармакологического использования NGF для лечения БА [13, 15]. Так же было высказано предположение, что дисфункция NGF с высоким сродством с рецепторами Trk-A и низким с p75NTR вызывает дегенерацию холинэргических нейронов базальных ядер в конечной стадии БА. Поэтому терапевтическое нейротрофическое вмешательство может задержать или предотвратить дегенерацию нейронов и сохранить холинэргическую функцию коры в продромальную стадию [14]. Подобно этим результатам было обнаружено сниженное содержание фактора роста нервов в холинэргических нейронах базальных ядер при деменции с тельцами Леви и болезни Паркинсона [8].

За более чем долгую историю исследований НРФ накопилось достаточное количество клинических научных работ, доказывающих связь НРФ с различными патологиями ГМ, в частности, с нейродегенеративными заболеваниями. Отсюда следует разумное заключение, что терапевтическая коррекция таких патологических состояний может быть обеспечена влиянием на активность нейротрофического звена. Однако учёные столкнулись с рядом проблем в попытках использовать НРФ в практике на пациентах. Так первичные клинические исследования по использованию нейротрофинов с помощью непосредственного введения в желудочки мозга человека не увенчались успехом, так как ожидаемого улучшения состояния больных не настало. Введение нейротрофинов другими способами, например глазными каплями, так же не получили развития, так как фармакологический эффект нейротрофинов лимитируется их прохождением через гематоэнцефалический барьер. Крупные полипептидные молекулы подвергаются также быстрому гидролизу ферментами, присутствующими в крови.

В последние десятилетия активно разрабатываются терапевтическая стратегия с использованием мини-пептидов, фармакологический эффект которых не лимитируется ГЭБ. Речь идёт о веществах, которые по своей сути не являясь нейротрофинами, могут специфически связываться с нейротрофиновыми рецепторами и тем самым избирательно экспрессировать или, напротив, блокировать трансдукторные сигналы в клетках мозга, защищая их от деструктивных процессов. Следует отметить, что в практике уже давно применяется Церебролизин – единственный ноотропный пептидергический препарат с доказанной нейротрофической активностью, который содержит в своём составе около 15% пептидов с низким молекулярным весом (до 10 кДа) и набор основных аминокислот [7].

Таким образом, поиск новых возможных способов доставки нейротрофинов в мозговую ткань, а также их использование в качестве биомаркеров нейродегенеративных заболеваний и других психических заболеваний продолжается.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Воробьева, А.А. Болезнь Альцгеймера / А.А. Воробьева, А.В. Васильев // РМЖ. –2009. – № 17 (11). – С. 801–804.
2. Гомазков, О.А. Нейрогенезкакадаптивнаяфункциямозга / О.А. Гомазков. – М.,2013.
3. Журавлева К. С., Куташов В. А. Современный взгляд на болезнь Альцгеймера // Молодой ученый. – 2015. – №23. – С. 341-347.
4. Преображенская И. С. Диагностика и лечение болезни Альцгеймера // Журнал неврологии, нейропсихиатрии, психосоматики. – 2012. – Том 4. – №2. – С. 5–10.
5. Федеральные клинические рекомендации по лечению и диагностике болезни Альцгеймера. – М., 2013.

6. Cochen, S. Nerve Growth–Stimulating Factor Isolated From Sarcomas 37 and 180 / S. Cochen, R. Levi-Montalcini, V.A. Hamburger // Proc Natl Acad Sci. – 1954.
7. Dawbarn, D. Neurotrophins and neurodegeneration / D. Dawbarn, S.J. Allen // Neuropathol Appl Neurobiol. – 2003.
8. Epigenetic regulation of adult neural stemcells: implications for Alzheimer’s disease / C.P. Fitzsimons, E. Bodegraven, M. Schouten et al. // Molecular Neurodegeneration. – 2014.
9. Levi-Montalcini, R. In Vitro effects of a Nerve Growth–Stimulating Agent Isolated From Snake Venom / R. Levi-Montalcini, S. Cochen // Proc Natl Acad Sci. – 1956.
10. National Institutes of Health State-of-the-Science Conference Statement: Preventing Alzheimer Disease and Cognitive Decline / Martha L. Daviglus, Carl C. Bell, Wade Berrettini et al. // Annals of Internal Medicine. – 2010.
11. Neuroregeneration in neurodegenerative disorders / A.M. Enciu, M.I. Nicolescu, C.G. Manole et al. // BMC Neurol. – 2011.
12. Stage-dependent BDNF serum concentrations in Alzheimer’s disease / C. Lasce, E. Stransky, T. Leyhe et al. // J. Neural Transm. – 2006.
13. Serum nerve growth factor concentration and its role in the preclinical stage of dementia / R.T. Schaub, D. Anders, G. Golz et al. // Am. J. Psychiatry. – 2002.
14. Hefti, F. Nerve growth factor and Alzheimer's disease / F. Hefti, L.S. Schneider // Clin Neuropharmacol. – 1991.

УДК 513.55

*Хабиба Оллоназарова
(Ташкент, Узбекистан)*

РОЛЬ УСЛОВИЙ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА В ФОРМИРОВАНИИ ЗДОРОВЬЯ ДЕТЕЙ

Санитарно-эпидемиологический надзор за условиями воспитания и обучения детей и подростков в образовательных учреждениях призваны осуществлять соответствующие подразделения Госсанэпидслужбы. Однако квалифицированный надзор затруднен из-за отсутствия единой методологии оценки, отсутствия унифицированного набора показателей и критериальных признаков для выявления неблагоприятных условий и определения степени их риска для здоровья детей и подростков, отсутствия комплексной оценки условий воспитания и обучения в образовательных учреждениях и совокупного влияния факторов среды образовательного учреждения на здоровье детей.

Ключевые слова: *здоровье детей, гигиенические условия, учебный процесс.*

Sanitary-epidemiological supervision of the conditions for the upbringing and education of children and adolescents in educational institutions is called upon to be carried out by the relevant departments of the State Sanitary and Epidemiological Service. However, qualified supervision is difficult due to the lack of a unified assessment methodology, the lack of a unified set of indicators and criteria for identifying adverse conditions and determining the extent of their risk to the health of children and adolescents, the lack of a comprehensive assessment of educational and training conditions in educational institutions on children's health.

Keywords: *children's health, hygienic conditions, educational process.*

В современных социально-экономических условиях существенно возросло количество внутришкольных факторов, воздействующих на здоровье учащихся. К традиционным факторам, связанным со световой обстановкой, воздушной средой, используемой школьной мебелью, прибавились новые, обусловленные интенсификацией учебного процесса, в том числе с использованием новых информационных технологий. Все это привело к тому, что

существующие условия обучения во многих образовательных учреждениях не отвечают требованиям гигиены и естественно-научным основам возрастной психофизиологии [1,с.16; 2,с.53-59; 6,с.66-70].

Н. С. Салихова и соавт. (2000) отмечают, что неудовлетворительное состояние школ Узбекистана, несоблюдение гигиенических норм учебной нагрузки и многие другие факторы окружающей ребенка среды привели к росту общей и инфекционной заболеваемости в последние годы [3,с.70]. По данным ряда исследований, существенные нарушения гигиенических нормативов выявляются при комплектации классов школьной мебелью: несоответствие маркировки столов и стульев, высоты мебели росту учащихся, нерациональная расстановка парт. В классах общеобразовательной школы эти нарушения достигают 60,3%. В целом от 20 до 80% школ оснащено мебелью, не соответствующей гигиеническим нормативам [2,с.53-59; 6,с.66-70].

Недостатки в комплектации учебных помещений школьной мебелью, не отвечающей гигиеническим требованиям и стандартам, нашли свое отражение в структуре хронической патологии обследованных школьников. Нарушения рабочей позы наиболее часто встречаются у учащихся традиционных (61,9%) и профильных (47,5%) классов. Болезни костно-мышечной системы и соединительной ткани занимают 2-е место среди выявленных хронических заболеваний. Выявлена тесная связь ($r = 0,7$) между несоответствием школьной мебели росту учащихся и распространенностью сколиоза, который имеет наибольший удельный вес в структуре хронических заболеваний школьников [2,с.53-59;4,с.70-73; 6,с.66-70].

При осуществлении санитарного надзора за организацией и состоянием искусственного освещения выявляется занижение уровня искусственной освещенности в части школ, в основном из-за несвоевременной замены перегоревших ламп, использования ламп малой мощности, несвоевременной очистки светильников. В учебных классах отсутствует местное освещение классных досок. Наиболее значительные нарушения уровней искусственного освещения наблюдаются в школах с интенсивным обучением [1,с.16;2,с.53-59;4,с.70-73; 6,с.66-70].

Все это наряду с повышением зрительной нагрузки в связи с компьютеризацией школ, интенсификацией учебного процесса приводит к значительному снижению зрения в процессе обучения [2,с.53-59]. Существующая система обучения в общеобразовательных учреждениях характеризуется все более увеличивающимися суммарными учебными нагрузками, что не всегда отвечает требованиям гигиены и естественно-научным основам возрастной психофизиологии [1,с.16;2,с.53-59;4,с.70-73; 6,с.66-70].

Новые условия обучения создают большие физические и психические перегрузки для детей, что является причинами ухудшения здоровья школьников, особенно на фоне ухудшения социально-экологической обстановки [1,с.16;2,с.53-59;4,с.70-73; 6,с.66-70]. В части школ построение учебного процесса проводится с нарушением таких гигиенических требований, как максимальная недельная нагрузка, физиологический суточный режим, ранговая шкала трудности предметов при составлении расписания, допущение сдвоенных уроков и пр. [1,с.16;2,с.53-59;4,с.70-73; 6,с.66-70].

Имеются данные о влиянии дополнительной учебной нагрузки на увеличение распространенности нарушений опорно-двигательного аппарата, в частности, сколиотической осанки и сколиоза [2,с.53-59]. В большинстве школ расширенное и углубленное изучение предметов осуществляется при дефиците времени. Нехватку времени подростки компенсируют за счет сокращения сна и уменьшения двигательной активности.

Таким образом, напряженный характер учебы, значительный объем учебной нагрузки, дефицит времени для усвоения информации являются выраженными психотравмирующими факторами для ребенка, что в сочетании с уменьшением продолжительности сна и прогулок, снижением физической активности оказывает стрессорное воздействие на развивающийся детский организм.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Азизова Ф. Л. Гигиенические рекомендации по организации учебно-воспитательного режима в специализированных школах-интернатах для детей с ограниченными возможностями: Методические рекомендации. – Ташкент, 2009. – 16 с.
2. Онищенко Г. Г. Санитарно-эпидемиологическое благополучие детей и подростков: состояние и пути решения проблем // Гигиена и санитария. – 2007. – №2. – С.53-59.
3. Салихова Н.С., Машарипов Р.М. Гигиенические проблемы охраны здоровья школьников в Республике Узбекистан // Сб. Актуальные проблемы гигиены, токсикологии, эпидемиологии и инфекционных заболеваний в Республике Узбекистан. – Т., 2000. – С. 70.
4. Саломова Ф. И. Функциональное состояние опорно-двигательного аппарата школьников с нарушениями осанки // Травматология и ортопедия России. – 2009. – №1(51). – С. 70-73.
5. Степанова М. И., Седова А. С. Гигиенические проблемы профильного обучения в старшей школе // Гигиена и санитария. – 2007. – №2. – С.59-62.
6. Храмцов П. И., Баканов И. М. Гигиеническая оценка организации двигательной активности учащихся начальных классов школ полного дня // Гигиена и санитария. – 2009. – №2. – С. 66-70.

УДК 61.611.44

*Отабек Ортиков, Динара Каттаходжаева, Шукур Арипов
(Ташкент, Узбекистан)*

ОСОБЕННОСТИ МОРФОЛОГИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ ПЕЧЕНИ ПРИ ГИПОТЕРИОЗЕ

Целью исследования было изучение морфологических изменений в печени при экспериментальном гипотиреозе. Эксперименты были проведены на 36 белых беспородных крысах, которые были разделены на контрольные и экспериментальные группы. Было установлено, что при экспериментальном гипотиреозе в печени лабораторных белых крысах развиваются дистрофические, атрофические и деструктивные изменения гепатоцитов. Эти изменения наиболее выражены на 60 й день эксперимента. К концу эксперимента эти явления еще более усугубились.

Ключевые слова: гипотиреоз, сосуды печени, гепатоциты.

The aim of the study was to study the morphological changes in the liver during experimental hypothyroidism. The experiments were carried out on 36 white outbred rats, which were divided into control and experimental groups. It was found that in experimental hypothyroidism in the liver of laboratory white rats dystrophic, atrophic and destructive changes in hepatocytes develop. These changes are most pronounced on the 60th day of the experiment. By the end of the experiment, these phenomena were even more aggravated.

Keywords: hypothyroidism, liver vessels, hepatocytes.

Заболевания щитовидной железы по своей распространенности занимают первое место среди эндокринной патологии. Гипотиреоз входит в число самых частых заболеваний эндокринной системы. Распространенность гипотиреоза у женщин составляет 4 – 21% и 3 – 16% у мужчин. Субклинический гипотиреоз у женщин встречается в 2 – 2,5 раза чаще, чем у мужчин. В старшей возрастной группе распространенность субклинического гипотиреоза выше и составляет 10 – 16 %. Гормоны щитовидной железы играют важную роль в регуляции основного обмена. Падение концентрации этих гормонов резко снижает уровень метаболизма. Следствием этого является увеличение жировых отложений, что может

служить толчком для развития НЖБП. Заболевания печени сопровождаются расстройствами секреции и метаболизма тиреоидных гормонов [1]. При патологии печени происходит нарушение функции гормонов и (или) их взаимосвязи между собой [2,3]. Тиреоидные гормоны, тироксин (Т4) и трийодтиронин (Т3) синтезируются и секретируются клетками фолликулярного эпителия щитовидной железы и содержат молекулу йода. Гормоны щитовидной железы регулируют все виды обмена веществ в организме, действуют на все клетки, стимулируют тканевое дыхание. Поэтому даже малейший дефицит тиреоидных гормонов в организме вызывает серьезные нарушения [1]. Гормоны щитовидной железы повышают общий метаболизм, расход кислорода и теплообразование в тканях, что прежде всего касается сердца, печени и почек. По данным разных авторов при гипотиреозе в печени развиваются жировая дистрофия, цирроз, печеночная кома.

В работах, посвященных поражению печени при тиреотоксикозе, основное внимание уделяется клиническим проявлениям. Между тем недостаточно изучены структурные изменения, которые развиваются в печени при данной патологии, их морфогенез и исходы. Имеющиеся сведения малочисленные и разрозненные. Указанное состояние проблемы явилось основанием для проведения настоящего исследования.

Цель исследования: определить характер морфологических изменений в печени при экспериментальном гипотиреозе.

Материал и методы исследования. Воспроизведена экспериментальная модель гипотиреоза по общеизвестной методике. Крысам после рождения давали мерказолил в дозе 0,5 мг на 100 г массы тела в течение 30 суток, далее в течение 90 суток давали поддерживающую дозу мерказолила из расчета 0,25 мг на 100 мг. Для гистологического исследования брали кусочки печени, фиксировали их в 10%-ном нейтральном формалине в течение 10 суток, после чего промывали в проточной воде, проводили через спирты возрастающей крепости, заливали в парафин и готовили среды толщиной 5-6 микрон. Полученные срезы окрашивали гематоксилином и эозином.

Результаты исследования показали, что печень крысы располагается за диафрагмой. Масса печени составляет 48% от общей массы крысы. Печень крысы состоит из 6 долей: правая и левая боковые доли, правая и левая центральные доли, хвостатая и добавочные доли. На внутренней поверхности каждой доли имеются углубления или ворота, через которые в печень входят кровеносные сосуды и выходят печеночные протоки. В ранние сроки эксперимента (3,7 и 21 сутки) макроскопически печень крысы не изменена. Масса и размеры ее соответствуют параметрам печени крыс контрольной группы. Микроскопические изменения не обнаружены, гистологическая структура печени сохранена.

При экспериментальном гипотиреозе масса печени постепенно увеличивается (на 30 день по сравнению с контрольной группой больше на 10%) и к концу эксперимента (на 90 й день) больше на 45%. Наиболее значимое увеличение выявлено на 60-е сутки (на 35 %) эксперимента. Через 30 й день эксперимента выявлены небольшие сосудистые нарушения в виде умеренного полнокровия вен и стазов. Перипортальных пространствах выявлен отек, который носит очаговый характер. В этих участках отмечается набухание коллагеновых волокон и местами их гомогенизация.

На 60 й день эксперимента сосудистые нарушения сохраняются по типу небольшого венозного застоя. В строме печени преимущественно вокруг центральной вены обнаружен небольшой отек. В отдельных гепатоцитах центральной части долек определяются единичные мелкие вакуоли. Отмечается фибриноидное набухание стенок мелких артерий. Гепатоциты набухшие, цитоплазма их вакуолизирована. Гидропическая дистрофия носит очаговый характер. Сосудистые нарушения сохраняются, отмечаются полнокровие вен, стазы. Но все эти изменения более выражены, чем предыдущие сроки.

Через 90 суток от начала эксперимента в печени крыс выявлены диффузный перисинуоидальный отек, отек перипортальных трактов и отек вокруг центральных вен. В строме печени отмечается набухание и распад основного вещества соединительной ткани,

накопление гликозаминогликанов, а также набухание, гомогенизация и частичный распад коллагеновых волокон. В эти сроки в строме печени впервые выявлены мелкоочаговые инфильтраты, состоящие из лимфоцитов, гистиоцитов, единичных плазматических клеток.

В указанные выше сроки в печени наблюдается гидропическая дистрофия всех гепатоцитов. Встречаются наряду с гидропической дистрофией выявлены очаги баллонной дистрофии. Выявлены очаги пролиферации фибробластов вокруг сосудов. Дистрофические изменения носят диффузный характер и наиболее выражены в центральной части дольки. В эти сроки в печени наблюдается более интенсивная пролиферация фибробластов вокруг сосудов.

Таким образом, при экспериментальном гипотиреозе в печени лабораторных белых крысах развиваются дистрофические, атрофические и деструктивные изменения гепатоцитов, диффузный интерстициальный отек, лимфоцитарная инфильтрация и фиброз стромы. Эти изменения наиболее выражены на 60 й день эксперимента.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Новицкая А. Б., Стронгин Л. Г., Некрасова Т. А. и др. Особенности перекисного окисления липидов и гемодинамики у больных с субклиническим гипотиреозом // Клиническая тиреологическая. – 2004. – Т. 2. – С. 27 – 31.
2. Стадник Н.А., Боташева В.С. Морфология щитовидной железы при экспериментальном тиреотоксикозе // Кубанский научный медицинский вестник. – 2014. – №3. – С.102-108.
3. Фадеев В. В., Мельниченко Г. А. Гипотиреоз. Руководство для врачей. – М., 2004. – 288 с.
4. Подзалков А. В., Фадеев В. В. Гипотиреоз, субклинический гипотиреоз, высоконормальный уровень ТТГ // Клини. тиреолог. – 2009. – Т. 5, № 2. – С. 4-15.

*Гулнора Раззакберганова, Гулжахон Бабаджанова, Камола Саттарова
(Ташкент, Узбекистан)*

ЭТИОПАТОГЕНЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ПРЕЖДЕВРЕМЕННОЙ ОТСЛОЙКИ ПЛАЦЕНТЫ

Данная статья описывает факторы риска развития преждевременной отслойки нормально расположенной плаценты у обследованных беременных, акушерский и соматический анамнез обследованных беременных в 9 акушерско гинекологическом комплексе.

Ключевые слова: *преждевременной отслойки нормально расположенной плаценты, осложнения беременности.*

This article describes the risk factors for the development of premature detachment of a normally located placenta in the examined pregnant women, obstetric and somatic history of the examined pregnant women in 9 obstetric gynecological complex.

Keywords: *premature detachment of a normally located placenta, pregnancy complications.*

Преждевременная отслойка нормально расположенной плаценты (ПОНРП) относится к жизнеугрожающим осложнениям беременности. При этом общепризнано, что риски для плода превышают риски для матери. Традиционно ПОНРП делится на легкую, умеренную и тяжелую в зависимости от площади отслойки [1,2,6]. Этим же обусловлен и объем кровопотери, представляющий собой суммарный объем излившейся из влагалища крови и ретроплацентарной гематомы. Известны многочисленные факторы, обуславливающие

ПОНРП, – сосудистые, гемостатические, инфекционно-воспалительные, механические, генетические и даже социальные. Однако нет четкой их классификации, которая могла бы способствовать прогнозированию не только исходов для матери и плода, но и самой отслойки [3,4,5].

Цель: изучить этиопатогенетические особенности развития ПОНРП.

Материалы и методы обследования. Все обследованные пациентки поступали на стационарное лечение с жалобами на кровянистые выделения из половых путей различной интенсивности. На основании этого клинического признака беременные были разделены на группы: с небольшими или умеренными кровянистыми выделениями, т.е. с частичной отслойкой плаценты (1-группа) и с выраженными кровянистыми выделениями и в тяжелом состоянии, т.е. с острой отслойкой плаценты (2-группа). В исследование включены беременные без гипертензивного синдрома.

Для определения причин преждевременной отслойки нормально расположенной плаценты при отсутствии клиники и признаков гипертензивных синдромов были изучены соматический и акушерский анамнез, сведения о течение беременностей, данные о гинекологических заболеваниях и др. у обследованных нами женщин. Возраст обследованных колебался от 20 до 39 лет.

В 1 группе с частичной преждевременной отслойкой нормально расположенной плацентой (ПОНРП) большая часть беременных была в возрасте 20-29 лет (81%), реже в возрасте 30-34 года (10,9) и в возрасте старше 35 лет (8,1%). Во 2-группе с острой ПОНРП молодых женщин репродуктивного возраста до 29 лет тоже было большинство (74,3%), но несколько меньше, чем в 1-группе, а женщин в возрасте 30-39 лет было 25,7%, что также отличается от данных 1-группы. В контрольной группе здоровых беременных женщин также было обследовано больше молодых женщин в возрасте 20-29 лет (80,0%). Таким образом, группы были сопоставимы по возрасту.

Изучение жизненного анамнеза обследованных женщин 1 и 2 групп показало, что частота перенесенных детских инфекций не сильно отличалась в группах (29,7% и 31,5% соответственно), при этом ветрянка встречалась больше всего, что согласуется со статистическими данными.

С одинаковой частотой в анамнезе были отмечены острые респираторные инфекции (ОРИ) (94,5 – 97,1%) в 1 и 2 группах обследованных женщин и несколько реже – в контрольной группе (85%). Частота хронического тонзиллита и ангины была выше в 1 группе женщин, что почти в 3 раза выше, чем во 2-группе и в 1,6 раза выше, чем в контрольной группе ($p < 0,05$). Такая высокая частота воспалительных заболеваний может способствовать снижению иммунитета и развитию аутоиммунных состояний во время беременности.

Обращает на себя внимание также частота перенесенного гепатита в анамнезе, больше за счет гепатита А. Гепатит чаще возникал в детском возрасте и наблюдался больше у больных 1 группы по сравнению со 2-ой и третьей группами.

Инфекции мочевыводящих путей чаще проявлялись у женщин с отслойкой плаценты в 1 и 2-группах до и во время беременности в различных триместрах. Как известно, в развитии гипертензивных синдромов одной из частых причин являются инфекции мочевыводящих путей. А одной из ведущих причин ПОНРП являются гипертензивные состояния беременных. Поэтому выявление и лечение заболеваний мочевыводящих путей имеет особое значение. Так, частота ИМП была выше в 1 и 2 группах (16,2 – 22,8% соответственно), чем в контрольной группе.

Анемии легкой и средней степени тяжести чаще наблюдались у беременных с ПОНРП в 1 и 2 группах. При этом больше была отмечена анемия легкой степени, реже средней степени тяжести. Варикозная болезнь наблюдалась у беременных всех групп с одинаковой частотой. Изучение общей заболеваемости в группах позволило вычислить индекс заболеваемости в группах, которых составил в 1-группе – 3,3, во 2 группе 3,0 и в контрольной группе ниже,

чем в двух первых – 2,7. Следовательно, в первых двух группах с ПОНРП индекс заболеваемости был выше, чем в контрольной группе за счет заболеваний желудочно-кишечного тракта, инфекций мочевыводящих путей и анемии.

Факторами риска развития ПОНРП могут быть также осложнения репродуктивной функции, в связи с этим нами изучен акушерский анамнез обследованных женщин.

В 1 группе все беременные были первородящими, но из них 12 (32,4%) женщин были первородящими и повторнобеременными женщинами, т.к. все они имели в анамнезе репродуктивные потери, что могло явиться причиной ПОНРП в результате перенесенного эндометрита после выскабливания полости матки и, как следствие, недостаточной инвазии трофобласта в эндометрий.

Репродуктивные потери, имевшие место в анамнезе у части женщин 1 и 2 групп, были представлены самопроизвольными абортами, неразвивающейся беременностью, внематочной беременностью и искусственными абортами. Некоторые женщины имели по 2-3 случая потери беременности. Так, у беременных 1 группы причиной потери плода в анамнезе чаще всего были самопроизвольные выкидыши (42,8%), на втором месте по частоте была неразвивающаяся беременность (38,1% от всех репродуктивных потерь). Кроме того, у одной женщины была внематочная беременность и у двух женщин в анамнезе были 3 случая искусственного аборта.

Во 2 группе среди женщин, поступивших с тяжелой степенью отслойки плаценты, в анамнезе также были репродуктивные потери. При этом чаще были искусственные аборты в 12 случаях (13,6%), на втором месте по частоте были самопроизвольные выкидыши в 10 случаях (11,1%), а также по одному случаю неразвивающейся беременности и внематочной беременности.

В контрольной группе частота репродуктивных потерь всего составила 18,4% от всех беременностей, значительно ниже, чем в 1 и 2 группах. У этих женщин чаще были самопроизвольные выкидыши (7,9%) и искусственные аборты (7,9%) и один случай неразвивающейся беременности.

Все обследованные женщины во 2 группе были повторнобеременными и повторнородящими. Необходимо отметить также, что ни у одной женщины в анамнезе не было случаев отслойки плаценты при предыдущих родах.

Количество родов в анамнезе у женщин 2 группы было 65 (73,1% от числа всех беременностей), не несколько меньше, чем в контрольной группе за счет различных видов прерываний беременностей. Из них большая часть завершились срочными родами, и только в 12 (18,5%) случаях роды наступили раньше времени. В контрольной группе в анамнезе только у одной женщины роды завершились преждевременно.

Немаловажное значение в развитии акушерских осложнений имеет гинекологический анамнез обследованных женщин. Гормональные нарушения, воспалительные заболевания матки и придатков могут способствовать нарушению прикрепления плодного яйца и плацентации. Изучение анамнеза обследованных женщин показало, что в обеих основных группах были случаи воспаления придатков, эрозия шейки матки, хронический аднексит, которые вероятно, были причиной развития бесплодия и фолликулярной кисты.

В общей сложности количество беременных, имевших в анамнезе гинекологические заболевания, составило около половины в 1 (43,3%) группе и несколько больше во 2 (54,3%) группе обследованных, что больше, чем у пациенток контрольной группы.

Таким образом, факторами риска развития ПОНРП у беременных без гипертензивного синдрома являются повышенный индекс заболеваемости, более высокая заболеваемость со стороны мочевыделительной системы, заболеваний пищеварительной системы и анемии. Кроме того, факторами риска развития ПОНРП являются отягощенный акушерский анамнез и репродуктивные потери, воспалительные заболевания матки и придатков, которые часто приводят к развитию местной воспалительной реакции в матке и могут быть причиной слабой инвазии плодного яйца в эндометрий. Особое значение имеют репродуктивные

потери в анамнезе у первородящих женщин. Все это может оказывать непосредственное влияние на течение беременности, повышая риск развития фетоплацентарной недостаточности и ПОНРП.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Акмурадова Г.Д. Особенности клинического течения преждевременной отслойки нормально расположенной плаценты / Акмурадова Г.Д. // Здоровоохранение Туркменистана. – 1987. – №1. – С. 12-15.
2. Мордухович А.С. Преждевременная отслойка нормально расположенной плаценты: Автореф. дисс. д-ра мед. наук. – Казань: Б.и., 1975. – 36 с.
3. Мордухович А.С. Врачебная тактика при кесаревом сечении у женщин с преждевременной отслойкой нормально расположенной плаценты / А.С.Мордухович // Акушерство и гинекология. 1980. – № 1. – С. 24-26.
4. Сергиенко В.И. Математическая статистика в клинических исследованиях / Сергиенко В.И., Бондарева И.Б. М.: ГЭОТАР Медицина, 2000. - 256 с.
5. Кустаров В. Н. Гестоз: патогенез, симптоматика, лечение / Кустаров В. Н., Линде В. А. – СПб.: Гиппократ, 2000. – 160 с.
6. Серов В. Н. Эклампсия : Руководство для врачей / Серов В. Н., Маркин С. А., Лубнин А. Ю. – М.: Медицинское информационное агенство, 2002. – 464 с.

УДК 616.38-616(085)

*Зафаржон Рахмонов, Зиёдулло Хидиров, Дилфузар Пулатова,
Савлатжон Халимов, Асадбек Норпулатов
(Самарканд, Узбекистан)*

ВЛИЯНИЕ ПЕРФТОРАНА НА ФОСФОЛИПИДНЫЙ СОСТАВ МЕМБРАН МИТОХОНДРИЙ И ЭНДОПЛАЗМАТИЧЕСКОГО РЕТИКУЛУМА ПЕЧЕНИ КРЫС ПРИ ЕЕ ОСТРОМ ТОКСИЧЕСКОМ ПОРАЖЕНИИ

Острое токсическое поражение печени тиацетамидом снижает в микросомальной фракции уровень фосфатидилхолина, фосфатидилэтаноламина, повышает их лизопродукты; в митохондриальной фракции – еще и снижает содержание кардиолипина. Перфторан способствует стабилизации клеточных мембран митохондрий и микросом: восстанавливает их фосфолипидный состав, особенно при длительном применении.

Ключевые слова: *токсическое поражение печени, митохондрия, эндоплазматический ретикулум, микросома печени*

Acute toxic disorder of the liver by tyoacetamide results in decreasing of phosphatidilcholyne and phosphatidilethanolamine level, increasing of their lisoproducted in microsomal fraction. In mitochondrial fraction besides recited changes, the decrease of cardiolipin level was found. Pharmacotherapy with perftoran of acute liver disorder results in stabilization of cellular membranes of mitochondria and microsomes that restore their phospholipid composition, especially at more prolonged period of using.

Актуальность. Высокая частота поражений печени, тяжесть течения, хронизация патологического процесса диктуют необходимость дальнейших исследований патогенеза и поиска методов рациональной терапии.

Показано нарушение транскапиллярного обмена, вследствие микроциркуляторных нарушений в печени, изменения реологических свойств крови, гемостаза [1,2].

Развивающаяся в этих условиях гипоксия активизирует мембранодеструктивные процессы, изменяя функционально-метаболические параметры митохондриальной и микросомальной полиферментных систем.

В последние годы установлены [3-5] эффективность перфторана в снижении гипоксии при острых и хронических поражениях печени, его антиоксидантные свойства, индуцирующие цитохром Р-450-зависимую монооксигеназную систему. Однако не выяснено влияние перфторана на фосфолипидный состав клеточных и субклеточных мембран. Мы исследовали влияние перфторана на фосфолипидный состав митохондрий и микросом печени крыс при ее остром поражении тиоацетамидом (ТАА).

Материал и методы исследования. Исследования проводили на 60 половозрелых крысах – самцах массой тела 130-150 г. Острое поражение печени воспроизводили однократным внутривентральным введением ТАА в дозе 200 мг/кг [1]. Фармакотерапию перфтораном начинали спустя 24 час. после введения гепатотоксина в/в в дозе 3 мл/кг (ежедневно) в течение 3; 6 и 9 дней. Через 4, 7 и 10 суток от начала эксперимента животных декапитировали, промывали в среде выделения (0.25М сахарозы, 0.01М ЭДТА и 0.05М трис-НСl буфера, рН - 7,4), последовательно, на центрифугах РС-6 и VAC-601 выделяли митохондриальную и микросомальную фракции. Из субклеточных структур экстрагировали липиды по методу Фольча и методом тонкослойной хроматографии на силуфолу проводили разгон фосфолипидов [6]. Количественный их состав определяли после идентификации на аппарате “Спекол”. Цифровой материал обрабатывали методом вариационной статистики с применением коэффициента Фишера-Стьюдента.

Результаты исследований. Установлено (табл. 1), что в митохондриях печени экспериментальных животных постепенно снижался уровень фосфатидилхолина (ФХ), фосфатидилэтаноламина (ФЭА), кардиолипина (КЛ) на фоне повышения фракций фосфатидилинозит (ФИ) + фосфатидилсерин (ФС), сфингомиелина (СМ). Уровень лизофосфатидилхолина (ЛФХ) возрастал в 3-4 раза, лизофосфатидилэтаноламина (ЛФЭА) в 1,5-2 раза и лизокардиолипина (ЛКЛ) в 3-4 раза. Это способствовало накоплению свободных жирных кислот (СЖК) и фосфатидной кислоты (ФК). Существенно изменялся фосфолипидный состав и мембран эндоплазматического ретикулума гепатоцитов (табл.2). В зависимости от срока исследований выражено снижалось содержание ФХ, ФЭА и сфингомиелина, повышался уровень лизопроизводных: в 3-4 раза от нормы.

Экспериментальная фармакотерапия перфтораном увеличивала содержание ФХ, ФЭА, КЛ в митохондриальной фракции печени крыс с острым поражением тиоацетамидом, достоверно снижала уровень лизопроизводных фосфолипидов, СЖК и ФК. Вследствие этого увеличивалось соотношение ФХ/ЛФХ и ФЭА/ЛФЭА не только до нормы, но и выше, особенно при длительном применении препарата. В микросомальной фракции печени крыс перфторан отчетливо повышал уровень ФЭА и, особенно, ФХ, тогда как содержание кислых фосфолипидов снижалось до нормы. Коррекция перфтораном снижала содержание ЛФХ, ЛФЭА, СЖК и ФК.

Обсуждение. В поврежденной печени, вследствие нарушения микроциркуляции и гемореологии, снижаются транскапиллярный обмен и утилизация кислорода, что обуславливает [1,2] развитие гипоксии, активизацию Ca^{2+} -зависимых фосфолипаз, интенсификацию процессов свободнорадикального окисления липидов биомембран и, как следствие, угнетение функциональной активности мембраносвязанных ферментных комплексов, в частности ферментных систем митохондрий и эндоплазматического ретикулума [7].

Таблиця 1

Фосфолипидный состав митохондрий печени экспериментальных животных (M+m), %

Фосфолипидный спектр	Интактная	День исследования		
		4–сутки	7–сутки	10–сутки
ФХ	39,60±0,80	42.10±0.78 ^б	43,00±0,9 ^б	45,10±0,48 ^б
		34,55±0,75 ^а	30,08±0,78 ^а	31,12±0,82
ФЭА	27,90±1,10	28,30±1,12	28,90±1,22	30,02±0,90
		23,22±1,08	21,13±1,14	22,17±1,12
КЛ	14,50±0,80	15,20±0,84	15,87±0,60 ^б	15,96±0,70 ^б
		12,37±0,91	9,45±0,97 ^а	9,98±0,95 ^а
ФИ+ФС	4,10±0,80	3,20±0,80	2,63±1,00 ^б	1.72±0,93 ^{а^б}
		4,82±0,75	6,18±0,87	5,73±0,82
СМ	4,15±1,00	3,52±1,30	3,00±1,24	2.00±1,17
		5,61±1,12	6,47±1,18	5,52±1,08
ЛФХ	1,90±0,70	1,44±0,60 ^б	1,05±0,50 ^б	0,70±0,49 ^б
		5,53±0,82 ^а	8,15±0,75 ^а	7,34±0,72 ^а
ЛФЭА	3,90±3,80	3,44±0,82	2,92±0,75 ^б	2,03±0,65 ^б
		5,18±0,81	7,98±0,86 ^а	7,16±0,76 ^а
ЛКЛ	1,10±0,06	1,15±0,05 ^б	1,32±0,09 ^б	1,44±0,07 ^б
		2,71±0,05 ^а	4,14±0,05 ^а	3,78±0,07 ^а
СЖК	0,90±0,09	0,53±0,10 ^б	0,41±0,13 ^б	0,31±0,08 ^{а^б}
		2,87±0,08 ["]	3,15±0,10 ^а	3,84±0,08 ["]
ФК	1,47±0,20	1,12±0,40 ^б	0,90±0,33 ^б	0,72±0,26 ^б
		3,14±0,22 ^а	3,27±0,26 ["]	3,36±0,18 ["]
ФХ/ФЭА	1,42±0,07	1,48±0,05	1,49±0,08	1,50±0,08
		1,48±0,08	1,42±0,09	1,40±0,10
ФХ/ЛФХ	20,84±1,52	29,23±1,50 ^б	40,95±1,58 ^{а^б}	64,42±1,49 ^{*^б}
		6,24±1,50 ^а	3,69±1,47 ^а	4,2±1,54 ^а
ФЭА/ЛФЭА	14,68±0,32	19,65±0,34 ^б	27,52±0,33 ^{а^б}	42,88±0,30 ^{*^б}
		4,19±0,33 ^а	2,59±0,35 ^а	3,02±0,36 ⁼

Примечания. 1. В числителе указаны данные крыс, получавших перфторан, в знаменателе – не получавших препарата.

2. Достоверное отличие: а – от контактной группы, б – от нелеченной.

Таблиця 2

Фосфолипидный состав эндоплазматического ретикулума печени экспериментальных животных (M+m), %

Фосфолипидный спектр	Интактная	День исследования		
		4–сутки	7–сутки	10–сутки
ФХ	43,31±0,48	45,68±0,46 ^б	48,40±0,48 ^б	50,42±0,46 ^б
		34,79±0,45 ^а	29,35±0,45 ^а	26,04±0,50 ^а
ФЭА	25,62±0,41	25,40±0,40	25,38±0,42 ^б	25,31±0,40 ^б
		18,08±0,69	15,78±0,29 ^а	14,10±0,32 ^а
ФИ+ФС	11,66±0,55	11,07±0,53	10,82±0,54 ^б	10,12±0,50 ^б
		16,64±0,42	18,07±0,44 ^а	20,65±0,50 ^а
СМ	5,33±0,31	4,91±0,30	4,20±0,32 ^б	4,00±0,33 ^б
		3,41±0,75	2,83±0,22 ^а	2,69±0,43 ^а
ЛФХ	2,29±0,10	2,10±0,11 ^б	1,70±0,10 ^б	1,76±0,12 ^б
		7,88±0,10 ^а	9,91±0,13 ⁼	10,87±0,15 ^а

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

ЛФЭА	1,86±0,10	1,70±0,09 ^б	1,68±0,10 ^б	1,51±0,51 ^б
		3,41±0,33 ^а	4,88±0,12 ^а	5,43±0,12 ^а
СЖК	7,45±0,45	6,90±0,44 ^б	6,02±0,42 ^б	5,73±0,43 ^б
		12,58±0,59 ^а	15,43±0,56 ^а	16,25±0,39 ^а
ФК	2,51±0,14	2,20±0,12	1,80±0,11 ^б	1,55±0,12 ^б
		3,21±0,88	3,75±0,37 ^а	4,02±0,10 ^а
ФХ/ФЭА	1,69±0,01	1,79±0,01	1,90±0,02	1,99±0,01
		1,92±0,04	1,86±0,02	1,84±0,01
ФХ/ЛФХ	18,91 ±0,092	21,7±0,09 ^б	28,47±0,091 ^{а^б}	28,64±0,092
		4,41±0,097 ^а	2,96±0,080 ^а	2,39±0,084
ФЭА/ЛФЭА	14,00±1,07	12,1±1,06 ^б	14,9±1,07 ^б	14,38±1,07 ^б
		5,30±0,44 ^а	3,23±0,65 ^а	2,59±0,86 ^а

Примечание. То же, что и к табл.1

Ранее было установлено [2,8] нарушение процессов окислительного фосфорилирования в митохондриях, уменьшение содержания и угнетение активности цитохром Р-450-зависимых монооксигеназ. Это происходило вследствие угнетения активности ферментов антиоксидантной защиты и уровня глутатиона на фоне повышения уровня ацилгидроперекисей и малонового диальдегида в обеих субклеточных структурах, особенно в микросомальной фракции. Но механизм ингибирования митохондриальных и микросомальных ферментных систем связан с изменением фосфолипидного состава [4,7]. От его физико-химического состава зависит не только проникновение субстратов ферментов через мембрану, но и их связывание с активным гидрофобным центрами, пространственное расположение компонентов, скорость транспорта электронов. По-видимому, даже незначительное разрушение ненасыщенных жирных кислот фосфолипидов мембран митохондрий и эндоплазматического ретикулума вызывает значительную инактивацию ферментных систем. Действительно, мы наблюдали выраженное уменьшение содержания ФХ на фоне резкого увеличения его лизоформы.

Некоторое восстановление фосфолипидного состава мембран митохондрий и микросом при применении перфторана, видимо, связано с улучшением гемодинамики печени. Перфторан (голубая кровь) [5,9] является кровезаменителем и состоит из двух компонентов. Один из них (перфтордекалин) – мощный индуктор МОС, в основном восстанавливает структуру биомембран. Внедряясь в липидный бислой мембран эндоплазматического ретикулума, он прочно связывает активный центр фермента с субстратами. Положительный эффект перфторана – предотвращение мембранодеструктивных процессов – связан с полифункциональным действием препарата: улучшая микрогемодинамику и транскапиллярный обмен, предотвращает гипоксию и, как следствие, уменьшает деструктивное действие фосфолипазы А₂ [4,10] и, кроме того, адсорбируя большое количество цитотоксических компонентов фосфолипидов и свободных радикалов, препятствует окислению полиненасыщенных жирных кислот фосфолипидов биомембран [9,11]. Они, проникая и задерживаясь в гидрофобной части мембран между фосфолипидными слоями, увеличивают ее толщину, снижают величину градиента потенциала на ее поверхности и тем самым затрудняют перенос тяжелых, сильно заряженных ионов и выход из клетки в межклеточное пространство белковых молекул. И еще: находясь в составе перфторана поверхностно-активное вещество проксанол, адсорбируясь на мембране, структурирует воду и образует “вязкий” барьер, препятствующий проникновению токсикантов внутрь клетки. Совокупность этих эффектов обеспечивает мембраностабилизирующее действие препарата.

Выводы

1. Острое некрозогенное поражение печени тиацетамидом вызывает в микросомальной фракции выраженное снижение уровня фосфатидилхолина, фосфатидилэтаноламина,

повышение их лизопродных; в митохондриальной фракции – еще и снижает содержание кардиолипина.

2. Фармакотерапия перфтораном острого поражения печени стабилизирует клеточные мембраны митохондрий и микросом: восстанавливает их фосфолипидный состав, особенно при более длительном применении.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Каримов Х.Я., Иноятова Ф.Х. Окислительные процессы в печени при токсических поражениях. Из кн.: 2000 болезней от А до Я. – ГЭОТАР: Медицина. – 2000. – С. 52-56.

2. Влияние перфторана на течение экспериментального гепатита / Ковеленов А.Ю., Лобзин Ю.В., Плужников Н.Н., Дьячков Д. Г. // Клин. и exper. фармакол. – 2001. – Т.64, Вып.3. – С.41-45.

3. Иноятов Ф.Ш. Влияние перфторана на параметры биохимической детоксикации у крыс с острым токсическим поражением печени // Клин. и exper. фармакол. – 2000. – Т.63, Вып.2. – С.67-70.

4. Анализ физико-химических свойств фторуглеродных индукторов цитохрома Р-450 в мембранах эндоплазматического ретикулаума печени. / Образцов В.В., Шехтман Д.Г., Склифас А.Н., Макаров К.Н. // Биохимия. – 1988. – Т. 53, Вып.4. – С. 613-619.

5. Ivanitsky G.R., Vorobyev S.I. Anti-ishemic perfluorocarbon emulsion // Intern, congress of Fluorochemical. – Canada. – 1991. – P.1131-1143.

УДК 611.715.4

*Зафаржон Рахмонов, Зиёдулло Хидиров, Ремзи Сулеймонов,
Шехроз Маматкулов, Сурайё Хуррамова, Жамолжон Зоиров
(Самарканд, Узбекистан)*

РАЗНОВИДНОСТИ АНАТОМИЧЕСКОГО СТРОЕНИЯ ТЕМЕННОЙ КОСТИ ЧЕЛОВЕКА

Выполнено морфометрическое исследование 20 теменных костей взрослых людей. Изучены особенности рельефа, локализация ямочек грануляций. Описаны три варианта сосцевидного угла теменной кости: простой одноугольный, «двуугольный» и закруглённый. Установлено, что в большинстве случаев теменная кость имеет форму, приближающуюся к квадрату, но в 20% случаев (при «двуугольном» варианте сосцевидного угла) напоминает неправильный пятиугольник.

Ключевые слова: анатомия человека, анатомия черепа, теменная кость.

Twenty parietal bones of human adults were investigated with morphometric anatomical method. Features of the bones relief and localization of foveolae granulares were described. Three anatomical variants of mastoid angle were discovered: monoangular, «biangular» and rounded. Parietal bones mainly resembled a square, but 20% of specimens (when mastoid angle was «biangular») seemed to be irregular pentagon.

Keywords: human anatomy, cranial anatomy, parietal bone.

Анатомия костей черепа и его топографических образований изучена весьма подробно. Много публикаций посвящены строению костей лицевого отдела черепа. При этом менее изучены кости мозгового отдела черепа, что можно объяснить сложным строением некоторых из этих костей и сложностью выделения их из черепа. В большинстве работ, которые посвящены анатомии костей мозгового отдела черепа, авторы изучали основание черепа, тогда как строение костей, формировавших свод черепа, описано лишь в единичных

публикациях [2,4]. В образование свода черепа основной вклад вносит теменная кость. Однако данные о вариантах строения этой кости в литературе отсутствуют. Между тем, знание нормальной анатомии теменных костей важно для нейрохирургии, рентгенологии, судебной медицины [2].

Цель исследования – выявление вариантов строения теменной кости взрослого человека.

Материалы и методы исследования

Исследовали 20 скелетированных препаратов теменной кости взрослых людей. В исследование включали кости без аномалий развития, без прижизненных и посмертных повреждений, без фрагментов других костей. При измерениях вдоль каждого края кости прикладывали нитку, которую затем переносили на линейку. Если один край переходил в другой по дуге, то границей между краями считали место наиболее крутого изгиба. В таких случаях контуры соседних краёв кости переносили на бумагу, с помощью циркуля достраивали полученную кривую до окружности и измеряли её радиус. Если между краями имелся угол, его измеряли переставным угломером. Подсчитывали количество ямочек грануляций, измеряли расстояние от краёв кости до ближайшей ямочки. Подсчитывали количество ветвей борозды средней менингеальной артерии. В программе Statistica 6.0 для нормально распределённых значений находили среднее и его стандартное отклонение. Использовали метод корреляции Спирмена. Для дисперсионного анализа применяли H-test Краскела-Уоллиса, для попарных сравнений использовали t-тест Стьюдента.

Результаты исследования и их обсуждение

Теменная кость по классификации является плоской и имеет две поверхности и четыре края: затылочный, лобный, сагиттальный, чешуйчатый. Наружная поверхность кости всегда была выпуклой, в ее центре располагался теменной бугор. Височные линии, которые считаются типичными для этой поверхности, имели разную степень выраженности, что, вероятно, отражало индивидуальные особенности развития височной мышцы. Известно, что у женщин кости черепа отличаются более сглаженным рельефом [2], следовательно, эта особенность могла быть отражением половой изменчивости. На внутренней поверхности кости видны артериальные борозды - следы прилегания ветвей средней менингеальной артерии. Эти борозды шли от передней трети чешуйчатого края вверх и назад, количество ветвей варьировало от двух до четырёх, что согласуется с данными литературы [3]. В литературе отмечают, что обязательными анатомическими структурами теменной кости являются ямочки грануляций [2], однако на нашем материале эти ямочки встречались в 85% случаев (17 из 20). Ямочки всегда располагались вдоль сагиттального края кости на расстоянии 0,4 - 1,7 см от него. Расстояние от лобного края до ближайшей ямочки варьировало от 0,1 до 3,4 см (медиана 1,5 см), уступая расстоянию от затылочного края до ближайшей к нему ямочки (медиана 7,4; $p < 0,00$).

При изучении костей отмечено, что все края, кроме чешуйчатого, имели зубцы, что согласуется с данными литературы. Указанные края шли практически по прямой, т.е. не отклонялись от нитки, приложенной к углам, которые их ограничивали. Установлено, что чешуйчатый край имел три участка: спереди край был заострённым, скошенным за счёт наружной поверхности; на целом черепе он прикрывался краем большого крыла клиновидной кости. Средний его участок также был скошен и предназначен для соединения с чешуёй височной кости, а задний участок был толще предыдущих, он соединялся с сосцевидным отростком височной кости. Морфометрические характеристики краёв приведены в таблице 1. Взаимозависимость между показателями длин краёв при корреляционном анализе не была обнаружена.

Традиционно самым острым углом теменной кости считается клиновидный угол. Среднее значение величины этого угла составило 85° и не отличалось от величины лобного угла, равного в среднем 83° ($p=0,47$). Значения указанных углов находились в интервалах от 56° до 98° и от 65° до 97° соответственно. При этом затылочный угол оказался самым острым:

его среднее значение составило 76° (диапазон вариации от 53 до 94°) и уступало величинам клиновидного ($p < 0,00$) и лобного ($p < 0,027$) углов. В Международной анатомической номенклатуре [1] у теменной кости выделяют сосцевидный угол, однако наши исследования показали, что чешуйчатый и затылочный края соединялись с образованием угла лишь на двух препаратах из двадцати (10% случаев). В этих случаях данный угол был равен 74° и 76° . У пяти костей (25%) между вышеуказанными краями образовывался дополнительный край, который по внешнему виду отличался от чешуйчатого, т.к. не имел скошенности со стороны наружной поверхности. Также этот край не был частью затылочного края, так как между ними был дополнительный угол. Такой вариант перехода затылочного края в чешуйчатый мы обозначили как «двуугольный». Теменная кость при таком варианте строения имела форму неправильного пятиугольника. Медиана переднего (ближнего к чешуйчатому краю) угла составила 73° , медиана заднего угла была равна 78° . На четырёх костях из пяти более острым был передний угол и лишь в одном случае - задний. На большинстве костей (13 из 20; 65%) при переходе затылочного края в чешуйчатый образовывалась дуга радиусом 2,8см (диапазон вариации от 2,1 до 3,8см). Такой вариант обозначили как «закруглённый». С помощью критерия Краскела-Уоллиса обнаружено, что у препаратов, относившихся к округлённому варианту, клиновидный угол составлял 85° и был более острым, чем у препаратов, которые относились к «двуугольному» варианту (KW-H test 7,67; $p = 0,006$). При аналогичном сравнении лобных и затылочных углов различий не выявлено ($p > 0,05$). Как следует из табл. 2, при округлённом варианте сосцевидного угла клиновидный угол по своей величине не отличался от лобного, но, как и при «двуугольном» варианте, был более тупым, чем затылочный.

Таблица 1. Размеры краёв теменной кости

Край	Среднее значение $\pm$ стандартное отклонение	Медиана	Крайние значения	Коэффициент вариации, %
Лобный	$11,5 \pm 0,88$	11,6	10 ... 14,0	7,6
Сагиттальный	$12,4 \pm 1,40$	12,4	10 ... 14,8	11,3
Затылочный	$11,3 \pm 1,53$	11,3	8 ... 14,2	13,5
Чешуйчатый	$8,3 \pm 1,29$	8,25	6,5 ... 11,5	15,5

Таблица 2. Величина углов теменной кости при её разных анатомических вариантах

Угол	Анатомический вариант кости в зависимости от формы сосцевидного угла	
	«двуугольный»	«закруглённый»
Клиновидный	96#* (91 - 98)	85*" (73 - 96)
Лобный	87 (82 - 88)	84 (70 - 97)
Затылочный	80# (73 - 94)	75 " (53 - 87)

Примечание: значками #*" отмечены пары значений, различия между которыми значимы при $p < 0,05$.

Выводы:

1. В зависимости от выраженности сосцевидного угла впервые описаны три варианта анатомического строения теменной кости: простой одноугольный, «двуугольный» и округлённый. Преобладали препараты с округлённым сосцевидным углом.

2. Теменная кость всегда является выпуклой. В большинстве случаев она имеет форму, приближающуюся к квадрату, но в 20% случаев (при «двуугольном» варианте сосцевидного угла) напоминает неправильный пятиугольник.

3. Ямочки грануляций являются типичными, но не обязательными элементами теменной кости. Задняя треть сагиттального края свободна от ямочек грануляций, что следует учитывать при выполнении операций на своде черепа.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Международная анатомическая терминология / Под ред. Л.Л.Колесникова. – М.: Медицина, 2003. – 424 с.
2. Сперанский В.С. Основы медицинской краниологии. – М.: Медицина. 1988. – 288 с.
3. Da Silva T.H., Ellwanger J.H., Da Rosa Silva H.T., Moraes D., Dotto A.C., De Aguiar Viera V., De Campos D. Morphometric analysis of the middle meningeal artery organization in humans – Embryological considerations // Journal of Neurological Surgery, Part B: Skull Base. – 2013. – Vol. 72, № 2. – P. 108-112.
4. Yoganandan N., Pintar F.A. Biomechanics of temporo-parietal skull fracture // Clinical Biomechanics. – 2004. – Vol. 19, № 3. – P. 225-239.

УДК 614.2

*Саломат Собирова
(Урганч, Ўзбекистон)*

БОШ ҲАМШИРАЛАР ФАОЛИЯТИДА РЕЖАЛАШТИРИШНИНГ ЎРНИ

Соғлиқни сақлаш тизими юқори бошқарув даражаси бош ҳамширалари тиббий муассаса ҳамширалари фаолиятини тўғри режалаштириш ва аҳолига малакали тиббий хизмат кўрсатилишини таъминлашда муҳим бўғиндир.

Калит сўзлар: *соғлиқни сақлаш, бош ҳамширалар, ҳамшира, режалаштириш.*

Chief nurses of the health system are critical to ensure proper planning for nurses and provide qualified medical services to the public.

Keywords: *health, chief nurse, nurses, planning.*

Соғлиқни сақлаш тизими ҳалқ хўжалигининг муҳим ресурсларидан бўлган - иш кучи ресурсларини сақлаш, кўпайтириш ва улардан самарали фойдаланишни таъминлайдиган соҳадир.

Соғлиқни сақлаш тизимида фаолият қанча яхши ташкил этилган бўлса, ижтимоий фойдали меҳнатда фаол иштирок этувчиларнинг сони ва иштирокчиларнинг ёши кўпайиб боради. Буни эътиборга олиб, аҳоли саломатлигини сақлаш, мустаҳкамлаш мақсадида соғлиқни сақлаш тизимини режалаштиришга алоҳида эътибор берилади. Соғлиқни сақлаш тизимини режалаштиришни асосий мақсади аҳолини даволаш - профилактикага бўлган эҳтиёжларини тўлароқ қондириш, аҳоли саломатлигини сақлаш билан боғлиқ ҳаражатларни аниқлаш, соҳага зарур бўлган пул ресурслар ва моддий ресурсларни аниқлаш, жалб этилишини таъминлаш ва улардан самарали фойдаланишни таъминлашдан иборатдир.

Соғлиқни сақлаш соҳаси юқори даражаси бош ҳамширалари тиббий муассаса ҳамширалари фаолиятини тўғри режалаштириш ва аҳолига малакали тиббий хизмат кўрсатилишини таъминлашда муҳим бўғиндир.

Режалаштириш соҳага йўналтирилган ресурслардан аҳолини тўлароқ қондириш мақсадида ундан оптимал фойдаланишдир.

Ҳамширалари фаолиятини режалаштиришда соғлиқни сақлашни режалаштиришнинг асосий принциплари:

- Режада белгиланган тадбирларни, ҳукуматимизни шу борада олиб бораётган сиёсатига мос келиши;
- Режалаштириш олдинда қўйилган мақсаднинг илмий асосланганлиги;
- Давлати иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш режасининг директив характерга

эгалити;

- Жорий ва истикбол режалаштиришлар орасидаги ўзаро боғлиқлик;
- Худудий режалаштиришни шу худуднинг бошқа соҳалари бўйича тузилган режалари билан мос келиши тамойилларига таянилади.

Келтирилган тамойиллар мамлакатимиз аҳолиси соғлигини муҳофаза қилиш бўйича белгиланган вазифалар ва талабларни тўлақонли ва муваффақиятли бажарилишини таъминлайди.

Шу билан бирга тиббий муассаса ҳамширалари фаолиятини тўғри режалаштиришда аналитик (таҳлилий), таққослаш, баланслаш, меъёрлаштириш, иқтисодий-математик ва экстраполяция каби режалаштириш усулларидан ва SWOT-таҳлилдан самарали фойдаланиш муҳимдир.

SWOT-таҳлилнинг асосий ғояси заифликларни кучга, таҳдидларни имкониятларга айлантириш учун ҳаракатларни қўллаш, тиббиёт муассасанинг кучли томонларини унинг чекланган имкониятларига мувофиқ ривожлантиришдан иборат. Тиббиёт муассасаларида стратегик муқобиллар таҳлили ва стратегияни танлаш чекланган ўсиш, ўсиш стратегияси ва стратегияни қисқартириш ҳисобига амалга оширилади. Тиббий муассасалар бош ҳамшираларининг стратегик танловларига қуйидаги омиллар таъсир қилади:

- юқори ташкилотлар таъсири – улар томонидан бош ҳамшираларнинг муқобил стратегияни танлаши чекланади;

- ўтган йиллар давомида тўпланган тажриба - кўпгина ДПМ бошқарувчи ҳамширалари ўз тажрибасига таянади;

- хавф;

- мавжуд қонуний ҳужжатларга таяниб мустақил қарор қабул қилдилар ва қилишлари зарур, баъзан шундай ҳолларда ҳам самарадорлик пасайиши ва омадсизликлар хавфи юқори бўлади;

- вақт омили – ҳатто энг яхши ғоя ҳам ўз вақтида амалга оширилмаса зарар келтириши мумкин.

SWOT - таҳлил учун бошқарувчи ҳамшираларнинг ўз фаолиятини режалаштириш жараёнига ёндошуви муҳим аҳамиятга эга:

- стратегик режаларни тайёрлаш ташқи муҳит омиллари таҳлилидан бошланади;
- режалаштиришни марказлаштирамаслик ва стратегик режалар эгиловчан бўлиши керак, чунки ДПМда иш ва ижтимоий ҳолат ўзгаришини ҳисобга олган ҳолда зарурият туғилганда уларга ўзгартиришлар киритиш имкони бўлсин.

Бошқарувчи ҳамширалар фаолиятида SWOT-таҳлил режалаштириш жараёнида муҳим аҳамиятга эга, унга: ДПМ миссияси, мақсади, ташқи муҳит таҳлили(имкониятлар, ҳавфлар) ва баҳолаш, ички муҳитнинг кучли ва заиф томонларни ўрганиш, стратегияни баҳолаш, муқобил стратегиялар таҳлили, стратегияни танлаш ва амалга ошириш жараёни киради.

SWOT-таҳлил асосида тузилган стратегик режани қўллаш муассаса фаолияти натижаларини назорат қилиш ва ходимларни рағбатлантиришни яхшилайтиди.

Стратегик режалаштиришга эътибор қаратиш ташқи омилларни қаттиқ таъсирини олдини олиш, раҳбарни ходимлар билан ахборот алмашинувини яхшилашга, тўғри ва аниқ мақсадни белгилаш имконини яратади. Ҳар бир бошқарувчи ҳамшира ўз фаолиятини амалга ошираётганда, у нимага интилаётганини ва у учун ҳаракатнинг қандай йўллари энг муваффақиятли бўлиши мумкинлигини билиши лозим ва бунда SWOT-таҳлилдан фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга.

АДАБИЁТЛАР

1. Маматқулов Б. Жамоат саломатлиги ва соғлиқни сақлашни бошқариш. Тошкент, 2013. 573 б.

2. Искандарова Ш.Т., Кариева М.Т., Саттарова З.Р. Ҳамширалик ишида бошқариш (дарслик). Тошкент, 2006. 60 б.

*Ноила Толипова, Гулноза Юсупова,
Максудбек Мадеримов, Дилором Атаева
(Ташкент, Узбекистан)*

ОПТИМИЗАЦИЯ ДИАГНОСТИКИ И ЛЕЧЕНИЯ НЕОНАТАЛЬНОЙ ИНФЕКЦИИ

Актуальность. Смертность новорожденных (0-28 дней) составляет около 44% в возрасте до 5 лет. Примерно одна треть из них (640 000 в 2013 году) вызвана неонатальными инфекциями, такими как сепсис, менингит и пневмония. Помимо смертности, эти неонатальные инфекции вызывают нарушения и инвалидности. Повышение концентраций С-реактивных белков в плазме крови диктует о повреждении ткани или о воспалительных состояниях. Высокие значения СРБ отражают воспаление и / или повреждение ткани более точно, чем СОЭ. СРБ — один из центральных компонентов острой фазы воспаления. При развитии воспалений различной этиологии повышенный ИЛ-6 и другие провоспалительные цитокины стимулируют синтез СРБ в печени (пик концентрации которого достигается через 48 часов), что сопровождается активацией системы комплимента, повышением фагоцитоза, активацией макрофагов и моноцитов, повышенной продукцией провоспалительных цитокинов.

Цель исследования. Оптимизировать качество диагностики неонатальной инфекции, изучить динамику показателей С-реактивного белка и пути коррекции лечения неонатальной инфекции.

Материалы и методы. Обследованы 46 новорожденных для анализа СРБ в отделении патологии новорожденных на базе 1-Клинике Ташкентской Медицинской Академии. У детей отмечались бактериальные, грибковые, паразитарные, вирусные и очаговые инфекции, такие как бронхолит (29/63%), пневмония (14/30.4%), сепсис (8/17,4%), омфалит (6/13%). Для анализа на СРБ кровь брали утром натощак. Контрольную группу составили 14 практически здоровые новорождённые.

Результаты. Процент изменений С реактивных белков у серопозитивных детей с доказанной инфекцией составлял 90%, у серонегативных детей с доказанной инфекцией 86%, у серонегативных детей с предполагаемой инфекцией 30%, у серонегативных детей с отсутствием клинических признаков инфекции 6%. У детей с сепсисом уровень СРБ была >12мг/л. После курса антибиотикотерапии (через 7 дней) при концентрации СРБ >25мг/л динамика общего состояния детей изменилась на лучшую сторону, уменьшились симптомы воспаления. У всех новорождённых из основной группы отмечались повышение СРБ >15 мг/л по сравнению с контрольной группой. В контрольной группе уровень СРБ было <5±2,5 мг/л.

Выводы. Антибиотикотерапия зависит от уровня СРБ и длительности заболевания. Рекомендуется назначить антибиотикотерапию при концентрации СРБ >25мг/л не менее чем на 5 дней. У новорожденных значения нормальных референтных уровней СРБ зависят от грудного вскармливания и момента взятия пробы. В целом различные авторы рекомендуют чувствительность и специфичность определение СРБ при неонатальных инфекциях составляет от 41 до 96 % и от 72 до 100 % соответственно. При вирусных инфекциях у новорожденных уровни СРБ обычно ниже 5 мг/л. Для предупреждения снижение чувствительности и специфичности СРБ необходимо серийные измерения в течение 24-48 ч после начала воспаления, что повышает чувствительность до 74-98%, специфичность до 71-94% и применяется для мониторинга антибиотикотерапии. При успешном лечении уровень СРБ снижается в течение последующих дней, нормализуясь на 6 - 10 сутки, в то время как СОЭ снижается только спустя 2-4 недели. Чем острее воспалительный процесс, активнее заболевание, тем выше СРБ в сыворотке крови.

*Sh. Tursunkhodjaeva, S. Shoyunusov
(Tashkent, Uzbekistan)*

MORPHOLOGICAL PREREQUISITES FOR THE DEVELOPMENT OF OCCLUSIVE HYDROCEPHALUS DEPENDING ON THE LOCATION BRAIN TUMORS

In this paper investigated the clinical and morphological features of secondary hydrocephalus, brain tumors. It was analyzed biopsy and surgical material from 337 patients who received surgical treatment at the offices RNTsNHRUZ. The results showed that brain tumors in 74% of cases resulted in secondary hydrocephalus, the common causes of this disease were tumors of the cerebral hemispheres and the pituitary region. From supratentorial tumors often led to Hydrocephalus - tumor area 3rd ventricle and the pineal gland, and from subtentorial tumors - Tumor cerebellum cerebellum-bridge field angle and the 4th ventricle. Morphological signs of brain tumors led to secondary hydrocephalus were large size, fuzzy boundary, the presence of secondary changes and invasive growth of tumor cells.

Relevance. Brain tumors are accompanied by hydrocephalus, comprise from 70-96% . These tumors of topographic anatomical classification of the proposal are divided into two Cushingmain groups: supratentorial, located above and subtentorial, located under gallop cerebellar or posterior fossa tumors (2,4,5,10). Frequent causes of secondaryhydrocephalus, the cerebral hemispheres are tumors, pituitary tumor region (pituitary adenoma, kraniofaringeomy, gliomas, etc.). According to Omarov AD most of the tumor, leading to hydrocephalus, located in the area of the third eye and ventriclthalmus (22.8%) and in the bridge-cerebellar angle (18.8%) and in the region of the ramp (14,2%), as well as in the cerebellum (7,4%), trunk (6.7%), pineal region - 6.2%, fourth ventricle - 6.2% namet cerebellum - 2.4%, lateral ventricle - 2.4%, other - 12.9%. (1,4,8,11).

Based on the above, It is advisable to carry out more in-depth study of the features of morphological changes of certain types of bulk brain structures for the optimal choice of the method and the type of surgical intervention.

Purpose. To study the characteristics of morphological changes of cells and structures subtentorial localization and supratentorial brain tumors with the exhaust gas development.

MaterialandMethods. The morphological studies were subjected to biopsy and surgical material in 337 patients who received surgical treatment in the departments of the RNTSNRU, who were withdrawn intraoperatively or during a diagnostic biopsy (Table 1.). Tissue pieces were taken from different parts of the tumor after fixation in 12% neutral formalin solution and 8-10 micron thick sections were stained by the hematoxylin-eosin method.

Table 1.

Mortality rate in patients with brain tumors with occlusive hydrocephalus and their distribution by sex and age

Возраст	abs	female	male	Летальность, %
1-18 Childhood	140	75	65	1.18
19-50Matureage	156	83	73	2.07
51-60beforeage	30	20	10	0.5
61-70 older age	8	4	4	0.5
70- above	3	2	1	0.2
Total	337	184	153	0,89

Results and its discussion. As a result of the morphological study, it was established that in the tumor tissues obtained during operations, the morphological picture corresponds to the criteria

of the international classification of tumors of the central nervous system (WHO., 2007). Each tumor in terms of localization and form, accompanied with occlusive hydrocephalus, had a morphological picture proving localization (Table 2.).

Table 2.

Analysis of brain tumors in occlusive hydrocephalus by localization

type	Localization of tumors	abc	%
I	Cerebral hemispheres	8	4.4
	HSO tumors	50	27,6
	Lateral ventricle of the brain	21	11,6
	3- ventricle of the brain	46	25,4
	Corpus callosum	2	1.1
	Pineal gland	46	25,4
	Thalamus	8	4,4
	Total	181	99,9
II	cerebellum	43	27.5
	cerebellar corner	33	21.1
	cerebellarial worm	35	22.4
	side of cistern pons	2	1.2
	IV ventricular tumors	40	25.6
	brainstem tumors	3	1.9
	Total	156	99.7
	Total	337	100

A detailed analysis showed that the tumors of the supratentorial localization were already manifested in early stages by focal symptoms. Dizziness was noted in 50-60% of patients. In patients with tumor localization in the posterior cranial fossa, dizziness often had a systemic nature. Tumors of the cerebral hemispheres, especially the temporal lobe, the medial part of which is close to the 3rd ventricle and the midbrain with sylvian aqueduct, contributed to the rapid development of hypertensive-hydrocephalic syndrome with the early appearance of stagnation of optic nerve disks. According to our data, the development of occlusive hydrocephalus was 4.4%.

Tumors of the corpus callosum clinically manifested by prolonged mental disorders, then hypertensive symptoms followed. Symptoms of separation of the hemispheres of the brain were detected in the late stage of the disease. All tumors of the corpus callosum department in all cases developed along the midline in both directions of the “butterfly” type with spread to the subcortical formations and periventricular zone of the ventricles, which were observed in 1.1% of cases.

Tumors in the region of the lateral ventricles - the initial period was asymptomatic, when a tumor grows into the surrounding tissue, manifested by the development of hypertensive-hydrocephalic syndrome as a result of a violation of the ventricular fluid and the subsequent blockage of the opening, which was observed in 11.6% of cases.

Tumors in the area of the third ventricle were manifested by hypertensive syndrome and often led to ventricular obstruction, which was manifested by a sharp headache, vomiting, fainting. Tumors of the bottom of the third ventricle manifested endocrine-metabolic disorders, and the development of bitemporal hemianopia. Which led to the development of occlusive hydrocephalus about 25.4%

Tumors of the pituitary - chiasmatic region were on the histological structure: adenoma of the pituitary, craniopharyngoma. Pituitary adenoma was significantly different from other brain tumors, lack of hypertensive, hydrocephalic, cerebral symptoms. Craniopharyngioma - manifested by the growth of a particular clinical syndrome, endocrine disorder, hydrocephalic, chiasmatic disorder, or a combination thereof. With a large cystic tumor, its growth is upward, in the cavity of the 3rd

ventricle, or posteriorly, to the legs of the brain, severe hydrocephalus occurred in patients and was observed in 27.6% of cases.

Tumors of the pineal gland exerted a direct pressing effect on the quadriochium, brain stem, cerebellum, corpus callosum roller, the sylvia aqueduct was squeezed and, often, grew into the cavity 3 and 4 of the ventricles and they were observed in 25.4% of cases.

Tumors of the hypothalamus and pituitary showed a triad of symptoms: endocrine, chiasmatic, hydrocephalic symptoms. When compression of the third ventricle and blockade of the hypothalamic holes occurred hydrocephalic syndrome, which was observed in 4.4%.

Subtentorial tumors are multisymptomatic diseases, manifested by frequent remission and spasmodic course. Due to the age characteristics of the baby's skull and the high plasticity of the brain in a child, the tumors were asymptomatic for a long time. Focal symptoms were detected late, when the tumor reached significant size, leading to impaired blood and liquor circulation, the development of hydrocephalus. The disease usually began with cerebral symptoms, which for a long time manifested only headaches, intermittent nausea and vomiting, sometimes associated with pain in the epigastric region. What is often mistakenly regarded as a manifestation of anemia, helminthic invasion, gastrointestinal disorders, migraine, appendicitis.

Cerebellar tumors. In benign tumors, the pathological symptoms increased slowly, focal symptoms may appear 1-2 years after the onset of the tumor, cerebral symptoms are intermittent. With malignant tumors, the symptoms increased rapidly - within months. As the tumor grows, unilateral cerebellar symptoms become double-sided, more pronounced on the side of the tumor, the rest of the focal symptoms increased along with hypertension-hydrocephalic syndrome, which were observed in 27.5% of cases.

Worm tumors manifested themselves in violation of static coordination and hypertensive headaches, at the height of which vomiting occurred. Characteristic gait disturbance: the child staggers to both sides, often falls. Static ataxia is combined with asynergy of 22.4%.

Brain stem tumor. Depending on the location, they are divided into tumors of the midbrain, the brain bridge and the medulla oblongata. Visual impairment, then hearing impairment, alternating syndromes, ataxia, autonomic disorders. Hypertensive effects may occur in the terminal stage of the disease. Brain stem tumors are located closer to the cerebrospinal fluid path, which directs the development of occlusive hydrocephalus about 1.9%.

Tumors of the medulla oblongata caused respiratory and cardiovascular disorders, bulbar and pseudobulbar paralysis, alternating syndromes in 1.2%.

Tumors in the region of the IV ventricle were quite common. They were characterized by pronounced liquorodynamic disorders and attacks of occlusion, manifested by sudden headache, vomiting, disorder of consciousness, respiratory failure and cardiac activity. Oral caudal direction of tumor growth of the IV ventricle, often caused the development of occlusive hydrocephalus, in 25.6% of cases.

Morphological study of supratentorial tumors showed the presence of characteristic signs for each tumor:

Hemispheric tumors of the brain - in the first place are gliomas, then meningiomas, secondary metastases. More often astrocytomas were encountered, macroscopically - the consistency was soft, had a gelatinous appearance. Often there were cysts and foci of necrosis. Microscopically: pilocytic astrocytoma - cells and fibers arranged to form straight or wavy bundles.

Subependymal giant cell astrocytoma - manifested by giant, often fusiform, fibril-forming astrocytes. Sometimes they had a perivascular location. Often determined foci of calcification.

Diffuse astrocytoma. Microscopically had a moderate proliferation of the endothelium of small vessels. Astrocytic cells were evenly spaced. The nucleus of the oval form, the middle well velcheny spaces between the cells are occupied by processes.

Fibrillary astrocytoma - had a loose arrangement of fibers, a weakly expressed polymorphism in the cells. The nucleus is oval and elongated with scanty cytoplasm.

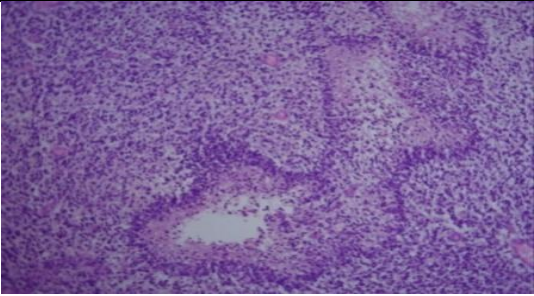
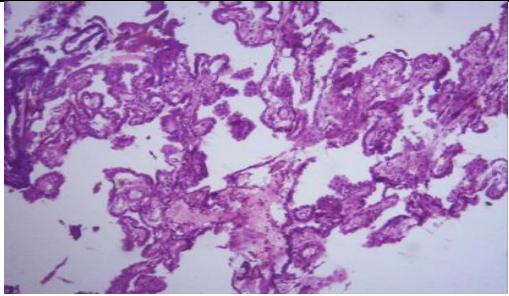
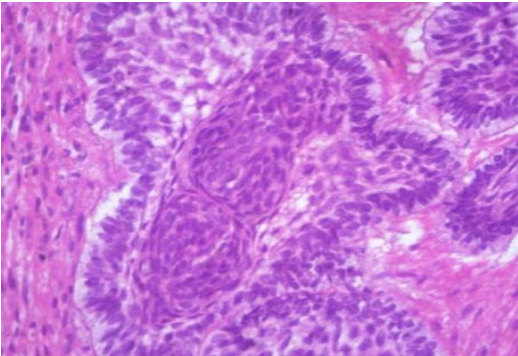
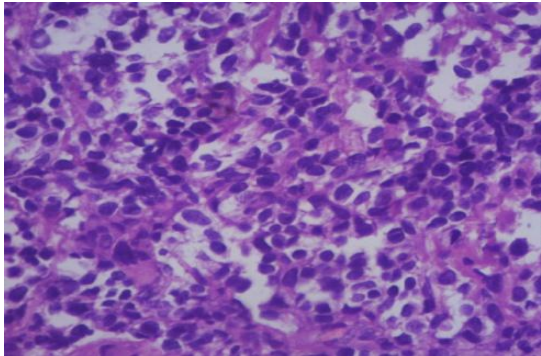

Protoplasmic astrocytoma - in astrocytes, a weakly carved polymorphism and had few cytoplasmic fibrils inside. The core of the correct oval shape. The presence of cysts of different sizes and shapes.

The fat cell astrocytoma is manifested by large astrocytes with abundant eosinophilic cytoplasm and one usually eccentrically located nucleus.

Anaplastic astrocytoma - hyperchromic nuclei of various sizes, expressed cellularity and polymorphism. Cytoplasm is scarce. Necrosis and proliferation of the vascular endothelium took place.

Tumors of the corpus callosum - most often found glial (astrocytomas and glioblastomas) tumors. Glioblastomas macroscopically - had a motley appearance with the presence of yellow and gray areas of necrosis in the center of the tumor, gray-red viable tissue on the periphery, brown and red foci of old and fresh hemorrhages, edema of the adjacent brain substance.

1. Glioblastoma. Neoplasm of the right cerebellar hemisphere. Coloring: hematoxylin and eosin. H. 10x40	2. Choroid papilloma Neoplasm 3-ventricle. Stained hematoxylin and eosin. Uv.10x20
3. Craniofarinoma. Stained hematoxylin and eosin. 10x40	4. Pineacitis. Neoplasm of the penial region of the brain. Stained hematoxylin and eosin. UV15x40

Microscopically, a clear atypia of cells with irregularly shaped hyperchromic nuclei, areas with densely located atypical cells were detected, only single large cells with abundant cytoplasm and hyperchromic nuclei (Fig. 1). Mucoïd on the vomiting of the vessel walls. Tumor tissue is represented by uniformly spaced polymorphic cells with hyperchromic nuclei. Karyopcnosis and lysis of the nucleus, focal coagulation necrosis were observed. Mucoïd swelling of the vessel walls with infiltration around them and proliferation of small vessels. Plots with densely located atypical cells were identified, isolated large cells with abundant cytoplasm and hyperchromic nuclei were observed.

Tumors in the region of the lateral ventricles - distinguished primary and secondary tumors. Primary tumors - papillomas, plexus meningiomas, ependymomas, oligodendrogliomas, astrocytomas, choroidal carcinomas. Secondary tumors - emanating from neighboring brain

structures that grow into the cavity of the lateral ventricles. Bowl of glioblastoma and malignant tumors of other origin. The choroid plexus papilloma is usually devoid of a capsule and has a gently grainy, non-villous appearance. Microscopically, the tumor consists of numerous villous-shaped, surrounded by small tufts of loose connective tissue (Figure 2).

Ependymal tumors. Sometimes contained cysts, foci of necrosis. Had a uniform appearance, moderate density, gray or gray - pink color. Subependymomas - had true sockets, small cavities lined with cylindrical or cubic epithelium. Anaplastic ependymoma had perivascular pseudo-sockets formed by unipolar or bipolar cells, the long process of which extends to the vessel lying in the center, hyalinosis, proliferation of vascular endothelium, and foci of necrosis with hemorrhage.

Tumors in the region of the third ventricle are primary and secondary tumors. Primary tumors - ependymomas, ependymoblastomas, colloid cyst, oligodendrogliomas, astrocytomas, Secondary tumors - emanating from neighboring brain structures. A colloid cyst, a macro - is a rounded formation, a micro - thin connective tissue wall in a diameter of several millimeters, lined with ciliated cubic epithelium from the inside, containing colloidal masses. Oligodendroglial tumors. Macro - Homogeneous structure, grayish in color, lime deposits, sometimes with small cysts. micro - The structure of various cells possess scant cytoplasm, the nucleus of unequal increase in round and irregular shapes. The structure of the tissue is uniform, consists of small isomorphic cells that are densely and evenly distributed, the cytoplasm is scanty and pale.

Anaplastic oligodendroglioma - The tissue consists of small isomorphic cells of uniform cellular structure. Kernel round shape. Hyperchromic, cytoplasm in the form of a thin ring, capillary-type vessels with hyperplasia of the vascular endothelium in varying degrees of severity.

Tumors of the pituitary - chiasmatic region - most often pituitary adenomas, are divided into three types according to their cellular composition: chromophobic, basophilic, eosinophilic. This area of the second place is occupied by craniopharyngiomas, the remaining tumors of meningiomas, a granular cell tumor, adenocarcinoma of the pituitary, glial tumors also meet. Macro-parenchymal adenomas of the pituitary gland with a capsule and more often contain a brush. Micro-Adenoma of the pituitary fetal type - Large and cylindrical cells are found among chromophobic cells. Cells of oval and round shape are pale colored to form trabeculae, non-rufilny form. Nucleus round in the center of the cytoplasm. Chromophobic pituitary adenoma - Tumor cells have rounded and oval nuclei with a moderate chromatin content. Sometimes thick trabeculae and connective tissue are found between cell densities. Mixed cell pituitary adenoma - Tumor tissue of different cell types contains, chromophobic, bosophilic, gigantic with an ugly nucleus sometimes found.

Craniopharyngioma, macro - The cystic cavities contain a thick liquid of yellow or brown color. The consistency is a dense grayish color, in places of orange appearance. Micro - stratified squamous epithelium, often lining the cavity, and areas of the tumor ameloblastomatous (adamantinal) structure. Foci of calcification, ossification and inflammatory infiltration are often detected (Fig. 3).

Tumors of the pineal gland - the parenchyma of the pineal gland itself and penioblastoma of the main tumor of this region. Pinealoma, macro - have the form of a node lying in the region of the quadrilateral. Parenchymal or cystic type. Micro - anastomizing connective tissue stroma, to the crossbars of which the processes of parenchymal cells are oriented and give processes (Fig. 4).

Sockets of nuclei can be found, grouped around the center that is poorly colored with eosin.

Subtentorial tumors. Cerebellum tumors - according to the histological structure of the tumor: astrocytomas, glioblastomas, medulloblastomas, meningiomas, sarcomas, less common angioreticulomas and secondary metastases. Astrocytomas and angioreticulomas had a benign course, medulloblastoma and sarcoma were malignant. MTS adenocarcinoma in the brain. Macro - differed from brain tissue in content from the epithelial component. Sometimes with or without capsules. Micro - tumor had a glandular structure with a random arrangement of glandular tubes. Epithelial cells were distinguished by their diversity. The cells were located forming a single-layer glandular formation with hyperchromic nuclei, there is little mitosis. Tumors from meningotheial cells. There were concentric structures and the presence of small cysts in the meningotheial

meningioma. Hyalinosis around small vessels. The nuclei of tumor cells are oval or round with hyperchromic nuclei. - fibrous meningioma - tumor consisted of an elongated cell shape - fibroblasts cells were arranged in the form of bundles. Pronounced hyalinosis tissue. - Atypical meningioma is the nucleus of tumor cells of oval or round shape with a pale central zone and a predominantly marginal location of chromatin. Anaplastic meningioma is the nucleus of an oval or round tumor cell with a pale central zone and a predominantly marginal chromatin location, giant cells with one malformed nucleus or multi-core forms.

Worm tumors - medulloblastomas and ependymomas, these tumors grew into the ventricular system of the brain and squeezed the brain structure. Ependymoma, macro - uniform type, moderate density, gray or gray - pink. Micro - perivascular pseudo sockets formed by uni- or bipolar cells, the long process of which extends to the vessel lying in the center.

Brain stem tumors - gliomas, angioreticulomas, sarcomas and metastatic lesions prevailed among the tumors of the trunk. Tumor trunk is divided into: tumors of the midbrain, bridge tumors and tumors of the medulla oblongata.

Tumors in the region of the IV ventricle - distinguish between primary and secondary tumors. Primary- medulloblastoma, ependymoma, glial tumor. Secondary - metastases and tumors from growing into Drogova place brain structures. Medulloblastoma macro - form a gray-pink, very soft, often semi-solid semi-transparent mass. Microscopically has an extraordinary abundance of small cells with scanty, barely visible cytoplasm and round or oval nuclei. Numerous mitosis. Pseudorosettes may occur.

Neuroblastoma. Macro - had extracerebral or intraventricular localization, consistency sometimes dense foci of necrosis with hemorrhage.

micro -It consists of rather large cells with vesicular nucleus and a distinct nucleolus, forming short crossbar or syncytial mass. There are non-nuclear areas soft fiber matrix. Numerous mitosis. Abundantly developed network of thin-walled vessels, and sometimes reticular fibers.

Findings:

- brain-Tumors in 74% of cases led to the secondary hydrocephalus, the common causes of this pathology were tumor cerebral hemispheres and pituitary region.

- From supratentorial tumors often resulted hydrocephalus tumor region third ventricle and pineal glands. and from subtentorial tumors - Tumor cerebellum cerebellum-bridge angle and the area of the 4th ventricle.

- morphological signs of brain tumors, led to the secondary hydrocephalus, there were a large size, fuzzy boundary, the presence of secondary changes and invasive growth of tumor cells.

LITERATURE

1. Arendt A. A. Hydrocephalus and its surgical treatment. M.: Acad. medical. Sciences USSR, 1948. 202 p.
2. Arutyunov N.V., Petryaykin A.V., Kornienko V.N. Study of magnetic field resonance imaging based on magnetic resonance imaging // Vopr. neurochir - 2000. With. 3. pp. 29-33.
3. Lobkova E.F. Clinic and surgical treatment of occlusive hydrocephalus in adults (inflammatory forms): author. dis. ... Cand. medical. sciences. M., 1958. 18 p.
4. Omarov A.D., Kopachev D.N., Sanikidze A.Z., Zhukov V.Yu., Pitskhelauri D.I., Nepomnyashchy V.P., Ventriculoperitoneostomy and ventriculoatriostomy in the treatment of patients with brain tumors // Journal Questions neurosurgery them. Burdenko. 2011. four.
5. Khachatryan V.A. Pathogenesis and surgical treatment of hypertensive hydrocephalus: Avtoref. dis. ... Dr. med sciences. SPb., 1991. 56 p.
6. Bergsneider M., Miller, S., Vespa, R. M., and Hu, X. (2008). Surgical management of adult hydrocephalus. Neurosurgery 62 (Suppl. 2), 643-659; discussion 659-660.
7. Childs Nerv Syst. 2002 Nov; 18 (11): 599-604. Epub 2002 Sep 6. Case management of hydrocephalus associated with the progression of the brain stem gliomas. Amano T (1), Inamura T, Nakamizo A, Inoha S, Wu CM, Ikezaki K.

8. Cinalli G., Maixner W.J., Sainte-Rose C. et al. Hydrocephalus and aqueductal stenosis // Pediatric hydrocephalus. Milano, Italia: Springer-Verlag, 2004. P. 279-293.
9. Di Rocco C. Cinalli G., Massami L. et al. Endoscopic Third Ventriculostomy in Hydrocephalus in Pediatric Patients // Adv. Techn. Stand Neurosurg. 2006. Vol. 31. P. 119-205.
10. Pitskhelauri DI, Konovalov AN, Kornienko VN, Serova NK, Arutiunov N, Kopachev DN., Omarov AD: Intraoperative Ventricular Shunting in Deep-Seated Brain Tumors Surgery. Materials of the 1st congress of neurosurgeons of the Republic of Kazakhstan with international participation, July 22-24, 2009 Astana. NeurosurgeryandneurologyofKazakhstan. No. 2.3 (15.16), 2009
11. Russel DS, Rubinstein LJ: Pathology of the nervous system, 5th ed. London: Arnold, 1989.

УДК 614.253:362.121:616-083-084

*Ильмира Уразалиева, Дилдора Раманова
(Ташкент, Узбекистан)*

ОРГАНИЗАЦИЯ ТРУДА ПАТРОНАЖНЫХ МЕДИЦИНСКИХ СЕСТЕР

В этом исследовании модель среднего медицинского персонала анализировалась с позиции работающего специалиста, в котором отражаются: социально-демографические, социально-профессиональные, социально-экономические, социально-психологические характеристики работников, а также характеристики уровня профессиональных знаний и умений среднего медперсонала. Социально - демографические характеристики включили в себя возраст, место жительства, семейное положение, число детей в семье. Социально - психологические характеристики включили в себя отношение к своей профессиональной деятельности (степень удовлетворенности своей работой, основные недостатки работы).

Ключевые слова: *медицинские сестры, первичное звено здравоохранения, профилактика.*

In this study, the model of nursing staff was analyzed from the position of a working specialist, which reflects: socio-demographic, socio-professional, socio-economic, socio-psychological characteristics of workers, as well as characteristics of the level of professional knowledge and skills of average staff. Socio - demographic characteristics included age, place of residence, marital status, number of children in the family. Socio - psychological characteristics included the attitude to their professional activity (the degree of satisfaction with their work, the main shortcomings of the work).

Keywords: *nurses, primary health care, prevention.*

Актуальность: В Республике Узбекистан в целях углубление реформ здравоохранения дальнейшего улучшения качество и повышения эффективности первичной медико-санитарной помощи населению осуществляется переориентация основных задач ПМСП преимущественно на предупредительную, профилактическую и патронажную работу с населением. Исходя, из этого большое значение имеет разработка системы проведения патронажной работы среди населения в первую очередь женщин фертильного возраста, беременных женщин, детей, а также одиноких престарелых, инвалидов, лиц, нуждающихся в постороннем уходе и социальной защите, больных с хроническими заболеваниями.

Данное исследование способствует решению задач, предусмотренных Указом Президента Республики Узбекистан от 7 февраля 2017 года № УП 4947 «О стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан», Постановлениями Президента Республики Узбекистан от 29 марта 2017 года №ПП 2857 «О мерах по совершенствованию организации деятельности учреждений первичной медико-санитарной помощи Республики Узбекистан. Постановлением кабинета Министров Республики Узбекистан от 17 сентября

2017 года №718 «О дополнительных мерах по улучшению качества медицинских услуг, повышению ответственности за эффективность проводимых профилактических мероприятий в учреждениях первичной медико-санитарной помощи (ПМСП) а также других нормативно-правовых документах.

Целью исследования является комплексное исследование профессиональной деятельности патронажных медсестер.

Материалы и методы. Для проведения углубленного исследования деятельности патронажных медицинских сестер (ПМС) первичного звена здравоохранения и качества оказываемой ими помощи нами составлена программа и план исследования.

Конечная цель и задачи настоящего исследования определили выбор методических приемов, с помощью которых мы будем изучать деятельность, режим труда ПМС в условиях первичного звена здравоохранения.

Для изучения деятельности и состояние медицинской помощи, оказываемой ПМС, нами применен многоступенчатый метод формирования случайной выборочной совокупности (кластерный и стратифицированный отбор). В целом было отобрано 73 кластеров (25 в городской местности и 48 в сельской). Затем в каждом кластере была проведена перепись ПМС. Заключительный отбор, примерно 20 ПМС на кластер, был произведен с использованием метода систематического случайного отбора. Во всех регионах, все выбранные 400 ПМС подлежали социологическому опросу по индивидуальной анкете. В процессе сбора, обработки и анализа материалов исследования использованы современные методы: статистические, социологические и методы сравнительного анализа.

Результаты и обсуждения: По данным исследования составлен социальный портрет медицинской сестры, работающей в семейных поликлиниках.

Оценка качества труда патронажных медицинских сестер показала, что врачебные назначения в $37,3 \pm 0,85\%$ случаев выполняются некачественно, а в $34,2 \pm 1,2\%$ - несвоевременно. При этом треть случаев ($30,9 \pm 0,7\%$) имеет место выполнение стандартов (технологий) сестринской помощи в полном объеме. Уровень культуры обслуживания пациентов низкий в $35,9 \pm 2,2\%$ случаев, средний – в $44,2 \pm 0,98\%$ и лишь в $19,9 \pm 1,1\%$ случаев оценен как высокий.

Оценка деятельности ПМС показала, что в $35,4 \pm 1,2\%$ случаев медицинские сестры нерегулярно проводят медико-социальный патронаж, при этом полноценное участие в диспансеризации принимает половина ($50,8 \pm 1,4\%$) медицинских сестер. В $21,2\%$ случаев контроль явки диспансерных больных проводится нерегулярно, а в трети случаев ($33,2\%$) вновь выявленные больные несвоевременно взяты на диспансерный учет.

По результатам исследования, почти в трети ($32,5 \pm 1,1\%$) случаев профилактическая работа патронажными медицинскими сестрами (ПМС) выполняется некачественно. В $25,6 \pm 1,2\%$ случаев имеет место нарушение санитарно-противоэпидемического режима. Установлено, что в $21,3\%$ случаев ПМС не имели плана проведения профилактической работы, что $27,6\%$ ПМС занимается санитарно-просветительной работой нерегулярно. В более половины ($51,4 \pm 1,4\%$) случаев медсестры проводят санитарно-просветительную работу среди населения своего участка качественно, а треть ПМС ($29,8\%$) из-за отсутствия материального стимулирования за объем и качество этой работы.

По итогам результатов опроса, своевременно выполняют работу по ведению медицинской документации лишь $39,8 \pm 1,8\%$ медицинских сестер, а качественно - менее половины ($41,7 \pm 2,3\%$).

Оценка деятельности ПМС показала, что почти в $2/3$ ($63,2 \pm 2,1\%$) случаев рабочее место медицинских сестер организовано нерационально. Лишь $33,2\%$ медицинских сестер обеспечивается стандартными и рецептурными бланками, вкладышами, канцелярскими принадлежностями, средствами оргтехники в полном объеме, а $28,3\%$ – недостаточно. У $28,7\%$ медицинских сестер на рабочем месте отсутствуют инструктивно-методические материалы по вопросам организации их труда, а $19,8\%$ обеспечены ими лишь частично.

Известно, что на качество работы медицинских сестер значительное влияние оказывает уровень квалификации. Сертификат специалиста имеют 78,3% медицинских сестер, (25,6%) медицинских сестер нерегулярно проходят повышение квалификации. Лишь 9,5% медицинских сестер имеют высшую квалификационную категорию, 21,2% - первую, а 29,3% – вторую.

Таким образом, для повышения качества и эффективности сестринской помощи и управления деятельностью ПМС рекомендуется внедрить в практику новые технологии сестринского процесса с использованием технологических карт. «Карта сестринского наблюдения», «Карта медико-социального патронажа», «Сестринская программа формирования здорового образа жизни», «Карта оценки деятельности медицинских сестер» являются элементом контроля качества сестринского процесса и способствуют рациональной организации труда медицинских сестер, а также использование современных стандартов (технологий) практической деятельности с учетом структуры, процесса и результата сестринского ухода в амбулаторно-поликлинических условиях значительно повысит качество и эффективность труда ПМС.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Алимов А.В. Развитие первичной медико-санитарной помощи в Узбекистане: Достижения и проблемы // Аналитический обзор. – Ташкент, Узбекистан 2013. – с. 17-59.
2. Асадов Д.А., Арипов Т.Ю. Общественное здоровье в Узбекистане основные факторы и как на них воздействовать: научное издание // Организация и управление здравоохранением. – Ташкент, 2012. – №5 – с. 39-44.
3. Менликулов П.Р., Маматкулов Б.М. Итоговый отчет по оптимизации планирования и управления кадровым потенциалом системы здравоохранения // Минздрав РУз, Международная ассоциация развития, 2007. – с. 63-91.
4. Akhmedov M., Azimov R., Bernd R., Health systems: the time of change. Uzbekistan – health system review, European Observatory on Health Systems and Policies, 2007. – 206 p.
5. American Nurses Association: Standards for nursing professional development: continuing education and staff development, Washington, DC, 2010 The Association.

УДК 614.2-053.2-05

*Хилола Хамроева
(Ташкент, Узбекистан)*

МЕДИКО-СОЦИАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ЗДОРОВЬЯ ПОДРОСТКОВ

Адаптация молодежи к обучению в средних специальных и учебных заведениях высшего учебного заведения представляет собой сложный социально-психологический процесс и сопровождается значительным напряжением компенсаторно-приспособительных систем организма. Постоянное умственное и психоэмоциональное напряжение в период учебы и экзаменов на фоне неблагоприятных условий жизни (несоблюдение режима питания и сна, вредные привычки, низкая физическая активность и др.) может привести к срыву адаптационных механизмов, сдвигу целого ряда функциональных и биохимических показателей и в конечном итоге – к заболеваниям.

Ключевые слова. *Подростки, здоровья, вредные привычки, заболеваемость.*

Adaptation of young people to training in secondary special and educational institutions of higher education is a complex socio-psychological process and is accompanied by a significant strain of the compensatory and adaptive systems of the body. Permanent mental and psychoemotional tension in the period of study and examinations on the background of unfavorable

living conditions (non-observance of the diet and sleep regime, bad habits, low physical activity, etc.) can lead to a breakdown of adaptation mechanisms, a shift of a number functional and biochemical indicators and ultimately - to diseases.

Keywords. *Adolescents, health, unhealthy, incidence.*

Здоровье лиц молодого возраста – один из самых точных индикаторов состояния здоровья населения в целом и одна из наиболее значимых ценностей, определяющих благополучие общества. По данным социально-гигиенического мониторинга в образовательных учреждениях наиболее распространенными факторами риска для здоровья учащихся являются нарушение режима обучения и высокие учебные нагрузки, недостатки в организации физического воспитания, гигиенического обучения, неудовлетворительное питание, неблагоприятные санитарно-гигиенические условия [1, с.48-48; 5, с.20-22].

Многочисленные психофизиологические исследования свидетельствуют о неудовлетворительном состоянии здоровья студенческой молодежи: в среднем у каждого студента имеется хотя бы одно хроническое заболевание, почти у половины к концу обучения формируется по два заболевания, а у 15% – по три и более. Все это указывает на необходимость принятия специальных мер по разработке здоровьесберегающих технологий, профилактических и коррекционных программ для общеобразовательных и высших учебных заведений [2, с.44-47].

По данным ФНЦ гигиены им. Ф. Ф. Эрисмана, нарушение режима обучения школьников в 15% случаев сопровождается негативными изменениями функции нервной системы и повышением дезадаптации сердечно-сосудистой системы. Установлены изменения нервных процессов на 11-18% у старшеклассников, обучающихся во 2-ю смену. Повышенные учебные нагрузки уже в детском возрасте формируют патологию сердечно-сосудистой системы, опорно-двигательного аппарата, приводят к нарушениям осанки, снижению зрения. Положение усугубляется тем, что от 25 до 40% учащихся школ и профтехучилищ подрабатывают в каникулярное время или совмещают работу с учебой. При этом многие из них заняты на запрещенных для подростков видах работ (мойка и заправка автотранспорта, погрузочно-разгрузочные и другие виды работ). [3, с.5-7].

Значение физкультуры и спорта для развития личности, укрепления здоровья и предотвращения вредных привычек не вызывает сомнений. Имеются данные, свидетельствующие о наличии выраженной связи между состоянием здоровья и физической активностью как во взрослом, так и в детском и подростковом периодах жизни. Указывается также, что при достаточно высоком уровне физической нагрузки менее выраженными являются вредные для здоровья привычки (курение, алкоголизм, наркомания), прежде всего, у подростков. Исследования последних лет показали, что в настоящее время двигательная активность и дееспособность школьников на 40%, а старшеклассников – на 70% ниже необходимой нормы [4, с.67-70].

Все это требует тщательного проведения санитарно-эпидемиологической экспертизы всех учебных программ, усиления действий Госсанэпиднадзора за выполнением требований санитарного законодательства при организации обучения и работы школьников, усиления взаимодействия с региональными органами образования и местного самоуправления.

Важнейшим направлением деятельности учреждений образования и здравоохранения различных уровней в области формирования здорового образа жизни у подростков является осуществление комплексной программы подготовки девушек и юношей к браку и воспитание ответственности за судьбу и здоровье будущих детей. В этой работе необходимо координировать деятельность педагогов и врачей. Важными шагами в этом направлении является создание эффективных служб планирования семьи и гинекологии детского и подросткового возрастов, приоритетность вопросов охраны соматического и репродуктивного здоровья подростков, реализация мероприятий по оптимизации репродуктивного поведения подростков и профилактике аборт в возрастной группе 15-19 лет. Результаты медицинских

обследований последних лет показывают, что только 4% учащихся не имеют отклонений в состоянии здоровья [2, с.44-47].

В Узбекистане охрана и укрепление здоровья подрастающего поколения возведены в ранг государственной политики. Подростковый возраст является важнейшим периодом биологического созревания и социального становления личности, определяющим будущий экономический потенциал и обороноспособность страны.

В связи с социально-экономическими переменами, происходящими в Узбекистане, изменился образовательный, экономический, микросоциальный статус молодежи республики. Охрана здоровья подростков становится междисциплинарной задачей, в решении которой должны участвовать врачи разных специальностей, психологи, социальные работники, что обусловлено быстрым половым созреванием подростков, ранним началом половой жизни, которая осложняется рядом поведенческих факторов негативного характера (подростковая беременность, роды, инфекции, передаваемые половым путем, юное материнство и пр.).

Именно на подростков возлагается надежда на воспроизводство здорового потомства в ближайшие годы. В связи с неблагоприятной динамикой заболеваемости, высокой распространенностью хронических заболеваний и морфофункциональных отклонений среди подростков особую актуальность приобретает поиск и внедрение эффективной стратегии их оздоровления. Поэтому проблемы состояния здоровья подрастающего поколения приобретают в настоящее время медико-социальный характер и требуют рассмотрения с позиций системного подхода в конкретных группах.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Аветисян Л.П., Кочарова С.Г. Изучение влияния повышенной учебной нагрузки на состояние здоровья учащихся // Гиг. и сан. – 2001. – №6. – С.48-49.
2. Гаджиев Р.С., Айвазова З.Н. Образ жизни подростков в условиях крупного города // Здоровоохранение Российской Федерации. – М., 2006. – №5. – С. 44-47.
3. Курбанов Д.Д., Иргашева С.У., Ли М.А. и др. Особенности репродуктивного здоровья девочек-подростков Кашкадарьинской области // Новости дерматовенерол. и репрод. здоровья. – Т., 2006. – №4. – С. 5-7.
4. Рахманин Ю.А., Ушаков И. Б., Соколова Н. В. Комплексный подход к гигиенической оценке качества жизни учащихся // Гигиена и санитария. – Москва, 2010. – №2. – С. 67-70.
5. Искандарова Ш.Т. Гигиеническая характеристика социально-бытовых условий подростков, обучающихся в лицее и колледже // Педиатрия. – Т., 2006. – №3-4. – С. 20-22.

УДК 617.6.-089.167.1

*Дилноза Хожимуратова, Зарифа Хайдарова
(Ташкент, Узбекистан)*

СЕСТРИНСКИЙ ПЕРСОНАЛ ЭКСТРЕННОЙ ДЕТСКОЙ ХИРУРГИЧЕСКОЙ СЛУЖБЫ

Изучена потребность медицинских сестер детской хирургии экстренной службы в совершенствовании информационно-коммуникационного обеспечения с использованием различных коммуникативных средств, как способе профессионального развития. Оценка деятельности сестринского персонала необходима руководителю сестринского звена и конкретному специалисту для определения потребности в обучении и профессиональном развитии, выявления возможностей повышения качества оказываемой помощи и успешной их реализации.

Ключевые слова: медсестра, хирургия, дети, стационар.

Studied the need for nurse nurses of the pediatric surgeon of the emergency service to improve information and communication support using various communication tools as a way of professional development. Evaluation of the activities of nursing personnel is necessary for the head of the nursing level and a specific specialist to determine the need for training and professional development, identify opportunities for improving the quality of care and their successful implementation.

Key words: nurse, surgery, children, hospital.

Актуальность проблемы. Оценка деятельности сестринского персонала необходима руководителю сестринского звена и конкретному специалисту для определения потребности в обучении и профессиональном развитии, выявления возможностей повышения качества оказываемой помощи и успешной их реализации [1, с. 275].

Цель исследования: научное обоснование и оценка деятельности сестринского персонала детской хирургии экстренной службы.

Материалы и методы исследования: Углубленный анализ содержания нормативных документов позволил определить ключевые параметры для оценки деятельности сестринского персонала детской хирургии экстренной службы.

С целью изучения мнения специалистов по проблемам контроля и оценки деятельности сестринского персонала проведен опрос путем анкетирования. Анкетирование проводилось среди руководителей и сестринского персонала детской хирургии экстренной службы.

Результаты исследования. В ходе проведения исследования проведены хронометражные замеры рабочего дня медицинских сестер. Анализ показал, что в зависимости от занимаемой должности, медицинскими сестрами отводится различное количество времени на выполнение тех или иных видов работы. Независимо от должности, наибольшее количество времени медицинские сестры заняты выполнением врачебных назначений – от 32% у палатной до 72% у процедурной. Достаточно большое количество времени уходило на мероприятия, связанные с обеспечением санитарно-эпидемиологического режима в отделении (от 12% до 33,3%). Обращает на себя внимание большое количество времени, затрачиваемое палатной медицинской сестрой на работу с документацией – 21% и, явно, недостаточное количество времени, затрачиваемое непосредственно на уход за пациентами – 8%. При таком незначительном количестве времени, отведенном мероприятиям по уходу за пациентами, безусловно, сложно обеспечить должный сестринский уход, отвечающий всем потребностям пациентов.

При анализе мотивационно-профессиональной характеристики медицинских сестер было получено, что большинство медсестер (95,5%) за время работы в детской хирургии экстренной службы они приобрели дополнительный профессиональный опыт, что свидетельствует о личностном росте медицинских сестер как специалистов. Медсестры считают приоритетом в своей профессиональной деятельности и «интересную работу» (93%), что свидетельствует о положительном влиянии на их трудовую деятельность и, как следствие, на качество оказания сестринской помощи, внутренней (смыслообразующей) мотивации. Мотивация к профессиональному развитию (потребность в получении (повышении) квалификационной категории) была выявлена у 69,8% медсестер. Только у 33,5% медсестер имеется мотивация к профессиональному лидерству (карьерному росту). Мотивация к образовательно-исследовательской деятельности была выявлена у 29,7% медсестер, из которых – 67,5% – посещали научные конференции и семинары, 10% – писали тезисы, 7% – выступали с докладами. По мнению 88% медсестер, проведение сестринской исследовательской деятельности может повлиять на улучшение качества сестринской помощи.

Выводы. В ходе исследования, была изучена потребность медицинских сестер детской хирургии экстренной службы в совершенствовании информационно-коммуникационного

обеспечения с использованием различных коммуникативных средств, как способе профессионального развития.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Нефедова И.В., Бокерия Л.А., Афолина М.А. Применение научных исследований медицинских сестер в кардиологии и сердечно-сосудистой хирургии // Бюллетень НЦССХ им. А.Н. Бакулева РАМН «Сердечно-сосудистые заболевания. Семнадцатый всероссийский съезд сердечно-сосудистых хирургов». – 2011. – Т. 12. – № 6. – С. 275.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО / СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО

УДК 631.675.2

*Хурматой Абдумуталипова, Нодира Ходжаева,
Рахматулло Закиров, Ахмадулло Абдувосиев
(Андижон, Узбекистон)*

ТАКРОРИЙ СОЯДАН КЕЙИН ЭКИЛГАН КУЗГИ БУҒДОЙНИНГ «ДУРДОНА» НАВИНИ ОЗИКЛАНТИРИШ ВА СУҒОРИШ МЕЪЁРИНИ ДОН ВА СОМОН ХОСИЛДОРЛИГИГА ТАЪСИРИ

Уч йиллик илмий маълумотлар асосида, кузги бугдойни «Дурдона» навидан юкори хосил олиш учун кузги бугдойни суғориш тартибларини ва минерал ўғитларни бериш микдорлари аниқланди.

Калит сўзлар: *чегаравий дала нам сизими, суғориш тартиби, маданий ўғитлар.*

As a result of a three-year field experiment, the irrigation regime and the dose of application of mineral fertilizers were established to obtain high urai grain crops of the “Durdona” variety.

Keywords: *irrigation regime, marginal field moisture content, mineral.*

Республикамининг кишлок хужалигини хозирги муҳим тармоғи бўлган галлачиликни ривожлантиришга катта эътибор бериб келинмоқда. Чунки галла мустақиллиги иқтисодий ривожлантиришнинг асосий омилларидан биридир.

Айтиш жоизки, Республикамин дехконлари етиштираётган дон маҳсулотлари аҳоли эҳтиёжларини қондириш учун этарли эмас. Бунга асосий сабаб, донли экилар хосилдорлигини ҳамда сифатини пастлигидир. Кейинги йилларда минтакавий дехкончилик тизимини ишлаб чиқиш йулида бир канча ишлар амалга оширилмоқда. Барча имкониятлардан фойдаланиш, фан ютуқлари ва илғор тажрибаларига таяниш, дон хосилдорлигини ҳамда сифатини кескин ошириш учун асосий омиллардир.

Кузги бугдойнинг агратехникасида суғориш тартибларини ўрганиш муҳим ахамият касб этади. Чунки қулланиладиган маъдан ўғитларни самарадорлиги мақбул тупрок намлигига боғлиқдир.

Илмий изланишлардан маълумки кузги бугдойни сувга булган талаби ва ривожлаиши биологик хусусиятларига қараб, хар-хил тупрок шароитида турли фазаларда турлича бўлади.

Шундан келиб чиқиб. 2016-2018 йилларда кузги бугдойнини ута эрта пишар навини озиклантириш меъёри ва суғориш тартибини белгилаш учун Андижон кишлок хўжалик институти ўқув-тажриба хўжалиги ерларида тажриба ўтказилди. Тажриба участкасининг тупроғи қисман оч-бўз асосан ўтлоқи бўлиб, сизот сувларининг чуқирлиги 1,5-1,7 метрни ташкил этади. Тажриба назорат ва тупрокнинг суғоришдан олдинги намлиги и чегаравий дала нам сизимига нисбатан 70-70-70 ; 70-70-60 ; 65-65-60 фоиз схемаларида ўтказилди.

Тажриба майдони Андижан кишлок хўжалик институти ўқув тажриба хўжалиги 1-бўлимида жойдашган, тажриба тархи куйидаги (1-жадвалда) келтирилган. Қишлоқ хўжалик экинлари учун айниқса суғориладиган дехкончилик шароитида кузги бугдойни хосилдорлигига таъсир этувчи омиллардан бири тупрокни намлигидир. Тупрокда етарли даражада (мақбул) нам булганда галла ўсимлиги хатто 45 С иссиқдикка ҳам чидайди. 50 С да эса 30 дақиқадан сўнг сўлий бошлайди. Олимларни маълумотларича, хар бир нав учун узига мос тупрок-иклим шароити - алоҳида озикданиш меъёрлари, суғориш тартиблари бўлиши керак (К.М.Мирзажонов, 2004).

Тажриба тархи

№	Тупрокнинг сувдан олдинги намлик тартиби, %	Тупрокка берилётган минерал ўғит микдори, кг/га	Хисобий намлик қалинлиги, см		
			Экиш, туплаш даврида	Гуллаш, бошоқлаш даврида	Пишиш даврида
1	70x70x70	назорат ўғитсиз	0-50	0-70	0-100
2	70x70x70	N-180.P-120.K-60	0-50	0-70	0-100
3	70x70x60	назорат ўғитсиз	0-50	0-70	0-100
4	70x70x60	N-180.P-120.K-60	0-50	0-70	0-100
5	65x65x60	назорат ўғитсиз	0-50	0-70	0-100
6	65x65x60	N-180.P-120.K-60	0-50	0-70	0-100

Андижон вилояти учун берилган кузги буғдойнинг «Дурдона» навини серёғин худудда атига 1 марта суғориб 34,2 ц/га дон ҳосили олинган.

Юқоридаги адабий маълумотлардан кўришиб турибдики, хар бир буғдой навини ўзига хос агротехникани талаб қилар экан.

Шундай экан, биз изланишларимизда ўтлоки соз тупроқлар шароитида кузги буғдойни «Дурдона»навининг суғориш тартиблари ва маъдан ўғитлар меъёрларини дон ва сомон ҳосилдорлигига таъсирини аниқладик. 3 йил давомида олинган илмий маълумотлар (2 ва 3 жадваллар) да келтирилган.

Кузги буғдойнинг дон ҳосили, ц/га

№	2014 йил	2015 йил	2016 йил	3 йилда
	Ўртача	Ўртача	Ўртача	Ўртачаси
	ц/га	ц/га	ц/га	ц/га
1	53,2	35,0	35,3	34,5
2	58,5	60,6	60,6	59,9
3	34,2	36,1	36,4	35,6
4	59,7	60,5	61,1	60,4
5	36,7	38,1	37,2	37,3
6	70,2	74,5	69,6	71,4

Кузги буғдойнинг сомон ҳосили, ц/га.

№	2016 йил.	2017 йил	2018 йил	3 йилда
	ўртача	Ўртача	ўртача	Ўртачаси
	ц/га	ц/га	ц/га	ц/га
1	62.7	60.9	60,8	61,3
2	81.5	78.7	80,6	80,3
3	58.2	58.4	58,4	58,2
4	79.2	78.5	78,9	79,1
5	62.1	60.9	60,2	61,3
6	81.6	80.2	80,1	80,7

Шундай килиб юкоридагилардан хулоса килиш мумкинки суғоришдан олдин тупрок намлиги чегаравий дала нам сигимидан 65x65x60 фоиз килиб белгиланган вариантда ўғит меъери N-180, P2O5-100, K2O-60 кг/га бўлганда изланиш йилларига мутаносиб равишда 70,2; 74,5; 71,2 ва ўртача уч йилда 71,4 ц/га хосил олинган бўлса, бу кўрсаткич ўғитсиз вариантда 36,7 ; 38,1; 36,4 ва ўртача уч йилда 37,3 ц бўлган.

Маъдан ўғитларга мутаносиб равишда суғориш тартиблари чегаравий дала нам сигимидан 65x65x60 фоиз бўлганда дон хосили изланиш йиллари 58,5 ; 60,6 ; 60,6 ва ўртача уч йилда 59.9 ц/га бўлган. Суғориш тартибларидан кушимча дон хосили 11.1 ц/га ни ташкил этди. Энг юкори хосил уч йилда ўртача 80,7 ц/га ни суғоришдан 37 ц/га, ўғитсиз вариантга нисбатан 20,7 ц/га кушимча сомон олинди. Уч йиллик илмий маълумотлар кузги буғдойни «Дурдона» навини энг юкори дон хосили суғориш тартиблари чегаравий дала нам сигимидан 65x 65 x60 фоиз бўлиб маъдан ўғитларнинг йиллик меъери N-180, P2O5-100, K2O-60 кг/га кўлланилганда ижобий натижаларга эришиш мумкии.

Қишлоқ хўжалик экинлари учун суғориш тўғри белгиланса, у холда уларнинг ўсув қисмлари билан хосил қисмлари тенг ривожланади. Агар суғориш меъери ошириб юборилса, ғовлаб кетади ва хосил элементлари кам ёки майда бўлади. Шунинг учун суғориш билан боғлиқ бўлган дала тажрибаларининг олиб боришда тажриба майдонини тўғри танлаш зарур.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Артуқметов З.А., Шералиев Ҳ.Ш. Экинларни суғориш асослари. Тошкент, 2007.
2. Артуқметов З.А ва бошқалар Суғориш тармоқлари ва улардан фойдаланиш. Тошкент, 2004.
3. Мирзажонов Қ. М. Сув бутун борлиққа хаёт бахш етар // Пахтачилик ва дончиликни ривожлантириш муаммолари. Тошкент, 2004.
4. Исашев А., Сабитов А. Тупрок унумдорлигини яхшилашда замонавий агротехнологик усулларни қўллаш. Алишер Навоий номли нашриёт, 2016.
5. Ураимов Т., Очилов Е., Жумабоев З. Дехқончилик ва илмий изланиш асослари. Тошкент, 2014.

УДК 631.5

*Куанышбай Айтбаев, Мурат Турымбетов
(Нукус, Ўзбекистан)*

ВЛИЯНИЕ ГЛУБИНЫ ПОСЕВА НА УРОЖАЙНОСТЬ СОИ В УСЛОВИЯХ ЮЖНОГО ПРИАРАЛЬЯ

В данной статье приводятся результаты исследования по изучению глубины заделки семян на формирование урожая сои в условиях Южного Приаралья. Наиболее оптимальной глубиной посева является 6 см, которое обеспечивает получение высокого урожая семян.

Ключевые слова: *соя, сорта, глубина посева, зеленая масса, урожайность семян.*

The article presents results of the research about studying depth of placement of seed in formation of harvest of soybean in the conditions of the Southern Aral Sea. The most optimal sowing depth is 6 cm, which provide high harvest of seed.

Keywords: *soybean, kind, sowing depth, green mass, harvest of seed.*

Среди технологических процессов повышения урожайности сои, важное место занимает глубина посева семян.

Глубина посева семян имеет прямую зависимость от механического состава почвы. Опыты показывают, что при оптимальной глубине посева (6 см) обеспечиваются условия

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

получение более полноценных всходов и тем самым благоприятствуют сохранению полноценной густоты стояния растений сои.

Отклонение от оптимальной глубины посева резко снижает урожайность растений.

В таблице 1 приводятся данные, характеризующие урожайность семян сои в зависимости от глубины посева растений.

Результаты исследований показывает, что урожайность семян сои существенно изменяется в зависимости от глубины заделки семян в почву.

Табл.1

Влияние глубины посева на урожайность растений сои, ц/га

Глубина посева, см	Повторность				Среднее
	I	II	III	IV	
Узбекская-2					
2	17,1	15,3	16,5	19,1	17,0
4	21,3	19,2	19,4	19,8	19,9
6	25,1	26,3	24,3	26,4	25,5
8	19,4	19,0	19,8	20,3	19,6
10	12,8	12,6	13,2	13,8	13,1
Дустлик					
2	15,1	15,3	15,2	14,5	15,0
4	18,3	18,2	18,8	18,3	18,4
6	24,2	23,8	24,7	23,3	24,0
8	18,9	18,4	17,9	18,2	18,4
10	12,8	11,9	12,7	12,4	12,5

У изучаемых сортов Узбекская 2 и Дустлик наиболее оптимальной оказалась глубина заделки семян 6 см, при этом урожайность семян составила 25,5 и 24,0 ц/га соответственно. На других изученных вариантах урожайность семян существенно ниже по сравнению с оптимальным вариантом в условиях резко континентального климата Южного Приаралья.

Таким образом, совершенствование технологии широкорядного однострочного посева сои за счет равномерной заделки семян по глубине при посеве дает возможность использовать биологические резервы сорта и повышать урожайность.

Биологическим резервом повышения урожайности районированных сортов сои на современном этапе развития сельского хозяйства является совершенствование технологии широкорядного однострочного посева с междурядьями 60 см за счет применения сошника, равномерно заделывающего семена по глубине при посеве.

Повышение урожайности при равномерной заделке семян по глубине происходит за счет формирования более выравненных посевов, оптимальной структуры, увеличения продуктивности растений.

UDK 631.542.25

*R.Zakirov, A.Norqo'ziyev, N.Xodjayeva, O.Mamatqulov
(Andijan, Uzbekistan)*

RECONSTRUCTION AND CALCULATION PRACTICE OF COTTON PLANT IRRIGATION REGIME IN UZBEKISTAN

Value of land reclamation for agriculture of Uzbekistan where the irrigation increasing productivity of crops more than 2-3 times, it is impossible to overestimate. In the condition of an economic reform the mechanism of management of irrigation systems and uses of irrigated lands didn't endure essential changes, the relation water remains as before thrifless, dependant. Authors offer introduction of market mechanisms in water resources management.

Keywords: *melioration and practice, cotton, water resources, market mechanisms.*

It is impossible overestimate significance of melioration of soil for agriculture of Uzbekistan where irrigation rises productivity of agricultural crops more than 2-3 times.

However, as the first president of Uzbekistan Islam Karimov pointed out in his speeches and nowadays still in the conditions of economical reforms, mechanism of irrigation systems management and using irrigated areas haven't undergone substantial changes attitudes are still old fashioned-thrifless and dependent. It is urgent to inculcate marketing mechanism in controlling water resources.

One of the ways is improvement water farming controlling structure as a result of organizing irrigating-melioration service of agricultural individual and farms and other agricultural enterprises.

Efficacy of irrigation systems of Andijan region during the last years hasn't risen up remaining still on the level 0.65-0.70, that the main reason is unfavourable conditions of irrigation systems, wear and tear, aging of constructions. In accordance with it increasing the number of objects, functioning with limited reliability.

Efficacy of usage of irrigating water is affected by unqualitative planning irrational water distribution, low skill of irrigators, low inculcation scientifically arranged technology of irrigation.

Every agriculturalist and farmer must know main elements of irrigation system and their function, apply recommended irrigation regime and irrigation technology.

Realisation of economically usage of irrigating water by inculcating grain crops especially winter vegetation varieties is the most urgent problem. So water use and regime of irrigation different cotton plant varieties is studied. Efficacy of Andijan-35 varieties is fixed.

In the present conditions of water shortage there is the task to determine new system of agriculture which supplies independence of grain production by inculcating more drought stable agricultural crops.

There exist perspective varieties of cotton plant in the conditions of Andijan region cultivation of which economises irrigating water by using moisture accumulated in the soil during winter and spring precipitation. Terms, norms and duration of irrigating differentiate according to the depths of underground waters. Phases of plant vegetation and biological peculiarities of cultivating agricultural crops.

On typical gray soil watering is conducted when soil moisture in root vegetating layer is 70% HB, 0...50 sm in the period of germination, 75% HB, 0...70 sm depth in the period of cereal-gemination, 70% HB in the layer 0...100% sm in the period of flowering.

As a rule, the way of defining watering terms by measuring soil moisture in practice is not applied because of laboriousness of the method and lack of necessary equipment. For practical application it is more convenient bio-climatic method based on usage of experimental biological way of efficacy K and deficit of moisture in the air D (table 1).

Table 1. Biological efficacy K on phases of vegetation of winter cotton plant variety (Andijon-35)

	K
Flowering-	2.6
Mass flowering and	
Fruit vegetation-	3.6
Ripening-	3.2
Cereal germination-	6
Flowering-ripening-	3

This method can be recommended for calculating irrigating norms of average decade data of water consumption intensivity in automated watering . By means of biological efficacy operative seasonal water consumption plan can be made on the base of long term meteriological prognoses. Biological efficacy can be defined with the help of the follouring formula:

$$K = \frac{E}{\Sigma D}$$

E- total expenditure of moisture by area (total evaporation),m³/hectar

D- total defisite of moisture in the air, millibar.

Using these date of efficacy it is possible to appoint following terms of watering with good accurary/

Calculations of productive moisture remainder in the soil up to the end definite period is recommended to do with the following formula:

$$W_k = W + O + m - \Sigma D$$

W-productive moisture remainder in the soil to the end of concrete term , m³/hectar

O-precipitation of concrete term, m³/hectar

m- watering norm ,m³/hectar

It is better to make calculations to define terms of watering by means of biological afficacy by decades. Expenditure of water for decade is defined in the following way. It is necessary to get the date on total moisture deficite in the air the figure should be multiplied to biological efficacy of a definite vegetation phase of winter-wheat. If total air moisture deficite is 170 millibar biological efficacy of the phase from the very seedling up to sprout is 2.6 soil moisture expenditure makes 170*2.6=442 m³/hectar. Productive moisture remainder is 400 m³/hectar, moisture-150 m³/hectar the amount of productive moisture in the soil is 400+150=550 m³/hectar. Consequently to the end of decade there remains in the soil 550-442=108 m³/hectar. It means in 2-3 days it is neccassary to water as daily consumption of moisture by winter-wheat in the period of seedling and sprout can be 25-40 m³/hectar .

REFERENCES

1. Enenko I.I. Mode of an irrigation of firm cotton. Zavolzhye. Grain farm. №3. 1975. pp. 31-34.
2. Lukyanenko P.P. For a again farm of the Republic of Uzbekistan. Owls. Kuban. 2001. pp.666-671.
3. Patrick M. Carr; Richard. Horsley and Woodrow W. Poland. Tillage and Seeding Rate Effects on cotton / Cuetivars; J. Grain Production CripSci. 2003: 43: 210-48.

ПРИМЕНЕНИЕ ГЛАУКОНИТА ДЛЯ ПОДКОРМКИ ХЛОПЧАТНИКА

В условиях засоленных земель Южного Приаралья изучены местные минеральные агроруды для подкормки хлопчатника. Для нормального роста, развития хлопчатника и получения высокого урожая хлопка сырца необходимо совместное применение минеральных и нетрадиционных удобрений.

Ключевые слова: засоленные почвы, минеральные агроруды, глауконит, минеральные удобрения, хлопчатник, урожай.

На рост и развитие хлопчатника в первую очередь влияют плодородие почвы, агрохимические и агрофизические свойства, обеспеченность питательным, водным, воздушным режимом, а также густота стояния и суммы эффективных температур.

На первом варианте применяли минеральные удобрения из расчета N250, P175 и K125 кг/га. Во втором и третьем вариантах глауконита и глаукофоса без минеральных удобрений из расчета по 900 кг/га, в 4 и 5 вариантах сниженные (на 25%) нормы минеральных удобрений (N180, P130, K90 кг/га), в 6-9 вариантах нормы NPK 180, 130 и 90 кг/га, а нормы глауконита и глаукофоса по 9020 и 1200 кг/га.

Мы на полевом опыте сравнительно с полной нормой (N250, P175, K125 кг/га) минеральных удобрений, изучали глауконита и глаукофоса без минеральных удобрений и с минеральными удобрениями сниженные на 25% от годовой нормы (N185, P130, K90 кг/га).

Урожайность хлопчатника в среднем составила 21,9-34,9 ц/га. При применении минеральных удобрений с нормой N250, P175, K125 кг/га (вар. 1) урожайность составила 32,0 ц/га. Внесение глауконита в чистом виде без минеральных удобрений с нормой 900 кг/га -21,9 ц/га (вар. 2).

Это объясняется тем, что в составе глауконита недостаточно макроэлементов необходимые для растений, а микроэлементов в достаточном количестве. Внесение глаукофоса с нормой 900 кг/га (вар. 3) обеспечивало получения урожая 25,0 ц/га. Это по сравнению с вариантом 2, на 3,1 ц больше. В составе глаукофоса имеется фосфор. Это в какой-то мере способствует повышению урожайности. Однако, отсутствие азота и калия в нужном количестве отрицательно отражается в повышении урожайности хлопчатника. Внесение глауконита и глаукофоса без минеральных удобрений с нормой 900 кг/га не обеспечивает получение урожая хлопка сырца на уровне варианта 1, где было внесено N250, P175, K125 кг/га.

При совместном применении глауконита и глаукофоса с минеральными удобрениями годовую норму NPK снизили на 25%, т.е., N185, P130, K90 кг/га. Урожайность хлопчатника в этих вариантах (вар. 4-9) составили 31,8-34,9 ц/га. Внесение глауконита с нормой 600 кг/га с минеральными удобрениями обеспечивало урожая хлопка сырца в пределах 33,4 ц/га, это на 1,4 ц/га больше по сравнению с вариантом 1.

Данные таблицы 1 свидетельствует о том, что дальнейшее повышение нормы глауконита до 900 и 1200 кг/га (вар. 6 и 8) не обеспечивали повышению урожая хлопка-сырца, оставалось почти на одинаковом уровне (вар. 8) или снизилось (вар. 6) по сравнению с вариантом 4.

При внесении глаукофоса с нормой 600 кг/га (вар. 5) урожайность хлопчатника составило 34,9 ц/га, это на 2,9 ц/га больше по сравнению с вариантом 1, а по сравнению с вариантом 4-1,5 ц/га.

Следует отметить, что при повышении нормы глаукофоса (вар. 7 и 9) до 900 и 1200 кг/га урожайность хлопчатника снижается на 2,4 ц/га, т.е., для нормального роста, развития и

повышения урожайности хлопчатника достаточно и применение 600 кг/га. Прибавки урожая хлопка-сырца при совместном применении минеральных удобрений с глауконитом и глаукофосом по сравнению с вариантом 1, где было внесено N250, P175, K125 кг/га, с внесением глауконита в вариантах 4 (600 кг/га) и 8 (1200 кг/га) составили 1,4 ц/га, а в варианте 6 (900 кг/га) снизилось на 0,2 ц/га. А в вариантах 5, 7 и 9 где было внесено глаукофос с нормами 600, 900 и 1200 кг/га, соответственно составили 2,6; 0,5 ц/га. Но на этих вариантах с экономятся минеральные удобрения на 25% хлопчатник обеспечивается с микроэлементами, добыча местных минеральных агроруд не так дорого. По этому с экономической и экологической точки зрения они приемлемы для подкормки хлопчатника.

Урожай хлопка-сырца в зависимости от нормы внесения питательных элементов

№ вариантов	Повторность			Среднее	Отклонение, ±		
	I	II	III		От вар. 1	От вар. 2 и 3	От вар. 4 и 5
1	34,2	35,4	26,5	32,0	00		
2	21,4	25,7	18,5	21,9	-10,1	00	
3	26,8	27,8	20,6	25,0	-7,0	00	
4	35,0	38,0	27,2	33,4	+1,4	+11,5	00
5	36,5	38,5	29,9	34,9	+2,9	+9,9	00
6	33,8	35,2	26,3	31,8	-0,2	+9,9	-1,6
7	33,4	35,9	23,4	30,5	-1,5	+2,5	-3,6
8	35,5	36,0	20,8	30,8	-1,2	+9,9	-2,6
9	34,4	32,6	30,6	32,5	+0,5	+7,5	-2,4

m = 0,78 ц/га; НСР₀₉₅ = 2,75%

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Исмаилов У. Разработка технологии применения местных минеральных агроруд в условиях засоленных земель. Научный отчет по проекту КХА-7-007-2015 за 2015-2017 г.г.
2. Исмаилов У.Е. Научные основы повышения плодородия почвы. Нукус. Билим, 2004.

УДК 631.4-549.10

*Узакбай Исмаилов, Огабек Мадаминов
(Нукус, Узбекистан)*

ПУТИ СНИЖЕНИЯ ОТРИЦАТЕЛЬНОГО ВЛИЯНИЯ СОЛЕПЫЛЕВЫХ АЭРОЗОЛЕЙ

Высыхание Аральского моря отрицательно влияет на окружающую среду. В течение вегетации (апрель-октябрь) на орошаемые территории выпадает более-пылевые аэрозоли от 198 до 274 кг/га. Это в свою очередь повышает засоление почвы.

***Ключевые слова:** высыхание, засоление, соли пылевые аэрозоли, экология, плодородие почвы, органическое удобрение, мульчирование.*

Высыхания Аральского моря отрицательно влияют на окружающую среду, так как после высыхания на её месте образовалась новая солевая пустыня с площадью более 5,0 млн.га. Осушенное дно моря представило собой новый географический объект, оказывающий заметное влияние на прилегающие территории и прежде всего, как мощный источник выноса песчано-солевых аэрозолей Приаралья.

На орошаемые территории Республики Каракалпакстан в большинстве случаев, превалирует ветер с северной стороны, т.е. со стороны Аральского моря. Солепылевые аэрозоли переносятся на территорию республики. Количество оседаемых солепылевых аэрозолей на орошаемые территории разные, в зависимости от удаленности высохшего дна Аральского моря.

В проведенных исследованиях, нами поставлена цель установить влияние оседаемых солепылевых аэрозолей на плодородие орошаемых почв, а также их количество за вегетационный период.

Для определения количество оседаемых солепылевых аэрозолей на орошаемые территории на опытном участке расположенные в Ходжейлийском и Канлыккульском районах (удаленность их от обсохшего дна Аральского моря соответственно составляет 250 и 150 км) в трехкратной повторности установлены соле-пыле улавливатели изготовленные из марлевого материала с площадью 1 м². Учеты были проведены с апреля по октябрь месяцы т.е., за вегетационный период в течение 3 лет.

В начале вегетации на опытном участке расположенные в Канлыккульском районе, количество солепылевых аэрозолей составляет 13 кг на ге, наибольшее количество оседаемых солепылевых аэрозолей наблюдалось в июне и июле месяце (30 кг/га) и сумма за апрель-октябрь месяцы составило 198 кг на гектар.

Как свидетельствует данные, что по количеству оседаемых солепылевых аэрозолей в период вегетации нет определенных закономерностей, их количество по годам исследований разные. Однако, установлено то, что количество солепылевых аэрозолей из года в год повышается, т.е. в год 2012 году – 198, 2013 году – 256 и в 2014 году - 274 кг на гектар.

Ежемесячно определено содержание водорастворимых солей в составе солепылевых аэрозолей. Данные показывают, что содержание хлор-иона за апрель-октябрь месяцы составило 0,081-0,110% и плотного остатка 0,860-1,010%. По содержанию водорастворимых солей в составе солепылевых аэрозолей от весны к осени определенных закономерностей не наблюдаются.

Наибольшее накопление как хлор-иона, так и плотного остатка в орошаемых почвах наблюдаются в контрольном варианте, и соответственно составляет 0,017 и 0,130%. Во втором варианте, где растения возделывали в защищенном от солепылевых аэрозолей количество накопленных водорастворимых солей соответственно меньше по сравнению с предыдущим контрольным вариантом.

Почвенные пробы для определения влияния солепылевых аэрозолей и норм органических удобрений на питательный режим почвы были взяты ежегодно, в начале, середине и в конце вегетации.

Как свидетельствует полученные данные, содержание питательных элементов в почве от весны к осени снижаются. Однако, снижение зависит от нормы внесенных органических удобрений. Так, к концу вегетации в контрольном варианте с минеральным удобрением наблюдается наибольшее снижение, как гумуса, так и других питательных элементов. Участки с защищенным от солепылевых аэрозолей площади не повлияло на содержание питательных элементов в почве. Но наименьшее снижение содержание питательных элементов наблюдаются в вариантах, где было применено органических удобрение из расчета 20 и 30 т/га в качестве мульчи.

Полученные данные свидетельствует о том, что от весны к осени содержание солей повышается. Однако, интенсивность повышения или снижения водорастворимых солей зависит от уровня плодородия почвы, т.е. повышение нормы органических удобрений способствует снижению накопление вредных для растений солей.

Таким образом, с применением органических удобрений обуславливается в какой те степени отрицательное воздействие накоплению солей в орошаемых почвах. Для создания благоприятного питательного режима почвы необходимо применение органических удобрений в качестве мульчи из расчета 20 и 30 т/га способствующие нормальному росту и

развитию сельскохозяйственных культур, сохраняя плодородия почвы как в Центральной так и в Северной зоне республики.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Исмаилов У.Е. Научные основы повышения плодородия почвы. Нукус. Билим, 2004. 212 с.
2. Разаков Р.М., Косназаров Х.А. Эоловой вынос и выпадение солепылеватых частиц в Приаралье. Сб. научных трудов САНИИРИ. Т., 1987. Вып. 37. С. 24-26.
3. Рафиков А.А. Борьба с засолением в низовьях Амударьи // Мелиорация и водное хозяйство. 1988. №9. С. 32-34.

УДК 633.50-549.10

*Аксунгул Исмаилова, Наргиза Елемесова
(Нукус, Узбекистан)*

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЕ НЕТРАДИЦИОННЫХ УДОБРЕНИЙ В УСЛОВИЯХ ЗАСОЛЕННЫХ ЗЕМЕЛЬ

В условиях засоленных земель Республики Каракалпакстан проводятся исследования по разработке технологии применения минеральных удобрений и минеральных агоруд повышающие плодородия почвы и урожайности хлопчатника. Установлено, что повышения почва и урожайности хлопчатника наблюдается при совместном применении минеральных удобрений (N180, P130, K90 кг/га) и глауконита и глаукофоса по 600 кг/га по сравнению применению полной нормы (N250, P175, K125 кг/га) минеральных удобрений без глауконита и глаукофоса.

Ключевые слова: *засоление, плодородия, минеральные удобрение, глауконит, глаукофос, урожай, хлопчатник, полная и сниженные нормы, совместное применение.*

На рост и развитие хлопчатника в первую очередь влияют плодородия почвы, агрохимические и агрофизические свойства, обеспеченности питательным, водным, воздушным режимом, а также густоты стояния и суммы эффективных температур.

На первом варианте применяли минеральные удобрения из расчета N250, P175 и K125 кг/га. Во втором и третьем вариантах глауконита и глаукофоса без минеральных удобрений из расчета по 900 кг/га, в 4 и 5 вариантах сниженные (на 25%) нормы минеральных удобрений (N180, P130, K90 кг/га), в 6-9 вариантах нормы NPK 180, 130, и 90 кг/га, а нормы глауконита и глаукофоса по 900 и 1200 кг/га.

Мы на полевом опыте сравнительно с полной нормой (N250, P175, K125 кг/га) минеральных удобрений, изучали глауконита и глаукофоса без минеральных удобрений и различные нормы глауконита и глаукофоса с минеральными удобрениями сниженные на 25% от годовой нормы (N185, P130, K90 кг/га).

Урожайность хлопчатника в среднем составили 21,9-34,9 ц/га. При применении минеральных удобрений с нормой N250, P175, K125 кг/га (вар. 1) урожайность составили 32,0 ц/га. Внесение глауконита в чистом виде без минеральных удобрений с нормой 900 кг/га -21,9 ц/га (вар. 2).

Это объясняется тем, что в составе глауконита недостаточно макроэлементов необходимые для растений, а микроэлементов в достаточном количестве. Внесение глаукофоса с нормой 900 кг/га (вар. 3) обеспечивало прлучения урожая 25,0 ц/га. Это по сравнению с вариантом 2, на 3,1 ц больше. В составе глаукофоса имеется фосфор. Это в какой те мере способствует повышению урожайности. Однако, отсутствие азота и калия в нужном количестве отрицательно отражается в повышении урожайности хлопчатника.

Внесение глауконита и глаукофоса без минеральных удобрений с нормой 900 кг/га не обеспечивает получение урожая хлопка сырца на уровне варианта 1, где было внесено N250, P175, K125 кг/га.

При совместном применении глауконита и глаукофоса с минеральными удобрениями годовую норму NPK снизили на 25% т.е., N185, P130, K90 кг/га. Урожайность хлопчатника в этих вариантах (вар. 4-9 составили 31,8-34,9 ц/га). Внесение глауконита с нормой 600 кг/га с минеральными удобрениями обеспечивало урожай хлопка сырца в пределах 33,4 ц/га, это на 1,4 ц/га больше по сравнению с вариантом 1.

Данные таблицы свидетельствует о том, что дальнейшее повышение нормы глауконита до 900 и 1200 кг/га (вар. 6 и 8) не обеспечивали повышению урожая хлопка-сырца, оставалось почти на одинаковом уровне (вар. 8) или снизилось (вар. 6) по сравнению с вариантом 4.

При внесении глаукофоса с нормой 600 кг/га (вар. 5) урожайность хлопчатника составило 34,9 ц/га, это на 2,96 ц/га больше по сравнению с вариантом 1, а по сравнению с вариантом 4-1,5 ц/га.

Следует отметить, что при повышении нормы глаукофоса (вар. 7 и 9) до 900 и 1200 кг/га урожайность хлопчатника снижается на 2,4 ц/га, т.е. для нормального роста, развития и повышения урожайности хлопчатника достаточно и применение 600 кг/га. Прибавки урожая хлопка-сырца при совместном применении минеральных удобрений с глауконитом и глаукофосом по сравнению с вариантом 1, где было внесено N250, P175, K125 кг/га, с внесением глауконита в вариантах 4 (600 кг/га) и 8 (1200 кг/га) составили 1,4 ц/га, а в варианте 6 (900 кг/га) снизилось на 0,2 ц/га. А в вариантах 5, 7 и 9 где было внесено глаукофос с нормами 600, 900 и 1200 кг/га, соответственно составили 2,9; 0,5 ц/га. Но на этих вариантах с экономлены минеральные удобрения на 25% хлопчатник обеспечивается с микроэлементами, добыча местных минеральных агроруд не так дорого. По этому с экономической и экологической точки зрения они приемлемы для подкормки хлопчатника.

Урожай хлопка-сырца в зависимости от нормы внесения питательных элементов

№ вариант	Повторность			Среднее	Отклонение, ±		
	I	II	III		От вар, 1	От вар, 2	От вар, 3
1	34,2	35,4	26,5	32,0	00	00	
2	21,4	25,7	18,5	21,9	-10,1	00	
3	26,8	27,8	20,6	25,0	-7,0	00	
4	35,0	38,0	27,2	33,4	-1,4	+11,5	00
5	36,5	38,5	29,9	34,9	-0,2	+9,9	-1,6
6	33,8	35,2	26,3	31,8	-0,2	+9,9	-1,6
7	33,4	35,9	23,4	30,5	-0,5	9,0	-2,4
8	35,5	36,0	20,8	30,8	+1,4	+8,9	2,6
9	34,4	32,6	30,6	32,5	+0,5	+10,6	-2,4

$m = 0.78$ ц/га; $НСР_{095} = 2,75\%$

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Исмаилов У.Е. др. Научный отчет по проекту КХА-7-007-2015 за 2016 год.
2. Бауатдинов С.Б., Бауатдинов С.Т. Глаукониты Каракалпакстана. Нукус. Илим. 2013.

UDK 631.675.2

*D.Saidxodjayeva, O.Mamatqulov, A.Abduvosiyev, Z.Olimova
(Andijan, Uzbekistan)*

JOINT CULTIVATION OF LEGUMES IN THE RANGE OF COTTON

The following results were obtained on the analysis of variants of cotton, cotton beans, cottonseeds in the field of experiments during on vegetation period, two crops were sown on one sown area, which led use rates taking into account the early harvesting of leguminous crops in the area of water saving and the increase in the amount of fertile humus and natural nitrogen in the earth by using bacteria of gladiolus.

Keywords: *crops, cotton, leguminous, vegetation.*

We can take additional 15-20 center valuable leguminous crops and 60 -70 c fodders and 2-3 c of cotton. Hummus and natural azote will gather on the field of cotton planet. We can economize the water by growing 2 kinds of crops into one sowing area during the vegetation period.

At present, the local population of the country is more than 31 million. In the future, by 2030 this figure is expected to reach 50 million.

Talking into account that , one of the major tasks of the state is to ensure that our people are fully productive foodstuffs.

Measures are being taken in the country to provide food products to the population. In particular, scientists are conducting research on increasing the productivity of irrigated land, the problem of two and three crops per year from one field. For example , the use of winter wheat and cereal crops in the fields of legumes.

A good solution to good sowing in the spring without breaking the coconut and bean crops (beans, mussels is crucial in addressing the food problem.

Increasing soil fertility may be the result of the use of scientifically – based mineral fertilizers, land and other advanced technologies for the application of organic fertilizers, directly connected . According to research, 50 % or more of the fodder is generated by organic or mineral fertilizers. However, when these factors are replaced by crop rotation, environmentally friendly conditions for growth and development of the plant are created, resulting in a high quality productivity [1]. Talking into account the fact that the introduction of the crop ration system in irrigated areas, it is worth noting that the main focus of the irrigated area is to increase the fertility of the population , to include the population in logging – grain, grain and vegetable crops, as well as in the crop rotation system.

It is widely used in production to maintain and increase soil fertility in farms, with shortterm varieties of crops .That produce as much organic matter as possible in the soil and to maintain soil fertility the main purpose of this research work is to combine the cotton and legume crops, to cultivate two types of crops from one area, to prevent soil salinity , to increase the amount of humus and natural nitrogen on the ground and to save water received. Because, the land, it`s fertile soil, is an invaluable treasure of our country and will continue to be the main source of agricultural production in the future.

Today, one of the most pressing issues in improving soil infrastructure, land use is the most pressing issue, so many farmers are now widely used in the cultivation of crops . However, it is not difficult to understand that although some “species“ can be used for a year or two for high yields, it`s not difficult to understand that even though the soil can be used continuously [2]. Therefore experienced farmers and peasants are eager to cultivate crops that improve the quality of the land as a second crop so that they will not be able to afford more than a hundred years.

Leguminous varieties are also of considerable interest as the second crop yields considerable yields and is rich in minerals.

Legume is the second largest in the world after the shade in terms of cereals. According to the date, in our country annually grown on 18-20 thousand hectares of cultivated crops.

Farm “ Akmal Matmusoev” of Kuva district of Fergana region has a plot of 1 hectare for the experimental sowing “Zilola“ and “Durдона“ varieties, irrespective of irrigation twice. In addition, 1350 kilograms of super elite seeds were harvested at 60 places.

In cultivation of the predominant varieties of melon varieties, however, farmers of kakha district “Qahramon Davlat“, Andijan Marzhamat district, “Davlat g`animat “, “Mirzaahmad Sahovati “Bulokboshi district, “Zamirabonu Sahovati“ the network has begun to expand .

It is known that in the vegetation period, it is the protein and vitamin – rich healing grain that collects 50-100 kg / ha of soil in biological nitrogen and organic matter and increases the natural productivity of the soil. in spite of the fact that beans produce bovine bacteria in their roots, before the seeds are mixed with nitrite, the yield is 20-25 % higher.

In the roots of the soil, the cultivate the soil with pure nitrogen by means of bacteria, in addition the roots and the residues of the soil enrich the soil with organic matter.

In summary, the following results were obtained on the analysis of variants of cotton, cotton + beans, cottonseeds in the field of experiments during on vegetation period, two crops were sown on one sown area, which led use rates taking into account the early harvesting of leguminous crops in the area of water saving and the increase in the amount of fertile humus and natural nitrogen in the earth by using bacteria of gladiolus [3].

Cotton yield improved by 2-3. centners and improved fiber. The production of food has significantly increased.

REFERENCES

1. Enenko I.I. Mode of an irrigation of firm cotton. Zavolzhye. Grain farm. №3. 1975. pp 31-34.
2. Lukyanenko P.P. For a again farm of the Republic of Uzbekistan. Owls. Kuban, 2001. pp.666-671.
3. Patrick M. Carr; Richard. Horsley and Woodrow W. Poland. Tillage and Seeding Rate Effects on cotton / Cultivars; J. Grain Production CropSci. 2003: 43: 210-48.

УДК 631.6.

*Абдурасул Хакимов, Мавлуда Далиева,
Рахматулло Закиров, Ахмадулло Абдувосиев
(Андижан, Узбекистан)*

ОБОСНОВАНИЕ ТИПИЧНОСТИ ОПЫТНО-ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ УЧАСТКОВ

При мелиоративном исследовании выбор опытного участка имеет важную роль. В статье излагается методика выбора опытно производственного участка на примере исследования Разработка мелиоративных режимов орошаемых земель сазовой зоны Ферганской долины.

Ключевые слова: признаки, типичность, законы распределения, интеграл вероятности, диапазон.

When ameliorative study the choice of the experimental site has an important role. The article describes the method of selecting an experimental production site on the example of a study. Development of land-reclamation regimes of irrigated lands in the Fergana Valley saz zone.

Keywords: signs, typicality, distribution laws, probability integral, range.

От типичности опытного участка для того или иного мелиоративного объекта будет зависеть возможность широкого использования и экономическая эффективность разработанных научных рекомендаций. Поэтому вопрос обоснования типичности опытного участка для той площади, на которую распространяется рекомендации или проектные решения, является необходимым. Задача типизации сводится к установлению количественной меры сходства двух природных систем, характеризуемых рядом основных признаков [4, с. 83-86]

Для обоснования типичности опытно-производственного участка, в первую очередь, необходимо выбрать признаки, по которым проводится типизация. Типизация должна исходить из строго определенных конечных задач. Для одного и того же набора признаков, в зависимости от того, какие из них считаются первостепенными, должны иметь более существенный вес в количественной мере сходства объектов [4, с. 83-86]. После задания признаков они изучаются в полном объеме на участке, относительно которого производится типизация. Ввиду стохастичности признаков математическим описанием будут законы распределения их вероятностей. Таким образом, первоочередной задачей является установление вида законов распределения признаков. В случае малой изученности признаков, отсутствия генетико-статистической информации о них, можно принимать, что признаки распределены по нормальному закону. Тогда задача определения совместного закона распределения признаков решается просто, а вероятность принадлежности к условному эталону может быть записана в явном виде [4 с 83-86 2.,]

$$P_{kn} = n_{i=1}^m \{P_k [1 - n_{k+1}^m (1 - P_n)]\} - 1$$

где m - количество признаков, k - номера признаков первого порядка, n - номера признаков второго порядка.

Вычисление одномерной вероятности P совпадение одномерных признаков производится по формуле

$$P_{kn} = \varphi\left(\frac{S^{II}-x}{\sigma_x}\right) - \varphi\left(\frac{S^I-x}{\sigma_x}\right) - 2$$

где S^{II} - верхняя граница эталонного диапазона, S^I - нижняя граница эталонного диапазона, σ_x - среднее квадратичное отклонение сравниваемого объекта, φ - интеграл вероятности, x - среднее значение признака сравниваемого объекта.

Из выражения (1,2) видно, что для расчета P_{kn} необходимо знать статистические характеристики x и σ_x , законы распределения признака, а также границы эталонного интервала S^{II} и S^I ,

Статистические характеристики законов распределения признака типизируемого объекта находится по соответствующим формулам математической статистики [1. }

Границы эталонного диапазона находятся:

$$S_{x_i}^I = x_i - 3\sigma_x \text{ и } S_{x_i}^{II} = x_i + 3\sigma_x$$

В этом случае практически все значения i -го признака на эталонном объекте будут учтены с вероятностью 0,9976.

При исследовании «Разработка мелиоративных режимов орошаемых земель сазовой зоны Ферганской долины», по вышеуказанной методике нами были установлены типичность опытно- производственного участка [3]. Выбор природных признаков на объектах выполнен, исходя из поставленной задачи, а также из наличия фактических материалов водохозяйственных организаций и проектных институтов. Первостепенными признаками в рассматриваемых условиях приняты: мощность покровных и подстилающих отложений (P_1 и P_3), коэффициенты фильтрации покровных и подстилающих отложений (P_2 и P_4); уровень и минерализация грунтовых вод (P_5 и P_6), второстепенными являются содержание солей (плотный остаток) P_{10} , содержание гумуса P_9 , механический состав P_7 и пористость - P_8 .

Расчеты показали, что опытно-производственный участок являлся на 80% типичным для сазовой зоны Ферганской долины.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Дементьев Л.Ф. Статические методы обработки и анализа промыслово-геологических данных. М. Недра, 1966.
2. Вентцель Е.С. Теория вероятностей. М.: Наука, 1964.
3. Хакимов А. Разработка мелиоративных режимов орошаемых земель сазовой зоны Ферганской долины. Диссертация на соискание ученой степени канд. техн. наук. М., 1984.
4. Шабанов В.В., Рудаченко Е. П. Типизация объектов сельскохозяйственных мелиораций // Вестник сельскохозяйственной науки. 1971. №1. С. 83-86.

*Бахром Холбаев, Нурилла Махматкулов, Бахром Шомуродов
(Карши, Узбекистан)*

ПРОГНОЗ ДЕГРАДИРОВАННЫХ ЗЕМЕЛЬ ЮГА УЗБЕКИСТАНА

В статье приводятся вопросы восстановления деградированных земель юга Узбекистана.

Ключевые слова: *деградация, ветровая эрозия, водная эрозия, биосфера, осолонцевание.*

The article presents the restoration of degraded land in the south of Uzbekistan.

Keywords: *degradation, wind erosion, water erosion, biosphere, alkalization.*

Экологические функции почвы весьма изменчивы, но в целом почва характеризуется высокой степенью динамичности свойств и состава, что делает эту важнейшую для биосферных процессов субстанцию чрезвычайно чувствительной к влиянию хозяйственной деятельности человека. Изменения могут быть как позитивными, так и негативными - вплоть до полной утраты тех или иных функций при деградации почвы или полного ее уничтожения.

Деградация почв всегда сопровождала сельскохозяйственную деятельность человека. Еще больший вред наносила индустриальная деятельность, которая почти всегда влекла за собой фактическое уничтожение почвы. Общая площадь разрушенных и деградированных за всю историю человечества почв составляет 20 млн км², что значительно превышает всю пахотную площадь современного мира – 15 млн км². Распределение площадей деградированных почв следующее:

Степень деградации	Крайняя	Сильная	Умеренная	Легкая
Площадь, %	1	15	46	38

Соотношение наиболее распространенных видов деградации почв выглядит следующим образом:

Вид деградации	Водная эрозия	Ветровая эрозия	Химическая	Физическая
Степень распространенности, %	56	28	12	1

Эрозия почв обычно определяется как их разрушение временными водными потоками и ветром, т. е. речь идет о собственно водной и ветровой эрозии.

Различают три вида водной эрозии: дождевую, эрозию при снеготаянии и ирригационную (возникающая при поливе). Эрозия почв при снеготаянии отличается небольшой интенсивностью, но значительной продолжительностью: потери почвы при снеготаянии обычно не превышают нескольких тонн с одного гектара. Продолжительность дождевой эрозии невелика (минуты или часы), но интенсивность выше, так как количество смываемой почвы достигает десятков тонн с гектара. Ветровая эрозия (дефляция) бывает

повседневной, а также возможна в виде пыльных бурь. Повседневная эрозия вызвана постоянными не очень сильными ветрами и поэтому пространственно ограничена. Практически все пахотные почвы подвержены такому виду эрозии.

Эрозия почв оказывает серьезное негативное влияние не только на экономические параметры, но и на экологическую составляющую. Снижение плодородия почв влечет за собой уничтожение развития растительности и последующих трофических уровней. Сносимая почва заиливает водоемы, создает запыленность воздуха, усиливает поверхностный сток – это не что иное, как потерянная влага, которая не впиталась в почву и, следовательно, не используется растениями. С поверхностным стоком с полей выносятся удобрения и пестициды, активно загрязняющие природные воды.

Физическая деградация почв выражается прежде всего в ее активном переувлажнении и разрушении макроструктуры. Она возникает при пастбищном скотоводстве и использовании при пахоте тяжелой техники, но еще более активна при строительных работах, причем не столько под самими будущими сооружениями, сколько под строительной инфраструктурой – дорогами, бытовками, складами материалов и конструкций и т. д. Процесс дегумификации почв – потери почвами гумуса за счет его некомпенсируемой минерализации, удаления гумусированного слоя или его части эрозионными процессами – известен весьма давно, но значимость его начала оцениваться лишь в последнее время. В целом, дегумификация связана с изменением биогеохимического цикла углерода из-за уничтожения естественной растительности на пахотных землях, застраиваемых территориях или других отчуждаемых участках земли при их хозяйственном освоении. Обычно в течение первых лет после распашки запас гумуса в почве снижается на 25...50 % от исходного. Однако следует сказать, что при использовании на учено обоснованных агротехнических методов можно даже увеличить плодородие почв, хотя количественно таких земель достаточно мало.

Мощным фактором воздействия на природные экосистемы является орошение почв. При очевидных положительных результатах возникает ряд негативных экологических последствий:

- вторичное засоление почв, приводящие к снижению продуктивности земель или к полной ее потере (ежегодно в мире из-за бездренажного орошения, фильтрационных потерь из каналов и повышенной минерализации поливной воды теряются сотни тысяч гектаров);
- осолонцевание (проявление солонцовых свойств) и солитизация почв;
- образование растущих соляных водоемов в местах сброса дренажно-коллекторных вод;
- резкое ухудшение качества речных вод в результате сброса в них дренажно-коллекторных вод;
- засоление и деградация ландшафтов в низовьях рек вследствие большого водозабора в верховьях;
- загрязнение поверхностных и подземных вод избытком солей, минеральных удобрений (в том числе нитратов), пестицидов, ядохимикатов;
- дефицит водоснабжения, особенно питьевого, на больших территориях;
- загрязнение токсикантами местообитаний представителей дикой фауны, особенно перелетных водоплавающих птиц, ведущее к исчезновению видов;
- распространение болезней среди населения, живущего как непосредственно среди орошаемых территорий, так и в местах сброса дренажного стока;
- загрязнение нитратами сельскохозяйственной продукции вследствие усиленного применения азотных удобрений на орошаемых полях;
- необратимые гидрологические и гидрогеологические изменения, в частности истощение подземных водных ресурсов, местами сопровождающееся просадочными явлениями в грунтах;
- формирование неблагоприятных социально-экономических последствий.

Даже при орошении почв доброкачественными водами деградирует структура черноземов, появляется слитность почвенной массы, выносятся кальций, уменьшается количество гумуса и изменяется его состав, снижается воздухо- и водопроницаемость почв.

Промышленная эрозия почв в наибольшей степени проявляется в местах добычи полезных ископаемых и при строительстве.

При добыче нефти и газа почва не только механически разрушается, но и загрязняется сырой нефтью, пластовыми водами, поступающими из скважин. В качестве загрязнителей выступают также применяемые в нефтедобыче буровые растворы и химические реагенты. При разработке газовых месторождений газовые потоки меняют состав почвенного воздуха и стимулируют эмиссию газообразных углеводородов в атмосферу.

Весьма распространенным является нефтехимическое загрязнение почв на автозаправочных станциях, базах горюче-смазочных материалов, при транспортировке и особенно авариях с разливом нефтепродуктов. Загрязнение почв нефтью и нефтепродуктами ухудшает их физические свойства, ингибирует биологическую активность, обуславливает накопление в почве токсичных, в том числе канцерогенных, соединений.

Одним из самых серьезных загрязнителей почв в последнее время стали отходы производства и потребления. Твердые бытовые отходы, не говоря уже о токсичных и нетоксичных промышленных отходах, подвергаются выдуванию, промачиванию атмосферными осадками на пунктах первичного сбора, сортировки, при транспортировке и захоронении. Образовавшиеся загрязненные фильтраты попадают на почвенный покров и далее с водой – в растения, а затем распространяются по следующим трофическим уровням. При мусоросжигании в рамках действующих технологий в атмосферу выбрасывается ряд химических соединений, из которых некоторые, например диоксины, весьма опасны. Эти выбросы выпадают на почвы вместе с атмосферными осадками и загрязняют их.

В значительной степени экологические проблемы, характерные для почв, имеют отношение к агроэкологии.

Сущность экологических противоречий в сельскохозяйственном производстве состоит в следующем:

- массовое вовлечение в активный сельскохозяйственный оборот земель в сухостепной и полупустынной зонах привело к развитию загрязнений, снижению влажности, «обсыханию» почв;
- расширение посевов зерновых в связи с большой долей паров (времени без посевов) привело к усилению нагрузки на пастбища и их последующей деградации на значительных площадях;
- искусственное смещение границы рискованного земледелия в южном направлении резко ухудшило условия для местного животноводства, усилило контрастность почвенных условий;
- экстенсивное орошение и осушение в погоне за освоением площадей способствовало их заболачиванию, осолонцеванию;
- создание крупных животноводческих комплексов усугубило проблему утилизации отходов животноводства; в ряде случаев навоз – отличное удобрение – превратился в источник активного загрязнения.

К числу наиболее научно проработанных направлений по экологическому использованию сельскохозяйственных угодий относится мелиорация – проектируемое изменение естественных и изначальных функций ландшафтов для оптимизации условий жизни населения в регионе, рационального использования его ресурсов.

Наши исследования показали для конкретного региона необходимо проводить специальные исследования. Тем не менее выполненные нами экспериментальные исследования показали, что почвы на ключевых участках сильно засолены. Кроме того, в них в значительном количестве присутствуют ванадий, рубидий, стронций, свинец. В тоже время они бедны такими микроэлементами как кобальт. Все это подтверждает необходимость

проведения широкомасштабных исследований по загрязнению почв, выявлению источников загрязнений и разработки мероприятий по улучшению эколого-мелиоративного состояния рассматриваемого региона.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Алексеев Ю.В. Тяжелые металлы в почве и растениях. Л.: Агропромиздат, 1987. 142 с.
2. Афанасьев Ю.А., Фомин С.А. Мониторинг и методы контроля окружающей среды: Уч. пособие в 2-х ч. М.: Изд-во МНЭПУ, 1998. 208 с.
3. Большаков В.А., Гальпер Н.Я., Клименко Г.А. и др. Загрязнение почв растительными тяжелыми металлами. М., 1978. 352 б.
4. Важенин И.Г. О разработке предельно допустимых концентраций (ПДК) химических веществ в почве. Бюллетень почв института им. В.В. Докучаева. 1983. Вып.35. С.3-6.

УДК 556.182(0,75.8)

*Бахром Холбаев, Нилуфар Рахмонова
(Карши, Узбекистан)*

JANUBIY O‘ZBEKISTONNING SUV XO‘JALIGI MUAMMOLARI VA ULARNING ECHIMLARI

Мақолада Жанубий Ўзбекистоннинг сув ресурслари таҳлил қилинган, шунингдек сув хўжалик муаммолари ва уларнинг ечимлари ақс эттирилган келтирилган.

Kalit so‘zlar: *коллектор-зовур тизимлари, сугориш режими, сизот сувлари, табиий сув-хўжалик районлаштириш, каскад.*

This article analyzes the water resources of southern Uzbekistan as well as the problems of water resources and their solutions.

Keywords: *collector-drainage systems, irrigation regime, ground water, natural water, natural water management zoning cascade.*

Qashqadaryo, Surxondaryo va Sherobod daryo havzalari agroiqlimi va gidrografik sharoitlari bo‘yicha O‘zbekistonning suv xo‘jaligi tizimida o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Bu mintaqa jahon gomoiqlimi (YUNESKO) taqsimoti bo‘yicha yarim arid iqlim sharoitlariga kiradi.

Yog‘ingarchilik ko‘proq qish mavsumiga (37-46%) to‘g‘ri keladi. Iqlim sharoitlari shimoli g‘arbda yuqori tog‘, tog‘ oldi tizimidan (balandligi 4600 metr dan baland), janubi g‘arbda dasht-cho‘lgacha va janubda (300 metrgacha) o‘zgaradi. Mintaqa yer resurslari bo‘yicha katta potensial imkoniyatlarga ega, ayniqsa Qashqadaryo daryo havzasi, biroq suv resurslari (oqim moduli – 6,2 l/sek.km²) unchalik ulkan zaxiraga ega emas. Surxon-Sherobod havzasi nisbatan sersuv, uning oqim moduli -18,2 l/sek.km².

Hozirgi vaqtda mintaqadagi daryolarning sug‘orish imkoniyatlaridan maksimal foydalanilmoqda. Mintaqaning umumiy suv resurslari 8,017 km³ ni tashkil etadi, shundan Qashqadaryo daryosiga – 0,725 km³, Surxondaryo daryosiga – 1,018 km³, Sherobod daryosiga – 0,036 km³, Amudaryo daryosiga – 5,496 km³ (shulardan Qashqadaryo daryo havzasiga – 3,5 km³ va Surxondaryo daryo havzasiga – 1,996 km³) va Zarafshon daryosiga (Qashqadaryo daryo havzasiga) – 0,249 km³ (2000 y.) to‘g‘ri keladi. Respublikamizning sug‘orish dehqonchiligida suv resurslaridan foydalanish samaradorligi – 0,05-0,08 AQSH dollarini tashkil etadi, bu ko‘rsatkich suvni tejash bo‘yicha mukammal texnologiyalarga ega bo‘lgan ilg‘or mamlakatlarda 0,5-0,55 dol. (R.K.Ikromov, 2001, 18b.).

Janubiy O‘zbekiston haqida umumiy ma‘lumotlar. Qashqadaryo viloyati 1924 yil 1 noyabrda tashkil topgan. Qashqadaryo daryo havzasi 37^o58’ shimoliy kenglikda va 64^o23’-67^o42’ sharqiy

uzoqlikda joylashgan. Dengiz sathidan balandligi 295-4620 *m*. Shimoldan – janubga 195 *km*, g'arbdan sharqqa 293 *km* uzoqlikda joylashgan. Yirik shaharlari Qarshi (viloyat markazi) va Shahrisabz. Iqlimi keskin mu'tadil, aholisi 2,215 mln.kishi (2000 y.), o'sishi yiliga 51,3 ming kishini tashkil etadi.

Surxondaryo viloyati 1941 yil 6 martda tashkil topgan. Surxondaryo va Sherobod daryolari havzasi 37⁰39' shimoliy kenglik o'rtasida va 68⁰07' sharqiy kenglikda joylashgan. Dengiz sathidan balandligi 300-4688 *m*. Shimoldan janubga 200 *km*, g'arbdan sharqqa – 160 *km* uzoqlikda joylashgan. Yirik shaharlari – Termiz (viloyat markazi) va Denov. Iqlim sharoiti keskin mo'tadil. Aholisi 1,75 mln.kishi (2000 y.), o'sish yiliga 50 ming kishini tashkil etadi.

Kollektor-zovur tizimlarida oqimlarni rostlash inshootlari va qurilmalari.

Hozirgi paytda ochiq kollektor-zovur tizimlarida oqimlarni rostlash uchun zovur oqimlarini rostlash uchun suv tashlama ko'rinishidagi inshoot va yassi qulfaklar tavsiya etiladi.

Kollektor-zovur oqimlarini rostlash inshooti. Voropaev G.V., Bostandjoglo A.A. (1984) Amudaryo va Sirdaryo havzalarini ko'pinchalik suv xo'jaligini o'zining oqimlari hisobiga rivojlantirish, faqat suv oqimlarini oqilona rostlash, suvdan foydalanishda sug'orish rejimiga qattiq amal qilib borish va behuda suv sarflanishiga yo'l qo'ymaslik natijasida amalga oshirish mumkin deb ta'kidlaydi.

Pankov A.M. (1974) esa chuchuk sizot suvlarini sarfini pasaytirishga yo'l qo'ymaslik kerak deb hisoblaydi. Aksincha, chuqur bo'lmagan sizot suvlarida o'tloq jarayoni vujudga kelib, gumusning to'planishiga va tuproq strukturasi yaxshilanishiga olib keladi. Bunday holatlarda sug'orish suvlariga bo'lgan ehtiyoj 1,5-2 martagacha kamayadi.

Texnik-iqtisodiy tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, subirrigatsiyani tuproq gidrokarbonatli sho'rlanganda, sizot suvlarining ma'danlashuvi 1,5 *g/l* gacha, sulfatli sho'rlanganda esa 2,0 *g/l* gacha bo'lganda qo'shimcha zararsizlantirish tadbirlarisiz qo'llash mumkin (Naloychenko A.O., Mesheryakova L.D., 1982).

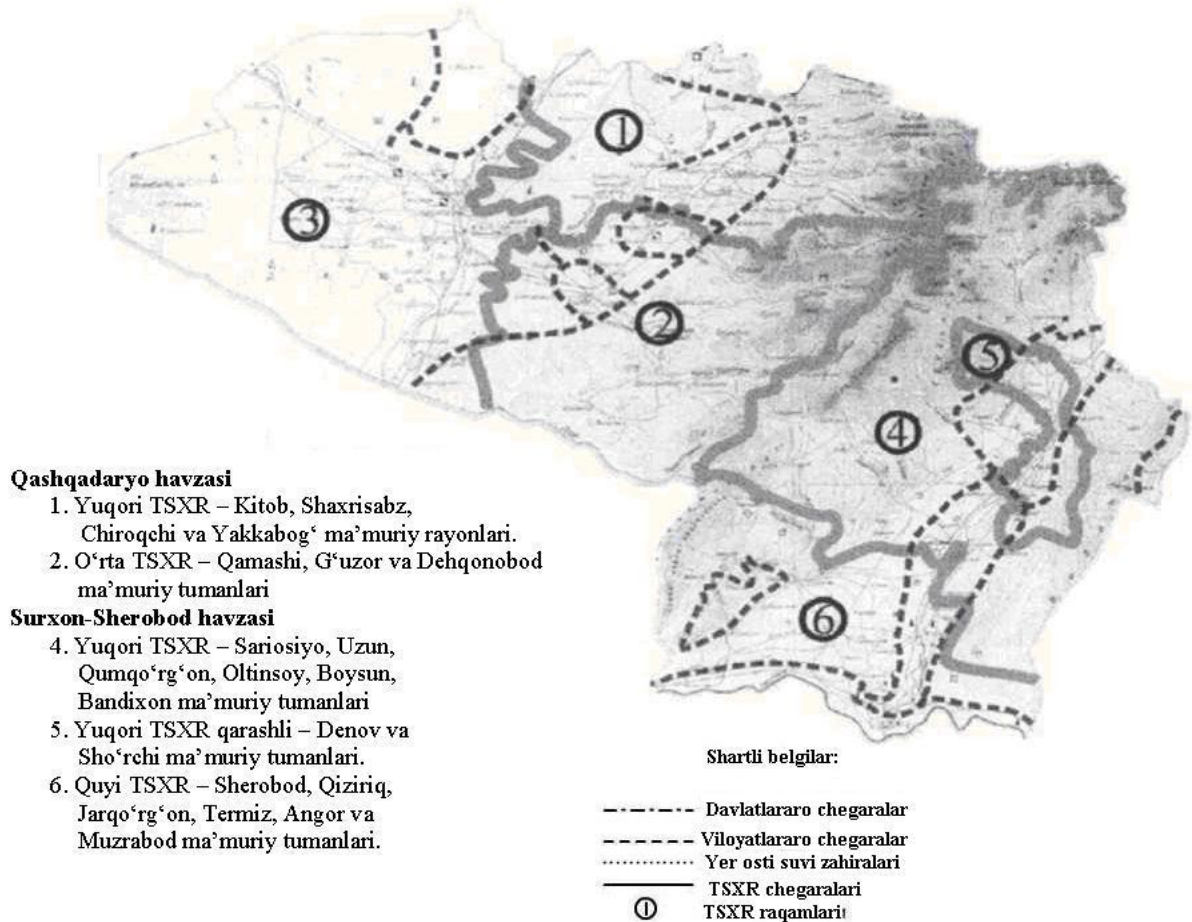
Qashqadaryo viloyati kollektor-drenaj tarmoqlari boshqarmasi ma'lumotlarga asosan, Qamashi tumanidagi Oqrabot va Jombuzsoy kabi kollektor-zovurlari (1985-2004) oqimlarining ma'danlashuv darajasi 2 *g/l* oralig'ida o'zgarib turadi.

Hozirgi paytda ushbu kollektor-zovur suvlarining ma'danlashuv darajasi Oqrabot 0,80-1,5 *g/l*, Badaxshon 0,82-1,58 *g/l* oralig'ida o'zgarib turadi. O'zbekiston janubidagi asosiy va xo'jaliklar aro kollektor-zovur oqimlarini rostlash inshootini loyihalash va amaliyotga tadbir etish mumkin bo'lgan tavsiyalar 3.7-jadvalda keltirilgan.

Sizot suvlarining tarkibida nisbatan sulfat tuzlarining ko'proq bo'lishi va ma'danlashuv darajasi 2 *g/l* gacha ekanligini inobatga olib, sug'orish suvlarini tejash, sug'oriladigan yerlarning suv-havo va suv-tuz rejimlarini rostlash maqsadida relefni e'tiborga olib, suv tashlama yoki ostona ko'rinishidagi rostlash inshootini zovurlarning quyilish joyida zarur tadbir sifatida tavsiya etamiz.

Meliorativ yerlarda tuproqning ildiz taraladigan (o'sadigan) qatlamida namlikni rostlashning birinchi muhim masalasi, ochiq zovurlarda yoki yopiq zovurlarning p'ezometrik belgisi chizig'ida sizot suvlari sathini rostlash bo'yicha oqilona tadbirlarni tanlash hisoblanadi.

Ochiq zovurlar uchun kollektorlardan foydalanish suv sifatini tanlash, eng sodda to'sish inshootlarini qurish, zovurning ko'ndalang kesim shaklini o'zgartirish kabilar muhim tadbirlar bo'lishi mumkin.

1.1-rasm. Tabiiy-suv xo‘jalik rayonlashtirish

Hozirgi paytda ochiq kollektor-zovur tizimlarida oqimlarni rostdash uchun zovur oqimlarini rostdash uchun suv tashlama ko‘rinishidagi inshoot va yassi qulfaklar tavsiya etiladi.

Voropaev G.V., Bostandjoglo A.A. (1984) Amudaryo va Sirdaryo havzalarini ko‘pinchalik suv xo‘jaligini o‘zining oqimlari hisobiga rivojlantirish, faqat suv oqimlarini oqilona rostdash, suvdan foydalanishda sug‘orish rejimiga qattiq amal qilib borish va behuda suv sarflanishiga yo‘l qo‘ymaslik natijasida amalga oshirish mumkin deb ta‘kidlaydi.

Pankov A.M. (1974) esa chuchuk sizot suvlarini sarfini pasaytirishga yo‘l qo‘ymaslik kerak deb hisoblaydi. Aksincha, chuqur bo‘lmagan sizot suvlarida o‘tloq jarayoni vujudga kelib, gumusning to‘planishiga va tuproq strukturasi yaxshilanishiga olib keladi. Bunday holatlarda sug‘orish suvlariga bo‘lgan ehtiyoj

1,5-2 martagacha kamayadi. Texnik-iqtisodiy tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, subirrigatsiyani tuproq gidrokarbonatli sho‘rlanganda, sizot suvlarining ma‘danlashuvi 1,5 g/l gacha, sulfatli sho‘rlanganda esa 2,0 g/l gacha bo‘lganda qo‘shimcha zararsizlantirish tadbirlarisiz qo‘llash mumkin (Naloychenko A.O., Mesheryakova L.D., 1982).

Qashqadaryo viloyati kollektor-drenaj tarmoqlari boshqarmasi ma‘lumotlarga asosan, Qamashi tumanidagi Oqrabot va Jombuzsoy kabi kollektor-zovurlari (1985-2014) oqimlarining ma‘danlashuv darajasi 2 g/l oralig‘ida o‘zgarib turadi.

Hozirgi paytda ushbu kollektor-zovur suvlarining ma‘danlashuv darajasi Oqrabot 0,80-1,5 g/l, Badaxshon 0,82-1,58 g/l oralig‘ida o‘zgarib turadi. O‘zbekiston janubidagi asosiy va xo‘jaliklar aro kollektor-zovur oqimlarini rostdash inshootini loyihalash va amaliyotga tadbiriq etish mumkin bo‘lgan tavsiyalar 1.2-jadvalda keltirilgan.

Sizot suvlarining tarkibida nisbatan sulfat tuzlarining ko'proq bo'lishi va ma'danlashuv darajasi 2 g/l gacha ekanligini inobatga olib, sug'orish suvlarini tejash, sug'oriladigan yerlarning suv-havo va suv-tuz rejimlarini rostdash maqsadida relefni e'tiborga olib, suv tashlama yoki ostona ko'rinishidagi rostdash inshootini zovurlarning quyilish joyida zarur tadbir sifatida tavsiya etamiz.

Meliorativ yerlarda tuproqning ildiz taraladigan (o'sadigan) qatlamida namlikni rostdashning birinchi muhim masalasi, ochiq zovurlarda yoki yopiq zovurlarning p'ezometrik belgisi chizig'ida sizot suvlari sathini rostdash bo'yicha oqilona tadbirlarni tanlash hisoblanadi.

Ochiq zovurlar uchun kollektorlardan foydalanish suv sifatini tanlash, eng sodda to'sish inshootlarini qurish, zovurning ko'ndalang kesim shaklini o'zgartirish kabilar muhim tadbirlar bo'lishi mumkin.

Bizning fikrimizcha, suv resurslarining tanqisligini zovur oqimlarini rostdash yo'li bilan suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirishga imkon beruvchi, ilg'or usullarni tadbir etish orqali suvni tejash hisobiga erishish mumkin.

Subirrigatsiya nafaqat suv resurslarini tejash, balki sug'oriladigan yerlarning suv-tuz va suv-havo rejimlarini ham yaxshilaydi (sizot suvlari sulfatli-xloridli tipda ma'danlashgan hududlarda 2 g/l gacha).

O'zbekistonning janubida kollektor-drenaj suvlarini rostdash inshootini yuqori, qisman o'rta tabiiy suv xo'jaligi rayonlaridagi kollektor-zovurlari oqova suvlarining minerallasuv darajasi 2 g/l gacha bo'lgan sharoitlarda tavsiya etiladi (Muradov Sh.O., Xolbaev B.M., 2002).

Kollektor-zovur oqimlarini rostdovchi bu inshoot Qashqadaryo daryo havzasining o'rta tabiiy suv xo'jaligi rayonida joylashgan Oqrabot zovuriga tadbir etilgan (Galyamin E.P., Muradov Sh.O., Manukyan D.A., Xolbaev B.M., 1990).

Tadqiqot natijalaridan ma'lum bo'ldiki, inshootni kollektor-zovurlarga yakka holda emas, balki «Kaskad» usulida o'rnatish lozimligini ko'rsatdi. Natijada sug'oriladigan yerlarda sizot suvlarining sathi ruxsat etilgan me'yorgacha ko'tarilishi hisobiga ekin maydonlari qo'shimcha sug'orish rejimiga ega bo'lib, subirrigatsiya bilan bog'liq iqtisodiy samaradorlik bir necha bor oshadi.

1.2-jadval

O'zbekiston janubidagi asosiy va xo'jaliklar aro kollektorlarida zovur oqimlarini rostdash uchun inshootlarni loyihalash bo'yicha tavsiyalar

T/r	Kollektor-drenaj tarmoqlarining nomi	O'rtacha mineral-lashuvi, g/l	O'rtacha suv sarfi, m ³ /s	Kollektor-drenaj tarmoqlari joylashgan tumanlar
1.	Qorasuv-Kitob	0,35	0,04	Kitob
2.	Uzung'ur	0,44	0,05	
3.	Bolqon	0,46	0,04	
4.	Boyxotin	0,47	0,04	
5.	Navbahor	0,28	0,05	
6.	Qorasuv	1,85	0,20	Chiroqchi
7.	Sara suv	1,56	0,20	
8.	Oltin bosh	0,80	0,04	
9.	№6	0,76	0,03	
10.	Qoradaryo	0,40	0,01	Shahrisabz
11.	Sarchashma	0,58	0,40	
12.	Paxtazavod	0,35	0,02	
13.	Qum	0,45	0,01	
14.	Navqat	0,26	0,01	
15.	Laylak ko'l	0,37	0,01	
16.	Qoraxo'ja	0,63	0,02	
17.	Beguli	0,40	0,02	

18.	Laliston	0,38	0,03	
19.	Oydin ko'1	0,57	0,03	
20.	Qora suv	1,44	0,11	Yakkabog'
21.	Sara suv	1,17	0,11	
22.	Oqrobot	1,46	0,03	Qamashi
23.	Badaxshon	1,58	0,02	
24.	Beldovtepa	1,26	0,01	
25.	Jombuzsoy	1,41	0,02	

Фойдаланилган авдабиётлар ва манбалар

1. Шабанов В.В., Мурадов Ш.О., Холбаев Б.М. О методике и содержание преподавания дисциплины «Комплексное использование, охрана водных ресурсов и основы экологии» // Экономика и организация агропромышленного производства. М., 1992. №6. С.2.
2. Юшманов О.Л., Шабанов В.В., Галямина И.Г. и др. Комплексное использование и охрана водных ресурсов. М., Агропромиздат, 1985. 303 с.
3. Saijs, H.L.F. Berkel, M. J., 1995 Global water crisis: the major issue of the list century, a growing and explosive problem. Eur. Wat. Poll.Cont., 5(4): 26-40.

UDK 635.63.621-154

Alima Shoibekova
(Almaty, Kazakhstan)

VEGETABLE CROPS AND THE TECHNOLOGY OF THEIR CULTIVATION

Currently, the existing technologies of cultivation in Kazakhstan aren't quite economical; do not provide high, guaranteed yields of vegetables. In this regard, there was a need to study their biological productivity, selection of the most productive and development of ways to optimize their growing conditions. Cucumber is one of the oldest plants used by mankind. Grafted cucumber plants grow faster, develop better, and are more resistant to diseases and pests.

Key words: *cucumber, grafting, rootstock, Scion, pumpkin, mineral salts, soil, vegetable growing.*

В настоящее время существующие технологии выращивания в Казахстане не совсем экономичны, не обеспечивают высокие, гарантированные урожаи овощей. В связи с этим возникла необходимость изучения их биологической продуктивности, отбора наиболее продуктивных и разработки путей оптимизации условий их выращивания. Огурец - одно из самых древних растений, которым пользовалось человечество. Привитые растения огурца быстрее растут, лучше развиваются, более устойчивы к болезням и вредителям.

Ключевые слова: *огурец, прививка, подвой, привой, тыква, минеральные соли, почва, овощеводство.*

Introduction. Currently existing technologies of cultivation in Kazakhstan aren't quite economical, do not provide high, guaranteed yields of vegetables. Many types and varieties of vegetable crops in the region have not been studied. In this regard, there was a need to study their biological productivity, the selection of the most productive and the development of ways to optimize the conditions of their cultivation. This is relevant at the present stage of development of the theory and practice of vegetable growing in Kazakhstan.

Cucumber is one of the main vegetable crops of protected soil. However, the yield of cucumber remains low. One of the reasons for the low yield in protected soil is a complex of adverse abiotic

and biotic factors that often develop in the cultivation of plants, especially when grown on the ground. At the same time, the protection of plants in protected soil during the intensification of production involves the use of a large number of pesticides, which reduce environmental safety.

Currently, it is promising to search for new highly effective and environmentally safe methods to increase plant resistance to adverse growing conditions, as a basis for the development of cost-effective and long-term pest and disease control programs. One such method is by grafting on resistant rootstocks. Therefore, the study of the influence of the method of vaccination, the type of rootstock on the features of growth, development and yield of cucumber in protected soil is relevant.

Cucumbers can be fresh all year round. To increase the period of fruiting cucumbers, we decided to try to plant cucumbers on a pumpkin. When used as a rootstock pumpkin cucumber plants receive enhanced nutrition, they are easier to tolerate short-term cooling. Grafted cucumber plants grow faster, develop better, are more resistant to diseases and pests.

Cucumber grafting, in relation to herbaceous, mainly vegetable crops, began to be used only from the beginning of the XX century. It was found that a more powerful, resistant to changes in environmental conditions, the root system of some species used as a rootstock, provides a high and stable yield of a number of vegetable plants.

Vaccination of vegetable crops on stable rootstocks is widely used in Europe and Asia. In South Korea and Japan, depending on the season and methods of cultivation, almost all cucumbers in protected ground are grafted on different stable rootstocks, and in open ground planting of grafted cucumber plants reaches 30%. When used as a rootstock pumpkin cucumber plants receive enhanced nutrition, they are easier to tolerate short-term cooling. Grafted cucumber plants grow faster, develop better, are more resistant to diseases and pests.

Pumpkin (*Cucurbitamaxima*) and cucumber (*Cucumissativus*) are an annual herb of the pumpkin family (*Cucurbitaceae*). Pumpkin and cucumber-cross-pollinating plant, pollinate its insects. Breeders have created parthenocarpic varieties of cucumbers, which do not need pollinators, which are widely used in greenhouses. The fruit of pumpkin and cucumber is multi-seeded, juicy. The Botanical name of the fruit is false berry or pumpkin. Pumpkin, like cucumber, come from warm countries, so the demands for heat they begin with the germination of seeds. The number of pickles depends on the external conditions, among which the main importance is the heat: in the warm summer more fees. High requirements for pumpkin and cucumber to soil moisture and air. Best crop of pumpkins and cucumber give fertile soil in good light. Care of plants of pumpkin and cucumber consists in timely watering, loosening the soil and destroying weeds. Weak roots often limit the productivity of cucumber.

Main part. With the permanent use of soil, it accumulates infection (including pathogens of root rot), and it is difficult to get a high yield on such soils. Grafting on rootstock with a more powerful, cold-resistant and less susceptible to diseases root system - such as pumpkin large-fruited-usual in our garden areas-can help to solve the associated problems. There are different ways of grafting vegetables. O. V. Yurina describes 6 ways of pumpkin grafting: grafting in the lateral incision of the stem, in the tube, grafting in the injection, in the cleft, convergence, grafting pollinated flowers. The most common in the greenhouse production of pumpkin crops are the following methods of vaccination: in the lateral incision, in the cleft, rapprochement with the tongue grafting. In domestic literature there is not enough data on the method of vaccination of cucumber on pumpkin.

The main requirements to the grafting method to grow plants in the conditions of production are high performance and ensuring a good survival of plants. The implementation of the grafting of cucumber on pumpkin are produced by three methods. The first way is when you need to do a split directly into the sub-cotyledon knees. The second method-the shoots are brought together by cuts on the crusts. The third method is the approximation produced by the reeds in the side slits of the stems themselves. The most simple and optimal variants of vaccination are the last two of them. Plant-rootstock (pumpkin), sown a week before the cucumber (Scion). Plants are planted as close as possible to each other. The vaccination is done as soon as the first real sheet unfolds. But it is

possible and later. The second method of vaccination. With shoots of cucumber and pumpkin with a razor blade carefully remove the strips of leather. Their length should be three centimeters, and the depth of one millimeter. The cuts are tightly connected and tied with tape or other binding material. After the slices grow together, the cucumber (Scion) is cut off its lower part, and the pumpkin (rootstock) is cut off the upper part. Thus, we obtain the root system of the pumpkin, and the trunk of the cucumber. The third method of vaccination – the convergence of the prongs in the side slits of the stems. To this end, in the area cotyledonous knee rootstock produce a cut at an angle of 45 degrees. Blade leads from above. The depth of the cut should reach the middle of the trunk. Now the tongue of the cut of the rootstock is put in the incision of the Scion. At the same time, it is necessary to make sure that the bare areas from the skin of the trunks touch. After ten days, the vaccination should take root.

Materials and methods of the experiment.

1. Experience on studying of influence of ways of grafting of the grafted cucumber was planted in the spring and summer turnover and held on in the manor area. To study the method of vaccination, the seeds of the following varieties were used: Pumpkin of large-fruited variety "Therapeutic" and cucumbers of varieties "Plentiful" and "Finger". Peat pots and soil for vegetable crops were used.

2. Sowing pumpkin seeds and cucumbers. Seeds before sowing soaked overnight, and sown in pots filled with soil, watered and put on a pallet on a light windowsill. Pumpkin was sown 4 days earlier than cucumbers. For the growth and development of pumpkin and cucumber plants were phenological observations and recorded in the journal of observations.

Table 1

Phenological observations of the plants growing cucumbers and pumpkins.

Name varieties	Seed soaking	Soak seeds sowing in peat pots	Shoots		Appearance of this sheet	Implementation of grafting	Beginning growths cucumber's	Landing in the ground
			start	fulls				
cucumbers								
Abundant	9.04	10.04	17.04	25.04	30.04	2.05	10.05	Landing into the ground
Tom-thumb	9.04	10.04	19.04	25.04	30.04	2.05	10.05	15.05
pumpkin								
Medical	5.04	6.04	12.04	22.04	27.04	2.05		

The phases of development of two varieties of cucumbers are the same.

Vaccination was performed when the first real leaves grew on the plants. Rootstock - pumpkin plants, Scion - cucumber plants. 1. Pot with plant set so that the real leaf was on the opposite side. 2. Grafting knife with a sharp blade on the stem of the rootstock (pumpkin) made an incision in the middle. 3. Scion (cucumber) is cut and a thin layer is cut from the cotyledon leaves. 4. Carefully open the pumpkin slice and put the Scion to the slices in contact. 5. It is necessary to ensure that the tip of the cucumber slice reaches the end of the cut at the pumpkin. 6. The site of inoculation to tie thin strips of non-woven material. If necessary, the strapping strips should be loosened. 7. For the best accretion of the rootstock with the plant Scion, it is necessary to create a moist atmosphere. After the inoculation, the grafted plants were covered with jars to create a microclimate, so that the plants were easier to tolerate the inoculation. Every day for 15 minutes banks removed for airing.

The next morning it became clear whether the vaccination was performed correctly. In plants with unsuccessful inoculation the leaves are wilted in the future began to dry up. At the accustomed

plants, the leaves of the Scion were grafted a little, but later rose, stood straight. From grafted 10 plants survived 8 pieces. Through the day, grafting was performed on 20 plants. In this case survived 19 units.

Conclusion. According to literary and Internet sources, the possibilities of growing cucumbers on a root of pumpkin were studied; the history of the origin of pumpkin and cucumber were studied; the Botanical and biological features of plants of the pumpkin family were studied; the methods of vaccination on pumpkin crops were studied and selected for implementation. Inoculation of cucumber on pumpkin spent the second method. During the summer, phenological observations of planted cucumber plants of two variants were carried out; piece-by-piece accounting of the harvest of cucumber fruits was carried out. After the conducted experience it is possible to draw conclusions.

Summary. Vaccination of cucumber on pumpkin can be successfully carried out at home; vaccination of cucumber plant on pumpkin promotes longer fruiting of plants. Fruiting of grafted cucumber plants lasted for 38 days. Grafting cucumber plants on a pumpkin contributes to a more abundant fruitage. Grafted plants of cucumbers gave fruits 23 pieces more. Increase of crops environmentally friendly fruit of cucumber was obtained through the application of new technology of growing - grafting of cucumber plants on a pumpkin. The most suitable for grafting cucumbers is the variety "Finger", as this variety gave the fruit more than 10 pieces more than the variety "Abundant".

SOURCES AND LITERATURE

1. Andreev M. Vegetable. M.: Professional Education Publishing House 2002. 256 p.
2. Bezuglova O. S. Fertilizers and growth promoters. Rostov-n / D.: "Phoenix", 2000. 316 p.
3. Belik V. F., Sovetkina In E. Vegetable crops and the technology of their cultivation. M., 1991.
4. Biggs T. Vegetables. M., Mir, 1990.
5. Squashes. Pumpkins. A series of "Garden".
6. Dacenko Margarita. <http://sad.delaysam.ru/ovoschi/ovoschi15.html>
7. Squashes. Pumpkin series "Garden". M., Mahaon, 2000.
8. Trannua, P. F., the Miracle-the garden on the envy of all. M., A.-press, 2006.
9. "Seed-growing firm "MANUL". <http://manul.ru/article/item/97> Vaccination of cucumber on pumpkin.
10. Fedorov, A.V., Bukharin T.N. Improvement of technology of cultivation of a cucumber in UR //the Efficiency of adaptive technologies: materials of the research.- prod. conf. Izhevsk: Izhevsk state Agricultural complex 2003, p. 174-181.
11. Fedorov V. V., Paponov A. N. The use of vaccination for growing cucumber in protected soil // Journal "Gavrish" 2004, № 4, p. 7-10.
12. Fedorov, A. V., Papanov, A. L. Influence of the method of inoculation on the growth, development and yield of cucumber // Materials of scientific-practical conference "prospects of development of horticulture in the southern Urals". Ufa: BSAU, 2005, p. 120-122.

ВЕТЕРИНАРНІ НАУКИ / ВЕТЕРИНАРНЫЕ НАУКИ

УДК 619:617:616.31:636.7

*Віталій Чухно, Людмила Чухно
(Кам'янець-Подільський, Україна)*

РОЗВИТОК ОЛІГОДОНТІЇ У СОБАК

У статті проведено короткий огляд особливостей виникнення олігодонтії у собак за допомогою рентгенівських знімків. З'ясовано причини розвитку вищевказаної хвороби у тварин: 1) повна відсутність одного чи декількох зубних зачатків; 2) припинення розвитку зубних зачатків на різних стадіях формування зубів.

Ключові слова: *зуби, зубні зачатки, олігодонтія.*

A brief overview in specific features and characteristics oligontia in dogs on the basis of x-ray images is given in the study. The reasons for the development of this disease in animals are determined in the areticle. Complete absence of one or more dental rudiments, discontinuing development of rudiments in various stages of teeth formation are the main reasons for appearing oligontia in dogs.

Keywords: *teeth, dental beginnings, oligodontia.*

Правильність зубної системи і відповідність кількості зубів нормальній зубній формулі, притаманній собаці домашній (*Canis familiaris*) як виду, є об'єктом особливої уваги кінологів – експертів та селекціонерів. Для домашнього собаки *Canis familiaris* L. характерна зубна формула: 42 зуба: 12 різців, 4 ікла, 2 несправжньокорінних і 24 корінних.

Олігодонтія (редукція одного або декількох зубів, зазвичай премоларів або різців), є однією із найпоширеніших аномалій зубної системи. Деякими авторами олігодонтія розглядається не просто як дефект екстер'єру, а як критерій досить серйозного зниження загального балансу організму і його життєздатності. Інші ж вважають, що не слід загострювати на цьому дефекті увагу.

Відхилення в будові зубної системи не викликають хворобливого стану у собаки, але маючи подібну ваду тварина не може брати участь у виставках і використовуватися в племінній роботі. Крім прикусу заводчики і собаківники приділяють велику увагу проблемі повнозубості. Збільшення або зменшення зубів, аномалії їх розташування, форми і структури вважаються вродженими аномаліями [1-3].

Даним питанням займалися такі науковці, як Дуглас С., Чухно В.С. тощо, проте у вітчизняній науці вона досліджена недостатньо. Тому метою стало дослідити етіопатогенетичні механізми розвитку олігодонтії за допомогою рентгенологічного дослідження стану зубних зачатків в місці відсутнього зуба.

Для вивчення поширеності олігодонтії робили стоматологічну диспансеризацію собак, що поступали на прийом у клініки. Тваринам проводили ретельний огляд ротової порожнини, у їх власників збирали анамнез. Для дослідження патогенетичних механізмів розвитку хвороби застосовували рентгенологічне дослідження ділянки відсутніх зубів. Знімки робили на твердих, м'яких та стоматологічних касетах. В залежності від анатомічного місця розташування відсутнього зуба використовували перпендикулярні, косі та бісектрисні проєкції, що дозволяло максимально візуалізувати дані ділянки та запобігти нашаруванню на знімок кісткових мас. Набуту олігодонтію виключали за даними анамнезу (відсутність зуба з народження тварини) та за відсутністю залишків луночки та коренів зуба на рентгенограмі.

В результаті стоматологічної диспансеризації було виявлено 7 собак з вродженою відсутністю одного чи кількох зубів, що складає 2,8 % від загальної кількості стоматологічно хворих тварин, що були на прийомі за час досліджень.

При огляді ротової порожнини відмічали відсутність одного чи кількох зубів. У двох випадках спостерігали неправильний нахил зубів-антагоністів, що на нашу думку, було викликано відсутністю фізіологічного навантаження на них з боку протилежних зубів при змиканні щелеп та подрібненні їжі.

На всіх рентгенівських знімках щелепові кістки мали фізіологічну будову з вираженими кортикальними пластинками, між якими розташована губчаста речовина [1].

У 3-х собак на рентгенівських знімках в ділянці щелепової кістки спостерігали зубні зачатки, які не прорізалися. Верхівки двох із них знаходилися на дорзальній поверхні альвеолярного відростка і незначно виходили з нього в м'які тканини ясен з резорбцією кортикальної пластинки в цій ділянці. Це свідчить про зупинку розвитку зубних зачатків одразу після проходження їх верхівок через кортикальну пластинку щелепової кістки. В іншому випадку зубні зачатки знаходилися під кортикальною пластинкою щелепової кістки, яка на знімку залишалася незміненою. Це вказує про зупинку розвитку зубного зачатку перед його прорізанням через кістку. Корені зачатків не проглядалися в жодному випадку, що свідчить про зупинку розвитку зачатку на початковій стадії прорізування [2].

На рентгенівських знімках інших двох собак зубні зачатки були повністю відсутні, також були відсутні луночки, що свідчить про справжню адентію, а не затримку росту зачатка.

Аналізуючи дані досліджень слід відмітити, що олігодонтія у собак може розвиватися за двома патогенетичними механізмами. При першому з них (справжня олігодонтія) у тварин в процесі онтогенезу розвивається менша кількість зубних зачатків, ніж у нормі. Причинами цього, на нашу думку, є генетичні порушення, які можуть передаватися наступним поколінням [3].

У другому випадку у собак розвивається нормальна кількість зубних зачатків, однак, деякі з них припиняють свій розвиток на різних стадіях прорізування. На нашу думку, це спричиняється дією на зачаток несприятливих факторів під час процесу його прорізування, що призводить до некрозу одонтобластів і зупинки його росту. До цих факторів можуть відноситися вітамінно-мінеральна недостатність, інфекційні хвороби, дія лікарських речовин, гормональний дисбаланс та місцеві запальні реакції, розлади кровопостачання й іннервації.

Отже, за нашими дослідженнями можна зробити такі висновки:

- олігодонтія зустрічається у 2,8 % стоматологічно хворих собак і характеризується вродженою відсутністю одного чи декількох зубів;
- існує два патогенетичних механізми розвитку олігодонтії. При першому (внаслідок генетичних аномалій) у тварини розвивається менша кількість зубних зачатків, ніж у нормі. При другому у собак розвивається нормальна кількість зубних зачатків, однак, деякі з них припиняють свій розвиток на різних стадіях прорізування внаслідок дії на них негативних факторів;
- рентгенологічне дослідження ділянки відсутнього зуба дозволяє чітко віддиференціювати види олігодонтії, що може стати маркером наявності вроджених хвороб та визначити тактику відновлення зубного ряду.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Anal L. Some aspects of dental development in the dogs – III. Some common variations in dentitions / L. Anal // Journal Small Animal Practices. – 1962. – Vol. 2, № 2. – P. 195.
2. Douglas Slater. Dentistry / Slater Douglas // Textbook of Small Animal Surgery: In 2v. – W.B. Saunders Company. – Philadelphia, Pennsylvania, 1992. – Vol. 2. – P. 2310–2358.
3. Frank J.M. Verstraete. Self-Assessment Color Review of Veterinary Dentistry / J.M. Frank // Iowa State University Press/Ames: 1999. – P.224.

**ТЕХНІЧНІ НАУКИ. ТРАНСПОРТ /
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ. ТРАНСПОРТ**

УДК 539.13

*Шухрат Аскарходжаев, Фазлиддин Бахриддинов
(Ташкент, Узбекистан)*

**ЗАДАЧА РАСПРОСТРАНЕНИЯ ВОЛН В СТЕРЖНЕВЫХ КОНСТРУКЦИЯХ,
ОКРУЖАЮЩИХСЯ В СРЕДЕ С РАЗЛИЧНЫМ ВНЕШНИМ ТРЕНИЕМ.
АНАЛИЗ ЧИСЛЕННЫХ РЕШЕНИЙ**

В данной статье рассмотрено распространение волн в сооружениях стержневого типа, предполагается, что сила трения различны в разных частях среды. Учитывая условия различных трений на грани среды и стержня, определяется деформация, возникающая в процессе распространения волн в стержне и скорость частиц стержня.

Ключевые слова: волна, стержневых конструкция, скорость, характеристик уравнения, скорости стержня, длина стержня.

This article describes the propagation of waves in rod-type structures, it is assumed that the friction force is different in different parts of the environment. Taking into account the conditions of various friction on the face of the medium and the rod, the strain arising during the propagation of waves in the rod and the velocity of the rod particles is determined.

Keywords: wave, pivotal design, speed, equation characteristics, rod speed, rod length.

Наша страна расположена в сейсмически активном регионе, поэтому существующих много типов подземных сооружений (таких как водопроводы, газопроводы, нефтепроводы, канализации, тоннели и др. коммуникации) применяемые для различных целей, является важным фактором обеспечения устойчивости, непрерывной эксплуатации подземных сооружений и требует правильного подхода к оценке воздействия динамических и сейсмических нагрузок на эти сооружения.

Постановка задачи. Рассмотрим полу бесконечный упругопластический стержень, с неизменяющимся поперечным сечением. Пусть стержень будет помещен в среду, где имеются две разные внешние трения. До момента времени $t=0$ находились в покое, недеформируемом состоянии. В момент времени $t=0$ на торец стержня $x=0$ производилось интенсивное нагружение $\sigma = \sigma(t)$, которое приводило к распространению упругих волн сжатия в направлении оси $x>0$ в стержне (рис.1.).

Начальные условия:

$$\text{при } t=0 \quad u_t(x,0)=0; \quad u_x(x,0)=0 \quad (1)$$

Граничные условия:

$$\text{при } \begin{matrix} x \\ =0 \\ t \\ >0 \end{matrix} \quad \sigma = -\sigma(t) \quad (2)$$

Возьмем следующие уравнения для движения волн нелинейного эластичного стержня, который находится во взаимодействии со средой:

$$\text{при } \begin{matrix} x \\ <l_1 \end{matrix} \quad \frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = a^2(u_x) \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} - \frac{\kappa \tau}{\rho} \quad (3)$$

где

$a^2(u_x) = \frac{1}{\rho} \frac{d\sigma}{d\varepsilon}$ – квадрат скорости распространения волн в упруго-пластическом

стержне;

$k = \text{sign}(v_{\text{стерж}} - v_{\text{среды}})H(x-at)$ – величина совпадающая со знаком скорости;

$\tau = \frac{2\pi R}{S} f|\sigma_{rr}|$ – касательное напряжение подходящее к единичной длине стержня в

среде;

ρ – плотность стержня.

$$\text{при } x \geq l_1 \quad \frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = a^2(u_x) \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} - kp^2 \frac{\partial u}{\partial x}, \quad (4)$$

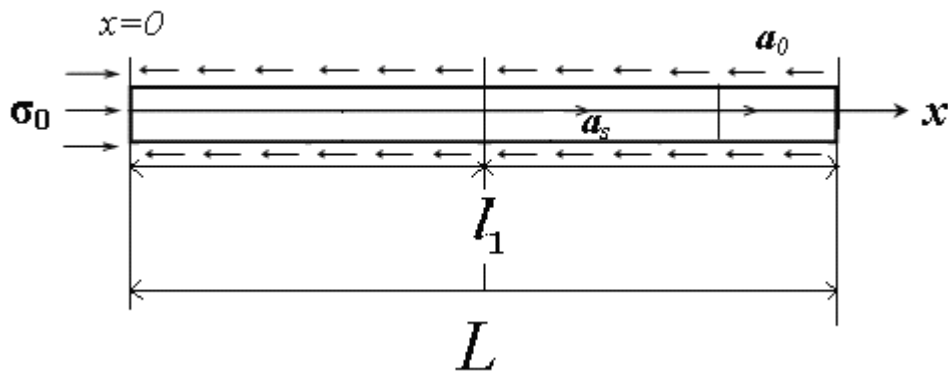

Рис.1.

Здесь p^2 – коэффициент, выражающий взаимоотношение нелинейного эластичного стержня к среде.

Распространяется волна приводящая к движению стержня, который располагается вдоль стержня и впереди среды сжатых волн по отношению к неподвижной среде. Этому движению противостоит взаимодействие среды и поверхности стержня.

Возможно числовое решение используя метод характеристики уравнений (3) и (4). Характеристики уравнения (3) и их условия выглядят следующим образом:

$$\begin{cases} dx = \pm a(u_x) dt, \\ du_t = \pm a(u_x) du_x - \frac{k\tau}{\rho} dt \end{cases} \quad (5)$$

Характеристики уравнения (4) и их условия выглядят следующим образом:

$$\begin{cases} dx = \pm a(u_x) dt, \\ du_t = \pm a(u_x) du_x - kp^2 u_x dt \end{cases} \quad (6)$$

Характеристика $x=a(t)t$ является границей между сферой состояния покоя и сферой проводившем к движению.

Рассмотрим диаграмму связи деформации к произвольным выпуклым напряжениям относительно оси абсциссе для стержневых конструкций. Для малоуглеродистой стали диаграмму нагружения $\sigma = \sigma(\varepsilon)$ маркой (HRB 77) взята из условий эксперимента.

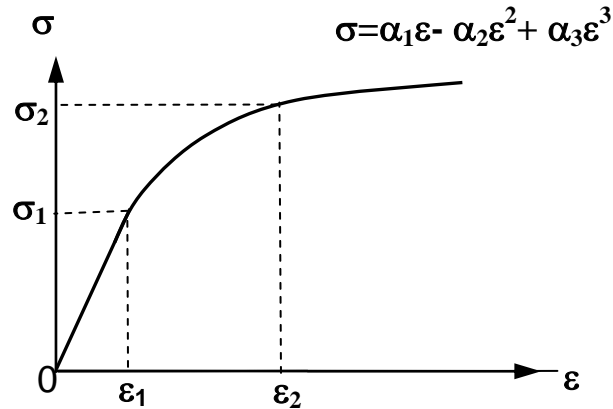

Рис. 2.

Тогда скорость распространения волн нелинейного эластичного стержня определяется следующим образом.

$$a(u_x) = \begin{cases} \sqrt{\frac{E}{\rho}}, \text{ при } u_x \leq \varepsilon_1 \\ \sqrt{\frac{1}{\rho} (\alpha_1 - 2\alpha_2 u_x + 3\alpha_3 u_x^2)}, \text{ при } u_x > \varepsilon_1 \end{cases} \quad (7)$$

Из диаграммы рис.2. выбираем произвольные точки и подходящий для них деформацию, а также напряжение: $\varepsilon_1 = -0.00043$, $\sigma_1 = -90$ МПа, $\varepsilon_2 = -0.0025$, $\sigma_1 = -132.147$ МПа. Аппроксимируя диаграмму напряжения определяем следующие коэффициенты

$$\begin{cases} \sigma_1 = \alpha_1 \cdot \varepsilon_1 - \alpha_2 \cdot (\varepsilon_1)^2 + \alpha_3 \cdot (\varepsilon_1)^3 \\ \sigma_2 = \alpha_1 \cdot \varepsilon_2 - \alpha_2 \cdot (\varepsilon_2)^2 + \alpha_3 \cdot (\varepsilon_2)^3 \\ E = \alpha_1 \cdot 1 - 2\alpha_2 \cdot \varepsilon_1 + 3\alpha_3 \cdot (\varepsilon_1)^2 \end{cases} \quad (8)$$

Отметим, что путем аналогичных аппроксимаций можно описать широкий класс экспериментальных кривых связи напряжений от деформаций для других материалов.

Анализ численных решений. Построить график различных динамических, кинематических параметров на основе результатов определенных значений. Используя алгоритм решения, приведенного выше,

взяв x, t, U_x, U_t определенные решения $x, \gamma = 7850$ кг/м³, $l_1 = 5$ м, $L = 8$ м, $k = 1$, $R = 0.105$ м, $p = 0.04243$, $\sigma_0 = 300$ МПа, $\tau = 85,30$ МПа/м в точках, построим графики, показывающие стержня с фиксированным поперечным сечением и деформации момента по времени и изменение скорости частиц стержня (6).

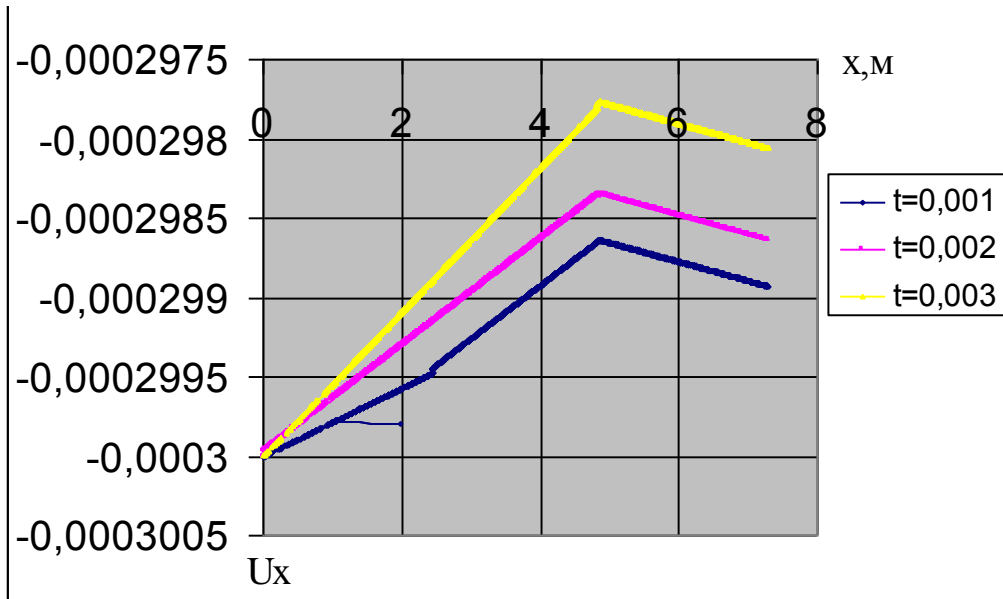

Рис. 3. Изменение деформации по фиксированному моменту времени вдоль длины стержня

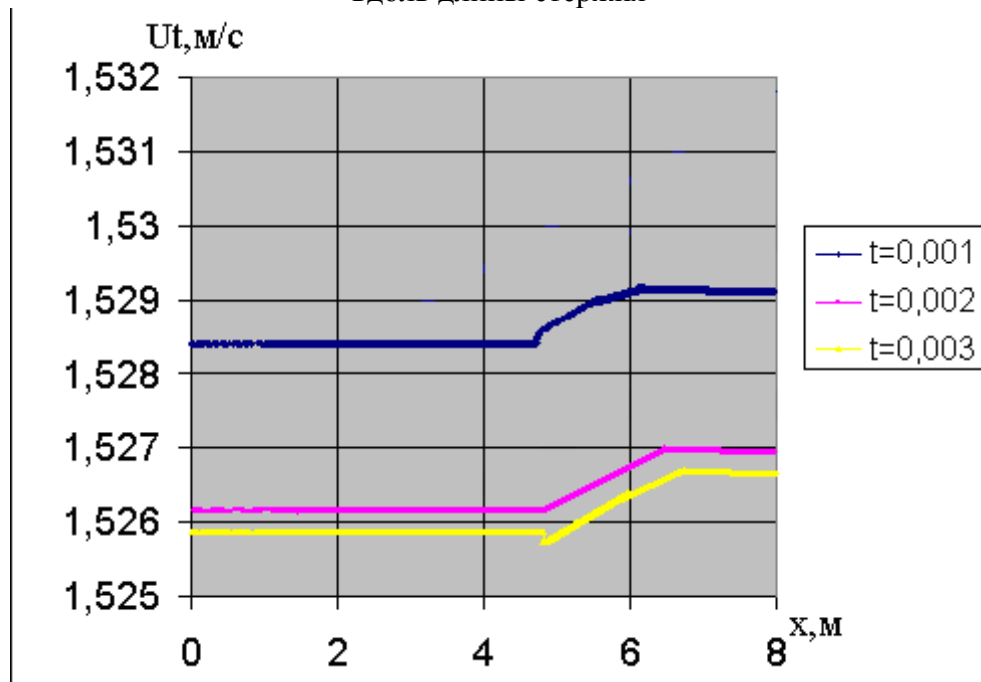

Рис. 4. Изменение скорости частиц стержня по фиксированному значению времени вдоль длины стержня

Из чертежа рис.3 видно, что наблюдается уменьшение деформации стержня до поперечного сечения $x=5m$ и увеличение деформации стержня между 5-6 метрах поперечных сечений, затем уменьшение в малых значениях.

На рис.4 показано изменение скорости частиц стержня по фиксированному значению времени вдоль длины стержня. Итак, сделаем следующий вывод. Наблюдается изменение скорости стержня в очень малых значениях на определенном промежутке, относительное увеличение при переходе к границе двух сред, затем уменьшение в малых значениях.

Для полученных результатов можем сделать следующее выводы. Наблюдается уменьшение деформации и скорости частиц стержня по времени до поперечного сечения $x = l_1$ стержня, и его относительное увеличение, затем уменьшение в малых значениях.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Рахматулин Х.А. О распространении волны разгрузки // ПММ. – 1945. –Т.9. – С.91–100.
2. Рахматулин Х.А., Демьянов Ю.А. Прочность при интенсивных кратковременных нагрузках. – М.: Физматгиз, 1961. – 398 с.
3. Рашидов Т.Р. Динамическая теория сейсмостойкости сложных систем подземных сооружений. – Ташкент: Фан, 1973. – 180 с.
4. Лихарев К.К., Сухова Н.А. Сборник задач по курсу «Сопrotивление материалов». – М.: Машиностроение, 1980.
5. Никитин Л.В. Распространение волн в упругом стержне при наличии сухого трения // Инж. журнал МТТ. – 1963. – № 3. С. 126–130.
6. Microsoft Excel.

УДК 629.113

*Баҳодир Жўраев, Жаҳонгир Дўсиёров
(Қарши, Ўзбекистон)*

АВТОМОБИЛЛАР ЁНИЛҒИ НАСОСЛАРИНИНГ ПАРАМЕТРЛАРИНИ СИНАЙДИГАН СИНОВ ҚУРИЛМАЛАРИНИНГ ТАҲЛИЛИ

Ушбу мақолада энгил автомобиллар ёнилғи насосларининг асосий параметрларини кўрсатиб берадиган синов қурилмалари ўрганилган. Бу қурилмаларнинг асосий эксплуатацион кўрсаткичларини бир бирига таққослаш орқали таҳлили келтирилган.

Калим сўзлар: синов қурилмаси, автомобил, ёнилғи насоси, параметр, синаш.

The article presents the result of studying the equipment for testing the main parameters of the fuel pump of cars. The results of the analysis were obtained by comparing the main operational parameters of the equipment.

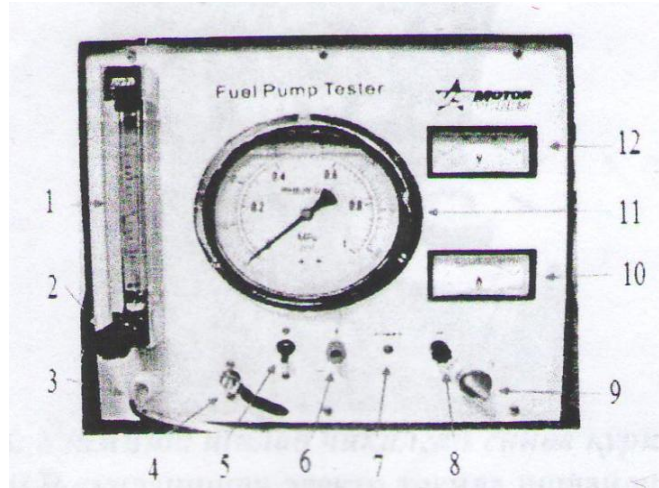
Key words: testing device, the car, fuel pump, parameter, test.

Ҳозирги вақтда ҳеч бир соҳа йўқ-ки, унда автомобил транспортдан фойдаланилмаса. Хусусан йўловчилар, юкларни ташиш ҳамда махсус ишларни бажаришда автомобиллардан фойдаланилади. Республикамиз мустақилликка эришгандан бошлаб Биринчи Президентимиз ташаббуслари билан автомобил саноатига асос солинди. Жумладан, 1992 йил июнь ойида Жанубий Кореяга ташрифи чоғида “DAEWU” заводи билан танишиб, ҳамкорликда Андижон вилояти Асака шаҳрида автомобил заводини қуриш тўғрисида Меморандум имзоланди ва шу тариқа “Uz DAEWU” заводига асос солинди. 1996 йил 19-июлда заводнинг ишга тушиши билан Ўзбекистон дунёдаги ўз автомобилига эга бўлган 28-давлатга айланди.

Ишлаб чиқарилаётган “CAPTIVA”, “MALIBU”, “COBALT”, “LACETTI”, “SPARK” “NEXIA”, “DAMAS”, “MATIZ”, “ORLANDO” сингари автомобиллар жаҳон бозорида юртимиз номини дунёга таратмоқда. Масалан: Ўзбекистон Россия Федерациясига 2005 йилда энг кўп автомобил экспорт қилган давлат ҳисобланади. 2011 йилда эса Япония ва Германиядан сўнг учунчи давлат деб топилди. 2011 йил Россияда “*Энг яхши автомобил*” сифатида Ўзбекистонда ишлаб чиқарилган “SPARK” автомобили тан олинди [1].

Замонавий автомобиллар ёнилғи тизимида ёнилғи насоси энг керакли детал ҳисобланади. Ёнилғи насосининг тўғри ишлаши тизимдаги ёнилғи босимнинг меъерий даражада бўлишини, двигателнинг ҳар хил иш режимларда нормал ишлашини таъминлаб беради. Ёнилғи насослари бўйича маълумотларни чуқур ўрганиш давомида, ёнилғи насосларини ишлаб чиқарадиган МЧЖ “ТОШАФУС” Ўзбек-Корея кўшма корхонасида насоснинг асосий параметрларини кўрсатиб берадиган мобил синов қурилмасининг йўқлиги,

ушбу мавзунинг долзарблигини англатади. Шуни инобатга олган ҳолда синов қурилмасини яратиш долзарб муаммонинг ечимидир. Бу лойиҳа бўйича Ўзбекистонда бирламчи ишлар олиб борилган бўлиб, бу ишлар охиригача етказилмаган. Бу ишларни давом эттириш мақсадида лойиҳа юзасидан бир қанча йирик автомобил ишлаб чиқарувчи чет давлатларда қўлланилаётган мобил синов қурилмаларини ўрганиб чиқдик. Қуйида 1-расмда АҚШ Мотор фирмаси томонидан ишлаб чиқарилган синов қурилмасининг асосий ўлчов экрани келтирилган.

1-расм. АҚШ Мотор фирмаси синов қурилмасининг асосий ўлчов экрани

1-сарф ўлчагич; 2-сарф назорати вентили; 3-кириш шланги; 4-очиқ ёпиш вентили; 5-12V ли қувват калити; 6-мусбат терминал; 7-қўшиш-ажратиш индикатор чирози; 8-манфий терминал; 9-асосий қувват калити; 10-амперметр; 11-манометр; 12-вольтметр[2]

2-расмда эса Германиянинг Bosch фирмаси томонидан ишлаб чиқарилган синов қурилмаси келтирилган. Унинг тузилиши ва ишлаш принципи ҳам АҚШнинг Мотор фирмаси томонидан ишлаб чиқарилган қурилмага ўхшайди, аммо синов жараёнини ҳисоблаб боровчи электрон соат қўйилган ҳолда ўзгартирилган. Бу электрон соат ёнилғи насосининг параметрлари қанча вақтда ўзгаришини қайд этиб боради.

2-расм. Германиянинг Bosch фирмасида ишлаб чиқарилган синов қурилмаси[2]

Шу жумладан бундай синов қурилмалар минтақамизнинг автомобил соҳаси ривожланган давлатларида ҳам ишлаб чиқарилмоқда. Қуйида 3-расмда Хитой Халқ Республикасининг етакчи корхоналаридан бири бўлган “Найу” фирмаси томонидан ишлаб чиқарилган автомобиллар ёнилғи насосларини синаш қурилмаси келтирилган.

3-расм. Хитойнинг Haiyu фирмасида ишлаб чиқарилган синов қурилмаси [2]

Қурилманинг техник тавсифига тўхталадиган бўлсак, қурилма тўғридан тўғри 220 В кучланишли электр токида ишлайди. Ёнилғи насосларини автоматик равишда синаш учун қўлланилади. Қурилма орқали насосларнинг асосий параметрлари тизимда ҳосил қилиб берадиган ёнилғининг босими, ёнилғи сарфи, насосга келадиган токнинг кучи ва кучланишини аниқлашимиз мумкин [2].

Ўзбекистонда ҳам бу иш билан “ТОШАФУС” ўзбек-корейя қўшма корхонаси ходими, механик Абидов Фарид шуғилланган. У киши яратган синов қурилмаси ҳам юқорида келтириб ўтган қурилмалар каби насоснинг асосий параметрларини кўрсатиб беради. Бироз содда тузилишга эга бўлган бу қурилма, юқоридаги қурилмалардан габарит ўлчамлари бироз кичиклиги билан фарқ қилади.

Қурилма тўғридан тўғри 220 В кучланишли электр токида ишлайди ва насоснинг ишлаши учун керак бўладиган токнинг кучланишини 7 В дан 18 В гача, токнинг кучини эса 4 А гача таъминлаб беради. Тизимда 350 кПа гача бўлган ёнилғи босимини назорат қилиш имконини беради. Соатига 450 л гача бўлган ёнилғининг сарфини аниқлаб беради.

Хулоса қилиб шунни айтиш мумкинки, юқоридаги кўриб чиқилган синов қурилмалар ишлаш тизими ва аниқловчи параметрлари бўйича деярли бир биридан катта фарқ қилмайди. Шу билан биргаликда етарлича камчиликларга ҳам эга. Мавжуд камчиликларни ва автомобилларимиз ёнилғи насосларининг ўзига хос хусусиятларини инобатга олган ҳолда янги синов қурилмани лойиҳалаш долзарб вазифа бўлиб қолмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Алиқулов А.А., Қаҳҳоров А.А., Сайидов М.Х. Автомобилнинг умумий тузилиши. Тошкент, 2012. 141 б.
2. Интернет сайтлари: www.volkswagen.ru, www.hondavodam.ru, www.coavis.com

УДК 631.42:631.51:550.312

*Николай Корчак, Татьяна Дудчак,
Дарья Вильчинская, Руслана Семенишина
(Каменец-Подольский, Украина)*

ИССЛЕДОВАНИЕ ДИНАМИЧЕСКИХ СВОЙСТВ ФРЕЗЕРНЫХ РАБОЧИХ ОРГАНОВ В УСЛОВИЯХ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ НАГРУЗКИ

Проведено исследование динамических свойств фрезерных рабочих органов в условиях периодической нагрузки. Приведено динамическое уравнение движения устройства, импульсная функция времени, а также качественная зависимость момента входа и выхода ножа рабочего органа от времени. Произведена определённая оптимизация предлагаемого рабочего органа.

Ключевые слова: *исследование, динамические свойства, растительные остатки, фрезерный рабочий орган, почва.*

The study of the dynamic properties of milling working bodies under periodic load conditions was carried out. The dynamic equation of the device movement, the impulse function of time, and the qualitative dependence of the moment of entry and exit of the working body knife on time are given. Made some optimization of the proposed working body.

Key words: *research, dynamic properties, plant residues, milling working body, soil.*

Главной проблемой современного сельского хозяйства является создание рабочих органов, которые бы выполняли технологические операции с минимальным потреблением энергии. Существующие рабочие органы сравнительно массивные, что приводит к целому ряду нежелательных для них свойств. Во-первых, резко возрастает абразивный износ поверхностей, работающих в почве. Во-вторых, возрастают тяговые усилия и давления на почву. Значительная инерционность таких элементов лишает возможности устройства к быстрой маневренности. Особенно наглядно эти “негативы” проявляются при увеличении скорости движения почвообрабатывающих устройств. Рассматриваемый в предлагаемой работе элемент предназначен для измельчения растительных остатков толстостебельных культур в полевых условиях после основной уборки урожая. Находящиеся впереди режущего элемента рабочие органы формируют растительные остатки в направлении, удобном для измельчения.

Рабочий орган (рис. 1) представляет собой два металлических диска 1, жёстко скреплённых между собой, которые вращаются на валу 3. Перпендикулярно к их плоскости (при работе она вертикальная) прикреплено количество n ножей 2. Диски вращаются с угловой скоростью:

$$\omega > V_0 R^{-1} \quad (1)$$

где V_0 – скорость движения агрегата;
 R – радиус диска.

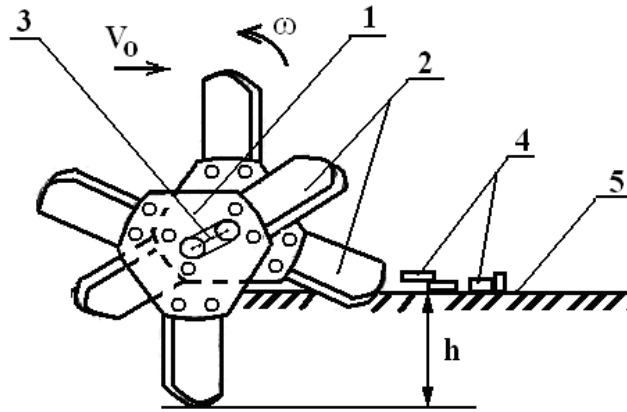

Рис. 1. Фрезерный рабочий орган для измельчения растительных остатков:
1 – диск; 2 – ножи; 3 – вал; 4 – растительные остатки; 5 – почва

Неравенство предполагает наличие независимого привода на вал устройства. При вращении ножи измельчают растительные остатки 4. Безусловно, рассматриваемое устройство имеет аналоги, но эти аналоги работают в стационарных условиях, и условия измельчения значительно отличаются от работы в полевых условиях (небольшая плотность остатков, специфические свойства почвы 5 и т.п.). Понятно, что в этих условиях неизбежным является углубление ножей 2 в почву на глубину $\bar{h}$ (h – усредненное, зависящее от рельефа почвы значение).

Запишем динамическое уравнение движения устройства:

$$I\ddot{\varphi} = M - M_0(\dot{\varphi}) - M_1(t) \quad (2)$$

где I – момент инерции устройства;

M – крутящий момент;

$M(\dot{\varphi})$ – момент сил трения;

$M_1(t)$ – момент сил лобового сопротивления почвы.

Для сравнительно небольших угловых скоростей $\dot{\varphi} = \omega$ без взаимодействия с почвой можно принять $M(\dot{\varphi}) = M_0\dot{\varphi}$. Решение уравнения (2) без третьего слагаемого в правой стороне носит асимптотический характер [1], причём с достаточной точностью переходной процесс можно считать окончанным с выходом на ω_0 при $t > 3\tau$ ($\tau = IM_0^{-1}$, ω – установившаяся частота).

Преобразуем уравнение (2) к следующему виду:

$$\dot{\omega} + \gamma_1\omega = \gamma - \frac{M_1(t)}{I}; \quad \omega = \dot{\varphi}; \quad \gamma = \frac{M}{I}; \quad \gamma_1 = \frac{M_0}{I} \quad (3)$$

Стандартное интегрирование уравнения (3) даёт:

$$\omega(t) = \frac{\gamma}{\gamma_1} - \frac{1}{I} \int M_1(t_1) \exp[\gamma_1(t_1 - t)] dt + Ce^{-\gamma_1 t} \quad (4)$$

где C – константа интегрирования (её значение несущественно, так как при $t \rightarrow \infty$ последнее слагаемое в (4) стремится к нулю).

Интеграл в (3) определяется видом $M_1(t)$. Вполне очевидно, что $M_1(t)$ является импульсной функцией (рис. 2) времени. Так, на позиции а) точки n ($t_1 + \Delta t$) – начало вхождения ножа в почву, $nt_1 + (n-1)\Delta t$ – момент выхода. Импульсный характер $M_1(t)$ позволит записать [2]:

$$\int M_1(t_1) e^{\gamma_1 t_1} dt = \frac{M_{10}}{\gamma_1} \left[\sum_{k=0}^{\infty} \delta(t - t_k) - \sum_{k=0}^{\infty} \delta(t - t_k - \Delta t) - \sum_{k=0}^{\infty} (e^{\gamma_1 t_k} - e^{\gamma_1(t_k + \Delta t)}) \right] \quad (5)$$

Здесь $\delta(t - t_k)$ – дельта – функция Дирака.

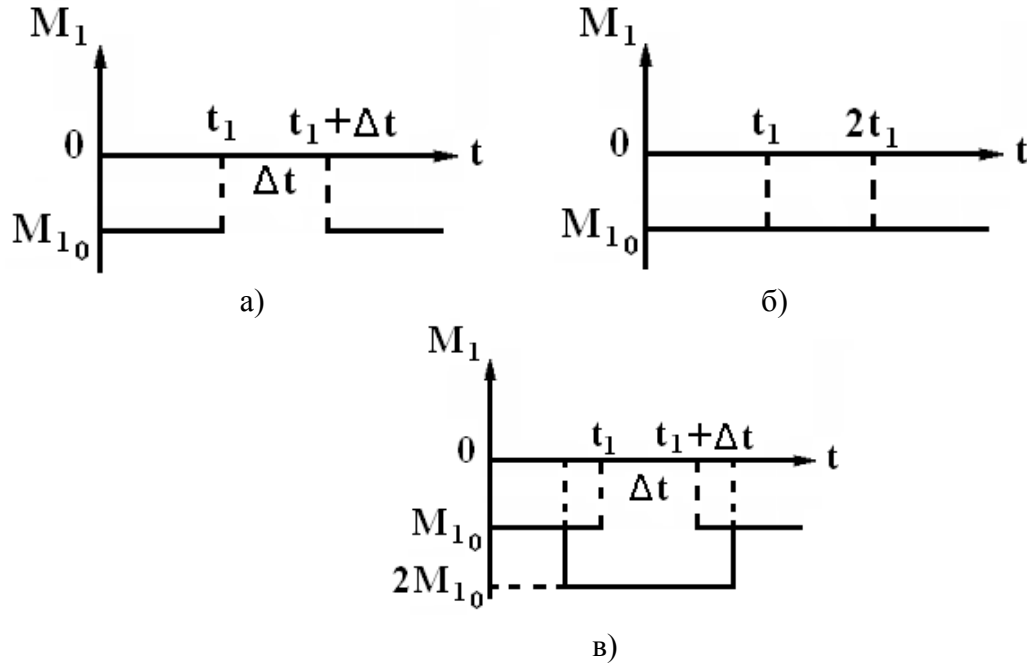

Рис. 2. Качественная зависимость момента M_1 от времени t

Минимальным внешним влиянием будет такой вид импульсов, когда $\Delta t = 0$ (случай б). В этой ситуации выражение (5) равно нулю, и выражение (4) позволяет определить константу интегрирования C [3]:

$$\omega(3\gamma_1^{-1}) = \frac{\gamma}{\gamma_1} + Ce^{-3} = \omega_0 \quad (6)$$

Откуда

$$C = \frac{\omega_0 \gamma_1 - \gamma}{\gamma_1} e^3 \quad (7)$$

Вышеприведённые расчёты позволяют произвести определённую оптимизацию предлагаемого рабочего органа. Основными предположениями для оптимизации могут быть следующие:

- оптимальная для резания растительных остатков глубина $\bar{h} < R$;
- обеспечение условия $\Delta t = 0$ подбором числа режущих элементов 2 , то есть, выбор $\bar{h}$ и n таким образом, чтобы выполнялся режим работы б (рис. 2);
- подбор угловой скорости ω_0 и поступательной скорости агрегата V_0 таким образом, чтобы, во-первых, измельчённые остатки были минимально возможными, а во-вторых, не образовывалась бы пылевая фракция.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Лурье И.А. Крутильные колебания в дизельных установках. – М.: Наука, 1940. – 248 с.
2. Ден – Гартог Дж. Теория колебаний. – М., Гостехиздат, 1942. – 186 с.
3. Карман Т., Био М. Математические методы в инженерном деле. – М. – Л.: ГТТИ, 1946. – 312 с.

УДК 621.82

*Владимир Николаенко, Татьяна Микулик, Александр Старовойтов
(Минск, Беларусь)*

МЕХАНИЗМ ПРИВОДА ВАЛОВ ОТБОРА МОЩНОСТИ ТРАНСПОРТНОГО СРЕДСТВА

Изобретение относится к транспортному машиностроению, в частности к механизмам привода валов отбора мощности транспортных средств, например тракторов.

Цель изобретения – расширение технологических возможностей путем обеспечения выходным хвостовикам различных приводов.

Ключевые слова: валы, муфты, водило, шестерни, привод, хвостовик.

The invention relates to the transport industry, in particular to the mechanisms of the drive shafts of the power of vehicles, such as tractors.

The purpose of the invention is the expansion of technological capabilities by providing output shanks of various drives.

Keywords: shafts, couplings, carrier, gears, drive, shank.

В машиностроении одним из развивающихся направлений использования мощности двигателя является активный привод рабочих органов машины.

Всё возрастающая тенденция к расширению номенклатуры и количественного выпуска машин с активными рабочими органами, а также комбинированных агрегатов, ростом энергонасыщенности тягово-приводных средств, повышением агротехнических требований к качеству технологических процессов предъявляет новые требования к системам отбора мощности.

Создание новых высокопроизводительных агрегатов невозможно без оборудования машины высокоэффективными системами, обеспечивающим передачу мощности от двигателя к рабочим органам.

Изобретение относится к транспортному машиностроению, в частности к механизмам привода валов отбора мощности транспортных средств, например тракторов.

Цель изобретения – расширение технологических возможностей путем обеспечения выходным хвостовикам различных приводов.

На чертеже (рис. 1) приведена кинематическая схема механизма привода валов отбора мощности.

Механизм привода валов отбора мощности транспортного средства содержит два приводных элемента 1, 2, кинематически связанных соответственно с двигателем 3 и движителем 4 транспортного средства, два выходных вала 5, 6, две переключающие муфты 7, 8 и расположенный между приводными элементами 1, 2 планетарный механизм 9. Планетарный механизм 9 выполнен в виде водила 10 и двух центральных шестерен 11, 12, связанных посредством сателлитов с венцами 13, 14, при этом водило 10 посредством наружного вала 15 связано с приводным элементом 1 и посредством внутреннего вала 16 выведено за пределы приводного элемента 2, центральная шестерня 11 посредством внутреннего вала 17 выведена за пределы приводного элемента 1, а центральная шестерня 12 посредством наружного вала 18 связана с приводным элементом 2. На схеме (рис. 1) центральные шестерни 11, 12 показаны с наружными зубьями, однако, возможно их выполнение и с внутренними зубьями, при этом для обоих вариантов выполнения обязательным условием должно быть равенство чисел зубьев центральных шестерен 11, 12, а также чисел зубьев венцов сателлитов 13, 14 между собой.

Предложенный механизм привода валов отбора мощности транспортного средства работает следующим образом.

Для обеспечения независимого привода переднего выходного вала 5 он посредством муфты 7 связывается с приводным

элементом 1 и для обеспечения синхронного привода посредством муфты 7 связывается с внутренним валом 17 (как на рис. 1). Для обеспечения независимого привода заднего выходного вала 6 он посредством муфты 8 связывается с внутренним валом 16 (как на рис. 1) и для обеспечения синхронного привода он посредством муфты 8 связывается с приводным элементом 2.

Принцип работы планетарного механизма 9 состоит в том, что за счет выбора чисел зубьев центральных шестерен 11, 12, а также венцов сателлитов 13, 14 равными, вращение водила 10 и центральных шестерен 11, 12, является независимым друг от друга. За счет этого и обеспечивается возможность передачи мощности ют наружных валов 15, 18, связанных с приводными элементами 1, 2, к внутренним валам 16, 17 с пересечением силовых потоков и сохранением соосности выходных валов 5 и 6

Таким образом, механизм привода валов отбора мощности транспортного средства, содержащий два приводных элемента, трехзвенный планетарный механизм с передаточным числом между центральными шестернями, равным единице, водило и одна из центральных шестерен которого связана с приводным элементом, и два выходных хвостовика, отличающийся тем, что, с целью расширения технологических возможностей путем обеспечения выходным хвостовикам различных приводов, планетарный механизм установлен между приводными элементами, в водиле, связанном с приводным элементом, установлен внутренний вал, связанный с другой шестерней, в центральной шестерне) связанной с приводным элементом, установлен внутренний вал, связанный с водилом, а хвостовики снабжены муфтами для выборочной связи каждого из них с одним из приводных элементов и одним из внутренних валов.

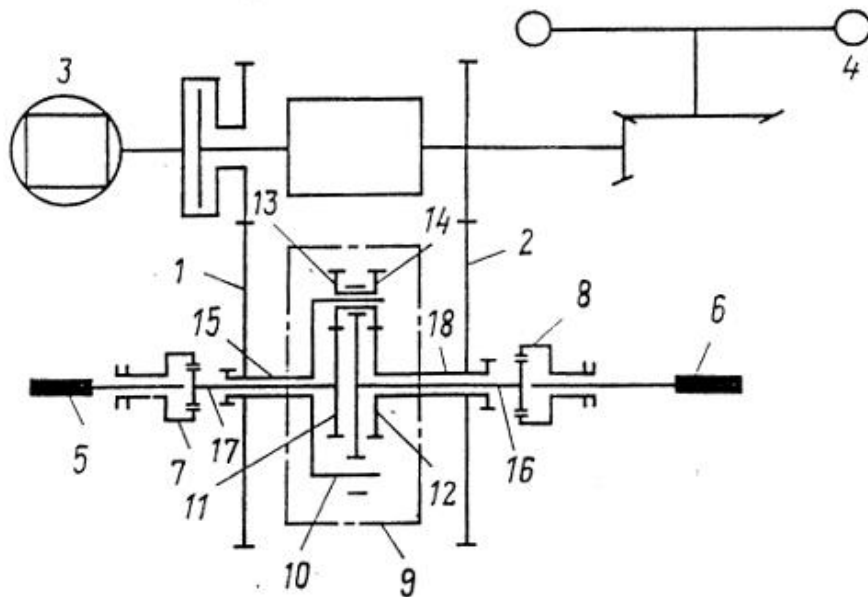

Рис. 1. Кинематическая схема механизма привода валов отбора мощности

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Авторское свидетельство СССР №1518155, 1989.

УДК 621.313

*Нурали Пирматов, Аллаберген Бекишев, Нажмиддин Курбанов
(Ташкент, Узбекистан)*

МОДЕЛИРОВАНИЯ САМАРАСКАЧИВАНИЯ СИНХРОННОГО ГЕНЕРАТОРА В СРЕДЕ SIMULINK MATLAB

Предложена математическая модель самараскачивания неявнополюсного синхронного генератора на базе полных уравнений Парка-Горева, представленных во взаимной системе относительных единиц. Данный метод позволяет наиболее точно оценить изменение параметров схемы замещения неявнополюсного генератора при отсутствии достоверных сведений о магнитных свойствах материалов, применяемых при проектировании и изготовлении машины. Реализация математической модели осуществляется в среде Simulink.

Ключевые слова: *неявнополюсный синхронный генератор, самараскачивания, синхронизм, математическая модель, электромеханический неустойчивость, демпферный коэффициент.*

Самораскачивание – это вид электромеханической неустойчивости генератора, когда у его ротора, вращающегося с основной эксплуатационной скоростью при некотором значении угла, появляются колебательные изменения скорости и угла с увеличивающейся амплитудой вплоть до выпадения из синхронизма.

В энергосистеме могут также происходить колебательные изменения скоростей и углов роторов генераторов с невозрастающими амплитудами. Такие изменения известны как синхронные качания генераторов.

Самораскачивание генераторов может появиться по различным причинам. Из них выделяют три обобщенных причины, а именно:

- наличие большого активного сопротивления в статорной цепи;
- наличие зоны нечувствительности или запаздывание действия устройства АРВ;
- неправильная настройка устройства АРВ.

Рассмотрим обобщенно проявление каждой из этих причин:

Самораскачивание при наличии большого активного сопротивления в статорной цепи. Для иллюстрации влияния активного сопротивления в статорной цепи на самораскачивание генератора используем уточненное уравнение в котором вторым членом в левой части приближенно учитывается влияние демпферных контуров и внешней электрической сети на движение его ротора.

$$T_j \frac{d^2 \delta}{dt^2} + D \frac{d\delta}{dt} = P_T - P_{эм} \quad (1)$$

где

$T_j = \frac{J_0 \omega_0^2}{S_{ном}}$ – постоянная инерции ротора,

J_0 – момент инерции ротора,

P_T – мощность турбины,

$P_{эм}$ – электромагнитная мощность генератора,

δ – угловое положение ротора, все составляющие представлены в системе относительных единиц: T_j [рад]; t [рад]; δ [рад]; P_T [о.е.]; P [о.е.].

Коэффициент D в этом уравнении, называемый демпферным коэффициентом, обобщенно отражает совокупное влияние всех демпфирующих факторов, а его значение зависит от интенсивности воздействия этих факторов. Ранее исследованиями [1, с. 50; 2, с. 44] установлено, что при увеличении содержания активной составляющей в эквивалентном сопротивлении электрической сети демпферный коэффициент уменьшается и

при некотором значении становится отрицательным, что является условием возможного появления самораскачивания генератора. Для иллюстрации влияния этого коэффициента проведем линеаризацию «в малом» уравнения (1) и запишем соответствующее характеристическое уравнение:

$$T_j \frac{d^2 \Delta \delta}{dt^2} + D \frac{d \Delta \delta}{dt} + \frac{dP}{d\delta} \Delta \delta = 0; \quad (2)$$

$$T_j p^2 + Dp + \frac{dP}{d\delta} = 0; \quad (3)$$

Общее решение линейного дифференциального уравнения (2) имеет вид:

$$\Delta \delta(t) = C_1 e^{p_1 t} + C_2 e^{p_2 t}, \quad (4)$$

где p_1, p_2 – корни характеристического уравнения (3):

$$p_{1,2} = \frac{D \pm \sqrt{D^2 - 4T_j \frac{dP}{d\delta}}}{2T_j}. \quad (5)$$

В случае, когда $D < 0$ и $D^2 - 4T_j \frac{dP}{d\delta} < 0$, корни p_1, p_2 характеристического уравнения (3) представляет собой комплексно-сопряженную пару $p_{1,2} = -\alpha \pm j\nu$ с положительной вещественной частью α , а решение (4) приобретает вид

$$\Delta \delta(t) = C_1 e^{(\alpha + j\nu)t} + C_2 e^{(\alpha - j\nu)t} = e^{\alpha t} (C_1 e^{j\nu t} + C_2 e^{-j\nu t}), \quad (6)$$

где $C_1 = A + jB$, $C_2 = A - jB$ – комплексно-сопряженная пара произвольных постоянных.

С использованием формул перехода к гармоническим функциям (формулы Эйлера) решение (6) преобразуется к виду:

$$\Delta \delta(t) = 2C e^{\alpha t} \cos(\nu t - \varphi), \quad (7)$$

где $C = \sqrt{A^2 + B^2}$; $\varphi = \arctg \frac{B}{A}$.

В полученном решении множитель $e^{\alpha t}$ при $\alpha > 0$ увеличивает амплитуду гармонической функции по мере возрастания времени t (рис.1) [1, с. 50].

Колебательный процесс с возрастанием амплитуды указывает на наличие колебательной неустойчивости - самораскачивания ротора генератора.

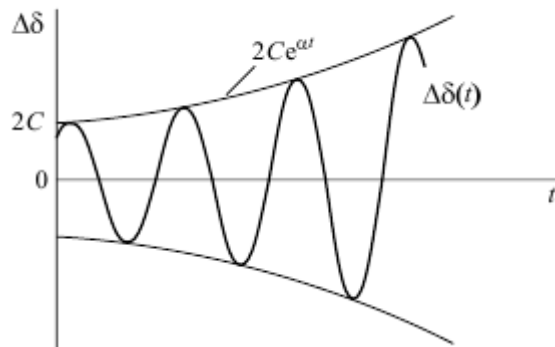

Рис. 1. Решение уравнения (7) и (1), отражающее самораскачивание ротора генератора

Следует отметить, что современные системы АРВ при правильной их настройке способны подавлять самораскачивание роторов генераторов, обусловленное большими активными сопротивлениями в их статорных цепях [1, с. 49].

Самораскачивание при неправильной настройке автоматического регулятора возбуждения. Типичным примером неправильной настройки АРВ СД является случай, когда чрезмерно увеличен коэффициент усиления по отклонению напряжения k_{0U} , а коэффициенты усиления по производным (коэффициенты каналов стабилизации) находятся вне области устойчивости. В этом случае самораскачивание может возникнуть не только в зоне искусственной устойчивости, но и в других режимах, даже при очень малой нагрузке генераторов [1, с. 53].

Область устойчивости $D(0)$, построенная, например, на плоскости коэффициентов усиления по первой k_{1U} и второй k_{2U} производным напряжения генератора (рис.2) [1, с. 53], ограничена некоторой кривой, называемой границей области устойчивости. Устойчивая работа генератора возможна лишь в том случае, когда значения коэффициентов усиления определяют точку внутри этой области (например, точку А)

Желательно, чтобы точка А находилась подальше от границы области для обеспечения некоторого запаса по устойчивости [1, с. 53].

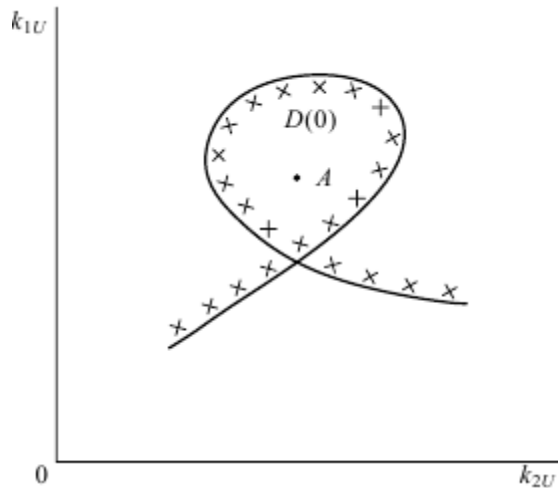

Рис. 2. Область устойчивости энергосистемы

Модель каждой фазы машины состоит из источника напряжения и последовательно с ним включенных активного сопротивления и индуктивности фазной обмотки. Механическая часть модели описывается уравнениями:

$$\Delta\omega(t) = \frac{1}{2H} \int_0^t (T_m - T_e) dt - K_d \Delta\omega(t),$$

$$\omega(t) = \Delta\omega(t) + \omega_0$$

где $\Delta\omega(t)$ – отклонение угловой частоты вращения ротора от синхронной;

H – момент инерции ротора;

T_m – механический момент;

T_e – электромагнитный момент;

K_d – коэффициент демпфирования;

$\omega(t)$ – угловая частота вращения ротора;

ω_0 – синхронная угловая частота вращения (о.е.).

На рис. 3. представлена структурная схема механической части модели [3, с. 173].

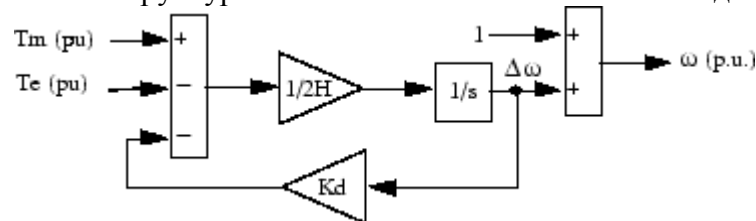

Рис. 3. Структурная схема механической части модели.

Несомненным достоинством SimPowerSystems является то, что сложные электротехнические системы можно моделировать, сочетая методы имитационного и структурного моделирования. Например, силовую часть полупроводникового преобразователя электрической энергии можно выполнить с использованием имитационных блоков SimPowerSystems, а систему управления с помощью обычных блоков Simulink, отражающих лишь алгоритм ее работы, а не ее электрическую схему.

Машинная скорость определена машиной инерция J (или константа инерции J для p машины) и различием между механической вращающий момент T_m , проистекающим из прикладной механической мощности P_m , и внутренний электромагнитный вращающий момент T_e . Конвенция знака о механической мощности – следующее: когда скорость положительная, положительный механический силовой сигнал указывает в режиме генератора и отрицательный сигнал указывает в режиме двигателя.

На рисунке 4 приведена изменения ток статора и скорость вращения ротора в системе относительных единиц (p), во время самораскачивания синхронного генератора мощностью 60 кВА, скорость вращения ротора 1500 об/мин, на неправильной настройке автоматического регулятора возбуждения при моделирование в среде Simulink Matlab.

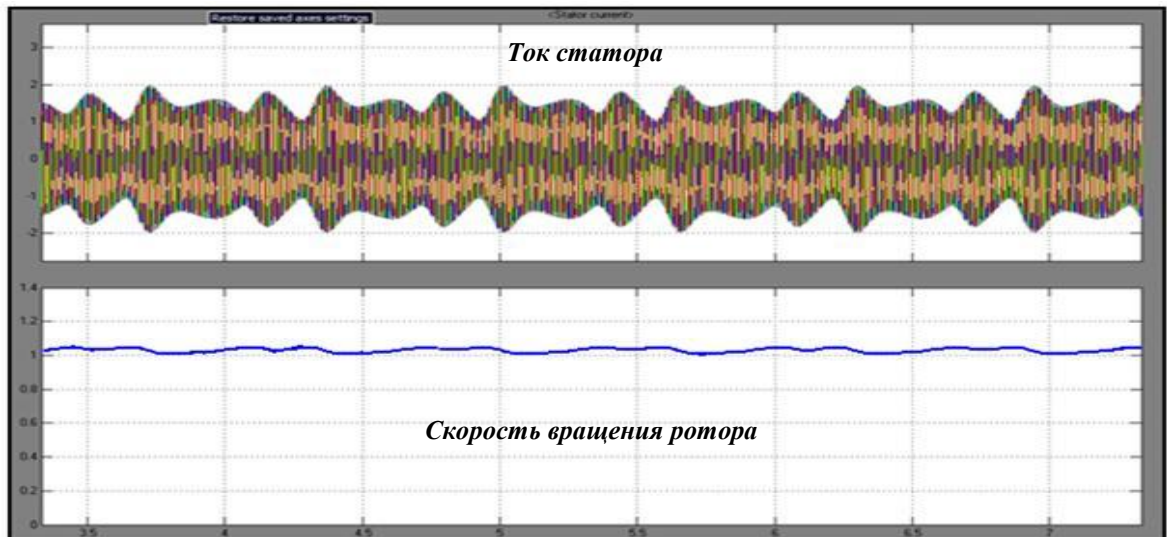

Рис. 4. График самораскачивания синхронного генератора при неправильной настройке автоматического регулятора возбуждения

Таким образом, во время самораскачивания синхронного генератора, ток статора и скорость вращения ротора колеблется с некоторой амплитудой.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Хрущев Ю.В., Заповодников К.И., Юшков А.Ю. Электромеханические переходные процессы в электроэнергетических системах: учебное пособие. Томский политехнический университет. – Томск: Издательство Томского политехнического университета, 2012. – С.48-53.
2. Лосев Д.Ю., акад. АН РУз Аллаев К.Р., Анализ электромеханического нарушения статической устойчивости электрических систем: научный журнал, ТашГТУ, Техника yulduzlari 2018г №1. С.44-48.
3. Черных И.В. Моделирование электротехнических устройств в MATLAB, SimPowerSystems и Simulink. – М.: ДМК Пресс; СПб.: Питер, 2008. – С.172-175.

УДК 656.073.7

*Георгій Прокудін, Катерина Романюк, Валентина Козловська,
Володимир Гарабазію, Віталія Кузьма
(Київ, Україна)*

ЛОГІСТИЧНІ xPL ОПЕРАТОРИ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано та схематично зображено функції логістичних xPL операторів всіх рівнів у сучасних умовах. Логістичні центри. Динаміка розвитку чисельності логістичних операторів всіх п'яти рівнів.

***Ключові слова:** логістичні оператори, логістичний аутсорсинг, логістичні центри, логістика, індекс логістичної ефективності*

In this article we analyze and schematically depict the functions of the logistic operators xPL of all levels in modern conditions. Logistics centers. Dynamics of development of the number of logistic operators of all five levels.

***Key words:** logistics operators, logistics outsourcing, logistics centers, logistics, logistics efficiency index*

Однією з важливих ознак сучасних тенденцій в логістиці є еволюція логістичних фірм (рис. 1.1) в напрямку їх трансформації в логістичних операторів.

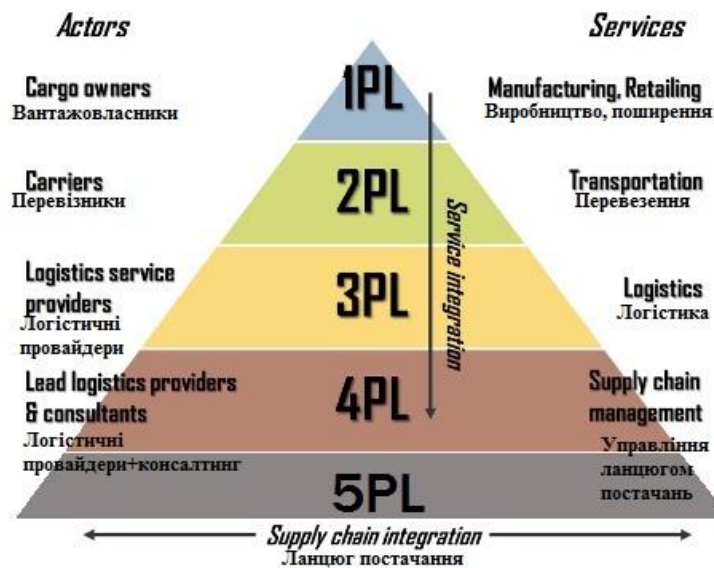

Рис. 1.1. Піраміда логістичних операторів

Все більше на ринку послуг з'являється компаній, які позиціонують себе, як xPL компанії. Що ця аббревіатура означає, як розшифровуються і чим займаються такі компанії наведено нижче:

- логістика першого рівня (1PL – First Party Logistics), коли підприємство повністю самостійно здійснює всі логістичні процеси: транспортування, складування, пакування, управління супутніми фінансовими та інформаційними потоками тощо, що означає відсутність аутсорсингу;

- логістика другого рівня (2PL), коли підприємства залучають перевізників та орендують склади, але управляють ланцюгом поставок самостійно, що означає частковий аутсорсинг. Більшість підприємств в Україні – це 2PL-провайдери, які бувають різних розмірів і користуються транспортно-експедиційними послугами сторонніх підприємств.;

- логістика третього рівня (3PL) передбачає надання логістичних послуг, які виходять за межі транспортування і складування товарів. Оператор займається перевезенням товару, якщо необхідно – контролює проходження митниці, зберігає та фасує вантажі, займається розподілом, поверненням тари тощо. Він повністю несе відповідальність за збереження вантажу, веде облік залишків і т.п. З боку клієнта цей процес контролюють відповідні менеджери, тобто має місце комплексний логістичний аутсорсинг.
- логістика четвертого рівня (4PL) – інтеграція всіх компаній, залучених в ланцюг поставок. Фактично це процес організування, планування, контролювання та регулювання всіх логістичних процедур одним постачальником послуг з довгостроковими стратегічними цілями. В цьому випадку клієнт тільки виробляє продукцію та займається маркетингом, а всю логістику віддає в руки професіоналів, тобто має місце інтегрований логістичний аутсорсинг у формі оператора управління ланцюгом поставок;
- логістика п'ятого рівня (5PL) – логістика електронної комерції – управління всіма компонентами ланцюга поставок за допомогою електронних засобів інформації. Логістика електронної комерції охоплює стратегічне планування та розвиток всіх необхідних для електронних угод логістичних систем та процесів, а також адміністративне та інформаційне забезпечення для їх фізичного виконання. Загалом, це можна прирівняти до існування віртуального системного інтегратора. [1, с. 122-123]

Схематично вищенаведена інформація про 1-4 PL операторів можна зобразити так (рис. 1.2).

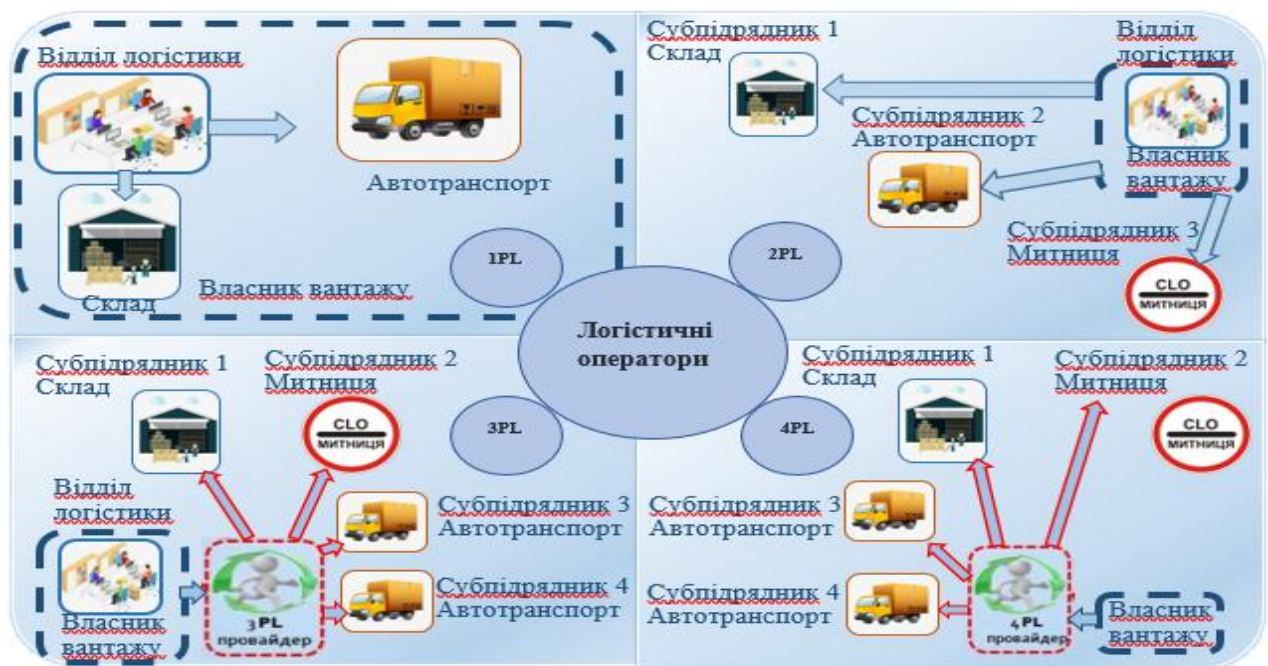

Рис. 1.2. Логістичні оператори

Особливо важливу роль у динамічному розвитку ринку логістичних послуг відіграють суб'єкти ринку – логістичні оператори, а саме: оператори 3PL, 4PL та 5PL. [1, с. 123]

Логістичний аутсорсинг в Україні поки ще не отримав належного поширення. Істотною проблемою є недостатній досвід логістичних операторів і через це – низький рівень розуміння процесів, характерних для сфери діяльності PL-операторів в Україні, порівняно з операторами, які працюють у Західній Європі. По оцінках Української логістичної асоціації в Україні тільки формується ринок логістичного аутсорсингу.

Сучасні виклики, які полягають в інтернаціоналізації ринків постачання і збуту, зростанні вимог клієнтів та індивідуалізації попиту, актуалізують потребу розвитку точкових інфраструктурних об'єктів, із яких важлива роль доводиться логістичним центрам.

Логістичні центри – це локалізовані (ознака локалізації) на перетині доріг різних галузей транспорту транзитно-переволочно-складські об'єкти і бюро (ознака інститутційності,) сучасне обладнання яких дає змогу логістичним оператором пропонувати комплексний пакет послуг із високими параметрами якості (ознака пріоритетних функцій). [1, с. 132]

На даний час ситуація по кількості логістичних центрів в Україні виглядає непоганим чином, центри провідних 3PL та 4PL-операторів розосереджені практично по всій території країни.

Динаміка розвитку чисельності логістичних операторів всіх п'яти рівнів в Україні змінюється з кожним роком, все більше операторів намагаються підвищити свій рівень. Але все ж таки проаналізувавши (рис. 1.3) найвищий щабель займає 2PL оператор. На даний час в Україні існують такі 3PL оператори: «САВ-Сервіс», «Kuehne&Nagel», «ГНБ Логістик Україна», «Українські вантажні кур'єри», ICT та інші. А також з'являються на ринку 4PL оператори, наприклад «Метро Кеш енд Керрі» (METRO MGL Logistik GmbH).

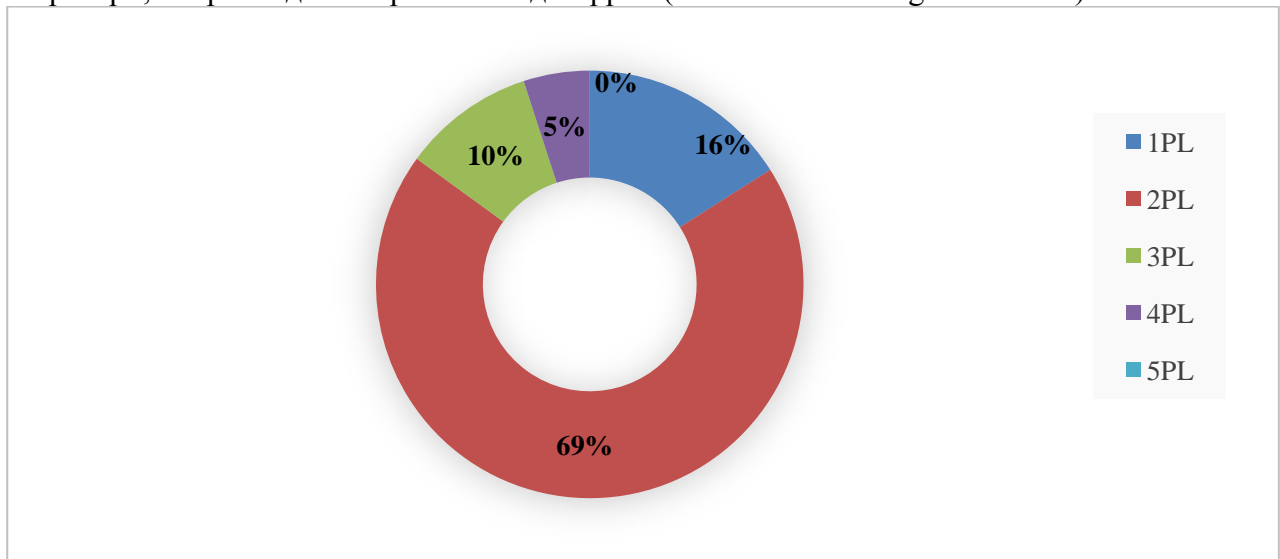

Рис. 1.3. Чисельність логістичних операторів в Україні в залежності від рівня, %

За даними порівняльного аналізу, проведеного Міжнародною фінансовою корпорацією, виявлено, що за якістю транспортної системи та ефективністю логістичного забезпечення серед 155 країн Україна посідає 102 місце з індексом логістичної ефективності 2,57 (для порівняння: Росія – 94, Сербія – 83, Латвія – 37, Ізраїль – 31, Швеція – 3, Сінгапур – 2 та Німеччина – 1 місце з індексом 4,19). [2]

Цей аналіз показує, що від інших держав Україна відстає, особливо у сферах митного проходження, якості транспортної інфраструктури, зручності перевезень та їх маршрутів, а також якості логістичних послуг.

Таким чином, ефективність функціонування вітчизняної економіки значною мірою залежить від рівня розвитку логістичної інфраструктури, логістичного аутсорсингу та ступеня відповідності виконуваних логістичних функцій й операцій міжнародним стандартам і нормам. Відповідність виконуваних логістичних функцій міжнародним стандартам сприятиме підвищенню конкурентоспроможності української продукції, створенню сприятливих умов для її експорту, інтеграції вітчизняних підприємств до світового ринку тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Крикавський Є.В., Чернописька Н.В. Логістичні системи: Навч. посібник. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2009. –264 с.

2. International Finance Corporation [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ifc.org>

АРХИТЕКТУРА І БУДІВНИЦТВО /
АРХИТЕКТУРА И СТРОИТЕЛЬСТВО

УДК 627.8.034.7

*Дилмурод Ахунджанов, Шухрат Аскарходжаев, Фазлиддин Бахриддинов
(Ташкент, Узбекистан)*

МОДЕЛИ РАСЧЕТА КАНАЛОВ УСТОЙЧИВОГО СЕЧЕНИЯ

В статье рассматривается модели расчета каналов устойчивого сечения в земляных руслах. Модели расчета каналов устойчивого сечения находящихся в состоянии динамического равновесия.

Ключевые слово: канал, скорость потока, расход, русла, уклон, глубина канала, ширина канала.

The article discusses the model for calculating channals of a steady cross section in earthen channals. Models for calculating channals of stable cross sections that are in a state of dynamic equilibrium.

Keywords: canal, flow rate, flow, canal, slope, canal depth, canal width.

Основной целью наблюдений на эксплуатируемых каналах является определение их параметров, которое обеспечивает устойчивую форму русла без заиления и размыва в процессе эксплуатации. В комплекс параметров, называемых морфометрическими характеристиками, входят ширина канала по урезу воды B , максимальная глубина потока h , относительная ширина B/h или относительная глубина B/h_{cp} .

В качестве главного фактора необходимо отметить расход воды: чем больше расход Q , тем больше энергия потока Q_i , больше средняя скорость и, следовательно, создается более активные условия для проявления руслового процесса и разработки русла. Поэтому с увеличением расхода увеличивается относительная ширина русла – этот факт в настоящее время является общеизвестным.

Считается, что при некотором изменении расходов воды в каналах в течение года существуют расход, который, главным образом, определяет протекание руслового процесса и формирование характерных устойчивых форм русл.

Поскольку устойчивость русла при протекании любого расхода связывается с величиной средней скорости, которая при проектировании каналов принимается в зависимости от характеристик грунта ложа, то является одним из факторов, влияющих на процесс руслоформирования. Не останавливаясь в подробности определения, следует отметить, что этот параметр определить для натуральных условий достаточно трудно.

В самом первом представлении устойчивость русел связывается с движением потока с достаточно малой скоростью, при которой материал русла остается неподвижным, т.е. соблюдается условие для скорости сечения – предельная неразмыкающаяся средняя скорость для данного грунта.

Существует много каналов со средней скоростью течения меньшей, чем предельная. Они устраиваются при питании осветленной водой из водохранилищ и рек с малым содержанием наносов. Русла, находящиеся в таких условиях, получили в литературе название статически устойчивых. К ним относятся и русла, сложенные из крупнозернистого материала, в которых поток приносит транзитом наносы мелких фракций.

Многовековая и современная практика ирригации связана с питанием каналов речной водой, несущей наносы. Анализ исследований показывает, что рассмотренные объекты, признанные устойчивыми, объединяет слаборазвитое движение наносов русловых фракций. Существование устойчивых русел в этих условиях подтверждается лабораторными опытами и многими натурными данными. Русла такого рода можно назвать устойчивыми с ограниченными деформациями.

Практика ирригации в нашей стране и за рубежом установила устойчивое существование класса каналов в условиях транспорта большого количества наносов, поступающих из рек. В определенные периоды дно этих каналов ощутимо заиляется, в другие – размывается.

Устойчивость русел находится в прямой связи с режимом наносов, а гидравлические сопротивления в большой степени зависят от степени устойчивости русел.

Каждому устойчивому состоянию соответствует определенный гидравлический режим, и в идеализированном представлении это – режим установившегося равномерного движения. В реальной практике действующих каналов такой режим строго никогда не соблюдается: в них имеет место подпор или спад или отклонения от установившегося движения, связанные с изменениями расхода. Если эти отклонения заключаются в некоторых пределах, то русла каналов сохраняют свое устойчивое состояние.

Помимо условий, определяющих каждую из названных выше форм устойчивости, имеются некоторые общие факторы, воздействие которых может существенно повлиять на устойчивость каналов и вызвать в нем деформации их формы и положения в плане. К числу их относятся: продольные волны или волны перемещения, ветровые и судовые волны, местные искривления или крутые повороты трассы, плывунные грунты, а также особые условия зимнего режима.

Вопрос о форме устойчивого русла явился предметом многих исследований, большинство которых исходит из анализа морфометрии русел. Ряд таких работ относится к каналам в несвязанных грунтах, часть их будет названа ниже. Во многих работах устойчивость русел связывается с минимумом потерь энергии, согласно другим она в значительной мере зависит от степени насыщения потока наносами и от устойчивости откосов.

Учитывая выше сказанное, ниже рассмотрим существующие методы расчета каналов.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Арифжанов А.М., Фатхуллаев А.М., Рахимов К.Т. Распределение скоростей при равномерном движении взвесенесущего потока. *Узбекский журнал Проблемы механики*, Ташкент, 2005. № 2. С.25-29.
2. Арифжанов А.М., Фатхуллаев А.М., Рахимов К.Т., Низамутдинов Д.Р., Экстремальные гидрологические события в Арало-Каспийском регионе // *Труды Международной конференции Москва, 19-20 октября, 2006. Москва. С. 206-208.*
3. Арифжанов А.М., Фатхуллаев А.М. Гидравлический расчет оросительных каналов в земляном русле. «Қишлоқ ва сув хўжалиги муаммолари» научн. конф. 3-6 май 2004.: тез. докл. Ташкент, 2004, С. 66-67.

УДК 627.8.034.7

*Дилмурод Ахунджанов, Тохир Худойбергандов
(Ташкент, Узбекистан)*

МЕТОДЫ РАСЧЕТА КАНАЛОВ

В статье рассматриваются методы расчета каналов устойчивого сечения в земляных руслах. Модели расчета каналов устойчивого сечения находящихся в состоянии динамического равновесия.

Ключевые слово: канал, скорость потока, расход, русла, уклон, глубина канала, ширина канала.

In the article methods of calculation of canals of a stable section in earthen canals are considered. Models for calculating the canals of a stable section in a state of dynamic equilibrium.

Keywords: canal, flow rate, flow, canal, slope, canal depth, canal width.

Метод влекущей силы

В основу метода принята понятие критической или допускаемой влекущей силы, касательного допускаемого напряжения на твердой границе потока, при которой еще нет сдвига частиц грунта (т. е. равновесие грунта не нарушено).

Как известно, касательное напряжение на стенке равно

$$\tau_{дон} = \gamma Ri \quad \text{или} \quad \tau_{дон} = \gamma hi \quad (1)$$

(для широких русел $R=h$).

где: h - максимальная глубина потока в канале;

i - уклон дна канала;

τ - допускаемое касательное напряжение;

Метод влекущей силы был детально разработан американским ученым Е.Лейном.

Для расчета каналов методом влекущей силы необходимо знать значения допускаемых касательных напряжений $\tau_{дон}$.

Для крупнозернистых грунтов (со средней крупностью более 5мм) для определения допускаемых касательных напряжений на дне было получено выражение:

$$\tau_{гон} = 80d_{25}, \quad (2)$$

где d_{25} - диаметр частиц в метрах с обеспеченностью 25% по кривой фракционного состава.

Допускаемые касательные напряжения τ_g среднее и мелкозернистых грунтах определяются по данным Лейна.

Допускаемые касательные напряжения для связных грунтов были получены на основании пересчета максимально допускаемых скоростей в удельную влекущую силу, поскольку между этими величинами имеется взаимосвязь: Из формулы Шези $RJ = \frac{g^2}{C^2}$ подставляя (1), получено:

$$\tau = \gamma \frac{g^2}{C^2} \quad (3)$$

Лейном для этой цели были использованы данные о нормативных допускаемых скоростях; полученные им значения допускаемой удельной влекущей силы для каналов, проложенных в связных грунтах.

Удельная влекущая сила распределяется по смоченному периметру канала неравномерно (в соответствии с распределением скорости по поперечному сечению). Для установления расчетных рекомендаций к проектированию по методу влекущей силы, предложенной Е.Лейном, использует понятие коэффициента влекущей силы K , представляющего отношение удельной влекущей силы на откоса канала (τ_0) к влекущей силе на дне (τ_g) канала (на горизонтальной плоскости), который выражает закон распределения удельной влекущей силы по периметру русла канала. Коэффициент влекущей силы равен:

$$\frac{\tau_0}{\tau_g} = K = \sqrt{1 - \frac{\sin^2 \varphi}{\sin^2 \Theta}}, \quad (4)$$

где: φ - угол наклона откоса канала ($\text{ctg } \varphi = m$);

Θ - угол естественного откоса материала (угол внутреннего трения).

Этот коэффициент рекомендуются учитывать только для несвязных грунтов, поскольку в связных и мелкозернистых грунтах сила сцепления значительно больше силы тяжести и угол естественного откоса не определяют условия устойчивости частиц грунта на откосе.

Из описания метода и приведенной схемы расчета видно, что принципиальная основа для расчета размеров канала методами влекущей силы и допускаемой скорости одинакова,

размеры и уклон канала подбираются такими, чтобы было обеспечена устойчивость грунта ложа при $\mathcal{G}_{дон}$ или $\tau_{дон}$ (выше отмечалось, что между $\mathcal{G}$ и τ имеется взаимосвязь, следовательно, в принципе безразлично, чем задаваться, - $\mathcal{G}$ или τ), причем в методе влекущей силы возможны любые варианты в форме и размерах русла в зависимости от уклона.

Метод допускаемых скоростей.

Основной принцип метода заключается в том, что средняя скорость течения в канале должна быть не больше размывающей для грунтов дна и откосов канала и не меньше заиляющей для поступающих в канал взвешенных наносов.

$$\mathcal{G}_{незаиля} \leq \mathcal{G}_{расч} \leq \mathcal{G}_{нераз}$$

Значения допускаемых на размыв $\mathcal{G}_{нераз}$ и заиление $\mathcal{G}_{незаиля}$ скоростей принимаются в соответствии с нормативными данными, представленными в СНиПе.

При проектировании каналов большое внимание уделяется объему земляных работ при строительстве, который зависит от площади живого сечения. Это приводит к тенденции принимать в качестве расчетной скорости течения в канале скорость, равную неразмыывающей, $\mathcal{G}_{расч} = \mathcal{G}_{нераз}$.

Расчет по методу допускаемых скоростей начинают с установления для заданных грунтовых условий по трассе канала величины расчетного расхода воды и мутности потока, максимальной допускаемой скорости на размыв. Предварительно значение гидравлического радиуса или глубины потока, необходимые для установления $\mathcal{G}_{нераз}$, определяются с использованием зависимостей С.А. Гиршкана $R \approx (0,5 \div 0,4)Q^{0,4}$ или $h = A \cdot Q^{0,33}$. Также, по нормативным данным в зависимости от заданных условий проектирования (расход воды - Q , грунт ложа - d_{cp} , C , мутность потока - S) принимаются значения коэффициентов шероховатости n и заложения откоса m .

Далее расчет ведется в следующем порядке:

- определяется площадь живого сечения

$$\omega = \frac{Q}{\mathcal{G}_{расч}}$$

определяется относительная ширина канала по С.А.Гиршкану $\beta_{расч}$ принимается не более $(\beta_{уст}) \frac{v}{h} \leq \beta_{ест} = 3 \cdot Q^{0,25} - m$ или отношением $\frac{v}{h}$ задаются по каким-либо соображениям;

- определяется фактическая глубина воды

$$h = \sqrt{\frac{\omega}{b + m}};$$

ширина канала по дну

$$b = \beta_{уст} h;$$

- полученную ширину канала по дну округляют до ближайшего стандарта - v , (в сторону уменьшения) и уточняют глубину воды - h_1 решением квадратного уравнения

$$\omega = (b + mh_1)h_1, \text{ откуда } \omega - b_1h_1 + mh_1^2 = 0;$$

- по окончательным размерам канала h_1, v_1 определяют гидравлический радиус

$$R = \frac{\omega}{\chi}; \quad \chi = v_1 + 2h\sqrt{1 + m^2}$$

- сравнивают R или h_1 с соответствующими значениями, принятыми - предварительно для установления расчетной скорости. Если фактические значения R или h_1 окажется

меньше, чем предварительные, то уточняется расчетной скорости потока, используя фактические R или h_1 и расчет повторяется в том же порядке;

- по формуле Шези определяется расчетные значение уклон дна канала:

$$J = \frac{g^2}{C^2 R}; \quad C = \frac{1}{n} R^y.$$

Метод режимной теории

В основу метода положена идея о проектировании недеформируемых каналов.

Недеформируемый канал, это такой канал из несвязного материала, ложе которого находится в состоянии равновесия, т.е. не заиляется и не размывается. Расчет необходимо определить размеры канала и уклон, при которых такое условие выполняется. Метод теории режима возник в конце прошлого века связи со строительством оросительных систем в Северной Индии и берет начало с опубликованием научной работы Р.Кеннеди. В дальнейшем, в разработке этого метода большие заслуги принадлежат Т.Бленчу, Дж.Ласею, Е.Линдли. Расчетные формулы для определения размеров и гидравлических характеристик наносостойчивых каналов были получены эмпирическим путем на основе обработки фактических натурных данных по каналам различных оросительных система, работающих длительное время в устойчивом режиме. Было получено большое количество различных эмпирических зависимостей, описывающих гидравлические характеристики недеформируемых каналов.

$$\chi = 4,84 \cdot Q^{1/2}; \quad R = 0,47 \cdot \left(\frac{Q}{y}\right)^{1/3}; \quad h = 0,64 \cdot Q^{1/3}; \quad g = 0,65(\gamma \cdot R)^{1/2}; \quad g = 10,8 \cdot (R^2 \cdot J)^{1/2};$$

$$g = 0,44 \cdot \gamma^{1/3} \cdot Q^{1/3} \quad J = 0,0003 \cdot f^{5/3} \cdot Q^{-1/6}; \quad \gamma = 55 \cdot d^{1/2}$$

где: χ - смоченный периметр;

R - гидравлический радиус;

g - средняя скорость потока;

f - наносный фактор («коэффициент наносов» или «коэффициент гидравлических сопротивлений» - четкого определения нет), безразмерный параметр;

d - средний диаметр донных частиц;

n - коэффициент шероховатости;

Q - расчетный расход, м³/с

Метод морфометрических зависимостей

В основу метода положен основополагающих принцип теории руслового процесса о взаимодействии потока с подвижными грунтами ложа, в результате которого вырабатываются устойчивые формы и размеры поперечного сечения русла.

Было принято, что процесс взаимодействия протекает во всех системах с размываемыми грунтами, в том числе и в руслах построенных каналов. Исходя из этого, расчетные зависимости метода были определены по данным обработки фактических натурных материалов по размерам (h , b , m) и гидравлическим характеристикам (Q , g , J) каналов, эксплуатируемых длительное время и работающих в устойчивом режиме (без заилиение и размыва).

Анализируя условия формирования русел каналов, было выявлено, что основными факторами (условиями), определяющими создание в природе под воздействием потока устойчивых форм и размеров русел, являются расход воды, средний диаметр грунтов ложа и мутность потока, поступающего в канал из водоема. В результате обработки натурных данных получена система зависимостей, по которых выполняется расчет размеров поперечного сечения канала, формы сечения и уклона, обеспечивающего устойчивый режим работы канала.

Расчетные зависимости:

- относительная глубина русла - $\frac{h_{\max}}{B} = \frac{K_E}{Q^{1/6}}$

- максимальная глубина русла - $h_{\max} = A \cdot Q^{1/3}$

- параболическая форма поперечного сечения-

$$h_x = h_{\max} \left(1 - \left(\frac{2x}{B}\right)^n\right)$$

- показатель степени n –

$$n = \frac{\delta}{1 - \delta};$$

где: B - ширина русла по верху (по урезу свободной поверхности);

δ - коэффициент формы русла, равный отношению средней глубины к максимальной (определяется в зависимости среднего диаметра грунтов ложа и мутности потока);

h_x - глубина потока на расстоянии x от оси русла;

K_E и A - переменные коэффициенты, зависящие от d_{cp} грунтов ложа и мутности потока.

Анализируя рассмотренные методы расчета каналов, можно отметить, что каждый из методов, во-первых, рассчитывает канал на определенные условия работы, во-вторых, расчеты построены исходя из различных теоретических положений в оценке факторов, обеспечивающих устойчивость их расчетных размеров при эксплуатации каналов. Поэтому сравнивать результаты расчетов между собой с точки зрения выбора оптимальных (рекомендуемых) размеров канала нельзя.

В методе допустимых скоростей считается достаточным для оценки устойчивости русла принять значение расчетной средней скорости потока не выше допустимой на размыв, вне зависимости от принятой в расчете формы русла ($\beta_{уст}$).

Теоретически считается, что при этом частицы грунта по всему периметру канала будут находиться в устойчивом (неразмываемом) состоянии: такие русла получили название «статически устойчивые».

В методе влекущей силы, наряду с определением глубины по величине допустимой влекущей силы, учитывается также закон распределения ее по смоченному периметру, при котором теоретически считается, что по все смоченной поверхности расчетного сечения не будет сдвига частиц грунта.

Следовательно, этот метод также исходит из концепции статически устойчивого русла. Но расчетные зависимости этого метода не замыкаются: имеется два расчетных уравнения при трех неизвестных (h , v , i), поэтому практически решение приобретает неопределенный характер со множеством вариантов поперечного сечения при различных задаваемых уклонах; физически не обосновано считать любую форму русла, хотя бы при соблюдении $\tau_{дон}$ устойчивой.

В методе режимной теории использована идея о износоустойчивых системах; это механическая система, представляющая собой насыщенный наносами поток, протекающий по руслу из несвязного грунта, в котором имеют место некоторые колебания высоты дна вызванного грядовым движением донных наносов. Колебания дна получили название сезонных, а системы, сохраняющие стабильность своих размеров при транспорте донных и взвешенных наносов - динамически устойчивым. Следовательно, этим методом рассчитываются «Режимные» каналы, в которые из водоема орошения поступает значительное количество наносов. Однако использование расчетных зависимостей режимной теории затруднителен, поскольку входящий в них параметр Y – «наносный фактор» – носит региональный характер, т.е. действителен только для каналов, подобных каналам Индии и Пакистана.

Методом также рассчитываются динамически устойчивые каналы.

При составлении расчетных зависимостей были сделаны попытки связать определение размеров устойчивых каналов непосредственно с характеристиками, определяющими условия взаимодействия между потоком и размываемым ложем, и формирующим системы предельного равновесия. Но полученные расчетные зависимости должны быть подтверждены (уточнены) значительным натурным материалом по устойчивым каналам.

Поэтому проектировщик должен ясно представить, в каких условиях будет работать канал (статически устойчивых, динамически устойчивых, осветленный поток, мутный и пр.) и в соответствии с этим принять для расчета тот или иной метод. Необходимо при этом иметь в виду, что из-за несовершенства теории движения потока в легко размываемых руслах расчет размеров устойчивых каналов пока еще носит приближенный характер. Для совершенствования методов гидравлического расчета каналов в деформируемых грунтах (несвязных) требуются дальнейшие теоретические и натурные исследования.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Арифжанов А.М., Фатхуллаев А.М, Рахимов К.Т. Распределение скоростей при равномерном движении взвесенесущего потока. Узбекский журнал Проблемы механики. Ташкент, 2005. № 2. С.25-29.

2. Арифжанов А.М., Фатхуллаев А.М. Гидравлический расчет оросительных каналов в земляном русле. «Қишлоқ ва сув хўжалиги муаммолари» научн. конф. 3-6 май 2004.: тез. докл. Ташкент, 2004. С. 66-67.

УДК 37.091.212:72.012

*Олег Свінцицький
(Кам'янець-Подільський, Україна)*

РЕАЛЬНЕ ПРОЕКТУВАННЯ ЯК ЕФЕКТИВНИЙ МЕТОД ФОРМУВАННЯ ФАХОВИХ КОМПЕТЕНЦІЙ У СТУДЕНТІВ АРХІТЕКТУРНО-ДИЗАЙНЕРСЬКОГО НАПРЯМУ

Стаття присвячена питанню реального проектування як ефективного методу підготовки студентів архітектурно-дизайнерського напрямку. Автор статті презентує власний досвід творчої науково-дослідної співпраці зі студентами ВНЗ I–II рівня акредитації.

Ключові слова: *реальне проектування, освітній процес, моделювання, професійна підготовка, інновації.*

The article studies the subject of real projecting as an effective method of teaching architecture-design speciality students. The author of the article presents own experience in creative-research cooperation with the students of high institutions of 1-3 levels.

Key words: *real projecting, educational process, modelling, professional training, innovations.*

Підготовка студентів архітектурно-дизайнерського напрямку у ВНЗ I–II рівня акредитації в контексті сучасної європейської освіти передбачає формування у них готовності до творчої професійної діяльності в галузі архітектури, креативного мислення, потреби у самовдосконаленні.

Інноваційні методи, форми, прийоми індивідуальної та колективної роботи з організації освітнього процесу повинні спрямовуватися на виховання творчого конкурентоспроможного спеціаліста архітектурної справи. Найбільш перспективними методами підготовки майбутніх фахівців у галузі архітектури є: проектування за реальними замовленнями під час курсового

та дипломного проектування, інтеграція професійних завдань, впровадження ситуативного та концептуального моделювання, проектування з використанням засобів САПР тощо [1].

Такі нестандартні методи освітньої проектної роботи сприяють активізації самостійної роботи студентів, підвищують ступінь індивідуалізації навчання, дозволяють студентам брати участь у фахових конкурсах разом із діючими архітекторами і відповідно мотивують до навчання. Тому творчий підхід до організації освітнього процесу є важливим і ефективним засобом професійної підготовки студентів архітектурно-дизайнерського напрямку [3].

Також, треба відмітити, що частина таких проектів виконується колективним методом (комплексний проект), що дає змогу об'єднати студентів та їх керівників у навчально-дослідницьку, практичну діяльність шляхом формування тимчасових творчих колективів для вирішення складних практичних задач, що сприяє розвитку ініціативи, самостійності, організаторських здібностей студентів, допомагає виявляти лідерські якості, виховати навички командної роботи, вміння слухати інших та відстоювати власну позицію.

Робота над реальними проектами надає студентам не тільки знання про ті архітектурні методи, якими вони будуть користуватися у своїй творчій діяльності, а також перший досвід співпраці з замовниками, що повинно стимулювати мотивацію їхньої праці під час навчання.

Завдання викладача під час виконання реального замовлення навчити студента:

- ✓ плануванню стадій проектування, що організовує загальну діяльність;
- ✓ визначенню параметрів об'єкту (приміщень), що вдосконалює знання з обмірної практики;
- ✓ варіантному проектуванню, що дає можливість виявити основну ідею;
- ✓ функціональному та конструктивно-технологічному проектуванню, що сприяє застосуванню теоретичних знань з архітектурних методів проектування у практичній діяльності;
- ✓ оптимізації проектних рішень, що дає можливість розвитку раціонального мислення при порівняльному аналізі;
- ✓ самостійній роботі, яка розвиває пізнавальну діяльність та сприяє творчій активності;
- ✓ аналізу містобудівної та функціональної ситуації об'єкта на кожній стадії виконання робіт, що дає можливість навчитися систематизувати результати діяльності;
- ✓ програмуванню з основами САПР, а саме вивчення таких програмних продуктів: AutoCAD, Archicad, 3D Max, Lumion тощо [2, с. 120].

Співпраця студента з замовником і відповідно з керівником проекту повинна носити систематичний і поетапний характер.

Наведемо ряд прикладів з виконання студентами архітектурно-дизайнерського напрямку проектних пропозицій у рамках реального замовлення.

Курсовий проект на тему «Громадська будівля «Кафе «Морозиво» по вулиці Червоноармійській, м. Кам'янець-Подільський». Проект виконано на замовлення власника закладу харчування. Приміщення кафе розташовано на 1-му поверсі 5-ти поверхового житлового будинку.

Перший етап виконання проекту розпочався спілкуванням виконавців (студента та його керівника) із замовником, у процесі якого їх було проінформовано про умови завдання – це перепланування існуючих приміщень з розробкою інтер'єру зали для відвідувачів та влаштування зовнішньої тераси. Другий етап передбачав дослідження об'єкту проектування, а саме: визначення параметрів приміщення, технічного стану основних конструкцій та розташування внутрішніх інженерних мереж. Наступний етап – робота над варіантами проектних рішень з перепланування та розробки інтер'єру, обговорення, виправлення зауважень та затвердження ескізу безпосередньо замовником проекту.

Далі, відбувалася проектна робота, яка передбачала стандартний набір архітектурно-будівельних креслень, перспективи приміщення кафе та благоустрою, пояснювальної записки разом з описом обраної стилістики тощо. Презентація та відеовізуалізація проекту

відбувалася в присутності замовника, який задавав питання і коментував якість виконання свого замовлення.

Дипломний проект на тему «Екстер'єр та інтер'єр приватного житлового будинку, м. Кам'янець-Подільський». Проект виконано на прохання приватного замовника.

На першій зустрічі замовник проекту довів до виконавців (студента та його керівника) умови завдання (розробка інтер'єру, екстер'єру будинку та благоустрій прилеглої території) та розповів своє бачення вирішення даної проблеми. Другий етап передбачав дослідження об'єкту проектування, а саме: визначення параметрів приміщення, технічного стану основних конструкцій та розташування внутрішніх інженерних мереж. Наступний етап – робота над варіантами проектних рішень з перепланування та розробки інтер'єру, обговорення, виправлення зауважень та затвердження ескізу безпосередньо замовником проекту. Проектна робота передбачала розробку стандартного набору архітектурно-будівельних креслень, перспективи приміщення кафе та благоустрою, пояснювальну записку включно з описом обраної стилістики тощо. І остання стадія пов'язана з презентацією проекту в обов'язковій присутності замовника, який задавав питання і коментував якість виконання свого замовлення.

Курсовий проект з дисципліни «Планування та благоустрій населених місць» на тему «Капітальний ремонт та благоустрій центральної площі м. Хотина».

За зверненням Хотинського міського голови (Чернівецька область) Миколи Головліва до освітнього закладу з питання щодо розробки ідеї з благоустрою головного міського майдану розпочалася відповідна співпраця.

Підставою до розробки проекту стала масштабна підготовка Хотина до святкування значної історичної дати. Відповідно, робота над проектом включала вивчення історичних довідок про розвиток міста Хотина та обстеження території об'єкту. Крім обмірювальних робіт та фотофіксації студент під керівництвом викладача досліджував пішохідний та транспортний рух, вивчав стан зелених насаджень. Аналіз результатів проведених обстежень допоміг виконавцю змістовно розробити варіанти клаузур благоустрою площі і представити їх замовнику. Після обговорення виконаної роботи було обрано найбільш цікавий варіант, ідею якого втілено в проектні пропозиції і презентовано на захисті курсового проекту в присутності замовника. Крім того, проект обговорювався на засіданні художньої ради міста Хотина, де було прийнято рішення щодо наступного етапу співпраці замовника з виконавцем з метою вдосконалення та деталізації благоустрою площі. В майбутньому цю роботу планується виконати у рамках дипломного проектування.

Дипломний проект на тему «Благоустрій території скверу Гунські криниці». Дана робота авторського колективу (студентки під керівництвом викладача) взяла участь у відкритому архітектурному конкурсі (2018 р.) на кращу проектну пропозицію комплексного благоустрою території скверу Гунські криниці, який було організовано та проведено департаментом містобудування та архітектури Кам'янця-Подільського та посіла перше місце.

Після поданої заявки щодо участі в конкурсі виконавцями було вивчено умови подачі конкурсної пропозиції, які були опубліковані на сайті міської ради Кам'янця-Подільського. Наступна стадія передбачала ознайомлення з існуючою містобудівною ситуацією, обмірні роботи та фотофіксацію об'єкту, які відбувалися на переддипломній практиці. Стадію розробки проектної пропозиції було розпочато з промальовок клаузур благоустрою ділянки. Опрацьовані та деталізовані проектні рішення з благоустрою міського скверу виконувалися у рамках дипломного проектування. Крім архітектурно-будівельних креслень студентка представила відеовізуалізацію проекту. Презентація проекту відбулася на двох рівнях: при захисті дипломного проекту перед ДЕК та на розгляді конкурсної комісії Кам'янець-Подільської міської ради.

Проект передано замовнику конкурсу для врахування при розробці проектно-кошторисної документації на проведення комплексного благоустрою території скверу

«Гунські криниці» (<https://www.3849.com.ua/news/1993657>). Авторів проекту відзначено грамотами від Кам'янця-Подільського міського голови та грошовими винагородами.

Здійснюючи проектування в реальному часі за реальними проектами, студенти ВНЗ I–II рівня акредитації вже під час навчання вливатимуться у вир сучасного архітектурного простору, набуватимуть безцінного досвіду, відчуватимуть власні можливості та потенціал, а головне – робитимуть перші кроки в напрямку справжньої професійної діяльності.

Отже, нестандартні методи навчання при підготовці студентів архітектурно-дизайнерського напрямку базуються на використанні знань з основ теорії діяльності та її мотивації, умінні застосовувати отримані знання на практиці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дубас О. П. Інформаційний розвиток сучасної України у світовому контексті: [моногр.] / О. П. Дубас. – К. : Генеза, 2004. – 208 с.
2. Кармазин Ю. И. Творческий метод архитектора: введение в теоретические и методические основы / Ю. И. Кармазин. – Воронеж : Изд-во Воронеж. Гос. ун-та, 2005. – 496 с.
3. Шаповал Н. Г. Основи архітектурного формоутворення : навч. посіб. / Н. Г. Шаповал. – К. : Основа, 2008. – 448 с.
4. Шимко В. Т. Архитектурно-дизайнерское проектирование жилой среды / В. Т. Шимко – М. : Архитектура-С, 2010. – 204 с.

УДК 624.04.+01

*Фотима Файзієва, Валерія Чибисова
(Ташкент, Узбекистан)*

VIBRATIONS OF MINARETS UNDER THE EXPOSURE OF THE ACCELEROGRAM OF REAL EARTHQUAKES

В архитектурных памятниках, расположенных на территории нашей страны, отражены история развития науки, искусства и культуры эпох их возведения. Изучение исторических памятников, их бережное сохранение и восстановление – это наш долг перед потомками.

Ключевые слова: *землетрясение, памятники, сооружения, воздействия, колебание, надежность.*

The architectural monuments located on the territory of our country reflect the history of the development of science, art and culture of the epochs of their construction. The study of historical monuments, their careful preservation and restoration is our duty to our descendants.

Keywords: *earthquake, monuments, structures, effects, oscillation, reliability.*

Considering the great cultural heritage inherited by us, President of Uzbekistan I.Karimov at the first session of the OliyMajlis said: “Preserving and restoring unique historical monuments created by the Uzbek people and being a national treasure represents an essential part of our spiritual program. This national property was inherited from our ancestors. It means that we also need to take care of them like the eyes of a child and pass them on to future generations.”

The architectural monuments located on the territory of our country reflect the history of the development of science, art and culture of the epochs of their construction. The study of historical monuments, their careful preservation and restoration is our duty to our descendants. Recently, there has been an intense destruction of these structures, the cause of which is a long service life, atmospheric, seismic, man-made impacts, etc.

The greatest danger to the overwhelming majority of structures during earthquakes is represented horizontally by the constituents of the base movement and the task of ensuring their seismic resistance from this type of effects is the main one. In the former USSR, the design and construction of earthquake-resistant buildings is carried out in accordance with the building codes for seismic areas. However, the magnitude of the normative seismic loads and the nature of their impact on structures are not equivalent to the effects of an earthquake. In this regard, in world practice, physical methods of determining seismic effects, based on the accelerogram of real earthquakes or artificially constructed, are increasingly being used.

Studies show that on the basis of averaged calculation results, which allow to exclude random factors, physical methods give a more objective prediction of seismic impact and lead to more reliable results than standard ones.

The mathematical problem of calculating systems for accelerogram effects is reduced to solving differential equations, which are usually performed by one of the well-known methods of numerical analysis or calculating reactions as a process at the output of a mechanical system, the input of which is an accelerogram in the form of a graph or a digitized recording of earthquakes

$$\bar{Y}(t) = \int \bar{h}(t - \tau) \bar{w}_0(\tau) d\tau \quad (1)$$

For this purpose, weight (pulse-transient) functions of the corresponding reactions are preliminarily constructed. The second approach is preferable in the sense that this method can be used to obtain any other values depending on the basic weight functions of displacements and their derivatives, and also to include experimental parameters (weight functions) and thereby combine theoretical and experimental studies. In addition, it is possible to get results in a more observable form.

The spectra of most accelerograms have a pronounced oscillatory character, as a result of which the contribution of each individual form to the overall motion of the system will strongly depend on the composition of the spectra of natural frequencies and effects. A significant reason, which also determines the randomness of the result, is the approximation of the fundamental frequency determination during design, besides, the probability of fine tuning the structure to these settings during an earthquake is almost zero. In this regard, the exclusion of the randomness factors described below in this work is performed by double averaging over the spectrum of the models and the set of accelerograms.

The results of these calculations are the maximum values of the system responses during an earthquake, which is assumed to be equal to the length of the accelerogram section being processed. In calculations, limited to three to five first frequencies and modes of oscillation, which leads to the replacement of the design scheme with a system with one input and no outputs. With this idealization, seismic effects on minarets of Central Asia are determined and their directional state is analyzed. The magnitude of the calculated seismic effort is compared with the normative, there are distinctive features between them in the minarets, depending on their project circuit.

LIST OF USED LITERATURE

1. Пугаченкова Г.А. Зодчество центральной Азии XV века. Т., 1976.
2. Нозилов Д.А. Халқ меъморчилиги. Т., 1982.
3. Нозилов Д.А. Зодчество горных районов Средней Азии, ТашГТУ, Т., 1999, 232 с.
4. Нозилов Д.А. Мастера школ горного зодчества Средней Азии. ТашГТУ, Т., 2001, 163 с.

ОХОРОНА ПРАЦІ ТА БЕЗПЕКА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ / ОХРАНА ТРУДА И БЕЗОПАСНОСТЬ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ

УДК 331.446

*Надія Чистякова, Юлія Лис
(Харків, Україна)*

ЗДОРОВ'Я ТА БЕЗПЕКА СТУДЕНТІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ

Розглянуто фактори ризику, які впливають на стан здоров'я та безпеку студентів у процесі навчання. Надається загальна характеристика стану здоров'я та діяльності студентів з його підтримки.

Ключові слова: здоров'я, фактори ризику, самооцінка здоров'я, шкідливі звички, адаптація.

The risk factors that influence the health and safety of students in the learning process are considered. A general description of the state of health and activities of students for its support is provided.

Key words: health, risk factors, health self-esteem, harmful habits, adaptation.

Період навчання на сучасному етапі є складним і тривалим процесом та вимагає величезних витрат фізичних зусиль, емоційної стійкості. На сьогоднішній день тенденція інтенсифікації, гуманізації й оптимізації навчання, що закономірно виникла внаслідок зростання обсягів навчальної інформації у закладі вищої освіти, пов'язана з великими витратами нервово-психічної енергії студентів. Сучасний навчальний процес стає все більш інтенсивним, при цьому студенти відчувають серйозний стрес через підвищення обсягу навчального навантаження, в сукупності з низьким рівнем активності це призводить до зниження рівня здоров'я серед студентства.

Студентство – це група населення з підвищеним рівнем ризику захворювань у зв'язку з великою психоемоційної та розумовим навантаженням, необхідністю адаптації до нових умов проживання та навчання, пошуку додаткових джерел заробітку. Професор Н.І. Бондін при дослідженні способу життя і стану здоров'я студентів показав, що одним з основних факторів ризику розвитку функціональних розладів у обстеженого контингенту студентів є гіподинамія (53%), що в поєднанні з нераціональним харчуванням (38%) призводить до надлишку маси тіла (у 67% по групі). Сьогодні більшості студентів властиві загальна емоційна напруженість, що виявляється в тривожності, підвищенні неконтрольованої агресивності, небажанні спілкуватися, схильності до самотності, швидкій стомлюваності.

У процесі навчання стресорами для студентів можуть бути: велике інтелектуальне навантаження, недостатність часу, в тому числі на відпочинок та сон, необхідність адаптації до нової організації навчального процесу, невизначеність майбутнього працевлаштування в умовах постійних змін ринку праці, стресові перевтоми [4].

Всі фактори ризику можливо умовно поділити на дві групи: перша група – це об'єктивні фактори, безпосередньо пов'язані з навчальним процесом (тривалість навчального дня, навчальне навантаження, перерви між заняттями, стан навчальних аудиторій); друга група чинників - суб'єктивні, особистісні характеристики (режим харчування, рухова активність, організація дозвілля, наявність або відсутність шкідливих звичок).

Науковці О. А. Томенко і С. А. Лазоренко [7] зробили висновки про те, що показники фізичного здоров'я студентської молоді Сумщини не відповідають вимогам сьогодення, де низький та нижчий за середній рівні фізичного здоров'я мають загалом 95% юнаків і 99% дівчат і лише 5% студентів та 7% студенток мають середній рівень.

У преамбулі Статуту Всесвітньої організації охорони здоров'я зазначається, що здоров'я – це не лише відсутність хвороб або фізичних дефектів, а стан повного фізичного, психічного та соціального благополуччя.

У Законі України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» здоров'я визначається як стан повного фізичного, психічного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб і фізичних вад.

Характеризуючи сутність поняття «фізичне здоров'я», більшість авторів розуміють його як рівень фізичного стану організму, в основі якого лежать фізична підготовленість, оптимальний функціональний стан серцево-судинної системи, як універсальний індикатор адаптаційних можливостей цілісного організму [1, 2, 3].

М. Гончаренко розрізняє дві основні категорії здоров'я – індивідуальне і суспільне, а також виділяє у кожній з них сім складових. На рівні індивідуального здоров'я людини це – фізична витривалість, емоційна стійкість, працездатність, адаптивність, креативність, моральність, цілеспрямованість [5, с. 85].

Проводились дослідження стосовно визначення показників ставлення до здоров'я студентів, а саме, самооцінка здоров'я, фактори ризику, місце здоров'я в системі життєвих цінностей, турботи про здоров'я, інформованість у сфері здоров'я.

Самооцінка здоров'я – це оцінка людиною свого фізичного та психічного стану, один із показників ставлення до здоров'я, для якого характерні три основні функції, такі як регулятивна, оціночна, прогностична. Оцінили стан свого здоров'я як «гарний» – 48%, «задовільнений» – 40%, «поганий» – 5%, «важко оцінити» – 8% молодих людей.

Показник інформованості в сфері здоров'я є важливою та невід'ємною складовою культури самозбереження людини. На здоров'я окремої людини і на здоров'я груп населення впливає складний комплекс факторів. Значення різних чинників нерівноцінні, вони можуть впливати позитивно чи негативно, можуть бути постійними або змінними, мати різну силу впливу. Серед факторів, які впливають на здоров'я, на частку способу життя припадає близько 50%, на фактор навколишнього середовища – 20%, на генетику – 15-20% і на охорону здоров'я 10-15% [5].

Під час дослідження респондентам пропонувалося вибрати з дев'яти можливих варіантів («стан природного навколишнього середовища», «зусилля самої людини», «спадковість», «якість медичного обслуговування», «умови життя», «шкідливі звички», «спосіб життя», «соціальне, соціально-політичне середовище», «техногенне середовище») декілька факторів, які найбільш впливають на здоров'я. В оцінках студентів рейтинг перерахованих факторів виглядає наступним чином: спосіб життя, стан природного навколишнього середовища, шкідливі звички, умови життя, спадковість, зусилля самої людини, якість медичного обслуговування, техногенних середовища, соціальне, соціально-політичне середовище. Важливість здоров'я визначалася його значенням для досягнення життєвого успіху. Велика частина респондентів поставили здоров'я на перше місце (63,2%), потім – здібності, талант, силу характеру, матеріальні статки, освіта.

Серед причин турботи про здоров'я на першому місці були погіршення здоров'я, потім бажання бути фізично сильнішим здоровішим. В якості основних причин, що перешкоджають самозбережувальній поведінці, студенти називають, перш за все, «відсутність часу» (24%), «не вістачає сили волі» (21%), «не потрібно піклуватися, я і так здоровий» (16%). Рідше вибирають інші відповіді: «ніякі турботи не гарантують гарного здоров'я» (11%), «немає відповідних умов» (11%).

Організація здорового харчування студентів є резервом поліпшення здоров'я, від цього значно залежить майбутнє. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я 40% всіх захворювань, пов'язані саме з неправильним харчуванням. За даними нашого дослідження, студенти в силу вікових особливостей не надають особливого значення питанням харчування. Респонденти заявили, що ні в чому себе не обмежують (45%). Для збереження і

підтримання свого здоров'я студенти намагаються уникати вживання неякісних продуктів (34%), не їсти пізно ввечері (31%), обмежують себе в кількості їжі (18%).

Поєднання роботи та навчання є одним з факторів ризику для здоров'я студентів. На час опитування поєднували навчання з роботою 18% опитаних з різною самооцінкою здоров'я, у 31% респондентів в роботі поєднуються елементи розумового та фізичного характеру праці. Існує залежність від віку: серед студентів 1-2-х курсів 14% працюючих студентів, на 3-4-му курсі – 20%. Чим ближче до закінчення навчання, тим частіше студенти прагнуть знайти собі відповідне місце для отримання досвіду роботи.

Ще одна важлива складова культури здоров'я – використання питної води корисного складу, без шкідливих домішок. Завжди користуються водоочисними фільтрами 43% студентів, приблизно стільки ж ніколи їх не застосовує (швидше за все, в їхній родині такого фільтра немає), ще 14%, мабуть, мають водоочисні фільтри, але не завжди їх застосовують.

На стан здоров'я впливають шкідливі звички, паління цигарок, вживання алкоголю. Так, хто палить, серед опитаних - 24%, а відповідно не палить взагалі – 76%. Отримані в ході опитування результати різко виділяють серед всіх алкогольних напоїв вино, міцні напої та пиво: більше 65% студентів з різною частотою вживають вино, шампанське, 26% – міцні напої, 34% – пиво.

Під час дослідження здоров'я студентів проводилося вимірювання фізіологічних показників, тестування на особисту та реактивну тривожність, визначення адаптаційного потенціалу людини по методу Р. М. Баєвського. Серед студентів, що приймали участь у дослідженні 34 % має задовільну адаптацію, що свідчить про оптимальний функціональний стан усіх систем та органів людини, 66 % мають напругу механізмів адаптації, що є перехідним етапом між задовільним та незадовільним станом організму, а з незадовільною адаптацією та зривом адаптації не спостерігалось. Поява факторів стресу впливала на зміну фізіологічних показників.

Одним з показників уваги до здоров'я є бажання отримати інформацію, яку можна використовувати для його поліпшення. В результаті опитування з'ясувалося, що більшість респондентів (майже 60%) в цьому, на жаль, не зацікавлені. Студенти, які виявляють зацікавленість до інформації про здоров'я, найбільш важливими для себе темами визнали правильне харчування, психологію спілкування, здоровий спосіб життя, профілактика стресу, а найменшу зацікавленість у них викликає інформація про несприятливі екологічні матеріали, які краще використовувати у побуті.

Згідно з отриманими даними профілактика наявних і можливих захворювань у студентів знаходиться на низькому рівні, в основному, вона зводиться до прийому вітамінів в зимово-весняний період. Крім цього, опитаний масив студентів відрізняється слабкою увагою до оздоровчої гімнастики, загартовування і факторів ризику для здоров'я. Це змушує засумніватися в тому, що студенти серйозно цікавляться проблемами здорового способу життя та намагаються реалізувати його принципи на практиці.

Результати досліджень свідчать про необхідність посилення уваги до проблеми охорони здоров'я та безпеки студентів, що передбачає більш широке використання здоров'язберігаючих технологій в організації освітнього процесу, технології забезпечення безпеки життєдіяльності. Найшвидшим і найефективнішим засобом підвищення показників здоров'я студентів є рухова активність, раціональне харчування та психологічний комфорт. Для збереження психічного здоров'я студентів слід використовувати індивідуальні консультації психолога та психотерапевта, різні навчальні тренінги, організувати служби дистанційного психологічного консультування студентів, кабінетів релаксації (ароматерапія, фітотерапія, музична терапія). Слід приділяти увагу профілактиці та динамічному спостереженню за станом здоров'я, створювати центри нормалізації функціонального стану студентів. Серед заходів, спрямованих на попередження відхилень у стані здоров'я та запобігання захворюванням потрібно приділяти увагу заходам щодо зменшення впливу шкідливих факторів на організм людини (поліпшення якості атмосферного повітря, питної

води, структури і якості харчування, руслів праці, побуту і відпочинку, рівня психосоціального стресу та інших факторів, що впливають на якість життя); заходами щодо попередження захворювань і травм; виявленню шкідливих для здоров'я чинників, в тому числі поведінкового характеру, вжиття заходів щодо їх усунення; оздоровленню осіб, які перебувають під впливом несприятливих факторів, із застосуванням заходів медичного і немедичного характеру.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антікова В. А. Оптимізація фізичного виховання у вищих навчальних закладах / В. А. Антікова // Матеріали 11 Всеукраїнської науково-практичної конференції “Концепція підготовки спеціалістів фізичної культури в Україні”. – Київ ; Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 1996. – С. 209–213.
2. Апанасенко Г. Л. Возможности количественной оценки здоровья человека. Г. Л. Апанасенко // Гигиена и санитария. – 1985. – № 6. – С. 55–58.
3. Боднар І. Визначення рівня розвитку фізичних якостей студентів / І. Боднар // Молодіжні проблеми в Україні: стан та шляхи вирішення. – Л. : ЛДІФК, 1997. – С. 5–8.
4. Волженцева І.В. Динаміка стану тривожності студентів у навчальному процесі / І.В. Волженцева // Педагогічний процес: теорія і практика: Зб. наукових праць / Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – К.: ЕКМО, 2004. – Вип.2. – С.319-329.
5. Гончаренко М. С. Духовность, здоровье, образование: учеб. пособ. / М.С.Гончаренко. – Харьков: «БУРУН КНИГА», К.: КНТ, 2011. – 176 с.
6. Сердюк А. М. Здоров'я населення України: вплив навколишнього середовища на його формування / А. М. Сердюк, О. І. Тимченко. – К. : Тексти лекцій, 2012. – 15 с.
7. Томенко О.А. Рівень соматичного здоров'я і рухової активності студентів вищих навчальних закладів / О. А. Томенко, С. А. Лазоренко // Слобожанський науково-спортивний вісник : наук.-теорет. журн. – Харків : ХДАФК, 2010. – №2. – С. 17–20.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ / СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абданбекова Бақытгүл Ержанқызы – студентка 4 курса филологического факультета Павлодарского государственного педагогического университета (Павлодар, Казахстан)

Абдрашева Гульнара Капаровна – кандидат физико-математических наук, доцент кафедры математического и компьютерного моделирования Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Абдувосиев Ахмадулло – ассистент кафедры электроэнергетики, гидротехнических сооружений и использования насосных станций Андижанского филиала Ташкентского аграрного университета (Андижан, Узбекистан)

Абдуллаева Машхура Икромжоновна – аспирант (базовый докторант) I года обучения кафедры медицинской и биологической химии Ташкентской медицинской академии (Ташкент, Узбекистан)

Абдуллаева Наргиза Нурмаматовна – доктор медицинских наук, профессор кафедры неврологии и нейрохирургии Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Абдумуталипова Хурматой – ассистент кафедры электроэнергетики, гидротехнических сооружений и использования насосных станций Андижанского филиала Ташкентского аграрного университета (Андижан, Узбекистан)

Абдурахимов Одил Нигманович – кандидат медицинских наук, преподаватель кафедры онкологии и лучевой диагностики Ташкентской медицинской академии (Ташкент, Узбекистан)

Абзалиев Жандос Рахманбердиевич – докторант II года обучения кафедры общественного здравоохранения Казахского национального медицинского университета имени С.Д.Асфендиярова (Алматы, Казахстан)

Авезова Гулоим Саттаровна – доцент Школы общественного здравоохранения Ташкентской медицинской академии (Ташкент, Узбекистан)

Агалиева Нургуль Болатовна – кандидат филологических наук, доцент кафедры казахского языка и литературы Павлодарского государственного педагогического университета (Павлодар, Казахстан)

Адизбаева Дильбар Жорабаевна – кандидат философских наук, доцент кафедры профессионального обучения, почетный профессор Казахского национального аграрного университета (Алматы, Казахстан)

Адилова Зилолахон Улмасовна – ассистент Школы общественного здравоохранения Ташкентской медицинской академии (Ташкент, Узбекистан)

Айтбаев Куанышбай Джумашович – кандидат сельскохозяйственных наук, доцент, заведующий кафедрой земледелия, селекции и семеноводства сельскохозяйственных культур Нукусского филиала Ташкентского государственного аграрного университета (Нукус, Узбекистан)

Алламуратова Венера Жумамуратовна – ассистент кафедры математики, физики, химии и информационной коммуникационной технологии Нукусского филиала Ташкентского государственного аграрного университета (Нукус, Узбекистан)

Алтынбекқызы Амангүл – магистрант Атырауского государственного университета имени Х.Досмухамедова (Атырау, Казахстан)

Альдибекова Шолпан Нурсапаевна – кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры дошкольного и начального образования Казахского государственного женского педагогического университета (Алматы, Казахстан)

Амантай Назерке – студентка IV курса гуманитарного факультета Павлодарского государственного педагогического университета (Павлодар, Казахстан)

Анваржонов Рамизбек Отабек ўгли – студент 2 курса факультета управления строительством Ташкентского архитектурно-строительного института (Ташкент, Узбекистан)

Араббоева Гулноза Юлдашевна – старший преподаватель кафедры иностранных языков Академического лицея Ферганского филиала Ташкентского университета информационных технологий имени аль-Хоразмий (Фергана, Узбекистан)

Арипов Шукур – студент 2 курса лечебного факультета Ташкентской медицинской академии (Ташкент, Узбекистан)

Арсиненко Наталія Олексіївна – кандидат технических наук, доцент кафедры туристичної інфраструктури та сервісу ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Ужгород, Україна)

Артиков Икром Ахмеджонович – ассистент кафедры инфекционных болезней и фтизиатрии Ургенчского филиала Ташкентской медицинской академии (Ургенч, Узбекистан)

Асадова Мухаббат Икромовна – магистрант III года обучения кафедры акушерства и гинекологии №1 Ташкентской медицинской академии (Ташкент, Узбекистан)

Асанбаева Елдана Бахытовна – магистр, преподаватель кафедры казахского языка и литературы Павлодарского государственного педагогического университета (Павлодар, Казахстан)

Аскарходжаев Шухрат Илтифатханович – ассистент кафедры строительной механики и сейсмостойкости сооружений Ташкентского архитектурно-строительного института (Ташкент, Узбекистан)

Атаева Дилором Рахимжановна – магистрант 2 курса Ташкентской медицинской академии (Ташкент, Узбекистан)

Атимова Ақбөбек Бухарқызы – магистрант Атырауского государственного университета имени Х.Досмухамедова (Атырау, Казахстан)

Аубакирова Асель Аубакировна – магистр, старший преподаватель кафедры физики и математики Аркалыкского государственного педагогического института имени И.Алтынсарина (Аркалык, Казахстан)

Ахматуллин Олжас Сержанович – магистрант 2 курса факультета информационных технологий Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Ахмедова Захро Сахадулловна – преподаватель кафедры иностранных языков Академического лицея Ферганского филиала Ташкентского университета информационных технологий имени аль-Хоразмий (Фергана, Узбекистан)

Ахмедова Нилуфар Ропиевна – преподаватель кафедры искусства эстрады и массовых представлений Государственного института искусств и культуры Узбекистана (Ташкент, Узбекистан)

Ахунджанов Дилмурод Гафурович – ассистент кафедры строительной механики и сейсмостойкости сооружений Ташкентского архитектурно-строительного института (Ташкент, Узбекистан)

Ахунова Ёкутхон Носиржоновна – старший преподаватель кафедры точных наук Академического лицея Ферганского филиала Ташкентского университета информационных технологий имени аль-Хоразмий (Фергана, Узбекистан)

Аширбаева Мавлуда Хакимбаевна – независимый соискатель Академии МВД Республики Узбекистан (Ташкент, Узбекистан)

Бабаджанова Гулжахон Саттаровна – доктор медицинских наук, профессор кафедры акушерства и гинекологии №1 Ташкентской медицинской академии (Ташкент, Узбекистан)

Базарбаева Салима Оразалиевна – магистрант Атырауского государственного университета имени Х.Досмухамедова (Атырау, Казахстан)

Балабекова Мерей Айткалиевна – магістр гуманітарних наук, преподаватель кафедри педагогії, психології і філології АО «Жезказганський університет імені О.А.Байконурова» (Жезказган, Казахстан)

Бараненко Катерина – студентка 6 курсу (магістрант) Університету митної справи та фінансів (Дніпро, Україна)

Баратова Рано Шомуратовна – преподаватель кафедри общественного здоровья и общей гигиены Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Бардукова Наталья Александровна – студентка 5 курса биологического факультета УО «Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины» (Гомель, Беларусь)

Батурін Олександр Іванович – старший викладач кафедри програмування та математики Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (Сєверодонецьк, Україна)

Бахрамов Рустам Рахматуллаевич – ассистент кафедри информатики, информационных технологий, биофизики, медицинской техники и новых медицинских технологий Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Бахриддинов Фазлиддин Жамолиддин ўгли – студент Ташкентского архитектурно-строительного института (Ташкент, Узбекистан)

Бейсекеева Диляра Болатқызы – магистрант 2 курса факультета информационных технологий Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Бекишев Аллаберген Ергашевич – старший преподаватель кафедры электрических машин Ташкентского государственного технического университета имени И.А.Каримова (Ташкент, Узбекистан)

Беляева Людмила Александровна – старший преподаватель биологического факультета УО «Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины» (Гомель, Беларусь)

Бенещук Анюта Генадіївна – студентка 6 курсу спеціальності «Психологія» психолого-природничого факультету Рівненського державного гуманітарного університету (Рівне, Україна)

Бердиев Абдумалик Хакимович – кандидат экономических наук, доцент кафедры экономики Каршинского инженерно-экономического института (Карши, Узбекистан)

Бердиева Дилфуза Ахатовна – старший преподаватель кафедры менеджмента Ташкентского архитектурно-строительного института (Ташкент, Узбекистан)

Берестень Ольга Юрїївна – студентка 6 курсу психолого-природничого факультету Рівненського державного гуманітарного університету (Рівне, Україна)

Белякова Ольга Миколаївна – магістрант II року навчання факультету природничих наук Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (Старобільськ, Україна)

Білоцерковець Марина Анатоліївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри іноземних мов Сумського національного аграрного університету (Суми, Україна)

Боранбаев Сейлхан Нарбутинович – доктор технических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Буровська Ірина Олександрівна – аспірант II року навчання кафедри психодіагностики та клінічної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

Бурханова Мастура Хамраевна – преподаватель кафедры высшей математики Каршинского инженерно-экономического института (Карши, Узбекистан)

Бучковська Олена Юрїївна – кандидат культурології, доцент кафедри документальних комунікацій та бібліотечної справи Рівненського державного гуманітарного університету (Рівне, Україна)

Велика Ольга Богданівна – студентка 2 курсу психолого-педагогічного факультету Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка (Полтава, Україна)

Веремчук Олена Володимирівна – кандидат педагогічних наук., доцент кафедри документальних комунікацій та бібліотечної справи Рівненського державного гуманітарного університету (Рівне, Україна)

Вільчинська Дарія Володимирівна – кандидат сільськогосподарських наук, асистент кафедри енергетики та електротехнічних систем в агропромисловому комплексі (АПК) (Кам'янець-Подільський, Україна)

Водяницька Олена Валеріївна – магістрант II року навчання Університету митної справи та фінансів (Дніпро, Україна)

Волкова Наталія Вікторівна – кандидат наук з державного управління, доцент кафедри економіки та управління національним господарством Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Вохидов Аликул Мелитишевич – кандидат економічних наук, асистент кафедри інформатики, інформаційних технологій, біофізики, медичинської техніки і нових медичинських технологій Самаркандського державного медичинського інституту (Самарканд, Узбекистан)

Гаврюшенко Ганна Володимирівна – кандидат економічних наук, доцент кафедри географії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (Старобільськ, Україна)

Гальченко Ярослав Сергійович – магістрант II року навчання факультету природничих наук Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (Старобільськ, Україна)

Гальчук Христина Валентинівна – студентка 6 курсу факультету документальних комунікацій та менеджменту Рівненського державного гуманітарного університету (Рівне, Україна)

Гарабазію Володимир Аркадійович – студент 2 курсу магістратури факультету транспортних та інформаційних технологій Національного транспортного університету (Київ, Україна)

Годя Іван Михайлович – кандидат економічних наук, доцент кафедри туристичної інфраструктури та сервісу ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Ужгород, Україна)

Григорків Леся Павлівна – студентка 6 курсу кафедри екології та біомоніторингу Інституту біології, хімії та біоресурсів Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (Чернівці, Україна)

Губенова Галия Турганбаевна – асистент кафедри математики, фізики, хімії і інформаційної комунікаційної технології Нукусського філіала Ташкентського державного аграрного університету (Нукус, Узбекистан)

Далиева Мавлуда – асистент кафедри електроенергії, гидротехнічних споруджень і використання насосних станцій Андижанського філіала Ташкентського аграрного університету (Андижан, Узбекистан)

Даукенова Алия Болатқызы – магістрант кафедри теорії і методики казахського мовознавства Казахського державного жіночого педагогічного університету (Алмати, Казахстан)

Дембіцька Софія Віталіївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри безпеки життєдіяльності та педагогіки безпеки Вінницького національного технічного університету (Вінниця, Україна)

Денєжников Сергій Сергійович – кандидат філософських наук, доцент кафедри менеджменту освіти та педагогіки вищої школи Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка (Суми, Україна)

Джанзакова Шолпан Исағалиевна – доктор педагогических наук, ассоциированный профессор Атырауского государственного университета имени Х.Досмухамедова (Атырау, Казахстан)

Дмитрюк Василь Васильович – студент 6 курсу кафедри екології та біомоніторингу Інституту біології, хімії та біоресурсів Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (Чернівці, Україна)

Докашенко Тетяна Вікторівна – викладач кафедри германської філології Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка (Суми, Україна)

Драч Леонід Леонідович – студент 4 курсу юридичного факультету Прикарпатського інституту імені М.Грушевського ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом» (Львів, Україна)

Дрога Альона Михайлівна – студентка 6 курсу кафедри теорії та історії педагогіки Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)

Дудіна Ганна Володимирівна – голова Всеукраїнського методичного об'єднання викладачів архітектурних дисциплін технікумів та коледжів, викладач вищої категорії циклової комісії архітектурних дисциплін Дніпровського державного коледжу будівельно-монтажних технологій та архітектури (Дніпро, Україна)

Дудчак Тетяна Віталіївна – кандидат сільськогосподарських наук, доцент кафедри ремонту машин та енергообладнання Подільського державного аграрно-технічного університету (Кам'янець-Подільський, Україна)

Дусієров Жахонгир Жалилович – студент 4 курса инженерно-технического факультета Каршинского инженерно-экономического института (Карши, Узбекистан)

Ершуканова Акзиба Адилгереевна – учитель Харьковской средней общеобразовательной школы (Уральск, Казахстан)

Есенова Гулбиназ Саясатовна – магистрант 2 курса факультета информационных технологий Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Ескендинова Майса Тусуповна – преподаватель физической культуры специализированной школы «Жас дарын» г.Павлодара (Павлодар, Казахстан)

Естемесова Жанар Турдымуратовна – докторант PhD 2 курса Казахского национального педагогического университета имени Абая (Алматы, Казахстан)

Жуанышпаева Самал Жаметовна – кандидат филологических наук, доцент кафедры практического казахского языка Северо-Казахстанского государственного университета имени М.Козыбаева (Петропавловск, Казахстан)

Жумабаев Амир – студент факультета истории и географии Нукусского государственного педагогического института (Нукус, Узбекистан)

Жумашева Айнуар Ардаккызы – магистрант I года обучения кафедры математического и компьютерного моделирования Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Жумашева Толкын Сабитовна – кандидат педагогических наук, PhD докторант 2 курса специальности 6D010100 «Дошкольное обучение и воспитание» кафедры дошкольного образования и социальной педагогики Казахского национального педагогического университета имени Абая (Алматы, Казахстан)

Жураев Баходир Ботирович – преподаватель кафедры наземных транспортных систем Каршинского инженерно-экономического института (Карши, Узбекистан)

Жураева Фариза Фармоновна – резидент магистратуры I года обучения кафедры акушерства и гинекологии лечебного факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Закиров Аскар Халилович – кандидат физико-математических наук, доцент кафедры строительной механики и сейсмостойкости сооружений Ташкентского архитектурно-строительного института (Ташкент, Узбекистан)

Закиров Рахматулло – асистент кафедри електроенергії, гидротехнических сооружений и использования насосных станций Андижанского филиала Ташкентского аграрного университета (Андижан, Узбекистан)

Закирова Манзура Сабыркызы – студентка 4 курса Аркалыкского государственного педагогического института имени И.Алтынсарина (Аркалык, Казахстан)

Злотенко Олександр Борисович – аспірант III року навчання кафедри менеджменту, адміністрування та готельно-ресторанної справи Хмельницького національного університету (Хмельницький, Україна)

Зоиров Жамолжон Комилжон угли – студент 3 курса лечебного факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Ибатова Шоира Мавляновна – кандидат медицинских наук, доцент кафедры педиатрии №2, неонатологии и протопедики детских болезней Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Ибрагимов Шерзод Умидович – студент 1 курса лечебного факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Ибраимова Хамида Рустамовна – асистент кафедры инфекционных болезней и фтизиатрии Ургенчского филиала Ташкентской медицинской академии (Ургенч, Узбекистан)

Имангалиев Асхат Сәлімұлы – доктор педагогических наук, профессор Атырауского государственного университета имени Х.Досмухамедова (Атырау, Казахстан)

Иноятова Феруза Хидоятовна – доктор биологических наук, профессор кафедры медицинской и биологической химии Ташкентской медицинской академии (Ташкент, Узбекистан)

Исламова Дильбар Садиковна – старший преподаватель кафедры педиатрии №2, неонатологии и протопедики детских болезней Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Исмоналиев Жамолиддин Кулдашалиевич – старший преподаватель кафедры иностранных языков Академического лицея Ферганского филиала Ташкентского университета информационных технологий имени аль-Хоразми (Фергана, Узбекистан)

Іванов Віталій Геннадійович – кандидат технічних наук, доцент кафедри програмування та математики Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (Сєверодонецьк, Україна)

Кайбасова Динара Женисбековна – докторант I года обучения кафедры информационных систем Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Калаханова Светлана Бактыбаевна – магистр педагогики и психологии, старший преподаватель кафедры педагогики и психологии Западно-Казахстанского государственного университета имени М.Утемисова (Уральск, Казахстан)

Калдыбаев Ертаргын – доктор экономических наук, профессор Казахского государственного женского педагогического университета (Алматы, Казахстан)

Карасьова Ганна Анатоліївна – студентка 6 курсу (магістрант) кафедри теорії та історії педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)

Каримжонова Шахло Равшановна – старший преподаватель кафедры иностранных языков Академического лицея Ферганского филиала Ташкентского университета информационных технологий имени аль-Хоразми (Фергана, Узбекистан)

Карманов Микола Іванович – спеціаліст вищої категорії, викладач-методист, викладач загальнотехнічних дисциплін циклової комісії програмування, комп'ютерних та електронних технологій відділення комп'ютерної техніки Сєверодонецького хіміко-механічного технікуму Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (Сєверодонецьк, Україна)

Каттаходжаева Динара Уткурходжаевна – старший преподаватель Ташкентской медицинской академии (Ташкент, Узбекистан)

Качула Світлана Валентинівна – кандидат економічних наук, доцент кафедри державних, місцевих та корпоративних фінансів Університету митної справи та фінансів (Дніпро, Україна)

Кісіль Павло Віталійович – магістрант кафедри менеджменту освіти та педагогіки вищої школи Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка (Суми, Україна)

Косимхонова Мардонахон Кахрамон кизи – студентка магістратури по спеціальності «Высшее сестринское дело» Ташкентской медицинской академии (Ташкент, Узбекистан)

Кобилянський Олександр Володимирович – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри безпеки життєдіяльності та педагогіки безпеки Вінницького національного технічного університету (Вінниця, Україна)

Ковтун Альона Олександрівна – студентка 4 курсу факультету економіки та бізнесу Київського національного університету технологій та дизайну (Київ, Україна)

Кодацька Марія Сергіївна – студентка 4 курсу факультету міжнародної економіки Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Кожанов Мурат Галиаскарович – докторант I года обучения кафедры информационных систем Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Козловська Валентина Василівна – студентка 2 курсу магістратури факультету транспортних та інформаційних технологій Національного транспортного університету (Київ, Україна)

Комілов Ойбек Камілович – доктор исторических наук, доцент кафедри теории гражданского общества Андиганского государственного университета имени Бабура (Андижан, Узбекистан)

Коньсбаева Жанерке Ураковна – магістрант 2 курса кафедры системного анализа и управления Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Корінчак Любов Миколаївна – кандидат біологічних наук, доцент кафедри медико-біологічних основ фізичної культури Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна)

Корсак Роман Володимирович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри туристичної інфраструктури та сервісу ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Ужгород, Україна)

Корчак Микола Миколайович – кандидат технічних наук, доцент кафедри ремонту машин та енергообладнання Подільського державного аграрно-технічного університету (Кам'янець-Подільський, Україна)

Косимова Райхона Сабировна – преподаватель кафедры иностранных языков Академического лицея Ферганского филиала Ташкентского университета информационных технологий имени аль-Хоразмий (Фергана, Узбекистан)

Кошжанова Гульшат Айдарбековна – докторант PhD 2 курса по специальности 6D010500 «Дефектология» Казахского национального педагогического университета имени Абая (Алматы, Казахстан)

Кравченко Ірина Віталіївна – студентка 4 курсу факультету біомедичної інженерії Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (Київ, Україна)

Кравченко Катерина Олександрівна – старший викладач кафедри соціально-економічної географії і регіоназнавства Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна (Харків, Україна)

Кравченко Лілія Вікторівна – вчитель фізики, астрономії, вчитель-методист ЗОШ № 35 м. Краматорська Донецької обласної адміністрації (Краматорськ, Україна)

Крапівіна Галина Олексіївна – кандидат наук з державного управління, доцент кафедри туризму ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет» (Маріуполь, Україна)

Криворучко Єлизавета – магістрант II року навчання Університету митної справи та фінансів (Дніпро, Україна)

Куандыкова Молдир Бауыржанкызы – студентка 1 курсу кафедри біології та фізкультури АО «Жезказганский университет имени О.А.Байконурова» (Жезказган, Казахстан)

Кузьма Віталія Вікторівна – студентка 2 курсу магістратури факультету транспортних та інформаційних технологій Національного транспортного університету (Київ, Україна)

Кукузова Ардақ Бериковна – магістрант Атырауского государственного университета имени Х.Досмухамедова (Атырау, Казахстан)

Куліш Анна Олексіївна – викладач фізичного виховання I категорії Білоцерківського гуманітарно-педагогічного коледжу (Біла Церква, Україна)

Курбанбаева Саодат Абатовна – студентка магістратури по спеціальності «Высшее сестринское дело» Ташкентской медицинской академии (Ташкент, Узбекистан)

Курбанов Нажмиддин Абдихамидович – старший преподаватель кафедры электроэнергетики Каршинского инженерно-экономического института (Карши, Узбекистан)

Кыдырова Махаббат Маратовна – старший преподаватель кафедры ППиФ Жезказганского университета имени Омирхана Байконурова (Жезказган, Казахстан)

Қайролла Жанерке Анарбекқызы – студентка 3 курса Аркалыкского государственного педагогического института имени И.Алтынсарина (Аркалык, Казахстан)

Қожахмет Манат Сейдалықызы – магистр, преподаватель Аркалыкского государственного педагогического института имени И.Алтынсарина (Аркалык, Казахстан)

Қожрақова Ақтолқын Саташқызы – магистр педагогика, старший преподаватель Атырауского государственного университета имени Х.Досмухамедова (Атырау, Казахстан)

Құдайберген Айгерім Жаңабекқызы – студентка 4 курса гуманитарного факультета Павлодарского государственного педагогического университета (Павлодар, Казахстан)

Ла Лира Львовна – кандидат физико-математических наук, доцент кафедры информационных систем Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Латенко Світлана Борисівна – старший викладач кафедри біобезпеки і здоров'я людини Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (Київ, Україна)

Латипова Мадина Маратовна – преподаватель педиатрии кафедры специальных предметов №1 Зангиатинского колледжа Ташкентского вилоята Республики Узбекистан (Ташкент, Узбекистан)

Лахтаренко Наталія Василівна – асистент кафедри загальної та біологічної хімії №1 Донецького національного медичного університету МОЗ України (Краматорськ, Україна)

Лис Юлія Станіславівна – кандидат технічних наук, доцент кафедри охорони праці, стандартизації та сертифікації Української інженерно-педагогічної академії (Харків, Україна)

Лисяк Любов Валентинівна – доктор економічних наук, професор кафедри державних, місцевих та корпоративних фінансів Університету митної справи та фінансів (Дніпро, Україна)

Литвин Ольга Петрівна – викладач-методист, викладач природничих дисциплін КВНЗ КОР «Білоцерківський гуманітарно-педагогічний коледж» (Біла Церква, Україна)

Луба Наталія Михайлівна – учитель початкових навчання (вища категорія) СЗШ I-III ступенів с. Гарячківка Крижопільського району Вінницької області (Гарячківка, Україна)

Магрело Максим Миколайович – студент II року навчання магістратури Рівненського державного гуманітарного університету (Рівне, Україна)

Мадеримов Максудбек Комилжонович – неонатолог клиники №1 г.Ташкента (Ташкент, Узбекистан)

Мазуренко Світлана Вікторівна – студентка 6 курсу спеціальності «Психологія» психолого-природничого факультету Рівненського державного гуманітарного університету (Рівне, Україна)

Маликов Мурод Расулович – кандидат физико-математических наук, доцент, заведующий кафедрой информатики, информационных технологий, биофизики, медицинской техники и новых медицинских технологий Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Мамаджанов Ильхом – магистрант кафедры биологии и экологии Андижанского государственного университета (Андижан, Узбекистан)

Маматкасимов Жахангир Абиркулович – доцент кафедры искусства эстрады и массовых представлений Государственного института искусств и культуры Узбекистана (Ташкент, Узбекистан)

Маматкулов Олимжон – ассистент кафедры электроэнергетики, гидротехнических сооружений и использования насосных станций Андижанского филиала Ташкентского аграрного университета (Андижан, Узбекистан)

Маматкулов Шехроз Мехроджон угли – студент 1 курса стоматологического факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Маматкулова Феруза Хамидовна – старший преподаватель кафедры педиатрии №2, неонатологии и пропедевтики детских болезней Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Маматова Барно Нематовна – старший преподаватель кафедры иностранных языков Академического лицея Ферганского филиала Ташкентского университета информационных технологий имени аль-Хоразми (Фергана, Узбекистан)

Мамирова Диларам Тавакуловна – доцент кафедры сценического движения и физической культуры Государственного института искусств и культуры Узбекистана (Ташкент, Узбекистан)

Манжос Ельвіра Олександрівна – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри української та іноземних мов Вінницького національного аграрного університету (Вінниця, Україна)

Мансуров Холматжон Ахроридинович – преподаватель гигиены кафедры общеспециальных предметов Сергелинского медицинского колледжа г.Ташкента (Ташкент, Узбекистан)

Маткаримов Джахонгир – старший преподаватель кафедры биологии и экологии Андижанского государственного университета (Андижан, Узбекистан)

Матназарова Гулбахор Султановна – доктор медицинских наук, заведующая кафедрой эпидемиологии Ташкентской медицинской академии (Ташкент, Узбекистан)

Махматкулов Нурилла Имомович – ассистент кафедры защиты окружающей среды и экологии Каршинского инженерно-экономического института (Карши, Узбекистан)

Машарипова Шохиста Сабировна – ассистент кафедры инфекционных болезней и фтизиатрии Ургенчского филиала Ташкентской медицинской академии (Ургенч, Узбекистан)

Машкевич Ірина Богданівна – студентка 4 курсу відділення образотворчого мистецтв та креслення Вижницького коледжу прикладного мистецтва імені В.Ю.Шкрібляка (Вижниця, Україна)

Медвідь Михайло Михайлович – викладач будівельних дисциплін, спеціаліст I категорії Відокремленого структурного підрозділу «Рівненський коледж Національного університету біоресурсів і природокористування України» (Рівне, Україна)

Микулик Татьяна Николаевна – кандидат технических наук, доцент кафедры теоретической механики и мехатроники Белорусского национального технического университета (Минск, Беларусь)

Мікаїлова Маргарита Леонідівна – викладач-методист вищої категорії, голова предметної комісії загально-технічних дисциплін Коледжу ракетно-космічного машинобудування Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Мірошніченко Тетяна Сергіївна – студентка 6 курсу факультету дизайну середовища Київського інституту декоративно-прикладного мистецтва і дизайну імені Михайла Бойчука (Київ, Україна)

Міхеєва Анастасія Сергіївна – студентка 6 курсу Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)

Міщенко Дмитро – професор кафедри фінансів Університету митної справи і фінансів (Дніпро, Україна)

Морозова Тетяна Василівна – кандидат біологічних наук, доцент кафедри екології та біомоніторингу Інституту біології, хімії та біоресурсів Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (Чернівці, Україна)

Муйдинжонова Мадина Фарходжон кизи – студентка 3 курсу напрямлення «Гуманитарные науки» Академического лицея Ферганского филиала Ташкентского университета информационных технологий имени аль-Хоразмий (Фергана, Узбекистан)

Муминова Гулнора Равшанбековна – преподаватель кафедры иностранных языков Академического лицея Ферганского филиала Ташкентского университета информационных технологий имени аль-Хоразмий (Фергана, Узбекистан)

Мусаев Кадамбой Олимбоевич – преподаватель валеологии кафедры общеспециальных предметов Сергелинского медицинского колледжа г.Ташкента (Ташкент, Узбекистан)

Мусина Индира Мурзабековна – преподаватель кафедры эпидемиологии доказательной медицины и биостатистики Казахского национального университета имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Мухамбетжанова Назерке Талгатовна – студентка 4 курса педагогического факультета Западно-Казахстанского государственного университета имени М.Утемисова (Уральск, Казахстан)

Мухамедия Айжан Мейержановна – студентка 3 курса физико-математического факультета Жезказганского университета имени Омирхана Байконурова (Жезказган, Казахстан)

Мухаммадиева Мохичехра Киргизбой кизи – резидент магистратуры II года обучения кафедры акушерства и гинекологии ФПДО Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Мухтаров Мустахим Харенович – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор Атырауского государственного университета имени Х.Досмухамедова (Атырау, Казахстан)

Мұқан Айнагүл Жұмабайқызы – магистрант 2 курса факультета информационных технологий Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Мышбаева Гулмира Муратқызы – Ph докторант 1 курса кафедры дошкольного и начального образования Казахского национального педагогического университета имени Абая (Алматы, Казахстан)

Наралиева Насиба – кандидат биологических наук, доцент кафедры биологии и экологии Андижанского государственного университета (Андижан, Узбекистан)

Нартбай Сымбат Нарбекқызы – студентка 4 курса гуманитарного факультета Павлодарского государственного педагогического университета (Павлодар, Казахстан)

Неъматов Низом Исматуллович – ассистент кафедры информатики, информационных технологий, биофизики, медицинской техники и новых медицинских технологий Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Николаенко Владимир Лаврентьевич – кандидат технических наук, доцент кафедры информационных систем и технологий Института информационных технологий Белорусского государственного университета информатики и радиоэлектроники (Минск, Беларусь)

Норкузиев Абдурасул – ассистент кафедры электроэнергетики, гидротехнических сооружений и использования насосных станций Андижанского филиала Ташкентского аграрного университета (Андижан, Узбекистан)

Норкулова Гулрух Салохиддиновна – преподаватель кафедры терапии Сергелинского медицинского колледжа (Ташкент, Узбекистан)

Норпулатов Асадбек Абдуазиз угли – студент 1 курса стоматологического факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Нурматова Гулноза Арабжоновна – преподаватель кафедры иностранных языков Академического лицея Ферганского филиала Ташкентского университета информационных технологий имени аль-Хоразми (Фергана, Узбекистан)

Нуруллаев Руслан Рустамбекович – ассистент кафедры инфекционных болезней и фтизиатрии Ургенчского филиала Ташкентской медицинской академии (Ургенч, Узбекистан)

Олимова Зарнигор – ассистент кафедры электроэнергетики, гидротехнических сооружений и использования насосных станций Андижанского филиала Ташкентского аграрного университета (Андижан, Узбекистан)

Оллоназарова Хабиба Холматовна – преподаватель анатомии кафедры общеспециальных предметов Сергелинского медицинского колледжа г.Ташкента (Ташкент, Узбекистан)

Оношбай Бердгожа – студент 4 курса гуманитарного факультета Павлодарского государственного педагогического университета (Павлодар, Казахстан)

Онуфрієнко Ірина Володимирівна – студентка 6 курсу факультету харчових технологій, готельно-ресторанного та туристичного бізнесу ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі» (Полтава, Україна)

Ондағанова Аяжан Амангельдиқызы – магистрант Атырауского государственного университета имени Х.Досмухамедова (Атырау, Казахстан)

Опачко Магдалина Василівна – доктор педагогічних наук, професор кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Ужгород, Україна)

Оразалина Жания Ганиевна – студентка 4 курса факультета биологии и биоотехнологии Казахского национального университета имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Оразханова Майгуль Ирангаиповна – кандидат филологических наук, доцент кафедры казахского языка и литературы Павлодарского государственного педагогического университета (Павлодар, Казахстан)

Ортиков Отабек Самат угли – магистрант I года обучения Ташкентской медицинской академии (Ташкент, Узбекистан)

Ососкало Григорій Юрійович – студент 5 курсу історико-соціологічного факультету Рівненського державного гуманітарного університету (Рівне, Україна)

Оспанбек Толкын – старший преподаватель Казахского государственного женского педагогического университета (Алматы, Казахстан)

Отажанов Шамсиддин Зарифбаевич – ассистент кафедры инфекционных болезней и фтизиатрии Ургенчского филиала Ташкентской медицинской академии (Ургенч, Узбекистан)

Павличенко Дар'я Олександрівна – студентка 4 курсу обліково-економічного факультету Одеського національного економічного університету (Одеса, Україна)

Паламарчук Ірина Михайлівна – студентка 6 курсу (магістрант) кафедри теорії та історії педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)

Палій Олександра Русланівна – студентка 2 курсу факультету геології, географії, рекреації і туризму Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна (Харків, Україна)

Педченко Катерина Андріївна – студентка 6 курсу факультету харчових технологій, готельно-ресторанного та туристичного бізнесу ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі» (Полтава, Україна)

Периста Катерина Едуардівна – студентка 2 курсу фізико-технічного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Пернарівська Ольга Олександрівна – студентка 2 курсу факультету обліку та податкового менеджменту Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана (Київ, Україна)

Пирматов Нурали Бердиярович – професор кафедри електричних машин Ташкентського державного технічного університету імені І.А.Каримова (Ташкент, Узбекистан)

Прокудін Георгій Семенович – доктор технічних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних перевезень та митного контролю Національного транспортного університету (Київ, Україна)

Пулатов Дилмурод Содикович – старший преподаватель кафедри іностраних мов Академічного лиця Ферганського філіала Ташкентського університету інформаційних технологій імені аль-Хоразмі (Фергана, Узбекистан)

Пулатова Дилфузар Дилшодовна – студентка 1 курсу стоматологічного факультета Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)

Раззакберганова Гулнара Одилбековна – магістрант III року навчання кафедри акушерства і гінекології №1 Ташкентської медичної академії (Ташкент, Узбекистан)

Раманова Дилдора Юлдашевна – асистент Школи громадського здоров'я Ташкентської медичної академії (Ташкент, Узбекистан)

Рапун Ольга Андріївна – студентка 6 курсу психолого-природничого факультету Рівненського державного гуманітарного університету (Рівне, Україна)

Расулов Хуршид Каххорович – старший преподаватель кафедри бухгалтерського обліку в виробництві Каршинського інженерно-економічного інституту (Карши, Узбекистан)

Расулова Севиндж Рамиз кызы – доктор філософії по математиці, доцент кафедри інформатики Бакинського державного університету (Баку, Азербайджан)

Рахмонов Зафаржон Мамадиевич – асистент кафедри анатомії людини і ОХТА Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)

Рахмонов Юсуф Абдуллаевич – преподаватель кафедри педіатрії №2, неонатології і пропедевтики дитячих захворювань Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)

Рахмонова Нилуфар Шорасул кизи – студентка 2 курсу кафедри захисту навколишнього середовища та екології Каршинського інженерно-економічного інституту (Карши, Узбекистан)

Рахым Сара Қуанышқызы – магістрант 2 курсу факультета інформаційних технологій Євразійського національного університету імені Л.Н.Гумілева (Астана, Казахстан)

Розман Ірина Іллівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри філологічних дисциплін та соціальних комунікацій Мукачівського державного університету (Мукачево, Україна)

Романқызы Гүлмекен – студент 4 курсу гуманітарного факультета Павлодарського державного педагогічного університету (Павлодар, Казахстан)

Романча Артем Сергійович – студент 6 курсу факультету прикладної математики Одеського національного університету імені І.І.Мечникова (Одеса, Україна)

Романюк Володимир Леонтіївич – кандидат біологічних наук, доцент кафедри загальної психології та психодіагностики психолого-природничого факультету, завідувач лабораторії психофізіології та клінічної психології Рівненського державного гуманітарного університету (Рівне, Україна)

Романюк Катерина Олександрівна – студентка 2 курсу магістратури факультету транспортних та інформаційних технологій Національного транспортного університету (Київ, Україна)

- Рудковская Евгения Александровна** – студентка 5 курса биологического факультета УО «Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины» (Гомель, Беларусь)
- Рузиев Хасан Жоракулович** – магистрант по специальности «Общая онкология» кафедры онкологии и лучевой диагностики Ташкентской медицинской академии (Ташкент, Узбекистан)
- Саидахматов Нурбек** – студент 2 курса лечебного факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)
- Саидходжаева Дилсорахон** – старший преподаватель кафедры электроэнергетики, гидротехнических сооружений и использования насосных станций Андижанского филиала Ташкентского аграрного университета (Андижан, Узбекистан)
- Сайрамбай Айдос Сабырханұлы** – студент 2 курса факультета информационных технологий Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)
- Самиджанова Ойдиной Салимжон кизи** – студентка 2 курса инженерно-технического факультета Каршинского инженерно-экономического института (Карши, Узбекистан)
- Сарсенова Нурзила Сарсеновна** – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор Атырауского государственного университета имени Х.Досмухамедова (Атырау, Казахстан)
- Сативолдиева Хаётхон Носиржонова** – преподаватель кафедры иностранных языков Академического лицея Ферганского филиала Ташкентского университета информационных технологий имени аль-Хоразми (Фергана, Узбекистан)
- Саттарова Камола Абдуносирова** – ассистент кафедры акушерства и гинекологии №1 Ташкентской медицинской академии (Ташкент, Узбекистан)
- Сафарова Лола Алиаскаровна** – врач акушер-гинеколог Городского родильного комплекса №1 г.Ташкента (Ташкент, Узбекистан)
- Сафронов Олександр Станіславович** – студент 4 курсу історичного факультету Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка (Полтава, Україна)
- Свінцицький Олег Юрійович** – викладач фахових дисциплін ДВНЗ «Кам'янець-Подільський коледж будівництва, архітектури та дизайну» (Кам'янець-Подільський, Україна)
- Сейтакбарова Оразкул** – студентка 4 курса Аркалыкского государственного педагогического института имени И.Алтынсарина (Аркалык, Казахстан)
- Семенишена Руслана** – викладач Навчально-наукового інституту підвищення кваліфікації та перепідготовки Подільського державного аграрно-технічного університету (Кам'янець-Подільський, Україна)
- Сирожиддинов Бехзод** – PhD, и.о. доцента кафедры биологии и экологии Андижанского государственного университета (Андижан, Узбекистан)
- Слюсарук-Літвін Світлана Сергіївна** – аспірант I року навчання кафедри педагогіки Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк, Україна)
- Собирова Саломат Жуманазаровна** – магистр, ассистент кафедры общественного здравоохранения и общей гигиены Ургенчского филиала Ташкентской медицинской академии (Ургенч, Узбекистан)
- Соболь Володимир Олександрович** – студент 1 курсу магістратури спеціальності 014.11.Середня освіта (Фізична культура) природничо-географічного факультету Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (Мелітополь, Україна)
- Содиков Илхом Якубович** – старший преподаватель кафедры искусства эстрады и массовых представлений Государственного института искусств и культуры Узбекистана (Ташкент, Узбекистан)

Соипова Озода Мамадалиевна – заступитель директора по учебной работе, старший преподаватель физики Ташлакского агропромышленного профессионального колледжа (Фергана, Узбекистан)

Стадник Світлана Олександрівна – кандидат наук з фізичного виховання та спорту, доцент кафедри менеджменту фізичної культури Харківської державної академії фізичної культури (Харків, Україна)

Старовойтов Александр Васильевич – студент 2 курса энергетического факультета Белорусского национального технического университета (Минск, Беларусь)

Стукалова Ганна Юріївна – студентка 2 курсу факультету геології, географії, рекреації і туризму Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна (Харків, Україна)

Сулеймонов Ремзи Ибрагимович – ассистент кафедры анатомии человека и ОХТА Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Таджибаев Муродали – старший преподаватель кафедры биологии и экологии Андижанского государственного университета (Андижан, Узбекистан)

Тажгалиева Гулдана Мухтаровна – магистр педагогики, преподаватель Атырауского государственного университета имени Х.Досмухамедова (Атырау, Казахстан)

Тажиханова Гүлмира Сансызбайқызы – магистрант Атырауского государственного университета имени Х.Досмухамедова (Атырау, Казахстан)

Танырбергенова Гульмарал Мейрамбековна – студентка 4 курса гуманитарного факультета Павлодарского государственного педагогического университета (Павлодар, Казахстан)

Тастан Динара Абаевна – студентка 4 курса факультета биологии и биоотехнологии Казахского национального университета имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Темиртасов Айзар – студент 4 курса гуманитарного факультета Павлодарского государственного педагогического университета (Павлодар, Казахстан)

Тиштаева Алия Мусилимбековна – студентка 3 курса физико-математического факультета Жезказганского университета имени Омирхана Байконурова (Жезказган, Казахстан)

Ткаченко Яна Олексіївна – студентка 4 курсу Навчально-наукового інституту права Університету державної фіскальної служби України (Ірпінь, Україна)

Ткачук Василь Петрович – студент 6 курсу факультету документальних комунікацій та менеджменту Рівненського державного гуманітарного університету (Рівне, Україна)

Ткачук Олег Степанович – кандидат медичних наук, доцент кафедри хірургії №1 ДВНЗ «Івано-Франківський національний медичний університет» (Івано-Франківськ, Україна)

Тогызбай Асель Бахытжановна – студентка 4 курса гуманитарного факультета Павлодарского государственного педагогического университета (Павлодар, Казахстан)

Тожибоев Ботиржон Махамадалиевич – преподаватель кафедры теории гражданского права Андижанского государственного университета имени З.М.Бабура (Андижан, Узбекистан)

Тожиев Шермухаммад – студент 2 курса лечебного факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Толипова Ноила Кудратовна – кандидат медицинских наук, доцент кафедры детских болезней №2 Ташкентской медицинской академии (Ташкент, Узбекистан)

Тонконог Єлизавета Володимирівна – студентка спеціальності «Туризм» ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет» (Маріуполь, Україна)

Тугилова Сабохат – преподаватель кафедры специальных дисциплин Джиззакского медицинского колледжа (Джиззак, Узбекистан)

Турганов Бахыт Қурбанбаевич – кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры методики преподавания истории Нукусского государственного педагогического института имени Ажинияза (Нукус, Узбекистан)

Турдиев Бахтияр – преподаватель кафедры общественных дисциплин Нукусского государственного педагогического института имени Ажинияза (Нукус, Узбекистан)

- Турсунходжаева Ш.У.** – PhD, ассистент кафедры гистологии, патологической анатомии Ташкентского педиатрического медицинского института (Ташкент, Узбекистан)
- Турымбетов Мурат Шамшетович** – ассистент кафедры земледелия, селекции и семеноводства сельскохозяйственных культур Нукусского филиала Ташкентского государственного аграрного университета (Нукус, Узбекистан)
- Уразалиева Ильмира Равкатовна** – старший преподаватель Школы общественного здравоохранения Ташкентской медицинской академии (Ташкент, Узбекистан)
- Усманов Дилмурод** – старший преподаватель кафедры биологии и экологии Андижанского государственного университета (Андижан, Узбекистан)
- Усупжонов Пахлавон** – магистрант кафедры биологии и экологии Андижанского государственного университета (Андижан, Узбекистан)
- Файзиева Фатима Алишеровна** – ассистент кафедры строительной механики и сейсмостойкости сооружений Ташкентского архитектурно-строительного института (Ташкент, Узбекистан)
- Фіщук Юлія Василівна** – студентка 6 курсу факультету історії, політології та національної безпеки Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк, Україна)
- Хайдарова Зарифа Тургуновна** – ассистент Школы общественного здравоохранения Ташкентской медицинской академии (Ташкент, Узбекистан)
- Хакимов Абдурасул** – кандидат технических наук, доцент кафедры электроэнергетики, гидротехнических сооружений и использования насосных станций Андижанского филиала Ташкентского аграрного университета (Андижан, Узбекистан)
- Халимов Савлатжон Гайратжонович** – студент 1 курса стоматологического факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)
- Хамроева Хилола Эргашевна** – преподаватель гигиены кафедры общеспециальных предметов Сергелинского медицинского колледжа г.Ташкента (Ташкент, Узбекистан)
- Харченко Тетяна Олександрівна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту Київського національного університету технологій та дизайну (Київ, Україна)
- Хидиров Зиёдулло Эркинович** – ассистент кафедры анатомии человека и ОХТА Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)
- Ходжаева Нодира** – ассистент кафедры электроэнергетики, гидротехнических сооружений и использования насосных станций Андижанского филиала Ташкентского аграрного университета (Андижан, Узбекистан)
- Ходжамбердиев Хуршидбек Эгамбердиевич** – старший преподаватель кафедры теории гражданского общества Андижанского государственного университета (Андижан, Узбекистан)
- Хожимуратова Дилноза Бахтияровна** – магистр Школы общественного здравоохранения Ташкентской медицинской академии (Ташкент, Узбекистан)
- Холбаев Бахром Махмудович** – кандидат технических наук, профессор кафедры защиты окружающей среды и экологии Каршинского инженерно-экономического института (Карши, Узбекистан)
- Холматов Ахрор Хакимович** – старший преподаватель кафедры точных наук Академического лицея Ферганского филиала Ташкентского университета информационных технологий имени аль-Хоразми (Фергана, Узбекистан)
- Хома Аліна Василівна** – магистрант кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Ужгород, Україна)
- Христова Тетяна Євгенівна** – доктор біологічних наук, професор кафедри теорії і методики фізичного виховання та спортивних дисциплін Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (Мелітополь, Україна)
- Худойберганов Тохир Ботирали ўгли** – студент Ташкентского архитектурно-строительного института (Ташкент, Узбекистан)

Хуррамова Сурайё Дустмуродовна – студентка 1 курса стоматологического факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Хусанов Сайдуллохон – магистрант кафедры биологии и экологии Андижанского государственного университета (Андижан, Узбекистан)

Хусанова Мукадас Актамовна – преподаватель гигиены кафедры общеспециальных предметов Сергелинского медицинского колледжа г.Ташкента (Ташкент, Узбекистан)

Чибисова Валерия Дмитриевна – студентка 4 курса факультета строительства зданий и сооружений Ташкентского архитектурно-строительного института (Ташкент, Узбекистан)

Чиж Вікторія Анатоліївна – студентка 3 курсу спеціальності 013 «Початкова освіта (англійська мова)» КВНЗ КОР «Білоцерківський гуманітарно-педагогічний коледж» (Біла Церква, Україна)

Чистякова Надія Вікторівна – студентка 3 курсу факультету енергетики, енергозберігаючих технологій і автоматизації енергетичних процесів Української інженерно-педагогічної академії (Харків, Україна)

Чужаева Айсулу – студентка IV курса гуманитарного факультета Павлодарского государственного педагогического университета (Павлодар, Казахстан)

Чухно Віталій Сергійович – кандидат ветеринарных наук, доцент кафедры ветеринарного акушерства, внутрішньої патології і хірургії Подільського державного аграрно-технічного університету (Кам'янець-Подільський, Україна)

Чухно Людмила Анатоліївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Подільського державного аграрно-технічного університету (Кам'янець-Подільський, Україна)

Шазимов Аброр Бегматович – магистрант 2 курса Ташкентского университета информационных технологий имени Мухаммада ал-Хоразмий (Ташкент, Узбекистан)

Шақаман Ырысгүл Бектемірқызы – кандидат филологических наук, профессор Павлодарского государственного педагогического университета (Павлодар, Казахстан)

Шамилова Бахар Гурбан кызы – доктор философии по математике, старший преподаватель кафедры информатики Бакинского государственного университета (Баку, Азербайджан)

Шамсиева Малика Мухамадовна – студентка 1 курса медико-педагогического факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Шахшаева Лиза Нагимбековна – магистрант Атырауского государственного университета имени Х.Досмухамедова (Атырау, Казахстан)

Шишка Юлія Юрійвна – студентка 6 курсу фінансового факультету Університету митної справи і фінансів (Дніпро, Україна)

Шойбекова Алима Жорабаевна – докторант I года обучения кафедры плодовоовощеводства и ореховодства Казахского национального аграрного университета (Алматы, Казахстан)

Шомуродов Бахром Хусанович – стажер-преподаватель кафедры защиты окружающей среды и экологии Каршинского инженерно-экономического института (Карши, Узбекистан)

Шоюнусов С. – студент 3курса Ташкентского педиатрического медицинского института (Ташкент, Узбекистан)

Шуканова Анжела Анатоліївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри географії та методики її навчання Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка (Полтава, Україна)

Шуляк Андрій Сергійович – аспірант I року навчання кафедри педагогіки та освітнього менеджменту Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна)

Эгамбердиев Азизбек Абдумаликович – старший преподаватель кафедры гуманитарных наук Андижанского государственного университета имени Бабура (Андижан, Узбекистан)

Эрматова Яшархон Тошпулатовна – старший преподаватель кафедры иностранных языков средней школы №8 г.Ферганы (Фергана, Узбекистан)

Эрназарова Дилфуза Одиловна – старший преподаватель кафедры гуманитарных наук Академического лицея Ферганского филиала Ташкентского университета информационных технологий имени аль-Хоразмий (Фергана, Узбекистан)

Эшанкулов Жавохир Собирович – преподаватель кафедры высшей математики Каршинского инженерно-экономического института (Карши, Узбекистан)

Юлдашева Нигора Баходировна – преподаватель кафедры иностранных языков Академического лицея Ферганского филиала Ташкентского университета информационных технологий имени аль-Хоразмий (Фергана, Узбекистан)

Юсупов Онгарбай – преподаватель Нукусского государственного педагогического института (Нукус, Узбекистан)

Юсупова Гулноза Амониллаевна – кандидат медицинских наук, доцент кафедры детских болезней №2 Ташкентской медицинской академии (Ташкент, Узбекистан)

Янцур Микола Сергійович – кандидат педагогічних наук, професор, завідувач кафедри технологічної освіти Рівненського державного гуманітарного університету (Рівне, Україна)

ЗМІСТ / СОДЕРЖАНИЕ

БІОЛОГІЧНІ НАУКИ / БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

<i>Ольга Берестень</i> СПЕЦИФІКА ПРОТІКАННЯ ЕХІНОКОКОЗУ У ЛЮДЕЙ	5
<i>Любов Корінчак</i> СТАН СФОРМОВАНOSTI НАВИЧОК ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ В УЧНІВСЬКОЇ ТА СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ	9
<i>Кулия Мукархан, Мақпал Жақсыбаева, Құндыз Акимжанова, Нурболат Амантаев, Маргулан Кинаят</i> КЕНОРЫН АУАСЫНДАҒЫ РАДОН МЕН ТОРОН ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚЫСҚА ӨМІР СҮРЕТІН РАДИОНУКЛИДТЕРІ	12
<i>Жания Оразалина, Динара Тастан</i> INFLUENCE OF HEAVY METALS ON GREEN TOAD (<i>BUFO VIRIDIS</i>) DEVELOPMENT AND MORTALITY	17
ГЕОГРАФІЯ І ГЕОЛОГІЯ / ГЕОГРАФИЯ И ГЕОЛОГИЯ	
<i>Ганна Гаврюшенко, Ольга Белякова</i> ВИКЛАДАННЯ ТЕМИ «ТУРИЗМ» У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ГЕОГРАФІЇ РІДНОГО КРАЮ, 5 КЛАС (НА ПРИКЛАДІ м. СЛОВ'ЯНСЬК ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)	20
<i>Ганна Гаврюшенко, Ярослав Гальченко</i> МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИКЛАДАННЯ ТЕМИ «ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРИРОДНО-ЕКОНОМІЧНОГО ХАРАКТЕРУ» ПРИ ВИВЧЕННІ ГЕОГРАФІЇ В 11 КЛАСІ (ПРОФІЛЬНИЙ РІВЕНЬ)	22
<i>Олександра Палій, Катерина Кравченко</i> ЕТНІЧНИЙ ТУРИЗМ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ	26
<i>Ганна Стукалова, Катерина Кравченко</i> ЗЕЛЕНИЙ ТУРИЗМ У КАРПАТСЬКОМУ РЕГІОНІ	30
<i>Анжела Шуканова, Олександр Сафронов</i> ІНДУСТРІАЛЬНІ ПАРКИ ЯК НОВІ ФОРМИ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	34
ЕКОЛОГІЯ / ЭКОЛОГИЯ	
<i>Людмила Беляева, Наталья Бардукова</i> АНАЛИТИЧЕСКИЙ КОНТРОЛЬ КАЧЕСТВА ПРИРОДНЫХ ВОД РЕКИ ДНЕПР БРАГИНСКОГО РАЙОНА БЕЛАРУСИ	38
<i>Илхом Мамаджанов, Насиба Наралиева, Бехзод Сирожидинов, Усмонов Дилмурод, Тожибоев Муродали</i> OQ JIBLAJBON – (<i>MOTACILLA ALBA L.</i>) QUSHINING BIOEKOLOGİYASI	41
<i>Тетяна Морозова, Леся Григорків</i> МЕДОНОСНА ЦІННІСТЬ РОСЛИН ЯК СКЛАДОВА ЕКОЛОГІЧНОГО СЕРВІСУ АГРОЕКОСИСТЕМ	43
<i>Тетяна Морозова, Василь Дмитрюк</i> ВМІСТ ДОСТУПНИХ ФОРМ ФОСФОРУ ТА ЗАГАЛЬНОГО НІТРОГЕНУ У ҐРУНТАХ ПІД ЕНЕРГЕТИЧНИМИ КУЛЬТУРАМИ	47
<i>Пахлавон Усулжонов, Бехзод Сирожидинов, Дилмурод Усмонов, Муродали Тожибоев, Жаҳонгир Маткаримов, Сайдуллохон Хусанов</i> TEKNOGEN BUZILGAN TUPROQLAR REKULTIVATSIYASI	51
<i>Бахром Холбаев</i> МОНІТОРИНГ КАЧЕСТВА ПИТЬЕВОЙ ВОДЫ	54
<i>Бахром Холбаев</i> ОЦЕНКА ЗАГРЯЗНЕНИЯ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ ТЯЖЕЛЫМИ МЕТАЛЛАМИ	57

ТУРИЗМ І РЕКРЕАЦІЯ / ТУРИЗМ И РЕКРЕАЦИЯ

<i>Роман Корсак, Наталія Арсиненко, Іван Годя</i> ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ РЕСТОРАННОЇСФЕРИ	61
<i>Роман Корсак, Наталія Арсиненко, Іван Годя</i> ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КОНЦЕПЦІЇ «ВПІЗНАВАНОЇ БЕЗПЕКИ» У СФЕРІ ХАРЧОВИХ ПОСЛУГ ВІТЧИЗНЯНОЇ ТУРИСТИЧНОЇ ГАЛУЗІ	64
<i>Галина Крапівіна, Єлизавета Тонконоз</i> ЕКСКУРСІЙНІ МОЖЛИВОСТІ ЛІВОГО БЕРЕГА МАРІУПОЛЯ	67
<i>Ірина Онуфрієнко, Катерина Педченко</i> ЗНАЧЕННЯ ПОДІЄВОГО ТУРИЗМУ ТА ПОНЯТТЯ ПРО ІВЕНТ-МЕНЕДЖМЕНТ	72
ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ / ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ	
<i>Мавлуда Аширбаева</i> ФУНКЦІИ ГОСУДАРСТВА В СФЕРЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВОДНЫХ РЕСУРСОВ В ЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКОМ РЕГИОНЕ	76
<i>Наталія Волкова, Марія Кодацька</i> РОЛЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ПОКРАЩЕННІ ТУРИСТИЧНОЇ ПРИВАБЛИВОСТІ	79
ЕКОНОМІКА / ЭКОНОМИКА	
<i>Abdumalik Berdiyev, Khurshid Rasulov</i> ENHANCING THE EFFICIENCY OF THE USE OF PRODUCTIVE RESOURCES IN THE FARMS	82
<i>Олександр Злотенко</i> МАТЕМАТИЧНІ МОДЕЛІ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВА	86
<i>Світлана Качула, Олена Водяницька</i> ПЛАНУВАННЯ ВИДАТКІВ МІСЦЕВИХ БЮДЖЕТІВ НА ОСВІТУ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ	90
<i>Любов Лисяк, Катерина Бараненко</i> БЮДЖЕТНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК	94
<i>Любов Лисяк, Єлизавета Криворучко</i> БЮДЖЕТНИЙ ДЕФЦИТ: ЕКОНОМІЧНИЙ, ПОЛІТИЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ	100
<i>Дмитро Міщенко, Юлія Шишка</i> ФІНАНСУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ В УКРАЇНІ	105
<i>Дар'я Павличенко</i> ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ СПРАВЛЯННЯ ПДФО З ІНОЗЕМНИХ ДОХОДІВ	110
<i>Ольга Пернарівська</i> ЗАСТОСУВАННЯ ЕКОНОМІКО-МАТЕМАТИЧНИХ МЕТОДІВ У БАНКІВСЬКОМУ РИЗИК-МЕНЕДЖМЕНТІ	113
<i>Тетяна Харченко, Альона Ковтун</i> ОСОБЛИВОСТІ СТРАТЕГІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В БАНКІВСЬКІЙ СИСТЕМІ	116
МЕНЕДЖМЕНТ І МАРКЕТИНГ / МЕНЕДЖМЕНТ И МАРКЕТИНГ	
<i>Дилфуза Бердиева, Рамизбек Анваржонов</i> УЙ-ЖОЙ ФОНДИНИ БОШҚАРИШ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШДА ХУСУСИЙ УЙ-ЖОЙ МУЛҚДОРЛАРИ ШИРКАТЛАРИНИНГ РОЛИ	119
<i>Serhii Dieniezhnikov, Pavlo Kisil</i> THEORETICAL PRINCIPLES OF FORMING OF READINESS OF MANAGER OF EDUCATION TO PROFESSIONAL ACTIVITY	123

СОЦІОЛОГІЯ / СОЦИОЛОГИЯ

Ертаргын Қалдыбаев, Толқын Оспанбек
ЖАСТАР МЕМЛЕКЕТІМІЗДІҢ БОЛАШАҒЫ 126

Аброр Шазимов
ОПРЕДЕЛЕНИЕ ВОСТРЕБОВАННОСТИ СПЕЦИАЛЬНЫХ ПРЕДМЕТОВ
С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ХИ-КВАДРАТА 130

ІСТОРИЧНІ НАУКИ / ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Оубек Комілов
LAND RECLAMATION ISSUES OF KARSHI STEPPE IN UZBEKISTAN 133

Григорій Ососкало
ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ КАТАЛОНСЬКОГО СЕПАРАТИЗМУ 137

Ботиржон Тожибоев
ИЗ ИСТОРИИ НАЧАЛА ВООРУЖЕННОГО ДВИЖЕНИЯ
В САМАРКАНДСКОЙ ОБЛАСТИ 142

Бахыт Турганов, Бахтияр Турдиев
ҚАДИМГИ ВА ЎРТА АСРҲОРАЗМ БАДИИЙ ҲУНАРМАНДЧИЛИК
БУЮМЛАРИДА ҚУШЛАР ТАСВИРИНИНГ АКС ЭТТИРИЛИШИ 146

Юлія Фіщук
АНГЛО-ФРАНЦУЗЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ У КАРИБСЬКОМУ МОРІ
ВПРОДОВЖ ХVІІІ СТОЛІТТЯ 149

Хуршидбек Ходжамбердиев
“ХЛОПКОВОЕ ДЕЛО” – ПОСЛЕДНЯЯ РЕПРЕССИВНАЯ ПОЛИТИКА КПСС
В УЗБЕКИСТАНЕ 153

Оңғарбай Юсупов, Амир Жумабаев
ПРОБЛЕМЫ МИГРАЦИИ НОМАДОВ ФИННО-УГРОВ
В СРЕДНЕАЗИАТСКОМ МЕЖДУРЕЧЬЕ 156

КУЛЬТУРОЛОГІЯ / КУЛЬТУРОЛОГИЯ

Олена Бучковська
МІЖКУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ 159

ПОЛІТОЛОГІЯ / ПОЛИТОЛОГИЯ

Зоҳиджон Хайитматов, Юсуфбек Жаҳонгиров
ЎЗБЕКИСТОНДА ЭКСТРЕМИЗМГА ҚАРШИ
КУРАШНИНГ МАЪРИФИЙ ЖАРАЁНЛАРИ 162

ЮРИДИЧНІ НАУКИ / ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

Леонід Драч
ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНА КАТЕГОРІЯ
ПРАВА І ЗАКОНОДАВСТВА 166

Яна Ткаченко
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ФІЗИЧНИХ ОСІБ-ПІДПРИЄМЦІВ 170

Малика Шамсиева, Шерзод Ибрагимов
ПРОФИЛАКТИКА БЕЗНАДЗОРНОСТИ И ПРАВОНАРУШЕНИЙ
СРЕДИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ 172

МИСТЕЦТВО / ИСКУССТВО

Нилуфар Аҳмедова
ЭСТРАДА САНЪАТИДА КОНФЕРАНСЬЕ ОБРАЗИ 175

Джахангир Маматкасимов
ЭСТЕТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ АКТЕРСКОГО ИСКУССТВА 177

Ірина Машкевич
КАРПАТСЬКІ МАЙСТРИ РІЗЬБИ – РОДИНА ШКРІБЛЯКІВ 180

Тетяна Мірошніченко
РОЗВИТОК ХУДОЖНІХ ГАЛЕРЕЙ ЯК ЦЕНТРУ КУЛЬТУРИ 183

<i>Илхом Содиқов</i> ЗАМОНАВИЙ ЎЗБЕК КИНО САНЪАТИДА УСТОЗ-ШОГИРД МАСАЛАЛАРИ ПЕДАГОГІКА / ПЕДАГОГІКА	187
<i>Дильбар Адизбаева, Индира Мусина</i> ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АНТРОПОЛОГИЯ КЕҢІСТІГІНДЕГІ ҮЗДІКСІЗ БІЛІМ БЕРУ	190
<i>Шолпан Альдибекова, Гулмира Мышбаева</i> ПРИМЕНЕНИЕ ПРИНЦИПОВ ДУХОВНОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ В ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ – ТРЕБОВАНИЕ ВРЕМЕНИ	193
<i>Шолпан Альдибекова</i> БҮГІНГІ ҚАЗАҚ ОТБАСЫНДАҒЫ ҰЛ БАЛА ТӘРБИЕСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ	198
<i>Асел Аубакирова, Манзура Закирова, Жанерке Қайролла</i> ҰЖЫМДЫҚ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ФИЗИКА ПӘНІНДЕ ПАЙДАЛАНУ	201
<i>Merey Balabekova, Moldir Kuandykova</i> THE ROLE OF ETHNIC AND CULTURAL COMPONENT IN THE PROFESSIONAL TRAINING OF FOREIGN LANGUAGE TEACHERS	204
<i>Людмила Беляева, Евгения Рудковская</i> ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НЕСТАНДАРТНЫХ УРОКОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ ХИМИИ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ	207
<i>Марина Білоцерковець</i> ГУМАНІТАРНІ КОМПЕТЕНЦІЇ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ АГРАРНОЇ ГАЛУЗІ	211
<i>Мастура Бурханова, Жавахир Эшанкулов, Ойдиной Самиджанова</i> ОСОБЫЙ МЕТОД ПОЗНАНИЯ	213
<i>Ольга Велика</i> ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ РОЗВИВАЛЬНОГО МАТЕМАТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ЕЛЕМЕНТАРНИХ МАТЕМАТИЧНИХ УЯВЛЕНЬ ДОШКІЛЬНИКІВ У СУЧАСНИХ ЗАКЛАДАХ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ	215
<i>Христина Гальчук, Олена Веремчук</i> КОМПЕТЕНТІСНИЙ ПІДХІД У ПРОФЕСІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ІНФОРМАЦІЙНОЇ СФЕРИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ	217
<i>Шолпан Джанзакова, Амангул Алтынбекқызы</i> ЭТНОПЕДАГОГИКА ҰҒЫМЫНЫҢ ШЫҒУ ТАРИХЫ	221
<i>Шолпан Джанзакова, Ардақ Кукузова</i> ЖАСӨСПІРІМДЕР МЕН АТА-АНАЛАРДЫҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІН АРТТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ	223
<i>Альона Дрога</i> ФОРМУВАННЯ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ МАЙБУТНЬОГО ПЕДАГОГА	226
<i>Ганна Дудіна</i> ОСОБЛИВОСТІ ВИКЛАДАННЯ АРХІТЕКТУРНОГО ПРОЕКТУВАННЯ ЯК ПРОВІДНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДИСЦИПЛІНИ	230
<i>Жанар Естемесова</i> ОСОБЕННОСТИ РЕЧИ У ДЕТЕЙ С УМЕРЕННОЙ УМСТВЕННОЙ ОТСТАЛОСТЬЮ	233
<i>Толқын Жұмашева</i> БОЛАШАҚ ТӘРБИЕШІЛЕРДІҢ ЛИДЕРЛІК САПАСЫН ДАМЫТУДА ИМИДЖДІҢ АЛАТЫН ОРНЫ	235
<i>Шоира Ибатова, Рано Баратова</i> СОҒЛОМ ТУРМУШ ТАРЗИНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ АСОСИЙ ТАМОЙИЛЛАРИ ҲАҚИДА	238

<i>Асхат Имангалиев, Ақбәбек Атимова</i> «БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТЫҢ МЕНЕДЖЕРЛІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІ» ҰҒЫМЫНА СИПАТТАМА	240
<i>Дильбар Исламова, Наргиза Абдуллаева, Шоира Ибатова, Сабохат Тугилова</i> КОНСТИТУЦИЯ – БАХТИМИЗ ҚОМУСИ!	243
<i>Светлана Калаханова, Назерке Мухамбетжанова, Акзиба Еришуканова</i> ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОРТА БУЫНҒА БЕЙІМДЕЛУІ	246
<i>Ганна Карасьова</i> РОЗВИТОК КРЕАТИВНОГО МИСЛЕННЯ УЧНІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ	249
<i>Шахло Каримжонов, Жамолиддин Исмоналиев,</i> <i>Дилмурод Пулатов, Захро Ахмедова</i> VERBAL AND NON-VERBAL COMMUNICATION IN FOREIGN LANGUAGE CLASSROOM	251
<i>Микола Карманов, Олександр Батурін, Віталій Іванов</i> ВАРІАТИВНА СИСТЕМА ОЦІНЮВАННЯ ЯКОСТІ СТУДЕНТСЬКИХ ДОСЯГНЕНЬ В ТЕХНІЧНИХ ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ	253
<i>Олександр Кобилянський, Софія Дембіцька</i> САМООСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ СТУДЕНТІВ ТЕХНІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА	258
<i>Лілія Кравченко</i> ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК КРЕАТИВНОГО МИСЛЕННЯ НА УРОКАХ ФІЗИКИ	260
<i>Анна Куліш</i> ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ	264
<i>Nataliia Lakhtarenko</i> BIOCHEMISTRY IN THE STRUCTURE OF HIGHER MEDICAL EDUCATION OF UKRAINE – PRESENT AND FUTURE	268
<i>Наталія Луба</i> АЗБУКА ПРОЕКТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ	271
<i>Максим Магрело, Микола Янцур</i> ФОРМУВАННЯ ПРОЕКТНО-ТЕХНОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В УЧНІВ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ З ВИКОРИСТАННЯМ МЕТОДІВ ПРОЕКТУВАННЯ	276
<i>Барно Маматова, Гулноза Араббоева, Захро Ахмедова, Яшархон Эрматова</i> ФОРМИРОВАНИЕ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ ВУЗА	278
<i>Барно Маматова, Гулноза Араббоева, Захро Ахмедова, Гулнора Муминова</i> СЕМАНТИЗАЦИЯ ОТНОСИТЕЛЬНЫХ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ НА ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА	281
<i>Барно Маматова, Райхона Косимова, Захро Ахмедова, Дилфуза Эрназарова</i> НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ РЕЧИ МОЛОДЕЖИ: ЭМОЦИЯ И ОБРАЗ В ДЕЙСТВИИ	284
<i>Барно Маматова, Дилмурод Пулатов,</i> <i>Захро Ахмедова, Жамолиддин Исмоналиев</i> ФОРМИРОВАНИЕ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ У УЧАЩИХСЯ НАВЫКОВ ТВОРЧЕСКОГО ОБЩЕНИЯ	286

<i>Барно Маматова, Озода Соипова, Ахрор Холматов, Ёкутхон Ахунова</i> ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КОМПЬЮТЕРНЫХ АНИМАЦИОННЫХ ПРОГРАММ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ФИЗИКИ	289
<i>Ельвіра Манжос</i> ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ СТУДЕНТІВ У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ	291
<i>Маргарита Мікаїлова</i> ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ РОБОЧОГО ЗОШИТА ПРИ ВИКЛАДАННІ ТЕХНІЧНОЇ МЕХАНІКИ	295
<i>Анастасія Міхеєва</i> ПІДРУЧНИК ЯК ЗАСІБ НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ У ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ	301
<i>Мадина Муйдинжонова, Барно Маматова, Жамоліддин Исмоналиев, Дилмурод Пулатов</i> XORIJY TILLARNI O'QITISHDA KOMPEUTER TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH VA MASOFAVIY TA'LIMNING AFZALLIKLARI	306
<i>Мадина Муйдинжонова, Барно Маматова, Захро Ахмедова, Гулноза Араббоева</i> БАДИЙ АДАБИЁТДА БАРКАМОЛ АВЛОД ТАРБИЯСИ	307
<i>Мустахим Мухтаров, Лиза Шахшаева</i> БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН ДАМУЫДУЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗІ	310
<i>Гулноза Нурматова, Хаєтхон Сативолдиева, Низора Юлдашева</i> EFFECTIVE STRATEGIES FOR IMPROVING WRITING SKILLS	313
<i>Магдалина Опачко, Аліна Хома</i> ФОРМУВАННЯ ВМІНЬ ТА НАВИЧОК У МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ ДЛЯ РОБОТИ В ІНКЛЮЗИВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ	315
<i>Ірина Паламарчук</i> ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК КОМАНДНОЇ РОБОТИ ПІДЛІТКІВ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ	319
<i>Ірина Розман</i> КОМПОНЕНТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ БІОГРАФІСТИКИ	321
<i>Нурзила Сарсенова, Аяжан Оңдаганова</i> АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ОҚУШЫЛАРҒА РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ТӘРБИЕ БЕРУДЕГІ ӘЛЕУЕТІ	323
<i>Світлана Слюсарук-Літвін</i> ПРОФЕСІЙНА ПЕДАГОГІЧНА ОСВІТА МАЙБУТНЬОГО ВИХОВАТЕЛЯ В КОНТЕКСТІ ВИМОГ НОВОЇ ОСВІТНЬОЇ ПАРАДИГМИ	325
<i>Гулдана Тажғалиева, Салима Базарбаева</i> ЭТНОМӘДЕНИ БІЛІМ БЕРУДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗІ	329
<i>Олег Ткачук</i> МЕТОДИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПРАКТИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ЛІКАРІВ НА КАФЕДРІ ХІРУРГІЇ №1 ДВНЗ «ІВАНО-ФРАНКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ МЕДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ» В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	331
<i>Вікторія Чиж, Ольга Литвин</i> ВАЛЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ УРОКІВ У СУЧАСНІЙ ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ	336
<i>Андрій Шуляк</i> ПРОБЛЕМИ ВПРОВАДЖЕННЯ ЕЛЕКТРОННО-ОСВІТНІХ ТЕХНОЛОГІЙ У ПІДГОТОВЦІ ВЧИТЕЛІВ ІНФОРМАТИКИ	339
ПСИХОЛОГІЯ / ПСИХОЛОГИЯ	
<i>Ірина Буровська</i> ОСОБИСТІСНІ ЗМІНИ У ХВОРИХ НА ЦУКРОВИЙ ДІАБЕТ	342

<i>Ақтолқын Қожарақова, Гулмира Тажиханова</i> ДЕПРЕССИВНОЕ СОСТОЯНИЕ ПОДРОСТКА И МЕТОДЫ ЕГО КОРРЕКЦИИ	343
<i>Гульшат Кошжанова</i> БОЛАШАҚ ДЕФЕКТОЛОГТЫҢ ИМИДЖІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ШАРТТАРЫНЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЖҮЙЕСІ	346
<i>Барно Маматова, Райхона Косимова, Гулнора Муминова, Захро Ахмедова</i> ЛИЧНОСТЬ В ГУМАНИСТИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ	349
<i>Михайло Медвідь</i> ПРОФІЛАКТИКА ПРОФЕСІЙНОГО СТРЕСУ В ДІЯЛЬНОСТІ ВИКЛАДАЧА	350
<i>Ольга Рапун</i> ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	354
<i>Володимир Романюк, Світлана Мазуренко, Анюта Бенещук</i> ПСИХІЧНЕ ЗДОРОВ'Я ЛЮДИНИ: ЯКІСНА І КІЛЬКІСНА ОЦІНКА ТА ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ	356
ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ / ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ	
<i>Олжас Ахматуллин</i> КОМПЕТЕНТНОСТНОЕ ОБУЧЕНИЕ НА ПРИМЕРЕ РАЗРАБОТЧИКА ПРОГРАММНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ	360
<i>Диляра Бейсекеева, Сейлхан Боранбаев</i> ФУНКЦИОНАЛ МОБИЛЬНОГО ПРИЛОЖЕНИЯ ДЛЯ ЗАНЯТИЯ ФИТНЕСОМ	361
<i>Аликул Вохидов, Мурод Маликов, Рустам Бахрамов, Низом Ньматов, Шермухаммад Тожиев, Нурбек Саидахматов</i> ВОПРОСЫ СТАТИСТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА В МЕДИЦИНСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ	366
<i>Galiya Gubenova, Venera Allamuratova</i> BLUETOOTH DAN VUJUDGA KELISHI MUMKIN BO'LGAN XAVFNI OLDINI OLISH	369
<i>Ainur Zhumasheva, Gulnara Abdrasheva</i> RESEARCH OF MACHINE LEARNING ALGORITHMS FOR ANALYSIS AND DECISION MAKING	372
<i>Мурат Кожанов, Динара Кайбасова, Лира Ла</i> РАЗРАБОТКА КОНЦЕПТУАЛЬНОЙ МОДЕЛИ СИСТЕМЫ ПРОЕКТИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНТНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОГРАММ БАКАЛАВРИАТА	375
<i>Жанерке Коньсбаева</i> РАЗРАБОТКА СИСТЕМЫ ПОДДЕРЖКИ ПРИНЯТИЯ РЕШЕНИЙ ДЛЯ СКЛАДСКОЙ ЛОГИСТИКИ	379
<i>Айнагүл Мұқан, Сара Рахым, Гулбиназ Есенова</i> ЗАМАНАУИ ҚОҒАМДА SMART ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫҢ ДАМУЫ	383
<i>Катерина Периста</i> ВИКОРИСТАННЯ РОБОТІВ НА ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВАХ	386
<i>Артем Романча</i> ПОШУК ОБЛИЧЧЯ ДЛЯ ПОДАЛЬШОГО РОЗПІЗНАВАННЯ ЕМОЦІЙ	389
<i>Айдос Сайрамбай</i> CRM ЖҮЙЕСІН ТАЛДАУ ЖӘНЕ ҚҰРАСТЫРУ	394

<i>Василь Ткачук</i>	
WEB-САЙТ ЯК ЗАСІБ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТА МЕХАНІЗМ ДОСТУПУ ГРОМАДЯН ДО ПУБЛІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ	397
<i>Bahar Shamilova, Sevindj Rasulova</i>	
THE ROLE OF INTERACTIVE WHITEBOARDS IN THE EDUCATION PROCESS	400
ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНІ НАУКИ / ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ	
<i>Аскар Закиров</i>	405
РЕШЕНИЕ ЗАДАЧИ ОБ ИСТЕЧЕНИИ НЕСЖИМАЕМОЙ ЖИДКОСТИ ИЗ НАСАДКИ	
<i>Манат Қожахмет, Оразқұл Сейтакбарова</i>	407
ФИЗИКА САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫ СЫНИ ОЙЛАУҒА ҮЙРЕТУ	
<i>Айжан Мухамедия, Алия Тиштаева, Махаббат Кыдырова</i>	410
МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ. ӨТКЕНІ. БҮГІНІ. КЕЛЕШЕГІ	
ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА І СПОРТ / ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И СПОРТ	
<i>Майса Ескендірова</i>	
7-8 СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ЖӘНЕ БЕЛСЕНДІ ҚИМЫЛ-ҚОЗҒАЛЫС ҚЫЗМЕТІ САЛАСЫНДАҒЫ БІЛІМДЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	414
<i>Диларам Мамирова</i>	
ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ОРГАНИЗАЦИИ И ПРОВЕДЕНИЯ ЗАНЯТИЙ ПО ГИМНАСТИКЕ	419
<i>Світлана Стадник</i>	
СПОРТИВНИЙ БРЕНДИНГ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО АНАЛІЗУ	422
<i>Тетяна Христова, Володимир Соболев</i>	
СИСТЕМА ФІЗИЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ЛЮДЕЙ ЗРІЛОГО ВІКУ З МІОФАСЦІАЛЬНИМ БОЛЬОВИМ СИНДРОМОМ ШИЙНОГО ВІДДІЛУ ХРЕБТА	425
ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ / ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ	
<i>Нургул Агалиева, Назерке Амантай</i>	
АЙГҮЛ КЕМЕЛБАЕВА ПРОЗАСЫНДАҒЫ МОДЕРНИЗМ (ӘҢГІМЕЛЕРІ ТӨҢІРЕГІНДЕ)	429
<i>Нургул Агалиева, Айсулу Чужаева</i>	
Ш.СӘТБАЕВА ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ШЫҒЫС ПЕН БАТЫС ӘДЕБИЕТІНІҢ БАЙЛАНЫСЫ ҺӘМ ҚАЗАҚ РУХАНИЯТЫ	431
<i>Алия Даукенова</i>	
ТҮРКІ ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ДӘСҮРЛЕР	434
<i>Тетяна Докашенко</i>	
МОВНІ ЗАСОБИ ВТІЛЕННЯ КОНЦЕПТУ «ЗРАДА» В РОМАНІ МЕЙВ БІНЧІ «КОЛО ДРУЗІВ»	437
<i>Самал Жуанышпаева</i>	
ТӘУЕЛСІЗДІК – ҰЛЫ ДАЛА ЕЛІ ҮШІН КИЕЛІ ҰҒЫМ	441
<i>Айгерім Құдайберген</i>	
ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ЖЕТІМДІК ОБРАЗ («АЙ МЕН АЙША» РОМАНЫНДАҒЫ БАРЫСХАН)	443
<i>Сымбат Нартбай, Майгуль Оразханова</i>	
А.АЛТАЙ МЕН О.БӨКЕЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	446

<i>Бердгожа Оношбай, Майгуль Оразханова</i> ЖАМБЫЛ ІЗІН ЖАЛҒАУШЫ...	
НЕМЕСЕ ЕСЕНҚҰЛ ЖАҚЫПБЕК ӨЛЕНДЕРІНДЕГІ АЗАМАТТЫҚ РУХ	449
<i>Гүлмекен Романқызы</i> ОРАЛХАН БӨКЕЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ МИФОЛОГИЗМ	451
<i>Гульмарал Танырбергеннова, Е. Асанбаева</i> КИНО ТІЛІНІҢ ПРАГМАТИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ	457
<i>Айзар Теміртасов, Майгуль Оразханова</i> ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ДЕТЕКТИВ ЖАНРЫ	462
<i>Асель Тогызбай, Майгуль Оразханова</i> К. АХМЕТОВА ӨЛЕНДЕРІНДЕГІ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕР	464
<i>Ырысгүл Шақаман, Бақытгүл Абданбекова</i> ЖАРНАМА МӘНІ МЕН ҚЫЗМЕТІ	466
ФИЛОСОФСЬКІ НАУКИ / ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ	
<i>Азизбек Эгамбердиев</i> ФИЛОСОФСКИЕ АСПЕКТЫ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МОЛОДЕЖИ	469
МЕДИЧНІ НАУКИ / МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ	
<i>Маихура Абдуллаева, Феруза Иноятова</i> СОДЕРЖАНИЕ ЕСТЕСТВЕННЫХ НЕЙРОТРОПНЫХ АУТОАНТИТЕЛ В СЫВОРОТКЕ КРОВИ КРЫС И ИХ СВЯЗЬ С ПРОЦЕССАМИ ПЕРЕКИСНОГО ОКИСЛЕНИЯ ЛИПИДОВ В ГОЛОВНОМ МОЗГЕ ПРИ ХРОНИЧЕСКОЙ АЛКОГОЛЬНОЙ ИНТОКСИКАЦИИ	473
<i>Одил Абдурахимов, Хасан Рузиев</i> РАСПРОСТРАНЕННОСТЬ РАКА ГОРТАНИ И КЛИНИКО-АНАТОМИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ	476
<i>Жандос Абзалиев</i> FORMATION OF ECOLOGICAL-LEGAL COMPETENCE OF STUDENTS OF MEDICAL HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTION	478
<i>Гулоим Аvezова, Мардонахон Косимхонова</i> РОЛЬ ГУМАНИТАРНЫХ ДИСЦИПЛИН В МЕДИЦИНКОМ КОЛЛЕДЖЕ	481
<i>Гулоим Аvezова, Саодат Курбанбаева</i> КОМПЛЕКСНАЯ ИНТЕГРИРОВАННАЯ ОЦЕНКА СОСТОЯНИЯ ЗДОРОВЬЯ, ОБРАЗА ЖИЗНИ ДЕТЕЙ ПЕРВОГО ГОДА ЖИЗНИ	483
<i>Зилолахон Адилова</i> ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МЕДИЦИНСКИХ СЕСТЕР В ОХРАНЕ ЗДОРОВЬЯ ОРГАНИЗОВАННЫХ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА	485
<i>Мухаббат Асадова, Гулжахон Бабаджанова, Камола Саттарова</i> ИСХОДЫ БЕРЕМЕННОСТИ И РОДОВ У ЖЕНЩИН С РЕЗУС-ИММУНИЗАЦИЕЙ	486
<i>Хамида Ибраимова, Руслан Нуруллаев, Шамсиддин Отажанов, Икром Артиков</i> ГЕЛЬМИНТОЗЫ В ДЕТСКОМ ВОЗРАСТЕ	489
<i>Хамида Ибраимова, Шамсиддин Отажанов, Руслан Нуруллаев, Икром Артиков</i> КЛИНИКО-ИММУНОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПАРАЗИТАРНЫХ БОЛЕЗНЕЙ	492
<i>Дильбар Исламова, Шоира Ибатова, Феруза Маматкулова, Юсуф Рахмонов</i> ФАКТОРЫ РИСКА СПОСОБСТВУЮЩИЕ ФОРМИРОВАНИЮ ОСЛОЖНЕННОГО ТЕЧЕНИЯ ЯЗВЕННОЙ БОЛЕЗНИ ДВЕНАДЦАТИПЕРСТНОЙ КИШКИ У ДЕТЕЙ	495

<i>Світлана Латенко, Ірина Кравченко</i> ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ КІНЕЗІОТЕЙПУВАННЯ У ХВОРИХ НА КОКСАРТРОЗ	498
<i>Мадина Латипова, Мукаддас Хусанова</i> ЭПИДЕМИОЛОГИЯ АЛЛЕРГИЧЕСКИХ ЗАБОЛЕВАНИЙ У ДЕТЕЙ	502
<i>Холматжон Мансуров</i> РОЛЬ ПИТАНИЯ В ЗДОРОВЬЕ ДЕТЕЙ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ	504
<i>Гулбахор Матназарова, Шохиста Машиарипова</i> ЭПИДЕМИОЛОГИЯ ИНФАРКТА МИОКАРДА СРЕДИ НАСЕЛЕНИЯ ХОРЕЗМСКОГО РЕГИОНА	506
<i>Кадамбой Мусаев</i> ПРИМЕНЕНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В МЕДИЦИНСКОМ КОЛЛЕДЖЕ	509
<i>Мохичехра Мухаммадиева, Фариза Жураева, Лола Сафарова</i> К ВОПРОСУ О ТАКТИКЕ ВЕДЕНИЯ ЖЕНЩИН С ПАТОЛОГИЕЙ ШЕЙКИ МАТКИ (ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ)	511
<i>Гулрух Норкулова</i> НЕКОТОРЫЕ ТЕРАПЕВТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ БОЛЕЗНИ АЛЬЦГЕЙМЕРА (ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ)	513
<i>Хабиба Оллоназарова</i> РОЛЬ УСЛОВИЙ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА В ФОРМИРОВАНИИ ЗДОРОВЬЯ ДЕТЕЙ	516
<i>Отабек Ортиков, Динара Каттаходжаева, Шукур Арипов</i> ОСОБЕННОСТИ МОФРОЛОГИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ ПЕЧЕНИ ПРИ ГИПОТЕРИОЗЕ	518
<i>Гулнора Раззакберганава, Гулжахон Бабаджанова, Камола Саттарова</i> ЭТИОПАТОГЕНЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ПРЕЖДЕВРЕМЕННОЙ ОТСЛОЙКИ ПЛАЦЕНТЫ	520
<i>Зафаржон Рахмонов, Зиёдулло Хидиров, Дилфузар Пулатова, Савлатжон Халимов, Асадбек Норпулатов</i> ВЛИЯНИЕ ПЕРФТОРАНА НА ФОСФОЛИПИДНЫЙ СОСТАВ МЕМБРАН МИТОХОНДРИЙ И ЭНДОПЛАЗМАТИЧЕСКОГО РЕТИКУЛУМА ПЕЧЕНИ КРЫС ПРИ ЕЕ ОСТРОМ ТОКСИЧЕСКОМ ПОРАЖЕНИИ	523
<i>Зафаржон Рахмонов, Зиёдулло Хидиров, Ремзи Сулеймонов, Шехроз Маматкулов, Сурайё Хуррамова, Жамолжон Зоиров</i> РАЗНОВИДНОСТИ АНАТОМИЧЕСКОГО СТРОЕНИЯ ТЕМЕННОЙ КОСТИ ЧЕЛОВЕКА	527
<i>Саломат Собирова</i> БОШ ҲАМШИРАЛАР ФАОЛИЯТИДА РЕЖАЛАШТИРИШНИНГ ЎРНИ	530
<i>Ноила Толипова, Гулноза Юсупова, Максудбек Мадеримов, Дилором Атаева</i> ОПТИМИЗАЦИЯ ДИАГНОСТИКИ И ЛЕЧЕНИЯ НЕОНАТАЛЬНОЙ ИНФЕКЦИИ	532
<i>Sh. Tursunkhodjaeva, S. Shoyunusov</i> MORPHOLOGICAL PREREQUISITES FOR THE DEVELOPMENT OF OCCLUSIVE HYDROCERHALUS DEPENDING ON THE LOCATION BRAIN TUMORS	533
<i>Ильмира Уразалиева, Дилдора Раманова</i> ОРГАНИЗАЦИЯ ТРУДА ПАТРОНАЖНЫХ МЕДИЦИНСКИХ СЕСТЕР	539
<i>Хилола Хамроева</i> МЕДИКО-СОЦИАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ЗДОРОВЬЯ ПОДРОСТКОВ	541
<i>Дилноза Хожимуратова, Зарифа Хайдарова</i> СЕСТРИНСКИЙ ПЕРСОНАЛ ЭКСТРЕННОЙ ДЕТСКОЙ ХИРУРГИЧЕСКОЙ СЛУЖБЫ	543

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО / СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО

- Хурматой Абдумуталипова, Нодира Ходжаева,
Рахматулло Закиров, Ахмадулло Абдувосиев*
ТАКРОРИЙ СОЯДАН КЕЙИН ЭКИЛГАН КУЗГИ БУҒДОЙНИНГ «ДУРДОНА»
НАВИНИ ОЗИКЛАНТИРИШ ВА СУҒОРИШ МЕЪЁРИНИ ДОН ВА СОМОН
ХОСИЛДОРЛИГИГА ТАЪСИРИ 546
- Куанышбай Айтбаев, Мурат Турымбетов*
ВЛИЯНИЕ ГЛУБИНЫ ПОСЕВА НА УРОЖАЙНОСТЬ СОИ
В УСЛОВИЯХ ЮЖНОГО ПРИАРАЛЬЯ 548
- R.Zakirov, A.Norqo'ziyev, N.Hodjayeva, O.Mamatqulov*
RECONTRUTION AND CALCULATION PRACTICE OF COTTON PLANT
IRRIGATION REGIME IN UZBEKISTAN 550
- Узакбай Исмаилов, Айшагул Жаксымуратова*
ПРИМЕНЕНИЕ ГЛАУКОНИТА ДЛЯ ПОДКОРМКИ ХЛОПЧАТНИКА 552
- Узакбай Исмаилов, Огабек Мадаминов*
ПУТИ СНИЖЕНИЯ ОТРИЦАТЕЛЬНОГО ВЛИЯНИЯ
СОЛЕПЫЛЕВЫХ АЭРОЗОЛЕЙ 553
- Аксунгул Исмаилова, Наргиза Елемесова*
ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЕ НЕТРАДИЦИОННЫХ УДОБРЕНИЙ
В УСЛОВИЯХ ЗАСОЛЕННЫХ ЗЕМЕЛЬ 555
- D.Saidxodjayeva, O.Mamatqulov, A.Abduvosiyev, Z.Olimova*
JOINT CULTIVATION OF LEGUMES IN THE RANGE OF COTTON 557
- Абдурасул Хакимов, Мавлуда Далиева,
Рахматулло Закиров, Ахмадулло Абдувосиев*
ОБОСНОВАНИЕ ТИПИЧНОСТИ
ОПЫТНО-ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ УЧАСТКОВ 558
- Бахром Холбаев, Нурилла Махматкулов, Бахром Шомуродов*
ПРОГНОЗ ДЕГРАДИРОВАННЫХ ЗЕМЕЛЬ ЮГА УЗБЕКИСТАНА 560
- Бахром Холбаев, Нилуфар Рахмонова*
JANUBIY O'ZBEKISTONNING SUV XO'JALIGI MUAMMOLARI
VA ULARNING ECHIMLARI 563
- Alima Shoibekova*
VEGETABLE CROPS AND THE TECHNOLOGY OF THEIR CULTIVATION 567
- ВЕТЕРИНАРНІ НАУКИ / ВЕТЕРИНАРНЫЕ НАУКИ**
- Віталій Чухно, Людмила Чухно*
РОЗВИТОК ОЛІГОДОНТІЇ У СОБАК 571
- ТЕХНІЧНІ НАУКИ. ТРАНСПОРТ /
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ. ТРАНСПОРТ**
- Шухрат Аскарходжаев, Фазлиддин Бахриддинов*
ЗАДАЧА РАСПРОСТРАНЕНИЯ ВОЛН В СТЕРЖНЕВЫХ КОНСТРУКЦИЯХ,
ОКРУЖАЮЩИХСЯ В СРЕДЕ С РАЗЛИЧНЫМ ВНЕШНИМ ТРЕНИЕМ.
АНАЛИЗ ЧИСЛЕННЫХ РЕШЕНИЙ 573
- Баҳодир Жўраев, Жаҳонгир Дўсиёров*
АВТОМОБИЛЛАР ЁНИЛҒИ НАСОСЛАРИНИНГ ПАРАМЕТРЛАРИНИ
СИНАЙДИГАН СИНОВ ҚУРИЛМАЛАРИНИНГ ТАҲЛИЛИ 577
- Николай Корчак, Татьяна Дудчак, Дарья Вильчинская, Руслана Семеновна*
ИССЛЕДОВАНИЕ ДИНАМИЧЕСКИХ СВОЙСТВ ФРЕЗЕРНЫХ
РАБОЧИХ ОРГАНОВ В УСЛОВИЯХ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ НАГРУЗКИ 580
- Владимир Николаенко, Татьяна Микулик, Александр Старовойтов*
МЕХАНИЗМ ПРИВОДА ВАЛОВ ОТБОРА МОЩНОСТИ
ТРАНСПОРТНОГО СРЕДСТВА 583

<i>Нурали Пирматов, Аллаберген Бекишев, Нажмиддин Курбанов</i> МОДЕЛИРОВАНИЯ САМАРАСКАЧИВАНИЯ СИНХРОННОГО ГЕНЕРАТОРА В СРЕДЕ SIMULINK MATLAB	585
<i>Георгій Прокудін, Катерина Романюк, Валентина Козловська, Володимир Гарабазіу, Віталія Кузьма</i> ЛОГІСТИЧНІ xPL ОПЕРАТОРИ В УКРАЇНІ	589
АРХІТЕКТУРА І БУДІВНИЦТВО / АРХИТЕКТУРА И СТРОИТЕЛЬСТВО	
<i>Дилмурод Ахунджанов, Шухрат Аскарходжаев, Фазлиддин Бахриддинов</i> МОДЕЛИ РАСЧЕТА КАНАЛОВ УСТОЙЧИВОГО СЕЧЕНИЯ	592
<i>Дилмурод Ахунджанов, Тохир Худойберганов</i> МЕТОДЫ РАСЧЕТА КАНАЛОВ	593
<i>Олег Свінцицький</i> РЕАЛЬНЕ ПРОЕКТУВАННЯ ЯК ЕФЕКТИВНИЙ МЕТОД ФОРМУВАННЯ ФАХОВИХ КОМПЕТЕНЦІЙ У СТУДЕНТІВ АРХІТЕКТУРНО-ДИЗАЙНЕРСЬКОГО НАПРЯМУ	598
<i>Фотима Файзієва, Валерія Чибисова</i> VIBRATIONS OF MINARETS UNDER THE EXPOSURE OF THE ACCELEROGRAM OF REAL EARTHQUAKES	601
ОХОРОНА ПРАЦІ ТА БЕЗПЕКА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ / ОХРАНА ТРУДА И БЕЗОПАСНОСТЬ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ	
<i>Надія Чистякова, Юлія Лис</i> ЗДОРОВ'Я ТА БЕЗПЕКА СТУДЕНТІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ	603
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ / СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ	607

Матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»: Зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2018. – Вип. 42. – 637 с.

Відповідальність за грамотність, автентичність цитат, достовірність фактів і посилань несуть автори публікацій. Передрук і відтворення опублікованих у збірнику матеріалів будь-яким способом дозволяється тільки при посиланні на «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації».

Матеріали науково-практичної інтернет-конференції розміщені на сайті:
<http://confscientific.webnode.com.ua>

Укладачі: С.М.Кикоть, І.В.Гайдаєнко
Верстка та дизайн: І.В.Гайдаєнко

Адреса оргкомітету та редколегії:
вул. Сухомлинського, 30 (к. 100),
м. Переяслав-Хмельницький,
08401, Київська обл., Україна
тел. +380930569496,
сайт: confscientific.webnode.com.ua

Материалы Международной научно-практической интернет-конференции «Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации»: Сб. науч. трудов. – Переяслав-Хмельницкий, 2018. – Вып. 42. – 637 с.

Ответственность за грамотность, аутентичность цитат, правильность фактов и ссылок, достоверность материалов несут авторы публикаций. Перепечатка и воспроизведение опубликованных в сборнике материалов любым способом разрешается только при ссылке на «Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации».

Материалы научно-практической интернет-конференции размещены на сайте: <http://confscientific.webnode.com.ua>

Составители: С.Н.Кикоть, И.В.Гайдаенко
Верстка и дизайн: И.В.Гайдаенко

Адрес оргкомитета и редколлегии:
ул. Сухомлинского, 30 (к. 100),
г. Переяслав-Хмельницкий,
08401, Киевская обл., Украина
тел. +380930569496,
сайт: confscientific.webnode.com.ua

